MAGYAR POLITIKAI ENCIKLOPÉDIA

Második, javított utánnyomás

Szerkesztőbizottság:
Egedy Gergely, Filep Tamás Gusztáv, Karácsony András, Király Miklós, Mezei Balázs, Pesti Sándor

Főszerkesztő:
Pásztor Péter

Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány
2020

MAGYAR POLITIKAI ENCIKLOPÉDIA

Polgári Magyarországért Alapítvány

MCC
MATHIAS CORVINUS COLLEGIUM

A kötet a Barankovics István Alapítvány és
a Polgári Magyarországért Alapítvány támogatásával jelent meg.

Főszerkesztő: Pásztor Péter

ISBN 978-615-80718-8-8

Borítóterv: Bán Miklós
A borítón szereplő grafikát Orosz István készítette.

Tördelés: Fancsek Krisztina – Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) betűivel

Kiadja a Mathias Corvinus Collegium –Tihanyi Alapítvány
Felelős kiadó: Szalai Zoltán

Nyomdai kivitelezés: GYER-MED Bt.

Nyelvpolitika

Előszó

A modern politikai mozgalmak az emberek fölötti hatalomra törnek. A legbefolyásosabbak azonban a nyelvet akarják uralmuk alá hajtani, minthogy meggyőződésük szerint az emberek fölötti hatalom ebből természetszerűleg következik. Nem tévednek. Amikor negyven évvel ezelőtt elkezdtem ezen tűnődni, megdöbbenve tapasztaltam, hogy olyan elmélet alakítja az egyetememen (a Londoni Egyetemen) a politikai meggyőződés nyelvét, amelyet régen megcáfoltak, de amely mégis hátrahagyta a szavait – varázsigéit, ráolvasásait –, amelyek a beszélő akaratának megfelelően eltorzítják a valóságot. Ez az elmélet a marxizmus volt, és a szavak annak konfliktus-forgatókönyvét idézték meg: „szocializmus", „kapitalizmus", „burzsoázia", „proletariátus", „termelési viszonyok", „munka", „ideológia" stb. Azok az elméletek, amelyekből Marx összeillesztgette a maga látomását a jövőről, régen halomra dőltek. A szavak mégis megmaradtak utána, s tovább mérgezték használóik reményeit s hiteit. Vegyük például a „kapitalizmus" szót. Marxnál ez társadalmi és gazdasági rendszert jelölt, amelyben a „termelési eszközök" tulajdonosai (a „kapitalisták" vagy „tőkések") „bérrabszolgaságba" kényszerítik a termelőket, és közben lefölözik maguknak az „értéktöbbletet". Ha ezt kicsit föltupírozzuk, megtoldjuk a „munkaérték-elmélettel", kiemeljük a „burzsoáziának" a „proletariátussal" szembeni „osztályérdekeit", félelmetesen drámai kép bontakozik ki előttünk. A társadalom konfliktusszíntérré válik, ahol a „termelési eszközök" tulajdonosai érdekében ádáz küzdelem zajlik minden gazdasági, politikai és kulturális szinten. A gyár képe úgy kezd lebegni lelki szemünk előtt, mint valami Piranesi-metszet. Nők és gyerekek gépiesen, némán hajtják végre ismétlődő feladataikat, miközben a gazdag tulajdonosok londoni klubjaikban, kényelmes távolságban igazságtalan jómódjuk forrásától bordeaux-it iszogatnak. S nemsokára, a szó szakadatlan szertartásos ismételgetése folytán a kapitalizmus úgy jelenik meg gondolatainkban, mint valami roppant összeesküvés, a valóságos összeesküvés, a kommunizmus pedig mint az ellenfele, a végzetszerű ellensége. Már-már látjuk, ahogyan az emberek egy osztálya rabszolgasorba hajtja az ország munkaerejét, a „termelőeszközök" fölötti ellenőrzésük folytán pedig minden mást az uralmuk alá rendelnek: a jogrendszert, a „kulturális termelés" eszközeit és az „ideológiát", amely a rabszolgaságot a szabad választás nyelvére írja át.

A gazdasági élet eme leírásának az a legkáprázatosabb vonása, hogy elismeri azt a szemfényvesztést, amelyet művel. A marxisták beismerték, hogy a nyelvvel való manipuláció (az „ideológia") megváltoztatja a valóságészlelésünket, amikor az erőszakot legitimnek, a szabadságot pedig bűnnek állították be. Csakhogy a marxizmus azt is igyekszik bebizonyítani nekünk, hogy mindez csak a „burzsoá" társadalomra nézve igaz. A proletárforradalom után nem lesz már szükség ideológiára: a hályog lehullik a szemünkről, és meglátjuk majd a valóságot, amiként van. Az „antagonisztikus termelési viszonyokat" felváltja a „testvéri" együttműködés, és az áruk végre a termelőiket illetik meg.

Nézzük meg azonban közelebbről ezt a képet, és meglátjuk, hogy a vágyott következtetések beépültek magába a nyelvbe. Amit Marx „kapitalizmusként" írt le, nem más, mint a szabad csere rendszere. A „kapitalista" társadalomban az embernek szabad mindent eladnia, ami az övé, beleértve a munkaerejét, éspedig olyan áron, amilyenben megegyezik a vevővel. A „kapitalizmus" szó maga is ámítás, azt a látszatot kelti, hogy a gazdasági szabadság cselekvési programot képez, akárcsak a korszak többi „izmusa", a szocializmus vagy a kommunizmus. A „kapitalizmus" szónak csupán leírnia kellene azt a világot, amelyben vannak „tőkések", emberek, akik befektetik a vagyonukat. Marx folytán azonban más, misztikusabb jelentésre tett szert ez a szó, azt a gyanút kelti, hogy a tőkések ránk, a többiekre rákényszerítik a „tőkés rendszert". Akárha azt mondanánk, hogy a fogorvosok ránk kényszerítik a fogászatot, azt a veszedelmes rendszert, amelyben az emberek nem érnek többet a fogsoruknál.

Ahol a marxizmus a politikai elit hivatalos tanává vált, miként Magyarországon is, a nyelv is átalakult: nemcsak a politika nyelve változott meg, hanem a mindennapi valóság leírása is, amely az uralkodó Pártot fenyegetheti. Ezt George Orwell előrelátta, ahogyan Arthur Koestler is, és megvilágosító regényeik, az *1984* és a *Sötétség délben* tiltólistán szerepeltek Magyarországon s az egész egykori kommunista világban. Az orwelli „újbeszél" pontosan megjósolta az uralkodó párt nyelvének elővarázsoló-ráolvasó trükkjeit. 1956-ban az ország katonai lerohanását „testvéri segítségnek" mondták, amely megvédte a „proletár forradalmat" a „reakciós erők" fondorlatos cselszövésétől. A kormányzó elit – nem elit, a proletariátus „élcsapata" – vezette a munkásokat azon az úton, amelyet a maguk tudásával nem találtak volna meg. Az ország a „nemzetközi szocializmus" oldalán állt, szemben az amerikai „imperializmussal", és az, amit az amerikaiak „szabadságnak" mondtak, nem volt egyéb, mint a „burzsoá ideológia" roppant kimérája.

A magyar kommunista párt nagy guruja, Lukács György megmagyarázta: a Pártban „ölt testet a proletariátusnak az öntudata és világtörténeti önbizalma" (*Taktika és ethika*, 1919). Következésképpen a Párt mindenkor megszólalhatott a proletariátus nevében anélkül, hogy valaha is megkérdezte volna a véleményét. A nagy hiba, mint Lukács György emlékeztette olvasóit, az „opportunizmus" volt, amely „a proletariátus osztálytudatát a proletárok tényleges pszichológiai tudatállapotával cseréli fel" (*Történelem és osztálytudat*, 1971). Másként mondva a Párt, nem pedig a munkások mondják meg, hogy mit gondolnak a munkások; ha pedig nem értenének egyet, az csak azt mutatja, hogy áldozatai a „burzsoá ideológia" rájuk kényszerített „hamis tudatának". A következő lépés – a munkások átnevelése az erre a célra kialakított táborokban – ebből értelemszerűen következett.

Tanulságos ma Lukácsot olvasni, amikor a nyugati egyetemek jól fizetett oktatói sem rajonganak már érte. Hiszen olyan elme volt ő, akit teljességgel magával ragadtak a varázsigék. A *Történelem és osztálytudat*, az 1970-es évek, az egyetemem baloldalijainak bibliája teljes egészében arra megy ki, hogy rávegyen minket, másképpen írjuk le a dolgokat – ne az emberi párbeszéd természetes módján, hanem a forradalmi élcsapat irányzatos szótárát használva. A többségünk szemében a politikai élet abban áll, hogy az emberek elhatároznak magukban valamit a napi kérdéseket illetően, előadják érveiket, és megpróbálnak komp-

romisszumos megoldásra jutni. Ám ezt gondolni annyi, mint a „burzsoá individualizmus" szerint látni a dolgokat. A politikai élet Lukács szemében nem volt más, mint vihar a fogalmak égboltján, ahol a „revizionizmus", „reformizmus", „idealizmus", „opportunizmus", „nihilizmus", „trockizmus" és miegymás kíméletlenül tombolt, és az emberek csak az őket uralni törekvő erők jelképei gyanánt jelentek meg, ha egyáltalán megjelentek. Azt írta *A kritikai realizmus jelentősége ma* című könyvében, hogy „a szocializmus a legádázabb és leghatékonyabb ellensége azoknak a hatalmaknak, amelyekkel a legjobb polgári írók mindig is harcban voltak. Heine korában a német sovinizmus volt ez az ellenség, később az agresszív és kultúraellenes imperializmus, később a fasizmus különböző válfajai, ma a hidegháborús ideológia, amely igazi háborút készít elő" (1985). A csaták a nyelvben kezdődnek, és Lukács számára abban is érnek véget. Akik azért mennek a halálba, mert valamely téves „izmus" alapjára helyezkedtek, jobban tették volna, ha helyesebb nyelvet használnak, és kifejezik a proletariátus autentikus tudatát, amely – ne feledjük – nem azonos a „proletárok tényleges pszichológiai tudatállapotával". Nem: a Párt tanítja meg a nyelvet, mert csak ő tudja, mi a helyes beszéd a szavak háborújában.

Annak idején az egyetememen a politikai véleményt a baloldali ortodoxiák summázták, de megkérdőjelezni nem lehetett őket – nem azért, mert erős érvekre támaszkodva védekeztek az ellenérvekkel szemben, hanem mert egyáltalán nem védekeztek, és amit nem védelmeztek, azt megkérdőjelezni sem lehetett, akárcsak ma az iszlámot. A történelem oldalán lenni annyi volt, mint a baloldali nyelvet használni. Árnyalatnyi véleménykülönbségeket volt szabad megfogalmazni, de valóban csak árnyalatnyiakat. (Azon például szabad volt elmélkedni, hogy a hamis tudat vajon csak burzsoá jellemző-e, de ez legitimnek számított, hiszen a bevett nyelvet használta: „hamis tudat", „burzsoá" stb.) Az e mindent felölelő nyelv börtönében való élet ébresztett rá arra, hogy ez az értelmiségi világ a fontos kérdéseket a szőnyeg alá söpri. Ahogy Orwell az *1984*-ben előre megmondta, az engedélyezett szókészletben nem voltak szavak a bírálat kifejezésére. A konzervatív álláspont kifejtéséhez szükséges szavakat különleges gonddal kiiktatták belőle, mint amilyen például a „hűség", „bizalom", „nemzet", „kötelesség", „szent", nem beszélve a jogi és erkölcsi érvelés olyan fogalmairól, mint a „felelősség", „kötelezettség", „gondatlanság" és „jogok".

Ezért vállalkoztam 1982-ben arra a számomra hallatlanul érdekfeszítő kalandra, hogy az *A Dictionary of Political Thought* („A politikai gondolkodás szótára") című munkámban a baloldali nézeteket tisztelettel bemutassam, de ugyanilyen tisztelettel tárgyaljam a némaságra ítélt eszméket is. Abban az időben gyakran fordultam meg a világ kelet-közép-európai fertályán, hogy első kézből tapasztalhassam meg, milyen az a politikai rend, amelyet a Lukács jóváhagyta „izmusok" kialakítottak. És láttam, hogy a „proletariátus osztálytudata" nevében milyen gazdag szellemi életet fojtottak el, éspedig nemcsak az olyan filozófusok munkásságát, mint Kolnai Aurél, Hamvas Béla vagy Jan Patočka, hanem a művészetet, szépirodalmat és zenét, amely igyekezett visszatalálni az emberi természethez a hadrendbe állított szavak erkölcsi sivatagából.

Aligha kétséges, hogy azt a fajta munkát, amelyre 1982-ben az angol politikai nyelvre összpontosítva vállalkoztam, magyarul is véghez kell vinni, magyarul talán még inkább, tekintettel a totalitárius mozgalmaknak és az intézményesített hazugságnak e térségbeli

előtörténetére. Mint másutt Európában, a „gondolatirányítás" igyekezete ma is erős. Az Európai Egyesült Államok létrehozására irányuló uniós törekvés éppen olyan roppant és átfogó, mint amilyen a kommunizmus régi projektuma volt, és hasonlóképpen velejár a nyelv rabul ejtése azért, hogy általa az egyet nem értőket kiszorítani vagy démonizálni lehessen. Hinni a nemzetben és a jogaiban e nézetrendszer szerint annyi, mint „nacionalistának" lenni, ami egyet jelent eszerint magával az „idegengyűlölettel". Ahogyan a kommunizmus is demokráciát ígért a lenini „demokratikus centralizmus" formájában, amely felülről diktált döntéseket tett, az Unió is demokráciát ígér a „szubszidiaritásra" hivatkozva, amely szavazási lehetőséget hivatott biztosítani, de csak ha fönt megengedik. Teljes, összetett nyelv alakult ki a kritikai vizsgálódás félresöprésére, és amikor az egyszerű emberek eldöntik magukban, hogy ami sok, az sok, miként a britek tették nemrégiben, akkor vitathatatlan bizonyítékát adják ostobaságuknak, rasszizmusukról és idegengyűlöletükről nem is szólva.

Különösen érdekes fejlemény az a világszerte elterjedt jelenség, hogy az „izmusok" és a „fóbiák" nyelvi alakzatával ellehetetlenítik mindenfajta ellenvélemény kifejtését. Az elsőt ismerjük, jól példázzák a Lukácsból vett fenti passzusok. Az ő korának „izmusai" azonban mára kiegészültek a „rasszizmussal", „szexizmussal", „*ageism*mel" ('életkoron alapuló megkülönböztetés') és egyebekkel, amelyek mind olyan vétkeket jelentenek, amelyek kizárják az elkövetőt a társalgásból. Ha valakit rasszizmussal vádolnak, az már önmagában döntő bizonyíték arra, hogy ténylegesen vétkes is benne, és mindazt, amit mond, félre lehet söpörni. Ennél érdekesebbek a „fóbiák": a xenofóbia (amelyet a hazaszeretet bizonyít), a homofóbia (amelyet a melegházasság-ellenesség bizonyít), a transzfóbia (amelyet az bizonyít, hogy valaki szerint vannak nemi különbségek) és persze az iszlámfóbia (amelyet az bizonyít, hogy amikor iszlamisták ölnek vétlen embereket, akkor az egyén szerint ennek lehet köze a vallásukhoz). A „fóbia" logikájának elemzése érdekes eredményekhez vezethet. E „gondolatbűnök" meghatározásába eleve bele van foglalva az, hogy akit megvádolnak velük, vétkes is bennük. Ha egy politikus a hazámban az iszlámról és annak kezeléséről beszél, azt kockáztatja meg, hogy rásütik a „iszlámfóbia" bélyegét. Holott mindannyian tudjuk, hogyha valaki tömeggyilkosságot követ el, és közben azt kiabálja: „Allah akbar", akkor a tettében valamiképpen közrejátszik a vallása.

Kevésbe viharos vizekre evezve: meggyőződésem, hogy eljött az ideje annak, hogy a politikai nyelv Európa- és talán világszerte megújuljon, és így végre ismét a nekünk fontos dolgokról beszélhessünk a XIX. század halott elméleteinek és az elmúlt korszak tömeggyilkosai ostoba retorikájának béklyóitól mentesen. Demokráciában a vita, az egyeztetés és a kiegyezés számít, márpedig ez tiszta nyelvet és észszerű okfejtést föltételez. Úgy remélem, hogy a jelen enciklopédia – magyar kollégáim alkotása – megfelel ennek a követelménynek.

Malmesbury, 2017. május

Roger Scruton

Ajánlás

A magyar közéletben legalább harminc éve nyelvpolitikai küzdelem is zajlik. Tudjuk, hogy akinek elég ereje van ahhoz, hogy nevet adjon jelenségeknek, ügyeknek, dolgoknak, problémáknak, az kedvezőbb helyzetbe kerül az azokat övező viták megvívásakor.

A létező szocializmus XX. századi története a bizonyság: a rabul ejtett szavak sokáig köthetik béklyóba a gondolkodást, s vele a szabadságot. Kellemes elégtétel azonban, hogy az ideológia hosszú távon mindig elveszíti a csatát a valósággal szemben.

1990 után hiányoztak azoknak a szavai, akik nem férhettek hozzá az irányított pártállami nyilvánossághoz. A diktatúra örökösei továbbra is birtokolták a véleményvezéri pozíciót. A rendszerváltoztatásért folytatott küzdelem egyszersmind a szavak szabadságáért folytatott küzdelem is.

Az orwelli újbeszélt nem temette maga alá a leomló berlini fal, sőt meg kellett tapasztalnunk, hogy a globalizáció szolgálólányaként fellépő nemzetközi baloldal új szintre fejlesztette azt. A politikai korrektség sajátos, minden eddiginél agresszívabb nyelvpolitikai elnyomást hozott létre: a sajátjától eltérő gondolatok szavait kiszorította a közbeszédből – vagy be sem engedte azokat a kommunikációs térbe. S ha a nyers erőfölény nem volt elegendő, erkölcsileg igyekeztek ellehetetleníteni az ilyen törekvéseket.

Az európai nemzeti, polgári, keresztény tábor napjainkban is komolyan küzd azzal, hogy miként érvényesítse saját megnevezéseit. A gondolat ereje talán megvolna, de a közbeszédben a liberális politikai korrektség nyelvén lehet beszélni, ahol az egyes problémákat tilalomfák veszik körül, s aki ezekbe ütközik, azt könnyen diszkvalifikálhatják, kizárhatják a párbeszédből.

A stílus maga az ember – a szavak a politikában is árulkodnak. A szavak szabadságán lemérhető a gondolatok szabadsága és tisztasága, a valóság érzékelésére való képesség. A szavakon és a szavak használatán lemérhetjük, hogy egy, a demokratikus vitát vállaló, szabadon gondolkodó ember szól-e, vagy olyan, aki ideológiai skatulyákba igyekszik begyömöszölni a valóságot anélkül, hogy érdemben reflektálna arra.

A szavak tétje a politikában különösen nagy: mélyen egyetértek Roger Scrutonnal abban, hogy demokrácia nem létezhet vita és megegyezés nélkül, tehát nem létezhet szabad szavak nélkül sem. Európának ma megújulásra van szüksége – mindenekelőtt a politikai vitakultúrában. A munkát a szavakkal és a gondolatokkal kell kezdeni, hogy hozzáférhessünk ahhoz a gyorsan változó valósághoz, amely körülveszi mindennapjainkat.

A jó hír az, hogy a szerzők most egy olyan intellektuális teljesítményt tesznek le az asztalra, amely a jobbközép, polgári, nemzeti, keresztény értékrendszer alapján fogalmazza meg a közéletben gyakran használatos tartalmakat. A rossz hír az, hogy ettől kezdve nem mentegethetjük szerény teljesítményünket azzal, hogy nincs ilyen, hiszen itt van.

Az pedig egyszerre jó és rossz hír, hogy a munkának ezzel nincs vége, hiszen ez a kötet egyfajta pillanatfelvételként egy múló állapotot rögzít. Számos fogalmat az itt tárgyaltak közül majd újra kell gondolnunk, pontosítanunk kell még ahhoz, hogy a gondolat ereje valóban érvényesülhessen a mindennapi kommunikációban is.

Tisztelettel ajánlom a kötetet az olvasók figyelmébe.

Budapest, 2017. szeptember 12.

Orbán Viktor

Bevezetés

Ez az enciklopédia fordítási tervből ered. Pásztor Péter javasolta a Polgári Magyarországért Alapítványnak, hogy támogassa a hazánkban is ismert angol konzervatív gondolkodó, Roger Scruton *Dictionary of Political Thought* („A politikai gondolkodás szótára”, 1982, 1996, 2007) című munkájának magyar nyelvű megjelentetését, mert az értelmesebb közbeszéd megkívánja, hogy alapvető politikai fogalmainkat ebből a szemszögből, azaz konzervatív-szabadelvű: a hagyomány és a liberális (parlamenti) demokrácia értékeit magáénak valló nézőpontból, tudományos alapossággal, mégis közérthetően meghatározzuk, és így e felfogást a közgondolkodás természetes részévé tegyük. Csakhogy bármilyen kiváló is Scruton könyve, számos fogalommagyarázata nem felel meg a magyar viszonyoknak. Mindjárt az első és legfontosabb fogalom, a *nemzet* Scrutonnál területi elven alapul, míg mi a közép-európai hagyományunknak és tapasztalatunknak megfelelően nem mondhatunk le a nemzeteszme határokon átnyúló, kulturális vonatkozásairól. Ez a kérdés arra is rávilágított, hogy egy más miliőből származó szerző munkája értelemszerűen nélkülözi a magyar történelmi tapasztalattal való szembenézést, az arra való reflexiót, márpedig enélkül befolyásolni a magyar politikai közgondolkodást sem konzervatív-szabadelvű, sem más irányból nem lehet.

Pásztor Péter ezzel párhuzamosan meghívott egy megbeszélésre néhány filozófust, jogászt, politológust és történészt, és ezen az összejövetelen egyetértés alakult ki abban, hogy mai világunkban nem más nyelven született lexikonok átültetésének, hanem önálló, saját forrásból merítő alkotásnak van tudományos és társadalmi értéke. Az elgondolást javaslattá érleltük, és végül az Alapítvány ezt a tervet karolta föl. Törekvésünket Sir Roger Scruton is megértette, és előszavával is támogatta a munkánkat. Az összegyűltek közül került ki az enciklopédia szerkesztőbizottságának a magja. Tagjai biztosították a különböző tudományterületeknek és ezen eszmei hagyomány eltérő irányultságainak az egyidejű képviseletét.

A címszavak közé első körben a politikatudomány alapfogalmait válogattuk („nemzetállam”, „demokrácia”, „hatalommegosztás”, „képviselet”, „haza”, „állampolgárság” stb.). Kidolgozásukban – konzervatív szemléletünkből is adódóan – nagy hangsúlyt helyeztünk a fogalmak eszmetörténeti alakulására. Nemcsak azért fontos ez, mert alapeszméinknek régi hagyományuk van, s gyakran az ókori klasszikusokra, Platónra és Arisztotelészre vagy a Bibliára mennek vissza, hanem azért is, mert a politikában gyakran fordul elő, hogy forradalmian új eszmék zászlaja alá sorakoznak föl tömegek, miközben kiderül, hogy azok nem mások, mint régi eszmék eredeti összefüggéseiktől megfosztva, hevenyészetten átszabva, s hogy kár volt értük felforgatni mindent, nem kímélni sem embert, sem anyagot. Ezért is vállalkoztunk hosszabb eszmei folyamatok átgondolására és ismertetésére nagyobb ívű cikkekben (például „keresztény államfelfogás”, „klasszikus

görög politikai hagyomány", „katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom óta"). Az eszmetörténet hangsúlyozásából fakadt, hogy a politikai gondolkodás történetének meghatározó alakjait is bemutatjuk.

Scruton szerint konzervatívnak lenni tömören annyi, mint ragaszkodni a beválthoz. Nekünk azonban bonyolultabb a feladatunk, mivel a történelmünkben utoljára a dualista berendezkedés volt az, amelyet valamennyire is beváltnak lehet mondani (ideszámítható a bethleni konszolidáció mint a korábbi rend helyreállítására való törekvés is), és a mi konzervativizmusunknak annak a kornak és elődjének, a magyar reformkornak a bevált szabadelvűségét kell mintegy megidéznie, ugyanakkor nem tekinthetünk el az azóta történtektől sem. Ezt a sajátos helyzetet nevezte Lánczi András „konzervatív paradoxon"-nak. A mi nemzedékünknek azzal a ténnyel kell szembesülnie, hogy a totalitarizmusok (fasizmus, nemzetiszocializmus, kommunizmus) hagyománydúlása után értékalapon, filozófiai megfontolás nyomán kell kiválasztanunk azt, amin a konzervatív törekvés, a hagyomány szerves továbbépítése alapulhat. E válogatási kényszer miatt annak is szükségét láttuk, hogy eszméinket a viharos, traumatikus XIX–XX. század eseményeinek tükrében is megvizsgáljuk. Ezt annál is inkább fontosnak éreztük, mert múltunk megítélése erőteljesen befolyásolja napi politikai vitáinkat, így születtek a szabadságharcainkról, a kiegyezésről, a Tanácsköztársaságról, a kommunizmusról, az antiszemitizmusról és a magyar vészkorszakról szóló történeti összefoglalásaink.

Ha pedig eseményeket, történeti jelenségeket bemutatunk, a konzervatív-szabadelvű gondolkodásmódot követő vagy megtestesítő jeles államférfiakról is készítenünk kell portrékat. Némi vonakodás és tanakodás után a politikai téboly egyes megszállottjainak is felvázoltuk az arcélét (Robespierre-nek, Leninnek, Mussolininak, Sztálinnak, Hitlernek, illetve a hazai követőik közül például Imrédynek stb.). Kedvesebb munkának bizonyult az olyan jelességekről írni, akik hiányoznak a köztudatból (Vázsonyi Vilmos, Hegedűs Lóránt, Peyer Károly, Kéthly Anna, Bethlen György, Jakabffy Elemér stb.). Ugyancsak fontosnak éreztük, hogy a trianoni döntéssel elcsatolt területeket és jelentőségüket számba vegyük. Ha ezt megtettük, a környező országokról, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamairól is össze kellett foglalnunk a fontosabb ismereteket. Ez maga után vonta, hogy hasonlóképpen áttekintsük a számunkra fontos egyéb országok politikai valóságát. A távolabbi nagy országokról és térségekről (India, Kína, Afrika, Közel-Kelet és Latin-Amerika) pedig a növekvő befolyásuk s a távlatosabb kitekintés szükségessége miatt készítettük el vázlatos összefoglalóinkat.

Így terebélyesedett munkánk a kiinduló elgondolás 100–200 szócikkszámáról először 400-ra, majd állapodott meg végül 670-nél. Elsősorban tehát a politikatudomány fogalmait taglalja, de kitér a jog, a filozófia és a gazdaságtan idevágó kérdéseire, történelmi eseményekre és személyekre, valamint a vallási gondolkodás politikai vonatkozásaira is. Tehát nem egyszerűen szótár (fogalmak rövid meghatározása), nem is lexikon (adott tematika fogalmainak rövid ismertetése), hanem enciklopédia, azaz adott tárgyterület egészének összefoglaló bemutatása. Munkánk a szerzők és a szerkesztők egymástól kismértékben eltérő nézetein túl nemcsak kaleidoszkópszerű sokféleséget kínál a számos

cikkel, hanem a magasabb egység, a konzervatív-szabadelvű szemlélet nagyobb távlataira is rámutat. Ilyenképpen igyekszik felölelni politikai életünk valamennyi jelenségét – és ezért kapta az általánosító címet. Hasonló tartalmú és terjedelmű munka még nem jött létre magyar nyelven, reméljük, hogy elősegíti sokféleképpen tagolt közösségeink együttgondolkodását.

Az egyes cikkek terjedelme is folyton nőtt, hiszen csaknem mindegyiknél úgy éreztük, könyvnyi hosszúság sem lenne elegendő a tisztességes tárgyaláshoz. A rövidség miatt igyekeztünk kerülni az idézeteket. A műveket nem hivatkozásként, hanem további olvasmányképpen adjuk meg, és ezért, illetve a rövidség kedvéért csak az első megjelenés, továbbá fordítások esetén az első, valamint a ma bevett változat évszámát közöljük, gondolván arra, hogy ennek eszmetörténeti fontossága lehet, például Kant *Örök béke* (1795; m. 1918, 1985) című írása az első világ-, majd a hidegháború végén vált különösen érdekessé magyar nyelvterületen. Ha egy mű nem jelent meg magyarul, zárójelben megadjuk a cím fordítását. Ha egy fordítás esetén csak a magyar megjelenés dátumát adjuk meg, az azt jelenti, hogy magyar válogatásról van szó, ilyen formában nem jelent meg a könyv az eredeti nyelven. Az utaló nyilak (→) jelzik, hogy az érintett cikkhez hasznos elolvasni a jelzett cikkeket, illetve rámutatnak, hogy az adott fogalmat más elnevezés alatt tárgyaljuk (például a „hatalmi ágak elválasztását” a „hatalommegosztás” címszó alatt). A legtöbb cikk végén tehát további olvasmányokat, illetve szerzőkről szóló cikkek esetén további műveket ajánlunk (ha a törzsszövegben említünk művet, azt nem ismételjük meg a cikk után). A könyv végén felsoroljuk azokat a műveket, amelyeket egy politikailag tudatos, érett magyar polgárnak konzervatív-szabadelvű felfogásunk szerint érdemes ismernie. A lista természeténél fogva nem zárt, folytatható. Ugyanígy a 670 szócikk korántsem meríti ki mindazt, amit a politikáról mondani lehet. Tudatában is vagyunk számos hiányosságunknak, amelyeket azonban nem az elkendőzés, hanem a befejezés sürgető igénye idézett elő. A következő kiadásokhoz örömmel és előre is köszönettel vesszük a kiegészítéseket, újabb témajavaslatokat.

A szócikkek csaknem harmadát a szerkesztőbizottság tagjai írták, a többi felkért szakértők munkája, akik rokonszenveztek szándékainkkal. Minden egyes cikket először a közreműködők közül valaki szakmailag felülbírált (kényes esetben külső segítséghez is fordultunk), ezután főszerkesztőként Pásztor Péter igazított a szövegen, egyeztetett a szerzővel, majd beterjesztette a cikket a szerkesztőbizottság elé, hogy az érdemben vitassa meg a tartalmát, és döntsön, kell-e módosítani rajta vagy sem. A szerkesztőbizottság ugyan számos esetben kért módosítást, olykor komoly változtatást is, de a cikkeink tartalmáért végső soron csakis a szerzőjük felel, azok az ő véleményüket tükrözik. Időnként elfogadtuk, hogy markáns álláspont jelenjék meg bennük azért, hogy viszonyítási pont legyen kortárs vitáinkban.

Nemegyszer parázs vita folyt a szerkesztőbizottságon belül, illetve a szerkesztőbizottság és a szerzők között. Előfordult, hogy nem tudtunk megállapodni velük a módosításokban, ezért néhány esetben a szerkesztőbizottság vállalta a szöveg végső megalkotását. A lexikográfiai pontosság mellett igyekeztünk megőrizni a stílusok sokféleségét. Az

írásban vagy szóban lefolytatott vitáink korántsem meglepő módon nem akadályozták a munka haladását. Sajnálatos módon több szerző nem tudta kivenni a részét vállalkozásunkból, jóllehet szeretett volna együtt dolgozni a feladaton. Közülük hadd említsük John Lukacsot, a magyar konzervatív gondolkodás doyenjét, aki hajlott korára hivatkozva mondott nemet kérésünkre. A munkában tanáccsal, véleményezéssel is többen részt vettek, a közreműködők listája valamennyiüket felsorolja; a szerzők neve mellett cikkjegyző monogramjuk szerepel.

Köszönet illeti a Polgári Magyarországért Alapítvány Kuratóriumát, amely felkarolta a vállalkozást, és mindazokat, akik szerzőkként, lektorokként és tanácsadókként közreműködtek e munkában. A több mint nyolcvan szerzőnk munkájának a megszervezésében az Alapítvány munkatársainak tartozunk hálával. Nagy segítséget jelentett Sóvári Péter ütemezéssel kapcsolatos tanácsadása. Külön köszönet illeti Szalai Zoltánt, aki a kiadó vezetőjeként az egész kéziratot végigolvasta, illetve Farkas Anikót, aki az Alapítvány elnökének munkatársaként számos fontos szócikkünket megismerte. Észrevételeiket megfontoltuk, és szándékainknak megfelelően olykor figyelembe vettük.

A kötetben érvényesülő szemlélet nem valamely politikai párt (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség) álláspontja, habár szeretnénk vele befolyásolni azt – ahogyan máskülönben valahány olvasónkét. Enciklopédiánkat minden, politika iránt érdeklődő magyarul olvasónak szánjuk: középiskolai diákoknak, egyetemistáknak, a tanáraiknak, újságíróknak, közalkalmazottaknak, lelkipásztoroknak és politikusoknak. Néha azt is elképzeltük, hogy egy család vagy baráti társaság tagjai, mielőtt végletesen összevesznek a politikán – ahogy azt annyiszor tapasztaljuk –, előveszik ezt a könyvet, megnézik, mit mondanak azok, akik megpróbálták módszeresen végiggondolni a vitás kérdéseket, és eljutnak valamilyen elviselhető egyet nem értésig vagy akár a közös gondolkodásig is. Kötetünk elkészítésének fontos tanulsága: nem engedhetjük meg magunknak, hogy ne folytassuk le vitáinkat. Ez szerves és elengedhetetlen része a politikai kultúrának.

Szerkesztőbizottság

A szerkesztőbizottság

Egedy Gergely (1953) történész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Kutatási területe: politikai eszmetörténet; az angolszász világ története. Fontosabb könyvei: *Nagy-Britannia története* (1998, 2011); *Konzervativizmus az ezredfordulón* (2001); *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005); *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban* (2014), *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2006, 2011, 2017).

Filep Tamás Gusztáv (1961) művelődéstörténész, szerkesztő. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet. Fő kutatási területe: a határon túli magyar kisebbségek története. Fő szerkesztései: Kemény Zsigmond*: Eszmék és jámbor óhajtások: Válogatott publicisztikai írások* (2014); Joó Tibor: *Történetfilozófia és metafizika: Válogatott írások* (2001); Tóth Lászlóval: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I–IV.* (1998–2000). Fontosabb könyvei: *Agorák kora: Tanulmányok, esszék, cikkek* (2014); *A humanista voksa: Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945* (2007).

Karácsony András (1957) egyetemi tanár, ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kutatási területe: társadalomelmélet, jogfilozófia. Fő könyvei: *Bevezetés a tudásszociológiába* (1995); *Jogfilozó fia és társadalomelmélet* (2000); *A jogtudomány teológusa* (2016).

Király Miklós (1960) jogász, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék. Kutatási területe: EU-jog, nemzetközi gazdasági jog, nemzetközi magánjog. Fő könyvei: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában* (1998); *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára* (2007); *Unity and Diversity: The Cultural Effects of the Law of the European Union* (2011).

Mezei Balázs (1960) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszék- és doktoriiskola-vezető professzora, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Magyar Vallástudományi Társaság elnöke. Könyvei: *Brentano: An Essay on the History of Philosophy* („Brentano: esszé a filozófia történetéről", 1998); *A lélek és a másik: Jan Patočka és a fenomenológia* (1998); *Vallásbölcselet. A vallás valósága I–II.* (2005); *Mai vallásfilozó fia* (2010); *Religion and Revelation after Auschwitz* („Vallás és kinyilatkoztatás Auschwitz után", 2013); *Radical Revelation: A Philosophical Approach* („Radikális kinyilatkoztatás: filozófiai megközelítés", 2017).

Pásztor Péter (1960) a kötet főszerkesztője; műfordító, szerkesztő. Egyebek közt John Donne, Dorothy Sayers, Marilynne Robinson, Leszek Kołakowski, Mircea Eliade, Roger Scruton, Northrop Frye és Jonathan Edwards műveit ültette át magyarra. 2014-

ben jelent meg Bibó-fordításkötete *The Art of Peacemaking* („A békecsinálás művészete") címmel a Yale University Pressnél (USA).

Pesti Sándor (1966) politológus, habilitált egyetemi docens, az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet igazgatója. Kutatási területe: magyar parlamentarizmus, magyar kormányzati rendszer, közpolitika. Fő könyvei: *Az újkori magyar parlament* (2002); *Szakpolitikák a rendszerváltás utáni Magyarországon* (2006); *Állam és valóság* (2008).

Szerzők és közreműködők

Szerzők

Ablaka Gergely	AG
Bakk Miklós	KBM
Bakos Gergely	BTG
Balázs Géza	BG
Balázs Zoltán	BZ
Balogh Judit	BJ
Bányai György	BGy
Bartha Ákos	BÁ
Békés Márton	BM
Bertényi Iván, ifj.	BI
Birkás Antal	BA
Botos Máté	BoM
Bottoni, Stefano	SB
Czeglédi Pál	CzP
Czibere Károly	CzK
Csejtei Dezső	CsD
Cservák Csaba	CsCs
Deák Hedvig	DH
Dippold Ádám	DÁ
Egedy Gergely	EG
Erdődy Gábor	ERG
Fejérdy Gergely	FG

Filep Tamás Gusztáv	FTG
Földi András	FA
Frivaldszky János	FJ
G. Kovács László	GKL
Glant Tibor	GT
Gyarmati György	GyGy
Halász Iván	HI
Hatos Pál	HP
Hermann Róbert	HR
Holczhauser Vilmos	HV
Horváth Attila	HA
Hóvári János	HJ
Illés Gábor	IG
K. Lengyel Zsolt	KLZs
Karácsony András	KA
Kende Tamás	KT
Király Miklós	KM
Kiss Gy. Csaba	KGyCS
Koltay András	KoA
Kovács Ábrahám	KÁ
Kovács István	KI
Köves Slomó	KS
Lánczi András	LA
Lányi Gusztáv	LG
Lautner Péter	LP
Madarász Imre	MI

Mák Ferenc	MF
Mándi Tibor	MT
Marchut Réka	MR
Metz Rudolf	MeR
Mezei Balázs	MB
Mike Károly	MK
Miskolczy Ambrus	MA
Mráz Ágoston Sámuel	MÁS
Nagy Levente	NL
Németh Zsolt	NZs
Novák Attila	NA
Orbán Balázs	OB
O'Sullivan, John	JOS
Paczolay Péter	PP
Paksa Rudolf	PR
Pásztor Péter	PPT
Pesti Sándor	PS
Péterfalvi Attila	PA
Pócza Kálmán	PK
Pogrányi Lovas Miklós	PLM
Ritoók Zsigmond	RZs
Schanda Balázs	SchB
Smith, Marion	MS
Soós Eszter Petronella	SEP
Stomfai Márk	SM
Szalai Zoltán	SzZ

Sziklay Júlia	SzJ
Szilvay Gergely	SzG
Szörényi László	SzL
Szücs György	SzGy
Takács Dániel	TD
Takács Géza	TG
Techet Péter	TP
Torkos Matild	TM
Tóth István	TI
Tóth Zoltán	TJZ
Törő Csaba	TCs
Varga Attila	VA
Véghseő Tamás	VT
Vincze Attila	AV

Közreműködők

Borhi László

Glück László

Kisdi Barbara

Losonczi Péter †

Szathmáry Béla

Szathmáry István

Tőkéczki László †

Zalatnay István

A, Á

abolicionizmus (l. *abolitio* ’megszüntetés’) A rabszolgaság eltörlését követelő mozgalom a XVIII–XIX. században. A rabszolgaság ősi intézményét a kereszténység elvben elutasította, és Nyugaton hozzájárult a megszüntetéséhez a XIII. századra, ám némely esetben, ha fenntartásokkal is, de tudomásul vette. Oroszországban fennmaradt a XVIII. századig. Az akár katolikus, akár protestáns gyarmatosító országok – jóllehet otthon tiltották – külhonban megengedték a rabszolga-kereskedelmet és -tartást. Az intézmény bevettségére jellemző, hogy Händel rabszolga-kereskedelmi részvényekkel egészítette ki nem túl jövedelmező zenei vállalkozásait, és a XVIII. század legnagyobb amerikai teológusa, Jonathan Edwards maga is tartott rabszolgákat, annak ellenére, hogy a transzatlanti rabszolga-kereskedelmet elutasította, és úrvacsoravételre jogosultnak tekintette a feketéket. Csak az angol–amerikai társadalom peremén lévő kvékereknek tűnt föl, hogy ha a feketék lélekben egyenlők, például úrvacsoraképesek – márpedig ezt teológiailag nemigen lehetett vitatni –, akkor politikailag sem lehet őket megkülönböztetni vagy adni-venni. Az angol missziói mozgalom egyik vezéralakja, William Wilbeforce küzdelme nyomán szüntette meg a Brit Birodalom a rabszolga-kereskedést (1807), majd -tartást (1833). Franciaország a forradalom alatt, 1794-ben szüntette meg, Napóleon alatt 1804-ben visszaállította, majd 1848-ban ismét betiltotta. A neoprotestáns és felvilágosult körökből kikerülő amerikai abolicionisták a rabszolgaság azonnali és feltétlen felszámolásáért kampányoltak, szemben a fokozatosság mellett érvelő Abraham Lincolnnal és a Republikánus Párttal. Harcos-radikális fellépésük nagyban hozzájárult a déli államok elszakadásához és a modern történelem egyik legnagyobb polgárháborújának kirobbanásához. Az alkotmány ezt követő, 1865-ös, 13. kiegészítése törölte el a rabszolgaságot az Egyesült Államokban.

Rabszolgaság ma is van, részben rejtett módon, részben emberkereskedelemnek nevezik. 2014-ben csaknem valamennyi főbb egyház és vallás vezetője együttesen elítélte.

Brogan, Hugh: *Longman History of the United States of America* („Az USA története”, 1985).

Oldfield, John R.: *Transatlantic Abolitionism in the Age of Revolution* („Transzatlanti ~ a forradalmak korában”, 2015).

GT

abortusz (l. *aborior* ’elvetél, idő előtt világra jön’) A terhesség hetedik hónap előtti megszakadása (*abortus spontaneus*) vagy megszakítása (*abortus arteficialis*; *magzatelhajtás*, *angyalcsinálás*, *kaparás*, *küret*). Az utóbbi több etikai kérdést vet föl, és alapjában véve két táborra oszthatóak az álláspontok. Az „életpárti” (vagy konzervatív) megközelítés elítéli a művi ~t, a keresztény tanítással összhangban az életet sérthetetlennek (→emberi élet szentsége) és a fogantatás pillanatában megkezdettnek tekinti, és azt vallja, hogy minden orvosi beavatkozásnak az élet védelmét kell szolgálnia. Ezt az álláspontot a leghatározottabban a római katolikus egyház képviseli: „Aki sikeresen magzatelhajtást végez, önmagától beálló kiközösítésbe esik”, mondja ki a hatályos Egyházi Törvénykönyv 1398. kánonjában. Csak azt a beavatkozást tekinti megengedhetőnek, amely az anya egészségét óvja, és nem közvetlenül a magzat halálát célozza (például olyan életmentő műtétet, amelynek során fönnáll a magzat halálának kockázata). Ennek képviseletét elvárja a katolikus törvényalkotóktól. Vannak liberális, ateista, szigorúan életpárti álláspontot képviselők is. Ezzel szemben a „döntéspárti” (vagy általában liberális) felfogás az ember döntési szabadságát, az anya önrendelkezési jogát tartja elsőrendű fontosságúnak. Legismertebb kortárs magyar képviselője Kis János (*Az abortuszról: érvek és ellenérvek*, 1992; *Az állam semlegessége*, 1997). A mérsékelt álláspont követői bizonyos feltételek megléte esetén (például ha az anya nemi erőszak áldozata vagy egészségügyi kockázatok esetén) tartják megengedhetőnek a terhességmegszakítást. A protestáns felekezetek egymástól egészen eltérő, de inkább megengedőbb, mérsékelt álláspontot képviselnek, habár túlnyomórészt alapul veszik a méhmagzat ember voltát.

A születésszabályozás ugyanakkor egyidős az emberiséggel, a negatív szabályozás egyik formája a művi ~. Az ókortól fogva azon fordult meg a megítélése, hogy mikortól van lelke a magzatnak, azaz mikor következik be az *animáció* (l. 'az elevenítő lélek befogadása'). →Arisztotelész szerint fiú esetén 40 napos, leány esetén 80 napos korától fogva birtokolja az isteni eredetű lelket (g. *pneuma*, l. *anima*). Jóllehet a kereszténység abban is különbözött az ókori görög–római világtól, hogy a magzatelhajtást kezdettől fogva bűnnek tekintette, →Szent Ágoston, majd az Arisztotelészre hivatkozó →Aquinói Szent Tamás és nyomában a skolasztika a „késleltetett animáció" alapján állt, és így csak a lélekkel bíró magzat megölését tekintette emberölésnek. Később, 1588-ban V. Sixtus *Effraenatam* kezdetű bullájában nyilvánított minden művi ~t emberölésnek. A XVII. századtól az egyebek közt Tertullianusra viszszamenő „közvetlen animáció" – a fogantatással egyidejű lelkesülés – vált uralkodóvá az egyház tanításában.

A ~ korai világi jogi szabályozása ugyanakkor az animációt vagy megelevenedést (első megmozdulást) vette figyelembe. Az újkorban kezdődik az ~ félreérthetetlen tiltása. Mária Terézia *Generale normativum in re sanitatis*a („Az egészség ügyének általános szabályzata", 1770) egyértelműen tiltja a művi ~t. A XIX. század elejére a tiltás általánossá vált a keresztény világban, kivételt az anya életét mentő beavatkozás képezett. A női önrendelkezés liberális és kommunista eszméi hatására a XX. század elején indult meg a művi ~ legalizálása. A →Szovjet-Oroszországban 1920-tól kérésre engedélyezték – bár 1936-ban Sztálin teljes tiltást vezetett be népesedési megfontolásokból. Az 1930-as években Lengyelországban, Svédországban, Dániában nemi erőszak esetén engedélyezték. A Szovjetunióban 1955-ben ismét liberalizálták a művi ~t, és ennek hatására a többi szocialista országban, majd az 1967-es angol jogszabály nyomán szerte a nyugati világban, jóllehet jelentős eltérésekkel.

Magyarországon 1878 (a Csemegi-kódex, a büntető törvénykönyv) és 1956 között a méhmagzatát szándékosan elhajtó nőt, ha házasságon kívül esett teherbe, két év börtönbüntetéssel, ha férjes asszonyként, akkor három év börtönbüntetéssel sújthatták, de 1945-ben felfüggesztették a rendelkezést a szovjet katonák erőszaktételének eseteire, ingyenes kórházi ellátást biztosítva az áldozatoknak. 1953. február elején lépett életbe a Ratkó Anna egészségügyi miniszterről nevezett „Ratkó-törvény", amely alapján visszatértek a korábbi szigorúbb tiltáshoz, és gyermektelenségi adót vetettek ki. 1956 júniusától 1973-ig szabad ~ érvényesült, 1973–81 között igyekeztek korlátozni (abortuszbizottságok), majd 1981-től megint liberalizálták. Ebben az időszakban a művi ~, miként a *Katolikus lexikon* fogalmaz, „példa nélküli magyarirtást végzett. Összesen 4.135.587 magzati életet öltek meg". Ilyen számsorokat azonban egyebek közt az USA-ban 1973-ban legalizált ~ tekintetében is lehet olvasni.

1991-ben az Alkotmánybíróság 64/1991. (XII. 17.) AB-határozatában kimondta, hogy az Országgyűlésnek törvényben kell rendelkeznie a terhesség megszakításáról, és leszögezte: „az, hogy az abortusz tilalma és az indok nélkül megengedett abortusz alkotmányellenes szélsőségei között a törvény hol húz határt, milyen indikációkat kíván meg, a törvényhozó felelőssége és hatásköre". Így született meg a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX., 2000-ben és 2011-ben módosított törvény, amely növeli az állam szerepét a magzati élet megtartásában és a terhességmegszakításra irányuló eljárásban. Azt az általánosan elterjedt időbeli korlátozást alkalmazza, hogy az anya a magzat 12 hetes (lásd animáció), 18 év alatti anya esetén 18 hetes koráig dönthet szabad akaratából a terhesség megszakítása mellett. Emellett azt a szintén elterjedt indikációs korlátozást érvényesíti, mely szerint a művi ~ csak valamilyen meghatározott ok (nemi erőszak, az anya életének veszélyeztetése) fennállása esetén hajtható végre. Ez egybehangzik az Alkotmánybíróság 48/1998 (XI.23.) AB-határozatával, amellyel szemben azonban Lábady Tamás alkotmánybíró különvéleményt fogalmazott meg a magzat védelmében. A magyar Alaptörvény időközben kimondta: „a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg" (II.). A 2010 óta kormányzó, Fidesz vezette koalíció nem szándékozik az 1992 óta hatályos szabályozáson változtatni.

Ha a magzat ember, biológiai értelemben az emberi nem tagja, akkor a gondolkodás lehetőségét magában hordozó személy, morális létező is, akit a fogantatásától kezdve megilletik az emberi jogok, köztük az élethez való jog. Joggal mondják a magzati élet védelmét korunk egyik legsúlyosabb kérdésének, hiszen a szabályozása az élet misztériumához való viszonyunkat ülteti át a politikai és jogi gyakorlatba.

Deáky Zita és Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* (2005).
Frivaldszky János: „Az emberi személy alkotmányos fogalma felé”, Schanda Balázs és Varga Zs. András (szerk.): *Látlelet közjogunk elmúlt évtizedéről* (2010).
Kamarás Ferenc: „Terhességmegszakítások Magyarországon”, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a férfiak és a nők helyzetéről* (1990).
Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül: társadalomtudományi vizsgálatok a szülés és születés témakörében* (2015).
Somorjai Ádám: „A keresztény ember és az abortusz”, Korzenszky Richard és Somorjai Ádám: *Magyar sorskérdések: Előadások a magyar kultúra és népesedés szempontjából* (1989).
Szabó A. Ferenc: *Az abortuszkérdés és a magyar társadalom századunkban. Önképünk az ezredfordulón* (1999).

DÁ

abszolutizmus (l. *absolutus* ’föltétlen’) Alkotmányos korlátokat, főként a törvényhozás (rendi gyűlések) ellenőrzését mellőző királyi teljhatalom. A XVI–XVII. század vallás- és polgárháborúi közt fogalmazódott meg az igény, hogy a polgári békét a →szuverén király az általa vezérelt egységes, országos állami közigazgatás és állandó hadsereg révén tartsa fenn, az →államérdek alapján rendelje maga alá az egyházakat, számolja fel a területi elkülönülést, fékezze a kiváltságosokat, biztosítsa a gazdasági vérkeringést, azaz →modernizációs igényeknek is tegyen eleget (felvilágosult ~). Igazolást a *princeps legibus solutus est* (’az uralkodót nem köti a törvény’) római elvéből, a királyi hatalom isteni jogalapjának tanából merített, amely a középkorban a pápák világi fennhatóságával szemben a királyok hatalmát, most viszont a teljhatalmukat szorgalmazta, illetve az újabb keletű társadalmiszerződés-elméletekre is hivatkozott (→Grotius, →Hobbes). Ez a hatalom azonban soha nem volt annyira abszolút, ahogyan a XIX. század végén keletkezett fogalom és egyes elméletei sugallják. Az abszolút uralkodóknak mégis komoly éthosza alakult ki. Ám a teljhatalmat nehezen lehetett összeegyeztetni a →keresztény államfelfogással, a társadalmiszerződés-elméletekből kiindulva pedig hamarosan megalkották a →népfelség elvét.

Bodin, Jean: *Az államról* (1576; m. 1987).
Képes György (szerk.): *Az abszolút monarchia* (2011).

HA

Adams, John (1735–1826) Az Amerikai Egyesült Államok politikai hagyományában az amerikai →konzervativizmus szellemi atyjának tekintik. Egyáltalán nem alaptalanul, hiszen elsőként foglalta össze a konzervatív politika elveit. Ráadásul gyakorló politikus létére kiemelkedő elméleti munkákban fejtette ki a hazája számára ajánlott nézeteit.

Az USA első alelnökeként (1789–1797) és második elnökeként (1797–1801) is beírta nevét a történelembe. A függetlenségi mozgalomban kezdettől fogva aktív szerepet játszott; első jelentős, *Gondolatok a kormányzásról* című művében (1776; m. Lévai Csaba [szerk.]: *Új rend egy új világban*, 1997, szemelvények) a „kiegyensúlyozott kormányzat” eszméje mellett érvelt. A →puritanizmusban gyökerező gondolkodásmódjával elutasította a →felvilágosodás optimista emberképét, ezért abból indult ki, hogy aki államot akar alapítani, annak számolnia kell az emberi gyarlósággal.

E szemlélet hatotta át azt a háromkötetes munkáját is, amelyet Londonban, hazája angliai követeként írt 1787–1788-ban *Az Egyesült Államok alkotmányainak védelme* címmel (m. Kontler László [szerk.]: *Konzervativizmus, 1593–1872*, 2000, szemelvények). A nagyszabású mű legfontosabb üzenete, amellyel az alkotmányozó gyűlés tevékenységét is befolyásolni kívánta, az volt, hogy a hatalmat csak a →hatalom megosztása révén lehet korlátozni. Igazi konzervatívként egyetlen társadalmi csoport józan önmérsékletében sem bízott, ezért arra törekedett, hogy a hatalom ne összpontosulhasson egyetlen központban sem. Ha létezik egyetlen igazság – fejtette ki –, akkor az abban áll, hogy a szabadságot sohasem sikerült megőrizni a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szétválasztása nélkül.

A →tömegben nem bízott, szilárdan hitte, hogy szervezett társadalom nem lehet meg →arisztokrácia nélkül, ezen azonban nem a születési arisztokráciát értette, hanem a tekintéllyel rendelkező „természetes arisztokráciát”. A „néppel” kapcsolatos fenntartásai még inkább megerősödtek azt követően, hogy az 1800-ban tartott elnökválasztáson alulmaradt az „antiföderalisták”, vagyis a gyenge szövetségi kormányzat mellett fellépők jelöltjével, a francia felvilágosodás eszméiben bízó Thomas Jeffersonnal szemben. Ezzel függ össze, hogy utolsó terjedelmesebb írásában (*Értekezés Daviláról*, 1805; m. Kontler, szemelvények) még hangsúlyosabban fejti ki azon véleményét, hogy a jó kormányzatnak erős fékeket kell alkalmaznia

a tömegek gyarló ambícióival szemben, sőt még a monarchia amerikai bevezetésének a lehetőségét is felvetette.

→Russell Kirk szerint ő volt „az igazi amerikai konzervativizmus alapítója".

Egedy Gergely: „Az amerikai konzervativizmus gyökerei", *Magyar Szemle*, 2008, 1–2.

Ferling, John: *John Adams. A Life* („~ élete", 1992, 2010).

Lévai Csaba: „Az amerikai és a francia forradalom között. Állandó és változó elemek John Adams politikai gondolkodásában az 1770-es évek végétől az 1790-es évek elejéig", *Századvég*, 2014, 1.

EG

Adenauer, Konrad (1876–1967) A Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) első kancellárja (1949–1963). Őrá hárult a történelmi feladat, hogy a német államot az 1945-ben elszenvedett megsemmisítő katonai vereség után romjaiból újraalkossa a szuperhatalmak (az →Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió) uralta világban, az újkori történelemben mindaddig ismeretlen geopolitikai helyzetben. Az ő bel- és külpolitikai döntései tették le azokat az alapköveket, amelyekre utóbb az egyesült →Németország épült.

Hamar felismerte, hogy Németországnak a szovjet megszállás alatt álló része beláthatatlan időre elveszett, és a nyugati szövetségesek által megszállt rész is veszélyben forog. Németország politikai szabadságban való újraegyesítésére törekedett, de nem minden áron. A csonka nyugati országrész, a képviseleti demokráciájú NSZK a szétvert Harmadik Birodalom jogutódja volt. Kelet-Németországot, a „keleti zónát" pedig szovjet gyarmatnak tekintette, és hosszú ideig vonakodott elismerni. Ebben a helyzetben a gyors sikert, a katonai semlegesség által megbénított egyesülést elutasította.

A céloknak ez a rangsora ~ legbenső meggyőződéséből fakadt. Ugyanebből származnak a politikájának a kompromisszumai, állítólagos ellentmondásai, valamint a kortársak félreértései is. Nemcsak az ellenzék, hanem a koalíciós partnere és olykor a saját pártjához tartozók is azzal gyanúsították, hogy csupán látszólag törekszik a német egység visszaállítására.

~ a katolikus és liberális Rajna-vidéki nagypolgárságból származott, amely gyakori konfliktusban állt a protestáns Poroszországgal. A weimari köztársaság idején Köln polgármestere volt. A világ felé nyitott, interkonfesszionális katolicizmusa inkább a vallás gyakorlati, polgári hagyományaira, mint az egyházi szervezetre támaszkodott. Ebből táplálkozott az a meggyőződése is, hogy a szovjet →totalitarizmus embertelensége a vallástalanságból, a →zsidó-keresztény értékek elvetéséből ered. Ugyanakkor világosan felismerte a kommunizmus imperialista jellegét is. A két felismerést markáns jelmondatba tömörítette: „Ázsia az Elba partján áll". Meggyőződése volt, hogy Európa a szabad Németország nélkül nem képes feltartóztatni a kommunista veszélyt. A Szovjetunióval szembeni engedékenység (*appeasement*) politikáját következetesen elvetette, és emiatt rásütötték a bélyeget: „hidegháborús uszító".

A belpolitikában az ~-kor az ország újraépítésének és modernizálásának a szakasza. A Kereszténydemokrata Unió (CDU) új típusú politikai pártként, néppártként megszüntette a konzervatív erőknek a weimari időkből ismert felaprózódását. ~ döntő módon befolyásolta az alkotmány előírta állami intézmények gyakorlatba ültetését; a „kancellárdemokrácia" néven ismert kormányzási stílusa hagyományt teremtett. A kormányzásához fűződik a →szociális piacgazdasági modell bevezetése. Reformjai (nyugdíjbiztosítás, szociális segély, családi pótlék stb.) máig meghatározzák a német szociálpolitikát.

Külpolitikáját három pillér tartotta: a nyugati szövetség, az →európai egységesülés és a →Franciaországgal való megbékélés. Európának kizárólag a nyugati integráció biztosíthat politikai és katonai védelmet, és a szabad Németországot csak az amerikai védelem ernyője alatt sikerülhet újra felépíteni. Ezt a hitét a németek többsége osztotta, de a nyugati integráció nem mindegyikük számára jelentette ugyanazt. Ezen a különbségen alapult a kor fő politikai ellentéte, sőt ellenségeskedése. Kurt Schumacher, a német →szociáldemokrácia vezére, ~ fő politikai ellenfele mást értett a nyugati orientáción. Ő is ellensége volt a szovjet totalitarizmusnak, de az ő célja a demokratikus szocializmus volt. Ezért szerinte Németország nem fogadhatta el, hogy Európa az USA, a kapitalista világhatalom vezetése alatt álljon.

A politikai célok különbsége az egyesült Európáról alkotott eszményképekre is kivetült. Az ~ szeme előtt lebegő Európának meg kellett őriznie a keresztény örökséget és a szabad szerződésen alapuló társadalmat. Schumacher szocialista Eu-

rópát akart, szociáldemokrata vezetés alatt.

A →hidegháború legkeményebb időszakában Németország és az USA külpolitikai céljai nagyjából azonosak voltak, és ~ ebben az időszakban érte el a legnagyobb politikai sikereit. A koreai háború 1950-től annyira igénybe vette az USA katonai erőforrásait, hogy Európában nem tudott olyan mértékű katonai jelenlétet biztosítani, amelyre szovjet támadás esetén szükség lett volna. Az USA és Nagy-Britannia nyomást gyakorolt Európára, hogy járuljon hozzá a saját védelméhez. Ebből Németország nem vonhatta ki magát, és így napirendre került Németország újrafelfegyverzése. Ez a második világháború utáni idők legnyugtalanítóbb fejleménye volt, mind az országban, mind külföldön, a vasfüggöny mindkét oldalán. ~ azonnal felismerte az esélyt, hogy Németország a katonai hozzájárulás fejében nagyobb nyomatékkal kérhet ellenszolgáltatásokat. Az európai védelmi rendszerben való német részvételt feltételekhez kötötte: a megszállási állapot megszűnik, az ország visszanyeri a szuverenitását, és honvédelmi és külügyminisztériumot hozhat létre.

Franciaország a német újrafegyverkezés kockázatát csökkentendő javasolta az Európai Védelmi Közösség (EVK) létrehozását. Ezt később maga visszavonta, majd 1955-ben a német szuverenitást elismerő bonni szerződés (1952) hatályba lépésével Németország csatlakozott a →NATO-hoz. Az EVK megakadályozása végett 1952-ben Sztálin jegyzékben azonnali újraegyesülést és szabad választásokat kínált fel, azzal a feltétellel, hogy Németország nem írja alá a csatlakozási szerződést, és az újraegyesített ország szigorúan megőrzi a katonai semlegességét. ~ elutasította az ajánlatot. A kortárs legenda szerint ezzel hatalmas esélyt szalasztott el. A valóságban érett ítélőképességről és elvi szilárdságról, az ellenfelei pedig geopolitikai szűklátókörűségről tettek tanúságot. Egyrészt nagyon is jól tudta, hogy mit kell tartania a szovjet fennhatóság alatti „szabad” választásokról. Másrészt felismerte, hogy Németország semleges volta meggyengítené és a szovjet terjeszkedés könnyű zsákmányává tenné a maradék Nyugat-Európát.

A kezdődő enyhülés ~ számára főleg kudarcokat hozott. 1956-tól kezdve nyugtalanítani kezdte az amerikai külpolitika céljainak változása. A Szovjetunió nukleáris hatalommá válása csökkentette az amerikai katonai garancia értékét is. ~ attól is tartott, hogy az USA a csapatai egy részét kivonja Európából. ~ következetes antikommunizmusa kezdett az enyhülési politikát zavaró tényezővé válni, és Eisenhower egyre kevésbé volt hajlandó a német egyesülést az enyhülési politika fölé helyezni.

Az angolszász világtól eltávolodó →de Gaulle felértékelte Németországot mint a legfontosabb európai szövetségesét. ~ azonban továbbra is lényegesnek tartotta, hogy az USA központi szerepet vállaljon az →európai egységesülésben, csakhogy de Gaulle-lal is egyetértett abban, hogy az atlanti szövetség megújításra szorul. Mindketten arra törekedtek, hogy Európa illetékességi köreit kiterjesszék Amerikával szemben. Ebben a taktikában ~nek mind Franciaországgal, mind az USA-val szemben bizonyos távolságot kellett tartania, hogy ne kényszerüljön a kettőjük közötti választásra.

Hruscsov Berlin-ultimátuma (1958) és a berlini fal építése (1961) idején ~re hatalmas belpolitikai nyomás nehezedett. A politikai ellenfelek mindkét eseményt az ~i merev külpolitika eredményének tulajdonították. ~ a fal építésekor nem látogatott el Berlinbe, mert attól tartott, hogy ezzel kiélezné a feszültséget. A közvélemény azonban ezt úgy értelmezte, hogy nem törődik a keleti zónában rekedt honfitársakkal. Mind az ő személyes, mind a párt tekintélye csökkent, amit választási veszteségek követtek. Amikor aztán de Gaulle követelte, hogy a NATO katonai integrációját vegyék ki az amerikai főparancsnokság kezéből, ~ munkatársai pánikszerűen reagáltak. Attól féltek, hogy ~ de Gaulle befolyása alatt föladja a nemzetek *fölött* álló Európa koncepcióját, és csatlakozik a francia hegemóniát növelő „nemzetállamok Európájának” tervéhez. ~t a saját pártja kényszerítette lemondásra. Egyik utolsó ténykedéseként még aláírta a német–francia barátsági szerződést, és 1963 októberében befejezte a politikai pályafutását.

Morsey, Rudolf: *Die Deutschlandpolitik Konrad Adenauers* („~ Németország-politikája”, 1994).

Schwarz, Hans-Peter: *Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949–1957* (Az ~-korszak: A köztársaság alapító évei”, 1981); uő: *Die Ära Adenauer. Epochenwechsel* 1957–1963 (Az ~-korszak: korszakváltás”, 1983).

M. Szebeni Géza: *Egy kereszténydemokrata új Németországért, Konrad Adenauer* (2010).

HV

adósság Hitelfelvétel esetén keletkező kötelezettségvállalás: a →hitel felvevője, az adós kö-

telezettséget vállal arra, hogy a jövőben a hitelt a szerződésben meghatározott módon →kamatostul visszafizeti. E kötelezettségvállalása révén jelenbeli kiadásainak alternatív költségét, azaz máshonnan elvont forrásait a jövőben kell csak viselnie, és így a jelenben olyan beruházásokat valósíthat meg, amelyekre ~ nélkül nem volna lehetősége. Az ~ létrejötte és annak visszafizetése tehát egy olyan, időszakok közötti csere részének tekinthető, amely az adós és a hitelező vagyonát egyaránt növelheti. Ez magyarázza az adósságok legkülönbözőbb formáit létrehozó pénzügyi szektor jelentőségét és hatékonyságnövelő szerepét.

Állam~ról akkor beszélünk, amikor az adós a kormányzat bármilyen szintjén elhelyezkedő szervezet. Az állam~ és a magán~ párhuzama azonban nem egyértelmű, és a XX. század második felében sok vitára adott okot. A →keynesi ortodoxia tagadta a hasonlóságukat, azt hangsúlyozva, hogy mivel a (belső) állam~gal a politikai közösség „önmagának tartozik", a jelen generáció nem háríthatja az ~ terhét a jövő nemzedékekre. James Buchanan (→alkotmányos közgazdaságtan) ezzel szemben megmutatta, hogy helytálló párhuzamot vonni a magán- és az állam~ közé, mert az állam~ terheit nem a kormányzat hitelezői, hanem a jövőbeli adófizetők viselik. A kormányzat hitelezői olyan cserében vesznek részt, amelyben jelenbeli jövedelemről mondanak le jövőbeli jövedelemért cserébe. Az állam~ terhe szempontjából releváns csere azonban nem ez, hanem az, amelyben a jelenbeli adófizetők (szavazók) jutnak javakhoz, s ezért cserébe a jövőbeli adófizetők (szavazók) mondanak le javakról. Emiatt a külső és a belső állam~ között sincs alapvető különbség a tehervállalás szempontjából: akár külföldiek, akár belföldiek a hitelezők, az adósságot a jövőbeli adófizetők törlesztik. Az országkockázat szempontjából viszont lényegesen előnyösebb a belső ~.

Benczes István és Kutasi Gábor: *Költségvetési pénzügyek: hiány, államadósság és fenntarthatóság* (2010).
Buchanan, James: *Public Principles of Public Debt* („Az állam~ közösségi elvei", 1958).

CzP

adózás Törvény szerint kötelező – pénzben vagy természetben nyújtott – hozzájárulás a kormányzat vagy közhatalommal bíró személy, testület bevételeihez. Az adószedés egyidős a politikai kormányzattal, annak minden civilizált korban alapja és szerves alkotóeleme, kényszerítő képességének alapvető megnyilvánulási formája. A kormányzat költségei a kollektív cselekvés nehézségei miatt nem fedezhetők teljesen önkéntes alapon, a szolgáltatásaiból fakadó hasznok pedig sokszor nem oszthatók. Ezért lehet indokolt a kormányzás haszonélvezőit erőszakkal és közvetlen ellenszolgáltatás nélkül hozzájárulásra – vagyis ~ra – kötelezni. A kényszerítés lehetősége ugyanakkor felveti a vele való visszaélés veszélyét, ezért a legitim adórendszernek mindig a hatalomkorlátozás elvén kell nyugodnia.

Ezt tükrözi az igazságos adó klasszikus koncepciója, amely szerint a kormányzatot csak annyi adó illeti meg, amennyi a közfeladatai ellátásához valóban szükséges. „Az igazságosság megszüntetésével mivé válnak az országok, ha nem hatalmas rablóbandákká?" (→Szent Ágoston). Az adófizetők tulajdonának igazságos védelme indokolja továbbá az adóterhek arányos és méltányos elosztását, kiszámíthatóságát s a befizetés járulékos terheinek kordában tartását. A klasszikustól alapvetően eltér az a modern baloldali képzet, amely az igazságosság kritériumát nem a kormányzat és az adófizető polgárok viszonyára vonatkoztatja, hanem az adók révén előálló jövedelemeloszlásra (tulajdonképpen annak egyenlőtlenségére). Ezért kifejezetten tagadhatja (→Marx), de korlátok között el is fogadhatja (Thomas Paine, →Rawls) a magántulajdon védelmének elvét.

A közjó érdekében az adóztatásnak prudenciális megfontolásokat is követnie kell. A közgazdaságtan megfogalmazásában az adókkal járó jóléti veszteség minimalizálására kell törekedni, amelynek forrásai a beszedés és teljesítés költségei, az adóelkerülést célzó és az ellene tett erőfeszítések, továbbá az értékteremtő (termelő és tranzakciós) tevékenységek elmaradása.

Cullis, John és Philip Jones: *Közpénzügyek és közösségi döntések* (1998; m. 2003).
Levi, Margaret: *Of Rule and Revenue* („Uralom és adóbevétel", 1988).

MK

Afrika A világ második legnagyobb és második legnépesebb földrésze, lakossága az utóbbi harminc évben megkétszereződött, ma 1,17 milliárd, és 2050-re várhatóan ismét megkétszereződik. Észak--t iszlám kultúrájánál fogva többnyire megkülönböztetik a nagyobb, déli szubszaharai vagy Fekete--tól, Nyugat-, Közép-, Kelet- és

Dél-Afrikától. A földrész azonban társadalmilag jóval összetettebb: több mint kétezer etnikai közösség él 54 államában. A →törzsi hovatartozás képezi az →azonosságtudat elsődleges alapját. A vallási hovatartozás ugyancsak sokszínű: északon az iszlám, míg délen a számos keresztény felekezet és ősi vallás a meghatározó.

A XIX. század elején indult meg Fekete-~ európai felfedezése, illetve a missziói mozgalom, amely a térítéssel, a Biblia helyi nyelvekre való lefordításával (írásbeliség megteremtése, fejlesztése) együtt megvetette az oktatási és az egészségügyi rendszer alapjait is. Utána a kereskedelmi kiaknázás szükségessé tette a modern állami keretek kialakítását, így a gyarmatosítást. Ennek szabályait az 1884–1885-ös berlini konferencia határozta meg, biztosítva a kontinens voltaképpen békés felosztását, az államhatárok (európai) tárgyalóasztal melletti megrajzolását. Az első világháborúig ~ minden területe gyarmattá vált, voltaképpen csak Marokkó, Libéria és az ókeresztény Etiópia (Abesszínia) nem.

A gyarmatokként kialakult államok a második világháború vagy 1960 után függetlenné váltak, de örökölt határaikat (többé-kevésbé) érintetlenül meghagyták. Az új politikai elitek pedig azok keretein belül vállalkoztak a nemzet- és államépítésre az európai mintákat átvéve-módosítva. Ám az etnikai-törzsi konfliktusokkal, az emberi és egyéb erőforrások hiányával, illetve a kedvezőtlen nagyhatalmi beavatkozásokkal küszködve törekvéseik nemegyszer kudarcba fulladtak, gyakran polgárháborúkban (Nigéria, Kongó, Angola, Szudán, Líbia stb.), „gyenge" vagy „bukott" államokban (Szomália) végződtek. A hidegháború vége óta azonban a polgárháborúk, puccsok száma szembeszökően csökkent.

A pánafrikanizmus éppen a sok etnikum és a nem etnikai határok problémáira is válaszul hozta létre az Afrikai Egységszervezetet (1963), majd utódját, az Afrikai Uniót (2001), amely már a föderatív berendezkedés lehetőségét is fölvetette. A szervezet csekély erejét, befolyását jelzi azonban, hogy amikor megpróbált közvetíteni a líbiai polgárháborúban, a NATO-beavatkozás a törekvését figyelmen kívül hagyta (2011), ahogyan más polgárháborús helyzetekben sem tud külső segítség nélkül fellépni.

Az 1970–1980-as évek borúlátó jóslatai ellenére több jel arra utal, hogy ~nak talán sikerül megállítania, de legalábbis megfékeznie a gazdasági-társadalmi lemaradását. Az utóbbi évtized évi 5%-os gazdasági növekedése ezt látszik alátámasztani. A népességrobbanás körülményei közt a szegénység, alultápláltság, írástudatlanság, népbetegségek visszaszorítása is éveken keresztül gyorsuló tendenciát mutatott. A jövedelmi különbségek is gyorsabban csökkennek, mint például Latin-Amerikában. A középosztályosodás társadalmi méretekben vált lehetőséggé. Ezeket az eredményeket mindenekelőtt a belpolitikai stabilizáció magyarázza. Az 1990-es években az afrikai államok jelentős részben a demokratizálódás útjára léptek, és az ezredfordulót követően a konszolidáció jeleit mutatják, ugyanakkor az intézményesítettség és a politikai kultúra hiányosságai miatt még mindig csak „félkész demokráciáknak" számítanak. Az alapvető létfeltételek és a stabilitás biztosítása ráadásul több országban is komoly kihívást jelent. A földrész természeti gazdagsága és olcsó munkaereje miatt jelentősen felértékelődött a világ szemében (ún. „második versenyfutás Afrikáért") – ezáltal talán sikeresebben kapcsolódhat be a világgazdaságba.

African Economic Outlook (www.africaneconomicoutlook.org/en/).

Africa toward Millennium Development Goals („Millenniumi fejlesztési célok: 2015-ös afrikai előrehaladási jelentés", www.uneca.org/publications/mdg-report-2015-assessing-progress-africa-toward-millennium-development-goals).

Búr Gábor: *A szubszaharai Afrika története* (2011); uő: *Afrika-történeti tanulmányok* (2011).

Meredith, Martin: *The State of Africa: A History of Fifty Years of Independence* („Afrika állapota: ötven év függetlenség története", 2005).

Thomson, Alex: *An Introduction to African Politics* („Bevezetés az ~i politikába", 2014, 2016).

AG

Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus, 354–430) A politikai eszméit teológiai összefüggésben, a vágyakozás és a szeretet fogalmait felhasználva fejtette ki a *De civitate Dei* (m. *Isten városáról*, 1859–1861, 1942, 2005–2009) című művében. Isten országát, a mennyei várost (*civitas Dei*; *civitas coelestis*) és a földi várost, a sátán országát (*civitas diaboli*; *civitas terrena*) szeretetük tárgya különbözteti meg egymástól: a „két szeretet két várost hozott létre. Az Isten megvetéséig eljutó önszeretet a földit, az önmegvetésig eljutó istenszeretet pedig a mennyeit" (uo.). Isten városát azok építik s alkotják, akik a keresztény szeretet

által vezérelve a →közjót szeretik, s kiknek Isten az erőssége. Isten városa a helyes és „közösségi érdekű" szeretetre épül, amely „minden népből hívja polgárait". A →rendet a *helyes szeretet* hozza létre, amely közösségi érdekű szeretetként azt jelenti, hogy az igazak városának polgárai a közjó felé törekszenek, amelynek szeretete a többi ember és önmagunk helyes szeretetét tartalmazza. Ez a béke és a valódi →igazságosság állapota, amelyben az emberek „megtisztult szeretetüket" az örök dolgok felé irányítva az „örök törvényen csüggenek", s így vannak annak közvetlenül alávetve. A mennyei város igaz szeretete indítja lakóit arra, hogy az igazsághoz ragaszkodjanak, és igazságosan éljenek; miatta „fordulunk el a mulandó dolgoktól, és úgy szeretjük az embereket, hogy hozzásegítsük őket az igaz élethez" (uo.). A *földi város*t pedig azok építik, akiket elemészt az öncélú, önző vágyakozás a mások feletti hatalom után. Azok alkotják azt, akik a saját dicsőségüket, a hatalmat s mások leigázását hajszolják; az Isten városát pedig azok, akik Istenben dicsekednek és „egymás iránti szeretetben szolgálnak a feljebbvalók tanácsadásuk, az alattvalók meg engedelmességük által" (uo.). A két város egyike sem azonosítható semmilyen földi állammal, de a földi lét, amelyben a két város összevegyül, a *civitas terrená*nak természetes közege, Isten városának pedig *zarándokútja*. A két város lakói a történelemben soha nem válnak el egymástól: test szerint összekeverednek, a lélek szerint azonban vagy az egyik, vagy a másik városhoz tartoznak, és ezen alapul ítéletnapi végső szétválasztásuk.

Az evilági földi államokban a két város (logikája) kibogozhatatlanul összekeveredve van jelen (*civitas permixta*). A földi államok egyike sem és az egyház sem azonosítható egy az egyben e városokkal. Noha ekképpen a történetileg kialakult államok egyike sem azonos a *civitas terrená*val, nélkülözhetetlen intézményeikben sok tekintetben magukon viselik az evilági bűnös emberi természet ismérveit, mintegy lenyomatát. Az evilági állam fontos feladata az „időleges törvény" általi *kényszerítés*, amely a bűnhöz kötődik. A javak elvesztésétől való félelem megfelelő mérték tartására készteti a törvény alá vetett embereket, ami szükséges is egy „efféle emberekből összetevődött állam összetartásához".

~ az *igazságosság* meglétét szükségesnek tekinti ahhoz, hogy egy államot valóban fogalmilag is annak nevezhessünk, s így az ne csak fosztogató „nagy rablóbandák" (*magna latrocinia*) gyülekezete legyen. Ez az igazságosságfelfogás tartalmában meghaladja a →ciceróit, mivel keresztény szellem szerinti értelmével telített: ti. az Isten és az emberek iránti helyes *szeretet rendjé*n alapul. Ahol nincs meg ez a „fajta igazságosság, ott természetesen nincs meg a jogot illető közmegegyezés által és érdekközösség által egybekapcsolt emberi gyülekezet sem". Ezen igazságosság gyakorlása fémjelzi Isten városát, s ahol ez megvan, ott létezik a cicerói meghatározás szerinti társult emberi közösség. Ahol pedig ez nincs jelen, ott – írja ~ – nép sincs, „márpedig ahol nincs nép, ott »közös ügy«, →köztársaság, állam sincs". Ezért egy későbbi megfogalmazásában már kihagyta az igazságosságot az állam meghatározásából, és helyette az állam (a nép) lényegét az egyetértésben szeretett dolgok egységében való társulásként adja meg: „a nép az eszes sokaság olyan gyülekezete, amelyet az általa szeretett dolgokban való egyetértés közössége kapcsol össze" (uo.). E gyakorlati-politikai állammeghatározás az állami közösségbe összefogott nép idealitásban, illetve földi perspektivikus moralitásban meglehetősen visszafogott, tényszerű leírását adja, amelyhez a gondolati mintát ~ számára elsősorban a Római Birodalom szolgáltatta. A római köztársaság csak akkor nevezhető *res publicá*nak, ha a nép meghatározását megváltoztatjuk, ahogy ezt ő meg is tette. E meghatározásában az összetartásra úgy utal, mint ami a szeretet minőségére, illetve tárgyának jóságára vagy rosszaságára tekintet nélkül értendő. A politikai kérdésekben a szkeptikus realitáslátás nem áll távol ~ szemléletbeli beállítottságától.

Az állam mint *civitas* az ember *közösségi természetéből* ered, és ezért sajátlagos feladatokkal és javakkal rendelkezik, amelyeket a békében mint az állam legfőbb javában lát összefoglalva. A „béke" ~ megfogalmazásában a *rend nyugalma*, illetve *rendezett egyetértés*. E tökéletes elrendezettség a mennyei város jellemzője, ami egyben a tökéletes igazságosságot is jelenti, hiszen az örök törvény értelmében „az az igazságos, hogy minden tökéletesen elrendezett legyen" (uo.). A mennyei város is él zarándokútja során a földi békével, de azt a „mennyei békére irányozza be" (uo.).

További művei: *A keresztény tanításról* (2001); *A boldog életről / A szabad akaratról* (1989); *Vallomásai* (m. 1982, 1995, 2015).

Frenyó Zoltán: *Szent Ágoston és az augusztinizmus* (2018).

Trapé, Agostino: *Szent Ágoston* (1976; m. 1987).

FJ

agrármozgalmak A modern korban a feudális maradványokra és/vagy a gazdasági-életmódbeli átrendeződésre (→ipar, modernizáció) adott, agrárszektorra fókuszáló politikai-társadalmi reakciók. Társadalmi beágyazottságot, konkrét célokat és ideológiát illetően rendkívül különböző ~at ismerünk. Az USA-ban az 1892-ben megalakult, főként a pénzügyi rendszer irányítóival, a kereskedőcégekkel és a vasúti vállalkozókkal szemben kritikus, egalitárius programot hirdető Néppártot (*People's Party*) kell kiemelni. Ez a →*populizmus* a farmertársadalom önigazgatására építő, erős szövetségi kormányzattal kívánt fellépni a kisemberek, a farmerek és a munkások védelmében. De ide tartoznak a földosztásért fellépő kelet-európai parasztmozgalmak is, amelyek az orosz *narodnyik*ok ('népi') hatására terjedtek el a XX. század elején a régióban. Ezek az első világháború után öntudatosabbá válva, egyre határozottabban azonosították a parasztságot az államhatalom vezetésére egyedül hivatott társadalmi csoportként, a paraszti életmódot pedig a leghitelesebb létformaként. Bár sokáig együtt haladtak a szocializmussal, delejezően hatott rájuk a nacionalizmus is, sőt, esetenként nem átallottak koalícióra lépni a nemzeti liberálisokkal vagy éppen a (konzervatív) agráriusokkal sem. Ez utóbbiak az önkéntes szövetkezet eszméjét tűzve a zászlajukra, egyrészt a földbirtokosság politikai érdekei védelmében, másrészt a szabadversenyes kapitalizmusra adott konzervatív társadalom- és gazdaságkritika nevében léptek föl.

Magyarországi viszonylatban ki kell emelni az aránytalan birtokmegoszlás és a magas munkanélküliség következtében gyorsan terjedő, főképp a szegényparasztság körében hódító századfordulós ~at. A tüntetők (például 1891: Orosháza, Békéscsaba, Battonya, 1894: Hódmezővásárhely) és a kivezényelt karhatalom közti véres összecsapások több tucat halálos áldozatot követeltek. A földosztást ellenző, kommunisztikus irányzat a →szociáldemokráciához kötődött, míg a kisbirtokpártiak Várkonyi István vezetésével megalapították a Független Szocialista Pártot (1897). A kormányzat az 1898. évi II. és az 1907. évi XLV. törvénycikk segítségével próbálta pacifikálni a helyzetet, ám a földkérdés megoldatlansága nemcsak a dualizmus korát, de a →Horthy-rendszert is végigkísérte (→népi mozgalom). A honi birtokos parasztság fő politikai szervezete hagyományosan a →Független Kisgazdapárt volt. Jelenleg az agrárium érdekképviselete szórtan található meg a politikai paletta pártjai közt (különböző értékek és érdekek mentén).

Brass, Tom: *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth* („Parasztok, populizmus és posztmodernizmus: az agrárius mítosz visszatérése", 2000).

Canovan, Margaret: *Populism* („Populizmus", 1981).

Dimou, Augusta: *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualising Socialism and Nationalism in the Balkans* („A modernitás egymást keresztező útjai: a szocializmus és a nacionalizmus összefüggése a Balkánon", 2009).

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században* (1999, 2010).

Vári András: *Urak és gazdászok: arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898* (2009).

BÁ

akarat Köznapi értelemben mindenfajta cselekvéshez, célok kitűzéséhez és megvalósításához szükséges mentális erőforrás, az emberi motiváció egyik alapvető tényezője. Politikaelméleti jelentőségét elsősorban azáltal nyeri, ha konkrét célokat rendelünk hozzá. →Platón az emberi lelket három részre osztotta. Mindhárom önálló ~i elemmel rendelkezik: az indulatos (*thümoeidesz*) „teljes erejével mindig hatalomra, győzelemre és dicsőségre irányul" (*Állam*, c. Kr. e. 380; m. 1904, 1984, 2014; 581a); a racionális, mérlegelő (*logisztikon*) az igazság megismerésére és az uralkodásra vágyik; míg a vágyakozó (*epithümétikon*) az alapvető fizikai szükségletekre. Ezek a minőségek egyben ideális államának osztályait is jelölik: az indulatos lélekrész az őröket; az ezt korlátozó racionális az uralkodó filozófusokat; a vágyakozó pedig az egyéb mesterségeket. Igazságos lélek és igazságos állam az, ahol ez a hierarchia érvényesül.

Az újkorban →Kant nyomán Schopenhauer állította filozófiája középpontjába az (élet)~ot mint kielégíthetetlen vágyat, a mindig újabb célok felé vivő hajtóerőt. Mégis úgy vélte: „Igazi üdv, megváltás az élettől és a szenvedéstől nem gondolható az ~ teljes tagadása nélkül" (*A világ mint akarat és képzet*, 1818; m. 2002). Vele szemben Nietzsche a „hatalom akarásáról" (*Wille zur Macht*) beszélt. Az ~ e formája nem elismerésre irányul, hanem a másoktól való függés elkerülésére, autarkiára. A fogalom a lélek egészére vonatkozik, és merít Platón hármas tagolásából, de Nietzschénél a gondolkodás uralma mindössze értelmezési

monopóliumában rejlik. A „hatalom akarása" sokoldalú koncepció, társadalmi-politikai és metafizikai jelentősége van. Nietzsche filozófiájából sokat merített →Weber politikaelmélete, amelyben az ~ a kiemelkedő politikusok jellemző tulajdonsága, szemben a bürokratamentalitással és az értelmiségi „tehetetlenség akarásával" (*Wille zur Ohnmacht*). Erős ~ nélkül ugyanis nem lehet helytállni a politikai harcokban és hatalmat szerezni; a hatalom pedig a további politikai célok megvalósításának elengedhetetlen eszköze. Az ~ demokráciaelméleti jelentőségét Webernél az adja, hogy segít különbséget tenni politikai vezetők, hivatalnokok és átlagos állampolgárok között. Szintén Nietzschére ment vissza Michel Foucault a „tudás akarásáról" alkotott elképzelésével, a hatalom tudást, illetve tudásvágyat kitermelő, alkotó természetére utalva.

Figal, Günter: *Nietzsche: Eine philosophische Einführung* („Nietzsche: Filozófiai bevezető", 1999).
Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok* (2005).
Palonen, Kari: *Das 'Webersche Moment'. Zur Kontingenz des Politischen* („A »weberi pillanat«: a politika esetlegességéről", 1998).
Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása* (2007).

IG

Alaptörvény Magyarország 2012. január 1. óta hatályos alkotmánya, amelyet 2011. április 18-án fogadott el az Országgyűlés. Miként általános indoklása fogalmaz, „az ország első egységes, demokratikus, írott alaptörvényeként illeszkedik a magyar történeti alkotmány ezeréves történetébe". Noha minden parlamenti ciklusban volt rá törekvés, hazánk a régió posztkommunista országai közül utolsóként fogadott el új alkotmányt. Az 1989–1990-es rendszerváltoztató folyamat során alapvetően módosult a régi kommunista alkotmány, és az azt követő években is számos változtatáson esett át. Így az Alaptörvény elfogadása egy több mint két évtizedes alkotmányozási folyamatot zárt le, tükrözve egyben az alkotmányozó hatalmat nyert kormánypártok értékrendjét.

Orbán Viktor a kormányprogram 2010. május 25-i bemutatásakor jelentette be, hogy a kormány új alkotmányt terjeszt a parlament elé. Június 10-én Boross Péter, Pálinkás József, Pozsgay Imre, Schöpflin György, Stumpf István, Szájer József részvételével megalakult az alkotmány koncepcióját kidolgozó bizottság, július 20-án pedig megkezdte tevékenységét az öt parlamenti frakció 45 (köztük 15 ellenzéki) képviselőjének részvételével és Salamon László elnökletével működő alkotmány-előkészítő eseti bizottság. Az utóbbi testület felkérte véleményalkotásra az alkotmányban meghatározott összes közjogi tisztségviselőt, a nemzeti és etnikai kisebbségek országos szövetségeit, a helyi önkormányzatok országos érdekképviseleti szerveit, az MTA Jogtudományi Intézetét, a magyarországi egyetemek alkotmányjogi tanszékeit, illetve a pártok által egyenként megjelölt öt társadalmi szervezetet.

Az eseti bizottság hét munkacsoportja – a beérkezett véleményeket figyelembe véve – 2010. október 20-ig készítette el a részkoncepciókat, az összegző munkacsoport november 30-ra alakította ki az alkotmánykoncepció szövegét, amelyet az eseti bizottság december 14-én tárgyalt meg és fogadott el. Időközben azonban az →MSZP és az →LMP a sorozatos, szerintük aktuálpolitikai célokat szolgáló alkotmánymódosításokra hivatkozva október végén kivonult a testület munkájából (különösen az →Alkotmánybíróság jogkörének korlátozását sérelmezték), a →Jobbik pedig egy hónapra rá távozott, mondván, hogy javaslataiknak csak elenyésző kisebbségét veszi figyelembe a kormánypárti többségű bizottság. Az MSZP és az LMP ezzel végleg ki is szállt az alkotmányozásból, a Jobbik azonban később a plenáris vitába visszatért, előre jelezte azonban, hogy nem fogja megszavazni az új alkotmányt.

A koncepciót 2011. február 15. és 22. között tárgyalta a parlament, előtte azonban a →Fidesz február eleji, siófoki frakcióülése „iránykijelölő vitaanyaggá" minősítette vissza azt, azzal a céllal, hogy az ellenzéki pártok visszatérjenek az alkotmányozásba. Egyúttal új tervezet készítésével bízták meg a Gulyás Gergely, Salamon László és Szájer József alkotta szövegező bizottságot. Végül március 9-én hozták nyilvánosságra a normaszöveget, amelyet az országgyűlés március 22-én kezdett el tárgyalni, és április 18-án fogadott el, kizárólag kormánypárti szavazatokkal.

Az ~ 5 fő részből áll: 1) a preambulum, a „Nemzeti hitvallás" (ilyen a régi Alkotmányban nem volt); 2) az „Alapvetés"; 3) az alapjogokat rögzítő „Szabadság és felelősség"; 4) a közhatalmi szervek jogköreit, működését és egymáshoz való viszonyát szabályozó „Az állam"; valamint 5) „A különleges jogrend". A fő részeket záró és vegyes rendelkezések követik.

Az alapjogi rész megalkotásánál az alkotmányozók egyaránt figyelembe vették az Európai Unió Alapjogi Chartáját és a húszéves hazai alkotmánybírósági gyakorlatot. A régi alkotmányhoz képest újdonság, hogy a jogok mellé kötelezettségeket is rendel, és az egyéni jogok mellett megemlíti a közösségi jogokat is.

A magyar közjogi berendezkedés lényege, a →parlamentáris kormányforma és a kancellári típusú kormányzás az új ~ben is változatlan maradt. Új elemként került viszont az állami szervekről szóló részbe a közpénzügyi fejezet, a gazdasági alkotmányosság szabályozása, amely az államadósság észszerű keretek között tartását, valamint a közpénzekkel való felelős és átlátható gazdálkodás követelményét rögzíti.

Az →Európa Tanács tekintélyes jogtudósokból álló szakértői testülete, a Velencei Bizottság 2011 júniusában kiadott jelentésében megállapította, hogy az ~ a hatalmi ágak szétválasztásának, az alapvető →jogok védelmének és a →jogállamiságnak az elvére épül. Üdvözölte a törekvést, hogy a magyar alkotmányos rendet összhangba hozzák a közös európai demokratikus értékekkel. Ugyanakkor több kritikus megállapítást is tett. Így bírálta a megalkotása során az átláthatóság hiányát, a szűk időkeretet, illetve az ellenzékkel, valamint a civil szervezetek, a tudomány és a média képviselőivel folytatott párbeszéd hiányosságait. Tartalmilag azt kifogásolta, hogy az ~ túl sok, a képviselők kétharmados többségével elfogadandó, ún. sarkalatos törvény megalkotását írja elő (egyébként ezek száma a korábbi 28-ról 26-ra csökkent); félreérthetően hivatkozik a preambulumban a „történeti alkotmányra"; szűkíti az Alkotmánybíróság jogköreit; túl általános megfogalmazásokat használ a bíróságokról szóló részben, nem deklarálja egyértelműen az igazságszolgáltatás függetlenségét; a bírák szolgálati jogviszonyát az általános öregségi nyugdíjkorhatárhoz köti (→a Velencei Bizottság magyar határozatai).

Szokatlan módon az Országgyűlés 2011. december 30-án külön jogszabályt fogadott el „Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései" címmel, és ebben azt is rögzítette, hogy az az ~ részét képezi. Ennek ellenére az Alkotmánybíróság egy évvel később közjogi érvénytelenségre hivatkozva megsemmisítette a benne szereplő rendelkezések mintegy kétharmadát, mondván, hogy azok valójában nem átmeneti, hanem hosszú távra szóló, állandó jellegű rendelkezések. Erre a sorsra jutott a jogszabály nagy jelentőségű, „A kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetről" című része is (amely utóbb az Alaptörvény részévé vált).

2018. július 1-ig az ~t összesen hét alkalommal módosították. Ezek közül a legnagyobb visszhangot, legtöbb külföldi és hazai kritikát a 2013. március 11-én elfogadott – 22 cikkből álló – negyedik módosítás váltotta ki, elsősorban azért, mert a változtatások nagyobbik része az Alkotmánybíróság által korábban alkotmányellenesnek ítélt törvényi szakaszoknak az ~be történő beemelését tartalmazta (beleértve az átmeneti rendelkezések nagy részét is).

Ablonczy Bálint: *Az Alkotmány nyomában* (2011).

Jakab András: *Az új alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei* (2011).

Kukorelli István: *Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet. A közjogász almanachja* (2014).

Molnár Benedek, Németh Márton és Tóth Péter (szerk.): *Mérlegen az Alaptörvény. Interjúkötet hazánk új alkotmányáról* (2013).

PS

áldozat (l. *sacrificium*, a *sacer* 'szent' és a *facio* 'tenni' szavakból) Az istentisztelet legnagyobb cselekménye, valamely tárgy vagy tett Istennek ajánlása. Abban gyökerezik, hogy az ember önmagára eszmélve fölismeri végességét, függését, bűnösségét s ezzel együtt transzcendens igényeit, sőt azt is, hogy az istenség hívja, megszólítja, felelősségre vonja. Ugyanakkor tudja, hogy az istenséggel való kapcsolatát, párbeszédét csak szent cselekedetekkel juttathatja kifejezésre. Az ajándékot meghatározott szertartás viszi át a profánból a szent világába. Az ~ már ott van a legősibb kultuszokban, amelyek anyagi javak, értékek fölajánlásával keresték a kapcsolatot a láthatatlan felsőbb hatalommal. Többnyire külső körülményekhez, szent időhöz, helyhez, oltárhoz kötődik, s bemutatása bizonyos személyeknek van fönntartva: a család vagy a törzs fejének, királynak vagy papnak. Az ~ mintha automatikusan befolyásolná az istenséget (*do ut des* 'adok, hogy adj'), de amely vallás személyes istenfogalommal bír, az az ~ban az ajándék elfogadását várja Istentől. Ez lehet hála a földi javakért vagy a bajból való szabadulásért, de lehet kérés is, hogy az istenség segítse vállalkozását.

Az Ószövetségben az ~ értelmét és hatását a szigorú egyistenhit határozta meg: nincs más

Isten, csak Jahve, ~ot csak neki szabad bemutatni. Ő egészen ura az embernek, ezért az ember az ~tal nem befolyásolja őt, hanem csak kifejezi hódolatát, imádását, kérését. A papi törvényhozás külön beszél a jóvátételi és az engesztelő ~ról (Lev 5,6-8), amelyeket azzal a szándékkal mutattak be, hogy helyreállítsák a megsértett rendet, és engeszteljék Isten haragját (2Sám 24,15; Jób 42,7). Az Újszövetségben Jézus kereszt~a minden más, régi ~ot hatályon kívül helyez, mert megjelent benne a várt teljesség: az Atya a Fiát adta ~ul mindnyájunkért (Róm 8,32). A keresztény üdvösség, a megváltás lényege: Jézus a saját vérével engesztelte ki bűneinket (Zsid 9,22-26), ~i bárány, aki elveszi a világ bűneit (Jn 1,29-36; 1Pt 1,19).

René Girard XX. századi vallásantropológus, filozófus szerint az emberi társadalmak történetében a bűnbakot – a korai időkben embert – tették ~tá, amivel a közösség belső feszültségeit tudták feloldani. A legmodernebb kutatások szerint a korai ember~ok elősegítették a társadalmi hierarchiák kialakulását. Áldozni mindenekelőtt bűnbakot áldoztak, hogy a közösség és az istenség közötti megromlott viszony helyreállhasson. Ezért az ~oknak vagy a bűnbakoknak semmilyen részvét nem jutott. Girard szerint a kereszténység újdonsága az volt, hogy az ~ ártatlanságát vallotta. Emiatt mára az ~ – miközben megőrizte kiengesztelő szerepét – maga is értékessé vált. A modern kultúra elsősorban abban különbözik a korábbiaktól, hogy odafigyel az ~ra, rangot ad neki, és egyre inkább képes az egész közösséget és folyamatait az ~ szempontjából megérteni.

A XX. századi teológiai, filozófiai gondolkodás ennek megfelelően újraértelmezte a krisztusi megváltásról szóló tanítást. Mind Jürgen Moltmann, mind Girard elmélete az ~ szempontjából értelmezte azt. A korábbi „helyettes ~" (ti. Krisztus helyettünk áldozta föl magát) gondolatával szemben Moltmann a Krisztus keresztjét inkább a világgal való együtt szenvedésként, az ~okkal való feltétel nélküli azonosulásnak tekintette. Az ember ~, akivel együtt szenved Krisztus. Ez a gondolkodás a XX–XXI. századra az ~okkal szembeni megkülönböztetett figyelmet eredményezett. A modern ~felfogás már jórészt elvált a vallási gyökerektől, és a társadalom egyik megkérdőjelezhetetlen alapértékévé vált.

Girard, René: *Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva* (1978; m. 2015).

Kerényi, Karl (Károly): *Prometheus: Die menschliche Existenz in griechischer Deutung* („Prometheus: az emberi létezés görög értelmezése", 1959; a. *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*, 1963).

BJ

alkotmány A funkciója alapján négyféleképpen határozható meg: 1) mint hatalomkonstituáló és -korlátozó dokumentum; 2) mint a sikeres társadalmi koordináció eszköze; 3) mint a társadalom értékeinek deklarációja; illetve 4) mint a politikai-hatalmi harcok tükre. Ezeken túlmenően megkülönböztethető 5) háromféle alkotmányos modell, illetve 6) a többszintű ~osság is.

1) Az ~ mint a hatalom konstituálója és korlátozója: A jog- és politikatudomány klasszikus, intézményorientált megfogalmazása szerint a modern ~ok a politikai közösség olyan alapvető *írásos* eszközei, amelyek *jogi* formát öltve létrehozzák (*konstituálják*) a politikai közösség életének koordinálásához szükséges hatalmat, és egyben az egyén jogait védve *korlátozzák* is azt. A *mindennapi* életet szabályozó egyszerű jogszabályok nem állhatnak ellentétben a politikai közösség *alapvető* szabályait magába foglaló ~nyal. Ezeket a jogszabályi hierarchia legfelsőbb szintjén elhelyezkedő „játékszabályokat" manapság általában a demokrácia alapjául szolgáló egyszerű többségi →döntéshozatali mechanizmustól eltérő, sokszereplős és bonyolult eljárások révén fogadják el, módosításuk is csak valamilyen összetettebb eljárás révén valósulhat meg. Ez biztosítja az ~ok és ezzel a politikai rendszer stabilitását és kiszámíthatóságát. Az ~ok ebben az értelemben a politikai közösség kiszámítható életét biztosító normákat (*elvárásokat*) tartalmazzák.

E klasszikus intézményorientált meghatározás azonban nem vet számot egyrészről azzal, hogy nem minden modern ~t foglaltak egyetlen dokumentumba (lásd az Egyesült Királyság vagy Izrael íratlan ~át), másrészről pedig azzal, hogy a modern →állam XVI. századi kialakulása előtt is léteztek ~ok – igaz, az ókorban és a középkorban inkább íratlan jogszokások, esetleg néhány alapvető →törvény szabályozta a politikai közösség koordinálásáért felelős hatalom működését. Ráadásul a klasszikus intézményorientált megközelítésmód a dokumentumokra koncentrálva az ~ fogalmának éppen azt az aspektusát hagyja figyelmen kívül, amely a holt betűket élővé teszi.

2) Az ~ mint a társadalmi koordináció eszköze: Az ~ok ugyanis egyrészről valóban olyan dokumen-

tumok, amelyek elvárásokat (normákat) fogalmaznak meg, másrészről viszont a politikai közösség tagjai társadalmi *gyakorlatok*at alakítanak ki az ~okhoz (vagy ~os szokáshoz) kapcsolódóan. Az ~ *leíró* fogalma ezért két részből áll: egyrészt az adott írott dokumentumban (*vagy* akár íratlan szokásokban) foglalt, a politikai közösség tagjaival szemben megfogalmazott *elvárások* halmazából, amelyek a társadalmi rend bizonyos képzetét fogalmazzák meg; másrészt azokból a társadalmi *gyakorlatok*ból, amelyek révén ezek a normák megvalósulnak, vagyis érvényesülnek. Az ~ ezért valójában a társadalmi rendről szóló olyan elképzelések halmazával azonosítható, amely a politikai közösség tagjaival szemben *igényt* támaszt saját érvényesülésére, miközben ezen érvényesülési igény megvalósulása az adott közösségben kialakuló társadalmi gyakorlatoktól függ. Az ~ok által elvárt normatív igények éppen ezért sohasem választhatók el attól az adott politikai közösségtől, amellyel szemben megfogalmazzák az igényt. Ha az ~ban megfogalmazott vagy ahhoz társított (annak *tulajdonított*) igényeknek megfelelően cselekszenek a politikai közösség tagjai, akkor beszélhetünk olyan ~ról, amely a társadalom tagjait valóban koordinálja. A sikeres koordináció alapjául azonban nem a játékszabályok explicit elfogadása szolgál, hanem azok hallgatólagos tudomásul vétele.

3) Az ~ mint a társadalmi értékek deklarálója: A politikai cselekvés *koordinálásán túl* az ~ok kifejezhetik a politikai közösség *értékeit*, illetve megfogalmazhatják a jövőben megvalósítandó *céljait* is. E *deklaratív* funkciók nem feltétlenül jelennek meg minden ~ban, ha pedig megjelennek, akkor nagyon sokféle formát ölthetnek. A nemzeti identitás megfogalmazására és/vagy alakítására általában az ~ok preambulumai szolgálnak, de a politikai közösség legfontosabb szimbólumait vagy a legalapvetőbb demokratikus és jogállami értékeket már az ~ok főszövege deklarálja. Az ~okat ebből a megközelítésmódból vizsgálva az a kérdés merül fel, hogy miért éppen azokat az értékeket és célokat deklarálja valamely ~, amelyeket a dokumentumban megfogalmaztak.

4) Az ~ mint a nyers hatalmi viszonyok tükre: Az ~okra azonban nemcsak mint a társadalmi koordinációt végző intézményre vagy mint a politikai közösség alapvető értékeit és céljait deklaráló dokumentumokra tekinthetünk, hanem úgy is, mint az ~ozási folyamatban részt vevő politikai szereplők hatalmi küzdelmének az *eredményére*. Ebből a szempontból nézve az ~okban megfogalmazott normák (elvárások) tulajdonképpen olyan hatalmi harc eredményei, amelyben a részt vevő felek sajátos (hatalom)politikai érdekeiket tartják leginkább szem előtt. A racionális döntések elmélete szemszögéből nézve az ~ozási folyamatban részt vevő politikai szereplők küzdelme nem sokban különbözik a mindennapi politikai küzdelmektől: mindkét folyamat során saját érdekeik érvényesítésének maximalizására törekednek a felek, amelyet néha önkorlátozó kompromisszum révén érnek el, máskor viszont a hatalmi harcban domináns fél diktátuma zárja le a konfliktust. Ez a realista megközelítés éles ellentétben áll a normatív/idealista megközelítéssel, amely az ~okra mint a politikai közösség értékeit és morális normáit megfogalmazó dokumentumokra tekint. Ugyanakkor a realista megközelítés nem vet számot azzal a ténnyel, hogy az ~ozásban részt vevő politikai szereplők sokszor alulinformáltak, kevéssé tudatosan cselekszenek, racionális érdekeik helyett érzelmeik vezérlik őket, vagy éppen véletlenszerű események is befolyásolhatják azt, hogy mi is válik ~os normává. Az esetlegesség ugyanis nemcsak a hétköznapi politikában, de az ~os normák megszületésében is igen komoly szerephez juthat.

5) ~os modellek – a politikai, a jogi és a nemzetközösségi modell: A nemzetközi szakirodalom három ~os modellt különböztet meg: a politikai és a jogi ~osság modelljén túl az ~osság nemzetközösségi modelljét. A politikai ~osság felfogásának hívei az ~ok kapcsán a politikai hatalom *pozitív konstituálására* helyezik a hangsúlyt. Az ~ a hatalomgyakorlásra vonatkozó eljárási szabályok összessége. A jogi ~osság ezzel szemben az alapvető emberi jogokat tartalmazó ~ok *hatalomkorlátozó* szerepét hangsúlyozza: ezek a hatalomkorlátozó akadályok felülírhatják a konstituált politikai hatalom döntéseit. A jogi konstitucionalizmus hívei szerint van olyan (minimális) közös nevező, amelyet a politikai közösség minden tagja elfogadhat: ez a közös nevező az alapvető emberi jogok katalógusában ragadható meg. A jogi konstitucionalista megközelítésben a politika közösség minimális célját (az alapvető emberi jogokat) a bíróságok (~bíróságok) képesek a legjobban konkretizálni és érvényesíteni, így intézményi szinten nem a parlamenti, hanem a bírói (~bírói) szupremáciát preferálják. A politikai konstitucionalizmus hívei viszont azt állítják, hogy a politikai közösség egyes tagjai között fennálló „észszerű vélemény-

különbségek" még az alapvető jogok tekintetében is fennmaradnak, így abban sem tudnak egyezségre jutni, hogy az alapvető emberi jogokat miként is kellene konkretizálni. A politikai konstitucionalizmus hívei kétségbe vonják, hogy a bírák (~bírák) megfontoltabb, pártatlanabb módon tudnának döntést hozni, mint a parlamenti képviselők vagy a választópolgárok. A →fékek és ellensúlyok rendszerét szerintük nem az ~bírói felülvizsgálat biztosítja a legjobban, hanem a szabad választások és a parlamenti arénában egymással küzdő pártok, azaz a parlamenti váltógazdálkodás. Az ~osság harmadik, nemzetközösségi modellje a jogi és a politikai ~osság modelljét ötvözi. Az ~ ezen modellje szerint az ~bíróságok ugyan felülvizsgálhatják ~ossági szempontból a törvényhozás által elfogadott törvényeket, akár ki is mondhatják annak ~ellenességét, ám a végső szó joga mégis a parlamenté marad. Miután a bíróságok emberi jogi vagy ~ossági szempontból felülvizsgálták az elfogadott törvényt, vagy ~konform értelmezéssel igazíthatják a meglévő alapjogi dokumentumokhoz (Új-Zéland), vagy kimondhatják az elfogadott törvényről annak alapvető emberi jogba való ütközését (Egyesült Királyság), illetve akár meg is semmisíthetik, ám ezt a megsemmisítést a törvényhozás felülírhatja (Kanada). Végeredményben az utolsó szó joga ugyan a törvényhozásé, ám informális értelemben igen komoly szerepe lehet a politikai döntéshozatalban a bíróságoknak (~bíróságoknak) is.

6) Többszintű ~osság: Bár a klasszikus értelmezés szerint az ~osság kérdésköre alapvetően a (nemzet)állami szinthez kötődik, ma már a nemzetközi vagy →nemzetek fölötti szervezetek, illetve dokumentumok (→Európai Unió, Hágai Nemzetközi Törvényszék, Emberi Jogok Európai Nyilatkozata stb.) oly mértékben befolyásolják az ~ossági kérdések megítélését nemzetállami szinten, hogy az államok ma már sem az ~ keletkezése, sem pedig annak értelmezése tekintetében nem képesek teljesen szuverén módon dönteni. Ez a jelenség az ~os eszmék globalizálódásával és migrációjával jár együtt (→a Velencei Bizottság magyar határozatai), egyben pedig egyfajta nemzetközi „jurisztokrácia", globális ~jogászi szemléletmód dominanciáját hozza magával.

Galligan, Denis J. és Mila Versteeg (szerk.): *Social and Political Foundations of Constitutions* („Az ~ok társadalmi és politikai alapjai", 2013).
Gardbaum, Stephen: *The New Commonwealth Model of Constitutionalism* („Az ~osság új nemzetközösségi mintája", 2013).
Jakab András: *Az európai alkotmányjog nyelve* (2016).

PK

alkotmánybíróság Az alkotmánybíráskodás feladata a jogrendszer logikai, tartalmi és hierarchikus egységének, koherenciájának biztosítása, annak ellenőrzése, hogy az alacsonyabb szintű jogszabályok megfelelnek-e a felsőbb szintűeknek s végső soron az →alkotmánynak. Ezt a feladatot elláthatja rendes bíróság is vagy elkülönült ~.

Az →Amerikai Egyesült Államokban az 1803-as Marbury vs. Madison-ügyben – amelynek egy közönséges közszolgálati viszony létesítése volt az eredeti tárgya – megállapította az eljáró Legfelső Bíróság, hogy egy bíró nem köteles alkalmazni az alkotmánnyal ellentétes törvényt, mert ez a logikával és az alkotmány céljával is ellentétes lenne. E precedensértékű döntéssel alapozta meg az USA Legfelsőbb Bírósága az alkotmánybíráskodásként értelmezhető hatalmát, amelyet ugyan nem szabályoz az amerikai alkotmány vagy más törvény, de amelynek alapján valamennyi amerikai bíró eltekinthet a szerinte alkotmányellenes törvény alkalmazásától. Ha a Legfelső Bíróság nyilvánít egy törvényt alkotmányellenesnek, akkor annak politikai súlya olyan erős, hogy végül a törvényhozás formálisan is megváltoztatja vagy visszavonja az adott törvényt.

Ettől eltérően Európa legtöbb országában az elkülönült testületi modellt alkalmazzák. Ezt Hans Kelsen (1881–1973) osztrák közjogász alapozta meg: ő pozitivistaként a jogrendszer belső logikai koherenciáját tartotta legfontosabbnak; s az általa elképzelt ~ csupán az alkotmány alatti jogszabályoknak az alkotmánnyal való formális és logikai megfelelését vizsgálta. E kelseni modell alapján jött létre Ausztriában 1920-ban a világ első ~a, majd hamarosan (1921) követte a példát Csehszlovákia és Liechtenstein. Igazi jelentőségre a második világháború után tett szert ez a modell, mert számos országban éppen az elkülönült alkotmánybíráskodás feladata lett a megszilárduló →liberális (parlamenti) demokrácia védelme. Kiemelkedik a német Szövetségi ~: a Karlsruhéban ülésező testület 1951-es alapítása óta a *Grundgesetz* ('Alaptörvény') őreként a politika, a törvényhozó hatalom korlátját képezi, amit a weimari köztársaság és a →nemzetiszocializmus viharos előzményei külön is indokol-

tak. A német ~ döntéseivel nem pusztán értelmezi, de értékeli is az alkotmányt, és ekként az alkotmány az állam valamennyi intézményét és politikai akaratát kötő értékchartává válik (→Németország). E mintát számos (dél-európai, majd posztszocialista kelet-európai) rendszerváltó ország követte. Magyarországon főleg az ~ első elnöke, Sólyom László tette vallott céljává azt, hogy az ~ értelmezései révén olyan koherens értékchartává váljék az Alkotmány (az 1989-ben a rendszerváltozásnak megfelelően többszörösen módosított 1949. XX. törvény), amely „láthatatlan alkotmányként" a későbbi alkotmányozókat is köti, ezzel az egész politika, így akár az alkotmányozás felülbírálatát is magának vindikálta. Bírálói szerint e modellben, az alkotmánybírói aktivizmusban az ~ politikai szereplőként viselkedik, miközben a törvényhozástól arra kapott felhatalmazást, hogy annak alkotmányossága felett őrködjék. A baloldali kritikusok (jogkritikai mozgalom) főleg az intézmény elitista mivoltát, a konzervatív bírálók (Ernst Forsthoff, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Varga Csaba, Pokol Béla) viszont a népszuverenitás korlátozását, illetve a különféle emberi jogokat kierőszakoló politikai liberalizmus („emberijogizmus") alkotmánybírói jogiasítását, kötelezővé tételét bírálják. Az a felismerés indokolhatta az alkotmánybíráskodás aktivista felfogását a rendszerváltó országokban, hogy a többség akarata nem feltétlenül irányult a liberális demokráciára, így az ~ politikai feladata lehetett a liberális demokrácia védelme a parlamenttel, de akár még a néppel szemben is. Az alkotmánybíráskodás intézménye ugyanis valóban mind a nép-, mind a parlamenti szuverenitásnak korlátja; önnön demokratikus legitimációja azonban kérdéses. 2010 után, összhangban a 2012-es új magyar Alaptörvénnyel, az alkotmánybíráskodás jogkörei a parlamenti szuverenitás előnyére csökkentek, bizonyos törvényhozási kérdések ~i felülvizsgálata ugyanis megszűnt (így például a gazdasági és pénzügyi hatású törvények esetén, ha az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja).

Az ~oknak emellett egyéb köz- vagy közigazgatási jogi hatásköreik is lehetnek, ezek országonként eltérőek.

Bragyova András: *Az alkotmánybíráskodás elmélete* (1994).

Häberle, Peter: *Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Politik und Rechtswissenschaft. Recht aus Rezensionen. Verfassungsgerichtsbarkeit als politische Kraft. Zwei Studien* („Alkotmányos joghatóság a politika és a jogtudomány között: a felülvizsgálati jog. Az alkotmányos igazságszolgáltatás mint politikai erő. Két tanulmány", 1980).

Kaltenbrunner, Gerd-Klaus (szerk.): *Auf dem Weg zum Richterstaat. Die Folgen politischer Impotenz* („Útban a bírói állam felé: a politikai impotencia következményei", 1985).

Varga Csaba: „Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján (Rendszerváltásunk természetrajzához)", uő: *Jogállami? Átmenetünk?* (2007).

TP

alkotmányos közgazdaságtan Azt vizsgálja, hogy a politikai intézményrendszer miképpen befolyásolja a kormányzati →döntéseket és rajtuk keresztül a gazdaság működését. Része a →közösségi döntések elméletének, amely a politikai folyamatokat a közgazdaságtan módszerével elemzi. Logikai kiindulópontja az adott szabályok között meghozott és a szabályokra vonatkozó döntések közötti különbségtétel. Elveti a jóléti közgazdaságtannak azt a XX. század első kétharmadában kialakult szemléletét, amely a kormányzati döntéseket önmagukban értékeli, figyelmen kívül hagyva, hogy adott szabályok ösztönzik és korlátozzák a döntéshozókat. Az elemzésnek helyesen az →alkotmányból kell kiindulnia, amely a politikai közösség legfelsőbb szintű *de facto* (írott vagy íratlan) szabályrendszere.

Az ~ úttörő képviselője, James M. Buchanan szerint az ideális alkotmányos szabályok azok, amelyekben a politikai közösség minden tagja egyetértene, ha (i) saját várható jólétét tartja szem előtt, és (ii) realitásként fogadja el az emberek szűk önérdekkövetésre való hajlamát. Bár a teljes konszenzus sosem érhető el, a gondolatkísérlet utat mutathat az alkotmányos vitákban. Új érveket szolgáltat a demokratikus többséget korlátozó intézmények (például a minősített többség, bikameralizmus [két kamara], föderalizmus), a társadalmi csoportok és nemzedékek közötti újraelosztást vagy a kormányzat adóztatási jogkörét korlátozó alkotmányos szabályok mellett.

Az ~ egyik újabb irányzata túllép ezen a →társadalmiszerződés-elmélettel rokon normatív megközelítésen, és az alkotmányok tényleges kialakulását és fennmaradását vizsgálja. Központi gondolata, hogy egy működőképes alkotmánynak önkikényszerítőnek kell lennie, vagyis ma-

gában kell hordoznia az ösztönzőket a betartására. A játékelmélet révén talál új választ a „ki őrzi az őrzőket?" kérdésére: az őrzőknek a rájuk vonatkozó szabályokat egy stratégiai játék egyensúlyaként önként kell követniük. A joguralom és az alkotmányos demokrácia végső feltétele ezért a hatalmi csoportok érdekegyensúlya.

Buchanan, James M.: *Piac, állam, alkotmányosság* (1992).

Greif, Avner: *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade* („A modern gazdasághoz vezető út és az intézmények: a középkori kereskedelem tanulságai", 2006).

MK

állam (o. *stato*, a. *state*, f. *état*, n. *Staat*, sp. *estado*) Keletkezéstörténete a történelem kezdeti időszakára nyúlik vissza, amikor politikai közösségek szerveződtek előbb a városokban, majd nagyobb területeken (→birodalmakban), és adott területen, adott →nép(ek) felett politikai →hatalmat alakítottak ki. Az ~ mint intézményrendszer ekkor is létezett, csak még nem vált el egymástól a társadalom és a közösség, a társadalom és az egyén, illetve a köz- és a magánszféra. A modern ~ az európai újkorban jelent meg, s célját, szervezettségét, összetételét tekintve különféle változásokon ment át. Az ~iság kifejezi valamely közösség állapotát, státuszát. →Machiavelli *stato* ('állapot') fogalmát vette át a legtöbb európai nyelv is. →Schmitt német közjogász ~tana szerint a politikai közösség a barátról és ellenségről szóló politikai döntéssel (azaz a homogenizációval) jön létre. A politikai alapú közösségszerveződésnek azonban csak egyik, adott történeti korhoz köthető megjelenési módja az ~i szervezettség, amely mellé a →globalizmus korában más – ~ feletti, ~on kívüli vagy ~on belüli – politikai közösségszerveződések sorakoznak fel. A →nemzet~ok mai kihívása: egypólusú, politika utáni világ alakul-e ki, amelyben a politikai különbségek is eltűnnek, vagy a politika, a többpólusú világ megmarad, de más, nem ~i formákban („nagyterek", föderációk stb.) él-e tovább. A jelenlegi nemzetközi politikai rend azonban még egyértelműen az ~iságra épül: a nemzetközi jognak is – néhány kivételtől eltekintve – az ~ok az alanyai.

A modern ~ legfontosabb három ismérvét Georg Jellinek (1851–1911) német jogász határozta meg, és ez a mai napig is segítségünkre van egy-egy politikai szerveződés ~ mivoltának megállapításában. Eszerint az ~ 1) az adott, körülhatárolható és körülhatárolt *területen* 2) élő *→nép* feletti 3) *politikai uralmat* jelenti. A nemzetközi jog értelmében az ~iság negyedik ismérve – az előbbi három megléte esetén – a →nemzetközi közösség (azaz a többi ~) általi elismerés. Ma is léteznek ~alakulatok, amelyek ugyan a jellineki három ismérvnek eleget tesznek, de nem minden ~ ismeri el őket. A jellineki három ismérv – terület, nép, hatalom – alapján osztályozhatók az egyes ~ok. Valamely ~ 1) terület tekintetében lehet szárazföldi vagy tengeri; nagy, közepes vagy kicsi; illetve egybefüggő vagy tagolt. Az 2) ~alkotó nép tekintetében lehet egynemzetiségű vagy soknemzetiségű; mindkét esetben akár nemzet~i, akár birodalmi szervezettségű. A →nemzet~ ugyanis nemcsak etnikailag homogén ~okban lehetséges, hanem mindenütt, ahol az ~ önképe értelmében az adott országon belül egyetlen politikai közösség – a származástól független „politikai →nemzet" – létezik. Birodalmaknak pedig nem szükségszerűen kell többnemzetiségűnek lenniük, mert egyetlen nemzet is képes birodalmi szerveződésre. 3) Az ~hatalom tekintetében annak gyakorlási módja alapján valamely ~ lehet az →Arisztotelészig visszanyúló osztályozás szerint: egyetlen ember (monarchia), több ember (arisztokrácia) vagy mindenki (demokrácia) uralma.

A jellineki ~elméletben az ~ legitimitásának kérdése formális, s pusztán a belső (azaz a politikai közösség általi) és a külső (azaz a nemzetközi) elismertsége számít. Az ~ azonban nemcsak jogi kategória, ezért a politikai szervezettségének célja és módja is fontos: →Szent Ágostonnal szólva csak a hatalom célja és módja figyelembevételével tudunk különbséget tenni ~ és „hatalmas rablóbanda" között, amely utóbbi akár maga is viselkedhet ~szerűen.

→Hegel számára az ~ az egyén és a társadalom felett álló önálló szféra. A XIX. század második felétől, majd a második világháború után megjelenő, szociális (jóléti) ~iság révén azonban az ~ a társadalom és az egyén szolgálatába került, s ekként felszámolta önállóságát. Az önálló ~i létszféra eltűnése – ahogy Carl Schmitt és Ernst Forsthoff figyelmeztetett – a „mennyiségi totalitás" veszélyét hordozza magában: az ~ ugyan nem önálló létszféra, de az ~i politika a szociális ~iság révén a társadalom egészét áthatja.

A XXI. század küszöbén, a modern európai ~iság a →globalizmus külső és a →multikulturalizmus

belső kihívásai előtt áll: ezek akár új, a politika nem ~i szerveződési formáihoz is elvezethetnek. 1) Egyrészről a modern ~ a globalizmus korában egyre inkább elveszti politikai ellenőrző funkcióját a gazdasági folyamatok felett, amelyek könnyedén átlépik az ~határokat. Ugyan a szabad →piacon való részvételt is állami jogszabályok teszik lehetővé, de a világpiacon az államok olyan versenybe kerülnek egymással, amelyben a multinacionális cégeknek megfelelően kényszerülhetnek adó- vagy szociális politikájukat alakítani. 2) Másrészről a multikulturalizmus miatt az ~ alkotta politikai közösség párhuzamos társadalmakra szakadhat, így már nem feltétlenül az ~ a mértékadó politikai közösség.

A modern ~ legismertebb és jelenleg legelterjedtebb formája a nemzet~, amely az etnikai összetételétől függetlenül egyetlen politikai nemzet ~aként szerveződik meg; az esetek többségében ez egyben nemcsak politikai, de etnikai homogenitást is feltételez.

A nemzet~ és a globalizmus/multikulturalizmus jelentette változások egymásra hatása újra előtérbe állította az ~ mibenlétéről, jövőjéről szóló vitákat. Michael Hardt és Antonio Negri baloldali filozófusok egy ellenőrizetlen világbirodalom megjelenésétől óvnak az ~ eltűnése esetén, de szerintük e világbirodalom alternatívája sem az ~ lenne, hanem a civil politikai mozgalmak globális hálózata. Eddig azonban nem jöttek létre olyan ~ feletti, ~ alatti, ~ nélküli politikai egységek, amelyek a modern ~iság eddigi – különösen a jóléti ~isággal megnövekedett – feladatait átvehetnék, így a politika – schmitti értelemben vett – mértékadó egysége a XXI. század hajnalán is a modern nemzet~.

Hardt, Michael és Antonio Negri: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire* („Sokaság: háború és demokrácia a birodalom korszakában”, 2004).
Jellinek, Georg: *Általános államtan* (1900; m. 1994).
Nelson, Brian: *The Making of the Modern State. A Theoretical Evolution* („A modern állam létrehozása: az elmélet kialakulása”, 2006).
Schmitt, Carl: „Staat als konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff” („Az állam konkrét, történeti korszakhoz kötött fogalma”, uő: *Verfassungsrechtliche Aufsätze* („Alkotmánytani írások”, 1954).
Wolf, Martin: „Will the Nation-State Survive Globalization?” („Túléli-e a nemzetállam a globalizációt?”), *Foreign Affairs*, 2001, 1–2.

TP

államadósság →**adósság**

államérdek (államrezon, o. *ragione di stato*, f. *raison d'état*, a. *reason of state*, n. *Staatsräson*) A fogalom alapvetően a nemzetközi kapcsolatok területén volt használatos, de a nemzetközi együttműködés megerősödésével egyre ritkábban hivatkoznak rá nyíltan a politikusok, mivel az együttműködés megkérdőjelezésére is utalhat. Gyakran kerül szóba rendkívüli állapot esetén, amikor az →állam és a politikai közösség fennmaradása a tét. A fogalom maga ugyanakkor csak a mai értelemben vett állam kora újkori kialakulásával kezdett elterjedni. Első, máig ismert szószólója, →Machiavelli *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964) című munkájában úgy érvel, hogy az ~ a politikai vezetőket akár immorális cselekedetek megtételére is kényszerítheti. Bár ezen álláspontját már kortársai is bírálták, a XIX. századi német politikai gondolkodás újraértékelte. Ennek köszönhetően a XIX. század végén elsősorban a német politikában és politikaelméletben vált ismét meghatározóvá az *Staatsräson* és a hozzá szorosan kapcsolódó *Realpolitik* (→reálpolitika) fogalma. A német gondolkodásban az állam (*Staat*) és társadalom (*Gesellschaft*) fogalma a XVIII. századtól kezdődően különvált egymástól, ami lehetővé tette, hogy az ~ ne feltétlenül essen egybe az egoizmus vezérelte egyénekből álló társadalom érdekével. Ez a fajta megkülönböztetés nem alakult ki az angolszász politikai gondolkodásban, ahol az ~ fogalmát gyakran a tágabb értelmű →„nemzeti érdek”-kel (*national interest*) helyettesítik. A →politikai realizmus angolszász képviselői a második világháborútól kezdve szívesen hivatkoznak rá a nemzetközi viszonyok elemzésekor. A magyar politikai gondolkodás és gyakorlat inkább a némethez esik közel: legkésőbb a kiegyezéstől kezdődően, de egyesek szerint tulajdonképpen a mohácsi vereséget követően a mindenkori magyar állam érdeke nem feltétlenül esett egybe a nemzet érdekével. A törökök, illetve a Habsburgok uralta magyar állammal szemben a szabadságharcos és függetlenségi hagyomány hívei még a XIX. század végén is szembeállították a Habsburg befolyás alatt álló (nem független) magyar állam és a magyar nemzet érdekét.

Meinecke, Friedrich: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* („Az államérdek eszméje a modern történelemben”, 1924).

Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III.* (2009–2018).

PK

állam és egyház Az →Alaptörvény VII. cikke szerint az állam és a vallási közösségek különváltan működnek. Az Alaptörvény ezzel a vallási közösségek, az →egyházak önállóságát védi (3. bekezdés). A különvált működés nem zárja ki a felek együttműködését: az Alaptörvény rögzíti is, hogy „[a]z állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek" (4. bekezdés). Az egyházak történelmi és társadalmi súlya, illetve a →vallásszabadság kitüntetett szerepe sajátos, a civil szervezetektől eltérő megközelítést igényel.

A történelem során ~, illetve állam és vallás viszonyára több modell alakult ki. Az állam és az egyház egységére épül az államegyháziság (a bizánci modell, a cezaropapizmus), amelyben az egyházi életet az állam uralja, és az egyházállamiság (→teokrácia), amelyben a vallási rend uralja az állami életet is (a →Vatikánvárosi Állam vagy egyes →iszlám államok ekként működnek).

A kereszténység a kezdetektől az állam és az egyház megkülönböztetéséből indult ki: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené" (Mt 22,21), illetve: „Két hatalom van, a világon: a főpapok szent tekintélye és a királyi hatalom" (Gelasius pápa Anastasius császárnak írt levele, 494, →két kard elve). Az egyház és az állam megkülönbözetését elismerő államokban korszakonként és helyenként az egyház állam feletti fennhatósága, az állam és egyház egyenrangúságára épülő koordináció, valamint az állam és az egyház elválasztásának különböző modelljei váltják egymást. Az elválasztás lehet merev és ellenséges, a vallási kérdéseket a nyilvánosságtól is távol tartó szétválasztás (mint Franciaország laikus jellege), míg másutt az elválasztás nem zárja ki az állam és a meghatározó felekezetek sokrétű együttműködését. Az eltérő nemzeti hagyományok felszámolására, egységesítésére az →Európai Unió sem törekszik (az Európai Unió működéséről szóló szerződés 17. cikke).

A →rendszerváltozás nyomán Magyarországon megszilárdult az állam és az egyház elválasztott működésének elve, az egyházak teljes önállósága elismerést nyert. Szemben a kommunista államberendezkedéssel, a vallási alapú hátrányos megkülönböztetést kerülő állam vallási-világnézeti kérdésekben semlegessé vált, azaz nem azonosul semmilyen világnézettel, és kerüli az intézményes összefonódást vallási-világnézeti szervezetekkel. Semlegessége ugyanakkor nem értéksemlegesség, és az összefonódás tilalma sem zárja ki az együttműködést vallási közösségekkel vagy más, világnézetileg elkötelezett szervezetekkel. Ennek az együttműködésnek kitüntetett terepe a humán közszolgáltatás: Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is először és évszázadokon keresztül kizárólag egyházak hoztak létre iskolákat, szociális és egészségügyi intézményeket. A humán közszolgáltatásokban az állami szerepvállalás a XIX. században jelent meg, ugyanakkor az egyházak fenntartották intézményeiket. A kommunista diktatúra az egyházi intézmények működését csak rendkívül szűk körben engedte, a rendszerváltozás nyomán azonban az egyházak ismét nem elhanyagolható szerephez jutottak a humán közszolgáltatások terén. A közfeladatot átvállaló egyházi intézmények az állami intézményekkel azonos mértékű költségvetési támogatásra jogosultak.

Az elválasztás egyfelől azzal a követelménnyel jár, hogy az államnak tiszteletben kell tartania az egyházak szabadságát (nem avatkozhat be belső ügyeikbe), másfelől az állam nem léphet be az egyház és a tagjai közötti viszonyba: nem alkalmazhat állami kényszert egyházi kötelezettségek, →kánonjogi előírások érvényre juttatására. Az elválasztott működés elve kizárja az állami beleszólást az egyházszervezet alakításába és az egyházi tisztségek betöltésének kérdésébe. Az állam és egyes egyházak között létrejövő megállapodások a partneri viszony kifejezésén túl az együttműködés feltételrendszerét garanciákkal veszik körül.

Boleratzky Lóránd: *A magyar evangélikus egyházjog alapjai és jogforrásai* (1991).
Robbers, Gerhard (szerk.): *State and Church in the European Union* („Állam és egyház az Európai Unióban", 2005).
Schanda Balázs: *Állami egyházjog. Vallásszabadság és vallási közösségek a mai magyar jogban* (2013).
Szathmáry Béla: *Magyar egyházjog* (2004).

SchB

államférfi A politikai intézmények mindig is az érdeklődés középpontjában álltak az európai politikai gondolkodásban, de a sikeres politikai vezetők sajátos képességei, azok az államférfiúi erények, amelyek megkülönböztetik a jó vezetőt

a hétköznapi emberektől, a mainál sokkal többet foglalkoztatták a politikai gondolkodókat egészen a felvilágosodás koráig. A legkiválóbb politikai vezetők erénykatalógusát nemcsak az ókor nagy teoretikusai (→Platón, →Arisztotelész és →Cicero) állították össze, hanem a középkor gondolkodói is: ún. királytükröt (*specula principum)* →Aquinói Szent Tamástól kezdve Szent Istvánon át (*Intelmek*) Christine de Pisanig és Pataki Füsüs Jánosig sokan írtak, leíró vagy éppen tanácsadó céllal foglalva össze a jó uralkodó sajátos tulajdonságait. A műfaj egyik legismertebb és legeredetibb alkotása, amely mind a mai napig az államférfiúi erények körüli viták középpontjában áll, a kora újkor hajnalán született meg. →Machiavelli *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964) című írásában tömören összefoglalta a sikeres államférfi legfontosabb tulajdonságait, miközben rávilágított arra az alapvető dilemmára is, amellyel minden politikai vezetőnek szembesülnie kell: vajon a politikai céljainak elérése érdekében a közösség és a vezető eltekinthet-e az alapvető erkölcsi normák betartásától? A XVII. századtól kezdődően azonban az újkori politikai gondolkodás részben a kibontakozó (természet)tudományos módszer hatására úgy vélte, hogy a társadalom életét törvényszerűségek, nem pedig vezetői döntések határozzák meg, ezért egyre kevesebbet foglalkozott a politikai vezetés művészetével vagy mesterségével, és a vizsgálódásainak súlypontját áthelyezte azokra a politikai intézményekre, amelyek garantálhatják a közösség jólétét és boldogságát – függetlenül attól, hogy milyen politikai vezetők működtetik az intézményrendszert. A politikai vezetők kiválasztásának fontossága, vezetői képességeik kvalitása →Weber írásaiban válik ismét központi kérdéssé. Jelentős részben a szuverén vezető körül forog →Schmitt politikai teológiája is, hogy azután a XXI. század politikatudománya újból felfedezze a →politikai vezetés (*political leadership*) jelentőségét: mára ismét gazdag elméleti és empirikus politikatudományi szakirodalom áll rendelkezésre, amely a politikai vezetők jelentőségét és sajátos cselekvési stratégiáit vizsgálja.

Demetriou, Kyriakos N. és Antis Loizides (szerk.): *Scientific Statesmanship, Governance and the History of Political Philosophy* („Tudományos államférfiúság, kormányzás és a politikai filozófia története”, 2015).

Kornis Gyula: *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata* (1933).

Mansfield, Harvey C.: *Statesmanship and Party Government. A Study of Burke and Bolingbroke* („Államférfiúság és pártkormányzás: tanulmány Burkeről és Bolingbroke-ról”, 1965).

Rhodes, Roderick A. W. és Paul ’t Hart (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Leadership* („A politikai vezetés kézikönyve”, 2014).

PK

állami támogatás A kormányzat által a vállalkozások, nonprofit szervezetek vagy magánszemélyek célzott körének nyújtott pénz- vagy természetbeni transzfer vagy közvetett juttatás (például adókedvezmény, biztosítás, tartozásátvállalás). Az ~okat megkülönböztethetjük aszerint is, hogy a termelés költségeihez (például beruházáshoz, foglalkoztatáshoz, hitelhez), az árbevételhez (például eladási árhoz, kapott szolgáltatási díjhoz) vagy a jövedelemhez (például adózott nyereséghez) járulnak-e hozzá. Az ~ok melletti gyakori normatív indokok: (i) a piaci árban, jövedelemben nem érvényesülő társadalmi haszon (externália) megtérítése; (ii) a hiányzó tőkepiac pótlása; (iii) szociális jövedelemi célok érvényesítése termelői vagy fogyasztói csoportok körében; (iv) a belföldi termelők piaci védelme, vagyis →protekcionizmus.

Az ~ok járadékot, azaz többletjövedelmet nyújtanak a kedvezményezettek jól körülhatárolható csoportjának, miközben a költségeik a központi költségvetésen keresztül szétterülnek a társadalomban. Ezért a kormányzat politikai támogatottságának növelésére használhatja azokat, a jól szervezett érdekcsoportok pedig „járadékvadász” tevékenységet folytathatnak értük. Az adózás, a járadékvadászat és az adminisztráció együttes költségei jelentősen meghaladhatják a támogatások társadalmi hasznát. Számolni kell továbbá – még ha a kormányzat a közjót tartja is szem előtt – a támogatások nem szándékolt következményeivel, amelyek a támogatási feltételek szükségszerű tökéletlenségéből fakadnak: például egy adott termelői körnek nyújtott ártámogatás túltermeléshez, a helyettesítő termékek gyártóinak versenyhátrányához, az innováció elmaradásához vezethet; a munkanélküli segély csökkentheti a munkavállalás motivációját stb. Körültekintő szakpolitikai döntés a támogatástól várható társadalmi haszon és a visszás ösztönzőkből fakadó károk együttes mérlegelésével hozható meg.

Barr, Nicholas: *A jóléti állam gazdaságtana* (2004; m. 2009).

Cullis, John és Philip Jones: *Közpénzügyek és közösségi döntések* (1998; m. 2003) .

MK

állami tulajdon Jogi-közgazdasági fogalom; az állam, illetve szervezetei mint jogi személyek →tulajdonában lévő dolgok gyűjtőneve. Az ~ köre a →magántulajdonon alapuló modern gazdaságban is kiterjedt és sokszínű. Az állam részben a közösségi, földesúri és uralkodói tulajdonosi jogok örököse; részben a bővülő közfeladatai kapcsán válik tulajdonossá.

Az ~ melletti érveket rendszerint a magántulajdoni rendszer korlátaiból vezetik le, de azok a célok, amelyeket az ~nal el kívánnak érni, gyakran elérhetők (nem állami) közösségi tulajdonlás vagy a magántulajdon megfelelő szabályozása révén is. A magántulajdon rendszere feltételezi, hogy a tulajdonosok képesek másokat kizárni a tulajdonuk használatából, de bizonyos javak (→közjószág) esetében a kizárás költsége meghaladhatja a hasznát, ezért érdemes azokat közösségi tulajdonban tartani. A közösségi →önszerveződés hiánya vagy mulasztásai pedig indokolhatják a használatuk állami szabályozását vagy tulajdonlását (például folyók, légterek). Máskor a kizárás lehetséges, de monopolhelyzetet teremt az alternatívák természetes hiánya (például utak, kikötők) vagy a gazdálkodás természetes monopólium volta, ti. csökkenő átlagköltsége (például közművek). Ekkor megoldást jelenthet a hozzáférés vagy az ár szabályozása, de a nehéz mérhetőség és a nagy, specifikus beruházás indokolhatja az ~ba vételt. Emellett a legkülönbözőbb okokból sok más dolog (például föld, épület, részvény, szellemi alkotás) is lehet ~ban.

Az ~ fontos ösztönzési problémája, hogy a döntéshozók és a haszonélvezők személye elválik, és a közösség a politikai-igazgatási folyamatokon keresztül csak gyenge kontrollt gyakorol a döntéshozók felett. Ez magas költséghez, rossz minőséghez és hiányhoz vezethet – különösen, ha az ~ a dolgok széles, hagyományosan magántulajdonban lévő körére terjed ki. Ennek szélsőséges példája a szocialista tervgazdaság, amelyben a „termelőeszközök társadalmasítása" ténylegesen a magántulajdon széles körű elkobzását és ~ba vételét jelentette.

Cooter, Robert és Thomas Ulen: *Jog és közgazdaságtan* (2004; m. 2005).
Kornai János: *A szocialista rendszer – kritikai politikai gazdaságtan* (1993).
Menyhárd Attila: *Dologi jog* (2010).

MK

állampolgárság Alkotmányjogi értelemben az →*állam* és az egyén →*közjog*i kapcsolata, egyszerre státus és jogviszony. Az állampolgár az állam hatalma alatt áll, ami egyfelől *jogok* és *kötelezettségek* formájában intézményesül, másfelől az állam a közhatalom erejénél fogva érvényesíti e jogokat és kötelezettségeket. Az ~, az állampolgári jogok nem jelentik feltétlenül az emberi jogok érvényesülését, de a jogállami-demokratikus berendezkedésekben az állampolgári státus az állami *hatalom*nak való alávetettséggel egyidejűleg az *alapvető jogok teljességét* is jelenti. Ugyanakkor az állampolgári státushoz ún. jogon kívüli elemek is tartoznak, köztük az *állampolgári hűség* kategóriája, amely a jogintézmény morális-érzelmi tartalmát jeleníti meg.

Az ~ keletkezését tekintve három fő szerzési módot szokás megkülönböztetni: 1) a leszármazási vagy vérségi elvet, a *ius sanguinis*t, 2) a területi elvet, a *ius soli*t, illetve 3) az állam diszkrecionális jogkörébe tartozó, kérelmezéshez kötött *honosítás*t. A *ius sanguinis* elsősorban a német állampolgárság-felfogásban, a *ius soli* viszont a francia és az angolszász területi elvű nemzetfelfogásban érvényesül.

A politikai filozófia az emberi jogok és a tagság fogalmán keresztül közelít az ~ kérdéséhez. →Scruton szerint három különböző tagságfelfogás határozta meg az európai gondolkodást: 1) a vallás, 2) a nyelv és 3) a területi joghatóság. Az utóbbi nagymértékben az európai civilizáció sajátja, nem csupán azért, mert egyezményes intézmény, hanem azért is, mert a „mi"-érzés fenntartója is.

Az ~ intézménye az elmúlt fél évszázadban jelentős átalakuláson ment át. A tartalmát, az egyén és állam kapcsolatát a belső jogrend mellett európai és nemzetközi emberi jogi egyezmények, dokumentumok is meghatározzák. Ennek ellenére különböző szabályozások alakultak ki. Így egymás mellett létezik a *többes* ~, illetve a *többes* ~ tilalma, megjelent az ~tól való megfosztás intézménye (diktatúrákban elsősorban politikai, demokráciákban pedig jogi szankcióként), továbbá jogilag tisztázatlan az „uniós polgárság" és az ~ viszonya.

Kukorelly István (szerk.): *Alkotmánytan* (1998).
Scruton, Roger: *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány* (2003, 2004; m. 2005).

KBM

államrezon →**államérdek**

államtitok Politikai filozófiai szempontból a „titok” negatív kommunikáció, azaz az információk tudatos és módszeres elrejtése. Révész Béla szerint a titok nem egyszerű információhiányt és az annak kitöltésére irányuló törekvések megakadályozását, hanem az érintett felek interakcióját is feltételezi. Ez az alapja minden titkosszolgálati tevékenységnek, beleértve a modern →titkosszolgálatok legbonyolultabb operatív játszmáit is. A titok természete és kezelése nagymértékben változott a történelem során. Napjainkban is különböző kultúrák, csoportok és intézmények eltérő hírigénnyel rendelkezve más-más információk elmaradását tekintik titoknak. A titkosítással szembehelyezkedő modern nyilvánosság elve a →francia forradalom idején született meg, az abszolutizmus →Machiavellire hivatkozó hatalomvédő titkossági praktikáit elutasítva. Mindeközben a társadalmi érintkezés másik pólusán, a →magánszférában a személyes titkok védelmének gyakorlata erősödik meg (→információs jogok). Az információhiány a diktatúrákat kísérő általános jelenség, de az ~ra való hivatkozással a modern demokratikus államok is folyamatosan elvonják az információt saját polgáraik elől, miként éles megvilágításba helyezték ezt az Edward Snowden kiszivárogtatásai nyomán kirobbant viták (2013). Mindenesetre jogállami körülmények között sérülés esetén rendelkezésre állnak a nyilvánossági elvet újból érvényesítő jogintézmények. Sajátos problémát jelent a diktatúrából a jogállami berendezkedésbe való átmenet. A diktatórikus állambiztonsági struktúrák titkaival szemben ugyanis joggal merül fel az információ-kárpótlás igénye mind az áldozatok, mind a közemlékezetet eligazító tudományos kutatás részéről. Ez a törekvés ugyanakkor könnyen válhat az új rendszer legitimációs vagy az ellenfelek lejáratásának eszközévé (→ügynökkérdés). Előfordul, hogy a korábban titkosított adatokhoz való korlátlan hozzáférés veszélybe sodorja a valódi államtitkok szükséges és jogos védelmét. Ezért különösen fontos, hogy a leváltott rendszerben keletkezett titkos iratok feloldása és hozzáférhetősége törvényes körülmények között történjen.

Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban* (1962; m. 1971).
Lester, Genevieve: *When Should State Secrets Stay Secret? Accountability, Democratic Governance, and Intelligence* („Mikor maradjon titok az államtitok? Elszámoltathatóság, demokratikus kormányzás és titkosszolgálat”, 2015).
Ponnuru, Ramesh: „Edward Snowden Doesn’t Deserve a Pardon” („Snowden nem érdemel kegyelmet”, www.bloomberg.com/view/articles/2016-09-21/edward-snowden-doesn-t-deserve-a-pardon, 2016).
Révész Béla: *Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához* (2010).

SB

Amerikai Egyesült Államok Az amerikai kontinensre a XVII. század elején érkeztek az első angliai telepesek. A virginiaiak és az új-angliaiak más-más motivációval szálltak partra, az elsők elsősorban a boldogulás és gyarapodás lehetőségét keresték, a puritánok viszont a királyi elnyomás elől menekülve saját ideális társadalmukat szerették volna megvalósítani, amelyet az általuk létrehozott egyik gyarmat, Massachusetts kormányzója, John Winthrop úgy fogalmazott meg 1630-ban a bibliai Jeruzsálem képére, a mennyország szimbólumára utalva: „A hegyre épült városnak kell lennünk, minden nép ránk tekint.” Innen eredeztethető az amerikai mentalitásra mai napig jellemző elhivatottságtudat.

A másfél évszázad alatt kialakuló 13 gyarmat az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) után vált egységes, független állammá, ekkor született meg az ~ (→az ~ államalapítása). Az alapító atyák a Kontinentális Kongresszusokon dolgozták ki a máig működő kormányzati formát, és fogalmazták meg az ~ alkotmányát. A cél a zsarnokság elkerülése volt, ezért a szuverénnek tekintett gyarmatok felett csak korlátozott jogkörökkel rendelkező föderális kormányt hoztak létre (→*A föderalista*), amely a →hatalommegosztás, valamint a →fékek és egyensúlyok elvén alapszik. Az ~ politikai berendezkedése a →felvilágosodás elvein alapszik, ugyanakkor a jogaikat a középkori angol jogokból levezető amerikai alapítók sosem hirdettek olyan radikális szakítást a múlttal, mint a →francia forradalom; kormányzati berendezkedésüket pedig éppen nem az európai felvilágosodás optimista emberképével okolták meg, hanem a konzervatív gondolkodásra jellemző pesszimista

antropológiával, ami a gyarmatosítók protestantizmusából, főként a →kálvinizmusából fakadt. Eszerint a kormányzat korlátozását, a fékek és ellensúlyok rendszerét a hatalom csábításának ellentmondani nem tudó emberi természet teszi szükségessé. Az alapítók nem voltak demokraták a mai értelemben, hanem a →republikánus eszményt tartották a magukénak. A születési arisztokráciát elutasították, ám elkerülhetetlennek tartották, hogy minden társadalomban legyen elit, „természetes arisztokrácia". Kezdetektől meghatározta az amerikai politikai életet a szövetségi kormány hatalmát kiterjeszteni kívánók, illetve az azt korlátozni kívánók, a tagállami jogokat (*states' rights*) hangsúlyozók közti harc. Ez az ellentét leginkább a rabszolgaságot intézményesítő déli államok és az azt eltörölni kívánó északiak közt éleződött ki. A rabszolgaság kérdése ugyanis az alapításkor kötött kompromisszum értelmében tagállami hatáskör maradt. A nyugat felé való terjeszkedés következtében felvett új tagállamok körül azonban mindig kirobbant a vita, hogy azokat rabszolgatartó vagy szabad államként vegyék fel az Unióba (→abolicionizmus). A szembenállásnak mélyebbre ható, mentalitásbeli és felfogásbeli aspektusa is volt: a Dél sokkal inkább azonosította magát az európaisággal és az óvilág arisztokráciájával, amivel az Észak éppenhogy szembenállt. Végül a kérdést Abraham Lincoln elnök elhatározásából a polgárháború (1861–1865) döntötte el, amelyet a kilépést kimondó déli államok ellen vívtak. Az északiak győzelmével véget érő polgárháborút követő rekonstrukció időszaka alatt gyakran történtek túlkapások a déli államokat konszolidáló hivatalnokok részéről. A feketék helyzete sem oldódott meg: felszabadultak ugyan, de elkülönítésük folytatódott a déli államok többségében mindaddig, amíg az 1960-as években a szegregációs és a „rasszok" közötti házasságot megtiltó törvényeket a polgárjogi mozgalom nyomán alkotmányellenesnek nem nyilvánították.

A polgárháborút követő időszak a nagyvállalatok és a tőke aranykora volt, amelyet a Theodore Roosevelt elnökségével fémjelzett progresszív korszak jóléti, a kisvállalkozásokat támogató, trösztellenes intézkedései követtek. Az első világháború utáni időszak újra az üzlet fénykora volt, egészen az 1929-ben kezdődő gazdasági világválságig, amelyet Franklin Delano Roosevelt elnök New Deal ('új egyezség') korszaka követett, amely megint a jóléti és szabályozó intézkedések, egyben a szövetségi kormány hatalma növekedésének ideje volt.

Az ~ belépése mindkét világháborúban döntő tényezőnek bizonyult. A második világháború utáni világrend a →Szovjetunió és az ~ mint szuperhatalmak szembenállásán, a →hidegháborún alapult, a nyugati világban is az ~ lett az első számú nagyhatalom. Az Eisenhower-időszak, az 1950-es évek csendes növekedését az 1960-as évek ellenkulturális lázadása és a szexuális forradalom követte. Az 1980-as években azonban az 1950-es évek óta készülődő konzervatív reneszánsz →Ronald Reagan elnökségében teljesedett ki. Reagan csillagháborús programja és egyértelmű kiállása elősegítette a Szovjetunió összeomlását.

A hidegháború vége óta az amerikai társadalmat a →kultúrharc osztja meg. Az amerikai külpolitikában sajátosan keveredik az amerikai elveket terjesztő idealizmus és az amerikai érdekeket előtérbe helyező realista geopolitika, mint az kitűnik az iraki és az afganisztáni háborúból is (→idealizmus és realizmus a nemzetközi kapcsolatokban). Ugyanakkor az amerikai külpolitika sokkal inkább támaszkodik az erőre, a hadseregre, a kemény hatalomra, mint a kortárs, inkább a kulturális diplomáciát és a puha hatalmat előnyben részesítő európai, egyben sokkal kevésbé hajlandó lemondani szuverenitásáról az ENSZ vagy bármilyen nemzetközi együttműködés érdekében, mint az „öreg kontinens" államai. Az amerikai gondolkodásban sokkal inkább előtérben vannak a gazdasági kérdések, mint az európaiban. Az egyéni kezdeményezés, erőfeszítés erőteljesebben számít, az európainál jóval kisebb jóléti államnak köszönhetően nagy hagyománya van az önkéntességnek, adakozásnak. Az általános amerikai mentalitás individualistább az európainál, de éppen emiatt közösségi is, nem kíván mindent az állam segítségével megoldani. Az amerikai konzervatív gondolkodás is az alapítás felvilágosodásban gyökerező és természetjogi elvein, valamint a protestantizmus pesszimista antropológiáján alapszik, védelmezve a korlátozott kormányzat elvét, a kapitalizmust és az egyéni kezdeményezés fontosságát, továbbá az amerikai elhivatottságtudatot. Így a konzervatív az ~ban gyakran klasszikus liberálist, →libertáriust jelent. Nem jelentéktelen ugyanakkor az európai, főleg angolszász gyökereket hangsúlyozó irányzat sem. Ide tartozik a második világháború utáni konzervatív reneszánszt elindító →Russell Kirk és William F. Buckley munkássága is. A hidegháború alatt a konzervatívok tradicionalista és izolacionista paleokonzervatívokra és →neokonzervatívokra

bomlottak – az utóbbiak közül többen a kétezres évekre vezető politikai tisztséget vállaltak, és az ~ nemzetközi szerepvállalását, a demokráciaexportot szorgalmazták. Az amerikai közéletre a mai napig jellemző a vallásos megfontolások határozott jelenléte, főleg a (neo)protestáns vallásos jobboldalnak köszönhetően, amelynek földrajzi bázisa a déli Biblia-övezet. Az ipari-kapitalista érdekek erős jelenléte mellett pedig a vidéki Amerikának köszönhetően markáns az agrárius befolyás is. Az utóbbi időszakban megfigyelhető az egyre elfeledettebb vidék és a nagyváros mentalitásának egymással való, markáns szembekerülése is, amelynek messzemenő politikai következményei vannak. Az egymástól különböző, ám mégis ugyanahhoz a nyugati civilizációhoz tartozó Európa és Amerika közti szoros együttműködés szorgalmazását nevezzük →transzatlantizmusnak, amely különösen fontossá vált a kommunizmus összeomlása után a közép-európai államok számára. A transzatlantizmusnak ugyanakkor gyakran meg kell küzdenie az ~kal szembeni előítéletekkel, amelyek elsősorban a feltételezett világhatalmi érdekérvényesítésre vonatkoznak.

Hazánkból több hullámban érkeztek kivándorlók az ~ba, a polgárháborúban ötezer, többnyire 1848-as magyar harcolt, jellemzően az északi oldalon. A kivándorlás a dualizmus időszaka alatt volt a legintenzívebb. Párhuzam vonható a déli agráriusok és a magyar népiek gondolkodása között (→agrármozgalmak). Az utolsó nagy kivándorlási hullámot az 1956-os szabadságharc eltiprása okozta, Magyarországgal kapcsolatban ma is 1956 a fő viszonyítási pont az amerikaiak számára.

Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom* (2008).

Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban (John Adamstől Russell Kirkig)* (2014).

Huntington, Samuel P.: *Kik vagyunk mi?* (2004; m. 2005).

Johnson, Paul: *Az amerikai nép története* (1999; m. 2016).

Kirk, Russell: *American Cause* („Amerikai ügy”, 1957).

Lipset, Seymour M.: *The First New Nation* („Az első új nemzet”, 1963).

Lukács, John: *Az Egyesült Államok XX. századi története* (1984; m. 1988).

Magyarics Tamás: *Az Amerikai Egyesült Államok története, 1914–1991* (2008).

SzG

az Amerikai Egyesült Államok államalapítása Folyamatát két kiemelkedő esemény, a Függetlenségi nyilatkozat kiadása (1776), illetve a mindmáig hatályos alkotmány elfogadása (1787, mindkettő Philadelphiában) foglalja keretbe. Míg az eseménysorozat első részét a szabadság forradalmi úton való kiharcolása – a 13 észak-amerikai brit gyarmatnak az anyaországtól való elszakadásának kimondása és a függetlenségi háború sikeres megvívása – jellemezte, addig a másodikat az új politikai berendezkedés és ezzel együtt a stabilitás megteremtésének igénye határozta meg. A kor másik nagy forradalmával, a →francia forradalommal összehasonlítva, több történész is felhívja a figyelmet az amerikai alapítók törekvéseinek mérsékelt jellegére, amennyiben nem a múlttal való teljes szakítást tűzték ki célul, hanem inkább a korábban élvezett, a brit korona által fenyegetett szabadság megvédését, illetve szilárdabb alapokra helyezését.

A Függetlenségi nyilatkozat gyakran idézett, Thomas Jeffersonnak tulajdonított első passzusai a felvilágosodás politikaelméletének (többek között →Locke filozófiájából) ismert toposzait újrafogalmazva mondják ki minden ember egyenlőségét, az emberek Teremtőjüktől kapott jogait (az élethez, a szabadsághoz és a boldogság kereséséhez), a kormányzottak beleegyezésén alapuló kormányzatnak és – az alapvető jogok megsértése esetén – az alattvalók lázadáshoz való jogának elvét. A dokumentum továbbá részletezi a korona által az amerikai gyarmatok lakóinak okozott jogsérelmeket (többek között a képviselet nélküli adózás tilalmának megsértését). A függetlenség kivívása után elfogadott *konföderációs cikkelyek*, az első alkotmánykísérlet (1781) azonban nem váltotta be a hozzájuk fűzött reményeket, mert az általuk létrehozott laza államszövetség és rendkívül gyenge központi kormányzat nem volt képes megbirkózni az új állam megszilárdításának feladatával.

Ennek felismerését követte az *Alkotmányozó Konvenció* összehívása, ahol az államok küldöttei, túllépve eredeti felhatalmazásukon, új, a korábbinál jóval erősebb hatalmi jogosítványokkal felruházott szövetségi állam létrehozásáról döntöttek. Az új alkotmány magában foglalta az Egyesült Államok napjainkban is működő, a →hatalommegosztás és a →fékek és ellensúlyok rendszerén alapuló hatalmi struktúráját. A ratifikációs csatározások maradandó dokumentuma a →*A föderalista* (1788; m. 1998) című cikkgyűjtemény, amely

a politikaelmélet és politikai gyakorlat összekapcsolódásának kivételes példájával szolgál. Az alapító atyák (akik közül talán a legismertebbek George Washington, Thomas Jefferson, John Adams, James Madison, Alexander Hamilton és Benjamin Franklin) és az alapító dokumentumok (az előbbiek mellett az alkotmányhoz 1791-ben csatolt Jogok Törvénye) az amerikai politikai kultúrában mind a mai napig különleges helyet foglalnak el, aminek a főváros építészetétől a gazdag történeti irodalmon keresztül a kortárs populáris kultúráig számos jelét tapasztalhatjuk.

Bailyn, Bernard: *The Ideological Origins of the American Revolution* („Az amerikai forradalom ideológiai gyökerei", 1967).

Boorstin, Daniel J.: *The Genius of American Politics* („Az amerikai politika géniusza", 1953).

Ellis, John J.: *Founding Brothers* („Alapító testvérek", 2000).

Spalding, Matthew: *Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat és alkotmány alapelvei* (2010; m. 2011).

Wood, Gordon S.: *The Radicalism of the American Revolution* („Az amerikai forradalom radikalizmusa", 1993).

MT

Anglia Sajátos történelme folytán sose vált hagyományos értelemben vett →nemzetté vagy →állammá. A közbeszéd többnyire Nagy-Britannia szinonimájaként használja, de valójában csak egy része a Skóciát, Walest és Észak-Írországot is magába foglaló Egyesült Királyságnak. Igaz, annak a legjelentősebb része, akár a területét, akár a népességét, akár pedig a befolyását nézzük.

→Scruton találó megfogalmazásában mindenekelőtt szülőföld, olyan hely, amelyet „szokások szentesítenek", mert az angolok sokáig a nemzeti eszmének „még csak valamiféle helyettesítőjével sem rendelkeztek". →Hazafiságuk igazolásához így nem kellett a →nacionalizmus olyan eszméihez folyamodniuk, amelyek a kontinensen meghatározó szerephez jutottak. Kétségtelen, hogy az Egyesült Királyság – és a hajdani Birodalom – politikai integrációjához nélkülözhetetlen brit tudat csak azon az áron alakulhatott ki, hogy a partikuláris angol nemzettudat háttérbe szorult. A brit identitás megteremtése ~ egyik legnagyobb politikai sikere volt – az angolok pedig hozzászoktak ahhoz, hogy önmagukra britként tekintsenek.

A Brit Birodalom meghatározó elemeként ~ igen jelentős hatást gyakorolt a világtörténelemre. Ipari forradalmával úttörő szerepet játszott a modern kapitalizmus megteremtésében; a XIX. századra a világ „ipari műhelyévé", a világgazdaság középpontjává vált. Ilyen pozícióval hasonló méretű ország sem azelőtt, sem azóta nem rendelkezett. A modern világot lehetővé tevő ipari forradalom és ~ történelme így a lehető legszorosabban összefonódott.

Gazdasági erejére támaszkodva ~ egyedülálló méretű – a csúcspontján a Föld egynegyedét uraló – gyarmatbirodalmat szerzett. E hódítással együtt azonban eljuttatta a nyugati civilizációt és az angolszász kultúrát a világ legtávolabbi pontjaira is, mindenütt hozzájárulva az állam- és nemzetépítéshez. Birodalmuk megteremtése ellenére az angolok – a franciákkal ellentétben – sosem tekintettek magukra mint az univerzális igazság képviselőire, szemléletükre a felvilágosodás steril racionalizmusa csak korlátozott hatással volt. Az egyenlőséggel szemben a szabadságnak adtak elsőbbséget, de a szabadsághoz nem absztrakt módon viszonyultak: azt a →joguralom (*rule of law*) eszméjével kötötték össze. A híres alkotmányjogász, Albert V. Dicey szerint ennek a lényege az, hogy senki sem állhat a jog felett, a jog alkalmazása tehát nem függhet a hatalmon levők önkényétől. Ha mást nem köszönhetne a világ ~nak, ez sem lenne kevés…

Az angol jogrendszer alapját a korábbi bírói ítéletek érvényét fenntartó szokásjog, a →*common law* képezi: amelyet Scruton valóságos „gyémántrelikviának" nevezett, mert az ország és a törvény azonosításával ~hoz az otthon képzete társult. A jogrend tisztelete jól megfér a markáns individualizmussal – ~ fejlődésében szinte minden magánkezdeményezésből indult ki. Noha az individualizmus ~ban szorosan összefonódott a protestáns etikával, gyökereit Alan Macfarlane joggal vezeti vissza a kapitalizmust jóval megelőző középkorra. Az egyén elidegeníthetetlen jogainak a következetes védelme az angolok számára megkérdőjelezhetetlen axióma.

~ modern közjogi berendezkedésének alapvető kereteit az 1688–1689-es „dicsőséges forradalom" alakította ki az alkotmányos királyság bevezetésével; a XIX. századra ~ már a liberalizmus – és a parlamentáris rendszer – mintaországává vált. Ebben a →képviselet elve mindig is fontosabb volt a demokráciáénál. A parlamentarizmus működtetése hagyományosan kétpárti váltógazda-

ságra támaszkodott: a XVIII. századi tory–whig szembenállástól az első világháborúig a konzervatívok és a liberálisok váltották egymást, majd az utóbbiak helyét a szakszervezeti mozgalomból kinövő Munkáspárt (*Labour Party*) vette át. Az individualista angol felfogás a szociális gondoskodást nem az állam feladatának tartja, a második világháború után azonban a szigetországban is kiépültek a →jóléti állam intézményei, köztük az angolok nemzeti büszkesége, a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (*National Health Service*).

A második világháború után ~nak búcsút kellett mondania világhatalmi pozíciójának és hatalmas birodalmának, XX. századi történetét ezért sokan „hanyatlásként" írják le. E megközelítés azonban erősen félrevezető, mert kizárólag a nagyhatalmi politika nézőpontjából indul ki. Más vonatkozásokban ugyanis a kifejezetten sikeres országok közé sorolhatjuk ~t, hiszen megújulni képes gazdaságával, a *fair play*, a sportszerűség normáinak a tiszteletével, a hierarchia és a társadalmi mobilitás összeegyeztetésének képességével, kompromisszumkészségével nem véletlenül vált oly sok bevándorló szemében vonzó hellyé.

A brit külpolitika hagyományosan – az érdekeit követve – az európai egyensúly biztosításából, a kontinenstől való távolságtartásból és az Egyesült Államokkal való „különleges kapcsolatból" indult ki, az angolok ezért kései csatlakozásuk után (1973) is csak vonakodva vettek részt az európai integráció folyamatában, és többségük ellenzi a nemzetek feletti Európa eszméjét. A konzervatív kormányok →Thatchertől David Cameronig különösen szkeptikusak voltak az →Európai Unióval szemben, noha az egységes piac gazdasági előnyeit elismerték. A 2016 júniusában tartott népszavazáson a brit választók többsége (51,9%-a, ezen belül az angolok 53,4%-a) a „Brexit", vagyis az Unióból való kilépés mellett döntött, a szuverenitás elveszítésétől és a nagyarányú bevándorlás folytatódásától tartva.

Az angol–magyar kapcsolatok jóval kevésbé voltak intenzívek, mint a németekkel vagy akár a franciákkal fenntartott viszonyunk. A reformkor több jeles gondolkodója, köztük →Széchenyi István is egyfajta mintaként tekintett ~ra, akárcsak a „centralista" Trefort Ágoston és →Eötvös József, illetve a radikálisabb →Kossuth Lajos is. A liberális →John Stuart Mill művei élénk visszhangra találtak a kiegyezés korának magyar politikai elitjében.

Az első világháború után a brit politika jelentős támogatást adott a franciák által pártfogolt „kisantant" gyűrűjébe szorított Magyarországnak, a Bethlen-kormányzat konszolidációjának. Az 1930-as évek közepétől a konzervatív magyar értelmiség azon része, amely elutasította a Németországhoz való közeledés politikáját, London felé orientálódott – tőle várva, hiába, segítséget. Az államszocializmus éveiben a magyar–angol kapcsolatok befagytak, de az angol kultúra iránti érdeklődés erős maradt, a rendszerváltozással pedig kezdetét vette az angol nyelv magyarországi karrierje. London egyértelműen kiállt a visegrádi országoknak, köztük hazánknak a NATO-ba és az EU-ba történő mielőbbi felvétele mellett – a biztonságpolitikai szempontok, akárcsak a múltban, ezúttal is fontosabbak voltak a gazdaságiaknál. Az angol–magyar kapcsolatok legújabb fejleménye valószínűleg azokhoz a magyar fiatalokhoz kötődik, akik Londont az egyik „legnagyobb magyar várossá" tették.

Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország* (2005).
Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története (XX. század)* (1998; 2011).
Egedy Gergely és Gálik Zoltán: *Nagy-Britannia és az európai integráció. A csatlakozástól a Brexitig* (2017).
Mikes György: *Anglia papucsban* (1947).
Scruton, Roger: *Anglia. Egy eltűnő ideál* (2001; m. 2004).

EG

angolszász konzervativizmus →**konzervativizmus**

angolszász liberalizmus →**liberalizmus**

angolszász szociáldemokrácia →**szociáldemokrácia**

Antall József (1932–1993) Gimnáziumi tanár, történész, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatója (1964–1991), a kommunista diktatúra évtizedei után Magyarország első szabadon megválasztott miniszterelnöke. Idősebb Antall József, a legendás, Jad Vasem-díjas menekültügyi kormánybiztos, majd újjáépítési miniszter fiaként a politika iránti szenvedélyes érdeklődést, a haza szolgálata iránti elkötelezettséget családi hagyományként hozta magával. Az →1956-os forradalom idején részt vett a →Kisgazdapárt újjászerve-

zésében Kovács Béla mellett. A forradalom leverése után letartóztatták és kihallgatták, évtizedeken át (1990-ig) megfigyelték, történelemtanári állásából elbocsátották, publikációs tilalommal sújtották. Az orvostörténet mellett elmélyülten foglalkozott a XIX. századi magyar politika dilemmáival, a hazai művelődés és közoktatás történetével, illetve az Amerikai Egyesült Államok világpolitikai szerepével.

1988-ban csatlakozott a →Magyar Demokrata Fórumhoz (MDF), ahol koncepcióformáló szellemi ereje, széles körű politikai műveltsége révén hamarosan vezető szerepre tett szert, 1989 októberében a szervezet elnökévé választották. Meghatározó részt vállalt az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain a békés átmenet és az új, a képviseleti demokrácia alkotmányos kereteinek kidolgozásában. 1990 tavaszán, az első szabad választásokon pártját győzelemre vitte, és kormányt alakított. Politikai programjában a →nemzeti liberalizmus és a konzervatív-keresztény szemlélet szerves egységben, korszerű megfogalmazásban jelent meg, kiegészülve az →európai egységesülés és a →transzatlantizmus iránti elkötelezettségével. A →rendszerváltozás miniszterelnökeként nem kevesebb volt a feladata, mint a kommunista diktatúra után a parlamentáris demokrácia és a jogállamiság intézményesítése, a magántulajdonon és a szerződési szabadságon nyugvó jogrendszer visszaállítása, gyakorlati érvényesülésének biztosítása, a korábban elvett vagyon után az egykori tulajdonosok észszerű kárpótlása, a →privatizáció szabályozott és ellenőrzött mederbe terelése, a gazdasági verseny helyreállítása és a →szociális piacgazdaság kiépítése.

E feladatok megvalósítása és az ország felelős kormányzása érdekében megállapodást kötött az ellenzéki →Szabad Demokraták Szövetségével a kétharmados törvények számának radikális csökkentéséről (1990. április). Ezzel nemcsak elkerülte a közjogi helyzetből adódó nagykoalíciós kényszert, hanem esélyt is teremtett arra, hogy az MDF váltópártja a liberális SZDSZ legyen, ne pedig a kommunista állampárt utódja, a →Magyar Szocialista Párt (MSZP). A „paktum", amelyet mindkét párt vezetősége jóváhagyott, a demokratikus politika konszenzuskereső mivoltát példázta, és enyhíthette volna a belpolitikai-ideológiai feszültségeket. Hogy nem ez történt, az nem ~ kormányán múlott, amely a jogállamiság normáit mindig kényesen betartotta. Noha az MDF 1993-ban kizárta soraiból az olykor indokolt bírálatait antiszemitizmusával hiteltelenítő Csurka Istvánt, ~ kormányát az ellenzék és a döntően liberális-szocialista sajtó úgy állította be, mint amely a tekintélyelvű, antiszemita →Horthy-rendszert kívánja feléleszteni. Ezzel a retorikával nyitotta meg az utat az SZDSZ és az MSZP szövetsége előtt az 1991 őszén megalakult Demokratikus Charta.

A nyugati elkötelezettség jegyében ~ már 1990 tavaszán szorgalmazta a szovjet katonai tömb, a Varsói Szerződés feloszlatását, és a katonai szervezetének megszüntetéséről szóló dokumentumot magyar részről ő írta alá Budapesten 1991 februárjában. Érdemi szerepet vitt a szovjet érdekszférába tartozó államokat tömörítő Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) felszámolásában, és felügyelte a szovjet csapatok kivonulását Magyarországról (1991. június). Így biztosította Magyarország felvételét az →Európa Tanácsba (1990. november), illetve ígéretes gazdasági feltételekkel megkötötte az Európai Közösségekkel és tagállamaival a Társulási Szerződést (1991. december), amely 1994 februárjától életbe lépve megnyitotta az utat az integrációval járó gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatok gyors fejlődésének, majd az uniós csatlakozásnak.

A Szovjetunió háttérbe szorulásával Kelet-Közép-Európa népeinek régi vágya teljesült, de biztonsági űr is keletkezett a térségben, és ~ ennek veszélyeit felmérve úgy látta, az ország biztonságát a NATO-hoz való csatlakozás, illetve az egész térségnek az európai biztonsági rendszerbe való bevonása tudja garantálni – a megújuló Oroszország érdekeinek messzemenő figyelembevétele mellett. A mielőbbi NATO-tagságra törekvést az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet és a Szovjetunió felbomlása (december 26.), illetve a délszláv háború csak megerősítette, de a nyugati hatalmak – félve az orosz ellenkezéstől és a NATO felhígulásától – elutasították. Ennek ellenére ~ mindent megtett a szervezettel való szoros kapcsolatok intézményesítéséért. A kelet-közép-európai népek sorsközösségének tudatában is életre hívta a régi hagyományt felélesztő Visegrádi Együttműködést Magyarország, Csehszlovákia (utóbb Csehország és Szlovákia) és Lengyelország között 1991 februárjában. Sikerült ezt annak ellenére is működésbe hozni, hogy a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer és a kisebbségi jogok megítélése feszültségeket idézett elő Csehszlovákiával. A visegrádiak így az 1992.

május 6-i prágai csúcstalálkozón kinyilvánították: közös céljuk a teljes jogú NATO-tagság az európai integrációval együtt. ~ kitartó érvelése és munkája végül meghozta a gyümölcsét (amit ő már nem érhetett meg): 1994 januárjában Bill Clinton amerikai elnök hivatalosan megerősítette, hogy a visegrádiak meghívása a NATO-ba csak idő kérdése.

Ezzel párhuzamosan ~ a →*nemzetpolitika* kifejezés felelevenítésével, használatával világossá tette mind a határon túli magyarság, mind a szomszédos államok számára: az új magyar kormány összmagyarságban gondolkodik, a →nemzeti érdekeket következetesen érvényesíti regionális politikájában is, a határon túli magyarsággal pedig intézményes kapcsolatrendszert létesít. „Érzésben, lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni" – szólt jogilag és politikailag makulátlan, mégis rosszhiszeműen félreértelmezett hitvallása. Ilyen nemzetpolitikai megfontolásból kötötte meg Ukrajnával az alapszerződést (1991. december), amely egyszerre biztosította a kisebbségi jogokat, hitelesítette a térség stabilitása iránti magyar elkötelezettséget, és sikeresen megakadályozta a két világháború között Magyarországot gúzsba kötő ellenséges szövetség, a „kisantant" ismételt kialakulását. Hasonló alapszerződést kötött Horvátországgal és Szlovéniával, illetve készített elő Csehszlovákiával, de ezt éppen a kisebbségvédelmi passzusai és a vitatott dunai vízlépcsőrendszer miatt a csehszlovák (főként szlovák) fél nem fogadta el 1991 végén. Továbbá 1991. december 6-án Moszkvában Mihail Gorbacsov szovjet elnökkel aláírta a szovjet–magyar és ugyanaznap Borisz Jelcin orosz elnökkel az orosz–magyar, illetve 1992. február 6-án Budapesten Helmut Kohl kancellárral a német–magyar alapszerződést.

Kormányfőként is személyesen érdeklődött a köz- és a felsőoktatás, a tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia ügyei iránt, és támogatta e kiemelkedő fontosságú területek új törvényi szabályozását. Munkásságával olyanok elismerését nyerte el, mint Helmut Kohl német kancellár, Margaret Thatcher brit kormányfő és George H. W. Bush USA-elnök. Utóbb az Európai Parlament brüsszeli épületeinek egyikét róla nevezték el (→Konrad Adenauer, Willy Brandt, Paul-Henri Spaak és Altiero Spinelli mellett).

Komoly kihívást jelentett számára, hogy programját koalíciós kormány élén, csekély kormányzati tapasztalattal rendelkező miniszterekkel, egy súlyosan eladósodott országban, hanyatló nemzeti jövedelem és a lakosság romló életszínvonala mellett, a diktatúrából örökölt közigazgatással, kíméletlen ellenzéki támadások és alapvetően ellenséges médiaviszonyok közepette kellett megvalósítania. Mindezt tetézte, hogy 1990 őszétől halálos kórral küzdve látta el feladatait. Elkerülhetetlennek tartotta, hogy kabinetje, a „kamikazekormány", ahogy többször is nevezte, elveszítse a következő választásokat. El is vesztette – a halála után, 1994-ben. Kormányzati teljesítménye, amelyben pártján belül és kívül számos kiválóság segítette, messze jobb volt, mint ahogy akkor a közvélemény megítélte. Politikusi magatartását a →bizalom vezérelte, amelyet néha túlzottan nagyvonalúan előlegezett meg, és amelynek az éles pártharcokon túlmutató, távlatosabb mivolta többnyire viszonzatlan maradt (például Göncz Árpád köztársasági elnök részéről). Politikai arányérzékét és eleganciáját, demokratikus elkötelezettségét, európai látókörét, abszolút feddhetetlenségét csak évekkel később kezdte el értékelni igazán a média és a közélet.

Fő művei: Pálmány Béla (szerk.): *Antall József országgyűlési beszédei, 1990–1993* (1994); *Modell és valóság I–II.* (1994).

Egedy Gergely: „Antall József és a patrícius konzervativizmus", Cservák Csaba és Hoppál K. Bulcsú (szerk.): *Antall József, a rendszerváltoztató miniszterelnök* (2015).

Erdődy Gábor: *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer: Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága* (2011).

Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben* (2016).

Mádl Ferenc: *Állam és gazdaság: forradalom a jog útján a közép- és kelet-európai országokban* (1997).

Osskó Judit: *Antall József: kései memoár: kiadatlan interjúk* (2013).

Radics Péter: *Antall József. Ország és miniszterelnök, 1989–1990: interjú és korrajz* (2003).

Stemler Gyula (szerk.): *Magyar miniszterelnökök 1848–2002* (2002).

KM

antijudaizmus A zsidó hittel, a judaizmussal kapcsolatos ellenszenv, gyűlölet; különbözik az etnikai-fajelméleti alapú →antiszemitizmustól.

Már a zsidóság ókori politeista környezetében is létezett: Róma a maga többistenhitű s befogadó szemléletével ugyan elismerte a zsidóság vallásgyakorlatát, de idegenkedett is annak kizárólagos egyistenhitétől és rituális elkülönülésétől. Az ~ mégis főleg a kereszténységre lett jellemző, miután az mint zsidó szekta kialakult, és Jézus Krisztusnak mint a messiásnak az el nem fogadása miatt végül elvált a judaizmustól. Az ~ soha nem jelentett egyet a kereszténység mértékadó tanításával, azt legfeljebb egyszerűsítette és torzította, jóllehet akként hatása nyilvanvalóan tettenérhető a keresztény évszázadokban. Főbb jellemzői: 1) az Ó- és az Újszövetség Istenének, a haragos és a kegyelmes Istennek, illetve 2) a Törvénynek és az Evangéliumnak a szembeállítása; 3) Izrael isteni kiválasztottságának gőgként, felsőbbrendűségi érzésként való beállítása; 4) a judaizmus a bosszúállás etikáját követi; 5) Krisztus halálával és feltámadásával Isten felbontotta a „régi" szövetséget Izraellel; 6) az istengyilkosság vádja, amely Krisztus haláláért Izrael népét teszi felelőssé (Mt 27,25; Csel 5,28; 1 Thessz 2,14–16), és amely részét képezte a katolikus liturgiának a II. vatikáni zsinatig és az ortodoxnak mindmáig.

Ezeknek többnyire nincs bibliai alapjuk: 1) Isten az Ószövetségben ugyanúgy irgalmas és hosszútűrő (Kiv 34,6–7), mint ahogyan haragos az Újban (Mt 21,18–19; Mt 25,1–13; Róm 2,5). 2) A törvény, a Tóra ('tanítás') nem egyszerű törvényeskedés az Ószövetségben sem, az Evangéliumban pedig beteljesedik, nem felszámolódik (Mt 5,17). 3) A kiválasztottság azt jelentette Izrael népe számára, hogy lelki és erkölcsi mintaként kell élnie, hogy „általa nyerjen áldást a föld minden nemzetsége" (Ter 12,3), az Evangélium is elismeri Izrael kiválasztottságát, és azt kiterjeszti minden keresztényre. 4) Az Ószövetség nem hirdet bosszúállást, maga a Tóra fogalmazza meg azt, amely utóbb a legfőbb keresztény erénynek számított: „Ne légy bosszúálló, se haragtartó… Szeresd felebarátodat, mint magadat" (Lev 19,18); a hegyi beszédben a „szemet szemért és fogat fogért" (Mt 5,38) elve a jóvátétel követelését, nem a bosszút foglalta magában, s az Ószövetségben nincs olyan állítás, hogy „gyűlöld ellenségedet" (Mt 5,43). 5) Sem az Újszövetség, sem a hittanítók nem mondják, hogy a régi, az ó szövetség megszűnt volna. Továbbá 6) az istengyilkosság vádja számos kegyetlen pogromot tüzelt, és nem ok nélkül vette ki a II. vatikáni zsinat a liturgiából, de ha a felbőszített nép nem követeli Krisztus kivégzését, megváltó halála sem következik be, és ezért a keresztények többsége mindig is személyesen önmagára vonatkoztatva értelmezte ezt a paradoxont.

Mindenesetre ilyen vagy olyan ~ra bőséggel találunk példát a keresztény teológia történetében Aranyszájú Szent Jánostól, Jeromostól Ágostonon és Tamáson át Lutherig és tovább. Az üldözött kereszténység zsidókkal szemben ítéletes megnyilvánulásai az ószövetségi prófétai hagyományt követték, idézték, mihelyt azonban a kereszténység államegyházzá, uralkodóvá vált, e retorika fenntartása egyet jelentett az ~sal. Az uralkodó egyház álláspontját Ágoston fogalmazta meg *Isten városáról* (m. 1859–1861, 1942, 2005–2009) című művében (18:46), azt, hogy a zsidóságot egyszerre kell legyőzni és megőrizni (Zsolt 59, 11–12). Ez a szemlélet a zsidóságot egyfelől a XIX. századi emancipációjáig számos jogtalan intézkedésnek, törvénytelen fellépésnek, erőszaknak és pogromnak tette ki (Magyarországon például a Rákóczi- és az 1848–1849-es szabadságharc idején), másfelől megtartotta egyedüli ókori eredetű vallási csoportként, és ez sok kereszténynek azt jelentette, hogy a zsidóságban Isten első szövetségének hordozóját tisztelje.

A számos egyéb eltéréstől eltekintve az ~ végső soron abban különbözik az antiszemitizmustól, hogy szerinte az áttéréssel megszűnik valaki zsidónak lenni; az antiszemitizmus ezt a mentőövet megtagadja: zsidónak lenni változhatatlan végzet. Ahogy az ~ kölcsönzött néhány érvet az antiszemitizmusnak, úgy a XIX–XX. század fordulóján át is ment abba olyan, máskülönben kiváló gondolkodóknál, mint →Prohászka Ottokár és →Ravasz László, akik a modernség és a kapitalizmus esetenként joggal bírált jelenségeit kritikátlanul a zsidóságban látták összpontosulni, és ez alighanem hozzájárult a magyar társadalom nagyrészt tehetetlenségéhez, kisebbrészt cinkosságához a →vészkorszak idején – jóllehet az áldozatos embermentéstől sem szabad eltekinteni. Nyilvánvalóan a hasonló lengyel tapasztalat késztette →II. János Pált 2000-ben a zsidók ellen elkövetett bűnökért való bocsánatkérésre. A→holokauszt, a vészkorszak után a keresztény egyházak revideálták teológiai álláspontjukat az ~ tekintetében, és azt keresik, ami összeköti őket a zsidósággal, hiszen a bocsánatkérés hozzáállását semmilyen egyéb szempont nem bírálhatja felül (→zsidó–keresztény hagyomány, egyházak a vészkorszakban).

A Szentszék Zsidókkal való Kapcsolatokért Felelős Bizottsága (www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/sub-index/index_relations-jews.htm).
Endreffy Zoltán: „Az antijudaizmustól az antiszemitizmusig”, Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (2005).
Küng, Hans: *Das Judentum. Wesen und Geschichte* („Zsidóság: természete és története”, 1991); uő: *Judaism. Between Yesterday and Tomorrow* („A judaizmus a tegnap és holnap között”, 1992).
Nirenberg, David: *Anti-Judaism* („~”, 2015).

Szerkesztőbizottság

antiszemitizmus A zsidók másságáról és ellenséges voltáról alkotott politikai felfogás, esetenként →ideológia, amely zsidóellenes érzésekből, előítéletekből, gyűlöletből, velük kapcsolatos észlelésekből, történeti tényekből, illetve gondolkodási irányzatokból táplálkozik. A kifejezés maga is jelzi eredendő fonákságát, hiszen az ~ soha nem a különféle sémita (Sém, Noé fia) népek, például arabok, hanem csak a zsidók ellen irányult. A szót Wilhelm Marr német újságíró alkotta 1873-ban, hogy tudományos látszatot kölcsönözzön a zsidóellenességnek – →fajelméleti alapon. Az ~ eszmetörténeti előzménye, az →antijudaizmus vallási-teológiai alapon fogalmazta meg a zsidóellenes előítéleteket, de az áttérővel szemben nem emelt kifogást. A kettő, jóllehet gyakran szítja egymást, mégis különbözik, mert az ~t a modern, vallástalan korszellemnek megfelelően nem érdeklik a teológiai megfontolások, a zsidósággal *mint etnikai csoporttal* szemben viseltet ellenszenvvel, azaz a zsidónak vélt vonásokat változhatatlannak és javíthatatlannak, osztályokon és nyelveken felülinek tekinti: eszerint a zsidók hol alacsonyabb rendűek és eredendően, biológiailag romlott erkölcsűek (miként a →nemzetiszocializmusban), hol fondorlatosak, rámenősek, összeesküvéssel, uzsorával és igazságtalanul tesznek szert sikerre, hatalomra és befolyásra.

Az ~ egyesek szerint a kispolgárnak a tőkéből élőkkel, azaz a kölcsönvevőnek a hitelezővel szembeni ellenségességéből fakad, amely hiperinfláció esetén fokozódik (1921–1924, Németország; 1946, Magyarország), és amely magyarázatképpen megjavíthatatlan erkölcsi hibát talál ott, ahol javítható intézményes hiba van. Az ~ számos társadalmi-szociológiai, osztályelméleti, politikai-ideológiai magyarázata azonban rendre hiányosnak bizonyul. Nem tűnnek meggyőzőnek azok a magyarázatok sem, amelyek a →nemzeti öntudat szükségszerű elemének tartják a külső, illetve ezúttal a belső ellenség megképzését. A magyar →nemzettudat egyetlen kútfeje sem igazolja ezt, se Szent István *Intelmei*, se a →*Himnusz*, se →Széchenyi, se →Kossuth, de a „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország” se, az 1920-as évek ismert →Trianon-sirató – Bartók *Concertó*ja által halhatatlanná tett – műdala, amelyet Kulinyi Ernő szerzett, aki utóbb a vészkorszak áldozata lett. Azok az elméletek mindenképpen tanulságosak, amelyek szerint a kereszténység kezdettől fogva a zsidósággal szemben fogalmazta meg magát, ez azonban nem szükségképpen vezet-vezetett gyűlölethez, hanem éppen a sorsközösség elismeréséhez is. Talán →Nietzsche társadalomlélektani megfigyelése áll a legközelebb a jelenség forrásához: szerinte a modern társadalmat a *ressentiment*, az irigységgel elegy bosszúvágy hajtja, és ennek hangja szól a szocializmus, társadalmi igazságosság és egyenlőség modern követeléseiből. A többségi társadalom az emancipált zsidóság roppant teljesítményét szemlélhette ilyen *ressentiment*-nal.

A demokratizálódással párhuzamosan az indulatra politikai szerveződések alapoztak. Az első antiszemita politikai pártot maga Marr hozta létre 1879-ben (igaz, utóbb megtagadta ~át, tanúsítva, hogy az nem gyógyíthatatlan szellemi kór). Bécs szociálisan érzékeny főpolgármestere, Karl Lueger az 1890-es években antiszemita-populista retorikával nyerte meg szavazóit (ő nevezte →Budapestet „Judapest”-nek, és lett →Hitler egyik példaképe). Majd kitört a Franciaországot megrengető Dreyfus-botrány (1895–1906). Az 1880-as évektől az oroszországi pogromok zsidó menekülthullámokat indítottak nyugat felé, ami fölerősítette a bontakozó politikai ~t. Fontos szerepet vitt az ~ terjedésében az 1903-ban megjelent orosz kiadvány, az *Útban a világuralom felé: Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* (m. 192[?], 1999, 2009), amely a zsidók világ-összeesküvését volt hivatott leleplezni. Noha a műről többszörösen bebizonyították, hogy hamisítvány, az 1920-as években millióknak szította az antiszemita képzeletét.

A *magyar* ~ ezeken túlmenően sajátos jegyekkel is rendelkezik. Megvolt az antijudaista hagyomány, amely időnként pogromokban tört ki (például 1848-ban a pozsonyi, pesti németek részéről). A XIX. században a magyar, mind konzervatív, mind reformer politikai elit, amelyre erősen hatott a zsidóság iránt nyitottabb pro-

testantizmus, örömmel pótolta a hiányzó polgári réteget a zsidósággal. Amikor egyre nyilvánvalóbbá vált a magyarságnak az össznépességen belüli kisebbségi volta a történelmi Magyarországon, Karády Viktor találó (bár vitatott) kifejezésével *asszimilációs →társadalmi szerződés* jött létre a magyar elit és a zsidóság között, amelynek értelmében a zsidóság asszimilálódik, magyarrá lesz, és cserébe a magyar állam biztosítja az egyenlő jogait és a védelmét. A zsidóságnak az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétele, majd az 1849-es szegedi országgyűlés „szent elvi kijelentése" a zsidók egyenjogúsításáról pecsételte meg a soha írásba nem foglalt alkut, amelyet azután a →kiegyezés, a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény (1887), az emancipáció megerősített. Az egyezség kiválóan működött, jelentősen hozzájárult a korszak vitathatatlan teljesítményeihez, azt minden fél betartotta, a →tiszaeszlári per nyomán kialakuló pogromveszélytől a politikai elit megvédte a zsidóságot, az pedig látványosan integrálódott, asszimilálódott. Kérdőjelek a századfordulón jelentek meg: a dualista berendezkedés és elit kritikusai, egyrészt a katolikus →Prohászka Ottokár, a Katolikus Néppárt (→politikai katolicizmus) és a református →Ravasz László →keresztényszociális, antiszemitizmusba hajló antijudaizmusa, másrészt a →polgári radikalizmus feszegette az asszimilációt, az utóbbi politikai *elitváltás*t is sürgetett, beleértve az elithez tartozó zsidócsoportokat is. A többség azonban ekkor még hitt a dualista egyezségkötés előnyeiben.

A törést az első világháborús fejlemények idézték elő. Az ~ felgerjedt a sok ezer galíciai zsidó menekült és a háborús terhek aránytalannak vélt viselése nyomán. A forradalmak és a történelmi Magyarország szétdarabolása után pedig az asszimilációs alku zsidó felrúgását vélte felfedezni a →Tanácsköztársaság jórészt zsidó hátterű vezetésében, nem véve tudomást a zsidóság többségének jobbközép irányultságáról, a területvesztések miatti, a nemzet egészével azonos fájdalmáról. A polgárháborús viszonyok közt fölálló régi-új politikai vezetés ugyan vonakodva (a kormány az Országgyűlés üléstermeből kivonult), de jóváhagyta a Prohászkával az élen követelt, az egyetemi felvételi helyeket a zsidóság összarányához közelítő *numerus clausus*t ('korlátozott keretszám', 1920), ami a →törvény előtti egyenlőség jogállami maximájának a felrúgását jelentette. A konszolidálódó →Horthy-rendszer a jogállamiság követelményéhez visszatérni akaró →Bethlen István miniszterelnöksége alatt enyhített a jogszabály végrehajtásán (1928), a hazai zsidóság még fel is lélegezhetett volna, de az 1930-as évek második felére az ~ beivódott a közgondolkodásba, általánossá vált a társadalmi problémák mélyén a zsidóság ilyen-olyan vonatkozását fölfedezni. Az elit és a jobboldali ellenzék jelentős része egyetértett abban, hogy „őrségváltást" kell végrehajtani a középosztályban, a vezető pozíciókba nem zsidókat segíteni – a különbségük a radikalizmusban, a jogállamiság elvétől való eltérés mértékében állt. A Horthy-korszak politikai elitje így kettős magatartást tanúsított: egyfelől az őrségváltás nevében engedett saját antiszemita érzéseinek és a hazai jobboldali radikalizmus fokozódó követeléseinek, másfelől emlékezve a dualista berendezkedés előnyeire, védte a zsidóságot (Szálasit antiszemita izgatásért is leültette, Endre László öntevékeny antiszemita intézkedéseit megsemmisítette, 1944. március 19-ig, a megszállásig ellenállt a nemzetiszocialista német deportálási követeléseknek). Ezen túlmenően az általános revíziós szándék, amelyet a nemzetiszocialista Németország látszott beváltani, azt a gondolatot ébresztette sokakban, hogy az antiszemita jogalkotás elfogadható ár lesz a kínálkozó területi kiigazításokért és a radikális szélsőjobb féken tartásáért cserébe.

Az I. zsidótörvény (1938) felekezeti alapon korlátozta a zsidóság foglalkozási eloszlását (a Horthy-féle elit eredetileg eddig kívánt volna elmenni). A II. zsidótörvény (1939) már faji alapra helyezkedve korlátozta a zsidók munkalehetőségeit. A törvényjavaslatot az az →Imrédy dolgozta ki, aki miniszterelnökké való kinevezésekor a zsidókérdés jogszabályi megoldását az I. zsidótörvénnyel befejezettnek nyilvánította, majd hamaros leváltása után →Teleki terjesztette be (a két törvény miatt kb. 90 ezren vesztették el állásukat). A III. zsidótörvény (1941) faji alapon tiltotta a zsidókkal való házasságot. Az 1942-es, IV. zsidótörvény a zsidók tulajdonjogait korlátozta, földjeik kártalanítással való felosztását rendelve el. A zsidótörvényekből következett a munkaszolgálat, a fegyver nélküli katonai szolgálat. A megalázó megkülönböztetés végrehajtásában lehetett fokozott embertelenséget vagy emberséget tanúsítani – Nagybaczoni Nagy Vilmos tábornok, honvédelmi miniszter az utóbbit választotta.

A kettős magatartás a német megszállásig anynyiban sikeresnek volt mondható, hogy egyfelől teljesült az áhított revízió, és Közép-Európa

második legnagyobb, a visszacsatolt területekkel együtt kb. 825 ezer fős, magát többségében magyarnak valló zsidó közössége súlyos jogsérelmekkel ugyan, de nagyobbrészt békében megmaradt, miközben Európa-szerte zajlott a deportálás, a népirtás. A belülről stabil Kállay-kormány valamennyi antiszemita intézkedését (IV. zsidótörvény) a német megszállás elkerülése végett, illetve a háború után várható földosztásra való tekintettel hozta meg.

A zsidóellenes törvények azonban azzal a roppant káros következménnyel jártak, hogy természetessé tették az antiszemita fellépést, a zsidóság vagyonának elbitorlásában cinkossá tettek számos polgárt (akik zsidó ingatlanokat, ingóságokat igényeltek, kaparintottak meg). Ráadásul több radikális-őrségváltó antiszemita is magas beosztásba kerülhetett a közigazgatásban (Endre László, Kozma Miklós, Pásztóy Ámon). A →magyar vészkorszak előzményének számít a 1941. augusztusi kőrösmezői (kamenyec-podolszkiji) deportálás. Az országban tartózkodó kb. 4000 nem magyar állampolgárságú (galíciai) zsidó ürügyén belügyminiszteri rendeletre kb. 20.000 olyan zsidót gyűjtöttek össze országosan, aki nem tudta igazolni magyar állampolgárságát (a nyilvántartások kezdetlegessége miatt ez korántsem volt akkor egyszerű). Az Ukrajnába kitelepítettek többségét a németek azonnal lemészárolták, majd a németek nyomására a magyar hatóságok leállították a további kitoloncolásokat. (Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a minisztertanácsban ellenezte az intézkedést.) Ehhez hasonlóan 1942-ben Újvidéken és környékén magyar katonai alakulatok lemészároltak 3300–3800 szerbet és zsidót. Ez volt az egyetlen eset a háború alatt, hogy a nemzetiszocialista Németországgal szövetséges állam zsidóellenes erőszak miatt törvényes eljárást folytasson le (a tettesek Németországba menekültek, majd a megszálláskor visszatértek). Jóllehet mindkét akciót a kormányzat végül leállította, a két eset mégis azt mutatta, hogy a magyarországi ~ nem elégedett meg a zsidók hátrányos jogi megkülönböztetésével, hanem zsidótlanítani is akart, és ezt a törekvését magas szinten is érvényesíteni tudta.

A német megszállás után a kollaboráns, antiszemita magyar kormány rendeletére a közigazgatás és a csendőrség végrehajtotta a vidéki zsidóság (437 ezer fő) gettósítását, majd az akkori szóhasználattal „elszállítását", deportálását, amit a polgári lakosság többnyire bénultan, máskor jóváhagyóan szemlélt. Ezután a nyilasok az egy ideig tartó vérengzéseik után kb. 50 ezer embert ún. halálmenetekben munkavégzésre átadtak a németeknek (→magyar vészkorszak, egyházak a vészkorszakban, holokauszt).

A megmaradt és a deportálásokból hazatért – a visszacsatolt területeket is tekintetbe véve kb. 280-320 ezer fős, a jelenlegi területekkel számolva kb. 220-260 ezer fős – zsidóságnak minden oka megvolt arra, hogy a szovjet csapatokat felszabadítóknak lássa.

Még tartott Budapest ostroma, amikor Ravasz a Kálvin téri református templom szószékén mondta: „Nincs nemzeti megújulás, [ha] ez a nemzedék továbbra is csak vádol, mást okol, és nem mer odaállni bátor bűnvallással magára venni a felelősséget", vagyis tisztán látta, a magyar ~sal és következményeivel szembe kell nézni, abból ki kell vetkőzni, és kezdetben ennek megfelelően járt is el. Katolikus részről szintén megfogalmazódtak ilyen állásfoglalások. A kommunista hatalomátvételi törekvések azonban összekapcsolódtak mind a múlttal való erkölcsi szembenézés követelésével, mind a jogi számonkéréssel, és ilyen körülmények között az egyházak úgy ítélték meg, nincs helye a szembenézésnek, a bocsánatkérésnek. Így az elmaradt mind egyházi, mind világi részről.

Közben a túlélők közül többek – érthetően – a kiépülő kommunista hatalmi apparátusban találtak maguknak helyet, egzisztenciát. Ugyanakkor a hiperinflációval újraéledtek a régi vádak, a feketézés, és több helyütt halálos pogromig (Miskolc, Kunmadaras) fajult a zsidóellenes indulat. Hiába lehet kimutatni mindegyikben a kommunisták, illetve a nyilasból átvedlett kommunisták aljas mesterkedését, a tömeget – a kommunisták szemében egészséges osztályharcos megnyilvánulás – a régi ~ hajtotta. A megszálló szovjet hadsereg ereje és a több tízezer kisnyilas átvételéből nyert tömegbázis révén megszilárduló kommunista hatalmat a közvélemény jelentős része zsidónak vélte. →Bibó a „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után" című tanulmányában (1948; Hanák Péter [szerk.]: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, 1984) figyelmeztetett: ez a fajta gondolkodás egyszer már erkölcsi-politikai katasztrófába vezette a magyarságot. A kommunista diktatúra azután minden nem osztályharcos marxista gondolatot tiltott, az ~t is. Mégis mintha Bibó óvása meghallgatásra talált volna: 1956-ban – jóllehet ekkor is volt pogrom, Miskolcon ismét – az antiszemita

megnyilvánulásokat a közvélemény maga szorította vissza. Az 1848–1849 és 1956, a magyarság két különleges politikai teljesítménye: a zsidóság és a magyarság sorközösségét jelenítette meg.

A Kádár-rendszernek érdekében állt 1956 antiszemita megnyilvánulásait felnagyítani, egyúttal a zsidókérdés vagy a vészkorszak taglalását háttérbe szorítani, illetve később az ~ révén megosztani az értelmiség vezető csoportjait. A →népi–urbánus vita föléledésével-fölélesztésével az 1980-as évek végén a rendszerváltoztató csoportosulások-pártok között áthidalhatatlan szakadék támadt. Az antiszemita érzések és az ~ vádjai egymást gerjesztették. A szólásszabadság eljöttével joggal vetődött föl, hogy a magyarság nem nézett szembe a második világháborút megelőző ~ával, hiszen a kommunista hatalom ezt is tiltotta. Az erre adott kellő érzékenységű feleletek (például →Antall József és egyházi körök részéről) a kiéleződő politikai küzdelmekben nem mindig hallatszottak. Kovács András 2013-as tudományos igényű kutatásai szerint a szélsőséges antiszemiták aránya a mai magyar felnőtt lakosságban 14–20%, a mérsékelt antiszemitáké kb. 15–18%, míg a lakosság mintegy kétharmada mentes a zsidóellenes előítéletektől.

Az ~ra nincs mentség, különösen a →holokauszt, a vészkorszak után. Ellehetetleníti, ahogyan számtalanszor ellehetetlenítette a közvitát, és amikor a magyar közgondolkodás az útjára tévedt, a nemzetnek ártott. A reformkori-dualizmus kori nemzedékek egyezségre törekvő szellemisége e tekintetben sem veszített érvényéből.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmetörténet* (2001).

Hankiss Ágnes: „*Hazájának, Nemzetének hű fiaként*”: *Mentesítési kérelmek 1944-ből* (2016).

Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció: Tanulmányok* (1997).

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II.* (2012).

Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus* (1999); uő: „Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon”, Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport* (2014).

Poliakov, Léon: *Histoire de l'antisémitisme I–III.* („Az ~ története”, 1955–1968; a. 2003).

Szerkesztőbizottság

apokaliptikus-eszkatologikus várakozások A vallásos képzeletet a legősibb időktől foglalkoztatja az emberi civilizáció és a természet teljes vége (armageddoni csata, Ragnarök, özönvíz, utolsó ítélet). A ciklikus időszemléletű vallásokban a világvége voltaképpen nem végleges: a politikai és természeti rend romlását és pusztulását új világkorszak követi (a hinduizmus júgái). A Közel-Kelet vallási hagyományaiban lineáris időszemlélet alakult ki, amely az időnek kezdetet (teremtés) és véget tulajdonított. Ezekből merítve a judaizmus kialakította a maga eszkatológiáját (g. *eszkaton* 'vég'), amely ama politikailag is értelmezhető várakozás körül forog, hogy az Úr igazságos uralma (→teokrácia), az „Úr napja”, azaz az utolsó ítélet bekövetkezik, és a messiás helyreállítja Izrael országát a történelemben. A kereszténység ebből indult ki, de az egyenes vonalú időszemlélet mellé az „idő teljességét”, egyfajta egyidejűséget is állította: „az Isten országa tibennetek van” (Lk 17,21), vagyis az ígért ország Jézussal és követésével már eljött, de a második eljövetelével, az ismert világ, a jó és a rossz keveredésének véget vető utolsó ítélettel válik teljessé. A keresztény eszkatológia fő forrása a *Jelenések könyve*. Eredeti görög címe, az „*apokalüpszis*” ('leleplezés', 'kinyilatkoztatás') egyszerre utal arra, hogy a végidő *transzcendens* eredetű, és arra, hogy mintegy feltárja az ismert világ igaz természetét. Az egész Szentírás képvilágát sűrítő, szimbolikus nyelven írt könyv szó szerinti értelmezése végigkísérte a kereszténységet: például az utolsó ítéletet megelőző „ezeréves birodalomról”, a Sátán ezer évig tartó láncra veréséről szóló próféciáját újra és újra megfeleltették valamely politikai alakulatnak vagy törekvésnek (millenarizmus, kiliazmus). A középkori eretnek- és parasztmozgalmak (például Münzer Tamás szektája), majd az →utópizmus és a →totalitarizmus az igazságtalanság apokaliptikus eltörlésének történelmi valóra váltását ígérték. →Voegelin találó kifejezésével „immanentizálják az eszkatont”, azaz a végső idők teljességét e világi körülmények között akarják megvalósítani (→politikai teológia, Schmitt).

Bergyajev, Nyikolaj: *Tvorcsesztvo i objektivacija: opit eszkatologicseszkoj metafiziki* („Alkotás és tárgyiasítás: tanulmány az eszkatológiai metafizikáról”, 1941).

Cohn, Norman: *The Pursuit of the Millennium* („A millennium keresése”, 1957).

Lilley, Sasha (szerk.): *Catastrophism: The Apocalyptic Politics of Collapse and Rebirth* („Katasztrofizmus: Az összeomlás és újjászületés apokaliptikus politikája", 2012).
Voegelin, Eric: *History of Political Ideas I–VIII.* („A politikai eszmék története", 1989).

BM

Apostoli Szentszék A római katolikus egyház központi szerve, az egyházban a legfőbb, teljes, közvetlen és egyetemes hatalmat birtokló római pápa önmagában, illetve a római kúriával, azaz a pápát segítő központi intézményrendszerrel együtt. Az ~ a →nemzetközi jog sajátos alanya. Jogalanyisága nem kötődik területi szuverenitáshoz, így az Egyházi Állam megszűnése (1870) és a →Vatikánvárosi Állam létrejötte (1929) között is fennmaradt. Az ~ a nemzetközi színtéren is fellép a béke, az →emberi jogok (különösen az élethez való jog és a →vallásszabadság) védelmében, és szót emel olyan kérdésekben is, mint a szegénység vagy a környezetvédelem.

Az ~ diplomáciai kapcsolatokat tart fent; a pápához jelenleg 180 állam akkreditál nagykövetet; a képviseletét pedig a helyi egyházhoz és a fogadó államhoz küldött nunciusok látják el, akik nagykövetekkel egy osztályba sorolt diplomaták. Az ~ nemzetközi szerződéseket köt, így a katolikus egyház helyzetét egyes országokban szabályozó konkordátumokat és más hasonló megállapodásokat. Több nemzetközi szervezethez csatlakozott tagként vagy megfigyelőként. 1964 óta az →ENSZ állandó megfigyelője. Számos nemzetközi egyezménynek is részese.

A római kúria felépítését a →II. János Pál pápa által 1988-ban kiadott *Pastor Bonus* kezdetű apostoli rendelkezés szabályozza. Központi intézménye az Államtitkárság, amelynek első részlege a pápa mindennapi tevékenységét támogatja (általános ügyek részlege), második részlege az államokhoz fűződő kapcsolatokkal foglalkozik. Az ~ szakosított intézményei a dikasztériumok (kongregációk és pápai tanácsok), valamint a katolikus egyház központi bíróságai (az Apostoli Szignatúra és a Rota Romana). Jelenleg tíz kongregáció és 12 pápai tanács működik; a szervezeti rendszer reformja napirenden van.

A Szentszék intézményeinek jelentős része a →Vatikánban található.

Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma* (2007).
Erdő Péter: *Egyházjog* (2014).
Érszegi Márk Aurél: *Pápa, Szentszék, Vatikán* (2014).

SchB

Apponyi Albert, gróf (1846–1933) Apponyi György magyar udvari kancellár és vezető konzervatív politikus fiaként született Bécsben; a kalksburgi jezsuitáknál tanult, több nyelven beszélt. Élete során többször váltott politikai pártot, de politikájának vezéreszméje mindig a →nemzeti liberális magyar nacionalizmus maradt. Ugyanakkor Habsburg-párti legitimistaként „töretlen királyhűségű függetlenséginek" tartotta magát.

1872-ben a Deák-pártban konzervatívként kezdte a pályáját, de 1877-ben kimaradt a kormánypártból, a Szabadelvű Pártból, és a →Sennyey Pál vezette Jobboldali Ellenzékhez csatlakozott, amely utóbb az Egyesült Ellenzék, majd a Mérsékelt Ellenzék, végül 1891-ben az ő javaslatára a Nemzeti Párt nevet vette föl. Ez 1899-ben beolvadt a →Széll Kálmán-féle kormánypártba, ahonnan ~ 1903-ban kilépett, s 1904-ben előbb újraalakította a Nemzeti Pártot, majd a →Tisza István-féle „zsebkendőszavazás" hatására 1905 legelején a 67-es politika csődjére hivatkozva 48-as lett, s belépett a Függetlenségi Pártba, amelyben már a dualista rendszer végéig meg is maradt. Ez utóbbi 1905-ös választási győzelme után 1906-ban kultuszminiszterséget vállalt, és 1908-ban ő dolgozta ki a nemzetiségi szempontból sokat vitatott népiskolai törvényt, amelyet utóbb maga is megbánt. A magyar politikában az elsők közt – a katolikus átalakulás nyomán is (→katolikus politikai-társadalmi tanítás) – szorgalmazta a szociálpolitikai szempontok érvényesítését.

A →Tanácsköztársaság bukása után a „koncentrációs" kormány lehetséges vezetőjeként a jogállam helyreállítását követelte (az →antiszemitizmus ellen is fellépett). Minthogy az ő személyében tudott valamennyi párt megegyezni, ő vezette a magyar küldöttséget a párizsi béketárgyalásokon, de végül nem volt hajlandó aláírni a trianoni békét. Legitimizmusához ragaszkodva elutasította a trónfosztási törvényt (1921). Bár a korszellem túllépett rajta, hiszen a régi →liberalizmus lehanyatlott, személye bizonyos értelemben nemzeti szimbólum lett, „a legnagyobb élő magyarként" tisztelték a kortársak. 1923-tól ő képviselte Magyarországot a Népszövetségben és az Interparlamentáris Unióban.

Élénk működést fejtett ki a revíziós mozgalomban. Szinte kivételes az, hogy valaki a magyar országgyűlésben 1881-től 1933-ig egyetlen választókerületet – Jászberényt – képviseljen. A tudós politikust 1898-ban az MTA is a tagjai közé választotta. Akadémikusként is így tartotta: „A természettudományok lefoglalása a hitetlenség javára, a kultúrtörténet egyik legvakmerőbb meghamisítása."

~ életét nagymértékben meghatározta →Tisza Kálmán és →Tisza István politikai létezése, mindig ellenük harcolt, de gyakorlatilag sohasem nyert. Szinte szimbolikus, hogy a klasszikus konzervativizmus városában, Bécsben született politikus 1933-ban, Hitler hatalomra jutásának évében Genfben, a nemzetközi együttműködés fővárosában halt meg.

Fő műve: *Emlékirataim* (1922–1934, 2016).
Kornis Gyula: *Apponyi világnézete* (1935).

Szerkesztőbizottság

Apponyi György, gróf (1898–1970) Politikus, közíró, földbirtokos. Édesapja →Apponyi Albert, nagyapja Apponyi György főkancellár (→konzervativizmus). Gazdasági akadémiára járt, majd jogot tanult. 1924-től a Heves megyei törvényhatósági bizottság tagja, 1931-től a Gömbös miniszterelnöksége idején ellenzékbe vonuló Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, 1935-ben a Nemzeti Szabadelvű Párt, 1939-től a Polgári Szabadság Párt (a →Rassay vezette pártok) országgyűlési képviselője és a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja, az *Esti Kurír* vezércikkírója. 1944 márciusában, Magyarország német megszállása után a Gestapo letartóztatta, később a magyar ún. prominens politikusok egy részével Oberlanzendorfba, majd a mauthauseni koncentrációs táborba szállították, utóbb házi őrizetben tartották. A háború után nem jött haza, a Magyar Nemzeti Bizottság tagja és belgiumi képviselője lett, társaival megszervezte a Demokrata Pártot; 1963-ban a nemzetközi Liberális Unió tiszteletbeli alelnökévé választották. Szemlélete és munkássága bizonyítja, hogy hívő katolicizmus, →szabadelvűség, legitimizmus és a magyar alkotmányosság védelme nincsenek ellentmondásban egymással. Az általános titkos választójog híveként elítélte a Gömbös-éra „legnyersebb hatalmi erőszakkal szövetkezett csapszéki demagógiá"-ját, egyaránt ellenezte a magyar külpolitika német orientációját és a Szovjetunióból irányított népfrontpolitikát, tisztán látta, hogy háború esetén – ha nem következik be pozícióváltás – Magyarországot fölmorzsolja „a germán és szláv világhatalom". Az állampolgári jogegyenlőség védelmében fölszólalt a zsidótörvények ellen, aláírta az első zsidótörvény ellen kiadott értelmiségi nyilatkozatot, és utólag is úgy nyilatkozott, hogy ezeket a törvényeket ki kell törölni a törvénytárból.

Filep Tamás Gusztáv: „A király meg a vezér. Legitimisták a jogfolytonosságról", Czoch Gábor és Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből* (2006).
Szabó Róbert: „Egy magyar arisztokrata útja a 20. századi politikai pártokban", Baráth Magdolna és Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére* (2012).

FTG

Arendt, Hannah (1906–1975) Zsidó származású német politikai filozófus, →Martin Heidegger, Rudolf Bultmann, Edmund Husserl és Karl Jaspers tanítványa. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után emigrált, 1941-ben az Egyesült Államokban telepedett le.

~ szerint önnön létünket nyilvános, politikai térben való szabad cselekvés révén ragadhatjuk meg. Az ilyen cselekvés (szemben a munkával vagy a termeléssel) mentes a létfenntartás szükségszerűségeitől, továbbá mások jelenlétét feltételezi. Így válik a politikai cselekvés az ember megkülönböztető jegyévé, mivel – mint fogalmaz – egyedül a cselekvés az ember kizárólagos előjoga; sem állat, sem isten nem képes cselekedni. ~ a közéleti élet (*vita activa*) eszményét szegezi szembe az európai hagyományban kiemelt szemlélődő élettel (*vita contemplativa*), és az eltévelyedés kezdeteként →Platón nevezetes barlanghasonlatát jelöli meg. A *vita activa* elutasításaként értelmezi a kereszténység ama hajlamát, hogy a történelemben Isten kifürkészhetetlen akaratát véli felfedezni. A nyilvános szférában a →hatalom nem erő vagy erőszak, hanem az együttes cselekvés lehetősége, amelynek fő eszköze a meggyőzés. Ez a felfogás fontos eleme Arendt →republikanizmusának, ahogyan az is, hogy kiemeli a politikai részvételt, amelyet a tanácsok rendszerével köt össze, és szembeállít a pártok szerinti parlamentáris képviselettel.

Jelentős a modernitáskritikája, amely sokat merít →Heidegger filozófiájából. Lényege, hogy az újkorban korábban nem látott akadályok emelkedtek a nyilvános térben való szabad cselekvés elé: a →tömegtársadalom konformizmusa és a gazdasági szféra mindent eluraló logikája. Az elidegenedett, magányos emberekből álló tömegtársadalom adott lehetőséget a totalitárius rendszerek kialakulására. Az utóbbiakról Arendt nagyhatású és sok vitát kiváltó *A totalitarizmus gyökerei* (1950; m. 1992) című könyvében a →totalitarizmus jelenségét a felvilágosodásra vezeti vissza.

Az Eichmann-perről szóló tudósításában felvetette a zsidó közösségek vezetőinek felelősségét is, ami megosztotta híveit.

További művei: *Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus* („A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus", 1958); *Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásáról* (1963; m. 2000).

Lánczi András: *A XX. század politikai filozófiája* (2007).

Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa* (2008).

IG

arisztokrácia (g. 'a legjobbak uralma') Egyrészt ókori görög alkotmányforma, amelyben egy kis létszámú, kiváló férfiakból álló →elit vezeti a poliszt, a városállamot (például Spártát). →Platón államtanában az egyetlen, →Arisztotelészében pedig az egyik helyes államforma a →monarchia és a *politeia* ('mérsékelt demokrácia') mellett, és a tagjai erényesek, bölcsek, továbbá rendelkeznek a jó hadvezetés erényeivel is. A római korban ők a *nobiles* ('nemesek').

Másrészt ~nak mondjuk a későbbi, európai, előjogokkal rendelkező nemesség vezető (bárói, grófi, hercegi stb. címmel rendelkező) *réteg*ét, amely a középkor és a kora újkor történetében kulcsfontosságú szerepet játszott. →Montesquieu az ~ által vezetett köztársaságot mérsékelt s emiatt a legjobb uralmi formának tartotta. A →francia forradalom ideológusai törekedtek az →oligarchiával azonosítani. Az →angolszász konzervatív gondolkodásban a természetes ~ tagjai nem születési előjogaik alapján különböznek a társadalom többi részétől, hanem kiváló képességeik révén válnak a szellemi elit részévé. A baloldali mozgalmak (→kommunizmus) ezen „élősködő" réteg felszámolását követelték, Kelet-Európában meg is valósították azt – komoly veszteséget okozva e társadalmaknak.

A mai politikai közgondolkodásban normatív tartalma van: az értékelvű, kimagasló teljesítményt nyújtó személyek közössége.

Arisztotelész: *Politika* (m. 1923, 1969).

Cicero: *Az államról* (m. 1995).

Finley, Moses I.: *Politika az ókorban* (1983; m. 1996).

Montesquieu: *A törvények szelleméről* (1748; m. 1833, 1962).

Platón: *Állam* (m. 1984, 2014).

PLM

Arisztotelész (Kr. e. 384–322) Görög filozófus. Maradandót alkotott a metafizikában, a logikában, az etikában, a művészetelméletben és a korai természettudományok terén. Az államelmélettel kapcsolatos elgondolásait a *Politika* (m. 1923, 1969) című művében fejtette ki, amely szoros értelemben a *politész*ekkel, azaz a városállam polgárainak dolgaival foglalkozik. Politikai vonatkozású megjegyzéseket a *Nikomakhoszi etiká*ban (m. 1942, 1987) és az *Eudémoszi etiká*ban (m. 1975) is tett. Államelméleti vizsgálódásaihoz kiterjedt anyaggyűjtést végzett: 158 állam →alkotmányát szerezte be, amelyek közül a legjobbnak a nem görög Karthágó alkotmányát ítélte. *Politiká*ját olyan általános igényű antropológiára alapozta, amely szorosan kapcsolódik metafizikájához: az állam működését az emberben tanulmányozhatjuk (*Politika*, 1254 b), mivel az ember lelke „valamiképpen minden" (*A lélekről*, 431 b 21; m. 1865, 1988). Államtana már a hellenizmus időszakában a görög városállamokon túlnyúló jelentőségre tett szert, majd befolyásolta a későbbi római, bizánci, arab, valamint a modern és kortárs nyugati gondolkodást is.

Az →állam keletkezése. Szükségképpen társulnak azok, akik egymás nélkül nem tudnak meglenni: férfi és nő családot alkotnak; a szellemi képességeik folytán uralkodásra termettek →közösséget képeznek azokkal, akiknek csak testi erejük van, és ezért csupán szolgálatra alkalmasak. Férfi és nő, úr és szolga egymásrautaltsága kölcsönös. Az állam keletkezése tehát természeti indíttatású. Férfi és nő házassága más, mint az állatvilágban megfigyelhető párosodás: célja nemcsak utódok, hanem baráti →szereteten (*philia*) alapuló életközösség létrehozása is. Ez a kapcsolat az állam alapja, ami annak köszönhető, hogy az →em-

ber – eltérően az állatközösségek tagjaitól (méhek, hangyák stb.) – értelemmel bír, beszél, s így különbséget tehet igazságos és igazságtalan, hasznos és káros közt. A szolgaság is természetes – ~ itt élesen szemben áll azokkal a szofistákkal, akik ennek ellenkezőjét állítják –, éspedig nemcsak egyénileg, hanem egész népek tekinthetők szolgaságra termetteknek (a nem görögök, a „barbárok"). A →családban, a háznépben a szolga (*doulosz*) – aki a mai fogalmunk szerint gyakran rabszolgának számít – engedelmes eszköz (*organon*) a családfő kezében.

A családok halmaza a falu, több falu teljes közössége az állam (elsődlegesen a városállam, a *polisz*). Az állam ~ teleologikus gondolkodása számára a közösségalakulás *telosza*, célja, legteljesebb megvalósulása. Az emberben eleve megvan a törekvés az ilyen közösségre, természettől fogva „poliszban élő lény" (*zóon politikon*; a kifejezés bevett fordításánál – „államalkotó lény" – figyelembe kell venni, hogy ~ elsősorban a városállamra utal). Az egy helyen lakás, a gazdasági kapcsolatok vagy a kölcsönös fegyveres segítségnyújtás mind szükségesek ahhoz, hogy városállamról beszélhessünk. Az egyes tényezők akkor vezetnek igazi állami léthez, ha kialakul „a jó élet közössége (*koinónia*), amely a családokat és a nemzetségeket egybefoglalja a tökéletes és önmagának elégséges (*autarkész*) élet megvalósítására […]" (*Politika*, 1280 b). Ez az egység a baráti szeretet műve. Az állam célja tehát a jó élet, s benne minden ezt a célt szolgálja. Az állam keletkezése természeti indíttatású, de működésében etikai: →politika és →erkölcs nem választható el egymástól.

A gazdasági fejlődés kezdeti fokai. A kiindulás a megélhetés biztosítása volt. Ennek legkezdetlegesebb módja a készen található javak kisajátítása. Az élethez szükséges javak összegyűjtése mind a család, mind a *polisz* számára szükségszerű, de ezek felhalmozásának határt szab a természet. Más irányú fejlődés indul meg a cserével. Megjelenik a használati →érték és a csereérték. A cserét viszont megkönnyítette a fémpénz használata: a pénz az egyetemes mérőeszköz, amely mindent rendben tart. Így fejlődik a csere, de a szükségszerű cserén túl a pénzkeresésnek egy új fajtája fejlődik ki: a →kereskedelem. Ennek célja a pénznek mint gazdagságnak a halmozása, aminek már semmi sem szab határt, s természetellenes és „érthetően gyűlöletes" formája az uzsorásság (1258 b).

→*Tulajdonviszonyok*. ~ elveti a platóni állam nő- és vagyonközösségi elképzelését, és más elgondolt s gyakorolt tulajdoni rendeket ismertet. Ő maga az egyéni tulajdon és a közös felhasználás gyakorlatát tartja helyesnek, ideértve a jótékonyságot és az államnak tett szolgálatokat.

A kifejlett városállam. A városállam polgára az, akinek joga van részt venni a tanácskozó és a bírói testületekben, „a városállam pedig az ilyenek azon tömege, mely képes az önmagának elégséges (*autarkész*) életre" (*Politika*, 1328 b). Ebből következően az, hogy ki számít polgárnak, az állam rendjétől függ, amint az az alkotmányban megjelenik. ~ az iparosokat, általában a kétkezi munkásokat kizárja a polgárok közül, részint foglalkozásuk „jellemtorzító" hatása miatt – ilyenek a pénzügyek –, részint mert nincs szabadidejük. Az alkotmány viszont abban jut kifejezésre, hogy kinek a kezében van a kormányzás (*politeuma*). Ezzel meghatározza azt a három hatalmi ágat (a tanácskozói, a kormányzói és a bírói kört), amelynek egymástól való elkülönítése →Montesquieutől kezdve a modern állam alapelve lett.

Alkotmányformák. ~ hat alkotmányformát különböztet meg: három jót, és mindegyiknek elfajult változatát: királyság és *türannisz* (zsarnokuralom), →arisztokrácia és →oligarchia, *politeia* (mérsékelt demokrácia) és →demokrácia (túlzó demokrácia). Az ezeket illető téves közfelfogások onnan adódnak, hogy a →jogról (*dikaion*) beszélve az emberek nem veszik figyelembe: a jog mindig valamikkel vagy valakikkel, nem pedig mindenkivel és mindennel áll azonos vonatkozásban, azaz nem abszolút.

A királyság jó, de csak ha akad olyan személy, aki jellembeli és értelmi kiválóságával a többi kiváló közül is kiemelkedik, ami ritka. Ebben az esetben az ő kezébe kell adni a hatalmat. A királyság azonban könnyen *türannisszá* fajul, ez pedig a legrosszabb forma. ~ a demokráciát mint a vagyontalan szabadokból álló többség, az oligarchiát mint vagyonos előkelőkből álló kisebbség uralmát határozza meg. Vannak ezután kevert államformák. Ilyen a *politeia*, amelyben a többségi hatalomgyakorlás kiegészül a legkiválóbbak vezetésével. ~ azt az államrendet tartja jónak, ahol a nagyon gazdagok és a nagyon szegények közt van egy erős középső osztály, amely a szélsőségek közt egyensúlyt teremt, amennyiben szükség esetén az egyik fél túlhatalomra törését a másikkal összefogva visszaszorítja. Ez felel meg ~ etikájának, aminek kapcsán az erényt mint valami középső mértéket határozza meg.

Mi zavarja meg az államrendet? Alapjában véve két mozzanat: akik valamilyen szempontból egyenlők, például mind szabadok, azok mindenkinek →egyenlőséget követelnek (túlzó demokrácia), illetve akik valamilyen szempontból nem egyenlők, például gazdagok, azok mindenben különbnek tartják magukat (oligarchia) – vö. fentebb a jogról mondottakat. Ezek a törekvések különféle formákban jelennek meg, s az egyes alkotmányformák egymásba átmennek. A demokrácia eltúlzása és a népvezérek (*démagógoszok*) nyughatatlansága miatt a demokráciából oligarchia vagy türannisz lesz (a fellépő rendigényből eredően), és fordítva, a túlzó rendelvűség népszerű mozgalmakat szít. ~ részletesen tárgyalja, hogyan lehet a túlzásokat időben mérsékelni.

~ a jó állam néhány gyakorlati kívánalmát is áttekinti, mint például a lakosság száma, a terület nagysága és fekvése, a tenger közelségének előnyei és hátrányai, az épületek jellege, a házasodási életkor, a túlnépesedés megelőzése stb. Ám főleg a nevelés kérdését helyezi előtérbe, amely szerinte állami feladat, mivel az „alkotmánynak megfelelően nevelkedni nem azt jelenti, hogy azt teszik, amiben az oligarchák, illetve a demokráciát akarók kedvüket lelik, hanem azt, amivel majd képesek lesznek az oligarchiát gyakorolni, illetve demokráciában élni" (*Politika*, 1310 a), vagyis ami által a következő nemzedék is képes az adott államformát fenntartani. A házasságtörést ~ súlyos bűnnek, az államra nézve károsnak tartja.

~ államelmélete az ókorban Polübioszra, Cicerórа, az újkorban a már említetteken kívül →Machiavellire, Bodinra, →Locke-ra, gazdasági nézeteivel →Marxra hatott. Egyes mondatai szinte szó szerint bekerültek az Egyesült Államok alkotmányába. A kortárs neoarisztotelizmus (például →Alasdair MacIntyre) külön hangsúlyozza ~ felfogását az erényes élet és a jó államrend közötti szoros kapcsolatra vonatkozóan.

Ross, William D.: *Arisztotelész* (1923; m. 1996).
Maróth Miklós: *A görög filozófia története* (2002).

RZs

Asbóth János (1845–1911) A kiegyezést követő évtizedek egyik legjelentősebb politikai gondolkodója; tudatosan konzervatív programot dolgozott ki a dualizmus kori Magyarország számára.

Bár apja honvédtábornokként harcolt, s fiatalon maga is belekeveredett egy Bécs-ellenes összeesküvésbe, az 1867-es berendezkedés elkötelezett hívévé vált. 1873-ban publikált tanulmányában, a *Három nemzedék*ben, amelyben – mint utóbb →Szekfű az azonos című, híres munkájában (1920) – az absztrakt liberalizmust jelölte meg az elhibázott döntések végső okaként; a reformkortól a →kiegyezésig tartó időszakot elemezve a „magyar érdeket" a „konzervatív érdekkel" azonosította.

Legfontosabb, méltatlanul elfelejtett műve, a *Magyar conservativ politika* (1874) lapjain kifejtett meggyőződése szerint századának második felében az „előrehaladott nemzeteknél" a „konzervatív áramlat" hódít, s itthon is erre lenne szükség. A →nemzeti liberalizmus által uralt magyar politikából azonban, amelyben a kiegyezéshez való közjogi viszonyulás számított a legfontosabb törésvonalnak, nemcsak a kiérlelt konzervatív gondolkodás hiányzott, hanem egy kifejezetten konzervatív párt is. A konzervatív pozíciót ugyanis a közgondolkodás a népszerűtlen Habsburg-pártisággal kapcsolta össze. ~ a jövőbeli konzervatív politika számára készített helyzetértékelő elemzést és cselekvési tervet. Széchenyi mellett a reformkorban fiatalon elhunyt →Dessewffy Aurélt tekintette a konzervatív államférfi mintaképének, és azt állította, az alkotmányosságot helyreállító kiegyezés valójában az alaptalanul lebecsült konzervatívoknak köszönhető.

Gondolatmenetében nem annyira →Burke, sokkal inkább a kortárs brit államférfi, a konzervatív →Disraeli hatása érződik; őt idézve hangsúlyozza a →törvény előtti és a társadalmi →egyenlőség megkülönböztetésének fontosságát. A konzervatív álláspontot megpróbálta összeforrasztani a nemzeti eszmével, amelyet addig a liberálisok monopolizáltak. Úgy gondolta, hogy az ország nemzetiségeinek is a magyar állam megerősítéséhez fűződnek az igazi érdekei. A földbirtokos osztály gazdasági erejének a megroppanását súlyos nemzeti gondnak tekintette, tükrözve az agrárius politikai tábor iránti szimpátiáját. A század utolsó évtizedében alakult Katolikus Néppártban aktív szerepet vállalt, de több írásában is hangsúlyozta, hogy a pártok nem helyezkedhetnek felekezeti alapokra.

Az *Álmok álmodója* (1877) című regényével szépirodalmunk történetébe is beírta a nevét.

További művei: Kiczenkó Judit (szerk.): *Asbóth János válogatott művei* (2002).
Szendrei László: „Asbóth János *Magyar conservativ politika* című munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja", ~: *Magyar conservativ politika* (2011).

Vasas Géza: „A konzervatív hagyomány élete”, ~: *Három nemzedék* (2008); uő: „Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa”, *Kommentár*, 2006, 1.

EG

asszimiláció Társadalmi beolvadás, kisebb csoport vagy egyén szokásainak, kulturális identitásának a környezetében többséget alkotók tulajdonságaihoz való hasonulása, a beilleszkedésnél (integráció) szorosabb kapcsolódás. A folyamat lehet spontán, önkéntes és kikényszerített is. Vizsgálható kulturális (a nyelv, a szokások, erkölcsök stb. átvétele, az „akkulturáció”), strukturális (elhelyezkedés a munkaerőpiacon vagy az iskolarendszerben), társadalmi (más csoportokkal való kapcsolat, például a velük való házasság lehetősége) és érzelmi szempontból, illetve magára a folyamatra vagy a befejezett eredményre koncentrálva. Gyakran taglalt példái: a zsidóság XIX. századi ~ja a különböző államokban; az olvasztótégelyként (*melting pot*) is emlegetett Amerikai Egyesült Államok ~s folyamatai; a XX. század második felétől megnövekedő interkontinentális migráció hatásai a fejlettebb nyugat-európai államokban. Ez utóbbi kapcsán is felfigyelhetünk arra, hogy a kisebbségi csoportok beolvadása gyakran a többségre is hatással van, a folyamat tehát ha nem is egyenlő mértékben, de interaktív.

Az →etnikai kisebbségek ~jával kapcsolatban értékvesztésről, valamilyen ősi kulturális érték elpusztulásáról beszélhetünk, és ezért sokan sürgetik a nemzeti identitás jellegzetességeinek védelmezését. Emellett azonban a régi történelmi korokból származó viselkedési vagy öltözködési szokások, gazdasági tevékenységi formák stb. csökkenthetik a versenyképességet, ami többségi vagy hatalmi nyomás nélkül is kikényszerítheti a többséghez való hasonulást, akár beolvadást. A tapasztalat szerint célravezető út ilyen esetekben tehát nem a többségi világtól való merev elzárkózás lehet (például a hétköznapi életben való sikeres eligazodáshoz nélkülözhetetlen többségi nyelv megtanulásának tudatos elutasítása), hanem a társadalmi integrációval párhuzamosan a saját nemzeti identitás megőrzése, a kulturális, nyelvi sajátosságok, a történelmi tradíciók ápolása.

A XIX–XX. századi →nemzetállamok ~s politikája az etnikai kisebbségeket különböző eszközökkel igyekezett rákényszeríteni a nemzetállami integrációra. Az erőszakos ~nak különböző eszközei és fázisai lehetnek az etnikai tisztogatás (tömeggyilkosságokkal kombinált elűzés) legszélsőségesebb esetétől kezdve a kisebbségi nyelvhasználat tiltásán és üldözésén át a kisebbségi etnikai csoporthoz tartozók egyenlő jogainak megtagadásán, illetve a kisebbségi kulturális identitás ápolásának akadályozásán át a hivatalos többségi nyelv (államnyelv) megtanulásának kikényszerítéséig.

A XIX. századi nacionalisták számára a →nemzet önértéknek számított, s annak megvédelmezése címén gyakran ma már elutasított módszereket is alkalmaztak. A magyar nacionalisták fő célja a magyar nyelv és kultúra dominanciájának elmélyítése volt; ezt célozták többek között a magyar államnyelv kötelező tanítását szolgáló jogszabályok. Mindebből azonban a nemzetiségi vezetők a teljes beolvadás rémképét vezették le, és a saját nemzeti örökség megvédésére gyakran a teljes elzárkózás programjával válaszoltak, ami szintén növelte a bizalmatlanságot. Az 1918 előtti, modernizálódó Magyarországon mindazonáltal az önkéntes, békés ~ volt az eredményesebb, hiszen a mindennapi élettől és valós nyelvhasználattól idegen iskolai magyarosítás csupán átmeneti eredményeket ért el. Katus László történész becslése szerint a magyar nyelvet és kultúrát a szabadságharc és az első világháború között mintegy kétmillióan vették át, akiknek több mint harmada zsidó vallású, negyede (főleg városlakó) német és mintegy ötöde szlovák volt. Ez a népességvesztés és a tagadhatatlan ~s politika a nemzetiségi eliteket a magyar állam ellen hangolta. Mivel úgy látták, hogy az akkori magyar állam nem jó haza számukra, mert nem biztosítja nemzeti kultúrájuk és identitásuk ápolását és fejlesztését, ezért többségük az első világháborús összeomlás idején az országtól való elszakadás mellett döntött, remélve, hogy az új államkeretekben többségi nemzetként sikeresebben követhetik majd saját nemzeti céljaikat.

A trianoni államfordulat sem a nemzeti önrendelkezés →wilsoni elveinek teljes megvalósulását nem eredményezte, sem az állami ~s politika megszűnését. Sőt egyes utódállamok (főleg →Románia és →Jugoszlávia) az 1918 előttinél változatosabb és olykor durvább eszközökkel erőltették a nemzeti kisebbségek beolvadását. A nemzeti homogenizáció az 1945 után kialakuló kommunista diktatúrákban a hivatalosan hirdetett internacionalizmus ellenére folytatódott, ráadásul a kisebbségek az egyházi és civil

szervezetek, a magántulajdon vagy az egyesülési szabadság védelmére sem támaszkodhattak már. Így a trianoni határokon kívülre került magyar etnikai csoportok lélekszáma közel száz év alatt a hivatalos népszámlálási adatok szerint kb. 3,3 millióról kb. 2,1 millióra csökkent a demográfiai folyamatok, a kényszer szülte áttelepülések és az elvándorlás mellett az ~ következtében is. Ezzel párhuzamosan csökkent a magyarországi nemzetiségek lélekszáma is.

Bárdi Nándor és Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban* (2011).

Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak… Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról* (2009).

Demeter Gábor és Bagdi Róbert: *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)* (2007, 2009).

BI

ateizmus (g. a-theosz 'istentelen') Az Istenbe, istenekbe vagy szellemi lényekbe vetett vallásos hit tagadása és bírálata, istentagadás. Szemben áll az istent valóságnak tartó és annak bebizonyíthatóságát valló teizmussal. Különbözik az agnoszticizmustól, amely nem kíván válaszolni Isten létének vagy nemlétének kérdésére, mivel azt megválaszolhatatlannak, illetve eddig megválaszolatlannak tartja. Az ~ nem homogén felfogás. Az ókorban megjelent az indiai *lókájata* (*csárváka*) filozófiai iskolában, majd később a buddhizmusban is, európai fejlődését Démokritosz befolyásolta.

Az istentagadás az archaikus társadalmakban súlyos következményekkel járt. Ezért menekült el Athénból Anaxagorasz és Prótagorasz. Szókratész pedig az ellene felhozott egyik vád szerint az istenek tagadása miatt jutott halálos ítéletre. A korai kereszténységet ugyancsak istentagadónak tartották, míg a keresztények is így tekintettek azokra, akik elvetették az igaz Istent. Az ~ vádját már kezdettől fogva felhasználták a politikai életben is az ellenfelek eltávolítására. Ez a hozzáállás az európai középkorban is továbbélt, amikor az ~ főbenjáró bűnnek és teljesen hihetetlennek számított. Az ~ a →felvilágosodás nyomán csak fokozatosan terjedt el, és főképpen a két világháború megrázó tapasztalata nyomán vált mindennapossá. Jelentős erővel bukkant fel a zsidóság reflexióiban a →holokausztot követően.

A →Szovjetunióban az ~t – első ízben a történelemben – hivatalos ideológiává emelték. A szovjet befolyás alatt élő népek vallásossága mégis jórészt fennmaradt. A nemzetközi Gallup közvéleménykutató ún. millenniumi felmérése (2000) szerint az ~ a kortárs világban a volt szovjet uralom egyes részein (Kelet-Németország, cseh területek) a legerősebb, míg Kínában a felfogások sajátossága miatt nehezen mérhető. A világ lakosságának ma mintegy 15%-a tekinti magát ateistának, veti el minden transzcendens vagy isteni lény létezését. A nyugati tudományos élet vezető köreiben azonban az ~ döntő részben jellemző. Ezt tükrözi Richard Dawkins militáns ~a.

Magyarországon az ~ a második világháborút megelőzően csak szűk, bár bővülő körben létezett. Az ateisztikus felfogású radikális értelmiség társadalmi hatása elenyésző volt. A Horthy-korszakban kiemelt szerepet játszott az országot helyreállító, a magyarságot felvirágoztató isteni igazságosság gondolata. A világháború pokla, a zsidóság elhurcolása, majd az 1945 után kötelező materializmus, az egyházak visszaszorítása megnövelte az ~t. Mindemellett felmérések szerint az istenségbe vetett hit, noha nem egyházias formában, ma is jóval erősebb itthon, mint – mondjuk – Angliában.

Az 1990-es években Magyarországon is megindult a minőségi teisztikus irodalom megjelentetése, ezzel együtt a nyugati mintára szerveződő, de a marxizmusból is merítő értelmiségi ateizmus is felerősödött. Jóllehet a jelenlegi kormánypártok inkább az egyházi és egyéni vallásosságot pártolják, míg az ellenzékiek inkább az ~t, politikai programként az ~ keveseket vonz.

Dawkins, Richard: *Isteni téveszme* (2006; m. 2007).

McGrath, Alister E.: *Az ateizmus alkonya* (2004; m. 2007).

Rubenstein, Richard: *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism* („Auschwitz után: Radikális teológia és kortárs judaizmus", 1966).

Swinburne, Richard: *Van Isten?* (1996; m. 1998).

KÁ

Ausztria (*Österreich*, X. századi ófelnémet *Ostarrichi* 'keleti birodalom') Elnevezése a Frank Birodalom keleti határtartományára utalt, ám a történelem során más és más földrajzi egységet jelölt. 976-ban a Babenbergek, majd 1278-ban a →Habsburgok szerezték meg az Osztrák Hercegséget. A XIV. században kialakuló osztrák örökös tartományokat 1491-ben, a már akkor német-római császári címet viselő Habsburgok

egyesítették. Ekkor a *Haus Österreich* ('~i ház') a Habsburgok által uralt összes területet jelentette. A XVI–XVII. században a török elleni harcok, a harmincéves háború és a vallási küzdelmek gyengítették a dominánsan katolikus birodalom hatalmi pozícióit. A törökök kiűzésével Magyarországot is betagolták a birodalomba. A napóleoni háborúk következtében 1804-ben az osztrák örökös tartományok Osztrák Császárság néven egyesültek, és I. Ferenc lett ~ első császára. A Habsburgok →abszolutisztikus törekvésein az 1848-as forradalmak éket vertek. A külpolitikai kudarcok, amelyek egyben a nagynémet egység tervének meghiúsulását is jelentették (→német egység), elősegítették a dualista →Osztrák–Magyar Monarchia kialakulását 1867-ben, amelyet az első világháború elvesztése robbantott szét. Ez egyben a Habsburg-ház trónfosztását és királyság helyett a köztársasági államforma kikiáltását is jelentette. A kialakuló parlamentáris demokráciát Engelbert Dollfuss kancellársága alatt 1934-ben felszámolták, és fasiszta mintájú szövetségi alkotmányt fogadtak el (ausztrofasizmus). A Saint Germain-i béke (1919) bár megtiltotta ~ egyesülését →Németországgal, az ország nevében a „deutsch" előtag sem szerepelhetett, az *Anschluss* 'csatlakozás' (amely már a szociáldemokraták programjának is része volt) 1938-ban bekövetkezett. A német nacionalizmus az osztrákság körében többnyire az antidemokratikus irányzatokhoz kötődött. A független ~ megszűnt létezni, az irányítás a birodalmi nácik kezébe került. A szuverenitást majd csak az 1955-ös államszerződés adta vissza ~nak. Sokak számára az osztrák nemzettudat is ekkortól datálódik. Az állam vezetése hosszú időn keresztül (1945–1966, 1986–1999 között) a két történelmi nagy párt: a Néppárt (*Österreichische Volkspartei*, ÖVP) és a Szociáldemokrata Párt (*Sozialdemokratische Partei Österreichs*, SPÖ) koalíciójának kezében volt, a köztes időben pedig több kis párt kormányzott felváltva. 1995 óta az Európai Unió tagja. 2000–2006 között az addigi nagykoalíciót a Néppárt és a Szabadságpárt (*Freiheitliche Partei Österreichs*, FPÖ) koalíciója váltotta. Az Európai Unió 14 tagállama számára azonban az FPÖ jobboldali radikalizmusa elfogadhatatlan volt, ezért szankciókat vezettek be Ausztriával szemben: kormányzati és diplomáciai téren bojkottálták a bilaterális kapcsolatokat. A 2007–2008-as választásokon azonban ismét a történelmi nagykoalíció jutott kormányszerepbe. A 2017-es választást újra a Néppárt nyerte, és Sebastian Kurz vezetésével alakult meg az új kormány.

Vocelka, Karl: *Geschichte Österreichs. Kultur – Gesellschaft – Politik* („~ története: kultúra, társadalom, politika", 2002).
Zöllner, Erich: *Ausztria története* (1990; m. 2000).

MR

autokrácia →**önkényuralom**

autoritarizmus →**tekintélyelvűség**

autoritás →**tekintély**

autonómia (g. *auto* 'ön' + *nomosz* 'törvény') Öntörvényűség, →önkormányzatiság, önigazgatás, →önrendelkezés, →függetlenség. Van területi, meghatározott csoportra vonatkozó, illetve személyes ~. Az utóbbi nagyhatású megfogalmazását →Kant adta, aki az →egyén szabadságát értette rajta, azt, hogy a cselekvő maga döntheti el, mit tesz, és döntései során nem hatnak rá külső kényszerítő erők. Autonóm egyén az, aki maga választhatja meg nyelvhasználatát, hovatartozását, az általa kitűzött célokat, és ezekkel kapcsolatosan döntéseket is hozhat. Az ~ ezen felül az erkölcsi cselekvés egyik legfőbb ismertetőjele is: mivel az ember bizonyos fokig „saját magának törvénye" (Róm 2,14), senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy a lelkiismerete ellenében cselekedjen. Kantnál az ~ abban az értelemben, ahogyan az ész ~ját értjük rajta, az erkölcsiség egyetlen elve, minthogy „az erkölcsi törvény kizárólag a tiszta, gyakorlati ész autonómiáját fejezi ki" (*A gyakorlati ész kritikája*, 1788; m. 1922, 1991). A politikai-jogi szóhasználatban az ~ elsősorban valamely nép, embercsoport (kisebbség, egyesület, intézmény) önrendelkezését, önkormányzatiságát jelenti. Az ~ meghatározott földrajzi területen vagy meghatározott tevékenységi körben (kulturális autonómia) valósulhat meg.

Autonómia tematikus szám, *Századvég*, 2016, 4. (szerk. Kántor Zoltán, www.szazadveg.hu/uploads/media/588f281a0e231/szazadveg-82-autonomia-16-04.pdf).

DÁ

azonosságtudat →**nemzeti öntudat**

B

Balkán (t. ’hegy’; a bulgáriai *Sztara Planina* ’Öreg-hegy’ török neve) Európa délkeleti, hegyvidéki térsége, amelynek sajátos politikai kultúrája a bizánci, majd az oszmán befolyás alatt bontakozott ki. A ~ az Adriai-, a Ión-, az Égei-, a Márvány- és a Fekete-tenger, a Duna, a Száva és a Kulpa (Kupa) határolta félsziget, de többnyire ide sorolják az északibb, „pre~i” – a Dunától északra eső – →Románia nagyobb részét, Havasalföldet és Moldvát is, hiszen bizánci, majd török befolyás alatt álltak ezek is. Politikatörténeti szempontból az Oszmán Birodalomból és a Osztrák–Magyar Monarchiából kivált államokat, illetve ezek bizonyos utódait tartják számon köztük: Albániát, Bulgáriát, Görögországot, Romániát, az egykori Jugoszlávia utódállamait (néha Törökországot is). E terület 761 ezer km², lakóinak száma 2015-ben közel 77 millió volt.

Nyugat-Európa mindig idegenségérzéssel tekintett a ~ra. A térség társadalmainak egyik jellemzője az endemikus bizonytalanság, amely a több száz éves oszmán uralom alatt alakult ki. Az oszmán jog szerint a birodalomban minden föld a szultáné, aki bármikor átengedheti, de vissza is veheti azt; ez a népesség fluktuációjához és folyamatos közösségi létbizonytalansághoz vezetett, s egyfajta „függőségi kultúrát” alapozott meg. Meghatározó az ortodoxia és a katolicizmus közötti határvonal is. A ~on az ortodox kereszténység autokefál (’önálló püspökségi’), azaz a gyakorlatban nemzeti egyházakba szerveződött, ezért egyrészt a nemzeti konfliktusok vallásiakkal kettőződtek meg, másrészt az ortodox egyházak organikusan a világi hatalom alá tagolódtak. A ~i nemzetfejlődésben ez azt eredményezte, hogy a modern nemzetnek nem csupán állama, területe és nyelve van, hanem saját egyháza is, illetve – több felekezet esetén – „uralkodó egyháza” is.

A ~ az európai „imaginárius földrajznak” is jelentéshordozó térsége, a XIX. század végétől azon helyek szinonimája lett, ahol a mitológia uralja a történelmet, s ahol a vérségi összetartozás a legfontosabb, sőt, kizárólagos közösségszervező elv. A *balkanizálódás* dezintegrációt, lecsúszást, a közerkölcsök romlását jelenti. A ~t belháborúi miatt sokan Európa „puskaporos hordójának” nevezték.

Garde, Paul: *A Balkán* (1994; m. 2007).
Schöpflin György: „Délkelet-Európa fogalmának meghatározása”, *Provincia*, 2001, 8–9.
Todorova, Maria: *Imagining the Balkans* („A ~ elképzelése”, 1997).

KBM

Bánffy Miklós, gróf (1873–1950) Író, képzőművész, politikus, színházi rendező. Jogi és államtudományi doktor, 1906–1910 között Kolozs megye főispánja. A XX. század elején a szövetkezeti eszme, az →agrárius és a sajátos erdélyi érdekek képviselője az Országgyűlés kormánypárti, a koalíciós kormány idején ellenzéki, végül független tagjaként. 1921. április 14-én Bethlen István – 1918-ban együtt vettek részt a Székely Nemzeti Tanács munkájában – külügyminiszternek hívta meg kormányába, 1922. december 19-i lemondásáig szerepe volt a konszolidáció kereteinek kialakításában, Magyarországnak a Népszövetségbe való felvétele diplomáciai lebonyolításában, annak kivívásában, hogy népszavazás döntsön Sopron és környéke hovatartozásáról, Pécs visszaszerzésében és a magyar–szovjet hadifogolycsere-egyezmény megkötésében.

Az első világháború befejezése előtt is szívesebben vállalt művészi képességeinek megfelelő – jelmez- és díszlettervezői, építészi, színházi rendezői – feladatokat; 1912-től a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa, ő segítette színpadra Bartók Béla *A fából faragott királyfi* és *A kékszakállú herceg vára* című műveit (1917, 1918). 1926-ban hazaköltözött Erdélybe, ahol a király azzal a feltétellel vette ki tőle az állampolgári esküjét, hogy tíz évig nem vállal politikai szerepet. Az *Ellenzék* című napilap főrészvényeseként, kulturális szerveződések, főként a Helikon írói csoportosulás legfőbb tekintélyeként és az *Erdélyi Helikon* főszerkesztőjeként a szerveződő romániai magyar szellemi élet egyik legjelentősebb alakja; társadalmi kapcsolatait fölhasználta a könyv- és

lapkiadás anyagi támogatásának megszervezésére, a produktumok és az irodalmi transzszilvanizmus magyarországi népszerűsítésére. Támogatását élvezte az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, az Erdélyi Múzeum-Egylet, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület; egyik főgondnoka volt az erdélyi református egyházkerületnek. Az Erdélyi Szépmíves Céh számos könyvét – például Tamási Áron Ábel-trilógiáját – ő illusztrálta. Ebben az időszakban jelentek meg jelentősebb szépirodalmi művei, köztük az *Erdélyi történet* (1934–40) című regénytrilógia, a háborúvesztést megelőző évtized monumentális tablója.

Az *Ellenzék* révén a Magyar Párt reformszárnyát támogatta; Bethlen István bizalmasaként készen arra, hogy ha kell, átvegye a magyar kisebbség politikai vezetését. 1939-ben a romániai pártok betiltása és a királydiktatúra bevezetése után az összes legális politikai erőt egyesítő Nemzeti Újjászületés Frontja magyar szervezetének, a Magyar Népközösségnek az elnöke; posztját az aprólékos és szívós, a helyi magyar kisközösségek szintjén is ható társadalomszervezésre használta föl. A második bécsi döntés után a magyar felsőház tagja, az angol orientáció híve. Kállay Miklós és Bethlen kérésére 1943-ban román politikusokkal tárgyalt a háborúból való közös kiugrás érdekében, de azok a politikai fordulat közeledtével már nem voltak érdekeltek abban, hogy Magyarország is átlépjen a győztesek csoportjába. 1944 őszén az Erdélyi Magyar Tanács megbízásából ő kereste meg Horthy Miklóst a szövetségesekkel kötendő fegyverszünet ügyében, majd – Dálnoki Veress Lajos vezérezredessel folytatott tárgyalásai révén – szerepe volt abban, hogy Kolozsvár nem vált hadműveleti színtérré (a szovjetek ettől függetlenül körülbelül ötezer embert deportáltak a városból). A visszavonuló német csapatok cserébe fölgyújtották ~ „erdélyi Versailles"-ként emlegetett bonchidai kastélyát. ~ a Szálasi-puccs után lemondott felsőházi tagságáról, a háború után pedig ismét visszatért Erdélybe. Még szerephez jutott az erdélyi magyar irodalmi élet újraindításában, de birtokait és palotáját hamarosan elkobozták; utolsó éveit – jövedelem nélkül – Budapesten töltötte.

Művészeti, főleg irodalmi teljesítményének átértékelése több mint negyvenéves szünet, 1989 után elkezdődött, s a mai napig tart, főműve több világnyelven sikert aratott.

Művei: *Egy erdélyi gróf emlékiratai* (utószó: Major Zoltán; 2015); *Emlékezések, irodalmi és művészeti írások* (2012).

Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése. Bukarest, 1943. Politika és diplomácia* (2015).

Papp Endre (szerk.): *Bánffy Miklós-emlékkonferencia: 2013. december 18.* (2014).

FTG

bank (ol. *banco* 'asztal') Pénzzel kereskedő és pénzzel kapcsolatos szolgáltatásokat nyújtó gazdasági társaság. Pénzkezelésre szakosodott szereplők a pénzgazdálkodás kezdeteitől (ókori Mezopotámia, Kr. e. III–II. évezred) léteznek; a ~ elnevezés és a gazdasági társaság intézményi mintája a középkori Itáliából ered. A ~ok tevékenységei a pénz általános csereeszköz- és →értékőrző funkcióiból fakadnak. Ilyen hagyományosan a pénzváltás, a pénz biztonságos őrzése és pénzhelyettesítők kiadása a készpénzzel járó költségek csökkentésére. A modern ~ok legfontosabb szerepe ugyanakkor a közvetítés a kölcsönforrások kínálata és a hitelek kereslete között. A ~ a betétesnek a betett pénze után →kamatot fizet, amelyet a kihelyezett kölcsönök kamatából és más befektetések hozamából fedez. A ~i szolgáltatás értéke részben abból fakad, hogy a ~ a betétes helyett ellenőrzi a kölcsönvevő megbízhatóságát, és behajtja tartozását, részben abból, hogy adott befektetési kockázat mellett nagyobb hozamot tud elérni. A ~ ugyanis az összegyűjtött betétekből sok egymástól független kockázatú személynek és vállalkozásnak tud →hitelt adni, és a nagy számok törvénye alapján e kockázatok kioltják egymást. E kockázatközösség révén a ~ok a kölcsönfelvevők körében lehetővé teszik a személyes életpálya-jövedelem időbeli „kisimítását", illetve kockázatos vállalkozások finanszírozását. A modern gazdaságban a ~ok az innováció legfontosabb támogatói közé tartoznak (hasonló a →tőzsde szerepe).

A ~i működés a betétes és a hitelfelvevő ~ba vetett bizalmán alapul, amelynek forrásai a ~ intézményi hírneve, a polgári jogrend és a kormányzati szabályozás. Az utóbbi elsődleges feladata a fizetőképesség ellenőrzése és a pénzrendszer stabilitásának őrzése. A kormányzat további sajátos szerepe ma a papírpénz kibocsátása a jegybank útján. Míg a fémpénz értéke a nemesfém természetes szűkösségéből eredt, a papírpénz értékét a jegybank által mesterségesen fenntartott szűkösség biztosítja.

Bodie, Zvi, Robert C. Merton és David L. Cleeton: *A pénzügyek közgazdaságtana* (2008; m. 2011).
Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története* (1996).

MK

Bánság (Temesi Bánság, Bánát, n. *Temeswarer Banat*, r. *Banat*, sz. *Банат*) A Maros, a Tisza, a Duna és Erdély határolta térség, az első világháború előtt Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területe. Nevét a középkorban a Magyar Királyság déli határán létrehozott, rendkívül széles jogkörrel bíró bánok által irányított (bodonyi, karánsebesi, macsói, szörényi stb.) közigazgatási egységek után kapta. Központja Temesvár, amelyet a törökök 1552-től birtokoltak, s vilajetet szerveztek köré; kiűzésük után, 1717-től Bécs katonai közigazgatás alá rendelte mint kincstári – a Magyar Királysághoz vissza nem csatolt –, tizenegy részre tagolt tulajdont, amelyen német, szerb és román határőrvidékeket szervezett. A hódoltság alatt elnéptelenedett vidékre először németeket költöztettek; a betelepítések folyamán Magyarország etnikailag legvegyesebb részéve vált olasz, spanyol, francia, szerb, bolgár, román, szlovák, cseh, krassován telepeseivel. Magyarok odaköltözését a kormányzat sokáig gátolta. 1778-ban a ~ot a határőrvidékek kivételével visszacsatolták Magyarországhoz; a magyar bevándorlás a kiegyezés és a határőrvidék 1873-as megszüntetése után vált rendszeressé. 1848–1849-ben nemzetiségi harcok színhelye; kezdetben magyar fennhatóság alatt álló részén a szerbek álltak szemben a magyarok oldalán küzdő svábokkal, románokkal, bolgárokkal. A XIX–XX. század fordulóján Temesvár a magyar olvasztótégely szimbóluma, az ország legnagyobb ütemben iparosodó városa – ekkor már erős zsidó jelenléttel –, ahol látszólag tömegek magyarosodtak el. Az első világháború végére viszont a nemzetiségek körében győztek a nemzetépítő programok, s a térség 1918-ban már egyszerre képezte román és szerb aspirációk tárgyát. A békeszerződések a területet a két ország között osztották meg, csak északnyugati töredéke maradt Magyarországé. A második világháború után a →Jugoszláviához tartozó rész német lakossága elmenekült. A →Romániához tartozó terület, elsősorban Temesvár utóbb a nemzetiségi harmónia terepeként élt a köztudatban, s ezt látszott igazolni, hogy innen indult ki az 1989-es román forradalom, amelyben Tőkés László református lelkésznek volt központi szerepe.

Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik… A temesvári Levente-pör, 1919–1920* (2006).
Kósa László: „Bánság”, uő és Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (1975).
Méliusz József: *Város a ködben* (1969, 1981, 1982).
Neumann, Victor (szerk.): *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere* („A Bánság története. Tanulmányok egy határokon átnyúló régió sajátosságairól”, 2015).
Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből 1779-től napjainkig I.* (1879).

FTG

Barankovics István (1906–1974) Újságíró, politikus, a Demokrata Néppárt vezetője. A korábbi keresztényszocialista, →korporatista előzmények után 1945-ben az ő nevéhez fűződik a modern értelemben vett, a Nyugat-Európa újjáépítésében kulcsszerepet játszó kereszténydemokrata pártokkal rokon magyar keresztény párt – a francia perszonalizmus (→Maritain) hatását is tükröző – elvi alapjainak kidolgozása. Az 1930-as években kapcsolódott az akkor alakuló-megújuló keresztényszocialista diákszerveződésekhez, de a háború végéig nem vett részt sem katolikus, sem más politikai párt munkájában. Szerkesztője volt *Az Ország Útja* című reformkatolikus folyóiratnak, a kisgazdapárti *Kis Újság*nak, 1943-ban pedig felelős szerkesztője és kiadója lett a függetlenségpárti nemzeti egységfront napilapjának, a *Magyar Nemzet*nek. 1944. március 19-e után a letartóztatás elől illegalitásba vonult; tagja lett a német megszállók ellen szerveződő Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) intézőbizottságának. Háború előtti írásai is tükrözik demokratikus és szociális meggyőződését, náciellenességét, és a Duna-völgyi népek egymásrautaltságát tudatosítják – de Magyarország központi szerepe, a népei harmóniáját biztosító Szent István-féle birodalomeszme jegyében. A KDNP kettészakadása után a kevésbé konzervatív Demokrata Néppárt (DNP) főtitkáraként elfogadta az 1945 utáni demokratikus és szociális rendezési elveket – a földosztás szükségességét már korábban is programszerűen vallotta –, a köztársasági berendezkedést, és tudomásul vette, hogy az új külpolitikai viszonyok között nem kérdőjelezheti meg a szovjet érdekeket, egyfajta *modus vivendi*t keresett. Ezért és a hercegprímás közjogi szerepéről vallott eltérő elveik miatt szembekerült →Mindszentyvel és a püspöki karral.

Felfogásában a kereszténység nem jelszó; a keresztény párt nem hordozhat felekezeti jellegű

(katolikus) jelvényeket, a természetjog, az evangéliumi tanítás és a →keresztény államfelfogás elvei szerint kell politizálnia. A DNP az 1945-ös választásokra való előkészületeket az engedélyeztetésének elhúzódása miatt fáziskéséssel kezdte meg, ezért csak más listákon juttathatott be néhány képviselőt a parlamentbe. 1947-ben viszont, miután a korábbi többségi Kisgazdapártot a Magyar Kommunista Párt megtörte, a kék cédulás csalások ellenére a második legtöbb szavazatot kapta, habár a választási rendszer sajátosságai folytán csak a negyedik legerősebb párt lett. Már csak utóvédharcokat folytathatott azonban a demokrácia védelmében – például ~nak az egyházi iskolák megőrzéséért tartott, 1948. június 16-i beszédében.

~ 1948. december 14-én tartotta utolsó nagy parlamenti megszólalását a szabadságjogok védelmében; Mindszenty letartóztatása után, 1949. január 31-én az Országgyűlés elnökének írt levélben bejelentette a párt önfeloszlatását, február 2-án pedig elmenekült az országból. Szerepet vállalt az emigráció munkájában: 1950-től a Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottsági tagjaként, 1951-től a vallás- és közoktatásügyi bizottság vezetőjeként és 1958-tól a New Yorkban alapított Kelet-európai Kereszténydemokrata Unió elnökeként. Figyelemmel kísérte a II. vatikáni zsinatot, igyekezett (közép-európai, a bolsevizálás tapasztalatait tudatosító) szempontokat adni munkájához; óva intett a kommunista államoknak adott elsietett engedményektől. Jelentékeny politikai szerephez azonban többé nem jutott.

Művei: Kovács K. Zoltán és Gyorgyevics Miklós (szerk.): *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai a kereszténydemokráciáról* [2001]; uők (szerk.): *Demokrácia, egyház, szabadság* (2002).

Az élő hagyomány: Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége (2007).

Szakolczai György és Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956* (2011).

FTG

barátság Két, néha több személy kölcsönös, szoros szellemi és érzelmi kapcsolata; átvitt értelemben csoportok, népek esetén is fennáll. Az ismerősség és a rokonság (házasság és elágazásai) között helyezkedik el. Sajátos formája lehet a szerelem, amely egyszerre szellemi, lelki és erotikus-testi jellegű; ám a ~ nem az egyesülésre, hanem az együttműködésre irányul. A szerelem és a házasság sokszor jár együtt ~gal, de a ~ aspektusos és fokozati; a barátokat csak néhány fontos pontban kapcsolja össze, kiterjedése és erőssége változó. Vannak baráti jellegű ismerősi, társasági vagy hivatásbeli kötelékek, foglalkozásbeli kapcsolatok, például a fegyver~, s vannak „életre szóló”, az odaadás, a bizalom és a hűség magas foka miatt „testi-lelki” ~ok is. A ~ veszíthet vagy nyerhet kiterjedésben és erősségben; megszakadhat s újraéledhet; lehet „örök ~”; erkölcsi minőséget hordoz, s így a barát hű vagy hűtlen, igaz vagy hamis.

A ~ aspektusait és fokozatait minden nyelvben több kifejezés írja le; magyarul is különbséget teszünk *barát*, *jó barát*, *kebelbarát*, *pajtás*, *kenyeres pajtás*, *cimbora*, *társ*, *koma*, *atyafi* stb. között. A ~ nem tartozik a hagyományos →erények közé, de a klasszikus erkölcstan behatóan tárgyalja. A görög *philia* a „filozófia” kifejezésben a „bölcsesség szeretetére” (a rá való törekvésre) utal; a filozófus még nem bölcs, de barátja, társa, szeretője, szerelmese a bölcsességnek. Platónnál a ~ áthajlik a filozófiai és erotikus szerelembe, noha Szókratész hangsúlyozza, hogy az ő ~a Alkibiadész iránt nem erotikus, csupán filozófiai (*Lakoma* 218; m. 1984). Platónnál a szerelemmel átszőtt ~ hajtja a mindenséget és vezet az erényhez. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etiká*ban (m. 1987) megkülönbözteti az egyenlők és az egyenlőtlenek közötti ~ot; a ~ minden ember s közösség alapvonása. Az egyenlőtlenek ~ában az alacsonyabb rendűnek nagyobb szeretetet kell kifejtenie. Az egyenlők között a kölcsönösség a ~ lényege. A ~ három, kötőerő szerinti típusa a hasznosságon, a gyönyörön és a jóságon alapul. A leggyengébb az első s a legerősebb az utolsó, mivel a jó (*agathon*) a legfőbb elv; a jó szerinti barátság résztvevői jók és erényesek, s a másikban ugyanezt tisztelik; ám a jó ember önmaga barátja (*philautosz*).

A tág jelentésű ószövetségi *réa* gyakran Isten és ember barátságára utal (például Ex 33,11), de olykor szoros emberi kapcsolatra is: „Jonathán lelke egybeforrt a Dávid lelkével, és Jonathán úgy szerette őt, mint a saját lelkét” (1Sám 18,1). Az evangéliumokban a görög *philosz* szó jelentése: társ, kollégа, barát, tanítvány, követő. A „császár ~a” (Jn 19,13) kifejezés politikai lojalitást jelent. A feltámasztott Lázár Jézus „barátja”; s Jézus „barátainak” nevezi az őt hallgatókat, mikor kijelenti: „Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért” (Jn 15,13). Az evangélisták

realizmusát mutatja a baráti hűtlenség, az „áruló barát” középpontba emelése (Mk 14,10; Lk 21,16). A régi magyar nyelvben a keresztény szerzetes is „barát”, utalva a lelki kapcsolat mélységére. A ~ eszménye társadalmi szervezőerővé vált különféle mozgalmakban, például a humanizmus és a felvilágosodás során. A kommunizmusban a ~ elvtársiasság, amelyben nem a személyi kapcsolat, hanem a közös cél uralkodik.

A ~ feldolgozásai közül kiemelkedik Montaigne ~esszéje; s visszatérő témája a német romantikának: Goethe és Schiller ~a kultikussá vált. Ez utóbbit látjuk viszont Petőfi és Arany ~ában. Itt a ~ a szerelemtől és a házasságtól elkülönítve tisztán lelki és szellemi közösség, a gyümölcse pedig művészi, tudományos, filozófiai alkotás. E ~kultusz ihlette a klasszikus ~fogalom kutatását (például Ernst R. Curtius) s a szociológia érdeklődését is (Ferdinand Tönnies, Georg Simmel), ami a ~ →személy- és társadalomformáló hatását tárta fel. A ~ és az erkölcs kapcsolatában a mai viták a személyi és társadalmi hasznosságot, a ~ normajellegét, végül →erényformáló hatását emelik ki.

Noha Henry J. Palmerston (1784–1865) brit miniszterelnök szerint a politikában nincsenek örök barátok vagy ellenségek, a politikai közösség mégsem rekesztheti ki a ~ot sem saját magából, sem államközi kapcsolataiból; az utóbbira jó példa a magyar–lengyel történelmi ~ (→szolidaritás).

Cicero: *Laelius: a barátságról* (Kr. e. 44; m. 1868).
Hurka, Thomas: „Value and Friendship: A More Subtle View” („Érték és ~: árnyaltabb nézet”), *Utilitas*, 2006, 18.
Karlauf, Thomas: *Deutsche Freunde – Zwölf Doppelporträts* („Német barátok – tizenkét kettős portré”, 1997).

MB

Báthory István →**Erdélyi Fejedelemség**

béke Hagyományosan a fegyveres konfliktus hiánya a →nemzetközi kapcsolatokban jelen lévő egyes entitások (döntően államok, esetleg más nemzeti közösségek, régiók, szövetségi rendszerek) között.

A korábban szemben álló felek között az ellenségeskedést, a fegyveres konfliktust (→háborút) véglegesen ~szerződés zárja le. A ~szerződést aláíró felek között nemzetközi jogi értelemben a ~ állapota áll fenn. ~szerződést köthet két vagy több állam, illetve több nemzetközi tényező is. A ~szerződések előkészítése titkos vagy nyilvános ~tárgyalások, illetve – nagyobb, általában több államot érintő konfliktusok lezárása esetén – ~konferenciák keretében történik. A többoldalú, nagyobb konfliktusok lezárását jelentő ~szerződések által létrehozott nemzetközi kapcsolatrendszert ~rendszernek nevezzük, ezt a köznyelv rövidítve, egyszerűen „~”-nek nevezi (→vesztfáliai, trianoni, daytoni ~).

A fegyveres konfliktusok szünetelése formális ~kötés nélkül is fennállhat. A háborús felek között létrejött fegyverszüneti megállapodások következtében megvalósulhat a *fegyvernyugvás* állapota: ebben az esetben – empirikus értelemben – ~ről beszélhetünk (hiszen nem zajlik fegyveres konfliktus), de nemzetközi jogi értelemben a felek között nem áll fenn ~, azok továbbra is egymással hadban állónak tekintendők (például Észak- és Dél-Korea között).

A ~ állapotát hagyományosan hadüzenet vagy ultimátum szünteti meg, amelyet egy nemzetközi tényező (állam vagy szövetségi rendszer) intéz egy másik ellen. A hadüzenet kihirdetése következtében a felek egymással hadban álló félnek tekintendők. Ugyanakkor lehetséges, hogy nemzetközi tényezők formális hadüzenet nélkül kezdeményeznek fegyveres akciót (például a →terrorizmus elleni, aszimmetrikus háború esetén).

Az empirikus értelemben vett ~ állapota megszűnhet egyes államokon belül kialakuló fegyveres konfliktus esetén is (→polgárháború, forradalom, népfelkelés). A ~s viszonyokat ideiglenesen vagy folyamatosan megszüntethetik a terrortámadások is. A hibrid hadviselés (amely a hagyományost az irreguláris és/vagy kiberhadviseléssel elegyíti) vagy a helyettesítő háború (Vietnam, Ukrajna, Közel-Kelet) is megszüntetheti a ~ állapotát, noha a felek tagadják, hogy fegyveres konfliktusban lennének.

A diplomácia célja a ~ fenntartása a nemzetközi kapcsolatokban. Ennek érdekében a diplomáciai tevékenység arra irányul, hogy a nemzetközi tényezők között fennálló ellentéteket az erőszak alkalmazása nélkül kezelje, a konfliktusok kialakulását megelőzze, vagy ha fennállnak, erőfeszítéseket tegyen az olyan jellegű eszkaláció elkerülésére, amely fegyveres konfliktusokhoz vezetne.

Az →Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Alapokmánya (1945) szerint „[a]z Egyesült Nemzetek célja, hogy fenntartsa a nemzetközi békét és

biztonságot” (1.1), és diplomáciai eszközökkel törekszik arra, hogy a ~t fenyegető konfliktusokat megelőzze vagy megakadályozza (39). Amennyiben a diplomáciai erőfeszítések nem vezetnek eredményre, az ENSZ Biztonsági Tanácsa „légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket foganatosíthat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítél” (42). Ezeket ~fenntartási műveleteknek, az azokban részt vevő fegyveres erőket az ENSZ ~fenntartó erőinek nevezzük – ezek jellemzően fehérre festett és „UN” felirattal ellátott szállítójárműveket használnak, és az egyenruhájukat kék színű sapka vagy sisak egészíti ki („kéksisakosok”).

Magyarország diplomáciai tevékenységének mindenkor a ~ fenntartására, külpolitikai stratégiájának pedig elsődlegesen a fenntartható ~ megvalósítására kell irányulnia a magyar állampolgárok, a Magyarország területén élők és a magyar nemzethez tartozók számára.

Fahey, Joseph és Richard Armstrong: *A Peace Reader: Essential Readings on War, Justice, Non-Violence and World Order* („~-olvasókönyv: Alapvető olvasmányok a háborúról, igazságosságról, erőszakmentességről és világrendről”, 1992).

Kant, Immanuel: *Örök béke* (1795; m. 1918, 1985).

Kőváriné Ignáth Éva: „A demokratikus béke koncepciója az új nemzetközi rendszerben” (www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=EOLXRS).

Richmond, Olivier P.: *Peace in International Relations* („~ a nemzetközi kapcsolatokban”, 2008).

NZs

Beneš, Edvard (1884–1948) Cseh államférfi, köztársasági elnök. Jogot, szociológiát és filozófiát tanult Prágában, Párizsban, Dijonban és Berlinben, majd a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanított. Csatlakozott a nacionalista-szociáldemokrata irányultságú Cseh Nemzeti Szociális Párthoz (*Česká strana národně sociální*, 1898–; ma Liberális Nemzeti Szociális Párt). Az első világháború kitörése után bekapcsolódott a →Csehország függetlenségét célul kitűző ellenállási mozgalomba, 1915 szeptemberében pedig ő is emigrált. Francia nyelvű röpiratot adott közre: a *Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot* (1916; m. 1992) címmel, egyértelművé téve a cseh emigránsok célját. Az 1916-ban létrehozott Csehszlovák Nemzeti Tanács főtitkáraként elérte, hogy ezt a testületet az antanthatalmak a még nem is létező csehszlovák állam hivatalos képviselőjének ismerjék el. Csehszlovákia megalakulása után ő kapta meg a külügyminiszteri tárcát, s tisztségét 1935 végéig folyamatosan betöltötte – ekként a belpolitikában is nagy tekintélyű, befolyásos személyiségnek számított.

Az első világháborút lezáró párizsi béketárgyalásokon küldöttségvezetőként az új ország területi követeléseinek messzemenő érvényesítésére törekedett, kiváló diplomáciai képességeinek köszönhetően vitathatatlan sikerrel. Jelentős szerepet játszott a Népszövetség megalakításában, az 1920-as évek elején pedig nagyban hozzájárult a Habsburgok hatalmának restaurációját s mindenekelőtt Magyarország revizionista törekvéseit meghiúsítani hivatott kisantant létrejöttéhez. Miután →Masaryk elnök 1935-ben leköszönt, ~ követte őt a tisztségben. A Csehszlovákia súlyos megcsonkítását előidéző 1938. szeptemberi müncheni döntés után lemondott, és hosszabb amerikai tartózkodás után Londonban telepedett le. 1940-ben Anglia elismerte száműzetésben tevékenykedő köztársasági elnökként. Úgy vélte, a nyugati szövetségeseknél és a lengyeleknél többre megy →Sztálinnal, és a →Szovjetunióhoz közeledett, s ez az irányvonal nyomta rá bélyegét az emigrációból 1945 tavaszán hazatért ~ pályafutásának utolsó szakaszára. Hogy ne ismétlődhessen meg Csehszlovákia területi feldarabolása, az ott élő németek és magyarok kitelepítéséért szállt síkra, s evégett adta ki a két népcsoport tagjait az állampolgári jogaiktól és vagyonuktól megfosztó – máig hatályos – dekrétumait: az egységes szláv nemzetállam délibábjának bűvöletében sutba dobta a Masaryk számára fontos, humánus alapelveket. Az 1948. februári kommunista hatalomátvétel azonban a végzet jeladása volt a számára: a gyorsan kiépülő diktatúrával szemben tehetetlennek bizonyult, júniusban lemondott hivataláról, s alig három hónappal később meghalt.

További művei: *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–1945* („A száműzetés és a második világháború hat éve. Szónoklatok, beszédek és dokumentumok 1938–1945”, 1946); *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství* („Emlékiratok. Münchentől az új háborúig és az új győzelemig”, 1947).

Ádám Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* (2009).

Feierabend, Ladislav Karel: *Beneš mezi Washingtonem a Moskvou* („~ Washington és Moszkva között”, 1966).

Hanzal, Josef és Ádám Magda: *Edvard Beneš – Arckép kettős tükörben* (1996).
Havlíček, František: *Eduard* [sic!] *Beneš, člověk, sociolog, politik* („~ az ember, a szociológus, a politikus", 1991).
Zeman, Zbyněk és Antonín Klimek: *The Life of Edvard Beneš 1884–1948: Czechoslovakia in Peace and War* („~ élete: Csehszlovákia békében és háborúban", 1997).

GKL

Berlin, Isaiah (1909–1997) Brit filozófus, eszmetörténész, esszéista. Az akkori Oroszországban, Lettország fővárosában, Rigában született, vagyonos zsidó család gyermekeként. A kommunista forradalom után családjával Nagy-Britanniába emigrált. Az oxfordi egyetemen végezte tanulmányait, ahol később élete végéig tanított. A második világháború idején a washingtoni brit nagykövetségen dolgozott, jelentéseivel →Churchill érdeklődését is felkeltette. A háború után Moszkvában teljesített külügyi szolgálatot – itt megismerkedett a kiváló költőnővel, Anna Ahmatovával, aki a meghurcolását is eredményező találkozásukat több versben is megörökítette. ~ ragyogó intellektusáról, lenyűgöző előadói és társalgási stílusáról volt híres.

1958-as oxfordi székfoglaló előadásában a →szabadság kétféle, „negatív" és „pozitív" fogalmáról értekezett, amivel jelentős mértékben hozzájárult a →politikai filozófia XX. századi megújításához. Feleleveníteve és továbbgondolva Benjamin Constant-nak a szabadság antik és modern felfogása közötti megkülönböztetését, negatív szabadságon a „valamitől", míg pozitív szabadságon a „valamire" való szabadságot értette. Az előbbi a külső beavatkozástól való mentességet, az utóbbi a cselekvés és az önmegvalósítás akadálytalan szabadságát jelentette. Szerinte a szabadság pozitív értelemben való felfogása az állam korlátlan beavatkozását teszi szükségessé, így a →totalitarizmus alapjául szolgálhat.

~ további eszmetörténeti, illetve politikai filozófiai munkássága magában foglalja →Marxról írott intellektuális életrajzát, orosz és európai politikai gondolkodókról (többek között Alexander Herzenről és →Millről) írott esszéit, valamint az értékek kibékíthetetlen és megszüntethetetlen pluralizmusának, illetve az erre épülő liberális politikai berendezkedésnek nagyhatású védelmezését. A szabadság két fogalma mellett talán leggyakrabban idézett műve a „The Hedgehog and the Fox" („A sündisznó és a róka", 1953) című esszéje, amely egy görög verstöredék alapján osztja két csoportba az emberiség történetének legnagyobb íróit és gondolkodóit: „sün" típusúakra (például Platón, Dante, Dosztojevszkij), akik „egy nagy dolgot" tudnak, azaz egylényegűnek látják a világot, és igyekeznek mindent egyetlen alapelvre visszavezetni, és rókákra (például Arisztotelész, Shakespeare, Balzac), akik „sok dolgot", azaz akik a világ sokféleségéből indulnak ki. ~t alighanem a rókák közé sorolhatjuk – de hogy ezzel biztosan elégedett lett volna-e, annak tekintetében kétséget ébreszthet kedves írójáról, Tolsztojról adott jellemzése: „róka, aki sün szeretett volna lenni".

További művei: *Négy esszé a szabadságról* (1969; m. 1990); *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből* (1990; m. 1996).
Ignatieff, Michael: *Isaiah Berlin: A Life* („~ élete", 1998).

MT

Bethlen Gábor (1580–1629) Erdélyi fejedelem, a nemzeti szuverenitást érvényesítő, tetterős uralkodó megtestesítője a történeti hagyományban. Még Báthory Zsigmond udvarából örökölte a felfogást, hogy a műveltség forrása Itália, különösen pedig Velence és Pádua. Politikai elveit tekintve azonban a →kálvinizmust alkalmazó Pfalzban és Heidelbergben találta meg fejedelmi berendezkedéséhez a mintát, ha a kamarillapolitikáját inkább a rátermettségre és a személyes bizalomra alapozta is. Felekezetileg egységesebb államban gondolkodott, és ehhez református vezetőréteget kívánt lépésről lépésre kialakítani. Evégett a jobbágysorból kiemelkedni vágyók, a leendő református értelmiség képzésére színvonalas iskolákat, kollégiumot alapított, és a jobbágyszármazású lelkészeknek nemességet adott. →Machiavelli és Hunyadi Mátyás nyomán igyekezett korszerű hadsereget fölállítani. Új, megbízható pénz verésével megélénkítette az országrészek közötti kereskedelmet, amitől jelentősen nőttek kincstári bevételei. A „háború zivatarjait mindenfelé elcsitítva" gesztusokat tett a bevett felekezeteknek, különösen a gazdaságilag erős szász evangélikusoknak és a Habsburg országrészben jó kapcsolatokkal rendelkező katolikusoknak is (támogatta Káldi bibliafordítását), de kiváltságlevélben biztosította a zsidó kereskedők letelepedését és jogait is.

Török hűbérállam fejedelmeként minden addiginál szorosabb kapcsolatot tartott fenn a Portával,

amiért időnként „török Gábornak” is nevezték, de leleményesen megtalálta az autonóm politizálás útjait. Országa viszonylagos súlytalansága ellenére csatlakozott Európa protestáns szövetségi rendszeréhez. 1626-ban teljes jogú tagja lett Anglia, Dánia és Hollandia hágai, a harmincéves háborút újraindító szövetségének – I. Károly angol király írta alá a csatlakozási okmányt. A háborúba háromszor avatkozott be. Ha azonban a maga és Erdély érdekei úgy kívánták, nem tartotta be a szövetségesi ígéreteit.

Habsburg-ellenességét a →Bocskai által is hangoztatott rendi és protestáns sérelmekkel indokolta, de sem a kortársak, sem az utókor nem tudott eligazodni diplomáciai taktikázásaiban. Még 1620-ban a besztercebányai országgyűlés királlyá választotta, megkoronázására azonban nem került sor, jóllehet a korona a kezébe került. Le tudott mondani a csábító királyi címről – alighanem azért, mert felismerte, koronás főként sem tudná országegyesítő terveit megvalósítani. Uralkodói törekvéseit a környezetében tevékenykedő kálvinista gondolkodók (Bojti Veres Gáspár, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János stb.) elméletileg is megfogalmazták. Machiavellitől átvették a reneszánsz szerencsefilozófiát, kálvinista-predestinációs kiválasztottságtudattá formálva azt, illetve az →államérdeket, amelynek érvényesítését az emberi törvényeknek és a →természetjognak engedelmeskedő, de →abszolutisztikusan kormányzó fejedelem fő feladatának tekintették. Ebbe illett, hogy ~ uralkodói példaképének, az egyébként katolikus lengyel királyt és erdélyi fejedelmet, Báthory Istvánt, illetve Hunyadi Mátyást tekintette. Gyulafehérvárt fejedelmi és kulturális központtá tette reprezentatív építkezéseivel, európai hírű könyvtárat gyűjtött (amely utóbb teljesen elpusztult). Szenvedélyesen szerette a zenét, a velencei Monteverditől adatott elő operát. Udvari történetírói elődjét, a valóban sok hibát elkövető Báthory Gábort ördöginek festették le, őt magát pedig a szétzilált ország megmentőjének állították be. A református fejedelem a halálos ágyán már nem tudott beszélni, papírt kért, és ezt írta rá: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? [Róm 8,31] Senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen.”

Uralmát Erdély aranykoraként tartja számon a hagyomány. A XIX. században kialakuló →kuruc–labanc felosztású, romantikus történeti gondolkodás Bocskai és II. Rákóczi Ferenc mellett őt is a „kuruc” irány szimbólumává tette. A protestáns, Habsburg-ellenes uralkodó ráadásul nem arisztokrata családból származott, a népmesék szegénylegényből lett hőseként, a magyarság érdekeinek erőskezű védelmezőjeként jelent meg a magyar közemlékezetben. →Szekfű róla szóló 1929-es monográfiája reálisabb képet festett: az államérdek józan követője sajátos abszolút uralmat teremtett. Tudományos értékelése azóta legfeljebb a részletek és az indítékok megítélése tekintetében különbözik, de egyöntetű ~ kiválóságának elismerésében. Erdélyben ma is „a nagy fejedelem”-ként emlegetik, akárcsak Móricz Zsigmond *Erdély*-trilógiájában.

Művei: Szilágyi Sándor (kiad.): *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (1879).

Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja* (1992).

Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (2014).

Kármán Gábor és Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa* (2013).

Papp Klára és Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása* (2013).

Vincze Hanna Orsolya: „A fejedelmi reprezentáció mint politikai nyelv Pataki Füsüs János királytükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2013, 1.

BJ

Bethlen György, gróf (1888–1968) Politikus, református főgondnok, az Erdélyi Gazdasági Egylet vezetője, 1924-től a romániai Országos Magyar Párt alelnöke, 1926-ban a párt konzervatívabb köreinek jelöltjeként elnökké választották – távoli rokona, →Bethlen István magyar miniszterelnök támogatottjával szemben. Ekkor fejeződött be a párt szervezeti kereteinek kiépítése, a romániai politikai rendszerbe való integráció, a különböző román pártokkal való – hosszú távon sikertelennek bizonyult – választási koalíciók, valamint a nemzeti kisebbségek blokkjának megteremtésére irányuló kísérlet. A magyar párt 1927-től az önálló politizálásra rendezkedett be, és ~ fő célja a magyar tulajdonú javak, birtokállomány és társadalmi pozíciók megőrzése, a sérelmek regisztrálása, parlamenti, illetve a Népszövetség előtti képviselete lett. A romániai magyar intézményességen belül a belső stabilitás igényét képviselte a külső kapcsolatokra való támaszkodás helyett. Nem a demokrácia volt a legfőbb társadalmi eszménye, hanem az egymásrautaltságon alapuló, hatékony nemzeti társada-

lom. Érték- és pozícióőrző konzervativizmusa az 1930-as évekre a nemzetközi és a román viszonyok megváltoztával antitotalitárius, liberális konzervativizmussá alakult át. A román politikai csoportokat arra szólította föl, hogy a kisebbségi kérdést függetlenítsék a pártharcoktól. A csökönyösségig konok vezetőnek tartották, cserébe viszont nemcsak egyensúlypolitikát valósított meg a párton belül, hanem a budapesti és bukaresti nyomásgyakorlással szemben is föllépett. Politikai alternatívájaként a Magyarországról hazatelepült →Bánffy lépett föl a királydiktatúra 1938-as bevezetése után. Ekkor ~ még részt vett a magyar kisebbségnek a felülről szervezett Nemzeti Újjászületés Frontjába való beléptetését célzó bukaresti tárgyalásokon, de a Magyar Népközösség már Bánffy elnökletével jött létre. A bécsi döntés után ~ kísérletet tett pártja újjászervezésére, de a →Teleki miniszterelnök instrukciói és a „nagymagyar" szempontok alapján megalakult Erdélyi Pártba nem lépett be, független, behívott képviselőként lett tagja a magyar országgyűlésnek. A világháború után letartóztatták, eddig ismeretlen vádak alapján börtönbüntetést szenvedett, kitelepítették; később asztalosként tudott elhelyezkedni Kolozsváron.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (2013).

György Béla (szerk.): *Gróf Bethlen György emlékezete. Válogatott dokumentumok* (kézirat, 2014); uő (szerk.): *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei* (2003).

Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig* (1941, 1987, 1988).

FTG

Bethlen István, gróf (1874–1946) Konzervatív politikus, országgyűlési képviselő, miniszterelnök. A XX. század egyik legjelentősebb magyar politikusa, a humanizmus és a nemzeti liberalizmus értékeit szem előtt tartva a szerves társadalomfejlődés híve volt mindenféle radikális törekvés ellenében. Mestere volt a pillanatnyi erőviszonyokhoz alkalmazkodó reálpolitikai taktikázásnak. Arisztokrata származása és neveltetése révén került a dualizmus kori Magyarország politikai életébe, első vonalbeli politikussá azonban a trianoni Magyarországon vált. Tíz évig tartó miniszterelnöksége alatt ő alakította ki a →Horthy-korszak politikai rendszerét, s később is a kormányzó egyik legbefolyásosabb tanácsadója maradt.

Nagy múltú erdélyi nemesi famíliák sarja, noha →Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel nem állt rokonságban. Otthon, majd a bécsi Theresianumban tanult. Jogot hallgatott Budapesten, majd fél évet angol egyetemeken töltött. Tanulmányai és önkéntes katonai szolgálata után gazdálkodni kezdett, majd bekapcsolódott a politikai életbe is. 1901-ben országgyűlési képviselővé választották, s a következő négy évtizedben – az 1919–1920. évi forradalmi időszakot kivéve – folyamatosan tagja volt a parlamentnek.

Csatlakozott az agrárius mozgalomhoz, mert maga is aggodalommal figyelte a gyors gazdasági-társadalmi átalakulásokat, túlzónak tartotta az iparosítás állami támogatását, miközben kevesellte az agrárszektort segítő intézkedéseket. Nem volt híve a választójog gyors kiterjesztésének sem, mivel így a fennálló rendszert alapjaiban megkérdőjelező csoportok (az agrár- és munkásmozgalmak, illetve a nemzetiségek) kaptak volna beleszólást a politikába. Bethlen még az asszimilálódó polgárság nemzeti elkötelezettségében is kételkedett. Az ország vezetésére az évszázados tapasztalatokkal rendelkező arisztokráciát és a dzsentrit tartotta hivatottnak. A századelő parlamentjében az Erdély-kérdés szakértőjének számított.

1918 őszén a nemzetiségi jogok kiterjesztését, sőt a területi autonómiák létrehozását is elfogadhatónak tartotta az ország integritásának megőrzése reményében. Ebben tehát támogatta →Károlyi Mihály kormányát. Annak demokratizáló törekvéseivel és radikális reformjaival (a földosztással és a progresszív vagyonadóval) azonban nem értett egyet, és így a kormány jobboldali, konzervatív ellenzéke lett. Az ekkor születő jobboldali radikális mozgalmakat azonban a társadalomátalakító terveik és erőszakos fellépésük miatt elutasította. A →Tanácsköztársaság kikiáltása után néhány nappal Bécsbe menekült. A polgári magyar nemzetállam visszaállítása érdekében a kommunisták ellenfeleit összefogó Antibolsevista Comité (ABC) vezetője lett.

1919 őszén a Friedrich-kormány „titkos erdélyi minisztere", majd a Párizsba utazó magyar békedelegáció meghatározó tagja. 1920 nyarán, a trianoni béke aláírása után Horthy kormányalakításra vonatkozó kérését nem vállalta, mert elfogadhatatlannak tartotta az olyan radikális követelések kielégítését, mint a földreform és a *numerus clausus*. Amikor azonban 1921 tavaszán (IV. Károly első visszatérési kísérlete nyomán)

a →Teleki-kormány megbukott, elfogadta a miniszterelnöki megbízatást.

Miniszterelnökként a belpolitika konszolidálására, a gazdaság újjáépítésére, s ezzel párhuzamosan az ország diplomáciai kapcsolatainak kiépítésére vállalkozott. A belpolitikai stabilitás megteremtésének mintegy első lépéseként 1921 októberében – helyesen mérve fel egyúttal a nemzetközi helyzetet – fegyveres erővel akadályozta meg IV. Károly második visszatérési kísérletét. A Habsburg-ház ezt követő trónfosztásával okafogyottá tette a politikai életet addig megosztó királykérdést, s megerősítette Horthy pozícióját. Röviddel ezután kiegyezett a szociáldemokratákkal, akiknek parlamenti jelenlétet garantált. Cserébe a szociáldemokraták nem kérdőjelezték meg a rendszer legitimitását, és nem kezdeményeztek sztrájkokat. Ezt követően, 1922-ben stabil parlamenti többséggel rendelkező kormánypártot hozott létre. Ugyanekkor a radikálisok visszaszorítása érdekében szűkítette a választójogot. Hamarosan a kormánypárton belül is marginalizálta a hangadó radikálisokat (Nagyatádi Szabó Istvánt, illetve →Gömböst). A politikai konszolidáció utolsó lépése az országgyűlés felsőházának felállítása volt 1926-ban. Az ország gazdaságát a kormány – szigorú adó- és bérpolitikával – 1924-re vezette vissza a háború előtti fejlődési pályára. Ekkor hozták létre a kormánytól független jegybankot is. A gazdaság tőkeigényét népszövetségi kölcsönből finanszírozták. A korábban agrárius ~ az ország új igényeihez alkalmazkodva ipartámogató politikát folytatott, mivel az országnak önellátásra kellett berendezkednie. A kormány gazdaságpolitikájának látványos sikere volt az infláció megfékezése, majd 1927-ben a pengő bevezetése. Így vált lehetővé a →Klebelsberg nevével fémjelzett nagyvonalú oktatás- és kultúrpolitika, illetve a szociális ellátórendszer kiterjesztése. Mindezekkel párhuzamosan ~ kiépítette a magyar diplomáciai hálózatot, majd nemzetközi szövetségeseket keresett. Ennek érdekében még a Szovjetunióval is hajlandó lett volna kereskedelmi megállapodást kötni – ezt azonban Horthy és a közvélemény is elutasította. ~ látványos sikere volt, hogy az országot 1922-ben felvették a Népszövetségbe. Emellett a nagyhatalmak és a magyar →revíziót támogatni hajlandó országok megnyerésére is törekedett. Ennek jegyében kötött örökbarátsági szerződést Olaszországgal 1927-ben, majd Ausztriával 1931-ben. Az olasz támogatást maga mögött tudva immár nyíltan meghirdethette a magyar külpolitika távlati célját: a revíziót.

A gazdasági világválság hatásainak kezelésével járó népszerűtlen intézkedések meghozatalát már nem vállalta, ezért 1931-ben lemondott abban a reményben, hogy a válság elülte után visszatérhet a kormány élére. Erre azonban nem került sor. A 1930-as években a revízió érdekében tevékenykedett. Európa-szerte élvezett ismertségét és népszerűségét kihasználva számos előadást tartott nyugati államokban, hogy megnyerje Európa döntéshozóit és közvéleményét a magyar ügynek. A magyar belpolitikai élet folyamatait azonban növekvő aggodalommal szemlélte. Az egyre erősödő nyilas mozgalom híveit együgyű (mindent a zsidókérdéssel összefüggésbe hozó) felforgatóknak tekintette. Meggyőződése maradt, hogy az önálló egzisztenciával nem rendelkező tömegeknek továbbra sem szabad választójogot adni, mert az a hosszú távú nemzeti érdeket áldozná fel a tömegek pillanatnyi önzésének oltárán. Ugyancsak rosszallotta a politikai sokszínűség korlátozására, a hagyományos parlamentarizmus felszámolására irányuló kormányzati kísérleteket. Határozottan elutasította a zsidótörvényeket is. Tiltakozásának azzal is nyomatékot adott, hogy a II. zsidótörvény törvénybe iktatásának napján lemondott képviselői mandátumáról. Horthy ekkor a felsőház tagjává nevezte ki, de a parlamenti politizálástól ezután visszavonult. A radikalizálódó közhangulat ellenében mérséklő hatást a Horthyval fennálló baráti viszonya révén, a kormányzó talán legbefolyásosabb, bizalmas tanácsadójaként gyakorolt a politikára. Az ország külpolitikai mozgásterének szűkülését is veszélyesnek tartotta. Éppen ezért kárhoztatta a háborúba való belépést. Ennek korrigálása érdekében közvetítőként részt vállalt a →Kállay-kormány különbéke-kezdeményezéseiben. Tevékenysége miatt a német megszállás idején bujkálni kényszerült. A budai várba az alagútrendszeren keresztül bejutva azonban ekkor is adott tanácsokat Horthynak: sürgette a zsidóság deportálásának leállítását, majd a Moszkvával való kapcsolatfelvételt és a fegyverszünetet. Azt remélte, hogy a szovjet megszállás átmeneti lesz. Tudatosan készült az új demokráciában betöltendő szerepére. Moszkva azonban a kommunista hatalomátvétel akadályát látta benne, ezért 1945-ben a Szovjetunióba internálták. 1946. október 5-én hunyt el egy moszkvai rabkórházban.

Nagy Zsejke (szerk.): *Gróf Bethlen István és kora* (2014).
Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz* (1999).

PR

bevándorlási válság Emberek meghatározott földrajzi területre történő magas intenzitású, nagy tömegű, kontrollálatlan – úgynevezett irreguláris migrációs mozgással bekövetkező – beáramlása. A ~ következtében a beáramlással érintett területen megnő a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális feszültség, és jellemzően jelentős biztonságpolitikai kockázatok merülnek fel. A ~ komoly negatív következményekkel jár, illetőleg valójában nem előnyös a migrációs jelenségben érintett egyetlen szereplő számára sem: sem a kibocsátó ország, sem a tranzitország, sem a célország, sem a migrációs mozgást végző személy számára.

A XXI. századra a bolygónkon zajló migrációs mozgások – nyilvánvalóan a népességnövekedéstől és a technológiai fejlődéstől nem függetlenül – korábban soha nem tapasztalt mértékűvé erősödtek. A migrációs mozgások megnövekedésével egyre nagyobb azoknak a száma is, akik valamilyen kényszer hatására (például fegyveres konfliktus, stabil államiság hiánya, túlnépesedés, környezeti hatások, élelmiszer- és ivóvízhiány, gazdasági kilátástalanság miatt) hagyják el szülőföldjüket. Az ENSZ adatai szerint jelenleg a világon közel 65 millió humanitárius értelemben rászoruló ember él, de valamely kényszermigrációs mozgásban esetlegesen érintettek száma még ennél is jóval magasabb lehet. Az elmúlt évtizedekben a világ stabil és instabil térségei közötti szakadék egyre nagyobbá vált, és ez különösen igaz az európai kontinens közvetlen szomszédságában található területekre. Ennek következtében milliós nagyságrendben indultak el bevándorlók ezekből az instabil térségekből Európa irányába. Az →Európai Unió területére érkező, menedékkérelmet benyújtók száma 2010 és 2016 között megközelítette a 4,5 millió főt (az azt megelőző öt és fél éves időszakban ugyanez a szám csupán 1,5 millió fő körüli volt), és ez a néhány év leforgása alatt tapasztalt magas érkezői létszám összességében ~ot idézett elő. A ~ rossz kezelése miatt annak általánosan is negatív következményei az Európai Unió vonatkozásában rendkívül erősen jelentkeztek. Legsúlyosabb következménynek az uniós tagállamok közötti együttműködés felbomlása, az uniós vívmányok megkérdőjeleződése, a társadalmi feszültségek kiéleződése, a biztonsági kockázatok exponenciális emelkedése és az európai politikai rendszer megbillenése tekinthető.

A világ stabil térségeiben található államok eltérően állnak a migrációhoz. Némelyeknek az egész gazdasági, társadalmi, munkaerőpiaci rendszere a bevándorlásra épül, mások viszont nem kívánnak nyitott bevándorláspolitikát folytatni. Az eltérő stratégiák ellenére a stabil térségben működő valamennyi állam esetén megfigyelhető, hogy a ~ kialakulásával fenyegető magas intenzitású, kontrollálatlan beáramlásokat és azok negatív következményeit – földrajzi adottságaik, külpolitikai vagy katonai erejük, esetlegesen egyéb közpolitikai területeken jelentkező aktív fellépés által – igyekeznek elkerülni. Ráadásul a kényszermigrációs mozgások megnövekedése (amelynek számos, korábban nem ismert vagy nem jelentős környezeti, gazdasági és társadalmi hatás is az alapja) mára értelmetlenné tette a XX. századi kényszermigrációs mozgások kezelésére kialakított bevándorló és menekült közötti különbségtételt. Manapság akár több százmillió embernek is lehetne legitim indoka arra, hogy a világ stabil térségei humanitárius értelemben rászorulókként tekintsenek rájuk, így a jövőben a valódi politikai kérdést nem az jelenti majd, hogy kit kell és kit nem beengedni, hanem hogy a szülőföld elhagyásához vezető okokat hogyan lehet megszüntetni. Az elmúlt néhány évben az Európa területén kialakult ~ban az Európai Unió és tagállamainak jelentős része ezt a geopolitikai alapvetést szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta.

Az elkövetkező évtizedekben a kényszer hatására szülőhelyüket elhagyók számában vélhetően további jelentős növekedés várható. Ebből következően a korábbi évszázadban használt, migrációval kapcsolatos tudás paradigmaváltás-szerű újragondolása szükséges. Három téma köré csoportosíthatóak a szükséges változtatások: 1) kommunikáció, 2) jogrendszer és 3) infrastruktúra. 1) A ~ kialakulásával fenyegető migrációs mozgások esetén az érkezők száma megfelelő kommunikációs üzenetek megfogalmazásával és célba juttatásával növelhető vagy csökkenthető. Ebből következően az egységes üzenetképzés és annak a lehetséges érintettek köréhez történő eljuttatása kulcsfontosságú lesz a jövőben. 2) A XX. század közepétől kialakított nemzetközi humanitárius szabályrendszer jelen pillanatban katalizálja a ~ kialakulását, a fenyegető migrációs mozgásokat. A kényszermigrációban érintetteknek ugyanis az egyetlen esélyük az irreguláris migrációs csatornák használata és a célországba történő megér-

kezést követően az irreguláris mozgás utólagos, menekültügyi rendszeren keresztül történő legalizálása. Az irreguláris csatornák használatát jutalmazó rendszer leépítése a migrációs mozgásban érintettek számának csökkentéséhez elengedhetetlen. 3) Jelenleg a világ rendkívül kevés helyén (kivétel például Ausztrália) áll rendelkezésre olyan infrastruktúra, amely a XXI. században várható irreguláris migrációs mozgások kezelésére és csökkentésére alkalmas. Ezek hiányában az érkezők humánus és kontrollált kezelése nem képzelhető el.

A 2015-től kezdődő ~ során az Európai Unió területére irányuló irreguláris migrációs mozgásokat az uniós intézmények külső és belső dimenzióban is igyekeztek kezelni. A külső – konszenzusos – dimenzió legfontosabb vívmánya a legjelentősebb tranzitországgal, Törökországgal kötött egyezmény. A megállapodás, továbbá a nemzetállami határvédelmi intézkedések révén ugyanis 2016 tavaszán jelentősen csökkent a balkáni útvonalon érkezők száma. A belső – konfliktusos – dimenzióról szóló diskurzus legfontosabb eleme pedig a menedékkérelmezők frontországokból való áthelyezésére szolgáló új mechanizmus. A 2015-ben az →Európai Unió Tanácsa által elfogadott kvótahatározat és az elfogadás előtt álló általános kvótamechanizmus komoly uniós politikai feszültséggóccá vált, egyes tagállamok szerint ugyanis végrehajthatatlan, és csupán a migrációs nyomást növeli, míg mások a tagállami szolidaritás legfontosabb megnyilvánulási formáját látják benne. A konfliktus továbbra is élő, hiszen a kétéves áthelyezési időszak alatt a 2015 őszén meghatározott kvóták nagyjából egynegyedében sikerült áthelyezést végrehajtani. 2015 telén Magyarország és Szlovákia az →Európai Bíróságon megtámadta a kvótahatározatot. A Bíróság 2017 őszén elutasította a keresetet, és így fenntartotta a határozat érvényességét.

Betts, Alexander és Collier, Paul: *Refuge: Transforming a Broken Refugee System* („Menedék: a szétesett menedékrendszer átalakítása", 2017).

Collier, Paul: *Exodus – How Migration is Changing Our World* („Kivonulás: hogyan változtatja meg világunkat a migráció", 2013).

Frivaldszky János: „A jelen európai migráció értékelése: menekültek – »asylum shopping« – beszüremkedő terroristák", *Iustum Aequum Salutare*, 2016, 2.

Greenhill, Kelly M.: *Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion, and Foreign Policy* („Tömegmigrációs fegyverek: erőszakos kitelepítés, kényszer és külpolitika", 2010).

Millbank, Adrienne: „The Problem with the 1951 Refugee Convention" („Az 1951-es menekültügyi egyezmény problémái"), *Research Paper 5, 2000-01, Social Policy Group, Parliament of Australia*, 2000 (www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp0001/01RP05).

OB

Bibó István (1911–1979) A XX. századi magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja, közéleti helytállásáért eltérő pártállásúak több nemzedékének is a példaképe. Jogot hallgatott, pályáját →Horváth Barna tanítványaként kezdte. Tudományos érdeklődése a →természet- és a →nemzetközi jogra összpontosult, egyúttal csatlakozott a →népi mozgalomhoz, és →harmadik utas szocialista elképzeléseket tett magáévá. Trianon traumája arra ösztönözte, hogy tudós jogászként bizonyítsa, az →önrendelkezés joga a demokrácia és a →nemzetközi jog eljárásai közepette érvényesíthető. Ezért a háború alatt „Az európai egyensúlyról és békéről" (*Válogatott tanulmányok I.*, 1990) címmel terjedelmes kéziraton dolgozott, hogy azt angol fordításban kijuttatva a béketárgyalásokra nemzetközi jogi, történeti és lélektani érveléssel óvjon az első világháborút lezáró békerendszer igazságtalanságainak megismétlésétől. Számos mélyenszántó elemzése, például „A német hisztéria" című terjedelmes fejezet, a politikai hisztéria mint fogalom újszerű tárgyalása ellenére, a „Békecsinálók könyve" kéziratban maradt.

A háború alatt ~ arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar →úri középosztály végleg elvesztette a legitimitását, és forradalmi változásokra van szükség, ami a későbbiekben nemegyszer egyoldalú megfogalmazásokra indította. 1945 után a Nemzeti Parasztpárt tagjaként vezető belügyminisztériumi tisztséget töltött be, amíg a kommunisták térfoglalása és a magyarországi németek kitelepítése miatt le nem mondott. A részlegesen demokratikus politika e rövid négy éve alatt, a közélettől való teljes visszavonulásáig (1948) publikálta a legtöbbet egész életében. Nagyhatású írásokban elemezte Magyarország és Közép-Európa történelmi-politikai helyzetét, eltorzult →modernizációját. Olyan, ma is mintaértékű beszédmódot alakított ki, amely a párbeszéd elvi lehetőségét mindig és mindenkivel

szemben fenntartotta – némelyek bírálták is érte, hiszen a kommunistáknak eszük ágában se volt a párbeszéd, eleve megsemmisíteni akarták a demokráciát. ~ azonban ezzel a taktikájával menteni akarta a még menthetőt, tudatos naivitással úgy tett, mintha demokratikus közéletben működne.

Utolsó, életében Magyarországon megjelent, terjedelmesebb írásában, a „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után" című (1948) tanulmányában már nem is a demokrácia védelmét tette általános értelmezési keretévé. Mielőtt az önkény végleg levetette magáról a demokratikus szabálykövetés álarcát, és bevezette a totális cenzúrát, a problémának a közbeszédből való kiiktatása rögzítette volna az akkori magyar közgondolkodásban e téren tapasztalható zavarodottságot. Megpróbálta tisztázni a korszak talán legégetőbb erkölcsi kérdését: a →vészkorszakot és az abban való nemzeti felelősségünket. Átérző beszédmódja itt érvényesült a legtisztábban, hiszen a kérdéskör minden vonatkozását tudta bántás nélkül elemezni. A zsidósághoz való viszonyt alapvetően az emberség dimenziójában tárgyalta, de legmélyebb fejtegetéseiben fel-felvillantotta tulajdon, →kálvini szövetségteológai nézőpontját is. ~ az üldözöttek mellett nem csak elméletben állt ki: még 1944-ben minisztériumi tisztviselőként részt vett a zsidómentésben, amiért letartóztatták.

→1956-ban a Nemzeti Parasztpárt utódaként megalakított Petőfi Párt delegáltjaként tagja lett a Nagy Imre-kormánynak. A szovjet csapatok bevonulásakor kiáltványban, a forradalom talán legbátrabb és legmegrázóbb dokumentumában passzív ellenállásra szólította fel a magyar népet, és a kiegyezéses kibontakozásról tervezetet írt, amit budapesti követségekhez is eljuttatott. Letartóztatták, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult.

~ baloldali gondolkodó volt, mégis nehéz elhelyezni a politikai palettán, mert a liberalizmus és a szocializmus sajátos, keresztény indíttatású és konzervativizmusba hajló ötvözése jellemezte törekvéseit. Az európai társadalomfejlődés értelmét e három eszmekör szerves illeszkedésében látta, abban, hogy a „szabadság kis köreiből" kiindulva fokozatosan megvalósul a hatalom humanizálása, racionalizálása és moralizálása. Szerinte az európai politikai hagyomány nem más, mint a hatalom ellenőrzése és a demokratikus döntéshozatal intézményesülése. Szemében a jog, az erkölcs és a politika nem egymástól független területei a társadalmi életnek, hanem egymást feltételező, erősítő lényegiségek. A kereszténység az erőszakmentes konfliktusmegoldást, a liberalizmus az egyén szabadságát, a szocializmus az emberhez méltó életkörülmények megvalósítását jelentette számára. A →nemzetet mint politikai és kulturális közösséget a demokrácia *sine qua non*jának, a nemzeti önrendelkezést és a nemzeteket egymástól igazságosan elválasztó határokat pedig megvalósíthatónak tartotta. Élete végén visszatért a nemzetközi joghoz. A *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* (1976; m. „A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai", ~: *Összegyűjtött munkái I–IV.*, 1984) című, kicsempészve először angolul megjelent könyvében az önrendelkezési viták megoldására a nemzetközi jogi bíráskodás nyomán nemzetközi politikai döntőbíróság létrehozatalát javasolta, és a görög–török ciprusi és az arab–izraeli konfliktusról szóló esettanulmányokban mutatta be elképzelése megvalósíthatóságát.

Némely elgondolása vitatható és vitatandó is. A „zsákutcás fejlődés" és az „alkati torzulás" sajátos ~i fogalmai, ha megvilágítanak is némely történelmi helyzetet, egyúttal feltételezik, hogy reális alternatíva volt a XIX. század második felében a nemzeti önrendelkezésre való törekvés, ezért különösen a →kiegyezés bibói „zsákutcás" értékelése látszik kétségesnek. Politikai antropológiája sok tekintetben idealisztikus, ami magyarázható baloldali vonzódásával, de ellentmond a számára máskülönben mértékadó protestantizmus bűnfogalmának. A politikai káoszhoz, barbarizmushoz vezető hisztéria alkotóelemét látta a félelemben, így a demokrácia – ennek ellentéteként – számára a politikai félelem nélküli élet megvalósítását jelentette.

~ a legelevenebben az 1980-as években hatott. Voltaképpen a tiszteletére megjelentetett szamizdat ('kiadó nélküli', stencilezett) *Bibó-emlékkönyv* (1980), a →népi–urbánus ellenzéki értelmiségnek ez a közös vállalkozása indította el a →rendszerváltozást. Az 1983-ban létrejött Bibó István Szakkollégium tagjai jelentős részt ~ eszméit fontolgatva alapították meg 1988-ban a →Fideszt. 1990 után azonban egyik pártot sem tűzte zászlajára a gondolatait. Művei számos nyelven megjelentek, nemzetközi fogadtatása mégis szórványos maradt, ami a politikai küzdelmekhez való szoros kötődésükből, válságkezelő mivoltukból is fakadhat. A magyar XX. század megértéséhez nélkülözhetetlen életművének feldolgozásán a Bibó István Szellemi Műhely évek

óta munkálkodik. A konzervatív szembenézés ~ örökségével még várat magára.

Művei: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István munkái I–XII.* (2011–2012).

Balog Iván: *Bibó István recepciója – Politikai átértelmezések* (2010).

Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100 – Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek* (2012).

Lánczi András: „Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket?”, *Kommentár*, 2011, 4.

Világosság, 2013. tavasz–nyár (tematikus szám).

KA és PPT

Bilderberg-találkozók Befolyásos európai és észak-amerikai politikusok, üzletemberek, tudósok és médiaszemélyiségek informális, nyilvánosságtól elzárt tanácskozássorozata a világot érintő legfontosabb kérdésekről, problémákról, kihívásokról. Nevét a hollandiai Oosterbeek településen található Hotel de Bilderbergről kapta, ahová az első találkozót Bernát holland herceg 1954-ben megszervezte. Azóta – 1976 kivételével – minden évben legalább egyszer megrendezik, mindig más helyszínen.

A találkozók eredeti célja a →transzatlanti kapcsolatok erősítése volt Európa és Észak-Amerika között. A tanácskozások bizalmas jellegűek, a brit Királyi Külügyi Intézet, a Chatham House tanácskozásainak 1927-ben elfogadott szabályait követik: a résztvevők általánosságban beszélhetnek ugyan az elhangzottakról, de nem nevezhetik meg az egyes álláspontokat képviselő személyeket, illetve azok nemzeti vagy intézményi hovatartozását. A beszélgetésekről nem készül jegyzőkönyv, nem adnak ki záróközleményt, állásfoglalást, és nem hoznak semmilyen döntést.

Az egyes találkozókon 120–150 fő vesz részt, körülbelül kétharmaduk Európából. A meghívottak listáját minden évben a Bilderberg Találkozók Alapítvány vezetősége (*steering committee*) állítja össze, amelynek élén elnök áll, négy évre megválasztott tagjai újraválaszthatóak (jelenleg 32 fő). 2016-ig egyetlen posztkommunista országbeli tagja sem volt, és ezen országokban nem is rendeztek találkozót. Az egyes találkozókon résztvevők névsorát és a megvitatott témaköröket néhány éve nyilvánosságra hozzák – reagálva ezzel a tanácskozások túlzott titkosságával kapcsolatos kritikákra, a terjedő összeesküvés-elméletekre.

Bilderberg Meetings (https://bilderbergmeetings.org/).

Richardson, Ian N., Andrew P. Kakabadse és Noda K. Kakabadse: *Bilderberg People: Elite Power and Consensus in World Affairs* („Bilderberg-emberek: elithatalom és konszenzus a világpolitikában”, 2011).

Wendt, Björn: *Die Bilderberg Gruppe. Wissen über die Macht gesellschaftlicher Eliten* („A Bilderberg-csoport: ismeretek a társadalmi elitek hatalmáról”, 2015).

PS

birodalom Ritkán politikai berendezkedés hivatalos elnevezése (Szent Római Birodalom, majd Német Nemzet Szent Római Birodalma). Elsősorban a német és az angol politikai nyelvben, illetve történeti elemzésekben gyakran volt használatos (*Reich*, *empire*) olyan hatalmi rendszer megjelölésére, amely meghatározó befolyását tőle eredetileg független uralmi területek felett is érvényesíteni tudja, legyen szó megszállásról, gyarmatosításról vagy protektorátusról. A modern korban ezt „globális hatalom”-nak vagy „nagyhatalom”-nak nevezik. A birodalomképződés alapvető politikai kérdése: miként tud egy centrum egy nálánál nagyobb területet uralni (→hegemónia). Ez az uralom a fegyverek erején túlmenően a centrum számára fontos civilizációs elképzelések elfogadtatásán nyugszik. Ezt fejezte ki a *Pax Romana*, illetve több mint másfél ezer évvel később a *Pax Britannica* vagy *Pax Americana* (’Róma, Britannia, Amerika békéje’). A XX. század második felében Közép- és Kelet-Európa megszállt országaiban a „szovjet ~” igyekezett volna egyfajta *Pax Sovieticá*t kialakítani, de a fegyverek erején túlmenően nemigen tudott civilizációs elképzeléseket elfogadtatni.

Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)* (2014).

Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* (1987; m. 1992).

KA

bírói függetlenség Magyarországon a XX. században Az →igazságszolgáltatás képezi a törvényhozó és a végrehajtó hatalom mellett a harmadik hatalmi ágat, amellyel szemben elvi kívánalom, hogy a másik két, politikai jellegű hatalmi ágtól szervezetileg is elkülönüljön (→hatalommegosztás), és a bírák függetlenül és pártatlanul hozzák meg ítéleteiket. Ahhoz, hogy a bírói döntés erkölcsileg igazolható legyen, ennek a követelménynek meg kell felelnie, mint ahogy

az 1867 és 1914 közötti bírói döntések meg is feleltek. A magyar igazságszolgáltatás a XX. század nagy részében azonban nem volt független a politikától, így a bírói szakmaiságba, pártatlanságba és az ítéletek tisztességességébe vetett hit gyakran megkérdőjeleződött. A politikai ítélkezés az 1919. évi →Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékeinek működésében, az 1944–1945 közötti statáriális bíráskodásban és az 1947–1958 közötti bő évtized bírói terrorjában nyilvánult meg a legszélsőségesebben, de a bírói kar hatalmi befolyásolására való törekvés a politikailag fontos ügyek kisebb-nagyobb részében végig megfigyelhető 1919 és az 1980-as évek között. A →Horthy-korszakban még a második világháború előtt is többször rendeltek el statáriumot, a jogállami garanciákat nélkülöző rögtönbíráskodás lehetőségét; legegyértelműbben politikai indítéka a Sallai Imre és Fürst Sándor illegális kommunista vezetők kivégzését is eredményező statáriális ítéletnek volt 1932-ben. 1945 után a politikai jellegű ügyekben a büntető ítélkezést kisebb részben az újra felállított rögtönítélő bíróságok, nagyobb részben a népbíróságok végezték, amelyek eredetileg a háborús és emberiesség elleni bűntettek elbírálására jöttek létre, de a Kommunista Párt irányítása alá kerülve egyre inkább a „belső ellenséggel” való leszámolás eszközei lettek. 1948 után általános gyakorlattá váltak az úgynevezett koncepciós perek, amelyeket közvetlen pártutasítás alapján folytattak le, hol a politikailag nemkívánatos személyek félreállítása, hol egész társadalmi csoportok (parasztok, értelmiségiek, hívők stb.) megfélemlítése végett. 1956 után a rögtönbíráskodás, a gyorsított eljárás és az 1957 nyarától újra bevezetett népbíráskodás révén került sor a forradalomban résztvevőkkel szembeni megtorlásokra, még olyan jogelveket is sutba dobva, mint a visszaható hatályú jogalkotás tilalma vagy a másodfokú eljárás súlyosítási tilalma. 1958-at követően a forradalmat megtorló terror enyhült, 1962-től pedig véget ért, ám a konszolidált büntetőjog korában is számos, halálos ítélettel már nem végződő politikai indíttatású ítélet született az akkori büntető törvénykönyv (az 1961. évi V., illetve az 1978. évi IV. törvény) állam elleni bűncselekményei alapján. A →rendszerváltozás során sor került a politikai perekben elítéltek rehabilitációjára, részben a Legfelsőbb Bíróság egyedi döntései, részben az 1989–1992 között született három semmisségi törvény (az 1989. évi XXXVI., az 1990. évi XXVI. és az 1992. évi XI. törvény) révén. A demokratikus, jogállami Magyarországon a bíróságok visszanyerték tekintélyüket, ugyanakkor az intézményekkel szembeni bizalmi skálán csak a középmezőnyben foglalnak helyet: egy 2005-ös, széles mintán elvégzett, reprezentatív felmérés szerint a →bizalom majdnem minden, nem politikai jellegű állami szervvel szemben magasabb, mint a bíróságokkal szemben, és a bíróságok e tekintetben nagyrészt csak a kifejezetten politikai, illetve a gazdasági, kereskedelmi vagy pénzügyi szervezeteket előzik meg.

Fleck Zoltán: *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban* (2008).
Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989* (1993).
Zinner Tibor: *XX. századi politikai perek* (1999).

TJZ

bíróság Az elkülönült →igazságszolgáltatási hatalom szervezeti egysége, területi, jogági és hierarchikus alapokon szerveződik. A ~ok a többi hatalmi ágtól és állami szervezettől függetlenül, önállóan működnek; a bírók függetlenségét biztosítja, hogy sem a bírói szervezetrendszeren belül, sem kívülről nem utasíthatóak ítélkezési gyakorlatukban. Mindazonáltal a ~ok legfelsőbb szervei bocsáthatnak ki iránymutatásokat (például jogegységi határozatokat), amelyekkel megszabhatják a bírók munkáját. A bírói hatalom függetlensége azonban viszonylagos: a törvényhozás a bírók által alkalmazandó jogszabályok – és különösen a bírók és ~ok jogállásáról szóló jogszabályok – révén hatással van a bírói munkára; a végrehajtásra pedig a ~ok a bírói ítéletek érvényesítése okán vannak ráutalva.

A modern →jogállamban a bíró a politikai élet központi szereplője, mivel számos politikai kérdés jogi, bírói útra terelődik – nem csupán az alkotmánybíráskodásnak a →hatalommegosztásban olykor nehezen elhelyezhető szerepfelfogása miatt. A jogi útra terelt politikai döntések demokratikus →legitimitása megkérdőjelezhető. A bíró legitimitása ugyanis – ellentétben a törvényhozóval és a (törvényhozótól függő) végrehajtó hatalommal – elsősorban szakmai, nem pedig demokratikus. A →Carl Schmitt vagy Ernst Forsthoff által bírált „bíróállam” – mint a „törvényhozó állam” ellentéte – a politikát jogiasítja, és demokratikus legitimitásától megfosztja. Különösen a kortárs amerikai politikai életre jellemző, hogy politikai döntéseket végső soron ~ok

hoznak meg. Mindez ellentétes a demokratikus legitimáció és a →hatalommegosztás követelményével, ugyanis a politikai élet utolsó szavát nem a demokratikusan legkevésbé legitimált ~ok lennének jogosultak kimondani.

Henning, Rudolf: „Rechtsstaat und Richterstaat" („Jog- és bíróállam"), *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften*, 3. (1962).

Varga Csaba: „Joguralom? Jogmánia? Észszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában", uő: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben* (2004).

TP

Bismarck, Otto von (1815–1898) Porosz államférfi, Poroszország miniszterelnöke (1862–1890), a Német Császárság birodalmi kancellárja (1871–1890). A →német egység megvalósításának legfontosabb alakja. A konzervatív, szociális reformer és a demokratikus intézményekkel ügyesen együtt élő politikus a hatalmi politika európai történetének legsikeresebb alakjai közé tartozik.

Kelet-németországi protestáns *junker* család leszármazottja, aki az uralkodói és rendi jogok határozott védelmezőjeként vált ismertté már 1848 előtt. A Hohenzollern-dinasztia híveként az 1850-es években fontos diplomáciai posztokon szolgált, majd I. Vilmos porosz király miniszterelnökké nevezte ki. A liberális parlamenti többséggel szembeszállva keresztülvitte a hadsereg megerősítését, mert belátta, hogy a német egységet csak „vérrel és vassal" lehet megvalósítani. Ügyes diplomáciai manőverekkel elérte a Habsburg Birodalom elszigetelését, és 1866-ban a porosz–osztrák háborúban vereséget mért Ferenc Józsefre, majd az 1870–1871-es háborúban Franciaországra. A katonai sikerek lehetővé tették a Német Császárság kikiáltását (Versailles, 1871), amelyből azonban a Habsburg Birodalom német lakta területei kimaradtak („kisnémet egység"). ~ immár mint birodalmi kancellár is tudomásul vette, hogy a túl nagy német egység felborítaná az európai erőegyensúlyt, ezért az elért sikerek megőrzésére törekedett, és defenzív európai külpolitikát folytatott. Ennek jegyében igyekezett Angliával, Oroszországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával jó kapcsolatban lenni, hogy elszigetelje a revánsra készülő franciákat.

A német állami egység megvalósítása gazdasági egységet is jelentett, és ennek is köszönhetően Németország a világ vezető gazdasági hatalmai közé emelkedett.

~ belpolitikájában a német egység megszilárdítása mellett a konzervatív, →kultúrprotestáns célok játszottak fontos szerepet. Bár a birodalmi gyűlést (*Reichstag*) általános férfi választójog nyomán hozták létre (1871), a kancellár csak a császárnak volt felelős. Az 1870-es években a német államra nézve nemzetek feletti jellege miatt veszélyesnek ítélt katolikus egyházzal szemben indított küzdelmet (→kultúrharc), az 1880-as években a „hazátlan" →szociáldemokrácia üldözése következett. Mindeközben azonban az állam részvételével úttörő szociálpolitikát vezetett be: a betegség- (1883), baleset- (1884) és nyugdíjbiztosítási (1889) rendszer is segített stabilizálni a német birodalmat. A nagyhatalmú államférfinak az új császár, a fiatal II. Vilmos nyomására kellett távoznia hivatalából (1890).

Művei: *Gedanken und Erinnerungen* I–V. („Gondolatok és emlékek", 1898–1922).

Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében* (1998).

Mommsen, Wolfgang J.: *Das Ringen um den nationalen Staat. Die Gründung und der innere Ausbau des Deutschen Reiches unter Otto von Bismarck 1850 bis 1890* („Küzdelem a nemzetállamért: a Német Birodalom megalapítása és belső fejlődése ~ alatt 1850 és 1890 között", 1993).

Taylor, Alan J. P.: *Bismarck. A férfi és az államférfi* (1955; m. 1999).

BI

bizalom Vallási, erkölcsi gyökerű fogalom. →Aquinói Szent Tamás szerint az Istenbe vetett ~ megerősíti a reményt, hogy várakozásaink teljesülnek. Az ókori római jogban is ismert ~ (latinul *fiducia*, *fides*) több, mint csupán hit vagy remény. Meggyőződést és hűséget fejez ki, az elvárások teljesüléséhez való pozitív beállítódásra vall, szélsőséges formájában: vakbizalom. Ha a bizalmat a cselekvő önmagára vonatkoztatja, akkor önbizalomról beszélünk, amelynek szélsőséges esete: az önhittség. A ~ jelenségének tudományos vizsgálata az 1970-es évektől látványosan túlmutat a személyiség- és társadalomlélektan területén. A politikatudomány, közgazdaságtan, szociológia stb. művelői rendre megállapítják, hogy a ~ – illetve annak hiánya – alapvető szerepet játszik a jogkövetésben, a kormányzat,

a gazdasági vállalkozások, a civilszervezetek stb. működésében és megítélésében. A társadalmak eredményessége – ami persze nagyon különböző dimenziókban vizsgálható – jelentős részben a meglévő ~ szövedékén múlik. A ~mal teli cselekvés annak feltevésére épül, hogy a már tapasztalt szabályszerűségek és elvárásteljesülések a jövőben megismétlődnek (Luhmann). A ~ teszi lehetővé, hogy az egyén egy összetett, a tapasztalatai, ismeretei szemszögéből szinte átláthatatlan világban mégis cselekedni tudjon.

A ~ fogalma személyközi és intézményi vonatkozásban egyaránt használatos. Személyközi viszonyokban annak feltételezését jelenti, hogy a ~mal kitüntetett ember az előzetes várakozásoknak megfelelően cselekszik. Intézményi összefüggésben a ~ kérdése voltaképpen a politikára és a jogra vonatkozik, és így a legitimáció, a →legitimitás problematikáját veti fel. Az intézményekhez fűződő ~ részben az intézmény működési eredményeiből (azaz a döntések tartalmából), részben az intézmény által megvalósított eljárások átláthatóságából, kiszámíthatóságából és méltányosságából, harmadrészt pedig a társadalmi környezetből, vagyis az általános társadalmi jóhiszeműségből fakad. Mindezen viszonylatok összefüggnek a társadalomban jelenlévő kulturális háttérrel, az elfogadott erkölcsi-szellemi normákkal.

Az intézmény iránti ~ nem a személyközi ~ kivetítése az intézményekre. A személyközi ~ ugyanis a személyes tapasztalatokon alapul, míg intézmény esetében „köz"-érzetről van szó, amely nem azonosítható teljes mértékben az intézményt megszemélyesítő cselekvők mint személyek iránti ~mal, noha e személyes jellegű és az intézményhez fűződő ~ között korreláció figyelhető meg. Ennek sajátos formája a politikai vezetők iránt érzett ~, amikor is a viszony személyessége hiányzik, ám a ~mal rendelkező mégis úgy éli meg, mintha személyes kapcsolatról lenne szó.

Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés* (2013).
Fukuyama, Francis: *Bizalom* (1995; m. 1997).
Luhmann, Niklas: *Vertrauen* („~", 1968).

KA

Bocskai István (1557–1606) Erdélyi fejedelmi tanácsos, bihari főispán, 1605–1606-ban erdélyi fejedelem és a magyarországi felkelt rendek vezérlő fejedelme. Habsburg-hű köznemesi családban született Kolozsvárt. Szerepe Báthory István fejedelem és lengyel király halála (1586) után értékelődött föl, amikor a kiskorú Báthory Zsigmondnak, unokaöccsének a gyámja lett. Erős református hite ellenére tökéletes tanácsadója volt a katolikus fejedelemnek, akivel különösen a Habsburg-orientációban értettek egyet, és aki az ő segítségével lépett be a Habsburgok oldalán a tizenöt éves háborúba, amelyben mint hadvezér ~ nemzetközi tekintélyre tett szert.

Realistaként ~ minden tettét messzemenő céltudatosság és megtervezettség jellemezte (az utókorra, →Bibó Istvánra is ezzel tette a legmélyebb benyomást). 1599-től eltávolodott Báthorytól, és Giorgio Basta generális erdélyi dúlásai, a király egyre nyilvánvalóbb protestánsellenessége és az ellene indított felségsértési per végül szembefordította Béccsel is. 1604 őszén partiumi birtokai védelmében fegyvert fogott. Ennek során a hajdúkra támaszkodott, akiknek szövetséget és kiváltságokat ajánlott. E sikeres mozgalom terebélyesedett azután országos nemesi felkeléssé. *Querela Hungariae* ('Magyarország panasza') című kiáltványában magyarázta el a külvilágnak, hogy a magyarok a veszélybe jutott alkotmányuk és vallásszabadságuk védelemében fogtak fegyvert.

1605 elején elérte, hogy a marosszeredai országgyűlés erdélyi fejedelemmé, a szerencsi pedig Magyarország vezérlő fejedelmévé válassza meg. Még ebben az évben a szultán koronát küldött neki, amelyet a hagyomány szerint csupán ajándékként, nem pedig uralkodói felségjelvényként fogadott el, de a történettudomány mára bebizonyította, hogy ezt csupán színlelésből terjesztette el, hogy fenntartsa a tárgyalások lehetőségét a bécsi udvarral. Decemberben a korponai országgyűlésen csaknem tízezer hajdút telepített le, és a székelyek mintájára katonai szolgálaton alapuló kollektív kiváltságot adományozott nekik. Ekkor kezdődtek meg a nemzetközi szinten is előkészített tárgyalások az udvarral. Az 1606 júniusában megkötött bécsi béke számos engedményt tett a magyar rendeknek: ígéretet tett a nádorválasztásra, az országgyűlés összehívására, a kincstartóság felállítására, illetve a végvári és egyéb főtisztségek magyarokkal való betöltésére, az általánosan szabad vallásgyakorlat biztosítására, és elismerte ~ erdélyi fejedelemségét. A béke alapján az 1608. évi pozsonyi országgyűlés ugyan közép-európai összehasonlításban is komoly sikernek számító törvényt alkotott a val-

lásszabadságról, de végül az augsburgi vallásbéke a *cuius regio, eius religio* ('akié a föld, azé a vallás'), azaz a földesúri jog elvi alapjára helyezkedett, a jobbágyokra nem terjesztette ki azt. Ez utóbb a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseinek kedvezett, de amikor az ország többsége protestáns volt, ez nem látszott súlyos elvi engedménynek. A felkelésnek és magának ~nak is jelentős szerepe volt abban, hogy még 1606-ban a zsitvatoroki békével sikerült lezárni az Oszmán Birodalommal folytatott tizenöt éves háborút.

~ és hívei a felkelés jogosságát alapvetően a rendi jogvédelem hagyományos érveivel támasztották alá, de – vélhetően a református fejedelem udvari prédikátorainak hatására – a kálvini politikai tanok alapján ~t Mózeshez, Dávidhoz és Jeftéhez is hasonlították, az Isten által támasztott szabadítóként ábrázolták, akit a zsarnoki uralkodó megbüntetésére küldött, s így fellépése isteni akaratot teljesített be.

A sikeres fejedelem 1606 decemberében súlyos betegen végrendeletet hagyott (természetes halállal, nem pedig Bécs kitervelte merényletben halt meg). Ebben az elkövetkező korszak politikai alapvetéseit fogalmazta meg. Eszerint az önálló Erdély biztosítja a →királyi Magyarországon a rendi jogok fennmaradását a bécsi udvarral szemben; ha azonban Magyarországon politikai változás állna be, azaz a Habsburg helyett a rendek soraiból kikerülő, „nemzeti" király kerülne hatalomra, akkor Erdély adja magát a hatalma alá, mert a szétszakadt ország minden része a →Szent Korona elidegeníthetetlen tagja; addig is a két országrész rendjei működjenek együtt, ápoljanak jó viszonyt, ne támadjanak egymás ellen, sőt nyújtsanak kölcsönös segítséget egymásnak.

Valameddig pedig a Magyar Korona ott fen nálunknál erőssebb nemzetségnél, a németnél lészen, és a magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdéllyben fentartani, mert nékik is oltalmokra, javokra lészen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a Magyar Korona Magyar Országban magyar kézhez kelne, egy koronás királyság alá, ugy az Erdéllyieket is intyük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéllyék tehetségek szerént, és egyenlő értelemből azon Korona alá a régi mód szerént adják magokat. Melly dologról, ha valaha hitel felett való Confederatio lehet közöttük, felette igen javallyuk.

Művei: *Levelek* (1992); „Bocskai István végrendelete", Rumy Károly György: *Monumenta Hungarica* (1816–1817).

Benda Kálmán: *Bocskai István* (1993).

G. Etényi Nóra, Horn Ildikó és Szabó Péter: *Koronás fejedelem* (2006).

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez* (2015).

BJ

Bonald, Louis Gabriel Ambroise de (1754–1840) Francia ellenforradalmi politikus és filozófus; tőle származik a „konzervatív" szó mai, politikai értelemben vett használata. 1790-ben megválasztották Aveyron megye közgyűlésének elnökévé, de alig néhány hónap múlva lemondott tiltakozásul a papság világi alkotmánya, annak az állam alá rendelése ellen. Heidelbergbe menekült, és csatlakozott Condé hercegének emigráns hadseregé-hez. Itt írta első értekezését, a *Théorie du pouvoir politique et religieux-t* („A politikai és vallási hatalom elmélete", 1796), amelyet a párizsi direktórium azonnal betiltott. Az 1815-ös Bourbon-restauráció után képviselőként és államminiszterként teokratikus politikát szorgalmazott, beleértve egyes római katolikus tantételek polgárjogi érvényesítését. Modernségellenes társadalomfelfogása erősen hatott Émile Durkheimre és a szociológia kibontakozására.

Filozófiai írásaiban az isteni renden alapuló hierarchikus, abszolutista politika mellett érvelt. A tradicionalista iskola egyik vezető gondolkodójaként a monarchiát és a →teokráciát támogatta. Érvelése a nyelv isteni eredetének elvén alapult, amely szerint az ember előbb fejben végiggondolja a szavakat, s csak utána mondja ki azokat. Ebből azt a következtetést szűrte le, hogy minden igazság az első, Istentől eredő állításokra megy vissza. Szerinte a világmindenséget az okság, az eszközök és a következmények hármassága működteti, és ez magyarázza a családi, társadalmi és politikai viszonyokat. A társadalmat vagy a kormányzatot az isteni renddel szemben irányítani annyi, mint elidegeníteni az embert igazi helyétől az életben. „A monarchia", írja ~ a *Théorie du pouvoir-ban*, „az embert a társadalomhoz való viszonyában, a köztársaság a társadalomtól függetlenül fogja föl".

További művei: *Essai analytique sur les lois naturelles de l'ordre social* („Értekezés a társadalmi rend természetes törvényeiről", 1797); *Démonstration philosophique du principe constitutif de la société* („A társadalom alapelveinek filozófiai igazolása", 1830).

Nyirkos Tamás: *Az ötfejű sas: Teológia és politika a francia ellenforradalomban* (2014).

Toda, Michel: *Louis de Bonald, théoricien de la Contre-Révolution* („~: az ellenforradalom teoretikusa", 1997).

MS

brüsszeli bürokrácia Az →Európai Unió adminisztrációjának a köznyelvben és a politikai beszédekben gyakran pejoratív értelemben használt elnevezése. Az uniós adminisztráció magában foglalja az Európai Unió intézményeit, hivatalait, ügynökségeit és egyéb szerveit, az uniós jogszabályok és egyéb intézkedések előkészítésével, elfogadásával és végrehajtásával kapcsolatos közigazgatási munkát és az ezeket a feladatokat ellátó kb. 40.000, versenyben (f. *concours*), zömmel →meritokratikus alapon kiválasztott uniós tisztviselőt. Tágabban beletartoznak az Unió mellett működő tagállami diplomáciai képviseletek, regionális és helyi képviseletek, a különböző lobbi- és érdekcsoportok, valamint azok a nemzetközi kormányzati és nem kormányzati szervek, amelyek feladatköre szorosan összekapcsolódik az Unió valamelyik politikájával, ezért az uniós döntéshozatalban, illetve annak végrehajtásában érintettek. Az uniós adminisztráció döntően, de nem kizárólag Brüsszelben található, kisebb része az uniós szervek más európai székhelyein, például Luxemburgban vagy Strasbourgban, illetve az Európai Külügyi Szolgálat kötelékében az Unión kívüli államokban működik. Az uniós tisztviselői kar létszáma – amely szintén állandó sajtófigyelem és kritika tárgya – nem nagyobb, mint a birminghami vagy a barcelonai közalkalmazottaké, és messze elmarad a nagyobb tagállamok köztisztviselőinek tipikusan több százezres állományától, amit az magyaráz, hogy a Bizottságnak nincsenek helyi végrehajtó szervei.

~ként pontatlanul, de gyakran utalnak az uniós jogalkotási és döntéshozatali folyamatokra is, arra, hogy e nem választott hivatalnokok kezében van a valódi hatalom, és ők uralják a politikai folyamatokat. Ez nem áll távol az integráció Jean Monnet által megfogalmazott eredeti koncepciójától, amelyben hozzáértésük alapján kiválasztott független szakemberek szakmai alapon döntöttek volna Európa ügyeiben (→európai egységesülés). Csakhogy a megvalósult integrációban az uniós hivatalnokoknál jóval nagyobb a befolyásuk az uniós folyamatokra a tagállami bürokratáknak (az →Európai Tanács, az →Európai Unió Tanácsa, a tagállamok állandó képviselőinek bizottsága [*Comité des représentants permanents*, COREPER] tagjainak) és az →Európai Parlament képviselőinek, akik politikai ellenőrzést gyakorolnak fölöttük és a folyamatok fölött.

Christiansen, Thomas: „Tensions of European Governance, Politicized Bureaucracy and Multiple Accountability in the European Commission" („Az európai kormányzás, az átpolitizált bürokrácia és a többszörös elszámoltathatóság feszültségei az Európai Bizottságban"), *Journal of European Public Policy*, 1997, 1.

Ellinas, Antonis A. és Ezra Suleiman: *The European Commission and Bureaucratic Autonomy: Europe's Custodians* („Az Európai Bizottság és a bürokratikus autonómia: Európa sáfárai", 2012).

Wille, Anchrit: *The Normalization of the European Commission: Politics and Bureaucracy in the EU Executive* („Az Európai Bizottság normalizálódása: Politika és bürokrácia az EU-végrehajtásban", 2013).

KT

Budapest Évezredes történetének korai szakaszait alig ismerjük. A rómaiak idején a Duna képezte a *limes*t, amelyen túl a barbár törzsek uralta fenyegető világ kezdődött. A népvándorlás viharaiban a mai Óbuda területén található Aquincum s vele a római urbanizáció hamar elenyészett, a hajdani fürdők és csarnokok romjai felett vonultak át a hunok és longobárdok, gepidák, frankok és avarok. Árpád lovasai a IX. század végén érkeztek, a mai ~ területét a törzsszövetség vezető nemzetségei szállták meg, mégis a korai középkorban a magyar királyság szakrális városai Esztergom és Fehérvár voltak, ahol az uralkodókat koronázták és eltemették. Buda várát csak IV. Béla király kezdte el építeni a tatárjárás után, de valódi királyi székhellyé, a középkori magyar birodalom központjává Hunyadi Mátyás tette a XV. század második felében, úgyhogy vele szemben a túlparti kicsiny Pest alig bírt jelentőséggel. Buda várának elvesztése 1541-ben az ország elvesztését jelentette. S amikor a várat a Szent Liga seregei 1686. szeptember 2-án felszabadították a török alól, az a Magyar Királyság egészének felszabadulását jelezte előre. Bár az országgyűlés és a kormányhivatalok jó része még másfél évszázadig a Bécshez közeli Pozsonyban székelt, a kuruc háborúk után lassan meginduló XVIII. századi polgárosodás az arisztokrata Buda helyett már egyre inkább a polgári Pestre koncentrálódott.

A reformkorban a városokat idegen, jórészt német eredetű és kultúrájú polgárságuk miatt

gyanúsan nézi az ébredő nemzeti mozgalom, a nemzeti polgárosodást és a kiváltságok eltörlését támogató vármegyei birtokos köznemesség, de amikor a magyar irodalom Kazinczy halála után kilép a vidéki udvarházak magányából, Petőfi versei már a rohamosan fejlődő Pesten jelennek meg. Itt épül Széchenyi István felhívása nyomán a Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, később a Tudományos Akadémia, s amikor 1840-ben lerakják a legnagyobb magyar legnagyobb alkotásának, a Lánchídnak az alapkövét, az eseményt megörökítő Barabás Miklós festményén már nemzeti színű szőnyegen pompáznak a reformkor nagyjai.

Az ország *de facto* politikai fővárosává Pestet 1848. március 15-e emeli, s az első népképviseleti országgyűlés már hivatalosan is itt alakult meg. Az önkényuralom évtizedei alatt Pest töretlenül növekedett és magyarosodott, s amikor a →kiegyezés után az egykori Pest, Buda és Óbuda szabad királyi városok egyesítésével ~ egységes fővárosként 1873-ban hivatalosan is létrejön, a gazdasági, kulturális és politikai életnek is a balparti városrész lett a döntő súlypontja. „Budán lakni világnézet” – írta később Márai Sándor, s valóban Buda előkelő elzárkózása az 1930-as évektől lesz véglegesen a türelmetlen ritmusban fejlődő Pest konzervatív ellenpontja. Az 1867-et követő fél évszázadban ~, a kettős Monarchia fővárosával, Béccsel rivalizálva Európa egyik leggyorsabban, szinte amerikai ütemben fejlődő modern világvárossá lett, bizonyos értelemben külön világgá az országon belül. A soknemzetiségű Monarchia Bécshez hasonlóan ~en is meglehetősen kozmopolita kultúrát teremtett. A századfordulón az ötven év alatt négyszeresére duzzadt, milliós nagyságrendű lakosság ötödét már az asszimilált, teljesen magyar nyelvű zsidóság képezte, akik közül sokan vállalták fel a művészeti és politikai radikalizmus képviseletét. Bár az irodalmi progresszió 1908-ban indult folyóirata, a *Nyugat* a programját a „magyar ugarral”, a szociális és szellemi elmaradottsággal szemben határozta meg, a lap csillagai a vidékről jött régi köznemesség fiai lettek: Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Móricz Zsigmond.

~ a magyar történelem XX. századi tragikus és döntő eseményeinek mindig a gyújtópontjában állott. 1918. október 31-én itt gyilkolták meg →Tisza Istvánt s vele a szabadelvű Magyarország eszményét, itt kiáltották ki 1919 márciusában a proletárdiktatúrát. Bár →Horthy „bűnös város”-nak nevezte, amely megtagadta múltját és nemzeti karakterét, a liberálisként elkönyvelt főváros nem csupán a korszakban kifejlődött →népi–urbánus ellentét szimbóluma, hanem némileg paradox módon a két világháború közötti vallásos reneszánsz központja is lett. A második világháborút megelőző korszak modern építészeti törekvési azonban korántsem csak új templomok tucatjaiban testesültek meg, hanem életmód és térhasználat tekintetében is jelentősen átformálták ~et, ahogy az 1945 után hatalomra jutott szocialista rendszer rideg funkcionalitású lakótelepei közül is mára már nem egy a főváros kulturális örökségének részévé vált. A második világháború borzalmai legkevésbé a fővárost kímélték, lakóinak majdnem három hónapos ostromot kellett kiállniuk, s bár a ~i zsidóság elmondhatatlan szenvedéseken ment át, a vidék elpusztított magyar zsidóságával szemben ~ ma is Közép-Európa legjelentősebb zsidó közösségét élteti.

A szovjet tankok által eltiport 1956-os forradalom néhány hete nemcsak a szabad világ figyelmét hívta fel a „pesti srácokra”, hanem a főváros és a vidék közötti, mára már sajnálatosan elfeledett nemzeti szolidaritás kivételes pillanatát is elhozta. A →Kádár-korszak szocialista urbanizációja a fővárosban és vidéken egyaránt apolitikus és apatikus lakosságot termelt, de 1989-ban ~ „békés rendszerváltása” adott példát az országnak. Bár a nemzeti fejlődés és az urbanizáció, vidék és főváros viszonya az 1989 óta eltelt negyedszázadban is számos új feszültséget termett, az 1,8 milliós fővárosra minden ellentmondásával együtt ma is illik, amit Jókai Mór az 1890-es években még egyértelmű derűlátással fogalmazott meg: „~ Magyarország”.

Gerevich László (főszerk.): *Budapest története I–V*. (1975–1980).
Hanák Péter: *A Kert és a Műhely* (1988).
Lukacs, John: *Budapest, 1900: A város és kultúrája* (1988; m. 1991).
Szerb Antal: *Budapesti kalauz marslakók számára* (1935).

HP

Burgenland (Őrvidék, Várvidék) Soha nem alkotta a történelmi Magyarország önálló közigazgatási egységét, ám az egyik fő érintkezési felülete volt a Nyugattal. Az 1910-es népszámlálás szerint a döntően németek lakta területen csupán 34,9% volt a magyarok aránya, ez mára 2,4%-ra csökkent. Az 1919. évi Saint Germain-i

→békeszerződésben a területet →Ausztria kapta meg. Az antanthatalmak az Anschlusstól való félelem és a „szláv korridor" létrejöttének megakadályozása miatt kedveztek az osztrák félnek. A Rongyos Gárda osztagai azonban fegyveresen léptek fel a terület elcsatolása ellen, és 1921 októberében kikiáltották a Lajtabánságot, önjelölt vezetője Prónay Pál lett. A magyar kormány politikai megoldásra törekedett, így október 13-án Velencében megállapodott az osztrák féllel, hogy eltávolítja a felkelőket a térségből, Sopron és környékének hovatartozásáról pedig népszavazás dönt. Ennek eredményeként – főként a város szavazatainak köszönhetően – e terület Magyarországon maradt. Az Ausztriához került új tartomány 1921-ben kapta a ~ nevet. Mint közigazgatási egység az Anschlusst követően megszűnt, majd 1945-ben helyreállt.

Bottlik József: *Az őrvidéki magyarság sorsa 1945–1989* (2015).
Juhász László: *Burgenland. Várvidék* (1995).
Zsiga Tibor: *Burgenland vagy Nyugat-Magyarország?* (1991).

MR

Burke, Edmund (1729–1797) A „konzervativizmus atyja"-ként szokták emlegetni, nem alaptalanul, hiszen valóban egyedülálló módon járult hozzá a tudatos konzervatív gondolkodáshoz, amely a →francia forradalomra adott válaszként alakult ki.

Dublinban született, ír családban. Közéleti karrierje azt követően ívelt fel, hogy a whig tábor vezéregyéniségének, Rockingham márkinak lett a titkára 1765-ben. A whigek politikai elveinek a legnagyobb hatású szószólójaként tartották számon, s a parlamentbe is akként választották be. A Korona és az Alsóház küzdelmét kommentálva kiállt és érvelt a pártok létjogosultsága mellett – a politikai gondolkodók körében az elsők egyikeként. A Kelet-indiai Társaság hírhedt vezetőjének, a korrupció vádjával perbe fogott Warren Hastingsnek az ügyében elvi jelleggel szögezte le, hogy a kormányzás sehol sem alapulhat önkényuralmon, s az erkölcsi törvényeket sehol sem lehet megsérteni: nincs „földrajzi erkölcs". Az amerikai függetlenségi háborúban a telepesek pártjára állt, de érvelését nem az önrendelkezés jogának absztrakt elvéből vezette le, hanem abból, hogy az anyaország megsértette a gyarmatok ősi jogait. Megítélése szerint Amerikának pusztán az volt a célja, hogy „ősi állapota biztonságban legyen" („Fellebbezés a mai whigektől a régebbiekhez", 1791, Kontler László [szerk.]: *Konzervativizmus*, 2000).

A francia forradalom kitörésekor Burke már sokat veszített korábbi politikai befolyásából, de a *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990) című korszakos munkájával ismét magára vonta a figyelmet. A munka – a német Novalis szerint forradalmi könyv a forradalom ellen – 1790 novemberében jelent meg, vagyis még a terror kialakulása előtt, de következtetései mintegy megjövendölték a forradalom további menetét. ~-öt sokan korábbi whig elveinek a megtagadásával vádolták; bírálóinak szánta 1791 nyarán a „Fellebbezés a mai whigektől a régebbiekhez" című írását, amelyben kifejtette, hogy nem ő fordult szembe a régi elveivel, hanem a radikalizálódott whigek szakították elődeik hagyományaival. A franciaországi események minőségileg új vonásait az elsők között ismerte fel.

Nem kívánt „rendszert" alkotni, életműve mégis viszonylag összefüggő képet rajzol föl arról, hogy milyen társadalmi és politikai elveket tartott helyesnek. Felfogásának kiindulópontja a francia →felvilágosodás gondolatainak éles bírálata. Ezek az elvont rációra épültek, vagyis a társadalmat spekulatív alapon próbálták megszervezni, ő azonban meg volt győződve arról, hogy a politikát nem szabad absztrakciókra építeni. Az emberi természet realitásait kell alapul venni, azt, hogy az ember nemcsak jó, hanem rossz is, a gondolkodásában pedig a racionalitásnál sokszor nagyobb szerep jut az irracionalitásnak. A történelem számos későbbi radikális mozgalma bizonyítja ~ megállapításának az igazát: az absztrakt eszméket követő forradalmárok „nem ismernek mértéket, sem kompromisszumot" (*Töprengések*).

A társadalom irányításában szerinte a szokásokban és →előítéletekben megtestesülő kollektív bölcsességnek kell kulcsszerepet játszania. Írásainak visszatérő – a jeles XX. századi konzervatív bölcselő, →Strauss által megkérdőjelezett – gondolata, hogy súlyos károkkal jár, ha az elmélet átveszi a gyakorlat irányítását. „Valójában a körülmények […] adják meg minden politikai elv sajátos színezetét, megkülönböztető jegyét", fejtette ki a *Töprengések*ben. A franciát az első „filozófiai forradalomként", „egy tannak és elméleti dogmának" a forradalmaként értékelte. A teóriához való viszony azóta is a konzervatív gondolkodás egyik kritikus pontja.

A társadalomban az ókori-középkori felfogásnak megfelelően „a lét nagy láncolatának” szerves részét látta, s ezért azt a →holtak, az élők és a születendők szövetségének tekintette. A felvilágosodás filozófusaival és a modern szociális reformerekkel ellentétben úgy vélte, ez a szövetség sohasem lehet olyan *tabula rasa*, amelyre bárki bármit szabadon ráírhat. Az önkényes társadalomalakítás lehetőségének az elvetése azonban nem jelentette a változások elutasítását is. Csak a radikális, a társadalom szövetét károsító változásokat vetette el: sokszor idézett megállapítása szerint „a változtatás eszközeit nélkülöző állam nem rendelkezik önmaga megtartásának az eszközeivel” (*Töprengések*). A francia forradalom intézkedéseinek radikalizmusával a brit intézmények sok évszázados organikus fejlődését állította szembe: a forradalom elveinek a bírálata nála szorosan összekapcsolódott az angol közjogi berendezkedés felmagasztalásával.

A francia forradalom talán egyetlen más absztrakt eszméje sem kapott élesebb bírálatot tőle, mint az a feltevés, hogy az embereket bizonyos politikai jogok automatikusan megilletik. „Azzal, hogy tagadom a jogokra vonatkozó hamis követeléseket”, írja a *Töprengések*ben, „nem akarom megsérteni azokat, amelyek valóságosak, s amelyeket az ő állítólagos jogaik lerombolnának”. Mely jogok valóságosak akkor szerinte? Azok, amelyek a „polgári állapotból”, vagyis a polgári társadalom létéből fakadnak – s e körbe sorolja a jó kormányzathoz való jogot is. Az ő konzervatív megközelítésében „az emberekre nehezedő béklyók” is a jogok közé tartoznak. Erre a paradoxonra ma kevesen gondolnak.

A hatalomból való részesedést nem tartotta a polgári társadalomban élők „közvetlen, eredeti” jogának – tehát nemcsak a társadalmi, hanem a politikai egyenlőség elvét is elutasította. A népet nem tekintette képesnek arra, hogy önmagát irányítsa, ezért a demokráciáról úgy vélekedett, hogy az éppúgy alkalmatlan az önkényes hatalom korlátozására, mint az abszolút monarchia. A demokrácia ugyanis hajlamos „a legkegyetlenebb elnyomást gyakorolni a kisebbséggel szemben” (*Töprengések*) – ezen aggályát konzervatív gondolkodók hosszú sora osztotta a későbbiekben. Amennyire azonban a természet törvényét látta abban, hogy az emberek többsége képtelen a politikai hatalom gyakorlására, éppúgy hitt abban is, hogy mindig akadnak olyanok, akik viszont alkalmasak erre. Ebből vezette le az arisztokrácia természetességét és szükségességét. Fontos megjegyezni, hogy az arisztokráciát nem azonosította a születési arisztokráciával; soraiba szerinte nem csak születéssel lehet bekerülni.

Az állam és az egyház között a lehető legszorosabb kapcsolatot kívánta, ezért szükségesnek tartotta az államegyház intézményét. A vallási fanatizmus ugyanakkor távol állt tőle; ő maga anglikán volt, de támogatta az ír katolikusok emancipációját és a vallási tolerancia eszméjét.

~ kétségtelen érdeme, hogy racionális érvrendszert dolgozott ki a steril →racionalizmus ellenében, feltárta a tradíciók funkcionális szerepét, s a változások lehetőségét is beépítette társadalomfelfogásába. A konzervatív gondolkodást ezzel többé tette puszta tradicionalizmusnál. A konkrét és egyedi történelmi körülmények szerepének a középpontba állításával felhívta a figyelmet az univerzális sémákban való gondolkodás veszélyeire, a →természetjoghoz való viszonyát viszont nem tudta teljesen meggyőzően tisztázni. A partikuláris tényezők fontossága melletti érvelését ugyanis nem minden tekintetben sikerült összhangba hoznia a szilárd értékek iránti elkötelezettséggel, azt pedig joggal hangsúlyozta Strauss, hogy a normatív alapú gondolkodásról a modern ember sem mondhat le.

~ hatása elsősorban az angolszász világban érvényesült, az európai kontinens más karakterű konzervatív hagyományaiban csak korlátozott maradt, bár Metternich kancellár munkatársa, Friedrich von Gentz már 1793-ban kitűnő német fordítást készített a *Töprengések*ről. Hazánkban ~ korábban →Eötvösre és →Asbóthra hatott, ma a konzervatívok új nemzedéke tanulmányozza újra. Eszmei hagyatéka a konzervatív gondolkodás számára a mai napig megkerülhetetlen.

Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005).
Kirk, Russell: *Edmund Burke: A Genius Reconsidered* („~: egy lángelme újragondolva”, 1997).
Molnár Attila Károly: *Edmund Burke* (2000).
Norman, Jesse: *Edmund Burke: The First Conservative* („~: az első konzervatív”, 2013).
Strauss, Leo: *Természetjog és történelem* (1953; m. 1999).
EG

bűncselekmény A magyar Büntető törvénykönyv értelmében: „az a szándékosan vagy – ha e törvény a gondatlan elkövetést is büntetni rendeli – gondatlanságból elkövetett cselekmény,

amely veszélyes a társadalomra, és amelyre e törvény büntetés kiszabását rendeli" (4. § [1]). A ~ kifejezés egyszerre jelenti a Büntető törvénykönyvben vagy egyéb törvényben büntetni rendelt tett elvont leírását (absztrakt tényállás) és azon konkrét tényállást, amelyet jogi eljárás keretében az előre meghatározott absztrakt tényállásnak megfeleltetnek, és ekként ~nyé nyilvánítanak.

Az absztrakt ~ jogi tényállásában a jogalkotó tipikusan olyan cselekményeket rendel büntetni, amelyek a társadalom morális ítéletével is egybeesnek, veszélyeztetik az egyént, a közösséget és az életviszonyaikat; ám mivel a jog és az erkölcs a társadalom két külön szférája, ez az egybeesés nem szükségszerű. A jogalkotó mint az állami akarat kifejezője bármilyen tényállást megfogalmazhat ~ként, ha képes a végrehajtás és/vagy a társadalmi elfogadás erejével akaratát érvényesíteni. A ~ absztrakt tényállása az állami akarat megnyilvánulása: annak meghatározása, hogy milyen tetteket kíván megakadályozni vagy – egy-egy konkrét cselekmény bekövetkezte esetén – büntetni. Ezzel összefüggésben igen fontos a *nullum crimen sine lege* 'nincs bűncselekmény törvény nélkül' elve, azaz, amit a törvény nem nyilvánít büntetendő cselekménynek (magatartásnak), azt nem lehet ~nek minősíteni.

A ~ mint konkrét tényállás megvalósulása a büntetés logikai előfeltétele; a ~ nem más, mint jogi tényállás, így a tett nem önmagában valósít meg ~t, hacsak az erre jogosult hatóság, a Büntető törvénykönyv vagy más törvény alkalmazásával, jogilag megfelelő eljárás keretében a tettet ~nyé nem nyilvánítja. Mivel a ~ jogi és nem morális kategória, az adott tett nem önmagában hordozza ~i minőségét – elvégre egy tett morálisan lehet önmagában jó vagy rossz, de ~ mivoltát jogi (jellemzően bírói) értékelés állapítja meg.

Duff, Anthony R. és Stuart P. Green (szerk.): *Philosophical Foundations of Criminal Law* („A büntetőjog filozófiai alapjai", 2011).
Gellér Balázs József: *Legalitás a vádpadon: Az anyagi büntetőnormák legalitásának elméleti elemzése* (2013).
Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan* (1934; m. 1988, 2001).

TP

büntetés Azon jogi hatás, amely egy (jellemzően bírói) döntés révén az ezen döntés által →bűncselekménnyé (azaz büntetendő cselekménnyé) nyilvánított konkrét tényálláshoz utólag kapcsolódik. Büntetni csak olyan cselekményeket lehet, amelyeket a jogalkotói akarat már előzőleg bűncselekménnyé nyilvánított (*nulla poena sine lege* 'nincs büntetés törvény nélkül'), és egy-egy konkrét cselekmény bűncselekmény mivolta nem az elkövetésekor, hanem jogi (jellemzően bírói) megítélésekor derül ki.

A büntetőjog célját és értelmét a ~ révén nyeri el, mert annak érvényesítésében fejeződik ki az állami akarat. A ~ célját tekintve különféle elméletek léteznek, amelyek két fő csoportba: az abszolút és a relatív ~elméletekbe oszthatóak. Az abszolút ~elméletek szerint a ~ célja a bűncselekménnyel okozott igazságtalansági állapot megszüntetése, azaz a cél filozófiai: a bűncselekménynek mint az általános →igazságosság megbontásának megtorlása és az általános igazságosság ezáltali helyreállítása. Ezen elméletek hátránya, hogy kevésbé koncentrálnak a bűncselekmény körülményeire, és így az igazságossági szempontok mellett mind a gyakorlati megfontolások (társadalmi és egyéni érdekek), mind a méltányossági szempontok figyelmen kívül maradnak. Az abszolút ~elméletek nem a bűncselekmény és a társadalom viszonyából, hanem a bűncselekmény és egy adott abszolút igazság viszonyából indulnak ki. →Kant ezt az elméletet vallotta: akkor is szükségesnek tartotta volna a ~t mint az igazságosság helyreállítását, ha ahhoz társadalmi vagy állami érdek nem is fűződnék.

A relatív ~elméletek ezért inkább a társadalmi érdekből és a bűncselekmény társadalmi és egyéni környezetéből, hatásaiból indulnak ki: ezen elméletek szerint a ~nek nem a bűncselekményre – azaz a múltra –, hanem a jövőre kell hatnia. A központi fogalom tehát a megelőzés: a ~ célja, hogy kiszabásával a társadalmat visszatartsa hasonló cselekményektől (generális prevenció), és a tettest visszatartsa további bűncselekmények elkövetésétől, egyben segítse a társadalomba való visszavezetését (speciális prevenció).

Belovics Ervin, Gellér Balázs, Nagy Ferenc és Tóth Mihály: *Büntetőjog I.; Általános rész; A 2012. évi C. törvény alapján* (2014).
Duff, R. Anthony: *Answering for Crime: Responsibility and Liability in the Criminal Law* („Bűntettért felelni: büntetőjogi felelősség és felelősségre vonhatóság", 2007).
Hörnle, Tatjana: *Straftheorien* („Büntetéselméletek", 2011).
Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan* (1934; m. 1988, 2001).

TP

C

Cato, Marcus Porcius, Censorius maior (Kr. e. 234–149) Római államférfi, katonatiszt, diplomata, jogtudós, szónok, író, *augur*, korának legismertebb római személyisége, az ősi római erények megtestesítője. Hosszú és mindvégig igen aktív élete során szinte minden területen kiemelkedett. Vidéki (tusculumi) *homo novus* ('új ember', azaz akinek a családjában korábban senki nem volt állami főhivatalnok) létére a legmagasabb állami tisztségeket is betöltötte (Kr. e. 195: *consul*, 184: *censor*), innen a Censorius *cognomen*je (mellékneve). Szigorú és energikus censorként az erkölcsileg kifogásolható életmódot folytató szenátorokat kizárta a szenátusból. Gyűlölte a fényűzést és az uzsorásokat is. A közjót szolgáló erőfeszítései nevezetesek. Minden fontosabb ügyhöz hozzászólt, és konzervatív nézeteit tükröző, nagyhatású szónoklataival érdemben befolyásolta Róma politikáját. Legendás volt Karthágó-ellenessége (harcolt is Hannibal ellen). A hagyomány szerint 153-tól minden szenátusi beszédét így fejezte be: „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam" („egyébként úgy vélem, Karthágót el kell pusztítani") – mondása kezdőszavait ma is idézzük, ha valaki a meggyőződését már-már rögeszmésen ismételgeti. Még megérte a kezdetét a harmadik pun háborúnak, amely aztán beteljesítette követelését. Ifjúkorában jól megtanult görögül, ismerte a görög irodalmat, de a görögök iránt (beleértve a filozófusokat és orvosokat is) élete végéig ellenszenvvel viseltetett, és határozottan fellépett a görög kultúra erősödő behatolásával szemben, mert féltette tőle az ősi római erényeket (*mos maiorum* 'az ősök szokásai', *virtus*), amelyeket lelkesen propagált. A fiatalon általa is keményen végzett paraszti munka magasztalása és részletes megismertetése végett írta alapvető művét a földművelésről (*De agri cultura*; m. *A földművelésről*, 1966), valamint sajnos csak töredékesen fennmaradt munkáját Róma történetéről (*Origines*, „Eredetek"). E munkáival – szónoklatai mellett – megteremtette a latin prózát.

Astin, Alan E.: *Cato the Censor* („~, a censor", 1978).

FA

chicagói közgazdasági iskola Az 1950–1960-as években a Chicagói Egyetemen kibontakozó neoklasszikus közgazdasági irányzat. Képviselői elsősorban az akkor uralkodó →keynesi gazdaságelmélettel és az abból következő gazdaságpolitikával szemben fogalmazták meg nézeteiket. Fenntartás nélkül hittek a szabad piacgazdaság eszményében, meg voltak győződve arról, hogy a piac önkorrekciós mechanizmusai (kereslet-kínálat, ár-bér stb.) mindenféle célzott állami beavatkozás nélkül, automatikusan úrrá lesznek az átmeneti piaci, termelési, foglalkoztatási zavarokon. A keynesiánusokkal szemben hittek a magángazdaság hosszú távú stabilitásában, ezért ellenezték az állami, akár fiskális, akár monetáris eszközökkel végrehajtott keresletélénkítő politikát. Álláspontjuk szerint az állami beruházások és egyéb kormányzati kiadások a magánszektortól vonnak el hitelforrásokat, mivel a kormányzat növekvő hitelkereslete felhajtja a kamatlábakat, és így az összkereslet hosszú távon nem növekszik.

A monetáris politikának nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a fiskális politikának. E téren gazdaságpolitikai nézeteiket a XVI. századra visszanyúló mennyiségi pénzelmélet újrafogalmazásával alakították ki. Végkövetkeztetésképpen a pénzkínálat, a pénzmennyiség óvatos, évről évre állandó ütemű növelését ajánlották a jegybankoknak, lebegő valutaárfolyam mellett, mondván, hogy ez megakadályozza az infláció elszabadulását, egyszersmind a gazdasági növekedést is jobban szolgálja, mint az állami kiadások növelése.

Az 1970-es években, amikor az olajválság hatására a növekvő infláció vált a fejlett piacgazdaságok fő ellenségévé, és a magas állami újraelosztáson alapuló jóléti állam az első válságát élte Nyugat-Európában, a ~ háttérbe szorította a hagyományos keynesianizmust az amerikai és a nyugat-európai gazdaságpolitikában. A pénzügyi-gazdasági válság 2008-as kirobbanása óta azonban egyre több kritika éri nézeteiket. Mindenekelőtt az állam pénzügyi szektort ellenőrző, szabályozó szerepéről vallott felfogásukat bírálják, de sok közgazdász azt is felrója nekik, hogy

a pénz mennyiségének látszatra csupán enyhe inflációt engedélyező szabályozásával hosszú távon valójában jelentős inflációt gerjesztő mechanizmust idéztek elő, csak a világgazdaságban bekövetkező nagyfokú hatékonyságnövekedés okozta árcsökkenés sokáig elfedte a jegybankok által generált hitelbőség miatti valóságos inflációt.

A ~ legjelentősebb és legnagyobb hatású képviselője a beregszászi magyar zsidó hátterű Milton Friedman (1912–2006) volt, aki ifjúkorában még keynesiánus volt, sőt a szocialista eszmékkel is szimpatizált. Miközben államfelfogása →Hayekével volt rokon, elméleti közgazdászként Keynest többre tartotta. Hayekkel szemben abban is egyetértett Keynesszel, hogy az állami beavatkozás nem vezet diktatúrához az olyan országokban, amelyekben a társadalmat erős méltányosságérzet hatja át (mint például Nagy-Britanniában vagy a skandináv országokban).

Friedman 1964-ben szerepet vállalt a konzervatív →libertariánus Barry Goldwater elnökválasztási kampányában, később pedig Nixon, →Reagan és →Thatcher tanácsadója lett. A pénzmennyiség állandó ütemű növelését valló nézeteit az 1970-es években a német és a japán jegybank is átvette, sőt tanítványai révén („chicagói fiúk") a chilei diktátor, Pinochet gazdaságpolitikájára is nagy befolyással volt. Nézetei a posztkommunista országok gazdaságpolitikusaira és közgazdászaira is jelentős hatást gyakoroltak (például az egykulcsos adó, amely a fejlett piacgazdaságokban sehol sem fordul elő). Az euró bevezetésekor, 1999-ben azt jövendölte, hogy az első globális recesszió hatására felbomlik az euróövezet.

Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus* (1986; vál. Riesz Miklós); uő: *Kapitalizmus és szabadság* (1962; m. 1996).

Mátyás Antal: *A modern közgazdaságtan története* (1993).

PS

Churchill, Winston S. (1874–1965) Brit konzervatív államférfi, aki a második világháborúban hazája vezetőjeként nyújtott teljesítményével az egész világ tiszteletét kivívta.

A konzervatívok számára a politika alapja a történelemről alkotott felfogás. ~ azért is válhatott kiváló politikussá, mert a történelem tanulmányozására építette gondolkodását. Nem volt tehát doktriner mentalitású, mindig az „ügyeket" nézte: a századelőn a →szabadkereskedelem védelmében a liberálisokhoz csatlakozott, majd az 1920-as évek első felében visszatért a belpolitikai stabilitást ígérő konzervatívokhoz. Született harcos volt, aki számára a minden vagy semmi volt a tét; esetenként szinte hazardőrként vállalta a kockázatokat. Élvezte a hatalmat – és tudott is bánni vele. Beszédei, amelyek mindig a lényegre tapintottak, legendássá váltak: az 1953-ban kapott irodalmi Nobel-díjjal nemcsak történetírói munkásságát, hanem szónoki teljesítményét is díjazták.

Nagyra értékelte →Burke-öt, akiben azt csodálta, hogy össze tudta egyeztetni a szabadság védelmét és a tekintély tiszteletét. S amiként Burke úgy vélte, nem lehet belenyugodni a →francia forradalmi rezsim fennmaradásába, ő sem kívánta tétlenül nézni a totalitárius hatalmak terjeszkedését. Éleslátását dicséri, hogy felismerte, a →hitleri Németországgal nem lehet és nem is szabad egyezkedni. Erre az 1930-as években nagyon kevés közéleti szereplő volt képes. Kormányfői tevékenységével a világháború vészterhes éveiben (1940–1945) példát mutatott a konzervatív szellemiségű államvezetésből. Mindennemű demagógiát kerülve csak „vért, verejtéket és könnyeket" ígért a briteknek, de beszédeivel és személyes helytállásával lelket öntött a nemzetébe. Valójában ő volt Hitler legkeményebb ellenfele. Egyedülálló módon testesítette meg ugyanis mindazokat az értékeket, amelyek szemben álltak a militarizált tömegre támaszkodó modern zsarnoksággal: az arisztokratikus hagyomány védelmét és az egyéniség erejébe vetett hitét természetes módon kapcsolta össze a jog uralmának feltétlen tiszteletével és a brit demokrácia éthoszának képviseletével.

Rugalmasságát tükrözi, hogy az ellenségnek tekintett →Szovjetunióval is kész volt összefogni a győzelem érdekében. A bolsevik rendszert azonban már létrejöttekor úgy értékelte, ahogy Burke a francia forradalmat: a civilizált renddel való szakításként – s már 1919 januárjában intervenciót javasolt ellene. A második világháború lezárulása után a Fultonban (USA) mondott nevezetes „vasfüggöny-beszédében" (1946) ismét határozott fellépést, angol–amerikai összefogást sürgetett a Szovjetunióval szemben, amelynek a valódi természetét sokkal pontosabban megértette, mint az amerikai elnökök, Roosevelt és Truman.

Amikor 1951-ben ismét miniszterelnök lett, bölcsen tudomásul vette a hatévi munkáspárti kormányzás által bevezetett jóléti intézkedéseket – elvégre a „bölcsőtől a sírig" terjedő gon-

doskodás tervét még az ő kormányának a megbízásából dolgozta ki Lord Beveridge 1942-ben. Szorgalmazta az európai kontinens politikai integrációját – ezt azonban Nagy-Britannia részvétele nélkül képzelte el.

Igazi konzervatív államférfi volt: nem hitt a paradicsomot ígérő és aztán poklot teremtő ideológiákban, viszont mindent megtett azért, hogy megőrizze a britek örökségét, a szabadság- és jogtisztelő politikai berendezkedést és a nemzeti szuverenitást. A brit szellem megtalálta benne a maga emberét.

Fő művei: *A második világháború* (1950–1955; m. 1989); *Az angol ajkú népek története* (1956–1958; m. 2004).
Jenkins, Roy: *Churchill I–II.* (2001; m. 2005).

EG

Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–43) Római szónok, államférfi, filozófus, a latin próza legnagyobb mestere. Jómódú, lovagrendi családból származott. Retorikát, filozófiát és jogtudományt tanult, előbbieket görög földön is. Számos büntetőperben szerepelt sikeres szónokként. Ennek nyomán politikai karrierje is meredeken ívelt fölfelé, minden állami tisztséget az arra előírt minimális életkor betöltésekor nyert el. Ekként 43 évesen, Kr. e. 63-ban lett consul, ekkor szónoklataival és fegyveres erővel leverte a Catilina-féle összeesküvést, amiért a haza atyjává (*pater patriae*) nyilvánították. A triumvirátusok idején a szenátusi párt egyik vezető személyiségeként bátran, de rossz érzékkel lépett fel előbb Caesar, majd Antonius monarchikus törekvései ellen (filippikák), az utóbbi emiatt megölette.

Minthogy Caesar diktatúrája idején politikai szerepet nem játszhatott, a római nép üdvét filozófiai művek írásával kívánta szolgálni. A politikatudomány szempontjából legfontosabbak a trilógiának szánt *De oratore* (*A szónokról* [m. 2012]), *De re publica* (*Az államról* [m. 1995]) és annak kiegészítése, a *De legibus* (*A törvényekről* [m. 2008]), valamint a *De officiis* (*A kötelességekről* [m. 1857, 1941]). A *De legibus*ban leszögezi, hogy a nép üdve a legfőbb törvény (*salus populi suprema lex esto*) az állam vezetői számára. Az állam (*res publica*) ~ felfogása szerint a nép ügye (*res populi*). Sem a zsarnokságot, sem az elfajult demokráciát nem tekintette *res publicá*nak, így e fogalom nála közel került a →jogállam modern fogalmához. A *De re publicá*ban az ideális államformát (*optimus status civitatis*) a görög filozófusoktól eltérően nemcsak felvázolta, hanem mint realitást saját korának római köztársaságában meg is találta. Eklektikus gondolkodóként a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia elemeit elegyítő kevert alkotmányt (*mikté politeia*) tekintette ideálisnak. Nagy súlyt helyezett a polgárok jogegyenlőségére és a társadalmi rétegek együttműködésére (*concordia ordinum*) is. A családot az állam egyfajta nevelőiskolájának tekintette.

A modern államtudomány számos fogalmát ő alapozta meg. A *status rei publicae*-n az „állam állapota" mellett államformát, illetve az állam intézményeit is értette, s ezzel az →állam modern fogalmát (*status*) is megelőlegezte. Az ő korában már ismert *„rem publicam constituere"* kifejezés nyomán ő beszélt először *constitutio rei publicae*-ről, ami közel áll az 'állam alkotmánya' jelentéshez. Műveiben jelentkezik a legkorábban a *ius publicum* mint →közjog és a *ius privatum* mint →magánjog szembeállítása.

~t, illetve egyes műveinek addig lappangó kéziratait a XIV. században Petrarca fedezte fel, és attól fogva eszményítette a ~i latinságot. A humanisták a polgári erények és a szabadságeszme szószólójaként és a zsarnokság elszánt ellenfeleként méltatták. A XVII. században különösen →Locke került a befolyása alá, aki a világtörténelem kiemelkedő alakjai közé sorolta őt. A XVIII., sokszor „ciceróinak" is nevezett században fejtette ki a legnagyobb hatását. Nemcsak a kor legnagyobb francia (→Montesquieu, Voltaire, Diderot, →Rousseau) és brit (→Hume, →Burke, →Adam Smith) gondolkodói, hanem az amerikai alapító atyák is lelkesedtek érte. John Adams és Jefferson benne az alkotmányosság és a köztársaság eszméjének legklasszikusabb képviselőjét tisztelték. A XIX. században a hatása a latin antikvitás tekintélyével és a latin nyelv ismeretével együtt zuhanásszerűen csökkent, amin az sem segített, hogy 1819-ben felfedezték a *De re publica* legtöbb töredékét őrző vatikáni kódexet. Lesújtóan vélekedett róla mint államférfiról Mommsen, akárcsak filozófiai, illetve politikatudományi jelentőségéről →Marx és Sir Frederick Pollock is. A XX. század második fele óta ismét nagyobb figyelmet kap. Cumming értékelése (1969) szerint ~ alapozta meg Polübiosszal együtt a modern politikai gondolkodást.

Hamza Gábor: „Cicero De re publicája és az antik állambölcselet", uő: *Az állam* (2007).
Wood, Neal: *Cicero's Social and Political Thought* (1988).

FA

cigányok/romák Európában Európába a Balkánon keresztül a XV. század elején érkeztek nagyobb számú cigány törzsek Indiából. Nagy feltűnést keltettek, de a fogadtatásuk kedvező volt. Az egzotikus, önmagát egyiptominak mondó, hitehagyottsága miatt zarándoklatot járó és alamizsnáért folyamodó mesével a pápától, a császártól, a főuraktól menleveleket szerző, majd másoló nép csoportjai bekalandozzák egész Európát, Spanyolországig, Angliáig. A dokumentumok szerint évtizedekig, néhol egy egész évszázadra keresik a kedvüket, vendégül látják őket, pénzt is kapnak, ők meg cserébe zenélnek, jósolnak, hagyják magukat megcsodálni. Az idillnek aztán vége szakad, az alkalmi látogatók kezdenek terhessé válni, kezdődnek a konfliktusok, a közösségek védik szokásaikat, rendjüket, biztonságukat, életformájukat, ahogy a cigányok is ragaszkodnak a sajátjukhoz. Európa a cigányok ügyében kettéválik. Nyugat-Európában a tűrés, az elutasítás, üldözés hullámai követik egymást, a cigány közösségek párhuzamos kis társadalmi csoportokként élnek a modernizálódó nyugati társadalmak peremén a tragikus fordulatig, a roma holokausztig. Nyugat-Európában máig többnyire vándoréletet élnek. A meg-megújuló, bár többnyire elszigetelt kísérletek a cigányok beillesztésére sem a földművelő, sem a bérmunkás, sem a tanuló társadalmakba nem járt sikerrel. Némileg más a helyzet Spanyolországban, ahol Nyugat-Európa legjelentősebb számú cigány kisebbsége él, közel félmillió, itt, ahogy Kelet-Közép-Európában is, a cigány közösségek elkülönülésük ellenére több tekintetben termékeny, kölcsönösen előnyös együttműködésre jutottak a falusi, majd elemeiben még a városi többségi társadalom közösségeivel. Így a spanyol népi kultúrában is jelentőssé vált a szerepük. Mindennek következményeként Kelet-Közép-Európában és Délkelet-Európában él a 7–8 millióra becsült európai roma népesség többsége. A XX. század közepén itt végbement modernizáció elsöpörte a tradicionális életformák több-kevesebb maradványait, a cigányságot a szocialista diktatúrák az iparosításhoz kapcsolódó munkakényszerrel próbálták asszimilálni. A szocialista rendszerek összeomlása után azonban a képzetlen, továbbra is a többségi társadalomtól elkülönülten élő cigányság a rendszerváltozások többszörös vesztesévé vált. A helyzet kritikus, a szociális, kulturális integrációnak nincs alternatívája, feltétele azonban a cigányság közösségi egyediségének, évszázadok óta megőrzött örökségének feladása, hiszen ez az elkülönülés és az elkülönítés elsődleges forrása.

A cigányok Európa minden országában jelen vannak, akárhogy is nevezik őket (vagy ők magukat). Az 1971. április 8–12-i, londoni I. Roma Világkongresszuson →nemzetnek nevezték magukat, a nemzet tagjait pedig, éljenek bárhol a világon, romának; közös himnuszt és jelképet választottak. A névhasználat ugyan elterjedt, de a nemzetté – afféle kulturális, páneurópai vagy világnemzetté – válás nem látszik előbbre haladni. Ma mind az elnevezés, mind a közösség, illetve a közösséghez tartozás nyitott kérdések, olyannyira, hogy a közös nyelv is csak terv, hiszen a roma identitású vagy romának tartott európaiak többségének az anyanyelve már nem a roma nyelv valamely változata, hanem a többségi nyelv. A hatvannál is több helyi roma nyelvváltozat amúgy is olyannyira eltérő, hogy a megértést is akadályozza, miközben ezeket a nyelveket egyre kevesebben beszélik, és a lovári írásbeliség nem terjed, sőt, a roma öntudat fórumai is a többségi társadalmak nyelvét használják, hiszen csak így juthatnak el saját közönségükhöz is. Másfelől pedig a romák/cigányok egyúttal természetesen spanyolok, németek, csehek, magyarok stb. is, a páneurópai roma nemzetnek ezzel a sokféle kettős identitással is számolnia kell; történelmi kérdés, hogy képes lesz-e rá.

Kétségtelenül vannak az európai roma összetartozásnak újabb és újabb elemei, ezek azonban jellemzően a magaskultúra körébe sorolhatók (a tradicionális roma kultúra is ebben a körben jelenik meg), így hát a legtávolabb esnek a helyi roma közösségek világától, zajlik azonban a fragmentálódás is, a nyelvvesztés, amely azonban inkább az integráció kísérőjelensége. Az összetartozás, mint az elkülönülés, a nyelvőrzés, a roma közösségi élmény a legerőteljesebben éppen a szegregált, elesett, szegény közösségekre jellemző.

1971 óta hat kongresszus is volt, ma már Kelet-Közép-Európa és a Balkán is az egységesülő Európa része, az európai roma identitás azonban továbbra is merőben intellektuális képződmény marad.

Anyaországuk nem lévén, mindenhol saját hazájukban vannak, ám egyúttal mindenütt elkülönülnek kisebb-nagyobb mértékben az adott többségi társadalomtól. Ezek az elkülönülési elemek azonban nem az eltérő nyelvű, nemzetiségű vagy vallású közösségek szerinti eltérések, hanem az adott polgári társadalmakból való egyfajta kiszakadtság,

be nem illeszkedés elemei. Legátfogóbb elem talán a modern munkamegosztásból és a közép- és felsőfokú képzésből való kimaradás.

Noha az utóbbi évtizedekben jelentős roma értelmiségi réteg is kialakult, de ez a réteg a személyes integráció útját járta végig (ami folyamatosan zajlik évszázadok óta), ami a roma többség integrációját egyelőre nem látszik hatékonyan segíteni.

Az Európai Unió saját közös üggyé tette a romák európai sorsát. Először a Roma Integráció Évtizede Program 2005–2015 révén. Magyarország a program kialakításában kezdeményező szerepet vállalt, a program titkársága is Budapesten volt. Majd az Európai Unió romaintegrációs keretrendszert alakított ki 2011-ben a Tanács magyar elnöksége alatt. Az Európai Bizottság 2011. április 5-én fogadta el *A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig* című határozatát. A stratégiák kulcselemei: az *oktatás* („minden roma gyermek befejezze legalább az általános iskolát, és minőségi oktatásban részesüljön"); a *foglalkoztatás* („a romák és a népesség többi része között fennálló foglalkoztatási különbségek csökkentése"); az *egészségügy* (a romák és a népesség többi részének egészségügyi állapota közötti eltérések csökkentése) és a *lakhatás*, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés („a lakhatáshoz és a közműszolgáltatásokhoz való hozzáférési arány kiegyenlítése a romák és a lakosság többi része között"). A kulcselemek egyszerre jelzik az elmúlt évtizedek eredménytelenségét és a közösség elszántságát. A helyzet 2017-ben sem a források, sem a közösség, sem az együttműködés tekintetében nem ugyanaz, mint az évtized elején.

Fraser, Angus Sir: *A cigányok* (1992; m. 2002, 2006).
Liégeois, Jean-Pierre: *Romák Európában* (2007; m. 2009).

TG

cigányok/romák Magyarországon A történet leírása önmagában is nagyon nehéz, hiszen nincs roma írásbeli hagyaték, a dokumentumok többségében a roma és nem roma társadalom közötti konfliktusok irataiként keletkeztek, természetesen a többségi társadalom érdekeinek, törvényeinek, kultúrájának a képviseletében. Ezen túl külön nehézséget okoz az értelmezésben, hogy a roma kisebbség helyzetének nagy fordulatai zajlanak az ezredfordulón, mind a népességrobbanás miatt (az ország egyes régióiban a 18 év alatti korosztály 20-30%-a, összességében 15%-a roma származású), mind a társadalmi integráció számtalan új híre miatt: már nagy számban vannak autonóm roma szervezetek, intézmények, politikai szervezetek, önkormányzatok. Mindez az értelmezői perspektívát természetesen módosítja. Ugyanakkor a roma társadalom továbbra is súlyos válságban van, és a közösségi szerveződés valójában töredékes. A roma értelmiségiek egy része szerint a romák története szenvedéstörténet, az elnyomás és a kirekesztés története (s a nem roma kutatók egy része is rokon állásponton van). A másik oldal pedig a romák elkülönülését tekinti kiindulópontnak, amely századokon át meghatározó jegye a roma közösségeknek. Továbbá a roma identitás is kérdés, hiszen a ma romának tekintett népesség többsége nem vállalja roma identitását (így hát a lélekszám is nézőpont kérdése, a becslések az összlakosság 7-10%-a körülire teszik a számukat). S természetesen így a válság leírása is kérdéses, hiszen sokak szerint a romák válsága tulajdonképpen a magyar társadalom válsága.

Források szerint a középkori Magyarország területén a XIV–XV. század fordulóján jelennek meg a Balkán felől érkezve az első cigány csoportok, kompániák. Megjelenésük nem okoz riadalmat, sem ellenállást, a vándorlók közül azok, akik a királyság területén maradnak, vagy nyugat-európai kalandozások után oda visszatérnek, néhány évtized múltán már vándor fémművesekként vannak említve, majd egy évszázad elteltével már zenészek is, aztán számos szolgáltatást, munkát vállalnak, aranymosók, kutyapecérek, erődítménynél dolgoznak, beilleszkednek a helyi munkamegosztás rendszerébe. De – s a cigány-roma történet szempontjából ennek meghatározó jelentősége van – a társadalom peremén, megőrizve mozgásszabadságukat és elkülönülésüket. Ebből aztán az évszázadok során fokozatos nyelvvesztés és letelepedés lett, leszármazottaikat *romungró*knak, magyar cigányoknak is nevezik. Önálló csoportjukat a zenész cigányok alkották, akik szinte külön kasztként, a roma és a magyar társadalomtól egyaránt elkülönülve éltek, és szolgáltattak zenét a falusi kocsmákban és a főúri kastélyokban, a lakodalmakban és a közösségi rendezvényeken egyaránt, s egyúttal a magyar zenei kultúra követeivé és képviselőivé is váltak a múlt századforduló idejére egész Európában. Hasonlóképpen lett örökletes foglalkozássá a szegkovácsolás, a házaló kereskedés, az üstfoltozás. Ebben az időben az együttélés kölcsönös előnyök-

kel járt, de békésnek, zavartalannak azért nem mondható. Az 1782-es nagy, Hont vármegyei cigány per – amelyben emberevés bűntettének bizonyítását a vádlottak beismerésére alapozó bíróság 41 végrehajtott halálos ítéletet hozott – rémületes bizonyítéka annak, hogy az együttélés mélyén félelmek, előítéletek, konfliktusok egész rendszere rejtőzik.

A XIX. században újabb nagy betelepedési hullám kezdődött. Románia felől nagy számban érkeznek a *lovári* nyelvet beszélő oláhcigányok és a román archaikus változatát beszélő *beás*ok. Erdős Kamill cigánykutató az 1950-es években az oláhcigányoknál még felfedezte a törzsi kapcsolatok rendszerét. A következő törzseket azonosította: a) *lovári* (lókupecek, lókereskedők); b) *posot'ari* (zsebtolvajok); c) *kherari* (alkalmi munkások, házzal bírók); d) *colari* (szőnyegkereskedők); e) *kelderari* (rézművesek, üstfoltozók); f) *cerhari* (sátorosok); g) *mašari* (halászok); h) *bugari* (dögösök); i) *čurari* (késesek); j) *drizar* (rablók); k) *gurvar*, *fodozovo* (tepsikészítők, edényfoltozók). Ezek a törzsnevek is jelzik a Magyarországra érkező több ezer cigány ember életmódját, kulturális örökségét, civilizációs státuszát. Megjelenésük, beilleszkedésük sok konfliktussal járt. Így történhetett meg, hogy az emberevés már elfeledettnek gondolt vádja a dánosi rablógyilkosságnál is felmerült: az elkövetőket vándor oláhcigány kompániák táborba gyűjtésével és vallatásával próbálták megtalálni. A tragédia hat végrehajtott halálos ítélettel zárul 1908-ban, a közvélemény nagyobb részének erős indulataitól kísérve.

A romák ezreinek 1944-es deportálása, sokuk áldozattá válása a →holokausztban azonban a közelmúltig szinte nyomot sem hagyott a magyar történelmi emlékezetben.

A szocialista korszak a munkakényszer kora. Ekkor a romák többsége munkába állt, a szocialista nagyipar és mezőgazdaság a képzetlen munkások nagy tömegét tudta foglalkoztatni. Megkezdődött a súlyos iskolázottsági hátrányok felszámolása is, de ez is csupa ellentmondás, s nemcsak amiatt, mert a rendszerváltozás után a többség munkanélkülivé vált, hanem azért is, mert a munkakényszer és az iskoláztatási program csak töredékesen segítette a valódi integrációt, miközben a roma szerveződések csak a korszak végén kaptak szabad utat.

A XXI. század elején egyfelől az együttélés lehetségességét éljük át a mindennapokban, a roma értelmiség megjelenésével, a roma kultúra virágzásával, romák ezreinek konfliktusok nélküli beilleszkedésével a modern gazdaságba, a polgári életformák keretei közé. Másfelől pedig a gyökeres, örökölt és új problémákra, az együttélés súlyos konfliktusaira figyelmeztetnek újabb és újabb tragédiák, a Szögi Lajos halálával végződő lincseléstől a roma gyilkosságsorozat hat áldozatáig. Leírhatjuk a szélsőségeket egyszerű felsorolással, adatokkal is. Egyfelől van Roma Nemzetiségi Önkormányzat, Száztagú Cigányzenekar, roma szakkollégiumi hálózat, roma nemzetiségi iskolák, mindenekelőtt a Gandhi Gimnázium, Cserdi, roma falu, sikeres roma önkormányzattal, Romológiai és Neveléssszociológiai Tanszék és Romológia Kutatóközpont a Pécsi Tudományegyetemen, Arany János Tehetséggondozó Program. Másfelől a szegénység, kirekesztettség, munkanélküliség, elhanyagoltság, aluliskolázottság stagnáló, olykor tovább romló adatai, s mindennek kísérőjelenségeként a többségi társadalommal való együttélés sok konfliktusa. A felnőtt roma lakosság körében a közfoglalkoztatás ellenére is nagy a munkanélküliség, s a középiskolából lemorzsolódó roma fiatalok többségére is munkanélküliség vagy szociális foglalkoztatottság vár.

Magyarország meghatározó szerepet vitt az Európai Unió romastratégiájának kidolgozásában (2011), a magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia 2011–2020 mintaadónak számít Európa-szerte, először hazánkban jött létre önálló, ezzel a kérdéskörrel foglalkozó államtitkárság. Több nagyszabású, többnyire uniós támogatású projekt célozta meg már az elmúlt évtizedekben a problémák orvoslását. 2017-ben is újraindult az „Aktívan a tudásért” elnevezésű program, amely a hátrányos helyzetű térségek többszörös hátrányt elszenvedő lakosait, főként romákat próbál felkészíteni a munka világába való visszatérésre.

Bencsik Gábor: *Cigányokról* (2008).
Fleck Gábor és Szuhay Péter: *Kérdések és válaszok a cigányságról* (2013).
Kertesi Gábor: *A társadalom peremén: Romák a munkaerőpiacon és az iskolában* (2005).
Lakatos Menyhért: *Füstös képek* (1975).
Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985* (1986).
Szabóné Kármán Judit: *A magyarországi cigányság I. (cigányok és romák)* (2016).

TG

cionizmus Az önálló zsidó „nemzeti otthon", a zsidó állam létrehozására irányuló, elsősorban politikai mozgalom; magán viselte a XIX. századi nemzeti mozgalmak, így a magyar nacionalizmus hatását is. A Cion (magyarosan Sion) szó hagyományosan Jeruzsálemet, illetve egész Izraelt jelentette. Az Ószövetség (2Sámuel 5–6) szerint Dávid elfoglalta Cion várát, azaz Jeruzsálem városát, oda vitette a frigyládát, s utóbb Salamon itt építette fel templomát.

A ~ a XIX. század végén a zsidóság megoldatlan társadalmi helyzetére, illetve az →antiszemitizmusra való válaszként jelentkezett, és az önálló területtel rendelkező zsidó autonóm hatalom megteremtését tűzte ki végcélként. A kelet-európai (főként oroszországi) zsidóság nagy része – fizikailag is – szenvedett az antiszemitizmustól, jogegyenlősége még váratott magára. Nyugaton, így Magyarországon is a zsidóság egyenlővé vált, de a Dreyfus-per alapvetően érintette sokak identitását: hiába történt meg a társadalmi befogadás, ha az antiszemita érzület nem tűnt el. A zsidóság hagyományosabb és egyben a mozgalomhoz is csatlakozó erői ragaszkodtak Palesztinához (*Erec Jiszráél* 'Izrael Földje'), a zsidó állam ókori helyéhez, és sorban elutasították az egyéb területi alternatívákat, például a Sínai-félszigeten lévő El-Aríst vagy Ugandát.

Bár sem az elnevezés, sem maga a mozgalom nem tőle származik, de a budapesti születésű Theodor Herzl tette világpolitikai tényezővé a cionista mozgalmat, s az első világháború alatt, 1917-ben Lord Balfour angol külügyminiszter nyilatkozatban tett ígéretet a „zsidó nemzeti otthon" létrehozására. Más nemzeti ideológiákhoz hasonlóan a ~ is rendelkezett bal- és jobboldallal, voltak liberális, konzervatív, sőt jobboldali radikális követői is, és kultúrcionista válfaja is kialakult. Paradox módon a ~ teljes sikere, a zsidó állam kikiáltása az európai zsidóság jórészének (kb. 6 millió ember, a 60%) kiirtása, a →holokauszt nyomán vált lehetővé. Az 1948-ban kikiáltott izraeli állam mindig sikerrel védte meg önmagát a támadásokkal szemben, és a zsidóság új szellemi központja jött létre az országban.

A ~ sokat változott az idők folyamán, nem pusztán az államalapítás jelentett cezúrát, hanem az 1967-es hatnapos háború is, amikor teljesen megváltoztak a dimenziói. A korábbi, túlnyomórészt szekuláris áramlatok mellett megerősödött a vallásos ~ is, amely a bibliai területek elfoglalását és benépesítését tűzte ki célul, míg a világi ~ elkezdett visszaszorulni. Izrael állam hivatalosan is képviseli a ~ egyik fő (nem általánosan elfogadott) célkitűzését, a világ zsidóságának a zsidó államba való költöztetését, ugyanakkor az izraeli társadalmi és politikai konszenzus is egyre inkább hajlamos annak elfogadására, hogy a világ zsidóságának egy része nem költözik Izraelbe, miközben fenntartja az ország menedékhelyjellegét is.

Magyarországon a ~ a nagyfokú asszimiláció miatt csak a →vészkorszak után erősödött meg, de utóbb a kommunisták ezt is üldözték. Ma virágzik a hazai kultúr~.

Lacquer, Walter: *A History of Zionism: From the French Revolution to the Establishment of the State of Israel* („A ~ története a francia forradalomtól Izrael állam megalapításáig", 1972, 2003).

Novák Attila: *Theodor Herzl* (2002).

Vital, David: *The Origins of Zionism* („A ~ eredete", 1975); *Zionism: The Formative Years* („A ~: a kibontakozás évei", 1982); *Zionism: The Crucial Phase* („A ~: a döntő szakasz", 1987).

NA

Cioran, Emil (1911–1995) Román származású francia gondolkodó. A tagadás filozófusa, aki a filozófiát is tagadta. Pályáját a lét abszurditását átpoetizáló lirizálással és egyben a társadalmi polarizáció radikális elutasításával kezdte. „A kétségbeesés csúcsán" (1934; m. *Gond*, 1999) vallomásaitól így jutott el a →fasizmushoz mint az egyéni ontológiai válságot megoldó kollektív önmegváltás lehetséges formájához. A *Schimbarea la faţă a României* („Románia színeváltozása", 1936) a partikularizmus patológiájának kézikönyve. A totalitárius társadalmi-nemzeti forradalom követelményét fejti ki, elismerve „a színeváltozás" képtelenségét, amit leginkább sokat idézett bonmot-ja fejez ki: „Kína lakosságával és Franciaország sorsával rendelkező Romániát szeretnék". Amikor a Vasgárda rövid időre hatalomra került, ő maga is osztozott a fasiszta extázisban, majd a bukás után Franciaországban húzta meg magát. Amikor leereszkedett a Vasfüggöny, román anyanyelvét megtagadta, és ezzel pecsétet ütött sötét múltjára, ugyanakkor ő maga nem volt annyira jellemtelen, hogy ne ismerje be és ne mentegesse tévedését, míg a többi egykori nagy fasiszta írástudó hallgatásba burkolózott. 1949-ben publikálta első francia művét, *A bomlás kézikönyvé*t (1949; m. 1990), a *Combat* című lap így üdvözölte őt: „Íme, itt van, akit vártunk, a koncentrációs táborok és a kollektív öngyilkosság idejének prófétája, akinek eljövetelét a semmi

és az abszurd filozófusai készítették elő, ő a rossz hír hordozója.” Párizsban egyébként a nagyvárosi remete színjátékát tökéletesen játszotta el: úgy tett, mintha egyedül élne egy manzárdszobában, ahol valójában csak dolgozott, miközben alatta kétszobás lakásban élettársa kispolgári nyugalmat biztosított. Viszont a francia aforizmaműfaj legjobb hagyományait éltette olyan veretes nyelven, hogy kora legnagyobb francia stilisztájának tartják. Vonzotta az is, ahogy a gnosztikus Isten-ellenes hagyományt példázatokba foglalja. Végül – „ateista teológus”-ként – megtért a Teremtés könyvéhez, átstilizálva az eredendő bűn elkövetésének történetét, ami nélkül „nem lehet megmagyarázni az egyetemes történetet”. Ennek lényege: az ember elárulta az állatokat, emberré vált, és mivel „természete csírájában romlott”, ezért büntetése a Történelem (→kelet-közép-európai szélsőjobboldali mozgalmak).

További művei: *Egy kifulladt civilizációról* (1998); *A létezés kísértése* (1956; m. 2008); *Történelem és utópia* (1960; m. 2005).

Miskolczy Ambrus: *Cioran hosszú kamaszkora, avagy mi legyen a fasiszta múlttal?* (2014).

MA

civilizáció Fogalmának széles körben elterjedt jelentése Rotterdami Erasmus 1530-ban publikált írásához (*De civilitate morum puerilium* ’A gyermek illő magatartásáról’; m. *Az erkölcsnek tisztességes [emberséges] volta*, 1591) köthető. Erasmus az illendő viselkedést nevezte civilizáltnak. A híres jogász, Samuel von Pufendorf 1686-ban arról értekezett, hogy az erkölcs, a kulturált élet és a lélek művelése csak a polgári állapotban (*status civilis*) mehet végbe, s ezzel szembeállította a barbár népek természeti állapotát. E jelentésmódot tükrözi a XIX. századi magyar szóhasználat is, amely polgárosodást értett civilizálódáson. A ~ jelentéstörténete két másik fogalom (kultúra, barbárság) összefüggésében formálódott. Vetélytárs fogalma a *kultúra*. A kultúra és a ~ fogalmát viszonylag világosan a német gondolkodásban határolták el egymástól, ahol is a kultúra a szellemi tevékenység eredményeire utalt (→Kant), a ~ pedig részben az illendő viselkedésre, részben pedig a természet uralásához szükséges technikai tudásra. A kultúra jelenségének magasabbrendűsége, a ~val való szembeállítása a XX. századi német gondolkodásban (→Spengler) is kifejeződött. Más nyelvterületen ez a megkülönböztetés nem volt hasonlóképpen éles. A civilizáltság, a ~ ellenfogalma a barbárság. E kettőt jellemzően egy folyamat két stádiumának megjelölésére használták. A barbársággal szembeállított ~ról nem annyira a forradalmár, hanem inkább a reformista gondolkodók beszéltek. Az elmúlt fél évszázad gondolkodástörténetében Norbert Elias ~-elméletének a hatása a legfigyelemreméltóbb. Eszerint a civilizált magatartás azt jelenti, hogy a konfliktusba került felek nem használják a fizikai erőszakot konfliktusmegoldó eszközként. Elias az önkontroll felerősödését az állami erőszak-monopólium létrejöttével magyarázta, aminek következtében az erőszak legitim alkalmazása a magánszférából átkerült a kizárólagos állami hatáskörbe. Huntington elmélete globális összefüggésbe helyezte a ~k közötti küzdelmet (→civilizációk versengése).

Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata* (1937–1939; m. 1987).

Huntington, P. Samuel: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (1996; m. 2005).

KA

civilizációk versengése A nagy hatású elméletet a neves amerikai politológus, Samuel Huntington dolgozta ki bizonyos elemeiben →Spenglernek a Nyugat hanyatlásáról alkotott nevezetes elméletére támaszkodva. Huntington szerint a hidegháború befejeződésével az ideológiai alapú szembenállást a →civilizációk küzdelme váltja fel. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című (1996; m. 1999) könyvében azt fejtette ki, hogy a legmélyebb törésvonalak a XXI. században a kulturális identitás mentén jelennek meg. A civilizáció fogalmát a legtágabb azonosulási keretként, „a kulturális identitás legtágabb szintjeként” határozta meg, amelyben a vallás játssza az alapvető szerepet. Feltételezése szerint a „melyik oldalon állsz?” kérdését háttérbe szorítja a „ki is vagy?” kérdése, és a nemzetközi kapcsolatok főszereplőit a világ nagy – nyugati, ortodox, iszlám, afrikai, latin-amerikai, hindu, kínai és japán – civilizációi tömörítik majd. Bírálói szerint Huntington túlértékelte a civilizációkat elválasztó vonásokat. Kétségtelen: az elmélet nem magyaráz meg mindent – de hozzájárul a konfliktusok magyarázatához.

Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2011, 2017).

Ferguson, Niall: *Civilization: The West and the Rest* („Civilizáció: a nyugat és a többi”, 2011).

EG

civil társadalom Eredetileg a mai értelemben vett politikai társadalmat jelentette, azaz a polgárok együttesét. A *societas civilis* római korban is létező fogalma nem közvetlen előzmény, mivel maga a társadalom (*societas*) mint az adott ország „minden” lakosát magába foglaló, de azok önállóságát, autonómiáját megtartó és megőrző együttes csak a XVI–XVII. század politikai gondolkodásában nyert teret. A legfontosabb klasszikus szerző →Locke, akinek a *Második értekezés a polgári kormányzatról* (1689; m. 1986, 1999) című munkájában jelenik meg a természeti (társadalom előtti) állapot és a kormányzattal rendelkező politikai közösség állapota közötti logikai-politikai fázisként a politikai (azaz polgári vagy civil) társadalom, helyesebben társulás. A korai whig álláspontot képviselő Locke számára nagyon fontos volt, hogy bizonyítsa: a polgárháborúba jutott Anglia számára nem az abszolút monarchia, hanem kifejezetten a parlamenti szupremácia a logikus választás. Ehhez azonban előbb azt kellett igazolnia, hogy Anglia a polgárháború (a kormányzat felbomlása) következtében nem a természeti állapotba jutott vissza. Ha ugyanis így történt volna, akkor semmivel sem lett volna több ok az egyik, mint a másik megoldást választani. Locke azonban úgy vélte, szó sincs a természeti állapotba való visszaesésről, mert Anglia politikai társulásként továbbra is létezik, csak éppen nincs kormányzata, a kormányzat fölépítéséhez pedig előbb a törvényhozó hatalmat kell megalkotni, a végrehajtó (uralkodó) csak utána következik.

A civil (polgári, politikai) társadalom ebben a konstrukcióban tehát a *kormányzat fölállítására társult magánemberek*, nem pedig atomizált, elszigetelt, társadalmon kívüli individuumok együttese. Mind a mai napig ezt a locke-i érvelést használjuk, amikor a demokratikus választást úgy értjük, mint ami nem csupán a meglévő kormány leváltása vagy mandátumának megerősítése, hanem egyúttal a politikai közösség létezésére mondott igen is. A választásokon való részvétel ilyen értelemben egyrészt a legfontosabb polgári-civil kötelesség, másrészt valamilyen politikai döntés is (párt, politikus, világnézet, program választása). A ~ fogalmának eredetileg tehát kettős funkciója volt, és részben van ma is: a politika belőle ered, de megkülönbözteti magát tőle, hiszen a ~ mint *magánemberek* társulása valamilyen értelemben a kormányzat létrejötte után, attól függetlenül is fennmarad.

A ~ fogalma a mai használat szerint inkább ebben, tehát a →politikától elkülönült társadalom értelmében ismert; még pontosabban nem a politikától, hanem az →államtól, →kormányzattól, →közigazgatástól való elkülönülésként. Ezt az oldalt főként →Tocqueville emeli ki demokráciaelemzésében. A mindenre kiterjedő gondoskodást megcélzó állam vagy kormányzat lehetséges ellensúlyát látja a ~ban, lényegében a letűnő arisztokrácia helyébe lépve. A ~ ebben a felfogásban szigorúan magánemberek különböző alkalmi vagy tartós társulásainak együttese (→egyesületek, egyesülési jog). A legtágabb értelemben minden nem állami szerveződést ide lehet sorolni, tehát akár a →sport- vagy hobbitevékenységek űzésére létrejövő szervezeteket is. Abból azonban, hogy a legtöbb diktatúra igyekszik kontroll alatt tartani még ezeket a szervezeteket is, erős érv adódik amellett, hogy már ezek egyszerű léte is valamilyen alternatívát kínál az embereknek ahhoz, hogy a közösségi életüket olyan értékek, elvek szerint éljék, amelyek szemben állhatnak az uralkodó világnézettel, →ideológiával. Így a ~ kulcsfontosságú intézményei az élet egészére vonatkozó emberi felfogások egyeztetését, bizonyos alapvetően fontos közös célok elérését lehetővé tevő társulások, például az →egyházak vagy egyes társadalmi mozgalmak.

Minél közéletibb, azaz minél inkább a politikai közösség alapkérdéseit illető témákra, tevékenységekre szerveződő társaságról van szó, legyen a cél akár emberijog-védelem, akár korrupcióellenesség, akár vallásgyakorlat, annál közelebb kerül a ~nak ez a része a politikához. Amennyiben pedig az adott társulás intézményes kapcsolatokat épít ki a közigazgatással (az egészségügy, a szociális és az oktatási rendszer, a környezetvédelem, a rendvédelem terén), a pártokkal (háttérintézményként, rendezvényszervezőként) vagy a törvényhozással (lobbistaként, érdekvédelmi kamaraként, →nyomásgyakorlás), a ~ saját magát is mintegy becsatornázza a politika, a kormányzás szférájába.

Bizonyos értelemben a ~ világának fogalmilag legnehezebben kezelhető szervezetei a politikai →pártok. Sokan elvi alapon ki is zárnák őket ebből a körből, noha alapvető ismérveik szerint idetartoznak: e jellemzők az önkéntes belépés, a formális és jogi függetlenség (részleges kivételekkel) az államtól és a közigazgatástól, nemritkán sokféle civil tevékenység szervezése és főleg a világnézeti közösség. Természetesen mivel a pártok

az esetek túlnyomó többségében nem egyszerűen érdekvédelmet vagy ideológiai közösséget kínálnak, hanem a törvényhozási többség megszerzése és a kormányzás a céljuk, a ~tól való elkülönítésük mellett is szólnak érvek. De talán leghelyesebb, ha a ~ eredendő Janus-arcúságának legjobb példáit látjuk bennük. Bár a pártok is magánszemélyek társulásai, egyúttal a közhatalom, a politikai közösség irányításához szükséges fölhatalmazás megszerzésének eszközei, a politika mint tevékenység kulcsfontosságú szereplői.

Kovách Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás és Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon* (2012).
Szabó Máté: *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat* (2005).

BZ

common law ('közönséges jog') Az angolszász jogrendszerek jellegzetes szokásjogi alkotóeleme, amely mind a mai napig az életviszonyok széles körét szabályozza. Történetileg kialakult, bíró alkotta jog; jogesetről jogesetre haladva, fokozatos fejlődéssel nyerte el aktuális formáját. Döntő szerepet játszanak benne a precedensek, vagyis azok a konkrét ügyekben – jellemzően magasabb bíróságok által – hozott döntések, amelyek a későbbiekben minden más, hasonló eset eldöntésének alapjául szolgálnak. A ~-bíráskodás hagyományos értelmezése szerint a bírók valójában nem alkotják, hanem sokkal inkább „megtalálják" a jogot, amelynek eredete a népi jogszokásokban keresendő, és a történeti idők homályába vész. Így bár megnevezhetjük a ~ hagyományának néhány kiemelkedően fontos képviselőjét, illetve összefoglalóját (például: Edward Coke [1552–1634] vagy William Blackstone [1723–1780]), az valójában nemzedékek hosszú sorának évszázadokon át csiszolódott kollektív bölcsességét foglalja magában (→törvény).

Kontler László: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei* (1997).
Maine, Henry Sumner: *Az ősi jog* (1861; m. 1997).

MT

Comte, Auguste (1798–1857) Francia filozófus, politikai gondolkodó, a szociológia és a pozitivizmus megalapítója. Saint-Simon titkáraként kezdte pályáját, s noha útjuk elvált, a tökéletes társadalom kereséséről soha nem tett le. A demokráciát és a hagyományos vallásokat elutasította, helyettük a pozitív →tudományon alapuló hitet propagálta, amelynek morális-vallási-tudományos elitjétől várta a társadalom irányítását. Ennek jegyében kidolgozta a *la religion de l'humanité*t ('az emberiség vallása') tantételekkel és szertartásokkal együtt. A társadalmi rendről és a társadalmi fejlődésről kifejtett gondolataiban egyesítette politikai és szociológiai látásmódját. Életében kívül rekedt a „hivatalos" tudomány (az egyetemi, akadémiai élet) világán, ám halálát követően eszméi meghatározóan – habár felemásan – hatottak a tudományok művelőire. ~ a társadalom és a politika újjáépítésére dolgozta ki elméletét, és ennek csak eszközeként tekintett a pozitív tudományra, az utókor azonban mindebből csupán a tudományosság követelményét emelte ki. ~ úgy vélte, hogy az emberi szellem története meghatározott irányban halad (a vallási kortól a metafizikain át a pozitív korig), és a képzelőerő uralmát fokozatosan felváltja a tények megfigyelése. Ezt nevezte a tudomány pozitívvá válásának. Az alaptudományok időbeli kialakulásának sorrendjét az egymásra épülés hierarchiájaként is értelmezte, és a csúcsára a szociológiát helyezte. A természettudományoknak csak annyiban tulajdonított kiemelt szerepet, hogy e területen már régóta felismerték a tények megfigyelésének fontosságát. A tudományok alapvető feladata ugyanis szerinte: a törvények feltárása; a törvény pedig nem más, mint a megfigyelt jelenségek közötti állandó (változatlan) kapcsolat. Ezt a feltáró feladatot a társadalmi törvények vonatkozásában a szociológia tölti be. Azért kell megismerni a törvényeket mint változatlan kapcsolatokat, mert a változatlanság a jövő előrejelzését biztosítja. Ezt fejezi ki közismert tétele: „Lássunk, hogy előreláthassunk".

Comte, Auguste: *A pozitív szellem: két értekezés* (1822, 1842; m. 1979).

KA

Concha Győző (ejtsd: koncsa; 1846–1933) Jogtudós, akadémikus. Pápán, Győrött tanult, és 1869-ben a pesti egyetemen jogtudományi oklevelet szerzett, rövid időre a miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula gyerekeinek nevelője. 1872-től a kolozsvári egyetemen alkotmánypolitikát tanított, majd 1892-ben átkerült a budapesti jogi karra, és itt is fejezte be pályafutását 1928-ban. A nevéhez kapcsolódik a jogtudománytól elkülö-

nülő önálló →politikatudomány hazai megteremtésének első kísérlete: *Politika* (1895) című főművével még az MTA nagyjutalmát is kiérdemelte. Az önálló magyar politikatudomány kialakulása ugyan még váratott magára, ám ő tulajdonképpen a nemzetközi törekvésekkel egy időben próbálta meg leválasztani a politika tudományát a jog tudományáról. Érdeklődési köre igen szerteágazó volt: a nemzetiségek ügye ugyanúgy szellemi kihívást jelentett számára, ahogy a XIX. század végén felbukkanó és megerősödő szociálliberális gondolkodásmód egyik alaptétele, a →haladás és a társadalmi fejlődés kérdése. Az angol és a →magyar parlamentarizmus jogi és eszmetörténeti aspektusairól megjelent kisebb lélegzetvételű, de annál fontosabb munkáit az újkori →alkotmányokról és a →közigazgatás-tudományról szóló nagyívű összefoglalói egészítették ki. Bár a dualizmus korában a magyar konzervatív eszmekört és címkét sokan csak vonakodva fogadták volna el, kétségkívül megállja a helyét, hogy →Asbóth János mellett ~ a magyar →konzervativizmus egyik legnagyobb alakja. Gondolkodását a (jogpozitivista gondolkodásmóddal szemben megfogalmazott) →organikus szemléletű államközpontúság jellemezte: szerinte az →állam legfőbb célja a közösség javának előmozdítása.

További művei: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik: irodalomtörténeti vázlat* (1885; 2005); *A konzervatív és a liberális elv: válogatott tanulmányok, 1872–1927* (2005); *Újkori alkotmányok I–II.* (1884–1888).

Arczt Ilona: „Concha Győző", Pesti Sándor és Szabó Máté (szerk.): *„Jöjj el szabadság!" Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet* (2003).

Egresi Katalin: „Concha Győző konzervatív állameszméje", *Jog-Állam-Politika*, 2009, 1.

PK

Cortés, Juan Donoso (1809–1853) Spanyol filozófus, arisztokrata, parlamenti képviselő, politikus és diplomata. Eleinte liberális, majd – öccse, Pedro 1847-ben bekövetkezett halála miatt – ultrakonzervatív nézeteket képviselt. 1832-ben jelentette meg *Memoria sobre la monarquía* („Emlékirat a monarchiáról") című írását a francia restauráció hatása alatt, még liberálkonzervatív nézőpontból.

Konzervatív fordulata az 1848-as forradalmakkal szembeni állásfoglalásával vált nyilvánvalóvá. Amikor a progresszív elit a párizsi februári forradalmat éltette, ő a →forradalmakban a társadalmi rendre és a harmóniára veszélyes fordulatot látta. 1848. januári „Discurso sobre la Dictadura" („A diktatúráról") című beszédében a fegyverek által megteremtett rendet, a diktatúrát a társadalomra nézve előnyösebbnek tartotta, mint a forradalmi káoszt. Véleménye szerint Spanyolországot a forradalomtól a Narváez tábornok vezette restauráció (1843) mentette meg. Liberális körökben nagy megütközést keltett azzal, hogy a forradalmakat tápláló modernizmust is elítélte, és az emberi szabadság abszolutizálását károsnak tartotta. ~ véleménye szerint a politikai vita az a névjegykártya, amellyel a halál kopogtat az ajtón. Ultrakonzervatív nézetei miatt – és korábbi francia katolikus kapcsolatainak köszönhetően – Spanyolország párizsi nagykövetének nevezték ki 1851-ben. Magánemberként is elvszerűen élt: jövedelmének több mint a kétharmadát jótékonysági célra fordította.

Konzervatív és tradicionalista nézeteit az 1851-ben spanyolul és egyidejűleg franciául is megjelentetett *Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo* („Esszé a katolicizmusról, a liberalizmusról és a szocializmusról") című munkája foglalta össze. Szerinte a korábbi 350 év folyamatos hanyatlás, amely a tekintély ellen lázadó →reformációval kezdődött, aztán a liberalizmusnak a morális és politikai kérdésekben az állásfoglalást elutasító, veszélyes semlegességével folytatódott, s végül szükségszerűen jutott el a földi paradicsomot ígérő, az egyértelmű erkölcsi állásfoglalást és a vallást egyaránt figyelmen kívül hagyó szocializmusig. Ebben a folyamatban szerinte az arisztokrácia hősiesen feláldozza magát a hagyományos társadalomért és kultúráért a liberalizmussal szemben, mialatt az önfeláldozás dacára a plutokrácia erősödik meg.

Élete alkonyán egyre pesszimistább véleményt fogalmazott meg a társadalmi változásokról. Az érett és a késői ~ Jaime Balmesszel együtt a spanyol konzervativizmus legjelentősebb alakja volt, aki egyben a tradicionalista gondolkodás fő képviselőit: Marcelino Menéndez y Pelayót, Juan Vázquez de Mellát és José Antonio Primo de Riverát is befolyásolta. Spanyolország határain kívül és a későbbi korokban is hatott. Számos kiemelkedő európai – főleg német – gondolkodó foglalkozott műveivel, mint például →Carl Schmitt, Erich Przywara vagy a francia Jules Chaix-Ruy.

További művei: *Donozo Cortes parlamenti beszéde: catholicitás-, egyház és állam közti viszony-, kormányfomák- és forradalmakról* (1890); *Értekezések* (2000).
Schmitt, Carl: *Politikai teológia* (1922; m. 1992).

BoM

Croce, Benedetto (1866–1952) Olasz filozófus, esztéta, történetíró, kritikus, szerkesztő, politikus (liberális pártvezér, szenátor, több ízben oktatási miniszter), a XX. századi olasz kultúra egyik legsokoldalúbb és legnagyobb egyénisége. Neoidealista-neohegeliánus eszmerendszerével megújította, „europaizálta" a korábban pozitivizmus uralta, meglehetősen provinciális olaszországi bölcseletet. Az intuíció és a kifejezés szétválaszthatatlanságán, illetve „a költészet és a nem költészet" szétválasztásán alapuló esztétikájával (*Esztétika*, 1902; m. 1914) rendkívüli hatást gyakorolt az olasz irodalomtudományra és -kritikára, alapvető munkák sorát írta meg az olyan klasszikusokról, mint Dante, Ariosto, Shakespeare és Corneille. Az antifasiszta értelmiségiek kiáltványának (1925) megfogalmazójaként, a *La Critica* című folyóirat szerkesztőjeként és politikai gondolkodóként (*Etica e politica* [„Etika és politika"], 1931), történetíróként a XIX. század, a „szabadság százada" liberalizmusát védelmezve a →fasizmussal szembeni szellemi ellenállás vezéralakja lett, de keményen bírálta a →kommunizmust is a „szabadság vallásának" hirdetőjeként, a *Risorgimento* ('újjászületés', az olasz egységmozgalom) eszmei örököseként. Az Európa-eszme korai képviselője. A nemzetek történelmét a →Nyugat szabadságmozgalmainak történetébe beágyazottan értelmezte. Individualista világképéből következően elutasította a →kollektivista egyenlőségre való törekvést. Prózájának stiláris értéke is kivételes.

További művei: *A szellem filozófiája* (1987); *A szabadság hitvallása* (1990).
Kaposi Márton: *Hagyomány és modernség Benedetto Croce eszmevilágában* (2012).

MI

Cs

család Az emberi társadalom alapegysége. Általában olyan együtt élő kiscsoport, amely férfi és nő (házaspár) házasságán, a házaspár (vagy egy szülő) egy vagy több gyermekével való vérségi (illetve örökbefogadási) kapcsolatán alapul. A ~ időben és térben eltérő kulturális és jogi jellemzőkkel rendelkezett és rendelkezik, de mindenhol alapvető funkciója az utódok biztosítása, a társadalom reprodukciója, a szocializáció, az idős szülőkről vagy rokonokról való gondoskodás, a ~tagok lelki támogatása, egymással való szolidaritása. A ~ egyúttal gazdasági (a parasztságnál és az iparosoknál termelői) egység és fogyasztói közösség. A különböző társadalmakban eltérő ~típusokkal találkozunk, történetileg a nagy~ (több nemzedék) a legrégibb forma, de a monogám nukleáris ~ (szülők és gyerekeik) is a legkorábbi időktől létezik. Magyarországon is a nukleáris és a kiterjesztett ~ volt a leggyakoribb, de több vidékünkön a XX. század első feléig fennmaradt a patriarchális nagy~rendszer is. A magyar ~i háztartásokhoz minden társadalmi rétegben hozzátartozhattak rokonok (nagyszülők, egyedülálló testvérek, árvák stb.), illetve cselédek, béresek, cseregyerekek, főuraknál udvarhölgyek, apródok, akik együttélésük ideje alatt együtt laktak, a javakat közösen használták. A magyar „~" szláv jövevényszó 'háznép, cselédség' jelentéssel, hasonló értelemben volt használatos a görög *oikosz* és a latin *familia*, amelynek élén a ~fő, a *pater familias*, ~apa állt.

A politikai gondolkodás kezdettől fogva a társadalom alapegységének tartotta a ~ot, és gyakran hasonlóságot látott a ~ és a társadalom kormányzása között. →Platón a nyugati politikai eszmélés alapművében, az *Állam*ban azonban az ideális társadalmat felvázolva megszünteti a ~ot, mert az szerinte számos esetben nem tölti be feladatát, a gyermeknevelést a hozzá nem értő vagy figyelmetlen szülők nem teljesítik, végső soron a ~ igazságtalanságot eredményez, veszélyezteti, kényszerhelyzetbe hozza a közösséget, az államot. Ezért utópiájában az állam átveszi a ~ funkcióit. A platóni →utópiát →Arisztotelész elutasította, de a ~ és a társadalom hasonlóságát is, mert értelmezése szerint a ~ban a ~fő, a férfi természetes adottságainál fogva uralkodik a neki alárendelt feleségén, gyermekein, szolgáin, a politikai →uralom azonban egyenlők (egyenlő férfiak) közötti viszony. Szerinte a ~ból természetszerűleg nő ki a falu és végül a polisz, a városállam, de a ~ megőrzi az egyénekről való gondoskodásnak a polisz számára is fontos feladatát, viszont nem marad meg elzárt magánintézményként, a polisz törvényekkel szabályozza működését. Arisztotelész gondolkodása döntően meghatározta a ~ról vallott nyugati eszméket, míg a ~átalakító elképzelések gyakran Platón gondolataiból táplálkoztak.

Róma *pater familias*ai jog szerint teljhatalommal uralkodtak házuk népe fölött, és jóllehet a gyakorlatban ez mérséklődött, a császárok patriarchális →tekintélyükre hivatkozva uralkodtak, promiszkuus életet élve. Ezzel szemben a korai keresztények egyfelől a házastársi-~i szeretet, másfelől a szüzesség és a cölibátus magasabbrendűségét hirdették. Jézus ugyanis az ószövetségi erős ~központúságból (Ter 1,27–28; 2,24) kiindulva férfi és nő tökéletes egységének mondta a házasságot (Mk 10,6–8), a ~ot pedig Isten és ember viszonya legkiválóbb párhuzamának állította be, ugyanakkor paradoxonszerűen alárendelte Isten országa eszkatologikus távlatának. Ez a kettősség a gnózis nyomán fölerősödött az egyházatyáknál (például →Szent Ágostonnál), akik a ~ot az emberi kéjvágy alkalmas ellenszerének, illetve az ember bűnös indulatai elfogadható irányba terelése eszközének gondolták. →Aquinói Szent Tamás volt az, aki a máig többé-kevésbé általánosan hirdetett keresztény ~tanítást az evangéliumból kiindulva az arisztotelészi természetjogi gondolkodás segítségével megfogalmazta: a ~ természetes, Istentől rendelt intézmény, amely megvalósítja a gyermeknemzés és a →barátság, a társas lét javait. A →reformáció annyiban módosított ezen, hogy a ~ban hivatást, a Krisztus-követés legnagyszerűbb eszközét látta, és az →egyház helyett az egyéni lelkiismeretet állította a ~i élet tengelyébe. A válást bizonyított házasságtörés esetén elfogadta a „mátéi kivétel"-re (Mt5,32) hivatkozva. Ennek ellenére a válás csak a XIX. századtól

intézményesült a →felvilágosodás és a →szekularizáció nyomán. Minden keresztény egyetért abban, hogy a halál megszünteti a házasságot. A görögkeleti ortodoxia bevezette az erkölcsi halál fogalmát a válás lehetővé tétele érdekében.

Az →abszolutizmus korában ismét előkerült a ~–társadalom fölött teljhatalommal uralkodó apa elgondolása. Ezzel szemben érvelve, Arisztotelészre hivatkozva fejtette ki →John Locke, hogy miközben a szülői tekintély a gyereknemzésből és -nevelésből, addig a politikai tekintély az egyének életének, szabadságának és tulajdonjogainak biztosításából fakad. Habár a ~ hagyományos, patriarchális felfogásából indult ki, megfogalmazta, hogy a gyereknevelés befejeztével és az öröklés elrendezésével a hitvesi szerződés, mint bármely más szerződés, felbontható. A ~ról a felvilágosodás legteljesebb filozófiai megfogalmazást →Hegel adta. Szerinte a ~ olyan erkölcsi viszony, amelyben az egyének a nagyobb egészhez kapcsolódva ébrednek öntudatra. Számára a ~ a polgári társadalom egyik pillére, a házasság, a vagyon (tulajdon) és a nevelés szeretettel áthatott egysége. A házasság nem egyszerűsíthető a nemi viszonyra, de a szerződésszerűségre sem, hanem erkölcsi viszony, amely kiterjed a ~tagok egzisztenciális közösségére és egymás iránti lelki elköteleződésére. A ~ természetes felbomlását hozza a gyermek(ek) nagykorúvá válása, új és saját ~alapítása, illetve a szülők halála. Hegel elfogadta a válás intézményét, ám nem vizsgálta a következményeit. És akárcsak Locke, a hagyományos nemi szerepeket, a férfi ~fenntartó és a nő otthonteremtő voltát megőrizte.

A XVIII. század végén kibontakozó →liberalizmus és →egyenlőségeszme, a jogkiterjesztés gondolata maga után vonta a férfi–nő viszony kiegyenlítésének a követelését (→nemiség, feminizmus a XIX. század végétől). Ez részben következett a keresztény házasság- és emberképből, másrészt minden további nélkül be is épült abba: nincs olyan egyház ma, amely patriarchális alárendeltséget szánna a nőknek.

A hagyományos, keresztény ~eszményt több kihívás érte a →francia forradalomtól kezdődően. A szabadságmozgalmak egyik, korántsem kizárólagos vonulataként megjelent – gyakran a klasszikus ókor felfogására hivatkozva – a szexuális szabadság szélsőségesen individualista követelése, amely számos társadalmi-szemléleti változás nyomán a XX. században a szexuális forradalomban tört a felszínre. A XIX. század közepétől a →szocialista-kommunisztikus irányzatok – Hegelre is hivatkozva – a ~nak a magántulajdonnal és az állammal való összefüggését emelték ki, s azt hirdették, hogy a kapitalizmussal együtt maga a ~ intézménye is összeomlik. A freudi pszichológia a neurózist nagyrészt a ~i viszonyok közt létező elfojtásból eredeztette, illetve a ~on belüli nemzedéki feszültségeket abszolutizálta, ami ugyancsak a ~ válságát látszott igazolni. A XX. században számos természettudományos eredményre is támaszkodó eszme kérdőjelezte meg a ~ működőképességét a modern, majd különösen a posztmodern társadalomban. Ugyancsak az elmúlt évszázad jellemzője, hogy az állam vette át a gyereknevelés számos funkcióját a polgári társadalmakban is, ahol viszont a kommunisták hatalomra jutottak, ott egyrészt közvetlenül ~romboló intézkedéseket vezettek be (kitelepítések, büntetőtáborok, ~on belül is működtetett besúgórendszer), másrészt az urbanizáció ~ellenes folyamatait fokozták (államfeminizmussal, bérpolitikával, lakástervezéssel, de legfőképpen ~ellenes propagandával). Mindez oda vezetett a XX. század végének európai kultúrkörében, hogy a válások miatti csonka- és mozaik~ok jelentős hányadát képezik a társadalomnak, ami alapvetően befolyásolja az így felnövekvő nemzedékek gondolkodásmódját, szocializációs mintáit. A konzervatív ~politikának meg kell találnia a hagyományos felfogások követésének újabb módjait. Hogy ez mennyire nehéz feladat, azt jól példázza, hogy egyes ~segítőnek szánt lépéseket, mint a lombikbébiprogram, konzervatív kormányok is támogatnak, noha azt nem mindenki tartja összeegyeztethetőnek a konzervatív felfogással (→család [katolikus, természetjogi szemmel]). A ~politika kialakításának nehézségeit jelzi a hagyományos ~i minták kormányzati támogatása és a házasságon kívül született gyermekek mintegy 40%-os aránya közötti feszültség is. Az élettársi kapcsolat („svéd ~modell"), amelyben az együtt élő szülők nem kötnek házasságot, de gondosan felnevelik gyermekeiket, és sokszor együtt maradnak életük végéig, működőképesnek bizonyul vallási kötődés nélküli emberek számára (→ateizmus), miközben a hagyományosan megkötött házasságok közel fele felbomlik.

A XX. század végének érdekes és örvendetes fejleménye, hogy a ~ válságának és meghaladásának baloldali-liberális hangoztatását felváltotta a ~ felértékelése. Ennek egyik oka, hogy a társadalom többsége a változatlanul a ~ tágan értelmezett

természetjogi felfogását tekinti követendőnek, vagyis azt, hogy a ~ az utódokról való gondoskodás, illetve a társas lét legfontosabb intézménye. Ugyanakkor az emberi jogokat abszolutizáló liberalizmus a ~ fogalmát ki akarja terjeszteni különféle alternatív viszonyokra, amit a kortárs nyugati konzervatív pártok gyakran elfogadnak, mert az ugyan megkérdőjelezi a hagyományos ~i értékeket, de mégis csak egy elenyésző kisebbséget érint. A magyar Alaptörvény ezt a kérdést a társadalom és a politikai elit többségének véleményével egyezően konzervatív módon rendezte. Korunkban a ~politika nagy kihívása arra megfelelő és emberséges választ találni, hogy a ~alapítók jelentős hányada nem tekinti mérvadónak a hagyományos házassági elköteleződés szertartásos és jogi gesztusait. Az erre adandó közpolitikai válasznak ki kell terjednie a társadalmi változásokból fakadó igényeknek és ~elképzeléseknek a ~ élet- és lélektani szükségleteivel és törvényszerűségeivel való összhang megtalálására is.

Faragó Tamás: „Nemek, nemzedékek, rokonság, család”, *Magyar néprajz VII.* (mek.niif.hu/02100/02152/html/08/190.html, 2000).

Goody, Jack: *The European Family: An Historico-Anthropological Essay (Making of Europe)* („Az európai család: történeti-antropológiai tanulmány [Európa születése]”, 2000).

Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* (2000).

Szerkesztőbizottság

család (katolikus, természetjogi szemmel) A házasság intézménye természete szerint életre szóló és ezért lényegénél felbonthatatlan, nyilvánosan létrehozott, kölcsönös hűségi fogadalom által megerősített kizárólagos szövetség egy férfi és egy nő között. A házasfelek e szövetsége természetes egységként élet- és szeretetközösségre, a gyermekek fogadására és nevelésre szól. A házasság meghatározott, sajátos intézményre irányuló kötelmi viszony. Az élettársi kapcsolatban születő gyermekek léte szociológiai értelemben ~ot hoz létre, de az ideáltípus a házasságon nyugvó ~. A ~ ontológiailag a házasfelek egymás közötti, valamint a szülők és gyermekek kapcsolatrendszere; etikailag pedig a ~tagok kölcsönös szeretet- és tisztelet-relációegyüttese. A házasság és a ~ sajátlagos javai éppen e viszonyokban jönnek létre.

Amint a házasság, úgy a ~ is jogi fogalom, éppen azért, mert a házasságon alapszik, s mert a házasfelek szülőkké válnak azáltal, hogy gyermekeik lesznek. A házasság életközössége a ~ jogi fogalmának leglényegibb eleme. A ~ban két teljes szolidaritási és kölcsönösségi viszonyrendszer adódik: a házastársak és a szülő–gyermek nemzedékek közötti viszony. A ~i viszonyokból adódó javak emberi jogokat alapoznak meg: a gyermeknek a (saját) ~ban való növekedéshez van joga, a férfinak és a nőnek pedig a házassághoz s a ~alapításhoz. A gyermek érdeke és legfőbb joga az, hogy saját ~jában nevelkedhessen, tehát hogy szüleitől természetes módon fogantasson, saját anyja méhében növekedhessen, saját ~ja legyen, s mindenekelőtt saját szülei legyenek. Az ember természeténél fogva ~i lény. Joga van ~ban élni, s felnőttként házasodni, ~ot alapítani, ahogy a vérségi származását is kideríteni. A ~i jogai, a ~i kapcsolatokra vonatkozó jogai legalapvetőbb emberi minőségéhez, →méltóságához tartoznak.

Minthogy a ~ mint a legkisebb és legelemibb társaság jogi fogalma a házasság fogalmán alapszik, nem az élettársi együttélésből ered. A ~ definiálhatatlan a házasság nélkül: ilyen értelemben nincsenek különböző ~modellek, hanem csak a házasságon alapuló ~ létezik, annak lényegi fogalmát tekintve. De a házasság sem nélkülözheti az abból szükségképpen fakadó ~ fogalmát. A házasság ugyanis lényegénél fogva a gyermek nemzésére és nevelésére irányul, hiszen a gyermek a házasfelek szeretetegységének természetes gyümölcse. Így válnak a házasfelek szülőkké. Az egyenes ági rokonság is közvetett módon házasság(ok)on alapszik. A házasságon alapuló ~ fedi a valódi ~fogalmat, ami megalapozza a további ~i, vérségi kapcsolatokat. Az örökbefogadás és a gyámság jogilag pótolja a ~i szerepek (relációk) némelyikét. A ~ a házasságon alapul, s a ~i leszármazói kapcsolatok is ekképpen minősülnek ~iaknak, miközben ~ként kapnak támogatást a gyermeküket nevelő – nem házas – szülők vagy szülő is.

A ~ nem csupán a társadalom, a nemzet demográfiai fennmaradását szolgálja, hanem önérték a tagjai javára. A ~ kapcsolati javakkal rendelkező kollektív jogalany, amely valódi belső szuverenitással bír, hiszen belső alkotmánya van saját belső felépítettsége révén. A →szubszidiaritás legalapvetőbb alanya a ~, saját értékekkel, célokkal, feladatokkal és ehhez járuló hatáskörökkel és kollektív jogokkal. A ~ a maga

hatáskörében szuverén társaság. E pozícióját a politikai közösségnek nem csupán tiszteletben kell tartania, hanem alkotmányos garanciarendszerrel érvényt is kell szereznie annak.

A magzat is teljes jogú jogalanyként tagja a ~nak. A hagyományos felfogás a szülők jogairól beszélt a gyermekek számára megadandó nevelés tekintetében. Manapság a szülők kötelezettségeiről s a gyermekek jogairól van szó a ~on belül is. A ~ egységével szemben és a ~ intézményének háttérbe tolásával párhuzamosan, a ~on belüli egyenlőség hangsúlyozásával egyre inkább a ~on belüli individuális érdekek és jogok kerülnek a középpontba.

A ~ olyan strukturális jellemzőkkel rendelkezik, amelyek nemcsak az ember személyiségfejlődéséhez és szocializációjához járulnak hozzá meghatározó módon, hanem az egész társadalom számára döntő jelentőségűek, s így a jogalkotó számára is alapvető mintákat szolgáltatnak. Ezek például a bizalom, a másik személyének elismerése, a testvériség, amely a békét előfeltételezi, a gondoskodás és a felelősségvállalás, a normakövetés és a tekintélytisztelet, de általában a törvénytudat is, amelyek mind eredendően a ~ban alakulnak ki, ahogyan a →szolidaritás mintái is, mivel a ~ban szereznek élő tapasztalatot arról a ~tagok, hogy a hiteles emberi közösség alapja a másik személy valódi társként, testvérként kezelése. Az egészséges énfejlődés legfontosabb közege a jól működő ~, amelyben a legalapvetőbb erényeket és értékeket sajátítják el és gyakorolják a ~tagok. A ~on belül a másikat egyediségében és szerepében fogadják el, ami egyszersmind az önazonosságot is jelenti. Az apa és az anya ugyanis csak a gyermekéhez képest minősül fogalmilag apának és anyának, enélkül csak „felnőttek" lennének, a fiú/leány pedig szülei viszonyában minősül csak valaki „fiának/lányának", egyébként csak „gyermek" lenne. A férj csak a feleségéhez képest nevezhető ilyennek és fordítva.

Az egység és a különbözőség, az egyediség és a közösség olyan mintáit mutatja a ~, amelyek az egész emberiség ~jára nézvést is konstitutív elveket tartalmaznak. A ~ok az etikai és a kulturális minták képződésének és e hagyományok átadásának elsőrendű, vitális közegét adják.

A ~ manapság nukleáris magjára szűkült, lényegi funkcióit alig képes betölteni, hiszen tagjai nemigen élik meg, teljesítik ki a ~i kapcsolatokban rejlő potenciált. Mindennek számos negatív következménye van mind az egyének, mind a társadalom lelekállapotára, de a gazdasági teljesítményre nézve is.

Míg a középkorig a ~ a társadalmi szerveződés meghatározó eleme volt, a modern, majd a posztmodern korra az egyre ~ellenesebb kultúra jellemző. Előbb a házasság szakrális, majd természetjogi jellegét vesztette el például a válás jogi lehetőségével, majd a hűség követelményének elhagyására tettek kísérletet, végül a különneműséget ingatta meg a genderideológia. A marxista kritika folytán a ~ polgári viszonyokban játszott meghatározó örökségi-gazdasági szerepe bizonytalanodott el, később a ~ nemzedékek közötti szolidaritást fenntartó jellegét a jóléti és szociális állam vállalta át. Ezután a ~ mint a gyermek nemzésének helye kérdőjeleződött meg, mivel egyrészt a házasság fogalmából el kívánták törölni a gyermekek nemzésére irányuló voltát (például a homoszexuális párok „házassághoz való jogát" hangoztatva), másrészt a gyermek „nemzése" a posztmodern kor törekvései szerint művi körülmények között is eszközölhető. A házasságon kívüli gyermekek szinte minden tekintetben egyenjogúak a házasságban születettekkel, a vezetéknév-viselésben is, így a ~ok leszármazási rendje sem érvényesül már. A ~ fogalmából mára tartalom nélküli, homályos érzelmi szféra maradt, elszakadva a házasságon és ~i, azaz szülői és gyermeki szerepeken alapuló lényegi ismérveitől.

A ~ személyt és közösséget kiteljesítő jellege magából az emberi személy természetéből fakad, így a funkcióját valóban betöltő ~ bázisán lehetséges csak az egészséges személyiségfejlődés és a közösségképződés. A ~ hajdanán a társadalom alapvető sejtje volt, s ennek normatív érvénye korunkra sem változott meg, mert antropológiai alapjai vannak.

A vezető katolikus ~szociológus, Pierpaolo Donati rámutat arra, hogy az európai gyakorlatban eddig a ~ tagjainak adták a juttatásokat, hogy azok valamiképpen mentesülni tudjanak a ~i feladataik alól. Ez a ~i funkciók külső állami közfunkciókká tételével járt. Ezzel szemben úgy kellene a juttatásokat adni, hogy a ~tagok a ~on belül és azok külső szövetségeiben tudják betölteni hivatásukat. Az állam és a ~ közötti szubszidiaritás azt jelenti, hogy az állam elismeri és támogatja a ~ saját területén belül való autonómiáját és így a ~ot, illetve azok társadalmi szövetségeit erősíti közpolitikai eszközeivel. Eddig a ~politika csak anya- és anya–gyermek központú volt, ezzel szemben a házastársak és a nemzedékek közötti

kapcsolatok mindegyikére kellene irányulnia. Míg eddig a ~i értékeket csak a magánszférába tartozónak tekintették, amely egyéni választások és preferenciák eredménye, a ~i viszonyokat mint javakat, mint elsődleges társadalmi tőkét kellene felfogni. Eddig Európában a ~politika – implicit módon – csak az egyes egyének individuális életének egyéni szükségleteire koncentrált a ~ban, elsősorban az életkor szerint differenciáló módon, azaz a kiskorúakéra és az idősekére. Most azonban a ~ban levő alanyok, a házastársak és a nemzedékek közötti kapcsolatokra kellene alapítani a ~politikát, hogy a ~ makrotársadalmi funkcióit is megfelelően értékeljék: így a nemzedékek közötti kapcsolatra irányuló közpolitikának (nyugdíjkérdés, jövő generációk jogai) a generációk közötti szolidaritásra kellene összpontosítania, ami a ~ valóságában eleve így is van. Az indirekt politika eddig az általános hétköznapi igényeket tartotta szem előtt (lakás, munka, egészség, oktatás, élelem stb.), s a ~ot a szegénység és más társadalmi problémák elleni küzdelem eszközéül használta. Ezzel szemben ma arra lenne szükség, hogy a ~politika a ~ra magára fókuszáljon: például a ~i jövedelem és a ~i adózás alanya kapcsán vagy a ~i társadalombiztosítás, a ~i csődvédelem kialakításában, ezáltal is megerősítve a ~ és a ~i kapcsolatok társadalmi szerepét. A ~ így közpolitikai maradékkategóriából valódi társadalmi alanyisággal és remélhetőleg jogalanyisággal rendelkező entitássá válhat, úgy, ahogy az az emberi és társadalmi dolgok természetéből adódik.

A Család Pápai Tanácsa: *Családlexikon. A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről* (2012).

D'Agostino, Francesco: *Una filosofia della famiglia* („~filozófia”, 2003).

Donati, Pierpaolo: *Manuale di sociologia della famiglia* („~szociológiai kézikönyv”, 2007); uő: *La politica della famiglia: per un welfare relazionale e sussidiario* („~politika: a kapcsolati és a szubszidiárius jólétért”, 2011).

Horváth-Szabó Katalin (szerk.): *Házasság és család* (2008).

FJ

Csehország (Cseh Köztársaság) Hosszú ideig önálló államalakulatként, illetve a Német-római Birodalom részeként létezett, s azon kis számú európai országok egyike, amelynek határai az idők során lényegében változatlanok maradtak. Előzményeként Szlovákiához hasonlóan a IX. századi Nagymoráviára (Nagymorva Birodalomra) tekint, s az állami lét folytonosságát a nemzeti dinasztiához, a Přemysl-házhoz kötődő, a XII. század végén királysággá alakult fejedelemség biztosította. Fejedelmeinek sorából kiemelkedik Szent Vencel, a cseh állam védőszentje és jelképe. Az ő személye is jelzi, hogy a cseh államiság a középkorban elválaszthatatlanul összefonódott a katolicizmussal. Ugyancsak a X. század ikonikus alakja Szent Adalbert püspök, aki Magyarországot is érintő hittérítő tevékenységével a cseh–magyar kapcsolattörténet egyik legfontosabb szereplőjévé vált. A több jelentős uralkodót felmutató Přemysl-ház története hasonlóságot mutat az Árpádokéval abban, hogy a dinasztia férfiágon a XIV. század elején kihalt, s utolsó uralkodója, III. Vencel 1301 és 1305 között Magyarország uralkodója is volt. A nemzeti uralkodóházat a Luxemburgok követték, ők adták a cseh történelem egyik legkiemelkedőbb királyát, egyben a német-római császárt, IV. Károlyt, az „ország atyját”. Az ő idejében ~ virágkort élt meg, Prága Európa egyik legfontosabb szellemi központjává vált. A későbbi Luxemburg Zsigmond viharos uralkodása egybeesett Husz János (Jan Hus) radikális vallási reformmozgalmával, amely Magyarországon is elterjedt. Husz a cseh szellem- és kultúrtörténet emblematikus alakjává vált.

~ története a későbbi évszázadokban is feltűnő párhuzamokat mutatott Magyarország történelmével: a Cseh Királyság 1526 után éppúgy a Habsburgok birodalmához került, mint Magyarország jelentős része; a magyarokhoz hasonlóan a csehek is szembeszálltak a bécsi uralkodóházzal, s az 1620. évi fehérhegyi csatában elszenvedett vereségük éppúgy hosszú időre illuzórikussá tett minden elszakadási kísérletet, mint a magyar rendi felkelések végleges kudarca. A Fehérhegy utáni időszak a nemzet közgondolkodásában az elnyomatás, a hanyatlás, a „sötétség kora” lett, ami egyfelől a javarészt idegennek számító arisztokrácia hatalmi túlsúlyát, másfelől szétszóratást, emigrációs hullámot hozott magával, és jelentősen meggyengítette a cseh szellemi élet erőit. Ekkor vonult száműzetésbe a kor legjelentősebb cseh-morva értelmiségije, a „népek tanítója”, Ján Amos Komenský (Johannes Amos Comenius), aki emlékezetes éveket töltött Sárospatakon. A barokk kor az országépítés szemszögéből a felvirágzás ideje volt, de még mindig az „idegenek” uralma jellemezte. A cseh nemzet újjászületése

a XVIII–XIX. század fordulóján indult meg, s nem a politika, hanem a kulturális élet, kiváltképp az irodalom, a színház, a könyvkiadás terén. Azóta is a nemzeti öntudat markáns eleme, hogy a csehek kultúrájuk révén mentették át magukat a jövőbe. „A cseh nemzet születése (többszöri megszületése) nem katonai hódításainak, csakis irodalmának köszönhető" – írja Milan Kundera. 1848-ban Prágában összeült a szláv kongresszus, és hozzá kapcsolódva felkelés tört ki, de forradalommá nem terebélyesedett. A kor politikai gondolkodását az osztrák császárság államkeretét a nemzeti lét szempontjából is szükségesnek ítélő ausztroszlavizmus uralta, amit a kiváló történész, František Palacký is hangoztatott.

A forradalmak után ~ a Habsburg Birodalom látszólag zavartalan békéjű része maradt, de a polgárság anyagi és szellemi gyarapodásával a nemzeti öntudat töretlenül fejlődött. A Monarchián belüli trializmus kialakítására irányuló törekvések 1871-ben (Budapest, Berlin és a helyi németek ellenállása miatt) meghiúsultak, ami megerősítette a csehek Habsburg- s magyarellenességét. Az első világháború éveiben már nyilvánvaló volt a leválás szándéka: az antanttal kapcsolatot létesítő, fáradhatatlan és komoly szellemi-politikai erőt képviselő cseh(–szlovák) emigráció vetett latba mindent a Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzása és egy új, a cseheket és a szlovákokat egyesítő ország létrehozása érdekében. Amikor 1918. október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot, az új államot a győztes antanthatalmak lényegében már el is ismerték. Az ebben döntő szerepet játszó első elnökét, a kiváló államférfiút, →Tomáš Garrigue Masarykot a cseh közfelfogás azóta is a „nemzet atyjának" tartja. A gazdasági és kulturális téren is jelentős eredményeket felmutató új állam a cseh önkép és nemzeti öntudat egyik legfontosabb pillérévé vált: a „csehszlovák demokráciára" annak bizonyítékaként tekintettek, hogy az ország a civilizációs haladás élvonalába került.

A második világháború alatt a német megszállás nem forgatta fel olyan brutálisan az élet rendjét, mint Lengyelországban, de tömérdek szenvedést hozott. Az →Edvard Beneš vezette csehszlovák emigráció s a Szlovák Nemzeti Felkelés révén az ország a győztes szövetségesek oldalán került ki a háborúból. A felszabadulás után azonban a német és a magyar kisebbség üldözése és kiűzése drámaian megkérdőjelezte a „csehszlovák demokrácia" valóságát. A jelenleg 39.000 fős németség elődei a XII. században jelentek meg a cseh határvidékeken, hogy azután erős és befolyásos közösséget alkotva a XX. század elejére az összlakosság 33%-át tegyék ki. A XIX. században feszültségek sora alakult ki köztük és a csehek között; a viszony 1939–1945-ben, a német megszállás, majd utána a kollektív büntetés, a kitelepítés során jutott a mélypontra.

Az 1948 utáni kommunista diktatúra legkomorabb időszakát itt is az enyhülés, majd az 1960-as évek „liberális" időszaka követte, amely máig ható kulturális fellendülést hozott. Az 1968-as prágai tavasz, az „emberarcú szocializmus" megteremtésének kísérlete világszerte nagy figyelmet keltett. Az, hogy az egypártrendszer viszonyai között is újjászületett a sajtószabadság és a civil társadalom, átmenetileg a rendszer reformálhatóságával kapcsolatos illúziókat erősítette, ezeket azonban a szovjet invázió könyörtelenül szertefoszlatta. A demokratizálási kísérlet bukása utáni két évtized a kényszerű megalkuvások, a csendes beletörődés, a pangás idejét jelentette: a szabadság ideáját jószerivel csak a Charta 77 néven híressé vált polgárjogi mozgalom képviselte. A diktatúrával szembeni önvédelem, a belső szabadság megőrzésének lehetőségét a neves ellenzéki dráma- és esszéíró (s későbbi köztársasági elnök), Václav Havel fogalmazta meg a „hatalom nélküliek hatalmáról" szóló nevezetes esszéjében (*A kiszolgáltatottak hatalma*, 1978; m. 1991, 2012). Az 1989 novemberében kitört „bársonyos forradalom" a rendszer gyors és látványos összeomlását idézte elő, a hatalomváltás pedig a demokrácia, a piaci viszonyok meghonosítását, az alapvető emberi jogok érvényre juttatását hozta magával. Az új útra vezérelt ország történetében sorsfordulót jelentett, hogy 1992 második felében végbement a szlovákokkal közös államalakulat megszűnéséhez vezető szétválási folyamat, és 1993. január 1-je óta Csehország ismét önállóan, a nemzetközi közösség teljes jogú, megbecsült tagjaként van jelen a világban.

~ ma többpártrendszeren alapuló parlamentáris köztársaság; a végrehajtó hatalom a kormány és a köztársasági elnök között oszlik meg. Az államfő személyéről a polgárok 2013 óta közvetlen választás révén döntenek. A törvényhozó hatalmat a kétkamarás parlament, a képviselőház és a szenátus gyakorolja. Különös jelenségnek számít, hogy más posztkommunista országoktól eltérően változatlanul erős pozíciót mondhat magának a történeti-ideológiai folytonosságot felvállaló Cseh-

és Morvaország Kommunista Pártja (KSČM), amellyel azonban eddig egyetlen párt sem kívánt koalícióra lépni. A baloldal meghatározó ereje a Cseh Szociáldemokrata Párt (ČSSD), a jobboldalt elsősorban a Polgári Demokrata Párt (ODS), a Keresztény és Demokrata Unió – Csehszlovák Néppárt (KDU–ČSL) és a liberálkonzervatív TOP 09 képviseli. 2011-ben tűnt föl a populistának mondott, jobboldali párt, az Elégedetlen Polgárok Akciója (ANO). 2014-ben a szociáldemokraták, a kereszténydemokraták és az ANO alkotta koalíció lépett kormányra. A politikai életet megosztó kérdések között szerepel az →Európai Unióhoz, Oroszországhoz, Kínához, a →bevándorlási válsághoz s a kijelentéseivel nemritkán éles vitákat kiváltó Miloš Zeman köztársasági elnökhöz való viszony. A 2017. októberi választásokon a fennálló politikai-gazdasági viszonyokat, a meghatározó szerepet játszó eliteket élesen bíráló ANO lett a legerősebb parlamenti párt (29,64%), utána a jobboldali, konzervatív-liberális Polgári Demokrata Párt (11,32%), a liberálisnak mondható Cseh Kalózpárt (*Česká pirátska strana*, 10,79%), illetve a bevándorlásellenes Szabadság és Közvetlen Demokrácia (*Svoboda a přímá demokracie*, SPD, 10,64%).

Čapka, František: *Dějiny zemí koruny české v datech* („A cseh korona országainak története évszámokban”, 2010).
Palacký, František: *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě 1–5.* („A cseh nemzet története Csehországban és Morvaországban”, 1848–1876); ebből magyarul: *A cseh nemzet története. Fejezetek a huszitizmus történetéből* (1984).
Pánek, Jaroslav et al.: *Dějiny českých zemí* („A cseh országrészek története”, 2008).
Pražák, Richard: *Cseh–magyar történeti kapcsolatok* (2001).

GKL

Csehszlovákia →**Csehország, Szlovákia**

D

Davosi Világgazdasági Fórum (*World Economic Forum*, WEF) Az 1971-ben létrejött, a köz- és magánszféra együttműködését szorgalmazó, független, genfi székhelyű alapítvány évente megrendezett tanácskozásainak a helyszín alapján használatos neve. 1987-ig Európai Menedzsment Fórumnak nevezték, mivel kezdetben az itt összeülő európai gazdasági vezetők főleg a nagyvállalatokkal kapcsolatos gazdasági és irányítási kérdésekről tanácskoztak, de az 1973-as válságok (az arab–izraeli háború, az olajválság kezdete, a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása stb.) miatt a tágabb gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekre is kiterjesztették az eszmecseréjük tárgykörét. 1974-ben először politikai vezetők is megjelentek a fórumon. Azóta a világ vezető politikusai, bankárai, befolyásos üzletemberei és neves tudósai vesznek részt rajta, és így módjuk van kevésbé kötött formában megtárgyalni a világ legégetőbb kérdéseit, és néha javaslatokat is megfogalmazni. A ~ a köz- és magánszektor közötti párbeszéd fórumának és →nemzetközi szervezetének is tekinti magát. Független, nem kormányközi nemzetközi szervezet lévén, a résztvevők – a világ legbefolyásosabb emberei – a tanácskozásokon kooperatív és kollegiális hangulatra törekednek. Ilyenformán a ~ bizonyos mértékig képes hozzájárulni a nemzetközi és más jellegű konfliktusok kezeléséhez, főleg az egymással ellenséges országok vagy csoportok vezetőinek találkozókat biztosítva. 1988-ban például a görög és a török miniszterelnök itt írta alá a Davosi Nyilatkozatot, amely elhárította két ország közötti háború kitörését, és itt találkoztak Észak- és Dél-Korea vezetői is.

World Economic Forum (www.weforum.org/history).

HI

De Gaulle →**Gaulle, Charles de**

Deák Ferenc (1803–1876) Politikus, országgyűlési képviselő, miniszter. A →Habsburgok árnyékában élő, nyugati (katolikus) magyar középnemesség kimagasló, *domidoctus* ('külföldön nem tanult') értelmiségi képviselője. Szerzetesi iskolákban, majd a győri katolikus jogakadémián végezte tanulmányait. Családtagjai közül leginkább Antal bátyjához kötődött, neki köszönhette elsősorban hazafias, nemzeti liberális eszméit.

Tanulmányai után hazatért Zalába, és vármegyei szolgálatot vállalt. Mindvégig a jellemszilárdság és a humanizmus eszményei határozták meg tevékenységét, s így hamar tekintélyt szerzett. Beteg bátyja helyett már 1832-ben alispán és országgyűlési követ lett. A jobbágyfelszabadítást, a vallás- és szólásszabadságot szorgalmazó szónoklataival hamarosan az ellenzék egyik vezéralakjává vált.

Szinte mindenkivel jó kapcsolatban állt a reformkor nagyjai közül (→Kossuth, Batthyány, →Eötvös stb.). A Kossuth mellett állást foglaló „széchenyista" véleményére mindenki figyelt. Minden mérséklete ellenére ő maga is egyetértett Kossuthtal abban, hogy a magyar →hazafiság/nacionalizmus erős mozgósítása nélkül a reformmozgalomnak nincs esélye a Habsburgokkal szemben. Még akkor sem, ha már nagyon korán a nem „korlátozó", hanem az „együttműködő" alkotmányos monarchia álláspontját vallotta: „nem szeretem a nemzetet és a fejedelmet kölcsönös viszonyaikban úgy tekinteni, mint egymás ellenében álló s egymás kárával önhatalmukat nevelni törekvő feleket. Én konstitucionális monarchiában e kettőnek érdekét egymástól elválasztani nem tudom" („A szólás szabadságán ejtett sérelmek tárgyában", 1835. augusztus 5.). Világosan látta az európai helyzetet is, s benne a magyar belpolitika lehetőségeit.

De a Habsburg–magyar viszonylatban nemcsak az „elvi kiegyenlítésben", hanem a történelmi konfliktusokat megszüntető megoldásokban gondolkodott – már 1847-ben: „Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállhatásának érdekeivel ellentétbe hozni. Készek vagyunk mi az örökös tartományok érdekeivel netalán ellentétben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyújtani" („Ellenzéki nyilatkozat", 1847. június 6.). Sok régi magyar

hasonló elképzelését képviselte ~, de immár sikeresen.

~ politikai gondolkodása a jogszerűség és a jogfolytonosság körül forgott. Ebben látta a magyarság támaszát, mert a Habsburgok túlnyomó, nagyhatalmi erejével szemben minden hősies felkelés vereségre van kárhoztatva. A deáki kiegyezési mű minden alapeleme összeállt még 1848 előtt. Ekkor, az első felelős magyar kormány igazságügy-minisztereként is ezt képviselte: a törvényességből nem engedett, és próbált közvetíteni a bécsi udvar és a pesti kormány között. Jellačić támadásakor belátta erőfeszítései hiábavalóságát, és lemondott. 1848–1849 fordulóján megkísérelte az ellentámadásba lendülő Habsburgokat megbékíteni, tárgyalásai azonban eredménytelenül zárultak, és ő visszavonult birtokára (→forradalom és szabadságharc 1848–1849-ben).

A passzív ellenállásra való buzdítását a mai történettudomány ismeretei szerint már inkább hazafias mítosznak kell tartanunk, meg különben is a ~i zseni éppen a történelmi előzményekből és a geopolitikai helyzetből következő gyakorlati szükségletek fölismerésében állt. Ezt méltányolta benne minden politikai oldal. Mintegy megtestesítette a „magyar nemzeti érdekegyesítést". Óriási szerencséje volt vele a magyarságnak, mert a tisztán szolgáló éthosz egyik utolsó nagy képviselőjeként nem voltak hatalmi ambíciói.

Kitartó és illúziótlan reálpolitikus volt mind az általános lélektani összefüggéseket, mind a magyar nemzeti közösség karakterjegyeit illetően. S ezért is járta szívósan az általa jónak tekintett utat. 1861-ben, az önkényuralom megrendülése után képviselő, a „felirati párt" vezetője lett, amely a kész helyzetet teremtő „határozati párttal" szemben a császárnak „fölterjesztést", „ajánlást" benyújtva a kiegyezés irányába mutatott. Aztán 1865. április 16-án közzétette a *Pesti Napló*ban „élete fő művét", a híres „Húsvéti cikket", amely – ekkor már-már mindkét oldal támogatását élvezve – alapul szolgált a kiegyezéshez. Legfontosabb munkatársa idősebb gróf Andrássy Gyula lett, aki emigrációjában értette meg a Habsburg-hatalom nagyhatalmi erejének és a magyarság helyzetének összefüggéseit. Viszont a történelmi alapot ~ találta meg a *Pragmatica Sanctió*ban ('megmásíthatatlan uralkodói végzés' a Habsburg-ház nőági örökösödéséről és a magyar rendi alkotmány fenntartásáról, 1723), olyan biztosítékokat nyújtva a Habsburgoknak, amelyeket →Tisza István, a dualizmus rendíthetetlen híve is alkalmanként sokallott.

A Habsburg-birodalom 1866-os königgrätzi veresége után ~ és köre nem követelt többet, mint korábban, s a Habsburgok is felismerték azt, hogy nagyhatalomként, mint egyébként mindig, csak a magyarokkal való megegyezéssel létezhetnek. S innen már viszonylag gyorsan ment minden.

~ tehát „győzött", államjogilag, de hamarosan fel kellett ismernie, hogy a dualizmusban természetessé váló szabadversenyes kapitalizmus nem az ő etikus (liberális) világa. S ő, aki sohasem kereste a népszerűséget, sőt egykor a véres felkeléssel biztosított reformkori mandátumot is elutasította (1843–1844), kezdett a „győzelem" után visszahúzódni. Nem akart azonosulni a gyors, gátlástalan gazdagodás világával. Ő így azon nagy elvi-etikus liberálisok csoportjához tartozott, akik az ideálishoz közelítő jogi-alkotmányos világ megteremtésében sikeresek voltak, de a bekövetkező valóságot nem érezték magukénak. Tudta, hogy nincs tökéletes világ, mégis jellemzően optimistán fogalmazott: „Nincs emberi mű, melynél tökéletesebbet alkotni nem lehetne, nincs alkotmány, melynek hiányai ne legyenek" (képviselőházi felirat, 1866. március 20.).

Olyan történelmi elitnek volt a képviselője, amely még egyértelműen a kötelességetika alapján állt. Ez az etika a keresztyénségből és a lovagi (nemesi) éthoszból származott, és az élet stabilitását képviselte. Ebből fakadt védettsége és ódzkodása mindenféle →radikalizmustól, szélsőségtől: „A szabadság és a rend érdekében szólani fogok, míg össze nem roskadok" (képviselőházi felszólalás, 1848. március 29.). Viszont a közérdekekkel nem ütköző egyéni érdekek is teljesen szabadok. Ezekkel az egyértelmű állásfoglalásaival szerzett magának mindenhol tekintélyt kora bonyolult és éles konfliktusokkal teli világában.

De vele s más hasonló kortársaival már kihalóban volt a táblabírák nemes magyar típusa. Részben persze a modernizálódó világ következményeként, ahol a politika és a közélet lassan szakkérdéssé változott, és az erkölcs individualizálódott. A politikában pedig önveszélyes magyar tendenciák kezdtek kibontakozni, amelyektől ~ már nagyon fiatalon félteni kezdte nemzetét. Ő a felelősséget a legkisebb dolgokban is megkövetelte, az erőszakot s a rend elleni kilengéseket elutasította (jellemzően: a →halálbüntetést is). Jóslatára a magyar jövő többször rácáfolt: „Nem a külső erőszak fog egykor minket elnyomni,

hanem belső egyenetlenség, mely a közerőt és közlelkesedést kifejleni nem engedi" („A vallás ügyében", 1833. július 13.).

~ a magyar politikatörténet etikai óriása. „Igaz ügyért küzdeni még akkor is kötelesség", írta, „midőn már sikerhez nincsen remény" („Követjelentés", 1840. július 27.). Minden öregkori rossz tapasztalata ellenére ő még bízott a szabadság etikai erejében: „a haza lakosainak természetes jussai és szabadságai, amennyiben világos törvény által korlátozva nincsenek s a polgári társaság közcéljával nem ellenkeznek, szentek és sérthetetlenek" („A jobbágyok birtokképességéről", 1834. június 4.). Százötven évvel később – sajnos – már a korlátozás melletti szabadság is problematikussá lett.

További művei: Deák Ágnes (szerk.): *Válogatott politikai írások és beszédek* (2001).
Deák Ágnes és Molnár András: *Deák Ferenc* (2003).
Szabó András (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete* (2003).

Szerkesztőbizottság

Délvidék A középkorban a törökkel vívott harcok során vált történeti-politikai tájfogalommá: Temes, Torontál, Bács-Bodrog és a szlavóniai vármegyéket foglalta magában. A rajtuk és Boszniân keresztül az Adria partjáig húzódó kettős végvárrendszer kiépítését Zsigmond király kezdte, Hunyadi Mátyás idején ezen alapult a török elleni védelem. A Habsburg Birodalom, Velence és a törökök közötti pozsareváci béke (1718) után ezen a vonalon létesült a katonai határőrvidék intézménye. A XV. században folyamatosan érkeztek ide a balkáni török hódítás elől menekülő szerbek. 1690-ben III. Csarnojevics Arzén pátriárka a szerémségi Karlócán egyházi központot alapított, ami a XIX. században a területi követelések alapja lett. 1848 májusában a magyar kormánnyal szembeforduló szerbek a karlócai gyűlésükön követelték a szerb Vajdaság megalakulását. A szabadságharc bukása után a bécsi kormányzat átalakította a magyar közigazgatást, és létrehozta az 1849–1860 között létezett Szerb–Temesi Bánságot; ennek fölszámolása (1860) után a Délvidék (Szlavónia kivételével) 1918-ig ismét Magyarországhoz tartozott. 1918. november 25-én a szerbek újvidéki gyűlésén döntöttek a területnek a Szerb–Horvát–Szlovén királysághoz történő csatolásáról. Ma a →Trianonban a délszláv államokhoz csatolt területeket jelenti, olykor (tévesen) a szerbiai Vajdaság szinonimájaként él. Egykori lakói közül a Vajdaságban 2011-ben 1.916.889 főből 251.136-an vallották magukat magyar nemzetiségűnek; 1910-re nincs adat.

Geszti Lajos: „A magyar állam déli határváltozásairól", Temesy Győző (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv* (1944).
Hegedűs Antal: „Kolostorok a középkori Délvidéken", *Bácsország*, 1996, 7.
Muhi János: „Délvidék szellemiségének alakulása", *Kalangya*, 1942, 11.
Pálóczi Edgár: „A Délvidék a XVI. század derekán", *Kalangya*, 1944, 2.

MF

demokrácia (g. 'népuralom') Olyan politikai berendezkedés, amely a politikai és az állampolgári jogok széles körű egyenlőségén alapul. Az ókori Görögországban született, napjainkra pedig modern, →parlamentáris, azaz →képviseleti formájában a „nyugati" világban meghatározóvá, de különböző változataiban azon kívül is elterjedtté vált. Mibenlétét és természetét illetően a nézetek az elmúlt évszázadok során intézményes megvalósulásával párhuzamosan változtak. Az ókori görög politikai gondolkodás klasszikusai, →Platón és →Arisztotelész egybehangzóan rossz véleménnyel voltak róla. Ekkor a ~ mindenekelőtt az athéni városállam politikai berendezkedését jelentette, amely a népgyűlésen hozott döntéseivel és sorsolás útján kiválasztott tisztségviselőivel a népuralom közvetlen állampolgári részvételen alapuló formáját valósította meg az őshonos athéni polgárok számára – a metoikoszok ('együttlakók', nem tősgyökeres, de akár nemzedékek óta ott élő városlakók), a nők és a rabszolgák kizárásával. Az antik filozófusok számára ez a demagógok által befolyásolt, tanulatlan és felelőtlen →tömeg uralmával volt egyenértékű, amely „egyenlőknek és nem egyenlőknek egyaránt egyenlőséget biztosít" (Platón), és nincs tekintettel az erkölcsi vagy szellemi kiválóságra – ahogy a Szókratészre kimondott halálos ítéletével is bizonyította. Ezzel szemben Periklész athéni államférfi a peloponnészoszi háborúban elhunytak felett tartott gyászbeszédében az athéni demokratikus életforma által nyújtott →szabadságot és az állampolgári önfeláldozást méltatta.

A politikai gondolkodás történetének következő századaiban kevesen keltek a ~ védelmére. Közéjük tartozik némileg talán meglepő módon →Machiavelli, *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964) szerzője, aki a római köztársaságról szóló, *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* (1531; m. 1862)

című művében bizonyos előfeltételek (mindenekelőtt erényes állampolgárok) megléte esetén a fejedelemmel szemben egyértelműen a „sokaság" uralma mellett foglalt állást, mondván, mindazok a hátrányok, amelyeket a népi kormányzás rovására szoktak írni, legalább akkora valószínűséggel az egyszemélyi vezetést is jellemezhetik, sőt az előbbi változatos összetétele tulajdonképpen nagyobb garanciát nyújt ezek elkerülésére. Hasonló módon érvel a demokratikus úton megállapított „általános akarat" tévedhetetlensége mellett a közvetlen népuralom gondolatának talán legfontosabb újkori képviselője, →Rousseau, amikor arról ír, hogy az egyéni akaratok egymást kioltó tévedései mintegy automatikusan elvezetnek a közjó kiemelkedéséhez. A ~val kapcsolatos negatív vélekedések azonban meghatározóak maradtak a politikai filozófusok körében egészen a modern kor kezdetéig, amikor a demokratikus kormányzás új – az ókori görög, majd az itáliai városállamok és a svájci kantonok példáján túllépő –, a képviseleti elvvel kombinált nemzetállami formája kezdett elterjedni.

Az első nagy léptékű demokratikus köztársaság, az Amerikai Egyesült Államok alapítói tisztában voltak a „népi kormányzat" rossz hírével, ezért →*A föderalista* lapjain mindent megtettek, hogy az általuk javasolt rendszert megkülönböztessék a „tiszta" ~tól, következetesen előnyben részesítve a „köztársaság" elnevezést. A demokratikus rendszerek ellen szokás szerint felhozott és sok esetben a történelem által is alátámasztott érvekkel – a nép megbízhatatlansága, szenvedélyeknek való kiszolgáltatottsága, az ilyen berendezkedések instabilitása és belső konfliktusokra való hajlama – az új alkotmány intézményes rendjét állították szembe: a föderális alapon megszervezett nagy területű államban a különböző csoportérdekek kiegyensúlyozzák egymást, csakúgy, mint a szövetségi kormányzat szervei a →hatalommegosztás gondosan megtervezett, →fékek és ellensúlyok bonyolult kölcsönhatásán alapuló rendszerében, miközben a képviselet intézménye megszelídíti és mérsékli a tömeg indulatait. *A föderalista* szerzői nem titkolták, hogy az általuk foganatosított óvintézkedések jelentős részben a demokratikus többség túlhatalmától való védekezés célját szolgálták. Sok tekintetben ehhez hasonlóan gondolkodtak a dualizmus kori magyar szabadelvű politikusok, akik a *parlamentarizmus* kifejezést használták szívesebben, míg a ~ fogalmát rendszerint negatív összefüggésben emlegették. 1863-ban azonban Lincoln amerikai elnök már úgy beszélt az alapítók által létrehozott politikai berendezkedésről a gettysburgi mezőn, az amerikai polgárháború legvéresebb csatájának áldozataira emlékezve, mint „a nép kormányzatáról", amely „a nép által" és „a népért" létezik – megalkotva ezzel a demokratikus kormányzat egyik azóta is leggyakrabban idézett leírását.

A XIX. század második és a XX. század első fele a ~ európai elterjedésének és a →választójog fokozatos kiterjesztésével, a vagyoni és műveltségi cenzusok eltörlésével, a nők választójogának megadásával a tömegdemokrácia kialakulásának korszaka. Az új kormányzati rendszerre vonatkozó elméleti reflexiók azonban sokáig őrizték a népuralommal kapcsolatos történeti fenntartások nyomait. →Tocqueville *Az amerikai demokrácia* (1835, 1840; m. 1841–1843, 1993) című nagy hatású művében, bár a demokratikus egyenlőség terjedését az isteni gondviselés eredményének és mint ilyet feltartóztathatatlannak vélte, komoly aggodalmakat fogalmazott meg az egyenlőség és a szabadság összeegyeztethetőségével és a →többség zsarnokságának demokratikus társadalmakra leselkedő veszélyével kapcsolatban. →Mill az angol választójog kiterjesztésének időszakában ezekkel együtt a művelt kisebbség parlamenti képviseletének elvesztése miatt is aggódott. A XX. század elejének elitelméletei – részben a tömeglélektan korai képviselői (például Gustave Le Bon) nyomán – a tömegek irracionalitását, a „valódi" népuralom lehetetlenségét, az elitek kiemelkedésének szükségszerűségét (Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto), a karizmatikus politikai vezetők szerepét (→Weber „vezérdemokráciá"-ja) hangsúlyozták. A második világháború és a nemzetiszocializmus legyőzése után a demokratizálódás újabb hulláma vette kezdetét, amelyet a XX. század végén követett (Samuel Huntington elnevezésével) az ún. „harmadik hullám", amely magában foglalta Kelet-Közép-Európa volt kommunista országait is.

A század második felétől kezdve a nyugati politikatudományban a →liberális (parlamenti) demokrácia elitista-pluralista elmélete vált meghatározóvá olyan tudósok munkái révén, mint Robert Dahl és Giovanni Sartori. Az előbbi a modern, nemzetállami szinten létező demokráciák leírására a „poliarchia" kifejezést vezette be, amely versengő elitek között megosztott, több központú hatalmat jelent, és amelynek megva-

lósulási feltételei között szerepel többek között az állampolgárok megfelelő információhoz jutási és szervezetalapítási szabadsága is. Az utóbbi mindezt a képviselet intézményének és az ezáltal ideális esetben megvalósított minőségi szelekciónak a hangsúlyozásával egészítette ki. Az egyenlő felek közötti demokratikus vita szerepét helyezi a középpontba Jürgen Habermas és követőinek deliberatív demokráciaelmélete, amely különös hangsúlyt fektet a racionális meggyőzés szerepére, illetve a vitából kizárt, marginalizált társadalmi csoportok helyzetére. A szubsztantív, értéktelített elméletek mellett léteznek a ~ szűken procedurális értelmezései is (például Joseph Schumpeternél), amelyek annak lényegét a választók szavazataiért folytatott versengésben és az ezen alapuló (értéksemleges) →döntéshozatali eljárásban látják. A kortárs magyar politikatudományban Körösényi András a politikai vezetők és a választók egymáshoz való viszonya alapján a modern demokráciaelmélet három irányzatát különbözteti meg: a mandátum-, az elszámoltatás- és a felhatalmazáselméletet. Az első szerint a vezetők tulajdonképpen a választók akaratát hajtják végre, a másodikban az önállóan cselekvő vezetőket a választók az utólagos elszámoltatás révén ellenőrzik, míg a harmadikban a választók szerepe kimerül a vezetők kormányzásra való felhatalmazásában (illetve ezen felhatalmazás megvonásában). Körösényi – részben Schumpeter nyomán – úgy véli, hogy a politikai döntések összetettsége, illetve a választók alulinformáltsága az utóbbi felfogást támasztja alá (→Kant, Hegel).

Dahl, Robert: *A pluralista demokrácia dilemmái* (1983; m. 1996).
Dunn, John (szerk.): *A demokrácia: befejezetlen utazás. Kr. e. 508 – Kr. u. 1993.* (1992; m. 1995).
Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok* (2005).
Sartori, Giovanni: *Demokrácia* (1987; m. 1999).

MT

demokratikus deficit Az →Európai Unió (EU) intézményeivel kapcsolatosan gyakorta felmerülő kifogás: a demokratikus felhatalmazás hiányára, de legalábbis csekély mértékére utal. Ebben az összefüggésben a demokratikus felhatalmazás a választáson vagy népszavazáson közvetlenül kifejezett állampolgári akaratot jelenti. Az EU intézményeinek demokratikus legitimációja többszintű közvetítésen alapszik. A tagországokban közvetlen akaratnyilvánítással megválasztják a parlamenti képviselőket, akik döntenek a kormányzatról, a kormányzat képviselői pedig döntenek az EU intézményeiről és az oda delegált tagokról. A közvetlen demokratikus felhatalmazáshoz viszonyítva harmadlagos demokratikus legitimációról van tehát szó. Ez alól csak az →Európai Parlament képviselői képeznek kivételt, mert őket közvetlenül választják meg a tagországok állampolgárai, illetve az →Európai Tanács és az →Európai Unió Tanácsa, ahol a második szintű legitimáció érvényesül. A helyzet paradox: ahol van közvetlen demokratikus felhatalmazás (Európai Parlament), ott korlátozott a döntési kompetencia, ahol pedig széles körű a döntési kompetencia (→Európai Bizottság), ott nincs közvetlen demokratikus felhatalmazás. A ~ felszámolása azonban csak egy központosított EU-ban – ha úgy tetszik: egy Európai Egyesült Államokban – valósítható meg. Ez újabb paradoxont jelez: a ~et kritizálók között fellelhetők a központosítás hívei és elutasítói egyaránt.

Az eredetileg jellegzetesen uniós kifejezést gyakran használják általában kormányzati mulasztások, illetve kellő demokratikus felhatalmazással nem rendelkező intézmények fontos döntéseinek számonkérésére, bírálatára is.

Moravcsik, Andrew: „In Defence of the 'Democratic Deficit': Reassessing Legitimacy in the European Union" („A ~ védelmében: az uniós legitimáció újraértékelése"), *Journal of Common Market Studies*, 2002, 40.
Terry, Chris: *Close the Gap: Tackling Europe's democratic deficit* („Pótold a hézagot: az uniós ~ leküzdése", 2014).

KA

demokratikus ellenzék A magyarországi államszocializmus utolsó évtizedének illegális ellenzéki csoportosulása (az ellenzékinek számító →népi írók csoportja nem vonult illegalitásba). A ~ vezéregyéniségei voltak: Kis János, Bence György, Solt Otília, Kőszeg Ferenc, Tamás Gáspár Miklós, Bauer Tamás, Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Konrád György, Petri György, Magyar Bálint és Demszky Gábor. Legfontosabb szamizdat ('kiadó nélküli', stencilezett, illegálisan terjesztett) folyóiratuk a *Beszélő*. Közülük többen →marxista hátterű értelmiségiekként az →1956-os felkelés és az 1968-as prágai tavasz, de a →Kádár-rend-

szer valósága nyomán is azt a kérdést vetették fel, hogy lehetséges-e a létező szocializmustól eltérő reformmarxista alternatíva. A ~ figyelme a nyugati →emberjogi irányultság és a →civil társadalom felé fordult, a polgári engedetlenség gyakorlása kiegészült a →kisebbségek, →cigányok, →zsidók, →határon túli magyarok, →szegények jogvédelmével – létrehozva többek között az illegális Szegényeket Támogató Alapot (SZETA). A rendszer válságának megszüntetéséhez elengedhetetlennek tartották az államhatalom demokratikus kontrollját, az igazgatási és a gazdasági szerkezet decentralizálását. A ~ szűkebben vett története a csehszlovák ellenzéki Charta 77 (1977) melletti szolidaritási nyilatkozattól kezdődően az →SZDSZ párttá szerveződéséig tartott (1988).

2010 óta az Orbán-kormány baloldali ellenzéke gyakran nevezi magát ~nek, azt sugallva, hogy a →Fidesz pártállami rendszert épít ki, és csak a baloldal képvisel demokratikus értékeket.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék* (1995).
Marc Rakovski (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* (1983).

TD

démosz Az antik görögségben közigazgatási egység ('falu, faluközösség' vagy Athénban Kleiszthenész reformjai után a legkisebb területi egység), a →demokrácia kialakulása előtt uralmi forma is, de legfőképpen: 'nép'. Egyfelől jelentette a 'polgárok összességé'-t, másfelől pejoratívan a 'sokaság'-ot (*hoi polloi*) vagy a 'tömeg'-et (*plethosz*), amely szegényebb és alacsonyabb képzettségű a vele szembeállított elitnél, a 'kevesek'-nél (*hoi oligoi*), 'vagyonos'-aknál (*khrésztoi)* vagy 'kiválóak'-nál *(arisztoi*).

A demokrácia antik kritikusai főként az utóbbi jelentésre támaszkodtak. Pszeudo-Xenophón szerint „a népben [~ …] legtöbb a tanulatlanság, a fegyelmezetlenség és a hitványság" a szegénység folytán (*Az athéni állam*, 1.5; m. 1954). Thuküdidész felfogásában a ~ gyakran változtatja a véleményét, azt az érzelmei és hangulatai vezérelik, amit csak egy kiemelkedő képességű és tekintélyű vezető vagy a politikában résztvevők számának korlátozása tud ellensúlyozni. Az így értett ~ tényleges uralma esetén törvényszerűen megjelennek a népnek hízelgő demagógok (lásd Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*, 2.65 [m. 1882, 1985], illetve →Platón: *Állam*, 564c–565c; *Gorgiasz*, 481c–482c). Arisztophanész *Lovagok* (m. *Vígjátékai*, 1879–1880, 1988) című komédiájában a megszemélyesített Démosz jóindulatát ígéretekkel, közönségességgel és a jóslatok megfelelő használatával lehet elnyerni.

A ~ fogalmának többértelműsége miatt nehézségekbe ütköznek a demokrácia etimológiai elméletei, mert ha a demokráciát „népuralomként" kívánják meghatározni, előbb feltétlenül tisztázniuk kell, mit is értenek ~on, avagy →népen.

Németh György (szerk.): *Államéletrajzok* (1994, 2003); uő: *A polisok világa* (1999).
Ober, Josiah: *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule* („Politikai másként gondolkodók a demokratikus Athénban: a népuralom értelmiségi kritikusai", 1998).
Pethő Sándor: *Démosz vagy Deus? A szuverenitás két modellje a nyugati politikai gondolkodásban* (2001).
Sartori, Giovanni: *Demokrácia* (1993; m. 1999).

IG

Dessewffy Aurél, gróf (1808–1842) A →Széchenyi *Hitel*ét bíráló →Dessewffy József fia. A *Néhány szó a' közönséghez a' Hitel*, *Taglalat*, *és Világ ügyében* (1832) című, Marczel és Emil testvérével közösen írt munkában apjuk védelmére keltek. Tehetségével korán kitűnt: volt királyi fogalmazó, a Tudományos Akadémia levelező és a Kisfaludy Társaság alapító tagja, Metternich európai tanulmányútra küldte. 1833-tól a Főrendiház tagja, ahol rövidesen a fiatal konzervatívok vezetője lett.

→Kossuth *Pesti Hírlap*jával szemben mérsékelt hangvételű, de határozott, reformszándékú és konzervatív szemléletű újságot indított *Világ* címmel. 1841 közepétől az év végéig írta X. Y. Z. betűkkel szignált cikkeit. Mondanivalója a szakpolitikai kérdések mellett a politikai folyamatok és eszmék természetére is kiterjedt. Saját konzervativizmusát úgy fogta fel, mint megőrzési-védelmi feladatot, az egyre radikálisabb liberális ellenzék ellenzékét, amely a kormányt támogatja, de attól független szellemi pólust és politikai csoportot képez. Körét a „mérséklés pártjának", „fontolva haladóknak" nevezte.

Programja a reformok fokozatos véghezvitele, az alkotmányos jogok és a társadalmi szabadság bizonyos korlátok közötti kiterjesztése, a →Habsburg Birodalom keretei közötti együttműködés megtalálása volt. A →Kossuth–Széchenyi-vitát a maga részéről azzal zárta, hogy kijelentette: „minden lehető haladásink közt legsürgetőbb

a jó rendnek haladása, mint szövetségese, nem ellentéte a szabadságnak”. Elutasította a vármegyei gyűlések országgyűléssel szembeni jogalkotását, a magyarosítást, a földesurak elleni izgatást, a birodalomtól való függetlenedést és a felekezeti türelmetlenséget.

Politikai ars poeticája szerint: „Vagyok pedig kormány embere a szónak azon értelmében, hogy kárhoztatok minden működést, minden elvet, melyek törvényes és hathatós kormányzást ellehetetlenítenek.” 1842. február elején idejekorán, betegségben elhunyt. Benne tiszteljük a tudatos magyar konzervativizmus megalapítóját. →Kemény, →Asbóth és Pethő Sándor is ekként méltatta munkásságát.

Művei: *Gróf Dessewffy Aurél összes művei I–V.* (1887).
Asbóth János: *Magyar conservativ politika* (1875).
Pulszky Ferenc: *Gr. Dessewffy Aurél és társai* (1874).
Réz Mihály: „Gr. Dessewffy Aurél”, uő: *Tanulmányok* (1909).

BM

Dessewffy József, gróf (1771–1843) Kora egyik legműveltebb embere, „hazánk első ragyogású dísze” – írta róla hű barátja, Kazinczy Ferenc 1826-ban. Szerencséje, hogy 1794-ben nem volt itthon, mert különben belekeveredhetett volna a jakobinus mozgalomba. Az 1802 és 1825 közötti diétákon a merkantilista ellenzék egyik hangadójaként lépett fel, a köztes vámhatár, majd a devalváció ellen. Azt vallotta, „ha ma nemzet lennénk, holnap már nem lennénk gyarmat”. A *Bártfai levelek*kel (1818) a modern fürdőkultusz egyik kezdeményezője. 1825-ben *Felső Magyar Országi Minerva* címmel Kassán lapot indított, amelyben olyan verssel köszöntötte Széchenyi Istvánt, amelyet a cenzúra azonnal betiltott, de öt év múlva *Taglalat* (1831) című röpiratában szokatlan hevességgel támadt a *Hitel*re, holott ő maga is szorgalmazta a nemességnek a háziadóhoz, az utak fenntartásához való hozzájárulását, a jobbágyi szolgáltatások megváltásának és a paraszti országgyűlési képviseletnek a lehetőségét. A *Hitel*ben megfogalmazott eszmék radikalizálódásának lehetősége aggasztotta, amit a mű önkritikus romantikus-szubjektív hangvitele erősített. ~ az 1830-as diétai bizottmányban a cenzúra ellen lépett fel, az angol példát tartotta követendőnek, és különvéleményét 1831-ben Lipcsében németül is kiadta. Viszont ekkor már a sajtószabadság áldozata lett, és nemcsak Széchenyi kemény válasza miatt, hanem nemzedéki vitába keveredett Bajza Józseffel, aki professzionális értelmiségiként nem ismert kegyelmet, odavágva, hogy az írói respublikában nem számít a grófi cím: „Ő biográfus, poéta, grammatikus, esztétikus, meg minden, s végtére semmi, s éppen azért semmi, mert minden.” Csakhogy korábban valóban „minden” volt a szó nemes értelmében. Élete végén csak abban bízott, hogy bár „kontárabb értekezést az észről és szívről soha sem” olvasott, mint a *Kelet Népé*ben, mégis Széchenyinek ez a „munkája közte s Kossuth közt ellenőrködést” biztosít, elejét véve két nagy ellentétes párt kialakulásának. Fiai fellépésében reménykedett (→Dessewffy Aurél).

Művei: Ferenci József (szerk.): *Dessewffy József gróf munkái* (1888).
Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig I–IV.* (2009–2010).
Vaderna Gábor: *Élet és irodalom: az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében* (2013).

MA

diáklázadások (1968) Az 1960-as évek társadalmi és →újbaloldali gondolati erjedése 1968-ban szerte a nyugati világban diákzavargásokba torkollott.

Az amerikai fiatalok mozgalmát a vietnami (állítólag gyarmati) háború, az egyetemek befogadóképességének korlátai és a faji konfliktus (polgárjogi küzdelem) váltotta ki. A ma elterjedt mítosz szerint szelíd, békés, →utópikus mozgalom volt, amely közösségre, társadalmi egyenlőségre és harmóniára vágyott. A mítoszhoz tartozik az is, hogy az „ifjúság” sikeresen megdöntötte az „elaggott”, korrupt rendszert, és felvilágosodott, erkölcsileg hiteles renddel váltotta fel.

A 68-as mozgalmak haszontalannak tartották a hagyomány és a történelem ismeretét. Ezért öntudatlanul újratermelték az első világháború korabeli európai, az „ifjúság” kultuszát hirdető mozgalmak (a német *Jugendbewegung*, a francia *L'Ordre Nouveau*) hittételeit, szólamait, ízlését, agitációs módszereit – még a tagjaik külső megjelenését is (az első „hippik” 1919-ben tűntek föl Németországban). Az újbaloldal gurui nagy várakozásokat ébresztettek, de csak sekélyes →populizmust, nem új eszményeket produkáltak.

A ~ az amerikai egyetemekről átcsaptak Európába – Párizsban még általános sztrájkot, forradalmi hangulatot is előidéztek. A német 68-asok utólag társadalmi reformok elindítóinak

stilizálták magukat, jóllehet azok már a 60-as évek elején megkezdődtek; sőt azok haszonélvezőiként hajtották végre „az intézményeken át vezető hosszú menetelést”, amit vezéregyéniségük, Rudi Dutschke a radikális változtatás előfeltételeként hirdetett. Újmarxista kiáltványaikban a kapitalizmus és az imperializmus kritikáját, az osztályharc, a világforradalom, a közvetlen demokrácia és a →munkástanácsok stb. motívumait gyúrták egybe, az ipar előtti társadalomba való visszavágyódás utópiájává. A polgári demokráciát „fasisztoid” intézményként támadták a Harmadik Birodalom komoly elemzése nélkül.

A háborút megélt nemzedék tagjai (például Wigner Jenő, →Voegelin) riadtan vontak párhuzamot a →nemzetiszocialista diákmozgalmak és az újbaloldal totalitarizmusa között – még a →frankfurti iskolához tartozó Theodor Adorno is elhatárolódott tőlük. Allan Bloom az 1980-as évek végén így vonta meg a mozgalom következményeinek mérlegét: a baloldali ellenkultúra feltételezett idealizmusa új barbárság volt: kikezdte az →egyetemi tanulás-kutatás évszázadok során kialakított szellemi viszonyulásmódjait.

Aly, Götz: *Unser Kampf* („Harcunk”, 2009).
Bloom, Allan: *The Closing of the American Mind* („Az amerikai szellem bezárulása”, 1988).
Laqueur, Walter: „Reflections on Youth Movements” („Elmélkedések az ifjúság mozgalmairól”), *Commentary*, 1969, 6.
Scheuch, Erwin K. (szerk.): *Die Wiedertäufer der Wohlstandsgesellschaft* („A jóléti társadalom anabaptistái”, 1968).

HV

diktatúra (l. *dictatura*; *dicto* ’megmond’) Az egyed- vagy csoporturalom olyan formája, amelyben az uralkodó személy vagy csoport politikai hatalma korlátlan, eltérően a jogokkal, intézményekkel és hagyományokkal korlátozott →monarchiától vagy →arisztokráciától (g. eredetileg ’kiválók uralma’). Az ókori Rómában külső ellenség okozta szükséghelyzetben rövid időre (jellemzően félévre) diktátort választottak, aki a két konzul helyett gyakorolta a hatalmat. Ez időben és tartalmában korlátozott egyeduralmat jelentett (például új adót nem lehetett kivetni). Ennek ellenére fennállt annak veszélye, hogy a diktátor kijátssza a szabályokat, mint Sulla (Kr. e. 138–78) tette, aki élethosszig diktátorrá nevezte ki magát. →Schmitt a *Die Diktatur* („A ~”, 1921) című művében megkülönböztette a *komiszári* és a *szuverén* ~t. Az előbbi ideiglenesen, az alkotmányos rend helyreállítása végett jön létre, mint a római intézmény esetében, az utóbbi viszont semmilyen korlátba nem ütközik a politikai rend átalakításában. Ez utóbbi modern fejlemény, a →francia forradalom alakította ki első példáit, előbb a jakobinusok, majd Napóleon ~ját. A modern kor ~i abban is különböznek ókori előképüktől, hogy bár szintén az állam válságos helyzetében, különleges fenyegetettségében jönnek létre, a veszély forrása nem elsősorban és kizárólagosan a külső, hanem a feltételezett belső ellenség. A szakirodalom továbbá megkülönbözteti a →tekintélyelvű és →totális ~t, az utóbbi fegyveres erőszakkal, manipulációval az állampolgárok életének minden vonatkozásában érvényesíteni próbálja az akaratát. Az előbbire példa a spanyol →Franco és a portugál António Salazar, az utóbbira a →kommunista →Sztálin (→proletárdiktatúra), a →fasiszta →Mussolini és a →nemzetiszocialista →Hitler ~ja. A ~ modern kori ellenfogalma a →demokrácia, amelyet mindenekelőtt a szabad választás léte választ el az előbbitől.

Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei* (1951; m. 1992).
Dobson, William J.: *The Dictator’s Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy* („A diktátor tanulási görbéje: a demokráciáért vívott globális harc”, 2013).
Rossiter, Clinton: *Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the modern Democracies* („Alkotmányos diktatúra: válságkormányzás a modern demokráciákban”, 1948).

KA

diplomácia Kommunikációs rendszer, amelynek révén a nemzetközi élet szereplői (elsősorban →államok és általuk alkotott →nemzetközi szervezetek, de egyre erőteljesebben nem állami szereplők is, nagyobb vállalatok, civilszervezetek, régiók stb.) információk célba juttatásával és átvételével saját érdekeiknek megfelelő döntéseket próbálnak elérni egymásnál. Ennek során kifejezetten a nemzetközi élet valamelyik szereplőjének/szereplőinek címzett ún. diplomáciai információkat és a közvéleménynek szóló nyílt forrású információkat hoznak létre és használnak fel. Ezek szintetizálása, elemzése és a fenntartó érdekeinek megfelelő célba juttatása képezi a ~i információkezelést, a ~i tevékenység lényegét.

Államok esetében a fenntartó érdekét →*nemzeti érdek*nek nevezzük. Minden ~val szemben elvárás, hogy a fenntartója érdekei szerint reagáljon a nemzetközi élet eseményeire (*reaktív* ~), és kezdeményezőként is fellépjen a nemzetközi folyamatok alakítása érdekében (*proaktív* ~). A proaktív ~ olyan célrendszert, külkapcsolati/külpolitikai stratégiát feltételez, amelyet a fenntartó által működtetett ~ minden munkatársa ismer és követ. Magas szintű ~n a nemzetközi élet vezető szereplői (közjogi méltóságok, kormánytagok, vállalatvezetők stb.) közötti közvetlen kapcsolatokat értjük.

A ~ mint szakma többnyire a magas szintű kapcsolatfelvételek előkészítésével, szervezésével vagy a magas szintek közötti információközvetítéssel foglalkozik. Az ezt szolgáló állami intézményrendszer jellegzetes elemei a külügyminisztériumok, amelyeket a ~ intézményrendszerében „Központnak" neveznek, valamint az állam szuverenitásán kívüli területeken működő külképviseletek (a másik államhoz küldött nagykövetségek és a régiókra, tartományokra vagy szakterületekre összpontosító főkonzulátusok, konzuli irodák, kereskedelmi kirendeltségek, kulturális intézetek stb.). A *szak~* célzottan valamely ágazat diplomáciai információkezelésével foglalkozik. Meghatározó szerepet játszanak benne az adott ágazatért felelős kormányszervek (minisztériumok) külkapcsolatai. Azok az országok, amelyek kapcsolatában valamelyik ágazat különösen fontos szerepet játszik, szakdiplomatákat (katonai, külgazdasági, kulturális, mezőgazdasági, idegenforgalmi stb. attasékat) küldenek egymáshoz. Az ágazati (különösen a gazdasági) érdekérvényesítés jelentősége egyre növekszik az államok közötti ~ban: a korszerű külpolitika törekvése, hogy a nem szakdiplomata beosztású diplomaták is jártasak legyenek országuk, a küldő ország minél több ágazatában, hogy azok érdekeit a fogadó országban vagy a fogadó szervezetnél érvényesíthessék. A nemzetközi élet szereplői nemcsak kétoldalúan (bilaterálisan), hanem – többnyire valamilyen nemzetközi szervezet keretei között – csoportosan is érintkeznek: ezt nevezzük multilaterális ~nak, amelynek legátfogóbb fóruma az →ENSZ. Bár a multilaterális ~ gyors fejlődése az utóbbi 200 év teljesítménye, voltak előzményei. Ezek között tartjuk számon az 1335. évi, magyar kezdeményezésű visegrádi regionális királytalálkozót. A ~ globális szabályrendszerét, amely a bilaterális ~ra is kiterjed, a multilaterális ~ fejlődésének köszönhetően az ENSZ keretei között határozták meg az 1961. évi bécsi egyezményben. A ~hoz szorosan kapcsolódnak a konzuli kapcsolatok, amelyek nemzetközi szabályrendszerét az 1963. évi bécsi egyezmény összegzi.

1965. évi 22. törvényerejű rendelet a diplomáciai kapcsolatokról Bécsben, 1961. április 18-án aláírt nemzetközi szerződés kihirdetéséről.
1987. évi 13. törvényerejű rendelet a konzuli kapcsolatokról Bécsben, 1963. április 24-én elfogadott egyezmény kihirdetéséről.
Halász Iván: *Diplomácia és diplomaták* (2010).
Kincses László: *Diplomáciatörténet* (2005).
Nagy Péter: „Virtuális diplomácia – mítosz vagy valóság" (www.inco.hu/inco7/infopol/cikk1h.htm#BM12).

NZs

Disraeli, Benjamin (1804–1881) A viktoriánus korszak meghatározó jelentőségű tory politikusa, döntő szerepe volt a szociális →konzervativizmus brit tradíciójának a megteremtésében.

Nevét a *Vindication of the English Constitution* („Az angol alkotmány védelmében", 1835) című, a rivális whigeket támadó politikai műve tette országosan ismertté. Fő állítása az volt, hogy Anglia az intézményeinek köszönheti a nagyságát, ám a whig (liberális) szellem mind veszélyesebben rombolja a tradicionális brit alkotmányos rendszert. Ő szervezte meg a *Young England* ('Ifjú Anglia') nevű – fiatal tory parlamenti képviselőkből álló – csoportot, amely az 1840-es évek elején a szociális szempontoknak a konzervatív politikába való beemelését tűzte ki célul. Legmaradandóbb értékű hozzájárulása e csoport tevékenységéhez híres regénye, a *Sybil; or, The Two Nations* („Sibylla, avagy a két nemzet", 1845); ebben fogalmazta meg tézisét arról, hogy Anglia kettészakadt: szegényekre és gazdagokra. A királynő két olyan nemzet felett uralkodik – olvashatjuk a regényben –, „amelyek között nincs semmiféle kapcsolat, és semmilyen együttérzés […], mintha különböző tájak vagy akár más bolygók lakói volnának".

1872-ben mondott híres beszédeiben kiállt a „két nemzet" „egy nemzetté" való összeolvasztása mellett, és a konzervatívok politikáját a Birodalom ügyével azonosította. 1874 és 1880 között kormányfőként több fontos szociális törvényt is elfogadtatott: a városokat a zsúfolt szegénynegyedek felszámolására kötelezte, a helyi hatóságokat felhatalmazta az élelmiszerek ellenőrzésére,

az egészségügyi törvény pedig előírta a megfelelő ivóvízellátást és csatornázást. Igaz, tudatos szociális stratégiát nem találunk ~nél, de a gyengesége egyúttal az erőssége is volt: ő eszmékben gondolkodott. Egy olyan konzervatív tradíciót alapozott meg, amely az osztályharc elutasítására és a szociális béke megteremtésére irányult – a társadalmi egalitarizmus elutasításával. Érthető, hogy az „egy nemzetben" gondolkodó brit konzervatívok benne látják eszmei elődjüket.

Blake, Robert: *Disreali* (1967).
Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005).
Weintraub, Stanley: *Disraeli: A Biography* („~: életrajz", 1993).

EG

diszkrimináció →**megkülönböztetés**

döntés Cselekvéskezdeményező aktus, amit tipikusan kétféleképpen értelmeznek. Az egyik megközelítés szerint adott premisszákból levont következtetéseken alapul, a másik szerint azonban nem vezethető le maradéktalanul a premisszákból. Az első megközelítés a ~ →racionális mozzanatait emeli ki, és a közgazdaságtanban és ennek hatására a szociológiában is elterjedt. Eszerint a ~hez a problémát strukturálni kell, azaz látni kell pontosan, hogy milyen feszültség feloldására van szükség, illetve különbséget kell tenni a döntési alternatívák között a megvalósíthatóságuk valószínűsége és a következményeik alapján. A második megközelítésmódot hangsúlyozó etikai, jogi és politikai elméleteket decizionizmusnak nevezik, amelynek hívei nem a ~ tartalmára, megalapozására, hanem magára a ~re (lat. *decisio*) összpontosítanak. Eszerint a ~ek mögött az →akarat, nem pedig intellektuális megfontolások állnak, noha azok is természetesen közrejátszanak benne. Ebből következően az etikai, jogi, politikai ~ek bármilyen elméleti megalapozása csakis részleges lehet. Az →Aquinói Szent Tamásból kiinduló intellektualizmus →hagyományával szemben már igen korán megfogalmazódott az akaratiság (voluntarizmus) elve, amelyet Duns Scotus és a nyomában William Ockham képviselt (XIII–XIV. század).

Az alternatívák közötti választásban, ítéletalkotásban megjelenő ~ sajátos helyzete paradox: dönteni ott kell, ahol valami eldönthetetlen szabálykövetéssel, szabályalkalmazással. A tudás, a törvénykönyv ismerete önmagában még nem eredményez ~t, miként Franz Kafka *Az új ügyvéd*ben ábrázolta. Az élet minden területén fontos szerepet játszanak a ~ek, ám ezek közül kiemelkedik a jogi és a politikai ~. Egyfelől mert mindkettő a közösség egészére nézve ír elő kötelezettségeket (a jog természetesen jogosultságokat is), másfelől a jogi döntés adott →személy →szabadságának korlátozását vagy éppen az élet elvesztését (→halálbüntetés) is eredményezheti. A politikai és jogi decizionizmus ismert képviselője, →Schmitt szerint egy bírói ~ nem akkor tekinthető helyesnek, ha a törvényhez kötődik, igazságos vagy észszerű, hanem akkor, „ha egy másik bíró feltételezhetően éppúgy döntött volna". Ebben az esetben tehát a ~ helyessége a döntéshozók feltételezett egyetértésében alapozódik meg (→politikai döntéshozatal).

Simon, Herbert: *Korlátozott racionalitás* (1982).

KA

dunai konföderáció A délkelet-európai kisebb népek együttműködésének →Kossuth Lajos és mások által is felvetett terve. Az →1848–49-es szabadságharc bukása bebizonyította, hogy a magyarok önmagukban nem elég erősek a szabad és független állam megvédelmezésére, ezért az emigráns Kossuth a hazai nemzetiségeknek kedvezőbb kereteket biztosító demokratikus berendezkedést kínált. Az 1862-ben nyilvánosságra került tervezetében pedig az akkor még csak kialakulóban lévő →román és →szerb állammal, illetve →Horvátországgal (és az egyik verzió szerint független →Erdéllyel) egy államszövetség létrehozását indítványozta. Belső ügyeikben a demokratikus elveket tiszteletben tartó önállóság, a közös ügyekben (külpolitika, védelem, stratégiai közlekedési utak stb.) egyenjogúság jellemezte volna a ~t. A megvalósításához azonban hiányzott a szükséges erő.

A nemzetek egyenjogúságán alapuló tervre a XX. században is többször hivatkoztak, s különböző hátterű gondolkodók (→Jászi vagy Habsburg-párti →legitimisták) is támogatták volna a térség kisebb népeinek politikai együttműködését, ám a nagyhatalmi érdekekkel szemben soha nem valósulhatott meg.

Ádám Magda: „Dunai konföderáció vagy kisantant?", *Történelmi Szemle*, 1977, 3–4.

Bán D. András: „Angolszász tervek kelet-közép-európai konföderációk létrehozására a második világháború alatt", *Regio*, 1997, 2.
Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa* (1985).
Lajtor László: *Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei* (1944).
Litván György és Szarka László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja* (1991).
Pajkossy Gábor (szerk.): „Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai", *Századok*, 2002, 4.

BI

E, É

egyén (l. *individuum* 'oszthatatlan, egyedi, parányi rész', 'atom') Az atom a természet elemi építőköve, az ~ pedig a társadalomé. A fogalom széles körű elterjedése a társadalom- és politikai filozófiai gondolkodásban a polgári korszak kialakulásához (→Hobbes, Locke) és elsősorban Angliához kötődik. →Adam Smith gazdaságelmélete is az ~ből indult ki: az ~ek kapcsolatát és tevékenységüket szerinte „láthatatlan kéz" irányítja. Az ~re alapozó és a társadalom működésében az ~i sikert, az ~ élethelyzetének kibontakoztatását középpontba állító társadalomfelfogást →individualizmusnak nevezzük.

Az ~ mint →személy (l. *persona*), személyiség jelenik meg a társas kapcsolatban. A *persona* eredeti jelentése: 'maszk', amelyet az ókor színházi előadásaiban viseltek a szereplők, azaz ami kívülről látható, ám az, ami mögötte van, rejtve marad. A személyiség fogalmának jelentésadásában a görög hagyománytól a XIX. századig mindig – az eredeti 'maszk' értelmével analógiába állítható – valamely „felsőfogalom" játszott alapvető szerepet. A görögök a *logosz* harmonikus rendjében helyezték el az embert, a nevelés célja az ember ideáljának megvalósítása az ~ben.

A kereszténység az ~t a szeretet által konstituálódott közösségben élőként láttatta. Ehhez hasonló figyelhető meg az újkor első évszázadaiban is: *A három testőr* (Alexandre Dumas, 1844; m. 1863, 1956) egyik hősét, D'Artagnan ~iségét az jellemezte, hogy gascogne-i születésű. Rómeó és Júlia (Shakespeare, 1597; m. 1786, 1930) élethelyzetét, e két személyiség kapcsolatának lehetőségét családjuk különbözősége határozta meg – éppen ebből fakadt szerelmük tragédiája. Don Quijote (Cervantes, 1605; m. 1850, 1943, 2011) úgy próbálta megvalósítani saját ~iségét, hogy másolta a lovageszményt. Ekkoriban az individualitás az ~ életét meghatározó közösségből: születési helyből, társadalmi csoportból, családból vagy éppen egy általánosabb viselkedési mintából vezetődött le. Csak a modern korban jelent meg az ~ ~iesítése, azaz a minden mástól való különbözőség ismérve. Az elmúlt másfél-két évszázad óta individuumon azt értjük, ami egy személy mindenkitől eltérő sajátszerűségét fejezi ki. Amiben több vagyok, mint egy-egy konkrét (általánosan definiálható) szerep megvalósítója. Az ~iségem, személyiségem túlmutat az orvosnál megjelenő páciensen, a diák vagy a tanár pozícióján az oktatási rendszerben, a fogyasztóén a gazdaság világában, illetve a választáson részt vevő állampolgárén a politikában. Noha viselkedésünkkel különböző élethelyzetekben eltérő szerepeket töltünk be, egyedülvalóságunk mindig több, mint amit egy-egy szerepben megvalósítunk.

→Tocqueville szerint a →demokrácia egyik legnagyobb veszélye, hogy a többségi elv hangsúlyozása és a társadalmat egységesítő egalitárius értékek érvényesítése révén életre hívja a →tömegeket, majd mindinkább függővé is válik tőle, ami a →többség zsarnokságához vezethet. A modern tömegtársadalom, illetve tömegdemokrácia létrejötte már a tömeg meghatározó szerepének valóságát mutatja. Elsősorban a gazdaság és a politika viszonyul az ~hez mint tömegben élőhöz, ahhoz alkalmazkodóhoz. A →konzervativizmus bírálja a tömegdemokráciát, mert atomizálja és uniformalizálja az ~t, elszakítva a hagyományoktól, a közösséghez fűződő szerves kapcsolatoktól. A →kollektivista politikai mozgalmak, uralmi rendszerek (→nemzetiszocializmus, kommunizmus) végletesen és fizikai erőszakkal szankcionálva elutasították az ~ sajátszerűségét, mivel az ~t csak a tömeg szolgálatában állóként fogadták el.

Freudenthal, Gideon: *Atom und Individuum im Zeitalter Newtons* („Atom és individuum Newton korában", 1982).

Riesman, David (Nathan Glazer és Reuel Denney közreműködésével)*: A magányos tömeg* (1950; m. 1968).

Tallár Ferenc (szerk.): *Az individuum és az európai tradíció* (2004).

KA

egyenlőség Az ókori görög demokráciában az →igazságosság összefüggésében jelent meg mint a szabad férfiak →törvény előtti ~e (*iszonomia*). A keresztény teológia alaptétele: az Isten előtti

~, amely fennáll a minden ember istenképűségében, elkerülhetetlen halálában és elszámoltatásában a végítéletkor. A hitben való ~ főképpen a szerzetesrendekben (bencések, dominikánusok, ferencesek) vezetett olyan lelki ~i eszmékhez és gyakorlatokhoz, amelyek megalapozták az eretnekmozgalmak (mint a husziták) és később a protestantizmuson keresztül a nyugati világ jog~i törekvéseit. Az ~eszmény az →utópikus gondolkodás eszmetörténetében mindig jelentős szerepet játszott, kifejezve a paradicsomi állapot újra elérésének vágyát. A →francia forradalom jelszava (→szabadság, ~, testvériség) az ~et az alapvető politikai értékek között helyezte el, mely értékek ugyanakkor ellentétbe is kerülhetnek egymással – miként erre a forradalom kritikusai akkor és a későbbiekben is rámutattak (→Burke). Az ember természettől adott ~éből következően mindenkit egyaránt megilletnek az elidegeníthetetlen emberi jogok. Az ~ szélsőséges hangsúlyozása a →kommunista eszme egyik fő jellemzője: a társadalmi ~ az osztályok megszüntetése utáni állapot, maga a kommunizmus, amelyben mindenki szükségleteinek megfelelően részesülhet a termelt javakból. Csakhogy a megvalósult kommunista rendszerek ~e nem jelentett mást, mint a diktatórikus hatalomnak való egyenlő kiszolgáltatottságot – legalábbis a társadalom döntő része számára. Az óliberálisok és a konzervatívok mindig is kételkedve, sőt elutasítóan viszonyultak az ~ politikai eszményéhez. Az egyenlősítő törekvések ugyanis erőszakos beavatkozások a társadalom szövetébe, a szokások szabályozó erejébe, és mindez a szabadság újabb és újabb korlátozásával jár. A →liberalizmus legújabb változata az elmúlt fél évszázadban elszakadt ettől a hagyománytól, és különböző szempontok (társadalmi nemek, szexuális orientációk) alapján az ~ kikényszerítését követeli.

Az ~ ideája a modern →demokrácia kulcsfontosságú tétele: a politikai hatalom a szabad és egyenlő polgárokból álló népből ered, amelynek tagjai egyenlőkként vehetnek részt a politikai akarat formálásában. Ez nem tartalmi (vagyoni, élethelyzetbeli), hanem formális ~et (jog~et, esély~et) jelent. →John Rawls *Az igazságosság elmélete* (1971; m. 1997) című munkájában a →társadalmi szerződés újragondolására vállalkozva, egy hipotetikus, történeti kontextus nélküli állapotba helyezte a részt vevő feleket. A gondolatkísérlet eredményeképpen pedig arra jutott, hogy a társadalmi igazságosság ebben a feltételezett „természetes" vagy „tudatlan" (vö. a tudatlanság fátyla) állapotban úgy jelenik meg, hogy ha nem tudunk életkörülményeinkről és társadalmi helyzetünkről, valójában az ~ állapotára törekszünk, mégpedig azért, mert ugyan az elérhető legjobb életkörülményekre vágyunk, az a „tudat" azonban, hogy más helyzetébe is kerülhetnénk, óvatosságra int bennünket, így pedig az ~ eszméjét tesszük magunkévá. Rawls feltételezi, hogy a javak eleve adottak az ember számára, azokat csupán el kell osztanunk. Számos kritikusa közül az egyik – Robert Nozick – azonban rávilágít, hogy az elosztásra váró javak valójában a társadalom és az egyének erőfeszítéseinek termékei, amelyekre jogosan tarthatnak igényt, így ez a fajta teoretikus újraelosztás megfosztja őket jogaiktól, és megfeledkezik múltbéli teljesítményükről.

Kersting, Wolfgang: *Theorien der sozialen Gerechtigkeit* („A társadalmi igazságosság elméletei", 2000).
Waldron, Jeremy: *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought* („Isten, Locke és az ~: Locke politikai gondolkodásának keresztény alapjai", 2002).

KA

egyesülési jog Olyan, részben politikai, részben polgári jellegű alkotmányos jog, amelynek alapján mindenkinek joga van szervezeteket létrehozni, illetve azokhoz csatlakozni (→egyesületek). Az ~ biztosítására elsőként az 1814. évi holland alkotmányban került sor; e jogot mára minden jelentősebb →nemzetközi egyezmény elismeri és védelemben részesíti. Magyarországon 1989 előtt az ~ valódi érvényesüléséről nem beszélhetünk, azt először az 1989. évi II. törvény, majd az Alkotmány 1989. évi novellája (kiegészítése) biztosította. Az Alkotmánybíróság gyakorlata értelmében az ~ magában foglalja a cél megválasztásának szabadságát, a célra rendelt szervezet alapításának szabadságát, továbbá az ehhez való csatlakozás önkéntességét és az önkéntes kilépés lehetőségét (kényszertagság tilalma); az egyesületi autonómiából következően azonban nem jelent alanyi jogot arra, hogy bárki egy meghatározott, konkrét egyesület tagja legyen. Az ~ kiterjed az egyesületek különös formáira is, de csak bizonyos kötöttségekkel: pártot és szakszervezetet, valamint jogi személynek nem minősülő civil társaságot ugyanis csak természetes személyek, szövetséget pedig kizárólag jogi személyek vagy jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek alapíthatnak.

Sári János és Somody Bernadette: *Alapjogok* (2008).
Schanda Balázs és Balogh Zsolt (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok* (2014).

TJZ

egyesületek Az →egyesülési jog az egyik legfontosabb szabadság- és emberi jog. Az ~ képezik a családon kívül a társadalom legerőteljesebb kötőszövetét, alrendszereit, és magukban foglalják az egyházakat, a jótékonysági, szakmai és civil szervezeteket, az oktatási és kutatási alapítványokat, az irodalmi társaságokat és a különféle klubokat, illetve a társas vállalkozásokat. →Burke, a konzervativizmus atyja azt írja: „Valamilyen alosztályhoz kötődni, s szeretni a társadalomnak azt a parányi szögletét, melyhez tartozunk, ez a közösségi érzület legalapvetőbb elve (mintegy csírája). Első szeme annak a láncnak, amelyen keresztül eljutunk hazánk s az emberiség szeretetéig" (*Töprengések a francia forradalomról*, 1790; m. 1990). Hasonlóan gondolkodott →Tocqueville is, aki az amerikai demokrácia egyik legfőbb erényének éppen a szabad társulást látta, és →Bibó is, aki a „szabadság kis körei"-t („A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme", *Válogatott tanulmányok II.*, 1990) tartotta a társadalomfejlődés letéteményeseinek.

Az önkéntes társulás feltételezi a társadalmi →bizalmat, és főként magánforrásra alapul. Az ~ alkotta civil társadalom erősíti a társadalom szövetét, és csökkenti az állami szabályozás szükségességét az élet minden területén. A totalitárius, fasiszta, kommunista vagy radikális iszlám rendszerek a →civil társadalmat lehetetlenítik el azon egyesületek betiltásával, amelyeket nem tartanak szigorú ellenőrzésük alatt. Mint látható Kelet-Közép-Európában, a több évtizedes kommunista uralom, a szabad társulás teljes tiltása után időt vesz igénybe a civil társadalom újbóli kibontakoztatása. A jogrendszernek egyfelől biztosítania kell az egyesülés szabadságát, másfelől gondoskodnia arról, hogy a jól szervezett csoportok ne tudjanak előnyökre vagy előjogokra szert tenni a nem szervezettek rovására.

Kovách Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok* (2012).
Schanda Balázs és Balogh Zsolt (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok* (2014).

MS

Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) →Nemzetközi szervezet, amelyet a második világháborút követően hoztak létre azért, hogy fenntartsa a nemzetközi békét és biztonságot, fejlessze az államközi együttműködést a nemzetközi gazdasági, társadalmi és humanitárius problémák kezelésében, valamint →diplomáciai központként szolgáljon a közös célok eléréséhez. Székhelye New York.

Alapokmánya előírja, hogy a tagállamok →politikai konfliktusaikat (viszályaikat) békés eszközökkel, az erőszak alkalmazásától tartózkodva kötelesek megoldani. Habár nem tartozott eredeti feladatai közé, a gyakorlatában kialakult, hogy a →béke megőrzése és helyreállítása érdekében békéltető és békefenntartó missziókat működtet, továbbá segélyprogramok révén igyekszik csökkenteni a konfliktusok következményeit, illetve támogatást adni a konfliktusok utáni állam- és békeépítésben.

Összetett intézményrendszerrel rendelkezik. A Közgyűlés biztosítja minden tagállam (193, tulajdonképpen minden elismert állam) egyenlő képviseletét, plenáris tanácskozó testületként szolgál, rendelkezik a tagállami hozzájárulásokból származó költségvetésről, és megválasztja a tisztségviselőket. Központi döntéshozó szerve a Biztonsági Tanács – amelynek öt állandó tagja, az Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Kína, Oroszország vétójoggal rendelkezik, tíz nem állandó tagját pedig régiónként két évre választja meg a Közgyűlés –, a békét és biztonságot érintő ügyekben hozhat kötelező határozatokat, illetve döntő szerepet visz a nemzetközi feszültségek és konfliktusok kezelésében. A Gazdasági és Szociális Tanács koordinálja az ENSZ és az „ENSZ-szervezetek családja" néven ismert szakosított intézmények és szervezetek (például: Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, az ~ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete [FAO], az ~ Menekültügyi Főbiztossága [UNHCR], Nemzetközi Munkaügyi Szervezet [ILO], Egészségügyi Világszervezet [WHO], az ~ Gyermekalap [UNICEF], az ~ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete [UNESCO], a →Világbank Csoport) gazdasági és szociális munkáját. A Nemzetközi Bíróság a tagállamok legfőbb nemzetközi jogi vitarendezési fórumaként tevékenykedik (székhelye Hága). A Titkárság látja el a teljes szervezet adminisztratív teendőit. Az ~ vezető adminisztratív tisztségviselője a főtitkár (2017. január 1-től António

Guterres korábbi menekültügyi főbiztos). Államközi viszályok rendezésében fontos diplomáciai szerepet töltenek be a főtitkár különmegbízottjai.

Az ~ létrejöttében és alakításában meghatározó szerepet vitt a →kantiánus gyökerű, a nemzetközi kapcsolatokban az 1880-as évektől meghatározó liberális idealizmus, amely az →emberi jogokat egyetemes értéknek és a →nemzetközi közösség racionális megszervezése megfelelő alapjának tartja. Jóllehet ez a felfogás számos eredményt ért el az ~ révén, a nemzetközi kapcsolatok realista iskolája kezdettől fogva felhívta a figyelmet e szemlélet korlátaira a →hatalom és az →államérdek szerepének hangsúlyozásával (→idealizmus és realizmus a nemzetközi kapcsolatokban, globális kormányzás). A globalizált világban mindenesetre az ~ a többoldalú együttműködés és szabályozás megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen szervezete, különösen a béke és biztonság, a szegénység, népesedés, népvándorlás és környezetvédelem (éghajlati változás) terén.

Működését természetesen számos vita kíséri. A Biztonsági Tanács összetétele nem tükrözi a hatalmi viszonyok változásait, Japán, Németország, Brazília és India joggal számíthatna állandó tagságra, ezt viszont mások ellenzik, és inkább a nem állandó tagok bővítését szorgalmazzák. A szervezet bürokratikus, nem elég hatékony (például az Atomenergia Ügynökség az iráni és az észak-koreai atomprogram kezelésében, illetve általában az atomerőművek ellenőrzésében). A →politikai korrektség érvényesül a szakmai rátermettséggel szemben. Gyakran hiányolják a demokratikus és szakmai legitimitást, például a nagyvonalú millenniumi fejlesztési célok (2000–2015) és fenntartható fejlődési célok (2015–2030) megfogalmazásából. A bírálatok nyomán számos, gyakran ellentmondó reformelképzelés született a szervezet általános működésének, a Biztonsági Tanács összetételének és döntéshozatalának az újragondolására, a főtitkár és a Közgyűlés megválasztásának demokratizálására, a Titkárság méretének a csökkentésére, a testületek hatásköri átfedéseinek a felszámolására és a szervezet pénzügyi helyzetének a rendezésére.

Az ~ a többoldalú együttműködés központi jelentőségű szervezete, válságmenedzser, a globális problémák kezelését célzó közös programok kezdeményezője, szervezője és végrehajtója marad a belátható időben.

Kennedy, Paul M.: *The Parliament of Man* („Az ember parlamentje”, 2006).
Magyar ENSZ Társaság: *Alapvető tények az ENSZ-ről* (2013).
Ryan, Stephen: *The United Nations and International Politics* („Az ~ és a nemzetközi politika”, 2000).
Simai Mihály: „Az ENSZ hetven éve és a jövő”, *Köz-Gazdaság*, 2015, 2.
Weiss, Thomas G. és Sam Daws: *The Oxford Handbook on the United Nations* („Kézikönyv az ~ről”, 2007).

AG

egyetem (l. *universitas* ’a dolgok összessége’, a római jogban ’testület’, a középkori latinban ’tudományegyetem’ [a tanárok és diákok közössége]; a magyar szó e jelentését Kazinczy Ferenc rögzítette) A legmagasabb szintű, elvben minden tudásra kiterjedő és egységes tudományfelfogás alapján működő oktatási, kutatási és művelődésszervezési intézmény. Ez a definíció ma mégsem alkalmazható minden fenntartás nélkül, mivel korunkban az ~i tevékenység specializálódott, az átfogó tudományfelfogás elvi kerete visszaszorult. Burkoltan mégis ezt feltételezik egyes intézmények, így elsősorban a keresztény ~ek, amelyek a tudományos sokféleség mellett szervesen továbbfejlesztett és látensen feltételezett egységtudomány alapján állnak. A kortárs →tudomány viszonylagosan egységes felfogása, amely a szaktudományok empirikus, evolúciós, illetve fizikai, biológiai és matematikai módszerein nyugszik, az egyes szakterületeken egymástól eltérő koncepciókat eredményez, és nemcsak a bölcsészettudományok, hanem az egyes tudományágak viszonyában is. Külön probléma a bölcsészet- és természettudományok fokozatos elkülönülése. A bölcsészetek mai válságát nemcsak a természettudományokkal való nehézkes kapcsolatuk okozza, hanem a módszertani és tartalmi kiüresedésük is. A valaha minden tudományt megalapozó filozófia és a filozófiát megalapozó teológia mára az ~i kutatások peremére szorult. Az 1945 után kialakult tömegoktatás az ~i képzés színvonalát csökkentette, és főképpen a bölcsészettudományokat átpolitizálta. Különösen igaz ez a szovjet típusú, →ideológiai alapon szervezett ~ekre. A kortárs tendencia szerint a specifikus, felső szintű kutatási-oktatási központok ipari-technikai fejlesztéseknek alárendelten szerveződnek általában egy adott ~en belül.

A mai ~ elvi kérdése az, hogy képes-e a tudományok egységét elgondolni az egyes szaktu-

dományok vonatkozásában. Gyakorlati kérdése abban áll, hogy miképpen kapcsolódhat a társadalom tényleges technológiai, gazdasági és művelődési szükségleteihez egy olyan időszakban, amikor a →globalizáció folyamatai – a gazdasági egységesülés ellenére – éles versenyhelyzetet teremtenek az országok és kultúrák között.

Az ~ egyidős a nyugati kultúrával. Mint „universitas", azaz a tudományok szervesen és elvi alapon egybekapcsolt összessége, a nyugati kultúrában alakult ki az ismert történelemben, és ott is akkor, amikor az ismeretek sokfélesége egységes és rendezett keretbe illeszkedett. Ezt a görög filozófia kibontakozása tette lehetővé, amikor →Arisztotelész szerint „úgyszólván már mindent felfedeztek" (*Politika*, 1264a; m. 1923, 1969). →Platón és Arisztotelész gondolkodása olyan tudományos rendszert feltételez, amely szaktudományokra oszlik. Ezért ~nek először a platóni *Akadémia*, később Arisztotelész *Lükeion*ja tekinthető. A hellenizmus legjelentősebb ~i központja az alexandriai *Muszaion*, illetve a *Szerapeion*. A nem keresztény felsőoktatási intézmények jelentősége fokozatosan szorult vissza a keresztény római állam megszervezése során, mígnem 529-ben Jusztinianosz császár bezáratta a platóni Akadémiát. A Muszaion több ezer éves iratanyagot őrző könyvtára muzulmán támadás következtében pusztult el 642-ben. A keresztény felsőoktatás addigra már a konstantinápolyi *Pandidaktérion*ba ('ahol mindent tanítanak') költözött, amely egy évezreden keresztül szolgálta a bizánci államot. A nyugati ~ekkel szemben a tanítás itt nem terjedt ki a teológiára (amelyet szerzetesi központokban oktattak), de megőrizte a platóni és arisztotelészi iratanyagot, amelyet Bizánc bukásának közeledtekor az intézmény tudósai magukkal vittek Itáliába. A nyugati „universitas" eredeti tartalma a „trivia" (*grammatica*, *rhetorica*, *dialectica*) és a „quadrivia" (*arithmetica*, *geometria*, *musica*, *astronomica*). A nyugat első nagy ~ei – Bologna, Párizs, Oxford, Modena, Cambridge, Salamanca stb. – a hetes tudományági rendszer mellett elsősorban a filozófia, a jog, az orvostudomány és a teológia területére összpontosítottak. Tudományos felépítésük pedig alighanem követte a muzulmán világ tekintélyes tudományos központjai, a *medreszé*k példáját is.

A középkori oktatás egyik legfőbb tekintélye Arisztotelész volt. Az ő műveinek XIII. századi bevonása az oktatásba fordulatot jelentett az ~ek történetében, mivel az ő elvei alapján bontakoztak ki a szaktudományok. A →reneszánsz és a humanizmus kiszélesítette az alapirodalmat, az ~eket a művelődés középpontjává emelte, és a számukat is gyorsan megnövelte. A legtöbb ~ a Német Birodalom területén alakult meg, ezt követte Itália, Francia- és Spanyolország, illetve Anglia. A vallásháborúk nyomán Közép-Európa ~i oktatása lehanyatlott, ám a XIX. századra ismét az élvonalba került a Wilhelm von Humboldt által kialakított kutató~i modellnek köszönhetően, amely átvette a humanista és a protestáns →liberalizmust, illetve a professzor és a diák közös kutatását hangsúlyozta. A modern természettudományok számos eredménye (Galilei, Kopernikusz, Kepler vagy Newton munkássága) nem valamely ~en jött létre, mivel a hagyományos ~en az iskolásságra esett a hangsúly. A humboldti modell azonban a felfedező kutatást az ~ keretébe illesztette. Ez a minta a XX. században széles körben elterjedt, kivéve a marxizmus uralta államokat, ahol a kutatást és az oktatást elválasztották egymástól, így hozva létre a sajátos, ~ feletti „tudományos akadémiák" rendszerét, amely utóbb a politikai változások ellenére is fennmaradt, és máig őrzi a politikai átitatottság nyomait. Ma a kutató~ek helyébe egyre inkább a diszciplináris ~ek lépnek, amelyek egy-egy területen kínálnak felső szintű oktatást és kutatást. Az 1950-es évektől világszerte megsokszorozódott az ~i hallgatóság száma, a tömegoktatással pedig megnövekedett az ~ek társadalmi-politikai szerepe.

Új fejlemény a keleti (japán, koreai, kínai stb.) ~ek gyors fejlődése. A világ vezető ~ei az USA-ban, legnépesebb ~ei Kínában találhatók. Ezekben jellemzően elválik egymástól a népszerű színvonalú tömegoktatás és a specializált kutatóoktatás. Az utóbbi körben éles versengés alakult ki a gazdasági élettel szoros kapcsolatban álló sikeres kutatóközpontok között, amelyeknek olykor nemcsak technikai-ipari, hanem katonai-biztonsági jelentőségük is van.

Magyarországon az első ~ Pécsett jött létre 1367-ben. Az ellenreformáció hatására alakult meg a Nagyszombati ~ 1635-ben, amelynek utódja az Eötvös Loránd Tudomány~ és a Pázmány Péter Katolikus ~ (illetve annak tekinti magát a Trnavai ~ a mai Szlovákiában). A XVI–XVIII. századi protestáns kollégiumok az ~i mintát követték, de nem váltak ~mé, mert jobbnak látszott az ifjúságot a nyugati ~eken taníttatni. A magyar ~i kultúra 1867 után ugrásszerű fejlődésnek

indult Budapesten és az újonnan alapított, habár nem előzmény nélküli kolozsvári, pozsonyi és debreceni ~en. A trianoni határátrendezés miatt a kolozsvári ~ Szegedre, a pozsonyi Pécsre költözött.

A mai magyar ~ek a rendszerváltozás után is megőrizték a szovjet típusú oktatási rendszer számos elemét, a korábbi szakmai elitek vezető szerepét. Egy-két kivételtől eltekintve lemaradtak a nemzetközi versenyben is. Az ~i átalakítás ezért elkerülhetetlennek mutatkozik. A jelenlegi törekvések arra irányulnak, hogy az oktatás és a kutatás szorosabban összekapcsolódjék a gazdasági élettel, a tömegképzés tartalma fokozatosan leváljék a kommunista időszakban kialakult tematikákról, illetve az ~ek aktívan részt vegyenek a nemzetközi oktatási-kutatási vérkeringésben, beleértve a határon túli magyar felsőoktatást is.

Az osztott képzés (BA–MA) szükséges, de túl gyors bevezetése a 2000-es években megzavarta az ~ek önálló fejlődését, lerontotta a képzés színvonalát. Az átalakítás ezért egyszerre kénytelen szembenézni a múltból örökölt szerkezetekkel, a felemás reformok következményeivel, az inkább politikai céllal létrejött ~i központok tevékenységével. A költségvetési szabályosság érdekében 2014-től bevezették a kancellári rendszert a hazai felsőoktatásban.

A magyar ~i élet kibontakozása mindenképpen feltételezi, hogy az oktatás jóval erőteljesebben magába illessze az 1945 utáni nemzetközi tudomány teljesítményeit, és így bővítse nemzetközi kapcsolatrendszerét, illetve feloldja a tömeg- és az elitképzés kettősségét. Nyitott kérdés, hogyan lehetne elősegíteni a természet- és a bölcsészettudományok módszertani és tartalmi közeledését. E téren is szükségesnek látszik az 1945 előtt létező magyar ~i hagyományok felelevenítése és a korszerű gazdasági és tudományos követelményekkel összhangban álló továbbfejlesztése.

Artner Edgár, Eckhart Ferenc, Győry Tibor, Hermann Egyed és Szentpétery Imre: *A Királyi Magyar Pázmány Péter-tudományegyetem története I–IV.* (1935–1938).
Ridder-Symoens, Hilde de és Walter Rüegg (szerk.): *A History of the University in Europe I–IV.* („Az európai ~ története”, 1992–2011).
Szögi László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002* (2003).

MB

egyház (g. *ekklészia*, l. *ecclesia*, m. *eklézsia*; az „egy” jelentése: ’szent’) Katolikus megközelítés szerint összetett valóság: Krisztus teste, szentség, az Istennel való egyesülés jele és eszköze, Isten népe, amely látható valóságban a Krisztus által alapított, Péter apostol utódai (a római pápa) által kormányzott társaságban áll fenn. Eszerint az ~ egyszerre történelmi és természetfeletti intézmény. A II. vatikáni zsinat megközelítése szerint csak az apostoli folyamatosságot bíró, felszentelt püspökök által vezetett, a közös hit és a szentségek (különösen a keresztség, a bérmálás és az eukarisztia) által összekapcsolt keresztény közösségek ~ak. E meghatározásnak a katolikus ~ mellett az ortodox ~ak is megfelelnek. Más, keresztényekből álló felekezetek e felfogásban ~i közösségnek minősülnek, a nem keresztény vallások követői vallási közösségeket alkotnak. A katolikus ~ – alapítója, Jézus Krisztus rendeléséből – rendelkezik mindazokkal a jogokkal és eszközökkel, amelyek sajátos küldetése teljesítéséhez szükségesek, így önálló jogrendszere, a →kánonjog eredeti, a szuverén államoktól való függetlenségre igényt tartó jogrend. A katolikus ~ központi intézménye, az →Apostoli Szentszék a nemzetközi jognak is alanya.

A protestáns megközelítés szerint az ~ keresztények közössége, elsődlegesen lelki közösség, amellyel nem azonosíthatóak konkrét gyülekezetek kizárólagos jelleggel. Így az egyes, szervezetileg elkülönült keresztény ~ak az egyetemes ~ részei. A lutheri megközelítés szerint a keresztények szellemi-szentségi közösségét a hit kapcsolja össze: ~ ott van, „ahol az evangéliumot tisztán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki” (*Ágostai hitvallás*, 7). A szociológiai-jogi és a teológiai ~fogalom (a Krisztusban hívők közössége) elkülönül egymástól. Az evangélikus ~ adott területen közös ~i főhatalom alatt élő evangélikus hitvallásúak közössége. A szervezett forma, a jogi kötelék azonban nem a lényege, hanem csupán megjelenési formája az ~nak. A kálvini reformáció a gyülekezet elsőbbségéből indul ki, az igehirdetést, szentségszolgálatot, tanítást és szegénygondozást biztosító közösség már magában véve kész, befejezett ~. Az erős önállósággal rendelkező gyülekezetek a zsinatuk által elfogadott törvény szerint szerveződnek ~zá, szintén nemzetileg elkülönülve.

A keresztény ~ak egységtörekvése, az ökumenikus mozgalom a XX. század eleje óta először a protestáns felekezetek teológiai párbeszédeként,

valamint szociális-karitatív együttműködéseként indult. Szervezeti kerete 1948 óta az Egyházak Világtanácsa, amelyben a nagy ~szakadás (1054) óta önálló ortodox ~ak is közreműködnek. A II. vatikáni zsinat óta a katolikus ~ elkötelezte magát az ökumenikus párbeszéd mellett.

A magyar jog 1990 óta ~nak nevezte az azonos hitelveket követő természetes személyek által alkotott jogi személyt, így ma jogi fogalomként és a köznyelvben is gyakran nem keresztény vallási közösségek is ~ként határozzák meg magukat.

A magyar államiság létrejötte a kereszténység felvételéhez kapcsolódik, ahogy az →Alaptörvény preambuluma, a „Nemzeti hitvallás" is utal rá. A →reformáció óta a magyarság körében több felekezet is jelen van. Történelmi, kulturális és társadalmi szempontból a Magyar Katolikus ~, a Magyarországi Református ~, a Magyarországi Evangélikus ~, valamint a zsidó vallási szervezetek kiemelkedő szerepet töltenek be. Az →állam és az ~ak az →Alaptörvény szerint különváltan működnek, azaz a vallási közösségek önállóak, de az állammal együttműködhetnek.

Boleratzky Lóránd: *A magyar evangélikus egyházjog alapjai és jogforrásai* (1991).
Erdő Péter: *Egyházjog* (1992, 2014).

SchB

egyházak a kommunista diktatúrában (1948–1989) A kommunista politikai rendszerek a vallást, a „nép ópiumát" (Marx) általában, ezen belül a kereszténységet, a felekezeti szervezeteket, egyházakat üldözték, a Szovjetuniótól a Kínai Népköztársaságon keresztül Vietnamig, Kambodzsáig és Kubáig. Az üldözés, amely részét képezte a kommunizmus egyéb civiltársadalom-ellenes terrorhadjáratainak, sok millió ember életét követelte, hagyományos egyházi-vallási szervezetek szűntek meg, vagy történelmileg örökölt társadalmi és politikai helyzetük gyökeresen átalakult. A vallásüldözés a legkíméletlenebbül a Szovjetunióban, Kínában és Kambodzsában zajlott.

Magyarországon az elnyomás három szakasza különíthető el: 1) a kommunisták kezdeményezte egyházellenes intézkedések már 1945-től, az ún. „koalíciós" időszakban; 2) a kommunista hatalomátvétel (1948) és a kádári konszolidáció (1963) közötti nyílt üldözés; 3) majd utána 1989-ig a burkolt elnyomás, a társadalmi ellehetetlenítés. 1945-ben az egyházaknak nem lehetett kétségük afelől, hogy a vallással szemben ideológiailag ellenséges kommunistáktól csak üldözésre számíthatnak, mégis más viszonyok alakultak ki Lengyelországban, Kelet-Németországban és Magyarországon. Az előbbi kettőben az egyházak egy része ellenzéki szerepet vitt a →nemzetiszocialista viszonyok között, és önállóságuk erősebben megmaradt. Magyarországon az egyházak részesei voltak az ún. „keresztény kurzus"-nak, azaz a hivatalos politikai irányvonalnak, és ezért még erőteljesebb támadások érték őket. 1945-ben az egyházi nagybirtokok elvétele megfosztotta az egyházakat, főleg a katolikus egyházat, működésük anyagi forrásától. 1946-ban a feloszlatták a cserkészetet és a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testületét (KALOT) – a magyar →kereszténydemokrácia bázisát. Válaszul az egyházak a teológiailag és jogilag megalapozott törvényességre, közjogi és belső szervezeti-jogalkotási önállóságukra hivatkozva védekeztek-ellenálltak – legelszántabban a legreakciósabbnak kikiáltott katolikus egyház élén →Mindszenty József bíborossal, de →Ravasz László református és Ordass Lajos evangélikus püspök is határozottan föllépett az intézkedések ellen. Az esztergomi érseknek hagyományosan járó hercegprímási cím közjogi-politikai (nem egyházi) méltóság volt, és az egyháza önállóságáért küzdő Mindszenty ehhez is ragaszkodott. (Végül XII. Pius 1951-ben megszüntette a világi címek és rangok használatát.)

A kommunista hatalomátvétel után a maradék földbirtokok, a szerzetesrendek és diakonisszaszervezetek, valamennyi egyesület és az egyházi iskolarendszer felszámolásával az egyházak ezeréves működési feltételei szűntek meg. Mindez a baptistákat, metodistákat és az 1939-ben betiltott számos kisegyházat (adventisták stb.) fokozottan sújtotta (az Üdvhadsereget is feloszlatták, miközben 1951-től engedélyezték a parányi buddhista közösség működését). Aki nem igazodott, vagy nem állt félre (mint Ravasz László), letartóztatták (mint Mindszentyt, Ordasst és sokan másokat). A rezsim az általános félelem és a bizalmatlanság gerjesztésével sikerrel szigetelte el egymástól a lelkipásztorokat, a vezéregyéniségeket.

1950-ben az elítélések és bebörtönzések által megfélemlített katolikus püspöki kar aláírta a kommunista államrend elismeréséről szóló megállapodást (noha a Vatikán nem adta áldását erre a lépésre). A diktatúra a lojális békepapi mozgalommal – a kommunista uralommal rokonszenvező papok társadalmi szövetségével – próbálta

megtörni a katolikus egyház belső ellenállását. Míg XII. Pius pápa a kommunizmussal való megegyezés elutasítását bátorította, 1958-tól utóda, Szent XXIII. János hamarosan meghirdette a párbeszéd szükségességét. 1964-ben, VI. Pál alatt a vatikáni keleti politika jegyében megszületett a megállapodás a konszolidálódó Kádár-rendszerrel, ami sokak szemében visszatetszést keltett, mert nem biztosította az egyház önállóságát. A templomon kívüli papi tevékenységet, például az ifjúságpasztorációt (nevezetesen a Regnum Marianum-közösséget) így is folyamatosan üldözték. Az utolsó, lelkészi tevékenysége miatt bebörtönzött katolikus pap Kádár János és VI. Pál pápa 1977-es találkozója után szabadult.

A haladónak tekintett református és evangélikus egyházra a rezsim szándékai szerint az együttműködő egyház szerepét osztotta, amelynek az általa hatalomba juttatott püspökök (Péter János, Bartha Tibor, Káldy Zoltán) rendre eleget is tettek. A katolikus egyház vezetői is a rezsim számára megbízható személyek közül kerültek ki (Lékai László, Paskai László esztergomi érsekek). Az Állami Egyházügyi Hivatal (1951–1989) mindvégig felügyelte az egyházi vezetőket – jelentős részben szóbeli utasítások révén. A püspököknek jelentési kötelezettségük volt, miközben számos lelkipásztort beszerveztek ügynöknek, sőt hazai és nemzetközi egyházi karriert biztosítottak fedett és alvó ügynököknek. A politikai rendszert, az állam-egyház viszonyt bíráló, ellenző szerveződések így elvétve alakultak ki az egyházak keretei közt – kivéve 1955-ben a református lelkészek csoportja által írt *Hitvalló nyilatkozat*ot, majd a Bulányi György által kezdeményezett katolikus bázisközösségeket. A politikai megnyilvánulásoktól tartózkodó, de a hivatalos kereteken kívül eső ébredési-lelkiségi mozgalmakat elnyomták. Mindennek teológiai alapot is biztosított a református „szolgáló egyház teológiája” és a katolikus „haladó teológia”, amely a II. vatikáni zsinat egyes törekvéseit értelmezte a kommunista hatalommal való együttműködés érdekében.

A hivatalos egyházakkal szemben fejtette ki tevékenységét egyebek közt Németh Géza református, Iványi Gábor metodista lelkipásztor (az utóbbi gyülekezetével együtt végül ki is lépett a metodista egyházból), a ma is létező katolikus bázisközösségek, illetve az eleve önállóságra törekvő, az 1970-es évek végétől szerveződő karizmatikus közösség, a Hit Gyülekezete. A korszak drámai változásokat idézett elő: a döntően vallásos ország nagyobbrészt vallástalan lett. Ebben azonban az elnyomás mellett a →szekularizáció egyéb folyamatai is közrejátszottak.

A politikai igazodáshoz szokott egyházak Magyarországon nem vették ki a részüket a rendszerváltozásból úgy, mint a lengyelországi katolikus vagy a keletnémet evangélikus egyház (a romániai forradalmat elindító magyar református lelkipásztor, Tőkés László szintén egyénileg lépett föl). Az →ügynökmúlt szabályozott feltárását Magyarországon csak az evangélikus egyház végzi.

Kiss Réka, Soós Viktor Attila és Tabajdi Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek* (2012).
Pál József: *Békepapok* (1995).
Szabó Ferenc SJ: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája* (2012).
Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés* (2005).

SzG

egyházak a vészkorszakban Kezdetben Hitler a katolikus egyház kíméletével próbálta manipulálni a keresztényeket. A *Deutsche Christen* ('német keresztények') nevű mozgalom a protestáns egyházakat a „vezérelv” (*Führerprinzip*) értelmében rasszista alapra akarta helyezni. A háború borzalmaiig a nácizmus még mindig kedvezőbbnek látszott, mint a sztálini terrorba torkolló →kommunizmus. Hitler azonban 1938 körül már a kereszténységgel való leszámolásra készülődött, annál is inkább, mert a római katolikus egyház és a német protestáns hitvalló egyház (Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer) a keresztény univerzalizmust képviselte. 1937-ben adta ki XI. Pius *Mit brennender Sorge* („Égő aggodalommal”) kezdetű, szándékosan németül írt enciklikáját, és benne határozottan elítélte a totalitárius diktatúrákat, a faj, a nemzet és az állam abszolutizálását. Utódja, XII. Pius első, *Summi Pontificatus* kezdetű enciklikájában (1939) szintén határozottan elítélte a fajelméletet. Mivel azonban azt tapasztalta, hogy a nyílt beavatkozás vagy fellépés annál erősebb ellenhatást vált ki, nem ítélte el nyíltan sem a zsidók, sem mások üldözését, és hivatalosan semlegességet tanúsított. Titkos diplomáciával azonban próbálta menteni a menthetőt, titokban embermentésre utasította a nunciatúrákat (Magyarországon Angelo Rottát) és a rendházakat stb.

Segítségükkel zsidók ezrei élték túl az üldözéseket (csak becsülni lehet a nagyságrendet: Pinchas Lapide izraeli történész erősen megkérdőjelezett számítása 700–860 ezerig megy el). XII. Pius megítélése mégis vitatott. Ennek nemcsak az az oka, hogy a kereszténység →antijudaizmusa nem egyszer átcsapott →antiszemitizmusba (például a →keresztényszocializmus több képviselőjénél), hanem az az elgondolás is, hogy ha a pápa határozottabban elítéli a katolikus körökben is elterjedt antiszemitizmust, nagyobb esélye lett volna az ellenállásnak, az embermentésnek. Nem segíti a tisztánlátást, hogy a vatikáni levéltár, amelyből ugyan bőséges, de válogatott anyag került ki, nem kutatható szabadon. Angol diplomáciai forrásokból tudható, hogy XII. Pius Hitler-ellenes merényletet is támogatott.

A →*magyar vészkorszak* tekintetében még hevesebbek a viták az egyházak magatartását illetően. A magyar köz- és szellemi életet erősen megmérgezte az, ahogy az úgynevezett zsidókérdést nemzeti sorskérdéssé tették, és ezt a zsidó tőke (és földbirtokos arisztokrácia) elleni demagógiával erősítették a polgári radikálisoktól a nyilasokig, beleértve számos egyházi vezetőt is (→Prohászka Ottokár, Bangha Béla, →Ravasz László). Mivel az egyházak megszavazták az I. és a II. zsidótörvényt, voltaképpen igazolták az antiszemita közszellemet, jóllehet a III. elutasításával jelezték annak végső erkölcsi határát. A rögzült magyar antiszemitizmus döntően hozzájárult a deportálások végrehajtásához az ország megszállása után. Egyes egyházi vezetők azonban, mihelyt tudomást szereztek a tervbe vett deportálásokról, élénken felléptek azok elhárításáért (különösen Ravasz), jóllehet esélytelenek voltak a mozgásba lendült, túlerőben, lépéselőnyben lévő hatalmi gépezettel szemben. Egy eszközük lett volna, mint felvetődött Apor Vilmos római katolikus püspökben és Éliás Józsefben, a református zsidómentő szolgálat, a Jó Pásztor vezetőjében, ha a szentségeket az egyházak közösen megtagadják mindazoktól, akik közreműködnek a deportálásokban. A szándékból nem lett semmi. A közös fellépést Serédi Jusztinián esztergomi érsek nem tartotta célravezetőnek. Az egyházi vezetők két malomkő közt őrlődtek, hogy a sokaságért lépjenek föl a deportálásokat elítélő pásztorlevelek nyilvánosságra hozásával csekély – vagy a kevesekért (zsidó származású híveikért) való közbenjárással több eséllyel, amit a kormányzat ki is játszott. A közbenjárásaik folyamatosak voltak. A nyilvánosság előtt végül Apor Vilmos győri, Márton Áron erdélyi és Hamvas Endre csanádi püspök ítélte el a deportálásokat, Ravasz ilyen tartalmú pásztorlevele viszont már nem ment ki a gyülekezetekhez, habár egyes források szerint Muraközy Gyula belefoglalta rádiós prédikációjába.

Ahogyan ráébredtek az emberek a deportálások valóságára, 1944 nyarától komoly méreteket öltött az egyházi embermentés: kiemelkedik tevékenységével többek között katolikus részről Slachta Margit és a nyilasok által kivégzett Salkaházi Sára (Szociális Testvérek Társasága), az ugyancsak vértanú Kálló Ferenc; a karmelita nővérek, a pannonhalmi bencések, Izay Géza (jezsuiták) és Cavallier József (Szent Kereszt Egyesület), református részről Soós Géza (Soli Deo Gloria Diákszövetség) és Éliás József (Jó Pásztor Misszió), Bereczky Albert, illetve evangélikus részről különösen a gyermekmentő Sztéhlo Gábor.

Az emberség számos – s talán kellően fel sem tárt – esete sem tudja ellensúlyozni a magyar zsidóság felfoghatatlan áldozatát. Hogy a többség emiatt adósa zsidó honfitársainak, ezt Szekfű Gyula és Ravasz 1945-ben kifejezésre is juttatta. A püspök prédikációban, pásztorlevélben hirdette: „[Az egyház] megvallja bűnét…, elmulasztotta inteni népét és a felsőséget, amikor mindkettő Isten törvényeivel ellenkező útra tért, és nem állt ki egész bátran az ártatlanul üldözöttek mellett." Katolikus egyházi részről is megfogalmazódott ez a törekvés. Amikor azonban a bűnvallás követelése a kommunista hatalomátvételi törekvés eszközévé vált, az egyházak felhagytak az erkölcsi szembenézés, a bocsánatkérés szorgalmazásával. A kommunizmus idején az egyházi magatartás föltárása, értékelése, mint bármely lényeges kérdés, tilalom alá esett. A rendszerváltozás után érthető módon számos vád- és védirat született. Az egyházak magatartását feltáró történeti kutatások még nem kielégítőek. Az erkölcsi szembenézés szükségességéről szóló nyilatkozatok protestáns, katolikus részről megszülettek. Valamennyi tükrözi azt a felismerést, hogy jóllehet kíméletlen támadást intézett a kommunizmus az egyházak ellen 1945 után, a vészkorszakkal való bűnbánó szembenézés fájdalmasan elmaradt. A Magyarországi Református Egyház Zsinata 1990. június 12-i így nyilatkozott: „Bár e sötét korban is világított a Jó Pásztor és a Budapesti Skót Misszió evangéliumi lelkületű zsidómentő munkája, egyházunknak mégis bűnbánattal kell megvallania, hogy Kainhoz hasonlóan kitért

a Teremtő kérdése elől: „Hol van… a te atyádfia?" (Móz 4,9)". A római katolikus egyház a II. vatikáni zsinat óta folyamatosan foglalkozik a kérdéssel a Szentszék Zsidókkal való Kapcsolatokért Felelős Bizottsága keretében. E munka nyomán született meg – éppen a magyarhoz sokban hasonló lengyel antiszemitizmust ismerő – II. János Pál alatt az „Emlékezünk: megfontolások a Soáról" (1998) című dokumentum, amely ezt mondja: „Nem tudhatjuk, hogy a náci hatalmak által megszállt és irányított országokban hány keresztény észlelte borzalommal zsidó szomszédainak eltűnését; mégsem volt elég erejük ahhoz, hogy tiltakozó hangjukat fölemeljék. A keresztényeket bűnbánatra kell hogy indítsa testvéreiknek e súlyos lelkiismereti terhe a második világháború idején."

Chadwick, Owen: *Britain and the Vatican during the Second World War* („Britannia és a Vatikán a második világháború alatt", 1988).
Hesemann, Michael: *A pápa, aki szembeszállt Hitlerrel. XII. Piusról – ferdítések nélkül* (2008; m. 2013).
Holokauszt (tematikus szám), *Századvég*, 2014, 4.
Jakab Attila és Törzsök Erika (szerk.): *A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában és Magyarországon 1920-tól a holokausztig* (www.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013, 2013).
Pontifical Council for Promoting Christian Unity (www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/sub-index/index_relations-jews.htm).
Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés* (1994).

SzG

elit A társadalom vezető rétege, a politika vonatkozásában azok, akik az egész társadalmat érintő →döntéseket meghozzák vagy befolyásolják. Az →arisztokrácia, illetve az →oligarchia modern változatának is tekinthető. Az ~be tartozók, a felhalmozott társadalmi tőkéjüknek köszönhetően vezető szerepet töltenek be (→meritokrácia). Érdekei időnként ellentétbe kerülnek az általuk képviselt rétegek vagy éppen a társadalom egészének érdekeivel, ám ezt az ellentétet a társadalmi →hierarchiában elfoglalt helyzetüknél fogva uralni tudják. Kivétel a →forradalom, amikor az uralkodó ~et felszámolják, ám helyette új ~et teremtenek. Nem kizárólag a politikai vezetőréteg képezi a részét, hanem minden olyan személy, aki a széles tömegek sorsát, véleményét képes befolyásolni, vagyis a tudományos, gazdasági, tömegtájékoztatási, oktatási, kulturális, vallási, művészeti, sport, katonai stb. intézmények irányító tagjai (→hatalom, →értelmiség). Az ~ek működését leíró elméletek a XIX. század végétől kezdve jelentek meg, kiemelkedő képviselői: Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Robert Michels, C. Wright Mills, James Burnham.

Burnham, James: *The Managerial Revolution* („A menedzserforradalom", 1941).
Pareto, Vilfredo: *Trattato di sociologia generale* („Értekezés az általános szociológiáról", 1916).

PLM

ellenzék Olyan politikai pozíció kifejeződése, amely az uralkodó politikai irányvonallal egyet nem értők csoportját jellemzi. →Schmittnek a politika *ellenség és barát* dualizmusaként való leírása szerint az ~ nemcsak a →demokráciának elengedhetetlen feltétele, hanem magának a →politikának is. Ugyanakkor egyes nem demokratikus, tekintélyelvű vagy totális rendszerek korlátozzák, vagy egyáltalán nem tolerálják az ~i politikát. Ilyenkor jellemzően az eliten belül jelentkezik a politikai irányvonal megkérdőjelezése. A demokratikus rendszerekben legális módon és a választók akaratából legitimitással bíró hatalmi tényező az ~, amelyen konvencionális értelemben a →kormányzó párt ellenében szerveződő és azzal versengő pártokat értjük. Az ~ megakadályozza a túlzott hatalomkoncentrációt, szakpolitikai alternatívákat dolgoz ki és fogalmaz meg a kormánnyal szemben és a közvélemény számára, a kormányzó pártokat és személyeket szakpolitikai, politikai, jogi és erkölcsi alapon számonkéri. Ha a törvényhozás súlya csökken, megnő a parlamenten kívüli ~ szerepe.

A különböző kormányformák keretei között eltérően érvényesülnek az ~i csoportosulások. Az erős pártkormányzást lehetővé tevő parlamentáris rendszerekben erős kormánypártok kevesebb teret engednek az ~nek a kormányzás irányvonalát illetően, viszont megnő a szerepük a kormány ellenőrzésében. Ezzel szemben az elnöki rendszerekben az ~ nagyobb arányban valósíthatja meg saját szakpolitikai célkitűzéseit, de a politikai ellenőrzésben a hatalmi ágakat megjelenítő intézmények vesznek részt nagyobb súllyal. Elnöki és félelnöki rendszerekben új értelmet kaphat a fogalom, ha az elnök és a parlamenti többség más pártból kerül ki (ezt mondják Franciaországban

*cohabitation*nak, ’együttlakás’). Ilyenkor az egész parlament (vagy annak egyik háza) az elnöki hatalom „~eként” működik.

A totális diktatúrák rendszerellenes ~e eleve nem működhet legálisan, nyilvánosan, mint a kelet-közép-európai rendszerváltozásokban kulcsszerepet játszó →demokratikus ~ a pártállamban illegálisan és hosszú ideig a hivatalos nyilvánosságon kívül (a „második nyilvánosságban”) tevékenykedhetett.

Dahl, Robert A.: *Political oppositions in Western Democracies* („Politikai ellenzékek a nyugati demokráciákban”, 1966).

Kubát, Michal: *Political Opposition in Theory and Central European Practice* („A politikai ellenzék az elméletben és a közép-európai gyakorlatban”, 2010).

MR

előítélet Nem közvetlen tapasztalaton alapuló, értékelést is tartalmazó előzetes ítélet. Vonatkozhat személyekre, (etnikai, vallási, politikai) csoportokra és szervezetekre is. A jelenséget kutató szociálpszichológusok kiemelik az ~ek erős érzelmi kötöttségét, amely miatt az ~es személy kevésbé hajlandó az értékelésével szemben álló tények figyelembevételére. Ezért az ~ negatív jelenségnek számít (→antiszemitizmus). A konzervatív filozófiában (→Burke, Kirk) az ~ek az ’elv’ (*precept*) és az ’előírás’ (*prescription*) társfogalmaival együtt egyértelműen pozitív szerepet játszanak: az összetett valóságban való eligazodást segítik, bennük a korábbi nemzedékek tapasztalata (→hagyomány) adódik tovább. Gadamer szerint a felvilágosodás ~e, hogy az ~ek felszámolhatók. Pedig nem azok, legfeljebb más ~ekre cserélhetők fel.

Allport, Gordon W.: *Az előítélet* (1957; m. 1977).

Dalrymple, Theodore: *Az előítéletek dicsérete* (2007; m. 2013).

KA

elszámoltatás A politikai-kormányzati pozíciót betöltő személyek, illetve egy ország életére jelentős hatást kifejtő magánszervezetek (például bankok, vállalatok) jogi, erkölcsi és/vagy →politikai felelősségének megállapítása a választópolgárok, civil vagy politikai szervezetek, illetve egyéb intézmények részéről. Az ~ annak megválaszolásán alapul, hogy az adott személy vagy szervezet megfelelt-e a kötelezettségeinek, tudott-e a kötelezettségeiről, illetve a kötelezettségszegése oksági viszonyban áll-e a megvalósult negatív következményekkel.

Az ~ különböző formákban valósulhat meg. Vertikális értelemben a választók, társadalmi csoportok értékelik a szereplők kormányzati vagy politikai teljesítményét azok hatékonyságát és eredményességét véve alapul. Horizontális ~ról beszélünk, ha a hatalmi ágak vagy intézmények között valósul meg a számonkérés folyamata. Újonnan egyes szerzők kiemelik a külső ~ szerepét, például az →Európai Unióét vagy a Nemzetközi Valutaalapét.

A →természetjogi szerzők közül →Hobbes enged a legkisebb teret az ~nak, mivel csak kölcsönös megegyezéssel vagy lázadással állapítható meg a felelősség. Ezzel szemben →Locke az ellenállás jogát mint az ~t kikényszerítő eszközt tartja fent. Madison és Hamilton (→*A föderalista*) fontos szerepet szán a vertikális és horizontális felelősség megállapításának, →Mill az egyéni szabadság és a képviselet, →Tocqueville pedig a kis közösségek és a bíráskodás intézményét hangsúlyozta e tekintetben. Akármelyik ítéletalkotási folyamatra esik is a hangsúly, a →demokrácia alapkövetelménye: a nyilvánosság előtti ~, a rossz →vezető megbüntetése és a jó vezető megjutalmazása intézményes kereteken belül, azaz vérontás nélkül. Ez pedig választások útján valósul meg.

Körösényi András: „A demokratikus elitizmus konszenzusán túl”, *Politikatudományi Szemle*, 2007, 4.

Strauss, Leo és Joseph Cropsey: *A politikai filozófia története* (1963; m. 1994).

MR

ember (g. *anthroposz* er. ’felfelé nézés’, l. *homo* er. ’talaj’, germán *Mensch*, *man* er. ’értelem’ szóból) Biológiailag az ~i nem az állatok országába, a főemlősök rendjébe, a hominidák közé tartozik. Az ~ neme szerint nő vagy férfi. A *Homo sapiens* („értelmes ~”) faj, ezen belül a *Homo sapiens sapiens* alfaj tagja. Kialakulására nézve a legutóbbi jelentős eredmény a humán genom, az ~ genetikai térképének leírása (2006). Ez újabb feladatokhoz vezetett, így a korábban funkció nélkülinek vélt „hulladék-DNS” funkcióinak meghatározásához. A genetika hatással van az ~ evolúciós leszármazásának feltevéseire, mivel a csimpánz és az ~ genomja 98%-ban egyezik, ám viselkedésük, például nyelviségük kirívó különbséget mu-

tat. Táplálkozására nézve az ~ mindenevő, ami életformájának sokféleségét segíti. Az ~ egyenes testtartása, két lábon járása a kéz felszabadulását és ezzel eszközök kifinomult használatát segítette; agyveleje viszonylag nagy – mindez összefügg a gondolkodás képességével, elvont fogalmak használatával, illetve a →nyelv jelenségével, ami a beszéd kialakulása óta több ezer nyelv kialakulásához vezetett.

Mivel biológiailag egyetlen életformára sem specializált, az ~ környezetén túllépve világra nyitott lény. Ez szabja meg közösségi létét is (*zoon politikon*, →Arisztotelész), ami elvben globális kiterjedésű. →Családot, kisközösséget, illetve →államot alkot; →kultúrát hoz létre. Életmódja függ állami lététől; visszatérően →háborút folytat más ~ek csoportjai, illetve saját társai ellen, de térben s időben összefonódó, egyetemes kultúrát teremt (→globalizáció). Ismérve a magára irányuló reflexió; az →erkölcsi normák és törvények alkotása; politikai és társadalmi intézmények létrehozása; a filozófia és művészet, →vallás és vallásosság, →tudomány és technika művelése, amelyek segítségével átalakítja környezetét. Mindennek során az ~ biológiai felépítése nem változik, de kulturális tevékenysége meghatározza leszármazottainak életét. Az ~ az egyedüli élőlény, amely tudatában van saját végességének (halandóságának); egyedüliként imád láthatatlan istenséget, akivel szoros közösségben tudja magát. Ekképpen elsősorban egy magasabb régió, mitikus vagy égi birodalom polgárának véli magát, s azt a halál küszöbének átlépésével veheti birtokba. A →szekularizáció folyamán az ~ leszámol hagyományos vallási és kulturális képzeteivel, de ezek helyére →ideológia, új vallási mozgalom, spiritualitás vagy filozófia formájában újakat állít; tudományos világképét gyakran alapvető átalakításokkal folyamatosan megújítja.

Az ~ történelmi lény, azaz magát a kozmosz történetének egészében helyezi el, és annak kezdetét és végét saját történeti pályájához köti. Kulturális-politikai történetét is úgy fogja fel, mint amely az ~i létezés értelmes keretét adja, noha a töretlen történeti beteljesülés eszméje csak egyes ideológiákra jellemző; összetettebb történelmi kontextusa szerint az ~ kudarcok során keresztül éri el rendeltetését (→Spengler). Ennek megértéséhez az ~ saját magát, közösségét és kultúráját sokszor áldozatnak tekinti, amelynek elpusztítása az egyén és a közösség felvirágzásának előfeltétele, ahogyan mások mellett Szókratész vagy Jézus története is mutatja; egyes népek, mint a zsidók, a magyarok vagy az oroszok, magukat népként áldozatnak tartják. Az áldozat motívuma kulturális alkotóerő, amely az egyént és közösségét üdvtörténeti kontextusban helyezi el egy végső beteljesedésre tekintettel, amelyet az istenség megjelenése, a →messiás eljövetele vagy valamely végítélet valósít meg. Mindezen túl az ~ nem a létezés irracionális szakadása (Jean-Paul Sartre) vagy „a lét pásztora" (→Heidegger), hanem →személy, s ekként definiálja viszonyát a közösségéhez.

Bischoff, Christine, Walter Leimgruber és Karoline Oehme-Jüngling (szerk.): *Methoden der Kulturanthropologie* („A kultúrantropológia módszerei", 2014).

Heidegger, Martin: „Levél a humanizmusról", uő: *„…költőien lakozik az ember…"* (1994).

Pannenberg, Wolfhart: *Mi az ember?* (1962; m. 1998).

MB

az emberi élet szentsége/sérthetetlensége Az ártatlan emberi élet kioltásának tilalma; mint etikai elv a klasszikus →természetjogi hagyományban és a keresztény gondolkodásban gyökerezik, de annyiban nem abszolút, hogy más értékekért feláldozható. ~ párhuzamban áll a személy →méltóságának fogalmával, hiszen a keresztény felfogásban minden egyes személy Isten ajándéka, aki felett ő rendelkezik. Értéke adottság, nem megegyezés vagy az erkölcsös cselekedetek gyümölcse. Ezért ellentétes az ~vel a művi →abortusz, az öngyilkosság és az →eutanázia több fajtája is, mivel életünk felett nem mi rendelkezünk. A liberális álláspont viszont éppen az emberi méltóságból levezetett önrendelkezésre és személyi autonómiára hivatkozva pártolja mind az eutanázia, mind a művi abortusz legalizálását, utóbbiban nem egy ártatlan személy életének kioltását, hanem a nők önrendelkezési jogát látva. A →halálbüntetésben a klasszikus gondolkodás a különösen súlyos, társadalom- és személyellenes cselekedetek jogos büntetését látja, így nem érzi ellentétesnek ~vel (ez esetben nincs szó ártatlanságról). A halálbüntetés klasszikus felfogása mögött ugyanis meghúzódik a lélek halhatatlanságának felfogása is. A halálbüntetést korábban megengedő katolikus gondolkodás főárama II. János Pál óta a gyakorlatban a mai technikai lehetőségek mellett szükségtelennek tartja a halálbüntetést. Az 1950-es évek óta egyre inkább terjed az a nézet, amely az élet értékét (hogy „megéri-e leélni") minő-

ségi elvárásoknak veti alá, és így például egyes (például fogyatékos) magzati életekről úgy ítéli meg, hogy „jobb meg sem születnie". Az ilyen ítéletek veszélyesen hasonlítanak a XX. század elején divatos eugenikára (fajegészségtan), amely az ember genetikai feljavítását tűzte ki célul, és a →fajelméletekhez vezető út egyik állomása volt.

II. Szent János Pál: *Evangelium vitae* (enciklika, 1995).
Singer, Peter: *Unsanctifying Human Life: Essays on Ethics* („Az emberi szentségtelenítése", 2002).

SzG

emberi jogok Az államot megelőző, a nemzetközi jog és az →Alaptörvény által elismert, minden embert ember mivoltánál fogva megillető →jogok. Igazolásuk a →természetjogon vagy valamely közös erkölcsi alapon (→Kant) nyugszik.

Az ~ első generációját az először a XVIII. század végén megfogalmazott, a személy szabadságához és polgári jogállásához fűződő jogok (az élethez, személyi szabadsághoz, tulajdonhoz való, az egyesülési, gyülekezési és →választójog, a magánszféra védelme [→információs jogok], a jogalanyiság elismerése, a →lelkiismereti, vallás-, →szólás- és →sajtószabadság, a polgári jogegyenlőség, az eljárási jogok, a hivatalviselés joga) alkotják. A XX. század kezdete óta az ~ második generációjaként tekintenek a gazdasági, szociális és kulturális jogokra (munkához, szociális biztonsághoz, társadalombiztosításhoz, sztrájkhoz és oktatáshoz való jog). Napjainkig tart a vita, hogy ezek az igények mennyiben ismerhetőek el alanyi jogként, és mennyiben államcélok. Az elmúlt évtizedekben gyakran a globális kihívásokkal szemben is ~ként fogalmaznak meg igényeket, s ekként beszélünk az egészséges környezethez, a békéhez és a fejlődéshez való jogról.

Az →alkotmányokban vagy nemzetközi dokumentumokban elismert jogokat alapjognak is nevezzük. Az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogainak védelmét az Alaptörvény az állam elsőrendű kötelezettségeként határozza meg. Az alapjog kötelezettje elsősorban az állam, jogosultja az egyén, illetve a közösségek (például az egyház). Az állam kötelezettsége nem merül ki abban, hogy tartózkodik a jogok megsértésétől, hanem olyan jogi és társadalmi környezet, garanciarendszer kialakításán kell munkálkodnia, amelyben a jogok valóban érvényesülhetnek. Miként az Alaptörvény kimondja: „alapvető jog csak más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható".

Az →ENSZ a nemzetközi világrend alapjaként tekint az emberi jogokra. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*t, az ~ első, univerzális katalógusát 1948. december 10-én fogadta el az ENSZ Közgyűlése. Az ~ nemzetközi védelmét az ENSZ égisze alatt létrejött egyezmények és más regionális emberi jogi mechanizmusok is szolgálják, így az →Európa Tanács keretében 1950-ben létrejött, az ~ és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény. A részes államok ellen a hazai jogorvoslati lehetőségek kimerítése után az egyezményben foglalt jogok megsértésének áldozatai a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságához fordulhatnak.

Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok* (2003).
Schanda Balázs és Balogh Zsolt (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok* (2014).

SchB

emlékezés A múlt képének megalkotása a jelenben. Ikerfogalma a felejtés. A kettő együtt jellemzi életünket. Különböző kérdéseik járulékos elemeként az ~ régóta foglalkoztatta a gondolkodástörténet nagyjait. Szókratész nem új ismeretet közölt vitapartnereivel a beszélgetéseikben, hanem emlékeztetni akarta őket arra, amit már tudnak. →Ágoston a *Vallomásai*ban (m. 1982, 1995, 2015) az idő, különösen az elmúlt idő elemzésekor kiemelte az ~ szerepét. Ez az eleven gondolkodástörténeti érdeklődés azonban csak a XX. században vezetett el ahhoz, hogy az ~ kérdése önmagában is intellektuálisan érdekessé váljék, aminek két különböző iránya rajzolódott ki. Az egyik irány a biológiai, pszichológiai vizsgálódásokban tűnt fel, amelyek az egyéni ~ képességét, lehetőségét, jelentőségét kutatták. A másik irány a társadalmi ~re fordította a figyelmet. A társadalmi ~ természetesen feltételezi az egyéni ~t, ám arra mégsem redukálható, amióta létrejöttek az ~t támogató médiumok (írásbeliség, könyvnyomtatás, kép- és hangrögzítő eszközök, számítástechnika), amelyek lehetővé tették, hogy többre emlékezzünk, mint amit az agy tárolni képes. A történtek megőrzése szempontjából az elmúlt évszázad figyelemreméltó fejleménye az archi-

válás, de annak, hogy fontos dokumentumokat (uralkodók döntéseit, levelezését, szerződéseket stb.) meg kell őrizni egy esetleges jövőbeli vita eldöntése érdekében, több mint háromezer éves emléke is fennmaradt (például a kádesi kőtábla az egyiptomiak és a hettiták közötti békeszerződésről). A teremtésmítoszok, majd a történetírás megjelenése a görög–római kultúrában, az uralkodók életrajzai, a jelentős és jelentéktelen emberek önéletrajzai (vallomások, emlékiratok) mindmind a múlt iránti érdeklődésből fakadtak, és az ~t szolgálták. Ám csak az elmúlt évszázadban, elsősorban a mindenki számára rendelkezésre álló technológiák nyomán vált kiterjedtté és rendszerezetté az a törekvés, hogy a jog (tulajdonjog) és a politika világán túlmenően is megőrződjenek a jelen történései a jövő számára. A megőrzés célja, hogy a jövő pontosabb képet alkothasson a jelenünkről. Ugyanakkor nem tudjuk, hogy az milyen szempontokat tart majd fontosnak, így amit csak lehet, megőrzünk. S ebben rejlik az archiválás ellentmondásossága, noha az a jövőbeli ~t hivatott elősegíteni, a megőrzött adatok tömege éppenséggel megnehezíti azt. Ebből is látszik, hogy az ~ nem csupán az adatok megőrzését jelenti, hanem az azok közötti válogatás képességét is. Az ~ sohasem a múlt változatlan előhívása, hanem mindig az aktuális jelen szemszögéből történő múltrekonstrukció.

Nem az a kérdés, hogy felejtünk-e (amire a rövid válasz: igen), hanem az, hogy konkrétan mit felejtünk el. A spontán felejtés mellett a társadalmak jellemzője az irányított, akaratlagos felejtés/~ is. A társadalmi ~ mindig válogat. Nem minden esemény kerül rögzítésre, és a rögzített dokumentumok nem mindig ismertek, sőt meg is semmisülhetnek – akár magán- vagy politikai érdekből is. Az irányított ~nek/felejtésnek erőszakkal párosuló mechanizmusa a →diktatúrákat jellemzi. Ezt ábrázolta kegyetlen realitással Orwell *1984*-e (1949; m. 1984, 1989). Az irányított ~ sokszor látszólag apró történésekben is kifejeződhet, ennek példái az utcanevek. Amikor a legszemélyesebb életterünk részeit magától értetődően *Vöröshadsereg út*nak vagy *Lenin körút*nak mondjuk, e fogalmak beivódnak emlékezetünkbe, és akarva-akaratlanul is sajátunkként élünk meg egy ránk kényszerített múltképet. Éppen ezért volt jelentőségteljes a diktatúrától való megszabaduláskor a régi utcanevek helyreállítása. Ezáltal egy másféle →hagyományhoz kapcsolódhatott a mindennapi életünk.

A társadalmi ~ első, nagyhatású kutatója, a két világháború között tevékenykedő Maurice Halbwachs francia szociológus abból indult ki, hogy miként az életünk, az ~ünk is mások vonatkozásában zajlik, azaz közösséghez kötődik. Kettős értelemben is: közösség teremti, és közösséget teremt. Az ~, noha éppúgy, mint a történettudomány, a múltra vonatkozik, de nem valamely „objektív" múltkép adására törekszik, nem az önmagában vett múltat ragadja meg, hanem a múltból azt, ami a jelen szemszögéből fontos, ami a jelent összeköti a múlttal. Az ~ben feltűnő múlt nem más, mint „belakott" múlt, a múltnak azon történései, amelyekhez sajátjaiként viszonyul egy társadalom. Hogy mi volt még a múltban? – Ez a történettudományra tartozik. Az ünnepnapok, akár vallásiak, akár politikaiak, az ~ kitüntetett alkalmai. Az ~nek azonban nemcsak ez az otthonosság vagy a múlt dicső napjai, hanem a tragédiák is részei. Hazánkban ilyen az aradi vértanúk, a →holokauszt magyar áldozatainak vagy a kommunizmus áldozatainak az emléknapja. A fájdalom tisztelete nélkül nincs ép nemzeti ~.

Napjaink ismert ~kutatója, Jan Assmann megkülönböztette a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. Az előbbiben az átélt múlt jelenik meg, történjen az egy perccel vagy éppen évtizedekkel korábban. Egy társadalom kommunikatív emlékezete legfeljebb 70-80 évre nyúlik vissza, mivel a kommunikációs partnereink legfeljebb az ennyi évvel korábban történtekről rendelkezhetnek személyes élménnyel. A kulturális emlékezet viszont az öröklött elbeszélésekben foglalt múltról szól. Ünnepekből, közösségi rítusokból, mítoszokból, kanonizált alapszövegekből és néphagyományokból tevődik össze, és elsősorban a közösség identitását (→nemzeti öntudat) teremti meg és erősíti. E két emlékezet viszonyának alapkérdése: egy társadalom kulturális emlékezetévé válhat-e olyan esemény, ami még része a kommunikatív emlékezetnek is? Az 1956-ra való ~ története 1990-től ezt az átmenetet, átalakulást mutatja.

Az ~ alapvető forrásai: a szóbeli hagyomány, a konvencionális történelmi dokumentumok (írott feljegyzések, festmények, fotók, emlékművek, érmék, sírok, dokumentumfilmek stb.), közösségi emlékező rítusok, meghatározott földrajzi-társadalmi terek (mint a Nemzeti Múzeum az 1848-ra történő ~kor), illetve a tömegkommunikáció. A modern tömegmédiumok ugyanakkor nemcsak az ~ben, hanem a felejtetésben is jelentős szerepet játszanak: folytonos újdonságra törekvésük háttérbe szorítja az ~kultúrát.

A szándékolt, akaratlagos ~/felejtés megjelenik az élet több területén. Ilyen az *amnesztia* (g. 'felejtés'), a közbocsánat. A szó eredetileg, a XVI. században politikai fogalomként volt használatos: a harcoló felek a békekötési okmányaikba fogalmazták bele, hogy elfelejtsék a háború kiváltó okait. E tekintetben az amnesztia a társadalmi békét szolgálta. Magyarország 1990 utáni története hosszú ideig azt mutatta, hogy a feltételezett társadalmi béke fontosabb, mint a felelősök megnevezése, elszámoltatása a korábbi évtizedek embertelenségeiért. 2010 után e téren némi változás történt, amelynek erejére természetesen kihat a két évtizedes megkésettség. Az amnesztiának a politikával összefüggő, ám alapvetően jogi fogalomként való használata olyan „közbocsánatra" utal, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalom elfelejti az elkövetett bűnös magatartást, de azt igen, hogy „elfelejti" a jogi szankció alkalmazását. A jog területén egyébként az elévülés intézménye is a felejtés akaratlagosan eldöntött és előzetesen a törvényben megfogalmazott jelenlétére utal. A második világháború nyomán azonban a jog szabályvilágában megszületett a felejtés tilalma is: az emberiség ellen elkövetett el nem évülő bűncselekmények tényállása a felejtés örök tilalmát fejezi ki. A vallás világában a bűnbocsánat adott cselekedet lelki következményeitől való megszabadulást, annak elfelejtését vonja maga után. Ezzel rokonítható az erkölcsi viszonylatokban való megbocsátás, ami szintén egy negatívan értékelt történés elfelejtésének tudatos aktusát jelenti.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet* (1992; m. 1999).
Baddeley, Alan: *Az emberi emlékezet* (1997; m. 2005).
Weinrich, Harald: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája* (1997; m. 2002).

KA

engedelmesség (l. *oboedientia*) Erkölcsi erény; a szüzesség és a szegénység mellett a három evangéliumi tanács egyike. A feljebbvaló akarata teljesítésének a képessége. Túlzásba vitele a szolgalelkűség, amely a hatalmasabb akaratát annak erkölcsi tartalmára való tekintet nélkül teljesíti. Ellentéte az engedetlenség, amely azonban nem mindig rossz. Ma az →individualizmus és a →tekintély válságának következményeként az ~et hajlamosak vagyunk mindig szolgalelkűségként, az önállóság hiányaként kezelni, az autonóm személyiség kibontakozásának és a szabadságnak az akadályát látni benne. Pedig a szülőknek való ~ a nevelés, a szocializáció, az érett személyiség kibontakoztatásának fontos mozzanata. Divatos hangoztatni: csak akkor engedelmeskedem, ha egyetértek; holott az ~ éppen olyankor nyeri el igazi értelmét, amikor egyetértés nélkül kell engedelmeskednünk, ami önfegyelemre és koncentrált tevékenységre késztet.

Scruton, Roger: *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye* (2010; m. 2011).

SzG

Eötvös József, báró (1813–1871) Politikus, politikai gondolkodó, író. Nevelőjétől (Pruzsinszky Józseftől) ösztönözve az egyén szabadságát (→individualizmus) tartotta egész életében a legfőbb értéknek, s ebbéli meggyőződésében olvasmányélményei és nyugat-európai utazásának (1836–1837) tapasztalatai is megerősítették. Szabadelvű (→liberalizmus, szabadelvűség) gondolkodóként a „nyugatosodásért" küzdött az 1840-es évek elején, és a főrendi ellenzék egyik meghatározó alakjává lépett elő. A *Zsidó emancipáció* (1840) című röpiratában szorgalmazta a zsidók egyenjogúsítását, ám ennek politikai megvalósítása csak a kiegyezést követő második minisztersége alatt sikerült (→antiszemitizmus, asszimiláció). Az ellenzék centralista csoportjának vezetőjeként barátjával, Szalay Lászlóval együtt – →Kossuthtól eltérően – a francia politikai-jogi berendezkedést tekintette mintának a hazai intézményrendszer átalakításában. A centralisták a parlamentnek felelős kormányzat révén gondolták biztosítani a kormányzat ellenőrizhetőségét, míg legfőbb vitapartnereik, a municipalisták ezt az erőt a helyhatóságokban, a már létező megyerendszerben látták. Személyiségének, világképének konzervatív vonásai miatt elutasította a forradalmi radikalizmust. *Magyarország 1514-ben* (1847) című regényében is az országot vezető arisztokrácia felelősségtudatának hiányát és a fegyveres erőszak politikáját egyaránt kárhoztatta. 1848 szeptemberében kilépett a kormányból, sőt az országot is elhagyta, mivel kiszámíthatatlannak ítélte a fegyveres küzdelem következményeit.

A szabadságharc bukása után írta a magyar politikai gondolkodás egyik legnagyobb jelentőségű művét: *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II.* (1851–1854). Gondolati eredetisége és ereje, a 19. századi hazai politikai gondolkodásban egyedülálló ismeretanyaga a korabeli európai tudományosságról (→Montesquieu,

→Tocqueville) máig érvényessé teszi művét. A hatástörténete mégis felemás. Noha kortársai és a későbbi politikai gondolkodók egyaránt nagyra értékelték, azaz folyamatosan jelen volt példaszerűsége, ám eszméinek, gondolkodói igényességének tartalmi követőjével nem találkozhatunk az őt követő évszázadban.

Az *Uralkodó eszmék* a →francia forradalomra visszamenő három alapvető politikai eszme (→szabadság, nemzetiség, egyenlőség) egymáshoz való viszonyát elemezte. Fontos megjegyezni, hogy a „nemzetiség" szón a mai használattól eltérően nem kisebbséget, hanem nemzeti érzést, →nemzeti öntudatot értett. Eötvös egyértelműen a szabadság eszméjével rokonszenvezett, a másik kettőben a szabadságra nézve veszélyt vélt felfedezni. Pontosabban az említett eszmék elszakítását szorgalmazta az uralkodóvá vált →rousseau-i ihletettségű, forradalmi felfogásuktól. Nem a montesquieu-i →hatalommegosztás gondolatában látta az →önkényuralom elkerülésének lehetőségét, hanem a központosítással együtt megvalósuló önkormányzati elvben, azaz az →autonómiákban, ezek közül is kiemelkedően fontosnak ítélte az →egyházak autonómiáját. Konzervatív jellegű liberalizmusa egyértelműen kifejeződött abban – miként hazai kritikusai kifogásolták is –, hogy a →nemzeti érdeket alárendelte az osztrák uralom alatt álló birodalom egységének. A községi →önkormányzatokat nemcsak abból a szempontból tartotta fontosnak, hogy helyi autonómiákként korlátozzák a központi hatalmat, hanem mert a →nemzetiségek számára is intézményesített lehetőséget biztosítanak a politikai cselekvés számára. Az MTA elnökeként és a kiegyezést követő kormány minisztereként hozott művelődés- és oktatáspolitikai intézkedései a hazai tudományosság és kultúra látványos felívelését idézték elő. Az 1948 utáni kommunista korszakban Eötvös gondolatvilága nem került a „haladó" történelmi előzmények közé. Hogy miért? Ezt az *Uralkodó eszmék*ből vett egyetlen idézet is jól érzékelteti: „a kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend". Eötvös eszmevilága a hazai liberálkonzervativizmus →hagyományának elsőrangú építőköve.

További művei: *A falu jegyzője* (1845); *Reform* (1846).
Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi: kontextus és kritika* (2006).
Schlett István: *Eötvös József* (1987).

KA

építészet Az egyik legősibb emberi, kulturális tevékenység. Az épület mindig több mint a hajlék, a menedék vagy az őrtorony puszta funkcionalitása; szimbóluma a természet ember által való birtokba vételének, a teremtés utánzása és szuverén teremtő aktus. A Bábel tornyáról szóló történetben Noé utódai arra vállalkoznak, hogy olyan tornyot építsenek, amelynek a teteje az eget éri, de Isten összezavarja a nyelvüket, és meghiúsul a tervük. Az ~ tehát a kezdetektől összefügg a hatalom és a dicsőség fogalmával, de tökéletes ~ nem létezik, ahogy a teremtésnek és a sorsnak sem szuverén ura az ember. Mégis, ahogy a bibliai elbeszélés is tanúsítja, az ~ a természeti adottságaink meghaladására tett legállandóbb kísérlet. Az ókori világ csodái mind olyan ~i alkotások voltak, amelyek az adott kor minden tudásának foglalatát adták, és ma is meghaladják az átlagos emberi képzelőerőt. Az épület mint szimbólum az égi és/vagy földi nagyság szolgálatában áll, az építész egyben tehát papi funkciót is ellát. Az egyiptomi piramisok, a görög és a római templom~ csodái aligha szolgáltak bármilyen mai értelemben vett gyakorlati célt, az isteneknek bemutatott áldozat helyszínei voltak, leginkább messziről látható és az idővel dacoló jelei annak a minden korban jelenlevő vallásosságnak, amelynek a szakrális épületek egyszerre termékei és létrehozói. Az épület mindig meghaladja alkotóját; a középkor gótikus katedrálisait többnyire névtelen építőmesterek emelték, akik tudták, hogy művük sokszorosan túlmutat az emberi életidőn, s hogy az Istennek és a polgárok közösségének, a *civitas*nak, a generációk folytonosságának az együttes alkotása, amely Istentől, a legfőbb építőmestertől rendelt hagyományba vetett bizalmon alapul, éppúgy, ahogy a szokásoktól szabályozott társadalmi rendjével a város is az égi város, a *Civitas Dei* földi mása, ha mégoly tökéletlen is.

A kőkorszaki és ókori városok évezredes emlékei, Mohendzsó Daró lakóházai és szellőzőrendszerei, a sumér Ur csatornarendszere és a Provence-ban ma is használt római vízvezetékek azonban arra is rámutatnak, hogy az építőművészet genezise elválasztatlanul kötődik a hasznossághoz és az emberi szükségletek kiszolgálásához. Vitruvius római építész Augustus császárnak ajánlott, *Tíz könyv az építészetről* (m. 1898, 2006) című értekezése az ~ s valójában minden művészet alapjául az arányosságot, azaz végső soron mennyiségi kritériumokat állít. Ez az elvárás a klasszikus ókor újrafelfedezése, a →reneszánsz óta a legtöbb ~i törekvés axió-

mája: az épület külső formai és belső, szerkezeti arányai egyaránt az emberi test harmóniáját kövessék, úgy, ahogy Leonardo a vitruviusi ember (*Vitruvius-tanulmány*) halhatatlan ábrázolásában levezette. Mindez persze az ~ céljainak inherens paradoxonjaira is rámutat: belső teret kell formálni, amely lezár és befed, de közben ki is nyílik a külső világra; az épület önálló individuum, mégis organikusan illeszkedjék a természeti és az épített környezetébe. Az ~ azonban nem csupán hagyományainak és belső törvényszerűségeinek engedelmeskedik. A bécsi Ringstrasse múzeumainak vagy a budapesti Andrássy út palotasorának megépítése kitüntetetten politikai tett is volt, mind a kettőben a XIX. század liberalizmusa emelt magának emlékművet, és a politika ma is igyekszik a maga nagyszerűségét grandiózus vállalkozásokban kifejezni, elég a 2008-as pekingi olimpia építkezéseire utalni, amelyek Kína világhatalmi ambícióinak adtak ~i formát.

Artis solo domina necessitas („a művészet egyetlen úrnője a szükség”), összegezte a latin szentenciával Otto Wagner, a szecesszió legnagyobb hatású építésze a modern építőművészet hitvallását. Nem véletlenül. A XIX. században kibontakozó ipari forradalom hatalmas és rideg gyárépületei, a XX. század tíz- és százezreket egybekényszerítő bérkaszárnyái és lakótelepei, a XXI. század új „fórumai”: az autópálya, a benzinkút, a pályaudvar, a repülőtér és a fogyasztás roppant kiterjedésű szentélyei, a *shopping mall*ok forradalmian változtatták meg az ~et. Többé nem az állandóság és a maradandóság, hanem a sebesség és a gépi közlekedés uralma, az esetleg államilag irányított demográfiai folyamatok, de legfőképp a maximalizált kereskedelmi haszon s vele összefüggően a reklámok ígérte azonnali mennyország befolyásolja épített környezetünk alakulását. Velük szemben az építőművészet minden filozófiai reakciója – akár az idealizált múltba menekülő XIX. századi historizáló eklektika, akár a XX. század eleji *art deco* modern bensőségessége, az eredeti Bauhaus puritán antropológiája vagy akár a XX. századvég organikus ~et vizionáló megannyi kozmológiai utópiája – olyan válaszkísérlet, amely nem lehet ura, meghatározója, hanem csupán figyelmeztető, prófétai ellenzéke a globális világ embert felülmúló ritmusú, új rendjének, amely az ~et is a birtokába vette.

Krier, Léon: *The Architecture of Community* („Közösségi ~”, 2011).

Scruton, Roger: *The Classical Vernacular: Architectural Principles in an Age of Nihilism* („A klasszikus anyanyelv: ~i elvek a nihilizmus korában”, 1995).

HP

érdek Mindazok a vélt, többnyire gazdasági vagy hatalmi jellegű szükségek és előnyök, amelyek alapvetően motiválják a politikai szereplők cselekvését. Az így felfogott ~et gyakran az eszmei, idealista indítékként értett →érték ellenfogalmaként használják. A kettő különbsége abban áll, hogy az értékelkötelezettség mindig a benső, személyes meggyőződést, a lelkiismeretet, míg az ~motiváció a társadalmi térben való előnyszerzést tartja szem előtt. Az ~elvűen cselekvő politikai szereplő lehet egyén, társadalmi szervezet, nemzetközi szereplő vagy állam (→nemzeti érdek, →államérdek). A partikuláris (csoport- vagy egyéni) ~ek és a politikai közösség egészének ~e (köz~) közötti viszony a →politikai elmélet egyik alapvető dilemmája.

Az ~eknek az egyén politikai cselekvésében játszott szerepét elsődleges jelentőségűnek tartják a →politikai realizmus elméletei. Szintén az ~ek központi motivációs szerepét állítják a közgazdaságtani ihletésű →politikatudományi irányzatok, például a racionális választás elméletei. Az utóbbi évtizedekben ezt a felfogást gazdasági determinizmusa miatt számos kritika érte, legutóbb egyes konstruktivista elméletek részéről. Utóbbiak a cselekvők saját értelmezésének és az interszubjektív, kulturális tényezőknek (például az értékeknek) a szerepét hangsúlyozzák az ~ek kialakulásában, objektív helyett szubjektív ~ről beszélve. Ezzel nem az ~elvű cselekvés szerepét, hanem az ~ek és az értékek merev szembeállításának helyességét tagadják.

Az autonóm, ~vezérelt csoportok →demokratikus folyamatot meghatározó szerepével, létük előnyeivel és veszélyeivel a pluralista demokráciaelméletek foglalkoztak a legbehatóbban. Az →államok magatartásában a hatalommal összekapcsolt ~et elsődlegesnek jellemzően a →nemzetközi kapcsolatok realista elméletei feltételezik.

Béland, Daniel és Robert Henry Cox (szerk.): *Ideas and Politics in Social Science Research* („Eszmék és politika a társadalomtudományi kutatásokban”, 2011).

Dahl, Robert: *A pluralista demokrácia dilemmái* (1982; m. 1996).

Goodin, Robert E. és Hans Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve* (1996; m. 2003).

Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében* (2009).

IG

Erdély Etnikai és felekezeti sokszínűsége, a különböző társadalmi formák jelenléte és kölcsönhatása okán Európa egyik sajátos történelmi régiója. Magyar (Erdőelve 'erdőn túli terület') és latin (*Transsilvania*), illetve a magyarból és a latinból származó román neve (*Ardeal*, *Transilvania*) jelzi, hogy a Magyar Királyság erdőntúli részeként földrajzilag különült el, de politikailag és államjogilag szerves részét alkotta az országnak, olyannyira, hogy nem lett önálló koronatartomány. Közigazgatásilag annyiban mégis különvált, hogy a királyi hatalmat a vajda katonai helytartóként képviselte; olykor többen is kaptak ugyanerre a tisztségre kinevezést, rendszerint nem is erdélyiek. A vajdák a szélesebb konszenzust igénylő kérdések rendezésére tartománygyűlést hívhattak össze, amelyen a XIV. század közepéig a románok is szerepeltek.

A vajdaság három területi, ám egyben etnikai és társadalmi jellegű autonómiából épült fel: a nemesi vármegyékből, a székely és a szász székekből. A feudális úr-jobbágy viszony a vármegyékben vált uralkodóvá. A helyi román vezetőréteg, a kenézek beilleszkedtek az országos nemességbe, és elmagyarosodtak, de így a társadalmi ellentétek etnikai jelleget is öltöttek. A székelyföldi magyarság a törzsi demokráciát őrizte, majd a határok védelmét biztosító katonai szolgálat révén tartotta fenn annak maradványait, társadalomszerveződése alapját. A szászok viszont a városi és a szabadparaszti autonómiájukat tudták megóvni, mivel közvetlenül királyi védelem alatt álltak, területüket Király-, majd Szászföldnek nevezték.

~ népei mind bevándorlók, ugyanakkor nemzeti mitológiájuk eredetképzeteivel legitimációs ideológiákat fogalmaztak meg. A vármegyei nemesség a katonai hódítással igazolta hatalmát. A székelyek a hunok leszármazottaiként alakították ki identitásukat. A románok a világhódító Róma legtisztább maradékainak tekintették magukat, a szászok pedig olykor a dákok leszármazottjaiként érveltek a külső hatalmi beavatkozásokkal szemben (a dákoromán kontinuitásnak a román azonosságtudatban majdan kulcsszerepet vivő elmélete csak később, a XVIII. században születik meg), miközben a király vendégeiként kapott 1224-es privilégiumukra építették önállósági törekvéseiket. →~ történelmi alkotmánya a három rendi nemzet (a magyar, a székely és a szász) 1437-ben létrejött – a parasztfelkelés és a török veszély elleni – szövetségére épült.

Miután a török elfoglalta Budát (1541), az →Erdélyi Fejedelemség, bár török vazallusként, de önálló állammá vált, és az ellenreformációval szemben a reformáció és a vallásszabadság bástyája lett: a fejedelmei a magyar korona egységét ugyan nem tudták visszaállítani, de a három protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatát kiharcolták, és felei lettek a nagy európai rendezésnek, a →vesztfáliai békének. Miután a XVII. század végén Erdély a Habsburg-monarchia részévé vált, a birodalmi katolikus hegemónia ellenére meg tudta őrizni a vallásszabadság hagyományait, és így a protestánsok egyedül itt juthattak országos tisztségekhez. Az ellenreformáció újabb hulláma kialakította a →görög katolikus egyházat, amelynek papsága és értelmisége a román nacionalizmus máig élő érvrendszerével követelte a románok nemzetként való elismerését.

1848-ban az erdélyi diéta kimondta a Magyarországgal való egyesülést, de ez csak egy évig tartott. A véres polgárháború végén nemzetiségi békét ígérő megegyezés is született, de ennek emlékezetét az a tévképzet homályosítja el a román közgondolkodásban, hogy az erdélyi magyar arisztokrácia 40 ezer románt ölt volna meg. Ezt a számot hajdan a császár elé terjesztett román nemzeti követelések nyomatékosítására találták ki. Az osztrák neoabszolutizmus azonban nem váltotta be a román reményeket, az 1860-as években ugyan megvillant a három nép svájci jellegű együttélésének lehetősége, de ez a dualizmussal szertefoszlott, hiába lett az 1868-as nemzetiségi törvény a maga korának példamutató aktusa. Az első világháborúban a Monarchia megroppant, 1918. december 1-jén a románok Gyulafehérváron kimondták a →Romániával való egyesülést. 1919-ben a szászok is csatlakoztak. A magyar nemzeti önismeret, amely ~nek különleges szerepet tulajdonított, ezt nem tudta megemészteni, mint ahogyan azt sem, hogy 1940-ben Hitler azzal a szándékkal osztotta fel ~t Magyarország és Románia között, hogy mindkettőt magához láncolja. Az 1947-es párizsi békeszerződés Észak-~t Romániának ítélte, részben kárpótlásul azért, hogy a Szovjetunió 1940-ben bekebelezte Besszarábiát (→Trianon; európai egységesülés; Európai Unió).

~ olyan történelmi tájegység, amely soknemzetiségű jellege miatt a mai képzeletvilágban Svájcot

idézi, de svájci jellegű politikai-közigazgatási hagyományt nem sikerült kialakítani. A budapesti centralizáció (a szász és a székely különállás maradékát is eltörlő 1876-os magyar közigazgatási reform) után a bukaresti következett (kezdetben az ~i románok berzenkedtek is ellene), de most már olyan nemzetiségi törvény nélkül, amilyen az 1868-as volt. A nemzetikommunizmus először a három román ország ahistorikus képzetével manipulált, aztán ~ nevét is igyekezett átadni a feledésnek, miközben a korábbiaknál is erőteljesebb tömeges betelepítésekkel változtatta meg a lakosság arányszámait:

Erdély három fő nemzetiségének számbeli változásai 1910–2011 között (millió fő, %)

	1910	1930	1941
Román	2,83 (53,8%)	3,21 (57,8%)	3,29 (55,9%)
Magyar	1,66 (31,6%)	1,35 (24,4%)	1,74 (29,5%)
Német (szász)	0,52 (9,8%)	0,54 (9,8%)	0,53 (9,1%)

	1977	2011
Román	5,20 (69,4%)	4,82 (74,38%)
Magyar	1,69 (22,6%)	1,22 (18,92%)
Német (szász)	0,34 (4,6%)	0,13 (2,03%)

Az 1989-as, jelentős részben titkosszolgálatok vezényelte forradalom után eljött a multikulturalizmus divatja. Románia mai himnusza, az ~i románok 1848-ban született „nemzeti dala” a magyar nemességet „barbár zsarnokok”-nak nevezi, de ezen ma egyre inkább a zavaros posztkommunista gazdasági és politikai viszonyok örvényéből kiemelkedett oligarchákat és csatlósaikat értik. Az ~i népek megbékélési vágyait a szászok – 1846-ban született – néphimnusza fejezi ki a legjobban:

Erdélyország, türelemföld,
minden hitnek tábora!
Óvd meg hosszú századokon át
fiaidnak szabadságjogát,
s légy a tiszta szó hona.

Boia, Lucian: *Miért más Románia?* (2012; m. 2013).
Köpeczi Béla et al. (szerk.): *Erdély története I–III.* (1986).
Miskolczy Ambrus: *Jozefinizmus Tündérországban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében* (2013).
Roth, Harald: *Kis Erdély-történet* (1996; m. 2010).

MA

erdélyi alkotmány Az erdélyi magyar (*Hungarus*), székely (*Siculus*) és szász (*Saxonus*) „nemzet” – középkori értelemben vett rend – sajátos kiváltságon, nem pedig származáson vagy nyelven alapuló közösség közötti hatalommegosztás közjogi rendszere az 1876-os közigazgatási reformig. Az 1437-es kápolnai, utóbb többször megújított unióra, „testvéri egyezség”-re megy vissza, amelyben a három „nemzet” (értsd: ’rend’) a parasztfelkelésektől és a török támadásoktól való félelem miatt egymás szabadságának kölcsönös megvédésére tett ígéretet. Ez a rendi alkotmány szabályozta a politikai közösség életét a tartományok és az ország vagy fejedelemség szintjén, a városokban a helyi joggal, a falvakban pedig inkább a szokásjoggal együtt. Kimondatlan alapját képezte II. Rákóczi György 1653-as latinizáló magyar nyelven szerkesztett törvénytárának, az *Approbáták*nak (’jóváhagyott törvények’).

A diétát – az erdélyi országgyűlést – a három *natio* képviselői együtt alkották, határozatait többségi elven, általában együtt hozták, habár a fejedelem többnyire érvényesíteni tudta akaratát. Az erdélyi románok, mivel nem volt saját nemességük, kimaradtak e hatalommegosztásból – csak a XVIII. században merült fel az önálló, akár rendi, akár polgári nemzetté szerveződésük. A fejedelmet is a három rend képviselői választották meg (legtöbbször külső nyomásra), de a választást olyan feltételektől tették függővé, amelyek a három *natio* szabadságainak, a rendi alkotmánynak a megerősítését, azaz a fejedelmi hatalom korlátozását tartalmazták. A tartományok szintjén külön joghatóságként elkülönülő területek voltak: a Király- vagy Szászföld (*Universitas Saxonum*), a Székelyföld (*Terra Siculorum*) és a magyar nemesi vármegyék „földje” (*Terra Nobilium* vagy *Hungarorum*). Azokban a falusi és városi közösségekben, ahol több etnikum élt, a váltásos vezetésnek, illetve a városok alsó és felső tanácsaiban a helyek paritásos megosztásának a rendszerét vezették be.

Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről* (1982).
Rácz Lajos: *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben* (1992).
Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben* (2005).

KBM

Erdélyi Fejedelemség A magyar koronáért 1526 után folyó Habsburg–Szapolyai vetélkedésben a magyar dinasztia országrészéből Buda török elfoglalását (1541) követően létrejött állam, amely az Oszmán Birodalom hűbéri fennhatósága alá tartozott. Területe a történeti →Erdélyre és a tiszántúli részekre (→Partium) terjedt ki. Kormányzati berendezkedése és közjogi státusa fokozatosan alakult ki 1541 után. Az erdélyi fejedelem mint uralkodói cím 1570-ben, a Habsburg királlyal kötött speyeri egyezményben vált hivatalossá, amikor is az erdélyi Szapolyai János Zsigmond teljességgel lemondott a magyar királyi címről. A kortársak az ~et a →Szent Korona elszakíthatatlan tagjának tekintették, és a török hűbérességet történelmi, isteni csapásként élték meg. Egyúttal az ~ kezdettől fogva szorosan összefüggött az idegen uralkodóktól független magyar államiság eszméjével, ezt a politikai hagyományt testesítette meg ugyanis János Zsigmond apjának, I. Jánosnak a királysága (1526–1540), amelyből maga az ~ kialakult.

Az erdélyi fejedelmek adót fizettek a szultánnak, tisztségükben az erősítette meg őket, parancsra csatlakozniuk kellett a török hadjáratokhoz, saját katonai vállalkozást pedig nem indíthattak a Porta engedélye nélkül.

Az ~ részben a budai királyi, részben az erdélyi vajdai udvartól örökölte, illetve maga fejlesztette intézményrendszerét. Hivatali nyelvként a magyart is használta, törvényeit az országgyűlés magyarul hozta meg – két jelentős törvénykönyvben, az 1653-as *Approbatae Constitutiones*ben ('jóváhagyott rendelkezések') és ennek 1669-es kiegészítésében, a *Compilatae Constitutiones*ben ('válogatott rendelkezések') jogegységesítő szándékkal összefoglalta a korábbi jogalkotását. Az →erdélyi alkotmány szabályozta a rendek és a fejedelem viszonyát, habár a tényleges hatalmi viszonyok a fejedelem számára jóval több lehetőséget biztosítottak a rendekkel szembeni önkényes fellépésre, mint a Habsburg uralkodóknak a Magyar Királyságban. A közjogi berendezkedés felhasználta a magyar nemeseknek, a székelyeknek és a szászoknak, azaz a három „nemzetnek" (értsd: 'rend') a törököktől és a parasztfelkelésektől való félelmében kötött unióját (1437). Az erdélyi románok körében, akik a lakosság 25–30%-os, egyre növekvő arányát tették ki az ~ időszakában, nem merült föl az önálló szerveződés gondolata (erre csak a XVIII. század végétől került sor), vezető rétegük egyes területeken magyar nemességet élvezett, és részt vett a vármegyei közéletben, tagjai azonban magasabb politikai szerephez nemigen jutottak, bár ennek lehetőségétől nem voltak elzárva.

A XVI. század közepén Magyarország, benne Erdély jelentős része protestánssá vált, János Zsigmond maga végül unitárius hitre tért. Részint neki is köszönhetően 1568-ban a tordai országgyűlés kimondta a vallásszabadságot a négy bevett vallás, a katolikus, református, evangélikus és unitárius egyház hívei számára, az igehirdetést a prédikátor lelkiismeretére, a lelkészválasztást pedig az egyházközségekre bízta. Az ~ idején a román ortodox egyház Erdélyben teljes szabadságot élvezett, de a bevett felekezetek politikai jogaiból nem részesült. Az erdélyi vallási türelem megelőzte a korát: az eszméje éppen csak megfogalmazódott másutt Európában.

A XVII. század elejétől uralkodó református fejedelmek több ízben vettek részt Habsburg-ellenes, rendi jogokért és vallásszabadságért folyó küzdelemben a Habsburg országrészben (→Bocskai, →Bethlen Gábor és I. Rákóczi György). A két nagyhatalom között őrlődő Erdély különleges szerepét Bocskai politikai végrendelete fogalmazta meg először (1606), azt, hogy a →királyi Magyarország rendi és a vallásszabadságának biztosítása érdekében mindaddig szükséges az önálló ~ fenntartása, amíg a korona „nálunknál nagyobb nemzetnél lészen". Utóbb az ~ támogatta Thököly Imre Habsburg-ellenes felkelését is, valamint biztosította a nemzetközileg elismert uralkodói státust II. Rákóczi Ferenc számára.

Az Oszmán Birodalomhoz fűződő viszony tekintetében hamar kialakult a felfogás, hogy az ~ fennmaradása csak a török függés kereteinek tiszteletben tartásával, a helyzethez való alkalmazkodással lehetséges. Amikor ugyanis az ~ politikusai a török Magyarországról való kiűzésében reménykedve fegyverrel is csatlakoztak a törökellenes koalícióhoz a tizenöt éves háborúban (1593–1606), az majdnem Erdély elpusztulásához vezetett. Bár „törökös" pártnak mondták az illeszkedés híveit, az nem merő törökbarátságot jelentett. A nagy fejedelmek, Báthory István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György mind tudomásul vették a Porta túlhatalmából fakadó realitásokat, betartották a függés feltételeit, jó viszonyt ápoltak a szultánnal, miközben távlatos intézkedésekkel kormányoztak.

A XVII. század folyamán megerősödött azok tábora, akik nem feltétlenül szorgalmazták Er-

dély újraegyesülését a királyi Magyarországgal: Bethlen Miklós és köre fontos szerepet játszott a *Diploma Leopoldinum*, I. Lipót király oklevele kiadásában (1691), amely önálló tartományként illesztette be azt a birodalomba, lényegesen több jogot és védelmet biztosítva az erdélyi rendeknek és protestánsoknak, mint amivel utóbb magyarországi feleik rendelkeztek. A török kiűzésével láthatóan kiteljesedő Habsburg-hegemóniát tudomásul vevő, taktikusan kivívott elkülönülés →Trianon, az impériumváltás után a →transzszilvanista gondolkodásban újból fölélevenedett.

Az ~ csaknem másfél évszázados fennállása során biztosította a magyarság számára, ha csonkán és korlátozottan is, az önálló államiságot, az európai politikai színtéren való részvételt. A →királyi Magyarország rendjei és a Habsburg uralkodó közötti viszonyba való beavatkozás nyomán már a korabeli közgondolkodásban megjelent az a képzet, hogy Erdély és a protestantizmus egyet jelent a nemzet szabadságával, míg a Habsburg-ház és a katolicizmus a nemzet elnyomásával, illetve megfordítva: az erdélyi fejedelmek és a protestantizmus a török hűbérességgel hátba támadta az európai vallási és politikai közösséget, a Habsburg hatalmi fölény által biztosítható nemzeti egységet, törökellenességet. Jóllehet számos tény cáfolta ezt az ellentétes, →kuruc-labanc beállítást, a közgondolkodásban azóta is hol erőteljesebben, hol visszafogottabban jelen van – rendszerint rontva a nemzet helyzetfelismerő képességét, fokozva az alkalmazkodás és felelősséghárítás vagy a gyökeres önállóság egyszerűsítő képleteinek az erőltetését. Erdélyt a XVI–XVII. századiak is tündérkertnek nevezték, ahogy utóbb Móricz Zsigmond Erdély-trilógiája is, két ellentétes oknál fogva: egyfelől semmi sem látszott bizonyosnak benne, mindig csak a változás, a kiszámíthatatlanság érvényesült, tündérálomként oszlott el a legvalóságosabbnak hitt dolog is, másfelől az ~ felvirágzást is hozott, a szellemi és a politikai kultúra ma is tanulságos remekműveit hagyta örökül.

Köpeczi Béla et al. (szerk.): *Erdély története* (1986).
Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei* (2002).

BJ

erdélyi magyar pártok 1990 után Kisebbségi vagy – a szakirodalomban ismert kifejezéssel – *etnikai*, *etnoregionális pártok*. 1989 után alakultak meg a →Romániában, elsősorban az →Erdélyben élő magyarság képviseletére; szavazóbázisukat meghatározóan az erdélyi magyarok alkotják.

Az erdélyi magyarság pártjai a →rendszerváltozás utáni Románia új politikai rendszerének a körülményei között jöttek létre. Megalakulásuknak döntő jelentőségű történelmi előzménye volt, hogy az erdélyi magyar nemzetrész 1920 után éppen akkor került nemzeti kisebbségi (→nemzetiség) helyzetbe, amikor a XIX. századi értelemben vett magyar nemzetépítés (→nemzet) kiteljesedett a dualista kori Magyarországon. Az impériumváltást követően az erdélyi magyarság nevében fellépő Országos Magyar Párt (1922–1938) pártpolitikai és társadalomszervezési stratégiák együttesével próbálta a magyarságot önálló politikai közösséggé szervezni. Ez a korporatista-nemzetszervező törekvés mint *hagyomány* 1990 után olyan „etnikai keretprogram”-ban (Kiss–Barna–Székely) fogalmazódott újra, amely kisebb-nagyobb mértékben mindegyik erdélyi magyar párt stratégiáját jellemzi. E stratégiák a román társadalommal párhuzamos, etnikai-nemzeti alapon integrált kisebbségi társadalom megteremtésére és működtetésére irányulnak.

Az 1990 utáni erdélyi pártok két eltérő szakaszban alakultak meg. Először, közvetlenül a rendszerváltás után a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) szerveződött meg; megalakulásának meghatározó körülménye volt, hogy az új parlamentben a román pártok mellett a kisebbségek érdekvédelmi (civil) szervezetei is képviseletet szerezhettek. Tehát az RMDSZ az erdélyi magyarság korporatista társadalmi szervezeteként jutott be a parlamentbe. Az „egy kisebbség – egyetlen képviselet” elvet az 1991-es alkotmány és a román kisebbségpolitikai rezsim számtalan intézkedéssel megerősítette; e privilégiumok sokáig fékezték az RMDSZ-szel szembeni, újabb alternatív kisebbségi pártok megjelenését. Az RMDSZ-nek korábban nem kellett etnikai versenytárssal megküzdenie a magyar szavazatok megnyeréséért folyó választási harcban, és így sikerült elérnie azt a szavazatarányt, amely megfelelt a magyarok népességen belüli arányának. Első elnöke, Domokos Géza (1989–1993) vezetése alatt ment végbe a szervezet intézményi konszolidációja (amely 1996 körül zárult). Második elnöke, Markó Béla (1993–2011) irányítása alatt az RMDSZ kormánykoalíciós partner lett,

integrálódott a román pártrendszerbe. 2011-től az RMDSZ elnöke Kelemen Hunor.

A második szakaszban, 2003-tól kezdődően alakult ki az erdélyi „kisebbségi többpártiság". Az újabb pártok magját az RMDSZ-ből kiváló, korábban belső platformként működő csoportosulások alkották. Az RMDSZ-en belüli ellenzéki csoportok – elsősorban a Reform Tömörülés – bírálata a következőkre irányult: 1) az RMDSZ felszámolta a belső demokráciáját, így leépült a szervezet az 1993-as kongresszuson kialakított belső önkormányzati modellje; 2) a kormánykoalíciós szerepért cserébe lemondott az autonómiáról; 3) elhanyagolta a külpolitikáját, lemondott a külső nyomásgyakorlásról mint politikai eszközről; 4) ellenezte a kettős állampolgárságot.

A Tőkés László vezetésével 2003-ban kivált csoport létrehozta az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanácsot (EMNT), vele párhuzamosan alakult meg a Székely Nemzeti Tanács (SZNT) is. Mindkettő politikai mozgalomként lépett fel az RMDSZ-szel szemben, majd e mozgalmak tagjaiból alakult meg 2008-ban a Magyar Polgári Párt (MPP, elnökei: Szász Jenő, Biró Zsolt), később pedig, 2011-ben az Erdélyi Magyar Néppárt (EMNP, elnöke: Toró T. Tibor, majd 2015-től Szilágyi Zsolt).

Az RMDSZ 1996-tól szinte folyamatosan tagja volt valamelyik román kormánykoalíciónak. Ez kezdetben kompromisszumos eredményeket hozott (előnyösebb oktatási törvény, de önálló állami magyar egyetem nélkül, közigazgatási nyelvhasználat, de a magyar nyelv hivatalosítása nélkül stb.), később viszont a forráselosztás és a kijárás lehetősége került az előtérbe. Az RMDSZ társadalomszervezői szerepe helyébe a klientelisztikus hálózatokon keresztüli forráselosztás lépett. Ez lehetőséget teremtett a román állami elit számára, hogy az RMDSZ fölötti kontrolljával fékezze meg az erdélyi magyarság autonóm törekvéseit. Az RMDSZ ellenzéke, az MPP és az EMNP viszont a magyarországi – főleg a Fidesz-kormány által biztosított – erőforrásokra alapozott, és ez némi ideológiai színezetet is kölcsönzött a szembenállásnak. 2011-től két erdélyi magyar politikai pólus alakult ki tehát, az egyik mögött a román, a másik mögött pedig a magyar nemzetállam erőforrásai álltak. Viszont mindkét pólus a magyar etnikai szavazóbázisra épített. A kiút megtalálása megosztani látszik a kormányon levő Fidesz vezetőségét is.

Bakk Miklós: „Az RMDSZ mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete 1989 után", *Regio*, 1999, 2.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (2013).

Kiss Tamás, Barna Gergő és Székely István Gergő: „A társadalomépítéstől a klientúraépítésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása", *Magyar Kisebbség*, 2013, 2.

KBM

erény (l. *virtus* 'férfiasság, bátorság', g. *areté* 'kiválóság'; m. *erő*, nyelvújítási; vö. o. *virtù*, f. *vertu*, a. *virtue*, n. *Tugend*) A görög és a római filozófiának köszönhetően az ~ a nyugati világ egyik legalapvetőbb fogalma. A két eszmei hagyományt – az Ószövetség elemeivel, például a Tízparancsolattal együtt – a keresztény →erkölcs fogta össze. A vallási ~felfogás meghatározta az →etika későbbi fejlődését és az ~re vonatkozó nézeteket. Mai jelentése szerint az ~ a képességtől megkülönböztetett készség, amely mind a gondolkodást, mind a cselekvést meghatározza a megfelelő célok és eszközök tekintetében. Az ~ specifikus, ezért több ~ről beszélhetünk, amilyen az okosság vagy a bátorság. Az ~re alapozott etikát ~etikának nevezzük, amely különbözik a szándéketikától (→Kant) vagy a felelősségetikától (→Weber, Hans Jonas).

→Platón szerint az ~ (*areté*) szemben áll a vétekkel; a filozófia pedig nem más, mint az ~ fejlesztése. A legfontosabb ~nek az →igazságosságot (*szophroszüné*), a bölcsességet (*szophia*), az okosságot (*phronészisz*) és a bátorságot (*andreia*) tartja, de sok más ~t is említ. →Arisztotelész szerint az ~ készség bizonyos cselekvés spontán kivitelezésére; jellemző rá a két szélsőség közötti helyzet (például a bátorság a gyávaság és a vakmerőség között áll). Különböznek a gyakorlati ~ek a szellemiektől; az előbbiek gyakorlás útján sajátíthatók el, ilyen az okosság, mérsékletesség, igazságosság, bátorság; az utóbbiak adottságok, mint amilyen a bölcsesség, tudás, belátás, gyakorlati és alkotói készség. Arisztotelész felfogása több helyütt ellentmondásos: egyrészt egyes ~ek nem foghatók fel két szélsőség közepeként (például a hősiesség), másrészt a *Nikomakhoszi etika* végén a szemlélődő életmódot, az ~es élet beteljesülését ő mint ~ feletti állapotot mutatja be. Mindkét ókori bölcselőnél felmerül az alap~ kérdése. Munkáik négy fő ~t azonosítanak: mérsékletesség, igazságosság, okosság, bátorság.

Ezeket a keresztény ~tan kiegészítette a teológiai ~ekkel (hit, remény, szeretet). A modern ~fogalom részben a hagyományos ~eket, részben azok egységfogalmát használja: →Kant szerint a boldogság és az ~ együtt alkotják a végső jót, és a legfőbb ~ a szentség (*Heiligkeit*). A tradicionalista felfogás szerint a kardinális ~ek szervesen kapcsolódnak a teológiai ~ekhez, amelyek az Istennel való egyesüléshez vezetnek. Az ~tan a XX. században kiegészült pszichológiai, a teológiai ~ek egyéni felfogását hangsúlyozó meglátásokkal, illetve keleti elgondolásokkal, a buddhizmus „nemes nyolcrétű ösvényével" vagy a taoizmus tanításával (Lao-ce: *Az Út és az Erény könyve*; m. 1958, 1994).

A politikai ~ a modernitás (→Machiavelli, Montesquieu vagy J. S. Mill) nyomán továbbfejlődött, az →igazságosság kiegészült a →szabadság alapelvének hangsúlyozásával. A →francia forradalom, →Marx, →Nietzsche hatására azonban minden ~tan megroppant, ami ellen a XX. század elejétől hasztalanul küzdöttek különféle törekvések, például: 1) az ~tan megújításával (Max Scheler, Karol Wojtiła [→II. János Pál] vagy Robert Spaemann); 2) a régi ~ek helyett újak meghatározásával, mint amilyen a „halálra irányuló lét" (→Heidegger) vagy a „felelősség" (Hans Jonas); 3) a teológiai ~ek szabad értelmezésével (új vallási mozgalmak); 4) az ~ régi fogalmának elvetésével s új készségek felmutatásával (→Lévinasnál a Másikkal való szembesülés); illetve 5) az ~ek elvetése és az →erkölcs helyettesítése biológiai mechanizmusokkal (Peter Singer). A hagyományos ~tan egységes összefoglalásának és újragondolásának kortárs feladatára Hans Uns von Balthasar, →Alasdair MacIntyre és André Comte-Sponville vállalkozott. Mindezen túllép Heidegger felfogása, aki késői korszakában minden „platonista" fogalom meghaladását szorgalmazva az ~ helyett az embernek a létre való nyitottságát hangsúlyozta.

Balthasar, Hans Urs von: *Glaubhaft ist nur Liebe* („Csak a szeretet hiteles", 1964).
Comte-Sponville, André: *Kis könyv a nagy erényekről* (1995; m. 1998).
MacIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában* (1981; m. 1999).
Spaemann, Robert: *Erkölcsi alapfogalmak* (1982; m. 2001).
Tanqueray, Adolphe: *Précis de théologie ascétique et mystique* („Értekezés az aszketikus és misztikus teológiáról", 1924).

MB

Erhard, Ludwig (1897–1977) Német közgazdász, politikus, kancellár, a nevéhez fűződik a háború utáni német gazdaság konszolidációja, a →szociális piacgazdaság kialakítása.

Fő műve: *Wohlstand für Alle* („Jólét mindenkinek", 1957).

PS

erkölcs A helyes gondolkodás és a jó cselekvés mércéje; a magyar szó jelentése azonossá vált a görög *ethosz* és a latin *mos* szavakéival. Az *ethosz* eredetileg 'szokást', 'hagyományt', 'illemet' jelentett. →Arisztotelész szerint az *ethosz* a helyes döntés megszilárdult készsége. A rómaiak a görög szót *mos*nak ('szokás') fordították, ebből alakult ki a *moralis*, *moralitas*, amelyet a legtöbb európai nyelv, így a magyar is átvett. Az ~ nyelvünk ősi szava, feltehetően kapcsolatos az *erő* szóval, s már igen korán a mai értelmében volt használatos. Az ~csel foglalkozó filozófiai tudomány az →etika (~tan, morálfilozófia).

Az embert mindig foglalkoztatta a helyes cselekedetek mibenléte, amit különösen más kultúrákkal, szokásrendszerekkel, ~i mércékkel való találkozás vetett föl élesen. A nyugati etikai gondolkodás nagy korszakai, a klasszikus görög–római (→Platón, Arisztotelész és a sztoikusok), keresztény (→Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás), a →felvilágosodás, a modern (→Kant) és a →posztmodern mind megalkotta a maga ~i rendszerét, amely magában foglalta az emberi létezés általa fontosnak tartott dimenzióit. Ugyanez igaz a keleti etikai gondolkodás különféle iskoláira is. Korunkban sokan mégis elsősorban a szexualitással, esetleg a társadalmi →igazságossággal hozzák összefüggésbe, illetve a történelem folyamán kialakult számos normarendszer, elmélet és kultúra láttán úgy vélik, hogy az ~ös cselekvésnek nincs az egész emberiség által elfogadott mércéje, így az ezzel kapcsolatos helyesség vagy nem létezik, vagy ha létezik, nem ismerhető meg.

A posztmodern gondolkodás →relativizmusa minimalista ~öt szült, amely az egyén szubjektív vágyai elé egyetlen korlátot állít, a másik szabadságának tiszteletben tartását: minden szabad, amíg másoknak közvetlenül nem árt (→emberi jogok). A minél szélesebb cselekvési és életmódszabadságot ez a gondolkodás azzal a szociologizmussal és pszichologizmussal is igyekszik alátámasztani, amely szerint vágyainkat, választásainkat egyre

inkább a tudatos belátásunktól független, társadalmi, biológiai és lélektani hatóerők határozzák meg. Mindez egyet jelent a bűn tagadásával, de legalábbis értelmének szűkítésével, önkéntelenül is egyre határozottabban kétségbe vonva a szabad akaratot (determinizmus), ezzel elhárítva a személyről a saját döntéseiért való felelősséget.

A szabad akarat létét és elsőbbségét korunkban főként a kereszténység hirdeti. A posztmodern, individualista megközelítés nagyban épít az emberi méltóság és a lelkiismeret klasszikus jelentésétől eltérő értelmezésre, amelyben a lelkiismereti szabadságra való hivatkozás végső érvként hat. Holott a klasszikus értelmezés szerint a lelkiismeret nem más, mint önreflexív, vágyaink, késztetéseink, döntéseink helyességét vizsgáló belső hang, esetleg Isten hangja, nem pedig pusztán cselekedeteink végső igazolásának eszköze. A lelkiismeret ráadásul önmaga elszigeteltségében nem végső érv: van túlságosan megengedő, aggályos és téves lelkiismeret, azonkívül a lelkiismeretet el is lehet altatni; ebből következik, hogy nevelni is lehet. A megbánás hibáink tudatosításának a képessége. A →rossz önmagáért való akarása pedig a megátalkodottság.

Az ember viselkedését legfőképpen a saját családjának és közösségének a szokásai alakítják, határozzák meg. Ezek egységessége a társadalom egyik tartópillére. Ebből egyes iskolák azt a következtetést vonták le, hogy az az ~ös, ha ezt a szokásrendszert követjük, más ilyen szokásrendszereket pedig tiszteletben tartunk. Csakhogy az ~i tanítást hirdető vallások gyakran inkább alakítói és formálói voltak saját közösségük ~ének, mintsem követői. Számos etikai felfogás egyetemes érvényre tart igényt, missziós szándékot fogalmaz meg, mely szándékot mint az adott szokásrendszerhez tartozót az előbbi álláspontot vallóknak tiszteletben kellene tartaniuk és elfogadniuk (paradox módon ilyen egyetemességre tart igényt a posztmodern relativizmus is). Hasonló problémával állunk szemben akkor is, ha az állami törvényeket abszolutizáljuk, és nem a törvényeket eredeztetjük az ~ből, hanem az ~öt a törvényekből (jogpozitivizmus). Mindezen problémára, valamint a keresztény vallási ~öt övező konszenzus megbomlására válaszul lépett fel az ész szerinti belátást (valamint a saját lelkiismeretet) mércének megtevő iskola, amely viszont túlságosan tagadja a szokások fontosságát, felszabadító erejét (elnyomónak tartva azokat), holott az ember nem képes minden cselekedetének fontos aspektusait gondosan végiggondolni.

A barbárokkal találkozó görögök és később a pogányok ~i érzékén elcsodálkozó korai keresztények fogalmazták meg a gondolatot, hogy az időben és térben létező szokásrendszerek eltérései ellenére sokkal több a közös a jóról való gondolkodásban. Ez vezetett a mindenkor és mindenhol érvényes, „szívünkbe írt”, az ember természetéből következő „természettörvény” gondolatához, amely mindenkit kötelez (→természetjog). Ennek egyik megfogalmazása így hangzik: „Ne tégy olyat mással, amit magaddal szemben nem tartasz elfogadhatónak”. Kant kategorikus imperatívusza ezen túllép: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elveként érvényesülhessen” (*A gyakorlati ész kritikája*, 1788; m. 1922, 1991, 1998). Ezt a közmegegyezésre, illetve ~i logikára épülő felfogást elvetendő született meg a „szituációs etika”, amely minden döntési helyzet egyediségét vallja (Jean Paul-Sartre), és amelyet radikális változatában a klasszikus és keresztény felfogás elutasít, ám mérsékelt változatában, kiegészítésként elfogad. A deontologikus (kötelességtani) gondolkodás szerint pusztán a cselekvés etikussága lényeges, a következménye nem, a teleologikus (céltani) gondolkodás szerint a cselekvés helyessége a következményéről ismerszik meg (konzekvencializmus). →Max Weber hasonló módon beszél „érzületetikáról” (vagy „szándéketikáról”) és „felelősségetikáról”, amelyben az utóbbi a körülményekkel és következményekkel számot vető magatartás, míg az első a rigorózus, a saját feddhetetlenségüket féltő szentjelöltek sajátja.

Az ember képtelen cselekedetei minden következményét aprólékosan kiszámítani, csak a belátható következményekért vagyunk felelősek. Az →utilitarizmus (Jeremy Bentham) radikálisabb és mérsékeltebb formái a cselekedetek haszna alapján ítél (a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogsága), a hedonizmus a szenvedés elkerülését, az örömök, élvezetek elérését tartja elsődlegesnek. A sztoikusok tagadták a szenvedélyek és vágyak értékét, a szenvedélymentességet éltették (a buddhizmussal rokon módon). Ez a felfogás nagy hatással volt a kereszténységre, ám az utóbbi kiállt a test és lélek harmóniája (ugyanakkor a lélek elsőbbsége) mellett (értéknek tartva a szabad lemondást Isten országáért), s végső soron elítélte az anyagi világot megvető dualista gondolkodást. A →kereszténység szerint az ~ végső forrása →Isten, az igazság és a jó megismerhető, ám az

emberi természet tökéletlen; a szerető és szeretetre hívó Isten azonban folyamatosan felkínálja a megbocsátás és újrakezdés lehetőségét. A realista kereszténység szerint cselekedeteink mozgatórugói a hét fő →erény (három isteni: hit, remény és szeretet; és négy sarkalatos: igazságosság, lelki okosság, mértékletesség, lelki erő), illetve a hét fő bűn (kevélység, fösvénység, bujaság, irigység, torkosság, harag, jóra való restség). Ma egyértelmű, hogy közösségünk szokásai, országunk törvényei, a felismert igazság, lelkiismeretünk hangja és racionális belátásaink együttesen alkotják cselekvésünk mércéit. Mindezek segítségével tudjuk jellemessé formálni magunkat, készségszinten tenni a jót.

McIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában* (1981; m. 1999).
Pinckaers, Servais Th.: *Katolikus erkölcstan* (1991; m. 2010).
Speamann, Robert: *Erkölcsi alapfogalmak* (1991; m. 2001).

SzG

erőszak Fizikai, lelki, mentális ráhatás, amely a gyakorló fél részéről valaminek a kikényszerítését célozza, az ~ elszenvedőjére pedig nyomást gyakorol. Létezik jogos ~ is, amelyet az önvédelem érdekében vagy önkény, kényszer, elnyomás ellen gyakorolnak.

Az ~ legitim változatának tekinthetjük az állami ~-monopóliumot, amelyet kizárólagosan és a társadalom védelme érdekében használ, bizonyos apparátusokon (rendőrség, hadsereg) keresztül. Ehhez kapcsolódik, hogy a hatalom gyakorlása erővel párosul, amely – →Arendt megállapítása szerint – minél kevésbé kénytelen ~ot alkalmazni, tekintélye annál erősebb.

Konrad Lorenz *Az agresszió* (1963; m. 2004) című könyvében leírta az állatvilágot – és gyakran a növényvilágot is – jellemző agressziót, amely legtöbb esetben a túlélés, a fajfenntartás, vagyis az egyed és a faj életben maradása érdekében történik. A flóra és a fauna ~-használata – a mutációkat, anomáliákat, vagyis a természet „tévedéseit" kivéve – lokalizált, specifikus és funkcionális, de sohasem tömeges, önkényes vagy biológiailag felesleges. Az ~ elkövetése és az attól el nem választható lelki teher megjelenik a zsidó–keresztény civilizáció alapmítoszaiban is (lásd Káin és Ábel történetében), továbbá semmiképp sem függetleníthető a →keresztény vallás erkölcsi parancsolataitól. Az angol felekezeti háború körülményei között élő Hobbes szerint az államnélküliséggel jellemzett természeti állapotban az ~ uralkodott („ember embernek farkasa" volt), amelyet az állam létrejötte megszüntetett; ugyanakkor a határokon belül pacifikált társadalom létrejötte nem jelenti azt, hogy az államok között ne uralkodna továbbra is az ~ lehetősége által strukturált állapot (*Leviatán*, 1651; m. 1970).

Az ~ szervezett bevetése jelenti a →háborút. Az ~ társadalmi csoportok közötti szervezett formái közé számíthatjuk a hagyományos és fegyveres összecsapásokat. A társadalmon belüli ~nak számos formája, szintje és intenzitása létezik (gazdasági kényszer, családon belüli ~, rongálás, testi sértés, zaklatás).

A →konzervativizmus antropológiai felfogása szerint az ~ot nem lehet kiküszöbölni az emberi természetből, de a társas viselkedés lényege éppen az, hogy kontroll alatt tartsuk.

Arendt, Hannah: *On Violence* („Az ~ról", 1970).
Sorel, George: *Gondolatok az erőszakról* (1908; m. 1994).

BM

érték Általános értelemben olyan tulajdonság, amely az emberek számára fontossággal bír, erőfeszítésre méltó, vagy hordozóját ilyenné teszi. A *közgazdaságtani* használata már →Arisztotelésznél megjelenik, de a XVIII. században terjedt el. →Smith nyomán meg szokás különböztetni a használati és a csere~et (nagy használati ~re Smith a vizet, nagy csere~re a gyémántot hozza példaként). Az objektív közgazdasági ~elméletekben a jószág ~e valamilyen módon az előállításához kapcsolódó munkamennyiséggel függ össze (David Ricardo, →Marx, bizonyos mértékig maga Smith), a szubjektívekben (William S. Jevons, Carl Menger, Léon Walras) azzal, hogy mekkora határhaszonnal járnak az egyének számára (például a szomjazónak az első pohár víz ~esebb, mint a második, a második, mint a harmadik stb.). Az ~ *filozófiai* vizsgálatával az axiológia foglalkozik. Alapvető dilemmái például az ~ek jellege (szubjektív pszichológiai állapot vagy a világ objektív sajátossága), a végső és az instrumentális értékek közötti különbségtevés, egy vagy több végső ~ létének kérdése, illetve az ~ek összemérhetősége. A filozófiában mégsem alapvető fogalom, mert abban nincsenek ideológiai ~ek, hanem egyetlen valóság van, amelynek a lényege sokkal inkább a *Würde* 'méltóság', és minden „~" ebből fakad (→Nietzsche). A →*politika* megérté-

se szempontjából az ~ek fontosságát az adja, hogy az →érdekek és az →érzelmek szerepe mellett a →politikai cselekvés ~elvű is egyben, sőt, bizonyos ~vonatkozás *differentia specificá*jának is tekinthető. Balázs Zoltán nyomán különbséget tehetünk tág és szűk értelemben vett politikai ~ek között: előbbiek (például: →szabadság, →rend) más ~szférákban is érvényesek, utóbbiak (például: →alkotmányosság, →demokrácia) elsősorban a politikai szférában nyerik el jelentésüket.

Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet* (2007);
Vaggi, Gianni és Peter Groenewegen: *A Concise History of Economic Thought. From Mercantilism to Monetarism* („A közgazdasági gondolkodás rövid története a merkantilizmustól a monetarizmusig", 2003).

IG

értelmiség (l. *intellectus* 'megértés'; *intellegentia* 'felfogóképesség, szakértelem') Nincs általánosan elfogadott, egyértelmű jelentéstartalma. Az ~történeti és az ~elméleti munkák társadalmi réteget értenek rajta, ám a csoporthoz tartozás kritériumát különbözőképpen definiálják: diplomás, szellemi tevékenységgel foglalkozó, a társadalom szimbolikus világát (→kultúrát, az eszméket) gondozó-terjesztő, a nyilvánosságban megjelenő véleményformáló →elit. A politikai közbeszédben hasonlóképpen több értelemben, pozitív és negatív értékakcentussal egyaránt használatos. Az angolszász kultúrában inkább érzelemmentes, a franciában és a közép-európaiban sokkal pozitívabb kicsengésű fogalomként használják. Az ~i szereppel kapcsolatos alapvető dilemmák: kreatív vagy közvetítő, általános érvényű vagy szaktudás jellemzi, elismertsége tudásából vagy erkölcsi →tekintélyéből fakad.

A társadalmi rétegre vonatkoztatva az *intelligencia* szó a XIX. század közepén jelent meg a publicisztikában, és különösképpen az orosz és a francia kultúrában tett szert fontos szerepre. Pjotr Boborikin orosz író az 1860-as években kezdte használni a fogalmat (*интеллигенция*) újságcikkeiben, és azok társadalmi csoportját értette rajta, akik kiemelkedő értelmi képességgel és tudással rendelkeznek, kreatívan gondolkodnak, a kultúrát fejlesztik és terjesztik. Később Nyikolaj Bergyajev ehhez hozzávette a közéletben való részvétel kritériumát is. →Franciaországban Émile Zola 1898-as „J'Accuse!" (Vádolom!) című cikkétől számítják az ~ megjelenését. Zola ettől fogva nem azért minősült ~inek, mert szellemi tevékenységet végzett (írt), hanem mert tiltakozott a Dreyfus-per igazságtalansága ellen ebben az írásában. Ezzel a morális szempont vált az ~i alapvető kritériumává, azaz a társadalomkritika, az igazságtalansággal való szembeszállás jellemzi az ~it. A szintén francia Julien Benda könyve, *Az írástudók árulása* (1927; m. 1945, 1997) nagy visszhangot váltott ki Európa-szerte – Magyarországon is több tanulmány foglalkozott vele, közülük a legismertebbet Babits írta a *Nyugat*ba. Benda azért beszélt árulásról, mert szerinte az ~ feladta azon eredeti hivatását, hogy a társadalom egésze számára adjon útmutatást, a →demokráciát és az →igazságosságot képviselje, helyette hagyta, hogy a politikai szenvedély, az osztályharc és a →nacionalizmus uralkodják el rajta.

Az ~elméletek különbözőségét jól példázza Karl Mannheim és Antonio Gramsci felfogása. Mannheim szerint egyedül az ~ képes objektív tudást kialakítani a társadalomról, mert nem az érdekhelyzet, hanem a kultúra közös gondozása köti össze tagjait. Ezzel szemben Gramsci az organikus ~ koncepcióját fogalmazta meg, azt hangsúlyozva, hogy az ~i meghatározott társadalmi osztályba tartozó gondolkodó, osztályát képviseli, és annak érdekében szólal fel a nyilvánosság előtt. E két elmélet pontosan kifejezi a dilemmát: az ~ meghatározott tudástípussal vagy a társadalmi nyilvánosságban betöltött pozícióval jellemezhető-e?

Az 1970-es évektől felerősödött az ~gel kapcsolatos kritikai irodalom. A német szociológiai élet meghatározó alakja, Helmut Schelsky azt fejtegette, hogy a tömegmédia révén az ~ az „üdvjavak" közvetítőjeként jelenik meg, afféle szekuláris papságként működik. A Kádár-korszakban, 1974-ben a Konrád–Szelényi szerzőpáros az ~ osztályhatalmi törekvéseiről értekezett a politikai rendőrség figyelő szeme elől rejtőzve papírra vetett könyvében, amely csak 1988-ban jelenhetett meg Magyarországon. Ehhez hasonló osztályelméleti megközelítést alkalmazott az amerikai Alvin W. Gouldner (1979). A →kommunista társadalmak politikai doktrínájukban ~ellenesek voltak, ugyanakkor a rendszer elfogadtatásában jelentős szerepet játszó ~iek megnyerésére törekedtek. A demokratikus rendszerekben a →liberális és a →szocialista eszmevilág hirdetői pozitív várakozással, míg a →konzervatívok inkább kétellyel tekintenek az ~re.

Geiger, Theodor: *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft* („Az ~ feladata és helye a társadalomban", 1949).
Johnson, Paul: *Értelmiségiek* (1988; m. 1999, 2010).
Konrád György és Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1988).
Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem: értelmiségiek a politikában* (2001; m. 2005).
Miłos, Czesław: *A rabul ejtett értelem* (1953; m. 1992).

KA

érzelem A gondolkodás, az emlékezet és az akarat mellett az ember egyik sajátos képessége, alapmódjaiban: tetszés vagy nem tetszés, a mentális tevékenységek kísérőjelenségeként pedig lelkiállapot. A „szeretet" és a „gyűlölet" már Empedoklész gondolkodásában a két kozmikus alapelv. →Arisztotelész szerint az ~ek mint alapvető lelki jelenségek az →erkölcs és a művészet területén jelentős szerepet játszanak (*katharszisz*). Az európai gondolkodás az ~ekhez a 'szív'-et társítja, jórészt az Ószövetség (לֵב, *léb*) nyomán, de már a skolasztikában megjelent velük szemben a 'fej' mint az uralkodó ész jelképe, amit aztán a felvilágosodás még inkább kiemelt. Az ~ek, kitüntetetten a →szeretet mégis megtartotta meghatározó szerepét. Ez a vonulat jut kifejezésre Goethe nevezetes mondatában: „Minden csak érzés" (*Faust*, 1832; m. 1860, 1941, 1994), illetve a Schleiermacher és a →Kant utáni értékfilozófiában, ahol az ~ az „érték" észlelése. A XIX–XX. században Nietzsche, Scheler és →Heidegger antropológiai-metafizikai dimenzióba emelte az ~eket. Margaret Mead antropológus elképzelése alapján ugyanakkor hosszú ideig az ~ek kulturális kötöttségét, azaz kultúrák szerinti különbözőségét feltételezték. Paul Ekman lélektani kutatásai viszont azt mutatták, hogy az eltérő kultúrák ugyan sokféle mintát nyújtanak az ~ek kifejezésére, mégis léteznek egyetemes érzelmi állapotok. Eszerint hét alapvető ~ a világ minden táján megjelenik. Ezek az öröm, a harag, a meglepetés, az undor, a szomorúság, a félelem és az érdeklődés.

Az ~ a politikában is jelentős szerepet játszik. Vágyak, félelmek, hisztériák, közös csoportélmények (a felkeléstől a tüntetésen át a politikai ünnepek hangulatáig) alapvető identitásképző tényezők. Annak eldöntését, hogy ki a barát vagy az ellenség, az intellektuális mérlegelések mellett az ~ek is befolyásolják. →Hobbes szerint kifejezetten a halálfélelem, illetve az attól való megszabadulás vágya motiválta a →társadalmi szerződés létrejöttét. A népek közötti háborúskodás, a XX. század világégései különösképpen kevésbé magyarázhatók a javak megszerzésére való törekvéssel, sokkal inkább mozgósította a tömegeket a politikai ~ek (ellenszenvek, félelmi hisztériák) szítása. A doktriner racionalizmus szerint a politikában az ~ leküzdendő negatívum, míg a konzervatív beállítottság az emberi természet egyik állandó jellemzőjének tartja, noha mesterséges fokozásukat elutasítja.

Ekman, Paul és Richard J. Davidson (szerk.): *The Nature of Emotion* („Az ~ természete", 1994).
Scheler, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika* (1913; m. 1979).

KA

Esterházy János, gróf (1901–1957) Csehszlovákiai magyar politikus, pártelnök. Budapesten járt kereskedelmi akadémiára, az első világháború után a csehszlovák földreform által (5000-ből) meghagyott 500 hold földjén gazdálkodott. A csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Pártban kezdett politizálni; 1931-ben a Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga vezetőjévé választották, 1932–1936-ban e párt elnöke, majd a két nagy magyar párt – az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt – fuzionálása után az Egyesült Magyar Párt ügyvezető elnöke lett. 1935–1938-ban a csehszlovák parlament tagja volt mint Kassa keresztényszocialista képviselője. A magyar sérelmek megszüntetését követelte, pártja első közvetlen célját, Szlovenszkó autonómiájának kivívását hirdetve potenciális szövetségese lett az első Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásában is szerepet játszó pártoknak, Hlinka Szlovák Néppártjának és a Szudétanémet Pártnak, de döntő kérdésekben elhatárolódott tőlük; mindvégig a békés revízió hirdetője maradt. A bolsevizmus mellett a nemzetiszocializmust is elutasította, s döntő szerepe volt abban, hogy az első bécsi döntés után a Szlovák Köztársaságban maradt 70.000 főnyi magyarság érdekképviseletére – az Egyesült Magyar Párt utódjaként – megszervezett Magyar Párt sem alakult át náci párttá. Az egyik sokat idézett beszéde szerint: „A mi jelünk a kereszt, nem pedig a horogkereszt".

Közösségét elvben a család mintájára szervezte meg, 1939–1944 között sorra fölkereste a helyi pártszerveket, megszerveztette a szociálisan rá-

szorultak megsegítését és a kulturális életet, s közben a szlovákiai magyar sajtót a humanizmus és az antinácizmus fórumává tette. Noha az új állam törvényei tiltották, hogy zsidók a Magyar Párt tagjai legyenek, Esterházy utasítására a titkosan kezelt pártnyilvántartásokban a magyar zsidókat továbbra is szerepeltették. Ő maga kapcsolatot tartott fenn a lengyel ellenállással. A volt csehszlovákiai magyar politikusokkal szemben, akik Magyarországra visszakerülve a németbarát →Imrédy Béla mellett kötelezték el magukat, ~ nyíltan az alkotmányvédelem, a Bethlen István-i irányvonal mellett foglalt állást. A magyarországi képviselőház liberális ellenzékével is kapcsolatokat tartott fönn, kormánykapcsolatait pedig a Magyarországra került szlováksággal szembeni ellenséges eljárások fékezésére, megszüntetésére használta föl. Gondolkodásában mindvégig jelen volt egyfajta →Közép-Európa-eszmény és a szlovák–magyar megbékélés igénye.

Pályafutásának szimbólumértékű pillanata, hogy a szlovák egypárti parlament egyetlen magyar képviselőjeként egyedül ő volt az, aki 1942. május 15-én nem szavazta meg a szlovákiai zsidók Németországnak való átadására vonatkozó törvényt. Utána zsidók mentésében, elrejtésében és Magyarországra juttatásában is részt vett. 1944-ben már egyértelműen a nemzetiszocialista Németország által összekovácsolt rendszer ellenfelének tartották. A nyilasok Budapesten rövid időre őrizetbe vették, a Gestapo körözte, a Tiso-rendszer börtönbe akarta zárni – de végül az új csehszlovák rendszer hatóságai tartóztatták le 1945 áprilisában, majd átadták a szovjeteknek, akik tízévi kényszermunkára ítélték; hazájában viszont távollétében, 1947 szeptemberében halálos ítéletet mondtak ki rá. 1949-ben a szovjetek kiadták Csehszlovákiának, ahol ítéletét 1950-ben életfogytiglanra, majd 1955 májusában 25 évi fegyházra változtatták. Börtönről börtönre hurcolták; 1957-ben a mírovi fegyintézetben halt meg. Az oroszok 1993-ban rehabilitálták, Szlovákiában viszont máig nem szolgáltattak igazságot emlékének.

A szlovák ~-ellenes narratíva szerint igaz ugyan, hogy nem szavazta meg a deportációs törvényt, és nem azonosult a nácizmussal, de a háború alatti szlovák parlament tagjaként és több törvény támogatójaként mégis kollaboráns volt. Az ~ melletti magyar álláspont szerint nem vitatható az antinácizmusa, angolbarátsága, háborúellenessége, embermentő tevékenysége, továbbá az sem, hogy közvetlenül is részt vett az illegális németellenes szervezkedésben, a zsidótörvény tárgyalása idején tanúsított magatartása pedig példátlan Európa náci övezetében. E koncepció szerint ~ szlovákiai rehabilitációjának elszabotálására a szlovák nacionalizmus szempontjából egyebek mellett azért van szükség, mert ezáltal tartható fönn az egész általa irányított szlovákiai magyar közösség kollaborációjának a – hamis – vádja (→Csehország, Szlovákia, Tiso, Felvidék).

Művei: Molnár Imre (szerk.): *A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk* (2000).

Esterházy-Malfatti Alice és Török Bálint (szerk.): *Esterházy János Emlékkönyv* (2001).

Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála* (2010).

Simon Attila (szerk.): *Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945)* (2014).

FTG

Észak-atlanti Szerződés Szervezete (**NATO**, North Atlantic Treaty Organization) →Transzatlanti politikai és katonai szövetség, 1949. április 4-én Washingtonban jött létre Észak-Amerika és Nyugat-Európa közös biztonságának és védelmének intézményi kereteként. A tagsága – jelenleg 28 ország – több hullámban is bővült. Hazánk 1999-ben csatlakozott, az elsők között a szovjet ellenőrzés alól felszabadult országok sorából.

Az alapító szerződése két válaszadási mechanizmust hozott létre válsághelyzetek esetére. 1) Diplomáciai mozgósítás (4. cikk): azonnali tanácskozás, egyeztetés és tájékoztatás valamely tagállam biztonságát, területét vagy szuverenitását fenyegető vagy sértő helyzetről az együttes állásfoglalás és a lehetséges segítségnyújtási módozatok azonosítására. 2) Katonai válaszlépések indítása (5. cikk): ha valamely tagállam területét, illetve a szerződés által védett (észak-atlanti) térségben tartózkodó katonai erőit fegyveres támadás éri, azt a tagállamok valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintik, és megteszik a szükségesnek ítélt intézkedéseket, beleértve a fegyveres erő alkalmazását is. Ez a sarokköve az ~ kollektív önvédelmi rendszerének. Ennek szerződésben rögzített vállalása jelenti a NATO-országok egymás számára nyújtott biztonsági garanciájának lényegét és a szervezet elrettentő (azaz a lehetséges

agressziót megelőző és visszatartó erőteljes közös választ kilátásba helyező) képességének alapját.

Az egymás védelme iránti elkötelezettség hitelességének és a kollektív önvédelmi képességének fenntartása képezi változatlanul a ~ alapvető célját. A NATO keretei között indítható együttes válaszadás – elsődlegesen az USA, de összességében valamennyiük katonai ereje által biztosított védőernyő – lehetősége elegendőnek bizonyult arra, hogy a →Szovjetuniót visszatartsa az 1945 után létrehozott európai nemzetközi rendszer erőszakos megváltoztatásától és bármely, megszálló övezetén kívül eső állam elleni fegyveres beavatkozástól. A szovjet birodalom 1991-ben bekövetkezett összeomlása és eltűnése után a kollektív védelmi funkció egy időre – amint utólag kiderült, csak átmenetileg – veszíteni látszott jelentőségéből.

A NATO fennállása óta csak egyszer, 2001. szeptember 11. után hozták azt működésbe, amikor az USA elleni terrortámadás miatt a tagállamok katonai segítséget nyújtottak az amerikai légtér ellenőrzésében együttesen gyakorolt önvédelmük kifejezéseként. Az Ukrajna területi egysége és szuverenitása ellen 2014-ben indított álcázott orosz agresszió miatt a NATO-tagok kollektív védelmi elkötelezettségének egyértelmű kinyilvánítása és képességeinek megerősítése – a tagállamok felé irányuló növekvő fenyegetés és provokációk miatt – újból a szövetség központi és elsődleges feladatává vált.

A →hidegháború végével (1991) az ~ ismételten vállalt – ENSZ-felhatalmazással vagy anélkül – nemzetközi válságkezelő feladatokat eredeti területi felelősségi körén túli konfliktus övezetekben Európán belül, de azon kívül is. Ezek során a NATO irányításával a részt vevő tagállamok – a hozzájuk csatlakozott további országokkal együtt – kollektív humanitárius beavatkozásokat (Bosznia-Hercegovina 1995, Koszovó 1999, Líbia 2011) és béketámogató (Bosznia-Hercegovina 1995–2004, Koszovó 1999 óta, Afganisztán 2003–2014) műveleteket hajtottak végre.

A szervezet központja – élén a főtitkárral – Brüsszelben, katonai főparancsnoksága pedig Monsban (Belgium) található. A tagállamok az ~ központjában állandó diplomáciai képviseletet tartanak fenn. Nagyköveti rangú képviselőik az Észak-atlanti Tanácsban folytatják a folyamatos egyeztetést és a politikai döntések előkészítését, amelyeket ugyanezen fórum keretében – mindig konszenzussal – a tagországok külügy- vagy honvédelmi miniszterei fogadnak el. Az Észak-atlanti Tanács legmagasabb szintű (csúcs)találkozóira kétévente kerül sor, ahol meghozzák a stratégiai döntéseket (például új tag felvételét), és meghatározzák az irányokat (például a szövetség biztonsági stratégiáját).

Bugajski, Janusz: „Only NATO can Defend Europe”, *European View*, 2016, 2.

Mastny, Vojtech és Zhu Liqun: *The Legacy of the Cold War: Perspectives on Security, Cooperation, and Conflict* („A hidegháború öröksége: A biztonság, együttműködés és konfliktus távlatai”, 2013).

NATO Public Diplomacy Division*: NATO A–Z* (www.nato.int/, 2014).

Sloan, Stanley R.: *Defense of the West: NATO, the European Union and the Transatlantic Bargain* („A Nyugat védelme: a ~, az EU és a transzatlanti alku”, 2016).

TCs

etatizmus A központi állami hatalom kiterjesztésére és megerősítésére irányuló törekvés. A fogalom 1880 körül keletkezett Franciaországban, már megszületésekor és azóta is elsősorban kritikai értelemben használják. A történeti szakirodalomban említik az abszolutizmus, különösen a felvilágosult abszolutizmus államával kapcsolatban is, igazi problémaként azonban a köz- és a magánszféra – az államhatalom és a polgári társadalom – intézményes elválasztásának elvét érvényesítő modern államban jelenik meg. Pontos meghatározása nem adható: az állami beavatkozás optimális mértéke a XIX. század vége óta folyamatos érték- és szakmai viták tárgya, e viták válságok idején rendre felerősödnek. A viták leggyakoribb terepe az állam gazdasági szerepvállalása, azon belül is az állam tulajdonosi szerepe; az államháztartás (az állami újraelosztás és a jövedelemcentralizáció) terjedelme; az állam tervezési és gazdaságot, piacot, pénzügyi szférát szabályozó-ellenőrző funkciójának mértéke és lehetséges eszközei.

Az ~ fogalma egyéb társadalmi alrendszerek (főleg oktatás, kultúra, egészségügy) kapcsán is felmerül, és gyakran használják az egyéni szabadságjogok korlátozásáról, illetve egyes kitüntetett életformák preferálásáról/diszpreferálásáról szóló viták alkalmával is.

Elsősorban baloldali politikusokat, politikai erőket illetnek az etatista jelzővel, de olykor jobboldali politikusokra is rásütik a bélyeget (→de Gaulle, Orbán Viktor). Föderális berendezkedé-

sű államokban használják a fogalmat a szövetségi állam hatásköreinek kiterjesztésére is a tagállamok jogaival szemben.

Fukuyama, Francis: *Államépítés* (2004; m. 2005).
Levy, Jonah: *The State after Statism* („Az állam az ~ után", 2006).
Takács Péter, H. Szilágyi István és Fekete Balázs (szerk.): *Államelmélet* (2012).

PS

etika (g. *ethosz* 'szokás, erkölcsiség') Az →*erkölcs*, *morál*, ~ fogalmak jelentéstartalma részben átfedi egymást. A görög gondolkodás (például →Arisztotelész) gyakorta az ~ címszó alatt tárgyalta a politikai életet is, mivel a →politikában is a helyes cselekvéshez vezető erényeket vizsgálta. A modern kori szóhasználatban már egyértelműen elkülönül az ~ jelentése: vagyis az erkölcs elméleti reflexiója, azaz a cselekedetek erkölcsi motívumaiként meghatározható értékek elméleti vizsgálata. Az erkölcs a társadalmi életben érvényesülő, értékekre (→jó, rossz) tekintő beállítódás és az abból következő cselekvés megvalósulása, az ~ pedig az ezzel kapcsolatos, erre vonatkozó elméleti reflexiók gyűjtőfogalma. Mind az erkölcs, mind pedig az ~ normatív jellegű, ám a normaalkotás folyamatában különböznek egymástól. Az erkölcsi normák a társadalmi együttélés során keletkeznek, eredetük a közösség életéhez, történetéhez köthető, →hagyományokban adódnak tovább, és azokat a szocializáció folyamatában sajátítjuk el. A normaalkotás tehát közös erőfeszítés eredménye, amely folyamatból konkrét személyek nem emelhetők ki. Ezzel szemben az ~i normák megfogalmazói azonosíthatók, és normáikat a (szak)irodalomból ismerhetjük meg. Tipikusan azon filozófusokról van szó, akik a jó élet, a helyes cselekvés kérdésére kívántak-kívánnak választ adni. Az ~k többsége meghatározott értékeket (például barátság, igazságosság, szeretet, erőszakmentesség stb.) fogalmaz meg normaként, azaz *materiális* érték~k. Ezzel szemben az újkori gondolkodásra nagy hatást gyakorló →Kant *formális* ~t fejtett ki, amely szerint mindenkinek a legfőbb erkölcsi törvény (kategorikus imperatívusz) formai elvét kell megvalósítania. Az ~i normák megfogalmazása az elmúlt évtizedekben kilépett a filozófia illetékessége területéről, különböző szakmák hivatásetikájának meghirdetésével találkozhatunk a napjainkban divatossá vált ~i kódexeiben, amelyek célirányosan az adott területen elvárt magatartási követelményeket fogalmazzák meg.

Luhmann, Niklas: *Die Moral der Gesellschaft* („A társadalom erkölcse", 2008).
Spaemann, Robert: *Erkölcsi alapfogalmak* 1982; m. 2004).

KA

etnikum (g. *etnosz* 'nép'; népcsoport, nemzetiség) Olyan emberek csoportja, akik általában adott területhez kötődnek, közös származástudattal, nyelvvel, történelemmel, kultúrával (hiedelmekkel vagy vallással, eredetmítosszal, szokásokkal, viselettel, ételekkel), intézményekkel rendelkeznek, és ezek által megkülönböztetik magukat más népcsoportoktól. Rokonfogalmaival, a →néppel és a →nemzettel szemben erőteljesebben hangsúlyozza a közös származástudatot és kultúrát, és nem utal politikai jogokra. Nagyobbrészt helyettesíti a *faj* szintén rokonfogalmát, amely azonban a csoport biológiainak vélt vonásait emeli ki, és amely a →fajelméletekben való érintettsége és tudománytalansága miatt többnyire kikerült a tudományos és köznyelvi használatból (a jogi nyelvben használatos a rá alapuló megkülönböztetés tilalmaként, Alaptörvény XV.2).

Az etnicitás, az etnikai csoporthoz való tartozás kulturális és társadalmi jellemzői a fenti, általánosan használt meghatározás szerint az állandóság vagy folytonosság jegyeit viselik magukon, pedig egyúttal állandóan változnak is. A kérdés máig meghatározó kutatója, Fredrik Barth szerint az etnicitás nem elsősorban a közös kultúrát juttatja kifejezésre, hanem a társadalmi szerveződés velejárója: fenntartja a csoporthatárokat, gondoskodik a tagok utánpótlásáról, ámde mindig más csoportokkal való kölcsönhatásban, ezért a csoporthatár fenntartása nem magától értetődő, problémaként jelenik meg, ahogyan maga a csoporttagság is önbesoroláson és besoroláson egyaránt múlik (→etnocentrizmus).

Az európai történelem meghatározó tényezője, hogy az újkorra a viszonylagos etnikai homogenitás vált az állameszme (→nemzetállam) alapjává, aminek legfőbb példája és mintája a saját etnikumait és nyelvjárásait fokozatosan felszámoló →Franciaország volt. Ennek megfelelően az a törekvés érvényesült, hogy a nagy, középkori eredetű, multietnikus birodalmakat (Német-római Császárság, Habsburg Birodalom,

Orosz Birodalom) etnikailag viszonylag egységes nemzetállamok váltsák föl. E folyamat fontosabb állomásai az olasz egységmozgalom, a →német egység, a berlini kongresszus 1878-ban, az első és a második világháborút lezáró békerendszerek, majd az államszocialista diktatúrák összeomlása 1989 után (→Jugoszlávia és a →Szovjetunió felbomlása), habár az új államszerveződéseknek gyakran csak a →kisebbségi–többségi arányt sikerült átrendezniük. Így Európa több államában jelenleg is vannak etnikai alapú önigazgatási-autonóm törekvések (skótok, baszkok, vallonok és flamandok, székelyek), ezek mögött politikailag mobilizált ~ok vannak, amelyek etnikai →pártok révén jelenítik meg törekvéseiket. A nemzetállamok gyakran ellenségesen tekintenek az etnikai kisebbségeikre: etnikai homogenitásukat azok asszimilációjával, szélső esetben kitelepítésükkel vagy lakosságcserével, illetve háborús körülmények között etnikai tisztogatással igyekezték elérni. Az etnikai fundamentalizmus egyik megjelenési formája a →fajelmélet volt, amely a nemkívánatos kisebbségeket (Európában leginkább a zsidóságot és a cigányságot) oly módon rekesztette ki, hogy áltudományos biológiai érveléssel az asszimilációjuknak még a lehetőségét is tagadta (→antiszemitizmus, cigányok/romák Európában, Magyarországon).

Banton, Michael: *Ethnic and Racial Consciousness* („Etnikai és faji tudat", 1997).

Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* („Etnikai csoportok és határok. A kulturális különbség társadalmi szerveződése", 1969, 1998).

Stone, John et al. (szerk.): *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism I–V*. („A faj, ~ és nacionalizmus enciklopédiája", 2016).

KBM

etnocentrizmus (g. *etnosz* 'nép' + l. *centrum* 'központ') Más kultúrák, más →népek, →etnikumok megítélése a saját kultúra által közvetített szemlélet, értékek szerint. A mindennapi és a publicisztikai szóhasználatban a más népekkel, nemzetiségekkel szembeni kollektív →előítéletesség szinonimája. Értékelésében az előítéletek szociológiájában két fő irányzat alakult ki. Émile Durkheim és Randall Collins szerint a magas „rituális sűrűség" teremti meg a más csoportokkal, etnikumokkal szembeni előítéletességet; ez akkor alakul ki, ha változatlan csoportkeretek – erős felügyelet és csekély etnikai keveredés – mellett a tagok állandó interakcióban vannak, és ezáltal homogén közös élményanyagra tesznek szert, amely előrajzolja a „másokról" alkotott képet. Ezzel szemben Henri Tajfel a konfliktusokat helyezi előtérbe; szerinte az anyagi javakért, státusért vagy éppen az értékdominanciáért folyó, csoportok közötti küzdelemben az előítélet tulajdonképpen eszköz a csoportdominancia fenntartásában.

Az előítéletesség szociológiája felveti az előítélet-mentesség kérdését, következésképpen az ~ meghaladhatóságáét is; ennek az az előfeltétele, hogy az egalitárius viselkedés személyes céllá váljon (→egyenlőség). Ezzel szemben erőteljesebb történetfilozófiai megalapozással rendelkeznek azok a koncepciók, amelyek az ~t a történelem „természetes működésének" tekintik. Reinhart Koselleck német történész a történelmi mozgást egymással szemben álló kollektivitások („cselekvő közösségek") közötti viszony alakulásában jeleníti meg, és ebben a „mi"–„ők" aszimmetrikus szembenállása a meghatározó (→Carl Schmitt). A magunk és az idegenek megnevezése, az abban megjelenő elismerés, illetve elutasítás – amelynek nyomán „a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem" – a csoportokat a történelmi mozgás részévé teszi (Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, 1989, m. 2003).

Collins, Randall: *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science* („Konfliktusszociológia: a feltáró tudomány felé", 1975).

Devine, Patricia: „Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components" („Sztereotípiák és előítélet: az automatikus és az irányított elemek"), *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 1.

Tajfel, Henri: „Social Identity and Intergroup Behaviour" („Társadalmi azonosságtudat és csoporton belüli magatartás"), *Social Science Information*, 1974, 13.

KBM

Európa Kontinens; történelmi, földrajzi, politikai, kulturális és gazdasági egység; földrajzi értelemben határai nyugaton az Atlanti-óceán, északon a Jeges-tenger, keleten az Urál hegység és a Kaszpi-tenger, délkeleten a Kaukázus és a Fekete-tenger, délen a Földközi-tenger. Jelenlegi lakosainak száma 740 millió.

A nevét – *Európé* – mitológiai alakról, Agénór phoinikiai király lányáról kapta. Zeusz bika képében elcsábította a „tágszemű" szépséget, és a tengeren át Kréta szigetére vitte, ahol nászukból három gyerek született, köztük Minósz, a krétai civilizáció ősatyja, a bölcs és igazságos uralkodó, ámde kegyetlen hódító. Földrajzi névként a Kr. e. VI. században Hekataiosznál, politikai értelemben pedig a Kr. e. V. században Hérodotosznál tűnik föl először. Platón több dialógusában, például a *Menexenosz*ban is „Ázsia" ellentéteként jelenik meg: a perzsák Ázsia után „Európát" is le akarták igázni (239 d). Kulturális és politikai határai sosem estek egybe a földrajziakkal: ~ az ókorban birtokába vette Észak-Afrikát, a Közel-Keletet és Ázsia jelentős részeit, az újkorban pedig gyarmatbirodalmaival behálózta a földkerekséget, saját kultúrkörébe illesztve Észak- és Latin-Amerikát, és világszerte elterjesztette a politikai kultúráját (lásd a világ legnagyobb működő demokráciáját, →Indiát).

Az ~i kultúra alapja a görög politikai és filozófiai hagyomány, a →római jog és a →zsidó, bibliai gyökerű monoteista keresztény vallás. Mindez a középkorban szervesen összekapcsolódó, egyetemes kultúrát alkotott a római katolicizmus égisze alatt. Az ~i kultúrától elválaszthatatlan a skolasztika tudományos ethoszából, az anyanyelven művelt kultúra és a →felvilágosodás szellemi mozgósító erejéből létrejövő modern →tudomány. A nagy földrajzi felfedezések után ~ mint a világ legfejlettebb régiója határozta meg magát; s a →reformáció nyomán az ~i öntudat nemzeti jellege is megerősödött. A felvilágosult, szekuláris gondolkodás követői mindezek nyomán a →modernitás vívmányait tekintik az ~i kultúra fő ismérveinek, különösen az egyetemes →emberi jogok eszméjét; míg a katolicizmus visszaszorulására és a vallási türelem térnyerésére értékként tekintenek. A →szekularizáció a XX. századra az értékpluralizmus kialakulását, valamint az →egyház és az állam szétválasztását eredményezte, ami a vallásos jelleget öltő politikai ideológiák térhódításához vezetett. E folyamat a nemzeti- és internacionalista szocialista diktatúrákban csúcsosodott ki, amelyek egyaránt semmibe vették mind a kereszténység, mind a liberalizmus értékeit. Az →európai egységesülés gondolata ebből a tapasztalatból nőtt ki. A XX. század előtt is létezett kevésbé komplex és központosítás nélküli európai nemzetközi rendszer, amely a hatalmi egyensúlyt volt hivatott biztosítani: a →vesztfáliai béke vagy a bécsi kongresszus rendszere (→európai koncert). Az ~-eszmény mindezen sokféle, egymással részben vitatkozó hagyomány együtteseként fogalmazódott meg. E tekintetben úttörő jelentőségű Novalis *Kereszténység, avagy Európa* című beszéde (1799; m. 2014). A német politikai filozófus, Hermann Lübbe szerint éppen ~ kulturális identitása (a sokféleség) mond ellent az egységes politikai identitásnak.

Freyer, Hans: *Weltgeschichte Europas* („~ világtörténete", 1948).

Lübbe, Hermann: *Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben* („Búcsú a szuperállamtól. Európai Egyesült Államok nem lesz", 1999).

PLM

Európai Bizottság Az →Európai Unió végrehajtó szerve, lényegében „kormánya", átfogó hatáskörökkel a közös érdekek szolgálatára. Elnökét az →Európai Tanács javaslatára az →Európai Parlament választja meg. A tagjait, a biztosokat mint testületet az Európai Parlament hagyja jóvá, ezt követően kapják meg kinevezésüket az Európai Tanácstól. Minden tagállam egy biztost jelölhet. A tagjait általános alkalmasságuk és európai elkötelezettségük alapján olyan személyek közül kell kiválasztani, akiknek függetlenségéhez nem férhet kétség – erre, illetve az uniós szerződések, Alapjogi Charta és érdekek betartására fel is esküsznek, a tagállamoknak pedig tartózkodniuk kell befolyásolásuktól. Az ~nak hét alelnöke van, egyikük az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője. A biztosok hivatali ideje öt év.

Az ~ valósítja meg az Unió általános céljait. Féltve őrzött hatásköre, hogy az uniós jogszabályokra és költségvetésre javaslatokat terjesszen be az →Európai Parlament és az →Európai Unió Tanácsa elé. Az ~ gondoskodik a szerződések és az azok alapján elfogadott intézkedések végrehajtásáról, illetve →az Európai Unió Bírósága mellett felügyeli az uniós jog alkalmazását. Végrehajtja a költségvetést, és irányítja az uniós programokat, a szerződésekben meghatározott feltételek szerint szervező, végrehajtó és igazgatási feladatokat lát el. A közös kül- és biztonságpolitika, illetve a szerződések által meghatározott más esetek kivételével biztosítja az Unió külső képviseletét. A biztosok felügyelik az ~ alá tartozó főigazgatóságokat (*Directorates General*, *DG*), amelyek az Unió közigazgatási szervezetének gerincét adják,

több tízezernyi alkalmazottal (→brüsszeli bürokrácia). Egyebek között külön főigazgatóság van a gazdasági és pénzügyekre, a mezőgazdaságra, a környezetvédelemre, oktatásra és kultúrára, illetve a versenyügyekre. Az ~ székhelye Brüsszel. Korábban olyan karizmatikus elnökei is voltak, mint a német Walter Hallstein vagy a francia Jacques Delors, az utóbbi évtizedekben viszont inkább kis tagállamokból érkező, kevésbé jelentős politikusok nyertek elnöki megbízást. Ez utóbbi gyakorlat hátrányai (mint adott esetben a vezetői autoritás korlátozott volta) napjaink válságkezelése során mutatkoznak meg.

Craig, Paul: *The Lisbon Treaty* („A Lisszaboni Szerződés", 2010).
Harst, Jan van der és Gerrit Voerman: *An Impossible Job? – The Presidents of the European Commission, 1958–2014* („Lehetetlen állás? – Az ~ elnökei", 2015).
Hustedt, Thurid et al.: *Verwaltungsstrukturen in der Europäischen Union: Kommission, Komitologie, Agenturen und Verwaltungsnetzwerke* („Igazgatási struktúrák az Európai Unióban: a Bizottság, a komitológia, az ügynökségek és a közigazgatási hálózat", 2014).
Kassim, Hussein et al.: *The European Commission of the Twenty-First Century* („A XXI. századi ~", 2013).
Nugent, Neill és Mark Rhinard: *The European Commission* („Az ~", 2015).
Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

KM

Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ, Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE) 1994-ben jött létre; előzménye az 1975-ben létrehozott hidegháborús multilaterális diplomáciai fórum, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ). Az ennek keretében 1990-ben elfogadott Párizsi Charta jelentette lényegében az európai kommunista országok „fegyverletételi" nyilatkozatát. Az ~ elnevezése ellenére több, mint európai kontinentális intézményi keret, mivel tagsága (55 állam) magában foglalja egész Európát, valamint az azon kívüli szovjet utódállamokat és a →NATO észak-amerikai tagjait (USA és Kanada) is.

Célja a tagállamok biztonságát érintő kérdésekre, konfliktusok megelőzésére, válsághelyzetek kezelésére vonatkozó politikai (bizalomépítő és biztonságot erősítő) együttműködés és diplomáciai egyeztetések fenntartása. Állandó Tanácsa (tagállamok nagykövetei), valamint csúcstalálkozói keretében zajlik minden biztonságot érintő kérdés vagy fejlemény megvitatása. Határozatainak elfogadásához teljes egyetértés szükséges. A döntéshozatali kereteket a tagállamok külügyminisztereinek éves találkozója (Miniszterek Tanácsa), illetve a bécsi központban működő tagállami nagykövetekből álló Állandó Tanács heti ülései biztosítják.

Tagállamainak területén zajló konfliktusok övezeteibe (a Balkántól Ukrajnán át Közép-Ázsiáig) küldött tényfeltáró, ellenőrző, tűzszüneti és megfigyelő missziókkal vesz részt azok kollektív diplomáciai rendezésének elősegítésében. Választási megfigyelői és államépítést támogató misszióival konfliktusok utáni hitelesítő, illetve stabilizálási feladatokat lát el.

A ~ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa a tagállamok nemzeti vagy etnikai kisebbségeinek politikai, jogi és státusztörekvései, valamint a többségi nemzetek álláspontjai közötti ellentétekből eredő – tagállamok közötti, illetve azokon belüli – gyakran egysíkúan biztonságpolitikai kockázatként értelmezett és kezelt társadalmi és politikai konfliktusok megelőzéséhez igyekszik hozzájárulni azok feloldását, illetve rendezését célzó ajánlásokkal és intézményi megoldási javaslatokkal.

OSCE (www.osce.org/).
Osváth Szabolcs, Osvát Krisztina és Imre Lajos: *Az EBESZ szerepe az európai biztonsági rendszerben* (2002).

TCs

európai egységesülés Az, hogy →Európa gazdasági és politikai egysége lehet a háború leghatásosabb ellenszere, a középkortól fogva ismételten megfogalmazódott. A korai „föderalisták", Pierre Dubois, William Penn, Saint Pierre abbé, →Rousseau és →Kant távlatos elképzelései nem testesültek meg politikai programban a maguk korában; a XX. század, a két világháború és a forradalmak tanulságai nyomán azonban annál erőteljesebben. A közvetlen politikai cselekvés igényével lépett színre Richard Coudenhove-Kalergi gróf vezetésével 1923-ban a páneurópai mozgalom, amelynek céljai között szerepelt az európai államok közös alkotmánya és a vámunió, és így Európa megerősítése a két világhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és Szovjet-Oroszország között. A mozgalomhoz olyan – utóbb az

~ben kiemelkedő szerepet játszó – személyiségek is csatlakoztak, mint Georges Pompidou és →Adenauer. A magyar politikai és kulturális elit is felfigyelt rá, és többen beléptek a szervezetébe, némelyek a →revízió eszközét látták benne, mások fölismerték a határok jelentőségének csökkentésében rejlő nemzetegyesítési lehetőségeket – joggal gondolták így, hiszen az ~ nem a nemzeti érdekek feladását, hanem európai egyeztetését kívánta intézményesíteni. 1929–1930-ban tette közzé Aristide Briand francia miniszterelnök és külügyminiszter a memorandumát, az első komoly, az európai egység gondolatát felkaroló kormányzati kezdeményezést. A Népszövetség pedig egy leendő Európai Unió kérdéseivel foglalkozó kutatócsoportot hozott létre. A lassan formálódó terveket azonban elsöpörte a gazdasági világválság és a weimari köztársaság összeomlása Németországban.

A második világháború után, a felmérhetetlen pusztítás ellenhatásaként az ~ gondolata újult erővel fogalmazódott meg. →Churchill volt brit miniszterelnök 1946-ban, Zürichben javaslatot tett az Európai Egyesült Államok létrehozására, bár azt Nagy-Britannia nélkül képzelte el, 1947-ben pedig megalakult az Európai Föderalisták Szövetsége szintén a szövetségi állammá szervezés céljával.

Végül fokozatosan bontakozott ki az ~ folyamata. 1949-ben létre jött a kormányközi együttműködésen nyugvó →Európa Tanács, amely céljait tekintve szerényebb, de kiemelkedő szerepre tett szert az emberi jogok közös védelmében. Majd az első döntő, de annál gyakorlatiasabb lépés az ~ irányában az általános békecélt összekapcsolta a konkrét gazdasági együttműködéssel: az Európai Szén- és Acélközösségről (ESZAK) szóló párizsi szerződés (1951) közös hatóság alá vonta a tagországok szén- és acéliparát, a két világháború ipari hátterét. A Francia-, Német- és Olaszország, illetve az 1944 óta vámunióban lévő Benelux-államok létrehozta ESZAK hatékony működése azonban egyre inkább szükségessé tette annak az egész európai piacra való kiterjesztését. E célból a tagállamok 1957-ben megkötötték az Európai Gazdasági Közösséget („közös piac", EGK) és az Európai Atomenergia Közösséget (Euratom) megalapító Római Szerződéseket, amelyeket hosszas előkészületek előztek meg, végül gyors elfogadásukhoz az 1956-os magyar forradalom leverésével ismét nyilvánvalóvá vált szovjet fenyegetés elleni összefogás igénye is hozzájárult.

A közös piac első húsz éve hatalmas lendületet adott a nyugat-európai jóléti államok kiépülésének, messzemenően eleget téve az ~ eredeti céljainak: 1) a francia–német megbékélést nemcsak az állami és vállalati, hanem a mindennapi emberi kapcsolatokban is kiteljesítette; 2) erős gazdasági hátteret adott a Szovjetunióval szembeni védelmi rendszernek, a →NATO-nak, illetve 3) megvédte a demokratikus-jogállami berendezkedést a háború után a szovjet támogatással különösen megerősödött kommunista mozgalommal szemben. Az ~ szükségességében a nyugat-európai politikai irányzatok többsége egyetértett, de a közös intézményrendszer főként a →keresztténydemokráciához köthető, nagy távlatokban gondolkodó államférfiak: Alcide de Gasperi, Jean Monnet, Konrad Adenauer, Robert Schuman és Walter Hallstein – az „alapító atyák" – nyomán épült ki. Ők az erőforrások →nemzetek fölötti elosztását, felügyeletét részben a nemzetállamok megerősítése végett szorgalmazták: maga a nemzetek fölötti szerveződés is azt végrehajtó nemzetállamokat feltételez.

Az 1970-es évek második felében az olajválság hatására azonban az ~ megtorpant, a tagállamok önállóan igyekeztek a kiutat megtalálni. Lényegében a jóléti állam szorult reformra, és a megoldást a szigorú költségvetési és pénzpolitika, a szabadkereskedelem kiteljesítése kínálta – éppen azok az elvek, amelyekre a közös piac intézményei épültek. Így az évtized végétől az ~ ismét új lendületet kapott. Az ~ alapját képező, immár hagyományos francia–német együttműködés új elemmel bővült: a németek saját, fegyelmezettebb gazdaságpolitikájuk védelmét, a franciák pedig a maguk belpolitikai viszonyai közt nehezen kivitelezhető költségvetési szigor szorgalmazását várták a közösségtől. A szervezeti átalakítások sora, az →Európai Tanács gyakorlati létrehozása (1974) és az →Európai Parlament tagjainak közvetlen megválasztása (1979), illetve a közös valuta irányába mutató európai monetáris rendszer, az ECU (*European Currency Unit* 'európai valutaegység') bevezetése (1979) pedig maga után vonta a Római Szerződések átdolgozását, az Egységes Európai Okmány elfogadását (1986). Ahogy mindez beváltotta a hozzáfűzött reményeket, annál erősebben követelte Jacques Delors a megnövekedett tekintélyű Bizottság élén az ~ továbbvitelét, a teljes unió, illetve a közös valuta és társadalompolitika elfogadását. Mivel ez túlmutatott a gazdaságilag sikeres egységes piacon,

és több tekintetben ellentmondásosnak látszott, sokak, különösen a →Thatcher vezette angolok ellenezték. A törekvés azonban egy váratlan fejleménytől ismét hajtóerőt nyert: a Szovjetunió háttérbe szorulása, a kelet-közép-európai országok →rendszerváltozása és különösen a →német egység a teljes integrációnak kedvezett. A létrejövő német túlsúly, Európa örök aggálya – szólt a meghatározó vélemény –, csak a teljes unióval ellensúlyozható. Így 1992-ben megszületett a Maastrichti Szerződés, a *Szerződés az Európai Unióról*, amely létrehozta az →Európai Uniót, illetve rögzítette a közös valuta, az euró bevezetésének menetrendjét és feltételeit. Az így létrejött Unió bővítette a korábban is nemzetek fölötti szintű gazdasági együttműködést, az Európai Közösségbe olvasztva az ESZAK-ot és az EGK-t (az Euratom megőrizte szervezeti önállóságát), de jórészt kormányközi szinten hagyta a bel-, az igazság- és a külügyi együttműködést. Ha két év késéssel is, de 1999. január 1-jén elszámolási egységként (az ECU helyébe lépve) bevezették az eurót, 2002. január 1-től pedig fizetési eszközként is, miután 1998. január 1-jével frankfurti székhellyel létrejött a – demokratikus mércével talán túlságosan is – független Európai Központi Bank. Az új pénz kisvártatva felülmúlta a várakozásokat: a dollár versenytársává, a világ második pénzeszközévé vált – még ha a 2008-as válság óta a gyengébb gazdaságú tagállamoknak külön tehertételt jelent is, mert csökkenti a kormányaik mozgásterét a gazdasági és monetáris politika alakításában.

Az uniós intézmények e folyamatokkal együtt járó jogkörbővülését célszerűnek látszott alkotmányosan is rendezni. 2001 decembere és 2003 júliusa között az Európai Konvent a →közösségi jog (az *acquis communautaire*, a vívmányok) tekintélyes, fél évszázados épületére alapozva megalkotta az Európai Unió alkotmánytervezetét. Noha jogalkotási szempontból nagyobbrészt kifogástalan munkát végzett (a magyar országgyűlés 2004. december 20-án 323: 12 arányban fogadta el), nem gondoskodott a bonyolult szöveg közérthetővé tételéről, illetve kulturális és szimbolikus kérdésekben nem volt kellő tekintettel Európa nemzeti és vallási hagyományaira, és mivel a francia, majd a holland →népszavazás elutasította, a tervezetet levették a napirendről. Helyette, némi gondolkodási idő után az alkotmányozás minden felhangja nélkül a Lisszaboni Szerződéssel (2007. december 1.) szabályozták újra az Unió működését, jelentős mértékben átmentve a korábbi alkotmánytervezet rendelkezéseit.

Még 2000-ben külön konvent fogalmazta meg az Európai Unió Alapjogi Chartáját, amely egyebek közt a szociális biztonsághoz való jog előírásával több tagállam ellenkezését is kiváltotta, és így csak a Lisszaboni Szerződés hatályba lépésével együtt vált kötelezően alkalmazandó jogforrássá.

Az ~hez való csatlakozás több hullámban zajlott le, és mindig jelentős változásokat idézett elő a szervezeten belül – nem véletlenül előzték meg azokat hosszas előkészületi tárgyalások. Noha minden új tagállam a közös piac előnyeiben kívánt mindenekelőtt részesedni, egyéb, sajátos nemzeti célokat is érvényesíteni akart. 1973-ban csatlakozott Dánia, Írország és az Egyesült Királyság, amely Franciaországgal szemben kívánt hatalmi ellensúlyt képezni; az 1980-as években Görögország, Spanyolország és Portugália, amelyek demokratizálódásukat akarták megszilárdítani; 1995-ben Ausztria, Finnország és Svédország; 2004-ben Csehország, Ciprus, Észtország, Magyarország, Málta, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Szlovákia és Szlovénia – a rendszerváltoztató országok az új demokratikus, piacgazdasági berendezkedésükkel együtt nemzetbiztonságuk megerősítésében is reménykedtek; 2007-ben Bulgária és Románia, 2013-ban pedig Horvátország. Így ma 28 tagja van az Uniónak. Jelenleg (2016) csatlakozási tárgyalások folynak a tagjelölt Albániával, Macedóniával, Montenegróval, Szerbiával és Törökországgal. Az Ukrajnával kötött uniós társulási szerződés 2014. szeptember 16-án lépett hatályba. Az utóbbi két állam csatlakozása komoly próbatétel elé állítaná az Uniót. Az előbbi méreténél és iszlám kultúrájánál fogva, az utóbbi az orosz érdekeltségi övezetbe tartozása miatt. A bővítés mindig növelte az egyesült Európa nemzetközi befolyását, és így megőrzi vonzerejét.

Az ~ azonban nem visszafordíthatatlan folyamat. Ezt mutatja, hogy a 2016 júniusában tartott népszavazáson az Egyesült Királyság polgárai az Európai Unióból való kilépés mellett döntöttek (Brexit). Amennyiben ez ténylegesen megvalósul, úgy az egyik legjelentősebb tagállam szakít az ~ eszméjével.

Számos ellentmondása ellenére az ~ a földrész egyik legnagyobb történelmi vállalkozása. Az Unió az európai politika alakításában többszintű, szabályozott és alakítható beleszólási, vitatkozási és alkukötési lehetőséget teremt tagjai számára.

Az Unió gazdasága a világ legnagyobb GDP-jét biztosítja a több mint 500 millió lakosának, habár vezető szerepét eltérő érdekviszonyai miatt nem mindig tudja érvényesíteni. Joga, amely az egységes és a nemzeti jog összehangolásán alapul, a jogtörténet egyik legnagyobb teljesítménye, és az Uniónak befelé óriási legitimációt, kifelé egyedülálló tárgyaló-egyeztető képességet biztosít. A benne való részvétel évszázadok óta meg nem adatott esélye Magyarországnak.

Az ~ előrehaladó folyamatát csak az egymást követő generációk meggyőződése, cselekvő elkötelezettsége tarthatja fenn. Az Európai Unió tehát maga is történeti képződmény, időbeli kiterjedése, végessége is van. Ugyanakkor az Unió polgárainak és tagállamainak nem szabad elfelejteniük, hogy az európai integráció értelmes cél volt és marad. Nagy veszteség volna, ha Európa újra „harminc-egynéhány féltékeny és gyanakvó állam"-ra (Márai Sándor) esne szét. A legutóbbi évek kihívásai és kudarcai – így a gazdasági és pénzügyi válság elhúzódása több tagállamban, a felkészületlenség a migrációs áradat kezelésére, a Brexit bekövetkezése – viszont azt jelzik, hogy az Európai Unió működésében valószínűleg paradigmaváltásra, nagyobb rugalmasságra, új konszenzusteremtő megoldásokra, általánosságban az egység mellett a sokféleség szempontjainak nagyobb figyelembevételére van szükség.

Arató Krisztina és Koller Boglárka: *Képzelt Európa* (2013).

Milward, Alan: *The European Rescue of the Nation State* („A nemzetállam európai megmentése", 1992, 1999).

Moravcsik, Andrew: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht* („Európa választása: társadalmi cél és államhatalom Messinától Maastrichtig", 1998).

Stirk, Peter M. R.: *European Unity in Context: The Interwar Period* („Az ~ összefüggései: a két háború között időszak", 1989).

Urwin, Derek W.: *A közös Európa – Az európai integráció 1945-től napjainkig* (1994; m. 2003).

KM

európai integráció →**európai egységesülés**

európai koncert (fr. *concert* 'összhang', eredetileg l. *concerto* 'vita') Az európai államoknak a hatalmi egyensúlyon alapuló együttműködése, „összhangja" a XIX. század folyamán. A négy nagyhatalom, a Habsburg Birodalom, Poroszország, Oroszország és Nagy-Britannia alkotta négyes szövetség (azaz az utóbbival kiegészült Szent Szövetség) a napóleoni háborúkat záró, 1814–1815-ös bécsi kongresszuson alakította ki az elveit, ezért *kongresszusi rendszer*nek is nevezik. Nem intézményesült, de szükség szerint bármely tagállam tehetett javaslatot kongresszus összehívására. A Bourbon-restauráció után Franciaország is csatlakozott – innen a leggyakoribb német elnevezése, *Pentarchie* ('öt hatalom'). Konzervatív szemlélete a társadalmi-politikai *status quo* fenntartásában, a harmonisztikában is érvényesült a korszakban.

Célja az volt, hogy biztosítsa, ne alakulhasson ki Európát egyedül uraló birodalmi erőközpont, mint a napóleoni, amely újabb kontinentális háborúhoz vezetne. Ezért ha valamelyik nagyhatalom erőfölényre tett szert, a „klubtagok" alkalmi szövetségekkel ellensúlyozták azt. Egyik alapelve szerint európai határmódosítást csak a felek egyetértésével, jogelveknek megfelelően lehet végrehajtani. Ugyancsak fontos elve volt, hogy a vesztes félnek kompenzáció jár, nehogy az éppen kialkudott rendezésnek eleve az ellenségévé váljék. A kongresszusok rendezései jelentékeny nemzetközi jogi hagyományt hoztak létre, a mai nemzetközi határok rendszere jelentős részben ezekre megy vissza.

Az ~ felbomlását végül az idézte elő, hogy a bizalmatlanság miatt tartósabb szövetségek alakultak meg, amelyek azonban a feszültségeket, főként a francia–német érdekellentétet, ellenségeskedést már nem tudták kezelni. Továbbá II. Vilmos trónra léptével a bismarcki egyensúlypolitikának vége szakadt. Az első világháború kitörése előtti időszakban Edward Grey angol külügyminiszter már hiába próbált összehívni az ~ jegyében kongresszust.

A első világháborút sokan az ~ képviselte egyensúlypolitika kudarcának tekintették, és elveit ki akarták iktatni az új békerendszerből. A hatalmi egyensúly szempontjainak háttérbe szorítása feltétlenül közrejátszott a második világháború kirobbanásában. A második világháború alatt →Bibó „Az európai egyensúlyról és békéről" (*Válogatott tanulmányok I.*, 1990) címmel kézikönyvet írt a leendő béketárgyalásokra, amelyben az ~ elveinek felújítása mellett érvelt (a könyv nem jutott ki a tárgyalásokra). Henry Kissinger, az USA külpolitikájának meghatározó alakja szintén az ~et tanulmányozva alakította stratégiáját (*A World Restored: Metternich,*

Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–1822 [„Helyreállított világ: Metternich, Castlereagh és a béke kérdései", 1957, 2013]).

A bécsi kongresszuson kialakított konzervatív elvek sokat tettek a kontinens békéjének a megőrzéséért, és sok tekintetben máig nem veszítették érvényükből.

Baumgart, Winfried: *Europäisches Konzert und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830–1878* („Az ~ és a nemzeti mozgalmak: Nemzetközi kapcsolatok 1830–1878", 1999).

Morgenthau, Hans J.: *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* („Politika a nemzetek között: küzdelem a hatalomért és a békéért", 1972).

Sédouy, Jacques-Alain de: *Le Concert europeén. Aux origines de l'Europe (1814–1914)* („Az ~: Európa eredete", 2009).

MS

Európai Parlament A demokratikus döntéshozatalt, a polgárok érdekképviseletét biztosítja az →Európai Unió intézményrendszerében. A mintegy 750 képviselőjét közvetlenül választják az egyes tagállamokban, egyenlő és titkos választójog alapján, öt év időtartamra. A megválasztható képviselők száma az egyes tagállamok népességétől függ, ugyanakkor a képviselői helyek elosztása nem teljesen arányos, kedvezőbb a kisebb tagállamok számára: míg Magyarország 21 képviselőt küld az EP-be, addig Németország 96-ot, bár népessége ennél többet indokolna. Az egyes képviselők nem tagállamonként, hanem pártcsoportonként alkotnak frakciót. A legerősebb frakció a 2014-es választási eredmények szerint az Európai Néppárt, ezt követi a Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetsége.

Az ~ kezdetben csak konzultatív jogosítványokkal rendelkezett, hatásköre azonban fokozatosan növekedett az elmúlt évtizedek során. Ez a folyamat jelenleg is tart. Az ~ politikai vitafórum, de kinevezési, ellenőrzési és erős jogalkotási jogkörökkel is rendelkezik. Mára az →Európai Unió Tanácsával (Miniszterek Tanácsa) egyenlő döntéshozatali jogosítványokkal rendelkezik az úgynevezett rendes jogalkotási eljárásban, az →Európai Bizottság javaslatát mindkét intézménynek el kell fogadnia ahhoz, hogy az jogszabállyá váljék. Az ~ jellemzően a leadott szavazatok többségével hozza meg a döntéseit. Erős hatáskörrel rendelkezik az Unió költségvetésének megállapításánál és ellenőrzésénél. Megválasztja az Európai Bizottság elnökét, jóváhagyja az Európai Bizottságot mint testületet, és képviselői bizalmatlansági indítványt nyújthatnak be az Európai Bizottság ellen, ennek eredményességéhez a képviselők többségének és a leadott szavazatok legalább kétharmadának a támogatása szükséges. Az ~ döntéseit a különböző területekre szakosodott állandó – például külügyi, költségvetési, oktatási és kulturális – bizottságai készítik elő. Ugyanakkor az ~ nélkülözi az önálló jogalkotási hatáskört, jogszabályt csak az Európai Bizottság javaslatát megtárgyalva fogadhat el. Ez megkülönbözteti a tagállamok parlamentjeitől. Székhelye Strasbourgban van, itt tartja teljes üléseit, de ülésezik Brüsszelben is, ahol a bizottságai tanácskoznak, míg a titkárságának székhelye Luxembourg. Ez a tagállamok közötti kompromisszumot tükröző „háromszögelés" komoly költséget és logisztikai kihívást jelent.

Corbett, Richard et al.: *The European Parliament* („Az ~", 1999, 2014).

Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

Európai Parlament (www.europarl.europa.eu/).

KM

Európai Tanács Az →Európai Unió intézménye, annak általános politikai irányát és céljait szabja meg (nem tévesztendő össze az →Európai Unió Tanácsával, illetve az Uniótól független →Európa Tanáccsal). Tagjai a tagállamok állam- és kormányfői, attól függően, ki a végrehajtó hatalom legfőbb irányítója az adott országban. Így Magyarországot a miniszterelnök, Franciaországot a köztársasági elnök képviseli az ülésein. Tagja továbbá az →Európai Bizottság elnöke és az ~ elnöke, akit a testület két és fél évre, egyszer megismételhetően választ meg. Nem volt eleme az integráció eredeti intézményi szerkezetének, 1974-ben az állam- és kormányfők informális csúcstalálkozójaként jött létre, a Maastrichti Szerződéssel (1992) hivatalossá, a Lisszaboni Szerződéssel (2007) pedig a hét fő uniós intézmény egyikévé vált. Olyan kérdésekben hoz döntést, amelyek meghaladják a miniszterek felhatalmazását, politikai iránymutatásokat ad, és ezáltal a legmagasabb szinten biztosítja az integráció működéséhez és fejlődéséhez szükséges lendületet. Döntéseit jellemzően konszenzussal hozza. Lehetőséget kínál az érzékeny politikai problémák megvitatására, illetve külpolitikai kérdések

áttekintésére. Az ~ egyebek között állást foglalt a gazdasági és pénzügyi unió megteremtésének szükségességéről, illetve megnyitotta az utat a kelet-közép-európai országok csatlakozása előtt. Az utóbbi időszakban ismételten foglalkozott az Európai Unióba irányuló migráció támasztotta kihívásokkal. Nem rendelkezik formális jogalkotói hatáskörökkel. Székhelye Brüsszel.

Európai Tanács (www.consilium.europa.eu/hu/european-council/).

Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

Puetter, Uwe: *The European Council and the Council: New intergovernmentalism and institutional change* („Az Európai Tanács és a ~: új kormányköziség és intézményi változás", 2014).

KM

Európai Unió A földrész meghatározó gazdasági és politikai, →nemzetek feletti szervezete, amely a több mint hat évtizede elindult →európai egységesülés nyomán fokozatosan fejlődött ki. Természetét tekintve kevesebb, mint egy szövetségi állam, de határozottan több, mint egy kormányközi nemzetközi szervezet. Az ~ tagállamai ugyanis a csatlakozással lemondtak szuverenitásuk egy részéről az integráció javára. A jelenlegi formáját a 2007-ben aláírt Lisszaboni Szerződéssel nyerte el. Főbb intézményei: az →Európai Tanács, az →Európai Parlament, az →Európai Bizottság, →az Európai Unió Tanácsa, →az Európai Unió Bírósága, az Európai Központi Bank és az Európai Számvevőszék. Az ~ szervezetrendszerében több tízezren dolgoznak (→brüsszeli bürokrácia). Az Unió jog által szabályozott integráció, működéséről jelenleg a két alapvető, az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződés rendelkezik (→uniós jog). Az ezekben meghatározott felhatalmazások alapján az Unió intézményei önálló, bár korlátozott jogalkotási hatáskörrel rendelkeznek, így általánosan kötelező, közvetlenül alkalmazandó *rendeletek*et és a nemzeti jogalkotó által jogszabályba foglalandó *irányelvek*et, valamint más jogforrásokat bocsáthatnak ki. Az uniós jog mára százezer oldalnyi nagyságrendet képvisel, önálló jogrendet alkotva.

Az ~ egyben értékközösség, amelynek központi elemei az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség és az emberi jogok védelme – ideértve a kisebbséghez tartozó személyek jogait. Az ~ alapvető céljai közé tartozik az egységes európai piac, amely biztosítja az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgását, és erre épülve a gazdasági és monetáris unió, illetve a közös valuta (az euró) használata, bevezetése. Szintén kinyilvánított szándéka a kiegyensúlyozott és fenntartható gazdasági fejlődés, a magas szintű foglalkoztatottság, szociális védelem és versenyképesség, illetve az életszínvonal és életminőség emelése, a gazdasági és társadalmi kohézió, a tagállamok közötti szolidaritás biztosítása.

Az ~ kizárólagos hatáskörrel rendelkezik a következő ügyekben: vámunió; a belső piac működéséhez szükséges versenyszabályok megállapítása; monetáris politika azon tagállamok tekintetében, amelyek pénzneme az euró (az eurózóna); a tengeri biológiai erőforrások megőrzése a közös halászati politika keretében; közös kereskedelempolitika. Számos más területen az Unió a tagállamokkal megosztott hatáskörökkel, illetve a tagállamokat támogató hatáskörökkel rendelkezik. Ugyanakkor az Uniónak csak korlátozott felhatalmazása van; minden olyan hatáskör, amelyet a tagállamok nem ruháztak át az Unióra, náluk marad. Számos területen Brüsszelnek nincs hatásköre, vagy ha igen, csak kisegítő jelleggel. Ezek közé tartoznak a legnagyobb költségvetési rendszerek: a közigazgatás, az oktatás, az egészségügy, a nyugellátás és a kultúra finanszírozása és támogatása, ahol az elsődleges felelősség ma is a tagállamoké.

Az ~ önálló költségvetéssel rendelkezik, ugyanakkor ez viszonylag szerény mértékű forrás központosítását jelenti az Unió méretéhez képest: 2015-ben 145 milliárd eurót tett ki, ami kisebb, mint Ausztria vagy Belgium éves költségvetésének összege, illetve az ~ tagállamai összesített GDP-je körülbelül 1%-ára rúg. A költségvetésnek mindig kiegyensúlyozottnak kell lennie, azaz nem lehet deficites. A költségvetés forrásainak 80%-át a tagállamok közigazgatásának közreműködésével költik el, azaz tagállami szinten választják ki a támogatandó projekteket, az Európai Bizottság pedig ellenőrzi az uniós pénzek elköltésének megfelelőségét és jogszerűségét. A Magyarországon közpénzből megvalósuló beruházások döntő részét az ~ költségvetése biztosítja.

Az integráció hatáskörgyakorlásának egyértelmű és fontos korlátja a →szubszidiaritás elve: azokon a területeken, amelyek nem tartoznak az Unió kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak

akkor és annyiban járhat el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok – a javasolt szabályozás terjedelme vagy hatása miatt – az Unió szintjén jobban elérhetőek. A szubszidiaritás egyben keretek közé szorítja az 1957 óta ismételten megfogalmazott politikai célkitűzés, az európai népek közötti mind szorosabb gazdasági és politikai egység (*ever closer union*) megvalósítását. Ezt a célkitűzést az Egyesült Királyság kormánya erősen vitatta az utóbbi időben, illetve felmentést kívánt szerezni a fokozatosan mélyülő integráció megvalósításának jövőbeni intézkedései alól. A 2016 júniusában tartott népszavazáson az Egyesült Királyság polgárai az Európai Unióból való kilépés (Brexit) mellett döntöttek, így a korábbi brit követelések meghaladottá váltak.

A közös európai szabályok megalkotása, a jogharmonizáció és a jogegységesítés nem egyszerűen gazdasági észszerűség és előnyök vagy modernizáció és jogfejlesztés kérdése. A földrész kulturális sokszínűségére, különböző hagyományaira is tekintettel kell lenni az Unió működése során. Az egyetemes értékek uniós szintű megjelenítése mellett ugyanolyan figyelemben kell részesíteni azokat az értékeket, amelyeket az egyes tagállamok identitásuk hagyományos összetevőinek, kifejezőinek tekintenek. Ahogyan az Unió joga hatást gyakorol a kultúrára, úgy a társadalmak, a kultúrák változatossága is határt szab az integráció célkitűzéseinek.

Bache, Ian et al: *Politics in the European Union* („Politika az EU-ban", 2004, 2014).
Búrca, Gráinne de és Joseph H. H. Weiler (szerk.): *The Worlds of European Constitutionalism* („Az európai alkotmányosság világai", 2011).
Kende Tamás és Szűcs Tamás (szerk.): *Bevezetés az Európai Unió politikáiba* (2005, 2015).
Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

KM

az Európai Unió Bírósága Az uniós jog védelmezője és értelmezője. A Bíróságból (*Court of Justice*), a Törvényszékből (*General Court*) és a 2005-ben felállított Közszolgálati Törvényszékből (*Civil Service Tribunal*) állt. Ez utóbbi azonban 2016 szeptemberétől megszűnt, és beleolvadt a Törvényszékbe. Székhelye Luxembourg.

~ biztosítja a jog tiszteletben tartását az →Európai Uniót létrehozó és működését szabályozó szerződések értelmezése és alkalmazása során. Főbb bírói testületét, a Bíróságot huszonnyolc (tagállamonként egy) bíró és tizenegy főtanácsnok alkotja. Olyan személyek közül választják ki őket, akiknek függetlenségéhez nem férhet kétség, és akik megfelelnek az országukban a legfelsőbb bírói tisztség betöltéséhez szükséges feltételeknek, vagy akik elismert jogtudósok. A bírákat és a főtanácsnokokat a tagállamok kormányai közös megegyezéssel hatéves időtartamra nevezik ki. A Bíróság elnökét a bírák maguk közül választják meg hároméves, megújítható időtartamra. A Bíróság mellett működő főtanácsnokok feladata, hogy az egyes ügyekben megfogalmazott véleményükkel orientálják a bírói testület döntését. A Törvényszék bíráinak hasonló szakmai követelményeknek kell megfelelniük, számukat (korábban huszonnyolc) azonban 2016-tól a Közszolgálati Törvényszék hét tagján túlmenően tizenkét, majd 2019-től további kilenc fővel növelik, ami azt jelenti, hogy bizonyos, sorsolás útján meghatározott tagállamok nem csupán egy, hanem két bírát is jelölhetnek a testületbe. A Törvényszék elnökét a bírák maguk közül választják meg hároméves, megújítható időtartamra. A Törvényszék határozataival szemben külön megállapított feltételek mellett és korlátokon belül, kizárólag jogi (azaz nem a jogvita alapjául szolgáló tényállás feltárásával összefüggő) kérdésekben a Bírósághoz lehet fellebbezni.

~ egyszerre rendelkezik a nemzetközi bíróságokra, alkotmánybíróságokra, illetve legfelsőbb bíróságokra jellemző hatáskörök bizonyos elemeivel. Különösen jelentős a Bíróság előtt indítható ún. kötelezettségszegési eljárás. Ha az →Európai Bizottság megítélése szerint egy tagállam a szerződésekből eredő valamely kötelezettségét nem teljesítette, az ügyről indokolással ellátott véleményt ad ki, miután az érintett államnak lehetőséget biztosított észrevételei megtételére. Ha az érintett állam az Európai Bizottság által meghatározott határidőn belül nem tesz eleget a véleményben foglaltaknak, a Bizottság ~hoz fordulhat.

A Bíróság, illetve a Törvényszék hatáskörrel rendelkezik továbbá az Unió által elfogadott jogszabályok jogszerűségének megítélésére. Hasonlóan fontos az ún. előzetes döntéshozatali eljárás, amelyben tagállami bíróságok kérésére a Bíróság értelmezi a szerződéseket, valamint állást foglal

az uniós intézmények, szervek vagy hivatalok jogi aktusainak érvényességéről és értelmezéséről. Ez az eljárás biztosítja az uniós jog egységes értelmezését és az együttműködést a tagállami bíróságokkal. ~ joggyakorlatára jellemző az úgynevezett teleologikus, azaz a jogalkotói szándékot kutató jogértelmezés, amely időről időre az Unió jogának a vártnál szélesebb körű alkalmazásához vezetett, kiváltva az érintett tagállamok bírálatait. Ezért ~ joggyakorlatában az utóbbi évtizedekben megjelent egy óvatosabb értelmezési irány is, amely a „lehetséges művészetét" követve jobban figyelembe veszi az összehasonlító jogi vizsgálódások eredményeit, a tagállami jogrendszerek fejlődési irányait és többségi értékrendjét.

Adams, Maurice et al. (szerk.): *Judging Europe's Judges: The Legitimacy of the Case Law of the European Court of Justice* („Az európai bírák bírálata: a ~ esetjogának legitimitása", 2013).

Búrca, Gráinne de és Paul Craig: *EU Law: Text, Cases, and Materials* (2015).

Búrca, Gráinne de és Joseph H. H. Weiler: *The European Court of Justice* („~", 2002). (Uniós jog: szöveg, esetek és anyagok". 2015).

Európai Unió Bírósága (curia.europa.eu/).

Király Miklós: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában* (1998).

Micklitz, Hans-Wolfgang: *The European Court of Justice and the Autonomy of the Member States* („Az ~ és tagállamok autonómiája", 2012).

KM

az Európai Unió Tanácsa (Miniszterek Tanácsa, Tanács) Az →Európai Parlament mellett az →Európai Unió fő döntéshozatali intézménye, a kormányközi jelleget juttatja kifejezésre, minthogy a szuverén tagállamok képviselik benne magukat (nem tévesztendő össze az →Európai Tanáccsal, illetve az Uniótól független →Európa Tanáccsal). Tagjai a tagállamok miniszterei. A napirenden lévő szakpolitika (igazság-, kül-, oktatásügy stb.) függvényében tíz különböző formációban ülésezik az adott témáért felelős szakminiszterek részvételével. Rotációs rend szerint, félévenként váltakozva egy-egy tagállam minisztere elnököl, és felel a tárgyalások előkészítéséért.

~ az esetek többségében az Európai Parlamenttel együtt alkotja, illetve fogadja el az →Európai Bizottság előterjesztése alapján az uniós jogszabályokat és költségvetést. Továbbá összehangolja az Unió szakpolitikáit, nemzetközi egyezményeket, megállapodásokat köt az EU-n kívüli államokkal vagy szervezetekkel, és az Európai Tanács iránymutatása alapján kidolgozza a kül- és biztonságpolitika részleteit. Munkájában a tagállamok állandó (nagyköveti rangú) képviselőiből álló bizottságra (*Comité des représentants permanents*, COREPER) és számos további szakértői csoportra támaszkodik. Döntéseit jellemzően minősített többséggel, ritkábban egyszerű többséggel vagy egyhangúlag hozza. A 2014 óta hatályos szabályok szerint a minősített többség követelménye akkor teljesül, ha az adott döntést a tagállamok legalább 55%-a (a jelenlegi 28-ból 16) támogatja, és ez egyben az EU népességének legalább 65%-t testesíti meg. Ennek megfelelően a blokkoló kisebbségnek a tagállamok népességének több mint 35%-át kell képviselnie, és még egy tagból kell állnia; ennek hiányában a minősített többség fennáll. ~ az adókat, a munkavállalók jogait és kötelezettségeit vagy a személyek Union belüli szabad mozgását érintő kérdésekben egyhangú döntést hoz. Székhelye Brüsszel.

Európai Unió Tanácsa (www.consilium.europa.eu/hu/council-eu/).

Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

Peterson, John és Michael Shackleton (szerk.): *The Institutions of the European Union* („Az EU intézményei", 2012).

Wallace, Helen et al. (szerk.): *Policy-Making in the European Union* („Politikaformálás az EU-ban", 2005, 2014).

KM

Európa Tanács Regionális nemzetközi szervezet, az 1949-ben aláírt londoni egyezmény alapján jött létre az →európai egységesülési folyamat fontos lépéseként (nem része az Európai Uniónak, s nem tévesztendő össze annak intézményeivel, az →Európai Tanáccsal és az →Európai Unió Tanácsával). Székhelye Strasbourg. Jelenleg 47 tagja van (például Ukrajna, Oroszország és Törökország), amelyek közül 28 állam egyben az Európai Unió tagállama is. Nem rendelkezik önálló jogalkotási hatáskörrel. Intézményei a Miniszteri Bizottság (tagállamok kormányainak képviselői) és a Parlamenti Közgyűlés (tagállamok parlamentjeinek delegációi). Célja az emberi jogok, a parlamentáris demokrácia és a jogállamiság védelme, illetve a kulturális együttmű-

ködés támogatása. 1950-ben Rómában írták alá az Emberi jogok európai egyezményét, amelyet utóbb számos kiegészítő jegyzőkönyv bővített. Az egyezmény a minden személy számára biztosított jogok és szabadságok részletes katalógusát adja. Az egyezmény alkalmazását az Emberi Jogok Európai Bírósága felügyeli. Jogsérelmet abban az esetben lehet az Emberi Jogok Európai Bírósága elé terjeszteni, ha már az összes hazai jogorvoslati lehetőséget kimerítették. 1990-ben az ~ hozta létre a független alkotmányjogászokból álló Velencei Bizottságot, hogy a kelet-közép-európai országok alkotmányos átalakulását támogassa (→a Velencei Bizottság Magyarországgal kapcsolatos véleményei).

Bruhács János: *Nemzetközi jog I.* – Általános rész (2010); *Nemzetközi jog II.* – Különös rész (2011).
Európa Tanács (www.coe.int/en/web/portal/home).
Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál és Valki László: *Nemzetközi jog* (2014).

KM

euroszkepticizmus Az →európai egységesüléssel szembeni kritikai attitűd. Mélységét illetően meg szokták különböztetni a „kemény” és a „puha” változatát: az előbbi az európai integráció gondolatát is elutasítja, és ezért fellép az uniós tagság ellen, míg az utóbbi ezt nem veti el, de nem támogatja az integráció további elmélyítését, és/vagy élesen bírálja az →Európai Unió több fontos szakpolitikai döntését. Az ~ érvei a túlbürokratizált szervezetből fakadó →demokratikus deficittől a kialakuló „szuperállam” elutasításán át a nemzeti-kulturális sajátosságok megőrzéséért érzett aggodalomig széles skálán mozognak. A fogalom Nagy-Britanniából ered, ahol a legmélyebb hagyományai vannak a közös Európa eszméjével szembeni fenntartásoknak; ez az attitűd vezetett el oda, hogy a 2016 júniusában tartott népszavazáson a britek többsége az Európai Unióból való kilépés mellett döntött (Brexit). Az utóbbi évtizedben a kontinensen is jelentősen megnőtt az euroszkeptikusok száma. Egységes konzervatív álláspontról nem beszélhetünk az ~ kapcsán.

Dúró József: „Az euroszkepticizmus ma”, *Politikatudományi Szemle*, 2010, 4.
Eurobarometer-felmérések (ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm).
Scruton, Roger: *A nemzetek szükségességéről* (2004; m. 2005).
Egedy Gergely: „A brit konzervatívok és Európa”, Grotius (online), 2010.

EG

eutanázia (g. *eu* ’jó’ és *thanatosz* ’halál’) A szándéka szerint halált választó, de öngyilkosságot elkövetni akadályozottsága miatt nem tudó, általában súlyos beteg és szenvedő ember halálba küldése, enyhébb formájában öngyilkosságának lehetővé tétele („segített öngyilkosság”). A passzív ~ a gyógyszeres kezelés vagy gépek általi életben tartás megszüntetése; az aktív ~ az életfunkciókat megszüntető gyógyszer beadása. Az aktív ~t Hollandiában, Belgiumban, Ausztráliában és Svájcban engedélyezik. A katolikus egyház gyilkosságként ellenzi mind a kettőt, ám nem tartja ~nak az aránytalan kezelések leállítását és azt, ha a halál a fájdalomcsillapító kezelések mellékhatásaként, nem szándékoltan következik be. II. János Pál a nyilvánosság előtti, évekig tartó szenvedésével is tiltakozott az ~ ellen. Az élet végességének elismeréseként az egyház elutasítja a „terápiás túlbuzgóság”-ot, az életben tartásra irányuló technikai törekvés túlzott igénybevételét.

Gaizler Gyula és Nyéky Kálmán: *Bioetika* (2003).
II. Szent János Pál: *Evangelium vitae* (1995).
Have, Henk ten (szerk.): *Encyclopedia of Global Bioethics* (2016). („A globális bioétika enciklopédiája”, 2016).
Yuill, Kevin: *Assisted Suicide: The Liberal, Humanist Case Against Legalization* („Segített öngyilkosság: A liberális humanista érvelés annak törvényesítése ellen”, 2013).

SzG

F

fajelmélet Az emberiséget bőrszín és más antropológiai jegyek alapján hierarchikus rendszerbe állító, tudományosnak vélt elgondolás, amely a XIX. század közepétől a XX. század közepéig széles körben elterjedt. Arra a feltevésre épült, hogy az eltérő külsejű embercsoportok különböző, *biológiailag* öröklött belső tulajdonságokkal (szellemi képességekkel, érzelmekkel, erkölcsökkel) is rendelkeznek, és ezek megalapozzák az alsóbb- és felsőbbrendű fajok megkülönböztetését.

A *faj* szó nyugati nyelvi változatai (f., a. *race*, n. *Rasse*) az olasz *razzá*ra mennek vissza, s a középkorban terjedtek el, ahogyan a magyar szó is akkor, többé-kevésbé a 'közös származású egyedek csoportját' jelentette, ember esetén pedig a *nemzet* rokon értelmű szavaként volt használatos egészen a XX. század közepéig. És ebből alakult ki mai jelentése: 'azon egyedek összessége, amelyek minden lényeges öröklődő sajátságban megegyeznek'.

Kezdettől fogva problémát jelentett maga az ember, hiszen magyarázatra szorultak az emberi csoportok közötti szembeszökő antropológiai különbözőségek, miközben a Biblia – a XVIII. század végéig a legfőbb tekintélyforrás – szerint egy közös őstől származunk (monogenezis). Tudományos haladásnak látszott, amikor a XIX. század közepén megjelentek a poligenezis elméletei, amelyek gyakran alátámasztották az eltérő emberi fajok képzeteit, a ~ek forrását.

A faji különbözés és felsőbbrendűség gondolatát megerősítette az a hallatlan gyorsaság, amelylyel Európa a gyarmatosítás révén világszerte elterjesztette és elfogadtatta keresztény gyökerű civilizációját. Amikor →Hume vagy →Kant ilyen értelemben nyilatkozott, ahogyan kortársaik többsége, erre a helyzetre reagáltak, nem gondolkodási rendszerükből következő faji jellegű előítéletet fogalmaztak meg.

Arthur de Gobineau (1816–1882) vetette meg a ~ alapjait, amikor biológiai értelemben faji alapon magyarázta a népcsoportok különbözőségeit. Ő vezette be az indiai kasztrendszerből kiindulva az árja ~et, a fehér faj felsőbbrendűségének, úr voltának elgondolását, és a fajkeveredést civilizációs romlásnak tekintette. A faji felsőbbrendűség állítása azután hamar maga után vonta a hátrányos →megkülönböztetés törvénybe iktatását a gyarmatosított területeken. A gobineau-i gondolatra épített Houston S. Chamberlain (1855–1927), aki szerint a nem árja eredetű zsidóság az európai népekkel keveredve megrontja azok „fajtisztaságát". A náci ~ teoretikusa, Alfred Rosenberg (1892–1946) pedig Európa népeit is hierarchikus rendbe állította, amelyek közül a „legfehérebb", nordikus germánt minősítette a legjobbnak s így Európa jogos urának. →Bibó István már 1935-ben rámutatott arra, hogy a náci ~ nem más, mint a rendkívül erős német születésrendi társadalom tagadása, és ez a biológiai →egalitarizmus (→egyenlőség) új, radikális államhatalom bevezetését vonta maga után.

Ami a ~ biológiai vonatkozásait illeti, azt, hogy feltevései, módszerei és következetései tudományosan nem állják meg a helyüket, a tudomány csak a XX. század második felében állapította meg minden kétséget kizáróan. Az azonban, hogy a ~en alapuló politikai megkülönböztetés szemben áll az európai etikai-jogi gondolkodás főáramával, az emberi →méltóság és a →törvény előtti egyenlőség eszméivel, kezdettől fogva egyértelmű volt. A biológiai-faji érvelés éppen ezeket az erkölcsi aggályokat volt hivatott felszámolni.

A →nemzetiszocializmus emberirtó faji politikájának tapasztalata nyomán az UNESCO, az →Egyesült Nemzetek Szervezetének Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete 1950-ben *The Race Question* („A faji kérdés") címmel nyilatkozatot tett közzé, amelyben a korszak legnevesebb tudósai, köztük Claude Lévi-Strauss, a ~ társadalom- és természettudományos alaptalansága és a faji gondolat, a rasszizmus tarthatatlansága mellett érveltek. A társadalom- és természettudományos közmegegyezés mellett voltaképpen erre az 1951-ben, 1967-ben és 1978-ban átdolgozott dokumentumra megy vissza az, hogy a faj fogalma kikerült a politikai-kulturális nyelvből, és nem is képezi rendszeres kutatás tárgyát. A rasszista gondolkodásmód azonban nem tűnt el. Az Egyesült Államokban az 1964-es

polgárjogi törvény tiltotta meg a faji megkülönböztetésen alapuló rendelkezéseket. Az egykori gyarmatok az elnyomás ideológiájaként tekintenek a ~re. A Dél-afrikai Köztársaságban 1994-ben omlott össze a faji megkülönböztetésen alapuló apartheidrendszer. Az Alaptörvény (XV.2) tiltja a faji megkülönböztetést.

Bibó István: „Előadás a német nemzeti szocializmusról" (1935), *Válogatott tanulmányok IV.* (1990).
Ehrenreich, Eric: *The Nazi Ancestral Proof: Genealogy, Racial Science, and the Final Solution* („A náci származásbizonyíték: genealógia, fajtudomány és a végső megoldás", 2007).
Foucault, Michel: „Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei", *Világosság*, 1992, 1.
Graves, Joseph: *The Race Myth* („A faji mítosz", 2004).
Gyurgyák János: *Magyar fajvédők* (2012).
Poliakov, Léon: *The Aryan Myth. A History of Racist and Nationalistic Ideas in Europe* („Az árja mítosz: az európai rasszista és nacionalista eszmék története", 1996).

KA és KBM

falu Vidéki kistelepülés, amely hazánkban a nomadizáló szállásrendszerből nőtt ki a letelepedett életforma és a földművelésre történő (XI–XII. századi) életmódváltás következtében. A középkori ~ – a →*parasztság* fő lakóhelye – egyszerre volt települési forma, gazdasági szervezet, társadalmi egység és jogi közösség. Falvakból rendkívül sokfélét ismer és különböztet meg a szakirodalom. Méret szerint beszélhetünk törpe- (–100 lakos), apró- (100–500), kis- (500–1000), közép- (1000–2000), nagy- (2000–5000) és óriásfalvakról (5000–10.000). A hegyvidékes területeken általában a törpe- és aprófalvak jellemzőek, míg síkvidékeken az óriásfalvak és a tanyák jelenléte meghatározó. Az egyes települések nemcsak méret és térszerkezet (vö. egyutcás falu, körfalu, halmazfalu stb.) szerint, de gyakorta nemzetiségi és felekezeti szempontok alapján is elkülönültek. A hagyományos falu központját a templom uralta, mellette a paplakkal, a községházával és az iskolával. Míg 1945-ben Magyarország népességének háromötöde falusi lakos volt, a →modernizáció és a szövetkezesítés nemcsak az életmódban, de a településstruktúrában is mélyreható és gyors változásokat hozott. 1960 és 1970 között 600 ezer fős elvándorlási veszteség érte a falvakat, a falusi keresők kétötöde ekkor vált ingázóvá. Míg a nagyvárosok környékén és egyes prosperáló mezőgazdasági üzemek mellett jómódú falvak fejlődtek, addig a hátrányos helyzetű vidékekre az elöregedés és az elnéptelenedés lett jellemző. Ezeken a vidékeken az utóbbi évtizedekben komoly feszültségeket szül a munkanélküliség és a →cigányság helyzetének megoldatlansága. A →rendszerváltozás következtében a mezőgazdasági népesség aránya tovább csökkent, ismét meghatározóvá vált a magángazdálkodás, növekedett az önkormányzatok autonómiája, és a munkaerőpiac újrarendeződése is erősen hatott a falvak népességére. A mai kb. 2800 magyarországi ~ nagy része lakótelepülésként is felfogható a helyi munkalehetőségek csekély száma miatt. Az ezredfordulón a ~ keresőinek több mint a fele a szolgáltatási szektorban, 38%-a pedig az iparban talált főfoglalkozást, ingázóként, vagyis csökkent a →*föld* szerepe. Egyes térségekben az átrendeződött ~típusok alapján jellegzetes „~tájakról", ~körzetekről beszélhetünk. A rendszerváltozás után több jobboldali politikai erő is a falvak és a vidék ügyének képviseletét hangoztatva lépett fel (→FKGP, MDF, Jobbik).

Beluszky Pál és Sikos T. Tamás: *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón* (2007).
Erdei Ferenc: *Magyar falu* (1974).
Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában* (2006).
Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* (1980).
Weis István: *A magyar falu* (1931).

BÁ

fasizmus XX. századi radikális jobboldali, többek szerint →totalitárius politikai →ideológia és mozgalom. Egyedi politikai jelenség, több az ideológiánál; inkább korjelenség, politikai stílus vagy ízlés. Paradox politikai törekvése a →modernizáció premodern →értékek mentén való megvalósítása volt.

A ~t a politikai gyakorlatba →Benito Mussolini ültette, aki a Nemzeti Fasiszta Párt élén irányította Olaszországot 1922 és 1943 között. Ő állította össze (Giovanni Gentilével és Sergio Panunzióval) a doktrínáját is, amely az államközpontúság, a vezérelv, az erőszakkultusz, az ifjúság energiája és a nemzeti →forradalom ígérete körül forgott. A ~ első változata az első világháborút követő években a forradalmi szindikalizmust, a futurizmust, a szociális elemeket és

a →nacionalizmust elegyítette – utóbb ehhez tért vissza az 1943–1945-ös német bábállam, az Olasz Szociális Köztársaság. Ezzel szemben a fasiszta államvezetés két világháború közötti időszaka inkább a római klasszicizmust és a konszolidációt szorgalmazta. A fasiszta államszervezet alapja a →korporativizmus volt.

Az olasz ~ megszületése előtt már létezett az a stílus, amelyet a megújulás, az →erőszak, a lendület, a fegyelem és az ifjúság mítosza jellemzett. Ennek kialakulásához hozzájárult →Nietzsche filozófiája, Georges Sorel írásai és a futurista Marinetti eszméi. A sajátos fasiszta stílusjegyeket felismerhetjük több, nem olasz mozgalomban (a spanyol Falange, Oswald Mosley Brit Fasiszta Pártja, a brazil integrizmus, Dollfuss Ausztriája, Perón Argentínája), de személyes magatartásmintákban is (Louis-Ferdinand Céline, Ernst Jünger, Charles Maurras, Yukio Mishima, Ezra Pound, Drieu la Rochelle). A XX. századot Roger Griffin „fasiszta évszázadnak” nevezte, Zeev Sternhell pedig külön politikai kultúraként kezeli a ~t.

Noha a ~ nem a fajelméleten és -gyűlöleten alapult, mint a →nemzetiszocializmus, az antifasizmus rendre egybemosta egymással a kettőt. Ernst Nolte konzervatív eszmetörténész is a két mozgalom közös vonásait taglalja *A fasizmus korszaka* című könyvében (1963; m. 2003), de nem feledkezik meg a →kommunizmussal való rokonságukat kidomborítani, és úgy véli, hogy a ~ a bolsevizmus preventív legyőzésére szervezkedett.

Griffin, Roger: *The Nature of Fascism* („A ~ természete”, 1991).
Mussolini, Benito: *A fasizmus doktrínája* (1932; m. 2000).
Sternhell, Zeev: *The Birth of Fascist Ideology* („A fasiszta ideológia születése”, 1994).
Weißmann, Karlheinz: *Faschismus* (2010).

BM

fejlesztéspolitika Alapja az az elképzelés, hogy egy kormányzat külső (nem helyi) forrásokból, szakértői tudásra és bürokratikus kapacitásaira alapozva, a gazdasági-társadalmi folyamatok célzott befolyásolásával javítani tud a területén élők jólétén. Első megjelenését általában a XX. század eleji brit birodalmi politikához kötik, amelyben a faji felsőbbrendűség legitimációs elvét váltotta fel a birodalmi területek központból irányított fejlesztése (*Birodalmi fejlesztési törvény*, 1929). Ám hasonló logikát követett korábban a magyar kormányzat *Rutén* (1897–1920), majd *Székely Akció*ja (1902–1920) is.

Megjelenése ahhoz az általános szellemi fordulathoz köthető, amely a kormányzat gazdasági szerepét immár nemcsak a jogrend fenntartásában, hanem a gazdasági folyamatok tudatos irányításában látta. Mint a központi tervezés általában, jóindulatú, kompetens kormányzatot és a társadalom nagyfokú alakíthatóságát feltételezi; ténylegesen pedig a kormányzat forrásait és ezáltal hatalmát növeli. Sajátos eszméje, hogy a szegény térségekben célzott kormányzati forráselosztás révén lerövidíthető a már fejlett kapitalista régiók spontán, evolutív fejlődési útja. Gyakorlati feltétele a modern bürokrácia szakértelme, és a saját intézményrendszerének kiépülésével jár. Politikai magyarázata általában a fejlesztést finanszírozó kormányzat uralmi érdeke a támogatott térségben.

A ~ a második világháború után a gazdag kapitalista és a szegény országok közötti viszonyok, továbbá számos nemzetközi szervezet (→ENSZ, Világbank) tevékenységének uralkodó, normatív keretévé vált. Az ázsiai országok segélyek nélküli, →piaci elvű felemelkedése és a bőkezűen segélyezett →afrikai államok kudarca miatt részben elvesztette a hitelét, de például az →Európai Unión belül az ún. kohéziós politika keretében újra felbukkant. Az utóbbi az egységes piac megteremtését kísérő kormányközi alkukra vezethető vissza; alapelve szerint a gazdag európai régiók transzfereiből kormányzatilag irányított fizikai és humán beruházásokat támogat a szegény régiókban felzárkóztatási céllal.

Bauer, Peter Thomas: *Dissent on Development* („Különvélemény a fejlesztésről”, 1972).
Easterly, William: *The Tyranny of Experts* („A szakértők zsarnoksága”, 2013).

MK

fejlődés →**haladás**

fékek és ellensúlyok („checks and balances”) Az Egyesült Államok alkotmányos berendezkedésében a hatalmi ágak elválasztásának mechanizmusa, amelynek révén a szövetségi kormányzat egyes intézményei – a törvényhozó hatalmat képviselő Kongresszus, a végrehajtó hatalom letéteményese, az elnök, illetve az igazságszolgáltatás hatalmát birtokló szövetségi bíróságok,

mindenekelőtt a Legfelsőbb Bíróság – képesek korlátozni, illetve ellenőrizni egymás működését. A ~ rendszere működésének fontosabb példái: a Kongresszus által elfogadott törvényeket az elnök megvétózhatja, mely vétó felülírásához a Kongresszus mindkét házának kétharmados többsége szükséges; a Kongresszus az ún. „impeachment" ('közjogi felelősségrevonás') eljárásának keretében elmozdíthatja az elnököt vagy a szövetségi bíróságok (beleértve a Legfelsőbb Bíróságot) tagjait; az elnök által jelölt vezető kormánytisztviselők – így a kormánytagok – kinevezéséhez a Kongresszus felsőházának, a Szenátusnak a jóváhagyása szükséges, csakúgy, mint a nagykövetek kinevezéséhez és a nemzetközi szerződések kötéséhez (utóbbihoz kétharmados többséggel); a szövetségi bíróságok – beleértve a Legfelsőbb Bíróság – tagjait az elnök jelöli, és hivatalba lépésükhöz ugyancsak szükség van a szenátus jóváhagyására; a *judicial review*-nak ('bírói felülvizsgálat') nevezett eljárás keretében a szövetségi bíróságok dönthetnek a Kongresszus által alkotott törvények, illetve az elnöki rendeletek alkotmányossága felől (és amennyiben alkotmányellenesnek találják őket, eltekinthetnek alkalmazásuktól, ami azzal egyenértékű, mintha megsemmisítenék őket); bár a fegyveres erők főparancsnoka az elnök, a háborúindítás jogát az alkotmány a Kongresszusnak tartja fenn. Miközben a ~ rendszere a túlzott hatalomkoncentrációt és a hatalmi visszaéléseket hivatott megakadályozni, illetve az egymástól a szintén az előbbi célból elválasztott hatalmi ágak együttműködését elősegíteni (kikényszeríteni), egyes esetekben a hatékony kormányzati működés akadályává is válhat, kormányzati bénultságot és cselekvésképtelenséget idézve elő, amire az elmúlt évek amerikai politikájában több példával is találkozhattunk (rendszeressé váltak például a költségvetési törvény megszavazása, illetve annak elnök általi elfogadása hiányában bekövetkező „kormányzati leállások", amelyek több esetben az Egyesült Államok hitelfelvételi képességét és fizetőképességét is veszélybe sodorták).

Fukuyama, Francis: *Political Order and Political Decay* („Politikai rend és politikai bomlás", 2014).

Hamilton, Alexander, James Madison és John Jay: *A föderalista* (1787–1788; m. 1998).

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat: *A törvények szelleméről* (1748; m. 1833, 1962).

MT

feketegazdaság A gazdaság nem hivatalos szektora, a „második gazdaság", amelynek jövedelemtermelő tevékenysége a hatóságok számára láthatatlan, s ezért adóbevétel sem származik belőle (→adózás). A ~ egyik része törvényellenes tevékenység (például prostitúció, kábítószer-kereskedelem, tiltott szerencsejáték) útján való jövedelemtermelést, másik része pedig „csupán" adócsalást jelent. Bár az adócsalás önmagában nem jelent hatékonysági veszteséget, az ellene való fellépés nemcsak a törvényesség, hanem a közgazdaság szempontjából is indokolt. A jövedelmek igazságtalan eloszlásához vezethet, torzíthatja a gazdaság árak általi koordinációját, és rontja az adómorált. A miatta kieső adóbevételt adóemeléssel kell pótolni, ami viszont hatékonysági veszteséget okoz.

A →közösségi döntések elmélete vagy az →alkotmányos közgazdaságtan nézőpontjából azonban a ~ megítélése nem ennyire egyértelmű. A ~ba való menekülés lehetősége ugyanis korlátozza az állam (túl)adóztatásra való hajlandóságát.

Cullis, John és Philip Jones: *Közpénzügyek és közösségi döntések* (1998; m. 2003).

Semjén András és Tóth István János (szerk.): *Rejtett gazdaság: Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai* (2009).

Tullock, Gordon, Arthur Seldon és Gordon L. Brady: *Government Failure. A Primer in Public Choice* („A kormányzat kudarca: a közösségi döntések olvasókönyve", 2002).

CzP

felekezet (l. *denominatio* vagy *confessio* 'hitvallás') A →reformáció felszámolta a középkori Európa vallási egységét, bár az teljes mértékben sohasem állt fent (lásd az albigens, bogumil, huszita stb. eretnekmozgalmakat és Kelet-Európa szinte homogén ortodox térségeit). Az augsburgi vallásbéke 1555-ben először adott rendezett jogi státust egy nem katolikus „hitvallásnak", a →lutheránusoknak, de nem a helvét hitvallásúaknak, a →kálvinistáknak, illetve a radikális reformáció mozgalmainak (antitrinitáriusok, anababtisták stb.). Ezt ugyan egy évszázados véres háborús időszak követte szerte Európában, a harmincéves háborút lezáró →vesztfáliai béke 1648-ban végleg szentesítette a keresztény Európa ~i megosztását, a nemzetközi jog által elismert, igaz, nagyon különböző mértékű jogi egzisztenc-

ciát adva a Német-római Birodalom területén a nem uralkodó keresztény ~eknek. Az →Erdélyi Fejedelemség területén az 1568-as tordai országgyűlés engedélyezte a szabad vallásgyakorlást az akkor uralkodó unitárius mellett a református, evangélikus és katolikus ~ek részére is. Ezután a →felvilágosodás és a *de facto* vallási pluralizmus szinte mindenütt elfogadottá tette Európában a ~i elkülönülést és önálló ~i kultúrák kibontakozását. A francia forradalom elindította, a XIX. század pedig széles körűvé tette a zsidóság emancipációját is szerte Európában, bár a zsidóság és a ~iség fogalma sohasem fedte teljesen egymást. A →vallásszabadság és a gyarmatosítás a ~ek megsokszorozódásához vezetett. Ezzel szemben Európában a XIX. században az elvallástalanodás, a →szekularizáció a ~i határok ellenében hatott, bár ennek ellenhatásaként a XX. század elejére bekövetkezett a *rekonfesszionalizáció*, azaz az önálló ~i szubkultúrák létrejötte, a politikai véleményformálás és a társadalmi-egyesületi élet ~i elkülönülése. A XX. század közepétől azonban az ökumenizmus és a rohamos szekularizáció egyre inkább felismerhetetlenné teszi a dogmatikai és szervezeti határokat a keresztény ~ek között. Mára Európában a zsugorodó létszámú közösségi alapú vallásos kultúrák állnak szemben az individualista-fogyasztói alapú tömegkultúrával, amely maga is kitermelte vallásos kifejeződéseit (*New Age*, új vallási mozgalmak, keleti spiritualitás, jógakultúra stb.).

Barrett, David B. (szerk.): *World Christian Encyclopedia: A Comparative Survey of Churches and Religions in the Modern World* („A keresztény világ enciklopédiája: összehasonlító áttekintés az egyházakról és vallásokról a modern világban”, 2001).

HP

felelősség Az egyén vagy a közösség alávetettsége valamely neki felróhatóan bekövetkezett vagy legalábbis a terhére írt negatív következmény miatti szankciónak. Viszony tehát, amely három elemből áll: a ~ alanya ~et visel a ~ tárgyáért a ~ megítélője, szankcionálója előtt. A legfontosabb típusai az erkölcsi, a jogi és a →politikai ~. Az utóbbi kettő összefüggésében kiemelendő az egyéneket és az →államokat a →nemzetközi jog alapján terhelő ~. A kollektív ~ elve csak határesetként jelent meg a jogban (például háborúk lezárásakor jóvátétel fizetésére való állami kötelezettség, jogellenesen működő szervezet feloszlatása), népcsoportok kollektív ~re vonása ellentétes a civilizált jogelvekkel, ennek ellenére az elmúlt évszázad politikatörténete számos tragikus példát mutat erre (jogfosztás, deportálás, megsemmisítés). A ~ről már →Platón és →Arisztotelész, illetve a középkori gondolkodók is sokat tűnődtek, de az elvont fogalma csak a XVIII. század második felében jelent meg, nagyjából egyidejűleg az angol (*responsibility*), a francia (*responsabilité*) és az olasz (*responsabilità*) politikai nyelvben. Más nyelvekben döntően francia hatásra terjedtek el a *responsabilité* megfelelői a XIX. század folyamán a politikai, az erkölcsi és a jogi ~ megjelölésére.

Az újkori filozófiai gondolkodás történetében két alapvető és ellentétes mércéje alakult ki a ~ megállapításának. Az egyik szerint az egyén ~e a szándék, a cselekvési cél alapján áll fenn (szándéketika), a másik pedig a cselekvés következményéért való ~et hangsúlyozta (következményetika). Hasonló kettősség mutatható ki a büntetőjogi ~ről szóló tanok tekintetében a klasszikus („tett”) és a későbbi („tettes”) büntetőjogi iskola között. Ez a kettősség azzal függött össze, hogy a nagy →francia forradalmat követően az *égalité* jelszava jegyében a bűncselekmény elkövetőjének személye helyett – mivel a személyeket eleve egyenlőnek tekintették – csak az elkövetett bűncselekményre (tettre) koncentráltak. A XIX. század végétől került előtérbe a tettes személyiségének – a személyiség sajátszerűségének elismerése okán – antropológiai, pszichológiai, szociológiai vizsgálata.

A gondolkodástörténetben hagyományosan a ~ alapja az ember szabadsága. Ezt a viszonyt megfordította Emmanuel Lévinas, aki szerint a szabadság csak következménye a Másik iránti végtelen ~nek, és ez az etika végső forrása. Hans Jonas *Das Prinzip Verantwortung* („A ~ elve”, 1979) című könyvében a ~et az emberiség és a →természet összefüggésében értelmezve a technológiai →civilizáció →etikáját fogalmazza meg. Már a címében is vitatkozik Ernst Bloch *Das Prinzip Hoffnung* („A →remény elve”, 1954–1959) című utópikus kordiagnózisával. Jonas szerint a modern technika oly mértékben megváltoztatta a világot, hogy a klasszikus etikai gondolkodás alapján már csak korlátozottan lehet megfelelő normákat megfogalmazni. A világ megváltozott, és az →etikának is változnia kell. Kulcsfontosságúnak ítélte az előzetesen fel nem mérhető kockázatok elkerülésére való törekvést, illetve ennek normatív elvárását a társadalomban. Mindennek alapja: az emberiség kötelezettsége az

emberi létezés megőrzéséért. Ez a kötelezettség a generációk láncolatában értelmezhető, azaz a jogok alanyai a mindenkori gyermekek, akikért a mindenkori szülők felelősek (→holtak, élők és születendők szerződése). Azzal, hogy Jonas cselekvőként és a cselekvés érintettjeként egyaránt a legátfogóbb közösséget, az emberiséget jelölte meg, illetve a természetet is, amelyért ~gel tartozunk, szintén a cselekvés érintettjeként nevezte meg, megújította az etikai gondolkodást. A kanti kategorikus imperatívusz Jonas átfogalmazásában így szól: Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatása összeegyeztethető legyen a valódi emberi élet fennmaradásával a Földön.

Levinas, Emmanuel: *Éthique et infini* („Etika és végtelen", 1985).
Lucas, John R.: *Responsibility* („Felelősség", 1993).

KA

félkatonai szervezetek Az állami, hivatalos hadsereghez hasonló hierarchikus, parancsutasításos, de önszerveződő, civil erőszakszervezetek. Szerkezetük, természetük, →ideológiájuk tér, idő, helyzet és cél függvényében változó, az egyenruha sem szükségszerű kritériumuk. Szigorúan szabályozott keretek között, többnyire az érintett állami szerveknek alárendelten elláthatnak rendőri, csendőri, belbiztonsági és határvédelmi feladatokat (polgárőrszervezetek). →Háborúban, →forradalomban a különböző nemzetőr-, milícia-, felkelő-, partizán-, gerilla-, szakadárcsoportok létrejötte elkerülhetetlen, szinte szükségképpen – sokszor brutális – önkényeskedésbe forduló tevékenységük megfékezése, azok állami felügyelet alá vonása vagy megszüntetése rendszerint nehézségekbe ütközik. Válságövezetekben a →nagyhatalmak olykor ~ támogatásával próbálják befolyásolni a fejleményeket, de mivel az ilyen szervezetek jövőbeli hűsége nem biztosítható, az alkalmazásuktól óvakodnak. Újabban feltűntek magánalakulatok, amelyek állami katonai feladatokat látnak el bérmunkában, nem katonai státuszban. A forradalmi (→nemzetiszocialista, fasiszta, kommunista) pártok többnyire létrehozták, hatalomra kerülve pedig fenntartották saját ~iket ellenfeleik megfélemlítésére, megsemmisítésére. Szigorú állami felügyelet nélkül a ~nek jogállami keretek között nincs létjogosultságuk.

Galeotti, Mark: *Russian Security and Paramilitary Forces since 1991* („Orosz biztonsági és ~ 1991 óta", 2013).
Gollwitzer, Heinz: *Weltpolitik und deutsche Geschichte* („Világpolitika és német történelem", 2008).
Hajma Lajos: *A világ fegyveres erői* (2004).
Mazzei, Julie: *Death Squads or Self-Defense Forces? How Paramilitary Groups Emerge and Challenge Democracy in Latin America* („Kivégző osztagok vagy önvédelmi erők? A ~ kialakulása és a demokráciával szembeni kihívásaik Latin-Amerikában", 2009).

NL

Felvidék A történeti földrajz ma is gyakran, hétköznapi értelemben is használt fogalma, amely az idők folyamán többféle jelentéstartalmat foglalt magában. A név előzményét a Felső-Magyarország (l. *Hungaria Superior*; sz. *Horné Uhorsko*), illetve a Felföld (sz. *Horná zem* vagy *Horniaky*) jelentette, amely a középkorban és a kora újkorban nem volt azonos a mai Szlovákia területével. Akkor a Szlovákia jelentős részét alkotó hegyvidékeken kívül a jelenkori Magyarország több tájegységét: a Zempléni-hegységet, a Bükk-vidéket, a Mátrát, a Cserhátot és a Börzsönyt is felölelte, a mostani Nyugat-Szlovákia területét – például Pozsony és Nyitra vármegyét – azonban nem. Felső-Magyarország területét ebben az időben tizenhárom vármegye: Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Ung, Sáros, Szepes, Gömör, Torna és Heves képezte. A „~" szó a XIX. század előtt elsősorban etnikai tartalommal bírt: a meghatározóan szlovák és ruszin (rutén) lakosságú régiókat értették rajta. A XIX. században a fogalom mindinkább politikai-adminsztratív tartalommal telítődött – a dualizmus korában elsősorban azokat a megyéket nevezték ~ieknek, amelyekben a lakosság többsége vagy jelentős része szlovák ajkú volt: Árva, Turóc, Liptó, Trencsén, Zólyom, Szepes, Sáros, Ung, Zemplén, Abaúj-Torna, Gömör, Nógrád, Bars, Hont, Nyitra és Pozsony vármegye alkotta ezt a térséget. A területi felosztás szempontjából a ~hez sorolták még Szabolcs, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros vármegyét. Az 1920. évi trianoni békeszerződést követően a kifejezést a mai Szlovákiára és az 1918–1939 között Csehszlovákiához tartozó Kárpátaljára vonatkoztatták. A két világháború közötti időszakban a korábbi ~et a kisebbségi magyar közegben gyakran nevezték *Szlovenszkó*nak, sokszor esett szó szlovenszkói magyarokról. Mivel a ~ fogalma a szlovákok számára pejoratívvá, a magyar nacionalizmus egyik legmarkánsabb kifejezőjévé vált, a „szocialista

internacionalizmus” évtizedeiben a szó használata legalábbis nemkívánatos volt. Napjaink Magyarországán a köznyelvben kizárólag Szlovákiát értik rajta, ott pedig a fogalom semmivel sem lett népszerűbb.

A hajdani Felső-Magyarország területeinek jelentős része megmenekült a török hódoltságtól, s bár a rendi felkelések nagymértékben érintették őket, mégsem kellett olyan hányattatásokat és károkat elszenvedniük, és olyan súlyos gazdasági és demográfiai következményekkel megküzdeniük, mint a török uralom alá került és ismételten hadszíntérré változott országrészeknek. Az a terület pedig, amelyet a mai Szlovákiával azonosíthatunk, politikai, gazdasági és kulturális téren is jelentős hozadékot mutathatott fel a török expanzió korában: Pozsony lett a Magyar Királyság fővárosa, Pázmány Péter Nagyszombatban alapította meg a magyar művelődéstörténet legfontosabb egyetemét – a két legismertebb példa. A Felföld/~ nem tölt be olyan, szinte mitikus szerepet a magyar köztudatban, mint →Erdély, de az általános műveltségben mindmáig hangsúlyosan jelen van. Jelenlétét egyaránt köszönheti történelmi múltú városainak (Pozsony, Komárom, Nagyszombat, Trencsén, Selmecbánya, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kassa stb.), a magyar történelem és kultúra itt született vagy hosszabb-rövidebb ideig itt élt, egyik-másik kiemelkedő tettük révén ide is kötődő nagyságainak (Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, →Széchenyi István, Görgey Artúr, Klapka György, Balassi Bálint, Szenczi Molnár Albert, Madách Imre, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Mednyánszky László, Csontváry Kosztka Tivadar, Krúdy Gyula, Kassák Lajos, Márai Sándor stb.) és különböző tájegységeinek, régióinak (Csallóköz, Gömör, Szepesség, Tátra). A Felföld/~ a maga szellemi örökségével még mindig a nemzeti öntudat kivételes fontosságú formálója és alkotóeleme.

A történelem során meghatározó szerepet játszó szlovák (szláv) és magyar népesség mellett a középkortól 1945-ig folyamatosan jelenlévő németeket is feltétlenül meg kell említeni: nemcsak a történelemből, de a szépirodalomból is ismerjük például a szepességi szászok közösségét. Az 1910-es népszámlálás 2.952.781 lakost mutatott ki a ~en, közülük 1.689.698 volt szlovák (57,2%) és 901.792 magyar (30,5%). A 2011. évi szlovákiai népszámlálás szerint az ország 5.397.036 lakosából 4.352.775 volt szlovák nemzetiségű (80,7%) és 458.467 magyar (8,5%).

Frisnyák Sándor: *A Felvidék történeti földrajza* (1998).
Grünwald Béla és Michal Mudroň: *A Felvidék* (1878; 2011).
Kvarda József et al. (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona: Csehszlovákia megalakulásától napjainkig* (2014).
Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon* (1979).
Žudel, Juraj: *Stolice na Slovensku* („A szlovákiai vármegyék”, 1984).

GKL

felvilágosodás XVIII. századi európai eszmei irányzat, amely az észt állította mindenek középpontjába; gyakran az ész korának is nevezik. A korszakot XIV. Lajos halála (1714) és a →francia forradalom kitörése (1789) közé szokás helyezni, de egyes fejleményei már a XVII. században végbementek, míg mások átnyúltak a XIX. századba. A ~ kiterjedt a vallás és filozófia, a kultúra és nevelés, az állam és az egyház, a művészet és a szépirodalom, a tudomány és a technika területeire. A folyamat Európában, illetve az amerikai területeken zajlott le, de hatása már a maga korában elérte a Török Birodalmat, Kínát és Japánt.

A magyar „~” a német *Aufklärung* fordítása (1789), ahogy akként terjedt el az angol *Enlightenment* és a francia *Le siècle des Lumières* (’a fények évszázada’) kifejezés is. Valamennyi európai kifejezés (o. *Illuminismo*, sp. *Ilustración*, or. *proszvescsenyije* stb.) közvetve vagy közvetlenül János evangéliumára megy vissza: „Benne [az Igében] az élet volt, s az élet volt az emberek világossága. A világosság világít a sötétségben, de a sötétség nem fogta fel” (Jn 1,4–5). E szavak a platonikus (→Platón) fénymisztikával együtt meghatározták →Szent Ágoston fogalomhasználatát, amely erősen hatott a középkori misztikára, és ellentétet képzett az iskolás filozófia és teológia irányával. Nem kisrészt René Descartes, Nicolas Malebranche s George Berkeley filozófiája révén a fénymetafora az emberben rejlő immanens fényt jelölte, amely a ~ felfogásában a tudományok, a művészetek és a technika fejlődésének a forrása.

→Kant „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?” című írása (1784; *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*, 1974, 1980) szerint: „A ~ az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbeli elhatározás

és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. *Sapere aude!* Merj a magad értelmére támaszkodni! – Ez tehát a ~ jelmondata." Megjelenése óta ez a mű számít a ~ egyik legmarkánsabb összegzésének.

A korai ~ a vallás egyszerűsítését követelte, de különösen Pierre Gassendi epikureizmusa hatására teret nyert a vallási szkepszis; →Spinoza naturalizmusában nyitott, hogy létezik-e istenség a természeten kívül. A természettudomány Isaac Newton által kínált rendszere a determinizmust erősítette. „A filozófusok" (*Les Philosophes*) – mások mellett Pierre Bayle, →Montesquieu, →Voltaire, →Rousseau, D'Alembert, Diderot s Condorcet – gondolkodása valláskritikai, noha a természetfelettit a legtöbben fenntartották. Szerintük az ész enciklopédikus tudásra képes, ezáltal az egyéni és közösségi életet rendezheti, aminek része valaminő észvallás. A ~ korszakának emblematikus munkája ezért a Diderot és D'Alambert szerkesztette *Encyclopédie* („Enciklopédia", 1751–1772). Az angol és a német ~ inkább a vallás és ~ szintézisére törekedett →Locke, Leibniz, Newton, Berkeley, Christian Wolff és Kant munkáiban. E vonalon a német idealizmus új vallási-metafizikai rendszereket teremtett.

A ~ kulturális egyenjogúságot és népnevelést hirdetett. Optimista antropológiája miatt az embert képesnek tartotta arra, hogy magasabb szellemi szintet érjen el, miként François Fénelon *Telemakus bujdosásának történetei* (1699; m. 1755), majd Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* (1762; m. 1875, 1957) című munkája bemutatta. E nyomon haladt Johann H. Pestalozzi, a modern népiskola megalkotója, akinek sikerült a svájci analfabetizmust felszámolnia. A hallei (1694) és a göttingeni (1734) →egyetem alapításával a ~ felsőoktatási koncepciója valósult meg, amelyben a tanár egyben kutató is, aki eredményeiben részesíti tanítványait. Létrejöttek a nemzeti akadémiák (L'Académie française, 1634; Royal Society, 1663; Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften, 1700; Rosszijszkaja Akademija Nauk, 1724; Magyar Tudományos Akadémia, 1825; a bécsi Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1847). Megfogalmazódott a rabszolgákként tartott feketék (→abolicionizmus), a nők és a zsidóság egyenjogúsítása, ami programot adott az egész XIX–XX. század számára.

A ~ államfelfogása a →társadalmi szerződésen alapult, noha →Hobbes, Spinoza, Rousseau nézete erősen különbözik Kant észfelfogásától, amely a szerződéselmélet kritikája. A →nép az államalkotó erő, amely kiiktathatja a nemesség szerepét (XVI. Lajos kivégzése, 1793). A népakarat e hangsúlyozása totalitárius (→totalitarizmus) eltolódást eredményezett (→francia forradalom), amitől a ~ egyes támogatói, például Friedrich Schiller viszolyogtak („Ének a harangról", 1798). A ~ az egyházakat még inkább az állam alá rendelte, sok helyütt egyes rendek felszámolásával, a papok állami javadalmazásával, a papnevelés államosításával (a patrisztika és a bibliai nyelvek hangsúlyozása a római tradícióval szemben) és a pápai jogok további korlátozásával. A protestáns egyházak fokozatos egyenjogúsítása a katolikus államokban szintén a világi akarat érvényesítését segítette. A ~ legnagyobb politikai fejleményei az →Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi nyilatkozata (1776) és alkotmánya (1789), illetve a francia forradalom és Napóleon uralkodása (1799–1814) voltak.

A francia enciklopédisták munkája nyomán Carl von Linné rendszerezte az organizmusokat, Antoine Lavoisier a gázokat, Charles Dupuis a vallásokat, Pierre-Simon Laplace a matematikát s a csillagászatot, illetve Jean-Baptiste Lamarck a biológiai fajokat. Megkezdődött a villamosság és a kémia hasznosítása s a gépesítés. Julien Offray de La Mettrie szerint az ember maga is gép; ezt Paul H. D. Holbach népszerűsítette *(A természet rendszere*, 1770; m. 1978). Condorcet fejtette ki az emberiség fejlődésének egyetemes elvét (*Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*, 1793–1794; m. 1986). Minden efféle munkában jelentős mértékben részt vettek papok és lelkészek is, így a ~ (például Ulrich Lehner kutatásai szerint) éppannyira egyházi teljesítmény, mint amennyire világi személyek műve.

A művészetekben a klasszikus ideált Johann Joachim Winckelmann fogalmazta meg; a ~ művészetét neoklasszicizmusnak nevezzük, amely a barokk és a rokokó ellenhatásaként, abból kinőve, az új technikai lehetőségeket kihasználva terjedt el. Az építészetben a ~ meghatározta a nyugati városképet Szentpétervártól Washingtonig, a festészetben Jacques-Louis David, a szobrászatban Antonio Canova és Bertel Thorvaldsen kiemelkedő munkásságát. A zenében e korszakot klaszszikusnak nevezzük (Joseph Haydn, Wolfgang A. Mozart, Ludwig van Beethoven, Franz Schubert). Külön utakon járt a szépirodalom, amely a maga klasszikus korszaka után más ágaknál hamarabb indult el a romantika útján (Johann Wolfgang von Goethe).

A ~ során született meg a →modernség, amelynek vége a →Szovjetunió bukásában jelölhető meg (1991). Ez utóbbi nagy hangsúlyt helyezett a ~ folytatására a marxizmus alakjában. A második világháború utáni nyugati világ hangadói is a ~ban ismerték fel a követendő hagyományt, amelyet nemcsak a →nemzetiszocializmus, a →fasizmus és a →kommunizmus törekvéseivel, hanem olykor még a romantikával is szembeállítottak. A ~ racionalizmusa és empirizmusa, szerződéselméletei és jogfelfogása ma is hatnak. A tudomány és technika terén a ~ célkitűzései a kortárs tudományos-technológiai forradalomban folytatódnak. A politikában a ~ demokratikus, de sokszor totalitárius törekvései bizonyos mértékig minden politikai irányzatban érvényesülnek. A →konzervativizmus kritikusan viszonyul a ~hoz, de eredményeit az oktatásban, a kultúrában és a tudományban kevesen vonják kétségbe. A ~t ma már kedvezően értékelik az egyházak (→keresztény ~), a filozófiában részben →Heidegger kritikája hat, részben a →posztmodern sokszínű álláspontja, amely a ~ végével egy teljesen új korszak kibontakozásának esélyét látja.

A ~ legjelentősebb képviselői felismerték a régi felfogásokhoz való kritikus viszony fontosságát, de egyben a ~ szélsőségeitől is elhatárolódtak. Ma a →Nyugat szellemi helyzetében annak megértése fontos, hogy a ~ miképpen fejlődött ki a keresztény előzményekből, és vezethet tovább a nyugati hagyomány ismételt megújításához (→liberalizmus, szocializmus, demokrácia, kapitalizmus).

Brewer, Daniel: *The Cambridge Companion to the French Enlightenment* („A francia ~ kézikönyve”, 2014).

Burson, Jeffrey D. és Ulrich L. Lehner (szerk.): *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History* („A ~ és katolicizmus Európában: nemzetfölötti történet”, 2014).

Cassirer, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája* (1932; m. 2007).

Ludassy Mária: *Felvilágosodástól elsötétítésig* (2014).

Rosenblatt, Helena: „The Christian Enlightenment”, Brown Stewart J. ésTimothy Tackett (szerk.): *The Cambridge History of Christianity: Volume 7, Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815* („A keresztény ~; A kereszténység története: VII. köt.: Felvilágosodás, újraébredés és forradalom”, 2006).

MB

feminizmus Politikai ideológia és mozgalom, amely a nők egyenjogúságáért, társadalmi esélyegyenlőségéért, illetve az erőszakkal szembeni védelmükért lép fel. Feministának az a nő nevezhető, akinek – miként Antoni Rita filozófus, nőaktivista mondja – „van szeme a nők szisztematikus és nemükből fakadó elnyomására, és az önérvényesítés mellett nőtársai sorsát is szívén viseli”.

A szervezett ~ a XIX. században jobbára a művelt középosztályi nők problémáira, a jogi egyenlőtlenségükre, a →választójoguk megszerzésére összpontosított („szüfrazsett-mozgalom”, vö. *suffragette* ’választójogért küzdő nő’). Az 1960-as évektől az USA-ból kiindulva a munkához, a vezetői pozíciókhoz való jogon túl fellépett a nők „saját testéhez való jogáért”, a fogamzásgátlás, az →abortusz, a mesterséges megtermékenyítés törvényes lehetőségéért. Az 1980-as évektől a ~ önálló társadalomelméleti igényekkel is fellépett, megalkotta a *gender*, a ’társadalmi nem’ és a *sex*, a ’biológiai nem’ analitikus különválasztását, és tudományosan árnyalt képet festett a nők tagolt társadalmi helyzetéről, vagyis az osztályhelyzet, az etnikai hovatartozás és a „társadalmi nem” közötti összefüggésekről.

A feminista politikai ideológia sokszínű, sokan inkább „~*ok*ról” beszélnek, mintsem „~ról”. A *liberális* ~ szerint a nők hátrányos megkülönböztetését a társadalom intézményeiben lévő hiányosságok okozzák, amelyek reformokkal korrigálhatók. A *marxista* irányzat a nők hátrányos megkülönböztetésének okát a kapitalista társadalmi viszonyokban véli felfedezni. A *radikális* és *anarchista* feministák szerint a nők felszabadítása →forradalmi megoldást, a →család hagyományos intézményének teljes felszámolását követeli. Az *ökofeminizmus* szerint az ökológiai pusztítás és a nemek közötti egyenlőtlenség egyazon folyamat két oldalát képezi. A *posztmodern* ~ genderelméleti alapon azt állítja, hogy hallgatólagos közmegegyezés tartja fenn a két ellentétes nem fikcióját. Az 1920-as évek Angliájában indult *új* ~ a nemek egyenlőségét, de egymást kiegészítő különbözőségét hirdette. Ez utóbb jelentős megerősítést nyert →II. János Pál pápa révén, aki *A test teológiája* (1979–1984; m. 2008) című nagyívű munkájában a nemek komplementaritása mellett állt ki, „A nők méltóságáról és hivatásáról” kezdetű enciklikájában pedig „a női géniuszról” értekezett, arról, hogy a nő a természetéből fakadóan hordozza az emberiesség,

a személyesség és a gondoskodás értékeit. Mindez az *új* ~ irányzatának, a nők szabad döntési jogának adott erkölcsi, jogi és teológiai támaszt, ami azt jelenti a gyakorlatban, hogy a nő a családban ellátott feladatai mellett természetes és a férfiéval egyenlő joggal és eséllyel tarthat igényt a társadalmi életben való részvételre, közhivatal viselésére, illetve határozhat úgy is, hogy csak a családon belüli tevékenységével kívánja betölteni élethivatását. A II. János Pál pápa a történelem során a nők ellen elkövetett bűnök beismerése mellett megbecsüléssel szólt azokról a nőkről, akik akkor szentelték életüket a nők alapvető emberi jogainak kivívásának, amikor ezt a küzdelmet a korabeli társadalom nem értette meg, túlzásnak, nagyzolásnak, sőt bűnnek tekintette.

Bolemant Lilla és Szapu Marianna: *Bevezetés a gender-tanulmányokba* (2015).
Osborne, Susan: *Feminism: The Pocket Essential Guide* („A feminizmus zsebkönyve”, 2001).
Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana* (2003).

TM

Fidesz (Fiatal Demokraták Szövetsége [1988–1995], Fidesz – Magyar Polgári Párt [1995–2003], Fidesz – Magyar Polgári Szövetség [2003–]) A →rendszerváltozás utáni magyar demokrácia legsikeresebb politikai pártja. 1988. március 30-án alapította 37 fiatal értelmiségi Budapesten, az ELTE jogi karának →Bibó István Szakkollégiumában. Alapítónyilatkozatuk szerint olyan független ifjúsági szövetséget kívánnak létrehozni, amely a radikális reformereket tömöríti, és alternatívát jelent a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel (KISZ) szemben.

Tagja lett az Ellenzéki Kerekasztalnak, és képviselői (Orbán Viktor, Kövér László, Fodor Gábor) részt vettek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon, amelyek záródokumentumát azonban nem írták alá, mert a dokumentum szerint a parlamenti választások előtt közvetlen köztársaságielnök-választást tartottak volna (azt pedig jó eséllyel a reformkommunista Pozsgay Imre nyerte volna meg). Ezt végül az →SZDSZ-szel közösen kezdeményezett (ún. négyigenes) népszavazáson sikerrel akadályozták meg.

Az első szabad választásokon (1990) a megyei listákra leadott szavazatok 9%-át kapta meg, amellyel a legkisebb (21 fős) frakciót alakíthatta meg a parlamentben. 1993 tavaszára ugyan a közvélemény-kutatók szerint messze a legnépszerűbb párttá vált, ettől kezdve azonban az akkor domináns baloldali-liberális sajtó ellene fordult. Ez nagyban hozzájárult 1994-es szerény választási eredményéhez (7,7%). A sajtó e magatartásának fő okai a párt Demokratikus Chartából történő kihátrálása (a mozgalmat elsősorban az ellenzéki pártok összefogásának elősegítése céljából hozták létre baloldali-liberális értelmiségiek), illetve az ún. székházügy kirobbanása voltak. (1992 áprilisában titkos kormányhatározatban két értékes fővárosi ingatlant juttattak az →MDF és a ~ közös tulajdonába pártszékház céljára, s az egyiket azonnal megvásárolta a két párttól másfél milliárd forintért a többségi állami tulajdonban lévő Magyar Külkereskedelmi Bank.)

1998-ban azonban a listás szavazatok 28%-ával megnyerték a választásokat, és az MDF-fel, valamint a Független Kisgazdapárttal közösen kormányoztak 2002-ig. A következő nyolc évet ellenzékben töltötte a párt, 2010 óta azonban ismét kormányon van, a 2010-es, a 2014-es és a 2018-as választásokon egyaránt nagy fölénnyel, a parlamenti mandátumok több mint 2/3-át megszerezve győzött.

A ~ben az elnöki teendőket az első években a hattagú szóvivői testület, majd a választmány látta el. Az 1993-as alapszabály-módosítás hozta létre az elnökség és az elnök intézményét (egyben eltörölte a 35 éves korhatárt). A párt első elnökének az addigi frakcióvezetőt, Orbán Viktort választotta meg. Ő 2000-ig töltötte be a tisztséget, utána Kövér László, Pokorni Zoltán és Áder János, 2003 óta azonban újra Orbán látja el. Az akkori alapszabály-módosítás komoly szervezeti centralizációt eredményezett, főleg az elnök jogköre nőtt jelentősen.

A 2002-es választási vereséget követően Orbán felhívására polgári körök szerveződtek a párttal szimpatizálók mozgósításáért. Bár polgári körök ma is léteznek, igazi politikai jelentőségük 2006-ig volt.

A ~ értékrendje, világképe a megalakulása óta sok tekintetben megváltozott – miközben az alapító atyák közül többen ma is a párt meghatározó politikusai (így a jelenlegi miniszterelnök, köztársasági elnök és házelnök). Az 1990-es választási programjukban magukat „radikális, liberális és alternatív szervezet”-ként határozták meg, amely a „polgári szociálliberális centrumban helyezkedik el – a baloldali szocialista-kommunista és a jobboldali keresztény-nemzeti-konzervatív értékrendek

között". Ennek megfelelően a párt 1992-ben felvételt nyert a Liberális Internacionáléba.

1992 októberében Orbán már a polgári középerők kormányának szükségességéről beszélt. Az 1993. áprilisi kongresszuson a ~ →nemzeti liberális pártként határozta meg magát, az 1995. áprilisi kongresszuson pedig *A polgári Magyarországért* című programnyilatkozatban azt deklarálták, hogy a ~ szabadelvű, polgári párt. Közben a változásokkal egyet nem értő, Fodor Gábor fémjelezte baloldali liberális szárny 1993-ban kivált a pártból.

Orbán 1995 októberében vetette fel először az →MDF-fel és a →KDNP-vel létrehozandó polgári szövetség gondolatát. Ettől kezdve a 2002-es választási vereségig leggyakrabban a *polgári* jelző szerepelt a párt neve mellett. 2000-ben kilépett a Liberális Internacionáléból, és az Európai Néppárt tagja lett.

A Fidesz – Magyar Polgári Szövetség alapítólevele 2003-ban kimondta: „A XXI. század elején a magyar polgároknak és a magyar nemzetnek a többi európai nemzet polgáraihoz és nemzeteihez hasonlóan már nem a hagyományos ideológiák, már nem a hagyományos politikai erők, hanem a hamis ígéretek és a valóban boldog és értelmes élet között kell választaniuk." Ezóta a párt vezető politikusai a *polgári* mellett többnyire a *nemzeti*, *keresztény* és *jobboldali* jelzőkkel illetik a ~t (olykor megjelenik a *konzervatív* jelző is, a pártelnök azonban soha nem használja).

Orbán az Európai Parlament 2012. január 18-i ülésén úgy fogalmazott, hogy az ő politikai családjának értékrendje az egyéni felelősségre épül, keresztény, a nemzeti érzést meghatározónak tartja, és a családot tekinti a jövő alapjának. Ezen értékek mellett gyakran megjelenik a párt kommunikációjában – és kormányon a meghozott döntéseiben – a munkaalapú társadalom megvalósítására való törekvés, a szabadság és a rend egyidejű érvényesítése, valamint a társadalmi igazságosság jegyében a bankok és a szolgáltató szférában tevékenykedő multinacionális cégek közteherviselésbe történő erőteljesebb bevonása.

Külpolitikai nézeteit tekintve a párt 2002-ig az euroatlanti integrálódás elkötelezett híve volt, ezt követően azonban kritikusabban viszonyult az Európai Unióhoz, 2010 óta pedig folyamatos vitában áll vele. A 2000-es évek második felében a ~t határozott atlantista és oroszellenes magatartás jellemezte (mely a 2008. augusztusi orosz–grúz háborút követően érte el tetőpontját), 2010 után azonban külpolitikájának fókuszába került a keleti nyitás, ezzel egyidejűleg a politikai-diplomáciai viszony az Egyesült Államokkal megromlott, a ~-kormány számos intézkedése bírálatot váltott ki az USA vezető politikusaiból, a gazdasági és a katonai-szövetségesi kapcsolatok ellenben töretlenek.

Megalakulásától kezdve jellemző a pártra a következetes antikommunizmus és a határon túli magyarságért érzett felelősség.

A ~ jelenlegi magyarországi szövetségesei: Kereszténydemokrata Néppárt, Fidelitas (a ~ ifjúsági társszervezete), Nemzeti Fórum, Magyar Gazdakörök és Gazdaszövetkezetek Szövetsége, Kisgazda Polgári Egyesület, Magyar Vállalkozók és Munkaadók Pártja, Lungo Drom.

Balázs Zoltán és Hajdú András: „A Fidesz – Magyar Polgári Szövetség a magyar politikában", in: Boda Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2*. (2017).

Janke, Igor: *Hajrá, magyarok* (2012; m. 2013).

Oltay, Edith: *Fidesz and the Reinvention of the Hungarian Center-right* („~ és a magyar középjobb újbóli feltalálása", 2012).

PS

fogyasztói társadalom Közéleti-társadalomkritikai viták kedvelt fogalma, és többnyire a modern →kapitalizmus általános negatív megítélését fejezi ki. A benne foglalt kritika szerint a piacgazdaság fő működési elve, hogy az emberek hirdetések és más értékesítési technikák által manipulálva egyre többet költenek piaci árukra, megszerzésük érdekében hajszolják az egyre nagyobb jövedelmet, és bennük keresik – hiábavalóan – életük értelmét. Erkölcsi gyökere a „mammon imádatának" elítélése (lásd Mt 6,24), de az anyagiasság forrásának nem a személyes bűnt, hanem a társadalmi struktúrát tekinti. Tényszerű alapja a fogyasztási cikkek bővülő körének elérhetővé válása széles tömegek részére és ezáltal az egyéni vásárlói döntések szerepének erősödése a kultúra formálásában. Közgazdaságtani kritikája, hogy a verseny az eladókat a vevők tájékoztatására ösztönzi, ami a manipuláció ellen hat; empirikus szociológiai kritikája, hogy a fogyasztók rendszeresen a termelők által sugalltól eltérő jelentést és jelentőséget tulajdonítanak a javaknak.

Miller, Daniel: *Capitalism: An Ethnographic Approach* („Kapitalizmus: néprajzi megközelítés", 1997).

Simányi Léna: „Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe", *Replika*, 2005, 51–52.

MK

forradalom (revolúció) A fennálló politikai-társadalmi viszonyok gyors és →radikális, meghatározott célra irányuló megváltoztatása. Jóllehet az ó- és a középkori gondolkodók is tisztában voltak a politikai fordulatok, →konverziók jelentőségével, nem használtak a ~mal rokon értelmű, pozitív előjelű kifejezést – legfeljebb a ~nak is fordított *res novae*-t ('újság'), amelyen leginkább 'riasztó változást', 'zavargást' vagy 'zendülést' értettek –, mert ember- és társadalomképükbe nem illett az ilyen fejlemények kívánatos voltának a feltételezése. A szóval kezdetben csak a csillagászok éltek, ahogyan Kopernikusz is a *De revolutionibus orbium coelestium* („Az égitestek keringéséről", 1543) címet adta nevezetes munkájának, az olasz →reneszánsz politikai gondolkodói, például →Machiavelli már említett *rivoluzioné*kat, de 'felfordulás' értelemben. A csillagok örök körforgása részben a széles körben elterjedt asztrológia miatt a politikai szerencse végzetszerű forgandóságát, a *revolutio* ('visszafordulás') pedig a kezdeti állapot helyreállását fejezte ki. →Angliában az 1688-as politikai válság megoldását ilyen értelemben nevezték „dicsőséges ~"-nak (*Glorious Revolution*), mert nem valami újat hozott létre, hanem a korábbi →alkotmányos-monarchikus berendezkedéshez fordult vissza. Egy emberöltővel később →Rousseau és Voltaire azonban már alkotó tevékenységnek gondolta a ~t, s azon „ujjongtak", hogy a →felvilágosodás elhintette „a nagy ~ magvát". Kisvártatva a felkelt nép le is rombolta a →zsarnokság roppant jelképét, a Bastille-börtönt, amelynek mind a hét foglyát kiszabadította, hogy néhány év múlva tízezrekkel végezzen a nyaktiló, százezrek legyenek politikai fogollyá, →polgárháború és →háború dúlja az országot és a földrészt. Nagyrészt éppen a ~ak elkerülése végett bontakozott ki a →konzervativizmus, és próbált a kihívásukra válaszolni, nem utolsósorban jogkiterjesztő reformokkal. A →marxista elmélet a nagy társadalmi ~, az osztályharc szükségszerű következményének elkövetkeztét hirdette. A baloldali, társadalomkritikai gondolkodásban a XIX–XX. század fordulóján megjelent az evolúció eszméje is, amely az új társadalmi világot megvalósító változásokat fokozatosan, erőszak nélkül képzelte el (→szociáldemokrácia). →Lenin viszont azt az elvet képviselte, hogy a bolsevik élcsapatnak bármi áron meg kell ragadnia a hatalmat, a →proletárdiktatúrában pedig szabad folyást kell engedni a népharagnak. Amitől tehát a francia ~ →Európa legnagyobb részét elriasztotta, azt a marxisták kívánatosnak és szükségszerűségnek tartották. A bolsevikok 1917-es puccsától kezdve a kommunista ~aknak csaknem 100 millió ember esett áldozatául a világon (több mint kétszer annyian, mint a két világháborúnak együttvéve), az anyagi és a szellemi rombolást nem is említve. Ennek ellenére az az elgondolás, hogy az új építése csakis a régi lerombolása után következhet, és ebben a közös cselekvés szabadsága valósul meg, a legutóbbi időkig szította a ~vágyakat, igazolásuk pedig mindmáig hat. Ettől eltérően a →konzervatív ~ eszméiben inkább a ~ régebbi jelentése tűnt fel. Tocqueville óta a ~elméletek sajátos problematikája az unalom (*ennui*) elutasításának aktivizáló hatása (→diáklázadások).

Amikor a ~ és a szabadságharc összefonódik, a polgárháború mozzanata többnyire hiányzik, a →nemzet hamar kialakítja alkotmányos berendezkedését, és az önállóságra összpontosít (→forradalom és szabadságharc, 1848, 1956), mint az amerikai ~ban is, amelynek vitatják is ~ voltát, hiszen nem nyúlt a társadalmi viszonyokhoz, amit sokan a ~ ismérvének tekintenek. Kelet-Európa kommunistaellenes ~ai egyben nemzeti függetlenségi mozgalmak is voltak. Ezekben a helyzetekben nehéz következetes konzervatív álláspontot kialakítani.

Ahogy a szavaknak természetszerűleg több jelentésük van, a ~ szó használata átterjedt más területekre is, így beszélünk szexuális, mezőgazdasági vagy ipari ~ról, illetve Thomas S. Kuhn tudományfilozófus nyomán →tudományos ~ról is, amikor újféle, a folytonosságot megszakító tudományos látásmód (paradigma) jön létre.

Arendt, Hannah: *A forradalom* (1963; m. 1991).
Burke, Edmund: *A töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990).
Cohen, I. Bernard: *Revolution in Science* („~ a természettudományban", 1985).
Furet, François és Mona Ozouf: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture I–IV.* („A francia ~ és a modern politikai kultúra megteremtése", 1990–1994).

KA

forradalom és szabadságharc 1848–1849-ben A polgári átalakulásra tett rendkívüli magyar nemzeti erőfeszítés négy szakaszban zajlott. Az elsőben (1848. március 15. – április 11.) a törvényes vagy törvényesített forradalom, ahogy újabban a kutatások nevezik; a másodikban (1848. április 11. – szeptember 11.) a Batthyány-kormány konszolidációra tett kísérlete; a harmadikban (1848. szeptember 11. – 1849. április 14.) az önvédelmi, a negyedikben (1849. április 14. – október 4.) a függetlenségi háború.

A magyar →forradalom kitörését és sikerét az év eleji délolasz, párizsi, majd bécsi forradalom tette lehetővé. Így az 1847 novembere óta ülésező rendi országgyűlés alsótáblai liberális reformellenzéke lehetőséget kapott a polgári átalakulás programjának megvalósítására. 1848. március 3-án →Kossuth felirati javaslatban igényelte a →törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés és a jobbágyfelszabadítás megvalósítását. Továbbá alkotmányt követelt, ám nemcsak Magyarországnak, hanem Ausztria népeinek is.

Március 15-én, miközben az országgyűlés küldöttsége Bécsbe indult, hogy az udvarral elfogadtassa Kossuth felirati javaslatát és a független, felelős magyar kormány kinevezését, Pesten a márciusi ifjak cenzori engedély nélkül kinyomtatták Petőfi „Nemzeti dal"-át és az Irinyi József megfogalmazta „Tizenkét pont"-ot, kiszabadították a politikai fogoly Stancsics (Táncsics) Mihályt.

E hírek hatására az udvar meghátrált: kinevezte Batthyány Lajos grófot miniszterelnökké, aki első intézkedéseként kihirdette a jobbágyfelszabadítást. Kormánya reformellenzékiek, pártonkívüliek és konzervatívok nagykoalíciója volt. Az országgyűlés törvények sorában formálta meg az új, polgári magyar állam kereteit. Az V. Ferdinánd szentesítette, ún. áprilisi törvények öt célt kívántak elérni: 1) az ország törvényes önállósága a független, felelős kormány felállításával; 2) az állami egység helyreállítása a →Partium visszacsatolása és az →Erdéllyel való unió révén; 3) a polgári szabadságjogok érvényesítése (úrbéres viszonyok eltörlése, törvény előtti egyenlőség, sajtó- és gyülekezési szabadság, bevett vallások egyenjogúsága); 4) a polgári alkotmányosság bevezetése (népképviseleti országgyűlés, városi tisztújítások); és 5) a belső rend fenntartása (a megyei hatóságok ideiglenes rendezése, nemzetőrség felállítása).

A törvények nem rendelkeztek a nem magyar lakosság jogállásáról, a nem úrbéres szolgáltatások eltörléséről, a céhek megszüntetéséről, illetve a zsidóság emancipációjáról, ahogyan nyitott kérdés maradt Magyarország és Ausztria viszonya is, noha a kormány láthatóan az uralkodó közösségére, a tiszta perszonálunióra kívánta korlátozni azt.

Batthyány elérte a Magyarországon állomásozó császári-királyi alakulatok kormány alá rendelését, és kezdeményezte az önálló magyar honvédség felállítását is. A pénzügyminiszter Kossuth önálló pénzjegyek kibocsátásával biztosította az ország gazdasági életének működését.

A →nemzetiségi kérdés polgárháborús feszültséget gerjesztett. Josip Jellačić horvát bán kezdettől fogva fegyverkezett a magyar kormány ellen, és a magyar pénz-, had- és kereskedelemügy osztrák államigazgatás alá rendelését követelte. A →Délvidéken a szerb lakosság és a határőrök lázadtak fel. A békekísérletek sikertelensége miatt az országgyűlés 200.000 katonát és 42 millió forintot szavazott meg az ország védelmére, de az uralkodó nem szentesítette az erről szóló törvénycikkeket.

Az ország külpolitikailag is elszigetelődött: a franciák figyelmét a belső válság kötötte le, az olaszok katasztrofális vereséget szenvedtek a császári-királyi erőktől, a német egység meghiúsult, az angolok pedig tartózkodtak. Szeptemberben Jellačić megindult Pest felé. A kormány lemondott. Batthyány megbízott miniszterelnöki munkájának köszönhetően a magyar hadsereg Pákozdnál megállította, és kiűzte az országból Jellačićot. Erre Bécsben újabb forradalom tört ki, de a Bécs felmentésére indított magyar csapatok Schwechatnál vereséget szenvedtek.

Október 3-án a király feloszlatta az országgyűlést, és Jellačićot teljhatalmú biztosául nevezte ki. Az országgyűlés felhatalmazta Kossuthot a Honvédelmi Bizottmány vezetésére. Megindult a honvéd haderő tömeghadsereggé fejlesztése.

Ezek az események a későbbi értelmezések szempontjából egyfajta vízválasztónak számítottak: akik ellenezték a radikalizálódást (→Eötvös, Trefort Ágoston, →Széchenyi, Wesselényi Miklós), elhagyták az országot, mert úgy vélték, Magyarország az udvarral szembeni nyílt küzdelemben vereségre van ítélve.

December 2-án V. Ferdinánd lemondott a trónról, s a helyébe I. Ferenc József lépett. A magyar országgyűlés elutasította a szabálytalan uralkodóváltást. A császári hadsereg általános támadást intézett az ország ellen. 1848–1849 telén az önvédelmi harc táborában, mind a politikai, mind

a katonai elitben a bomlás jelei mutatkoztak. A császári-királyi fősereg támadását, majd a főváros feladását követően a képviselők egy része elhagyta az országgyűlést, a katonai elitből pedig több tucat magas rangú tiszt távozott. Az országgyűlés által december 31-én Windisch-Grätz táborába küldött békekövetség tagjai közül január elején a császári-királyi hatóságok letartóztatták Batthyányt; →Deákot pedig arra akarták rávenni, hogy Debrecenbe utazva, bírja rá a megadásra képviselőtársait, amire ő nem volt hajlandó. Ugyanakkor, bár a magyar hadsereg visszavonult, a fővárost is feladta, nem indult bomlásnak, február közepén pedig már támadásba lendült át. Az első kísérlete Kápolnánál még vereséggel végződött. 1849. március 4-én I. Ferenc József kiadta az olmützi alkotmányt, amely részekre szabdalta az országot. 1849. március közepére azonban József Bem csapatai felszabadították Erdélyt, Perczel Mór serege pedig a Délvidék nagy részét. Április folyamán a Görgei Artúr vezette magyar fősereg Pozsonyig űzte a császári-királyi fősereget, majd visszafoglalta Buda várát is. Április 14-én a debreceni országgyűlés Kossuth indítványára – az ún. Békepárt ellenében – kimondta az ország függetlenségét és a →Habsburg-ház trónfosztását. Szemere Bertalan vezetésével új kormány alakult. Folytatódott a törvény-előkészítő munka, amelynek eredményeként július 28-án megszületett a nemzetiségek, illetve a zsidóság részleges emancipációját kimondó két törvény.

A tavaszi hadjárat osztrák kudarcai után I. Miklós orosz cár 200.000 katonát ajánlott fel I. Ferenc József császárnak a magyar szabadságharc leverésére. Még így is két hónap kellett ahhoz, hogy a szövetséges erők legyőzzék a magyar hadsereget. Az 1849. augusztus 9-i temesvári vereség után Görgei tábornok augusztus 13-án kénytelen volt letenni a fegyvert az oroszok előtt. Példáját rövidesen a többi mozgó haderő, majd az erődök helyőrségei is követték. Utoljára a komáromi várőrség kapitulált október 2–4-én.

A szabadságharc leverése után a győztes osztrák fél bosszúhadjáratot indított. Maga a megtorlás már 1849 januárjában megkezdődött. A kivégzések csak 1850 nyarán értek véget; addig mintegy 150–160 főn (köztük Batthyányn és a honvédsereg több magas rangú tisztjén) hajtották végre a halálos ítéletet. Több százra rúgott a bebörtönzöttek, több ezerre a császári-királyi hadseregbe besorozottak száma. A függetlenségi harc ugyan vereséggel végződött, ám Magyarország végérvényesen a polgári fejlődés útjára lépett.

A forradalom és a szabadságharc tanulságainak levonása és értelmezése közvetlenül a vereség után megkezdődött. Kossuth és emigránstársai egy része úgy vélte, hogy a küzdelem akkor kezdhető újra, ha Magyarország valamilyen külső szövetségest talál ehhez, illetve ha sikerül kielégíteni a magyarországi nem magyar népek nemzeti igényeinek egy részét. Azaz nem az önvédelmi és a függetlenségi háború célszerűségét és jogszerűségét vonta kétségbe, hanem úgy vélte, hogy annak külső és belső feltételrendszere nem volt megfelelő a győzelem kivívásához.

Vele szemben az itthoni értelmezők (főleg →Kemény) a kossuthi politika felelősségét, kompromisszumképtelenségét hangsúlyozták, azt, hogy a konfliktus kiprovokálásában ő és követői ugyanúgy közrejátszottak, mint a birodalmi vezetés. Ezzel szemben a történeti kutatások tanúsága szerint az osztrák fél 1848 augusztusától egyértelműen Magyarország – ha kell, erőszakos – letörésében látta a birodalom jövőjét, s az 1848. augusztus vége és december vége közötti magyar tárgyalási és békeajánlatokat következetesen visszautasította. Más kérdés, hogy az 1860-as években osztrák részről is egyre erősödtek a Magyarországgal való megállapodás hívei, s az 1867. évi kiegyezés után a magyarországi politikai közbeszédben is fölerősödtek a kossuthi függetlenségi irányt bíráló s utólag illuzórikusnak minősítő hangok. Mind az 1867-es, mind az ún. függetlenségi irány hívei önmagukat vallották 1848 igazi örököseinek. Míg azonban a függetlenségiek azt hangoztatták, hogy 1848-ból logikusan következett 1849, 1867 pedig 1848 „feladása”, a →kiegyezéspárti publicisták és politikusok 1867-et 1848 „reális” változataként állították be. Ez a vita végigkísérte a →dualizmus időszakát. Az 1919–1944 közötti rendszer nemigen tudott mit kezdeni 1848 örökségével, bár a felerősödő Széchenyi-kultusz jelezte a hatalom birtokosainak tényleges preferenciáit (→Szekfű). 1945 s főleg 1948 után a kiépülő kommunista hatalom viszont saját történeti legitimálására próbálta fölhasználni 1848–1849-et, s önmagát tekintette az igazi örökösének és beteljesítőjének. Ennek ellenére 1848–1849 történeti megítélésében ma ritka egyetértés mutatkozik: a magyar nemzeti önrendelkezés máig ható, azonosságot formáló erőfeszítésének tekintik, s az eltérő értelmezések inkább csak a személyiségek (különösen Kossuth) történeti szerepének megítélésében

érhetők tetten. Az újabb szakirodalomban megjelent az események polgárháborúként történő értelmezése is, ez azonban csak az erdélyi és a délvidéki események tekintetében jogosult, s ott sem teljes mértékben. A horvát–magyar konfliktus alapvetően államjogi természetű volt, a szlovák–magyar szembenállásnál pedig jóval erőteljesebb volt a szlovák–magyar együttműködés.

Deák István: *A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben* (1979; m. 1994).
Gergely András: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből* (2001).
Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete* (2001).
Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben I–III.* (é. n. [1871]).
Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála* (2007).

HR

forradalom és szabadságharc 1956-ban A szovjet világ →Sztálin halála utáni politikai és társadalmi változásai tették lehetővé a kirobbanását. Nyikita Hruscsov pártfőtitkárnak a sztálini törvénytelenségekről szóló beismerő vallomása, amelyet a →Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán, 1956. február 25-én tett, világszerte megrendítette a szocializmusba vetett hitet, és a szovjet táborban, így Lengyelországban és Magyarországon is kiélezte a belső konfliktusokat. A magyar mozgalom az októberi lengyel tüntetésekkel való rokonszenv kinyilvánításaként kezdődött, de a magyar kommunista párton belül 1953 óta zajló küzdelem betetőzésével esett egybe. 1956 elején a Rákosi Mátyás és Gerő Ernő vezette sztálinistáknak sikerült a reformer Nagy Imrét és követőit háttérbe szorítaniuk, de a XX. kongresszus után a belső ellenzék a Petőfi Kör segítségével újra erőre kapott. A törvénytelenségek és a gazdasági hibák legfőbb felelősének tartott Rákosit a nyártól kezdődően már a Kreml sem támogatta. Ennek ellenére a budapesti pártvezetés elkövette azt a végzetes hibát, hogy figyelmen kívül hagyta a belső ellenzéke kérését, Nagy Imre visszavételét a pártvezetésbe, és Rákosit Gerővel, a rákosista politika másik megtestesítőjével váltotta fel. Miközben Lengyelországban a változtatási szándékot az engedmények és az új vezető, Władysław Gomułka népszerűsége hitelesítette, Magyarországon Rákosi elmozdítása nem csillapította, hanem szította az elégedetlenséget. Ennek kettős oka volt: egyfelől érzelmi és „nemzeti" a megszálló szovjet csapatok megalázó jelenléte, másfelől társadalmi-gazdasági az 1953 óta emelkedő, de még rendkívül alacsony életszínvonal miatt. A magyar társadalom egy része ekkor még hitt a szocializmus reformálhatóságában, támogatta a lengyel kibontakozást, és reménykedve várta Tito jugoszláv pártjának viszszatérését a szocialista közösségbe. A Rajk László volt belügyminiszter újratemetésén megjelent tömeg, később a debreceni, szegedi és budapesti egyetemeken indult spontán mozgalmak azonban jelezték, hogy a gyorsuló erjedésben könnyen kicsúszhat a vezetés a kommunisták kezéből.

Az október 23-i tüntetést néhány órán belül fegyveres felkelés és az első szovjet katonai beavatkozás követte. Az államapparátus felbomlásának a gyorsasága a konfliktus minden résztvevőjét megdöbbentette és megbénította. Október 24. és 31. között Budapesten hadüzenet nélküli háború zajlott, amelyben a politikai rendőrség a túlerőben lévő, ám a városi gerillaharcban járatlan szovjet egységek támogatását élvezve kegyetlen küzdelmet folytatott a több ezer főnyi, civilekből és egykori sorkatonákból álló felkelőkkel szemben. A legtöbb vidéki településen ugyanakkor a forradalom békésebb, „tárgyalásos" jelleget öltött. A közigazgatási központokban forradalmi bizottságok alakultak, és vették át az irányítást. A forradalom szereplőinek különböző elképzelései voltak a szocializmusról és a többpártrendszerről, ami gyengítette a senki által meg nem jósolt, nem tervezett forradalom esélyeit. November elejéig Nagy Imre miniszterelnök nem állt a szovjetellenes felkelés élére, inkább lépéskényszerbe kerülve követte az eseményeket. Csak akkor azonosult a forradalom ügyével, amikor november elején számára is egyértelművé vált a szovjetek árulása, a második, immár megsemmisítő beavatkozása.

A szovjet döntéshozatalban nem a felkelők által október 30-án elkövetett – utóbb sokat hangoztatott – atrocitások, hanem inkább a párhuzamosan zajló szuezi válság játszotta a fő szerepet. Hruscsovot a második intervenció elrendelésében az a nagyhatalmi megfontolás vezérelte, hogy határozottságot mutasson önnön befolyási övezetében. Miközben november első napjaiban jelentős szovjet haderő indult meg Magyarország felé, és ostromgyűrűbe vette Budapestet, a Nyugat politikai érdektelenséget tanúsított a térség iránt – részben a világháborútól való

félelmében. John F. Dulles amerikai külügyminiszter már az október 26-án elmondott beszédében egyértelművé tette, hogy az Egyesült Államok nem tekinti potenciális szövetségesnek a szovjet tömb országait. November első napjaiban ugyanakkor kiszélesedett a győztesnek látszó forradalom társadalmi bázisa, és elsősorban vidéken elindult egyfajta konszolidáció. Ezt példázta a Kiskunhalason november 2-án tartott önkormányzati választás. Ezt a kisgazdák óriási fölénnyel nyerték meg. A részt vevő pártok gyakorlatilag megismételték az 1945. novemberi választási eredményüket, jeléül annak, hogy a Rákosi-rendszernek nem sikerült alapjaiban megváltoztatnia a magyar lakosság politikai és erkölcsi értékrendjét. A fővárosban is, ahol október 27-én tűzszünet lépett életbe, megélénkült az egypártrendszer bevezetését követően feloszlatott pártok aktivitása. Nagy Imre volt szociáldemokratákat és kisgazdákat is bevonva koalíciós kormányt alakított. Ezt kétszer is átszervezte, utoljára államminiszternek →Kéthly Annát és →Bibó Istvánt, illetve honvédelmi miniszternek Maléter Pál ezredest, a Nemzetőrség egyik fő szervezőjét is meghívta. November 3-án a fogságából napokkal korábban, néhány száz politikai fogollyal együtt kiszabadított →Mindszenty József bíboros kemény hangvételű beszédet olvasott fel a rádióban, a katolikus egyház ellen elkövetett sérelmek (a földbirtokok elvétele, egyházi iskolák államosítása) jóvátételét követelve. Utóbb az a megalapozatlan vélekedés alakult ki, hogy Mindszenty ezzel hozzájárult a Nagy Imre-kormány lejáratásához. Valójában a második, november 4-én, a Maléter Pál vezette magyar tárgyalóküldöttség letartóztatásával kezdődő szovjet intervenció tett lehetetlenné minden politikai egyezkedést, és csökkentette nullára a magyar döntéshozók mozgásterét. Miután november 4-én rádióbeszédében még a védekezés folytatására biztatott, Nagy Imre a legfontosabb politikai vezetők kíséretében a budapesti jugoszláv követségre menekült. Ezalatt Kádár János a szovjet ellenőrzés alatti Szolnokon bejelentette a „forradalmi munkás-paraszt kormány” megalakítását. A harcok három hetének mérlege a szovjet csapatok oldalán közel ezer, a felkelők oldalán több mint 2500 halott és több mint 10 ezer sebesült volt. A munkásszármazású áldozatok aránya meghaladta a 80%-ot; nagy részük fiatal férfi volt. 1956. decemberig, amikor a hatóságok lezárták a nyugati határokat, és előkészítették a több tízezer embert érintő – példátlan – megtorlásokat, közel 200 ezren hagyták el az országot. A megszálló csapatok 860 embert hurcoltak el a Szovjetunióba, a bíróságok 26.621 elmarasztaló ítéletet hoztak, közülük 613 főt öt–tíz éves, 65-öt életfogytiglani börtönbüntetésre, 367-et halálra ítéltek (köztük 269-et egyértelműen 1956-os szerepvállalásukért). 13 ezer embert internáltak, tízezrek kerültek rendőri felügyelet, 300 ezren rendőrségi megfigyelés alá, további tízezrek veszítették el állásukat; az elítéltek hozzátartozóit sújtó egzisztenciális diszkriminációt még felmérni is nehéz. (1848–1849 miatt az osztrákok kb. 150, a második világháború és a vészkorszak miatt a népbíróságok 189 halálos ítéletet hoztak.)

Az 1956-os forradalom és szabadságharc történetét a →Kádár-rendszer tabutémává tette. Kezdetben külföldről támogatott ellenforradalomnak bélyegezte, majd az 1970-es évektől a saját értelmezésének fenntartása helyett inkább a kollektív emlékezetből való eltávolítására törekedett, amire a megtorlások megszüntetése és a viszonylagos jólét biztosítása után érthetően volt fogadókészség. Számos másként gondolkodó és nyugati megfigyelő (Bibó István, Heller Ágnes, Kemény István, Bill Lomax stb.) azonban hangsúlyozta, hogy jóllehet a forradalom a szocialista kezdetből nyíltan kommunista- és szovjetellenes, demokratikus és nemzeti megmozdulássá változott, a →munkástanácsokat kifejezetten szocialista humanitárius utópizmus vezérelte. 1956 e baloldali értelmezését különösen ellenezték hivatalos szinten, mivel cáfolta a kádári propagandát, amely tagadta a munkásság tevőleges részvételét a forradalomban és az elért legfontosabb eredmények november 4. utáni megvédésében. A felkelők politikai álláspontja azonban jelentősen különbözött: a nemzeti függetlenség és a Moszkvától történő elszakadás tekintetében mutatkozó nemzeti egyetértést leszámítva politikai törekvéseik az antisztálinista szocializmustól a „harmadikutasságon” át a kapitalista demokrácia helyreállításáig széles körben mozogtak.

1989 után a halálraítélt és kivégzett Nagy Imrét nemzeti mártírrá alakította a hivatalos közemlékezet, jóllehet a forradalomban játszott szerepéről sok vita folyt. Egyesek politikai alkalmatlanságának jelét vélték felfedezni abban, hogy nem volt képes megfékezni a bukásra ítélt fegyveres felkelést. Mások azt vetették a szemére, hogy nem kezdeményezte a magyar hadsereg beavatkozását a második szovjet támadást követően. Az elemzésekben emellett egyre nagyobb

hangsúly esik a forradalom nemzetközi összefüggéseire: a szovjet döntéshozatal folyamatára, a Nyugat verbális és éppen ezért elhanyagolható támogatására, Jugoszlávia kétértelmű szerepére, valamint a szomszédos országokra és a nyugati kommunista pártokra gyakorolt hatásra. A forradalom bukása társadalmi átrendeződéshez és kollektív lélektani válsághoz vezetett. 1956 emlékezete a nyugati emigrációban, Magyarországon pedig a magánszférában, később a Kádár-rendszer ellen fellépő ellenzéki szubkultúrákban öröklődött. A vérbe fojtott felkelés referenciapontként és legitimáló alapként szolgált a rendszerváltó pártok és mozgalmak diskurzusában; így vált Nagy Imre újratemetése a politikai átalakulás szimbolikus tettévé, és így emlékezett meg róla mint elsődlegesen a parlamentáris demokrácia követeléséről a rendszerváltás utáni első demokratikusan megalkotott törvény (1990), majd az Alaptörvény is (2011). 1956 örökségét azonban a posztkommunista elitek gyakran emlékezetpolitikai ütközőponttá és aktuálpolitikai üzenetek közvetítőjévé tették. Emiatt, illetve az igazán népszerű műalkotások csekély száma miatt a ~ emlékezete elsorvad.

Az 1956-os magyar forradalom sokáig a szovjet tömb általános politikai válsága jelének számított, de a legújabb kutatások alapján át kell értékelni a XX. kongresszus, a lengyel október, de legfőképpen a magyar forradalom távlati hatásait a világpolitikára. A magyar válság Nyugaton kétségtelenül a kommunizmus tarthatatlanságát és a Szovjetunió sebezhetőségét, alapvető agresszivitását bizonyította, ezért felgyorsította az →európai egységesülést, a Római Szerződések aláírását, a közös piac létrejöttét (1957), illetve erkölcsileg végképp elfogadhatatlanná tette a Szovjetunió és a kommunizmus eszményítését a nyugati baloldali gondolkodók többsége számára. A blokkon belül azonban éppen ellenkezőleg hatott: a forradalomtól való félelem és a katonai beavatkozás ismét tömörítette a széthúzó kommunista országokat, s több mint három évtizednyi fennmaradást biztosított a szovjet rendszer számára – több helyütt a rendőrállami módszerek változatlan fönntartásával, sőt fokozásával. Az 1970-es évekre – különösen Magyarországon – szilárdabb politikai és társadalmi viszonyok alakultak ki, kiszámíthatóbbá vált az állampolgárok mindennapi élete. A központosítás és a közvetlen rendőrállami nyomás enyhült, és reformtörekvések jelentek meg. A szovjet rendszer a konszolidálódás jeleit mutatta, sokan a kapitalizmus és a létező szocializmus konvergenciájáról elmélkedtek. Nem az 1956-os törekvések felelevenedése, hanem a kapitalizmussal folytatott gazdasági és fegyverkezési verseny elvesztése, az adósságválság roppantotta össze a szovjet rendszert. 1956 emlékezete ezzel párhuzamosan bontakozott ki újra.

Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció: Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban* (2007).
Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)* (2014).
Szakolczai Attila és Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma I.* (2003).
Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma II.* (2006).
Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban* (2012).

SB

A föderalista Az Egyesült Államok alapítói közül Alexander Hamilton, James Madison és John Jay által írt és New York-i lapokban 1787–1788-ban, *The Federalist* címmel publikált (*The Federalist Papers*ként is emlegetett) cikksorozat (m. 1998). Célja az állam lakóinak meggyőzése volt a nemrég elfogadott új, szövetségi alkotmány megfelelő voltáról. Az elsősorban Madison és Hamilton által készített, a római köztársaság egyik alapítója után *Publius* álnéven közzétett írások az →amerikai államalapítás és alkotmányozás politikaelméleti hátterének legteljesebb és legautentikusabb kifejtését tartalmazzák, és ekként vonultak be az egyetemes politikai gondolkodás klasszikusai közé. A cikksorozat legfontosabb megállapításai a politikai pluralizmus kívánatosságára, a →hatalommegosztás szükségességére, a →fékek és ellensúlyok rendszerére, az erős végrehajtó hatalomra, valamint a →„többség zsarnokságának” elkerülésére vonatkoznak. „Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket”, írja Madison ~ talán legtöbbet idézett passzusában. Az amerikai alapítók olyan kormányzati rendszer alapjait rakták le, amelyben emberek kormányoznak embereket – úgy, hogy a lehető legkevesebb kárt okozhassák egymásnak.

Chernow, Ron: *Alexander Hamilton* (2004).
Epstein, David F.: *The Political Theory of the Federalist* („~ politikaelmélete”, 2007).
Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről* (2003).

MT

föderalizmus A föderális elv a politikai társulás azon módja, amely különböző politikai közösségeket egyesít egyetlen átfogó politikai rendszerbe úgy, hogy eközben minden – a társulásba bevont – politikai közösség megőrzi saját politikai integritását. Minthogy a nagy, átfogó politikai rendszerek leggyakoribb intézményesülési formája az állam, a ~ elsősorban a föderális szerkezetű államok révén jelenik meg. Ezekben a területi hatalom a föderáció szintje és az egyes tagállamok között az alkotmány által szabályozott módon oszlik meg; a megosztást egyik fél sem módosíthatja egyoldalúan. Egyes föderációk esetében a tagok a közös állami keretet megelőzően, „önmagukban" is létező közösségek voltak, a föderációban pedig világosan elkülönülő területi közösségekként léteznek (Belgium, Svájc). Másoknál a területi elkülönülés etnikailag semleges (Ausztrália, Egyesült Államok, Ausztria). De a területi egységek elhatárolásának kezdetben még ezekben is gyakran „közösségi" alapja volt (New Hampshire, Connecticut határai eredetileg a különböző protestáns szekták közötti határvonalak voltak).

A ~ Kelet-Közép-Európa történelmében inkább politikai programként jelent meg. A kelet-közép-európai kis népek nemzetté válásának folyamatában az egyik dilemma az volt, hogy melyik a sikeresebb út: a független, de bizonytalan kisállamiságé-e, avagy a betagoló, de mégis biztonságot adó föderális kereté.

A ~ eszméje új dimenziót kapott az →Európai Unió jövőjével kapcsolatos viták révén. Az EU-t általában olyan államközi együttműködésnek tekintik, amely hasonlít ugyan néhány többnemzetiségű föderális államalakulatra, anélkül azonban, hogy lényegi fenyegetést jelentene az őt alkotó államok szuverenitására, tehát egyfajta „kvázföderációnak" tekinthető (→konföderáció).

Elazar, Daniel J.: *Federalism: An Overview* („~: áttekintés", 1995).

McKay, David: *Designing Europe: Comparative Lessons from the Federal Experience* („Európa megtervezése: a föderális tapasztalat összehasonlító elemzése", 2001).

Segesváry Viktor: *A közép-kelet-európai föderációs eszme története a 18. század végétől 1945-ig* (2004).

KBM

föld 'Földbirtok' értelemben szinte minden társadalomban meghatározó fontosságú gazdasági tényező. Komoly szerepet játszott az ókori civilizációkban (lásd a Római Birodalom latifundiumait), és mint *feudum* (germán eredetű, középkori l. 'hűbérbirtok') létrehívta a földesúri–jobbágyi függőség láncolatát, azaz a *feudalizmus*t (nyelvújításkori magyar kifejezéssel *hűbériség*et), amely elnevezés a francia forradalom idején keletkezett erősen ideologikus éllel (vitatják is újabban általános alkalmazhatóságát). Magyarországon a feudális berendezkedésnek jogilag véget vető 1848. évi áprilisi törvények nem változtattak a birtokstruktúrán, miképpen az 1920-as – kismértékű – ~birtokrendezés sem módosított érdemben a nagybirtokok túlsúlyán. Ezt csak az 1945-ös radikális ~reform számolta fel, noha a kis- és törpebirtokok dominanciája rövid idejűnek bizonyult. Az erőszakos szövetkezetesítés (az orosz kölcsönszóval: *kolhozosítás*) a Rákosi-korszakban még csupán részlegesen, az 1960-as években azonban teljesen végbement, visszahozva a nagyüzemeket. Noha idővel lazult a téeszrendszer a →Kádár-korszakban, csak a rendszerváltozással szűnt meg végleg a ~beviteli kötelezettség. Az 1990-es évektől a tulajdonosi helyzet rendezésére a szövetkezeti és a kárpótlási törvények nyújtottak jogi keretet. Ennek ellenére jellemző lett a tényleges ~használat és a tulajdon szétválása, a nehezen kezelhető osztatlan közös tulajdon térnyerése, problémákat okozott az életképtelen parcellákat eredményező birtokaprózódás, valamint a külföldiek ~vásárlása és a zsebszerződések. Az ország Európai Unióhoz történő csatlakozásával (2004) a magyar ~birtoklást újabb kihívások érték a tőke szabad áramlásának alapelvéből adódóan (miközben az uniós agrártámogatás nő). A parlament 2013-ban új ~törvényt fogadott el, amely a magyar családi gazdaságok megerősítését és a közepes méretű agrárüzemek támogatását tűzte ki célul. A rendelkezés eredményessége körül heves viták folynak a ~vagyon koncentrációja miatt.

2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról.

Gyáni Gábor és Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (2003).

Katus László: *A középkor története* (2001, 2014).

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965* (2012).

Reynolds, Susan: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted* („Feudumok és vazallusok: a középkori bizonyítékok újraértelmezése”, 1994).
Tóth Ágota: „A magyar földtörvények rövid történeti áttekintése 1945-től 1994-ig”, *Jogelméleti Szemle*, 2011, 4.

BÁ

francia forradalom Az újkori európai történelem legszimbolikusabb eseménysora. 1789. július 4-én a feldühödött párizsi tömeg megostromolta a királyi önkényuralom szimbólumának tartott Bastille erődjét, és ezzel megindította azt a folyamatot, amely halálos sebet ütött nemcsak az *ancien régime*-en (’régi rend’), →Franciaország rendi berendezkedésén, hanem a királyi hatalom isteni jogalapjának →legitimációs eszméjén is. Bár a ~ új időszámítást hozott (kitörésének napja ma is a legfontosabb állami ünnep Franciaországban), s értelmezése a modern politikai cselekvés, a →forradalom legtartósabb mítoszát teremtette meg, a nagybetűs Forradalmat megtestesítő eseménysort ma már nem a szabadság eszméjének győzelmeként, sem a marxista társadalomtörténet osztályharcának szükségszerű állomásaként értékeli a kritikai történetírás, hanem legátfogóbb jelentésében alapvetően politikai-filozófiai folyamatok eredményeként. 1789 „újrakezdte” a történelmet, de nem is annyira társadalomtörténetileg, hanem a politikai reprezentáció nyelvezetének teljes megváltoztatásával: a legitimitást az alapul vett értékek egyetemességére építette, az Isten kegyelméből fennálló →monarchia eszméje helyébe a szabad és egyenlő állampolgárok egységes akarata alapján létrejövő →nemzet gondolatát állította.

A ~ a Bastille ostromával kezdődött, ám a befejezését nehezebb megállapítani. 1794-ben a jakobinus diktatúra és →Robespierre bukásával ért volna véget? Napóleon egyszemélyes hatalmának kiépülésével? Az ő bukásával? Vagy még később? A restaurációk sorával, majd az 1830-ban kitört júliusi forradalommal, amely véglegesen száműzte a Bourbonokat Franciaország királyi székéből, s csak radikalizálta a forradalmi örökséget, amellyel kapcsolatban politikai konszenzus csak az első világháború kitörése után, jó negyven évvel a francia–porosz háborúban elszenvedett katasztrofális francia vereség nyomán létrejött republikánus államrendszer végleges megszilárdulása után alakult ki?

Érdekes paradoxon, hogy a forradalmi folyamat, az egymásra következő események sora megállíthatatlanul, sajátos öntörvényűséggel bontakozott ki, miközben az egymást váltogató főszereplők szakadatlanul a forradalom lezárására törekedtek. Az alkotmányos monarchisták, a girondisták, Danton, Robespierre hatalomra jutva mind-mind meg akarták állítani azt a gépezetet, amelyet a kortárs arisztokrata ellenfél, a monarchista →Maistre a forradalom ellenállhatatlan erejének nevezett. A forradalom lezárásának problémája nem egyszerűen a kronológiára, hanem magára a forradalmi jelenség lényegére vonatkozik. A forradalom már a legkorábbi filozófiai értelmezéseiben is: egységes egész. De Maistre szerint a forradalomnak igazából nincs más szereplője, mint a forradalom maga: nem az emberek irányították, hanem a forradalmi szellem őket. A forradalmi jelenség e nagyon is szembeszökő vonását a filozófus-író a Gondviselés végzése felől igyekezett megragadni. A XIX. század legnagyobb francia politikai gondolkodója, →Tocqueville azonban a forradalom anarchikus pusztítása mögött meglátta a soha nem látott mértékben megerősödő központi hatalmat is: „De söpörjék csak félre a romokat!” – írta *A régi rend és a forradalom* (1856; m. 1994) című művében. „Egy rendkívül erős központi hatalmat fognak megpillantani, amely magához vonta és bekebelezte mindazt a tekintélyt és befolyást, amely korábban felaprózódott, szétosztódott az egész társadalomban, számtalan másodrendű hatalom, rend, osztály, foglalkozás, család és egyén birtokában. A világ a Római Birodalom bukása óta nem látott ehhez fogható hatalmat.”

A ~ban a népszuverenitás, a nemzet általános akaratán alapuló eszméje párosul a liberális →individualizmussal, amely szerint a →társadalmi szerződés biztosítja az ember szabad tevékenységét, érdekeinek és boldogságának elérését. A két elv szintézise csak azon utópia segítségével jöhetett létre, amely feltételezte, hogy legalábbis a jövőben a jogok gyakorlása az emberi egyetemesség szempontjai szerint alakul majd. A szintézisben benne foglaltatott ellentmondás ugyanúgy a ~ öröksége, mint az a szembenállás is, amely az állampolgárok egyetemességére alapított modern nemzetet hirtelen elszakította történelmétől. A nagy kortárs, a brit konzervatív gondolkodó, →Burke ebben az elszakításban látta a forradalom legnagyobb tragédiáját, s a tömeges méretű forradalmi terror szerinte nem másból született, mint e dilemma feloldhatatlanságából.

A ~ legélőbb öröksége szimbolikus. Ebbe nemcsak július 14-e, a trikolór vagy a Bastille tartozik

bele, hanem az újkori politikai kultúra egész kelléktára, az évfordulók, megemlékezések és emlékművek laicizált kultusza, sőt a parlamentáris demokrácia dichotomikus felfogása, a →jobb- és baloldal megteremtése is. A ~ mítosza azért olyan élő, mert belőle született a modern európai tömegdemokrácia – annak minden ellentmondásával. Ebben az értelemben a ~ a modernitás állandóan aktualizált s így le nem zárult része is.

Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990).

Furet, François: *A francia forradalom története* (1965–1966; m. 1996); uő: *Gondoljuk újra a francia forradalmat* (1978; m. 1994).

Haycraft, John: *A francia forradalom nyomában* (1989; m. 1991).

HP

Franciaország (Francia Köztársaság) Az →Európai Unió legnagyobb kiterjedésű és második legnépesebb állama, volt gyarmattartó hatalomként tengeren túli területekkel is rendelkezik. A középkor hajnaláig visszanyúló múltjával a világ egyik legrégebbi országa. Kulturális, gazdasági és katonai téren is meghatározó, a befolyását a francia nyelv széles körű használata, az →ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagsága, a világ második legkiterjedtebb külképviseleti hálózata és a nukleáris arzenálja biztosítja.

A francia →nemzeti identitást és politikai szemléletet a múltban gyökerező különlegesség- és küldetéstudat járja át. ~ a nyugati civilizáció éllovasaként, a kultúrák sokféleségén felülemelkedő *univerzális igazság* közvetítőjeként tekint magára. Az 1789-es →francia forradalom hármas jelszavára, a →„szabadság, egyenlőség, testvériség”-re nyúlik vissza a társadalomfejlődési és jóléti modellje. Erre a hagyományra támaszkodva tart ~ igényt meghatározó befolyásra. E hegemón törekvés a XIX. század elején Napóleon hódításaiban csúcsosodott ki, azóta bújtatottabban érvényesül a francia külpolitikában. A francia–német versengés, kapcsolat évszázadok óta meghatározza a földrész általános viszonyait. Mint világhatalmi tényező ~ a XX. század elejétől fokozatosan visszaszorult, a második világháború alatt átmenetileg el is vesztette e rangját, utána pedig kénytelen volt gyarmati területeitől megválni, és beismerni, hogy a nyugati civilizációra és politikára való befolyását →nemzetállamként egyre kevésbé tudja érvényesíteni. Az →európai egységesülés keretei közt azonban súlyának megfelelően tudja →nemzeti érdekei szerint alakítani az uniós és a nemzetközi kapcsolatokat.

A francia kultúrát mélyen áthatja a görög–római, illetve a →zsidó–keresztény hagyomány, de a jelenkor társadalmára a legnagyobb hatást az 1789-es forradalom után győzedelmeskedő →felvilágosodás eszméi, a →racionalizmus gyakorolja. ~ mindenekelőtt a szabadság hazája, ahol az egyéni →jogok és kötelességek különösen hangsúlyosak. Ebből a felfogásból táplálkozik a *laicitás*nak (*laicité*), az →állam és egyház radikális szétválasztásának, az állam semlegességének az elve, amely 1905 óta különleges szerepet tölt be a francia közfelfogásban. ~ ugyanis a hagyományos vallási értékek helyett új, az →állampolgárokat integrálni képes alapelveket fogalmazott meg. Így a Francia Köztársaság osztatlan, „laikus”, demokratikus és szociális állam, amelynek formája, miként hivatalos neve is kimondja: köztársaság 1871 óta – a Vichy-közjátékot leszámítva. Nem →nyelvi, kulturális vagy →etnikai alapon, hanem politikai →nemzetként definiálja magát; területi egysége sérthetetlen, és különleges jelentőséget tulajdonít a népképviseletnek mint →szuverenitása biztosítékának. Ezt a nemzeteszmét vették mintául Kelet-Közép-Európa népei, ami számos konfliktust idézett elő. ~ közjogi berendezkedése mindazonáltal többször is változott a XX. század során. A legmarkánsabb módosítást, az „Ötödik Köztársaság” megalapítását →de Gaulle kezdeményezte 1958-ban. E máig működő félelnöki rendszerben az államfő politikai súlya felülmúlja a parlamentáris berendezkedésű országokban megszokottat, megerősíti az ország hagyományosan központosított voltát – habár ezen az 1980-as évek decentralizáló törekvései jelentősen enyhítettek. A nyugati →jóléti államokhoz képest a francia erőteljesebben vesz rész a gazdaságban, mivel a francia felfogás szerint a súlyos gazdasági egyenlőtlenségek előbb-utóbb politikai egyenlőtlenségeket okoznak. E gazdasági-társadalmi modell megőrzése, védelme (úgymond: „az angolszász modellel szemben”) gyakori toposza a francia politikai vitáknak.

A francia politikai pártok vegyes ideológiai alapokra épülnek. Az elmúlt húsz-huszonöt évben a pártrendszert hagyományosan két nagy párt uralta: a Szocialista Párt, amely társadalmi kérdésekben liberálisabb, míg gazdaságilag inkább etatista megközelítést követ, illetve a nagyobbrészt →gaulle-ista, neo-gaulle-ista Köztársasági Párt,

amely konzervatívabb irányultságával a magánszférát és a piaci szemléletet helyezi előtérbe. A 2010 utáni évtizedben a nagy pártok mellé felnőtt harmadikként a szélsőségesen nacionalista, →populista, radikális Nemzeti Front, amely a kiábrándultakat, a →multikulturalizmussal, a →globalizációval és az Európai Unió →föderalista irányba mozdulásával elégedetleneket vonzza. Jelenleg nincs jelentős liberális párt a palettán, de a liberálisabb eszméket valló pártok, csoportok, politikusok alkalmanként érdemi befolyást gyakorolnak a nemzetgyűlési és az elnökválasztások kimenetelére (például *Mouvement Démocrate*, *MoDem*). Kuriózumnak számít Nyugaton az 1920 óta aktív Francia Kommunista Párt (PCF) a maga százharmincezer fős tagságával.

A XVIII. századtól ~ minden ízében átitatta a magyar szellemi életet: a francia nyelvtudás szinte intellektuális kötelességnek számított. A kiegyezés kori magyar konzervatív-szabadelvű közgondolkodók nyomon követték eszmetársaik, a liberálisabb →Tocqueville, illetve az ultramontán →Maistre vagy →Bonald munkásságát. A nem vallásos modern francia konzervatív gondolkodás, például Raymond Aron hatása már kevésbé érhető tetten Magyarországon, de a modern francia keresztény gondolkodókra mindig is felfigyeltek a magyar társaik, Henri Bergsonra például →Prohászka, Paul Claudelra Rónay György, →Jacques Maritainre →Barankovics István, Paul Ricoeurre vagy Jean-Luc Marionra, illetve a nem keresztény →Lévinasra számos mai tudósunk. Mindazonáltal a francia gondolkodás magyarországi hatása a XX. század második felétől jelentősen csökkent, a nyugati magyar emigrációban maradt számottevő. A XXI. század hajnalára a frankofília látványosan megrendült Magyarországon is. Kár.

Ádám Péter: *Franciaország alkotmányos rendje és politikai intézményei* (2007).
Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. Az emberek és a dolgok* (1986; m. 2004).
Duclert, Vincent: *La France une identité démocratique. Les textes fondateurs* („A francia demokrata identitás: az alapszövegek", 2008).
Fenby, Johnathan: *France on the Brink: A Great Civilisation in the New Century* („Franciaország a szakadék szélén: egy nagy civilizáció az új évszázadban", 1998).
Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1945–1995* (1996).
Manent, Pierre: *Situation de la France* („~ helyzete", 2015; a. *Beyond Radical Secularism: How France and the Christian West Should Respond to the Islamic Challenge*, „A radikális szekularizmuson túl: hogyan válaszoljon ~ és a keresztény Nyugat az iszlám kihívásra", 2016).

FG

Franco, Francisco (1892–1975) Spanyol tábornok és államfő. A →spanyol polgárháborúban (1936–1939) a demokratikusan megválasztott, ám radikálisan baloldali, „köztársasági" kormányt megdöntő jobboldal vezetője. Az antikatolicizmussal jellemezhető köztársaságpártiakkal szemben a katolicizmusra támaszkodott, ugyanakkor kíméletlenül fellépett minden ellenzéki és nemzetiségi (baszk, katalán) törekvéssel szemben. A róla elnevezett →diktatúrát sokáig fasisztaként írták le. Ma már inkább tradicionalista, →autokrata, →nacionalista rendszerként tartjuk számon, szemben a modernizáló és doktríner →fasizmussal és →nemzetiszocializmussal. ~ uralma nem volt →totalitárius. A *Caudillo* ('vezér') titulusa szerint nem a nép, hanem „Isten kegyelméből" kormányozta az országot. ~ Spanyolországa katolikus, nacionalista, →korporatív állam volt. A szindikalista mozgalomra, a Falange Españolára támaszkodott. Bár a polgárháború alatt ~ jelentős segítséget kapott Németországtól és Olaszországtól, s a második világháborúban is a tengelyhatalmakkal szimpatizált, de végül a semlegesség mellett döntött. A →hidegháború élesedésével ezért is nyílhatott meg előtte a lassú nemzetközi rehabilitáció kapuja, ettől kezdve főbb partnerei a nyugati hatalmak voltak. Utódának a korábban uralkodó Bourbon-ház hercegét jelölte ki, aki I. János Károly néven Spanyolország királya lett, és az autokrata rezsimet többpárti, pluralista alkotmányos monarchiává alakította át.

Calderón, Esperanza Yllán: *El franquismo* („A francoizmus", 2006).
Ellwood, Sheelagh M.: *Franco* (1994; m. 1997).
Harsányi Iván: *Franco* (2001).

SzG

frankfurti iskola A XX. századi nyugati-európai →marxizmus nagyhatású német gondolkodói önmagukra a *kritikai elmélet* megjelölést használták, ám a megalakulás helye miatt a ~ elnevezés terjedt el. 1924-ben a frankfurti egyetemen alapított *Institut für Sozialforschung* kutatói, fő-

ként Max Horkheimer, Theodor Adorno, Erich Fromm, Leo Löwenthal, illetve a későbbiekben csatlakozó Herbert Marcuse és Jürgen Habermas sorolhatók az iskolába. Elméleti-politikai elkötelezettségük alapvetően a →polgári társadalom és a polgári →tudományosság kritikájára irányult, ugyanakkor a szovjetrendszerrel szemben is fenntartották kritikai álláspontjukat. A →nácizmus hatalomra kerülését követően előbb Párizsba, majd New Yorkba emigráltak, ahol a Columbia Egyetemen létrehozták az *Institute of Social Research* utódintézményt. Itt fejezték be a →Németországban elkezdett interdiszciplináris kutatásukat a „tekintélyelvű személyiség”-ről. Ebben az időszakban a szociológiai-szociálpszichológiai irány erősödött fel tevékenységükben, és kritikai látásmódjuk kiváltképp a családon belüli szocializációs folyamtokra irányult. Kutatásuk elméleti hiányára utal, hogy a politikai intézmények elemzésére nem fordítottak figyelmet, s így nem tudtak meggyőző választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem lett „fasiszta fordulat” az →Amerikai Egyesült Államokban, noha ott is a németországihoz hasonló nagyságrendben azonosították a „tekintélyelvű személyiség”-et (azaz a →tekintélynek behódoló, →előítéletes személyiséget). A háború után visszatértek Frankfurtba, s ekkor már programszerűen is megfogalmazták az empirikus módszer és az elméleti irányultság összekapcsolásának szükségességét. Elméletük legnagyobb hatású összegzésében, *A felvilágosodás dialektikájá*ban (1947; m. 1990) a szerzőpáros, Adorno és Horkheimer az európai →modernség múltjával és jövőjével kapcsolatban pesszimista következtetésre jutott. A második németországi időszakban erőteljesen kritizálták a tömegkultúra jelenségét, illetve az 1961-ben meghirdetett és egy évtizedig tartó „pozitivizmusvitával” (amely elsősorban →Popper ellen irányult) kerültek utoljára az intellektuális érdeklődés középpontjába. Ennek ellenére a szellemi életben az 1980-as évekig megőrizték befolyásukat. A korabeli német filozófiai áramlatokhoz (fenomenológia, hermeneutika, →Heidegger-követők) elutasítóan viszonyultak. Az 1968-as →diáklázadások a zászlajukra tűzték elméletüket, kiváltképp Marcuse *Az egydimenziós ember* (1964; m. 1990) című könyvében foglalt változatát. Ám az iskola professzorai a gyakorlati-politikai életben inkább távol tartották magukat a fiatal →nemzedék →baloldali →radikalizmusától.

A ~ második nemzedékéhez tartozó Habermas tudományos hírnevét *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (1962; m. 1971) című elemző munka alapozta meg. Az ő figyelemreméltó intellektuális jellemzője, hogy későbbi vitapartnerei (Popper, Niklas Luhmann) hatására módosította elméletét. Ennek és az 1989–1990-es →közép-európai változások tapasztalatának eredményeként (is) részlegesen eltávolodott az iskola elméleti-politikai →hagyományától, ami egyébként pontosan mutatja e hagyomány filozófiai gyengeségeit. Habermas egyértelműen szakított az osztály- és forradalomelmélettel, elismerte a →vallás pozitív társadalomintegráló szerepét, de továbbra is fenntartotta a →kapitalizmus (polgári társadalom) kritikáját. Legújabb munkáiban a →civil társadalomra, az új társadalmi mozgalmakra tekint emancipációs forrásként, ahol a diskurzuselv (csak az a norma tekinthető érvényesnek, amelynek érvényességéről egy diskurzus résztvevői megegyeznek) alapján társadalmi konszenzusok jöhetnek létre, és az ebből kiinduló kezdeményezések a gazdasági, politikai, jogi rendszer instrumentalizáló, azaz az életvilágot gyarmatosító törekvéseit korlátozhatják, sőt, visszahódíthatják a már gyarmatosított életszférákat. Habermas a →posztmodern híveit mindig erős kritikával illette, mivel szerinte nem a modernség utáni helyzeten kell gondolkodnunk, hanem a modernség megvalósításán, amely még előttünk áll.

Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete* (1981; m. 2011).
Tar Zoltán: *A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete* (1977; m. 1986).
Wiggershaus, Rolf: *Die Frankfurter Schule: Geschichte, theoretische Entwicklung, politische Bedeutung* („A ~: története, elméleti fejlődése, politikai jelentősége”, 2008).

KA

Független Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (FKgP) Nagyatádi Szabó István alapította 1909-ben az első kisgazdapártot, a „népjogokért” (például oktatási, választójogi és földreformért) fellépő Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártot. Pártja 1918–1919-ben a demokrácia és a magántulajdon mellett állt ki, majd az 1920-as választásokon – Országos Kisgazda- és Földműves Párt néven – a második legnagyobb pártként végzett. A „csizmás parlament” nem volt idegen a régió politikai tendenciáitól (→agrármozgalmak, populizmus), és aggodalommal töltötte el

a konzervatív-liberális elitet. 1922-ben a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának sikerült a gyakorlatban magába olvasztania a kisgazdákat, létrehozva a →Keresztény-Keresztyén Földmíves-, Kisgazda- és Polgári Pártot. Mivel ez a formáció nem tudta hitelesen képviselni a →parasztság érdekeit, 1930-ban megalakult az ellenzéki ~, amelynek Gaál Gaszton, Eckhardt Tibor, majd a világháború éveiben Bajcsy-Zsilinszky Endre volt legkarakteresebb vezetője. A kisgazda-képviselők a zsidótörvények kapcsán különböző pozíciókat foglaltak el a kívánatosnak tartott szociálpolitikai újraelosztás és a felismert jogállamellenes diszkrimináció között. A ~ 1943-ban a németbarátság lazítását célzó memorandumot fogalmazott meg, majd szövetségre lépett a Szociáldemokrata Párttal. Az együttműködés a konzervatív és konzervatív-liberális háborúellenes körökhöz képest mélyrehatóbb változások szorgalmazásán alapult. A német megszállás után a párt több vezetőjét deportálták, Bajcsy-Zsilinszkyt a nyilas uralom alatt kivégezték. Az 1945-ös választásokon a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt néven induló alakulat gyűjtőpártként a szavazatok 57,03%-át szerezte meg, majd a szovjet nyomást érzékelve koalícióra lépett a Magyar Kommunista Párttal, a Szociáldemokrata Párttal és a Nemzeti Parasztpárttal. A koalíciós időszakban a párt fajsúlyos politikusai (Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Kovács Béla) miniszter- és köztársasági elnöki, illetve földművelésügyi miniszteri tisztséget töltöttek be. A kommunista „szalámitaktika”, majd hatalomátvétel 1949-re a ~ elsorvasztását eredményezte (Nagy és Pfeiffer Zoltán emigrációba kényszerült, Kovács a Szovjetunióban, Tildy házi őrizetben raboskodott). 1956-ban az újjáalakult ~ vezetői részt vettek a Nagy Imre-kormányokban. A →Kádár-korszak végén a ~ ismét újjászerveződött. Az 1990-es választásokon 44, az 1998-ason 48 mandátumot szerzett, és belépett az →MDF, majd a →Fidesz vezette koalícióba. Torgyán József botrányokban bővelkedő elnöksége azonban megmutatta a Kádár-korszak által megszakított hagyomány újraélesztésének nehézségeit. A ~ története során egy tradícióiban élő, mindennemű szélsőség iránt gyanakvó népréteg nevében keresett válaszokat a →modernizáció és a történelem kihívásaira. 1989 utáni lehetőségeit a belső feszültségek mellett mindenekelőtt a hagyományos értelemben vett parasztság megszűnése határolta körül.

Gergely Jenő (szerk.): *Magyarországi pártprogramok: 1867–1998* (2003).
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században* (2010).
Vida István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona: 1846–2010* (2011).

BÁ

függetlenség Az egyéni vagy közösségi döntéshozatal önállósága, →autonómiája, a jó döntés előfeltétele. Az államok ~e vagy nemzeti →szuverenitása a jelenlegi normarendszeren alapuló nemzetközi rend alapelve. A modern →nemzetállam fogalma az észak-itáliai reneszánsz városállamok diplomáciai rendszeréből és a →reformáció korából ered. A modern nemzetközi rendszer alapszabályait az 1648-as →vesztfáliai béke fektette le, amely a harmincéves háborúnak vetett véget, és létrehozta a szuverén nemzetállamok szekuláris nemzetközi rendszerét. A vesztfáliai béke főbb elvei: 1) a király szuverenitása saját országában (*rex est imperator in regno suo*); 2) akié a föld, azé a vallás (*cuius regio, eius religio*), de a nem bevett vallásúak meghatározott időben nyilvánosan, magánkörben szabadon gyakorolhatják vallásukat; 3) valamely →hegemón állam felemelkedését megakadályozó nagyhatalmi erőegyensúly a kontinensen.

Az olyan új kormányközi intézmények, mint az Európai Unió, az állami szuverenitás e felfogásán túllépnek, olyan szupranacionális, →nemzetek fölötti szerveket képeznek, amelyek a nemzetállamok ~ét szerződésben meghatározott területen korlátozzák. A ~ megőrzése nem összeegyeztethetetlen a nemzetközi szövetségkötésekkel, és fontos különbséget tenni az ideiglenes és az állandó szövetségek között.

Schmitter, Phillipe C. és Terry Lynn Karl: „What Democracy Is… and Is Not” („Mi a demokrácia…, és mi nem az”), *Journal of Democracy*, 1991, 3.

MS

G, Gy

Gaulle, Charles de (1890–1970) Francia tábornok, államférfi, a második világháborús francia ellenállás szimbolikus alakja, az Ötödik Köztársaság (1958–) alapító elnöke, a →gaulle-izmus névadója. Pályáját katonaként és történészként kezdte. Politikai gondolkodását mindvégig a pragmatizmus és a taktikai rugalmasság vezérelte, ahogy ezeket már a korai műveiben is a jól és sikeresen gyakorolt katonai mesterség jellemzőiként állította be. Későbbi szerepfelfogását előlegezte meg a méltatlanul ritkán idézett *Le fil de l'épée* („A kard éle", 1932) című könyvében, amelyben a jó (katonai) vezető erényeivel, a „jellem", a →tekintély, azaz a karizma mibenlétével foglalkozott. Az 1920–1930-as években folyamatosan igyekezett a politikai-katonai vezetésre, a francia érdekekre, a hadsereg modernizációjára, a németekkel szembeni védekezésre vonatkozó nézeteit elfogadtatni a politikai elittel, az esetek többségében (Paul Reynaud későbbi miniszterelnök kivételével) jobbára sikertelenül. A politikai arénába közvetlenül csak 1940-ben lépett be, amikor néhány napos államtitkári tevékenysége után – a gyors kapitulációval és a fegyverszünettel egyet nem értve – Londonba távozott, és onnan híres, 1940. június 18-i üzenetében arra szólította fel „azokat a francia tiszteket és közkatonákat, akik brit területen tartózkodnak, vagy oda tartanak […], hogy vegyék fel a kapcsolatot" vele. Meggyőződése volt, hogy az összeomlásszerű francia vereség, a háborúra való felkészületlenség oka elsősorban a hatékony politikai vezetést és a cselekvőképes végrehajtó hatalmat ellehetetlenítő, hektikus pártkoalíciókra épülő parlamentáris politikai rendszerben keresendő. Úgy vélte, →Franciaországnak olyan alkotmányra van szüksége, amely korlátozza a pártok közötti alkuk jelentőségét, és egyesíti a parlamenti és az elnöki köztársaságok előnyeit. Emiatt már az 1930-as évektől szembe kellett néznie a szélsőjobboldaliság és a köztársaság-ellenesség vádjával. A korszak uralkodó felfogása szerint ugyanis a →demokrácia és a parlamenti →köztársaság egymás szinonimái; tehát aki az erős végrehajtó hatalom mellett érvelt, az viszont →monarchistának, bonapartistának, esetleg diktatúrát kívánónak számított. ~ egyébként monarchista neveltetése ellenére köztársaságpárti és demokrata volt, a demokratikus felhatalmazáshoz látványosan ragaszkodott: egy elvesztett népszavazás miatt 1969-ben, önként távozott hivatalából. Sokat támadott alkotmányos koncepcióját ugyan már 1946-os bayeux-i beszédében egységes rendszerbe foglalta, ám a Negyedik Köztársaság parlamentáris elitjének ellenállása miatt csak 1958-ban lett lehetősége arra, hogy elképzeléseit a gyakorlatban is megvalósítsa. Az algériai válság nyomán ugyanis miniszterelnöki megbízatást kapott, és megalapította az Ötödik Köztársaságot, amelynek első elnöke lett. Ebben az elképzeléseinek megfelelő félelnöki rendszerben a végrehajtó hatalom feje nem a – parlamentnek továbbra is felelős – kormányfő, hanem a köztársasági elnök maga, aki az alkotmányos hagyományok értelmében irányítja a kül-, a védelem- és az Európa-politikát (azokat a területeket, amelyek ~ koncepciója szerint megtestesítik a nemzeti érdeket, és amelyeknek nem szabad párt- és koalíciós csatározások áldozatává válniuk). A ~-i alkotmányos rendszer működéséhez kezdetben (1958–1965) a személyes történelmi teljesítmény és a karizma, később (1965–) pedig a közvetlen demokratikus elem adta meg a legitimációt, mivel a francia elnök egy 1962-es alkotmánymódosítás nyomán éppúgy közvetlen választás útján nyeri el hivatalát, mint a parlament alsóházának tagjai.

További művei: *Háborús emlékiratok* (1954, 1956, 1959; m. 1973); *A remény emlékiratai* (1970, 1971; m. 2003).

M. Szebeni Géza: *Charles de Gaulle – Egy konzervatív forradalmár* (2013).

Shennan, Andrew: *De Gaulle* (1997).

SEP

gaulle-izmus Francia jobboldali politikai eszmeáramlat. Nevét →de Gaulle tábornokról kapta. A francia jobboldal ún. bonapartista (napóleoni) hagyományába illeszkedik a párt- és parlamenti

politikával szemben inkább a közvetlen demokrácia egyes elemeit támogató alkotmányos nézetei, illetve az alapító személyes tekintélye és autoriter stílusa miatt. A francia →nemzeti érdeket, az erős és cselekvőképes államot helyezi politikája középpontjába, egyéb tartalmi kérdésekben azonban pragmatikus álláspontot képvisel. A szakpolitikáiban →keresztényszocialista, →liberális és progresszív megoldásokat is alkalmazott (például a társadalombiztosítás megalapítása, költségvetési szigor, a szavazati jog kiterjesztése a nőkre, a fogamzásgátló tabletta használatának legalizálása). Az 1970-es években, de Gaulle elhunytát követően a neo-gaulle-izmus letett a „pártok feletti" ambíciójáról, és berendezkedett a pártrendszer →jobboldalán.

Berstein, Serge: *Histoire du gaullisme* („A gaulle-izmus története", 2001).
Rémond, René: *Les Droites en France* („A francia jobboldal irányzatai", 1954).

SEP

Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization of Economic Cooperation and Development, OECD) 1960-ban hozta létre 18 európai állam, az USA és Kanada. A szervezet elődje az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC) volt, amely 1948-ban Párizsban jött létre a háború utáni Európa helyreállítására szánt Marshall-terv megvalósítása végett. A ~ információ nyújtásával, elemzések készítésével, az ezeken alapuló döntésekre, esetleg többoldalú megállapodásokra vonatkozó tárgyalások megszervezésével kíván hozzájárulni a tagországok gazdasági fejlődéséhez és pénzügyi stabilitásához. Egyedülálló a nemzetközi szervezetek között abban, hogy a tagországok gazdaságpolitikáját ún. egyenrangúak vizsgálatának (*peer review*) vetik alá. Ez azt jelenti, hogy egy állam elemzett politikájának a vizsgálatát a többi ország képviselői végzik, így az ellenőrzöttek ellenőrzők is lesznek, ami biztosítja a jelentések tárgyilagosságát, problémaérzékenységét és a megoldásokra való összpontosítást. A ~nek jelenleg 34 ország a tagja, köztük 1996 óta Magyarország is.

Blahó András és Prandler Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények* (2011).
www.oecd.org

CzP

gazdasági növekedés Egy ország, illetve más, tágabb vagy szűkebb földrajzi egység határian belül előállított termékek és szolgáltatások reálértékének a gyarapodása. A jólét növekedésének elsődleges mértékeként általában az egy főre eső bruttó hazai terméket (*gross domestic product*, GDP) szokás megadni. Szűkebb fogalom tehát az egészségi állapot vagy az iskolázottság mutatóit is magában foglaló gazdasági fejlődésnél. Hosszú távon érvényesül, és nem azonos az üzleti ciklusok fellendülési szakaszával: a ~ az egy főre eső GDP trendjével leírható változást, míg az üzleti ciklus az e körüli ingadozást jelenti.

Az egy főre eső jövedelemmel megegyező egy főre eső GDP évi átlagos 1–2 százalékos növekedése a XVII. század végétől vált jellemzővé Nyugat-Európában és a tengerentúli angolszász országokban, a világ többi részén csak később. Az azóta tapasztalt ~ hatására az egy főre eső jövedelem Nyugat-Európában a 14-szeresére növekedett. A technológiai átvétel lehetőségének köszönhetően a mai szegény országok ennél sokkal gyorsabban is tudnak növekedni. A ~ jelentőségének megértéséhez hasznos hüvelykujjszabály az, hogy évi x százalékos ~ mellett az egy főre eső GDP 70/x évente kétszereződik meg.

Az egy főre eső fizikai tőkeállomány és a képzettség növekedése a folyamatos innovációval (technológiai haladással) együtt teszi lehetővé a ~t, és az utóbbi hiánya magyarázza legfőképpen az országok közötti jövedelmi eltéréseket. Ezért a ~ alapvető forrásai közé tartoznak a formális – politikai és gazdasági – intézmények, de nem hanyagolható el a formális intézmények jó működését lehetővé tevő kultúra, illetve a földrajzi-éghajlati tényezők szerepe sem. A ~ legfontosabb forrásai tehát az emberi tényezők: a képzettség, az innováció és az intézmények, ami azt sugallja, hogy nincs elvi akadálya annak, hogy egy szegény ország felzárkózzék a leggazdagabb országok sorába, illetve annak, hogy az egész világ „fejlett" legyen, amit különösen Kína és India, de az utóbbi évtizedben Afrika ~e is igazolni látszik. A ~ tehát nem a javak egyre nagyobb fizikai mennyiségének, hanem a korlátos fizikai mennyiségben rendelkezésre álló erőforrások egyre értékesebb kombinációinak létrehozását jelenti, aminek legfőbb forrása az emberi kreativitás. Az anyagi világ korlátossága ezért nem teszi lehetetlenné, hogy a ~ fenntartható – azaz korlátlan – legyen.

Bolt, Jutta és van Jan Luiten Zanden: „The First Update of the Maddison Project Re-Estimating Growth Before 1820" („A Maddison-projekt első frissítése: az 1820 előtti ~ újrabecslése"), *Maddison Project Working Paper*, 2013, 4.
Jones, Charles I. és Dietrich Vollrath: *Introduction to Economic Growth* („Bevezetés a ~be", 2013).

CzP

gazdasági társaság Önkormányzó, érdek alapú szervezet, amely tartós keretet ad az önkéntes termelési és kereskedési együttműködésnek. Kifejlett formájában jogi személyiséggel rendelkezik, korporáció. A mai →kapitalizmus természetesnek vett jellemzője, hogy az emberek többsége társaságok alkalmazottja, ám ez döntő különbség a XIX. század előtti korokhoz képest. A ~ az európai társadalom- és jogfejlődés egyedülálló terméke. Kialakulásában döntő szerepet játszott az autonóm testületek középkori tapasztalata, a jogi személyiség fogalmát kidolgozó →kánonjog, a középkori Itália szerződési, számviteli és értékpapírjoga, majd a holland és brit gyarmati részvénytársaságok létrejötte. A társasági forma révén szétválasztható a személyes és az üzleti vagyon, a tagok cserélhetők, s ezáltal az együttműködés „túléli" őket. Ez feltétele a nagy beruházásoknak és a hosszú távú hírnévépítésnek. A vállalatok a politikai közösség fontos köztes testületei, a →szubszidiaritás eszközei.

Berman, Harold J.: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition* („Jog és forradalom: a nyugati joghagyomány alakulása", 1983).
Hansmann, Henry, Reinier Kraakman és Richard Squire: „Law and the Rise of the Firm" („A jog és a vállalat felemelkedése"), *Harvard Law Review*, 2006, 119.
Kisfaludi András: *Társasági jog* (2007).
Sárközy Tamás (szerk.): *Gazdasági társaságok – cégtörvény* (2014).

MK

gazdasági teljesítmény mérése Egy nemzetgazdaság általános teljesítményének, egy ország gazdasági növekedésének, fejlettségének évtizedek óta legfontosabb mutatója a bruttó hazai termék (*gross domestic product*, GDP). A GDP egy adott országban egy év alatt előállított, végső felhasználásra szánt termékek és szolgáltatások összértéke (termelési oldalról), illetve az éves lakossági fogyasztás, a bruttó magánberuházás, a kormányzati vásárlás, valamint a nettó export pénzértékének összege (felhasználói oldalról).

A GDP mérésére az →ENSZ illetékes szerve először 1953-ban dolgozta ki a világszerte azóta is alkalmazott módszertant, az ún. nemzeti számlák rendszerét (*System of National Accounts*, SNA). Az SNA-t időről időre felülvizsgálják, a jelenleg hatályos 2008-ban született.

A GDP természetéből adódóan csupán becslés, és nem a gazdaság valóságos teljesítményét mutatja. A legnagyobb kockázati tényező e téren a →feketegazdaság arányának megbecsülése – Magyarországon például a GDP 15 és 30%-a közé teszik, ami óriási különbség. (Az illegális tevékenységből – kábítószer-kereskedelem, prostitúció, emberkereskedelem – származó jövedelmek egy uniós jogszabályból következően 2006-tól képezik a GDP részét.)

További nehézségeket jelent a gazdaság valós teljesítményének mérése szempontjából például a nominál-GDP reál-GDP-vé alakítása (azaz az árváltozások kiszűrése); a saját ingatlanban lakás értékének megbecsülése vagy éppen az a tény, hogy az adott évben megtermelt, de csak később értékesített javakat is a termelés évének piaci árán számolják el. Nem szerepel továbbá a GDP-ben az amortizáció mértéke (még becslés szintjén is nehéz összegszerűsíteni), a háztartási munka, az önkéntes munka, az egyetemi hallgatók humántőkébe való beruházása, a szabadidő értéke, a termelés során okozott környezeti károk mértéke stb. Ráadásul a GDP a jövedelmi egyenlőtlenségeket sem méri, az 1 főre jutó GDP csupán az átlagjövedelmet mutatja meg. Mindezen problémák és nehézségek miatt sokan gondolják úgy, hogy a modern politika túldimenzionálja a GDP jelentőségét.

A gazdasági teljesítmény mérésére használatos még a bruttó nemzeti termék vagy jövedelem (*gross national product*, GNP; *gross national income*, GNI) fogalma, amely a nemzeti tulajdonban lévő munka és tőke felhasználásával előállított teljes kibocsátást méri – beleértve a külföldön megtermelt jövedelmet is.

Mankiw, Gregory: *A közgazdaságtan alapjai* (2009; m. 2011).
Samuelson, Paul és William Nordhaus: *Közgazdaságtan* (2009; m. 2012).
www.ksh.hu

PS

genderelmélet →**nemiség, család**

globális kormányzás (*global governance*) A Föld egészét figyelembe vevő politika, amely az érték- és érdekközösség vélelmezett eszméjéből indul ki (→globalizmus, globalizáció). Mára a politikai koordináció egyre bővülő és fejlődő, formális és informális rendszere épült föl rá, amely kiterjed mind a kormányzat különféle szintjeire, a helyi, nemzeti, regionális és a →nemzetek fölötti testületekre, mind a nem kormányzati kulturális, vallási, gazdasági és politikai szervezetekre. A ~ tényezői a problémák közös voltát hangsúlyozzák, és megoldásukat a források egyesítésével és kollektív cselekvéssel kívánják elérni. A cél olyan nemzetközi normák, szabályok, politikák és programok alkalmazása, amelyek figyelmen kívül hagyják a nemzeti szuverenitást. Az ebből eredő globális szabályozási keret egyszerre korlátozza és ösztönzi a szereplőket a globális politika minden területén. Mindezen törekvések ellenére a politikai döntéshozatal változatlanul nem lépett ki a nemzetállami keretből, ahogy azt az Európai Unió döntéshozatali korlátai vagy az elvben globális joghatóságú Nemzetközi Büntetőbíróság el nem ismerése is jelzi.

Bírálói „transznacionális progresszivizmus”-nak nevezik a ~t, mert irreális célokat tűz ki, és azokat úgy állítja be, mint amelyek az emberi természetből következnek.

Fonte, John: *Sovereignty or Submission: Will Americans Rule Themselves or be Ruled by Others* („Szuverenitás vagy önfeladás: az amerikaiak önmaguknak vagy másoknak engedelmeskedjenek?”, 2011).

MS

globalizáció Korunk többrétű társadalmi jelensége, amely kiterjeszti és szorosabbá teszi a társadalmi kapcsolatokat világszerte. Míg a →nemzetközi kapcsolatokban az államok egymástól jól elhatároltak maradnak, a ~ szférája a határokon átívelő hálózatok együttesét képezi, hatása alól sem az államok, sem pedig a nem állami szereplők nem tudják kivonni magukat. A globális kereskedelem évszázadok óta létezik, már a XVI. századtól gazdasági világrendszerről beszélhetünk. A világvallások (kereszténység, buddhizmus, iszlám) megjelenése pedig szintén túlmutatott az etnikumok és az államok határain. A tudományos-kulturális kapcsolatok terén a *lingua franca*ként ('a frankok [bizánci szemmel: nyugatiak] nyelve') használt latin, majd ezt követően a fordításkultúra elterjedése biztosította a kölcsönös megértés-megismerés lehetőségét. A ~ alapvetően modern jelenség: az országok és az emberek egyre erőteljesebben függnek egymástól a megnövekedett gazdasági és kulturális csere, illetve a szorosabb politikai kapcsolatok következtében. A nemzetközi árucsere mértéke egységes szabályozást kíván meg, amelyet az olyan nemzetközi szervezetek révén valósítanak meg, mint a →Világkereskedelmi Szervezet és az →ENSZ. A határokon átívelő hálózatokon túlmenően a ~ révén a politikai instabilitás és egyéb határokat nem ismerő veszélyek, betegségek, ideológiai konfliktusok, környezeti hatások és dezinformáló törekvések is fokozottan érvényesülnek (a ~ következtében jelentkeznek széttagoló folyamatok is).

E változások nyomán többekben felmerült, hogy az emberiség olyan globális közösséget képez, amely megérett arra, hogy kollektíven, globális szinten járjon el. Míg a ~ leíró fogalom, a →globalizmus a folyamatot programként szorgalmazza. Vagyis különböznek azok a gazdasági, kulturális folyamatok, amelyek globális következményekkel járnak (~), azoktól a politikai, gazdasági törekvésektől, amelyek kifejezetten a ~ra irányulnak (globalizmus). Ez a nézet egészen más, mint az emberi testvériség korábbi felfogása, amely nem feltételezett az egyetemes politikai közösséget. →Aquinói Szent Tamás egyetemes közössége, *kozmopolisz*a minden emberre kiterjed, de nem más, mint olyan, Istentől elrendelt törvények összessége, amelyek erkölcsileg kormányozzák az emberi viszonyokat, és fölötte állnak minden mesterséges politikai egységnek, amelyhez az emberek gyakorlatilag tartoznak. A ~nak számos előnye is lehet, és noha egységesítő szabályozást kíván meg, a nemzetállamok meghatározó cselekvők maradnak e téren is.

Simon János (szerk.): *Globalizáció, regionalizáció és nemzetállamiság: tanulmányok a nemzetközi kapcsolatok és az újkori történelem tárgyköréből* (2016).
Stiglitz, Joseph E.: *Globalization and Its Discontents* („Rossz közérzet a ~ban”, 2002).

MS

globalizmus Politikai program, amely a →globalizációt bizonyos normákkal, értékekkel és jelentéssel kívánja felruházni. Három fő területen érvényesül. Először is a piaci ~ szorgalmazza és ünnepli a globális piacok szükségszerű egysége-

sülését. Ez az 1990-es években kibontakozó irányzat több, mint a neoliberalizmus, mert bár a piacot a középpontba helyezi, egyúttal a nemzetgazdaság szűk politikai keretei közül kiemeli, és globálisan fogja fel azt. Ezzel párhuzamosan, ennek baloldali kritikájaként bontakozott az igazságossági ~, mondván, hogy a piacok liberalizálása és egységesítése nagyobb társadalmi különbségekhez, környezetromboláshoz, globális konfliktusokhoz és erőszakhoz, a részvételi demokrácia elsorvadásához, az önérdek és fogyasztás elburjánzásához, a hatalom nélküliek végletesebb peremre szorulásához vezetett (→globális kormányzás). Fölfogható a piaci ~ bírálataként is a vallási ~, amely a globalizáció erőteljes →szekularizmusa ellenében jelentkezik. Míg a vallási ~ általában nem kötődik egyes vallásokhoz, az iszlám ~ mégis egyedi színt képvisel azzal, hogy a hívek közösségét, az *ummá*t globálisan fogja föl, középpontinak tartja a szent, akár fegyveres, akár fegyvertelen küzdelmet, a *dzsihád*ot az egyedüli Istenért és ummájáért.

Ambrose, Stephen E. és Douglas G. Brinkley: *Rise to Globalism: American Foreign Policy Since 1938* („Felemelkedés a ~ig: az amerikai külpolitika 1938-tól", 1971, 2012).
Steger, Manfred et al.: *Justice Globalism: Ideology, Crises, Policy* („Igazságossági ~: Ideológia, válságok, politika", 2013).

PPT

gonosz →**rossz**

Gömbös Gyula, vitéz (1886–1936) Katonatiszt, jobboldali radikális politikus, országgyűlési képviselő, miniszterelnök. Evangélikus kispolgári családból származott, majd katonai pályára lépett. 1919 januárjától a *Magyar Országos Véderő Egylet* (MOVE; a világháborúból hazatért katonatisztek érdekképviseletére szerveződött irredenta, majd ellenforradalmi tömegszervezet) első elnöke. A →Tanácsköztársaság idején a bécsi emigráció és a szegedi ellenkormány közt összekötő szerepet töltött be, a szegedi katonatisztek egyik hangadója és az ellenforradalmi erők meghatározó háttérembere: 1919-ben a Nemzeti Hadsereg, majd a →kormánypárt, 1921-ben pedig a IV. Károly visszatérését megakadályozó fegyveres erők szervezője. Az 1919-ben született magyar szélsőjobboldal, a fajvédő mozgalom egyik politikai vezéralakja. Radikális nézetei miatt →Bethlen István kiszorította a kormánypártból, 1923–1928 között az ellenzéki fajvédőpárt vezetője. Az ellenzéket ellehetetlenítő politikai rendszer működését megtapasztalva 1928-ban visszatért a kormánypártba, ahol honvédelmi államtitkár, miniszter, majd 1932-ben miniszterelnök lett. Kormánypárti politikusként látványosan megtagadta radikális →antiszemita nézeteit, de nem adta fel a fajvédő programnak – a keresztény középosztály és a magyar parasztság zsidósággal és nemzetiségekkel szembeni előnyben részesítésének – lassabb reformok révén való megvalósítását. Kormánya jelentős megszorításokkal, majd osztrák, olasz és német külkereskedelmi megállapodásokkal kivezette az országot a gazdasági válságból. Az 1935-ös parlamenti választáson számos hívét beültette a kormánypárti frakcióba, de Mussolinit mintának tekintő központosító belpolitikai terveihez ez kevésnek bizonyult; a konzervatív politikai elit megbuktatta. Horthy csak halálos betegségére tekintettel nem váltotta le. Neve a halálát követő években a diszkriminációra épülő jobboldali reformpolitika szimbólumává vált.

Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép* (2001).
Vonyó József: *Gömbös Gyula* (2014).

PR

görögkatolicizmus A bizánci rítuscsaládhoz tartozó keleti katolikus egyházak főként a kelet- és közép-európai térségben. A fogalom a XVIII. századtól kezdődően honosodott meg. A „görög" jelző a „bizánci" szinonimája, s nem utal etnikai hovatartozásra.

A keleti katolikus egyházak a keresztény hagyomány valamely keleti – bizánci, örmény, kopt, káld, szír (nyugati szír, keleti szír) – rítusát követik, és kánoni egységben vannak a latin rítusú római →Apostoli Szentszékkel.

A kánoni egység létrejöttének jogi aktusa az egyházi unió (innen az *unitus*, *uniátus* vagy *uniata* szavak), amely során meghatározott feltételek mellett adott keleti rítusú egyház vagy (jellemzően) annak egy része betagozódik a latin rítusú katolikus egyházba, elfogadva a római pápa egyházfőségét és a katolikus tanrendszert. Az unió elfogadásának alapfeltétele a keleti fél részéről a rítus sérthetetlenségének garantálása. Mivel a rítus fogalma magában foglalja a liturgikus szokások összességét, az egyházfegyelmet a maga sajátosságaival, valamint a saját teológiai és lelkiségi hagyományt, sérthetetlenségének biz-

tosítása megakadályozza, hogy a betagozódásból beolvadás legyen. Ilyen értelemben ez az adott keleti egyház fennmaradásának is záloga.

A keleti katolikus egyházak létrejöttét előmozdító unionista mozgalom a tanbeli különbözőségekből és egyéb okokból született egyházszakadások meghaladását célozta. Első jelentős mérföldköve a firenzei zsinaton megkötött – rövid életű – unió volt Róma és Konstantinápoly között (1439), amelyet további megegyezések követtek a szírekkel, koptokkal és örményekkel.

Közép- és Kelet-Európában a trentói zsinatot (1545–1563) követő →katolikus reform, valamint a felekezetszerveződés folyamatai adtak lendületet az unionista törekvéseknek. Elsőként a Lengyel–Litván Királyságban élő ruténeк (mai szóhasználattal: ukránok) 1596-ban kötött breszti uniójában született meg a mai Ukrán Görögkatolikus Egyház, valamint (a jóval kisebb) Fehérorosz Görögkatolikus Egyház. A szomszédos Magyar Királyságban a XVII. század során négy régióban – a Délvidéken (Márcsa, 1611), a Szepességtől Máramarosig terjedő tizenhárom vármegyében (Ungvár, 1646; Munkács, 1664), Nagyvárad térségében (a XVII. század utolsó évtizede) és Erdélyben (Gyulafehérvár, 1699–1700) – zajlottak le uniók, amelyek több bizánci rítusú népcsoportra (ruszinok, románok, szlovákok, magyarok) terjedtek ki. A Habsburg uralkodók – különösen Mária Terézia – jelentős támogatása mellett a XVIII. században kialakult a görögkatolikus egyházszervezet (gyulafehérvár–fogarasi, munkácsi, nagyváradi, kőrösi egyházmegyék), amely a XIX. században további jelentős fejlődésen ment keresztül (eperjesi, lugosi, szamosújvári egyházmegyék, az erdélyi román görögkatolikus metropólia). Az egyházszervezeti fejlődést 1912-ben a magyar görögkatolikusok számára létrehozott hajdúdorogi egyházmegye felállítása zárta. A Magyar Királyság területén létrejött görögkatolikus egyházak mai örökösei: 1) Rutén Görögkatolikus Egyház (metropóliai rangú, Ukrajna és az Egyesült Államok), 2) Román Görögkatolikus Egyház (nagyérseki rangú, Románia), 3) Szlovák Görögkatolikus Egyház (metropóliai rangú, Szlovákia), 4) Horvátország és Szerbia Görögkatolikus Egyháza (püspöki rangú, Horvátország és Szerbia), 5) Magyar Görögkatolikus Egyház (metropóliai rangú, Magyarország). A térség görögkatolikus egyházai számára a XX. századi kommunista totalitárius rendszerek rendkívüli megpróbáltatásokat hoztak. Az ukrán, a rutén, a román és a szlovák görögkatolikus egyházszervezetet a kommunista kormányzatok adminisztratív eszközökkel felszámolták, és kényszerűen betagozták a helyi ortodoxiába (ami a magyar ajkúak esetében külön is sérelmes volt), vezetőiket pedig bebörtönözték vagy munkatáborokba hurcolták. Újjászerveződésükre az 1989-es rendszerváltozások után kerülhetett sor.

Dél-Európában bizánci rítusú katolikus egyházakat találunk Olaszországban, Albániában, Macedóniában, Bulgáriában, Görögországban és Törökországban, míg a Közel-Keleten a melkiták több országra kiterjedő, pátriárkai rangú egyháza képviseli a bizánci rítusú katolicizmust.

Eltérő intenzitással minden görögkatolikus egyházban megfigyelhető a *latinizáció*, amelynek során az adott görögkatolikus egyház életében és liturgikus gyakorlatában – külső ösztönzésre vagy belső igazodási kényszertől vezérelve – bizánci rítustól idegen, „latin” elemek jelennek meg – gyakran az ortodox egyházaktól való különbözés bizonyításának igényétől vezérelve. A katolikus egyház a II. vatikáni zsinat óta arra ösztönzi a keleti katolikus egyházakat, hogy tisztítsák meg hagyományaikat és liturgikus gyakorlatukat a latin elemektől. Ez a folyamat heves viták közepette zajlik, különösen a kelet-európai térségben.

Ugyanitt érzékelhető leginkább a görögkatolikus egyházak sajátos szerepe a katolikus egyház és az ortodoxia közötti ökumenikus párbeszédben. Míg a katolikus megközelítés a görögkatolikus egyházaknak a „híd” szerepét szánta, az ortodoxia – különösen a szláv ortodoxia – számára a Rómával „uniált” közösségek az egyház egységének legfőbb akadályát jelentik. Ezért megszüntetésüket és az ortodoxiába való visszatérésüket az egyház egységének *conditio sine qua non*jaként definiálják. Mivel ez a feltétel a római Apostoli Szentszék számára nem lehet tárgyalási pont, a katolikus–ortodox párbeszédben lényegi előrelépés nem várható.

Farrugia, Edward G. (szerk.): *Encyclopedic Dictionary of the Christian East* („A keresztény Kelet enciklopédiája”, 2015).
Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak* (1971).
Véghseő Tamás és Terdik Szilveszter: „*…minden utamat már előre láttad*”*: Görögkatolikusok Magyarországon* (2012).

VT

Grotius, Hugo (1583–1645) Németalföldi jogász, politikus, teológus, költő. Legnagyobb ha-

tású művében, a száműzetésben írt *De iure belli ac pacis libri tres*ben (1625; m. *A háború és a béke jogáról*, 1960, 1999) adja a nemzetközi jog egyik első rendszerezett kifejtését a salamancai iskolába tartozó Francisco de Vitoria és Francisco Suarez írásai mellett. A jog forrásának nem az →államot, hanem a természetjogot tartotta, és e jog védelmében látta az előbbi feladatát. A klasszikus →természetjogi felfogás voluntarista hagyományához kapcsolódva Isten akaratából indult ki, amelyet azonban szerinte nem a kinyilatkoztatásából, a Szentírásból, hanem teremtménye, az ember természetéből ismerhetünk meg. Isten úgy alkotta az emberi természetet, hogy egyebek közt két, alapvető tulajdonság vezérelje: társas lény mivolta és az önfenntartás ösztöne. Mindkettő mérsékli és igazítja a másikat, és a legelemibb boldogulás is mindkettőt szükségképpen feltételezi. Ennélfogva tartózkodunk mások tulajdonától, és igyekszünk észszerűen érvényesíteni önérdekünket. E belátáson, észlény voltunk következetességén alapul az alapvető érték: a kötelességteljesítés, a szerződések betartása.

~ az önérdek észszerű érvényesítését nem tartotta ellentétesnek a háborúskodással, az erőszakkal, amivel ugyan közelebb került →Hobbes tételéhez, amely szerint a természeti állapot mindenki háborúja mindenkivel szemben, de azt elutasította. A →háború célja szerinte ugyanis az élet megóvása, az életszükségletek megtartása, megszerzése. A háborúnak számos fajtája igazságos, ahogyan a tomista teológusok a középkorban kidolgozták, de ~ szerint végső soron csak az a háború lehet igazságos, amely jogot véd. Az államok közötti viszonyra a társas lét indítéka és belátása ugyancsak érvényes: minden államot megillet az önfenntartás joga, és ezt érvényesítheti másokkal szemben. Az igazságos és az igazságosan lefolytatott háborúról (*ius ad bellum* és *ius in bello*) szóló részletes elemzései, az, hogy az államokat egymáshoz való viszonyukban fogta föl, és az az eszméje, hogy a nemzetek egymás iránti kötelezettségeik és jogosultságaik folytán közösséget képeznek, alapozták meg a nemzetközi jognak a nemzetállamok közötti kapcsolatként értett rendszerét, a béke és a háború eljárásainak szabályozását. Eszméivel, de diplomataként személyesen is közreműködött a harmincéves háborút követő rendezés, a →vesztfáliai béke előkészítésében.

A vallási tolerancia egyik első nemzetközi jogi szorgalmazójaként az eszme teológiai következményeit is igyekezett levonni. A korszak nagyhatású munkájában, *A keresztyén vallás igasságárul írott könyvei*ben (1627; m. 1732, fordította: „egy bujdosó magyar” [Diószegi Kis János]) a keresztyén egység hitelvi lehetőségeit boncolgatta.

Azzal, hogy a természetjogot „az ész parancsának” mondta, „amely megmutatja, hogy valamely cselekvésben erkölcsi helytelenség vagy erkölcsi szükségesség rejlik, és ennek következtében Isten, a természet teremtője, az ilyen cselekvést tiltja vagy előírja”, voltaképpen azt állítja, hogy az ember akaratának racionális megismerése egyet jelent Isten akaratának a megismerésével. Így azonban az is következik állításából, hogy mint a matematikai törvények, a természetjog önmagában megáll, független Istentől. Ahogy maga is írta: „Mindaz, amit mondottunk volt, még akkor is érvényes lenne, ha a végső gonoszságtól vezérelve megengednénk, hogy Isten ne volna (*etsi Deus non daretur*), és ne törődjék az emberek dolgaival.” Ezzel pedig sokak szemében döntő lépést tett a →szekularizáció irányában. Annyiban követte a klasszikus természetjogi hagyományt, hogy a természetjogról és ennek részeként az államok közötti (nemzetközi) viszonyok jogáról axiomatikus-deduktív modellt dolgozott ki, ám tartalmilag radikálisan szakított e hagyománnyal, s vele indult útjára a modern, észelvű természetjog.

Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola* (1942).

KA

Gulag (*Glavnoje upravlenyije iszpravityelno-trudovih lagerej* ’Javítómunka-táborok Főigazgatósága’) Szovjet kényszermunkatábor-hálózat. Hivatalosan 1930 és 1960 között állt fenn, de a „megbízhatatlan elemek”-nek szánt első büntetőtábort →Lenin utasítására állították fel 1918-ban, 1921-ben már nyolcvannégy működött. A ~ a →sztálini terroruralom két évtizedében, 1934–1953 között volt a legkiterjedtebb. Egyszerre volt az „osztályalapon” rendszerellenségként diszkrimináltak büntetőtábora és köztörvényes vagy politikai terheltként elítéltek munkabörtöne. Bírósági ítéletek, a belügyi szervek „külön tanácsi” határozatai, hatósági intézkedések (száműzetés) gondoskodtak arról, hogy a Szovjetunió – rabszlengben a „nagy börtönzóna”– egész területéről kellő számú utánpótlás érkezzen a szeparált ezernyi „kis zóna” börtöneibe, táborai-

ba, telepeire, beleértve a korabeli tömeges etnikai tisztogatások kárvallottjait is. Itt a szovjet tervutasításos rend szerint folytattak bányászatot, fakitermelést, út-, vasút- vagy csatornaépítést. (Gazdasági teljesítményüket a korabeli szovjet GDP három százalékára becsülik, ám a ráfordított fenntartási költségekről nincs megbízható információ.) A nemzetiszocialista *Endlösung*- ('végső megoldás') táborokhoz képest nem voltak eredendően haláltáborok, de büntetőkivégzésekkel párosított politikai diszkrimináló funkciójuk közepette a halálozási arány messze meghaladta a ~-rendszeren kívüli mortalitás mértékét.

Alekszandr Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* (1962; m. 1963) című kisregényében, majd *A Gulag szigetvilág* (1973; m. 1993, 2013) című terjedelmes – 1989-ig csak Nyugaton megjelent –, dokumentarista tanulmányában hívta fel a figyelmet a táborok valóságára. A tárgykörrel foglalkozók között mindmáig „számháború" folyik azt illetően, hogy a táborokban fogva tartottak és az elpusztultak száma milliós vagy tízmilliós nagyságrendű (mindmáig korlátozott, illetve esetleges a levéltárak erre vonatkozó iratainak kutathatósága). A csúcsra járatott években – például 1939-ben vagy 1948-ban – a források szerint is két és fél milliós a ~-zónák aktuális őrizeteseinek a száma. Élelmezési viszonyaik és a téli időjárás függvényében a halálozási ráta 10–30 százalék között pulzált, így évenként is több százezres nagyságrendű volt a létszámingadozás. Ezt figyelembe véve aligha túlzóak azok az összesítések, amelyek a sztálini időszak egészét tekintve 15–20 millió közé becslik a ~-on megfordulók összes számát, s ennek negyedére teszik a soha vissza nem tértek tömegét. A ~-táborok háromnegyede nem Szibériában volt – bár a munkafeltételek ott és a sarkkörön túli térségekben voltak a legkegyetlenebbek –, hanem a Szovjetunió Urálon inneni, európai vidékein.

Magyarországon erősen módosult a ~ értelmezése. A második világháború alatt és után több mint félmillió magyar került a Szovjetunióba hadifogolyként vagy civilként, „internáltként", ún. málenkij robotra. A három fogalom összemosódott a ~-ról szóló hazai diskurzusban, mint ahogy a szovjetunióbeli nyilvántartásokban is nehezen szálazható szét a háborús évek „nagyobb" Magyarországáról magyarként vagy németként (katonaként vagy civilként) fogságba hurcoltak száma a szabadulókétól, akik – az újabb határváltozások miatt – részben már a környező országokba kerültek „haza", egykori lakóhelyükre. A megérkezettek közül azok kerültek a ~-táborok valamelyikébe, akiket ottani bíróságok, külön tanácsok ítéltek el. Túlnyomó többségük fogvatartásáról a különálló Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatósága, a GUPVI (*Glavnoje Upravlenyije Vojennoplennih i Intyernyirovannih*) gondoskodott. Ennek kimutatásai 1947 tavaszán több mint kétszázezer magyar hadifoglyot regisztráltak, de közülük több mint 15 ezer a szomszédos országok állampolgára volt. Egy évvel később, 1948 tavaszára – újabb repatriálások nyomán – 115 ezerre apadt a számuk, ám még 1949 után is több mint 12 ezer hadifoglyot visszatartottak, és 9 ezer volt a ~-táborok valamelyikében raboskodó magyar őrizetesek száma. Egy 2005-ös szovjet adatközlés 60 ezer főre teszi a különböző szovjet lágerekben elhunyt magyarok számát, de legalább ugyanennyi azok száma, akik fogságba vetésük helyszíne és a lágerbeli regisztráció előtt/között útközben vesztették életüket.

Applebaum, Anne: *A Gulag története I–II.* (2003; m. 2005).
Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)* (2009).
Zemszkov, Viktor Ny.: *A Gulag – tényekben, adatokban* (1991; m. 1991).

GyGy

gyűlölet Az ember egyik alaptevékenysége és -tapasztalata, amely ellentétes a →szeretettel. Ahogyan a szeretet tárgya a →jó, a ~ tárgya a →rossz. A ~ lehet érzelem, de lehet beállítódás vagy hangulat is. Tágabban a szeretethez hasonlóan egyetemes elv, a valóság megsemmisítésére irányul (míg a szeretet a létrehozására és megújítására). A jó és a rossz dialektikájához hasonlóan (amelyben a jó összemérhetetlenül átfogóbb a rossznál) a szeretet is összemérhetetlenül átfogóbb a ~nél lélektani, erkölcsi és metafizikai értelemben egyaránt. Empedoklész szerint a világot a szeretet (*philia*) tartja össze, míg a ~ (*neikosz*) szétzúzza; a kettő kölcsönhatása okozza a valóság ciklikus létrejöttét és pusztulását. Platónnál a ~ az igazságtalanság eredménye és végül is kozmikus elv, amely a felbomlást segíti elő. Emellett a ~ a jó rosszal szembeni állapotát is kifejezheti, például az istenek „gyűlölik" a rosszat, és az igazságos ember „gyűlöli" az igazságtalanságot.

Az Ószövetség szerint „Hat dolog van, amit gyűlöl az Úr, s hét, ami utálattal tölti el szívét:

A gőgös szem, a hamis nyelv, az ártatlan vért ontó kéz, az álnokságot tervező szív, a gonosz ügyben járó láb, a hazudozó, hamis tanú, s végül, aki viszályt kelt a testvérek között” (Péld 6,16–19). Az Újszövetségben a ~ ugyancsak a rossz elvetésére irányul, de egyben az igazak elleni beállítódás is: „Boldogok vagytok, ha gyűlölnek benneteket az emberek… az Emberfia miatt” (Lk 6,22). A világ gyűlöli Krisztust (Jn 7,7); a tanítványok feladata, hogy irtózzanak a rossztól (Róm 7,15). A skolasztikus filozófiában és azt követően a szeretet és a ~, vagyis a tetszés és a nemtetszés alapvető érzelmi aktusok, amelyekkel a dolgokhoz gyakorlatilag viszonyulunk; ekképpen az erkölcs alapját képezik.

A politikai gondolkodásban a ~ a politikai cselekvés eszköze. →Machiavelli szerint a fejedelemnek ügyelnie kell arra, hogy ne gyűlöljék, csupán féljék. A szervezetlen emberi társadalom →Hobbes és követői szerint a ~ állapota. A ~ a másiktól való félelemből fakad, és elpusztítására irányul. →Kant a ~et az erkölcsi elvvel ellentétesnek tartotta, és megkülönböztette az antropofób embert a mizantróptól; az első szenvedései miatt elvonul a közösségtől, az utóbbi az embereket ellenségnek s ekként ~e tárgyának tekinti. →Marx és Engels *Kommunista kiáltvány*a nyíltan a „burzsoá despotizmus” ~ére és az ebből következő erőszakra szólít fel. A marxizmus osztályharcfelfogása szerint a proletariátus szükségszerű viszonya a polgársághoz és az arisztokráciához a pusztulásukra törekvő ~. Története során a →kommunizmus ezt a viszonyt számos módon kifejezte, és mitikus alapelv rangjára emelte.

A mai gondolkodásban a fenomenológia, különösen Max Scheler és Kolnai Aurél részesítette a ~et a szeretettel együtt kiemelt figyelemben. A politikában a ~ mint a politikai manipuláció eszköze jelenik meg, mivel lélektanilag hatékonyabb nagy tömegeket valaki vagy valami ellen hangolni, mint egy ügy mellett elkötelezni. A jogban kodifikálódott a ~bűncselekmény fogalma (*hate crime*). Ezen olyan bűncselekményeket értünk, amelyekben a tett elkövetésének indítéka az áldozat valamely társadalmi csoporthoz tartozása. Ilyen bűntettnek számít a bántalmazás mellett a zaklatás és a ~beszéd is. A Büntető törvénykönyv „a közösség tagja elleni erőszak” (216. §) tényállásával a nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz való tartozás, illetve különösen a fogyatékosság, nemi identitás és szexuális irányultság miatt elkövetett bántalmazást, a „közösség elleni uszítás” (332. §) tényállásával pedig a tettlegesség veszélyével fenyegető ~beszédet bünteti.

A kortárs szellemi miliőben a tények és felfogások elhallgatása gyakran →ideológiai ~re vezethető vissza, amely az igazság voluntarista kisajátításában gyökerezik (→utópizmus).

Egyed Péter: „A gyűlölet kora”, *Korunk*, 2008, 1.

Kolnai Aurél és Max Scheler: *Szeretet és gyűlölet, undor és gőg* (2015).

Levin, Jack és Gordana Rabrenovic: *Why We Hate* („Amiért gyűlölünk”, 2004).

MB

H

háború Fegyveres küzdelem két vagy több, külső vagy belső fél között azért, hogy a győztes rákényszeríthesse akaratát a vesztesre, követeléseit érvényesíthesse vele szemben (→erőszak, forradalom, polgárháború), ahogy Carl von Clausewitz *A háborúról* (1832; m. 1892–1894, 2013) című, klasszikusnak számító művében meghatározta. Egyúttal azt is állította, hogy a ~ nem az erőszak öncélú megnyilvánulása: „valódi politikai eszköz, a politikai tevékenység folytatása más eszközökkel". Nem a politika vége, hanem annak sajátos továbbvitele: céljait tehát a kormányzat fogalmazza meg.

Okai visszavezethetők egyéni szinten az ember eredendő gyarlóságára, társadalmi-közösségi szinten valamely állam militarista vagy antimilitarista kultúrájára, illetve a nemzetközi rendszer anarchiájára: a ~ lehet a felbomlott nemzetközi erőegyensúly helyreállításának az eszköze.

Mint az egyik legtöbb szenvedést előidéző emberi tevékenység, a ~ fő szerepet vitt az emberi gondolkodás történetében. Róla szólnak alapmítoszaink, az *Iliász* és a *Biblia* jelentős része. Az első ismert filozófusok egyike, Hérakleitosz azt a súlyos paradoxont hagyta az utókorra, hogy a szervezett emberölés nem más, mint „mindennek atyja". Így nem csoda, hogy a ~ról való gondolkodásban a létezés általános, metafizikai leírása és a ~s törekvések igazolása nem válik el egymástól. A platóni felfogás szerint a ~ az igazságosság győzelmének folyamata az igazságtalanság felett, amely győzelem az ész felülkerekedése a világban és az emberben. Az ész tehát végső soron képes mérsékelni a ~s indulatokat.

Az Ószövetségben Isten üdvtervének részét képezik a ~k. Jézus sem hirdetett egyértelműen pacifizmust (Mt 10,34; vö. 26,52), a Jelenések könyve szerint pedig a →jó és a →rossz végső, szent ~jában jön el a világvége, a valóság végső feltárulkozása. Ám sem Jézus, sem a kereszténység nem tulajdonított túlvilági, üdvözítő jelentőséget a ~nak vagy az abban való részvételnek – még ha utóbb a középkori lovagi eszményben és a keresztes hadjáratok búcsúszerző cselekedetként való beállításában közrejátszottak is ilyen indítékok. A keresztény gondolkodás fő sodrát e téren →Szent Ágoston határozta meg, aki az Isten városának apokaliptikus eljöveteléig az evilági uralkodó feladatát az igazságos rend és a béke fenntartásában látta, de az igazságtalansággal szemben indokoltnak vélte a fegyverhasználatot. S ebből kiindulva kidolgozta az igazságos ~ elméletét. Az ő nyomán →Aquinói Szent Tamás megkülönböztette a *ius ad bellum* (~ indításához való jog) és a *ius in bello* (hadijog, hadviselési szabályok) fogalmát. Az előbbinek feltétele 1) a politikai közösség vezetésére jogosult, szuverén uralkodó, azaz az állam, 2) az igazságos ok, vagyis a jogtalanul elvett dolog visszaszerzése, illetve a gonoszság megbüntetése, valamint 3) a helyes indíték, amely jelentette egyfelől a gonosz szándék (kegyetlenkedési vágy) hiányát, másfelől a béke helyreállítására való törekvést. A hadijog pedig – a skolasztikában külön alapossággal – azt részletezte, hogy harc közben mit szabad és mit nem. Az igazságos ~ hagyománya továbbélt a salamancai iskola, a domonkos Francisco de Vitoria és a kálvinista →Grotius tanításában és a jelentős részben általa kimunkált →vesztfáliai békerendszerben és így a modern nemzetközi jogban. Ez a hagyomány képezte a szellemi hátterét annak, hogy a ~ szélsőséges politikai eszközét több évszázadon keresztül viszonylag korlátozottan alkalmazták.

Az iszlámban a *dzsihád* ('küzdelem') egyrészt hitterjesztő vagy büntető, többnyire fegyverrel vívott szent ~t jelent, másrészt az Istenhez térő lélek belső küzdelmét, a „nagyobb dzsihád"-ot. Az iszlám és a nem iszlám hitű kutatók eltérően ítélik meg, hogy az előbbi mennyiben képez állami és/vagy egyéni kötelességet, illetve mennyiben adható vissza a „szent háború" kifejezéssel. Ez viszont már önmagában is jelzi, hogy az iszlamistának mondott ~s cselekmények, a →terrorizmus nem szükségszerűen következik e vallásból.

A harmincéves ~ és az angol polgár~ hatása alatt – mindkettőben közrejátszottak vallási indítékok is – →Hobbes természeti állapotnak fogta fel a mindenki harcát mindenki ellen, amelyből azonban az értelem alapján kötött társadalmi szerződés kiemelheti az embert. →Kant

pedig már úgy vélte, az immár felvilágosult értelem megvalósíthatja az örök →békét is, ami különös ellentétben állt azzal, hogy a felvilágosodás nagy politikai küzdelme, a →francia forradalom nyomán bontakozott ki a semmilyen erőforrást nem kímélő totális ~zás (honvédelem). →Hegel szerint a ~ az igazságosságra, a Szellem beteljesülésére irányul. Friedrich W. J. Schelling nyomán →Heidegger a ~ végső alapját az istenségben végbemenő belső konfliktusnak fogta föl.

A ~ természete nem, de a jellege korszaktól, technológiától, a harcoló ellenfelektől függően változik. A ~ fejlődési íve a hagyományos reguláristól a legújabb, hibrid, aszimmetrikus és kiberhadviselésig terjed (sokan a propaganda~t is ideértik). A ~k és a hadviselés a bevetett fegyverek alapján több korszakra oszthatók. A kezdetektől nagyjából a XIV–XV. századig a hidegfegyverek határozták meg a jellegét, ezt követte a tűzfegyverek kora, amelynek során a XIX. század közepéig az egylövetű, elöltöltős, ezután a hátultöltős, majd a többlövetű fegyverek jelentek meg a harcmezőkön. A nagy modellváltást az első világ~ jelentette, amelytől a ~ gépi korszakát számítjuk, s ezt követte a második világ~ végétől a nukleáris, tömegpusztító fegyverek kora. Ennek az időszaknak a beköszöntéig a rendelkezésre álló eszközök korlátozás nélküli bevetése jellemezte a ~kat. Ettől kezdve a fenyegető globális katasztrófa miatt a bevetett fegyverek korlátozását figyelhetjük meg (elrettentés). Noha manapság a ~s cselekmények következtében életüket vesztők száma visszaszorulóban van a más erőszakos halálnemekkel szemben, a ~k egyéb következményei (politikai szélsőségek terjedése, migráció stb.) immáron nagyobb globális hatásokkal járnak, mint korábban. A napjainkban lezajló haditechnikai forradalom nagyobb lehetőséget teremthet a polgári lakosság kímélésére.

A XX. század totális világ~i után – erős kanti indíttatásra – az →Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya kizárta az erőszak államok közötti alkalmazását, hacsak a Biztonsági Tanács jóvá nem hagyja. Így 1945 után a nagyhatalmak legfeljebb korlátozott célú ~kat viseltek egymással szemben, tartózkodtak teljes arzenáljuk felvonultatásától, és többnyire Európán kívüli hadszíntereken, bújtatott formában bonyolították le azokat. Egyre gyakoribbá váltak a nem államok, hanem függetlenségi mozgalmak (Vietnam, Algéria, Palesztina) vagy egyéb szervezetek (helyi hadurak, bűnszövetkezetek, terrorcsoportok) ellen viselt ~k. Mivel e felek ereje összemérhetetlen, ~juk aszimmetrikusnak minősül: az erősebbik könnyűszerrel megsemmisíthetné a másik teljes katonai potenciálját, a gyengébbik viszont megbéníthatja a másikat (→terrorizmus). Továbbá mivel e ~k elegyítik a hagyományos és nem hagyományos hadviselést (partizán harcmodor, népmozgalmak indítása), hibridnek is mondják azokat. A helyi konfliktus gyakran átalakul helyettesítő ~vá (*proxy war*), amelyben a ténylegesen harcoló felek helyettesítik a hadiállapotot tagadó, ámde érdekszférájuk növelésére törekvő nagyhatalmakat (Vietnam, Ukrajna stb.).

A 2001. szeptember 11-i USA-ellenes terrortámadások után elindított aszimmetrikus ~kat (Afganisztán, Irak, Észak-Afrika és Szíria) gyakran az igazságos ~ hagyományos érvrendszerével támasztották alá, számot vetve azokkal a *kivételes szükséghelyzetek*kel, amikor az államok nem kímélhetik a polgári lakosságot. Az igazságos ~ hagyománya meghatározó szerepet vitt azon gondolkodók körben (→Niebuhr), akik a →hideg~, azaz a fegyverkezési verseny megnyerését, nem pedig a békés egymás mellett élés utópiáját szorgalmazták. A hideg~ után látványosan csökkent a ~s konfliktusok száma. A többpólusú világrend is bizonytalansággal jár, miként a 2010-es évek közepének fegyveres konfliktusai is tanúsítják (a jelenkori ~k adatairól lásd az Uppsalai Egyetem Béke- és Konfliktuskutató Intézetének kimutatásait). A nukleáris elrettentésnek a hideg~ban kidolgozott, bár nem kockázatmentes stratégiája, amely eddig megakadályozta az atom- vagy kiterjedtebb hagyományos ~ kitörését, ma is hatékonynak látszik: a →nemzetközi közösség viszonylag sikeresen lép föl szabályainak a betartatásáért, az atomfegyverek elterjedésének a megakadályozásáért. Az ugyanakkor kérdéses, hogy az iráni atomprogram egyezményes korlátozása (2015) tartósnak bizonyul-e, illetve hogy Észak-Korea valóban felhagy-e nukleáris fegyverzetének kifejlesztésével.

Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről”, *Válogatott tanulmányok I.* (1986).
Clapham, Andrew és Paola Gaeta (szerk.): *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict* („Kézikönyv a fegyveres konfliktusok nemzetközi jogáról”, 2015).
Freedman, Lawrence: *Deterrence* („Elrettentés”, 2004).

Girard, René: *Achever Clausewitz* („Clausewitz befejezve”, 2007).
Münkler, Herfried: *The New Wars* („Az új ~k”, 2004).
Schmitt, Carl: „A partizán elmélete”, *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok* (2002).
Szun ce: *A hadviselés törvényei* (Kr. e. VI. sz.; m. 1963; *A háború művészete* címen, 2006).
Uppsala University Department of Peace and Conflict Research (www.pcr.uu.se/).
Waltz, Kenneth: *Man, the State and War* („Ember, állam és ~”, 1959).
Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars* („Igazságos és igazságtalan ~k”, 2000).

NL

Habsburgok Német eredetű uralkodócsalád, ők gyakorolták a dinasztiák közül a legnagyobb hatást az európai történelemre, s közel 400 évig ültek a magyar trónon is.

A család első nagy alakjának, Rudolf német királynak (1273–1291) sikerült megszereznie Ausztriát, amely ettől kezdve a törzsterületüknek számított. Hatalmuk házasságok révén növekedett: a gazdag Burgundia és Németalföld mellett megszerezték a cseh, a magyar és a spanyol trónt is. 1452 és 1806 között ők adták a német-római császárt. Legnagyobb fényüket V. Károly császár (1519–1555) alatt érték el, aki spanyol királyként gyarmatai révén elmondhatta, hogy „birodalmában soha nem nyugszik le a nap”. Károly kettéosztotta birodalmát: fia, II. Fülöp a spanyol területeket, öccse, Ferdinánd pedig a császári címet és a dunai országokat örökölte. A két ág török- és franciaellenes együttműködése a XVI–XVII. században meghatározta Európa sorsát.

A reformáció korában is katolikus dinasztia az →ellenreformáció vezetőjeként a harmincéves háborúban központi szerepet játszott. Ennek eredménye felemás volt: a császári hatalom megrendült, a protestánsok megvédték pozícióikat (→vesztfáliai béke), ellenben a cseh és osztrák tartományok felett megszilárdult az uralkodó és a katolicizmus hatalma. A XVII. század végének nagy sikere volt Magyarország felszabadítása a török uralom alól.

A XVIII. században előbb elvesztették spanyol területeiket, majd mivel VI. Károly (1711–1740) csak lányára hagyhatta birodalmát, a kirobbant osztrák örökösödési háborúban Mária Teréziának (1740–1780) kellett megvédenie és megszilárdítania a férje révén immár Habsburg–Lotharingiainak nevezett dinasztia hatalmát. A század második felében a →felvilágosodás hatására megreformálták a birodalmat (Mária Terézia, II. József, II. Lipót), amely azonban így is nehezen tudott szembeszállni a →francia forradalom és Napóleon kihívásaival, amelyekre II. Ferenc (1792–1835) és Metternich kancellár válasza a →konzervativizmus volt.

1815-től Bécs a Szent Szövetség konzervatív dinasztikus békerendszerének a központja lett (→európai koncert), s évtizedeken át állt ellen a →liberalizmus és →nacionalizmus ostromának, orosz segítséggel élve túl az 1848-as forradalmakat is. Ferenc József (1848–1916) hosszú uralkodása során különböző birodalmi szerkezetekben próbálta stabilizálni birodalmát. Az 1859-ben és 1866-ban elszenvedett vereségek folytán kénytelen volt beérni a közép-európai területeivel, s a magyarokkal kötött kiegyezés (1867) nyomán a dualista berendezkedésben találta meg a megfelelőnek vélt struktúrát. Konzervatív uralkodása a kultúra, a tudomány és a művészetek felvirágzását hozta el, s Bécs – Párizs mellett – a századforduló kulturális centruma lett.

Az első világháború a Habsburg trónörökös meggyilkolása nyomán robbant ki, s végül felemésztette a ~ erejét: I. (IV.) Károly (1916–1918) lett a dinasztia utolsó uralkodója. Fia és örököse, a népszerű Ottó főherceg (1912–2011) számára már nem kínálkozott komoly esély a hatalom visszaszerzésére.

Magyarországon a ~ uralkodtak a legtovább (1526 és 1918 között folyamatosan), s a hosszú idő alatt számos konfliktus határozta meg a magyarokkal való kapcsolatukat. Ezek egy része felekezeti ellentétekre vezethető vissza, hiszen a katolikus ~ gyakran korlátozták a magyarországi protestánsok jogait, ezért az utóbbiak körében erős a Habsburg-ellenes hagyomány. Az uralkodói jogok gyakorlása és az összetett birodalom kormányzása nem csupán a rendi jogok, hanem utóbb gyakran a nemzeti kibontakozás sérelmével is járt. Ezért a Habsburg-ellenes fellépéseket a nemzeti szabadságküzdelem nimbuszával ruházta föl az utókor Magyarországon is (→kuruc–labanc). Mindez mára szinte teljesen elhomályosította, hogy a ~nak köszönhető a törökellenes védekezés irányítása, és ugyan komoly nemzetközi összefogás élén, de az ország törökök alóli felszabadítása is, továbbá sokat tettek az ország fejlesztéséért, nyugatos modernizációjáért.

A ~ban az egyes népek nacionalizmusai gyakran láttak elnyomó hatalmat, ám komoly teljesítmény volt, hogy a ~ hosszú ideig egyben tudták tartani a sok nemzet által lakott közép-európai térséget, megakadályozva, hogy az külső erők (török, német, orosz) uralma alá kerüljön. A nemzetek feletti együttműködés katolikus, konzervatív Habsburg mintája a XX. század folyamán nem tartozott a népszerű példák közé, de az etnikai ellentétek és az azokat kihasználó nagyhatalmi elnyomás hatásaként ma már egyre többen látják pozitívabban a ~ történelmi szerepét, és birodalmukat többen az →Európai Unió történelmi előzményei közé sorolják.

Gonda Imre és Niederhauser Emil: *A Habsburgok* (1976, 1998).
Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon* (1990).
Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History* („A Habsburg Birodalom: A történet újramondva", 2016).
Pál Judit: *A Habsburg Monarchia története 1526–1848* (2014).

BI

hadkötelezettség A honvédelem, a hadsereg és a ~ egyidős az →állammal, hiszen annak alapfunkciója, hogy megvédje az ország szuverenitását, területi épségét, lakosságát és anyagi javait az esetleges külső fegyveres támadástól, illetve →háborút viseljen. A katonai szolgálatban való részvétel meghatározza vagy tükrözi az állam közjogi-társadalmi berendezkedését, miként már →Arisztotelész is rámutatott (*Politika* 4.13, 6.7). Az ókori Athén általános ~e párban állt demokratikus →alkotmányával – az athéniak Kr. e. 480-as diadala a Xerxész vezette perzsa sereg fölött az európai hagyományban a szabadságon alapuló alkotmányukat védelmező felelős polgárok fölényét jelképezte a zsarnoki szolgahad fölött évszázadokon keresztül. A köztársasági Rómában a katonáskodás szintén a polgárok ~én alapult, a császári Rómában viszont fizetett hivatássá vált. Az Európát meghódító germán (és magyar) törzsek jellemzően katonai demokráciákat alkottak. A Római Birodalom és az ő találkozásukból bontakozott ki a rendi társadalomszerveződés, amelyben a fegyverviselés a nemesség kiváltságait, földbirtoklási és politikai jogait alapozta meg, így valójában a fegyverviselés tette a nemest a →nemzet alkotó tagjává (az indiai kasztrendszer is hasonlóan tagozódott). E kiváltságos státuszához a nemesség még akkor is ragaszkodott, amikor a XVI. századtól a modern hadviselés egyre anakronisztikusabbá tette a nemesit. Az újfajta hivatásos-zsoldos vagy később a részben sorozott állandó hadseregek az abszolutizmus időszakában a kis létszámukkal annyiban érintették a civil, paraszt- vagy polgártársadalmat, amennyiben a hadak átvonultak lakóterületükön, vagy állami adóterheik megemelkedtek. Pedig már →Machiavelli is az általános ~ mellett kardoskodott, a honvédelmet polgári kötelességnek, a →republikánus-demokratikus kormányzás és egyben az itáliai egység feltételének tartotta. Később →Rousseau is ellenezte a zsoldos seregeket, polgári kiváltságnak és kötelességnek mondta a honvédelmet, és erkölcsi romlásnak gondolta ezt a feladatot hivatásosakra bízni. Ez az eszme azután az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) és különösen a →francia forradalom alatt ment át a gyakorlatba. Ahogy az utóbbiban a →népfelség elve felváltotta a királyi hatalom isteni jogalapját, ami a király fejvesztéséhez, majd háborúhoz vezetett, azonnal felmerült, hogy külső támadástól a nép védje is meg az országát: a jakobinusok elrendelték az általános népfelkelést (*levée en masse*; 1793). A tömeghadsereg rendkívül hatékonynak bizonyult, általa teremthette meg Napóleon Franciaország kontinentális katonai hegemóniáját. A példa ragadósnak bizonyult: ha az egyik hadviselő fél bevezette, a másik sem kerülhette meg. A katonai szükség és a nemzeteszme diadala együtt teremtette meg a XIX. században az Egyesült Államokban (a polgárháború idején) és Európa-szerte az általános ~en, sorkatonai szolgálaton alapuló nagy nemzeti tömeghadseregeket. Az első világháború kitörésekor már minden hadviselő fél az általános sorkatonai szolgálatra alapozott. Polgárok milliói kényszerültek civil foglalkozásaik mellől a hadszínterekre vonulva egymást gyilkolni, amiből roppant sok szenvedés, majd tömeggyűlölet keletkezett. Egyfelől ezeknek az indulatoknak kellett az első világháborút lezáró békeszerződéseknek megfelelniük, másfelől a nép háborús erőfeszítésének elismeréséül került sor az általános választójog megadására a legtöbb országban (kivéve például Magyarországot, ahol az 1925-ös bethleni választójogi reform szűkítette azt). A második világháború borzalmai általános háborúellenességhez vezettek, sokak szemében megkérdőjelezve a sorkatonai szolgálat létjogosultságát. A →hidegháború azonban, főleg a szovjet érdekszférában, fenntartotta azt. Ma a demokratikus alkotmányok több-

sége, miként a magyar is, általános ~et ír elő, a katonai szolgálat mégis többnyire önkéntességen alapul, amit hadászati, haditechnikai, gazdasági és erkölcsi okokkal támasztanak alá. Magyarországon 2004-ben törölték el a kötelező sorkatonai szolgálatot. Sokan azonban azért is pártolják a sorkatonaságot, mert polgári erényekre nevel. Ezt a kommunista időszak sorkatonai szolgálata nem igazolta, a svájci hadsereg ethosza igen.

„Államformák" (tematikus szám), *Rubicon*, 1997, 9.
Molnár Gábor: „A hadkiegészítés fejlődéstörténete az állandó hadseregek korától a tömeghadseregek kialakulásáig (1648–1870) I–II.", *Hadtudományi Szemle*, 2015, 1; 2016, 4.

BGy

hagyomány Olyan gyakorlatok és meggyőződések összessége, amelyeket valamely közösség tagjai örököltek elődeiktől, és adnak át utódaiknak. A közösség tagjai →tekintélyt tulajdonítanak a ~nak, mert az elődök által felhalmozott bölcsességet és tapasztalatot foglalja magában. A keresztény gondolatkörben a ~ az isteni kinyilatkoztatás átadását jelenti, amely a katolikus hitvallás szerint írásban *és* szóban történik: az emberi üdvösséghez szükséges kinyilatkoztatás írásbeli formája a Szentírásban, szóbeli formája pedig a Szentlélek és az apostolok révén a Szent~ által maradt fenn. A reformáció éppen ez utóbbi szóbeli (később persze írásban is rögzült) ~ hitelességét kérdőjelezte meg.

A politikai közösségek is megkérdőjelezhetetlennek tartották a ~ok központi jelentőségét Nyugaton egészen a →felvilágosodás koráig. A felvilágosodás gondolkodói viszont a XVIII. század végétől a vallási, a társadalmi és a politikai ~okra mint a fejlődésnek és az ész sajátos képességeinek kibontakozását akadályozó jelenségre tekintettek. Éppen ezért szerintük minden olyan társadalmi gyakorlat, amely az irracionálisnak tekintett ~ok felszámolására törekszik, az emberi fejlődés ügyét szolgálja. A ~okban benne foglalt →előítéletek lerombolására irányuló törekvések manapság nemcsak a racionalitáson alapuló filozófia, hanem a közbeszéd szerves részét képezik, noha az arra vonatkozó reflexió, hogy vajon minden előítélet valóban káros vagy rossz-e, legtöbbször elmarad. A ~okra vonatkozó racionális reflexió egyik legnagyobb hatású műve, az Eric Hobsbawm és Terence Ranger szerkesztette *The Invention of Tradition* („A ~ feltalálása", 1983) már a jól megválasztott címében is elárulja a kötet szerzőinek alapállását: a tradíciók olyan találmányok, amelyek különféle társadalmi gyakorlatokat szentesíthetnek. Ám mivel találmányok, létezésük sem nem szükségszerű, sem nem hasznos, különösen ha az emberiség fejlődésének útjában állnak. E radikális ~ellenességgel szembeni alapvető kritika ugyanakkor már a XVIII. század végén megszületett. →Edmund Burke a politikai örökség védelmében írta a *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990) című munkáját, amely mindmáig a konzervativizmus alapművének számít, és ebben arra hívja fel a figyelmet, hogy sem a politika sajátos természetének megismerése, sem pedig a politika formálása nem lehetséges racionális konstrukciók révén. Mivel az ember értelmi képességei ugyancsak korlátozottak, az ember jobban teszi, ha nem íróasztal mellett ülve próbálja meg kitalálni a világok vagy a politikai közösségek legjobbikát, hanem az elődök által a ~okban felhalmozott tudásra hagyatkozik. Az ember szellemi tökéletlensége, az antropológiai pesszimizmus az eredője annak, hogy Burke a ~okban felhalmozott tudásban sokkal jobban bízott, mint az egyéni elmék konstrukcióiban. Ezzel az alapállásával valóban a politikai reflexiók és gyakorlatok legalapvetőbb kérdését, elsősorban a →politikai tudás mibenlétét feszegette. A politika tartalmára vonatkozó elmélkedést és a gyakorlati politizálást ugyanis megelőzi az a kérdés, hogy vajon mit is tudhatunk egyáltalán a politikáról. A felvilágosult →racionalizmus képviselői a politikát nemcsak megismerhetőnek, de racionális érvekre épülő rendszerek és konstrukciók révén formálhatónak is gondolták. Úgy vélték, ahogyan voltaképpen vélik ma is örököseik, hogy a politika tudománya és gyakorlata megfelel a XVII. században kialakult természettudományos módszernek, és az egyének racionális mérlegelési képességére bízható. Ezzel szemben →Oakeshott szerint a politikáról szerezhető tudás természete egészen más jellegű. Szerinte valóban létezik olyan technikainak nevezhető tudás, amely a felvilágosodás és a XX. századi társadalommérnöki gondolkodás alapjául szolgál, csakhogy ez a fajta tudás (és a rá épülő gyakorlat) enciklopédikus jellegű, és a politika területén vagy haszontalan, vagy pedig kifejezetten veszélyes. A politikai tudás ugyanis olyan gyakorlati tudás, amely nem foglalható szabálykönyvekbe, amely ellenáll a racionális rendszerezésnek, és amelyet csakis tapasztalati

úton vagy a politikai közösségre jellemző ~ok tanulmányozása révén sajátíthatunk el. A kétféle tudás közötti különbséget Oakeshott a főzőtudomány kétféle elsajátítási módjával állítja párhuzamba: kétségkívül léteznek szakácskönyvek, amelyekben pontosan le van írva az adott recept (szabályok), csakhogy szakácskönyvből mégsem lehet megtanulni főzni. A jó szakácsot ugyanis a rengeteg gyakorlat (főzés) során felhalmozott tapasztalat (esetleg a szakácsmesterek által felhalmozott és a kukták számára átadott tapasztalat) teszi igazán jó szakáccsá. A politikára vonatkozó reflexió és maga a politika gyakorlata is a főzés tudományához hasonlítható: a politikáról szerzett tudás csakis a bevált gyakorlatokat magába foglaló politikai ~ból ismerhető meg. A ~ azonban mindig egy adott közösségé, így a tudás mindig is lokális jellegű marad. Ráadásul a politikai gyakorlat sem valamilyen megkonstruált, racionális módon kikalkulált végcél elérésére, hanem mindössze a politikai rend fenntartására törekszik. A politizálás parttalan tengeren való hajózáshoz hasonlít, amelynek nem az a célja, hogy valamelyik kikötőbe vezesse a hajót, hanem kizárólag az, hogy megakadályozza a hajó felborulását. A begyakorlott mozdulatokra és a tapasztaltabb matrózokra való támaszkodás egészen biztosan hatékonyabban meg tudja akadályozni a borulást, mint ha valaki tankönyvekből vagy egyéni okoskodás révén próbálná meg egyensúlyban tartani a hajót. A bevált gyakorlatokat és kiérlelt tapasztalatokat magukba foglaló ~ok többnyire spontán módon alakulnak ki. És mint →Scruton mondja, éppen ezért nem „találmányok”, hanem a társadalmi gyakorlat olyan *szándékolatlan következményei*, amelyek kiállták az idők próbáját, azaz megfelelő választ nyújtottak a kihívásokra. A ~ ebben az értelemben a társadalmi tudás egyik formája, amely az ősök felhalmozott bölcsessége révén sokkal értékesebb, mint a korlátozott képességekkel rendelkező egyén racionalitása. Scruton szerint a szerencsésebb országok politikai berendezkedése nem racionális konstrukciókon alapul. Példának okán az angol politikai és jogi berendezkedés a szokásjogra (→*common law*), azaz a bevált gyakorlatokra, a ~okra épül, másként szólva elismeri a régi korok társadalomszabályozó bölcsességének mai érvényét is.

Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (2001).
Phillips, Mark Salber és Gordon Schochet (szerk.): *Questions of Tradition* („A ~ kérdései”, 2004).
Scruton, Roger: *A konzervativizmus jelentése* (1980; m. 2002).
Shils, Edward: *Tradition* („~”, 1981).

PK

haladás (progresszió, fejlődés) Az a jellegzetesen nyugati elgondolás vagy hit, hogy a →civilizáció a kívánatos irányban fejlődik. Sokan →modernista eszmének vélik, mondván, hogy a →felvilágosodás nyomán kibontakozó →tudományosság, →kapitalizmus és →demokrácia, a →racionalista →emberkép tette egyáltalán lehetővé. A története azonban sokkal régebbre nyúlik vissza. Az ókori görög gondolkodás jelentős részben az elvesztett aranykor, a végzethit és az örök viszszatérés mítoszai körül forgott, és ezért látszólag, ahogyan általában az archaikus szemlélet, távol állt a ~ feltételezésétől. Csakhogy már a legősibb mítoszokban is megjelent a gondolata (Prométheusz), a bölcselők előtt pedig nem volt kétséges, a →természeti állapottól ~ vezetett az intézményesült és kultúrateremtő →államokig. →Platón szerint az idea nem egyszerűen „árnyékot vet”, hanem áthatja, fejleszti és beteljesíti az anyagot. →Arisztotelész szerint is: cél mozgatja az anyagot a fejlődésben (teleológia), a cél pedig nem más, mint a kozmosz egészét átható eszme. Mindketten a ~t feltételezve mondták a tudás által jobbíthatónak a →törvényeket és az →erkölcsöket. A sztoicizmus ugyanezt hirdette, az epikureizmus pedig a természet változhatatlan folyamatának tartotta az emberi fejlődést. A római gondolkodásban ez mármár evolúciós felfogássá ért (Lucretius, →Cicero, Seneca). A római államra mint a történelmi ~ kiteljesedésére (Ovidius, Vergilius) és benne a császár megistenülésére tekintettek.

A →kereszténység zsidó örökségével összhangban nemcsak tagadta az állam vagy a császár megistenülését, hanem a bűn miatt pusztulásra érdemesnek ítélte az egész emberi nemet, de végvárását módosította az a tény, hogy Krisztus üdvözítő halála és feltámadása az egész emberiség számára az új kezdés lehetőségét teremtette meg. Mint mondta: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem a törvényt vagy a prófétákat; nem azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem, hanem hogy beteljesítsem” (Mt 5,17). Mindez a történelmi létezést egyszerre az ítélet és az üdvözülés távlatába helyezte. A történelem Isten titokzatos üdvrendjének megfelelően halad, az idő vége előtt eljut egy csaknem tökéletes, →eszkatologikus állapotba, amelyet

a végítélet, ami nem világpusztulás, hanem a végső valóság feltárulása és az új Jeruzsálem eljövetele követ (Újszövetség, →Ágoston). Ezek nyomán dolgozta ki Gioacchino da Fiore a történelmi ~ három korszakáról szóló tanát. Az első az Atyáé, a második a Fiúé, harmadik pedig, a tetőfok, a Szentléleké lesz. Mindez erősen hatott a protestantizmusra, a különféle millenarista mozgalmakra, de a progresszivizmus legbefolyásosabb képviselőjére, →Comte-ra és az egyik legárnyaltabb történelemfilozófiát kidolgozó →Hegelre is.

Mindezt az összetett gondolkodást a felvilágosodás korától úgy egyszerűsítették, hogy a technikai ~t kiterjesztették a →szekulárisan felfogott történelemre is. Kezdetben főként a →radikális, →totalitárius mozgalmak determinisztikus jövőképet társítottak hozzá, és saját magukat kiáltották ki a ~ kizárólagos letéteményeseinek, az emberiség évezredek alatt felhalmozott tudás- és tapasztalatkincsét pedig a ~ nevében félresöprendőnek nyilvánították. A XX. század második felében viszont felerősödött a nyitott jövővel jellemezhető ~eszme, amely a →fogyasztói társadalom folyamatos bővülését vizionálta. A ~eszme utóbbi két változata a maga egyszerűsítő embertanával és történelemképével folyamatos kétségeket ébreszt, tekintettel akár az elmúlt évszázad világégéseire, a totalitárius borzalmakra, akár legújabban a környezetvédelmi kihívásokra, összefoglalóan: a →modernség válságára. Az az ősi megérzés azonban, hogy az emberi civilizáció alkotása páratlan vállalkozás, a legmodernebb kozmológiák fényében is megerősödni látszik.

Dodds, Eric R.: *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief* („A ~ antik fogalma és egyéb tanulmányok a görög irodalomból és hitvilágból", 1986).

Nisbet, Robert A.: *History of the Idea of Progress* („A ~eszme története", 1980).

Wright, Ronald: *A Short History of Progress* („A ~ rövid története", 2004).

KA

halálbüntetés A legsúlyosabb, a jogsértő életétől való megfosztását eredményező represszív büntetőjogi szankció. Mint jogkövetkezmény egyidős magával a joggal, és kettős eredetre, egyrészt a magánbosszúnak a központi hatalom általi visszaszorításának igényére, másrészt szakrális gyökerekre vezethető vissza: a rosszcselekedetet elkövetett személy megölése ugyanis a jogiság kialakulása előtt számos emberi közösségben nem büntetés volt, hanem az isteneknek bemutatott áldozat. A ~ mind az ókorban, mind a középkorban, mind a kora újkorban a bűntettek széles körére alkalmazható ún. rendes büntetésnek (*poena ordinaria*) számított. Végrehajtási módjait, azaz a kivégzések fajtáit tekintve megkülönböztetünk egyszerű (az adott jogrendszerben a halálos ítéletek végrehajtásának közönséges, általános módját jelentő), valamint minősített (a ~ rendkívüli módjaként alkalmazott) kivégzéseket. Magyarországon az előbbinek az akasztás és a lefejezés, a XIX. századtól pedig az akasztás és (a katonai büntetőjog körében) a golyó általi halál számított. A ~ eltörlésére irányuló mozgalmat egy itáliai jogász és matematikus, Cesare Beccaria indította el 1764-ben megjelent, *Dei delitti e delle pene* („A bűnökről és büntetésekről") című könyvével. Ennek hatására Európában először, még a XVIII. században Toscana, majd a Habsburg Birodalom törölte el, kizárólag a köztörvényes deliktumokra. Hivatalosan azonban a →francia forradalmat követően csakhamar visszaállították. A XIX. század második felében több európai és dél-amerikai állam megszüntette ezt a szankciót, az első és a második világháború, valamint a kettő között kialakuló önkényuralmi rendszerek és az általuk jelentett fenyegetés hatására azonban a XX. század első felében ez az abolíciós folyamat megtört. A második világháborút követő évtizedekben végül majd minden európai állam eltörölte a ~t, előbb csak a köztörvényes, később a rendkívüli (állam elleni, katonai, háborús, emberiesség elleni és/vagy a háború idején elkövetett) bűntettekre is. Magyarországon a ~ eltörlése nem alkotmányi vagy törvényi úton, hanem az Alkotmánybíróság 23/1990. (X. 31.) AB-határozatával történt meg, amelyben a testület azt az élethez és emberi méltósághoz való jogot sértőnek, így alkotmányellenesnek találta. A hatályos magyar Alaptörvény ugyan nem tartalmazza *expressis verbis* a ~ tilalmát, de az egyrészt közvetve több rendelkezéséből levezethető, másrészt vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeink sem engedik meg a ~ visszaállítását. Ezek közül a legfontosabb az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt egyezmény (Emberi jogok európai egyezménye) és az ahhoz tartozó tizenharmadik kiegészítő jegyzőkönyv, mely utóbbi az azt ratifikáló európa tanácsi tagállamok számára minden körülmények között megtiltja a ~ visszaállítását. Jelenleg Európában

csak Fehéroroszországban alkalmazzák, valamint Oroszországban létezik törvényi szinten, ám ott 1996 óta moratórium van érvényben. Ma a világ országainak mintegy fele már eltörölte a ~t, másik felében még létezik, és ez utóbbiak kétharmadában ténylegesen alkalmazzák is. A ~t hívei rendszerint annak elrettentő hatásával kívánják igazolni, melynek létéről azonban ma sincs tudományos közmegegyezés, bírálói pedig legfőképpen a tévesen kiszabott és végrehajtott, jóvátehetetlen halálos ítéletek veszélye miatt ellenzik.

Tóth J. Zoltán: *Halálbüntetés pró és kontra* (2012); uő: *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete* (2010).

TJZ

harmadik út A →jobb- és baloldali politikai szembenállás meghaladására törekvő irányultságok közös neve. Gazdasági téren a ~asok a liberális →szabad piac és a →kommunista tervgazdálkodás között a szabályozott piacot szorgalmazták. Politikai szempontból egyfelől a fasizmus (nemzetiszocializmus) és a kommunizmus, másfelől a diktatúra és a formális (polgári) demokrácia közötti harmadik utat keresve a →szubszidiaritás elvét hangsúlyozták, s így a részvételi demokráciával rokonszenveztek. A ~ magyar hívei a szellemi életet hagyományosan megosztó *múltőrző vagy radikális változtató* ellentét alternatíváját keresték. Legmarkánsabb képviselőjük, Németh László – részben német hatásra – a „harmadik oldal" kifejezés használatával külön nyomatékosította ezt. A →népi mozgalomnak irányt mutatandó elutasította mind a hagyományellenes radikális baloldali, mind a változtatás szükségességét tagadó jobboldali politikát. Programját minőségszocializmusnak nevezte, az önkormányzati demokráciát és a szövetkezeti tulajdont pártolta. Hatására tagoltabbá vált a népi mozgalom (népnemzeti kontra →népi-nemzeti) – a különbség az 1990-es rendszerváltozáskor is érzékelhető volt. Az angliai emigrációban élő Mannheim Károly „tervezett demokráciája" szintén a ~at kereste a korlátlan szabad piac és a totális állam közt – hatása itthon →Bibó korai munkásságában látható. A háború után Wilhelm Röpke a „gazdasági humanizmust", a piacon túlmutató, az érdekkiegyenlítés, a hatalom korlátozása és a gyengék védelme mellett elkötelezett ~as társadalompolitikát tartott kívánatosnak. Nézetei beépültek a német →szociális piacgazdaság rendszerébe. Az 1990-es évek végén Anthony Giddens brit szociológus újból ~as programot hirdetett meg, ezúttal a régi típusú szociáldemokrácia és a neoliberalizmus között, amiből a Blaire-kormányzat inkább csak a régi szociáldemokrácia visszaszorítását valósította meg. A „sem bal, sem jobb" program az 1970-es évektől fellépő zöldeket is jellemezte. Az uralkodó politikai és gazdasági dichotómiákat elutasító ~as elképzelések időről időre feltűnnek, de a korunkat meghatározó eszmei-intézményi keretek eddig erősebbnek mutatkoztak.

Békés Márton: *A hagyomány forradalma – Németh László* (2009).
Giddens, Anthony: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása* (1998; m. 1999).
Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme* (2002).

KA

harmadik világ Azon afrikai, ázsiai és latin-amerikai országok, amelyek javarészt a második világháború után szabadultak fel a gyarmati uralom alól, és amelyek az újonnan elnyert politikai-gazdasági →függetlenségük birtokában nem kívántak betagozódni a →hidegháború két szembenálló szövetségesi rendszerének egyikébe sem, hanem egyfajta önálló alternatívát igyekeztek kínálni és követni, mint például →India (Dzsaváharlál Nehru), Egyiptom (Gamal Abden Nasszer) és Ghána (Kwame Nkrumah). A fogalom használata a →hidegháború kialakulását követően terjedt el, de pontatlan és vitatott voltánál fogva ma már ritkábban használatos.

Az El Nem Kötelezettek Mozgalma 1961-ben Belgrádban jött létre azzal a céllal, hogy állandó fórumot biztosítson e →„harmadik utas" államoknak. A szervezet napjainkban is működik (jelenleg 118 tagja van), sokszínű összetétele miatt azonban sohasem lehetett igazán jelentékeny tényező. Bár a ~, ahogyan →Hannah Arendt fogalmazott: „inkább csak ideológia, mintsem realitás", az ide tartozó államok a számarányuk következtében komoly pozíciókkal rendelkeznek az →ENSZ-ben.

A kétpólusú világrend megszűnését, illetve a ~ bizonyos államainak (Brazíliának, →Indiának és →Kínának) a felemelkedését követően a fogalom jelentése megváltozott. A kifejezést a gazdasági fejlettség szintjével (az alulfejlettséggel), illetve a világgazdaságban elfoglalt pozícióval (annak hiányával) azonosítják, ezért helyette inkább a „fejlődő világ", a „(leg)kevésbé fejlett országok" vagy

a „Dél” fogalmát használják. Jellegzetes problémáik: a mélyszegénység, a társadalmi feszültségek, a gazdasági elmaradottság, az eladósodás és a politikai instabilitás („bukott államok”), illetve a fejlett világ államaitól való gazdasági függés.

A ~ országainak tanulmányozása két jelentős paradigmát eredményezett a társadalomtudományban: a →modernizációs teóriát és a függőségi elméletet. Az előbbi a társadalmi, gazdasági, politikai fejlődés hiányával vagy torzulásával magyarázta a „déli” államok alulfejlettségét, míg az utóbbi a világrendszer egyenlőtlenségeit okolta a periférikus területek-országok leszakadásáért.

Haynes, Jeff: *Third World Politics: A Concise Introduction* („Politika a ~ban: rövid bevezetés”, 1996).
Lévai Imre: *A komplex világrendszer evolúciója* (2006).
Payne, Richard J. és Jamal R. Nassar: *Politics and Culture in the Developing World* („Politika és kultúra a fejlődő világban”, 2008).
Smith, Brian: *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development* („A ~ politikájának értelmezése: a politikai változások és fejlődés elméletei”, 2013).

AG

haszon A ~ra való törekvés az emberi munka természetes, de csak ritkán kizárólagos, közvetlen célja. Erkölcsi megítélése más személyes célokhoz képest elfoglalt helyétől függ. Az, hogy valamely cselekvés mennyiben jár ~nal, az illető kitűzött céljain és elérhető alternatíváin múlik, ezért eldöntése szubjektív és relatív, és az egyének ~i nem is összegezhetők (→osztrák közgazdaságtani iskola). A gazdaságban a másik fél ~ának az empatikus felismerése, érdekeltségének a felkeltése biztosítja a koordinációt (→Smith).

MK

hatalmi ágak elválasztása →**hatalommegosztás**

hatalom Alávetettségi/fölérendeltségi viszony egyének és/vagy csoportok között, ahol az alávetett fél a másik akaratát tekinti cselekvése indítékának, azaz engedelmeskedik neki. Nem keverendő össze a →tekintéllyel (*auctoritas*, *authority*, *Autorität*), ahol az engedelmeskedésnek az alávetett által valamilyen mértékben ellenőrizhető, a fölérendelt akaratától független alapja van. A ~ szó a képességre (hatás) utal, akárcsak a görög *dünamisz*, a latin *potestas*, a francia *pouvoir*, az angol *power* vagy a német *Macht* (*mögen*, az angolul is: *might*), így viszonyjellege gyakran nem nyilvánvaló. Sok teoretikus ma is valamilyen személyes vagy csoportképességként fogja föl, de ezt pontosabban fejezi ki a 'belső erő' (*kratosz; facultas*, *impetus*, *vis; strength*, *force; Stärke*, *Kraft*). A hivatallal, jogrenddel összefüggő ~ megjelölésére is más fogalmak alkalmasabbak (*exuszia; imperium; discretion*, *authority; Befugnis; illetékesség*, *hatóság*). Ha a ~i viszony állandósul, →uralomról, →kormányzatról beszélhetünk (*arkhia; dominatio*, *regnum*, *regimen; domination*, *rule; Herrschaft*, *Regierung*). Az uralom hiányában kialakuló nyers ~i viszonyok állapota nem más, mint →erőszak (*violentia*, *violence*, *Gewalt*). Az akarat korlátozottságát kifejező fogalom a kényszer (*compulsio*, *coërtitio; compulsion*, *coercion*, *duress; Zwang*). További finomításokra ad lehetőséget a befolyás (*influence*, *Einfluss*), az ellenőrzés (*control*), a felügyelet (*supervision*, *Aufsicht*) fogalma.

A →platóni filozófiában a helyes politikai →rend abból ered, hogy az →igazság megismerésére való képességeink eltérőek, s a társadalmi alá/fölérendeltség ahhoz igazodik, hogy ki mennyire képes elsősorban saját magát és ezáltal másokat is az igazság felé irányítani. A szellemi irányítás és így a politikai →kormányzás teljes önuralmat feltételez. →Arisztotelész az önuralom és ennek révén az →önkormányzás (*autonómia*) lehetőségét nagyobb körben látja lehetségesnek, s ennek megfelelően többféle helyes (közérdeket szolgáló) rendet különböztet meg. Az Ószövetség általános felfogása a politikai rend alapjának Jahve uralmát tekinti, amelynek az evilági uralkodók is alá vannak vetve, s amely a Törvény követésében valósul meg. A →kereszténység egyetemes teológiai távlatát Szent Pál nyomán →Szent Ágoston vázolja föl. Ebben a ~ mint az →ember embernek való kényszerű alávetettsége magyarázatra szoruló tapasztalati tény. Szerinte a ~ oka az eredeti bűn, az emberi →természet romlottsága, tehát nem közvetlenül →Isten akarata. Ugyanakkor a ~ →igazságos →büntetés is, egyrészt minden bűnösé, másrészt a konkrét bűnt elkövető emberé. Következésképpen a lázadás helytelen, ám a hatalomgyakorlás is csak akkor jogos, ha a valóban bűnösök büntetését szolgálja. Ha öncélú, akkor rossz, sőt, a ~gyakorlót taszítja szolgaságba.

A ~ a →nyugati civilizációban végérvényesen morális problémává is válik. Az engedelmeskedés nem természetes, hanem igazolásra szorul. →Hobbes az alávetettséget szintén szükséges rossznak tekinti, de csak a köz~ igazolhatóságát

fogadja el. →Rousseau az alávetettséget megszüntethetőnek tartja, az engedelmeskedés a szabad politikai közösségben a szabad beleegyezés és a köz~ban való részesedés miatt valójában nem is engedelmeskedés: a ~ megszűnik. →Hegelnél a ~ az úri és a szolgai öntudat különbözőségét fejezi ki. A két tudat közötti feszültség a történelemben mindig konkrét elnyomási helyzetekben nyilvánul meg. A történelem dialektikus mozgása azonban Hegel szerint is előkészíti a ~ fölszámolását, éspedig a szolga munkavégzése révén (→úr-szolga viszony). →Marx a hegeli dialektika materialista verzióját igyekszik kidolgozni, de a hegeli kategóriákat (absztrakt tudatok, a történelemvége-hipotézis, amelyhez az elnyomottak végső, a munka révén előkészített forradalma vezet) nem haladja meg. Végül Nietzsche főleg kései, részben a hagyatékból kiadott, nagy hatású gondolataiban a ~ az egyén önállításának képességeként jelenik meg, azaz akarni és ~t akarni nála végső soron ugyanazt jelenti. Az ember az a lény, aki akar, vagyis ~t akar. De csak kevesek képesek mindentől függetleníteni magukat, ők viszont a ~ természetes birtokosai.

A XIX. század végére kialakuló szociológia, valamivel később a →politikatudomány részben ezekből a gondolatokból építkezve fordul egyre nagyobb érdeklődéssel a ~ felé. →Weber definíciója ma is a leggyakoribb kiindulópont: a ~ olyan társadalmi kapcsolat, amelyben az egyik fél eséllyel kényszeríti akaratát a másikra. Weber azonban úgy látja, hogy a ~ annyira tág fogalom, hogy a szociológia számára szinte használhatatlan. Ő az →*uralom* fogalmát dolgozza ki, de hogy a ~ miképpen szilárdul uralommá, meglehetősen homályban marad. Talcott Parsons és Niklas Luhmann funkcionalista társadalomelméleteiben a ~ a társadalom normális működésének fontos eleme. Parsons a ~t funkcionális médiumnak tekinti, amely a politika teljesítményeit közvetíti a társadalom többi alrendszere felé, úgy, ahogyan a gazdaság a pénzen keresztül kommunikál. Parsons külön médiumnak tekinti a *befolyás*t. Luhmann kifejezetten kommunikatív médiumként fogja föl a ~at. Nála a ~ a társadalmi kapcsolatok rendkívüli összetettségét segít egyszerűsíteni. Pierre Bourdieu erősebben köti a ~at a nyelvhez, de nála a ~i viszonyok leleplezése, föltárása, kritikája – a francia kritikai szociológia szellemében – szintén feladat. Ehhez csatlakozik Jürgen Habermas is, aki a funkcionalista társadalomelmélet és a weberi cselekvéselmélet alapjait elfogadja, s így a ~at természetes és kiküszöbölhetetlen jelenségnek, az egyének együttműködése következményének véli, de fenntartja, hogy a ~ mint a politikai alrendszer médiuma (akár a pénz) képes arra, hogy a rendszerbe nem sorolható életvilágot gyarmatosítsa, uralma alá vesse, s így káros hatásai vannak. Habermas elméletében tehát a ~ keletkezése természetes és szükséges folyamat, fölhasználása azonban kritikával szemlélendő. Végül hasonló kettősség jellemzi Michel Foucault ~felfogását is, amely a szociológiai elméletek közül a legnagyobb hatást váltotta ki. Az ő elgondolásának erőssége, hogy gyakorlatias: formális és informális intézményekben, társadalmilag jól megfigyelhető és tartós szokásokban, konvenciókban egyaránt képes fölfedezni és megmutatni a ~ működését, mozgósítva a freudi pszichoanalitikus tradíciót is. Szemléletének veszélye ugyanebben rejlik: a ~ egyfajta mindent megmagyarázó, misztikus erővé válik, amely már nem egyszerűen befolyásolja, korlátozza, elnyomja, hanem egyenesen „teremti" az embert mint társadalmi lényt.

A politikatudomány korai szakaszában a ~ magyarázta az →elitek uralmát (az elit gyakorolja a társadalmi ~at), a neomarxista államelméletekben pedig az →állam viszonylagos (az uralkodó osztályokat is) kontrolláló képességeként tűnt föl. Az elitelméletek pluralista kritikája szerint az egységes, tudatosan cselekvő (~at gyakorló) elit föltételezése csak kivételesen igaz vagy bizonyítható. A ~ Robert A. Dahl szerint a releváns preferenciakülönbségekből adódó konfliktusok →döntéssel való feloldásának a képessége. Peter Bachrach és Morton S. Baratz, illetve Steven Lukes a dahli felfogást tovább építve a döntés fogalmát értelmezték egyre tágabban. Lukes három dimenziót különített el, az elsőbe a konkrét döntés meghozásának képessége tartozik, a másodikba a döntéshez vezető és a végrehajtáshoz kötődő folyamatok kontrollja, a harmadikba pedig az érintettek preferenciáinak alakítása. Lukes így az objektív érdekek figyelembevételének szükségességéig jut el a ~ mint döntés magyarázatában, közel kerülve a ~ struktúrába építettségének és valamiféle önmozgásának parsonsi tételéig. Hasonló problémába ütköznek azok a hálózatelméletek, amelyek a pozíciót azonosítják a ~mal. A racionális döntések elmélete viszont ragaszkodik ahhoz, hogy a ~ olyan viszony, amelyben mindkét félnek számbaveendő akarata van. Brian Barry és John C. Harsanyi gazdaságtani, illetve játékelméleti

magyarázatai, modelljei abból indulnak ki, hogy a ~ rendszerint kétirányú viszony, a ~ gyakorlásának is vannak költségei, amelyeket a másik fél viselkedése és más tényezők is befolyásolnak.

A normatív politikaelmélet és filozófia számára fontosak →Arendt fejtegetései ~ és erőszak lényegi különbözőségéről. Ő a ~at kollektív cselekvési képességnek tekinti, a politikai létezés egyik ismérvének: ~mal rendelkezni annyi, mint képesnek lenni közös, szabad döntésekre és tevékenységre. Kritikusai szerint viszont a ~ és az erőszak lényegileg összetartoznak, azaz a ~nak van „sötét", kényszerrel, erőszakkal összefüggő oldala is, amelyet definícióval nem lehet kiküszöbölni. Szintén Arendt nyújtja a ~ és a tekintély különbségének egyik jól használható analitikus kibontását. A *potestas in populo, auctoritas in senatu sit* („a hatalom a népé, a tekintély a szenátusé") →római közjogból →Cicero révén ismert elvét (*A törvényekről* [m. 2008] III, 28), amelyet a középkor a császári és a pápai primátus természetének értelmezésére használt (a temporalitás, az evilági dimenziójában a ~, a spiritualitásában a tekintély érvényesül), az egyetlen sikeres megoldásnak tekinti a szabadság és a hatékony uralom (tényleges engedelmeskedés) összeegyeztetésére. A →forradalom mint tiszta ~/közösségalkotási pillanat csak akkor nem fajul erőszakká, ha megszületik a politikai tekintély (például egy jó →alkotmány formájában) és a politikai kötelesség is.

Arendt, Hannah: *On Violence* („Az erőszakról", 1970).
Balázs Zoltán: *Modern hatalomelméletek* (1998).
Foucault, Michel: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* („~/tudás: válogatott interjúk és egyéb írások", 1980).
Lukes, Steven: *Power: A Radical View* („A ~: radikális nézet", 1974).

BZ

hatalommegosztás (hatalmi ágak elválasztása) A klasszikus liberális alkotmányosság egyik alapelve, az államhatalom korlátozásának eszköze. Célja a szabadságjogokat veszélyeztető hatalomkoncentráció, a túlhatalom kialakulásának megakadályozása. A modern alkotmányos rendszerekben a ~ két dimenzióját szokás megkülönböztetni: a vertikális dimenziót, amely rendszerint a központi kormányzat és az alacsonyabb szintű, helyi kormányzatok közötti hatáskörmegosztást jelenti, és amelynek föderális rendszerekben van kiemelt jelentősége; valamint a horizontális dimenziót, amelyen az államhatalmi ágak – rendszerint a törvényhozó, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás –, illetve az ezeket képviselő kormányzati intézmények – parlament, kormány és bíróságok – jogköreinek elválasztását értjük. Szoros kapcsolatban áll az amerikai alkotmányosságból ismert →fékek és ellensúlyok rendszerével, illetve a →jogállamiság/joguralom koncepciójával. A ~ gondolata már →Arisztotelész államelméletében is megjelenik, bár itt még inkább az államhatalom különböző ágai közötti munkamegosztás megvalósulásaként, nem pedig a későbbi garanciális jelleggel. Az utóbbi funkcióját elsőként →Locke politikaelméletében nyeri el, ahol – az angol polgárháború korszaka után – a királyi és a parlamenti hatalom kiegyensúlyozásának eszközeként került előtérbe. Az elv mindmáig talán legnagyobb hatású megfogalmazása →Montesquieu nevéhez fűződik, aki az angol alkotmány tanulmányozásából levont következtetések alapján fejtette ki a hatalom hatalommal való ellensúlyozásának mint a zsarnokság leghatékonyabb ellenszerének gondolatát. A modern brit alkotmányos berendezkedés azonban, amely a parlamenti szuverenitás talaján áll, a parlamentnek felelős kormány, illetve az ugyancsak a parlament (a felsőház) kezébe letett legfőbb bírói hatalom intézményével (különösen az 2005. évi *Constitutional Reform Act*, alkotmányos reformtörvény előtt) nem valósítja meg tiszta formájában a ~ elvét.

A ~ elvének gyakorlati megvalósítására mindmáig talán az Egyesült Államok alkotmánya szolgál a legjobb példával. Az amerikai alapítók – amint →*A föderalista* hasábjain Alexander Hamilton, James Madison és John Jay (1787–1788; m. 1998) kifejtette – az államhatalmi intézmények helyes elrendezésével a közérdeket háttérbe szorító hatalmi visszaélések, a pártoskodás és nem utolsósorban a demokratikus többség zsarnoki hatalma ellen kívántak védekezni. Ennek érdekében arra törekedtek, hogy az elkülönített hatalmi ágak fölött ellenőrzést gyakorló különböző politikai szereplők révén „becsvágyat állítsanak szembe becsvággyal". Az általuk kialakított „elnöki" rendszerben a végrehajtó hatalom vezetőjét a törvényhozóktól (a Kongresszus tagjaitól) független eljárásban választják meg, ő az utóbbiak felé politikai felelősséggel sem tartozik (az alkotmányos felelősségre vonás kivételes esetétől eltekintve nem is távolíthatják el hivatalából), így valóban gyakran előfordul,

hogy a két meghatározó hatalmi ágat különböző politikai erők (pártok) tartják ellenőrzésük alatt. Az amerikai alkotmányos berendezkedésben az egyes hatalmi ágak – az elnök és a Kongresszus mellett a szövetségi bíróságok, mindenekelőtt a legnagyobb hatalommal rendelkező Legfelsőbb Bíróság – együttműködését a →*fékek és ellensúlyok* bonyolult rendszere szabályozza. Ez az együttműködés azonban az eltérő politikai érdekek miatt még a meglehetősen ritka „egypárti" kormányzatok esetén sem zökkenőmentes.

A ~ valamilyen formájának alkalmazása napjainkra megkerülhetetlen részét képezi a modern →liberális demokráciák alkotmányos gyakorlatának. Az elnökitől eltérő parlamentáris rendszerek (a brit „westminsteri" modell, illetve legtöbb európai kontinentális demokrácia, köztük Magyarország berendezkedése) azonban nem valósítják meg az Egyesült Államokban tapasztalthoz hasonló szigorú formában ezt az alapelvet. Az elv érvényesülésének további korlátját jelenti a végrehajtó hatalom modern jóléti államokban tapasztalható megnövekedett terjedelme és dominanciája a többi hatalmi ág felett. Ugyanakkor egyes megközelítések a ~ fogalomkörében értelmezik a társadalmi, politikai, illetve kulturális pluralizmus egyéb, a szűk értelemben vett államhatalmi intézmények körén túlmutató megnyilvánulásait (pártrendszer, média, hagyományos társadalmi intézmények) is, és ezeknek is szerepet biztosítanak a kiegyensúlyozott hatalmi szerkezet kialakításában.

Azonban, ahogy Juan Linz tanulmánya elsősorban az Egyesült Államok mintáját követő latin-amerikai államok történetével kapcsolatban felhívja rá a figyelmet, az elv következetes alkalmazása magában hordozza a kormányzati működésképtelenség és bénultság veszélyét. Politikatudományi elemzések szerint az Egyesült Államokban a konszenzuskeresésre hajló politikai kultúra, illetve a pártos elkötelezettség alacsonyabb foka tette mindeddig lehetővé a rendszer viszonylag zavarmentes működését. Az utóbbi évtizedekben azonban a növekvő pártpolitikai polarizáció gyakori politikai cselekvésképtelenséget és több esetben a kormányzat alapműködését is veszélyeztető patthelyzetet eredményezett, ami egyes szerzőknél az amerikai modell hosszú távú életképességébe vetett bizalom megingását okozta. Az államhatalom folyamatosan növekvő lehetőségeinek korában azonban a modern demokratikus jogállamok aligha mondhatnak le a kormányzati hatalom ellenőrzésének és a hatalommal való visszaélés megakadályozásának egyik leghatékonyabb eszközéről.

Bibó István: „Az államhatalmak elválasztása egykor és most", uő: *Válogatott tanulmányok I–IV.* (1986–1990).

Fukuyama, Francis: „American Decay. The Sources of Political Dysfunction" („Amerikai hanyatlás – a politikai működésképtelenség forrásai"), *Foreign Affairs*, 2014, 5; uő: *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy* („Politikai rend és hanyatlás – az ipari forradalomtól a globális demokráciáig", 2014).

Linz, Juan: „The Perils of Presidentialism" („A prezidencializmus veszélyei"), *Journal of Democracy*, 1990, 1.

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat: *A törvények szelleméről* (1748; m. 1833, 1962).

MT

határon túli/kívüli/kívül élő magyarok
→Magyar kisebbségek. A kifejezés közvetlenül a rendszerváltás előtt honosodott meg a magyar államigazgatási nyelvben és politikai közbeszédben. 1989-ben évtizedes mulasztások pótlására létrejött a Nemzetiségi Kollégium és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság. Az 1990. évi első szabad választások után szervezetileg különvált a belső és a külső kisebbségügy a Miniszterelnöki Hivatalhoz csatolt Határon Túli Magyarok Titkársága és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Hivatala megalakulásával. Az előbbiből jött létre 1992-ben a Külügyminisztérium felügyeletére bízott Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH) Entz Géza címzetes államtitkár vezetésével: „Magyarország határain kívül élő magyarokkal való kapcsolattartás állami feladatainak ellátása érdekében".

A fogalmat az 1989-es alkotmány és az Antall-kormány 1990-es „A nemzeti megújhodás programja" a magyar kormány általános és alapvető kisebbségpolitikai felelősségének a megállapítására és kinyilvánítására vezette be a politikai nyelvezetbe. A HTMH 2006 végén kormányrendelettel megszűnt, feladatait általános jogutódja, a Miniszterelnöki Hivatal vette át. A fogalmat azonban a 2011-ben elfogadott Alaptörvény továbbra is használja: „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért" (D cikk). Ez azt a meggyőződést tükrözi, hogy a magyar

kisebbségek helyzetét nem a határok módosításával vagy eltüntetésével, hanem a szülőföldön való boldogulás elősegítésével, illetve – eszményi esetben – az →önkormányzat megfelelő válfajaiban való biztosításával kell rendezni.

Mák Ferenc: „Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999)", *Magyar Kisebbség*, 2000, 3.

KLZs

hatáskör-átruházás (korlátozott felhatalmazások, a. *conferral of competences*) Az →Európai Unió működésének egyik alapelve. Az Európai Unióról szóló szerződés 5. cikke értelmében az Unió minden hatásköre a tagállamoktól származik, amelyek azok gyakorlását az alapítószerződésekben megfogalmazott célok megvalósítása érdekében az Unióra ruházták át. Az Unió kizárólag a tagállamok által az alapítószerződésekben ráruházott hatáskörök határain belül járhat el, minden olyan hatáskör, amelyet a tagállamok az alapítószerződések útján nem ruháztak át az Unióra, a tagállamoknál marad. Az Unió így nem rendelkezik általános jogalkotási vagy végrehajtási hatáskörrel, és a birtokában lévő hatáskörök alapján nem teremthet saját maga számára újabb hatásköröket. Az Uniónak tehát minden egyes intézkedését az alapítószerződések valamelyikében található meghatározott felhatalmazó rendelkezésre kell visszavezetnie, ez az adott intézkedés jogszerűségének előfeltétele. Az Európai Uniónak a működéséről szóló szerződés 2–6. cikke értelmében háromféle hatásköre van: a kizárólagos, a tagállamokkal megosztott és a támogató hatáskör, mely utóbbi keretében az Unió a tagállami politikák támogatása vagy kiegészítése érdekében fogad csak el intézkedéseket.

Az Európai Unióhoz csatlakozó állam meghatározott jogalkotási hatáskörök, kisebb részben végrehajtási hatáskörök gyakorlását ruházza át az Unióra. Mivel e hatásköröket a csatlakozó állam maga is az →alkotmány erejénél fogva gyakorolja, csak kifejezett alkotmányos felhatalmazás keretében lehet e hatáskörök gyakorlását az Unió részére átengedni. Az uniós csatlakozás legfontosabb belső →közjogi feltétele, hogy a tagállam alkotmánya – illetve azokban az államokban, amelyeknek nincsen írott alkotmánya, valamilyen az uniós csatlakozásról szóló, népképviseleti szerv által elfogadott jogszabály – rendelkezzen e hatáskörök átruházásáról. Az Unió tagállamainak alkotmányaiban található, az Európai Unió számára hatáskörök gyakorlását átengedő rendelkezést nevezik csatlakozási vagy Európa-klauzulának.

Magyarországnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásakor az Alkotmányból eredő egyes hatáskörök gyakorlásának átengedésére vonatkozó felhatalmazást a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról szóló 2002. évi LXI. törvény adta meg. E felhatalmazást jelenleg Magyarország Alaptörvényének E) cikke biztosítja.

Dezső Márta és Vincze Attila: *Magyar alkotmányosság az európai integrációban* (2014).

KT

Hayek, Friedrich A. (1899–1992) Osztrák származású közgazdász, társadalomtudós és politikai gondolkodó, a klasszikus (vagy konzervatív) →liberalizmus eszméinek egyik legfontosabb XX. századi képviselője és továbbfejlesztője. Bécsben Ludwig von Mises tanítványaként az →osztrák közgazdasági iskola képviselőjévé vált. Barátságot kötött →Voegelinnel. 1931-től Londonban, majd az Egyesült Államokban tanított. Noha kezdetben Angliában nagy tekintélynek örvendett, később a →keynesi makroökonómiai megközelítés elvetése miatt sokáig háttérbe szorult, az 1974-ben odaítélt közgazdasági Nobel-díj azonban ismét meghozta számára a széles körű elismerést. Napjainkban Keynes mellett a XX. század meghatározó közgazdasági elméletalkotójaként tartják számon.

~ legfontosabb gazdaságelméleti belátása a →piac és az általa működtetett ármechanizmus információközvetítő szerepének felismerése, illetve a piaci verseny felfedező folyamatként való leírása volt. Tézise szerint a gazdasági döntések meghozatalához, illetve a gazdasági tevékenység koordinálásához szükséges információk csak szétszórt, sokszor csupán hallgatólagos (→Polányi) formában állnak az egyes gazdasági szereplők rendelkezésére, központosításuk nemcsak gyakorlati, de elméleti szempontból is lehetetlen, a döntéshozatali folyamatba való becsatornázásuk csak a jól működő piaci mechanizmusok által valósítható meg. Mindez nemcsak a szocialista típusú gazdasági tervezést teszi lehetetlenné, de a Keynes által szorgalmazott állami beavatkozást is kudarcra ítéli hosszabb távon. Az 1970-es évek nyugat-európai gazdasági válsága a magas mun-

kanélküliségével és inflációjával, ha több évtizedes késéssel is, de ~ előrejelzését látszott igazolni.

Maga ~ egyébként már az 1940-es évektől kezdve elfordult a szűkebb értelemben vett közgazdaságtan tanulmányozásától, és a tudás hasznosítására vonatkozó elméleti belátásait kiterjesztette a társadalmi együttélés más területeire is, kidolgozva a szabad, általános szabályok által irányított emberi interakciókból tervezés nélkül kialakuló társadalmi intézmények és a rájuk épülő „spontán rend" koncepcióját, amiben sokban támaszkodott a →skót felvilágosodás gondolkodóira, különösen →Smithre. Ebben az időszakban írt politikai tárgyú művei, így mindenekelőtt a gazdasági tervezés politikai következményeit tárgyaló 1944-es *Út a szolgasághoz* (m. 1991), illetve az 1960-as *The Constitution of Liberty* („A szabadság alkotmánya") nagy hatást gyakoroltak a közbeszéd alakulására, és gyakori hivatkozási pontjai voltak az 1970-es években jelentkező új konzervatív hullám politikusainak, köztük →Thatchernek és →Reagannek.

További művei: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései* (1988; m. 1992); *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok* (1995).

Caldwell, Bruce: *Hayek's Challenge. An Intellectual Biography* („Hayek kihívása. Szellemi életrajz", 2003).

Gray, John: *Hayek on Liberty* („Hayek a szabadságról", 1998).

MT

haza Adott közösség létezésének területe és a hozzá társított képzetek együttese. A finnugor eredetű *ház* szóból alakult ki ebben a jelentésben a XIV. századra, és ugyanazt jelenti, mint a *hon*, amelyet a nyelvújítás elevenített föl a jóval régebbi, időközben elavult *honn*ból. Az egyik alapvető társítása az, hogy az otthon bensőségességét kiterjeszti a jogra, jogok képezik ugyanis az otthonérzés alapját. Ennek magától értetődő volta Magyarországon megkérdőjeleződött a török hódoltságtól kezdve. A Rákóczi-szabadságharc jelmondata: *Cum Deo pro patria et libertate* („Istennel a hazáért és a szabadságért") éppen ezt az összefüggést állította helyre →Bocskai küzdelméből is merítve, és egyúttal előrevetítette a magyar függetlenségi irányzat Habsburg-ellenes és jogkiterjesztő jellegét, amelyet a XIX. század eleji reformmozgalom a nyelvi öntudatra is ébredő nemzet nevében bontakoztatott ki.

A magyar ~ fogalmának fejlődéstörténetét jól példázza az *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* („Magyarországon kívül nincs élet, ha van élet, nem ilyen") szállóige. Olasz humanista szerző jegyezte le először a XVI. század elején a művelt és harcias magyarok dicséreteképpen, hogy aztán Wittenbergben tanult diákok közvetítésével kerüljön belföldi használatba a XVII. század második felében. E peregrinusok elsősorban a Magyar Királyság német és szlovák evangélikus lakosai közül kerültek ki, és e mondással fejezték ki magyarországi szülőföldjükhöz való kötődésüket, és védték meg →*Hungarus*-hazafiságuk jegyében *Hungaria* hírnevét az időközben kedvezőtlenre módosult, az országnak parlagiasságot felróvó külföldi véleményekkel szemben.

A ~ fogalmának tartalma különbözhet attól függően, hogy a politikai vagy a kulturális →nemzet eszméjéhez kapcsolódik. A politikai nemzet összefüggésében a nemzeti kisebbségek is beleértődnek a ~ fogalmába, ami lehet sikeres és sikertelen – az utóbbira példa az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolása külső és belső erők által az első világháborús vereséget követően. A kulturális nemzet összefüggésében szűkebb a ~hoz tartozók köre, csak meghatározott nyelvhez és kulturális hagyományokhoz tartozókat foglalja magába.

Az említett szállóige használata a XVIII. század végéig a politikai →nemzet szemléletéből táplálkozott, amelyet a következő században fokozatosan felváltott a kulturális nemzet eszméje. Ebből és a francia minta átvételéből nőtt ki az első világháború éveire a →nemzetállamiság korparancsa a nem magyar népek körében is. Így a határ, amelyet a nemesi eredetű politikai nemzetszemlélet a szállóigében is a ~ és a külvilág között megvont, az országon belülre került, ahol mindinkább eltávolította egymástól a magyar államnemzetet és a saját nemzetállami jövőképükhöz igazodó nemzetiségeket. E folyamat során az osztatlan ~t feltételező régi patriotizmus lépcsőzetesen az ország magyar polgárainak a körére, a magyar településterületre szűkült, majd az első világháború végén döntő vereséget szenvedett a történelmi Magyarországtól elszakadó erdélyi románok és szászok, illetve a felvidéki és a délvidéki szláv népcsoportok patriotizmusával szemben.

A XX. századi magyar ~ alaptulajdonsága a széttöredezettség. A →magyar kisebbségek létrejötte ugyanis kettős irányú feldolgozási kényszert idézett elő. A területi revízió programja a nemzet és az állam teljes vagy részleges egy-

ségének a visszaállítási tervével az egyetlen magyar ~ minél hiánytalanabb újbóli megteremtését célozta meg. A politikai bölcsesség jele, hogy a →rendszerváltozás óta nem éledt fel meghatározó erőként a magyar →revizionizmus, ellentétben a másik opcióval, a kulturális nemzet határok feletti, tehát annak különböző országokhoz tartozó súlypontjait megőrző egyesítésének az eszméjével. Ennek egyik első változata, a két világháború közötti →transzszilvanizmus kulturális és területi →autonómiára törekedve egy több központú, de egyazon magyar ~ kialakításán fáradozott. Utóbb az 1980-as évek kolozsvári neotranszszilvanista eszmefuttatásaiban az *otthon* a személyes, a *haza* a nemzeti önazonosságot jelképezte, a *honvágy a hazában* ma is megrázó tétele pedig a két identitásforma összhangjának a szabadságáért tört lándzsát a Ceauşescu-diktatúra →Romániájában.

A szellemi ~, a nem egyetlen térbeli központhoz kötött magyar nemzet gondolatának egyik nagy hatású korai forrása Illyés Gyula „Haza, a magasban" című verse 1938-ból: „Ha új tatárhad, ha kufárhad / özönli el a tiszta tájat…, / te mondd magadban, behunyt szemmel, / csak mondd a szókat, miktől egyszer / futó homokok, népek, házak / Magyarországgá összeálltak". A silány vagy egyenesen borzalmas politikai hatalmaktól és divatoktól való függetlenség érzete szétterül a személyes önazonosságok elképzelt Kárpát-medencei helyszínein: „Mert ha sehol is: otthon állok", mondja a költő a →Himnuszt mintegy alkalmazva a közelgő vészhelyzetekre, jogfosztásokra.

A belhon mögé vagy akár mellé rendelhető külhon(ok) elvárása az elmúlt fél évszázadban megfigyelhető a magyar kisebbségek és a nyugati emigráció, illetve a szórványközösségek vitáiban. A Magyarországról nyugatra távozó gazdasági migránsoknak megnövekedett száma ugyancsak alátámasztja a magyar ~ több központú felfogását. Ezáltal mód nyílhat a ~ etnikai-kulturális tartalmának a józanul öntudatos képviseletére az e téren inkább tartózkodó vagy elutasító nyugati országokban.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (2013).
Cs. Gyimesi Éva: *Honvágy a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék* (1993).
Scruton, Roger: *Anglia, egy eltűnő ideál* (2000; m. 2004).
Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok* (1984).

KLZs

hazafiság (patriotizmus) A görög–római kultúra óta a *patria* ('haza') számított a család és az egyház mellett az emberi összetartozás legfőbb tárgyának. A hazafi elsődleges értelemben tulajdon közössége védelmezőjeként lép föl. Érzéseit a közös nyelv, vallás, etnikum, szokás, hagyomány és terület képzetei ösztönzik. A →haza, amire az ősi hűség irányult, a modern időkben a →nemzetállam formájában tapasztalható meg. A nagy angol szótárszerkesztő és irodalomtudós, a tory Samuel Johnson szerint hazafi „az, akinek uralkodó szenvedélye a hazaszeretet". Whig kortársa, Edmund Burke szerint a hazaszeretet nem csupán szenvedély, hanem a józan ész kérdése is: „Minden nemzetben kell hogy legyen egy olyan erkölcsi rendszer, amelyben a pallérozott elme örömét leli. Hogy szeressük országunkat, ahhoz országunknak szeretetre méltónak kell lennie" (*Töprengések a francia forradalomról*, 1790; m. 1990). A XX. században a vak hazadicséretet elutasítva Gilbert K. Chesterton amellett érvelt, hogy a civilizált nemzeteknek nem „otromba és hőbörgő sovinizmusra, hanem a szülőföld iránti szeretet megújulására van szükségük. Amikor ez eljön, a fülsértő ordibálásnak egy csapásra vége szakad. A szeretet valamennyi jele közül a legfontosabb a komolyság: a szeretet nem éri be álságos brosúrákkal és az üres szavak diadalával. Az igazmondó tanácsadót becsüli" („A Defence of Patriosm" [„A ~ védelme"], 1901). Az elmúlt évtizedekben feltűnt „alkotmányos ~" (Sternberger, Habermas) fogalma a haza képzetét a jog világára redukálja, és a hűséget az alkotmányos rendhez köti (→közösségelvűség, nacionalizmus, nemzet, nemzeti öntudat).

Habermas, Jürgen: *Die postnationale Konstellation* („A nemzet utáni állapot", 1998).
MacIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában: erkölcselméleti tanulmány* (1981; m. 1999); uő: „Is Patriotism a Virtue?" („Erény-e a ~?", 1984), Daly, Markate (szerk.): *Communitarism: A New Public Ethics* („Közösségelvűség: Új közetika", 1994).

MS

hazugság Olyan valótlan tartalmú állítás, amely együtt jár a valótlan tartalom tudatával és akarásával. Nem egyszerűen tévedés, mivel abban nem játszik közre magának a tévedésnek a tudata, de nem is merőben valamely tartalom valótlanságának a tudata, mivel az még nem jelenti a valótlan tartalom közlését. Ahhoz, hogy hazudjunk, akar-

nunk és tudnunk kell azt, hogy hazudunk, és azt csak a közlésben valósítjuk meg. A ~ban a valóságot tagadjuk, de ez a valóság nem az, ami valóban van, hanem az, amit mi annak ismerünk: akkor is hazudunk, ha olyan állítást teszünk, amely ténylegesen nem valótlan, de ismeretünk szerint az. A ~ az akarása szerint lehet óvatlan vagy pontosan kitervelt, a megtévesztés mértéke szerint féligazság, mellébeszélés, élethazugság, képmutatás, rágalom stb. A nemes ~ a békét, a kegyes ~ a kíméletet szolgálja. A ~ minősített esete a hamis tanúskodás (Arany János: „A hamis tanú", 1852).

A ~ →Platón óta foglalkoztatja a nyugati gondolkodást: a „nemes ~" olyan mítosz, amelynek segítségével az állam polgárai saját születésük és összetartozásuk alapján védik hazájukat, és fenntartják a rendet (*Állam*, 414 skk.). A Bibliában a Tízparancsolat tiltja a ~ot („Ne tégy hamis tanúságot…!", Ex 20,16; Deut 5,18). Jézus a Sátánt „a ~ atyjának" nevezi (Jn 8,44), Pál apostol óv a ~tól (Kol 3,9). →Szent Ágoston (*De mendacio* [„A ~ról"]; *Contra mendacium* [„A ~ ellen"]) és →Aquinói Szent Tamás (*Summa theologiae* II, II, q 110 [*A teológia foglalata*, 1994, 2002]) megkülönbözteti az ártalmas, az ártalmatlan s a tréfás ~ot. Az utóbbi nem számít ~nak, az ártalmatlan ~ bocsánatos bűn; a komoly ~ az, ami árt. →Kant, tekintet nélkül a körülményekre, semmilyen ~ot sem tart elfogadhatónak („Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen" [„Arról az állítólagos jogunkról, hogy emberszeretetből hazudjunk"], 1797). Nietzsche számára az igazság „megcáfolhatatlan ~", ennyiben különbözik a többi ~tól. A saját magunknak való ~ a legközönségesebb; a művészet kreatív ~ (*A vidám tudomány*, 1882; m. 1919). A ~ teljes áttekintése nem nélkülözheti a hamis vád, a rágalom és a káromlás elemzését (Mezei Balázs: *Vallásbölcselet*, 2004, 61. §).

A *post-truth* ('ami túl van az igazon') elmúlt időszakban felmerült fogalma az *Oxford Dictionary* szerint „olyan körülményekre vonatkozik, amelyekben nem annyira az objektív tények, hanem inkább az érzelmek és személyes vélekedések határozzák meg a közvélekedést". A post-truth nem az igazság tagadásából, hanem a részigazságok önkényes elrendezéséből áll oly módon, hogy az eredmény ~. Látszólagos újdonsága ellenére a megtévesztés régi fogalmával egyezik.

A ~ a politikai gondolkodás egyik fő témája, mivel Platón az állam fenntartása végett megengedi a nemes ~ot. E gondolat →Machiavellinél jelenik meg újra, aki a ~ művészetét több írásában (*A fejedelem* [1513; m. 1848, 1965]; *A háború művészete* [1521; m. 2001]; *Értekezések* [1531; m. 1862]) és több formában javasolja: az ígéretek betartásának jó okkal való megtagadása, a tények szavakkal való elfedése, a megtévesztésre vágyó emberek kívánságának teljesítése. A „nemes ~" értelmezése „az ész cselének" →hegeli fogalma is, amelynek segítségével a Szellem beteljesíti a történelem célját. →Karl Popper kifogásolja a ~ politikai alkalmazását, mivel az ellentétes a nyitott társadalommal (*A nyitott társadalom és ellenségei*, 1945; m. 2001). Ezzel szemben →Strauss szerint az államnak szüksége van a mitikus megtévesztés eszközére, a „nemes ~ra" (*The City of Man* [„Az ember városa"], 1963).

Mivel minden ~ feltételezi az igazságot, és minden valótlanság a valóság tényét, az →organikus gondolkodás nem alapulhat semmiféle ~on, még „nemes ~on" sem, hanem a valóság, a lét teljes körű elsőbbségét vallja a valótlansággal szemben. A lineáris →haladás felfogásával szemben azonban a hagyományos gondolkodás a valóság és a valótlanság szerves összefüggését állítja: a valótlanság nem más, mint a valóság funkciója, amennyiben az előbbi rámutat az utóbbi nyitott végtelenségére. Az igazság megragadása a maga történeti folyamatában a ~ leleplezésével kezdődik, nyitott, de az eszkatologikus valóság felé vezet, ezért az igazság konkrétuma egyet jelent a szerves, noha történetileg változóan evidens hagyománnyal, a végső vonatkoztatási kerettel. A ~ mint a politika eszköze feloldódik a valóság egészében, miként Hegel mondja: „Az igaz az egész. Az egész azonban csak a maga kifejlődésében válik saját teljesült lényegévé" (*A szellem fenomenológiája*, 1807; m. 1961). A mai →politikai realizmus machiavellizmusa, amely a ~ot a politika természetes részének tartja, nem számol azzal, hogy a politikai →hatalom emberi cselekvés függvénye, s minden cselekvés az igazság vélt vagy valós ismeretén alapul. Az igazságnak tehát mégis mindig elsőbbsége van a ~gal szemben.

Dietzsch, Steffen: *Kleine Kulturgeschichte der Lüge* („A ~ rövid kultúrtörténete", 1998).

Frankfurt, Harry G.: *On Bullshit* („A rizsázásról", 2005).

Harris, Sam: *Lying* („A hazudás", 2013).

MB

Hegedüs Lóránt (1872–1943) Közgazdász, író, politikus, miniszter, az MTA tagja és igazgatósá-

gi tagja. Édesapja Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszter, édesanyja Jókai Mór unokahúga, keresztapja pedig az író volt – ezek fordíthatták a figyelmét egyszerre a nemzetgazdaság és a pénzügy, illetve a szépirodalom felé. Nyugat-európai tanulmányai során Herbert Spencernél is tanult: az elsők között igyekezett is meghonosítani a szociológiát Magyarországon. Államtudományi doktorrá avatása után a Pénzügyminisztérium tisztviselője – e területen a magyar pénzügy két klasszikusa, Teleszky János és Popovics Sándor tanítványa –, 1899-ben pedig a *Huszadik Század* című társadalomtudományi folyóirat, majd a Társadalomtudományi Társaság alapítóinak egyike, a társaság alelnöke. Az 1905–1906-os, a darabontkormány kinevezéséhez kapcsolódó politikai válság során a folyóirat és a társaság tudósgárdájának útja végleg szétvált: a →Jászi vezette szárny útja a baloldali radikalizmusba vezetett; az általuk „szakadár”-nak és „puccsistának” minősített liberális és konzervatív vonulatnak, amely a csoportból kivált, ~ volt az egyik vezéregyénisége Gratz Gusztáv és Wolfner (Farkas) Pál mellett.

1898-tól 1905-ig, majd 1910-től kormánypárti – szabadelvű – országgyűlési képviselő; 1905-ben a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója (később tiszteletbeli elnöke), 1913-tól a Kereskedelmi Bank igazgatója. 1919-ben nem tett esküt a Nemzeti Tanácsra. A →Tanácsköztársaság alatt egy ideig túsz a Gyűjtőfogházban. 1920-ban az →Apponyi Albert vezette békedelegáció tagja, az év decemberétől pedig a →Teleki-kormány pénzügyminisztere; a háború után ő dolgozott ki először koncepciózus – ám politikai okokból megbukott – programot az államháztartás egyensúlyának helyreállítására. 1921-ben az aktív politikától visszavonult; 1937-ben a Felsőház tagjává nevezték ki. 1925-től a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke. Két évtizeden át szerkesztette a *Közgazdasági Szemlé*t. Emellett számos gazdasági szerveződésben vállalt tisztséget.

A századfordulón több könyvet írt a magyar kivándorlás problémájáról, és ekkor kezdődött a politikai-tudományostól elválaszthatatlan szépirodalmi munkássága is. „A titka abban állt”, miként Schöpflin Aladár írta, „hogy szakszerű dolgokat mondott, de úgy mondta, mint egy író”. Főműve a három életrajzot tartalmazó *Magyar trilógia* (1932–1940), amelynek első két darabja Széchenyi Istvánról és Kossuth Lajosról szól, a zárókötet pedig a *Két Andrássy és két Tisza* párhuzamos életrajza; a Bibó István által tipologizált „hamis realista” és „túlfeszült lényeglátó” típusok megtestesítői foglalkoztatták. Utóbb ezekhez hozzákapcsolta *Ady és Tisza István* (1940) című – személyiségükről, ellentétük feloldási esélyeiről szóló – könyvecskéjét is. Az esztétikában a költő, a politikában a miniszterelnök híve és követője volt, bár az utóbbival számos vitát folytatott, mert szükségesnek ítélte a földosztást és a választójog bővítését. Szemléletének meghatározó vonása az egymással szemben álló kimagasló szellemiségek és a szembefeszülő eszmevilágok integrációjának folytonos kísérlete. Mindvégig ragaszkodott a dualizmus korabeli liberalizmusához; 1867 és 1848 között szerinte nem volt feloldhatatlan ellentét. Szabadelvűnek vallotta magát az őt letartóztató vörösök és az őt kormányába hívó konzervatív keresztény Teleki Pál előtt is (akinek ajánlatát azért fogadta el, hogy segítsen megmenteni az országot egy „harmadik forradalomtól”), a →liberalizmust mindvégig megkülönböztette a →konzervativizmustól.

A két háború között úgy látta, hogy Magyarországnak Amerika és Ázsia között kell választania, s nem kétséges, hogy Amerika felé kell orientálódni. A fajbiológiát nemzeti, liberális és keresztény szempontból is elutasította – a református egyházban egyházközségi szinten világi tisztségviselői szerepeket is vállalt, s elnöke volt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. A második zsidótörvény vitájában a törvényjavaslat eredetét arra vezette vissza, hogy a vegyes etnikai eredetű társadalom még nem forrott össze; ő, aki „azon szerencsétlenek” egyike, „akikben sem zsidó, sem német vér nincsen”, hanem az utolsó turániak közé tartozik, nem érzi a „származási alibi” bizonyításának kényszerét, marad, ami volt, liberális gondolkodó, tehát a törvényt elutasítja.

További művei: *A tőzsde megadóztatása* (Fellner Frigyessel, 1895); *A sociologia sarktétele* (1901); *A kivándorlási congressusok eredménye* (1904); *Önálló vámterület és kötött birtok* (1906); *Harc a magyar igazságért* (1927); *Görgey. Drámai költemény négy felvonásban, hat képben* (1938); *Budapest adórendszerének kifejlődése és jövője* (1939).

Hegedüs Loránt [sic!] *emlékezete. A Sub Auspiciis Regis et Gubernatoris Doktorok Baráti Körének megemlékezése volt elnökéről* (1944).

Móricz Zsigmond: „Az ősparaszt. Hegedüs Loránt [sic!] könyve gróf Széchenyi Istvánról", *Nyugat*, 1933, 3.
Schöpflin Aladár: „Hegedüs Loránt [sic!]", *Magyar Csillag*, 1943, 2.

FTG

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) Filozófus, a német idealizmus egyik legjelentősebb alakja. Teológiai és filozófiai tanulmányokat végzett. Egyetemi karrierjét Jénában kezdte, itt írta filozófiai rendszerének első összegzését, *A szellem fenomenológiáját* (1807; m. 1961), jelentős hírnevet szerezve magának. Rendszerének részletes kifejtését Heidelbergben vetette papírra három kötetben (*A filozófiai tudományok enciklopédiája*, 1817; m. 1950), majd a berlini egyetem filozófiaprofesszoraként (1818–1831) jutott pályája csúcsára. Enciklopédikus műveltségét jelzi, hogy a vallás-, jog-, művészet-, történelemfilozófia, logika és filozófiatörténet terén jelentős munkák fűződnek nevéhez. Filozófiájának alapvető módszere a dialektika, az ellentmondások egységének tana (tézis, antitézis, szintézis). A szellem történetét is három szakaszra bontva mutatta be: 1) az önmagában létező absztrakt, tartalmilag üres eszme; 2) az eszme elidegenedése önmagától, s ezáltal létrejön a természet; 3) kifejlődik a szellem, mely által az eszme önmagához visszatér, ám ez az eszme már tartalmilag meghatározott. E három fázist három tudomány vizsgálja: a logika, a természetfilozófia és a szellem filozófiája. A szellem történetéről, jellemzőiről teljes képet kívánt adni, mert úgy gondolta, hogy az „igaz az egész" (totalitásszemlélet). ~ a →felvilágosodás eszméinek kiteljesítője német földön, a racionalitást azonban nem mint a társadalom s benne az államélet radikális átalakításának normáját fogta fel, hanem olyanként, mint ami a valóságban kifejeződik (ami észszerű, az valóságos, és ami valóságos, az észszerű). Erre épült konzervatív társadalomszemlélete, amelynek legmarkánsabb kifejtését *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatá*ban (1821; m. 1971) adta. A porosz monarchiára, a porosz államra a német fejlődés meghaladhatatlan csúcspontjaként tekintett. Az ember mint dolgok birtokosa személyként jelenik meg ebben a konstrukcióban, a család mint a polgári társadalom sejtje, az érdekek közösségét fejezi ki, a polgári társadalom pedig a munkamegosztás és a magánérdek rendszerét, végezetül az állam, amely befelé alkotmányként jelenik meg, biztosítja a polgári társadalom működését.

~ a →természetjogi hagyomány észjogi változatához állt közel. Szerinte a jogban a szabad akarat fejeződik ki, az állam törvényei a szabadságot biztosítják, gazdasági egyenlőséget nem, de szabadságot és rendet teremt azzal, hogy szabályozza a magánérdekek küzdelmét. Az állam ezáltal az erkölcsiség megvalósítója is. ~ e meggyőződése magyarázza, hogy az oly sok témakört felölelő filozófiai munkásságából miért hiányzik az etika. Ha az állam az erkölcsiség megvalósítója, akkor az állam (és a jog) tárgyalása felölel mindent, ami az erkölcsiség szempontjából releváns. Éppen ezen a ponton fogalmazta meg a későbbiekben Søren Kierkegaard, a XIX. évszázad egyik legnagyobb hatású dán filozófusa, ~lel szembeni kritikáját.

~ német követői között éles frontvonal húzódott. A porosz monarchia mellett elkötelezett, ún. jobboldali (vagy ó-) hegeliánusok vezéralakja ~ tanítványa, Eduard Gans volt, a baloldali (vagy új-) hegeliánusok közül pedig →Marx (aki Gans előadásait hallgatta a berlini egyetemen) emelhető ki. Marx a hegeli dialektika módszerét jelentős módosítással („a feje tetejéről a talpára állítva") átvette, és a történelem beteljesülését nem a megvalósult porosz monarchiában, hanem az eljövendő kommunizmusban vizionálta. A XIX. század végén, a XX. század első felében az angol és az olasz filozófiai életben (→Croce) látható ~ hatása. Mannheim Károly a német konzervatív gondolkodás eszmetörténetében helyezte el. Az elmúlt évtizedekben Francis Fukuyama – az Alexandre Kojève által értelmezett – ~ alapján fogalmazta meg ismert tételét a történelem végéről. ~ egyértelműen konzervatív filozófusként értelmezhető, életműve azt mutatja, hogy a felvilágosodás eszméi nemcsak a liberális, hanem a konzervatív eszmevilágot is gazdagították.

Cobben, Paul et al. (szerk.): *Hegel-Lexikon* (2006).
Taylor, Charles: *Hegel* (1975).

KA

hegemónia (*g. hégemonia* 'hatalom', *hégemón* 'vezető'; *hégeiszthai* 'vezet') Valamely állam, régió, társadalmi berendezkedés, társadalmi csoport, kultúra vagy eszme fölénye, felsőbbsége, vezető, irányító szerepe. Nem egyenlő felek egyezségén, hanem a fölényt élvező fél érdekérvényesítésén alapul. Különbözik az önkényuralomtól, mert a ~ nem közvetlen fizikai erőszakkal vagy annak

fenyegetésével, hanem →ideológiai ráhatással, illetve a szükséges intézmények monopolizálásával valósul meg. A hegemón fél uralma alatt tartja a „gyengébbeket”, legyen szó államról, régióról, a társadalom adott részéről, kultúráról vagy eszméről. Sajátja fenntartani az adott uralmi formát, „természetesként” feltüntetni a fennálló rend mindenhatóságát (Pierre Bourdieu), „mindent átható naturalizmussá alakítani” a megoldásait és az eredményeit (Paul Willis), valamint elhitetni az alávetettekkel, hogy a *status quo*, a fennálló állapot a lehető legkedvezőbb, mi több, elkerülhetetlen és igazságos. E meggyőzési folyamat eredményeként a „gyengébbek” elfogadják a domináns fél értékeit, és elvárásaihoz igazítják cselekvéseiket.

Az egyházzal folytatott hosszas küzdelem az állam ~ját, majd a →civil társadalom egyértelmű kiemelését eredményezte, ami felfokozta az eszmék versengését. Az autonóm egyén →utópiája, az ész, illetve a változás új kultusza, a →haladás abszolutizálása, a →hagyományos kötelékek és a →tekintély háttérbe szorulása, illetve a →szabadságjogok előtérbe helyezése jelentette a XIX. századi liberalizmus ~ját. A XX. században megerősödő →szocialista mozgalmak a →magántulajdon köztulajdonnal való felcserélését, a hatalom központosítását és a gazdaság állami tervezésen alapuló ellenőrzését hirdetve Nyugat-Európában a liberális ~ ellenlábasaként jelent meg. A közép- és kelet-európai antikapitalista forradalmi mozgalmak és a létrejött →szocializmus ettől eltérően nem ~ra, hanem →diktatúrára (→proletárdiktatúrára) törekedett. A →marxizmus politikai eszmetörténetében egyedül Antonio Gramsci mondta, hogy nem a diktatúra, hanem a ~ útján közelíthet a társadalom a →kommunizmushoz.

A XX. századot, főleg annak második felét a →*globalizáció*ként is emlegetett *amerikanizmus* jellemezte, amely az európai és Európán kívüli kultúrákat is jelentős mértékben uralma alá hajtotta. Hasonló viszonyt jelent Nyugat-Európa ~ja Kelet-Közép-Európával szemben.

Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése: tanulmányok* (1978, 2006).
Gramsci, Antonio: *Az új fejedelem* (1948; m. 1977).
Molnár Tamás: *A liberális hegemónia* (1993).

NL

Heidegger, Martin (1889–1976) Német filozófus, a nyugati gondolkodás kiemelkedő képviselője. Hírnévre különösen a *Lét és idő* (1927; m. 1989) című munkájával tett szert, de a középső és késői periódusának művei is nagy hatást gyakoroltak, például a „Levél a humanizmusról” (1947; m. „*…költőien lakozik az ember…*”, 1994) vagy az 1936–1938 közt írt „második főműve”, a *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* („Adalékok a filozófiához. Az eseményről”, 1989). 2014-ben jelentek meg művei összkiadásában a *Schwarze Hefte* („Fekete füzetek”) első részei. Ezeknek a zsidóságot illető kitételei újabb vitákhoz vezettek. ~ terminológiája nehezen fordítható más nyelvre, de kapcsolódik a német gondolkodók kifejezés- és problémarendszeréhez; míg az utóbbi könnyebben kezelhető, ~ kihasználja a csak az anyanyelvében fellelhető jelentésárnyalatokat. A nyelvhez való sajátos viszonya, kifejezés- és írásmódja nyomán széles körben megfigyelhető a „heideggerizálás”, például →Lévinasnál.

~ a →Kanttal kezdődő német „filozófiai forradalom” utolsó alakja és egyben a nyugati gondolkodás végének s egy új kezdetnek a hirdetője. Ez a „másik gondolkodás” ~ szerint a preszókratikusokkal kezdődött, de →Platónnal megszakadt, majd a német gondolkodásban, különösen Friedrich Hölderlin költészetében, F. W. J. Schelling és →Nietzsche munkáiban visszatalált a valóság felfogásához, amihez „a lét értelmére irányuló kérdés” elvezet. Munkája lezárja a nyugati filozófia „létfeledését”, s megnyitja az utat „a másik gondolkodás” előtt. Ez utóbbi pedig nem más, mint a valóság, a *Seyn* (régies írásmóddal a ’lét’) – korábban félreismert – feltárulása, ami egyszerre megy végbe a történelem és a gondolkodás körében.

Első korszakának két kulcsszava a *Sein* (’lét’) és a *Dasein* (’ittlét’ vagy ’jelenvalólét’): a lét értelmét az ittlétnek, az ember egzisztenciájának analízise által tárjuk fel. Az ember világban-való-lét (*In-der-Welt-Sein*), akit a gond (*Sorge*) határoz meg. Létét belevetettségként (*Geworfenheit*) fogja fel, aminek szerkezetét a beállítódás (*Befindlichkeit*) adja; az ember a halálra való irányultságában teljesíti be végességét és ezáltal *Dasein*-voltát. Ebben a lét értelme tárul fel, amit ~ az időbeliség és a történetiség egységében ragad meg.

Az 1930-as években fordulat állt be gondolkodásában, amit a *Lét és idő* további részének szánt *Idő és lét* a címében is kifejez; míg az első részben a léttől jutunk az időig mint a lét forrásáig, a másodikban az időtől a létig mint az idő eredményéig. A *Beiträgé* című munkájában a lét mint esemény (*Ereignis*) kerül elő, amely

szó egyszerre jelent „történést" és „elsajátítást". Az *Ereignis* nem más, mint az *ittlét*, akivel a lét megtörténik, aki a létet elsajátítja, és akit a lét elsajátít. A lét értelmére irányuló kérdést felváltja a „léttörténeti gondolkodás", amelyben a lét új megnyilvánulása valósul meg.

A nyugati metafizikát ezzel ~ maga mögött kívánja hagyni, s a korábbi nyelvi újításait meghaladva újszerű terminológiával áll elő, amiben a korábbi filozófiai problémák mégis felismerhetők. Ezt mutatja az „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás" (1951; m. Schneller István [szerk.]: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, 2002) című írása, amelyben az ember „a földön" lakozik (otthon van) „a halandók" között, de egyben „az ég" alatt, „az istenek" jelenlétében. E négyesség (*Geviert*) az új gondolkodás alapszerkezete, aminek drámaiságát – a *Beiträge* szerint – az „utolsó isten" adja, akinek eljövetele az emberiség új „kezdetét" nyitja meg.

Erősen vitatott ~ kapcsolata a →nemzetiszocializmussal, amelyet kezdetben teljesen, később fenntartásokkal támogatott; →Hitlert soha nem kritizálta. A zsidóságra nézve több olyan kijelentést tett, amelyeket Peter Trawny szerint „léttörténeti antiszemitizmusként" érthetünk, mivel nem rasszista, hanem történeti-nyelvi alapon áll. Hatása átfogta a XX. századi német szellemi élet jelentős részét, különösen a filozófiát és a teológiát (Hans-Georg Gadamer, Rudolf Bultmann, Karl Rahner, Wolfhart Pannenberg), a művészetelméletet (Hans Sedlmayr) és a pszichológiát (Viktor Frankl, Ludwig Binswanger és a Dasein-analízis iskolája). Befolyása azonban szinte felmérhetetlen, mert eszméinek nyomát azok munkássága is magán viseli, akik név szerint nem vagy alig hivatkoznak rá, például Jürgen Habermas, Niklas Luhmann vagy →Voegelin; mások éles elutasítással viszonyulnak hozzá, például →MacIntyre. A XX. századi francia filozófia túlnyomórészt ugyancsak ~ hatása alatt áll. Lévinas joggal mondta, hogy ~ a filozófiatörténet négy-öt legjelentősebb alkotója közé tartozik. Hatása a politikai gondolkodásra is erőteljes, különösen legkiválóbb tanítványai, →Strauss és →Arendt révén. A „Levél a humanizmusról" című írása, amely Jean-Paul Sartre előadására adott válaszként született, számos politikafilozófiai implikációt tartalmaz a →marxizmus, a →szekularizáció és a humanizmus kérdéseit illetően. A *Schwarze Hefte* folyamatban lévő teljes kiadása egyre jobban világossá teszi, hogy ~ a németség szellemi teljesítményétől várta a nyugati kultúra megújulását, és ennek elmaradása szemében szorosan összefüggött a háborús vereséggel. Ám ~ ezt a vereséget is egy új világ felemelkedése lehetőségeként értette, ami összhangban áll a „kudarc" ~re jellemző felfogásával: a megújulás nem az újdonság világi érvényesülésében, hanem bukásában indulhat útnak. E felfogása ~t egyszerre teszi a konzervatív gondolkodás és a XX. századi modernizmus vitatott képviselőjévé.

További művei: *Útjelzők* (1967; m. 2003); *Költemények* (1995).
Fehér M. István: *Martin Heidegger* (1994).
Wrathall, Mark: *How to Read Heidegger* („Hogyan olvassuk ~t", 2006).

MB

Herder, Johann Gottfried (1744–1803) Német filozófus, lelkipásztor, költő és műfordító. Munkássága sokrétű, elsősorban a történelemértelmezés és a nyelv témakörében alkotott jelentőset. Közvetlenül hatott a romantikára, tágabb értelemben pedig a filozófiára, a történelem-, az irodalom- és a nyelvtudományra. A →felvilágosodás eszméit kritikusan szemlélte. Szerinte a történelem a természet fejlődésének folytatásaként ragadható meg. Ez az egységet hangsúlyozó látásmód fejeződött ki abban, hogy egy →nép fejlődésében a nemzeti géniuszt (karaktert) és a környezetet (éghajlatot) egyaránt meghatározó elemnek látta. A történelem szervesen egymásra épülő korszakokból áll, minden korszak és minden nép története egyenértékű, azaz önmagában hordozza célját, külső mércével meg nem ítélhető. A →kultúra az embert és a természetet átfogó szerves egység, s a történelemben kultúrák sokasága bontakozik ki. A népek története nem illeszkedik az emberiség semmilyen egyetemes haladástörténetébe, mert ilyen szerinte nem létezik, habár a történelem végcélját mégis az emberiesség kibontakozásában látta. A német gondolkodástörténetben az elsők között használta a →*nemzet* fogalmát. Szerinte a nemzet nem más, mint közös nyelven, kulturális és vallási hagyományon alapuló organikus egység. Ez a kulturális nemzeteszme hatott Friedrich Meinecke későbbi nagyhatású tipológiájára, mely szerint a nemzeti tudat kialakulásának két útja van: a közös kultúra, illetve az egységes →állam. Történelemfelfogása adott kiindulópontokat a →historizmus számára. Eszméi →Magyarországon már a XIX. század első harmadában hatottak.

Nevezetes jóslata, amely szerint a különböző népek közé beékelődött magyarok évszázadok múltán a nyelvüket is elvesztik, sarkallta a magyar nyelvújításnak mind a szorgalmazóit, mind az ellenzőit. A →*Himnusz* és a *Szózat* hátterében is a német filozófus víziója áll.

Műve: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* (1784–1791; m. 1978).
Hárs Ernő: *Herder tudománya* (2012).
Sundhaussen, Holm: *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* („A herderi eszmék hatása a Habsburg-monarchia népeinek nemzetépítésére", 1973).

KA

hidegháború A XX. század második felét majdnem kitöltő szuperhatalmi politikai és katonai szembenállás az →Amerikai Egyesült Államok és a →Szovjetunió között. A kifejezés először George Orwell 1945-ös cikkében tűnik föl ebben az értelemben („You and the Atom Bomb" [„Te és az atombomba"]), majd Walter Lippmann újságíró *Cold War* („Hidegháború", 1947) című könyve révén terjedt el. Az Egyesült Államokban a világháború után kibontakozó ún. kremlinológia (szovjetológia) elkülönítette a feltartóztatás (*containment*), a visszaszorítás (*roll back*), az olvadás (*pre-détente*, *thaw*) és az enyhülés (*détente*), illetve az 1970–1980-as évek fordulójától kezdődő „kis ~" időszakát a bipoláris világrend alkonya előtt. Újabban a ~ „jégkorszakát" jelentő – Sztálin halála előtti – modellt az *antagonisztikus konfrontáció*, míg az 1953 utáni évtizedeket az *antagonisztikus kooperáció* elnevezéssel illetik. Amiképpen azonban a kérlelhetetlen szembenállás idején sem fordult át az ellenségeskedés tényleges – akkoriban harmadikként vizionált – világháborúba, úgy az ellenségesség elsődleges törésvonalát fenntartó „gyanakvó együttműködés" évtizedeiben sem köszöntött be a világbéke. Az enyhülés korszakának refrénszerű „békés egymás mellett élés" szlogenje a kulisszák mögött mindvégig lankadatlan, hadipotenciált fejlesztő technológiai versengés – a kölcsönös (nukleáris) elrettentés – verbális álcázása volt. Ilyen értelemben mindkét „iskola" a *Si vis pacem, para bellum* ('Ha békét akarsz, készülj a háborúra!') antik felfogását alkalmazta.

A ~ időszaka történetileg beleilleszkedik az *újkori, európai nemzetközi rendszerek* azon sorába, amelyet a →Vesztfáliában (1648), illetve a →bécsi kongresszuson (1815) kötött békék kezdtek meg. Ezek a rendszerek éppúgy nem voltak mentesek háborús konfliktusoktól, mint a ~. A berlini blokád, a koreai háború, a magyar forradalom, a szuezi válság, a berlini fal, a kubai válság, a prágai tavasz, a vietnami háború, az afganisztáni erőpróba, a Szolidaritás Lengyelországa, az afrikai és a dél-amerikai „sakktábla-konfliktusok" éles eseteiben rendre elmaradt a rendszerszintű fegyveres összecsapás. A különbségek a modernizáció XX. századi fejleményeiből fakadnak. A korábbi „világrendek" Európára összpontosultak, ám azon belül több hatalom viszonylagos erőegyensúlyán alapultak, és pluralisztikusan működtek. Európa fokozatos, ma is megfigyelhető háttérbe szorulása közepette úgy erősödött új erőközponttá a két „szomszédja", hogy társadalmi-politikai berendezkedésük ideológiai, szuperhatalmi státusuk pedig a korábbi idők rendszerpluralizmusa helyett kétosztatúsággá vált. Ehhez egymást sakkban tartó fegyveres tömörüléseket is szerveztek (→NATO, Varsói Szerződés). A ~s világrend meghatározó törésvonala azonban továbbra is Európán húzódott keresztül (a Kelet- és Nyugat-Európát elválasztó „vasfüggöny", Németország kettéosztottsága, →német egység), ám a „klasszikus Európa" egyre inkább kívülről meghatározott tárgya lett a szuperhatalmi erőközpontok versengésének. Az enyhülés/antagonisztikus kooperáció időszakában a szuperhatalmak dominálta bipolaritás árnyékában egy mindkettőtől – különböző mértékben – távolságot tartani igyekvő →„harmadik világ" is kezdett formálódni (El Nem Kötelezettek Mozgalma), amely ha nem is szüntette meg, de oldotta, színesítette a ~ kétosztatúságát (→ENSZ).

A második világháborút követő bipolaritás létrejöttében fontos szerepet játszott a nukleáris pusztító erő, az atom- és a hidrogénbomba. Miután az 1950-es évek második felétől mind az USA, mind a Szovjetunió képes volt ennek hadrendbe állítására (földön, vízen, levegőben), a nukleáris ütőerő *elrettentő* erejénél fogva egy világméretű fegyveres konfliktus kirobbanásának az akadályává is vált. A tét ugyanis az volt, hogy az esetleges atomháborúban maga az emberi civilizáció is elpusztulhat. Az említett *casus belli*-esetekben, a világméretű konfliktus küszöbén mind Moszkva, mind Washington engedett a maga igazából, és a kulisszák mögött átmeneti érvényességű stratégiai alkukat kötött egymással. Az, hogy a ~ közvetlen szuperhatalmi fegyveres

konfliktus nélkül zárult le, három további tényezőre vezethető vissza. 1) A Szovjetunió nem tudta a második világháború után fenntartani birodalmi túlterjeszkedését, jóllehet ennek hallgatólagos tudomásulvétele időközben a nemzetközi rend *de jure* állapotává patinásodott. 2) A Szovjetunió Európán kívüli pozíciószerzési ambícióit képtelen volt tartósan finanszírozni. 3) Az USA-val folytatott fegyverkezési versenyben egyre látványosabb, stratégiai jelentőségűvé váló technológiai hátrányba került. Ezáltal a ~s rendszer egy fél évszázados világháború-mentes, ám mindvégig „militáns béke" időszaka volt a történelemnek.

Békés Csaba: „Hidegháború – enyhülés új megközelítésben", *Külügyi Szemle*, 2014, 4.
Békés Márton (szerk.): *Szabadság/Harcosok: Hidegháborús írások (2015)*.
Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989* (2005).
Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk: a hidegháború történetének újraértékelése* (1997; m. 2001).
Kissinger, Henry: *Diplomácia* (1994; m. 1996); uő: *Világrend* (2014; m. 2015).
Powell, Robert: *Nuclear Deterrence Theory: The Search for Credibility* („A nukleáris elrettentés elmélete: a hihetőség keresése", 1990).

GyGy

hideg polgárháború A politikai publicisztika kifejezése; a második világháború utáni évtizedek két szuperhatalma kapcsolatainak jellemzésére használt →hidegháború fogalmából képződött az államokon belüli politikai, ideológiai csoportok és szavazóik merev, egymással való, leszámolásra kész szembenállásának jelölésére. Az USA és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatai évtizedekig (az enyhülési szakaszban is) magukban hordták egy világméretű fegyveres konfliktus veszélyét, maga a hidegháború szóösszetétel George Orwell, majd Walter Lippmann újságíró révén vált a közbeszéd részévé. A ~ megjelölést Magyarországon vezető politikusok az ezredforduló éveiben kezdték rendszeresebben használni, de előzményei visszanyúlnak a →rendszerváltozást követő periódusnak a tömegkommunikáció intézményeinek irányítása körüli vitáihoz, ekkor emlegettek először alkotmányos válságot és a médiában zajló állandósult hidegháborút (→médiaháború). Ma a köznyelvben „jobboldalinak", illetve „baloldalinak" minősített kormányképes pártok és a társadalom általuk mozgósítható két nagy csoportjának egymás delegitimációjára irányuló tevékenységét, a hatalom minden ágáért vívott harcot, a bel-, sőt a külpolitikai kérdésekben való együttműködés teljes hiányát foglalja magában. Alkalmazói tehát rendszerint két párhuzamos és egymás ellenében folyó társadalomépítési programot tételeznek az adott állampolgári közösségen belül; ez a szemlélet elképzelhetetlennek tartja a finomabb ideológiai és közéleti tagoltságot, a szembenálló politikai táborról viszont azt feltételezi, hogy totális diktatúrát kíván bevezetni. Ehhez kiváló alapot nyújtanak a XX. századi két →totalitarizmus emlékei, tovább élő szimbólumai és nyelvezete.

FTG

hierarchia (g. *hiera arkhé* 'szent uralom') Eredetileg az egyházi hatalom elrendezettségére, az egyház tagjainak alá- és fölérendeltségi viszonyaira vonatkozott, majd a társadalom hasonló viszonyrendszereire is kiterjedt a jelentése. A →modernitás előtti (feudális, rendi) társadalmak hierarchikusabbak voltak, de korunkban is léteznek hierarchikus viszonyok, habár átjárhatóbbak és kevésbé láthatóak, mint egykor. Mai értelemben minden közösség jellemzője valamilyen formális vagy informális ~. Különösen fontos a ~ az államigazgatásban és a hadseregben. A ~ a hatékony együttműködést segíti elő. A hierarchikus elrendezettség jellemzi a világ élő és élettelen létezőit (szervesség szintjei, ember, állatok, növények), az értékrendet és többek közt a jogrendet is. A káosz ellentétének, a rendnek mindig vannak hierarchikus vonásai. A ~ a szabad társadalmak természetes jellemzője, csak elnyomással szüntethető meg, akkor sem teljesen.

Dumont, Louis: *Tanulmányok az individualizmusról: a modern ideológia antropológiai megközelítése* (1983; m. 1998).
Miller, Gary J.: *Menedzserdilemmák: a hierarchia politikai gazdaságtana* (1992; m. 2002).
Sidanius, Jim és Felicia Pratto: *A társadalmi dominancia: a társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete* (2001; m. 2005).

SzG

himnusz (g. *hümnosz* 'ének') Ősi, az istenséget vagy hőst magasztaló műfaj; a homéroszi himnuszoktól, a bibliai zsoltárokon és a nagy középkori ~okon át máig élő gazdag költői hagyomány, de a modern nemzetté válással, főként a XVIII–XIX. században olyan ~ok is keletkeztek, amelyek

a politikai közösség világi ünnepein hivatottak a nemzet →azonosságtudatát kifejezni, s használatukat törvény vagy szokás szentesíti. Az első ilyen értelemben vett ~, a holland a XVI. század végén keletkezett.

A magyar ~t Kölcsey Ferenc (1790–1838) 1823. január 22-én írta „Hymnus, a' Magyar nép zivataros évszázadaiból" címmel. 1844-ben Erkel Ferenc zenésítette meg (ma ismert hangszerelése Dohnányi Ernőtől származik). 1903-ban az Országgyűlés törvénybe iktatta, hogy „Kölcsey himnusza az egységes magyar nemzet himnuszává nyilváníttatik", ezt azonban Ferenc József nem szentesítette. Az Osztrák Császárság 1826-ban elfogadott, többször módosított ~a, a *Gott erhalte* („Gott erhalte, Gott beschütze / Unsern Kaiser, unser Land!", 'Tartsa Isten, óvja Isten / Császárunkat, hazánkat!') maradt az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos himnusza. Monarchiákban a ~ok többnyire az uralkodót magasztalják, aki az egész nemzetet jelképezi. A magyar ~ használatáról először az 1989-es alkotmány rendelkezett. A 2012-től hatályos Alaptörvény preambuluma a magyar ~ első sorával kezdődik: „Isten, áldd meg a magyart!"

Szatmárcsekei magányában, elkeseredve hazája romlásán Kölcsey a magyar nép „zivataros" századai (a XVI–XVII. század) protestáns költő-prédikátorainak szerepébe helyezkedik vissza, az ő gyakori műfajukat, a siralmas éneket, a jeremiádot alkotja újra, amely a bibliai Jeremiás próféta Jeruzsálem pusztulásáról írt panaszkölteményeiből ered. A nemzet sorstragédiájának az Istennel szembeni közös hűtlenséggel való magyarázata azonban a prédikátorokon túl →Zrínyit, Kölcsey hősét is megidézi. A „Hymnus" cím azonban műfaji megjelölés is, amely egyszerre eleveníti meg a klasszikus görög és a középkori fohászok vagy könyörgő énekek hagyományát. A múltba helyezkedéssel és az ősi fohászforma alkalmazásával Kölcsey nemcsak a magyar történelem organikus egységét, hanem annak a nagy európai hagyományokhoz való szerves tartozását állítja.

Két versszak szól a múlt dicsőségéről és négy a vereségekről, a hanyatlásról. Már történelmünk kezdetétől velünk volt Isten: a vers a honfoglalást („Őseinket felhozád") Izrael Egyiptomból való szabadulásával társítja (I. parancsolat: „én hoztalak ki Egyiptom földjéről", Kiv 1,2). A politikai szabadulás és a belőle fakadó jólét a kenyér és a bor metaforája révén („Értünk Kunság mezein / Ért kalászt lengettél, / Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtettél") kiteljesedik a keresztény üdvösséggel: a meghalt és feltámadt Jézussal való eggyé válás misztériumával. Ugyanígy részesült a magyarság Isten hatalmában is, amely naggyá tett minket, a hon védelme hosszú ideig sikeres volt, Mátyás győzelmei külhoni elismerést szereztek. Ám ezt követően bűneink miatt elfordult tőlünk Isten. Bűnünk a gyengeség volt. Gyengeség a külső támadóval szemben, amiért nem emelkedtünk felül a belső megosztottságon. Vérözön és lángtenger – ezek írták az utóbbi évszázadok magyar történelmét. A vereségek, a széthúzás, az önpusztítás a belső haza, önmagunk elvesztéséhez vezetett („nem lelé honját a hazában"). Hiába haltak meg sokan a hazáért, hiába a sok áldozat, nincs hon, nincs szabadság.

Kölcsey verse →Herderre is utal, de nem csupán a nemzeti történelem organikus egészként való beállításával, hanem a „herderi jóslat", a nemzethalál víziójának megfogalmazásával is, amit Vörösmarty is megtesz később a „Szózat"-ban (1836). Kölcsey 1823-ban írja költeményét, alig fél emberöltővel azután, hogy a másik nagy közép-európai országot, a lengyel hazát fölszámolják. Feltartóztathatja-e bármi a végső pusztulás bekövetkeztét? Az utolsó versszak részben megismétli az elsőt: amíg az első áldást kér, addig az utolsó hangsúlyosan szánalmat.

A költő azonban nemcsak a prédikátori szerepet ölti magára, hanem tulajdon ügyvédi-politikusi hivatásából adódóan a szószólóét is. A vers ugyanis nem pusztán az imádság beszédmódját alkalmazza, hanem retorikailag gondosan felépített perbeszédet is képez a bűnbeesett védenc, a magyarság mellett: az ítélkező Isten egyszer már megmutatta iránta a kegyelmét, igaz, az vétkezett, de arányosan meg is bűnhődött érte. A beszélő szinte ügyvédi fortéllyal teszi hozzá – nem valami homályos végzethitből –, hogy a jövendőt is megbűnhődte (ami egyébként utalás Ézsaiás prófétára, aki ugyanezt vigasztalásul hirdette Izraelnek, 40,2), mi több, a kegyelmes Isten amúgy sem a villámsújtó Zeusz vagy az Ószövetség haragos, hanem az Újszövetség kegyelmes Istene, aki megszánja népét. A szószólói szerepnek ugyancsak bibliai előképe van: Ábrahám perel Istennel Szodomáért (Gen 18,20–33), Jób úgy reméli, van tanúja az Úr előtt (16,19), de a legfontosabb, hogy Jézus maga is szószóló az Atya előtt (1Jn 2,1). Az eredeti görög szó itt a *paraklétosz*, amelyet Jézus a János evangéliumában a Szentlélekre használ (Jn 14,16, 26), és amelyet általában Vigasztalóként

fordítanak. Krisztust követve tehát a versbeli paraklétosz-költő felemeli szavát népe érdekében az Úr előtt. A tény, hogy van szószóló, maga a vigasztalás, hiszen szánalomra indít.

Kölcsey nem hivatalos ~nak írta a versét, paraklétoszi szerepvállalása a magányos költőé, aki a magyar történelem keserűségbe fordult tapasztalatával folyamodik személyesen Istenhez. Az egyéni és a közösségi sorsnak ez a rendkívüli összefonódása – istenhittől függetlenül – azóta is újra és újra megszólítja a nemzedékeket. Amilyen nagyszerű a vers, akként bővelkedünk remek irodalomtudományi elemzéseiben.

Dávidházi Péter: „A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya", Jankovics József et al. (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység* (1998).
Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, Hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai* (2011).
Lukácsy Sándor (szerk.): *A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcseyről* (1974).
Szabó G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc* (2011).
Szabó G. Zoltán (szerk.): *Kölcsey Ferenc összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis* (2008).

KA

historizmus A XVIII. század végén megjelent társadalomtudományi szemléletmód, amely az ember és a társadalom történetiségéből, a hagyományokból, a gondolkodás múlt általi meghatározottságából, →organikus fejlődésfelfogásból indul ki. A →felvilágosodás →racionalista →haladáselméletét, univerzalizmusát, mechanizmusát elutasítva bontakozott ki. Giambattista Vico, →Burke és →Herder azt hirdette, hogy a történelem adja a kulcsot az ember mint társadalmi és politikai lény megértéséhez. Hívei a szellemi élet történeti változásainak értelmezésében relativista álláspontot képviseltek, és a →hegeli világszellemmel (*Weltgeist*) szemben a népszellem (*Volksgeist*) jelentőségére is fölhívták a figyelmet. Legnagyobb hatású képviselői kétségtelenül a németek közül kerültek ki (Friedrich Carl von Savigny, Leopold von Ranke, Jakob Grimm, Wilhelm Dilthey), de →Croce, →Ortega, Robert Collingwood, →Szekfű és mások révén általános nyugati irányzattá vált. Nem tévesztendő össze →Popper sajátos *historicizmus*-fogalmával, amely révén a történelemnek teleologikus értelmet tulajdonító irányzatokat bírálta (Hegel, →Marx). A ~ a művészettörténetben a régebbi stílusok felelevenítésére törekvő, főként építészeti irányzatokat jelöli (például neogótika, -romantika, -barokk stb., illetve a posztmodern „neo~").

Iggers, Georg G.: *A német historizmus* (1983; m. 1988).

KA

hitel Minden szerződésben megjelenik, ahol a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás időben nem esik egybe. A korábban teljesítő fél ~t nyújt a később teljesítőnek: átmenetileg lemond az őt illető jószág használatáról, fogyasztásáról vagy jövedelmező beruházásáról a másik javára. Ezzel áldozatot hoz, amiért rendszerint ellentételezést (→kamatot) vár. A ~nyújtás önálló szerződési cél is lehet, jellemzően a pénz~ esetében, amely nem más, mint az általános fogyasztási és beruházási lehetőségek időleges átruházása.

~e annak van, akiben megbízunk, akinek az adott szava hihető. A →bizalom alapja végső soron mindig a személyes erkölcsiség, de külső biztosítékok is támogathatják. A biztosíték ígéretszegés esetére vállalt szankció; forrása lehet személyes viszony (például barátság megvonása), közösségi tagság (például kiközösítés), társadalmi norma (például megvetés), üzleti kapcsolat (például hírnévvesztés) vagy formális jogrend (például bírósági ítélet).

A pénz~t támogató jogi biztosítékok megteremtése a gazdasági fejlődés egyik kulcsfeltétele. A jogrendnek a ~felvevőt abban kell segítenie, hogy a ~nyújtó által érvényesíthető ígéretet tudjon tenni. Ez vezérelte →Széchenyit a jelzálogot akadályozó ősiség elleni fellépésében, ez adja a csődjog értelmét stb. Ezzel ellentétes hatású, ha a jogrend akadályozza a szerződésben vállalt biztosítékok érvényesítését a ~felvevő szorult helyzete esetén. Gyengébb biztosíték mellett az ígéretszegés kockázata nagyobb, emiatt a ~ezők csak magasabb áron vagy egyáltalán nem nyújtanak kölcsönt. Amikor egy kormányzat – például a társadalmi béke megőrzése okán – a ~biztosítékokat gyengíti, az aktuális adósoknak kedvez ugyan, ám korlátozza a jövőbeni ~felvevők lehetőségeit.

A ~t nyújtó félnek is ~esnek kell lennie: hihető biztosítékokat kell tudnia felmutatni, hogy nem él vissza szaktudásából fakadó információs előnyével, amelyet a ~felvevővel szemben gyakran élvez (→bank).

Széchenyi István: *Hitel* (1830).
Szalai Ákos: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése* (2013).

MK

Hitler, Adolf (1889–1945) A →Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP, 1920–1945) vezetője, 1933-tól →Németország kancellárja, 1934-től államfője. Az első világháborúban megsebesült, megkapta a Vaskeresztet. Szakaszvezetőként szerelt le, és az „egyszerű frontkatona" nimbuszára tudatosan építve lépett be a politikába. 1923-ban az elvetélt puccskísérlete után a börtönben megírta a *Mein Kampf* (*Harcom*) I. kötetét (1925, II. 1926; m. 1935, 1996, 2007), amely azután a Biblián kívül a legnagyobb példányszámban megjelent német könyv lett, és amelyben rasszista fantazmáit önéletrajzi elemekkel nyomatékosított politikai hitvallásba foglalta. Benne a bibliai bűnbeesést a fajfertőzés képzete helyettesíti, az eredendő bűnt a vérrontó zsidó „bacilus". Ugyanakkor „a zsidó"-t nem tekintette a természet részének, ahol a fajok az élettérért harcolnak, hanem mint „szellemi faj"-t, az elvont gondolkodás hordozójának látta, amelyben a kapitalista és a kommunista univerzalizmus egyesül. Választási sikere (1933) után a hosszú kések éjszakáján végleg felszámolta ellenzékét, egyesítve a kezében a pártvezetői, a kancellári és a államfői hatalmat fölvette a *Führer* ('vezér') címet (1934), és roppant diktátori hatalomra tett szert. A Joseph Göbbels propagandaminiszter szervezte óriási tömegrendezvényeken mondott beszédeivel rabul ejtette a német nép nagy részét. 1939. augusztus 23-án diktátorpárjával és ellenfelével, Sztálinnal megnemtámadási szerződést kötött, megosztozott vele Kelet-Európán, majd szeptember 1-jén Lengyelország megtámadásával kirobbantotta a második világháborút. ~ nyugat felé fordulva lerohanta Franciaországot, és miután →Churchill nem hajlott a különbékére, kettős frontot nyitott a Szovjetunió megtámadásával.

Felismerte a tankok tömeges bevetésének hatékonyságát, de egy idő után nem bízott tábornokaiban, a katonai-stratégiai döntéseket is maga hozta meg, és az észszerű visszavonulást elutasította. Elérte, hogy a német hadsereg és a hátország is végsőkig kitartson, és az ellene elkövetett legkomolyabb, 1944. július 20-i merénylet is meghiúsult. Berlin ostroma alatt, a vég utolsó napjaiban megnősült, majd feleségével együtt öngyilkos lett.

Német uralom alá vetett gazdasági egységet akart Európában, de a páratlan pusztításon kívül csak azt érte el, hogy a Vörös Hadsereg elfoglalja Kelet-Közép-Európát, és rákényszerítse arra a kommunizmust. Talán maga sem bízott abban, hogy a német nép győzhet a „fajok harcában", sőt a végén a vereségben népe alkalmatlanságát látta. Az *Asztali beszélgetések: Monológok a vezéri főhadiszálláson 1941–1944* (1980; m. 2000) tanúsága szerint a leghétköznapibb helyzetekben is a gyanakvás és a totális meggyőzés vágya hajtotta.

Műve: Hartmann, Christian et al. (szerk.): *Hitler; Mein Kampf: Eine kritische Edition* („~: Mein Kampf. Kritikai kiadás", 2016).

Kershaw, Ian: *Hitler: 1889–1936: Hybris* (1998; m. 2003); uő: *Hitler: 1936–1945: Nemezis* (2000; m. 2004).

Lukacs, John: *A párviadal* (1991; m. 1993); uő: *A történelmi Hitler* (1997; m. 1998).

Miskolczy Ambrus: *„A Führer olvas". Tallózás Hitler könyvtárában* (2000).

MA

hivatásrendiség →**korporatizmus**

Hobbes, Thomas (1588–1679) Angol filozófus, szerteágazó érdeklődése kiterjedt a matematikára, a természettudományokra és a történettudományra is, ám igazán maradandót a politikai filozófia terén alkotott. Önéletrajza szerint a spanyol armada közeledésének hírére édesanyja „ikreknek adott életet: a félelemnek és nekem", mely félelem az angol polgárháború képében végigkísérte életét, és rávetült politikai filozófiájára is. A születőben levő természettudományok által ihletett materialista, mechanisztikus ember- és társadalomképre épülő politikaelméletét a sárkánykígyóra, az ős-zűr és a zsarnokság bibliai jelképére utaló *Leviatán* című művében fejtette ki legteljesebb formájában (1651; m. 1970). Szerinte az emberek nem képesek egyetértésre jutni a jóról és rosszról alkotott elképzeléseikben – az egyetlen dolog, amiben megegyeznek, és ami így az egyetlen természetes jog alapja, az erőszakos haláltól való félelem, vagyis az önfenntartás vágya. Mivel ebből a szempontból az emberek egyenlőek – mindenki képes megölni a másikat, illetve mindenkinek tartania kell attól, hogy a másik megöli őt –, a természeti állapot „mindenki háborúja mindenki ellen", ahol az egyes ember élete „magányos, szegényes, csúf, állatias és rövid".

A természeti állapotból való kilépést a →társadalmi szerződés megkötése teszi lehetővé, általa a polgárok valamennyi jogukat átruházzák a →szuverén uralkodóra, biztonságuk garantá-

lásáért cserébe. Az uralkodó ezt csak úgy képes hatékonyan megtenni, ha hatalma abszolút, osztatlan és korlátozásoktól mentes. A hatalom megosztása, bármiféle korlátozása vagy az alattvalók részéről való megkérdőjelezése a polgárháború csíráját jelenti. Mindez érvényes az egyház hatalmi igényeire is: azok is teljes mértékben alárendelődnek a világi hatalomnak. Bár a *Leviatán* hatalomelméletével mind a köztársasági, mind a monarchikus hatalomgyakorlás (mindaddig, amíg korlátlan) összeegyeztethető, ~ royalista szimpátiái a Cromwell-féle köztársaság, az egyházra vonatkozó nézetei viszont a restauráció idején váltottak ki félelmeket, amelyektől éppenséggel megkímélni szándékozta magát és polgártársait. Művét az utókor az egyetemes politikai filozófia egyik legnagyobb, csak a klasszikusokkal mérhető teljesítményeként ismeri el. Irányzathoz sorolása azonban megoszlik. Némelyek a totális államfelfogás előfutárát látják benne, mások viszont abszolutista tendenciái miatt meglepő, de következetes individualizmusa és egalitarizmusa révén a modern →liberalizmus egyik megalapozójának tartják.

Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe* (1997).
Strauss, Leo: *The Political Philosophy of Hobbes: Its Basis and Its Genesis* („~ politikai filozófiája: alapja és eredete", 1963).
Tuck, Richard: *Hobbes* (1989; m. 1993).

MT

Hollandia 1815 óta alkotmányos monarchia. Területe a középkori Németalföldnek (a mai ~, Belgium és Luxemburg), Európa gazdaságilag és kulturálisan egyik legfejlettebb tartományának a részét képezte. Független államként való létrejötte sok szálon függött össze a →kálvini →reformációval. A (spanyol) Habsburg-uralom ellen vívott, végül győztes németalföldi szabadságharc vagy nyolcvanéves háború (1568–1648) során felkelő tartományok közül az északi hét, kálvinista többségű terület 1579-ben létrehozta az Utrechti Uniót, majd a tartományok egyesülését követően 1609-ben alakult meg a mai ~, amelyet független államként a →vesztfáliai béke ismert el (1648). Az új állam közéletében meghatározó szerepet vitt az új kálvinista irányzat, a →puritanizmus. A Hét Egyesült Holland Tartomány Köztársaságának tartományai a belügyeket tekintve függetlenek voltak, a hadügyeket, a külügyet és az adózást a hágai rendi gyűlésen közösen alakították. A végrehajtó hatalom egy polgári vezető és a hadsereg élén álló helytartó kezében volt. A XVII. századra Hollandia tengeri nagyhatalommá vált, gyarmatbirodalmat hozott létre (a mai Indonéziában, Fokföldön [búrok], Új-Amszterdamban, a mai New Yorkban), megteremtve a holland gazdasági és szellemi aranykort (→Grotius, →Spinoza, Rembrandt stb.). A számos háború következtében európai vezető szerepét a XVIII. századra elvesztette. 1876-ban →Abraham Kuyper ortodox kálvinista teológus megalapította az első →kereszténydemokrata jellegű pártot, ami az 1920-as években magyar reformátusokat is megihletett (Sebestyén Jenő).

~ a létrejötte óta szoros kapcsolatokat tartott fenn a magyar protestantizmussal. A kora újkorban magyar református peregrinusok járták egyetemeit. Apáczai Csere János itt ismerkedett meg a puritanizmussal és a kartéziánus bölcselettel. Misztótfalusi Kis Miklós itt metszette máig híres Jansen-betűit. A protestánsok hágai szövetségébe bevonták Bethlen Gábort és Erdélyt a harmincéves háború idején. 1676-ban a holland parlament utasítására Michiel de Ruyter, a korszak legnagyobb haditengerésze szabadította ki a magyar protestáns prédikátorokat a gályarabságból, az akkori Európa legnagyobb botrányából. A hollandok komoly segélyezést nyújtottak Magyarországnak az első világháború után. A kommunista diktatúra alatt teológushallgatókat járattak a debreceni, kolozsvári akadémiákra az eleven kapcsolatok fenntartásáért.

Az első vámuniót, a Benelux Uniót ~, Belgium és Luxemburg emigráns kormányai hozták létre 1944-ben. Ebből lett 1960-tól a Benelux Gazdasági Unió. A Benelux-államok csatlakoztak az Európai Szén- és Acélközösséghez (1951), és azóta is élharcosai az →európai egységesülésnek. A mai ~ lakosságának 40%-a katolikus, és egyben az ultraliberalizmus és →multikulturalizmus nemzetközi szinten is fontos országa. A liberálkonzervatív Szabadság és Demokrácia Néppártja (*Volkspaartij voor Vrijheid en Democratie*) és a Munkáspárt (*Partij van de Arbeid*) mellett a harmadik legerősebb párttá lépett elő az utóbbi években a nacionalista, multikulturalizmus- és különösen iszlámellenes Szabadságpárt (*Partij voor de Vrijheid*).

Bozzay Réka és Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* (2007).

Kossmann-Putto, Johanna A. és Ernst H. Kossmann: *Németalföld: Észak- és Dél-Németalföld története* (1987; m. 1998).
Prak, Maarten: *Hollandia aranykora: a Köztársaság talánya* (2001; m. 2005).

BJ

holokauszt (h. *soá*) Az európai zsidóság kiirtására a második világháború (1939–1945) alatt tett kísérlet, amelynek hatmillió személy esett áldozatul, és amelyet a →nemzetiszocialista Németország hatóságai vittek véghez a megszállt területeiken, bevonva abba a helyi tényezőket (kivéve a zsidómészárlásokat önállóan végző Romániát). A szó az ószövetségi égőáldozat (*olá*) Septuaginta-fordítására (*holokauszton)* megy vissza, amely a Vulgatába is bekerült (*holocaustum*). A görög–latin szó a XVIII. században terjedt el 'tömegmészárlás' értelemben az európai nyelvekben. Churchill ~nak nevezte az →örmény népirtást 1923-ban. 1943-ban a *New York Times* már használta mai értelmében, bár az csak az 1970-es években, regények és filmek hatására vált bevetté. Walter Laquer történész szerint alkalmatlan a szó, hiszen a náciknak eszük ágában sem volt áldozatot bemutatni Istennek, de mivel elterjedt, nincs miért küzdeni ellene – magyar összefüggésben a „vészkorszak" a szabatos és bevett (→magyar vészkorszak). Noha más (örmény, cigány) népirtások összefüggésében is használják, ma már elsősorban a nemzetiszocialista Németország irracionális és mélyen gyökerező →antiszemita gyűlöletéből fakadó zsidóellenes irtóhadjáratot jelölik vele. Egyedisége nemcsak az áldozatok felfoghatatlan számában áll, abban, hogy a zsidónak minősített nép egészének (férfiak, nők, gyerekek) végleges kiirtását célozta, s abban, hogy azt racionális módszeressége, ipari eszköztára ellenére racionális, politikai, katonai vagy gazdasági célképzet nemigen hajtotta, hanem abban is, hogy a zsidókkal, azaz a Biblia választott népével történt. Mégpedig annak az Európának a szívében következett be, amelynek kultúrája részben éppen a zsidó Bibliában, az Ószövetségben gyökerezik, egyenes ágon onnan örökölte a bűn, a büntetés és a bűnhődés fogalmát, vagyis azzal a néppel, amely ennek az örökségnek az egyik letéteményese (→zsidó–keresztény hagyomány). E zsidó örökség ráadásul utat nyitott az emberi lényeg még teljesebb felfogása és megértése felé, azaz az univerzalizmus irányába. Éppen a bibliai emberkép miatt nem lehet emberi élet és emberi élet között különbséget tenni, nem véletlen, hogy azok, akik emlékeztetnek a nem európai kultúrkörben elkövetett gaztettekre, azok többnyire e kultúrkör szülöttei, és érvelésük, valamint az általuk használt fogalmak e kultúrkör biblikus tradícióját követik (→méltóság).

A zsidó ~ egyediségével szemben számos érv hozható föl, mindenekelőtt az, hogy a nemzetiszocializmushoz gondolkodásmintáit tekintve alapvetően hasonló kommunizmus („osztályharc" és „faji harc") az emberirtásban, a racionalitás és az irracionalitás keveredésében hasonlóan felfoghatatlan méreteket ért el, a nemzetiszocializmusnak a zsidókra, a Biblia népére való összpontosítása azonban valóban egyediséget kölcsönöz a zsidó ~nak. Gyökeresen új szellemi helyzetet is teremtett, mert a teológiai-filozófiai gondolkodás válaszul az istenfogalom teljes átértelmezését kezdeményezte „Isten halálának", az „Izsák megkötözésének" (Ter 22,9), az Izajás „szenvedő szolgájának" (Iz 53), azaz a szenvedő Istennek vagy akár a *deus nullipotens*nek ('nem mindenható Isten') a megfontolása révén. Ha azonban a bölcselet a zsidó ortodoxiával együtt azt felelte rá, hogy nincs mit újragondolni, mindezek ismeretében rendkívül nyomatékos állítást tett.

A ~tagadást több európai ország (például Franciaország, Ausztria, Magyarország) joga tiltja és bünteti, talán azért, mert tart az antiszemitizmustól. A szólásszabadságra hivatkozva ezt többen bírálják, és a nevelés alkalmasabb voltát hangsúlyozzák.

Bauer, Yehuda és Nathan Rotenstreich*: The Holocaust as Historical Experience: Essays and a Discussion* („A ~ mint történelmi tapasztalat: tanulmányok és vita", 1981).
Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt* (1989; m. 2001).
Hilberg, Raoul: *Destruction of the European Jews* („Az európai zsidóság elpusztítása", 1985).
Katz, Steven T.: *Post-Holocaust Dialogues* („Párbeszédek a ~ után", 1983); uő, Shlomo Biderman és Gershon Greenberg (szerk.): *Wrestling with God. Jewish Theological Responses during and after the Holocaust* („Tusakodás Istennel: Zsidó teológiai válaszok a ~ idején és után", 2007).
Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra* (1993).
Metz, Johann Baptist: *Memoria passionis: Veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban* (2006; m. 2008).
Mezei Balázs: „Sorsközösség", *Vigilia*, 2009, 11.

Rosenbaum, Alan S.: *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide* („Egyedi a ~? A népirtások összehasonlításának távlatai", 2008).

NA

a holtak, az élők és a születendők szövetsége A konzervatív társadalomfelfogás egyik kulcseszméje. E szemléletben meghatározó szerepet játszik a →hagyomány és a →hűség – ez utóbbit →Edmund Burke „szövetség"-nek nevezi, és lényegesen tágabban értelmezi, mint ahogy általában szokásos, kiterjeszti ugyanis az előttünk járt és az utánunk következő →nemzedékekre is. *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990) című munkájában egyetért a →társadalmi szerződés előfeltételezésével, de nem olyanéval, amelyet tetszésünk szerint felbonthatunk, mintha bors vagy kávé adásvételére kötöttünk volna egyezséget. A társadalom ugyanis: „nem csupán az élők, hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony". Burke olvasatában a társadalom tehát egy magasabb →rendbe illeszkedik, mi pedig már születésünk pillanatától rajtunk kívül álló, nálunk hatalmasabb →törvényeknek vagyunk alárendelve.

Ebből pedig egy nagyon fontos elv következik – egy olyan, amelyet a →liberalizmus nem tud elfogadni. A társadalomhoz és az →államhoz fűződő kötelezettségeink egy része ugyanis nem szabad vállalás következménye (akárcsak a →családdal szembeniek). Burke emlékeztet arra, hogy a polgári társadalom fennmaradásához szükséges szövetségből – „anélkül, hogy ezt választanák" – az emberek előnyöket húznak, s ebből fakadóan →kötelezettségek is terhelik őket. Az egyént a társadalomhoz fűző kötelék tehát nem teljesen önkéntes. A neves kortárs konzervatív filozófus, →Roger Scruton joggal mondja, hogy a szövetséget fenntartó hűség a társadalmi lét feltétele, ez tesz egy →közösséget az →egyének összességénél többé. Politikai döntéseinknél ezért nem szabad kizárólag a ma élők szempontjait figyelembe venni, hanem gondolni kell a halottainkra és a jövőben születendő gyermekeinkre is.

Scruton, Roger: *A konzervativizmus jelentése* (1980; m. 1995).

EG

Horthy Miklós, vitéz nagybányai (1868–1957) Altengernagy, Magyarország kormányzója (1920–1944). Jómódú földbirtokos családban, Kenderesen született; a debreceni református kollégiumban, egy soproni magániskolában, majd a fiumei tengerészeti akadémián tanult. Kezdettől tengerész akart lenni. Könnyen tanult nyelveket, kiváló sportoló és katona volt. Gyorsan haladt előre a ranglétrán.

1892–1894-ben körülhajózta társaival a Földet, eközben és később jó angol kapcsolatokat épített ki. Ekkor vált Anglia csodálójává. 1909-ben Ferenc József szárnysegéde lett. Az első világháborúban több győzelmet aratott, s 1918-ban már a Monarchia haditengerészetének parancsnokává lépett elő. Nem politikusnak indult, kezdetben be is tartotta azt a szabályt, hogy a katona nem politizál. Amikor élete második felében mégis politikai szerepet vállalt, katona voltát háttérbe szorította, legfelsőbb hadúri minősége nagyobbrészt formális volt. Politikai pályája Szegeden, az ottani ellenforradalmi kormányban kezdődött 1919-ben. Hadügyminiszter, majd a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka lett. A Dunántúlra való átvonulás közben csapatai egy része – a korábbi vörös terrorra válaszul – durva represszíót alkalmazott. ~ néhány megnyilatkozásából arra lehet következtetni, hogy egyetértett a megtorlással.

1920 tavaszán részben angol támogatással kormányzóvá választották a szétzilált országban. Bár kezdetben hajlott a radikalizmusra, a stabilitást választotta fő elvéül. Legfőbb külpolitikai céljának – miként az egész, két világháború közötti magyar társadalom és elit is – a történelmi Magyarország területi egységének helyreállítását tekintette. Belpolitikai magatartásának és nézeteinek kialakulásában, a korlátozottan parlamentáris, tekintélyuralmi berendezkedés kiépítésében döntő szerepet játszott →Bethlen István, a fő tanácsadója és →Klebelsberg Kuno kultuszminiszter. Ekkoriban jelentette ki ~: „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval".

Kormányzói jogköre a dualizmus kori királyéhoz volt hasonló, bár azt az 1920. évi I. törvény több ponton is korlátozta (noha e korlátozások közül a korszak folyamán többet is visszavontak). A kezdetek után, Bethlen kormányzása alatt ~ egyáltalán nem avatkozott be a kormány munkájába, de az 1930-as évektől gyakran elnökölt a minisztertanács ülésén, amelyet ilyenkor *korona-*

*tanács*nak neveztek. 1933-tól korlátlan ideig elnapolhatta a parlament üléseit, 1937-ig egy, utána pedig két ízben küldhette vissza a parlamentnek megfontolásra az elfogadott törvényeket. A gyakorlatban azonban ezzel a jogával egyszer sem élt. 1942-ben létrehozták a kormányzóhelyettesi tisztet, amelyet István fia töltött be, amíg az év augusztusában meg nem halt. ~ nevezte ki a parlamenti többség bizalmát is élvező miniszterelnököt, aki többnyire az ő saját köréből került ki (→kormánypárt a ~-korszakban).

~ →antiszemitizmusa tény, maga sem tagadta. A mai történészek *szelektív antiszemitizmus*nak tartják az övét. A „modern" faji, nemzetiszocialista antiszemitizmust, amely tömeggyilkosságokhoz vezetett, valóban nem fogadta el. Becsülte az asszimilált, nagypolgári, hűségesen magyar zsidóságot, míg egyformán megvetette a felforgató nyilasokat és a baloldali radikálisokat, akiknek a zömét zsidónak tartotta. A zsidóellenes jogszabályokat a *numerus clausus*tól (1920) a zsidótörvényekig (1938, 1939, 1941, 1942) jóváhagyta, mert egyetértett velük – még ha ebben közrejátszott az az indíték is, hogy ezzel megakadályozhatja a szélsőjobboldali radikálisok hatalomra kerülését. Messzemenően támogatta →Kállay Miklóst az időnyerő politikájában, amelynek részét képezte az 1942-es zsidótörvény.

Az általa is jóváhagyott politika nem oldotta fel a szociális feszültségeket. Mert miközben ~ a parasztságot tartotta a nemzet alapjának, arról is meg volt győződve, hogy az ország a nagybirtok nélkül nemzetközi szinten nem állná meg a helyét. Ám amit a bethleni konszolidáció elért, az részben az ő sikere is volt.

A neveltetésénél fogva hagyományosan liberális-konzervatív ~ politikai nézeteit a kommunistaellenesség erőteljesen mozgatta. Életműve kiteljesedésének tartotta az első és a második bécsi döntést (1938, 1940), a felvidéki és az erdélyi területek visszacsatolását (→Trianon, revizionizmus, irredentizmus). Hogy ezt nagyobbrészt békésen sikerült elérni, az kétségkívül nagy eredménynek látszott akkor, amikor a német–szovjet szövetség uralta az európai fejleményeket, és az egyidejű angolbarátságnak esélye sem lett volna. ~ a revíziós eredmény megszilárdításának rendelte alá későbbi politikáját, a Szovjetunió elleni háborúba is ezért (és antikommunizmusa miatt) ment bele. A helyzet megváltozásakor támogatta a kormányt a szövetségesekkel való előzetes fegyverszüneti megállapodás megkötésében (1943. szeptember 9.). Ám az angolszászok nagyhatalmi érdekeit is régimódian értékelte: nem hitte el, hogy azok a sorsára hagyják Közép-Európát. Ekkor már a történelmi túlerőknek kiszolgáltatva kellett rossz és még rosszabb lehetőségek közül választania, de még mindig abban reménykedett, hogy a háború legnagyobb csapásaitól meg tudja óvni nemzetét. A német megszálláskor, 1944 márciusában nem mondott le, és kinevezte a németeket a magyar zsidóság több mint a felének (437 ezer ember) deportálásával is kiszolgáló bábkormányt. Azt remélte, hogy a magyar állam szuverenitása visszaszerezhető, ha nem lép föl a kollaboráns kormánnyal szemben, és a német elvárásoknak Magyarország megfelel. Amikor szembesült ennek tarthatatlanságával, leállíttatta a deportálásokat (→magyar vészkorszak).

Az 1944. október 15-i, rosszul előkészített kiugrási kísérletét – amelynél nem számolt azzal, hogy a főtiszti kar jelentős része a németek melletti elkötelezettséget előrébb valónak tartja a neki tett esküjénél, és fél az oroszoktól – a német segítséggel végrehajtott nyilas államcsíny hiúsította meg. Német, majd amerikai fogságba esett. Sem Sztálin, sem az angolszász vezetés nem tekintette háborús bűnösnek. Portugáliai emigrációjában részben korábbi baráti köréhez tartozó zsidó nagytőkések, például Chorin Ferenc támogatta hálaképpen. Még megérte az 1956-os forradalom dicső napjait, de a leverésének hírére elvesztette a világ iránti érdeklődését, voltaképpen ebbe halt bele. Végakaratának megfelelően a szovjet csapatok Magyarországról való kivonulása után, 1993. szeptember 4-én helyezték el maradványait Kenderesen, a család és a kormány egybevágó szándéka szerint nem állami szertartás keretében.

~nak a német megszállás utáni tevékenységéről, legfőképpen arról, hogy a deportálásokat június végéig tétlenül nézte, radikálisan ellentétes ítéletek születnek. A helyén maradását nem tudta kellően kihasználni: a legveszélyeztetettebb zsidóságnak csak a negyedét tudta megmenteni, és bár azt ő mentette meg, ami igazolta le nem mondását, de azt is, hogy korábban is fölléphetett volna a deportálások ellen. A kiugrás sikertelenségével pedig nemcsak az a régi törekvése vallott kudarcot, hogy a szélsőjobboldal ne kerüljön hatalomra, hanem elvesztette az ország számára a kedvezőbb békefeltételek lehetőségét is.

Fő műve: *Emlékirataim* (1953, 1990).
Gosztonyi Péter: *A kormányzó, Horthy Miklós és az emigráció* (1992).
Horel, Catherine: *Horthy* (2014; m. 2017).
Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok* (2017).
Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós 1918–1944* (1994; m. 2001).
Turbucz Dávid: *Horthy Miklós* (2014); uő: *A Horthy-kultusz, 1919–1944* (2015).
Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon* (2015).

Szerkesztőbizottság

Horváth Barna (1896–1973) Jogszociológus, jogfilozófus, politológus. Moór Gyula tanítványa. *Rechtssoziologie* (1934; m. *Jogszociológia: A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*, 1995) című művében megkísérelte a két ellentétes jogfilozófiai hagyomány, az újkantianizmus és a pragmatizmus alaptételeit egységes elméletben összeegyeztetni, meghaladva a *Sein* és a *Sollen* („van" és „legyen", valóság és érték, lét és kellés) szféráinak merev újkantiánus kettéválasztását. Szerinte a jog nem önálló ismerettárgy, csak olyan gondolati tárgy, amelyben a valóság (a természet) és az érték (norma) együtt van jelen, és a kettőt folyamatosan egymásra kell vonatkoztatni (ún. szinoptikus módszer). Erre pedig az eljárás társadalmi objektivációja révén van lehetőség (ún. eljárási jogszemlélet): a jog maga sem más vagy több, mint eljárás. ~ a jogpolitikai elképzeléseit a jog instrumentalista szemlélete jellemezte: a jogot a politika eszközének tekintette, olyan technikának, amelynek helyes használatával, a megfelelő jogszabályok megalkotásával az →utilitarizmus gondolata, a lehető legnagyobb boldogság a lehető legtöbb ember számára biztosítható és biztosítandó. Politikaelméletének középpontjában demokráciafelfogása állt, amelyet összefoglaló jelleggel „Demokrácia és jog" című tanulmányában (1945; 1985) fejtett ki. Bár elfogadta legitimnek a képviseleti demokráciát, fontosnak tartotta a közvetlen demokrácia, a népszavazás, a nép- (esküdt-) bíráskodás intézményeinek bevezetését, és a népakarat képviseleti úton való érvényesítésére felhasználhatónak tartotta a közvélemény-kutatások eredményeit is. A demokráciának nemcsak politikai (a nép uralma), hanem gazdasági jelentést is tulajdonított (a nép egyenlő részvétele a gazdasági javakban): a cél tehát az emberek jólétének a nép egésze által meghozott döntések, jogi eszközök révén való biztosítása. Ennek érdekében síkra szállt a hatalommegosztás, a parlamentarizmus, a parlamentnek felelős kormány elvei és eszményei, a köztársasági államforma, a szimbolikus funkciójú államfő és az alkotmánybíráskodás mellett, nemzetközi téren pedig a jövőre nézve – a szociális egyenlőség és a háborúk megelőzése érdekében – szorgalmazta a „nemzetközi jogközösség demokratikus alkotmányának" létrehozását és egy „világkormányzat" felállítását.

1949-ben emigrált, vendégprofesszorként amerikai, svájci és német egyetemeken tanított, közben az Amerika Hangja Magyar Osztályán dolgozott nyugállományba vonulásáig. Az emigráció évtizedeiben kifejtett tudományos tevékenységének eredményei nem érték el a háború előtti időszak munkáinak nemzetközi sikerét.

További művei: *A magyar közjog kis tükre* (1953); *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től)* (1993).
Szabadfalvi József: *Jogbölcseleti hagyományok* (1999).
Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia: Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete* (2008).

TJZ

Horvátország Közép-Európából a Mediterráneumba nyúló állam. 4,3 milliós lakosságából 186 ezer fős a szerb, 20 ezres a magyar kisebbség. Közigazgatási felosztása szerint 20 megyéből és a 800 ezer lakosú Zágráb fővárosból áll. Politikai berendezkedése parlamenti demokrácia.

A horvát törzsek VII. századi honfoglalása (a horvát szóhasználatban 'megérkezés') után civilizációs és politikai határvidék volt az avar területek, a Frank Birodalom és Bizánc között. A horvátok a nyugati kereszténységet vették fel. 925-ben alakítottak királyságot, első uralkodójuk Tomislav. A középkori horvát állam magában foglalta a dalmát városokat és a középkori Szlavóniát (a későbbi Zágráb, Varasd és Kőrös megyét). Szent László magyar király a testvére (Jelena, a horvát király özvegye) jogán vonult be Szlavóniába, s alapított 1094-ben Zágrábban püspökséget. A horvát előkelők egy része Könyves Kálmánt hívta meg királyul (1102-ben koronázták meg). Ez az európai történelem egyik leghosszabb ideig tartó államközösségének, a magyar–horvát uniónak a kezdete. A báni méltóság és a külön „municipális jogok" biztosították a társország autonómiáját.

Közös volt a sorsunk egészen Mohács tragédiájáig. ~ sokat veszített a hódoltság korában, a fel-

szabadulás után pedig e terület számottevő részét Bécsből határőrvidékként kormányozták. Közös volt a Habsburg-abszolutizmussal való szembenállás is, csak a modern nemzetté válás hívott elő magyar–horvát konfliktusokat, amelyek 1848 szeptemberében tetőztek, amikor Josip Jelačić (Jellasics) bán az osztrák császár zászlói alatt megtámadta Magyarországot. A nemzeti mozgalom egy része a délszláv egység (illirizmus) romantikus elképzelését vallotta. Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés viszont a közös állam híveinek a vívmánya volt, Horvát-Szlavónország a korban példátlanul nagy autonómiát kapott (anyanyelvhasználat az oktatás minden szintjén, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban).

A nemzeti mozgalom viszont teljes önállóságot kívánt. 1918. október 29-én a horvát országgyűlés (*szábor*) kimondta az elszakadást a Habsburg-háztól és Magyarországtól. A Monarchia délszlávjaiból formálódó államalakulat saját katonai erő híján Szerbia segítségét kérte, így jött létre 1918. december 1-jén a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, amelyben Horvátország elvesztette közjogi önállóságát. Az első →jugoszláv államban a horvátok és a főleg szerbek irányította központi hatalom feszültsége állandósult. 1941-ben a tengelyhatalmak Jugoszlávia elleni támadásakor jött létre a totalitárius Független Horvát Állam, a nemzetiszocialista Németország csatlósa. Kegyetlen zsidóüldözést hajtott végre, sok szerbet is elpusztítottak, tízezreket zártak közülük koncentrációs táborba.

A jugoszláv kommunisták megszállók ellen vívott nagyszabású partizánháborújában számottevő volt a horvát részvétel. A második, föderatív alapon szervezett, a horvát–szlovén Josip Broz Tito (1892–1980) vezette kommunista jugoszláv államnak ~ népköztársaságként lett a része. Az első évek súlyos terrorja a szovjet–jugoszláv szakítás (1948) után megszűnt. 1971-ben a „horvát tavasz” reformmozgalma az önállóság vágyáról tanúskodott, ha fölszámolták is. Tito 1980-as haláláig Jugoszláviát a diktatúra enyhébb formája jellemezte. Az 1980-as évek gazdasági válságától egyre érezhetőbbek voltak a nemzeti-etnikai feszültségek, a →Szovjetunió megingásával a Jugoszláviát kívülről összetartó nemzetközi egyensúly is felbillent. Az 1990 májusában demokratikusan megválasztott új *szábor*, illetve népszavazás (93%-os többséggel) döntött az állami függetlenség mellett. Franjo Tuđmant (1922–1999) választották meg köztársasági elnöknek. 1991-ben ~ megszakította a kapcsolatot Jugoszláviával. A jugoszláv néphadsereg pedig megtámadta ~ot, a rengeteg áldozatot követelő háborúban a határőrvidéki szerbek teljes autonómiát követelve elfoglalták az ország mintegy 30%-át, amelyet csak 1995-ben tudott a horvát hadsereg visszafoglalni. ~ 2009-től tagja a NATO-nak, 2013-tól pedig az Európai Uniónak.

Sokcsevits Dénes: *Horvátország – a 7. századtól napjainkig* (2011).

KGyCs

Hume, David (1711–1776) Skót filozófus, történész és politikai gondolkodó, a →skót felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselője. Filozófusi hírnevét az *Értekezés az emberi természetről* (1739–1740; m. 1976) című művében kifejtett szkeptikus empiricista ismeretelméletének, illetve az erre alapozott erkölcsfilozófiájának köszönheti, amely radikálisan megkérdőjelezte az emberi értelem hatókörét és szerepét cselekedeteink alakításában („az értelem a szenvedélyek szolgája”). Politikai nézeteit a *The History of England I–VI.* („Anglia története”, 1754–1761) című nagyszabású művében, illetve népszerű esszéiben fejtette ki. Következetes bírálója volt az emberi ész képességeit túlértékelő →politikai racionalizmus minden formájának, mindenekelőtt a politika →természetjogi és →szerződéselméleti megközelítéseinek, illetve az ezekre alapozott radikális reformelképzeléseknek. Politikai felfogását a bevett szokások, a hagyomány és a →józan ész szerepét hangsúlyozó mérsékelt konzervativizmussal jellemezhetjük, ám alig titkolt ateizmusa eltávolította a korabeli tory politikától. Széles körű és szerteágazó hatása (amely egyaránt kimutatható →Smith, →*A föderalista* szerzői, →Kant vagy Jeremy Bentham műveiben) egyszerre tanúskodik gondolkodásának rendkívüli termékenységéről és nyitottságáról.

Főbb művei: *Összes esszéi I–II.* (1742, 1752; m. 1992, 1994); *Vizsgálódás az emberi értelemről* (1748; m. 1882, 1973).
Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás* (1996).

MT

hungarus (l. ’magyar’) Történetileg a régi Magyar Királyság lakója, a magyar király alattvalója, →etnikai identitásától függetlenül. A *hungarus*-

tudat a modern →nacionalizmus előtti korszakok →hazafiságának feleltethető meg, amikor is a királyhoz és az országhoz való hűség az anyanyelvtől, kultúrától és lakhelytől függetlenül átfogta a nemesi társadalmat és a nem nemesi értelmiséget is. Ez a rendies jellegű, korai nacionalizmus szorosan összefügg a →Szent Korona-eszmével. A *natio Hungarica* magába foglalta a privilegizáltak közösségeit, s abban elvi egyenjogúságot adott, amire sokan egyfajta nemesi demokráciaként tekintettek. Mindez előkészítette és megindította a →nemzetiségek, például a német városi polgárok és a szlovák nemesek magyarosodását. A többnemzetiségű magyarországi társadalom elitrétegeinek politikai asszimilációja is hozzájárult ahhoz, hogy bár az ország lakosságának csak kisebbik fele tartozott a magyar etnikumhoz a XIX. század közepén, a korban az asszimilált nemzetiségiek is eredményesen vettek részt a magyar nemzeti állam kiépítésében.

Miskolczy Ambrus: „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában”, *Magyar Kisebbség*, 2012, 3–4.

BI

hűség (l. *fidelitas)* Erkölcsi erény, ellentéte a hűtlenség, rokonfogalma az állhatatosság, a kitartás és a bizalom. Ígéreten, megállapodáson, döntésen alapul; lényege, hogy a tárgya mellett nehézségek, elbizonytalanodások közepette is kitartunk, megtartjuk ígéretünket. A ~ tárgya melletti döntés fakadhat hálából, az igazság, a jó felismeréséből, vagy létrejöhet egyszerűen a kapcsolatért magáért is. A keresztény felfogás szerint Isten is minden bajban, bűneink ellenére ~es az emberhez, s mivel az ember Isten képmására teremtetett, az ember is képes akár az egy életen át tartó ~re is. A ~ megtartása önfegyelmet is kíván, vágyaink, pillanatnyi hangulatváltozásaink feletti kontrollunkat, érdekeink félretételét, és ha a ~ tárgya személy vagy emberi közösség, akkor elfogadjuk annak tökéletlenségét, hibáit. Korunkban divat az öntökéletesítés jegyében feladni a ~et olyan emberekhez (például házastárshoz), közösségekhez, amelyek akadályozni látszanak az öntökéletesítést. Ugyszintén divat a →relativizmus jegyében változó vágyainkhoz, hangulatunkhoz mérten feladni a ~et, ez azonban gyorsan hitelvesztéshez és céltalansághoz vezethet. A ~ben kitartó jutalma, hogy hozzá is ~esek lesznek, és megbízhatónak tartják. ~eskün alapult a hűbéri berendezkedés, s máig számos (állami, európai uniós) tisztség betöltésének feltétele a ~eskü, de több közösség is előírja csatlakozási feltételül (→állampolgárság felvétele, szerzetesrendek). Az ilyen eskü megszegésének akár büntetőjogi következménye is lehet, mivel a tágabb emberi közösséget veszélyeztetheti (hazaárulás, felségárulás). A ~ a mai szóhasználatban olyan kedvező tulajdonság, amelynek meglétét a legtöbben értéknek tekintik. A politikai filozófiában az egyik legfőbb politikai erény.

Marcel, Gabriel: *Du refus à l'invocation* („Elutasítástól a hívásig”, 1940).
Royce, Josiah: *The Philosophy of Loyalty* („A ~ filozófiája”, 1908).

SzG

I

idealizmus (g. *idea* 'eszme, képzet') Felfogás, amely az eszmét és ennek alapját, a szellemit – legyen az emberi, egyetemes vagy isteni – meghatározó →valóságnak tartja az érzékelésben adott realitással szemben. Így vonatkozhat az egyes személyek köznapi gondolkodásmódjára, valamint elméleti alakzatokra. Köznapilag a reális viszonyokat figyelmen kívül hagyó mentalitás.

Filozófiai értelemben olyan álláspont, amely a materializmussal és ennek változataival szemben a szellemit tekinti meghatározónak. Az archaikus felfogások (mint a hinduizmus) idealisták, mivel a valóság szerintük lényegében szellemi. →Platón gondolkodásában gyökerezik a nyugati ~, és ennek nyomán a kereszténység filozófiai jellege ugyancsak idealista. Az ~ nagy korszaka (olyan előzmények után, mint Berkeley vagy Leibniz) a német klasszikus filozófia (→Kant, Fichte, Schelling, →Hegel és követőik), amely másmás formában a *szellemi* elsőbbségét vallja. Az angolszász ~ nagy képviselői William James, Francis H. Bradley és John M. E. McTaggart. A magyar gondolkodásban többek közt Böhm Károly, Pauler Ákos, Brandenstein Béla és Hamvas Béla képviselte az ~t.

A politikai gondolkodásban az ~ konstruktivizmusként jelentkezik, amennyiben az eszmék politikailag meghatározó szerepét állítja, Platóntól kezdve →Machiavellin keresztül →Straussig és →Voegelinig. Az első kettő magasabb értékrendre hivatkozva teszi ezt, Strauss a hatékonyság alapján, míg Voegelin szerint létezik olyan szellemi folyamategyüttes, amelyben a politikai közösséget irányító eszmék hatni képesek. Politikai ~nak nevezik az egyik külpolitikai iskolát, amely →Woodrow Wilson óta meghatározza az Egyesült Államok külpolitikáját (→realizmus és idealizmus a nemzetközi kapcsolatokban).

Boucher, David és Andrew Vincent: *British Idealism and Political Theory* („Brit ~ és politikai elmélet", 2000).

Safranski, Rüdiger: *Schiller oder die Erfindung des deutschen Idealismus* („Schiller, avagy a német ~ feltalálása", 2004).

Vetö, Miklos [Vető Miklós]: *De Kant à Schelling: les deux voies de l'idéalisme allemand I–II.* („Kanttól Schellingig: a német ~ két útja", 1998–2000).

MB

identitás →**nemzeti öntudat**

ideológia (g. 'eszmetan') A kifejezés megalkotója, A. Destutt de Tracy tudományos rendszere legáltalánosabb szintjét nevezte ~nak, amely az eszmék eredetét, kifejezését és levezetését tartalmazta. A szó pozitív jelentését Napóleon alakította át, amikor megvetéssel minősítette „ideologues"-nak a gyakorlatban sikert hozó →politikáját bíráló →liberális republikánusokat. A kifejezés negatív csengését a politikai hatékonysággal szembeállított, merőben elméleti jellege adta. Mai jelentésében a kifejezést a marxizmus elméletei határozzák meg, amelyek eredete →Marx és Engels *A német ideológia* című műve (1932; m. 1974), ezért használata mind a mai napig ezen felfogásoktól terhelt.

Eszerint az alap-felépítmény összefüggésben az ~ a gazdasági alap szellemi kifejeződése, s amennyiben önállóan lép fel, a gazdasági alap racionális igazolását szolgálja, ahogyan például a „vallási ~" a feudális termelési mód igazolása. E minőségében az ~ a →Hegel-féle „hamis tudat" egy formája. Ugyanakkor Marxnál található olyan megfogalmazás is, mely szerint az ~k a társadalmi konfliktusok tudatosítására és végigharcolására igénybe vett eszmék, tehát nem kizárólag hamis tudatról lehet szó. Ez az alapvető ellentmondás a marxista tanban megakadályozta az ~ egységes fogalmi értelmezését, használatmódja sokkal inkább propagandisztikus jellegű lett. Későbbi marxista gyökerű értelmezések, így Karl Mannheim elmélete a kifejezés pejoratív tartalmát a leíró jelleg felé közelítette. Ő a marxizmus ~-fogalmát totálisnak, de kritikai jellege (a hamis tudat elutasítása) miatt specifikusnak, míg saját, tudásszociológiai elgondolását totálisnak és általánosnak nevezte. →Oakeshott szerint az ~ a hagyományos racionális igazság formalizált kódja. Az 1960-as években divatossá vált az „ideológiák végének"

elképzelése, amely arra utalt, hogy korunk társadalmaiban az ~k elvesztették meghatározó szerepüket. A fogalom e használata is arra utal, hogy az ~ szó továbbra is döntő részben negatív jelentéssel bír. A kifejezés leíró jelentése a „rendszeres ~" és a „meta-~" elméleti törekvései következtében megerősödött.

Mannheim, Karl (Károly): *Ideológia és utópia* (1929; m. 1971 [MSZMP KB-tagoknak], 1996).

Vietta, Silvio: *Rationalität. Eine Weltgeschichte. Europäische Kulturgeschichte und Globalisierung* („Racionalitás. Világtörténet. Európai kultúrtörténet és a globalizáció", 2012).

MB

igazságosság (g. *dikaioszüné*, l. *iustitia*) A társas együttélés erkölcsi és politikai vonatkozásait illetően az európai gondolkodástörténet egyik, a görögség hagyományáig visszanyúló és napjainkig elevenen ható értéke, jóllehet konkrét tartalmát illetően sokféleképpen nyilvánul meg. →Arisztotelész szerint az ember *zoón politikón* ('társas lény') voltából ered, és egyaránt megjelenhet mint az egyént jellemző erény és mint a közösség életét átható szabály. A legfőbb követelménye, mint mondja a *Nikomakhoszi etika* (m. 1942, 1987) 5. könyvében, hogy az egyenlő dolgokat egyenlő, a nem egyenlő dolgokat pedig nem egyenlő módon kezeljük, azaz az ~ az egyenlőség/egyenlőtlenség különbségének tekintetbe vételével a javak, az esélyek és a terhek kiegyenlítésében (ez az ún. osztó, disztributív ~) állhat elő. Hangsúlyozni kell, hogy Arisztotelész mindkét oldalt ugyanúgy fontosnak tartotta, tehát nem azonosította az ~ot az egyenlőséggel. Az ~ra való törekvés elvi alapjának rögzítése ugyanakkor felveti azt a gyakorlati kérdést, hogy mit vegyünk figyelembe, amikor egyenlőségről, illetve egyenlőtlenségről van szó. Arisztotelész elsősorban az érdemeket, az egyén teljesítményét hangsúlyozta („az igazságos eljárásnak a javak kiosztásában bizonyos érdemesség szerint kell történnie"). Az ~ vitathatósága pedig szerinte abban rejlik, hogy „nem mindenki ugyanazt az érdemességet tartja irányadónak", s így nem is ugyanazt a mércét alkalmazza az egyenlő és az egyenlőtlen szétválasztásakor. Az ~ másik hagyományos formája a kölcsönösséget állítja a középpontba. Amíg az osztó ~ aktivitást kíván, azaz valaminek az adását hangsúlyozza a helyes rend érdekében, addig a kölcsönös ~ megtartóztatást jelent, azaz nem vesz el. Az előbbi egy eszményi rendhez való közelítésre törekszik, a másik pedig egy létező rend megóvására. Ellentétük dacára mindkét ~felfogás feltételezi valamely elv, szabály, mérték alkalmazását. Ezzel szemben áll az erkölcsi, jogi, politikai önkénnyel megvalósuló igazságtalanság, amelyet az elvek hiánya jellemez.

Az ~ eszméjének többrétegűségét mutatja, hogy egyfelől megmutatkozik benne az isteni ~ (büntetés és jutalom) hite, amely a kereszténység alapja, és amely Kant etikájában is döntő jelentőségű, mivel erkölcsi tudatunk követelménye. Másfelől olyan erkölcsi erényt fejez ki, amely erőssé és állhatatossá teszi az akaratot abban, hogy megadja Istennek és a felebarátnak azt, amivel tartozik nekik. Harmadrészt a vallási-erkölcsi-politikai dimenziója mellett a jog területén is, különösen a →természetjogi felfogásban alapvető szerepet kapott. A kezdeti időszakban az ~ mércéje a természetből és/vagy Istenből fakadt, majd az újkortól az észből, a természetjog legújabb változatában pedig arra utal, hogy a jogban az erkölcsi elvárásoknak is helyet kell kapniuk. A joggal való összefüggést a szótörténet is érzékelteti. A latinban: *ius – iustitia*, a németben: *Recht – Gerechtigkeit*, az oroszban: *pravo – szpravedlivoszty*, de hasonlóképp az angol és a francia nyelvben is a *justice* a latin *ius*-ból ered. A magyar nyelv ettől látszólag eltér, mert az ~ az *igaz* szóból származik. Ennek *ig-* töve azonban valószínűleg a régi *jóg* ('jobb oldali') szóval azonos, és erre megy vissza a nyelvújításkori *jog* is, amely a *ius*, illetve annak magyaros változata, a *juss* helyébe lépett. A XIX. század közepéig azt, hogy „valamire jogom van", a „jussom" vagy „igazságom van" szókapcsolattal fejezték ki. A 'jog' értelemben vett *igazság* származéka az *igazságszolgáltatás* vagy az *igazságügy*.

→Aquinói Szent Tamás megkülönböztette az egyetemes ~ot (*iustitia generalis*) és a részleges ~ot (*iustitia particularis*). Amíg az előbbi a közösség tagjainak, a természetes és a jogi személyeknek (a részeknek) a társadalom egészével szembeni kötelezettségeit szabályozza, és a közjóra (*bonum commun*) irányul, addig az utóbbi azt állapítja meg a kölcsönös, az osztó és a megtorló ~ (*iustitia commutativa*, *distributiva*, *vindicativa*) alapján, hogy mi jár nekik. Másféle csoportosításban: megjelenhet az ~ mint egyénhez kötött erény, mint társadalmi ~ és mint jogi ~. A társadalmi ~ a XIX. században a szociális kérdés kapcsán külön hangsúllyal merült fel, és politikai-jogi eszméket

hozott létre. A XX. század nemzetiszocialista és kommunista berendezkedései – amelyek ideológiája a társadalmi ~ körül forgott – azonban nemhogy eltávolodtak az ~tól, hanem a történelemben példátlan embertelenségről tettek bizonyságot. Emiatt a politikai gondolkodók egy része a társadalmi ~ra irányuló eszmékre mint illúziókra, sőt, veszélyes illúziókra tekintett (→Hayek). Napjainkban az ~ formáinak katalógusa jelentős bővülést mutat. Így olvashatunk generációk közti ~ról, átmeneti ~ról, környezeti ~ról, eljárásszerű ~ról, helyreállító ~ról, nemek közötti ~ról.

Az ~ mint az egyik legfontosabb érték a jóhoz, a jó élet eszményéhez társul: a társadalomban megvalósítandó jó élet elképzelése írja körül ugyanis, hogy a társadalom tagjainak mit kell tenniük, milyen erényekkel kell rendelkezniük ahhoz, hogy érdemeik alapján méltóak legyenek az ~ra törekvő társadalmi rend élvezetére. Az érdem nem más – →MacIntyre definícióját idézve –, mint hozzájárulás azoknak a közös feladatoknak az elvégzéséhez, amelyek a „közösség javát" szolgálják. Az elmúlt fél évszázad ~ról való gondolkodását alapvetően meghatározta →Rawls *Az igazságosság elmélete* (1971; m. 1997) című könyve, amely az ~ központi elvévé az egyenlőséget tette. Ebből a szempontból kiemelendő a méltányosságként felfogott ~ második rawlsi alapelve: „a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség, például a hatalom és a vagyon egyenlőtlen megoszlása csak akkor igazságos, ha ez kárpótlással előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképp pedig a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak".

Az ~ a politikai élet meghatározó eszméi közé tartozik. Az elmúlt évszázad jelentős hatású ideológiái (→szocializmus, liberalizmus, nacionalizmus, közösségelvűség, konzervativizmus) egyaránt hangsúlyozták, ám különböző tartalommal és különböző súllyal.

Höffe, Otfried: *Politische Gerechtigkeit: Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat* („Politikai ~: a kritikai jog- és államfilozófia alapjai", 1989).

Kelsen, Hans: *Mi az igazságosság?* (1953; m. 1981).

Perelman, Chaïm: *De la justice* („Az ~ról", 1945).

Sen, Amartya: *The Idea of Justice* („Az ~ eszméje", 2009).

Walzer, Michael: *Spheres of Justice* („Az ~ szférái", 1983).

KA

igazságszolgáltatás Funkcionálisan a társadalmi viták eldöntése. Az ókortól kezdve formális keretek között zajlik. Nem az „igazság" – az abszolút →„jó" – filozófiai keresését, hanem a felmerült viták, konfliktusok előre meghatározott szabályok („jog") szerinti megoldását jelenti, s ekként nem valamely abszolút, hanem relatív igazságot szolgál. A vád, hogy az ~ csupán jogszolgáltatást valósít meg, éppen ezen lényegre mutat rá: a társadalmi konfliktusmegoldás célja nem az abszolút igazság keresése, hanem az előzetesen meghatározott szabályok érvényesítése. Ez biztosítja az előreláthatóságot és a tervezhetőséget.

Szervezetileg az ~ a modern államban különült el. Korábban kiváltságos csoportok (például a korai római királyságban a papság) vagy hatalmi centrumok (királyi vagy nemesi udvar stb.) látták el a feladatát. →Montesquieu →hatalommegosztásról alkotott elmélete nyomán a →törvényhozástól és a végrehajtástól függetlenül és elkülönülten létező harmadik hatalmi ág lett. A →jogállamiságot és/vagy a jog uralmát akként valósítja meg, hogy érvényt szerez a törvényhozás által elfogadott – demokráciában demokratikusan →legitimált – jogszabályoknak bírói úton, a törvényhozástól függetlenül. Míg a végrehajtás az állami akaratot valósítja meg konkrét szinten, az ~nak a feladata az állami akarattól elszakadt „jognak" – akár az állammal szembeni – érvényesítése, illetve a társadalomban keletkezett egyéni és/vagy politikai vitáknak meghatározott keretek közötti (azaz jogi útra terelt) megoldása. Mindazonáltal a társadalmi vagy politikai viták „jogiasítása" nem csupán formalizálja a megoldást, de a kritikák szerint szűkíti is a vita kereteit.

Az elkülönült bírói hatalom kapcsán két ellentmondás merülhet fel: az egyik a demokratikus legitimitást, a másik az államhoz való viszonyt érinti. Demokratikus jogállamban mindhárom hatalmi ág demokratikus (legalább közvetve a nép adta) legitimációval rendelkezik: ez a törvényhozás esetében a választásoknak és/vagy népszavazásoknak, a végrehajtás esetében pedig a törvényhozásnak való alárendeltséget jelenti; a bírói hatalom esetében azonban a szakmai legitimitás erősebb, mint a demokratikus, hiszen a bírói függetlenség és önállóság egyik garanciája, hogy nem utasítható (a nép által sem), és az ítélethozatali eljárásba sincs szükségképpen a nép (népbíráskodás vagy laikus esküdtbíróság révén) bevonva. A hatalmi ágak közötti viszony másik ellentmondása is ebből fakad: a független és önálló

bíróságok a jogszabályokat kötelesek alkalmazni, azoknak alávetve működnek, de közben függetleneknek és önállóknak kell lenniük azon állami akarattól, amely viszont e jogszabályok forrása.

Az ~ a modern jogállamban egyre központibb szerepet kap. Egyre gyakrabban döntenek el a bíróságok a parlamentek helyett politikai vitákat, és mint →Carl Schmitt német közjogász figyelmeztetett, fennáll az „~i állam" veszélye, ahol a politikai döntéseket is a néptől elkülönült, politikailag nem felelős (nem megválasztott) bírák hozzák meg. Különösen az →alkotmánybíráskodás esetén, amely eleve a törvényhozás és a végrehajtás bírájaként, mintegy a három hatalmi ág feletti ~ként működik, merül fel élesen a demokratikus legitimáció és az államtól való függetlenség problémája, így a törvényhozás primátusának leértékelődése. A XX. században az ~ átpolitizálása vagy „demokratizálása" (például a szocialista forradalmi jogérzet érvényesítéseként) óriási túlkapásokat eredményezett – éppen azért, mert a formális kereteket egyfajta „igazság" érdekében felfüggesztették. A „politikai jogiasítása" azonban még mindig kisebb veszély, mint a „jog politizálása".

Brodocz, André: *Die Macht der Judikative* („Az ~ hatalma", 2009).
Schmitt, Carl: *Legitimitás és legalitás* (1932; m. 2006).

TP

igazságtétel Általánosabb értelemben valamilyen diktatúra idején elkövetett bűncselekményekért történő utólagos felelősségre vonás, politikai és vagyoni jogok elvonása, a korábbi privilégiumok felszámolása, igazságtalanságok nyilvánosságra hozatala, a sértettek kárpótlása, illetve erkölcsi és jogi rehabilitációja. Legvitatottabb kérdése azoknak a bűncselekményeknek a kezelése, amelyeket a politikai átalakulás (→rendszerváltozás) előtt követtek el, de abban az időben – elsődlegesen a rendszerből fakadó „politikai" okok miatt – nem üldöztek, és azok el is évültek. Rendkívül nehéz olyan megoldást találni, amely összeegyeztethető mind a jogbiztonság, mind az →igazságosság követelményével. Magyarországon ~re két esetben került sor.

1. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1944. december 22-én nyilatkozatban vállalta, hogy bíróság elé állítja a háborús és népellenes bűnösöket, illetve ha bűneiket más országban követték el, akkor kiadja őket (81/1945. M. E. és 1440/1945. M. E. rendelet, 1945. évi VII. törvény). 1945 és 1949 között 59.429 fő került a népbíróságok elé, és 55.322 fő ügye le is zárult. A népbíróságok 26.997 főt elítéltek, 14.727 főt felmentettek, 12.644 fő ügye pedig más módon zárult. A népbíróságok 477 halálos ítéletet hoztak, és ténylegesen összesen 189 embert végeztek ki (Ausztriában 1947 októberéig 7500 jogerős népbírósági ítéletet hoztak: 1709 személyt felmentettek, 36 főt halálra és 5950 főt szabadságvesztésre ítéltek). A népbíróságok ítéletei erkölcsi jóvátételt jelentettek az üldözötteknek és túlélő családtagjaiknak, ugyanakkor a kezdettől a kommunisták ellenőrzése alatt álló jogszolgáltató szervek több ezer ártatlan embert is meghurcoltak. Ez az ~ mind az igazságosság, mind pedig a jogbiztonság jelentős sérülésével ment végbe (→bírói függetlenség Magyarországon a XX. században).

2. Az 1989–1990 során lezajlott rendszerváltozás után a kommunista rendszer által okozott sérelmek jogorvoslása csak részben valósult meg. Az Országgyűlés négy semmisségi törvényt fogadott el a kommunista rendszer büntetőítélkezése során elkövetett jogtalanságok áldozatainak jogi *rehabilitálás*a érdekében. Nem került sor viszont a teljes vagyoni jóvátételre, a magántulajon visszajuttatásával. A sérelmet szenvedők csak korlátozott összegű *kárpótlás*t kaptak. Elmaradt a bűnösök *felelősségre vonás*a is. Csupán az 1956-os forradalom és szabadságharc idején és a leverését követően elkövetett háborús és emberiség elleni bűnök szankcionálására tettek kísérletet. Felemás módon zajlott le az átvilágítás és az *ügynökakták* nyilvánosságra hozatala is (→ügynökkérdés). Az Alkotmánybíróság 1992-es döntése (11/1992. [III.5.] AB-határozat) egyértelműen megfogalmazta, hogy az igazságosság követelménye csak a jogállam keretei között érvényesíthető.

Heller, Kevin és Gerry Simpson (szerk.): *The Hidden Histories of War Crimes Trials* („A háborús büntetőperek rejtett történetei", 2013).
Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása, avagy* a *rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez* (2014).
Stan, Lavinia (szerk.): *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union* („Átmeneti ~ Kelet-Európában és az egykori Szovjetunióban", 2009).
Zinner Tibor: „»éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket«. Szembenézés – a népbíróságokról feketén-fehéren", *MTA Law Working Papers*, 2016, 6.

HA

illiberális demokrácia A fogalom Fareed Zakariától vált ismertté („The Rise of Illiberal Democracy" [„Az ~ felemelkedése"], *Foreign Affairs*, 1997, 6.), és eredetileg olyan kormányzati rendszert jelent, amelyben ugyan szabad választásokat tartanak, de a polgári →szabadságjogok és a →hatalommegosztás intézményei akadályokba ütköznek. A későbbiekben másféle értelmezése is megjelent a fogalomnak, elsősorban a liberális eszmék, a liberális elit kritikáját értve rajta. Mindkét értelmezésben közös, hogy a →liberalizmus és a →demokrácia feszültségében az utóbbit részesítik előnyben. Orbán Viktor 2014-es tusnádfürdői beszéde némely ~kra mint sikeres berendezkedésekre utalt, sőt önmeghatározásként is hangsúlyozta a kifejezést. Ez a felfogás nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, de nem teszi azt mint ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, →nemzeti megközelítést tartalmaz (→liberális (parlamenti) demokrácia, magyar politikai rendszer a rendszerváltozás után, tekintélyelvűség).

KA

Imrédy Béla, vitéz (1891–1946) Közgazdász, országgyűlési képviselő, miniszterelnök. Katolikus nagypolgári család sarja. Elismert gazdasági szakemberként 1928-ban a Nemzeti Bank igazgatója, a Gömbös-kormány pénzügyminisztere, 1935-től az MNB elnöke, a Darányi-kormány gazdasági minisztere, majd 1938–1939-ben miniszterelnök. A gazdasági világválság után ő is a korszellem hatása alá került. Katolikusként elutasította a →nemzetiszocializmus vallásellenességét és újpogányságát, ugyanakkor a nemzetközi erőviszonyokat felismerve a revíziót →Hitler – és kisebb részben →Mussolini – támogatásától remélte. Híve a modern katolikus tanítással összeegyeztethető erős, →korporatív állam eszméjének, s a portugál Salazarhoz és az osztrák Dollfusshoz hasonlóan olyan „megelőző jellegű diktatúrát" akart bevezetni, amivel útját állhatja a nyilasok hatalomra kerülésének, akiket hozzá nem értő demagógoknak tartott. Ennek megfelelően miniszterelnöksége kezdetén határozottan fellépett ellenük, noha abban egyetértett velük, hogy a többségi (keresztény) társadalmat ő is a zsidóság kárára akarta előnyökhöz juttatni. Zsidóellenes törvényekkel és a zsidóságtól elvett javakból finanszírozott szociálpolitikával akarta „kifogni a szelet" a nyilasok vitorlájából. Diktatórikus elképzeléseit a kormánypárt konzervatív és mérsékelt szárnya is leszavazta, Horthy pedig – egyik dédszülője zsidó származására hivatkozva – lemondatta. 1940-ben kilépett a kormánypártból, és magát nemzetiszocialistaként meghatározó pártot alapított (Magyar Megújulás Pártja), amivel elnyerte a németek bizalmát. A német megszállás után ismét gazdasági miniszter lett. A végsőkig való háborús kitartásra buzdított. Politikai bukását az okozta, hogy kifogásolta a magyar zsidó javak német kézbe kerülését. 1946-ban kivégezték.

Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Mozgalom* (1970).
Ungváry Krisztián: „Szociálpolitika, modernizmus és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában", Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948* (2009).

PR

India (Indiai Köztársaság) Félkontinensnyi területével és 1,324 milliárdos lakosságával a világ legnagyobb működő demokráciája, a világpolitika egyre jelentősebb szereplője; a feltörekvő Brazília, Oroszország, ~, Kína és a Dél-afrikai Köztársaság társulásának, a BRICS-nek oszlopos tagja.

Függetlenségét 1947-ben nyerte el, amikor a második világháborúban meggyengült Nagy-Britannia a nemzetközi közösség dekolonizációs nyomására és a Mahátma Gandhi vezette erőszakmentes nacionalista-függetlenségi mozgalom hatására, illetve kereskedelmi érdekeit szem előtt tartva lemondott róla, a „brit korona ékkövéről". A területét vallási alapon két önálló államra osztotta fel: a hindu Indiára és az iszlám Pakisztánra, ami 14 millió ember kitelepítését – az ismert történelem egyik legnagyobb népmozgalmát – idézte elő. A két ország az állandósult területi viták (például Kasmír hovatartozása) miatt eddig négy háborút vívott egymással, és nukleáris fegyverkezésbe kezdett. ~ atomhatalmi képessége Kínával szemben is elrettentő eszköz.

~ modern politikatörténete három korszakra osztható. A Dzsaváharlál Nehru nevével fémjelzett időszakban (1947–1967) ~ egyfajta →„harmadik utat" követett, ami a vegyes gazdasági szerkezet kiépítésében és az El Nem Kötelezettek Mozgalmához való csatlakozásban nyilvánult meg. A lánya, Indira Gandhi szocialista diktatúrába hajló időszakában (1966–1985) erősödött az állami szerepvállalás, a tekintélyelvűség és a szovjetbarátság (1%-os évi gazdasági növekedéssel

a három évtizedben). Az 1990-es években kezdődött harmadik szakaszban a pragmatikus vezetés piacliberalizációs és egyéb reformokat vezetett be, amelyek jelentős gazdasági fellendülést (évi 7–8%-os növekedéssel), a nyomor hatékonyabb felszámolását, politikai váltógazdaságot, illetve nemzetközi kapcsolatépítést eredményeztek.

A társadalom nyelvi, etnikai, vallási és kulturális tekintetben mélyen tagolt: máig érvényesül a kasztrendszer, egymás mellett él a hagyományos (hindu, iszlám, buddhista és szikh stb.) spiritualitás és a brit gyarmati múltból átvett szokásrendszer, az angol nyelv széles körű, gyakran anyanyelvi használata, a régi előjogokat őrző arisztokrácia és a reformokat, egyenlő jogokat követelő polgárság, értelmiség, a tehetetlen ínség és a XXI. századi jólét. Habár a két vallás több mint ezer éve él együtt, a nemzetet leginkább a hindu–iszlám ellentét osztja meg (80%–14%), viszont a roppant kulturális hagyomány, a közös múlt tudata, az állam „kényszerkerete", a nagyhatalmiság mítosza és a modern demokratikus öntudat mégis egyben tartja. Noha a feszültségek többször törtek ki polgári erőszakban, a civilizációs szembenállásokhoz való alkalmazkodásnak erős hagyománya van ~ kultúrájában – többek közt ennek köszönhető a demokrácia sikeressége.

~ szövetségi állam, kormányformája parlamentáris demokrácia. Politikai kereteit az 1950. évi alkotmány rögzíti. A brit hagyománynak megfelelően kitüntetett szerep jut a kétkamarás parlamentnek: az alsóház 543 tagját egyéni választókerületekben egyszerű többségi rendszerben választják négy évre, a felsőház 250 tagját a tagállamok delegálják hat évre, harmaduk kétévente cserélődik. Az ország méretét és társadalmi sokszínűségét figyelembe véve az Egyesült Államok mintájára jött létre a föderáció, amelynek jelenleg 29 tagállama és 7 szövetségi területe van. A politikai élet erősen perszonalizált, központi szereplője a miniszterelnök, akit a választásokon győztes párt ad. A köztársasági elnök csak ceremoniális szerepet játszik, személyéről a parlament két háza és a regionális törvényhozások közösen döntenek. A politikai dinamikát országosan a baloldali-világias Nemzeti Kongresszus és a jobboldali, hindu *Bháratíja Dzsanata* Párt, azaz az Indiai Néppárt versengése határozza meg, de regionálisan több mint 700 kisebb párt működik. A politikai kultúrára jellemző, hogy a rendszer legitimitása erős, de a politikusok megítélése kedvezőtlen, miközben meghatározóak a régi és az új politikusi dinasztiák, például a Kongresszuspártban máig vezető szerepet visz a Nehru-Gandhi család, s nem egy maharadzsadinasztia az ősi alattvalói hűségre építve vesz részt a demokratikus politikában, választási küzdelemben.

A XXI. század küszöbén ~ magát feltörekvő nagyhatalomként, a formálódó multipoláris világrend egyik befolyásos szereplőjeként határozza meg. Kiemelt külpolitikai célja, hogy az →ENSZ Biztonsági Tanács állandó tagjává váljék. Társadalmi adottságai és gazdasági mutatói kedvezőek, katonailag jelentős tényező (a világ 4-5. legnagyobb haderejével rendelkezik). Ugyanakkor nemzetközi mozgásterét a konfliktusos környezet és a Kínával való rivalizálás, illetve a belpolitikai tényezők: a még mindig szorongató mélyszegénység, a korrupció, a népességnövekedéssel járó konfliktusok egyelőre szűkítik.

Folk György: *India: A végletek birodalma* (2007).
Kothari, Rajni: *Politics in India* („~i politika", 2006).
Kulcsár Kálmán: *India, az útkereső birodalom* (2008).
Singh, Aakash és Silika Mohapatra: *Indian Political Thought* („~i politikai gondolkodás", 2010).

AG

individualizmus Egyénközpontúság, az egyén előtérbe helyezése, illetve ezen alapuló társadalom- és politikaelméleti szemlélet; ellentéte a →kollektivizmus. Megkülönböztethetjük a módszertani és a normatív értelmezését. Az előbbi azt a társadalomtudományokban a XX. század elején, meghatározó jelleggel →Weber munkásságában megfogalmazódó célkitűzést jelenti, amely szerint a társadalmi jelenségek magyarázatát mindig az egyéni cselekvések összességére kell visszavezetni, mivel azok valódi, teljes megértése csak a cselekvők motivációinak feltárásán keresztül lehetséges. Az ún. módszertani ~ tradíciója a század második felében többek között →Popper és →Hayek műveiben kelt új életre, az előbbi esetében a marxi „historicizmus" (osztályalapú, célirányos történelemszemlélet), az utóbbinál a szocialista tervgazdálkodás elleni döntő érvként. Megjelenik a közgazdaságtan és a politikatudomány egyik meghatározó irányzatának, a racionális választás elméletének módszertani előfeltevései között is.

Az ~ normatív felfogása az egyén erkölcsi értelemben vett elsődlegességén, minden mást megelőző erkölcsi értékének föltételezésén alapul. Legnagyobb hatású modern megfogalmazását →Kant

erkölcsfilozófiájában nyerte el, amely a racionális, autonóm egyén koncepciójából vezeti le a másik embert mindig célnak és sohasem eszköznek tekintő cselekvés általános érvényű erkölcsi parancsát. Politikai kifejeződését a →liberalizmusban mint politikai filozófiában és ideológiában találta meg. A liberális elméletek rendszerint a társadalmon kívül, annak kötöttségeitől mentesen létező egyénből indulnak ki (ezt példázza a liberális szerződéselméletek természeti állapota, illetve „eredeti helyzete" →Locke-tól →Rawlsig). A társadalom az azt alkotó egyének döntése következtében jön létre, alapszerkezetét ennek megfelelően a szabad és független egyének alapvető jogai határozzák meg; a társadalmi kötelezettségek az egyének autonóm, racionális választásaiból eredeztethetők. A kormányzat feladata mindenekelőtt az egyéni jogok tiszteletben tartása és védelme – ez egyben a kormányzati tevékenység határait is kijelöli.

Lehetséges, de nem szükségszerű az ~ olyan értelmezése, amely élesen szembeállítja az egyén jogosultságait a közösség vagy az egyes társadalmi csoportok igényeivel, illetve amely a társadalom atomizálódásának képét vetíti előre (mint például →Tocqueville a leírásában a modern demokratikus társadalmakról). Létezik azonban olyan felfogása is (például Hayek: „A valódi és a hamis individualizmus", Ludassy Mária [szerk.]: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I–II.*, 1991–1993), amely – az individuum kiemelt szerepének fenntartása mellett – hangsúlyozza az egyén társadalmi beágyazottságát és a különféle szociális kötődéseknek az egyén életében játszott meghatározó szerepét. A liberális elméletekben azonban ez a fajta kötődés mindig egyéni választás, döntés következményének számít, tehát másodlagosnak az egyén önálló létezéséhez képest, így gyakran válik →konzervatív és →kommunitárius bírálók célpontjává.

Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Lukes, Steven: *Individualism* („~", 1973).
Manent, Pierre: *A liberális gondolat története* (1987; m. 1994).
Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia* (1840; m. 1841–1843, 1983, 1993).

MT

individuum →**egyén**

információs jogok A fogalom az adatvédelemhez, a személyes adatok védelméhez való jogot és az információszabadságot, a közérdekű adatok nyilvánosságához való jogot foglalja magában. A jogpár közötti szoros kapcsolat kitűnik a közös fogalomrendszerből (adat, adatkezelő stb.), az egységes jogforrásból és különösen az átfedésben lévő területekből (közérdekből nyilvános személyes adat, közszereplőkről megjelenő információk stb.). A modern információs technológiák korában az információszabadság az államhatalom működésének, kiemelten a közpénzek elköltésének és a közösségi erőforrások elosztásának ellenőrzésében (→korrupció), míg az adatvédelem a szűkülő magánszféra védelmében játszik kiemelt szerepet. (Az adatvédelemnek csupán részterülete az adatbiztonság, amely az adatok technikai értelemben vett integritását és sérthetetlenségét jelenti.)

Magyarországon (és a többi posztszocialista országban) az 1989-es →rendszerváltozás eredményeképpen vált mindkét jog alkotmányos alapjoggá. 1992-ben született meg az a törvényi szabályozás („adatvédelmi törvény"), amely a személyes adatok védelmén túl – Európában először – az információszabadság garanciáit is tartalmazta, és a jogok felügyeletével 1995–2011 között a parlamenti szakombudsmant (adatvédelmi biztost) bízta meg. A 2011-es Alaptörvény VI. cikke a magánélet és a jó hírnév védelmével együtt tárgyalja e jogokat, és rendelkezik a független felügyeleti hatóságról is, ennek megfelelően született meg az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény („Infotörvény"), és 2012. január 1-jén megkezdte működését a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH).

A NAIH adatvédelmi hatósági eljárásban kötelező erejű közigazgatási határozatot hozhat (súlyos jogsértés esetén közigazgatási bírságot szabhat ki), amely bíróság előtt megtámadható. Információszabadsággal kapcsolatos ügyekben csak vizsgálati eljárás lefolytatására van lehetősége, kötelező erejű döntést kizárólag bíróság hozhat. Ugyanakkor, ha az információ minősített adat, és a nyilvánosság elől ezért van elzárva, a NAIH a jogellenes minősítést titokfelügyeleti hatósági eljárásban felülírhatja.

Adatvédelem. A személyes adatok védelméhez való jog fontos részét képezi a magánélet védelmének, hiszen egy adott élő emberhez – az adatalanyhoz – köthető információk az adatvédelmi jogokon keresztül kapják meg egyfajta személyiségi jogként a kiszolgáltatottságtól és egyéb visszaélésektől a védelmet. A magánélet (*privacy*)

fogalmának jogi értelmezésére 1890-ben Louis Brandeis és Samuel Warren amerikai jogtudósok tettek először tudományos kísérletet a „háborítatlansághoz való jog” megfogalmazásával, ám ennek sokáig nem volt hatása a joggyakorlatra. A nyugati világban a számítástechnikai fejlődés az 1970-es évektől kezdve az adatfeldolgozás és adattárolás korlátlan lehetőségeit nyitotta meg egyre szélesebb (elsősorban állami) körben. Erre születtek jogi reakcióként a számítógépes vagy automatizált nyilvántartásokra vonatkozó jogi dokumentumok (például az 1981-es strasbourgi „adatvédelmi egyezmény”, amelyet az 1998. évi VI. törvény hirdetett ki Magyarországon).

Az 1980–1990-es években a jogalkotás már nem a technikára összpontosított, hanem az adat, vagyis az információ megjelenési formája mögött álló személyre, az adatalany személyhez fűződő jogaként definiálva a személyes adatok védelméhez való jogot. Ennek szellemében született 1995-ben az európai uniós „adatvédelmi irányelv” (95/46/EK), amelynek átültetése közvetlenül hatott a nemzeti adatvédelmi törvényekre.

Kelet-Európában a posztkommunista országok alkotmányai nem csupán →állampolgári, de →emberi jogként definiálták a személyes adatok védelméhez való jogot, így vált az adatvédelem és az információszabadság a rendszerváltozás egyik, ha nem is a leglényegesebb szimbólumává.

A magánélet és a személyes adatok védelmének „anyajoga” az emberi →méltósághoz való jog, amely kapcsolatot számos magyar →alkotmánybírósági határozat részletesen kifejti, köztük a magyar adatvédelmi jog történetében mérföldkőnek számító ún. „személyi számos” 15/1991. (IV.13.) AB-határozat is.

A gyors technológiai fejlődéssel a személyes adatok gyűjtése és megosztása példátlan mértékben megnőtt (lásd óriás adathalmazok, mesterséges intelligencia), ami a kereskedelmi és politikai visszaélések sorát is lehetővé tette. A globális jelenségre való tekintettel alkotta meg az Európai Unió az →európai egységesülés hatására is kibontakozó jogi standardizálási törekvés egyik csúcspontját, a 2018. május 25-től életbe lépett adatvédelmi rendeletet (*General Data Protection Regulation*, GDPR), amely közvetlenül alkalmazandó az uniós országokban. Szabályai meghatározzák az adatvédelmi alapfogalmakat és elveket, valamint az adatkezelés jogalapját, amelynek lényege továbbra is az, hogy személyes adatot kezelni csak az érintett önkéntes, tájékozott belegyezése alapján lehet, hacsak közérdekből (például közveszély elhárítása) vagy más személy méltányolható magánérdekéből (például egy szerződéses kapcsolatban) szigorú garanciák mellett az adatkezelés nem engedhető meg. Fontos védelmet jelent az érintetteknek, hogy a GDPR hatálya minden olyan adatkezelésre kiterjed, amely uniós állampolgárokat (vagy az Unió területén ilyen szolgáltatásokat igénybevevőket) érint. A rendelet alapján az adatvédelmi hatóságok többmillió euró összeghatárig is bírságolhatnak. Az online információáramlással kapcsolatban felmerült súlyos aggályokra a GDPR adhat hatásos jogi választ.

Információszabadság. A kommunikációs jogok biztosítják, hogy az emberek megalapozott véleményüket szabadon kinyilváníthassák (→szólásszabadság, sajtószabadság). Ennek egyik garanciája a közérdekű információkhoz való hozzájutás joga, amit napjainkban csaknem 120 országban törvény garantál. Magyarországon az alkotmány mellett az Infotörvény tartalmazza azokat a főbb elveket és eljárási szabályokat, amelyek a jog érvényesülését biztosítják, de számos alkotmánybírósági döntés is foglalkozott a kérdéskörrel (például 34/1994. [VI.24.] AB-határozat). E jognak a közéleti mellett lehetnek társadalmi-gazdasági vonatkozásai is – ehhez dél-afrikai és indiai példák állnak rendelkezésre.

Az információszabadság elvont jogi struktúrája három pillérre épül: az alapelvre, a törvényben meghatározott kivételekre és a független ellenőrző fórumra. A szabályozás alapja, hogy az állami vagy helyi önkormányzati feladatot ellátó, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó személy vagy szerv birtokában lévő, bármilyen formában rögzített információ mindenki számára legyen hozzáférhető – mind az ismeretek, mind azok felhasználása váljék nyilvános közkinccsé. Az adatkezelő szervnek saját hatáskörében, erre irányuló külön megkeresés nélkül is gondoskodnia kell bizonyos közérdekű információk (például hatáskör, illetékesség, szervezeti felépítés, vonatkozó jogszabályok, valamint a szervek hatáskörében eljáró személyek neve és beosztása) internetes közzétételéről (általános/különös/egyedi közzétételi listák útján, lásd elektronikus információszabadság).

A fogalom hatálya a köz- és magánszféra határai közötti elmosódásnak, így az újfajta kormányzati beruházási konstrukcióknak (például a köz- és magán-együttműködésen [*public-private partnership*, PPP] alapuló beruházásoknak) és

a közfeladatok profitorientált vagy nonprofit szervezeteknek való átruházásának következtében Magyarországon érezhetően bővül. Ugyanakkor, mint általában minden alkotmányos alapjog, az információszabadság sem mentes a korlátoktól (például honvédelmi, nemzetbiztonsági, bűnüldözési érdekre tekintettel, illetve döntéselőkészítés okán).

A közérdekből nyilvános adatok fogalmába tartoznak azok az adatok, amelyek nyilvánosságra hozatalát, megismerhetőségét vagy hozzáférhetővé tételét a törvény közérdekből elrendeli – ezek között pedig személyes adatok is előfordulnak. Az Alkotmánybíróság számos határozatában kimondta, hogy „az állami tisztségviselők és más közszereplő politikusok alkotmányosan védett magánszférája másokénál szűkebb; különösen ki kell tenniük magukat mások kritikájának. Ehhez azonban személyes adataik ismeretére is szükség lehet, amennyiben azok funkciójukkal vagy közszereplésükkel összefüggenek” (60/1994. [XII.24.] AB-határozat).

European Data Protection Supervisor (európai adatvédelmi biztos): „Opinion on online manipulation and personal data” („Az online manipulációról és személyes adatokról szóló vélemény”, 2018, 3, dps.europa.eu/sites/edp/files/publication/18-03-19_online_manipulation_en.pdf).

Information Commissioner’s Office (Adatvédelmi Biztos Hivatala): „Democracy Disrupted? Personal Information and Political Influence” („Feldúlt demokrácia? Személyes adatok és politikai befolyás”, 2018, ico.org.uk/media/action-weve-taken/2259369/democracy-disrupted-110718.pdf).

NAIH: éves beszámolók (naih.hu/naih-eves-beszamoloi.html).

Péterfalvi Attila (szerk.): *Adatvédelem és információszabadság a mindennapokban* (2012).

Sólyom László: „Egy új szabadságjog: az információszabadság”, *Valóság*, 1988, 9.

Sziklay Júlia: „Az információs jogok gyökerei a köz- és magánszféra dichotómiájában”, *Jog-Állam-Politika*, 2010, 2 (dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2010/2/ Sziklay.pdf).

PA és SzJ

internacionalizmus →**nemzetköziség**

ipar Az egyik nagy nemzetgazdasági ágazat a mezőgazdaság és a szolgáltatások mellett (→szolgáltatásgazdaság), a feldolgozó~on kívül beletartozik a bányászat és az energiaellátás is.

Az ~nak általában azért tulajdonítanak kiemelt jelentőséget, mert az *~osodás* felgyorsulása (az ~i forradalom) egyben a →gazdasági növekedés felgyorsulását is jelentette. E két jelenség időbeli egybeesése ad alapot azoknak a különböző, a →modernizációt hangsúlyozó elméleteknek, amelyek az *~osítás*t tekintik a gazdasági fejlődés kulcsának. Eszerint ha a XVIII. századi →Anglia pusztán szerencséjének köszönhette az ~i forradalmat, mert viszonylag bőségesen állt a rendelkezésére az ~ fellendüléséhez szükséges energia (szén), államilag ösztönözött ~osodással elérhető ugyanez az eredmény, a vágyott gazdasági fejlődés. Az ezzel ellenkező, többek között →Adam Smith által képviselt nézet szerint az ~ fejlődése a kereskedő társadalom keretei között a természetes szabadság rendszere által biztosított spontán folyamatok eredménye. A smithi tradíciót ápoló közgazdászok ezért az ~nak a mezőgazdaság rovására való „fejlesztését” károsnak tartják, mert nem veszi figyelembe a komparatív előnyöket (például →kereskedelem), és gátolja a termelési módszerek és a piaccal szembeni attitűdök fokozatos átalakulását, amely megveti a piaci intézmények működésének alapjait.

Az ~osítás állam által való ösztönzését általában a →protekcionizmus eszközeivel tartják megvalósíthatónak. Nem volt ez másképp magyar ~osodás kezdeteinél sem, amikor is →Kossuth Lajos képviselte azt az álláspontot, hogy a magyar ~t – legalábbis eleinte – meg kell védeni a „verseny dermesztő szelétől”. A magyar ~ fejlesztését célzó gazdaságpolitikai erőfeszítések a dualizmus korának gyors ~osodását is végigkísérték. Az állami beavatkozással elősegített ~osításnak az egyszerű protekcionizmushoz képest sokkal pusztítóbb formáját jelentette a számos szocialista országban lezajlott erőltetett ~osítás. Az ~ gyors fejlődését célzó protekcionizmus melletti modern érvek azon alapulnak, hogy a feldolgozó~ termelékenységét tekintve a szegényebb országok felzárkóznak, de a teljes egy főre eső termelést (és jövedelmet) tekintve nem. Hasonló megfontolás alapján a 2. és a 3. Orbán-kormány is célul tűzte ki Magyarország „újraiparosítását”. A klasszikus közgazdasági felfogás szerint közepes fejlettség felett az ~ arányának csökkenése és a szolgáltatások arányának növekedése (→szolgáltatásgazdaság) a gazdasági fejlődés természetes következménye.

Bauer, Peter Thomas: *Dissent on Development: Studies and Debates in Development Economics* („Különvélemény a fejlődésről: fejlődés-gazdaságtani vizsgálódások és viták", 1972).
Bekker Zsuzsa (szerk.): *Kossuth gazdasági írásai* (2002).
Rodrik, Dani: „Unconditional Covergence in Manufacturing" („Feltétlen konvergencia a feldolgozó-~ban"), *Quarterly Journal of Economics*, 2013, 128.

CzP

irredentizmus Modern, →nacionalista politikai mozgalom, amely egy ország idealizált, „aranykori" állapotát akarja visszaállítani (történeti érv), illetve adott →etnikum tagjait egyetlen országban akarja egyesíteni (etnikai érv). A kifejezés az olasz nemzetállamot megteremteni szándékozó XIX. századi egységmozgalomból ered, amelynek egyik jelszava volt az *Italia irredenta* ('meg nem váltott Olaszország'). Számos nemzetnek volt, illetve van irredenta mozgalma. A modern →nemzetállamok ~a gyakran sajátos ellentmondást hordoz: a követelt területen ugyanis nem csak az adott etnikum él. A szomszédos nemzetállamok irredenta követelései ezért gyakran átfedésben vannak, ugyanarra a területre többen is igényt tartanak. Magyarországon a XIX. században a nemzetiségek körében beszélhetünk irredenta mozgalmakról, de az ország egységes (unió →Erdéllyel) és önálló igazgatását követelő politikai mozgalmakat nem szokás ~nak tekinteni. Magyar ~ról csak a történelmi Magyarország szétesése nyomán beszélünk: a teljes területi revíziót (vagyis a Szent István-i Nagy-Magyarország visszaállítását) követelő törekvést értjük rajta. A magyar ~ a XIX. század végi, triumfáló nacionalizmus számos elemét megörökölte (emlékművek ikonográfiája, az ezeréves magyar nemzetállam mítosza és az ezt szimbolikusan megjelenítő →Szent Korona-tan), de ezek a →Horthy-korban új jelképekkel és jelszavakkal egészültek ki (Nagy-Magyarország sziluettje, →Trianon fogalommá válása, Magyar Hiszekegy, Székely Himnusz, „Mindent vissza!", „Nem, nem, soha!", „magyar feltámadás" stb.). Ezek három nagyobb csoportba oszthatók: a passiótörténet vulgarizálása, a szabadságharcos motívumok, valamint a honfoglaló-honvédő szimbolika. A Horthy-korban az ~ általánosan áthatotta a magyar közéletet, számos társadalmi szervezet képviselte azt. A második világháború után nemkívánatosnak tartották és elfojtották. 1989 után ismét jelentkezett az ~ újraélesztésének szándéka, ez azonban ekkor már nem vált átfogó társadalmi-politikai programmá, hanem csak szűkebb szubkulturális körben fogalmazódik meg Nagy-Magyarország visszaállításának igénye.

Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története* (1920).
Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között* (2002).

PR

Isten Abszolút (végtelen, szabad, mindenható és mindentudó) szellemi lény; létrehozta, fenntartja és beteljesíti a mindenséget; a vele való örök szeretetközösségre megteremtette az →embert; s mivel az a →rossz hatására szembefordult vele, ~ kijelentette magát neki, hogy az ember ismét közösségre léphessen vele, és örök boldogságban, üdvösségben részesüljön. A magyar ~ szó ősi, első írásos előfordulása XII. századi; Rédei Károly szerint az iráni *ištan* 'tisztelt' szóból ered.

~ e felfogása elsősorban a nagy monoteista vallásokra érvényes (→judaizmus, kereszténység, iszlám), amelyek különböznek egymástól abban, hogy ~ abszolút volta és az üdvösség módja miben áll. A judaizmus szerint ~ egy, s választott népe a zsidóság; a kereszténység szerint ~ Szentháromság, és üdvcélja kiterjed az emberiség mellett a teremtett világ egészére; az iszlám szerint ~ társ nélkül egy, s az emberiséget az „igazhitűek" közösségébe (*umma*) szólítja. Az üdvösség a judaizmusban a Tóra parancsainak-tanításainak követése; a kereszténységben a keresztség által Krisztus hitben való elfogadása; az iszlámban Mohamed próféta mint ~ küldöttének követése (→messianizmus).

A keresztény egy~hit elterjedése döntő változást hozott az emberiség történetében. Korábban tiszta monoteizmus csak Ehnaton Kr. e. XIV. századi egyiptomi vallásreformjában, ezt követően az ugariti panteonban, majd a zsidó hitben jelent meg. A hellenisztikus vallási formák is eljutottak a henoteizmusig (Schelling kifejezése: egy fő~t kiemelő sok~hit). A kereszténység egy~hite kezdettől fogva tény, de a Szentháromság a sok és az egy szintézise, mivel benne, az ortodox formula szerint, három ~i „személy" egyetlen „lényegben" egyesül.

Az egy~hit hatása felmérhetetlen a kereszténység történetére és kultúrájára; megértésének folyamata ma is tart. A szentháromságtan nélkül sem a →Nyugat politikai és szellemi fejlődését,

sem a →modernitást és a →szekularizációt nem láthatjuk kellően. ~ megértése kezdetben Krisztus és az Atyaisten kapcsolata tisztázását jelentette; eszerint Krisztus egyszerre ~ és ember; tulajdonságai mindkét természetéről állíthatók (*communicato idiomatum* 'tulajdonságok kölcsönössége'). A Szentlélek ~ségét elsősorban az egyháztan dolgozta ki. A Szentháromság személyeinek és lényegüknek belső kapcsolatai, a világhoz és az emberiséghez, a történelemhez és az egyházhoz való viszonyuk a mai napig gazdagítják ~ megértését – noha ~ elsősorban „titok". Itt a kinyilatkoztatás problémája rejlik, mivel – az ~ szó kifinomult jelentését véve – ~ről csak ~től lehet tudomásunk. A Szentháromság megértése sokáig a létanalógia (*analogia entis*) mintáját követte.

A →felvilágosodás óta megjelent ~felfogások a teizmus leegyszerűsítéséből (deizmus, →Spinoza), a keleti kultúrák hatásából (Schopenhauer, New Age-irányzatok), a világvallások egymáshoz való közeledéséből, illetve a filozófia és teológia újabb kutatásaiból származnak. Az utóbbiak az ateizmus hatására újragondolják ~ létét és tulajdonságait, így mindenhatóságát, mindentudását, időfelettiségét s szellemiségét. A mélyebb valóságmegértés ~ „eredetét" kutatja például abban, amit →Heidegger „istenségnek" és „szentségnek" nevez; az „utolsó isten" nála a szentség megújulására utal. A kortárs események (világháborúk, →vészkorszak, →Gulag) miatt ma ~ és a történelem kapcsolata, illetve „a kereszténység utáni" felfogás áll előtérben, amelyben a klasszikus ~felfogás átalakul, megjelenik a „gyenge ~", az önmagát megtagadó ~, sőt egyesek „az ~ek visszatérését" hirdetik, míg mások az ~ szó helyettesítését tartják szükségesnek.

~ a politikában is fontos szerepet játszott mint hivatkozási pont (→keresztény államfelfogás, tradicionalizmus, utópizmus) vagy mint ~ elvetése (→marxizmus). A →politikai teológia ~t mint politikai tényezőt alkalmazza. Mégsem minősítheti ~t a politika eszközének, amit a világhódító →ideológiák (→nemzetiszocializmus, kommunizmus stb.) bukása bizonyít; ~ útjai nemcsak „kifürkészhetetlenek", hanem gyakran minden emberi elvárástól eltérnek. Ezzel ~ „teljesen másnak" bizonyul, akiről a kortárs teológia és filozófia nyomatékosan szól (Karl Barth, →Lévinas).

Davies, Brian: *Bevezetés a vallásfilozófiába* (1982; m. 1999).
Fénelon, François: *Értekezés Isten létéről és tulajdonságairól* (1712; m. 2002).
Mezei Balázs: *Vallásbölcselet I–II.* (2004).
Peterson, Eric: *Monotheismus als politisches Problem* („A monoteizmus mint politikai probléma", 1935).
Vattimo, Gianni: *After Christianity* („A kereszténység után", 2002).

MB

iszlám Az öt világvallás egyike. Mohamed próféta alapította a VII. században a →Közel-Keleten. Szent könyvének, a Koránnak és vallásgyakorlatának nyelve az arab, közel másfél milliárd mai követőjének a többsége mégis az arab világon kívül él, és az arabot csak liturgikus nyelvként használja. Az ~ nem csupán hit, hanem az emberi élet szinte minden területét szabályozó rendszer: gazdasági és társadalmi tanítás, norma és jogrendszer, civilizáció és kultúra, kormányzási és politikai rendszer, valamint a mindennapi viselkedést befolyásoló magatartási kódex.

Az Istenbe (arabul *Allah*ba) vetett hitet tekintve nem különbözik a →kereszténységtől és a →judaizmustól: arra neveli a hívőket, hogyan kell Istennek tetsző életet élni. A kereszténységhez hasonlóan egyetemes, a judaizmushoz hasonlóan kizárólagos igénnyel lép fel. Lényeges pontokon azonban eltér „a Könyv vallásaitól" (ahogyan a Korán e két másik vallást nevezi). A judaizmustól leginkább abban tér el, hogy az utóbbira jellemző messiásvárást Mohamedben beteljesültnek látja; a kereszténységtől való döntő különbsége pedig az, hogy Mohamed prófétát nem tekinti isteni személynek. Így Istent is szigorúan egynek állítja, és tévedésként elveti a keresztény szentháromságtant. Továbbá Mohamed az ~ számára nemcsak vallásalapító volt, hanem az első ~ államszervezet vezetője is, aki a politikai gyakorlatban is alkalmazta vallása törvényeit. Így jöhetett létre az állam és a vallás olyan mértékű összefonódása, amelyhez hasonló nincs a →zsidó–keresztény hagyományban.

Az ~ (m. 'alávetés; megnyugvás', a *szálem* 'béke' szóval rokon) a hívő ember alapvető viszonyulása Istenhez, ami az Isten előtti hódolatban, az iránta tanúsított alázatban és a neki való békés engedelmességben nyilvánul meg. Fontos benne a társadalmi szolidaritás is. A muzulmánok vallási és szociális kötelezettségeit az ún. „öt pillér" foglalja össze: hitvallás, ima, közösségi adó, ramadán havi böjt, mekkai zarándoklat.

Az ~ négy kérdés kapcsán különböző iskolákra tagolódik: Mohamed halála után az ~ közösség által kiválasztott személyek vagy csak a próféta vér

szerinti leszármazottai lehetnek vezetők? Melyik jogrendszer irányíthatja a legjobban az egyéni és közösségi magatartást? Milyen fokig alkalmazhatók észérvek a hitelvek kifejtésében vagy igazolásában? Milyen mértékben tartalmazhat a vallásgyakorlat miszticizmust, azaz a vallás kézzelfogható mozzanataiban fel nem lelhető, rejtett értelem utáni kutatást?

Két fő irányzata a szunnita és a síita. Ellentétük egyfelől politikai jellegű, az utódlási kérdésre vezethető vissza (a szunniták közösségi koncepciója áll szemben a síiták dinasztikus eszméjével), másfelől vallási természetű. A síiták olyan tanokat is vallanak, amelyek nem szerepelnek a szunnitáknál, de emlékeztetnek a kereszténység egyes elemeire. Ilyen a rejtőzködő imám visszatérésébe vetett hit vagy a misztikus imának szentelt élet (a szufizmus). A síitáknál hierarchikus és plurális szerkezetű vallási intézményrendszer alakult ki, amelyben a vallási vezetők szerepe államilag is kiemelkedő; az irányzatnak saját szent helyeik is vannak. A felekezetek szembenállásában szerepet játszik továbbá az etnikai hovatartozás, a gazdasági-társadalmi helyzet, valamint a politikai hatalomért folytatott versengés is.

Az ~ politikaképe összetett, nincs egyetlen kívánatos kormányforma. A vallás és a politika összekapcsolása már Mohamed első politikai deklarációjában, az ún. medinai alkotmányban megtörtént, de a mai napig eldöntetlen, hogy vajon a hit mennyiben játsszék szerepet a politikában („irányítson, vagy csak tanácsot adjon?"). A központi kérdés, hogy az autoritás, a főhatalom vallási vagy világi eredetű, „felülről" (Allahtól) vagy „alulról" (a társadalomtól) nyeri-e a legitimációját, illetve hogy milyen szerep jut a képviseletnek a hatalom és a nép viszonyában. A konzervatív irányzatok az isteni autoritás kizárólagossága mellett érvelnek, míg a liberális iskolák a népszuverenitás eszméjére helyezik a hangsúlyt.

Egyes nyugati megfigyelők szerint az ~ot egyfajta „kivételesség" jellemzi: elkerülte a felvilágosodás és a demokratizálódás világméretű folyamata. Ennek oka az ~ hitben és az arab kultúrában, a hagyománytisztelet központi szerepében és a természetes értelem fogalmának hiányában keresendő, ami sok szempontból megnehezíti a modern társadalom s a demokratikus pluralizmus kibontakozását. Ez a gondolatmenet ugyanakkor nem vesz figyelembe számos tényezőt, többek közt azt, hogy a politikai fejlődésben szerepet játszik a külső kontextus is, a nagyhatalmak külpolitikája, a világgazdaság egyenlőtlensége, illetve a járadékokon alapuló gazdasági szerkezet. De elfeledkezik számba venni a liberális törekvéseket is (lásd a 2011-es „arab tavasz"), illetve például a feltörekvő Indonéziát, amely különleges szerepet tulajdonít ~ hagyományának, parlamenti demokráciát működtet, és jelentős gazdasági sikereket mutat föl.

Továbbá mind a Koránnak, mind az ~ teológusainak állításaitól idegen a terrorizmus, amelyet olyan szervezetek képviselnek, mint az „Iszlám Állam" vagy az al-Kaida (nem szabad elfelejteni, az ~ terrorizmus áldozatainak 2/3-a ~ hívő). Ugyanakkor a népesedési folyamatok következtében az ~ hamarosan számbeli túlsúlyra tesz szert a többi vallással szemben. Becslések szerint a világ muzulmán lakossága az 2010-es 1,6 milliárdról 2030-ra 2,2 milliárdra nő. A →bevándorlási válság óta készült becslések szerint az Európai Unió (illetve Svájc és Norvégia) muzulmán lakossága a 2010-es 19,52 millióról (3,8%) a becslések szerint 2016-ra 25,77 millióra (4,9%) nőtt, amely 2050-re a politikai körülmények függvényében a bevándorlás leállásával 35,77 (7,4%), közepes folytatódásával 57,88 (11,2%) és fokozott folytatódásával 75,55 millióra (14%) nőhet. A számbeli gyarapodásnak megfelelően muzulmán politikusok is megjelentek az európai közéletben, köztük London 2016-ban megválasztott polgármestere.

Csicsmann László: *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában* (2008).
Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról* (1910; m. 1912, 2008).
Glasenapp, Helmuth von: *Az öt világvallás* (1972; m. 1975).
Németh Pál: *Az iszlám* (2010).
Pew Research Institute: *The future of the global muslim population* („A muzulmán népesség jövője", www.pewforum.org/2011/01/27/the-future-of-the-global-muslim-population/); *Europe's growing muslim population* („Európa növekvő muzulmán népessége", www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/).
Rostoványi Zsolt: *Az iszlám a 21. század küszöbén* (1998).

AG

Izrael (Izrael Állam) A zsidó nemzetállam, alkotmányos meghatározása szerint: „zsidó és demokratikus állam" (→judaista politikafelfogás). A Róma által Kr. u. 70-ben felszámolt ókori ~

területén egyesíti az oda legnagyobbrészt visszatért zsidókat. Földrajzilag a →Közel-Kelethez, demokratikus berendezkedése, gazdasági fejlettsége, kultúrája és politikai kapcsolatrendszere miatt a →Nyugathoz tartozik.

A Palesztina területén létrehozandó független zsidó nemzetállam gondolatát a →cionizmus képviselői fogalmazták meg a XIX. század végén, hogy a zsidóság végre olyan országban élhessen, ahol nincs kitéve az →antiszemitizmusnak. Az első világháború alatt, 1917 novemberében a brit Balfour-nyilatkozat politikai ígéretet tett „a zsidó nép nemzeti otthona" létesítésére. A háború után meg is indult a palesztinai zsidóság szerveződése, a betelepülési és a kibuc-szövetkezeti mozgalom, kirobbantak az első konfliktusok a palesztin közösségekkel. A nemzetközi és regionális környezet elutasítása miatt azonban csak a második világháború után kerülhetett sor az államalapításra. A térséget népszövetségi mandátumterületként kezelő Nagy-Britannia ekkor már nem tudta megakadályozni az arabok és a zsidók önrendelkezési törekvéseit, és a holokauszt borzalmait látva a zsidó állam megvalósításának is egyre több támogatója lett Európában és a tengerentúlon. Az →ENSZ Közgyűlése – az 1947/181. számú, az USA és a Szovjetunió által is megszavazott határozatában – egy arab és egy zsidó állam létrehozását javasolta (Jeruzsálem nemzetközi igazgatás alá helyezése mellett). A felosztást az arabok elutasították, a zsidók viszont elfogadták, és a britek kivonulását követően, 1948. május 14-én David Ben Gurion vezetésével bejelentették ~ Állam létrejöttét. A függetlenségi háború során közel hétszázezer palesztin hagyta el otthonát, és a szomszédos arab államokba menekült. Az ötmillió palesztin menekült kérdése azóta is a térség feszültségeinek egyik fő forrása.

~ megszületése a Közel-Kelet legösszetettebb konfliktusát eredményezte, az arab–izraeli háborúknak és a palesztin–izraeli összecsapásoknak a térség szinte valamennyi állama résztvevőjévé vagy érintettjévé vált. A szembenállást területi és vallási ellentétek, ideológiai viták, nemzetközi és regionális hatalmi versengések, kölcsönös, súlyos sérelmek idézik elő. A válság megoldására több kísérlet történt (lásd az 1990-es évek oslói megállapodásait), de a békefolyamat mindeddig sikertelen maradt (Izrael csak Egyiptommal és Jordániával kötött békét). A konfliktus leginkább azért megoldhatatlan, mert a felek között nagy a nézeteltérés a végleges határok kérdését, a palesztin menekültek helyzetét, a zsidó telepek ügyét, a vízkészletek megosztását, valamint Jeruzsálem státuszát illetően. Mi több, a palesztinok jelentős része, ahogyan az iszlám világ számos állama, a mai napig nem ismeri el ~t, és számos radikális csoport fenyegeti az állam biztonságát.

~ egyik alapelve, hogy minden, legalább részben zsidó származású ember jogosult letelepedni (*alijázni*) az országban. Így a világ legkülönfélébb szegleteiből érkezők magukkal hozták ottani kultúrájukat, ami olykor súrlódásokat vált ki. Jól szemlélteti ezt az *askenázi–szefárd* ellentét: az előbbiek a németes kultúrájú és nyelvű Közép- és Kelet-Európából, az utóbbiak pedig döntően a mediterrán térségből és a Közel-Keletről jöttek annak megfelelő szokásaikkal. Az *ultraortodox–szekuláris* szembenállás úgyszintén jelentős, a politikai folyamatokra is kihat. A társadalmi egyenlőtlenségek szintén fokozzák az ellentéteket. A legnagyobb feszültség azonban abból adódik, hogy az ország népességének közel egyötödét az →iszlám hagyományokat követő arabok teszik ki, és különálló közösséget alkotnak (a 8,5 milliós összlakosságból 1,8 millióan; a palesztinok kb. 10%-a keresztény). Hátrányos politikai-társadalmi megkülönböztetésük rendszeres: a megszállt területek (Ciszjordánia, Gáza) arab lakosságának döntő része ~i állampolgársággal sem rendelkezik.

~ demokratikus köztársaság, kormányformája parlamentáris. Nincs írott alkotmánya, politikai berendezkedését ún. alaptörvények határozzák meg. A legfőbb hatalom az egykamarás parlament, a *Knesszet* kezében van, amelynek 120 tagját arányos, zárt listás rendszerben, közvetlenül választják meg 4 éves időtartamra. A parlament, amelyben az izraeli arabok is képviselettel rendelkeznek, látja el az összes törvényhozói feladatot, és dönt a köztársasági elnök személyéről. Az alapvetően ceremoniális feladatokat ellátó államfő megbízatása hét évre szól. A végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány gyakorolja, amelynek élén a miniszterelnök áll. A kormányfő általában a parlamenti választáson többséget szerzett párt soraiból kerül ki. A pártrendszer erősen tagolt, a két fő párt (Munkapárt, Likud) mellett több kisebb, de fontos párt működik, s bír befolyással az alacsony, 2%-os parlamenti küszöb miatt. Ebből a „túlzott" arányosságból adódóan a kormányzást koalíciós kényszer, instabilitás jellemzi.

~ben a csúcstechnológiák kifejlesztésében élen járó, modern demokratikus, mégis nagyon tradicionális társadalom jött létre. Állam és egyház

szétválasztása a mai napig nem történt meg, a polgári házasság intézménye nem létezik. Az ellenséges regionális környezet miatt ~ atomhatalommá vált, habár ezt hivatalosan soha nem ismerte el. A terrorizmus elleni folyamatos harca próbára teszi jogállamiságát. Különleges kapcsolatokat ápol az USA-val, ahonnan a világ legnagyobb (5 milliós) zsidó diaszpórájától sokféle támogatást kap (Izrael-lobbi, Amerikai–Izraeli Közpolitikai Tanács, AIPAC).

Gilbert, Martin: *Izrael története* (1998; m. 2000).
Long, David E., Bernard Reich és Mark Gasiorowski: *The Government and Politics of the Middle East and North Africa* („A Közel-Kelet és Észak-Afrika kormányzása és politikája", 2007).
Reich, Bernard és David H. Goldberg: *Political Dictionary of Israel* („~ politikai szótára", 2000).
Rostoványi Zsolt: *Együttélésre ítélve: zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért* (2006).

AG

J

Jakabffy Elemér (1881–1963) Erdélyi magyar politikus, jogász, lapszerkesztő. Politikai pályáját →Tisza István bizalmasaként, a Nemzeti Munkapárt tagjaként kezdte, szülőföldje, a →Bánság egyik választókerületében volt képviselő 1910–1918 között. Az impériumváltást követően szülővárosában, Lugoson maradt, tevékenységét az Országos Magyar Pártban (OMP, 1922–1938) fejtette ki, amelynek alelnöke és képviselője volt, s az ún. „balszárnyához" tartozott. Mint „az erdélyi magyarság külügyminisztere", egyik legaktívabb résztvevője volt a genfi Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusának (1925–1938), mígnem a német képviselők Románián belüli együttműködésének hiánya és a nemzetiszocialista ideológia előretörése miatt 1936-ban végleg távol maradt a német irányítás alá került szervezettől. Törvényjavaslatot dolgozott ki az „országos kisebbségi nemzetek" közjogi autonómiájáról (1930), eszerint e kollektivitások közvetlenül megválasztják „nemzeti tanácsaikat", és ezek intézkednek oktatási, közművelődési és jótékonysági ügyeikben, a közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat pedig saját nyelvükön intézik.

A második világháború után néhány évig kényszerlakhelyen élt. Fő műve az általa szerkesztett *Magyar Kisebbség* című „nemzetpolitikai szemle" (1922–1942) és román, német és francia nyelvű testvérlapja, a *Glasul Minorităților* (1923–1940), amely a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar kisebbség, illetve általában a kisebbségek helyzetét behatóan dokumentálta. Memoárja kiadatlan.

Főbb művei: *Erdély statisztikája* (1923); *A bánsági magyarság húsz éve Romániában* (Páll Györggyel, 1939); *Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt* (1940).

Balázs Sándor: *Lugosi üzenet* (1995).

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (2013).

Mikó Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig* (1941).

KBM

II. János Pál, szent (Karol Józef Wojtyła, 1920–2005) Pápa, a XX. századi katolicizmus egyik legjelentősebb alakja, aki világpolitikai befolyásra is szert tett. Krakkóban a Jagelló Egyetemen, majd Rómában tanult. Doktori értekezését Max Schelerről írta, aki a vallásos cselekvést az emberi lét alapvető részének tartotta. 1964-ben VI. Pál Krakkó érsekévé nevezte ki. Részt vett a II. vatikáni zsinaton, a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúció kidolgozásában. 1967-től bíboros. Csaknem 30 éves főpásztorsága alatt páratlan lendülettel, megújító erővel kormányozta az egyházat. Természetes érzékkel élt a tömegmédiával, miközben zarándokútjain bejárta a világot. Sokakat megtérített szerte Afrikában és Ázsiában, kimozdította az egyházat Európa-központúságából. Ugyanakkor védte a hagyományos teológiai felfogást, elutasította a felszabadítás teológiáját mint az evangéliumtól való marxista elhajlást, a harmadik világbeli kinevezéseivel az egyház konzervatívabb irányzatát erősítette, egyúttal elmélyítette az egyház és a zsidóság, szavajárásával „idősebb testvéreink" kiengesztelődését. Általában nagyra tartják egyházkormányzatát. Alulbecsülte azonban az egyesült államokbeli katolikus papok gyermekmolesztálási botrányait. Az →iszlámmal való megbékélési kísérleteit sem koronázta siker. Miközben személyes kisugárzása hozzájárult az 1990 utáni vallási reneszánszhoz, azt egy évtizeddel később a szekularizálódás új hulláma váltotta fel. Ennek ellenére páratlan egyházi és lelki vezetőnek számított, a történelem talán legszeretettebb pápája volt, a legkülönbözőbb hitűek is szentnek tartották, és nem sokkal halála után az egyház szentté avatta (2014).

Jóllehet sokan a kommunizmus és a →hidegháború felszámolásában vitt szerepéért, nem pedig egyházvezetéséért emlékeznek rá, nem politikusként lépett föl. Éppen ellenkezőleg. Amit ma a „beszédeinek" tartunk, azok szentbeszédekként hangzottak el. Amikor ezekben az 1970-es évek hivatalosan ateista lengyel államában a vallásszabadságért állt ki, nyilvánvaló volt szavainak politikai üzenete is. Miként annak is, hogy kulturális rendezvények címén az egyház ernyője alatt lehe-

tőséget biztosított katolikus, zsidó és agnosztikus értelmiségieknek a nyílt, cenzúramentes vitára. Tette ezt hivatkozva a vallásszabadságra, amelyet mint jogot a II. vatikáni zsinat az ő közreműködésével kinyilvánított. A lengyel egyház ezzel kiterjesztette a szabadság zónáját minden lengyel számára. Wojtyła dacolt a kommunista hatalommal. Kiismerte a gyengéit, és nem félt tőle.

~ abban különbözött a lengyel egyház és a Vatikán apparátusától, hogy nem fogadta el a VI. Pál által kialakított *Ostpolitik*ot (n. 'keletpolitika'; →hidegháború, Márton Áron). A Szentszék az 1960-as években meg volt győződve arról, hogy Kelet-Európa hosszú távon kommunista befolyás alatt marad, és ezért a maga érdekeit igyekezett érvényesíteni (a hívők polgári jogait, papneveldék nyitását, növelését), cserébe pedig nem vonta kétségbe a hatalom legitimitását. Ennek megfelelően a vatikáni diplomaták támogatták az ún. „helsinki folyamatot". Ma úgy tűnhet föl némelyeknek, a pápai konklávé csak azért döntött Wojtyła mellett, mert I. János Pál hirtelen halála után bátor lépést akart tenni. „A Szentlélek sugallatára cselekedtünk?" – tette föl a kérdést akkor Joseph Ratzinger bíboros, a későbbi XVI. Benedek az egybegyűlt főpapoknak.

Már ~ megválasztása is nagy változást hozott: egész Lengyelországban zúgtak a harangok; Közép- és Kelet-Európa ujjongott. A szovjet pártvezetés utasította az agytrösztjeit, találjanak ki valamit erre a még születőfélben lévő kihívásra. Nem sokkal később, 1981. május 13-án merényletet is elkövettek ellene – saját élménye szerint Szűz Mária védő segítségével élte túl. A szálak a szovjet titkosszolgálathoz vezettek. Alig néhány héttel a megválasztása utáni első, figyelemreméltó nyilvános megszólalásában ~ közölte: „A Szótlanság Egyháza […] az én hangomon keresztül szólal meg."

Ezt az ígéretét többszörösen beváltotta. Először első lengyelországi látogatásán 1979 júniusában. Miután köszöntötte és már-már menesztette a repülőtéren felvonult kommunista vezetőket, ő és a katolikus testületek átvették az egész látogatás szervezését: becslések szerint a lengyeleknek csaknem egyharmadát megszólította szabadtéri miséin. Szentbeszédeit Kelet-Európában és világszerte közvetítette a Szabad Európa Rádió és a nyugati média. Olyan lelkesedést váltott ki a lengyel katolikusokból, különösen a fiatalokból, hogy vatikáni tanácsadói attól tartottak, hogy az rendszerellenes erőszakba csap át. De ~ megőrizte a béke és az emelkedettség hangulatát. A kommunista hatalom háttérbe szorult, hiszen nem is a nemzet életében gyökerezett. Egy év sem telt el, megalakult a Szolidaritás, a lengyel nemzeti felszabadítási mozgalom, amely ~ eszméire épült. A magát veszélyben érző kommunista államhatalom moszkvai nyomásra 1981 karácsonyán hadiállapotot vezetett be, és letartóztatta az ellenzék vezetőit. A Szolidaritás azonban a föld alá vonulva megmaradt, jórészt a Vatikán, az Egyesült Államok és más nyugati országok, különösen Anglia erkölcsi és anyagi támogatása révén.

~, →Reagan és →Thatcher együttműködése a Szolidaritás támogatásában egyenesen következett a közös kommunizmusellenességükből. Sokat írtak a hármójuk közös törekvéséről, de hangsúlyozni kell, hogy ez Lengyelországot leszámítva főként egymástól függetlenül, kétoldalú kapcsolatokban jutott érvényre. ~ és Thatcher kölcsönösen tisztelték egymást, az utóbbi különösen hálás volt azért, hogy ~ elítélte az északírországi terrorizmust az egyesült királysági útja során, ő pedig azért volt hálás a Vasladynek, mert az készséggel lemondott a vele való audienciáról, és így minden további nélkül hagyta, hogy folytatódjék az angliai látogatás, miközben zajlott a nagy katolikus ország, Argentína elleni háború a Falkland-szigetek birtoklásáért (1982). Ez volt talán az egyetlen eset, amikor a felekezeti különbség befolyásolta e protestáns politikusokkal való kapcsolatát. Máskülönben mindkettőt keresztény, a szabadságnak elkötelezett államvezetőnek tartotta.

Hármójuk kapcsolatában a döntő szerepet Reagan játszotta. Szoros emberi és eszmei barátság fűzte Thatcherhöz, illetve a közös érdek és erkölcsi értékrend kapcsolta össze ~lal. Mindkét férfiú messzemenően komolyan vette a kereszténységet, legyen szó nukleáris stratégiáról vagy gazdasági elméletről. Erkölcsi és vallási rokonszenvük egyre nyilvánvalóbbá vált az 1980-as évek előrehaladtával.

Összesen hét találkozásukból az elsőre 1982-ben került sor, és ezen főként a Szolidaritás támogatásáról esett szó. E találkozót követően ~ azt mondta két bíborosának, hogy Reagan elnök biztosította a béke és a leszerelés iránti elkötelezettségéről. Ezzel visszafogottan jelezte, mennyire közel állt egymáshoz Reagan és a hagyományos katolikus álláspont a tömegpusztító fegyvereket illetően. Miután Reagan, aki soha nem tudta magáévá tenni a *kölcsönösen biztosított megsemmisítés*

elvét, ellátogatott az Észak-amerikai Légvédelmi Parancsnokságra (NORAD), megkérdezte, ha olyan pontosan tudjuk a rakétákat célba juttatni, miért nem arra használjuk őket, hogy megvédjük az amerikaiak életét, nem pedig arra, hogy oroszok életét fenyegessük. Erre ment vissza az 1983-as „csillagháborús" beszéde (a *Strategic Defense Initiative* 'Stratégiai Védelmi Kezdeményezés'). Az Egyesült Államok katolikus püspöki kara megtámadta ezt a rakétavédelmi elképzelését, mondván, hogy az veszedelmesen felborítja a katonai egyensúlyt, és ennek megfelelő levéltervezetét megküldte a Vatikánnak. Az azonban csak számos módosítással engedélyezte a közlését, és így kimaradt belőle a rakétavédelmi program bírálata. ~ sem akkor, sem később nem támogatta a rakétavédelmi rendszert, és bár sokan, köztük a szovjetek kérték, hogy ítélje el, ezt sem tette meg. Az, hogy szótlan maradt ebben a sarkalatos kérdésben, nem jelentőség nélkül való.

~ első két, gazdasági tartalmú enciklikája a hagyományos vatikáni gyanakvással (pápai társadalmi-politikai tanítás) szemlélte a liberális, szabadpiaci kapitalizmust. Csakhogy ezek a szövegek nemigen vették tekintetbe a számítógépek és szilikoncsipek kapitalizmusát, amely körül Reagan és Thatcher a reformjaival bábáskodott, amikor lebontották a kereskedelmi korlátokat, és lehetővé tették az új piaci szereplők tőkével való ellátását és sokmillió munkás belépését a munkaerőpiacra. Ez a kapitalizmus immár nem annyira a pénz-, hanem sokkal inkább az emberi tőkén, azaz a képességeken, a kreativitáson és képzelőerőn alapult. ~ ezt az újfajta kapitalizmust vette fontolóra 1991-es *Centesimus annus* kezdetű enciklikájáéban, amelyben a gazdagság modern forrásaként a tudást, a know-how-t, a teremtőkészséget stb. nevezte meg. Továbbá kifejtette, hogy egy gazdaságot aszerint kell megítélni, hogy mennyiben nyitja meg az utat a lehető legtöbb ember számára a készségek és tudás elsajátítása előtt. A szabad gazdaság ezt megteszi, habár tökéletlenül, az önzéstől és a fogyasztás túlhajszolásától megrontva is, de felülmúlja a szocializmust, amely az állami függőséget és a bürokráciát segíti elő. Ráadásul az olyan vétkek korlátozása, mint a fogyasztás túlhajszolása, nem az állam feladata, hanem a vallás és a kultúra harmadik, független szektoráé, amelyet a kereszténység és az értékrend tart fenn. Sem Thatcher a maga viktoriánus értékrendjével, sem Reagan a maga közösségi együttműködésről alkotott →tocqueville-i fölfogásával nem mondott volna ellent ennek a kiegészítésnek. Mindent összevéve a *Centesimus annus* az egyház társadalmi és gazdasági tanítását olyan irányba vitte, amely kevésbé volt ellenséges a liberalizmussal és a piacgazdasággal szemben, amikor a szocializmus összeomlott.

Ha ez a filozófiai összehasonulás meglepőnek hat is, a történelemben gyökerezik. ~ 1979-es lengyelországi látogatására megy vissza. Ekkor vette kezdetét a szovjet kommunizmus vége és az új gazdasági világrend. Amikor a lengyel látogatás televíziós közvetítését Reagan nézte, könnyekig megindult, majd egy barátjának azt írta, a Szovjetunió Akhilleusz-sarka nem más, mint a vallás. ~, Reagan és Thatcher a történelem egyazon lapján tűntek föl, mielőtt találkoztak volna.

JOS

***

~ különös szeretettel fordult a fiatalokhoz, akiknek nagyon jól értette a nyelvét. A „fiatalok pápájának" is hívták. A nemzetközi ifjúsági év alkalmából apostoli levelet intézett a fiatalokhoz 1985-ben, amelyben a (gazdag) ifjú története alapján bátorítja a fiatalokat Jézus követésére. Ezzel egyszersmind útjára is indította az ifjúság világnapjainak (*Giornate mondiali della gioventù*) rendezvényeit. Az egész tanítását és életét a szeretet hatotta és sugározta át. Emberszeretete megmutatkozott abban is, hogy a világ 129 országába utazott el. Munkásságának az egyik ékköve a házasság és a család védelme (például *Familiaris consortio*). Jelentős filozófiai munkásságot fejtett ki.

A katolikus világiakat a társadalomban való elkötelezett keresztény cselekvésre ösztönző *Christifideles laici* kezdetű apostoli buzdításában (1988) a politikai hatalom gyakorlásában alapvetőnek nevezi a szolgálat szellemét, ami a közjó előmozdítására törekszik (42). A *Laborem exercens* kezdetű enciklikájában (1981) azt írja, hogy a „munka értékének elsődleges alapja maga az ember, aki alanya a munkának" (27), s az emberi munkának elsőbbsége van a tőkével szemben (54). A *Fides et ratio* kezdetű enciklikájában (1998) rámutat arra, hogy korunk helyzetének egyik legfontosabb összetevője a „dolgok értelmének krízise" (81). Ahhoz, hogy a filozófia összhangban legyen Isten Igéjével, mindenekelőtt bölcsességnek kell lennie, ami az „élet végső és átfogó értelmének keresése" (81). Az ember végső célját Isten Igéje nyilatkoztatja ki, és a világi tevékenységének egyetemes értelmet ad – írja (81).

A filozófia feladata az, hogy ezen értelem természetes alapját kutassa. Azon filozófia, amely tagadná, hogy e végső és egyetemes értelem megtalálható, téves (81). A filozófiának „önmagában valós és igaz tudásnak” kell lennie (82), s „valóban metafizikai természetű filozófiára van szükség” (83). Ehhez a tapasztalati jelenségtől az alaphoz kell eljutni, ebben áll korunk nagy és sürgető kihívása (83). Az enciklika külön méltatja →Aquinói Szent Tamás gondolkodását. A *Centesimus annus* kezdetű enciklikában (1991) az állam tevékenységét a →szubszidiaritás és a →szolidaritás elveihez köti (15). Elismeri, hogy „egyes országokban és a nemzetközi kapcsolatok terén is a szabadpiac látszik a leghatékonyabb útnak az erőforrások elosztására és a szükségletek legmegfelelőbb kielégítésére” (34), de hozzáteszi, hogy „nem fogadható el az az állítás”, hogy a „gazdasági szerveződés egyetlen modellje a kapitalizmus” (35). Egy interjúkötetben nyomatékosította, hogy az Egyház társadalmi tanítása nem a kapitalizmus védelme. A személyi vagy magántulajdon szükségességét, jogosságát elismeri, mindazonáltal a „javak egyetemes rendeltetését” is hangsúlyozza (31, 43). Az emberi jogok érvényesülésért mindig és nagyon hangsúlyosan kiállt. Az emberi életet a fogantatástól a természetes halálig erőteljesen védte: „Kinyilvánítom, hogy a közvetlen abortusz, melyet célként vagy eszközként szándékolnak, mindig az erkölcsi rend súlyos felforgatása, mert egy ártatlan emberi élet előre megfontolt kioltása” (*Evangelium vitae*, 62); „az eutanázia Isten Törvényének súlyos megsértése, mert egy emberi személy szándékos megölése, ami erkölcsileg elfogadhatatlan” (65). A halálbüntetést manapság már nem indokolhatja az egyetlen még szóba jöhető indok, azaz a társadalom védelmének szükségessége sem: „halálbüntetést csak végső esetben szabad alkalmazni, amikor a társadalom megvédése más módokon nem lehetséges. Ma azonban, amikor a büntetőjog egyre fejlettebb, ilyen esetek nagyon ritkák, ha egyáltalán előfordulnak” (56). Jóváhagyta és közzétette *A Katolikus Egyház Katekizmusát* (*Fidei depositum*, 1992. október 11-én, *Laetamur magnopere*, 1997. augusztus 15.).

FJ

***

~ magyarországi hatása felmérhetetlen. Lelkipásztorként, a különféle vallások és felekezetek által egyaránt megbecsült szellemi vezetőként – két hazai látogatása (1991, 1996) során személyesen is – hozzájárult a magyar katolicizmus, de egyáltalán a keresztény hit megerősödéséhez és a vallási újjászületéshez, amely idehaza az 1990-es éveket jellemezte. Hatása érvényesült az életvédő mozgalmak megerősödésében, a *Fides et ratio* kezdetű enciklika révén a filozófiai-teológiai gondolkodás fellendülésében, de a Szolidaritás-mozgalommal együtt politikai tekintetben is. ~ támogatta az önálló Pázmány Péter Katolikus Egyetem létrehozását a rendszerváltozás után (1992), illetve elősegítette a kommunizmusban megromlott egyházi struktúrák tisztulását. A lengyel–magyar barátság megtestesítőjeként is idehaza számos szobrot állítottak neki, illetve közteret és intézményt neveztek el róla, köztük a szovjet időszak kommunista pártközpontjának helyet adó, egykori Köztársaság teret Budapesten.

MB

Művei: *A bennem növekvő ige* (m. 1990); *A férfi és a nő eredeti egysége: a test teológiája* (1986, 2006; m. 2008, 2009); *A mi Urunk testvére* (1949; m. 1991); *Átlépni a remény küszöbét* (1994; m. 1995); *Emlékezet és azonosság* (2005; m. 2005); *II. János Pál megnyilatkozásai: pápai dokumentumok, 1978–2005* (m. 2005); *Osoba i czyn* („A cselekvő személy”, 1969; a. *The Acting Person*, 1979).

Mezei Balázs és Paul Richard Blum: *Fides et ratio: A vallásbölcselet kiskönyvtára* (2004–).

O’Sullivan, John: *Az elnök, a pápa és a miniszterelnök* (2008; m. 2010).

Stourton, Edward: *John Paul II: A Man of History* („~: a történelem embere”, 2006).

Weigel, John: *Witness to Hope: The Biography of Pope John Paul II* („A remény tanúja: ~ életrajza”, 1999, 2005).

Japán A Távol-Kelet első országa, ahol meggyökeresedett a demokrácia, és kialakult a fejlett ipari társadalom. Politikailag és gazdaságilag erőteljesen kötődik a →Nyugathoz, katonailag az USA-hoz. A történelem során, jóllehet mindig féltve őrizte politikai függetlenségét, a →Kína felől érkező konfuciánus és buddhista, illetve a nyugati eszmék hatása alá került. A Meidzsi-korszakban (1868–1912) életbe léptetett reformoktól kezdve tudatosan átvette a nyugati →modernizációs mintákat, de gondosan egyeztette azokat saját hagyományaival és céljaival, változatlanul zsinórmértékül használva a keleti bölcseletet és politikai gondolkodást. Ennek révén a XX. században előbb demokráciává (Taisó-korszak), majd agresszív és militarista nagyhatalommá vált,

de a második világháborúban súlyos vereséget szenvedett. Mai demokratikus berendezkedése a megszálló amerikaiak irányításával jött létre, de sikeresen igazodott a japán mintákhoz – ez többek szemében a demokráciaexport lehetőségét bizonyítja. A rendszer kezdetben egyfajta irányított demokráciaként működött a Liberális Demokrata Párt hegemón uralma alatt, a gazdasági fejlődés és az azt kísérő társadalmi változás azonban az 1990-es évekre valódi politikai versengést tett lehetővé.

A tradicionalizmus és a modernitás együttélése példátlan gazdasági fejlődést eredményezett: két évtized leforgása alatt ~ háborús vesztesből befolyásos gazdasági szereplővé lépett elő. A „japán csodát” több tényező is magyarázza: a szorgalom és a fegyelem jellegzetesen japán munkaethosza, az átgondolt tervezés, az elkötelezett vezetés, a sajátos vállalatszervezés, az állammal összefonódott családi cégóriások, a hegemonisztikus kormányzás, de a Nyugat-követés is, a modern technológiák és gazdaságfilozófiák átvétele, a fogyasztói társadalom kiépítése, a külföldi tőke bevonása és a piacok megnyitása a japán áruk előtt, valamint a hidegháborús szembenállás, a koreai, majd az indokínai konfliktus idején a háborús konjunktúra.

~ alkotmányos monarchia, kormányformája parlamentáris. Az amerikai jogászok közreműködésével kidolgozott 1947-es alkotmány sok tekintetben Nagy-Britannia politikai berendezkedésének mintáját követi. A nagy tekintélynek örvendő császár merőben szimbolikus szereplő. Az államhatalom fő szerve a kétkamarás nemzetgyűlés, a *Kokkai*: az alsóház, a Képviselőház 480 tagját 4 évre, a felsőház, a Tanácsosok Háza 242 képviselőjét 6 évre választják, mindkét esetben vegyes választási rendszer szerint. Az alsóház gyakorolja a főbb döntéshozatali jogköröket. A végrehajtó hatalom letéteményese a miniszterelnök vezette kormány. Testületi kormányzás érvényesül: a kormányfő csak „első az egyenlők közt”. Kitüntetett szerepe van a közigazgatási karnak, amely sok esetben nemcsak végrehajtója, hanem alakítója is a döntéseknek. A pártrendszer a választójogi reform és a társadalmi változások eredményeként ma már összetett, a balközép Demokrata és a jobbközép Liberális Demokrata Párt mellett több kisebb (például a buddhista Komeito) párt működik. A pártválasztást erősen meghatározza az érdekcsoporthoz tartozás. Jellemző az állampolgári passzivitás és a politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság.

~ a gazdasági teljesítményének, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatrendszerének, lenyűgöző technológiai fejlődésének és az egész világot behálózó segélypolitikájának köszönhetően fontos nemzetközi szereplő, de jelentős hadi képesség hiányában mégsem számít világpolitikai tényezőnek. A nagyhatalmi törekvés és az ország közvetlen környezetében jelentkező konfliktusok (a szomszédos államokkal vívott „szigetviták”) egyre többször vetik fel az alkotmányban rögzített pacifizmus felülvizsgálatát (a hadsereg fejlesztését és feladatainak újradefiniálását). Visszatartó erőt jelent, hogy 1945-ben ~ atomtámadást szenvedett el.

Kabashima, Ikuo: *Changing Politics in Japan* („Politikai változás ~ban”, 2010).
Stockwin, Arthur: *Dictionary of the Modern Politics of Japan* („A modern Japán politikai szótára”, 2003).
Totman, Conrad: *Japán története* (2000; m. 2006).
Wakabayashi, B. Tadashi: *Modern Japanese Thought* („Modern japán gondolkodás”, 1998).

AG

Jászi Oszkár (1875–1957) A nem marxista baloldali gondolkodás egyik legfontosabb magyar képviselője, a →polgári radikalizmus központi alakja.

Reformátussá lett zsidó középosztálybeli családból származott, és már fiatalon a modernizáció programját követő *Huszadik Század* folyóirat egyik szerkesztője volt. A liberális örökség demokratikus irányú továbbfejlesztésére, a korabeli nyugati radikális demokrata ideológia meghonosítására, az általános választójog bevezetésére és a nemzetiségi egyenjogúság biztosítására törekedett. Az eleinte a liberális gondolkodás műhelyének számító *Társadalomtudományi Társaság* 1906-os kettészakadásával ő és elvbarátai egyre élesebben szembekerültek a „régi Magyarország” minden képviselőjével, különösen →Tisza Istvánnal és környezetével. A fejlett nyugati országok mintájára elképzelt „új Magyarország” érdekében a végletesen negatívnak látott régi rendet el kívánták pusztítani. A hasonló célokat kitűző csoportokat (például a →Magyarországi Szociáldemokrata Pártot) is szövetségesnek tekintették, ugyanis a polgári radikálisok csak a városi értelmiség és polgárság körében bírtak jelentősebb támogatottsággal.

1914-ben ~ megalapította az Országos Polgári Radikális Pártot, de az csak 1918-ban játszott komolyabb szerepet. A Károlyi-kormány nemzeti-

ségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztereként ~ tárgyalt a nemzeti kisebbségek vezetőivel. Demokratikus berendezkedést, majd az ország etnikai alapú kantonokra bontását kínálta – hiába. Csak a legjobban asszimilált németekkel és a leggyengébb ruszinokkal tudott megegyezni.

A Tanácsköztársaság időszakában hagyta el Magyarországot. Az 1920-as években az októbrista emigráció egyik fontos alakjaként tevékenykedett, s a Horthy-rendszer megbuktatása érdekében együttműködött a kisantanttal is. Mindvégig élesen elítélte viszont a kommunizmust, s korábbi elvbarátját, →Károlyit is bírálta a velük szembeni túlzott megértése miatt.

Politikai tevékenységének kudarcát belátva, egy amerikai egyetem állásajánlatát elfogadva elhagyta Európát, s megalkotta fontos tudományos művét, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (1939, 1961, 1971; m. részletek: *A Habsburg-monarchia felbomlása* [1983]) címmel. A dunai népek demokratikus összefogásában reménykedve 1947-ben még rövid időre hazatért, de be kellett látnia, hogy a kommunisták diktatúrára törnek, és visszatért Amerikába.

Nagy tudása, egyéni tisztessége és jobbító szándéka mellett is elmondható, hogy – inkább publicisztikai, mint politikai jellegű – tevékenysége káros hatású is volt. Türelmetlen, túlzott, bár számos ponton jogos kritikával illette kora viszonyait, és ezzel ő is hozzájárult a magyar értelmiség XX. század eleji végzetes polarizálódásához. A (szélső)jobboldal a régi Magyarország sírásójaként démonizálta, s ez a hamis mítosz ma is nehezíti ~ életművének elfogulatlan értékelését.

További művei: *A két magyar forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* (1920, 1989); *A Monarchia jövője és a dunai egyesült államok* (1918, 1988); Litván György és Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája* (1982); *Magyar kálvária, magyar föltámadás* (1920, 1989); Kende Péter (szerk.): *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* (1983).
Litván György: *Jászi Oszkár* (2003).
Pelle János: *Jászi Oszkár: életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé* (2001).

BI

jó Az emberi gondolkodás egyik legátfogóbb fogalma. →Platón szerint a végső idea, minden meghatározója és forrása, ideértve magát a létet is, mivel a ~ „túl van a léten” (*Állam*, 509b). →Arisztotelész szerint a ~ ugyanúgy sokértelmű, mint a „lét” (*Nikomakhoszi etika*, 1096a). Mivel a ~ egészleges és abszolút, a →rossz pedig részleges és relatív, a ~nak nincs teljes értelemben vett ellentéte. Ezért a rossz csupán a ~ függvénye vagy funkciója. Rossz nem létezik a vele ellentétes ~ nélkül, de ~ létezik vele ellentétes rossz nélkül. Mivel legfőbb fogalom, George E. Moore szerint a ~ „egyszerű és meghatározhatatlan minőség” (*Principia ethica*, I, § 10, 1903), azonosítása valaminő tulajdonsággal („a jó nem más, mint” hasznos, értékes, élvezetes stb.) a „naturalisztikus tévely” hibáját követi el, mivel e tulajdonságokkal szemben – amelyek önmagukban ~k – maga a ~ mindig több.

A ~ fogalmát általában véve köznapi, ontológiai, erkölcsi, történelmi és politikafilozófiai értelemben használjuk. Egyetemes nyelvi jelenség a „jó” köznapi alkalmazása mindarra, amit rendben lévőnek, természetesnek, egészségesnek, helyesnek, rendezettnek, kielégítőnek, élvezetesnek stb. találunk. A „~ idő”, „~ ember”, „~ egészség”, „~ étel”, „~ terv”, „~ mérkőzés” stb. kifejezések a ~ságot az adott összefüggésben érvényesülő érzéki, lelki, szellemi, közösségi pozitívum leírására használják. A hiány, a betegség, a fájdalom, a rombolás ritkán írható le ~ként. Ilyenkor sajátos minőségre utalunk, például a „~ halál” (→eutanázia) a fájdalommentes és lelkileg felszabadító halált jelenti, a „~ lövés” az elért szándék megvalósulására, azaz egyedi pozitívumra vonatkozik.

Ontológiai értelemben a ~ végső elv, egyben mindent meghatározó tulajdonság is. Mint végső elv a „~” létforrás, ami nélkül nincs semmi, ezért nem „valami”, hanem inkább „valaki”: személyes teljesség, amely szabadsággal, ésszel, akarattal, cselekvőerővel bír. A ~ mint abszolút tulajdonság azt az eredeti és mindent átható gazdagságot jelenti, ami a létet annak valamennyi vonatkozásában áthatja. „Ens et bonum convertuntur” (’a jó és a lét felcserélhető’), mondták a skolasztikusok, következésképpen a rossz is ~, amennyiben létezik (de nem ~ a létmódja szerint). A ~ egyike a transzcendentáléknak, a mindent átjáró valóságminőségeknek, úgymint: egy, igaz, ~, szép. Minden bizonyos mértékben és módon egy, nem valami más, hanem éppen az, ami (igaz), pozitívum (~) és valamiképpen szép. A transzcendentálék tanát Platón említi legkorábban (*Kritón*, 48b), később a sztoa, majd a középkori filozófia, főleg →Aquinói Szent Tamás (*De veritate*, 1,1; 21,1) taglalja. A ~ gondolata ma is meghatározó, különösen →Lévinas fenomenológiájában, amely visszatér a ~nak a léttel szembeni elsőbbségéhez.

A ~ Lévinas szemében nem csupán létforrás, hanem erkölcsi erő is: áthatja az „arcot” (a személy megmutatkozását), és a rossz elvetésére szólít fel: „Ne ölj meg”. E felszólítás fejezi ki a ~ normajellegét, „kellését” (*Sollen*, *ought*). A ~ fogalma kezdettől fogva morális tartalmú köznapi és elméleti jelentéseiben. Nem egyszerűen természeti vagy szándék szerinti célszerűséget jelent, hanem olyan többletet, amely előre nem rögzíthető beteljesedésre mutat. Az erkölcsiség nem merül ki a szabálykövetésben, hanem a szabályokon túli norma elérését tűzi ki célul. A merő szabálykövetés újszövetségi kifejezéssel „farizeus” erkölcsöt eredményez, míg az abszolút norma az egyes esetekben eltérő, magas szintű erkölcsi beteljesülésre irányul. A ~ erkölcsi fogalma ugyanúgy transzcendentális, mint az ontológiai, s ezért teljesebb erkölcsi beteljesülésre hív fel. Az erkölcsi ~t (*bonum honestum* vagy *bonum morale*) a klasszikus szerzők főképpen a boldogságban (Platón, Arisztotelész és követőik), a gyönyörben (az epikureusok), a szenvedélytelen nyugalomban (sztoikusok) találták meg. A kereszténység kezdetben a platóni és arisztotelészi felfogást követte, de kiegészítette a „boldogító istenlátás” (*visio beatifica*) kegyelmi állapotával, a hívő ember természetes, mégis elérhetetlen céljával. A racionalizmus, miként →Spinoza mutatja, a kegyelmi hatással szemben az észszerű törekvést helyezte előtérbe, és az ember legfőbb boldogságát →Isten intellektuális szemléletében ragadta meg, amelynek révén az ember szinte eggyé válik az istenséggel. A modernitás kereszténysége egyre nagyobb hangsúlyt helyezett az Istennek való teljes önfeláldozásra, ami a boldogságcélt fokozatosan háttérbe szorította. Az aszketikus, a kegyelmileg vezérelt jó életvitel eszménye az élet értelmének kérdését, a boldogságban való beteljesülést nem kívánta meghatározni, ami aztán különösen a modernitásban utat adott azon erkölcs- és politikafilozófiai törekvéseknek, amelyek az ember célját evilági összefüggésben jelölték ki.

Az erkölcsi ~ →Kant szerint ideál, amelynek létét és valós elérését az ember szabadsága és a belőle fakadó erkölcsi cselekvés szükségképpen feltételezi. Ezért a ~ eszméje az erkölcs vezércsillaga, mint kategorikus imperatívusz érvényesül a cselekvésben: „Cselekedj úgy”, írja *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésé*ben (1785; m. 1991), „hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elveként érvényesülhessen”. Az ember saját rosszaságából indul ki, aminek megváltoztatásával beléphet a ~ba („kivetkőzés a régi emberből, s az új felöltése” (*A vallás a puszta ész határain belül*, 1793; m. 1974, 1980; vö. Ef. 4,22–24). Az erkölcsi ~ eszméje feltételezi Isten létét, aki biztosítja, hogy a ~ra való törekvés valóságosan is célhoz érjen, ami azonban – a rossz tapasztalt hatalma miatt – csak a túlvilágon történhet meg. Továbbá az erkölcsi ~ az emberiség eszméjéhez kötött, ezért noha a teljes jóság nem válhat valóra, az ember rászorul az emberiségre mint erkölcsi közösségre. →Hegel szerint a ~ szemben áll a rosszal, s míg az első a magával azonos magánvaló, a rossz ennek tagadása. A ~ az egyén szintjén az erényben jelentkezik, amelynek értelme a közösségért, az államért való önfeláldozás (*A szellem fenomenológiája*, VI, B, I.; 1807; m. 1961, 1979). Napjainkban Robert Spaemann (*Erkölcsi alapfogalmak*, 1982 ; m. 2001) érvelt hatásosan az erkölcsi ~ abszolút jelentése mellett, amikor kimutatta, hogy az erkölcsi ~ azonosítása azzal, „ami nekem tetszik” (emotivizmus), feloldhatatlan ellentmondást eredményez a ~ általános fogalma és egyedi értelmezése között. Az emotivizmus is feltételezi a ~ fogalmát, és bizonyos tartalmat is tulajdonít annak. Az erkölcsi ~ végsőképpen az emberi személy mindenki által elismert méltóságán alapszik. Feltételezi a szabad cselekvőt és e cselekvés szabadon adódó beteljesülését. Ez utóbbi az emberi személyt illeti, aki sajátosan vagyunk, abban a közösségben, amelybe sajátosan beletartozunk, és olyan teljességben, amelyet a morális törekvés távlatában nem tudunk kimerítően felfogni. Ezért noha az ember természeténél fogva törekszik a boldogságra, az ugyanakkor meghaladja a természetit, és végeredményben abszolút személyközösségben valósul meg.

Transzcendentális jellegéből eredően a ~ mégis egyszerű és természetes: nemcsak az egyén, hanem a közösség életében is. Ebben fejeződik ki a →közjó, amin a platóni felfogás a makrokozmikus (össztermészeti) ~ keretébe illeszkedő mikrokozmikus (emberi és társadalmi) ~t értett. A →keresztény államfelfogás a köz~t elválasztotta a természetfeletti ~tól, ezzel teret adott a történeti értelmezésnek, amely kezdetben eszkatologikus elképzelésekben jelentkezett (például Gioacchino da Fiore), később az →utópizmus, majd a →politikai realizmus elméleteiben bontakozott ki. A modernitás óta a köz~ munkálása a reális tökéletlenség és az elérendő tökéletesség közötti feszültségben zajlik. A nyugati

hagyomány az előbbit „az ördög államaként”, az utóbbit „Isten államaként” azonosította. Kant „a ~ elvének a rossz feletti győzelmét” „Isten országa földi megalapításában” jelölte meg politikai célként; Hegel az állam reális keretében fedezte fel a szellem megvalósulását; →Marx és követői a →kommunizmus szükségszerű elérését tartották a ~ megvalósulásának. Hans Jonas a történelmi és politikai ~ kifejeződését olyan szerkezetben gondolja el, amely emlékeztet „a jóra irányuló összeesküvés” kommunista elméletére, noha felfogásában a →felelősségetika a →liberális demokrácia keretei között tartja lehetségesnek egy olyan elit irányító szerepét, amely a köz~t valósítja meg. Ezzel szemben →Voegelin a történelmi folyamat mintáiról beszél, amely az egyetemes tudat realizálódásának fázisain keresztül a →rend egyre magasabb szintű, a káosz hullámvölgyein át kialakuló formáját alakítja ki.

McIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában* (1981; m. 1999).
Voegelin, Eric: *In Search of Order* („A rend keresése”, az *Order and History* [„Rend és történelem”] V. kötete, 1987).

MB

jobb- és baloldal A parlamentáris politikai tagolódást leggyakrabban jelölő, változó tartalmú fogalompár. Használatuk a francia forradalomig nyúlik vissza, amikor a királypártiak a nemzetgyűlés elnökétől jobbra, a forradalom támogatói pedig balra ültek. Ez a különbségtétel azután, ha más és más politikai tartalommal is, továbbhagyományozódott szerte a nyugati világban némely állandónak nevezhető irányultság nyomán: a baloldal a francia →felvilágosodás és →forradalom eszmei alapjain áll, a jobboldal ezeket elutasítva →konzervatív felfogásokból indul ki. A baloldal optimistán szemléli az ember intellektuális és morális sajátosságait, ebből adódóan nyitottabb az átfogó társadalomalakító törekvésekre. A jó politikai közösség szempontjából fontosabbnak tarja azt, ami az emberekben közös, ezért támogatja a különböző egyenlőtlenségek csökkentését. A jobboldal legalábbis szkeptikus emberképből indul ki, a társadalmi tervezéssel szemben az organikus változást és a hagyományok szerepét hangsúlyozza. Az emberek közötti különbségeket természetesnek és a jó politikai közösség alkotóelemeinek tartja.

Kétdimenziós felosztás is lehetséges: az →ideológiai dimenzió mellett szerepelhet a konkrétabb gazdasági is, amelyben a baloldal az állam nagyobb mértékű piaci beavatkozásait és szélesebb körű újraelosztást szorgalmaz, a jobboldal ezzel szemben inkább bízik a piac önszabályozásában és a szabad versenyben. E koordináta-rendszerben általában az ideológiai és gazdasági jobboldalon találhatóak a →kereszténydemokrata és konzervatív pártok; az ideológiai jobb és a gazdasági bal negyedében helyezhetők el például a keresztényszocialista pártok, de a fasiszta és nemzetiszocialista pártok is (habár az előbbiekkel szemben ezek szélsőségesek); az ideológiai és gazdasági baloldalon találhatók a kommunista, szocialista és szociáldemokrata pártok; az ideológiai bal- és gazdasági jobboldalon pedig egyes liberális pártok. Célszerű azonban szem előtt tartani az ilyen, kontextusokon átívelő használat korlátait: például a szélsőjobboldali pártok társadalomátalakító tervei nehezen egyeztethetőek össze az ideológiai jobboldal, a konzervativizmus hagyományelvűségével és szkepticizmusával, mégis e felosztás szerint egy negyedbe kerülnek velük; illetve a liberális pártok fenti elhelyezése is csak részben kielégítő.

Bobbio, Norberto: *Left and Right. The Significance of a Political Distinction* („Bal és jobb: egy politikai megkülönböztetés jelentősége”, 1996).
„Jobboldal és konzervativizmus” (körkérdés), *Kommentár*, 2006, 1.
Körösényi András: „Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta”, *Politikatudományi Szemle*, 1993, 3.

IG

Jobbik Magyarországért Mozgalom (Jobbik) Az 1999-ben egyetemi hallgatók körében alakult és a Fidesz 2002-es választási veresége nyomán dinamizált Jobboldali Ifjúsági Közösségből 2003-ban szervezett párt. Máig elsősorban a fiatal választók körében népszerű, a budapesti és az idősebb szavazókat alig tudja elérni. EU-ellenessége miatt az első európai parlamenti választáson nem indult, a 2006-os országgyűlési választáson a →Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) juniorpartnereként közös listával próbálkozott, de csak 2,2%-ot szerzett, a törpepárt vezetői visszavonultak. Lendületet a 2006-os kormányválság hozott, amely után az új elnök, Vona Gábor 2007 augusztusában bejegyezte a →félkatonai Magyar Gárda Egyesületet, s ezzel hazai és nemzetközi tiltakozást váltott ki. Szélsőséges programjával és reto-

rikájával, a „cigánybűnözés" jelszavával, antiszemita megnyilvánulásaival sikerült a tartós munkanélküliség, a szociális juttatások csökkenése és a közbiztonság hiányosságai miatt kormányellenes szavazók egy részét megszólítania: a 2009-es európai, majd a 2010-es magyar választáson a szavazatok 14,8, illetve 16,7 százalékával bekerült a politikai osztályba. Sokáig vitatott volt, de ma már egyértelmű: a jobb- és a baloldaltól is vett el szavazókat. 2010 után tovább erősödött, de a 2014-es harmadik helye (20,3%) komoly csalódást jelentett a párt számára – pedig a szélsőséges követeléseit taktikai okokból elitellenes programra cserélte, s 2010 után lassan kihátrált a Magyar Gárda mögül. A retorikai finomítás (a „néppártosodás programja") a 2018-as választásokon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a párt még veszített is korábbi szavazatarányából (19,1%). A programváltás ugyan növelte a baloldali pártokkal kötendő koalíció esélyét, de együttműködés helyett identitásválsághoz és a választások után Vona Gábor távozásához, majd pártszakadáshoz vezetett.

Bíró Nagy András és Róna Dániel: „Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010", Lánczi András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus* (2011).
Koltay Gábor: *„Adjatok egy jobbik világot": beszélgetések a Jobbik Magyarországért Mozgalomról* (2003).
Vona Gábor: *Született augusztus 20-án* (2011).

MÁS

jog A magatartási szabályok összessége, amely alapulhat szokásokon, →természet~i eszméken, jogalkalmazó szervek határozatain (precedens~), illetve jogalkotási hatáskörrel felruházott állami szervek döntésén. Mindegyik helyzet közös jellemzője, hogy a normák be nem tartása esetén az állam kényszert alkalmazhat. A többi magatartásszabálytól abban különbözik, hogy az állam rendelkezésre bocsátja a kényszereszközöket annak érdekében, hogy a társadalom tagjai a ~i normáknak megfelelő magatartást tanúsítsanak. A →~ok és kötelezettségek olyan rendszerét képezi, amely az egyén magatartását befolyásolva lehetővé teszi a társadalmi együttműködést, és így kiszámítható, rendezett életviszonyokat teremt. Egyik legfontosabb célja a szemben álló érdekek elhatárolásával biztonságot teremteni, továbbá az, hogy ne utólag állapíttassék meg, hogy valamely emberi magatartás helyes volt-e vagy sem.

A ~ot →Platón óta nemcsak a hatalom eszközeként tartják számon, hanem a gyengék védelmezőjeként is az erősek erőszakával szemben. Kétféleképpen érvényesül: vagy önkéntes ~követéssel, amikor valaki egyetértve a ~szabály tartalmával vagy esetleg a szankciótól félve betartja tételes előírásait, vagy pedig ~alkalmazás útján, amire ~ellenes cselekedet esetén kerül sor. Jellemzője az általánosság, mivel tényállástípusokat szabályoz, és nem veheti teljesen figyelembe az esetek egyediségét. A ~ normákból áll, amelyek szerkezeti elemei a következők: 1) Hipotézis (tényállás): a ~i norma által adott esetre előírt magatartás törvényi megfogalmazása; lehet *parancsoló*, amikor aktív magatartást ír elő; *tiltó*, amikor arról rendelkezik, hogy a ~alanyoknak tartózkodniuk kell valamely magatartástól; illetve *megengedő*, amikor megállapít bizonyos ~okat, amelyeket a ~alany törvényszabta keretek között, saját érdekének megfelelően gyakorolhat. 2) Diszpozíció: a hipotézisben megjelölt magatartás megvalósítása esetére szóló rendelkezés, összekapcsolva tartalmazza a ~i norma címzettjét, az önmagában vett magatartást és annak ~i minősítését. 3) Szankció: a tényállás megvalósításának ~következménye (pozitív vagy negatív); lehet *vagyoni szankció*: a ~sértő vagyonával szemben alkalmazott hátrány (például a polgári ~ban kártérítés vagy a büntető~ban pénzbüntetés); *személyi szankció*: a ~sértő személyével szemben alkalmazott hátrány, például szabadságvesztés-büntetés; *érvénytelenségi szankció*: a ~szabállyal ellentétes magatartás nem jár a kívánt ~hatással (például semmis szerződés).

A ~szabályban megjelölt magatartás kötelező ereje szempontjából a ~i norma lehet kategorikus (kogens), amikor a hipotézisben megfogalmazott előírás kivétel nélkül, feltétlenül, eltérést nem engedve érvényes, illetve megengedő (diszpozitív), amikor a diszpozícióban megjelölt intézkedések csak arra az esetre vonatkoznak, ha a felek másképp nem rendelkeznek.

Adott ország ~szabályainak egymással logikusan összefüggőnek, hierarchikusan rendszerezettnek, ellentmondásmentesnek kell lenniük. A kontinentális ~rendszereket – az angolszász ~rendszerektől eltérően – hagyományosan a két nagy ~területre szokták felosztani: →köz~ra, amely a felek alá-fölérendeltségén nyugszik, és a köz~i testületeknek egymáshoz, illetve a polgárokhoz való viszonyát szabályozza a közérdek biztosítása végett, és →magán~ra, amely a felek

egyenjogúságán és mellérendeltségén alapszik, és célja a magánérdek biztosítása. A ~szabályok hierarchiája a ~alkotók köz~i helyzetétől függ. A ~alkotói hatáskört az →alkotmány határozza meg, és minden ~szabály az alkotmányra vezethető vissza. Az országgyűlés törvényeket, a kormány és a miniszterek rendeleteket, az önkormányzatok helyi szintű rendeleteket alkothatnak.

Fekete Balázs és Fleck Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről* (2015).
Menyhárd Attila és Jakab András: *A jog tudománya* (2015).
Szilágyi Péter: *Jogi alaptan* (2011).

HA

jogállam (n. *Rechtsstaat*) – **joguralom** (a. *rule of law*) A két rokon értelmű fogalom a klasszikus →liberalizmus eszmerendszeréhez kötődik. Az időben korábbi és általánosabb jelentésű „joguralom" legegyszerűbb meghatározása szerint az „emberek uralmának" ellentéte, és ekként kínál megoldást a →tekintély, illetve →engedelmesség alapvető politikai problémájára. A joguralom alatt élő emberek nem egy másik ember vagy embercsoport esetleg önkényes akaratának, hanem egy mindannyiuk felett álló instanciának, a →jognak engedelmeskednek, amely társadalmi állásától függetlenül mindenkire egyformán kötelező. Ettől annyiban tér el a „jogállam" fogalma, amely elsősorban a kontinentális európai (és így a magyarországi) politikai gondolkodásban terjedt el, hogy – az állam abban betöltött központi szerepének megfelelően – az állami intézményrendszer jogi normáknak való alávetettségét helyezi előtérbe.

A jog, illetve törvények általi uralkodás gondolata már az antik politikai filozófiában is megjelenik. →Platón híres műveiben, az *Állam*ban (m. 1904, 1984) és az *Államférfi*ban (m. 1984) a különleges tudással és belátással felruházott politikai vezetők (filozófuskirályok) uralma mellett tört ugyan lándzsát, az utóbbi műben mégis megjegyzi, hogy amennyiben ilyen politikai vezető nem áll rendelkezésre, a legjobb megoldás a törvények uralma. →Arisztotelész ebben a kérdésben is szakított mesterével, és egyértelműen kijelentette, hogy a törvények uralma jobb még a legjobb emberek uralmánál is, hiszen míg az utóbbiak mindig szenvedélyeik rabjai maradnak, a jog, ha megfelelően alkotják meg, a szenvedélymentes értelem kifejeződése. A reálisan létező államformák Platón által megalkotott és módosított formában Arisztotelész által is átvett felosztásában a törvények betartása (illetve a →közjó követése) választja el a jó államformákat a rosszaktól.

A modern ~ előzményeként feltétlenül megemlítendő: az a XI–XII. századi egyházszervezeti átalakulás, amelyet Harold J. Berman *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* („Jog és forradalom: a nyugati joghagyomány kibontakozása", 1983) című művében „pápai forradalom"-nak nevezett. Elsősorban a kánonjogban fogalmazódott meg, de egy évszázad alatt kisugárzott a politikai gondolkodásra is az az elv, hogy az uralkodói szándékoknak jogintézményekben kell testet ölteniük, és ezek a megalkotott jogintézmények egyúttal korlátozzák is az uralkodó törekvéseit.

A modern brit politikai gondolkodásban a joguralom elve elsőként →Locke politikaelméletében kapott középponti szerepet (bár egyesek szerint mindig is részét képezte a →common law hagyományának). A korszak politikai viszonyai között ez a végrehajtó hatalmat képviselő királyi tisztségviselők alárendelését jelentette a parlament által alkotott törvényeknek, így szorosan összekapcsolódott a →hatalmi ágak elválasztásának elvével. A két koncepció összefüggéseit később →Montesquieu dolgozta ki részletesen; mindkét szerző nagy hatást gyakorolt az amerikai államalapítókra (→*A föderalista*). A *rule of law* kifejezés a XIX. század második felétől kezdve terjedt el széles körben, elsősorban Albert V. Dicey a brit alkotmányról írott, *Bevezetés az alkotmányjogba* (1885; m. 1902) című klasszikus művének köszönhetően.

A joguralom XX. századi irodalmából különösen figyelemre méltó →Hayek és →Oakeshott munkássága. Mindketten az előre elfogadott általános szabályok általi kormányzás fontosságára hívták fel a figyelmet, szemben a személyre szabott, *ad hoc* utasítások végrehajtásával. Véleményük szerint csakis így biztosítható a kormányzás kiszámíthatósága és méltányossága, valamint az állampolgárok szabadsága. Oakeshott a fentiek szellemében működő kormányzatot teniszbíróhoz hasonlítja, akinek feladata, hogy a szabályok betartására ügyeljen, ám a játékba nem avatkozik be. Hayek kései műveiben határozott különbséget tesz az előbbi értelemben felfogott „jog" és a „törvényhozás" között – mivel szerinte az utóbbi könnyen válhat az önkényes hatalomgyakorlás

eszközévé. Hayek joguralomról alkotott elképzelése erősen kötődik a szokásjogi jogfejlődés útján létrejött (tehát nem egyes emberek által alkotott, hanem generációk bölcsességét magában foglaló) brit *common law*-felfogáshoz.

Bár eltérő szellemi és politikai környezetben, mégis alapjában véve hasonló tartalommal alakult ki a német *Rechtsstaat* ('jogállam') fogalma, amely →Kant politikai filozófiájára vezethető vissza. Kant az államot emberek törvény alatti egyesüléseként határozta meg, az általa kívánatosnak tartott és az „örök béke" egyik előfeltételeként említett „köztársasági" berendezkedés (amely ebben az esetben nem államformát jelöl, és az alkotmányos monarchiával is összeegyeztethető) alapvető ismérveként pedig a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztását, illetve az utóbbi észszerűen megalkotott törvényeknek való alávetését nevezte meg. Az ily módon felépített államra utaló *Rechtsstaat* kifejezés később Robert von Mohl liberális államjogász munkái, illetve a Carl Theodor Welcker és Karl von Rotteck által összeállított *Staatslexikon* (1834–1844) révén terjedt el előbb a német nyelvterületen, majd a kontinens más országaiban is. A fogalom 1949-ben részévé vált a Német Szövetségi Köztársaság Alaptörvényének, 1989-ben pedig a Magyar Köztársaság Alkotmányának, majd 2011-ben Magyarország Alaptörvényének is.

A jogállamiság, illetve a joguralom tartalmi jellemzőinek körében nincs teljes egyetértés, de rendszerint ide szokták sorolni a jogszabályok általánosságát, nyilvánosságát, közérthetőségét, stabilitását és kiszámíthatóságát, a jogbiztonság elvét, a visszaható hatályú jogalkotás tilalmát, a bírói függetlenség és a törvény előtti egyenlőség elvét, a közigazgatási tevékenység jogszabályoknak való alárendeltségét és törvényhez kötöttségét, a közigazgatási határozatok és törvények bírói felülvizsgálatának lehetőségét (közigazgatási, illetve alkotmánybíráskodás). A ~ megvalósulása rendszerint összekapcsolódik (de nem feltétlenül azonos) a magántulajdon védelmével, az emberi jogok tiszteletben tartásával és a demokráciával.

A vezetői, döntéshozói diszkrécióval szemben elvont szabályokra támaszkodó kormányzás kritikája ugyanakkor szintén már a kezdetektől jelen van a politikaelméletben. Platón a szabályokhoz való merev ragaszkodást a makacs, ostoba ember viselkedéséhez hasonlította, és szembeállította a bölcs államférfi rugalmas döntéshozó képességével; →Hobbes – Kanttal ellentétben – egy korlátlan hatalmú szuveréntől várta a béke megteremtését, míg →Schmitt a válsághelyzetekben való szuverén döntés szükségességére hívta fel a figyelmet. *A föderalista* szerzői, akik a következetes hatalommegosztást szorgalmazták, ennek ellenére sem feledkeztek meg a gyorsan és határozottan cselekedni képes végrehajtó hatalom hangsúlyozásáról, miközben a mai (elsősorban konzervatív) alkotmányjogi irodalomban gyakori téma a jogállamiság nevében a jogalkotó helyébe lépő →alkotmánybírói aktivizmus bírálata. Mindezzel együtt a ~ koncepciója és az erre épülő jogelmélet és -gyakorlat, amely az esendő emberi értelem helyébe a törvények megfontolt bölcsességét kívánja állítani, és amely általános szabályaival úgy teszi lehetővé a különböző emberek együttműködését, hogy közben megengedi, hogy saját egyéni elképzeléseiket és életcéljaikat kövessék, a nyugati típusú társadalomszervezés egyik leginkább időtálló vívmányának bizonyult.

Hayek, Friedrich A.: *Law, Legislation and Liberty* („Jog, törvényhozás és szabadság", 1973).

Mándi Tibor: „A jog uralma vagy az embereké? A politikai racionalizmus problémája és az angolszász *common law*-gondolkodás", *Századvég*, 2011, 4.

Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam* (1995).

Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája* (2015).

MT

jogegyenlőség →**törvény előtti egyenlőség**

jogfilozófia (l. *philosophia juris*) A jognak a filozófiai hagyományra támaszkodó elméleti vizsgálata már korán feltűnt az európai gondolkodástörténetben. A görög filozófiában gyökerezik, ám Cicero →természetjogi felfogásában jelent meg először rendszerezett formában. Ezt követően több mint egy évezredig a természetjog adta a jog elméleti kutatásának a fogalmi keretét. A természetjog klasszikus (→Aquinói Szent Tamás), illetve az újkorban megjelenő észjogi változatában a jogi, a politikai (államelméleti) és az erkölcsi szempontok összefonódtak. Ez a tendencia →Machiavellit követően is részben fennmaradt. A ~ fogalma először 1650-ben bukkant föl a jogot elméletileg vizsgáló disszertációkat tartalmazó lipcsei gyűjtemény címeként. A szerkesztő olyan írásokat válogatott a kötetbe, amelyek jogfelfogása a megszokott természetjogi vizsgálódásokhoz képest közelebb állt a pozitív joghoz. Christian

Thomasius (1655–1728) egyik korai írása szintén a ~ fogalmát használta, a gyakorlati filozófia és a →római jog közötti egyensúlyteremtést célozva meg. Az ezt követő munkákban a ~ mint a természetjog alternatívája jelent meg, mint olyan megközelítés, amely nem hagyja figyelmen kívül a pozitív jogot. A fogalomhasználatban a XVIII. század végétől fordulat figyelhető meg. Ahogy fokozatosan háttérbe szorult a természetjog terminusa, úgy jelent meg a ~ mint a tiszta elméleti vizsgálódást megjelölő fogalom, amelynek egyre kevésbé volt köze a ténylegesen működő joghoz. Azaz – miként korábban a természetjoggal – a ~val foglalkozók is elsősorban a filozófusok és nem a jogászok voltak. A természetjog és a ~ több évtizedes „együttélésének" utolsó megjelenése →Hegel *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata* (1820; m. 1971) című műve.

Időközben, a XIX. században megjelent a ~ újabb fogalmi riválisa: a jogelmélet, amit a jogi gondolkodók kezdtek el használni a joggyakorlattól eltekintő elméleti vizsgálódások megjelölésére, és e fogalmon a jogtudomány megalapozását értették. A XIX–XX. század fordulóján a jogelmélet, jogtan, jogtudomány (l. *jurisprudentia*) kifejezést gyakorta azonos jelentésben használták. A jogelmélet kialakulása és további története – a ~tól eltérően – egyértelműen mint a pozitivista jogfelfogáshoz illeszkedő elméleti látásmód ragadható meg. Amíg a ~ művelői arra fordították a figyelmet, hogy milyennek kell lennie a jognak (azaz a helyes jog lehetőségét kutatták), addig a jogelméleti gondolkodók arra törekedtek, hogy az adottként megjelenő jogrendszert a valóságos működésében elméletileg leírják és értelmezzék. A XX. század elejétől ugyanakkor megjelent egy újabb elméleti pozíció a jog megragadására, a jogszociológia, amely a jogi normák tényleges társadalmi hatását, jelenlétét vizsgálja. A ~ fogalmának a használata az elmúlt fél évszázadban háttérbe szorult, mivel a filozófusok a jog kérdéskörével már kevésbé foglalkoznak, míg a jogi gondolkodók körében elfogadottabb a jogelmélet kifejezés használata.

Coing, Helmut: *A jogfilozófia alapjai* (1985; m. 1996).
MacCormick, Neil: *Legal Reasoning and Legal Theory* („Jogi érvelés és jogelmélet", 1978).
Pokol Béla: *Autentikus jogelmélet* (2010).

KA

jogok és kötelességek Összefüggésük meghatározta és meghatározza egyén és közösség viszonyát. A sztoikusok az emberi kötelességekre helyezték a hangsúlyt. →Cicero azt tanítja, hogy az örök és abszolút igaz törvény a kötelességek megtevését parancsolja, és a rossz megtételét tiltja.

A görögöknél, a rómaiaknál és a középkorban a legfőbb jogelv kötelességet fogalmazott meg, azt, hogy *meg kell adni mindenkinek az őt megillетőt*, s a jogszemlélet a kölcsönös →kötelezettséget helyezte előtérbe.

Az Ulpianus által összefoglalt három hagyományos jogelvet (*honeste vivere*, *alterum non laedere*, *suum cuique tribuere* 'becsületesen élni, nem ártani senkinek, megadni mindenkinek azt, ami neki jár') fölváltotta a középkorban az *aranyszabály* („Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük", Mt 7,12), amely révén már nem kerülhetett ellentmondásba a jogos és az erkölcsös, hiszen a jó tevését mint kötelezettséget írta elő. Mivel a modern korban az *önszeretet* válik a legfőbb természeti törvénnyé, és a *másikétól való tartózkodás* (*alieni abstinentia*) a legfőbb jogelvvé, a felek már nem látják helyesen, hogy kit mi illet meg. Míg a görögök legfőbb elvként azt vallották, hogy „ne kövess el igazságtalanságot", s ahogy →Arisztotelész a *Rétoriká*ban (1374b; m. 1982) írja, „kisebb rosszként inkább tűrjük el a velünk szemben elkövetett jogtalanságot", addig Rudolf von Jhering a *Küzdelem a jogért* (1872; m. 1874; Varga Csaba [szerk.]: *Jog és filozófia*, 2001) című írásában már azt mondja, hogy a legfőbb elv az, hogy „ne tűrd el a jogtalanságot", és csak ezután következik az, hogy „ne kövesd el azt".

A modern értelemben vett *alanyi jogosultság* koncepciója késő középkori előzmények után a kora modern korban jelenik meg. A XVII. századtól a jogosultságalapú gondolkodás válik meghatározóvá, amelynek egyik hatásos ideológiai eszközét jelentik a természetiállapot-tanok. Mivel a modern társadalomleírásokban a társadalom integrációs erői gyengék, meghatározóan a törvény *kikényszerítés* általi érvényesítése tölti be a szerepüket.

→Hobbes a *Leviatán*ban (1651; m. 1970) az erőszakos haláltól való félelem természeti tényéből vezeti le a természeti törvényt. Elmélete szerint minden kötelességet az önfenntartás abszolút jogára (természeti kötelességére) kell alapozni, így a politikai rendet is ez alapján kell meghatározni. Hobbes ekképpen az önnön élet védelmében nemcsak az engedelmesség természetes korlátját látja, hanem annak kötelességét egyszersmind

magával a természeti törvény teljességével is azonosítja. A klasszikus természeti törvényeknek nála nincsen jogi kötelező ereje, minthogy pusztán kötelességünkké teszik azt az óhajt (a. *desire*), hogy „érvényben legyenek".

A modern természetjogi gondolkodásban már nem a kötelességek képezik a természeti törvény lényegét, hanem az elidegeníthetetlen *természetes →emberi jogok*. Korábban az alanyi jogosultságok – amennyiben egyáltalán megfogalmazást nyertek – csak a kötelességek függvényében, ezeknek alárendelten jelentek meg.

→Locke korai írásában (*Essays on the Law of Nature* [„Tanulmányok a természetjogról"], 1954, 1988) a *tulajdon* természetjoga és a természetes erkölcsi kötelességek még nagyobb egyensúlyt és harmóniát mutatnak, a *Második értekezés a polgári kormányzatról* (1689; m. 1986, 1999) című munkájában azonban már meghatározó szerepet kap az előbbi, s a megszorítás csak annyi, hogy mindenki annyit gyűjthet, amennyi még nem romlik meg a birtokában. Így az abszolút jog, nem pedig az abszolút kötelesség a meghatározó a locke-i természeti állapotban, de a politikai társadalomban is.

Míg a szerződéselméleteknél az önszeretet a ~ mércéje, addig →Kantnál az *emberi méltóság*. Ebből fakad a tisztelet kötelezettsége önmagunk és minden eszes lény iránt, ami az összes többi embertől egyaránt megkövetelhető. Az ember mint eszes lény méltósága abban áll – írja Kant *Az erkölcsök meta fizikájának alapvetésé*ben (1785; m. 1991) –, hogy „csak annak a törvénynek engedelmeskedik, amit egyúttal maga ad önmagának", azonban saját maximájának érvényességét mindenkor mérnie kell az *univerzális érvényesség* tesztjén.

→Burke szerint a francia forradalommal a jogok–kötelezettségek bensőséges világának doktriner módon érvényesített individuális jogok általi lerombolása kötelesség nélküli, izolált egyénekké teszi a társadalmat. A politikai test, amelynek szerkezete az alkotmány, a jogok és a kötelességek kiegyensúlyozott rendjét alkotja. Az egyéneknek nem áll jogukban ezt a testet önnön akaratukból felbontani, átalakítani vagy önkényes elvek és feltételezett, *abszolút*ként kezelt, az adott politikai testtől elvonatkoztatott jogok alapján átszabni. A testhez tartozás a *kötelességek*be születést is magában foglalja, ami pedig a társadalomban egyáltalán lehetséges jogok és a szabadság szükségképpeni *korlátozás*át jelenti. Jogai nem a politikai testből kiszakított egyéneknek vannak, hanem a „nép"-nek, ahol e *valódi* jogok nem „metafizikai" *emberi* jogok, mert ez utóbbiak – Burke szerint – összeegyeztethetetlenek a polgári társadalom létével. A kötelességek jelentik a kormányzat alapját, s a szabadságok a kormányzat céljainak alárendelten, abba ágyazódva jelennek meg, illetve mint örökség és mint privilégium „birtokként" örökítődnek át. Ilyen morális és biológiai közösségben a kötőerő egyszerre jelent köteléket, kötelességet és jogot a jelen közösség tagjai között éppúgy, mint a történelemben *egymást követő nemzedékek* között. A társadalom szerkezete összeomlana, ha az összes erkölcsi kötelesség, valamint a társadalom alapjainak értelmét racionalista módon világossá tennék, és mindenki számára bizonyítanák.

A modern társadalom erkölcsi-jogi világában a kötelességek és a →kötelezettségek részben elváltak. Amíg a kötelesség az ember belső erkölcsi szférájára vonatkozik, addig a kötelezettség alapvetően külső (jogi) szabálynak, előírásnak való megfelelést feltételez, ami szankcióval kikényszeríthető.

A kortárs liberális alkotmányok az *emberi jogok*at hangsúlyozzák, s jószerivel csupán a törvények betartásának, valamint az adófizetésnek az állampolgári kötelezettségét tartalmazzák. Az alapvető emberi jogok biztosítása a kötelezettségek teljesítésétől független, vagyis e jogok és a kötelességek nincsenek kölcsönviszonyban egymással.

Frivaldszky János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei. A kezdetektől a XIX. század végéig* (2012, 2016).
Strauss, Leo: *Természetjog és történelem* (1953; m. 1999).

FJ

joguralom →**jogállam**

jogvédelem A →jogállamiság egyik legfőbb biztosítéka és ismérve, hogy az alanyi →jogok és jogos →érdekek védelemben részesüljenek és érvényesüljenek. Az →Alaptörvény szerint: „mindenkinek joga van ahhoz, hogy az ellene emelt bármely vádat vagy valamely →perben a jogait és →kötelezettségeit törvény által felállított, független és pártatlan →bíróság tisztességes és nyilvános tárgyaláson, észszerű határidőn belül bírálja el". A ~ legfontosabb formája a bírósági, de más állami szervek is végeznek ~i tevékenységet. Az →Alkotmánybíróság az alaptörvényben biztosított jogok egyéni és kollektív védelmét látja el; az alapvető jogok biztosa a hatóságok jogsér-

téseit vizsgálja; a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság az információs önrendelkezési jog védelmét és az információszabadság érvényesülését biztosítja (→információs jogok); az Egyenlő Bánásmód Hatóság a hátrányos megkülönböztetés ellen és az esélyegyenlőség biztosítása érdekében lép fel, de az ügyészségnek és más állami szerveknek (például oktatási jogok biztosa, Független Rendészeti Panasztestület) is vannak meghatározott ~i feladatai. Felhatalmazással nem állami szervek (például választottbíróságok) is végezhetnek ~i tevékenységet. Létezik nemzetközi ~ is, ennek legfontosabb szerve a magyar állampolgárok számára a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága. A jogaikban veszélyeztetett természetes személyeket továbbá megilleti a büntetőjogi jogos védelem és a polgári jogi jogos önhatalom.

HA

jóléti állam Olyan →kapitalizmus, amelyben a kormányzat nemcsak a piac működésének intézményes kereteit teremti meg, hanem a kudarcainak, illetve az egyenlőtlenségek enyhítésének a szándékával jelentős mértékben nyújt vagy finanszíroz egészségügyi ellátást, oktatást, munkanélküliségi és időskori biztosítást. A fejlett világ minden országa ~, s ez a kiadásaikon is látszik: a kormányzati kiadások bruttó hazai termékhez viszonyított aránya 30 és 60 százalék között szóródik.

A ~ kialakulását a →bismarcki Német Császárság 1880-as években bevezetett *Sozialstaat* („szociális állami") programjaira, például a kötelező munkásbiztosításra vezetik vissza, de a kifejezést magát William Temple anglikán érsek alkotta meg, majd igazán népszerűvé a William Beveridge vezetésével készített, 1942-es brit kormányjelentés tette, amelynek alapján a második világháború után a ~ intézményei gyors ütemben épültek ki.

Általában három csoportba sorolják a ~okat. A liberális ~ra (például USA) a rászorultsági elv, a konzervatív ~ra (például Németország) a társadalombiztosítási elv és a tradicionális intézmények megőrzésének szándéka, míg a szociáldemokrata ~ban (például Svédország) a szolgáltatások egyetemessége és a tradicionális intézmények helyettesítése jellemző.

A ~ második világháború utáni gyors felemelkedését mindenekelőtt a piac roppant kudarca, az 1929-es gazdasági világválság, a →totalitárius (a háború után különösen a kommunista) fenyegetés, illetve a kedvezményezett érdekcsoportok befolyásának növekedése magyarázza. James Buchanan (→alkotmányos közgazdaságtan) tanulságos álláspontja szerint a ~ azonban a „parentalizmus" kialakulása is, vagyis az, hogy a családtól függetlenné váló nemzedék nem Istenben, hanem az államban találja meg a gondviselőjét, azaz a ~ az egyház és az állam versengésében az állam győzelmét jelenti.

Buchanan, James: „Afraid to be free. Dependency as a desideratum" („Félni a szabadságtól: függésvágy"), *Public Choice*, 2005, 124.

Congleton, Roger D. et al.: „Public choice and the modern welfare state" („Közösségi döntések és a modern ~"), Reksulak, Michael et al. (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice* („A közösségi döntések kézikönyve", 2013).

Csaba Iván és Tóth István György (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana* (1999).

Esping-Andersen, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism* („A jóléti kapitalizmus három világa", 1990).

CzP

józan ész (l. *sensus communis*, a. *common sense* 'közös érzék') A latin kifejezés Arisztotelészre megy vissza (g. *koiné aiszthészisz*), a jelentése az egyes érzékszervek információját egységbe forrasztó belső érzékelés. Az antik felfogás szerint ha valamit látunk, hallunk, szaglunk, tapintunk és ízlelünk, az egység nem az egyes érzékszervekből, hanem a *koiné aiszthészisz*ből származik. A görög kifejezés latin fordítása fokozatosan a természetes, józan ítélet jelentését öltötte fel. Így került a politikai filozófia szótárába, ahol a szélsőséges ítéletekkel szembeni a visszafogott, mérsékelt, természetes, józan felfogás képviseletét jelentette. A mai angolban már a köznyelvben is ez a *common sense* jelentése, és ezt a jelentést adja vissza a magyar ~ kifejezés.

A ~ politikai jelentésének egyik legismertebb kifejtését Thomas Paine angol gondolkodó adta a *Common Sense Addressed to the Inhabitants of America* („Józan ésszel szólítván meg Amerika lakóit", 1776) című röpiratában, amelyben az amerikai függetlenség melletti érveket fejtette ki. Paine szerint a politikai elveknek és a politikai gyakorlatnak együtt kell járniuk. Abban a történelmi pillanatban, amikor egyetemes politikai elvek érvényre jutásáért korábban soha nem lá-

tott mértékben tömegek mozdultak meg, Paine Amerika ügyét „nagyrészt az egész emberiség ügyé"-nek, azaz a ~ követelményének mondta. A ~ politikai követelményének jellegzetes angolszász sajátsága a felelősségre vonhatatlan szakértőkkel szembeni ódzkodás és a független polgárok józan értékítéletébe vetett bizalom.

→Kant felfogása szerint legalábbis esztétikailag rendelkezünk „közös érzékkel" vagy „közös értelemmel" (*gemeiner Menschenverstand*). A mai politikafilozófiai viták középpontjában a közös érzék/józan ész etikai jelentése áll, az a kérdés, hogy van-e az ember feltételezett természetében olyan adott értelmi alap, amelynek segítségével erkölcsi és politikai kérdéseket közmegegyezéssel eldönthetünk. Itt kapcsolódik a ~ kérdésköre a →természetjog problémájához.

Boulter, Stephen: *The Rediscovery of Common Sense Philosophy* („A ~ filozófiájának újbóli fölfedezése", 2016).

Rosenfeld, Sophia: *Common Sense: A Political History* („~ politikai története", 2014).

MS

a judaizmus politikafelfogása Kinyilatkoztatáselven alapul: az isteni kinyilatkoztatás Mózes által közvetített szöveganyaga, hagyományosan Mózes öt könyve, a mózesi Törvény, a Tóra ('tanítás' és 'törvény') egyértelmű útmutatást ad a helyes politikai berendezkedés struktúráját és tartalmát, illetve az engedelmesség, a méltányosság és az igazságosság társadalmi normáit illetően. Ezek az isteni eredetű, pontos hierarchiába rendezett szabályok képezték a zsidó közösség politikai berendezkedésének alapját a Törvény kinyilatkoztatásától (2Móz 19–20) egészen a második jeruzsálemi Szentély lerombolásáig (i. sz. 70).

Ezt követően a zsidó közösség útválasztásaira meghatározóan hatott Móse ben Májmún rabbi (Rámbám), görögösen Majmonidész (1138–1204), a középkor egyik legjelentősebb gondolkodója, filozófusa és jogtudósa, aki miközben egybegyűjtötte a zsidó jogot, a *halálhá*t, igyekezett azt az arisztotelészi filozófiával összhangban, a középút bölcsességét követve magyarázni.

Mindazonáltal a zsidó és a görög megközelítés jelentős különbségeket mutat. Míg az →arisztotelészi felfogás szerint az állam megelőzi az egyént, addig a zsidó értelmezés azt tartja, hogy az egyén előzi meg az államot, ezzel – a kinyilatkoztatás szellemében – az egyéni felelősségre helyezi a hangsúlyt. A görögöknél a politikai részvétel és a társadalmi szerepvállalás a kulcsmomentum, ezzel szemben a zsidóság az egyéni oktatást, a családi értékeket és a közösség erkölcsi és spirituális dimenzióit tartotta a helyes élet alapjának. Míg Arisztotelész az embert politikai lényként írta le, addig a zsidó felfogásban a politikai társadalommal szemben a civil társadalomnak (az egyénnek, a családnak, a közösségnek) primátusa van.

Az Istentől kapott egyéni felelősségre épülő állam struktúrája jól nyomon követhető az ókori Izrael hatalmi berendezkedésének fejlődéstörténetében is. Az Egyiptomból való kivonulást követő negyvenéves vándorlás a „szedett-vedett népség"-nek (2Móz 12,38) és a különféle egyének sokaságának politikai közösséggé, nemzetté formálódását írja le („Hatszázezer gyalogos a nép, mely között én vagyok …", 4Móz 11,21). Ezalatt előbb az egyén személyes, morális felelősségének kellett megnyilvánulnia, és csak utána kerülhetett sor a honfoglalásra, az államformáló közösséggé válásra („Ti álltok ma mindnyájan az Örökkévaló, az Istenetek színe előtt […], hogy tegyen téged ma az ő népévé", 5Móz 29,9–12). Az egyéni felelősségből a politikai közösség irányába haladó folyamatot hangsúlyozza az is, hogy csak az egyes szám második személyben elhangzott tízparancsolat (2Móz 20,1–14) után következhet, hogy „ti lesztek nekem papok birodalma és szent nép" (2Móz 19,6).

A közös otthont teremtő – a honfoglalást követő – nemzetté válás azonban továbbra sem jelentékteleníthetі el az Istentől kapott egyéni, személyes morális felelősség és az Istennel való közvetlen kapcsolat prioritását. Így a központi hatalomgyakorlás, a királyság intézménye még további háromszáz éven keresztül sem volt része a kezdeti államberendezkedésnek. Sámuel próféta ellenkezéssel fogadta a nép kérését, hogy válasszon neki királyt (1Sám 8). Ez ugyanis ellentmondott az Isten uralmát jelentő, vele való közvetlen kapcsolatnak (Bír 8,23). Más szóval a királyi egyeduralom ennek a személyes kapcsolatnak és a felelősségnek a súlyát csökkenti.

A közel ezer éven át fennálló zsidó királyság hatalmi berendezkedése a bibliai útmutatásokra hagyatkozva elveiben (ha a gyakorlatban nem is mindig) a korát évezredekkel meghaladva a →fékek és ellensúlyok, a →hatalommegosztás rendszerét alakította ki, és kerülte továbbra is – a lehetőségekhez mérten – az individuum felelősségét csökkentő központosított hatalomgyakorlást.

1) A korabeli ókori abszolút monarchiákkal ellentétben a papság (5Móz 10,8), a király személye (5Móz 17,14–20), a jogalkotás és joggyakorlás intézményei (5Móz 8–13), illetve az intézményektől független kritikus hang, Isten embere, azaz a próféta (5Móz 18,15–22) egymástól szigorúan elválasztott „hatalmi ágak" voltak, amelyek között nem lehetett átfedés (a papok és a bírák kivételével).

2) A helyi közösségek önálló morális és joggyakorlási felelősséggel rendelkeztek („Bírákat és felügyelőket rendelj magadnak minden kapuidban", 5Móz 16,18), a szociális ellátórendszer pedig szigorúan nem központosítottan működött, hanem az adakozót és a kedvezményezettet közvetlenül kapcsolta össze (3Móz 19,9–10; 5Móz 24,19–22; 14,22–29).

3) Nem engedte a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségeket eredményező többnemzedékes vagyonfelhalmozást, csakúgy, mint a személyes ambíciónak gátat vető központosított (föld-) tulajdont az a vegyes rendszer, amely egyrészt fenntartotta az öröklés jogát, másrészt minden *jóbel-* ('jubileumi', azaz ötvenedik) évben visszaadta az eladott földeket eredeti tulajdonosaiknak vagy örököseiknek (3Móz 25,8–17).

I. sz. 70-ben a rómaiak elpusztították a jeruzsálemi templomot, és felszámolták az egységes judaista vallási alapokon nyugvó politikai közösséget, így kezdetét vette a szétszórattatás (diaszpóra) máig tartó folyamata. A zsidóság önrendelkezése megszűnt, és az egészen más, világi alapú →Izrael Állam megszületéséig (1948) nem is létezett. Bár önrendelkezéssel és tényleges politikai aktivitási lehetőséggel a zsidó közösség közel 1900 éven keresztül nem rendelkezett, számos korszakos jelentőségű gondolkodó próbálta korának kontextusába illeszteni a kinyilatkoztatáselvű politika üzenetét.

Assmann, Jan: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában* (2000; m. 2008).

Májmún (Majmonidész), Móse Ben: *Misné Tóra* (1170–1180; m. 2005; zsido.com/fejezetek/eloszo-bevezetes-a-talmudba/); uő: *A tévelygők útmutatója* (1190; m. 1999).

Mózes öt könyve.

Sacks, Jonathan: *The Politics of Hope* („A remény politikája", 1997).

Walzer, Michael et al. (szerk.): *The Jewish Political Tradition I: Authority* („A zsidó politikai hagyomány: tekintély", 2000) *II*: *Membership* („Tagság", 2003).

KS

Jugoszlávia (szrb. 'délszlávok földje') A délszláv népek közös államának eszmei alapjait a szerb történetírás a visszatekintő önigazolás jegyében az 1804–1813. és az 1815. évi törökellenes szerb felkelésben és a Horvátországban kibontakozó illír mozgalomban véli fölfedezni. Ilija Garašanin, a szerb fejedelemség belügyminisztere 1844-ben *Načertanije* ('Tervezet') címmel programot dolgozott ki egy délszláv állam megteremtésére. Az 1848–1849-es magyar szabadságharc ellen kibontakozó horvát és szerb felkelés politikai indokaiban a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság létrehozása mellett már ott szerepelt a Dél-Magyarországon élő szerbek területeinek – Bácska, Bánság és Baranya – elszakítása is. Az osztrák–magyar kiegyezést követően – a pánszláv mozgalom terjedésével és a balkáni válság elmélyülésével egy időben – egyre nyíltabban fogalmazódott meg a délszláv népek közös államának gondolata. Az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-ban megszállta, majd 1908-ban annektálta a Törökországtól szabadulni akaró Boszniát, a háborús eszkaláció lehetőségét is megmutatta.

Az 1914. június 28-én a *Mlada Bosna* ('Ifjú Bosznia') terrorszervezet által Ferenc Ferdinánd ellen Szarajevóban elkövetett merénylet szerb szándékát bizonyítja, hogy Nikola Pasić kormánya a Monarchia csapataitól elszenvedett súlyos szerb katonai vereségek idején, 1914. december 6-án nyilatkozatban közölte: a háború valódi célja a délszláv állam létrehozása. Ezt erősítette meg 1915. április 30-án a Jugoszláv Bizottság párizsi nyilatkozata és az 1917. július 20-án közzétett korfui deklaráció is. 1918. október 29-én a felbomló Monarchia délszláv területeiből létrejött az ún. Szlovén–Horvát–Szerb Állam, amely azután egyesült a Szerb Királysággal. 1918. december 1-jén a szerb Karađorđević-dinasztia koronája alatt megalakult a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd 1929. október 3-án felvette a Jugoszláv Királyság nevet. 23 éves története a véres leszámolásokig elfajuló szerb–horvát ellentétek jegyében zajlott. 1941 áprilisában a német, olasz, bolgár, olasz és magyar csapatok támadása, illetve a Független Horvát Állam kikiáltása miatt a királyi Jugoszlávia széthullott.

Bosznia nehezen megközelíthető hegyvidékein azonban hamarosan kibontakozott a Josip Broz Tito vezette kommunisták partizánháborúja. 1943. november 29-én a Tito-féle Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács döntött a Szov-

jetunióval szövetséges Jugoszláv Népköztársaság létrehozásáról. Azt 1945 novemberében kikiáltották, de már tavasztól intézményesült a totalitárius diktatúra. A titói Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság alkotmányos rendszerét hat köztársaság: Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Bosznia és Hercegovina, Montenegró (Crna Gora) és Macedónia, továbbá két autonóm tartomány: Vajdaság és Koszovo-Metohija alkotta. A Moszkvával 1948-ban bekövetkezett szakítást követően Tito politikájának legitimitása három politikai doktrínára – az együtt élő népek és nemzetek testvéri egységére, az alkotmányos rend alapjait képező forradalom és a népfelszabadító háború vívmányainak tiszteletére, illetve a tömbökön kívüliség politikájára, az el nem kötelezettségre – épült. A szerbek dominálta államszövetség, a története során mindvégig belső feszültségektől terhelt kommunista ~ Tito 1980. május 4-i halálát követően az 1990-es évek négy véres háborúja során alkotóelemeire hullott. 1992. április 28-án a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság megszűnt, Szerbia és Montenegró pedig megalapította a helyébe a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. Ezt 2003-ban felváltotta *Szerbia és Montenegró* néven egy lazább államszövetség. 2006 óta Szerbia Köztársaság és Montenegró külön állam.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség* (2004).
Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia* („A nemzeti kérdés ~ban”, 1984).
Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia* (1999).
Mesić, Stjepan: *Jugoszlávia nincs többé* (2003).

MF

Jünger, Ernst (1895–1998) Az elmúlt évszázad egyik legmegosztóbb, egyúttal legkiemelkedőbb német írója. 1913-ban ifjúkori hevületében belépett a francia idegenlégióba, és Észak-Afrikában teljesített szolgálatot. Apja a diplomáciai kapcsolatait latba vetve hazahozatta. Ezt örökítette meg az *Afrikanische Spiele* („Afrikai játékok”, 1936) című regényében, amelyben bemutatta mindazt, ami az első világháborút végigharcoló, a későbbi →konzervatív forradalmat létrehozó értelmiséget jellemezte. A szuverén családi miliő ~t később is megkímélte az olyan veszélyes politikai kalandoktól, mint a nácikkal való közösség.

1914-ben ~ önként jelentkezett frontszolgálatra. Több mint egy tucat lőtt sebet kapott, és csak a véletlennek köszönhette, hogy túlélte a háborút. 1918-ban megkapta a legnagyobb német kitüntetést, a *Pour le Mérite*-et. A háborús naplói alapján írta az *Acélzivatarban* (1920; m. 2014) című ismert regényét, amelyet többen a háború dicsőítésével vádoltak.

A háború után a konzervatív forradalomnak nevezett jobboldali értelmiségi irányzat publicistájaként tevékenykedett. Ennek a csúcs- és végpontján az *Arbeiter* („Munkás”, 1932) című könyvében a nem marxista szocialisztikus elképzeléseket próbálta összeegyeztetni a technikai civilizáció kihívásaival. Előre látta a nemzetiszocialisták meghatározó politikai szerepét és ennek veszélyeit is. Liberalizmusellenessége és nacionalista beállítottsága nem vezetett a nemzetiszocialistákkal való rokonszenvhez. Visszahúzódott a politikai vitáktól, felhagyott az újságírással is. Hitler 1933-as hatalomra kerülésekor megtisztította műveit minden – az aktuálpolitika következtében – félreérthető résztől, és csak a művészetnek és szépírói munkásságának élt. Ennek ellenére konfliktusba került a náci hatalommal. Az újraalapított Porosz Művészeti Akadémia szépírói szekciójába – ahonnan eltávolították a liberális, nem német, zsidó és pacifista szerzőket – meghívták tagnak, de nem fogadta el, s ezzel lemondott a tagsággal járó anyagi és erkölcsi megbecsülésről.

A második világháború kitörése előtt ~ egyértelműen állást foglalt a nemzetiszocializmussal szemben. *A márványszirteken* (1939; m. 2004) címmel megírta a belső ellenállás regényét. Mindenki értette s tudta: Hitler és Göring, a zsidóüldözés, az igazságtalan háború rémtetteit rajzolja meg. A kezdetektől ragaszkodott hozzá, hogy regényével – noha a kor német viszonyaiból indult ki – minden diktatúrát és zsarnokságot elítélt. Ezt bizonyítva látta abban, hogy az 1950-es években Ukrajnában és Litvániában szamizdatként terjesztették művét, és Sztálint ismerték fel a negatív főhős személyében.

1941-ben közölte a német–francia megbékélés, az egyesülő Európa egyik alapművét, a *Der Friede* („A béke”) című esszéjét, amelyben az elsők közt vázolta föl a második világháború utáni globalizált világot és annak legfontosabb tendenciáit. A háborút követő rövid publikációs tilalom után az újonnan megszülető →adenaueri konzervatív Németország szellemi példaképévé vált. *Eumeswil* (1977) című futurisztikus regé-

nyében a liberális és felvilágosodás kori értékek teljes összeomlását vizionálta a XX. század utáni társadalomban.

Kiesel, Helmuth: *Ernst Jünger* (2009).
Schwilk, Heimo: *Ernst Jünger: Ein Jahrhundertleben* („~: évszázados élet”, 2007).

SzZ

K

Kádár-rendszer A magyarországi államszocializmus időszakának (1948–1989) közel négyötödét (1957–1989), a kilenc rendszerváltással terhelt-tördelt magyar XX. század egyharmadát töltötte ki Kádár János regnálása. Ennek ellenére nincs konszenzus abban, hogy a *Kádár-korszak* politikai rendszerként is elkülöníthető-e. A szkepszis alapja az, hogy az →1956-os magyar forradalom szovjet leverése és Kádár színrelépése a megelőző Rákosi-korszak párt- és államszervezeti intézményrendjét változatlanul hagyva restaurálta a kommunista egyeduralmat.

Ám a kommunista világrendszer az 1960-as évektől egyre inkább helyi jellemzőket adoptáló „nemzeti" színezetű kommunizmusokra kezdett differenciálódni. A ~t mindvégig három – időben különböző mértékben ható – vonatkoztatási pont formálta: 1) a szovjet megszállás és katonai szövetség, illetve geopolitikai közelség; 2) a világpolitikai enyhülés közepette valamelyest bővülő mozgástérben önnön nemzetközi újrapozicionálásának lehetősége és kényszere; 3) az 1956-os forradalom sokk-ként őrzött emléke a kádári elitben.

A ~ erősen személyfüggő volt, miközben maga Kádár következetesen mellőzte, sőt hárította a személyi kultusz külsőséges (másutt intézményesített) kellékeit. Hatalmát kezdettől úgy gyakorolta, hogy a korábbi sztálinista (moszkovita) reprezentánsokat már a rendszerrestaurálás káderínsége idején is mellőzte. Másod-, harmadvonalbeli elkötelezettjeiket pedig a megtorlás piszkos munkájának végeztével félreállította. A Moszkvától kapott személyi hatalmával élethosszig taktikázva egyensúlyozott a nála dogmatikusabb keményvonalasok, illetve a pártvezetésbe beválogatott reformerek között. Személyes döntéseit is mindvégig „a kollektív vezetés" akaratérvényesítéseiként jelenítette meg a szigorúan felügyelt nyilvánosság előtt.

A pártegyeduralom konszolidálása az 1960-as években a rendszer keretein belüli reformok sorával párosult. A mezőgazdaság – ezúttal sem erőszakmentes – kollektivizálását úgy hajtották végre, hogy közben nem romlott az ország élelmiszer-ellátása. Az addig legnagyobb társadalmi réteg, a →parasztság elvesztette ugyan tulajdonosi önállóságát, ám az ún. *háztáji gazdaság* révén valamelyest tovább őrizhette „gazdatudatát". A háztáji magánművelése – majd annak a termelőszövetkezeti gazdálkodással való kooperálása – idővel egyre nagyobb szerepet játszott az ország javuló élelmiszer-ellátásában, s vele együtt a falusi társadalom mérsékelt (egyéni, családi) gyarapodásában is.

Az 1968-ban bevezetett *új gazdasági mechanizmus* az államszocialista rendszer reformjára tett kísérletet. A termelőszférában utat engedett a piacgazdasági működés szimulálásának: a nyereséges gazdasági szereplőket osztalékokkal ösztönözte. A kibontakozását azonban kezdettől visszafogta az 1968-as „prágai tavasz" eltiprását követő keményvonalas moszkvai iránymutatás. Mivel a kis- és középüzemek – ideértve a háztáji-szövetkezeti szférát is – jobban ki tudták aknázni a reformot, mint a nagyvállalatok, a Moszkva által is támogatott reformellenes, „munkásellenzéki" pártbürokrácia a rendszer elsődleges bázisának tekintett nagyipari munkásságot a változás kárvallottjának állíthatta be. Kádár egyensúlyozó taktikája ezt úgy próbálta kezelni, hogy az 1970-es évek elején egyfelől visszafogták a reformokat, másfelől teljesítményfedezet nélkül „felfelé nivellálták" a nagyipari munkásság javadalmazását, s mentesítették a leginkább versenyképtelen nehézipari nagyvállalatokat a reformgazdasági normák alól.

Ugyancsak az új gazdasági mechanizmus – és annak visszafogása – szülte az ún. *érdekkijárás* jelenségét, mindenekelőtt állami (költségvetési) erőforrásokhoz, illetve kedvezményekhez való hozzájutás céljával. Ezek az állami és pártbürokrácia legfelső szintjeiig képeztek érdekköröket (bányász-, nehézipari, energetikai, agrárlobbi stb.), amelyek lényegében az állampárti rendszermechanizmuson belül képviseltek és érvényesítettek – bármifajta szocialista-kommunista eszmeiséghez képest indifferens – érdekpluralizmust.

A világgazdasági olajárrobbanás azonban a szocialista exporttermékek cserearányromlásával

járt. A belső (bérkiáramlási) és a külkereskedelmi deficit elkerülhetetlenné tette a külső erőforrások bevonását, ám a nyugati pénzpiacon felvett hitelek számottevő részét az életszínvonal – lehetőség szerinti – őrzésére fordították. Az 1980-as években fokozatosan felpörgött az eladósodási spirál, azaz a nyugati tőke mind nagyobb arányban finanszírozta a magyar „gulyáskommunizmust". Az 1970-es évek végétől újra szabadabb lett – mert elkerülhetetlenné vált – a gazdaságpolitikai reform, s az államosított gazdasággal kooperálva jelent meg a *vállalati gazdasági munkaközösségek* (vgmk), majd pedig a privát *gazdasági munkaközösségek* (gmk) rendszere. Ezt nevezték akkor – a virágzó agrármagánpiacot teremtő háztájival egyetemben – *második gazdaság*nak.

A konszolidált ~ társadalompolitikáját két összetevő jellemezte. A sztálinista-rákosista érához képest egyre kevésbé várta el az „alattvalóktól" a rendszerhűség nyilvános és rituális deklarálását, cserébe viszont azt annál inkább, hogy a közügyekbe a társadalmi sokaság ne szóljon bele: az „a párt" dolga és kompetenciája. A ~ másik legkonzekvensebb törekvése volt az életszínvonal kiszámítható, szolid emelése: a nominális bérhez minden foglalkoztatási körben és teljes foglalkoztatás mellett társult a különböző szociális juttatások kiterjedt rendszere.

A konszolidált ~ értelmiségpolitikájának általánosítható jellemzője, hogy privilégiumokkal domesztikálta annak különböző irányzatokat követő, rivalizáló elitjét. Így bő másfél évtizeden át többé-kevésbé moderálni tudta az egyes „szekértáborok" közötti konfliktusokat. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (→EBESZ) 1975-ös helsinki gyűlése nyomán Magyarországon is feltűntek, s az 1980-as években – szűk körben – szamizdat újságokkal, könyvekkel, vitakörökkel is hallattak magukról különböző ellenzéki szerveződések, a hivatalos közéleti fórumokhoz, közmédiákhoz képest megteremtve az ún. *második nyilvánosság*ot. E másképp gondolkodó értelmiségiek, főként egyetemista holdudvarral, az emberi jogok, a határon túli magyarok kisebbségvédelme, a szegénység – a szocializmusbeli hátrányos helyzetűek – ügyét karolták fel, ám tiltva-tűrt féllegális létükből csak a rendszer alkonyának közeledtekor tudtak kilépni. Addig titkosrendőrségi megfigyeléssel, vegzálással, olykor állásvesztéssel, publikálási tilalommal („szilencium"), utazási és/vagy külföldi ösztöndíj-lehetőségektől való megfosztással, esetleg emigrációba kényszerítéssel kellett szembenézniük, ám végrehajtandó börtönbüntetést nem kapott közülük senki.

A ~ az 1970–1980-as évekre mindinkább irányzatokra bomlott, bár formálisan mindvégig az egy párt vezérelte autoriter uralom maradt, miközben – részlegesen és ellenőrzött módon – a számára rendszeridegen gazdasági és társadalmi működés elemeit is átvette. Ám az államszocializmusnak ez a metamorfózisra is fogékony magyar modellje sem mentette meg a kommunista fogantatású formációt a fokozatos erodálódásától, majd összeomlásától.

Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár?* (2001).
Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba* (2011).
Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig* (2013).

GyGy

Kállay Miklós (1887–1967) Földbirtokos, politikus, miniszterelnök (1942–1944). Gondolkodásmódja, politikai krédója a →Tisza-éra szabadelvű szellemiségében gyökerezett. A jogi doktorátus megszerzése és külföldi tanulmányok után a vármegyei adminisztrációban dolgozott, főszolgabíró, majd főispán, 1929–1931-ben a Bethlen-kormány kereskedelmi minisztériumi államtitkára. A konszolidációs korszakban az ő érdeme volt a magyar–osztrák és a magyar–lengyel gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése, a gazdaadósságok rendezése; döntő szerepe volt az Alföld fásításában, az erdőtörvény létrehozatalában, a felső Tisza-szakasz hajózhatóvá tételében. 1932 októberében a Gömbös-kormány földművelési minisztere, 1935-ben az új külpolitika elleni tiltakozásként lemondott, majd Bethlen Istvánnal együtt kilépett a kormánypártból, amelynek 1937-ben a kormányzó kérésére újra a tagja lett. Az Országos Öntözési Hivatal elnökeként kidolgoztatta az öntözési munkálatok tízéves programját, s elvégeztette a csatornahálózatok építésének előmunkálatait. 1937-ben kinevezést nyert a Felsőházba, ahol alkotmányvédő politikát képviselt.

Bárdossy László bukását követően, 1942 márciusában mint a Bethlen-féle konzervatív reformer csoport tagja – Bethlen javaslatára – kapott megbízást kormányalakításra (egyben 1943 júliusáig külügyminiszter). ~ vállalt feladata a háborúban való magyar részvétel visszafogása, a belső jogrend megőrzése, a szociális (nyilas) forradalom

veszélyének elhárítása, Magyarországnak a háborús káoszon való átvezetése volt. Politikája a magyar haderőnek a szovjet frontról való kivonására, a Németországba irányuló szállítások szabotálására, az angolszászokkal való diplomáciai kapcsolatfölvételre irányult. A Németország uralta övezetben példátlan módon folyamatosan visszautasította a „zsidókérdés radikális megoldására" irányuló német követeléseket (aminek feltételezhetően szerepe volt abban is, hogy Románia 1943-tól nem folytatta a zsidóknak az országon belüli koncentrálását, illetve megsemmisítését, Szlovákia pedig a korábban félbeszakított deportálásukat), tágította a demokratikus parlamenti pártok, a →Rassay-féle liberális, a →kisgazda és a →szociáldemokrata párt mozgásterét (→antiszemitizmus, holokauszt, magyar vészkorszak).

Noha a szakirodalom évtizedeken át az uralkodó osztályok hatalomátmentési kísérletét társította a nevéhez, ~ már 1943-ban tudta, hogy a háború után a demokratikus ellenzéki pártoknak kell kormányt alakítaniuk, és igyekezett ehhez előkészíteni számukra a terepet. Mindeközben azonban – a nemzetiszocialista Németország, a magyar szélsőjobb és a kormánypárt jobbszéle figyelmének elterelése céljából – átvette a korábbi kormányok nyelvezetét, mind a háborús célok hangoztatásában, mind annak szajkózásában, hogy van „zsidókérdés"; miniszterelnöksége alatt zsidókat sújtó törvények is születtek. A háborúból való kilépésre irányuló titkos tárgyalásainak, a Nagy-Britanniával a balkáni partraszállás esetére létrejött titkos fegyverszüneti egyezménynek minden bizonnyal szerepe volt Magyarország 1944. március 19-i német megszállásában, annál is inkább, mert az angol és semleges országokbeli sajtó ezt nyíltan tárgyalta; nem kizárt, hogy a nyugatiak Hitlert is értesítették róla.

A nyugati szövetségesek és a szovjetek 1943-as tárgyalásain már eldőlt, hogy Magyarország a szovjet érdekszférába kerül – ennek elkerülése volt ~ másik fontos célja. Ugyanakkor az (egyébként eltérő külpolitikai szempontokat képviselő) angoloknak és amerikaiaknak – a normandiai partraszállás miatt – egyaránt érdekükben állt, hogy Magyarországot a németek megszállják, hogy ezáltal a német vezetés jelentős katonai erőt vonjon el a fontosabb, nyugati frontszakaszokról. Így a korábbi megfontolások helyett – hogy a csatlósállamok ne forduljanak idő előtt szembe Hitlerrel (nyilvánvaló volt, hogy ezt német katonai megszállás és a zsidók elhurcolása követi) – nyomást gyakoroltak Magyarországra, hogy tegye egyértelművé a németektől való elszakadási szándékát. Tény, hogy ~éknak a tárgyalásokat tehát taktikai okokból folytató angolszászok számára fölkínált programjában szerepelt a magyar szociáldemokratáknak a kormányba való belépése, illetve szükség és kedvező geostratégiai körülmények (a lebegtetett balkáni partraszállás) esetén a németekkel való fegyveres szembefordulás is. A szövetségesek cserébe nem ígértek semmit, még az ország integritásának biztosítását sem.

~ a német megszállás után a török követségen kapott menedéket, de a Szálasi-puccsot követően német kézre került; Sopronkőhidáról Mauthausenbe deportálták. Szabadulása után Capri szigetén, majd az USA-ban élt, ahol a Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottságának tagja lett. 1956 után nem vett részt az emigráns politikában.

Műve: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. I–II.* (a. 1954; m. 1991).

Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig* (2015).

Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944* (2008).

FTG

Kálvin János (Jean Calvin [Cauvin], 1508–1564) Francia reformátor, a „kálvinizmus", a →reformáció svájci vagy helvét, református irányzatának névadója, a nyugati polgári gondolkodás és kultúra meghatározó alakja. Pályája legnagyobbrészt Genf városához – a korabeli Európa egyik szellemi központjához – kötötte. Itt véglegesítette fő művét, az *Institutio Christianae religionis*t (1536, 1559; m. *Institutio: A keresztyén vallás rendszere*, 1624, 1909, 2014). Az I. Ferenc francia királynak ajánlott munkájában védelmébe vette a reformátori tanítást. Az egyházatyák (Aranyszájú János, kiemelten →Ágoston) és egyes középkori teológusok (→Aquinói Szent Tamás, Duns Scotus, Canterburyi Anzelm) tanításából kiindulva, azt időnként újraértelmezve önálló teológiai rendszert alkotott. Egyik alaptézise, hogy Isten mindenki által megismerhető, aki a természet rendjét vizsgálja, de Krisztus csak a Szentírás tanulmányozása által, Isten kegyelméből. Az Isten mindenhatóságát és a szabad akaratot egyaránt hangsúlyozó ágostoni gondolatot az isteni mindenha-

tóság irányába mozdította el. Nézete szerint az emberi szabad akarat a teremtést követően még megvolt, ám a bűnbeesés következtében oly mértékben meggyengült, hogy az ember nem képes többé saját erejéből a jót választani. Ehhez Isten kegyelmére szorul, aki szuverén módon döntött az emberek kegyelmi kiválasztásáról. Ez a tanítás kettős predestináció néven, később a →puritanizmus vezéreszméjeként – a katolikus egyház és a lutheránusok szemében eretnekségként – vált ismertté. Pedig ~ a „rettenetes rendelkezés”-nek, ahogy ő maga nevezte, nem tulajdonított középponti jelentőséget, csak ortodox követői tették a „kálvinizmus öt pontja” egyikévé a dordrechti zsinaton (1618–1619).

Az úrvacsoráról ~ az *Institutió*ban, miként számos magyarázója állítja, →Luther és Ulrich Zwingli elvei között elhelyezkedő értelmezést dolgozott ki, vagyis az a tartalmát tekintve Krisztus testének és vérének elfogadását jelenti, megerősíti a hívőket a Krisztussal való közösségben, és Isten ígéretét teljesíti. Utóbb azonban a követők, félvén a katolikus tanítás esetleges továbbélésétől, inkább Zwingli „emlékvacsora”-tanításának irányába terelték az értelmezését.

~ Genfben új alapokra helyezte az egyház szervezetét. Nem a középkori hierarchiát kívánta megújítani, hanem a Biblia elveire akart építeni. Eszerint a szemmel látható egyház nem más, mint a hívők közössége, akik gyermekkeresztségben részesültek, és rendszeresen élnek az úrvacsorával. A látható egyház részei az egyes, jogilag önálló gyülekezetek. Ezek maguk választják lelkészeiket, illetve világi vezetőiket, a gondnokokat és tagjaik közül a presbitériumokat. Az egyetemes papság elvének megfelelően lelkészek és világiak egyaránt felelnek a gyülekezet anyagi és lelki ügyeinek az intézéséért. A gyülekezetek fölött tanácsadó testület, a zsinat áll, amely teológiai és egyéb kérdésekben irányadó döntéseket hoz. Mindennek szerves részét képezte a szigorú egyházfegyelem és a lelkiismereti szabadság reformátori szemlélete, amely szerint a Szentírásban kifejezetten nem foglalt kérdésekben az egyént semmilyen egyházi hatóság nem kényszerítheti.

Politikai nézeteit ~ az *Institutio* utolsó, „A polgári kormányzásról” szóló fejezetében fejti ki. Az általános →keresztény államfelfogással összhangban ő is az állam és az egyház elválasztását vallotta: az evilági élet dolgait az államnak kell szabályoznia. A természetjogi felfogással szemben és Lutherrel egyezően az államot szükségrendnek tartotta, amely a bűnös emberi önkényt és a gonoszt hivatott visszaszorítani. Minden államforma lehet alkalmas erre, de leginkább az arisztokratikus demokrácia, ahol a döntéseket testületileg hozzák meg, és az ellentétes érdekek ellenőrzik és ellensúlyozzák egymást (→hatalommegosztás). Annak kálvini hangsúlyozásából, hogy Krisztusnak adatott minden hatalom mennyen és földön (Mt 28,18), sokan tévesen teokratikus-totális törekvést véltek kiolvasni, holott ez politikailag annyit jelentett, hogy egyfelől az egyénnek mindenkor kötelessége még a rossz államnak is engedelmeskednie, hacsak ezzel nem kerül ellentétbe Isten parancsaival, de akkor joggal és kötelességképpen áll ellen; másfelől pedig az államtól elválasztott egyházra ez csupán a prófétai bírálat kötelességét rótta, semmilyen intézményes fölérendeltséget nem tulajdonított neki.

Máig árnyékot vet ~ tevékenységére a Szentháromság-tagadó, másutt már halálra ítélt és Genfbe szökő Szervét Mihály (Miguel Serveto) bíróság elé állítása és megégetése (1553). A város a hatályos – Európa-szerte érvényes – törvények szerint járt el. Kálvin – nem lévén genfi születésű – eleve nem vehetett részt a döntésben, de a vádat ő képviselte – gondosan megvizsgálva lelkiismeretét és a reformáció helyzetét. Pallos általi halált kért, de a város a törvényben előírt máglyahalált hajtatta végre. A kivégzéssel a kortársak (katolikusok, protestánsok) többsége egyetértett a korszellemnek megfelelően. Az számított inkább különlegességnek, hogy a genfi Sebastian Castellio 1554-ben megfogalmazta az evangéliumon alapuló vallási türelem eszméjét, és hogy ezt – Szentháromság-tagadó, unitárius szorgalmazásra – a tordai országgyűlés törvénybe foglalta (1568).

~ tanítása jelentős hatást fejtett ki a polgári, demokratikus berendezkedésre (→Hollandia, →Anglia, →Amerikai Egyesült Államok), de →Grotius elméleti és gyakorlati munkássága révén a →vesztfáliai békerendszerre, a nemzetállamok alapjait kimunkáló nemzetközi jogra is. →Bethlen Gábor mintaként tekintett a kálvinista Pfalzra, a korszak legrangosabb, heidelbergi egyetemével együtt. Magyarországon a presbiteri elv csak hosszú idő után vált általánossá, ~ politikai gondolatainak hatása pedig a reformkorban és a →kultúrprotestantizmusban volt érzékelhető. Teológiai felfogása mind a mai napig meghatározó, többek között olyan jelentős követői révén, mint a XX. századi Karl Barth.

Chadwick, Owen: *A reformáció* (1992; m. 1998).
Gánóczy Sándor és Stefan Scheld: *Kálvin hermeneutikája: szellemtörténeti feltételek és alapvonalak* (1986; m. 1997).
Hancock, Ralph C.: *Calvin and the Foundations of Modern Politics* („~ és a modern politika alapjai", 1989, 2011).
McGrath, Alister, E.: *Kálvin: A nyugati kultúra formálódása* (1993; m. 1996).
Szűcs Ferenc: „Kálvin felfogása a hatalomról és az államról", *Jogtörténeti Szemle*, 2007, 4.
Varga Attila: „Kálvin János eszméinek és egyházszervezői munkásságának hatása az alkotmányjogra", *Pro Minoritate*, 2017, 3.

BJ

kamat Annak a lehetőségnek a díja, hogy ideiglenesen a jövedelmünk értékénél nagyobb vásárlóerővel rendelkezzünk. A ~ mértékét a kölcsönvett vásárlóerő százalékában (~láb) szokás megadni. Az ideiglenesen nagyobb vásárlóerő lehetőségéért a kölcsön felvevője hajlandó díjat fizetni, mert a kölcsönforrás használata lehetővé teszi, hogy bővítse a termelési lehetőségeit, javítsa a termelékenységét és ezáltal későbbi keresőképességét. A hitelező viszont lemond erről a lehetőségről, ezért kér kompenzációként ~ot. A ~ létezésének másik magyarázata az időpreferencia, amit jól megragad a „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok" mondás: ahhoz, hogy a hitelező hajlandó legyen egy jövőbeli pénzösszeget elfogadni egy jelenbeli pénzösszegről való lemondásáért cserébe, a jelenbeli pénzösszegnek nagyobb vásárlóerejűnek kell lennie, egyszerűen azért, mert hamarabb megkapni valami értékeset jobb, mint később megkapni ugyanakkora értéket.

A ~nak ezt az időpreferenciára és a termelési lehetőségek bővülésére alapozó elméletét az elsők között az →osztrák közgazdaságtani iskolához tartozó Eugen von Böhm-Bawerk dolgozta ki, s a marxistákkal szembeni vitában is támaszkodott rá. Eszerint ugyanis a ~ nem kizsákmányolás, és nem is egy történelmi korszakra jellemző intézményrendszer eredménye. A ~ az emberi természetből származik, független a pénztől és a „kapitalizmustól". Bár a középkori egyház, a skolasztika tiltotta a ~szedést, hiszen a hitel akkor csupán fogyasztási célokat szolgált; amikor azonban az árutermelést is, a ~ot feltételekkel elfogadó álláspont kerekedett felül a salamancai iskola és a reformáció nyomán is.

Az időpreferencián kívül a ~nak kompenzálnia kell a hitelezőt a hitelnyújtásból származó kockázatért, illetve az inflációért is. Az utóbbi hatását kiszűrve kapjuk a reál~ot, az infláció hatását is tartalmazó ~ a nominális ~.

A kölcsönforrás a pénzügyi közvetítő rendszeren keresztül (→bank, hitel) jut el a beruházókhoz. E közvetítés díja a ~marzs, vagyis a pénzügyi szektor által nyújtott hitelek és a pénzügyi szektor szereplőinél elhelyezett megtakarítások után fizetendő ~láb közötti különbség.

A ~ nem tévesztendő össze a profittal (→haszon), amely a →vállalkozás jövedelme, nem pedig a →tőkéé.

Heyne, Paul, Peter Boettke és David Prychitko: *A közgazdasági gondolkodás alapjai* (2003; m. 2004).
Schulak, Eugen Maria és Herbert Unterköfler: *The Austrian School of Economics. A History of Its Ideas, Ambassadors, and Institutions* („Az osztrák közgazdaságtani iskola: Eszméinek, követeinek és intézményeinek története", 2011; n. 2009).

CzP

kánonjog (egyházjog) A keresztény →egyházak, szűkebb értelemben a katolikus egyház és a keleti keresztény egyházak belső joga. A „kánon" (l. *canon*, g. *kanón*, h. *kaneh* 'mérőnád, zsinórmérték') a III. századtól jelenti a keresztény egyház szabályait. A ~ szakrális jogrendként szabályozza az egyház mint intézményes valóság működését. A ~on belül a →természetjogi és az isteni jogon alapuló normák megkülönböztethetőek a tisztán egyházjogi normáktól: míg az egyházi jogalkotó az előbbiekhez kötve van, az utóbbiakat a történelmi hagyományok és az észszerűség elvei szerint alakítja. A ~ forrásaiként a Szentírás, zsinati határozatok és pápai dekrétumok, valamint az egyedi döntésekben is testet öltő szokásjog szolgál.

A XII. századtól a ~ legfontosabb forrásait a *Corpus Iuris Canonici* ('kánonjogi törvénytár') címen gyűjtötték egybe, és adták ki több ízben. A →római jog mellett a ~ meghatározó szerepet töltött be az európai jogfejlődésben, a jogfogalmak és a jogszemlélet alakításában (létrehozta például a jogi személy fogalmát, és kezdetben erősen hatott a világi családjogi normákra is). A XX. században a katolikus egyház kodifikálta a ~ot, így született meg az Egyházi Törvénykönyv (*Codex Iuris Canonici*, 1917). A II. vatikáni zsinat nyomán új kodifikációra került sor, amelynek eredményeként →Szent II. János Pál pápa a latin egyház új kódexét 1983-ban, a keleti katolikus egyházakét 1990-ben hirdette ki. Ezeket további, egyetemes vagy helyi egyházi jogszabályok egészítik ki.

Más →felekezetek is sajátos belső szabályokat alkotnak és érvényesítenek, amelyeket gyakran kánonnak, ~nak, illetve egyházjognak neveznek. Ilyen például a Magyarországi Református Egyház Alkotmánya vagy a Magyarországi Evangélikus Egyház törvénykönyve. Az egyházjog protestáns fogalma általában felöleli az egyházi jogalkotótól származó jogforrások mellett az állami vagy közös jogforrásokból származó szabályokat is, míg a katolikus fogalma a ~ szinonimájaként csak az egyházi jogalkotó által alkotott normákat tekinti egyházjognak.

Erdő Péter: *Egyházjog* (2014).

SchB

Kant, Immanuel (1724–1804) A filozófiatörténet egyik legjelentősebb alkotója, a legújabb kori filozófia megalapítója. Felfogását a gondolkodás „kopernikuszi fordulatával" érzékeltette: ahogyan Kopernikusz szerint a bolygómozgások kiszámításához a Föld Nap körüli mozgását, úgy ~ szerint a tárgyak megismeréséhez az elme konstituáló szerepét kell alapul venni; a dolgok számunkra adott léte az elme összefüggésében határozható meg. Filozófiáját ~ „transzcendentális idealizmus"-nak nevezte, ami a legalapvetőbb eszmék (transzcendentálék) meghatározó szerepére utal. Az elme (a teoretikus ész és az alkotó értelem egysége) világformáló, minden realizmus vagy empirizmus elégtelen. A filozófiai megismerés célja nem „az objektív világ", hanem annak lehetőségi feltétele. E kutatást nevezte ~ „észkritikának", vagyis a megismerés (a teoretikus ész) és a cselekvés (a gyakorlati ész) egyetemes szerkezetei feltárásának. Ebben az ész eszméinek és az értelem kategóriának a leírása a legfontosabb („transzcendentális dedukció"), aminek alapja az öntudat mint az ész ténye. E tény lényege a →szabadság, ami egyszerre ismereti és gyakorlati; ismeretileg az *a priori* szintetikus ítéletek forrása, gyakorlatilag az →erkölcs alapja, mivel szabadság nélkül nincs felelősség. Az erkölcsfilozófia célja annak megállapítása, mi teszi jóvá a cselekvést. ~ válasza: a jó ideája és az ennek megfelelő cselekvés. Az előbbi a szándék ideális céljaként jelenik meg; az utóbbi a szándékhoz szükséges eljárásban, az „imperatívusz"-ban. Az imperatívusz hipotetikus, ha arról van szó, hogyan érjek el egy konkrét célt; s kategorikus, ha minden ember számára kötelező eljárásról van szó. Az észhasználó ember, aki elérte a szellemi felnőttséget, képes a kategorikus imperatívusznak megfelelően, tisztán formálisan cselekedni. A kategorikus imperatívusz szerint például hazugsággal elérni a célomat erkölcstelen, hiszen ez nem tehető egyetemes elvvé mindenki számára (mivel az elv önmagát cáfolná), ezért az észhasználó, morális ember kerüli a hazugságot. A legfőbb jó felismerése arra kötelez, hogy erkölcsi tetteinkben feltételezzük a lélek halhatatlanságát és Isten létét, aki az erkölcs őre és a boldogság biztosítója.

Politikai filozófiájában ~ a szabadságot a jog alapjának tekintette. A szabadságnak mindenki más szabadságával együtt kell fennállnia, ezért korlátozott. Az állam, amelynek alapja az emberhez elvileg (s nem empirikusan) tartozó →társadalmi szerződés, a szabadság biztosítéka; az állampolgárság e szabadság gyakorlása. A megfelelő államforma a →felvilágosodás szerint a köztársaság, amelyben a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválik. Az előbbi lehet az uralkodó vagy a nemesség is, ha szándékuk és tetteik szerint a népet képviselik. A szabadság kifejeződése a →tulajdon, amelynek fő formája független az empirikus jelenléttől, azaz „intellektuális" vagy jog szerinti; garanciája az állam. Az állam elleni lázadás irracionális, de ha egy forradalom győzelemre jut, a →szuverenitás helyreáll. ~ elvetette a világállam gondolatát, de elfogadta az egyes államok szabad →föderációját; e föderáció biztosíthatja az örök békét, ami ~ szerint a nemzetközi jog célja. ~ e felfogása később a Népszövetség, majd az Egyesült Nemzetek Szervezete elvi alapjául szolgált. Mai szemmel ~ sokszor – például a nők választójogát illetően – konzervatívnak számít. A →személy mint végső cél, illetve a szabadság és az autonómia hangsúlyozásával felfogása a →liberalizmus államképének az alapja. Konzervatív kritikái sokszor nem ismerik fel eszméinek hatását a mai közmegegyezéses politikai felfogásokra, például a nemzetközi jogban vagy az államok közötti béke biztosításában. Racionalizmusa és kozmopolitizmusa továbbfejlesztette a nyugati keresztény hagyományokat; követői közül például Johann Gottlieb Fichte, →Hegel vagy →Schmitt ekképpen értelmezték műveit.

További művei: *Antropológiai írások* (2005); *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről* (1784; m. 1926); *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája* (1785, 1788, 1797; m. 1991); *Az örök béke* (1795; m. 1918, 1985).
Tengelyi László: *Kant* (1994).

MB

kapitalizmus Helyette ma inkább a *piacgazdaság* kifejezést használják, amely semlegesebbnek hat, mivel a benne rejlő →tőke szó sokak szemében indokolatlan vagy világnézetileg elkötelezett szűkítés. Viszont a piacgazdaság fogalma egyrészt történetileg túlságosan is tág lehet, ókori, középkori társadalmak is beleférhetnek; másrészt maga is bizonyos megközelítésmódhoz kötődik. További elméleti probléma, hogy a ténylegesen létező, államba szervezett, írott joggal működő emberi közösségekben az áruk és a szolgáltatások előállításának, cseréjének, fogyasztásának annyira eltérő alakzatai vannak, hogy hiábavaló igyekezetnek tűnik azokat egyetlen fogalommal összefoglalni. Leszámítva a szélsőséges parancsgazdaságokat, szinte ahány ország, annyiféle intézményi, jogi, társadalmi kontextusa van a ~nak, azaz maga a terminus sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem látszik használhatónak. Végül arról is vita van, hogy a jelentését valóban le lehet-e szűkíteni gazdasági jellegű tevékenységekre, vagy mint ahogy →Marx gondolta, valamiféle totális, a társadalom minden viszonyát meghatározó létezési módot jelöl. Az elméleti nehézségeket tehát csak bizonyos axiómák átmeneti rögzítése révén lehet kezelni, így a ~ jelentése mindig a tudományos és világnézeti megközelítéstől függ.

A ~ egyik klasszikus megközelítésmódja, amelyet a leginkább a XVIII. század brit politikai közgazdászaihoz, főleg →Adam Smithhez köthetünk, az egyre intenzívebb munkamegosztásból eredezteti a ~t, de föltételezi, hogy ez akkor fenntartható folyamat, ha a →piaci szereplők önérdekkövetése egy tágabb társadalmi normarendszerbe illeszkedik, amelyet a kölcsönös együttérzés és bizalom vezérel. A ~ valójában cseregazdaság, azaz nem más, mint kereskedő társadalom („commercial society", ahogy Smith maga nevezte a ~t), ahol a gyarapodás, a jólét, bár nem szándékolt vagy eltervezett, mégis közös teljesítmény.

A ~ korai állam vezérelte modellje (merkantilizmus) ezzel szemben a ~t eleve mint az állam által lehetővé tett, megszervezett és irányított gazdaságot képzeli el, amelyben a piaci szereplők →szabadsága csak az összjólét növelése érdekében védhető.

A marxizmus a →hegeli történelmi dialektika hatására a legabsztraktabb osztálytudatok (proletariátus és burzsoázia) kialakulásának kohójaként fogja föl a ~t, amely így a történelem utolsó konfliktusos fázisa. A tőke és a munka, a teljesen szabad tulajdonlás és a →tulajdontól való teljes megfosztottság elvont ütközése, amely minden társadalmi létszférát meghatároz, és maga alá gyűr.

A XX. század jellegzetes megközelítésmódjai a klasszikus felfogásokból is eredeztethetők. →Max Weber elfogadja, hogy a ~ történetileg valamilyen értékrendszerhez köthető: szerinte a ~ a protestáns munkaethosz révén tudott meggyökeresedni, aztán saját normarendszert kialakítani. Felfogását számos bírálat érte, saját korában is (például Werner Sombart részéről); a történeti kutatások a képet tovább árnyalták, rámutatva számos fontos ókori, középkori és reneszánsz előzményre (racionális kolostori munkaszervezés, a jogi személyiség fogalma, kollektív tulajdonjog, kettős könyvelés). Mindazonáltal az összehasonlító politikai gazdaságtan a német történeti szociológia ihletésére ma is előszeretettel tanulmányozza a ~ kulturális előzményektől való függőségét s kapcsolatait a tágabb társadalmi normatív háttérrel, különös tekintettel a nem nyugati történelmű →civilizációk (főleg egyes távol-keleti országok) sikereire a ~ világrendjében.

Az →osztrák közgazdaságtani iskola Smith és mások nyomdokain a ~ spontaneitását emeli ki (→Hayek tudatosan *katallaxis*nak, spontán rendnek nevezi), szorosan összekötve azt a szabad cselekvéssel és tulajdonbiztonsággal. Nem azonosítja a ~t a gazdasággal, hanem a tágabb értelemben vett formális és informális társadalmi intézményeket, normákat is a ~ definíciójához sorolja, de ellentétben a marxizmussal azokat nem „torz", „elidegenedett", materiális alapokból levezetett viszonyoknak tartja, hanem a szabad interakciók garanciáinak és eredményeinek. A ~ nem az önzés világa, hanem a korlátozott racionalitásé. A tévedés lehetősége a tanulás és a fejlődés záloga az →egyének s ezen keresztül a társadalom számára is. Így a gazdasági válság természetes és szükséges eleme a ~nak.

Az állam~ elméletei a ~ jóléti vonatkozásait emelik ki. A ~ra azért van szükség, mert tagadhatatlanul minden más formánál gyorsabban és nagyobb mértékben növeli az összjólétet, de állami és jogi ellenőrzés nélkül igazságtalanságot, egyenlőtlenséget okoz, csökkenti a →szolidaritást. A ~ válságai mindig állami-politikai „megoldást" igényelnek. Éles ellentétben az előző megközelítéssel, ez a felfogás a ~t hajlamos a „piaccal" vagy a „piacgazdasággal" azonosítani, s tőle a társadalmat, az államot és a →politikát egyaránt

elhatárolni. Erre a felfogásra példa Habermas társadalomelmélete és a →katolikus társadalmi tanítás korpuszának nagyobb része is.

A modern közgazdasági gondolkodásban vitathatatlanul teret hódít az a megközelítés, amely a ~ fogalmát annak a piacgazdaságénál teljesebb, gazdagabb jelentéstartalma miatt előnyben részesíti. A gazdasági sikerek, az egyének jólétének növekedése, a →növekedés tartóssága, a →szegénység és az egyenlőtlenség csökkenése mind az országtanulmányokban, mind a történeti és a szinkronikus elemzésekben többnyire erős összefüggést mutat a jogbiztonsággal, a közbizalommal, a →korrupciómentes →kormányzással, bizonyos →erényekkel és →erkölcsi értékekkel, az egyének közötti kooperációs hajlandósággal, egyes társadalmi intézmények (például bíróságok) stabilitásával és függetlenségével. A ~ így nem csupán fogyasztók-termelők, vállalatok és →bankok, munkavállalók, munkaadók, tőkések, munkások, kereslet és kínálat, pénzmennyiség, árfolyam és →kamatláb, fizetési és kereskedelmi mérlegek, árak és bérek jelenségeinek és formáinak együttese, hanem történelembe, vallásba, kultúrába, politikába beleágyazott emberi viselkedési minták, valamint erkölcsi normák és elvek, illetve az ezeket fenntartó formális és informális intézmények összessége is.

Felkai Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig* (2006).
Marx, Karl: *A tőke* (1867; m. 1953, 1978).
Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776; m. 1891, 2011).

BZ

Károlyi Mihály, gróf (1875–1955) Az 1918–1919-es baloldali, demokratikus rendszer vezetője, az első magyar köztársasági elnök. Nem programalkotó, irányító képessége, hanem inkább neve, arisztokrata volta és vagyona révén vált vezető politikussá. A konzervatív-agrárius kezdetek után előbb radikális 48-as ellenzékiként hirdetett nacionalista és választójog-kiterjesztő programot. Németellenessége folytán ellenezte az első világháborút, s ez a háborús kimerültség fokozódásával növelte népszerűségét. 1918-ra a parlamenten kívüli baloldal is felsorakozott mögé. Antantbarátsága azt a reményt keltette, hogy a háborús vereségért mégsem kell súlyosabb árat fizetni.

1918. október 31-én az „őszirózsás forradalom" tömegnyomására miniszterelnöki kinevezést kapott, de a 48-as függetlenségieket, →polgári radikálisokat és →szociáldemokratákat tömörítő kormányzat nem tudott úrrá lenni a háború és a vereség miatt óriásivá növekvő nehézségeken. Demokratikus jellegű, de olykor megkésett reformjai sem a nemzetiségeket nem elégítették ki, sem a parasztságot nem tették az új rendszer bázisává. A frontokról fegyveresen hazatérő katonák antantbarátságból is ösztönzött leszerelésével megelőzte az erőszak elharapózását, de megnehezítette a fegyveres honvédelmet is. 1919. január 19-től ideiglenes köztársasági elnökként sem tudta a kialakított demokratikus rendszer tartósságát elérni. Az antant újabb területkiürítési követelései (Vix-jegyzék) nyomán kirobbant válságban a Károlyi-kormányzat kemény fellépésének híján megerősödő kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat. Hibái is hozzájárultak a párizsi békekonferencia döntéseihez, a tisztán magyarlakta területek elcsatolásához. A háborús vereség után elkerülhetetlen veszteségeket más politikával talán mérsékelni lehetett volna.

A →Tanácsköztársaság bukása után az emigráns ~ élesen szemben állt az őt bűnbaknak beállító, ellenforradalmi Horthy-rendszerrel, s annak megbuktatása érdekében hajlandó volt a kisantanttal is együttműködni. Az emigrációban radikális szocialista nézetei miatt is elszigetelődött. 1945 után párizsi követ lett. Posztjáról a Rajk-per miatt mondott le, s lett haláláig ismét emigráns.

A Kádár-rendszer igyekezett a nem kommunista baloldalt is integrálni. Ezért kapott 1962-ben díszsírhelyet a Kerepesi temetőben, majd 1975-ben a parlament mellett fölavatták emlékművét (amelyet 2012-ben az 1944 előtti állapot helyreállítása érdekében eltávolítottak).

~ nem a teljesítménye, hanem a kádári népfrontpolitika miatt vált példaképpé. Ilyen szerepre a demokratikus magyar baloldal múltjából mások nála méltóbbak lennének.

Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* (2012).
Hatos Pál: *Az elátkozott forradalom: az 1918-as összeomlás és forradalom története* (2018).
Salamon Konrád: „Utószó", Herczeg Ferenc: *Két arckép: Tisza István, Károlyi Mihály* ([1920] 2005); uő: *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról. Harag és elfogultság nélkül* (2012, 2014).

BI

Károlyi Sándor, gróf (1669–1743) A Rákóczi-szabadságharc hadvezére, előbb kuruc, majd csá-

szári-királyi tábornagy. Noha a tiszaháti felkelést még ő verte le, már 1703-ban birtokai kuruc kézre kerülése és Bécs vele szembeni bizalmatlansága miatt a fejedelem mellé állt. Mezei generálisból lett szenátor és erdélyi főparancsnok; Szentgotthárdnál fontos győzelmet aratott. 1708-tól a szabadságharc befejezését és tárgyalásokat javasolt Rákóczinak, de 1711-ig kitartott mellette. A szatmári béke előkészítésében Pálffy János tábornaggyal, a császári oldalon harcoló magyar főparancsnokkal közösen vettek részt, és alkudták ki a lehető legkedvezőbb feltételeket a fegyvert letevők számára.

A szabadságharcot feladni nem akaró, ezért legközelebbi híveivel az emigrációt választó Rákóczival szemben más utat járt be. Rákóczi lett a végsőkig küzdő magyar szabadságvágy jelképe, míg ~, noha élete végéig támogatta az egykori kurucokat, és a Habsburgok hadvezéreként az Erdélybe betörő tatárok ellen harcolt, a magyarság elárulóinak szimbólumává vált.

Kalmár János: „Károlyi Sándor »árulása«", Czigány István et al. (szerk.): *Az újrakezdés esélye: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából* (2012).

Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor* (1988); uő: *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724), I–II.* (1994).

BJ

Károlyi Sándor, gróf (1831–1906) Politikus, a magyar szövetkezeti mozgalom vezéralakja. Az egyik legpatinásabb magyar arisztokrata családba született, honvédtisztként harcolt 1848–1849-ben. A párizsi emigrációban sokat tanult, különösen a szociológia egyik alapítójának, Frédéric Le Playnek a szociálpolitikai munkássága hatott rá.

Feltűnést az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszuson keltett gondolataival, ezzel a felszólalásával bontott zászlót a magyar →agrárius mozgalom. 1881-ben szabadelvű képviselő lett (Tasnád). 1884-ben azonban kilépett a kormányzó pártból, és az →Apponyi Albert vezette mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. De nem pártokban gondolkodott, nem pártpolitikusként fejtette ki fő tevékenységét, hanem a számára fontos ügyben pártoktól független nyomásgyakorló csoport létrehozásán fáradozott.

~ a politikai közép szerepét tartotta mérvadónak. Nem az államban, hanem inkább az önkormányzatiságban látta a jó politikai berendezkedés alapját, de nem utasította el az állam szociális tevékenységét. A demokráciát fenyegető veszélynek tartotta egyrészt a pauperizálódást, amelyet a szabadversenyes kapitalizmus korlát nélküli szabadságával magyarázott, másrészt az előbbiből fakadó szocializmust, amely a szabadságnélküliség felé visz.

~ agrárizmusa a zömében paraszti ország veszedelmes anyagi polarizálódását akarta feltartóztatni a merkantil szempontokat előnyben részesítő, az állami beavatkozástól, szabályozástól tartózkodó kormányokkal szemben is. Az agrárizmus hiteluzsora elleni érvelésében gyakran közrejátszott az →antiszemitizmus is, hivatkozván az ipari és a kereskedelmi tőkében egyre nagyobb szerephez jutó, újonnan bevándorló zsidóságra. ~ gondolkodása azonban mentes volt az antiszemita megfontolásoktól. Őt a konzervatív indíttatású szociális érzékenység és radikalizmusellenesség vezérelte. A legjobb eszközt a termelőket segítő →szövetkezetekben látta, amelyek visszaszorítják a közvetítő kereskedelmet. Ezért megalapította 1894-ben a Központi Hitelszövetkezetet, 1896-ban a Magyar Gazdaszövetséget és 1898-ban a Hangya Szövetkezetet. Milliókat költött saját vagyonából e célokra és sok más közéleti-szociális intézményre, kórházra, alapítványra. Közben tehetséges munkatársai különféle szövetkezetek ezreit alapították meg az országban. A Hangya Közép-Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportjává nőtte ki magát, 1940-ben több mint 2000 tagszövetkezetének 700.000 tagja, 30 konzervgyára, 20 ipari üzeme és 400-nál több boltja volt. A szövetkezetet a kommunisták 1945–1946-ban kártalanítás nélkül államosították; a szervezet 1998-ban újjáalakult.

Fő műve: *Szervezkedés és szövetkezés* (1899).

Hangya Szövetkezet (www.hangyaszov.hu).

Vári András: *Urak és gazdászok: arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898* (2009).

Szerkesztőbizottság

káros médiatartalmak korlátozása A →szólás- és sajtószabadság védelmét élvezi minden olyan vélemény, kifejezés, amelyet valamely jogszabály nem korlátoz. →John Stuart Mill *A szabadságról* (1859; m. 1867, 1980, 1994) címmel megjelent tanulmányában meghatározta a szóláskorlátozás alapvető kiindulópontját: „Minden olyan cselekedetet el szabad nyomni, amely igazolható ok nélkül kárt okoz másnak… Az egyén szabadságának tehát korlátozottnak kell lennie: nem lehet más emberek kárára." Megállapítása

ma már pontosításra szorul: a szólásszabadsághoz való jog fokozott védelme magában hordozza azt, hogy sok esetben akkor is védelmet élvez, amikor gyakorlása más emberek kárára válik, azaz bizonyos károkat (sértést, erkölcsileg megkérdőjelezhető tartalmakat) éppen a szólásszabadság biztosítása érdekében kell elviselni. Három csoportra oszthatóak az egyes, a szóláskorlátozást igazoló érdekek: a) a közösség (társadalom) egészének érdekei (az alkotmányos rend védelme, külső és belső biztonság, az állami jelképek, a közerkölcs védelme, a plurális, sokszínű közvélemény védelme); b) az egyes társadalmi csoportok érdekei (a faji, vallási, etnikai alapú gyűlölet kifejezésének tiltása, gyermekvédelem); c) az egyének érdekei (a személyiségi jogok védelme).

Keller, Perry: *Európai és nemzetközi médiajog* (2011; m. 2014).

KoA

Kárpátalja A történelmi Magyarország egykori területe, ma *Zakarpatszka Oblaszty* ('Kárpátontúli Terület' Kijevből nézve) néven →Ukrajna legnyugatibb megyéje (12.800 km²). Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt szerződés az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb részeiből kialakított *Podkarpatská Rus* ('Kárpátaljai Rusz') néven a Csehszlovák Köztársasághoz csatolta. Magyarország az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében visszakapta a terület magyar többségű részeit, majd 1939-ben katonai akcióval visszafoglalta a többségében ruszinok (ruténok) lakta területeit. A magyarországi ruszinság a XIX. században Alekszandr Duchnovics eperjesi görögkatolikus esperes hatására ébredt nemzeti öntudatra. Bár a második világháborúig Kárpátaljának semmilyen közös fejlődése nem volt Ukrajnával, 1945-ben a szovjet–csehszlovák megállapodás az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolta a területet. 1991, a Szovjetunió megszűnése óta Ukrajnához tartozik. A ruszinság nemzeti törekvéseit szeparatizmusként kezelik.

Az 1910-es népszámlás szerint Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben 605.942 lakosból 185.433 (30,6%) volt magyar, 330.010 (54,5%) ruszin, 163.656 (10,66 %) zsidó. A 2001-es népszámlálás szerint az 1.254.614 lakosú régió lakosságából 80,5% ukrán, 12,1% magyar, 2,6% román, 2,5% orosz, 1,1% cigány, 1,2% egyéb. A közel 80 ezres zsidóság 1944-ben a holokauszt során szinte teljesen megsemmisült (→magyar vészkorszak). 1944 a magyarok és a németek számára is végzetesnek bizonyult, őket szovjet kényszermunka-táborokba hurcolták el. A 18–50 év közötti férfi elhurcoltak becsült száma 40.000 (→Gulag). A később katonaköteles korba érett magyar fiatalokat három év bányászati munkára a Donyec-medencébe irányították. A 1940–1950-es évek fordulóján koholt szovjetellenes vádakkal munkatáborokba vitték a római katolikus és református egyházak lelkészeit. A →görögkatolikus egyház intézményes felszámolását követően 1949-ben a hitükhöz ragaszkodó lelkészeket kényszermunkára ítélték.

Magyarország és Ukrajna kapcsolatait az 1991-ben a kárpátaljai magyarság jogait is biztosítani hivatott, a jó szomszédság és az együttműködés alapjairól aláírt alapszerződés szabályozza.

A térség minden főhatalom-változásnál az autonómia – végül mindig beteljesítetlen – ígéretét kapta. 1918-ban a →Károlyi-kormány *Ruszka-Krajna*, 1919-ben Csehszlovákia *Podkarpatská Rus* autonóm terület megalakítására vállalt kötelezettséget. 1940-ben →Teleki Pál miniszterelnök terjesztette az Országgyűlés elé a Kárpátaljai Vajdaság tervezetét. A háborús helyzet miatt ez csak részben valósulhatott meg. 1991-ben az ukrajnai elnökválasztás során a régióban népszavazást tartottak. A szavazók 78%-a mondott igent ~ különleges gazdasági övezetté válására, 81,4%-a pedig a Beregszász központú magyar autonóm központ kialakítására. A népszavazás eredményét Kijevben utólag véleménynyilvánítássá fokozták le.

Kárpátalja a magyar történelemben a Rákóczi-felkelés és szabadságharc bölcsője volt, s az abban részt vevő ruszinság Rákóczi leghűségesebb népe, a *gens fidelissima*. Ennek emlékét a magyarok és a ruszinok ma is őrzik.

Bonkáló Sándor: *A ruténok (ruszinok)* (1996).
Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944* (2002); uő és Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra* (2010).
Zselicky Béla: *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920–1944* (1998).

TI

katasztrófapolitika (a. *brinkmanship*, n. *risikoreiche Politik*) Sajátos politikai stratégia, diplomáciai eszköz, amelyben a szembenálló felek egyike

valamely válságos helyzetet szándékosan kiélez, a katasztrófa küszöbére juttat, hogy a számára legkedvezőbb engedményekre vegye rá a másikat, és az ehhez szükséges erő összpontosításához a megidézett katasztrófa képével belpolitikai egységet hozzon létre. A ~ „háborús veszéllyel való manipuláció” (Thomas Schelling), hiszen az egyik fél a másik meghátrálásáig feszíti a válságos helyzetet, vagyis azt a benyomást kelti, hogy kész a biztonságot és a békét is kockára tenni, és a „végsőkig” kitartani a maximális siker érdekében. Ez viszont még akkor is kockázatos, ha a ~ racionális stratégiára épül, mivel jellegéből adódóan a válság előreláthatatlan. A ~ olyan helyzetet idéz elő, amelyben a meghozott döntések, a megtett lépések növelhetik vagy csökkenthetik a veszélyt, a bizonytalanságot viszont nem szüntetik meg. Ha egyik fél sem akar elsőnek meghátrálni, ha mindkettő kitart a végletekig, a csupán célmaximalizációs okból felidézett katasztrófa tényleg bekövetkezhet (a játékelméletben *game of chicken*, vagyis „ki a nyuszi?”). A ~ sajátja tehát a manőverezés, a kényes egyensúly megtalálása a katasztrófa (retorikai vagy tényleges) megidézése és annak valós bekövetkezte között. Bizonytalansága, illetve kockázata ellenére a ~ nem tévesztendő össze a katasztrofális politikával, hiszen az előbbi lehet egészen sikeres is. A ~ nem összeesküvés jellegű, inkább politikai döntéshozók racionális kalkulációja (Molnár Gusztáv), a döntések következményeinek bizonytalanságaival együtt, legyen szó nukleáris fenyegetettségről (Kuba), katonai konfliktusról (Izrael, Irán) vagy gazdaságpolitikáról (Görögország).

Schelling, Thomas: *Arms and Influence* („A befolyás fegyverei”, 1966).
Watry, David: *Diplomacy at the Brink: Eisenhower, Churchill, and Eden in the Cold War* („Diplomácia a szakadék szélén: Eisenhower, Churchill és Eden a hidegháborúban”, 2014).

NL

katolikus politikai azonosságtudat Vitatott, hogy létezik-e a mai katolikus egyház egészére nézve. A katolikus konfesszió, amely a reformáció kihívásai és a trentói zsinat nyomán jött létre, és amelynek fontos jellemzője a pápai primátus garantálta nemzetekfelettiség, az Oltáriszentség kultusza és a katolikus hagyomány tisztelete, kettősség jellemezte egészen a francia forradalomig. A katolikus országokban, ahol az uralkodó a világi hatalom eszközeivel is az egyház céljai megvalósítása érdekében működött, a monarchiához való hűség és a katolicizmus egyet jelentett. Ezzel szemben a protestáns többségű országokban, ahol a katolicizmus kisebbségben maradt – sokszor üldözött státuszban –, a katolikus azonosságtudat összefért az egyház és állam szétválasztásával. Később, más feltételek között (például Lengyelországban és Írországban) szorosabb kapcsolatot hozott létre a pápával, ami lehetővé tette a nemzeti ügy és a katolicizmus összekapcsolódását. Teljesen egyedülálló az Egyesült Államok esete, ahol az egyház és az állam kölcsönös elismerésen alapuló különélése lehetővé tette a reflexiót a vallási szempontból semleges állam pozitívumaira.

A ~ jelenleg bizonyos ambivalenciával bír: az elkötelezett katolikus szeretné, ha a katolikus, vagyis egyetlen igaz vallás törvényei alakítanák a politikai, illetve a világi életet is, és ha ezeket az állam is magáévá tenné, hiszen ezek a morális törvények nemcsak a katolikusokra vonatkoznak, hanem mindenkire, mivel a természettörvényen alapulnak (például abortusz tilalma). Tehát a „katolikus állam” elméleti szinten továbbra is kívánatos. Ezt az álláspontot XI. Pius pápa képviselte erőteljesen a totalitárius rendszerekkel szemben; Krisztus királyságának eszmei tartalma is ez. A Szentszék nem adta fel teljesen azt az igényt, hogy az egyház történelmi előjogait törvényileg is biztosítsa, és így továbbra is konkordátumokban kívánja szabályozni egyház és állam viszonyát egy adott országban.

Történeti szempontból azonban a *status quo* alakította ezt az ideált, vagyis egyrészt a plurális demokráciák, másrészt pedig a totalitárius diktatúrák: látva, hogy mi történik akkor, amikor az állam a katolikus egyházon kívül véli megtalálni az igazságot, sok katolikus számára kívánatossá tette a vallási-ideológiai szempontból el nem kötelezett államot, kizárva így a legitimista (királypárti) álláspontot és a „katolikus állam” gondolatát. A pápai tanítóhivatal a XX. században ezekre a történelmi eseményekre reflektálva jutott el annak elméleti tisztázásáig, hogy a demokrácia, amennyiben nem szakad el az erkölcstől, elfogadható államforma. Fontos továbbá a II. vatikáni zsinat tanítása a vallásszabadságról (*Dignitatis humanae*), eszerint ugyanis az állam nem korlátozhatja az egyén és a közösség szabad vallásgyakorlatát, mert az az embernek az Istentől kapott méltóságán alapszik (akkor is, ha té-

ves ez a vallás). Mindez azt eredményezi, hogy jelenleg nincs arról konszenzus, hogy például milyen államforma a legmegfelelőbb a katolikus egyház számára, illetve nem is létezik egységes ~. Megemlítendő azonban, hogy a katolikus egyház társadalmi tanítása konkrét irányelveket ad arról, hogyan kell katolikusoknak a politikában részt venniük (→katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom után).

Amerio, Romano: *Iota Unum. Studio delle variazioni della Chiesa Cattolica nel secolo XX* („Egy ióta: tanulmány a katolikus egyház XX. századi változásairól", 1985, 2009; a.: *Iota Unum: A Study of Changes in the Catholic Church in the Twentieth Century*, 1999).
Duffy, Eamon: *Saints and Sinners* („Szentek és bűnösök", 2001).
Jedin, Hubert (szerk.): *Das Handbuch der Kirchengeschichte I–VII*. („Az egyháztörténet kézikönyve"), különösen VI/1.: Aubert, Roger et al.: *Die Kirche in der Gegenwart – Die Kirche zwischen Revolution und Restauration* („Egyház a jelenben: forradalom és restauráció között", 1971; a.: *The Church in the Age of Liberalism*, „Egyház a liberalizmus korában", 1981).
Simon, Yves: *Tekintély és társadalom* (1962; m. 2004).
Tomka Miklós és Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok* (é. n. [1993]).

DH

katolikus politikai mozgalmak →**politikai katolicizmus**

katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom után A XIX. század második felében a római katolikus egyháznak az ateizmus és a relativizmus, illetve az időközben megjelenő szocializmus ideológiájával kellett szembenéznie. Az előbbiek ellenében az egyház a lelkiismeret Istenhez, azaz az Igazsághoz kötött voltát hangsúlyozta, így XVI. Gergely *Mirari vos* kezdetű körlevelében (1832) tagadta a lelkiismeret Igazságtól eloldható szabadságát, s bírálta az előbbiek miatt a mértéktelen véleményszabadságot. E korban a filozófiai és morálteológiai érvelési keretet az isteni rendelésen nyugvó természetjogi gondolkodás jelentette. Az egyház a relativizmussal párosuló demokratikus eszmékkel szemben emelte fel szavát. IX. Pius a *Quanta cura* kezdetű körlevélben (1864) így tévesnek tartotta azt a nézetet, miszerint a népakarat önmagában a legfőbb törvény, hiszen ez tagadná az isteni és a természetjog érvényét, továbbá bírálta azt a hatalomközpontú felfogást is, hogy a politikában a tényeket puszta megtörténtük legitimálná. Védte az egyház illetékességét a hit dolgában, a *Syllabus*ában (1864) pedig az egyház függetlenségét az állami kormányzattal szemben, s állást foglalt az egyház szolgálatának biztosítása végett bizonyos világi, különösen a közoktatási funkciói mellett. Tagadta, hogy a köztársaság alkotmánya lenne minden jog forrása, amely így a természetjogot és az isteni jogot tagadná, s bírálta az egyház és az állam elválasztását, mert az az egyház evilági szolgálatát ásná alá. Elítélte a törvényes fejedelem elleni lázadást. Az egyháznak a társadalom erkölcsi rendje fölötti őrködésének felelőssége indította arra a pápát, hogy kijelentse: mindenfajta vélemény nyilvánosság előtti korlátlan kinyilvánítása erkölcsi romláshoz és közömbösséghez vezet. XIII. Leó a *Quod apostolici muneris* kezdetű körlevelében (1878) leszögezte, hogy az emberek egyenlősége az istengyermekségre való meghívottság legmagasabb méltóságában áll.

A kor legfőbb kihívása a szocializmus volt, amely a marxista formájában ateizmussal is párosult. A szocialistákkal szemben a pápa megfogalmazta a tulajdonjog emberi természetből fakadó jellegét. A *Diuturnum illud* kezdetű körlevélben (1881) azt írta, hogy az egyház nem foglal állást a helyes államformák kérdésében, a fontos az, hogy azok az igazságosságra és a közjóra irányuljanak. Tilos azonban, írta, olyan törvényt kiadni, olyannak engedelmeskedni, amely a természeti vagy az isteni jognak ellentmond. Az *Immortale Dei* kezdetű körlevelében (1885) kijelentette, hogy a hatalom Istentől és nem a néptől származik. Egy mérsékeltebb demokratikus részvételt még hasznosnak is tart, sőt, egyes helyzetekben az akár még kötelesség is lehet. Az elmondottakban a pápai dokumentumok jobbára a Szent Tamás-i politikai filozófia nyomdokain haladtak. A pápa az egyházi és a polgári hatalom közötti hatalommegosztást vallotta. A fenti okokból a korlátlan véleménynyilvánítást nem tekintette (állam)polgári jognak. A *Libertas praestantissimum* kezdetű körlevél (1888) nem kifogásolta a demokratikus kormányzás előnyben részesítését sem. A *Rerum novarum* kezdetű körlevél (1891) állást foglalt a magántulajdon természetjogi jellege mellett, így az állam azt csupán a közjó érdekében korlátozhatja. A keresztény szeretet azonban megköveteli, hogy a feleslegből adjunk a szűkölködőknek. A dokumentum részletesen taglalja a munkások jogait. Időközben az egyház és több katolikus

szociális-karitatív mozgalom tevékenykedett és emelte fel a szavát a munkások helyzetének javításáért, és a szocialista tanokhoz képest új, az ember igazi →méltóságán alapuló ember- és társadalomképet mutatott föl. XI. Pius a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikában (1931) a kezdeti olasz totalitárius törekvések közepette a →szubszidiaritás alapvető elvének érvényesülése, illetve a marxizmussal szemben az osztályharc helyett a foglalkozási ágak, →hivatásrendek együttműködése mellett szállt síkra. Hangsúlyozta, hogy a szocializmus eredeti értelmében az igazi kereszténységgel összeegyeztethetetlen. A Szent Offícium (XII. Pius) 1949-ben rendeletben jelentette ki, hogy a kommunizmus materialista és keresztényellenes, így nem megengedett az ilyen pártokba való belépés, azok támogatása. A testület (XXIII. János) 1959-ben kimondta: a kommunistákkal társuló vagy azokat támogató pártokra sem lehet a katolikusoknak szavazni.

A német nemzetiszocializmust pedig mint a kereszténységgel ellentétes újpogány doktrínát ítélte el XI. Pius 1937-ben a *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában. Bírálta benne a fajelméletet, illetve egy nép vagy az állam bármely formájának vagy képviselőjének – sokszor vallási terminusokba bújtatott – bálványimádását, amely hamis kultusz felforgatja az Isten által teremtett rendet.

A II. vatikáni zsinat utáni időszakban a természeti törvényen alapuló társadalomfilozófiától a személyközpontú morálteológia és morálfilozófia felé tolódott el némileg az egyház társadalmi tanításának hangsúlya. Ennek megfelelően XXIII. János pápa a *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában (1963) az emberi személy általános és sérthetetlen alapvető (természetes) jogait és a természetes erkölcsi törvényből fakadó kötelezettségeit vette számba. Az állam vezetőinek a polgárok lelkiismeretességére kell támaszkodniuk, azon kötelességérzetre, hogy mindenki tartozik saját munkájával hozzájárulni a köz javához. A dokumentum leszögezte, hogy az állami vezetők legitimációja a közjón alapszik, amely a személyre irányul. A személy jogaiból absztrahálva fogalmazta meg a nemzeti kisebbségek kollektív jogait, így a pápa kiállt a nemzeti kisebbségek jogai, de egyszersmind a nemzetközi dimenzióban érvényesítendő közjó jegyében egy egyetemes politikai tekintély szükségessége mellett is. VI. Pál a *Populorum progressio* kezdetű körlevelében (1967) kijelentette, hogy minden ember és a teljes ember fejlődése szükséges, ebben áll az egyház igazi, teljes értelmű humanizmusa. A szükségleteket meghaladó javakat az igazságosság jegyében a szükséges létminimummal nem rendelkezők használatára kell bocsátani. A forradalmat azonban, mivel az még nagyobb rosszat eredményez, szűk kivétellel ellenzi. A népek közötti →szolidaritást és a testvériséget hangsúlyozta. Az egyház nem annyira államban, hanem inkább politikai közösségekben gondolkodik az egészen kicsinytől a nemzetközi dimenzióig terjedően, s mindezekben érvényesek a közjó, a szubszidiaritás, az igazságosság, a szolidaritás és a testvériség elveinek követelményei. A Hittani Kongregáció (→II. János Pál) *Libertatis conscientia* kezdetű eligazítása (1986) kinyilvánította, hogy az emberi méltósággal szorosan összefügg a szolidaritás és a szubszidiaritás, továbbá hogy az egyház tanítása ellene van a szociális és politikai →individualizmus és a →kollektivizmus minden formájának. II. János Pál *Centesimus annus* kezdetű enciklikájában (1991) írta, hogy a szabad piacgazdaságnak komoly előnyei vannak, de magában rejti a piac „bálványozásának" veszélyét. A pápa nagyra értékelte a demokratikus rendszert, ami csak jogállamban és az „emberi személy helyes értelmezése alapján lehetséges". Az individualista gondolkodásmóddal szemben az elkötelezett szolidaritás és a felebaráti szeretet mellett állt ki. Míg évszázadokon keresztül az igazságos →háború ismérvei foglalkoztatták a katolikus természetjogi gondolkodókat is, a pápa többször hangsúlyozta: „Soha többé háborút!" A háború ugyanis nem lehet a konfliktusok helyes megoldási módja. Az egyház a →béke és a párbeszéd mellett szállt síkra a dokumentumaiban, de az egyes elmérgesedett politikai konfliktusokban is.

Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma* (2004; m. 2007).

Denzinger, Heinrich és Peter Hünermann (szerk.): *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (1991; m. 2004).

Tomka Miklós és Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok* (é. n. [1993]).

FJ

katolikus reform (ellenreformáció) A katolikus egyház válasza az 1517-ben kezdődő →reformációra. A katolikus erkölcsi és lelki megújulás azonban már jóval →Luther reformátori fellépését megelőzően kezdetét vette, számos főpap és a magukat megreformáló szerzetesrendek

tevékenységének köszönhetően (például a spanyol Jiménez de Cisneros bíboros, a páduai Santa Giustina bencés kongregáció és a németalföldi *devotio moderna*, amelynek alapművét, Thomas Kempis *Krisztus követésé*t [1427] →Pázmány fordította magyarra [1624]). A ~ jelentős ösztönzést nyert a trentói (trienti) zsinat (1545–1563) tanításbeli intézkedéseitől, illetve a pápaság által kifejezetten az egyház erkölcsi megreformálására és a protestantizmus terjedése ellen irányuló reformjaitól, amelyeknek konkrét megvalósítása, sikere nagyban függött a világi uralkodóktól. A ~ tehát belső megújulást feltételezett, miként Hubert Jedin katolikus történész korszakos műve, a *Katholische Reformation oder Gegenreformation?* („Katolikus reformáció vagy ellenreformáció?", 1946) a címével is kiemeli.

Pápai szinten a ~ III. Pál pápaságával (1534–1549) kezdődött: újraalapította az inkvizíciót (mai utóda a Hittani Kongregáció), megújította a bíborosi testületet, új rendeket hagyott jóvá (1540: Jézus Társasága, a jezsuiták), és legfőképpen összehívta a trentói zsinatot. Ez egyrészt helyreállította az egyház tanbeli egységét, válaszokat adott a reformáció által felvetett dogmatikai kérdésekre (megigazulás és a jócselekedetek, a szentségek, a szentmise, a Szentírás és a szenthagyomány, az ősbűn, a püspöki hatalom mibenléte), jóllehet nem adott választ minden kérdésre (külön szentség-e a püspökség, a pápai primátus tanbeli és joghatósági tisztázása); másrészt helyreállította az egyház fegyelmi egységét (püspökök és papok kötelező helyben lakása); harmadrészt pedig létrehozta a katolikus konfessziót, ami kihatott az egész egyház életére, egyebek közt sokkal tudatosabb, oltáriszentség-központú vallásgyakorlatot eredményezett. A megújulás centralizációval is járt: V. Pius (1566–1572) egységesítette a liturgiát, és az egész egyházra kötelező katekizmust adott ki. Ezt a tanbeli és egyházfegyelmi egységet az újkorban centrifugális erők akadályozták (például a gallikanizmus).

Több történész a ~ban csak jogi és egyházfegyelmi vonatkozásokat látott, ennél a valóság sokkal tágabb: a trentói katolicizmus életerőről és kreativitásról tanúskodott. Új férfi és női rendek születtek (a jezsuitákon kívül a teatinusok, orsolyiták, angolkisasszonyok, piaristák, lazaristák, illetve a régi rendek reformágai: a kapucinusok, sarutlan kármeliták), megújult a teológia (a spanyol jezsuita Francisco Suárez és a domonkos Francisco de Vitoria), szentéletű pápák és püspökök működtek (V. Pius, Borromeo Szent Károly), új misztika jelent meg (Avilai Szent Teréz, Keresztes Szent János), új lendületet vett a misszió Európán kívül a katolikus királyok fennhatósága alatt, sor került a papság és a papnevelés megújítására (szemináriumok alapítása), a megújulás inspirálta a művészetet (manierizmus, barokk). Nem pusztán a katolicizmus vallási-politikai térnyeréséről volt szó, hanem Krisztus-központú lelki megújulásról is, amelyet leginkább Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlatok* (1548; m. 1663, 1931, 2013) című műve fémjelzett.

A →lutheri reformáció tartományi egyházak, illetve nemzeti egyházak létrejöttéhez vezetett, ahol a fejedelem vagy uralkodó az egyház feje is. A →kálvinizmus ugyanakkor a nemesség és a polgárság abszolutizmusellenes törekvései mellé is állt (Anglia, Hollandia, Magyarország). A ~ megvalósítása a katolikus királyoktól függött: Portugáliában és Spanyolországban az uralkodók – szent küldetésnek tekintve – saját maguk irányították a reformokat; Franciaországban a monarchia megszilárdulása együtt járt a ~ sikerével a XVI. század végétől. A →Habsburgok mindenhol erőteljes ellenreformációs politikát folytattak, de magukat a trentói reformhatározatokat csak a XVII. század elejétől kezdték alkalmazni országaikban. A jozefinizmus (vagy a latin országokban használt kifejezéssel juriszdikcionalizmus) azonban véget vetett a ~nak, s teljesen a felvilágosult abszolutista állam érdekeinek rendelte alá az egyházat.

A ~ neves teológusai, a domonkos de Vitoria, a jezsuita Suárez és Bellarmin Szent Róbert a politikai gondolkodás terén is megújulást hoztak. Az arisztotelészi és Szent Tamás-i alapokon állva de Vitoria elsőként beszélt →nemzetközi jogról, megalapozva a kialakuló nemzetállamok egyfajta →nemzetközi közösségét, miközben a pápának a világi ügyekben közvetett hatalmat tulajdonított, és szintén természetjogi alapon beszélt arról, hogy az amerikai őslakosoknak – emberi mivoltuk miatt – elidegeníthetetlen joguk van birtokaikhoz. De e hittudósok elismerték a kibontakozó nemzetállamok →szuverén voltát, ha a szót magát nem használták is, és szintén természetjogi alapon vitatták a királyi hatalom közvetlen isteni eredetének (a királyok isteni jogalapjának) →abszolutista tanát, szerintük ugyanis a hatalmat Isten a népnek adta, amely azonban azt átruházta a kormányzatra, és bizonyos körülmények között szembe is szállhatott zsarnoki uralkodó-

jával. Az olasz Giovanni Botero az →államérdek Machiavelli-féle elméletét fogalmazta újra katolikus-keresztény erkölcsi elveknek megfelelően.

Hsia, Ronny Po-chia: *The World of Catholic Renewal, 1540–1770* („A katolikus megújulás világa", 2005). Tusor Péter: *A barokk pápaság* (2004).

DH

Kekes, John (1936–) Magyar származású amerikai erkölcs- és politikai filozófus. 1956-ban hagyta el Magyarországot, jelenleg a State University of New York at Albany professor emeritusa. Erkölcsfilozófiai műveiben központi helyet foglal el a jó élet kérdése, de foglalkozik a pluralizmus melletti erkölcsi érvekkel, valamint a gonosz problémájával is. Magyarul is megjelentek legfontosabb politikai filozófiai munkái *A liberalizmus ellen* (1997; m. 1999), illetve *A konzervativizmus ésszerűsége* (1998; m. 2001). Az előbbiben a korunk meghatározó eszmeáramlatának tekintett – többek között a →Rawls és Ronald Dworkin nevével fémjelzett – egalitárius →liberalizmus átfogó bírálatát adja; az utóbbiban vitába száll azzal a nézettel, amely szerint a konzervatív politikai filozófia nem fejthető ki rendszeres formában, és felsorakoztatja a →konzervativizmus erkölcsi magasabbrendűsége melletti érveket. A politika középpontjába az erkölcsöt helyezi; a jó politikai berendezkedés, illetve a helyes politikai elvek próbája véleménye szerint az, hogy mennyiben segítik elő a „jó élet" megvalósítását. A kortárs liberalizmus elbukik ezen a próbán, mert az →egyenlőséget helyezi előtérbe az erkölcsi érdemmel szemben, és nem számol kellő mértékben a gonosz jelenlétével. A ~ által vallott szekuláris, a transzcendens vagy metafizikai megalapozottság minden formáját elvető (→Arisztotelész, →Hume és Oakeshott nyomdokain haladó) konzervativizmus fő jellemzői a szkepticizmus, a pluralizmus, a tradicionalizmus és a pesszimizmus. Ezek mindegyike két szélsőséges nézet (racionalizmus és fideizmus, abszolutizmus és relativizmus, egyén és társadalom, tökéletesíthetőség és romlás) közötti köztes álláspontot képvisel, és ~ véleménye szerint együttesen a konzervativizmus politikai erkölcsének legerősebb változatát alkotják.

További művei: *A gonoszság gyökerei* (2007; m. 2007); *Az egalitarizmus illúziói* (2003; m. 2004); *How Should We Live? A Practical Approach to Everyday Morality* („Hogyan kell élnünk? Mindennapi erkölcs gyakorlatiasan", 2014); *The Human Condition* („Az emberi állapot", 2010).

MT

Kelet Földrajzi-csillagászati kifejezés: égtáj-világtáj, ahol „a Nap felkel"; leginkább azonban kulturális-civilizációs és politikai-ideológiai fogalomként használatos. ~ (l. *oriens*) és →Nyugat (l. *occidens*) szellemi-politikai szembeállítása a Római Birodalom kettéválására, majd a római (katolikus) és a bizánci (ortodox) egyház nagy szakadására, a szkizmára (1054) megy vissza, és ebből meríti alapvető társításait (pragmatizmus – lelkiség, testületi – egyeduralkodói döntéshozatal, újítás – hagyománykövetés stb.). A Nyugat számára a ~ mindig is egyfajta *orientációs* pontot jelentett, amelyhez mérve megfogalmazhatta önmagát. A ~ a keresztes hadjáratok után kezdte magában foglalni a Levantét ('kelet'), Arábiát és az →iszlám világot, majd főként a nagy felfedezésektől Belső- és Dél-Ázsiát, a kínai birodalmat és a távol-keleti népeket. Így ma kulturálisan leginkább a ~i vallásokkal (hinduizmus, buddhizmus) és filozófiákkal (taoizmus, konfucianizmus) azonosítják, amelyek bár különböznek, mégis karakteresen szemben állnak a „nyugati" vallásokkal-civilizációkkal. Számukra a legfőbb és örök létező a természetfölötti, személytelen világelv vagy törvény, amelyet személyes tapasztalatok és intuitív bölcsességek révén lehet megismerni. Szemléletük alapvetően statikus, a történelem menetét ciklikusnak vélik, a társadalmi együttélést szigorúan szabályozzák, a közösséget, családi kötelékeket, hierarchiát, kötelességtudást és önfeláldozást előbbre valónak tartják.

Napjainkban →Japán, →Kína, Dél-Korea, Malajzia gazdasági növekedését látva a ~ modellként (például: „kínai modell"), a nyugati fejlődés alternatívájaként jelenik meg. A siker „keleti jellege" az „ázsiai értékekben", például a szigorú munkaetikában és az elit technokrata jellegében, illetve az állam domináns, „gazdaságfejlesztő és -irányító" szerepében rejlik.

A Nyugat kezdetben az ortodoxia, utóbb a →hidegháború, a Szovjetunió és az általa uralt szocialista tábor (a „keleti blokk") révén a ~hez sorolta Kelet-Európát és a Balkánt (bár ebben az összefüggésben nem az *oriens* különböző nyelvi változatai, hanem az *East*, *Est*, *Ost* használatosak). Noha a kétpólusú világrend megszűnésével ez az értelmezés okafogyottá vált, a szóhasználatból korántsem esett ki.

Magyar vonatkozásban a fogalomnak külön jelentősége van. A magyarság ~ről vándorolt a Kárpát-medencébe, ~i „származása” máig őrződik nyelvi elszigeteltségében (→magyar nyelv), és ez a tudat beépült a döntően nyugati mintakövető nemzettudatba. A ~ fogalma visszatérő kérdése a magyar politikai gondolkodásnak – akár a →magyar politikai alkatról, akár az ország regionális mozgásteréről esik szó is. IV. Béla a tatárjáráskor III. Ince pápához segítségért folyamodó levelében azt írta, hogy az országot a Nyugat és ~ határvonalát képező Duna, „az ellenállás vize” választja ketté, és itt kell megvédeni a Nyugatot a ~i pogányok támadásaitól. A Római Birodalomhoz tartozó Pannónia és a ~i magyarok elfoglalta Hunnia hagyományos szembeállítása szintén ebbe a képzetkörbe tartozik. Utóbb →Széchenyi és Kossuth vitájában is előkerül ez az ellentétbe állítás: az előbbi a fejlődés alapján és a ~ről hozott sajátosságaink kifejlesztése révén látta megvalósíthatónak a nemzeti elvet, a hatalmas szláv és germán tömb közé ékelődött magyarság helyzetére rámutatva pedig óvatosságra intett; míg az utóbbi az érzelem erejétől elragadtatva, a →forradalom romantikus gesztusával kívánta megvalósítani az ideáljait, és hitt abban, hogy a demokratikus elvek idővel kibékítik majd a nemzetiségi ellentéteket.

A XIX–XX. század fordulóján és az 1920-as évektől különös erővel tört felszínre a magyar ~-kultusz, s azon belül a turanizmus. Ez az irányultság sokfelé elágazott, s több forrásból táplálkozott: a romantikának a kereszténységgel és/vagy a felvilágosult racionalizmussal kapcsolatos elégedetlenségéből, a nemzeti alkat meghatározására irányuló törekvésekből, illetve az ezeréves államiság biztonságérzete keltette birodalmi ábrándból, a kis népek nagyhatalmakkal szembeni szabadságharcos ellenszenvéből (→kuruc–labanc) és a →Trianon miatti nyugatellenességből. Egyúttal a soha igazán meg nem kérdőjelezett nyugati mintakövetés problémáit juttatta kifejezésre, többnyire felszínesen. Konzervatív bírálatát →Szekfű és az egyházak fogalmazták meg. A marxista szemlélet, noha a magyar nemzetiszocializmus egyes tételeit átvette, tiltotta. Ebből is fakad mai népszerűsége.

Az eredetkeresés indítéka nem egy magyar tudóst lendített a nemzetközi ~-kutatás élvonalába (Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin, Stein Aurél, Zichy Jenő, Lóczy Lajos, Germanus Gyula, Baktay Ervin), ami tudományos igényű műhelyeket teremtett. A magyar kultúra ősi, archaikus és pogány elemeinek a felfedezése a romantika óta – Vörösmartytól Adyn át Juhász Ferencig és tovább – állandó témája a magyar irodalomnak, Bartók révén a zenének.

Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története* (2016).
Ferguson, Niall: *Civilizáció: A Nyugat és a többiek* (2011; m. 2011).
Glasenapp, Helmuth: *Az öt világvallás* (1972; m. 1987).
Said, Edward W.: *Orientalizmus* (1994; m. 2000).
Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III.* (2009–2018).
Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában* (1999).

AG

kelet-közép-európai liberalizmus →**liberalizmus**

kelet-közép-európai szélsőjobboldali mozgalmak A totalitárius eszmék e változatai rendszerint olyan →modernizációs törekvéseket jelentenek, amelyek premodern gondolkodásmódokhoz folyamodnak. Míg a nyugati →nemzetiszocializmus és →fasizmus fenntartotta a magántulajdont, a keleti változataikban erősebben érvényesült az igazságtevő-egyenlősítő szándék. Igaz, a ~ egyike sem tudta elképzeléseit maradéktalanul megvalósítani, mert önállóan nem jutott hatalomra. A térség legerősebb ilyen szervezete, a román Vasgárda (hivatalosan: Mihály Arkangyal Légiója) azzal tűnt ki, hogy minden másnál jobban be tudta építeni a vallást, a görögkeleti ortodoxiát a maga világszemléletébe, miközben ettől a pátriárka elhatárolta magát. Amikor a Vasgárda népszerűsége tetőpontjára ért, a király a maga félfasiszta diktatúrája erejével betiltotta, a vezérkarát megtizedelte, de a meggyilkolt vezető, Corneliu Zelea Codreanu karizmája elég erős volt ahhoz, hogy 1940-ben az új diktátor, Ion Antonescu maga mellé vegye a vasgárdistákat a hatalomba, jóllehet utóbb a bosszúgyilkolásaik miatt fegyveres erőket vetett be ellenük. A Vasgárda hatalomba való beépülése azzal is járt, hogy 1940–1944 között a Romániához akkor tartozó területeken élő zsidóság felét (280–380 ezer embert) pogromok és deportálások útján – német támogatással, de megszállás nélkül – megsemmisítették. Másutt totalitárius-fajüldöző politikai erők csak a Harmadik Birodalom aktív támogatásával tudtak hatalomra kerülni (Szlovákia, 1939;

Horvátország, 1941), a magyar konzervatív elit pedig számos engedménnyel (a zsidótörvényekkel) igyekezett elhárítani a szélsőjobboldali hatalomátvételt és/vagy a német megszállást – sikertelenül (1944. március, október).

1945 után a szélsőjobboldal hatása minimálisra csökkent. Bár nem egy példát találunk arra is, hogy a kommunista párt – saját tagság híján – magába szívott szélsőséges jobboldali elemeket (a lengyel ONR-ből [*Obóz Narodowo Radykalny* 'Nemzeti Radikális Tábor'], a kisnyilasok közül Magyarországon).

1989 után szélsőségesen radikális, végletesen rasszista totalitárius pártok nem éledtek föl Kelet-Közép-Európában, inkább csak radikális nemzeti mozgalmak alakultak meg, idegengyűlölő, nyíltan vagy burkoltan antiszemita jelszavakkal, jelképekkel fellépve. Ezt az átmenet során nehezebb helyzetbe került társadalmi csoportok elégedetlensége, a széles rétegek lecsúszására válaszoló nacionalista kompenzáció magyarázza. Egyik-másik, e kategóriába tartozó politikai erő rövid ideig játszott némi szerepet a politikai életben: a Szlovák Nemzeti Párt (kormánykoalícióban is részt vett), a Szerb Radikális Párt, a Szlovén Nemzeti Párt, a cseh Republikánus Párt, a magyar →MIÉP, később a →Jobbik, a lengyel Samoobrona ('Önvédelem', szintén szerepelt kormánykoalícióban), a Horvát Igazság Párt vagy a Nagy-Románia Pártja. A Vasgárda már csak nosztalgiamozgalom maradt (2015-ben a jelképeit is betiltották). Ezen erők „karrierje" az eddigi tapasztalatok szerint viszonylag rövid ideig tartott, nem volt meghatározó jelentőségük országuk politikájában, és programjuk a megvalósítás közelébe egyszer sem került. A térség ma nem melegágya a politikai szélsőségeknek.

Backes, Uwe és Patrick Moreau (szerk.): *The Extreme Right in Europe: Current Trends and Perspectives* („A szélsőjobboldal Európában: mai irányzatok és távlatok", 2011).
Miskolczy Ambrus: *A Vasgárda 1927–1937* (2015).
Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták* (2013).

KGyCs

kelet-közép-európai szociáldemokrácia →**szociáldemokrácia**

Kemény Zsigmond, báró (1814–1875) Író, közíró, szerkesztő, politikus. A nagyenyedi református kollégiumban tanult, tanára volt Köteles Sámuel és Szász Károly, az erdélyi reformkor meghatározó gondolkodói. 1841 és 1843 között az erdélyi reformellenzék lapjának, az *Erdélyi Híradó*nak a szerkesztője, →Erdély legkövetkezetesebb liberális reformpolitikai programjának a kidolgozója; 1847-ben a *Pesti Hírlap* cikkírója, a Batthyány-kormány kinevezése után az év végéig Csengery Antallal együtt szerkesztője. Wesselényi Miklós híve és barátja, Pestre költözése után Széchenyi István politikáját támogatta, de kötődött a centralistákhoz is; egyik ellenzéki csoporttal sem azonosult maradéktalanul. →1848-ban országgyűlési képviselővé választották. Mindvégig, Aradig követte a kormányt és az országgyűlést, de a Birodalommal való kompromisszum megkötésére törekvő Békepárt tagjaként. A Szemere-kormány idején minisztériumi tanácsos, része volt a zsidóemancipációs törvény kidolgozásában – ez volt a magyar országgyűlés által elfogadott utolsó törvény. A bukás után néhány hónappal föladta magát, ügyét a katonai kormányzat 1850-ben megszüntette. 1855–1856-ban, 1857–1859-ben, majd 1860–1869 között a *Pesti Napló* szerkesztője, a lapot a „Deák-párt" szócsövévé tette, cikkeivel magyar részről a →kiegyezés egyik legfontosabb előkészítője lett. 1865-től országgyűlési képviselő, 1867-től a Kisfaludy Társaság elnöke.

A reformkor utolsó éveiben a népképviseleti országgyűlés létrehozását és a felelős kormány kinevezését támogatta, az úrbéri rendszert, a közteherviselést és a sajtószabadságot követelte. 1848-ban az önvédelmi harc híve, 1849-ben az ellentétek lehetséges tompításáé. Első politikai munkájában a megyerendszer avultságát és a követválasztások visszaéléseit bírálta (*Korteskedés és ellenszerei*, 1843, 1844), anélkül azonban, hogy a megyét a történelem lomtárába utalta volna. Programja döntően eltért Wesselényiétől és a Kossuth vezette municipalista többségétől, amely a megyei autonómiákra alapozta az ellenzéki politikát; a centralistákéhoz közelített, de nem tartozott az utóbbi csoportba sem. Ez időben tudatosította a nemzedéke céljaiban rejlő ellentmondást – „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bizottság érdekei olykor meghasonlanak" (*Korteskedés és ellenszerei*, 1843–1844) –, amelyet a nemzetiségekkel való érdekegyeztetés révén próbált enyhíteni. Ebben a speciális erdélyi szempontok jelennek meg – 1847-es Pestre költözésének és a *Pesti Napló*nál való elhelyezkedésének is az a magyarázata, hogy látta, a magyarországi

politikusok többnyire figyelmen kívül hagyják Erdély sajátos problémáit.

Mindvégig számításba vette a külpolitikai szempontokat: a szabadságharc idején azt remélte, hogy Ausztria belép a →német egységbe, és a perszonálunió révén Magyarország is ehhez fog kapcsolódni, mert ezzel vélte ellensúlyozhatónak a pánszláv kibontakozást. A bukás után írt röpirataiban (*Forradalom után*, 1850; *Még egy szó a forradalom után*, 1851) részben Bécset akarta meggyőzni arról, hogy a magyar nép forradalmi lelkesedésének híján az önkényuralom megszüntethető, részben a magyar társadalmat serkentette munkára és összefogásra, s amellett érvelt, hogy a germán és a szláv népek között ütköző államra van szükség – erre pedig Magyarország volna alkalmas a Monarchia részeként. Az utóbbi munkában a magyar politikai nemzet koncepciója jelenik meg. Az 1850-es évek elején Wesselényi Miklósról és Széchenyi Istvánról írt politikai portréi az „önösszeszedést" szolgálták; ezek egyben a magyar életrajzi esszé alapszövegei. A *Pesti Napló*ban közölt publicisztikájában az 1850-es években főleg a külpolitika eseményeit kommentálta, részben azért, mert nem akart esélyt adni a cenzúrának a belpolitikai témájú cikkekbe való beavatkozásra, részben pedig azért, mert Magyarország sorsát sosem tartotta függetleníthetőnek az „európai súlyegyen"-től. Hitt a passzív rezisztencia eredményességében; az októberi diploma kiadása után környezetével részt vett a felélénkülő politikai életben. Az 1861-től →Deák Ferenccel, →Eötvös Józseffel, Csengery Antallal kialakított és a *Pesti Napló*ban közvetített koncepciója szerint a kiegyezés alapja az örökös tartományokkal való együttműködés a Pragmatica Sanctio ('megmásíthatatlan uralkodói végzés' a Habsburg-ház nőági örökösödéséről és a magyar rendi alkotmány fenntartásáról, 1723) alapján és az 1848-as törvények maradéktalan betartásával. A →kiegyezés idején, amikor Kossuth híres *Kasszandra-levelé*ben bírálta az új államjogi konstrukciót, Deák nem válaszolt a volt kormányzónak. Ezt tette meg ~: *Nyílt válasz Kossuth nyílt levelére* című cikksorozatában indokolta a kompromisszum szükségességét, bizonyítván, hogy Kossuthnak a →dunai államok konföderációjára vonatkozó terve még kevesebb biztosítékot nyújt a magyar önérvényesítésre, mint a Monarchia – nem beszélve arról, hogy létrehozása érdekében háborút kellene kirobbantani. 1867-től a kormányt védte a kiegyezést ellenző baloldallal szemben.

Az 1850-es években vezércikksorozatok formájában közölt tanulmányaiban tisztázta az irodalom és társadalom kapcsolatát, a műfaji-műnemi határok megoldatlan kérdéseit. A magyar széppróza egyik legnagyobb alakja, társadalmi és történelmi regényei (*Özvegy és leánya*, 1855–1857; *Zord idő*, 1858) hidat képeznek a romantika és a realizmus között.

Művei: *Báró Kemény Zsigmond összes művei* (1896–1907); *Kemény Zsigmond művei* (1967–); Benkő Samu (szerk.): *Kemény Zsigmond naplója* (1966, 1974); Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Eszmék és jámbor óhajtások. Válogatott publicisztikai írások* (2014); Papp Ferenc (szerk.): *Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái* (1914); Pintér Borbála (szerk.): *Kemény Zsigmond levelezése* (2007).

Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond I–II.* (1922–1923). Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond* (1989, 2007); uő (szerk.): *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára* (2014).

FTG

képviselet (l. *repraesentatio*) Ténylegesen jelen nem lévő személy vagy dolog valamilyen formában és mértékben történő megjelenítése, újbóli *prezentálása*, mintegy „láthatóvá" tétele, ami a „jelen nem levés" és a „jelenlevés" kettősségét hordozza magában. Egyrészt megkülönböztet és elválaszt (képviselt személy/dolog – ~), másrészt közelít és azonosít (vizualizálja, megjeleníti a ~ tárgyát). A reprezentáció eredetileg a színdarabokban jellemek megjelenítésére vonatkozott (*persona*), illetőleg sajátos jogügyletek megvalósítását, majd általános értelemben a helyettesítési joggal való felruházást jelentette.

A politikai ~ emberek közötti viszonyt jelent, adott közösség (szövetségi rendszer, ország, település) akaratának, érdekeinek ~ét. Alapvetően a parlamentekben, önkormányzatokban való részvételre vonatkozik. Sem az ókori Hellászban, sem Rómában nem volt ismert, később a XIII. században a középkori parlamentek kibontakozásával alakult ki és intézményesült. A ~ az amerikai és a francia forradalmakat követően válik az emberi jogok szerves részévé. A nép~ a modern →parlamenti demokráciák alappillére. A demokratikus képviselő-testület felfogható a társadalom „mikrokozmoszaként" vagy a nemzet „valódi akaratának kifejezőjeként". Az előbbi mennyiségi, jelenre vonatkozó *statisztikai*, az utóbbi jövő telje-

sítményre utaló *akarati* vagy *érdek*~. A demokratikus ~ választással történő *megbízás*ból jön létre. A megbízó és megbízott közötti sajátos viszony, amelyben a megbízott kötelezettsége a választópolgár akarata szerint eljárni. Fölmerülhet a kérdés, hogy mennyire lehet megkötni a képviselőt utasításokkal, és mekkora, milyen jellegű eltérés engedhető meg a megbízó akarata és a meghatalmazott cselekedetei között. A képviselő lehet adott megbízást teljesítő küldött vagy saját belátása szerinti *felelős döntéshozó*, akinek szerepköre túlmutat a képviselő–képviselt közvetlen viszonyán. A modern demokráciákban a képviselők *együttesen* jelenítik meg a nép akaratát, s e *kollektív* ~ magával hozza a testület tagjai közötti sajátos interakciót is: egyrészt a *munkamegosztás*t (nagyobb területeken), másrészt az *együttműködés*t (közös célok érdekében).

Pennock, James R. és John W. Chapman (szerk.): *Representation* („~", 1968).
Pitkin, Hanna F.: *The Concept of Representation* („A ~ fogalma", 1972).
Pócza, Kálmán: *Parlamentarismus und politische Repräsentation* („Parlamentarizmus és politikai ~", 2012).

NL

kereskedelem A javak önkéntes cseréje, ami – illetve aminek a lehetősége – több okból is értéket teremt. Egyrészt az önkéntes cserében mindig különböző értékkel rendelkező javak találnak új gazdát, s ahhoz a félhez kerülnek, aki többre értékeli azokat, így a benne részt vevő felek személyes értékelése szerint a csere révén gyarapodnak. Másrészt a ~ elősegíti a specializációt, és így közvetve növeli a termelés hatékonyságát. Lehetővé teszi, hogy az egyének vagy az országok (→szabad ~) arra a tevékenységre szakosodjanak, amelyet viszonylag hatékonyan vagy kisebb hatékonysági hátránnyal tudnak termelni. Nem kell tehát abszolút értelemben „jobbnak" lenniük ahhoz, hogy hasznot húzzanak a ~ből, mert komparatív előnye mindenkinek és minden országnak van (az ez alóli kivétel csak elméleti érdekesség). A ~ azt is lehetővé teszi, hogy egy-egy földrajzi területre koncentrálódjon egy-egy jószág termelése, így aknázva ki a növekvő kibocsátásból származó költségelőnyöket (méretgazdaságosságot). A komparatív előnyök elve azt jelenti tehát – ahogy Jonathan Sacks korábbi londoni főrabbi fogalmaz –, hogy a piac mint kevéssé magasztos kontextus magasztos üzenetet hordoz: azt, hogy az emberek közötti – sokszor inkább átoknak tűnő – különbözőség a ~en keresztül képes áldássá válni.

A ~mel szembeni megvetés és gyanakvás a cserének éppen abból a jellemzőjéből származik, hogy a javak fizikai megváltoztatása – „igazi munka" – nélkül hoz létre értéket. Ráadásul mivel a ~et általában pénz közvetíti, illetve különböző pénzügyi eszközökkel finanszírozzák, az ezekkel kapcsolatos nem kevés tévhit és gyanakvás a ~et is sújtja.

A ~ az emberi civilizációval egyidős, sőt a ~re való hajlam talán az embert az állatvilágból kiemelő egyik egyedi tulajdonság: „Soha és senki nem látott még állatot, mely… a másiknak azt akarta kifejezésre juttatni: ez az enyém, ez a tiéd, hajlandó vagyok ezt amazért odaadni" (Adam Smith).

Hayek, Friedrich A. von: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései* (1988; m. 1992).
Heyne, Paul, Peter Boettke és David Prychitko: *A közgazdasági gondolkodás alapjai* (2003; m. 2004).
McCloskey, Deirdre N.: *Bourgeois Virtues. Ethics For an Age of Commerce* („Polgári erények: Etika a kereskedelmi korszakban", 2006).
Ridley, Matt: *A józan optimista: a jólét evolúciója* (2010, m. 2012).
Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776; m. 1891, 2011).

CzP

kereskedelempolitika Egy kormányzatnak a belföldi és nemzetközi áruforgalommal kapcsolatos céljai, elvárásai, cselekvési lehetőségei, magatartása és az ezekhez rendelt eszköz- és intézményrendszere. Az államok arra törekszenek, hogy gazdasági növekedésüket és termelésük jövedelmezőségét termékeik külpiacon történő értékesítésével is elősegítsék, illetve a termeléshez, valamint a lakosság megfelelő életkörülményeinek biztosításához szükséges, ám belföldön nem – vagy nem gazdaságosan – fellelhető árucikkeket jutányos áron külföldről beszerezzék. Ezért a ~ a hazai gazdasági célok megvalósításának is a nélkülözhetetlen eszköze. A ~ egyik ágazatának a legfőbb célja a hazai termelők védelme, avagy piacvédelem (→protekcionizmus), míg a vele ellentétes gazdaságpolitikai felfogás a kereskedelem szabadságát hirdeti (→szabadkereskedelem). Ennek legfontosabb eszköze a vám, amelynek mai

értelemben vett gazdasági és ~i funkciója a XV. századtól jelent meg. Különösen a modern korban az államok belső szabályozásokkal, a forgalomba hozható cikkekkel szembeni, látszólag objektív előírásokkal is védik piacaikat (nem vám jellegű akadályok). A piacvédelmi eszközöket kiiktatja a szabadkereskedelem, amelyet az államok két- vagy többoldalú szerződésekben biztosítanak egymás számára, noha van egyoldalú szabadkereskedelem is, és komoly közgazdasági érvek szólnak mellette. A szabadkereskedelem ugyanakkor többnyire nem vagy csak részben érinti az exportpromóciót, az exportképességek állami eszközökkel (például gazdasági diplomáciával vagy exportfinanszírozó bankok állami támogatásával) történő fejlesztését.

Egy állam ~ja a kereskedelembe való beavatkozásának mértéke szerint semleges vagy aktivista. Az →Európai Unió vámuniót alkot, ami egyrészt a tagállamok közti vámok eltörlésével, másrészt a nem vámjellegű korlátokat lebontó közös versenyszabályokkal, harmadrészt az unión kívüli partnerek irányában közösen megkötött kereskedelemszabályozási (szabadkereskedelmi) megállapodásokkal jár. A globális ~ intézményrendszerének fő eleme az 1995-ben alakult WTO (*World Trade Organisation*, →Világkereskedelmi Szervezet). Az ennek keretében zajló, ún. világkereskedelmi tárgyalások célja a szabadkereskedelem elősegítése mellett annak biztosítása, hogy a nemzetgazdaságok külkereskedelmi mérlege (kivitelük és behozataluk aránya) ne térjen el egymástól szélsőséges mértékben, s így elkerülhetőek legyenek a világgazdaságot sújtó válsághelyzetek. A szabadkereskedelem terén való gyorsabb előrelépés érdekében regionális szabadkereskedelmi tárgyalások kezdődtek, például az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok között a Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP), illetve több ázsiai ország és az Egyesült Államok között a Csendes-óceáni Partnerség (TPP) létrehozásáról. A ~ napjainkban a nemzetközi élet szereplői közötti viszony egyik legfontosabb témája, ezért a nemzetközi kereskedelemszabályozási tárgyalásokban való részvételünk 2010-ben, teljes külgazdaságunk 2014-ben integrálódott a külpolitika intézményrendszerébe.

Huszár Ernő: *Nemzetközi kereskedelempolitika* (1994).
Kárpáti László és Lehota József: *Kereskedelmi ismeretek* (2007).
Krugman, Paul R. és Maurice Obstfeld: *Nemzetközi gazdaságtan: elmélet és gazdaságpolitika* (1987; m. 2003).
Woolcock, Stephen: *European Union Economic Diplomacy: The Role of the EU in External Economic Relations* („Uniós gazdasági diplomácia: Az EU szerepe a külgazdasági kapcsolatokban", 2012).

NZs

keresztény államfelfogás A →kereszténység →államról való gondolkodásának több, egymással összefüggő és szerves fejlődést mutató irányzata az elmúlt két évezred során. Ahogyan az államot megkülönböztetjük a →társadalomtól, úgy a ~t is elkülönítjük a kereszténység társadalmi tanításától (→katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom óta). A ~ a kereszténység és állam kölcsönhatása nyomán bontakozott ki egyazon szellemi fejlődés eredményeként; a klasszikus államfelfogás lényegesen megváltozik a kereszténységben, s maga a kereszténység is átalakul az állammal való kapcsolata során (→állam és egyház). A klasszikus állam, ahogyan például →Platón, →Arisztotelész vagy →Cicero munkáiban látjuk, térben kozmikus, időben ciklikus, hatókörben ökumenikus →közösség. Ezzel szemben a ~ feltételezi a trinitárius monoteizmust, térben globális, időben lineáris-eszkatologikus (a közelgő világvégre irányuló), hatókörben az evangéliumra elhívottak közössége. A ~ alapkérdése a keresztény értelemben vett evilági politikai →állam és a természetfeletti viszonya (→Isten). E kérdés megválaszolása a politikai-társadalmi tanítást is formálja, ám az utóbbi elsősorban a társadalom immanens, míg az előbbi a transzcendens vonatkozásával foglalkozik. Az alapkérdés (I.) további kérdésekre bontható: II. Miben áll a közösség és a természetfeletti viszonya? III. Mi jellemzi a →személy és közösség, a személy mint állampolgár és a személy mint hívő viszonyát? IV. Mi az állam egészleges értelme a kereszténység szempontjából?

I. Az Újszövetségben Jézusra alkalmazott „Khrisztosz" kifejezés eredete az ószövetségi „messiás", „felkent", ti. az istenségnek szentelt, ennek jeleként olajjal felszentelt uralkodó vagy főpap. A bevett nézet szerint Jézus krisztusi minősége elsősorban papi felkentségére vonatkozott, de többen az Isten által kiválasztott uralkodót látták benne (Mt 27,37). Az Újszövetség a keresztény közösség és a politikai →hatalom éles ellentétéről tanúskodik, amit a keresztények üldözése

fejez ki. Ám már Jézus egyes mondásaiban megjelenik a lojalitás követelménye (Mt 22,21). Pál szavai: „Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak" (Róm 13,1–7) pedig lehetővé tették a kereszténység politikai státusának fokozatos rögzítését, noha nem szüntették meg a túlvilági és az evilági feszültségét. A hivatalos államvallási pozícióba emelt kereszténység hamarosan kialakította azt a politikai teológiát, amelynek legbefolyásosabb szószólója a keresztény monoteizmus és a császári →monarchia szoros kapcsolatát hangsúlyozó Euszébiosz volt (260–340 körül). Miként Wolfhart Pannenberg megjegyzi, a korai kereszténység monarchisztikus felfogásának teológiai alapja nem közvetlenül a szentháromságtan, hanem „a Logosz (vagyis a megdicsőült Krisztus) földi tükörképe" a császár személyében (*Systematische Theologie*, 14, § 2). Ezt a harmonikus képet azonban a legkorábbi időszaktól kezdve árnyalta a ~ prófétai vonása, az ószövetségi próféták világi hatalommal szemben tanúsított kritikus magatartásának és Jézus tulajdon prófétai küldetésének öröksége. A keresztény közösség, „Isten választott népe", az „új Izrael" a természetfeletti rendben gyökerezik, az üdvösség ígéretében él, és ezért felette áll az evilági →rendnek s hatalomnak.

Az „Isten állama" (*civitas Dei*) és a „földi állam" (*civitas terrena*) feszültségét különösen éles megvilágításba →Szent Ágoston helyezte. Ő a trinitárius monoteizmusból indult ki, amelynek a tükröződését az →emberben – az értelem-emlékezet-akarat hármasságában – is felfedezte. Az ő szemében mindez meghatározta az ember közösségi helyzetét: Isten beavatkozik a történelembe, létrehozza az egyház →eszkatologikus közösségét, amelynek fejévé a Szentháromság második személyét teszi; e közösség élesen elkülönül a →bűn fogságában leledző földi államtól, amelyet Ágoston az ördög államának (*civitas diaboli*) is nevez, noha a kettő áthatja egymást. A különbségük pedig csak a végítéletben lesz nyilvánvaló, amikor elválik egymástól a jó és a rossz, a búza és a pelyva (Mt 3,12). Ez a dualista felfogás már Ágostonnál is egységes keretbe illeszkedik, ti. az ördög Isten gondviselő hatalma alatt áll, amely a történelmet a bűn ellenére is beteljesíti. Hasonlóképpen →Aquinói Szent Tamás is úgy vélte, hogy a földi →törvény alapja egyfelől az Istenben fennálló „örök törvényen" (*lex aeterna*), másfelől a „természeti törvényen" (*lex naturalis*, →természetjog) alapul, amely az embert minden időben a →közjóra irányuló erényes cselekvésre indítja. A kettő között helyezkedik el a kinyilatkoztatott „isteni törvény" (*lex divina*). A törvények →hierarchiája egységes rendet képez: az állam alkotta, pozitív törvény részesedik az örök és az isteni törvényben; ezért az nem mondhat ellent az utóbbiaknak, összhangban kell állnia az ember természetes céljával, az Istenben való részesedéssel; ha pedig ellentétben áll az isteni renddel, elveszíti törvény jellegét, és eltörlése jogos (*Summa theologiae*, I, II, 93–95), de a közjó érdekében a zsarnok megölése is az (*In libros sententiarum Petri Lombardi*, 44, 2, 2, 5). Tamás →Arisztotelész államtipológiáját alapul véve a monarchiát tekintette a legjobb államformának, amennyiben az egyeduralkodó az isteni törvényt követi, és a legfőbb elvet, az →igazságosságot biztosítja.

Noha a nyugati egyház 410-et, Róma bevételét követően a kelet-római, majd Bizánci Császárságéhoz hasonló egységállam kialakítására törekedett, amelyben a világi uralkodó – a római pápa fennhatósága alatt – Isten „választottja", „földi helytartója", ennek megvalósítása csupán Nagy Károly uralkodása alatt sikerült (800–814). Itt is az a kettősség volt jellemző, amelyet Gelasius pápa *Duo sunt* kezdetű levelében (494) fejtett ki. A →„két kard" elmélete szerint az egyházi →tekintély (*auctoritas*) és a királyi hatalom (*potestas*) ahhoz hasonlóan különbözik, mint a római felfogásban a szenátus →méltósága és a magisztrátus végrehajtó hatalma (→tekintély). A voltaképpeni hatalom az egyházé (*sacerdotium*), noha a végrehajtás a világi uralomra (*regnum*) hárul. A *regnum* és a *sacerdotium* kettősségét az invesztitúraharcok végpontján a wormsi konkordátum (1121) rögzítette, amely szerint a római pápa minden világi hatalom fölött álló tekintély, de az egyes államok területén tevékeny püspökök politikai hivatásukat a világi uralkodó, míg lelki szerepüket a pápa jóváhagyásával teljesítik. E megállapodás a *regnum* és a *sacerdotium* kettősségét összetetten alakítja ki, és végeredményben a pápai autoritás égisze alá helyezi. Másfelől a *regnum* jogainak elismerése, illetve a keleti típusú egységállam gyakorlati elvetése lehetővé tette a politikai →nemzetállam kialakulását. Mindez megnyitotta az utat a specifikusan nyugati ~ továbbfejlődése előtt.

Ennek során a ~ három alapjellemzője – globalitás, eszkatologikusság és az állam mint a keresztények közössége – egymással változó viszonyt alkotott. Az eredeti globalitás-elv a nyugati biro-

dalom felbomlásával és a keleti birodalom nagy részének az iszlám alá kerülésével ideiglenesen visszaszorult. A *Filioque*-vita világossá tette, hogy a nyugati felfogás a trinitárius – s ebből fakadóan: az antropológiai és a politikai – különbségek kiemelésére törekszik. A tagoltság hangsúlyozása erősödött: a világi hatalom elválik az egyházi autoritástól, a szerzetes- és egyéb rendek kiteljesítik →autonómiájukat, →képviselethez jutnak az egyéni, helyi, testületi érdekek. Gioacchino da Fiore a világtörténelmet a Szentháromság analógiájára korszakolta, és a Szentlélek éppen kibontakozó korszakát eszkatologikusan értelmezte. Mások mellett Campanella és Thomas More egy jövőbeli államrendet elképzelve az eszkatologikus jellemzőt emelték ki, amelyben a világi és az egyházi hatalom magasabb egységben egyesül (→utópizmus). →Machiavelli és követői a világi hatalom teljes →függetlenségét hirdették. Mindezek nyomában bontakozott ki a protestáns →reformáció ~a. Ez egyfelől ugyancsak az eszkatologikus, antiglobális vonásokat és a lokális közösségek szerepét erősítette, másfelől szintén az ágostoni két *civitas*, illetve a „két kard" elméletének →lutheri újrafogalmazása, a „két ország" („kettős birodalom", *zweierlei Reich*) tana körül forgott. Eszerint két „ország" és két kormányzat létezik, az isteni és a világi: az egyiket a Szentlélek, a másikat a világi törvény és az →erőszak irányítja; az egyik az igazi hívőket fogja össze, a másik „a keresztényietleneket és az elvetemülteket" (Luther: *Predigten und Schriften* [„Prédikációk és írások", 1523], *Weimarer Ausgabe* [„Weimari összkiadás"], 11: 251; →Kálvin: *Institutio* [1536, 1559; m. *A keresztyén vallás rendszere*, 1624, 1909, 2014], III, XIX, 15 stb.). A két ország tana messzeható következményekkel járt, mivel sokan az állam és az egyház elválasztásaként értelmezték; vagy éppen ellenkezőleg, akképpen, hogy a világi kormányzat „a vallási élet helyes elrendezésének felügyelője" (Kálvin: uo., IV, XX, 3). A kálvinizmust követő országokban (például az →Erdélyi Fejedelemségben is) erőteljesebben érvényesült az állam és az egyház szervezeti szétválasztásának törekvése, míg a legtöbb lutheránus országban, például Angliában, Svédországban, Dániában vagy Norvégiában az államegyházi modell vált uralkodóvá. A Német-római Császárságban ugyancsak az államegyházi modellt segítette elő a →vesztfáliai béke (1648), bár a szabad kisebbségi vallásgyakorlat számos biztosítékával együtt.

Mivel a →protestantizmusban az egyház minden hívő papi közössége („egyetemes papság"), a korábbi hierarchikus egyház- és államfogalom megváltozott, az egyközpontúsággal szemben a helyi közösségek önállóságigénye, az egyház irányításában a presbiteri és a zsinati elv érvényesült. A papi, arisztokrata és patrícius politikai →kiváltságokat kiegészítette, olykor felváltotta a hitkövetelmények teljesítéséből fakadó érdem, az érdemdús személyek közösségi →döntéshozatala. Mindez a protestáns országokban előmozdította a modern értelemben vett →demokrácia kialakulását. A transzcendencia, amely korábban a világitól élesen elkülönített *sacerdotium* által kapcsolódott az államhoz, e fejlemények következtében áthatotta az államot: az egyes személyek hitében, a hívők közösségében, a *christiana respublica* eszkatologikus távlatában jelentkezett.

A protestantizmus az állam működését demokratizálta, és – Michael Servetus tragikus esetét követően – növekvő toleranciára késztette. A vallási →nyelv elszakadása az egyetemes latintól elősegítette a nemzeti nyelvek fejlődését és az e nyelvet használók nemzeti közösségének megerősödését. A Biblia kinyomtatása a *sola Scriptura* elvének szó szerint kézzelfogható biztosítékát nyújtotta. A protestáns mozgalmak sokszor szabadságharc formáját öltötték: külföldi hatalmasságok, egyházi méltóságok, elnyomó erők, erőszakos kisebbségek uralma ellen léptek fel. Míg a protestáns Európában a nemzetállam ekképpen fejlődésnek indult, a katolikus régiókban a közösségi öntudat csak vontatottan formálódott. Keleten ugyanakkor az ortodoxia testesítette meg a nemzeti ellenállást az elnyomó nem keresztény hatalmakkal szemben. A ~ jelentős fejleményei – →Kant, Fichte és →Hegel elméletei – átfogták a katolikus és protestáns →hagyományok kiváló jellemzőit. Kant a kereszténység eszkatologikus államalkotó szerepét hangsúlyozta (*A vallás a puszta ész határain belül*), Fichte a „zárt kereskedőállam" koncepciójában a közösségalapú és a transzcendenciára nyitott vonásokat emelte ki, míg Hegel a kereszténység végső beteljesedését látta a Szentlélek (Szellem, *Geist*) konkrét államában, amely jogilag tagolt, morálisan és eszmeileg rendezett formában egyesíti az egyházi és a világi funkciókat. Észak-Amerikában az állam ugyanezt a tagolt, eszkatológiai beállítottságot valósította meg a maga páratlan →vallásszabadságával a puritán →felvilágosodás alkotmányos berendezkedésében. Mindezen XIX. századi alkotmányos fejlemények a ~ alakulásából következtek, a kereszténység általános

elfogadásán alapultak. Ahogyan →Európában, úgy az →USA-ban is csak a második világháború után vette kezdetét a kereszténység gyors kiszorulása a közterekről, a köznapi és az állami élet mindennapjaiból. A →szekularizáció mindazonáltal a mai napig megőrizte keresztény gyökereit, hiszen éppen ebben a kontextusban vált lehetővé. Egészében véve a ~ nyugati története a trinitárius felfogás eredeti tagoltságának mint alapelvnek a fokozatos kifejtéseként írható le: nemcsak érvényre juttatta az egyes mozzanatok önállóságát, hanem újszerű, a régi egységbe már visszailleszthetetlen fejleményeket is létrehozott.

II. *A közösség és a természetfeletti viszonya* a kereszténységben jól kirajzolódó ívet ír le. A pünkösd utáni keresztény közösség – amelyben „a hívők mind összetartottak és mindenük közös volt" (ApCsel 2,44) – a társadalom csekély kisebbségét képezte, de Isten közvetlen vezetése alatt tudta magát. Belső felépítését részben a hagyomány (Jézus tanítványainak jelenléte), részben a közvetlen kinyilatkoztatás alakította. Idővel különböző →vezetői szerepkörök, az isteni eredetű karizmák jelentek meg. Fokozatosan kialakult a hierarchia, a profetikus jelleg helyébe egyre inkább a hagyományon alapuló tekintély lépett. A milánói ediktum (313) után a keresztény papság összenőtt a római birodalmi elittel, és kodifikálta a hierarchia kiváltságait. A IV. század végére a papság már a birodalom államvallását képezte; szakrális szerepe mellett politikai védelem alatt is állt. A pápai primátus igénye fokozatosan alakult ki, s noha bibliai és teológiai alapjai vitatottak, történeti tény: a pápaság körül tömörülő papi elit kizárólagos jogot formált a kinyilatkoztatás továbbadására és helyes értelmezésére. A görög ortodoxiával való szakítás (1054), illetve a protestáns reformáció hátterében eltérő egyházfelfogások húzódtak meg. Az ortodox egyháztan szerint Róma püspöke csupán *primus inter pares* („első az egyenlők közt") a többi püspök közösségében. Ezzel szemben a protestantizmus nem egyszerűen a pápai primátust s ezzel együtt a katolikus hierarchia közvetítő szerepét vitatta el, hanem a kapcsolódó egyház- és államfelfogás lényegi elemeit is. Luther és nyomában a protestantizmus a keresztény ember →szabadságát hangsúlyozta, a hierarchikus irányítást elvetette, minden szinten a zsinati döntéshozatalt érvényesítette. A „láthatatlan egyház" tanával azonban felszámolta az egyházi és a világi pólus evidens elkülönítésének a lehetőségét. A magisztrátusok Kálvin és követői nyomán átalakították az állam felépítését és működését. Ezzel szemben a katolicizmus – különösen a →francia forradalom nyomán – sokáig elutasította a demokrácia formáit. Hosszas belső erjedés után (→modernista válság) jelentős változást csak a II. vatikáni zsinat hozott, amely a pápai primátus megőrzése mellett a püspöki függetlenséget és az egyházat mint közösséget hangsúlyozta, a társadalmi →haladást és a demokráciát pedig →legitim formának ismerte el. Ekképpen lehetővé vált, hogy a szekularizált demokráciák világában a korábbiaknál határozottabban, új módokon merülhessen fel az állam és a transzcendencia összefüggésének kérdése.

III. *Az ember mint „két ország polgára"* a ~ kiemelkedően fontos dimenziója. Ha az egyház a kinyilatkoztatás egyedüli közvetítője, ha ezen belül a klérus kizárólagos joga e közvetítés foganatosítása, a laikusok embersége csekélyebb értékű: nem tarthatják magukat az egyház teljes jogú tagjának, mivel Istennel való kapcsolatukban rászorulnak a kinyilatkoztatásból eredeztetett klérus közvetítésére. A ~ ezen archaikus rétege a katolicizmus hétköznapjaiban máig fennmaradt, noha a II. vatikáni zsinat a középpontba helyezte az emberi személy méltóságát és az egyházat mint közösségget; a *Lumen gentium* a keresztény hívők „közös papságát" is kimondja. A kereszténység azonban a személy mélyebb felfogását mindig is a lényegének tartotta: az istenképűség biblikus tanától kezdve a trinitárius dogma személyfogalmán keresztül a személyi szabadság és →felelősség hangsúlyozásáig fokozatosan felemelte az embert abba a magasságba, ahonnan egyszerisége és méltósága beláthatóvá vált. Világos, hogy egy olyan államfelfogás, amelyben az emberek értelmes egyedek és értelmetlen eszközök csoportjára oszlanak – ahogyan a hellenisztikus államtanban –, alapvetően különbözik a ~tól, amelyben minden ember Isten közvetlen teremtménye, vele lelkiismeretén keresztül kapcsolatban áll, tagja Isten eszkatologikus népének. Első ízben Kant tulajdonított az emberi személynek jól meghatározott „belső értéket", méltóságot (*Würde*). Magas szinten tudatos közösség csak a hasonlóan tudatos személyek műve lehet; s így a ~ minden leminősítéssel és kollektivizmussal szemben kiterjed a személy egyszeriségének és helyettesíthetetlenségének s az erre épülő közösségnek a felmutatására. Ezért mondja →Maritain, hogy „az evangélium rejtett inspirációja" bontakoztatta ki a modern személyt, aki szabad, nem szolgája va-

lamely →úrnak, képes követni a lelkiismeretét, és felelős döntéseket hoz. A modern demokrácia feltételezi az ilyen személyt és személyek közösségét; s a ~ felismeri a demokrácia és a kereszténységben gyökerező személy szoros kapcsolatát – vagyis „a két ország polgárának” egységét. Ahogyan a személy fontossága végeredményben a transzcendenciára való nyitottságából fakad, úgy a személyek formálta közösség mint közösség léte ugyancsak a transzcendenciára irányul. Mindkettőre érvényes, hogy egyszerre esély és veszély: veszély, mivel akár az egyén, akár a közösség félrevezetheti magát a transzcendenssel való kapcsolatát illetően, ahogyan ez az önkényes miszticizmus vagy a vallásilag színezett politikai ideológiák esetében megmutatkozik (→hazugság; ideológia). Mégis esélyt jelent, hogy a személy és a közössége a transzcendenciára való nyitottságában bontakozik ki, aminek a hagyományos formákat elmélyítő kifejtése a kortárs ~ égető feladata.

IV. *Mi tehát az állam értelme a kereszténység szempontjából?* Az „állam” nemcsak az archaikus-kozmikus államfelfogáshoz képest változott meg, hanem magán a ~on belül is átalakult. Noha a hatalmi ágak elválasztása már Arisztotelésznél is felmerül, a törvényhozó, végrehajtó és ítélkező hatalom hármassága – a rájuk jellemző függetlenség és együttműködés keretében – feltételezi a szentháromságtan évszázadok során kialakított distinkcióit. →Peterson joggal mondja, hogy a szentháromságtan meghatározó módon hatott a nyugati politikai gondolkodásra, de nemcsak a vallásos múltban, hanem a szekularizált jelenben is, ahogy →Schmitt megfogalmazta: „A modern államelmélet minden pregnáns fogalma szekularizált teológiai fogalom” (*Politikai teológia*, 1922; m. 1992). Különösen igaz, hogy az emberi személy méltósága és egyszerisége megfelel a közösség méltóságának és egyszeriségének; a közösségé a személyén alapul. Mind a személy, mind a közösség a kinyilatkoztatás befogadójaként hordoz méltóságot, vagyis teremtményi és üdvösségi perspektívájában. A ~ e perspektívát eszkatologikusan határozza meg. Leszögezi, hogy az egyes ember éppúgy, mint állami és egyházi közösségei, végső elszámoltatásra rendeltek. Ezért sem a személy, sem az állam nem lehet semleges: a személy felelősséggel tartozik, az állam a személyes felelősségek egysége. Az állam vallással szembeni semlegessége, Pannenberg szavával, „illúzió”, ami nem jelenti az állam elkötelezõdését valamely kialakult vallási forma mellett. Fontosabb annak elősegítése, hogy mind a személy, mind a politikai közösség tudatában legyen a transzcendenshez való viszonyának, és keresse ennek plauzibilis kifejezését.

A ~ hangsúlyozhatja, hogy a demokrácia keresztény eredetű; kiemelheti, hogy a keresztény személyfelfogás megalapozza a demokráciát; rámutathat a társadalom →szubszidiáris felépítésének fontosságára; aláhúzhatja, hogy a kereszténység milyen társadalmi és politikai pozitívumra képes akár a →totalitarizmusok leküzdésében, akár társadalmi bajok orvoslásában. Ám mindezzel keveset mond az alapkérdésről, az állami lét transzcendenshez való viszonyáról. Minthogy e viszony a szekularizációban veszélybe került, s a „köztér kiüresedett” (John Neuhaus), a ~ mai formájától választ várunk arra, hogy az állam *mint ilyen* miképpen viszonyul Istenhez. A ~ válasza kettős: egyfelől hangsúlyozza azt a kritikus funkciót, amelyet a ~nak minden politikai alakzattal szemben teljesítenie kell. Másfelől mégsem mondhat le arról a követelményről, hogy az állam – a személyi szabadság tiszteletben tartásával – az egyházban tömörülő hívőknek olyan életet kíván lehetővé tenni, amely az eszkatologikus távlatot szem előtt tartja.

Ezért ma a ~ szerint az állam legfőbb feladata olyan közösség kialakítása és fenntartása, amelyet mind immanensen, az államon belül, mind transzcendensen, azaz Istenhez viszonyulva szerkezetileg és tartalmilag egyaránt a →*szeretet* vezérel. Minden vélt vagy valós állami érdeket meghalad az állam e feladata, létének valódi értelme: az immanens és transzcendens szeretetközösség biztosítása. A ~ végeredményben és különösen mai formájában nem más, mint a szeretet államtana. A kortárs →politikai teológia egyes formái, különösen →Metz, hangsúlyozzák az állam és az egyház közös felelősségét a szenvedéssel való szolidaritásban. Más felfogások kiemelik a ~ kritikus szerepét a kíméletlen pártpolitikával, a demokrácia torz formáival, a kultúra elaljasításával szemben. Ismét mások rámutatnak a ~ társadalmi és politikai hasznosságára a globalizáció viszonyai közepette, amikor lassan elkerülhetetlenné válik a világkormányzat kialakítása, amely az egyes államok érdekeit összehangolja és kiteljesíti. Mindez szervesen beépül a ~ végső feladatába, amely személy és közösség Istenre nyíló szeretetképességét – végeredményben: önfeláldozásra való készségét – jogi és intézményi, formai és tartalmi

felépítésével elősegíti. Ezt nemcsak kisközösségi, társadalmi és politikai szinten kell elvégeznie, nemcsak az egyes államok globális viszonyában, hanem az emberiség egészét illetően is. A ~ így teljesítheti ki „az evangélium rejtett inspirációját", így segítheti elő a tanúságtételt „a föld végső határáig" (Mt 28,9; Jn 15,26; ApCsel 1,8), így bontakoztathatja ki azt a szeretetközösséget, amely egyszerre lokális, globális, eszkatologikus és a szó egyre teljesebb értelmében keresztény.

Finnis, John: *Religion and Public Reason* („Vallás és a közéleti érvelés", 2011).
MacIntye, Alasdair: *Ethics and Politics* („Etika és politika", 2006).
Pannenberg, Wolfhart: *Systematische Theologie 1–3.* („Rendszeres teológia", 1993).

MB

kereszténydemokrácia A magukat többé-kevésbé kereszténynek mondó vagy a kereszténységgel rokonszenvező szavazókat képviselő politikai mozgalom és irányzat a kontinentális Európában és Latin-Amerikában. Gyökerei a XIX. század második felének a katolikus egyházon belüli eszmei-politikai erjedésére, a →kereszténySzocializmusra nyúlnak vissza (→modernista válság, →katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom óta). Sokan eredendően katolikus mozgalomnak gondolják, de hasonló politikai eszmélés ment végbe a protestáns világban is: a ~ elveit valló első pártot holland reformátusok hozták létre →Abraham Kuyper vezetésével (1879). A ~ létrejötte a választójog kiterjesztésével, a katolikusok, keresztények tömegeinek választópolgárokként való megjelenésével függ össze. A ~ második világháború előtti keresztény, erősen felekezeti és egyházi ihletésű politikai mozgalmakból a második világháború után kinőtt politikai eszmeáramlat jelentősen épít a katolikus és/vagy a protestáns egyházak társadalmi és morális tanításaira, de nem egyházi-felekezeti, hanem világi politikai mozgalomként tekint önmagára, ezért a keresztény egyházakhoz nem kötődő emberek és programpontok is megjelenhetnek benne. Pártjai Európa számos országában a mai napig vezető szerepet játszanak, függetlenül attól, hogy nevükben is vállalják-e a keresztény jelzőt, mint a német CDU (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, Németországi Kereszténydemokrata Unió, 1945–), a bajor CSU (*Christlich-Soziale Union in Bayern*, Bajorországi Keresztényszociális Unió, 1945–), az egykori olasz *Democrazia Cristiana* (~, 1944–1994), vagy sem (mint az *Österreichische Volkspartei*, ÖVP, Osztrák Néppárt, 1945–).

A ~t a politikai →jobb- és baloldali koordinátarendszeren – főleg a keresztény tanításból fakadó egyéni felelősségvállalás hangsúlyozása, valamint a keresztény egyházak erkölcsi tanításaira épülő társadalompolitika okán – a jobboldalon szokták elhelyezni, noha a keresztény egyházak társadalmi és gazdasági felfogása (a *Rerum novarum* óta különösen a katolikus politikai-társadalmi tanítás) a →szolidaritást hangsúlyozza, így a kereszténydemokraták a jobboldal másik két fontos irányzatával, a →konzervatívokkal és a →liberálisokkal szemben a →szociális piacgazdaságnak, a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének hívei, anélkül azonban, hogy túlzott állami szerepvállalással számolnák fel a →kapitalizmust (kommunista cél), vagy jelentéktelenítenék el az egyéni felelősségvállalást (szocialista cél).

A ~ pártjai nem a keresztény egyházak közvetlen érdekképviselői: mind érdekeik, mind programjuk alapján akár szembe is kerülhetnek az egyházakkal, nem tartoznak ugyanis valamely egyházi tanítóhivatal alá. A keresztény erkölcsi tanításból kiindulva fogalmazzák meg önálló politikai-gazdasági-társadalmi céljaikat, amelyek igazodva a szekuláris és modern társadalomban végbemenő változásokhoz, maguk is gyorsabban, gyakrabban és akár más irányba változhatnak, mint a keresztény egyházak tanítása.

Az egyházakhoz való kötődés tekintetében különböző modellek alakultak ki. A magyar →Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP, 1944–), a szlovén *Slovenska Ljudska Stranka* (Szlovén Néppárt, SLS, 1988–) vagy a cseh *Křesťanská a Demokratická Unie – Československá Strana Lidová* (Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt, KDU-CSL, 1919–) erősebben kötődik a helyi →politikai katolicizmus hagyományaihoz s így a katolikus egyházhoz és tanításaihoz. Ellenben a német CDU vagy az osztrák ÖVP – nemcsak a belső felekezeti sokszínűségük okán – az egyházaktól és azok tanításától messzebb került, így a mai CDU-n vagy ÖVP-n belül a párt saját meghatározása szerint is a ~ csak az egyik irányzat a gazdasági liberalizmus és a konzervativizmus mellett. A ~t ezért kizárólagosan ma már inkább csak kisebb pártok vállalják, a nagyobb pártok esetében a jobboldali gyűjtőpártjelleg a meghatározó. Az erős olasz ~ 1990-es évek eleji

szétesése után a baloldalra is kerültek kereszténydemokrata formációk, így a mára egységes olasz baloldalt is formálja az ottani ~.

Magyarországon a dualizmus korától jelenlévő →politikai katolicizmusnak, keresztényszocializmusnak (Katolikus Néppárt) a két világháború között, de különösen utána (elsősorban Schlachta Margit katolikus-monarchista pártjában) erős hagyományai, főleg a Dunántúlon regionális beágyazottsága volt, de a kereszténydemokrata nézetrendszer először →Barankovics István Kereszténydemokrata Néppártjában, illetve Demokrata Néppártjában (1944–1949) jelent meg, amelynek utódjaként alakult meg 1989-ben a KDNP. Barankovics DNP-jével ellentétben azonban a KDNP-nek nem sikerült gyűjtőpárttá válnia, éppen ezért erősebben egyházias, felekezeti jelleget ölt politikájában, mint Barankovics pártja, miközben a ~ összetevőként az eddigi magyarországi jobboldali gyűjtőpártok (→MDF, FKGP, Fidesz) esetében mindvégig jelen volt, így mára a magyar jobboldal szerves részévé vált.

Kalyvas, Stathis N.: *The Rise of Christian Democracy in Europe* („A ~ fölemelkedése Európában", 1996).

Van Hecke, Steven és Emmanuel Gerard (szerk.): *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* („Kereszténydemokrata pártok Európában a hidegháború vége óta", 2004).

TP

Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) A XIX. századi magyar közgondolkodás meghatározó irányultságát jelentette →Deák Ferenc és különösen Eötvös József szabadelvű katolicizmusa – modern keresztény pártpolitikáról Magyarországon mégis csak az 1894-ben elfogadott ún. egyházpolitikai törvények után beszélhetünk, többé-kevésbé összhangban a nyugat-európai fejleményekkel. A felekezeti egyenjogúságot kimondó törvények vélelmezett katolikusellenességére és a dualizmus kori politikai élet vallási közönyösségére válaszreakcióként létrehozott Katolikus Néppárt a katolikus érdekek szószólójaként lépett színre. A →politikai katolicizmus megjelenésével egyidejűleg a →keresztényszocializmus eszméi is megjelentek Magyarországon, miközben a protestánsok a hagyományos →szabadelvűség keretei között maradtak. A keresztényszocialista mozgalmat mindenekelőtt a szociális igazságosságot a →katolikus politikai-társadalmi tanítás középpontjába állító *Rerum novarum* kezdetű pápai enciklika (1891) ihlette. A mozgalom apostolai Magyarországon →Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor voltak. A politikai kereszténység sokszor →antiszemita érzelmekre is támaszkodó konjunktúráját hozták az 1920 utáni évtizedek, de a második világháború végén, 1944 őszén, a mártírsorsú győri püspök, Apor Vilmos védnökségével megalakult ~ programja radikálisan szakított a Horthy-korszak „keresztény kurzusával", és visszatért a *Rerum novarum* eredeti eszméihez. Az új párt, amely körül a hazai katolikus értelmiség színe-java bábáskodott Szekfű Gyulától Sík Sándorig, hasonló célokat fogalmazott meg, mint a Nyugat-Európában 1945 után hatalomra jutott →kereszténydemokrata szervezetek, amelyek a demokratikus szabadságjogok vezérelte →szociális piacgazdaság kiépítése mellett kötelezték el magukat. Az 1945-öt követő néhány évben a kereszténydemokraták Demokrata Néppárt néven, →Barankovics István irányításával a jelentős katolikus egyesületi életre, főként a jezsuita Kerkai Jenő által indított KALOT-mozgalomra (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Titkársága) alapozva komoly támogatottságra tettek szert (elsősorban a katolikus Dunántúlon), bár a →Mindszenty József vezette püspöki kar pártfogását nem élvezték. A kommunista diktatúra 1948-ban a politikai szabadságjogokkal egyidejűleg a vallásszabadságot is felszámolta, a párt vezetői pedig vagy száműzetésbe kényszerültek, vagy hosszú börtönbüntetést szenvedtek. A rendszerváltozás nyomán a kereszténydemokrácia öröksége is újjáéledt, az 1990-ben tartott első szabad választásokon az újraalapított ~ képviselői is bejutottak az Országgyűlésbe, a párt belépett az →Antall József vezette koalícióba. A kereszténydemokrata eszmeiség megkerülhetetlen része a mai magyar jobboldali politikának. A ~ tagja az 2010 óta kormányzó koalíciónak (→keresztény politika).

Gergely Jenő: „A kereszténydemokrácia Magyarországon", *Múltunk*, 2007, 3.

Szakolczai György és Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949, Bibó és a DNP 1956* (2011).

HP

keresztény gazdaságfelfogás A gyökerei a Szentírás (például a talentumok példázata, Mt 25,14–30) mellett egészen →Szent Ágostonig nyúlnak vissza, akinél már megtaláljuk a mo-

dern gazdaságiérték-elmélet alapgondolatát (hasznosság). →Aquinói Szent Tamás a mindenkire érvényes „természeti törvény” gondolatára támaszkodva fejtett ki a gyakorlatban is használható etikai elveket. A skolasztikát megújító XVI–XVII. századi spanyol, salamancai iskola (különösen a domonkos Francisco de Vitoria és a jezsuita Francisco Suárez) jelentős összefüggéseket tárt föl a pénz, a kamat, az ár, a munkabér, a kereslet és a kínálat, illetve a piaci érték között. Egyebek közt Joseph A. Schumpeter *History of Economic Analysis* („A gazdasági elemzés története”, 1954) című műve szerint a modern közgazdaság-tudomány alapgondolatai tőlük erednek. A kazuisztika, az eset alapú erénytan érvelésmódját alkalmazva felismeréseikkel megvetették az ember gazdasági viselkedése társadalomtudományos magyarázatának az alapjait is. A skolasztikát jobbára elutasító protestáns országokban, főleg a →skót felvilágosodás filozófiájában az ész, az erkölcsi érzések, az erkölcsi érzék fogalmai révén igyekeztek az ember gazdasági viselkedéséről egyetemes érvényű megállapításokat kidolgozni, továbbá a társadalmi együttélés viszonyait ezek szellemében formálni. A modern közgazdasági gondolkodásnak ez a közvetlen előzménye, de a nagy skót morálfilozófusok, ideértve →Adam Smitht is, a középkori →természetjogi szemléletet folytatták, ha protestáns szellemi környezetben is.

Mivel azonban a katolikus felfogás a XIX. század végéig túlnyomórészt a jog és a világi kormányzat illetékességébe sorolta a gazdasági élettel kapcsolatos döntéseket és igazolásukat, ha azok a természetjog keretén belül maradtak, ezekre teológiai figyelem nem vetült. A változást a marxizmus heves kapitalizmus- és valláskritikája idézte elő, amely arra késztette a Tanítóhivatalt, hogy a teológiai reflexiót kiterjessze a társadalommal, a politikával és a gazdasággal kapcsolatos kérdésekre is. Ennek nyomán született meg a katolikus társadalmi tanításnak nevezett hagyomány (→katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom óta).

A marxizmus hatása érződik a *Rerum novarum* kezdetű enciklika (1891) témáiban (a munka természete, a munkásmozgalom szerepe, a bérharc), ugyanakkor a szöveg a magánszabadság, a magántulajdon, a család szentségét a természetjog alapjára helyezi, s egyúttal összeköti a gazdasági szabadsággal is: ezek az állam számára csak végső esetben korlátozható területek és intézmények. Megjelenik az emberi →méltóság és általában az ember elsődlegessége mint elvont elv is. A XIX. században részben az enciklika jóváhagyásával és támogatásával megerősödő →keresztényszocializmus – folyamatos versenyben a baloldali mozgalmakkal és igazodva az általános korszellemhez is – érzékelhetően →etatista irányba tolta el a hangsúlyokat. Az állam beavatkozási jogköre egyre erősebb alátámasztást kapott, egészen a →korporatista jellegű megoldásokig (*Quadragesimo anno*, 1931). A második világháború után viszont a tervutasításos kommunista rendszerek hatására ismét hangsúlyosabb lett a gazdaság mint a szabad tevékenység szférája és annak védelme.

A II. vatikáni zsinat (1962–1965) dokumentumai egyrészt megfogalmazzák a társadalom-, így a közgazdaság-tudomány relatív autonómiájának a gondolatát, amiből következik, hogy a ~ nem gazdaságelméleti irányzat, hanem értékhangsúlyok és teológiai megfontolások meglehetősen tágan értelmezhető kerete, bár vannak olyan törekvések is, amelyek ezt igyekeznek szűkebbre vonva egyes elméleti kérdésekben (állam kontra piac) is iránymutatásnak felfogni. A Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciója (1965) kevés ilyen kérdést tárgyal; ami világosan kirajzolódik, az a →harmadik világ, a →szegénység, a globális összefüggések iránti érzékenység. Ezt az irányvonalat viszik tovább XXIII. János és VI. Pál idevágó enciklikái is.

Részben a keresztényszocializmus hagyományának megfelelően, részben a zsinaton konkrétan megfogalmazott problémákra választ keresve főleg Latin-Amerikában, s leginkább Gustavo Gutiérrez nyomán kialakult a „felszabadítás teológiája” néven ismert irányzat, amely komoly vitákat váltott ki az egyházon belül, tekintettel a benne megfogalmazott szegénységre mint privilegizált kegyelmi helyzetre, a strukturális bűn koncepciójára, ami forradalmi (bár nem erőszakos) beavatkozásokat igazolhat. Ezek és más hasonló gondolatok miatt sokan rejtett marxizmusként tekintenek erre az irányzatra. A kelet-európai szocializmus nyilvánvaló csődje ezt az irányzatot háttérbe szorította. A drámai ütemű átalakulásra adott magiszteriális reflexió →II. János Pál *Centesimus annus* kezdetű enciklikájában (1991) található, amely a legtöbb konkrétumot tartalmazza a ~t illetően. A pápa a szabad piacgazdaságot helyesnek tekinti, kiemeli a vállalkozás értékét, de elutasítja azt a felfogást, amely a piac autonóm fejlődését tekinti a fejlődés

biztosítékának. Ő is leszögezi a már említett emberközpontúságot, amelynek álláspontja szerint a gazdasági tevékenységet alá kell rendelni. De az állam semmiképpen sem jogosult teljes ellenőrzése alá vonni a gazdaság szféráit. XVI. Benedek pápa *Deus caritas est* kezdetű enciklikája inkább a politika autonómiáját és annak határait taglalja, a ~ szempontjából az a fontos, hogy a társadalmi →igazságosság problémáját sokkal inkább a személyes szeretetszolgálathoz köti, mint elvont struktúrákhoz, állami intézkedésekhez. Ferenc pápa felfogását ismét erős kapitalizmusbírálat jellemzi, amelyet kritikusai szerint túlságosan is meghatároz latin-amerikai háttere, illetve befolyásolnak a gazdasági válság miatt fölerősödő, a politikai baloldalhoz köthető nézetek.

A pápai Magisztérium idevágó tanítása ugyanis mindenképpen mértékadó a ~t illetően, de nem azonos vele, még a katolikus egyházon belül sem, ahol a klasszikus liberális piacfelfogástól a már említett felszabadítás teológiájáig igen sokféle irányzat megtalálja a helyét. Ez érthető is, hiszen a keresztény reflexió szentírási alapja, az Újszövetség egyrészt nem tartalmaz az Ószövetséghez hasonló részletes gyakorlati etikai szabályokat, így nagy szabadságot enged a társas viszonyok elrendezésében; másrészt a valóban megfogalmazott konkrét elvárásokat inkább az adott személylyel, kereszténnyel szemben támasztja. Éppen a szentírási szövegek értelmezési szabadsága miatt nehéz összefoglalni az egységes tanítóhivatallal nem rendelkező protestáns egyházak felfogását is. Általánosságban a szabad vállalkozás értéke, az üzleti tevékenység mint a társadalmi jólét kulcsfontosságú eleme, a személyes példamutatás, gondoskodás kiemelése említhető a ~ összefüggésében. A legfontosabb szerzők közé sorolható Dietrich Bonhoeffer, →Kuyper és →Niebuhr.

„Modern Christian Social Thought" („Modern keresztény társadalmi gondolkodás"), *Journal of Markets and Morality*, 2011, 2 (különszám).

„Protestant Social Thought" („Protestáns társadalmi gondolkodás"), *Journal of Markets and Morality*, 2009, 1 (különszám).

BZ

Keresztény-Keresztyén Földmíves-, Kisgazda- és Polgári Párt →**kormánypárt a Horthy-korszakban**

keresztény liberalizmus →Liberalizmus és kereszténység viszonya az előbbi XVIII. végén kezdődött térhódítása óta problematikus. A vallás és az egyházak igénye a társadalmat alakító politikai cselekvésre – a →felvilágosodás eszméinek uralkodóvá válása óta, az állam és az egyház szétválasztásának ideológiája szerint – deviancia, mert a demokratikus nyilvánosság „szabad" tere a liberális politikai narratívák többsége szerint éppen az egyházi világkép elleni küzdelemben született meg. A vallás és a →haladás viszonyrendszerének liberális magyarázatai a →szekularizáció tézisére épülnek: a vallás fokozatos és természetesnek tartott közéleti térvesztésére és végső soron teljes privatizációjára. Paradox módon a vallás elszánt védelmezői is sokszor elfogadni látszanak ezt a tételt. Legitimációjukat leginkább a „keresztménynek" feltételezett múlt, legtöbbször egy idealizált középkori társadalom organikus történeti emlékezetére, illetve az egyház és a nemzeti történelem valaha volt egységére alapozzák, amelyet a modern eretnekségek, a mértékét vesztett forradalmi hevület, valamint a túlzásba vitt és visszájukra fordult emancipációs törekvések bomlasztottak szét. A „keresztény Európa" historizált képe a hanyatló és vallástalan jelenben leli fel dialektikus ellenpontját, és osztja magára a hozzáigazodó magatartásformákat: a kiábrándító és amorális mából menekülő fájdalmas nosztalgiát és/vagy a →reakció örökös készenlétét az ellentámadásra. Az így keletkezett dichotómia kétségtelenül alkalmas a mögötte rejlő politikai szándékok dinamizálására, ugyanakkor elhomályosítja azt az →Alexis de Tocqueville, a nagy liberális-konzervatív gondolkodó által hangsúlyozott tényt, hogy az embereknek nem ez a természetes viszonyuk a valláshoz.

S valóban, a liberalizmusnak vannak jelentős keresztény gyökerei is. Az amerikai Függetlenségi nyilatkozat liberalizmusa Istenre hivatkozik, illetve a →reformációnak és a vallási türelem humanista követelésének presbiteriánus/kongregacionalista (zsinat-presbiteri elvű) hagyományára épít. A felvilágosodás német vonulata sokat köszönhet a protestáns teológiának, különösen a pietizmus örökségének. →Kant filozófiája, amely a metafizikai kérdést a puszta ész határán túlra helyezte, egy egész század teológiájára lett hatással, egy nemzedékkel később Friedrich Schleiermacher munkásságában pedig megszületett a liberális teológia, amely a dogmák ellenében a szív vallását, a szokásszerű formalizmussal szemben a vallási élmény és tapasztalat elsődlegességét hirdette. A benséges vallásosság

dicsérete, az értelmi vizsgálódás teljes szabadsága a hit dolgaiban, a bibliai események történeti perspektívába helyezése olyan közös sarokkőnek bizonyult a protestantizmus és a liberalizmus tanainak találkozásában, amelyek máig uralkodó módon meghatározzák a szekuláris társadalmak vallási tudatát (→kultúrprotestantizmus). Éppen ezért a liberalizmus emancipációs törekvései a politikában vagy a gazdaságban könnyebb elfogadásra találtak a protestáns hátterű országokban. A →francia forradalom vallásüldözései, a jakobinus diktatúrában a Legfelső Lény keresztényellenes kultusza, a pápa és az Egyházi Állam megalázása Napóleon részéről, valamint a francia, az olasz és a spanyol republikánus mozgalmak élesen antiklerikális jellege a katolikus egyházat sokáig a „régi rend", a monarchikus politikai berendezkedés támogatójává, a liberalizmus s ezen belül különösen a vallásszabadság eszméinek ellenségévé tették. Mégis a XIX. század második harmadától, elsősorban Franciaországban jelentős intellektuális erőt mutatott, és hamar számottevő politikai befolyásra tett szert a katolikus liberalizmus. Vezető képviselői, mint például a dominikánus rend megújítója, a kitűnő szónok Henri-Dominique Lacordaire vagy a nagyvonalú politikus, Charles de Montalembert gróf a liberális szabadságjogokat és az alkotmányos-demokratikus állami berendezkedést összeegyeztethetőnek tartották a katolikus egyház tanításaival, s sürgették, hogy a pápaság engesztelődjön ki a kor vezető szellemi áramlatainak elfogadható elemeivel. Tocqueville, az 1848-as köztársasági francia kormány külügyminisztere *Az amerikai demokrácia* (1835, 1840; m. 1841–1843, 1983, 1993) című korszakalkotó munkájában az egyház és az állam teljes szétválasztására épülő amerikai rendszerben az amerikai katolikusok prosperitására hívta fel a figyelmet. A Szentszék sokáig ellenállt, a politikai szabadság és a vallási egyenrangúság eszméjét akárcsak az ökumenizmust sokáig a „modernizmus" vétkes eltévelyedései közé sorolta (→modernista válság), s csak a XX. század közepén, a II. vatikáni zsinat idejére (1962–1965) változtatta meg integrista álláspontját (→katolikus politikai-társadalmi tanítás a francia forradalom óta).

A katolikus liberalizmus Magyarországon is nagy egyéniségeket nyert meg magának, köztük →Eötvös Józsefet, aki egyházának hű fiaként a „szabad egyház a szabad államban" gondolatának a híve volt. A századfordulón jelentkező →keresztényszocialista törekvések is összefonódtak a ~ örökségével Giesswein Sándor kanonok munkásságában, aki élete végéig meg volt győződve arról, hogy „egy nemes értelemben vett liberális és szociális rendszer nélkül nemzeti vívmányainkat elérni lehetetlenség". A XIX. századi ~ végül a →kereszténydemokrácia második világháború utáni nyugat-európai felemelkedésében teljesedett ki, és jelentős hatást gyakorolt az →európai egységesülés alapító atyáinak gondolkodására is, Magyarországon pedig a *Vigília* folyóirat körére és →Barankovics István Demokrata Néppártjára.

Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága: Adalék a magyar katholikusok autonómiájának a kezdeteihez* (1918).

Csorba László: „A magyar kereszténydemokrácia liberális katolikus öröksége", *Múltunk*, 2007, 3.

HP

keresztény politika A keresztény hívők mint állampolgárok és az egyházak mint az állam által elismert szervezetek politikaformáló tevékenysége, amelynek pártpolitikai vetülete is lehet. A hívők amellett, hogy tagjai egyházuknak, részét képezik világi közösségeknek is, így azok közügyeiben is részt vesznek, mégpedig keresztényként. Az →állam és az egyház elválasztása nem jelent egyet sem a hívők és az állam elválasztásával, sem a keresztény eszmék és a politika szükségszerű különállásával. Az állam és az egyház szétválasztása országról országra másként érvényesül, de azt mindenképpen jelenti, hogy a kettő tiszteletben tartja egymás intézményi és szervezeti autonómiáját. Ám az állam a saját törvényeivel, az egyház pedig a közéletben való részvétellel, a törvényhozás jogszerű befolyásolásával gyakorol hatást a másikra. A XIX. század második felétől megfogalmazódó →katolikus politikai-társadalmi tanítás és a szekuláris →kultúrharccal szemben Európa-szerte szerveződő katolikus mozgalmak a ~ olyan formáit hívták életre, amelyek a →keresztényszocialista eszméket állították szembe az (ateista) szocializmussal és a (kapitalista) liberalizmussal. A második világháború után ebből kinövő →kereszténydemokrácia a mai napig a jobboldal vezető ereje számos európai országban. Mindazonáltal a kereszténydemokrácia evilági, szekuláris politikai irányzat, s bár táplálkozik a keresztény társadalmi tanításból, nem kötődik az egyházakhoz sem teológiailag, sem intézményesen. Nem szükségszerű velejárója a vallásosság – elég a vallás pozitív, evilági szerepét elismernie. A ~

azonban vallási megalapozottságú közéleti fellépést jelent, hiszen a cselekvését, céljait, eszméit keresztény hitelvekből vezeti le.

A ~ tágabb, mint a konkrét (párt)politikai aktivitást jelentő politikai kereszténység (→politikai katolicizmus), felöleli a közélet minden szegmensét, a →civil szférát, a nem kormányzati szervezetek (*non-governmental organization*, NGO) világát is. Ugyancsak különbözik a →politikai teológiától, a politika teológiai alapú megalapozásától vagy megértésétől. Továbbá nem a politika keresztény megalapozására, teológiai igazolására, hanem befolyásolására törekszik, mégpedig főleg olyan kérdésekben, amelyeknek eldöntése nem (csupán) társadalmi, hanem világnézeti, hitbéli ügy: a házasság fogalmától a magzati élet védelméig számos olyan téma van, amelyeknél a keresztény válasz nem az egyházak – akár nem vallásos emberek által is elfogadható – társadalmi tanításából, hanem egyenesen keresztény hitelvekből következik (→abortusz, eutanázia). E tekintetben a ~ a kereszténydemokráciához képest szűkebb területet ölel fel, egyben szorosabb kapcsolódást feltételez az egyházi tanítással. Míg a kereszténydemokrácia egyes hitelvekkel szemben akár közömbös is lehet (például a kereszténydemokrata pártok a melegházasság vagy az abortusz kérdésében nem mindig foglalnak el egyértelműen elutasító álláspontot), addig a ~ nem kerül szembe az egyházi tanítással, és éppen azon kérdésekben nyilvánul meg határozottan, amelyekben az egyházi tanítás egyértelmű álláspontot és politikát sürget. Továbbá a ~ nem tévesztendő össze az egyházak politizálásával: ez szintén lehetséges (az egyházaknak mint szervezeteknek is lehet politikai álláspontjuk, amelynek képviselete és megjelenítése legitim törekvés), de a ~ elsősorban maguknak a hívőknek a feladata: a hívők egyház- és hithű politikai szerepvállalását jelenti.

A ~ ellentmondásba kerülhet a világnézetileg semleges állammal. Míg a kereszténydemokrácia mint nem hitbéli mozgalom a keresztény társadalmi tanítást világnézetileg semleges államon belül is tudja érvényesíteni, addig a ~ bírálja, sőt el is utasíthatja azt, és úgy igyekszik politikai úton részt venni az állami akaratformálásában, hogy az ne csak a keresztény társadalmi, hanem hitbéli tanításoknak is megfeleljen. Ennyiben a ~ pártpolitikailag radikálisabb és kisebb mozgalmakat eredményez, mint a kereszténydemokrácia: a magyar →Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP), a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (*Kresťanskodemokratické Hnutie*, KDH), a norvég Keresztény Néppárt (*Kristelig Folkeparti*, KrF) vagy a holland Keresztény Unió (*ChristenUnie*, CU) és Református Politikai Párt (*Staatkundig Gereformeerde Partij*, SGP; →Kuyper). A ~ kihívás lehet a világnézetileg semleges állam számára, de más mozgalmak is törekednek az állam világnézeti befolyásolására (például az →ateista politika). A ~ szerint eleve nincs világnézeti semlegesség, az maga a bújtatott liberalizmus, ideológiailag nem semleges. Ennek következetes végiggondolására tett az osztrák Othmar Spann (1878–1950) kísérletet a keresztény rendi állam eszméjével, amelyre a dolfussi Ausztria és a salazari Portugália részben támaszkodott: ebben az állam a kifejezetten keresztény hitbéli és társadalmi tanításokat valósítja meg, ugyanakkor magában hordozza a →totalitarizmus veszélyét. A modern ~ ezért nem törekszik az állami politikaformálás teljes és kizárólagos befolyásolására. A ~ jellegzetes változata az amerikai Keresztény vagy Vallásos Jobb (*Christian*, *Religious Right*), az egyik legjobban szervezett amerikai mozgalom az 1970-as évek óta, tagjai többnyire republikánus választók, de álláspontját jellemzően adott ügyekben képviseli (oktatás, kreacionizmus, nemi nevelés, az állami semlegesség nem alkotmányos volta, iskolai imádság, abortusz, neoliberális gazdaságpolitika stb.).

A ~nak így nemcsak párt- és állampolitikai vetülete van (az inkább a politikai kereszténység fogalmi körébe tartozik), hanem önmagában a hívők közéleti szerepvállalását jelenti: ekként a keresztény szociális tevékenységtől a keresztény médiajelenléten át a keresztény oktatási és kulturális programokig a közélet minden szegmensében – képviselve a keresztény hitelveket – jelen van.

Chaplin, Jonathan: „Istenes beszéd: a nyilvános vallásos érvelés létjoga”, Kugler, Gudrun és Pásztor Péter (szerk.): *Szabadság és hit: közéleti kalauz keresztényeknek* (2012).

Filipović, Aleksander, Konstantin Lindner és Hanspeter Schmitt (szerk.): *Theologie in Politik und Gesellschaft* („Teológia a politikában és a társadalomban”, 2006).

Görföl Tibor: „Kereszténység ÉS politika?” (parbeszedhaza.hu/reflexio/keresztenyseg-es-politika).

Pecknold, Chad C.: *Christianity and Politics. A Brief Guide to the History* („Kereszténység és politika: rövid történeti áttekintés", 2010).

TP

keresztényszocializmus A keresztény egyházak társadalmi tanításából kiinduló, a XIX. században fellépő mozgalom a munkásság és a parasztság szociális-gazdasági körülményeinek javítására. Kilépett a hagyományos, konzervatív katolicizmus liberalizmusellenességéből, s nem elsősorban egyház- és államjogi kérdésekre (például →kultúrharc), hanem olyan szociális problémákra koncentrált, amelyekkel addig elsősorban az ateista marxizmus tudott tömegmozgalomként megszerveződni. A ~ történelmi összefüggését az ipari forradalom, a munkáskérdés és az erősödő →szocializmus adta; teológiailag a felebaráti szeretetre épült; míg →ideológiailag szembenállt mind az individualista →liberalizmussal, mind a kollektivista-ateista szocializmussal. Fő tanítása abban állt, hogy a társadalom olyan szerves egység, amelyben a gazdaságnak az emberek javát kell szolgálnia. Elvetette a →kommunizmust és az osztálynélküliséget, inkább az osztályok közötti szolidaritást hangsúlyozta, ezért mind a perszonalizmushoz, mind a →korporatív állameszményhez közel állt. Ellentétben a későbbi →kereszténydemokráciával bírálta a kapitalizmust, ahogy a kommunizmust is. Szocialisztikus tanok a katolikus és a protestáns egyház közelében egyébként már →Marx előtt is megjelentek: a francia utópista szocialisták, a saint-simonisták vagy a katolikus pap Félicité de Lamennais ugyan bírálták koruk társadalmát, de keresztényként fogalmazták meg tanaikat. A XIX. század közepén hozta létre munkás- és gyermekjóléti intézményét Adolph Kolping rajnai katolikus pap; Németországban az 1860-as évektől keresztény szakszervezetek is alakultak. A gondolatiság a protestánsoknál is megjelent: a metodista lelkész, William Booth alapította Üdvhadsereg (1865) vagy a német evangélikus munkásszervezetek elsősorban munkássegélyezéssel foglalkoztak. A katolikus egyházban intézményesen azonban XIII. Leó pápa nyitott a szociális kérdés felé a *Rerum novarum* kezdetű enciklikájával (1891). Ez alkalmat kínált a katolikus egyháznak és a hívőknek, hogy a szocializmussal szemben tömegmozgalomként vehessenek részt a politikai vitákban. A kapitalizmuskritikájukban a keresztényszocialista szervezetek sokszor →antiszemita retorikát is használtak, a „keresztény" és a „zsidó" szellemet szembeállítva egymással. A XIX. században szerveződött keresztényszocialista pártoknak – így az evangélikus német Adolf Stoecker vagy a katolikus osztrák Karl Lueger mozgalmainak – fontos elemük volt az ún. „zsidókérdés" összekapcsolása a társadalmi problémákkal. Magyarországon a →politikai katolicizmus már 1894-ben a Katolikus Néppárttal megjelent, de e párt még elsősorban hagyományos klerikális programmal indult; a szociális kérdést a pártból 1907-ben kilépő Giesswein Sándor tette központi témává az Országos Keresztényszociális Párttal. Noha e párt nem tudott jelentős politikai szerepre szert tenni, a szociális témával meghatározta a katolikus és protestáns értelmiségi diskurzust.

A ~ a két világháború közötti Európában különösen a munkás-, nő- és diákegyletek terén volt aktív, valamennyi európai országban alakultak keresztény szakszervezetek. Mindazonáltal a hivatalos katolikus egyházi álláspont visszalépett, és elutasítóvá vált az eszme iránt. XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában (1931) a „keresztény szocializmus" kifejezést kimondottan „önellentmondásnak" nevezte és élesen elítélte. A progresszív katolikus körök főleg a perszonalizmus fogalmában (→Jacques Maritain) tudták a ~ számos elemét megőrizni.

A második világháború utáni Nyugat-Európában a →szociális piacgazdaság eszméje jelentősen táplálkozott e tanokból. A német szociális piacgazdasági modellben az ún. tarifamegállapodások – amelyek keretében munkaadók és munkavállalók kétoldalú tárgyalások során határozzák meg egy-egy szektor bérhelyzetét – egyértelműen azon keresztényszocialista gondolat eredményei, amely nem az osztályellentétek kiélezésében, hanem az osztályok közötti békében látja a megoldást.

Pártszinten a ~ a legtöbb nyugat-európai országban a kereszténydemokrata, konzervatív pártok része lett. Bajorországban vagy Luxemburgban azonban a vezető jobboldali pártok a nevükben is nyíltan „keresztény szociális"-nak vallják magukat (*Christlich-Soziale Union*, CSU; *Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei*, CSV); másutt, így például Svájcban, a ~ baloldali irányzatnak számít (*Parti chrétien-social/Christlich-soziale Partei*, PCS/CSP), de az olasz baloldal jelentős részét is azon ún. baloldali katolicizmus teszi ki, amely a kereszténységet a kapitalizmus ellentéteként értelmezi.

A keresztényszociális gondolatiság azonban nem tévesztendő össze a főleg Dél-Amerikában erős, de dél-európai országokban is jelen lévő keresztény marxizmussal, a felszabadítás teológiájával, amely nem csupán bírálja a kapitalizmust, de támogatja is a kommunista társadalmi és gazdasági modellt.

Boyer, John W.: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918* („Kultúra és politikai válság Bécsben: ~ hatalmon 1897–1918", 1995).

Gergely Jenő: „Kereszténység és szocializmus a 20. században", Erdődy Gábor és Pók Attila (szerk.): *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára* (2000).

Uertz, Rudolf: *Christentum und Sozialismus in der frühen CDU. Grundlagen und Wirkungen der christlich-sozialen Ideen in der Union 1945–1949* („Kereszténység és szocializmus a korai CDU-ban. A ~ elvei és hatása a pártban", 2010).

TP

Kéthly Anna (1889–1976) Politikus, szakszervezeti funkcionárius, szerkesztő, a →Magyarországi Szociáldemokrata Párt (utóbb Szociáldemokrata Párt) vezetőségének tagja, 1922–1944 és 1945–1948 között országgyűlési képviselője, nőmozgalmának egyik irányítója. A pártelittel együtt azonosult az őszirózsás forradalommal; a proletárdiktatúrával nem vállalt közösséget. A →Peyer vezette, nyugat-európai mintákat követő →szociáldemokrata irányzathoz tartozott. A bernsteini korrekciókat elfogadó marxistaként hitt a kapitalizmusból a demokratikus szocializmusba való folyamatos átmenet lehetőségében; főleg azonnali megoldást igénylő szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozott jól fölépített parlamenti beszédeiben. Egyaránt elutasította a bolsevizmust és a nemzetiszocializmust, fontos beszédeket tartott a zsidótörvények ellen. Pártja képviseletében részt vett a háborúból való kiugrásról →Kállayékkal folytatott tárgyalásokon, remélve, hogy Magyarország a háború után is a nyugati érdekszférában maradhat. 1943-ban szerepe volt a háború utáni demokratizálódást célzó szociáldemokrata–kisgazda szövetség létrehozásában. A német megszállás napjaiban a Gestapo le akarta tartóztatni; illegalitásba kényszerült.

1945 után pártja képviseletében már az országgyűlés alelnökeként is együttműködött a kommunistákkal mint koalíciós partnerekkel, emiatt szembekerült Peyerrel, mert bár tisztában volt a kommunisták egyeduralmi törekvéseivel, azt remélte, megőrizhet valamit a párt önállóságából. 1948-ban az ő és csoportja kizárásával felszámolták a szociáldemokrácián belüli demokratikus irányvonalat, s a két munkáspárt ezután egyesülhetett. 1950-ben letartóztatták, négy év múlva életfogytiglanra ítélték, majd még ugyanabban az évben szabadlábra helyezték. 1956 októberében az újjászervezett Szociáldemokrata Párt elnökévé választották; kormányzati szerepet csak akkor vállalt, amikor meggyőződött róla, hogy Nagy Imréék a kormánykoalíciót nem hatalomátmentésre használják fel. November 1-jén a Szocialista Internacionálé irodájának bécsi ülésén igyekezett támogatást szerezni Magyarországnak; másnap kinevezték államminiszterré és ENSZ-delegálttá, de már nem térhetett vissza Budapestre esküt tenni és átvenni a kinevezését. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban több emigráns szervezetet képviselve próbálta napirenden tartani a magyar függetlenség és demokrácia, a szabadság ügyét, hangsúlyozva a magyar felkelés történelmi mérföldkő voltát. Szerepe volt az ENSZ jelentésének megszületésében. A Magyar Forradalmi Tanács, majd az ebből alakult Szabad Magyarország Nemzeti Képviselete elnökeként az utolsó Nagy Imre-kormány koalíciós szellemében lépett föl, illetve a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációban vezetőjeként a Szocialista Internacionálét próbálta állásfoglalásra, fellépésre bírni Magyarország megszállása és a kommunista diktatúrák ellen. Az úgynevezett „enyhülés" folyamata során, amikor a nyugati államok egyre szalonképesebbnek tartották a →Kádár-kormányzatot, az idős politikusnő perifériára szorult. Elveit a rendszerváltozás után főleg a szociáldemokrata pártalapítási kísérlet résztvevői próbálták képviselni.

Művei: Strassenreiter Erzsébet (szerk.): *Kéthly Anna válogatott írásai és beszédei* (1990); *Szabadságot Magyarországnak: írások, beszédek, tanúságtétel a magyar szabadságért a száműzetésben, 1956–1976* (1994); Zichy Mihály (szerk.): *Száműzetve, de le nem győzve. Kéthly Anna emigrációs levelezése, 1957–1976* (2007).

Hankiss Ágnes: *Kéthly Anna lejáratása. A kommunista állambiztonság eszköztára* (2013).

Strassenreiter Erzsébet: „Kéthly Anna politikai pályaképe", *Kéthly Anna válogatott levelei, 1921–1976* (2011).

FTG

két kard elve Középkori politikai eszme az egyházi és a világi hatalom isteni eredetéről (→ke-

resztény államfelfogás). I. Gelasius pápa *Duo sunt* kezdetű levelében (494) Jézus egyik mondását (Lk 22,32–38) értelmezve írja: *auctoritas sacra pontificum et regalis potestas* ('a pápák szent tekintélye és a királyi hatalom') kormányozza a világot, s e két hatalom egymást kölcsönösen erősíti. Kezdettől fogva bizonytalanság volt azonban abban, hogy a világi hatalom csupán védelmezője az egyháznak (azaz annak alárendelt) vagy önálló hatalmi tényező az egyház mellett. Évszázadokig inkább az első értelmezés érvényesült, és a két hatalom viszonyát aszimmetrikusnak gondolták, azaz a pápai hatalom, a szent →tekintély felsőbbségét hangsúlyozták. Már Nagy Károly megtörte azonban ezt az elvet azzal, hogy önhatalmúlag püspököket nevezett ki, minthogy szerinte mindkét hatalom, a vallási-lelki és a világi hatalom is a császárt illette meg. A két hatalom közötti küzdelem a XI–XII. században erősödött fel az egyházi vezetők beiktatása (invesztitúra) feletti rendelkezés miatt. E harcból a világi hatalom került ki győztesen. Noha az egyház megőrizte a bíborosok kinevezésének jogát, meg kellett szereznie az uralkodó beleegyezését, és az újonnan kinevezetteknek hűségesküt kellett tenniük az uralkodó előtt. A XII. század közepén Szent Bernát visszatért a korábbi értelmezéshez, és azt hangsúlyozta, hogy mindkét kardot az egyház birtokolja: a „materiális" kardot az egyház érdekében, a papok rendelkezése szerint kell kihúzni. A XIV. században újabb fordulat történt: Dante *De Monarchia* (1310 k.; m. *Egyeduralom*, 1993) (→királyság) című művében a világi hatalom önállósága mellett érvelt. Az egyházi hatalom az örök, a világi (császári) hatalom pedig a földi élet boldogságának az elősegítője. A császári hatalom éppúgy Istentől van, mint a pápáé, tehát a két ember egyenrangú, és a két kard fölött csak a magasabb hatalom, Isten ítélkezhet. A ~re viszszavezethető →Luther tanítása a „kettős birodalom"-ról (*zweierlei Reich*), amely szerint Isten országába az igaz hívők tartoznak, míg a világi kormányzatra az emberi bűn miatt van szükség. A XIX. század végén az →állam és az egyház elválasztására irányuló törekvések sikere a történelmi múltba helyezte a ~t.

Berman, Harold J.: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition* („Jog és forradalom: a nyugati jogi hagyomány kialakulása", 1983).

KA

Keynes, John Maynard (1883–1946) Brit közgazdász; nézetei és elemzési módszere az 1930-as évektől kezdődően nagy hatást gyakoroltak a közgazdaságtanra és a gazdaságpolitikára. A saját értékrendjében megrendülő brit birodalmi elit jellegzetes alakja volt: a londoni kormány diplomáciai körökben fesztelenül mozgó tanácsadója, a *Civil Service* (köztisztviselői kar) öntudatos, magától értetődően hazafias munkatársa, ugyanakkor a viktoriánus erkölcsöket elvben és gyakorlatban is támadó *Bloomsbury Kör* oszlopos tagja. A klasszikus →liberalizmust és a →szocialista →kollektivizmust egyaránt elvetette, a Liberális Párt tagjaként gyakorlatias, progresszív középutat képviselt. A hírnevét *A békeszerződés gazdasági következményei* (1919; m. 1920, 1991) című könyvének köszönhette, amelyben a versailles-i békét bírálta, azt jósolva, hogy a háborús jóvátétel tönkreteszi a német gazdaságot, ezzel egész Európának árt, és újabb háborúnak ágyaz meg.

A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete (1936; m. 1965) című főműve szerint a gazdasági válságok oka az, hogy az „összkereslet" elmarad az „összkínálattól"; megoldása pedig az, hogy a kormányzat „stimulálja" a keresletet – vagy úgy, hogy (rejtett) inflációval félrevezeti a bérből élőket, akik keresetük reálértékét túlbecsülve többet költenek; vagy úgy, hogy a költségvetés kiadásait növeli – például a foglalkoztatottságot növelő infrastrukturális beruházásokra –, akár deficit árán is. Ezzel egyrészt elméleti legitimációt nyújtott az 1920-as évek óta népszerűvé váló aktivista gazdaságpolitikához. Másrészt megalapozta azt a makroökonómiai szemléletet, amely szerint a nemzetgazdasági szintjén statisztikailag megragadható jelenségek – például munkanélküliség, infláció, összkereslet és -kínálat – között általánosan érvényes összefüggések mutathatók ki (vö. →osztrák közgazdaságtani iskola).

~ eszméi az 1950-es évektől széles körben elfogadottá váltak, hozzájárulva a „jóléti államok", az állam növekvő gazdasági szerepvállalásának legitimációjához, de az 1970-es évektől a felduzzadó →államadósságok világossá tették a felvilágosult kormányzat feltevésének naivitását (→közösségi döntések elmélete), a ~i politika hatástalansága pedig kétséget ébresztett az elmélet általános érvényét illetően (→chicagói közgazdasági iskola). A 2008-as pénzügyi válság ~ eszméinek egyfajta reneszánszát hozta el.

Skidelsky, Robert: *John Maynard Keynes 1883–1946: Economist, Philosopher, Statesman* („~: közgazdász, filozófus, államférfi", 2003).

MK

kiegyezés ('politikai kompromisszum') A szó elsősorban az 1867-es Habsburg–magyar uralmi viszony kiegyenlítését jelenti Magyarországon. A ~ létrehozta az Osztrák–Magyar Monarchiát, a →Habsburg Birodalom utolsó fél évszázadának államkereteit, a dualista közjogi berendezkedést. A három fél, Ferenc József, Ausztria és Magyarország politikai alkuja hosszabb távon oldotta meg Magyarország és a Habsburgok által uralt más területek államjogi és gazdasági kapcsolatát. Bár a magyarok régi jogaikra hivatkozva mindig hangsúlyozták, hogy a magyar királyság független, saját törvényei és szokásai szerint kormányzandó, a politikai realitás azonban legtöbbször az volt, hogy a Habsburg uralkodók birodalmi nézőpontból döntöttek. Amikor a magyar elitcsoportok helyzete felértékelődött (például →Bocskai István, →Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György támadásai idején, a spanyol vagy az osztrák örökösödési háború, illetve a franciák elleni harcok korában; →Erdélyi Fejedelemség), akkor az uralkodót →kompromisszumokra lehetett bírni. A magyar politikai elit többsége évszázadokon át a Habsburg Birodalom keretei között képzelte el az ország jövőjét, s a Habsburg uralkodó megtagadására csak szélsőséges helyzetekben (1708, 1849) és a magyar elitcsoportok korántsem teljes egyetértésével került sor. A többség véleménye szerint ugyanis a Mohácsnál megroppant erejű országot a hatalmasabb szomszédok (törökök, oroszok) támadásaival szemben a Habsburg-nagyhatalom képes csak megvédelmezni. Ehhez erős birodalomra volt szükség, amelytől azonban elvárták, hogy tiszteletben tartsa Magyarország önállóságát. Az egymásnak alapvetően ellentmondó szempontok viszonylag sikeres összehangolása történt meg a ~ során.

A Habsburg Birodalmat megrengető 1848–1849-es forradalmak után hosszú időnek kellett eltelnie, amíg Ferenc József, aki a →nacionalizmusban és →liberalizmusban a birodalom egységét veszélyeztető tényezőt látott, s ezért centralizáló, abszolutisztikus megoldásokat választott, belátta, hogy birodalma legnagyobb politikai súllyal bíró része nélkül nem stabilizáhatja uralmát. Bár az emigráns →Kossuth kifejezetten azt jövendölte, hogy a dinasztia a modern nacionalizmusok korában halálra van ítélve (*Kasszandra-levél*, 1866), →Deák és az őt követő mérsékelt liberálisok hajlottak a megegyezésre. Deák előzőleg, a nevezetes, 1865-ös húsvéti cikkében jelezte kompromisszumkészsége határait. Elfogadta legfőbb magyar célnak az erős Habsburg Birodalom nagyhatalmiságát, de feltételül szabta a magyar alkotmányos önállóság minél tágabb visszaállítását, és ennek garanciájaként kérte Ausztria alkotmányos berendezkedését is.

A magyar vezetők (Deák Ferenc, Andrássy Gyula és társaik) beleegyeztek abba, hogy az 1848-as magyar állami függetlenséget korlátozzák, és elismerték, hogy Ausztriát és Magyarországot egyaránt érintő „közös ügyek" rendezése megfelel a *Pragmatica Sanctió*nak ('megmásíthatatlan uralkodói végzés' a Habsburg-ház nőági örökösödéséről és a magyar rendi alkotmány fenntartásáról, 1723).

Maga a ~ hosszú tárgyalások összessége volt. Ferenc József már 1865 végén összehívta a magyar országgyűlést, s 1866-ban elrendelte, hogy azon az addig külön kormányzott →Erdély is képviseltesse magát, ami az ország területi egységének visszaállítását jelentette. 1867 februárjában a király liberálisokból álló felelős magyar kormányt nevezett ki Andrássy vezetésével. Meghatározta, hogy az uralkodó közösségéből következően közös védelemre van szükség, illetve közös külpolitikára, továbbá az ezekhez szükséges pénzügyekre. (A pénzügyek többi, jóval nagyobb része a két állam külön hatáskörében maradt.) A közös ügyek intézésére az uralkodó által kinevezett három közös minisztert nem egy közös parlament ellenőrizte, hanem a két parlament küldöttei, a *delegációk*. Mivel a két miniszterelnök felelőssége kiterjedt a közös ügyekre is, Magyarország a birodalmi szintű ügyekben inkább a mindenkori miniszterelnök révén tudta érvényesíteni befolyását. A magyar parlament 1867. május végén elfogadta a dualista rendszert szabályozó XII. törvényt. Ezt követte Ferenc József koronázása 1867. június 8-án, a szertartás részeként a magyar alkotmányra és törvényekre tett ünnepélyes királyi esküvel. A király és a magyar nemzet megbékélését jelentő rendszer csak akkor válhatott teljessé, ha a tárgyalásokból addig kihagyott bécsi parlament (a *Reichsrat*) is elfogadja azt. Bár a többségben lévő német centralista csoportok számára a magyar önállóság a birodalom önkéntes feldarabolásának látszott, Ferenc József nyomására 1867 decemberében Ausztria is elfogadta a dualista rendszert.

Még 1867-ben a két kormány úgy döntött, hogy előnyösebb az 1849 után kialakult gazdasági közösséget (közös vámterület és külkereskedelem-politika, közös jegybank, közös valuta stb.) fenntartani, azzal, hogy tízévenként ún. *gazdasági kiegyezés* dönt ennek folytatásáról, illetve hogy a két állam milyen arányban (*kvóta*) járul hozzá a közös ügyeket fedező költségekhez. (Kezdetben Magyarországra 30% esett, de a gyorsabb gazdasági fejlődés miatt ez fokozatosan nőtt.)

A ~ által megteremtett politikai stabilitás nélkülözhetetlen volt a dualista korszak évtizedei alatt bekövetkező gazdasági fejlődéshez és kulturális virágzáshoz, illetve a korszerű magyar →nemzetállam-építéshez. A korabeli magyar 48-as ellenzék kritikáival szemben a ~ a Habsburg Birodalom olyan átalakítását jelentette, amelynél magyar szempontból kedvezőbb rendszer nehezen lett volna megvalósítható, míg más forgatókönyvek (föderalizáció, trializmus, centralizmus) kifejezetten hátrányosabbak lettek volna. A Habsburgok által támogatott dualista rendszer megakadályozta, hogy az eleinte számbeli többségben levő nemzetiségek komolyan akadályozzák a magyar nemzetállam kiépítését, ugyanakkor a rendszer merevsége is okolható a nemzetiségi viták elmérgesedéséért. A dualista keretek mellett kitartó magyar elit a fokozódó magyar fölényre támaszkodva elutasított minden komolyabb engedményt, s az elégedetlenkedő nemzetiségi elitek az elvesztett első világháború végén a győztes hatalmak döntése révén széttörték a számukra kedvezőtlen kereteket. A ~t ezért például Németh László vagy →Bibó István a magyar nemzet szempontjából káros alkunak tartotta. Megalapozottabb az a nézet, amely ezzel szemben a ~ben a magyar politikai kultúra kompromisszumokra képes hagyományának egyik nagy alkotását s egy sikeres korszak előfeltételét látja.

Cieger András (szerk.): *A kiegyezés* (2004).
Pölöskei Ferenc: *Az 1867-es kiegyezés alternatívái* (1995).

BI

Kína (Kínai Népköztársaság) Kelet-ázsiai állam, közel 1,4 milliárd lakosával a világ legnépesebb és egyben harmadik legnagyobb területű országa. Az ókortól napjainkig folyamatosan fennmaradó civilizáció, amelynek kiemelkedő helye van az emberiség történelmében és kultúrájában. Az önként vállalt bezárkózást követően ma ismét vezető szereplője a világnak, gazdasági és immár technológiai nagyhatalom, amely egyre jelentősebb katonai erővel, atomfegyverekkel is rendelkezik. Az →ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja.

A nemzeti identitását és a politikai világlátását leginkább az egyedülálló történeti folytonossága határozza meg. Különösen a területi széttagolódás rémképe és a nyugati megaláztatás (ópiumháborúk, 1839–1860), illetve a japán hódítás (1936–1945) emléke bír jelentőséggel. A császárság megdöntését (1911–1912) követően a kommunisták és a nacionalisták polgárháborúja (1926–1949) szétszakította az országot, az állam egysége az előbbiek győzelmével, a Népköztársaság kikiáltásával sem valósult meg teljes egészében. Az „egy és osztatlan ~" felfogásával szemben kihívást jelent Tajvan függetlensége (1949), demokratikus berendezkedése és kapcsolatrendszere az USA-val, továbbá a két erőszakosan elnyomott nép, a tibetiek, akik az országuk 1951–1959-es megszállása óta küzdenek a ~i irányítás ellen, illetve a xinjiangi muzulmán ujgurok, akiknek a körében fölerősödtek a függetlenségi törekvések. Ezért határozza meg ~ biztonságfelfogását a „három rossz": a terrorizmus, a radikalizmus és a szeparatizmus.

A nyugati világtól elszenvedett sérelmekre adott válasz figyelhető meg a XX. század elejének nacionalista mozgalmaiban, a kommunista ~ korábbi nemzetközi kapcsolataiban és jelenlegi területi érzékenységében, a nyugati hatalmakkal szembeni bizalmatlanságában. Az áldozatszerep központi összetevője lett a ~i identitásnak, nacionalizmusnak és politikának. A kommunista vezér, Mao Zedong uralma alatt és főként Deng Xiaoping reformjai következtében ~ világpolitikai tényezővé vált. Mao, akinek személyi kultusza már-már az istenítésig jutott, kezdeményezte az 1950-es években a földreform és a „nagy ugrás", majd 1966–1976-ban a „kulturális forradalom" néven ismert politikát, amelynek során kb. 5 millió embert mészároltak le, és további kb. 43 millió ember halt meg éhínségben.

Noha az osztályharcos kommunista időszakban száműzték, az elmúlt évtizedekben újult erővel tör felszínre a konfucianizmus, és gyakorol komoly hatást a társadalomra – társadalomelméleti tanításait közel kétezer éve követik a ~iak. A Deng által bevezetett „négy modernizálás" eredményeként egyfajta államkapitalista rendszer épült ki, de a politikai berendezkedés ér-

demben nem módosult. A kommunista ideológia mellett azonban mindinkább előtérbe kerül a hagyományos, konfuciánus etika, amely alkalmas arra, hogy igazolja az állam →paternalista gyámkodását, a társadalom kormányzókra és kormányzottakra történő felosztását, illetve erősítse az egyénnek a közösség iránt érzett kötelezettségét. A társadalmi harmónia szükségességének és a tanulás fontosságának hangsúlyozásával pedig hozzájárul a gazdaság sikeres fejlődéséhez is. A konfuciánus értékek és a történelmi tapasztalatok eredményeként a kínai társadalom erősen tekintélyorientált.

Pártállami diktatúra van érvényben, a hatalom monopóliumával a Kommunista Párt rendelkezik. Az államberendezkedés kettős felépítésű, a politikai struktúrák két hierarchiába szerveződnek: a kormányzati intézményekkel párhuzamosan működnek a Kommunista Párt saját struktúrái, a hatalom tényleges birtokosai és a politika valódi alakítói. Az alkotmány értelmében a törvényhozó Országos Népi Gyűlés és a végrehajtó Államtanács tekintendő a legmagasabb szintű államhatalmi szerveknek, a gyakorlatban viszont a pártkongresszusnak és a mindennapi ügyeket irányító Politikai Bizottságnak van döntő szerepe. A kettősség a politikai dinamikában is megfigyelhető, a rendszer a népi gyűlések közvetlen választásával alulról szerveződik, de a főbb döntéseket a központi hatalom szervei hozzák meg, és azokat felülről érvényesítik. A nómenklatúra-rendszer biztosítja a tisztségviselők ellenőrzését, a hadsereg és a gazdaság vezető elitjével való összefonódás pedig erősíti a rezsim stabilitását. (A Nagy-Britanniától 1997-ben visszakapott, a világ akkor egyik legfejlettebb pénzügyi-kereskedelmi-technológiai régiója, Hongkong az „egy ország, két rendszer" elve értelmében bizonyos, többek által kevesellt autonómiát élvez; lásd esernyős forradalom, 2014).

A XXI. század küszöbén ~ számtalan módon alakítja a világunkat. Olcsó munkaerejének és hatalmas piacának, minden évben megfigyelhető hatalmas kereskedelmi többletének köszönhetően a világgazdaság egyik középpontja, sikeres fejlődése láttán sokaknak vonzó →modernizációs alternatíva, nyersanyagéhsége (lásd a modern selyemút az Arab-öbölbe), illetve az USA államadósságának (jelenleg mintegy 19,9 billió USD) csaknem 6%-os ~i finanszírozása miatt a nemzetközi politika lényeges szereplője. Legfőbb külpolitikai célja a békés felemelkedés biztosítása, amelynek két központi pillérét a többpólusú világrend fenntartása és a területi szuverenitás tiszteletben tartása adja. Az ázsiai biztonsági kihívások kezelésére erősen szorgalmazza az önálló integrációs szervezet (Ázsiai Együttműködési és Bizalomépítési Konferencia, CICA) működését. A Dél-kínai-tengeren határozottan érvényesíti érdekeit. Felemelkedését azonban több tényező és folyamat is megzavarhatja. Egyfelől a regionális környezet konfliktusossága, például a Japánnal folyó területi vita, az Indiával való hatalmi versengés, illetve a két Korea bizonytalanságai, másfelől az országon belüli kihívások, többek közt az autonómiatörekvések, az országrészek közti különbségek, a társadalmi egyenlőtlenségek (például „csak" 500 millió kínai él a gazdasági virágzás zónájában), a korrupciós visszaélések, az eliten belüli törésvonalak, valamint az egyre gyarapodó középosztály demokratikus követelései és az újabban lassuló növekedés megkérdőjelezheti a társadalmi szerződést, amely a viszonylagos jólétért cserébe elfogadja a párturalmat. ~ életében jelentős kulturális és gazdasági szerepet visz az 50 milliós ~i diaszpóra, amely nagyobbrészt Délkelet- és Dél-Ázsiában és csekélyebb részt az USA-ban, illetve Európában él. A magyarországi, kb. 12 ezres közösség fontos szereplője a kereskedelmi életnek.

Joseph, William A.: *Politics in China: An Introduction* („A politika ~ban: bevezetés", 2010).
Kulcsár Kálmán: *Kína a világpolitikában* (2007).
Polonyi Péter: *Kína rövid története* (2008).
Tálas Barna és Jordán Gyula: *Kína a modernizáció útján a XIX–XX. században* (2005).

AG

királyi Magyarország Az oszmán hódítás miatt 1541-ben három részre szakadt Magyar Királyság északi és nyugati, →Habsburg-uralom alá került részének a megnevezése, utólagosan alkotott fogalom. Voltaképpen azonos a Magyar Királysággal, hiszen közjogi kontinuitásban volt a három részre szakadás előtti és a törökök kiűzése utáni Magyar Királysággal (ezért többen helyesebbnek tartják ez utóbbi kifejezés használatát erre az időszakra vonatkozóan is). A ~ elnevezés azt sugallja, hogy a három részre szakadás idején a másik két terület is hordozta a történeti emlékezetben és a kortársak gondolkodásában a Magyar Királysághoz tartozás tudatát (→Szent Korona-eszme). A ~on a Habsburg király uralkodott, Erdély mint török hűbérállam élén a fejedelem állt, a hódolt-

sági terület pedig közvetlenül a szultán uralma alá tartozott. A ~ Nyugat-Magyarországon a Balaton vonaláig terjedt, magában foglalta a horvát és a vend/szlovén területeket, Alsó- és Felső-Magyarországot (többé-kevésbé a mai Felvidéket) a török hódoltság felszámolásáig (1683–1699), illetve az →Erdélyi Fejedelemség végét jelentő *Diploma Leopoldinum* kiadásáig (1691). A pontos határa folyamatosan változott.

A ~ Habsburg urai egyszerre jelképezték az uralkodói központosítást és azt a katolicizmust, amellyel szembenállt a XVI. század derekán protestánssá lett magyar társadalom legnagyobb része. Habsburg Ferdinándnak (1526–1564) az osztrák örökös tartományokban is ellenszenvet kiváltó hatalmi törekvéseit a magyar nemesség a rendi jogok megsértéseként értékelte, és még a ~on belül is létrejött egyfajta állandó Bécs-ellenesség, amely jelentős mértékben a magyar politikai közvélemény Mohács előtti időkből származó németellenességéből táplálkozott. A Rómához hű Habsburgok a XVI–XVII. században igyekezték visszaszorítani az egyre jobban terjedő protestantizmust, amelynek védelmezőjeként lépett föl a XVII. század elejétől a nem szuverén, de önálló és ebben az időben már folyamatosan protestáns fejedelmek uralma alatt álló →Erdélyi Fejedelemség. Bécs uralma így a többségében protestáns nemesség és az erdélyiek szemében mindinkább egyet jelentett a magyar nemzeti és felekezeti szabadság eltiprásával. A magyar nemesség sérelmesnek találta a tradicionális magyar főtisztségek (nádor, kincstartó) be nem töltését és nem magyar nemesek vezető katonai pozícióba helyezését is. A kutatások mára bőségesen igazolták, hogy a Habsburg vezetésben nem mutatható ki kifejezett magyarellenesség, pusztán az a törekvés, hogy a nagy birodalmat egyben lehessen tartani az állandó katonai veszélyben. Ráadásul a magyar végvárak fenntartása jóval nagyobb összegeket emésztett föl, mint amennyit Magyarország adóban befizetett erre a célra, a hadvezérek között pedig számos magyar arisztokrata is szerepelt. A XVII. század utolsó harmadának súlyos Habsburg–magyar konfliktusaiig az udvari tisztségek is éppúgy nyitva álltak a magyar nemesek, mint a többi tartomány politikusai előtt. Az uralkodó és a rendek között létrejött szerződések elvben széles körű rendi jogokat biztosítottak. A rendi politikának különösen II. Mátyás uralma kezdetén sikerült teret nyernie az uralkodói törekvésekkel szemben: az 1608-as pozsonyi országgyűlés helyreállította az országgyűlés működését, és betöltötték a nádori tisztséget is: az előbbi helyszíne (Pozsony) és szerkezete is állandósult, az utóbbi protestáns felekezetű is lehetett. A számottevő kedvezmények azt eredményezték, hogy míg →Bocskai mozgalma jelentős nemesi támogatottságot kapott, addig sem →Bethlen Gábor, sem pedig I. Rákóczi György mellett nem álltak ki olyan egyértelműen a ~ rendjei.

A XVII. század második felében az általános európai tendenciáknak megfelelően a rendi kiváltságokat megnyirbáló intézkedések megsokasodtak. Az emiatt megszaporodott Habsburg-ellenes mozgalmak kiváló alkalmat jelentettek a protestantizmussal szembeni fellépésre. Az 1673–1674-es pozsonyi vésztörvényszék a protestáns lelkipásztorokat és tanítókat felségárulással és kémkedéssel vádolta meg, ami igazolni látszott a korábban kialakult képzetet, miszerint a „labancok" a magyar szabadság és a protestáns vallásszabadság esküdt ellenségei. Ezt az érzést erősítette a Thököly- és a hegyaljai felkelést követő megtorlások sora is. A török kiűzését követően sem sikerült megbékélni a Habsburg uralkodókkal, a rendi jogok és a vallásszabadság változatlan sérelme miatt, sőt az 1670-es évektől rendkívül magas szintre emelt állami adóteher a rendi politikai jogosultsággal bírók körén kívülre is kiterjesztette az elégedetlenséget. A →kuruc–labanc ellentét a Rákóczi-szabadságharcban tetőzött. Az azt lezáró szatmári békeszerződés ugyan kétségtelenül nagyvonalú volt a magyarsággal szemben, a kortársak és az utókor mégis a kuruc–labanc ellentét alapján értelmezte, igazságtalan és önkényuralmi döntésnek állította be – valójában alaptalanul.

A kor politikai gondolkodása főként a közjog körül forgott. Az uralkodóéval szemben a rendeknek nem volt elég politikai erejük a fennálló viszonyok érdemi átalakításához, inkább csak pozícióik megőrzésére törekedhettek. Érvelésükben a központi szerepet azok a jórészt középkori, írott és szokásjogi normák játszották, amelyek az uralkodó és a rendek közti hatalommegosztást szabályozták (→Werbőczy, Szent Korona-eszme). Ezek egyik sarkalatos elemének, az Aranybulla ellenállási záradékának első alkalmazását jelentette Bocskai felkelése. Ekkor azonban megjelent az új, kortárs politikai filozófia is, nevezetesen a →kálvini tanítás az uralkodóról. Eszerint az uralkodó Isten akaratából kerül a trónjára, és mindenki engedelmességgel tartozik neki, de ha zsarnok módjára gyakorolja hatalmát, az Isten

által támasztott szabadító vagy az elöljárók testületileg léphetnek fel, sőt köteles(ek) is fellépni ellene. Ezek az eszmék a XVI. század közepén már megjelentek Magyarországon a protestáns papi-értelmiségi környezetben, Kálvin és utódja, Théodore de Bèze egyes műveinek magyar kiadásaiban, illetve eredeti magyar munkákban, mint például az 1562-es debrecen–egervölgyi hitvallásban. A XVI. század végétől az európai politikai gondolkodásban ismét a →monarchia pozíciói erősödtek meg, jóllehet Kálvin a testületi kormányzásnak volt a híve. Ez az elmozdulás és érdeklődés érvényesült a magyar közgondolkodásban is, miként a protestáns Európa új vezéralakjának számító skót király, IV. Jakab *Basilikon Doron* („Királyi ajándék", 1599) című művének Szepsi Korotz György készítette magyar fordítása (1612), illetve a korszak egyetlen önálló magyar politikaelméleti műve, Pataki Füsüs Jánosnak a →Bethlen számára ajánlott *Királyoknak tüköre* (1626) is tanúsítja. Mindez az →abszolutizmust előlegezte meg, amelyet →Zrínyi, a korszak meghatározó alakja a nemzeti uralkodón túlmenően szorgalmazott *Az török áfium ellen való orvosság* című, 1661-ben írt és 1705-ig csak kéziratosan terjedt röpiratában.

Pálffy Géza: „A bécsi udvar és a magyar rendek a XVI. században", *Történelmi Szemle*, 1999, 3–4.
Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (2010).
R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország 1541–1686* (1999).

BJ

királyság →**monarchia**

Kirk, Russell (1918–1994) A XX. századi amerikai konzervatív gondolkodás meghatározó jelentőségű képviselője, kulcsszerepet játszott a második világháború utáni konzervatív reneszánsz kibontakoztatásában és a konzervatív eszmék legitimálásában. Az angol–amerikai konzervatív →hagyományról szóló disszertációját 1953-ban *The Conservative Mind* („A konzervatív tudat") címmel jelentette meg; a munka hatalmas sikere országos tekintélyt szerzett neki, és lehetővé tette számára, hogy szabadúszó legyen. Több mint húsz könyvet és mintegy kétezer cikket írt életében, rendszeresen publikált a *National Review* és az általa 1957-ben alapított *Modern Age* hasábjain. Előszeretettel vont be munkájába közép-európaiakat, köztük számos magyart (→Molnár Tamás, →John Lukacs vagy Jáki Szaniszló). Tevékenységéért →Reagantől magas elnöki kitüntetést kapott.

Az 1950-es évek elején még sokan osztották azt a fölfogást, hogy az amerikai politikai tradícióban nincs helye a →konzervativizmusnak, ~ ezt a *The Conservative Mind*ban meggyőzően cáfolta. Nem pusztán bemutatta az angol–amerikai konzervatív gondolkodás múltját, hanem ezt az örökséget élő hagyományként jelenítette meg. Előfeltevése szerint – amelyet később többen is bíráltak azzal, hogy nem az amerikai gyökerekre épített – a konzervativizmusnak →Burke örökségére kell alapoznia. Ezért csak olyan gondolkodókat tekintett konzervatívnak, akik mind „Burke vonalán" helyezkedtek el. (A radikálisan államellenes konzervatívok így kimaradtak e körből.) Burke középpontba állításával sokat tett azért, hogy a jeles gondolkodó az amerikai konzervatív kánonban is elfoglalhassa méltó helyét.

~ megkísérelte a konzervativizmus alapelveinek az összefoglalását is. Mindenekelőtt azt emelte ki, hogy a konzervatívok szerint a politikai kérdések elválaszthatatlanok a →vallástól és az →erkölcstől; ezt az elvet „egy transzcendens morális rendbe vetett hitként" határozta meg. Az egyenlősítő törekvéseket az alapelvek szintjén is elutasította, és hangsúlyozta, hogy a változásnak van létjogosultsága, de az soha nem lehet öncélú és radikális.

Munkáinak visszatérő gondolata, hogy a konzervativizmus nem →ideológia. Ez utóbbiról nagyon rossz véleménnyel volt: az ő olvasatában az ideológia „politikai fanatizmus", az a meggyőződés, miszerint a világ megfelelő tervezéssel tökéletessé tehető. Úgy fogalmaz, hogy az ideológiák „kifordított vallások", amelyek hisznek abban, hogy létezik kollektív evilági üdvözülés. Az ideológiára alapozott →politikával a „józanság politikáját" (*prudential politics*) állította szembe. Ezt szerinte a lélek és a társadalom rendjének megteremtését szolgáló „morális képzeletnek" (*moral imagination*) kell irányítania.

Bírálta az 1970-es évektől kibontakozó →neokonzervativizmust, mivel túlzottan ideologikus jellegűnek és gazdaságcentrikusnak találta. Hozzá a kulturális konzervativizmus állt a legközelebb. *The Roots of American Order* („Az amerikai rend gyökerei", 1974) című nagyszabású munkájában arra vállalkozott, hogy feltárja az amerikai politikai közösség létrejöttéhez hozzájá-

ruló eszmei-kulturális előzményeket. Nem gondolta ugyanis, hogy hazájának a civilizációja a semmiből teremtette meg önmagát, s a szellemi forrásokat kutatva négy városhoz jutott el: Jeruzsálemhez, Athénhez, Rómához és Londonhoz. A zsidó hagyomány kapcsán a morális lét gondolatát, a görögnél a filozófia megszületését, a rómainál a jogot és az államszervezést, az angolnál pedig a →szabadság fogalmát emelte ki. A brit örökség szerepét különösen fontosnak tartotta, azt vallva, hogy az →Amerikába átültetett brit kultúra az emberiség egyik kiemelkedő sikertörténete.

Nem bízott abban, hogy a politika önmagában képes lehet a kor kihívásaira választ adni – ezt a →kultúrától várta. Egész életében küzdött saját korának a szellemisége ellen; a modernitásról alkotott bírálata a posztmodern világban is megkerülhetetlen. Életművét a Michigan állambeli Russell Kirk Center for Cultural Renewal gondozza.

További művei: Panichas, George (szerk.): *The Essential Kirk: Selected Essays* („~ legfontosabb esszéi", 2007).
Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban* (2014); uő.: „Az Egyesült Államok kulturális identitása: Russell Kirk értelmezése", Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban* (2016).MacDonald, Wesley: *Russell Kirk and the Age of Ideology* („~ és az ideológia kora", 2004).

EG

kisebbségi jogok Mindazon belföldi és nemzetközi jogszabályok jogága, amelyek egy adott országban a többségi és a kisebbségi népcsoport viszonyát szabályozzák, és céljuk az, hogy jogi eszközt adjanak a kisebbségnek ahhoz, hogy megőrizhesse *nyelv*ét, *vallás*át, *kultúrá*ját, szokásait, vagyis másságát – mind kollektív, mind egyéni szinten. A külön jogági meghatározás mindazonáltal vitatott; egyes szerzők a kisebbségi jogot a →*nemzetközi jog* alágának, mások az →emberi jogok alágának tekintik. A kisebbségi jogviszonynak a többség és a kisebbség az alanya, és ebben a viszonyban főleg a *kisebbség* meghatározása fontos, mert ez szabja meg a jogviszony tartalmát (az egymással szembeni →*jogok és kötelességek* összességét).

Bár az uralkodó →liberális diskurzus nagyon sokféle (például nemi) kisebbséget tart számon, a ~ történeti előzményekre visszamenő, jogágként való felfogása csak a nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbségekre, azok közösségeire alkalmazható. A „kisebbséggel" mint jogalannyal kapcsolatos nemzetközi szintű viták egyik fő kérdése, hogy az alany kisebbséghez tartozó egyént jelöl-e vagy kollektív jogokkal rendelkező népcsoportot. Akárhogy is, a kisebbségi kollektivitás meghatározása megkerülhetetlen; a szakirodalomban és a nemzetközi egyezményekben, illetve tervezeteikben már az 1930-as évektől számtalan definíciójavaslat született, amelyek a *nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek* meghatározását tartalmazzák. Német nyelvterületen a *népcsoport* meghatározására tettek kísérletet. A magyar jog már a XIX. században definiálta a →nemzetiség fogalmát.

A ~ történetében két nagy korszakot különíthetünk el. A két világháború között a Nemzetek Szövetsége elfogadta az államok közötti egyedi szerződésekbe foglalt jogokat, ekkor fogalmazódott meg a kisebbségvédelem „általánossá tételének" és „jogiasításának" a célja (amelyet a magyarok is szorgalmaztak a Nemzetek Szövetségében →Apponyi Albert révén). A jogiasításra azonban csak a második világháború után, az →ENSZ emberjogi dokumentumainak a hatására került sor. Ez a második korszak a ~ egyéni jogokként való megfogalmazásának kedvezett.

A kisebbségi kollektivitások meghatározási kritériumai közül kiemelkedik az „őshonosság" ismérve (jellemző megfogalmazása az egyes jogi normákban: „több nemzedék óta *hagyományosan az állam területén lakás*"), ennek alapján ugyanis megkülönböztethetőek a történelmi kisebbségek a bevándorlók csoportjaitól (ez akár a „kényszer szülte" és az „önkéntes" kisebbségek közötti különbségtétellel is megragadható).

A ~at ma egyéni és kollektív jogokra szokás felosztani, de nem lehet közéjük éles választóvonalat húzni. Míg az egyéni ~at nemzetközi egyezmények (ENSZ, →Európa Tanács, →EBESZ) is rögzítik, a közösségi (kollektív) jogok elsősorban a belső jogban fogalmazódnak meg (a magyar kisebbségi törvényben például az országgyűlési képviselethez való jog, oktatási kulturális, tudományos intézményhálózat létrehozásának a joga stb.).

Fábián Gyula és Ötvös Patrícia: *Kisebbségi jog I–II.* (2003).
Malloy, Tove H.: *National Minority Rights in Europe* („Nemzeti kisebbségi jogok Európában", 2005).
Vogel Sándor: *Európai kisebbségvédelem. Erdélyi nemzetiségpolitikák* (2001).

KBM

Kisgazdapárt (FKgP) →**Független Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt**

kiváltság (privilégium) Előjog, kötelesség alóli mentesség, illetve a kettő együtt; nem kiválóság. ~ban származás, törvény, uralkodói kegy révén, illetve diplomáciai úton lehet részesülni. A ~ kivételes jog, eltérés a rendes vagy közönséges jogtól. E „kivételezés" lehet pozitív, azaz adott személyre (csoportra) vonatkozó *előjog* (földadományozás, katonai rangemelés, diplomáciai kiváltság), és lehet negatív, azaz adott személy (csoport) *mentesség*e (immunitása) a másokat terhelő kötelességek alól (adó-, diplomáciai mentesség). Ilyen értelemben a ~ nem általános, mindenkire vonatkozó fogalom, hanem megkülönböztet, elkülönít, kiemel, kiveszi a benne részesített személyt az általánosan érvényes jog hatálya alól. A ~ lehet rendi és diplomáciai. Az előző a rendi társadalom sajátja. A rendi ~ok és mentességek megszüntetése kiváltképpen az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*val kezdődött (1789). A diplomáciai ~ a nemzetközi jog hatálya alá tartozik, sajátos viszonyt teremt a küldő és a fogadó állam között, mivel a képviselet és vezetője számára többletjogot biztosít, mentesíti a fogadó állam joghatósága alól.

Kovács Péter: *Nemzetközi közjog* (2006).
Ruszoly József: *Európa alkotmánytörténete* (2005).

NL

klasszikus görög politikai hagyomány Az ókori görögség politikai gyakorlatának fontos elemei mintául szolgáltak a későbbi korokban, az ezt leíró terminológia pedig nagyrészt ma is használatos, bár néha megváltozott értelemben. Bizonyos terminusok és a belőlük képzett szavak, mint például *polisz*, *autonómia*, *demokrácia*, *monarchia*, *oligarchia*, *türannisz*, *arisztokrácia* és *despota*, a politikai közbeszéd részét alkotják. Néhányuk pontos jelentéstartalma azonban már az ókorban is vita tárgya volt. Míg például a demokrácia →Platón számára a társadalmi káosz állapotát jelentette, addig Thuküdidész a demokráciának a Periklész gyakorolta formáját közel ideális berendezkedésként mutatta be. Azonban a *türannisz* ('zsarnokság') kérdésében összhang uralkodott: Thuküdidész és →Arisztotelész a szabadság legsúlyosabb korlátozásának tekintette, míg Platón az ideális állam hanyatlása legmélyebb fokának. Bizonyos terminusok jelentése továbbá megváltozott: az arisztokrácia nem társadalmi réteget jelölt, hanem uralmi formát; olyan államszerkezetet, amelyben a „kiválók" (*kalokagathoi*) jutnak vezető szerephez.

Az utókor szempontjából két államszerveződés került előtérbe: az athéni és a spártai. Az V–IV. században kialakult közvetlen demokrácia athéni hagyománya elsősorban Thuküdidészen és Plutarkhoszon keresztül jutott el az újkori Európába, és gyakorolt erős hatást a XVIII. század második felének francia →felvilágosodására, majd még inkább a következő század német (Wilhelm von Humboldt) és angol (→Mill, George Grote) gondolkodóira. A XX. század második felében ez a hagyomány, mindenekelőtt a közvetlen demokrácia eszménye olyan szerzőknél él tovább, mint Cornelius Castoriadis és Pierre Clastres, a gyakorlatban pedig a svájci államszervezet működésében érhető tetten. A spártai modellben nem is annyira az oligarchikus kormányzás és a választott uralkodó eszménye volt vonzó, amely a kettős királyság révén kizárta a dinasztikus egyeduralmat, hanem az is, amit spártai erényeknek neveznek. Ez a hatás erőteljes →Rousseau-nál és a →francia forradalom idején, különösen a jakobinusoknál; →Robespierre itt vélte felfedezni az erényt, az egyenlőséget és a törvényeknek való alávetettséget. A XX. században Spárta eszményítése különös fordulatot vett: a nemzetiszocialista Németország ideológusai (Alfred Rosenberg, Otto-Wilhelm von Vacano) Spártát a Harmadik Birodalom előfutárának tekintették, Hitler maga a születési politika (Tajgetosz) magasztalása mellett a nyers erő érvényesítését és a →sport hadsereget szolgáló szerepét emelte ki, miközben a Spártát lakó dórokat a germán faj közvetlen őseinek tekintette.

A klasszikus görög politikai elmélet négy eleme gyakorolta a legnagyobb hatást az utókorra. A platóni államfelfogás, amely csak közvetítőkön keresztül volt ismert a középkori Európában, elsősorban a humanizmus idején vált fontossá; Arisztotelész elmélete, amely már a középkorban erős hatást gyakorolt; illetve a sztoikus nézet, amely eleinte nem az elsődleges forrásokból, hanem főleg →Cicero révén lett meghatározó. Negyedikként ezekhez járul az organikus államfelfogás elmélete, amelyet egyes római történetírók, mindenekelőtt Livius és Tacitus hagyományoztak ránk.

A *platóni elmélet* első jelentős hatása a →reneszánsz politikai gondolkodásban figyelhető meg, mindenekelőtt azokban a művekben, amelyek

az ideális államot →utópiaként írják le. Ebből a szempontból fontos látni, hogy a platóni ideális állam minimalista modellt képvisel, amennyiben azokat a rétegeket, funkciójuk alapján elkülönített csoportokat veszi csupán számításba, amelyek feltétlenül szükségesek az állam létezéséhez. Eszerint különböztet meg produktív, a külső és belső védelmet ellátó, illetve a vezetésre hivatott réteget, amelybe nők és férfiak egyaránt beletartoznak. A rétegbe sorolás a specializációs elv szerint történik, amely azt mondja ki, hogy mindenki természete szerint csupán egyféle munkára alkalmas igazán. Ezzel olyan állam képét vetíti elénk Platón, amelyben a rétegek ugyan élesen elkülönülnek egymástól, amennyiben egy generáción belül nincs átjárás az egyikből a másikba, de ahol mindenki a természetének igazán megfelelő tevékenységet végzi, ami egyúttal a stabilitás egyik biztosítéka is. Ennek az elvnek az alkalmazását láthatjuk számos középkori nyugati szerzőnél (Gratianus, Adalbero Laudunensis, Gerardus Cameracensis és Hugo de Sancto Victore), akik a rendi társadalom ideális szerkezetét („a három rend"), illetve a funkcionálisan egymást kiegészítő rétegek helyét és működését írták le. A filozófus-uralkodóról szóló nézet nagy hatást gyakorolt a zsidó és a muzulmán politikai gondolkodásra, miközben a középkori európai kereszténységben csekély visszhangot keltett. Ez annak is tulajdonítható, hogy Platón holisztikus és erőteljesen hierarchikus képe jobban megfelelt ennek az intellektuális miliőnek, mint Arisztotelész elmélete. Averroës (Ibn Rusd) fontos kommentárja, amelyet az *Állam*hoz írt, hamar megtalálta az utat a zsidó fordítóhoz (a marseille-i Meles Benjudashoz a XIV. század elején) és ezen keresztül a reneszánsz nyugatra; a latin fordítást Elia Del Medigo készítette el a héber fordítás alapján (az arab eredeti elveszett) az 1480-as években. Az *Állam* első teljes latin fordítása Marsilio Ficino nevéhez fűződik, s részét képezte az 1484-es firenzei Platón-összkiadásnak. Ezzel megnyílt az út a teljes platóni elmélet európai recepciója felé. A platóni dialógusra történő konkrét utalással Thomas More olyan államot vázol fel *Utópiá*jában (1516; m. 1910, 1943), amelyet filozófusok vezetnek, és amelyben a lakók szigorú munkamegosztás szerint élnek. A művében leírt sziget nevét is Platón művéből veszi, aki egy helyen arról beszél, hogy lehetséges, hogy ez az állam nincs sehol (*ou toposz esztin*, 592B; az *Utopia* jellegzetesen humanista szóalkotás, hiszen a klasszikus görögben az *ou* tagadószó, nem pedig fosztóképző). Az ezt követő újkori utópisztikus államelméletek némelyike – például Tommaso Campanella *Napállam*a (1602; m. 1942), amely már címében is Platón művére utal, vagy Francis Bacon *Új Atlantisz*a (1627; m. 1967), ahol a bölcsek csoportja (Salamon Háza) uralkodik – megőrzi ezeket a fogalmi kereteket. A platóni politikafelfogás kevés nyomot hagyott a következő századok mérvadó államelméleti műveiben. Két fontos kivétel említendő. A XVIII. század legvégén Mary Wolstonecraft *A Vindication of the Rights of Woman* („A nők jogainak igazolása", 1792) című műve részben platóni érvekre épít, és ezek az érvek újra föltűnnek Mill *A nő alárendeltsége* (1869; m. 1876) című művében. Az *Állam* elmélete a XX. században – most már negatív példaként – visszatért, mindenekelőtt →Popper *A nyitott társadalom és ellenségei*ben (1945; m. 2001), amely a platóni merev államszerkezetben és az állam céljait szolgáló kulturális és oktatási monopóliumban a modern →totalitárius rendszerek előfutárát vélte felfedezni.

Ellentétben Platón politikaelméleti műveivel, Arisztotelész *Politiká*jának a hatása mindvégig kimutatható az európai gondolkodásban. Értekezésének az utókor számára legfontosabb tézisei a következők voltak: a közösségalkotó élet az ember lényegi vonása; az állam célja a polgárok boldogsága, amelynek szükséges feltétele az erényes élet, vagyis az értelem – ezzel együtt az ítéleteken alapuló érzelmek – kiváló működése; a természetes rabszolgákról szóló nézet; a nők férfiaknak történő alávetése; illetve a törvény uralmának az ember uralmával szembeni előtérbe helyezése. Ez utóbbi a középkorban a zsarnok és a jó (a törvényeknek alávetett) király különbségében érhető tetten. A teljes művet Guillelmus de Morbecca 1260-as években készült latin fordítása tette ismertté. Fontos kommentárok fűződnek Albertus Magnus, →Aquinói Szent Tamás és Petrus de Alvernia nevéhez. Tamás a *Summa theologiae* (1266–1274; m. 1994, 2002) 105. kérdésében a kormányzás kevert formáját mondta a legjobbnak, amely a demokrácia, az arisztokrácia és a királyság elemeiből áll össze; Petrus pedig a maga kommentárjában, a *Quaestiones supra libros Politicorum*ban („Kérdések a *Politika* könyveiről") azt igyekezett kimutatni, hogy Arisztotelész maga is látta a közösség kollektív bölcsességének lehetősége előtt tornyosuló akadályokat. Dante *Az egyeduralom* (c. 1312–1313; m. 1921, 1993) című értekezésében ezen az alapon

hangsúlyozza a monarchia előnyös mivoltát. Másféle arisztotelészi gondolatok tükröződnek →Marsilius *Defensor pacis* („A béke védelmezője”, 1324) című művében, amely az egyeduralom ellenében a közösségről mint végső politikai autoritásról ír. A reneszánsz idején az elmélet bizonyos elemeit a konkrét politikai szerkezetek leírására használták fel: Leonardo Bruni *Περὶ τῆς πολιτείας τῶν Φλορεντίνων* („A firenzei államszervezetről”, 1439) című, görögül írt művében a firenzei államforma kevert voltát írja le. A természetes rabszolgákkal kapcsolatos problémák különös erővel merültek fel az 1540-es években, amikor a spanyolországi Valladolidban az amerikai indiánok státuszával kapcsolatos viták zajlottak, amelyek során pró és kontra érvek merültek fel ezen népek természetes rabszolgaként való kezelése kapcsán. Fontos tudni, hogy Arisztotelész ezt az elméletet egyénekre alkalmazta, és nem terjesztette ki népekre. A későbbi századokban kevéssé volt jelen az elmélet, ami összefügghet az arisztotelészi filozófia általános hanyatlásával. Jean Bodin vagy →Hobbes élesen kritizálja ezt az államelméletet. Ugyanakkor →Montesquieu elmélete a különböző →hatalmi ágak elkülönítéséről arisztotelészi vonásokat mutat. Korunkban ez a modell egyrészt, mint Poppernél, kritikákat vált ki a vélt autoriter jellege miatt, másrészt alapul szolgál egy „arisztoteliánus szociáldemokrácia” alapelveinek (Martha Nussbaum) kidolgozásához.

A *sztoikus államelmélet*nek az utókor számára két legfontosabb vonása a természetjog elmélete, illetve az államnak mint organizmusnak a felfogása. A természetjog-elmélet legfőbb vonása, hogy kiáll az ember szabad állapota és az →igazságosság egyetemessége mellett, amennyiben nem ismeri el a rabszolgaság természetes mivoltát, és az igazságossághoz való jussot természetes adománynak tekinti (Cicero: *A törvényekről* [m. 2008], I, 28). Ezt a jogot gyakran szegezték szembe az államokban uralkodó törvényekkel, miközben Gratianus *Concordia discordantium canonum*a („Az eltérő jogszabályok összhangja”, c. 1140) az isteni törvénnyel azonosította. Aquinói Szent Tamás viszont különbséget tett az Írásban lefektetett isteni törvény és a mindenséget kormányzó örök törvény között, a természettörvényt pedig az eszes teremtményeknek az örök törvényben való részesedéseként írja le. A reneszánsz korában ez a törvény szolgált →Grotius számára a nemzetközi jog megalapozásához. A polgári kormányzatról szóló két nevezetes politikaelméleti munkájában →Locke is hivatkozik a sztoikus elméletre.

Az *organikus államfelfogás* az antikvitásban anynyit jelent, hogy az államot alkotó rétegek létezésük értelmét az államon belül nyerik el, az államtól függetlenül, annak ellenében nem létezhetnek. Ez a kapcsolat a test egésze és annak szervei közti viszonnyal szemléltethető, amelyben a test egészének van elsőbbsége a részekkel szemben (Titus Livius: *A római nép története a város alapításától* [1963–1976], II, 32.9–11). Ez az államfelfogás Tacitusnál is jelen van. A középkorban pedig Johannes Saresberiensis (John of Salisbury) alkalmazza az elméletet a *Policraticus: az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól* (c. 1159; m. 1999) című művében; a papságot például a lélekhez hasonlítja, a fejedelmet pedig a fejhez, aki csupán a léleknek van alávetve. Miközben vitatott, vajon Platón és Arisztotelész tekinthető-e e felfogás hívének, →Hegel egyértelműen elkötelezte magát mellette.

Cartledge, Paul: *Ancient Greek Political Thought in Practice* („Az ókori görög politikai gondolkodás a gyakorlatban”, 2009).

Horn, Christoph és Ada Neschke-Hentschke (szerk.): *Politischer Aristotelismus. Die Rezeption der aristotelischen Politik von der Antike bis zum 19. Jahrhundert* („Politikai arisztotelizmus: az arisztotelészi *Politika* fogadtatása az ókortól a XIX. századig”, 2008).

Nay, Olivier: *Histoire des idées politiques* („A politikai eszmék története”, 2007).

Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought, I: The Renaissance; II: The Age of Reformation* („A modern politikai gondolkodás alapjai: I. A reneszánsz; II. A reformáció”, 1978).

Vegetti, Mario: *Un paradigma in cielo: Platone politico da Aristotele al Novecento* („Égi minta: a platóni politika Arisztotelésztől az 1900-as évekig”, 2009).

LP

Klebelsberg Kunó, gróf (1875–1932) Jogász, országgyűlési képviselő, miniszter, kultúrpolitikus. Középosztályi életmódot vivő arisztokrata családba született. A székesfehérvári ciszterci gimnáziumban érettségizett, majd a pesti egyetemen szerzett jogi diplomát. Az államigazgatásban helyezkedett el: minisztériumi tisztviselőként, majd bíróként. →Tisza István második kormányában államtitkár lett (1914–1917), 1916-tól országgyűlési képviselő is. 1919 februárjában →Bethlen Istvánnal konzervatív ellenzéki pártot alapítottak, a →Tanácsköztársaság idején rejtőzködni kény-

szerült. 1920-tól haláláig parlamenti képviselő. A Bethlen-kormányban rövid ideig belügyminiszter (1921–1922), majd a korszak meghatározó kultuszminisztere (1922–1931). Neonacionalizmusnak nevezett nézete szerint az országnak szellemi téren kell bizonyítania kulturális fölényét az utódállamokkal szemben, egyúttal megalapozva a gazdasági fejlődést is. Ehhez minisztériuma az állami költségvetésből 10%-ot meghaladó részesedést kapott. Az oktatásügy minden területét jelentősen fejlesztette. Impozáns infrastruktúrafejlesztéssel (több mint 5000 népiskolai tanterem, 2000-nél több tanítói lakás, mintegy 3000 könyvtár és 500 óvoda felépítésével) csökkentette az analfabetizmust. Megreformálta a középfokú oktatást. Kiemelten támogatta a vidéki egyetemeket. Újjászervezte a tudományos intézményrendszert, Európa jelentősebb városaiban pedig létrehozta a Collegium Hungaricumok hálózatát. Az ezekbe szóló ösztöndíjakkal tehetséges magyar tudósok és művészek számára biztosította a nyugati kultúra és tudomány vérkeringésébe való bekapcsolódást. Emellett a sport- és egészségügyet is támogatta: a Margit-szigeti Sportuszoda mellett 21 klinikát építtetett, felállíttatta a Testnevelési Főiskolát, újjászervezte a Magyar Olimpiai Bizottságot.

Művei: Glatz Ferenc (szerk.): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932* (1990).
Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú magyar államférfi": Klebelsberg Kuno (1875–1932)* (2015).

PR

kollektivizmus Politikai felfogás, amely szerint a mesterségesen, felülről szervezett társadalom elsőbbséggel rendelkezik az egyénnel és a természetes emberi →közösségekkel szemben. A →racionalizmus jegyében fogant politikai rendszerek közül elsősorban az osztály nélküli társadalom kialakítását célzó, az egyén érdekeit és természetes kötődéseit, a →civil társadalmat figyelmen kívül hagyó →szocialista (→kommunista, nemzetiszocialista, fasiszta) →ideológiákhoz kapcsolódik. Szembenáll mind a liberális →individualizmussal, mind a konzervatív →közösségelvűséggel. Köznyelvi értelemben egyet jelent az →etatizmus azon megnyilvánulásával, amely az egyéni érdekeket teljesen alárendeli az államérdeknek, akár az emberi személy alapvető jogainak és szabadságának sérelme árán is (→totalitarizmus). A kollektivista rendszereket a nagyarányú →állami tulajdon, az erős központosítás, a →piacellenesség és az →egyenlőség elvont eszméjének szem előtt tartása jellemzi.

Söllner, Alfons, Ralf Walkenhaus és Karin Wieland (szerk.): *Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts* („Totalitarizmus: A XX. század eszmetörténete", 1997).

PLM

Kolnai Aurél (1900–1973) Magyar származású, főként az Egyesült Királyságban alkotó politikai filozófus. Ifjúkorában közel állt a →polgári radikális mozgalomhoz, 1919-ben a →Tanácsköztársaság elől emigrált. Húszas évei elején katolizált. Baloldali katolikusból lett a XX. század egyik legeredetibb konzervatív gondolkodója. Filozófiáját alapvetően meghatározta a husserli fenomenológia, konzervativizmusára G. K. Chesterton volt nagy hatással.

Ismeretelméleti síkon fő ellenfelének a naturalista, illetve idealista szubjektivizmust tekintette. Ezzel a „tárgy szuverenitását", azaz a valóság feltétlen tiszteletét állította szembe. Szerinte a szubjektivizmus a józan ész, a jó érzék és a hagyomány révén haladható meg. Ezek elsődleges hordozója az „egyszerű ember" (*Plain Man*), akire a megkülönböztetések fenntartása és a valóság elfogadása jellemző, vele szemben a „közönséges ember" (*Common Man*) a megkülönböztetések felszámolásának, a valóság alacsony szinten történő egyneműsítésének igényével lép fel. Az utóbbi embertípus kultusza jellemzi a progresszív demokráciát, amelyet ~ zsarnokság nélküli totalitarizmusnak nevezett. A valóság tiszteletére épülő konzervativizmusával ~ legfőképpen az utópikus gondolkodásmódot ellenezte, amelynek kritikája töltötte ki élete utolsó másfél évtizedét. Szerinte az utópia lényegében erkölcs és valóság összekeverése, így nem a szerencsétlen körülmények miatt, hanem természetéből adódóan vezet zsarnoksághoz. Az utópikus gondolkodás mind a baloldalt, mind a jobboldalt fenyegeti, utóbbit mégis valamivel kevésbé, mivel a jobboldaliak általában a valóság valamelyik elemét idealizálják, ilyenképpen fenntartva az utópia kritikájának lehetőségét.

~ nézetei egyedi színt képviselnek a konzervatív politikai filozófia palettáján. →Oakeshott-tól eltérően a racionalitásnak és az arra alapozott reformnak nagyobb szerepet tulajdonított,

→Strausstól és →Voegelintől a hétköznapi tudás felértékelése folytán különbözött.

További műve: *Politikai emlékiratok* (1999; m. 2005).
Balázs Zoltán (szerk.): *Kolnai Aurél* (2003).
G. Fodor Gábor: „A platonista és a szkeptikus konzervativizmus. Voegelin és Kolnai", *Századvég*, 2011, 1.

IG

kommunitarizmus →**közösségelvűség**

kommunizmus (l. *communio* 'közösség') A források, javak, személyek és közösségi struktúrák közös birtoklásán alapuló s ekképpen az eszményi tökéletesség megvalósítására szervezett társadalom; a szó a XIX. század óta használatos. Ilyen társadalomról már a görög filozófia nagyjai is gondolkodtak: →Platón az *Állam* (m. 1984) című művében a közösségi tulajdont és a közösségben (azaz nem a családban) történő gyermeknevelést tekintette a harmonikus társadalmi élet alapjának. Vagyonközösségben élt az Istennel való közösségét megtapasztaló első jeruzsálemi keresztény gyülekezet, és élnek mindmáig az Istennek szentelt élet megnyilvánulásaként a szerzetesrendek. A végső, isteni valóság közelgő eljövetelére készülő apokaliptikus-kiliasztikus eretnekmozgalmak (például a huszitizmus), illetve a középkori és kora újkori parasztmozgalmak általános társadalmi programként hirdették. A ~ gondolata az újkor hajnalán szintén sokak képzeletét megragadta. Thomas More (Morus Tamás) *Utópiá*ja (1516; m. 1910, 2002) egy elképzelt és ideálisnak beállított társadalmi rendet fogalmazott meg: a magánvagyon és a pénz eltörlésével, a munkavégzés kötelezettségével, közös termeléssel és elosztással (→utópia). A →francia forradalom idején Gracchus Babeuf állt elő később kommunistának nevezett gondolatokkal. Utána következtek az ún. utópikus szocialisták (Charles Fourier, Saint-Simon herceg, Robert Owen), akik a modern ipari társadalom gazdasági viszonyaira figyelemmel alakították ki reformelképzeléseiket, és hatottak a későbbi ~elméletekre.

A legnagyobb hatást →Marx és Friedrich Engels elmélete gyakorolta az utókorra, olyannyira, hogy →Lenin elgondolásaival kiegészítve a →Szovjetunió uralma alatt álló ún. szocialista országokban megkérdőjelezhetetlen tannak számított. Marx a ~elméletében tagadta a korabeli kapitalista berendezkedést: a piaci társadalom helyett tervgazdaságot, államilag szervezett helyett állam nélküli, a jogrendszer szabályozó szerepe helyett kizsákmányolásmentes, az elidegenedés helyett pedig az elidegenedést megszüntető társadalmat képzelt el. Azt hitte, hogy a technikai haladás már a kapitalizmusban lényegében megoldotta a társadalmi termelés problémáját, és csak a termelőerőket gátló tőkés rendszer akadályozza meg, hogy az a gyakorlatban is teljes anyagi bőséget eredményezzen mindenki számára. Mivel a társadalmi szükségletek is véglegesen kialakulnak, a ~ban a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerinti" elv alapján lehet megoldani a munkamegosztást és a javak elosztását.

A XX. század elejétől a ~ fogalmával a totális diktatúrára törekvő mozgalmakat, pártokat illették, míg a →szocializmus a magántulajdont inkább csak korlátozó és erőszakmentesebb (→szociáldemokrata) politikai irányvonalat jelölte. Nem ezt jelentette a „szocializmus" azonban a szovjet világban, ahol a sztálini rémuralom után e szelídebben csengő szóval illették a meglévő, alapjaiban kommunista társadalmi berendezkedést, és ~nak a szocialista társadalmi fejlődés majdan bekövetkező, legfelső fokát mondták.

1945 után a nemzetközi marxizmus sokoldalúan fejtette ki a ~ elméleteit, amelyek részben az erőszakelvet hangsúlyozták (elnyomó kormányok forradalmi megdöntése), részben a ~ba való átmenet békés útját javasolták. Az erőszakelvet és az ideológiai kérlelhetetlenséget főként Louis Althusser és →Lukács György képviselte, míg a kulturális ~ elméleteit mások mellett Ernst Bloch (→remény) és a →frankfurti iskola dolgozta ki az 1960-as években. Lukács György tanítványai (Bence György, Heller Ágnes, Kis János, Márkus György, Vajda Mihály) fokozatosan elfordultak a ~ elméleteitől, és a liberalizmus, illetve a posztmodern relativizmus mellé pártoltak. Ebben a ~ elméleti pályafutása is tükröződik, mivel ma már kevesen képviselik az egykori dogmatizmust, ám annál többen a relativisztikus, kulturális marxizmus eszméit.

Sokan a hagyományos keresztény humanizmus és liberális műveltség alapján vetették el a ~t, miként Arany László, mások a következetes közgazdasági elemzés útján cáfolták (→osztrák közgazdasági iskola). A →katolikus politikai-társadalmi tanítás talajáról XI. Pius a *Divini Redemptoris* kezdetű enciklikájában fejtette ki az ateisztikus ~, a bolsevizmus elleni érveket 1937-ben, amikor a Szovjetunió immár nagyhatalomként kezdett

fellépni. A nemzetiszocializmus elutasítása gyakran egybeesett a ~éval, hiszen mindkettő a hagyományos keresztény és polgári világot akarta felszámolni jórészt egy tőről fakadó, radikális →modernizációs programjuk szerint. 1945 után, amikor a Szovjetunió a ~t már világhatalomként rá is kényszerítette a Föld jelentékeny részére, az anti~ különösen az Egyesült Államokban erősödött föl, számos jeles gondolkodó közreműködésével (→Niebuhr). Fontos szerepet vittek ebben a volt kommunisták beszámolói, mindenekelőtt a magyar származású Koestler Arthur *Sötétség délben* (1940; m. 1988) című regénye, de az olyan kelet-európai ellenzéki gondolkodók is, mint Alexander Szolzsenyicin, →Jan Patočka, Leszek Kołakowski és →II. János Pál. A politikai pályája kezdetétől következetesen antikommunista →Reagan elnöksége (1981–1989) fő szerepet vitt a Szovjetunió összeomlásában.

Az, hogy a ~ alapeszméi mélyen az emberi természetben látszanak gyökerezni (főképpen az ideális közösségre való vágyban), nem menti azon liberális-baloldali véleményformálói hajlandóságot, amely valaha elnézte, elkendőzte vagy felmentette a ~ törekvését, és azt teszi mind a mai napig a (például Fidel Castro egykori kubai diktátor és Che Guevara mai méltánylásával). Ennek az illúziónak a XX. századi megvalósítása háborús és emberiségellenes, illetve az emberi kultúra elleni bűncselekmények sokaságába, mintegy 94 millió ember életébe került egyebek közt a sztálini rémuralom, a →Gulag-rendszer, az →ukrajnai kiéheztetés, a Holodomor, a →kínai kulturális forradalom, a kambodzsai Pol Pot-i tömegmészárlások, a latin-amerikai vérengzések és a magyar →1956 vérbe fojtása és megtorlása révén.

Courtois, Stéphane (szerk.): *A kommunizmus fekete könyve* (1997; m. 2001).
Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim* (1963; m. 1987).
Furet, François: *Egy illúzió múltja: Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* (1995; m. 2000).
Hayek, Friedrich A.: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései* (1988; m. 1992).
Kołakowski, Leszek: *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład* („A marxizmus fő áramlatai: eredete, növekedése és elterjedése”, 1976; a. *Main Currents of Marxism*, 1978).

HA

kompromisszum (l. *compromissum* ’egyezség, kölcsönös ígéret választottbírói határozat elismerésére’) Annak a folyamatnak az eredménye, amikor két vagy több tárgyalófél engedmények által jut megállapodásra. E folyamatban a tárgyaló fél kész lemondani az általa ideálisnak tekintett cél eléréséről annak érdekében, hogy a még elfogadható célját megvalósítsa. A ~ akkor jön létre, ha a felek a megállapodás hiányának kockázatát súlyosabbnak tartják, mint az ideális állapot elérésének elmulasztását. A ~ra törekvés etikai dilemmákat vet fel: mérlegelendő, hogy meddig mehet el az adott tárgyalófél az engedmények terén anélkül, hogy az általa képviselt közösség érdekeit veszélyeztetné. Ha a ~ megkötését mögöttes szándékok vagy részérdekek vezérlik, elvtelen ~ról, megalkuvásról van szó.

A magyar diplomácia számára fontos az ideális külpolitikai stratégiai célok szem előtt tartása és a nemzetközi realitások figyelembevétele alapján a ~készség fenntartása. Az egyes ~oknak mindig a stratégiai érdekek és célok megvalósítását kell szolgálniuk, és nem járhatnak alapvető értékek feladásával – ilyen az értékelvű külpolitika.

Fumurescu, Alin: *Compromise: A Political and Philosophical History* („A ~ politikai és filozófiai története”, 2014).

NZs

konfliktus →**politikai konfliktus**

konföderáció Az államiság alapfeltételeivel rendelkező szuverén tartományok/tagállamok sajátos, a független és a föderális berendezkedés közötti, átmeneti vagy tartós szövetsége, amelyben a tagok elkötelezik magukat egymásnak közös célok érdekében. A ~ egyes politikákat egyeztető és összehangoló szövetség, általában közös, gyakran kritikus kérdés megoldására jön létre, vagy másokkal szembeni közös fellépésre szolgál. A ~ inkább államok szövetsége (n. *Staatenbund*), a föderáció (→föderalizmus) pedig inkább szövetségi állam (*Bundesstaat*). Mindkét berendezkedésre dinamikus és állandóan változó kölcsönös függés jellemző a maga sajátos hatalmi megosztásával és súlyeltolódásaival (ingaelmélet) a szövetség és a tagegységek (államok, tartományok, kantonok) között. A központosításnak és az egységek autonómiájának mértéke szabja meg leginkább, hogy konföderációról vagy föderációról beszélhetünk. A ~ esetében a központi szervezet képviselőit a tagegységek többnyire delegálják, míg a föderációban a központi hatalom tagjait a tartományok/

tagállamok polgárai hatalmazzák fel, alkotmányban is rögzített szabad választások révén. Eltérő mértékben ugyan, de mindkét berendezkedés egységesít, túlzott központosítás nélkül; integrál, de nem uniformizál; összefog, de nem asszimilál (→dunai konföderáció).

Kaiser, Wolfram és Antonio Varsori (szerk.): *European Union History: Themes and Debates* („Az Európai Unió története: témák és viták", 2010).
Saffel, David és Harry Basehart: *State and Local Government* („Állami és helyi kormányzat", 1990).

NL

kongresszusi rendszer (bécsi) →**európai koncert**

konverzió (l. *conversio*, g. *metanoia* 'fordulat, megváltozás, megtérés') A gyökeres változás jelensége az élet számos területén megfigyelhető, miként azt a nyelvészet, a logika, az informatika, a matematika, a marketing, a lélektan tanúsítja. A térítő →vallások, különösen a →kereszténység kitüntetett szerepet tulajdonít a ~nak, hiszen feltételezi a hívő ember egyéni megtérését, teljes belső, lelki-tudati átalakulását. Jézus valamennyi tanítványa ~n esett át, de talán a legjelentősebben Pál, aki a damaszkuszi úton átélt látomás nyomán vált keresztényüldözőből apostollá (ApCsel 9) – erre megy vissza a meggyőződésbeli átalakulás számos hasonlata: „Saulus-Paulus változás", „pálfordulás", „damaszkuszi út".

A →politika azonban kevésbé tűri a ~t: a közösségi cselekvés ugyanis feltételezi az elvi következetességet, kiszámíthatóságot, és a politika intézményes hatalmi-szövetségesi viszonyai közt a hittagadó, a hithagyó méltán számít árulónak, renegátnak – az eredeti táborában, míg új →közössége, ha gyanakodva is, de üdvözli az áttérését. A ~ objektíve nem, csak az érintett politikai közösségek szemszögéből értékelhető rossznak vagy jónak. A XX. század egyik legjelesebb politikusa, →Churchill →liberális–konzervatív pálfordulásai miatt egészen a partvonalra szorult, de a második világháborúban nyújtott teljesítménye →civilizációs jelentőségűvé avatta pályáját. Ez utóbbi mozzanat rávilágít arra, hogy a politikai ~t hitelesítheti a belőle következő teljesítmény. A történelem számos nagy politikai ~t ismer. Nagy Constantinus a fordulatával az üldözött kereszténységből államvallást csinált, amivel ha máig vitatottan is, de megalapozta a keresztény civilizációt. VIII. Henrik angol király, aki előbb röpiratot írt Luther ellen, és el is nyerte a pápától a *fidei defensor* ('hitvédő') címet, 1534-ben Angliát a →reformáció útjára térítette. A hugenotta (→kálvinista) Bourbon Henrik a francia trón elnyerésért áttért katolikusnak („Párizs megér egy misét"), amivel egyúttal biztosította, hogy országa katolikus maradjon. A kezdetben →Habsburg-párti Bocskai István Bécs ellen fordult, és megvívta az egyetlen voltaképpen győztes magyar szabadságharcot.

A politikai ~ mélyén azonban gyakran kitapintható bizonyos következetesség. Churchill a hovatartozásától függetlenül mindig a →szabadkereskedelmet szorgalmazta, kezdettől fogva elkerülhetetlennek tartotta a →nemzetiszocialista →Németországgal szembeni háborút, és töretlenül meggyőződéses antikommunista volt. →Mussolini az olasz (és nemzetközi) szocialista mozgalomban kezdte, és a →fasizmus megalapítójaként folytatta. A következetesség nála: a „kisember" gazdasági gondjainak – szocialista-totalitárius – megoldására való törekvés.

Élesebb fordulat jellemezte Arthur Koestler konverzióját, aki →kommunistából lett kérlelhetetlen antikommunista. Ebben közrejátszott az 1939-es német–szovjet meg nem támadási egyezmény is, amely egyébként számos kommunistát tántorított el az odaadó szovjetbarátságtól és a nemzetközi kommunista mozgalom feltétlen támogatásától, de nem a baloldali értékektől. A kommunizmus története különösen gazdag az éles ~kban: →Lukács György 1918 őszén még szenvedélyesen elutasította a bolsevik erőszakot, hogy aztán egy hónappal később, újfent szenvedélyesen, egy életre elkötelezze magát a Kommunista Párt mellett. A kommunista hit elhagyóit vagy konkrét esemény (a spanyol polgárháború, a Molotov–Ribbentrop-paktum, az →1956-os magyarországi, az 1968-as →csehszlovákiai megtorlás), vagy az eszme és a valóság közti elviselhetetlen, intellektuálisan feldolgozhatatlan különbözőség vezérelte.

A →parlamenti demokrácia, a →választások intézménye látszólag a politikai ~ra épül, hiszen a tömeges meggyőződésbeli változást érvényesíti a →politikai döntéshozatalban. Mivel azonban ez nem személyes, hanem titkos és tömeges, illetve a politikai teljesítmény közösségi megítélésének az eszköze, nem tartozik a ~ hagyományos témái közé.

Déri Balázs (szerk.): *Conversio* (2013).
Körmendy Zsuzsa: *Arthur Koestler – Harcban a diktatúrákkal* (2007).
Todorov, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése* (2000; m. 2005).

KA

konzervatív forradalom Szellemi-művelődési mozgalom →Németországban 1919–1933 között. (A kifejezést először Thomas Mann használta 1921-ben Nietzschéről szóló írásában.) Olyan irányzat, amely alapvetően nemzeti-konzervatív beállítottságú, de különbözik egyrészt a hagyományos →konzervativizmustól (hiányoznak belőle a nemesi és keresztény értékek), másrészt a szélsőjobboldali irányzatoktól (például a →nemzetiszocializmustól) is, vagy csak néhány ponton érintkezik azokkal. Nézetrendszerében teret kap az arisztokratizmus, a németség történelmi küldetésének tudata, a birodalmi nacionalizmus, a versailles-i békerendszer elutasítása, a demokrácia- és liberalizmusellenesség, a weimari köztársaság bírálata, de jobbára hiányzik belőle a biológiai megalapozottságú →fajelmélet, az →antiszemitizmus, a →népi (völkisch) gondolat s a szociális demagógia. A ~ sajátos vonása, hogy a →felvilágosodás és a →modernizáció elutasítása mellett a tudományos és technikai fejlődés új útjait kereste. Fő képviselői: Moeller van den Bruck, →Oswald Spengler, →Carl Schmitt, →Ernst Jünger. A kifejezés ismét felbukkan a XX. század második felében az USA politikai életében, a →Ronald Reagan elnökségéhez kapcsolódó, de tágabb jelentőségű eszmei mozgalom elnevezéseként (→Russell Kirk, Molnár Tamás, Eric Voegelin).

Csejtei Dezső és Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája* (2009).
Karácsony András: *Mozaikok* (2014).

CsD

konzervativizmus Az eszméje a →francia forradalom után jelent meg, a tradicionális világrendet felforgató eseményekre való reakcióként. Ebből fakadóan lényegében véve sajátos politikai válasz a →modernitás kihívására. A közgondolkodásban és a szakirodalomban három markánsan különböző értelmezése körvonalazódott.

Egyesek „pragmatikus”, elvek nélküli álláspontnak látják, amely az (éppen) uralkodó politikai berendezkedést, a *status quó*t kívánja védeni. E szituációhoz kötött értelmezés nem tulajdonít tartalmi vonásokat a ~nak.

A második megközelítés sajátos lelki alkatként vagy mentalitásként tekint rá, amely ösztönösen idegenkedik bármiféle változástól, és a megszokotthoz ragaszkodik. Hugh Cecil ebben az értelemben beszélt „természetes ~”-ról, ám Karl Mannheim pontosabban írta le ezt az attitűdöt, amikor →„tradicionalizmus”-nak nevezte. A tradicionalista cselekvés értelemszerűen nincs egyetlen politikai irányzathoz sem kötve, de jó érvek szólnak amellett, hogy ez több ponton is kapcsolódik a politikai ~hoz. A tradicionalizmus és a ~ azonosítása azonban súlyos tévedés.

A harmadik értelmezés többé-kevésbé átgondolt, de önmagát többnyire nem →ideológiaként meghatározó modern eszmeáramlatot lát benne. Legelső megközelítésben a ~t bátran leírhatjuk olyan meggyőződésként, amely a „jó élet” politikai kereteit biztosító elveket és →hagyományokat kívánja ápolni. Ez utóbbiak tartalmának első összefoglalását →Burke nevezetes munkája, a *Töprengések a francia forradalomról* (1791; m. 1990) adta – gondolatainak jó része a mai napig a konzervatív felfogás alapzatát alkotja.

Amiben szinte minden konzervatív egyetért, az az emberi természetről alkotott kép. „Antropológiai pesszimizmus”-nak is nevezhetjük ezt. A ~ nem fogadja el a francia →felvilágosodás optimizmusát az ember „eredendő jóságáról”: szerinte az ember gyarló, jó és rossz keveréke. A tökéletlenség „dogmája” olyan alapvető jelentőségű, hogy ebben láthatjuk a ~nak azt a belső magját, amely összekapcsolja az egyébként sok tekintetben élesen eltérő nézeteket valló konzervatívokat. S ez segít abban is, hogy a ~t ne csak a „progresszív” →liberalizmustól és →szocializmustól határolhassuk el, hanem a tőle jobbra és balra elhelyezkedő radikális és →totalitárius ideológiáktól is. Ha ugyanis illúziónak tartjuk, hogy az ember korlátlanul tökéletesíthető, akkor ebből következően a társadalom forradalmi átalakításának lehetőségében sem hihetünk. Az →utópiák kergetése mindig katasztrófával végződik – mondják a konzervatívok.

Utópiaellenességével összhangban a ~ nem abszolutizálja a →racionalitást, és nem hisz abban, hogy a cselekvéseinket mindig az észszerűség irányítja. Erősen szkeptikus az absztrakciókkal szemben, ezért a konkrét tapasztalati tényeket részesíti előnyben – ezzel összefüggésben pedig meg van győződve arról, hogy nincs univerzális érvényű politikai gyakorlat, s nincsenek másolható modellek. A történelem a lényegére csupaszít-

va nem egyéb, mint tapasztalat – írja a konzervatív szociológus, Robert Nisbet. Ez magyarázza, hogy a ~ többnyire idegenkedett attól, hogy saját alapjait elméleti szinten is megfogalmazza.

Ebből viszont nem következik, hogy ne volnának bizonyos konzervatív alapelvek. Az áttekintésüket kezdjük a változáshoz való viszonnyal. Bár a ~ fogalmának etimológiai gyökere a latin *conservare* ('megtartani, megőrizni'), a konzervatívok – a közhiedelemmel ellentétben – nem zárkóznak el mereven a változástól. Már Burke figyelmeztetett arra, hogy a változás elvetése megfosztja az államot a fennmaradás lehetőségétől. →Oakeshott is rámutatott: a konzervatívok nem általában ellenzik a változásokat, hanem csak bizonyos formáit. Azokat, amelyek túlságosan radikálisak, és amelyeket absztrakt szempontok motiválnak, s ezért veszélyeztetik a társadalom „szövetét" és működésének folytonosságát. A változások „szervesítésében" kulcsszerep jut a hagyománynak, amely a tapasztalati úton szerzett ismeretek átörökítésével, a múlt és a jelen összekapcsolásával funkcionális szerepet tölt be a konzervatív gondolkodásban. A hagyomány tehát ebben az olvasatban a társadalmi tudás letéteményese, amely – →Scruton kifejezésével – „a történelmet belefoglalja a szándékba". Ebből fakadóan a ~ szemben áll a →forradalom eszméjével, és az ellenforradalomban nem egy ellentétes forradalmat, hanem a forradalom ellentétét látja. Az →„organicista" megközelítéstől alapvetően eltér a →„konzervatív forradalom" erősen vitatott koncepciója, amelyet az első világháború után káoszba süllyedt Németországban a Hitlerrel szemben álló Moeller van den Bruck karolt fel.

A politika szférájában a ~ kulcsfontosságúnak tekinti az autoritást, vagyis a →tekintélyt, amelyet világosan megkülönböztet a hatalomtól. Kiáll az egyéni →szabadság mellett, de elutasítja a szélsőséges →individualizmust. A szabadságot elválaszthatatlannak tartja társadalmi előfeltételétől, a →rendtől, amely a →hierarchia eszméjének az elfogadását is igényli. Autonóm polgárok csak azok lehetnek, akik elfogadják a tekintélyt, és azt a gondolatot, hogy bizonyos kötelezettségek születésünknél fogva terhelnek bennünket. Burke felfogásával egyetértve ezért a konzervatívok úgy tekintenek a társadalomra, mint →az élők, a holtak és a még meg nem születettek sajátos szövetségére. A →nemzet iránti rokonszenvük is e tőről fakad: olyan történetileg kialakult közösséget látnak benne, amely nem egy bármikor felmondható szerződésen alapuló egyesülés, hanem a tagság modern – és rugalmas – formájaként a társadalmi kohézió kulcsfontosságú tényezője.

Mély meggyőződésük, hogy az emberi gyarlóság nélkülözhetetlenné teszi az államot – számukra tehát nem az a kérdés, hogy miért van állam, hanem az, miért fordulnak vele szembe oly sokan. E megközelítésben az emberek valódi jogai közé tartozik az is, hogy egy bölcs kormányzat korlátokat állítson szeszélyes vágyaik elé. A konzervatívok nem pártolják az állam és a →civil társadalom éles szembeállítását, de soha nem abszolutizálják az államot. Gondolkodásukban fontos elem a „korlátozott állam" és a →joguralom eszméjéhez való ragaszkodás. Többségük az államnak nagyobb szerepet szán, mint a liberálisok, de kisebbet, mint a szocialisták – közös konzervatív álláspontról azonban semmiképp sem beszélhetünk. Az ún. →„libertárius", különösen az angolszász országokban befolyásos irányzat ugyanis kifejezetten az állam minimalizálásának a szószólója.

A konzervatívok nélkülözhetetlennek tartják a magántulajdon intézményét, amelyben a személy autonómiájának az alapját látják, és – abból kiindulva, hogy a szabadság és az egyenlőség összeegyeztethetetlen – természetesnek tekintik a gazdasági téren kialakult egyenlőtlenségeket. A mesterséges egyenlősítésre irányuló törekvések eltorzítják a társadalom természetes rendjét, és csak erőszakot szülnek, azzal az elkerülhetetlen következménnyel, hogy végül sem szabadság, sem egyenlőség nem lesz. E ponton túl azonban a hangsúlyok már jelentősen eltérnek. Az európai kontinensen erősebb hagyománnyal bíró „paternalista ~" az elit vezető szerepébe vetett hitet összekapcsolta azzal a meggyőződéssel, hogy a kormányzóknak kötelezettségei is vannak a kormányzottakkal szemben, és ezért a szociális harmónia megőrzése érdekében fenntartotta az államnak a piaci mechanizmusba történő beavatkozás jogát. A második világháború után kialakult →jóléti államokban a konzervatívok lényegében elfogadták az állami intervenció jogosságát. Az 1970-es évektől kibontakozó →„neo~" viszont, amelyet →Thatcher és →Reagan kormányzása fémjelzett, a szélsőséges piacpártiságot a hagyományos konzervatív értékekkel társítva az öngondoskodás elvét állította középpontba, és az állam szerepének radikális csökkentését tűzte ki célul.

A konzervatív gondolkodók között vallásos és nem vallásos meggyőződésűek egyaránt találha-

tók, abban azonban valamennyien egyetértenek, hogy a vallásosság nem tekinthető a gondolkodáshiány ismérvének. A modernitás hitvallása, a feltartóztathatatlan haladás eszméje, a világ tökéletessé tételének utópiája viszont mindig is mélyen idegen volt tőlük. Ők – Oakeshott híres sorait idézve – többre tartják az ismerőst az ismeretlennél, a kipróbáltat a kipróbálatlannál, a ténylegest a lehetségesnél, a korlátozottat a határtalannál, a mai nevetést az utópikus boldogságnál… A ~ra ezért kulcsszerep hárul(t) a modernitás következményeinek bírálatában és meghaladásában.

EG

***

Az **angolszász** világ ~át sokan „mintaadónak" tekintik. Valójában a konzervatív gondolkodás egyik alapvető kiindulópontja azonban éppen az, hogy a ~nak nincs univerzális modellje – a konkrét körülmények a helyi feltételekhez igazodva számos változatot alakíthatnak ki. „Rangsor" tehát nincs, de időbeli elsősége és kétségtelen politikai sikerei mégis érthetően ébresztenek megkülönböztetett érdeklődést az angolszász ~ iránt.

Ha abból a kézenfekvő gondolatból indulunk ki, hogy a konzervatívok a társadalom organikus fejlődésének a hívei, akkor könnyű rámutatni: a belső megrázkódtatásoktól mentes angolszász országok történelme igen kedvező feltételeket kínált a konzervatív politika sikeréhez. Bizonyára ezzel függ össze, hogy a ~ tipológiái többnyire a „mérsékelt ~" kategóriáját szokták az angolszász változathoz kötni, azt szembeállítva a(z európai) kontinentális ~sal. (Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy az „angolszász világ" olyan gyűjtőfogalom, amely számos belső különbséget takar. Az amerikai típus nem azonos a brittel.)

Melyek a főbb vonásai? A merev, ideologikus gondolkodás elutasítása, a szélsőségek helyett a mérsékletre és a kompromisszumokra való törekvés mindenképp kiemelendő. Az angolszász ~ – ebben egyébként érdemben nem térve el másoktól – sohasem osztotta a francia felvilágosodás gondolkodóinak az emberi természetről alkotott optimista képét. A nagy alapozóknál, Burke-nél és az amerikai →Adamsnél egyaránt megjelenő „antropológiai pesszimizmus"-hoz e hagyományban nagyfokú szkepticizmus kapcsolódik, abból kiindulva, hogy illúzió az ember tökéletesítésében reménykedni. Joggal nevezték e szemléletet a „tökéletlenség filozófiájá'-nak is. A valláshoz való viszony e hagyományban nem vált éles törésvonallá.

A változásokhoz az angolszász ~ a kontinentálisnál jóval rugalmasabban viszonyul. Hugh Cecil úgy fogalmazott, hogy „a haladást a ~ teheti értelmessé és a körülményekkel harmonizálóvá" (*Conservatism*, 1912). A konzervatívok a változásoknak csak azon formáit ellenzik, amelyeknek a túlságosan gyors üteme a társadalom szövetét veszélyezteti. Amerika történelme összefonódott a folytonos változásokkal, ezért ott ez a kérdés jóval kevésbé problematikus – ebből fakadóan viszont a tradíció lényegesen kisebb szerepet játszik az amerikai, mint a brit változatban.

Az angol és az amerikai ~ egyetért a joguralom (*rule of law*) eszméjében és a „korlátozott állam" elvében. A konzervatívok nem abszolutizálják az egyén szabadságát, de az angolszászok e vonatkozásban többet vettek át a liberalizmus örökségéből, mint mások, és a szabadságot féltékenyen őrzik. A kontinentális Európa konzervatívjainak körében az erős állam többnyire népszerű volt – az angolszász gondolkodás viszont mélyen idegenkedett ettől. Az autoritást szintén igényelte – de nem az államét. Az Egyesült Államokban kifejezetten erőssé vált az államellenes „libertárius" irányzat. Ezzel összhangban a szociális ~ támogatottsága az egyén felelősségét hangsúlyozó angolszász világban jóval gyengébb, mint például a bismarcki mintát követő Németországban. Angliában ezzel együtt kialakult egy enyhén „paternalista" jellegű vonulat is →Disraeli és →Macmillan nevével fémjelezve – az USA-ban ennek nem találjuk meg a párhuzamát. A változás az angolszász ~ban is folyamatos, ám saját arculatát és identitását ez a konzervatív tradíció a mai napig meg tudta őrizni.

EG

***

A **francia** politikai eszmetörténetben a XIX. század a ~ évszázada. →Bonald használta először az európai politikában a *conservation* kifejezést mint politikai fogalmat, a romantikához kötődő író és politikus François-René de Chateaubriand pedig *Le Conservateur* (1816) elnevezéssel alapított lapot. Alapvetően reakciós (ellenforradalmi) jellegű lévén, a francia ~ elutasította a forradalom eszményeit és annak társadalomátalakító megvalósulását, illetve az egyre meghatározóbb liberalizmussal és egyházellenességgel szemben a kereszténység (konkrétan: a katolicizmus) politikai szerepének erősítésére törekedett. Ebben a küzdelemben a régebbi francia hagyománnyal összhangban a határozott központi hatalmat érvényesítő állam fontosságát hangsúlyozta.

A franciához hasonlóan ekkoriban a **német** ~ is központi jelentőséget tulajdonított az államnak. Ugyanakkor kettős gyökerű volt, egyfelől →Hegel filozófiájából, másfelől pedig a romantikából táplálkozott. Hegel filozófiája e tekintetben paradox képződmény: mint racionális rendszer a felvilágosodás összegzője, ugyanakkor jogfilozófiája és államfelfogása az állam kiteljesedését üdvözölte, amivel tetemes szellemi muníciót adott a későbbi konzervatívoknak. Friedrich von Gentz 1793-ban kiadta Burke francia forradalomról szóló könyvének német fordítását, aminek hatására a német szellemi-politikai életben megjelent a forradalomellenes ~. Fél évszázaddal később Julius Stahl, illetve Adam Müller államelméleti munkáinak eredményeként a ~ meghatározó áramlattá vált, jelentős hatást gyakorolva a történelemszemléletre (historizmus) is.

KA

***

Kelet-Közép-Európában megkerülhetetlen kérdések: a ~ több-e bizonyos világszemléletnél; illetve mennyiben tekinthető politikai ideológiának. Közép-Európában inkább maga a szemlélet volt – és van – jelen. Ha szakadozott is e hagyomány a térségben, kétségkívül itt szintén lehetett tapasztalni a tradíciók, a szerves fejlődés, a szokások és a hosszabb ideje meglévő intézmények, a létező társadalmi csoportok (család, nemzet) megbecsülését, a forradalmi változások elutasítását, valamint az e megfontolásokból kiinduló szemléletet. A XIX. században Közép-Európában is voltak olyan politikusok és politikai gondolkodók, akik számára meghatározóak voltak ezek az értékek. 1849 után például Magyarországon →Deák vagy →Kemény politikai és publicisztikai tevékenységét tekintve konzervatív liberalizmusról lehet beszélni. Hasonló vonásokat ismerhetünk fel a Habsburg-politikával megegyezést kereső ócseh pártnál, Leo Thun (1811–1888) cseh–osztrák politikusnál, Frantisek Palacky (1788–1876) történetírónál és politikusnál, Karel Kramár (1884–1937) politikusnál a XIX. század második felében, a magyar–horvát kiegyezést támogató horvát unionista párt, Josip Juraj Strossmayer (1815–1905) politikus-püspök, illetve az 1860-as években a romantikus nacionalizmust bíráló krakkói lengyel történészek, Józef Szujski (1835–1883) és Stanislaw Tarnowski (1837–1917), valamint Marian Zdziewchowski filozófus, szlavista (1861–1938), továbbá Svetozár Hurban-Vajansky (1847–1916) szlovák politikus, publicista és író esetében.

A kommunizmus bukása utáni Kelet-Közép-Európa népeinek szembesülniük kellett azzal, hogy polgári társadalmat, parlamenti demokráciát olyan társadalomban kell létrehozniuk, amelynek szerves fejlődése évtizedek óta megszakadt. Nemcsak a kommunista egyeduralomról, gazdasági és ideológiai monopóliumról volt szó, hanem legalább annyira a társadalom szövetének módszeres szétrombolásáról. A politikai ~nak így egyáltalán nem lehetett társadalmi bázisa, maga a gondolat is hosszú időre ki volt rekesztve a közbeszédből, az oktatási és tudományos intézményekből. Mivel a diktatúra fenntartásának egyik biztosítéka a megszálló idegen hadsereg jelenléte volt, kikerülhetetlenül fontos tényezőnek számított a formálódó ellenzék gondolkodásában a nemzeti függetlenség kérdése, így kétségtelenül a nemzeti tradíció jelentette a konzervatív szemlélet egyik fontos vonatkoztatási pontját.

Az átmenet idején az képezte a fő választóvonalat, ki áll a fennálló politikai rendszerrel szemben, ki áll esetleg mellette. Ezért a legfontosabb új politikai erők általában jellegzetes gyűjtőpártok voltak, viszonylag széles, a demokratikus spektrumot átfogó ideológiai alappal, amelyben ott volt a konzervatív összetevő is. A Szolidaritás Állampolgári Bizottságának nevezték Lengyelországban az 1989. július 4-i első, részben szabad választások idején a széles ellenzéki „koalíciót", hasonlóan sokszínű volt a cseh Polgári Fórum, a szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalma vagy a →Magyar Demokrata Fórum. A további „pártosodás" során elsősorban a polgári demokratikus (főleg a cseheknél, Václav Klaus) és a néppárti-kereszténydemokrata szervezetekben jelent meg a konzervatív politikai gondolkodás – a nemzeti, a keresztény és a polgári értékek hangsúlyozásával. Rendkívül színes azoknak a kelet-közép-európai pártoknak a körképe, amelyek az elmúlt két évtizedben markáns konzervatív értékeket képviseltek. Egy részük viszonylag gyorsan fölőrlődött a gyors történelmi változások közepette, mások a 2000-es években alakították arculatukat, és erősítették meg politikai helyzetüket. Nem volt azonban egyetlen olyan politikai alakzat sem, amelyet igazi konzervatív pártnak lehetett volna tekinteni.

Mindazonáltal Kelet-Közép-Európa népeinek mentalitásában találunk nem egy olyan mozzanatot, amely a konzervatív attitűdöt erősítheti. Az egyiknek a modern nemzetté válás nyugati útjától való eltérés az oka. Mivel hosszú ideig kétséges

volt az önálló nemzeti lét, s erős az identitásban a kulturális tényező, másként tekint a közvélemény többsége a nemzetállamra, mint az Európai Unió régi országaiban. A térségben ritkán lehet találkozni különböző civilizációhoz tartozó közösségek egymás mellett élésével. A másik tényező az elvilágiasodás kisebb mértéke: Csehország kivételével a térségben számottevő a keresztény egyházak hatása a társadalom életében.

KGyCs

***

A **magyar ~** a XIX. század első harmadában keletkezett szellemi irányzatként, amely az európai ~hoz hasonlóan országának hagyományaira tekintettel, azzal összeegyeztetve kereste a megváltozott történelmi-társadalmi helyzet problémáira adandó válaszokat. A kommunista hatalomátvétel után követőit hallgatásra ítélték, képviselői csak emigrációban folytathatták munkásságukat, hagyománya háttérbe szorult, megszakadt. 1990 után a ~ újraéledt, és az elmúlt évtizedekben komoly intellektuális (filozófiai, eszmetörténeti, kulturális) teljesítményt nyújtott. Ma több, a nyugati ~sal párhuzamosan megjelenő irányzatra tagolódik, működő közösségei vannak.

A ~ Magyarországon, mint másutt is, a hagyományos világkép és az ehhez kapcsolódó társadalmi, kulturális rend felszámolására irányuló mozgalmakkal szemben, azaz reakcióként, a „régi világot” megőrizni akaró törekvésként jelent meg. Képviselői a reformok, a szükséges átalakítások elől, miként a ~ több mint kétszáz éves története tanúsítja, soha nem tértek ki, de azokat mindig óvatosan, a magyar valósághoz igazítva, a „fontolva haladás” jegyében akarták végrehajtani.

A konzervatív szellemiség előtörténeteként említhető a jozefinista „felvilágosult abszolutizmussal” szembeni rendi-nemesi ellenállás és a nyelvújítás vitáiban az ortológus álláspontot képviselők neologizmussal és Kazinczy irodalomcentralizáló akaratával szembeni fellépése.

A reformkor kedvezett a konzervatív politikai elmélet és gyakorlat kialakulásának: a két jeles konzervatív, Felsőbüki Nagy Pál és →Széchenyi fellépése elindította az elporladó feudális világ átalakítását, a ~ azonban a liberális ellenzék (főként →Kossuth) követelőzését és túl gyors iramát egy idő után fékezni akarta (→Széchenyi és Kossuth vitája). E törekvés alapdokumentumai Széchenyi *A Kelet Népe* (1841) és *Politikai programtöredékek* (1847) című iratai voltak. Széchenyi 1830-as *Hitel* című programkönyvével az arisztokrácia és a nemesség egy része azonban nem értett egyet, a rendiséget és a feudalizmust nem eltörölni, hanem reformokkal javítani szerették volna. Erről szólt →Dessewffy József 1831-es *Taglalat* című műve, majd a közte és Széchenyi között kialakult vita. A Habsburg-monarchia egységének megőrzése, a bécsi udvar iránti lojalitás és a kormánypártiság jellemezte – már hivataluknál fogva is – az ókonzervatívok csoportját (→Apponyi György, Cziráky János, Mailáth Antal), de megjelent az ifjúkonzervatívok köre is, amelyet →Dessewffy Aurél vezetett tragikusan korai haláláig. Az első magyar pártot, a Konzervatív Pártot 1846-ban az ő és az ókonzervatívok eszméit ötvözve alapították.

Az 1848-as forradalom előtt Széchenyi és az udvarhű politikusok közeledtek egymáshoz, ám Batthyány, Deák és Eötvös segítségével sem tudták kiegyensúlyozni a radikálisok követelését. A szabadságharc alatt az aulikusok (a radikalizálódástól tartva) Bécsbe távoztak, az osztrák–magyar háborút tragédiaként élték meg.

Az 1849-es katasztrófa, a Haynau-féle megtorlás, az alkotmány nélküli Bach-korszak kényes helyzetbe hozta az egykori ó- és ifjúkonzervatívok összenövő csoportját (Apponyi György, Dessewffy Emil, Mailáth György, Somssich Pál, Szécsen Antal), akik engedményeket igyekeztek kicsikarni a császártól. Az ekkori szellemi-politikai élet kiemelkedő alkotásai közé tartoztak →Kemény Zsigmond konzervatív szemléletű esszéi (*Forradalom után*, 1850), illetve Madách Imre konzervatív világképű drámái (*Az ember tragédiája*, 1862; *A civilizátor*, 1859).

Az 1867-es →kiegyezés helyreállította a békét Bécs és Budapest között, a császárt királlyá koronázták, és elkezdődött Magyarország gyors modernizációja az Osztrák–Magyar Monarchia keretében. A század második felének konzervatívjai mindvégig 67-es alapon állva a „liberális haladás” kritikusaiként léptek fel, Széchenyi és Kemény eszméiből merítve. A dualizmus első, 1870-es évekbeli válságakor szerveződött meg →Sennyey Pál vezetésével a Jobboldali Ellenzék, a Szabadelvű Párt konzervatív oppozíciója. Az 1870-es években kialakult egy erős konzervatív nemzedék, amelyet Ábrányi Kornél, Beksics Gusztáv, Grünwald Béla, Halász Imre, Kállay Béni és Kecskeméthy Aurél neve fémjelzett. A korszak legszellemdúsabb konzervatív írója, →Asbóth János nemcsak az első magyar konzervatív programot írta meg (*Magyar Conservativ Politika*, 1874),

hanem szellemi genealógiát teremtve létrehozta a ~ kánonját is. Pályája végén a munkásság szociális helyzetének javítása és a méltányos nemzetiségi politika érdekelte, mindvégig antiliberális álláspánton maradva.

Az 1890-es években jelentek meg az újkonzervatív irányzatok, amelyek közül kiemelkednek az agráriusok (Bernát István, →Károlyi Sándor) és a →politikai katolicizmus (Zichy Nándor Katholikus Néppártja). A korszakban mérsékelt reformerként (szabadelvű konzervatív), rendszervédőként lépett fel a kétszeres miniszterelnök, a Munkapártot megalapító →Tisza István. Az ő szellemi támogatását legfőképpen →Concha Győző, Réz Mihály és az utóbbi lapja, a *Magyar Figyelő* biztosította.

A világháborús vereség, a Monarchia felbomlása, a történelmi Magyarország szétesése, az őszirózsás forradalom és a bolsevik puccs a ~t megfosztotta addigi szilárd orientációs pontjaitól. Erre a helyzetre reagált az ellenforradalmi gondolat, amelyet legmarkánsabban →Prohászka Ottokár (*Kultúra és terror*, 1918), Szabó Dezső (*Elsodort falu*, 1919) és →Szekfű Gyula (*Három nemzedék*, 1920) képviselt. A Horthy-korszak két főbb konzervatív irányzatát a →Bethlen István, →Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő konszolidációs kormányzás és a holdudvarukhoz tartozó *Magyar Szemle*, illetve a Habsburg-restauráció mellett szociális reformokat követelő ellenzéki →legitimizmus testesítette meg. Az utóbbit →Apponyi Albert, →Sigray Antal és a *Magyar Nemzet*et megalapító Pethő Sándor vezette. Olyan kiemelkedő gondolkodók tartoztak közéjük, mint a liberálkonzervatív Gratz Gusztáv történetíró és Molnár Kálmán jogászprofesszor. A királypártiak a két világháború között következetesen nemzetiszocialista-ellenes álláspontra helyezkedtek, és élénken tiltakoztak a zsidótörvények ellen. A 1930-as évek második felében egy újabb kiváló konzervatív esszéíró-nemzedék tűnt föl Halász Gábor, Joó Tibor, Prohászka Lajos, Cs. Szabó László, Szerb Antal személyében – közülük többen a zsidóüldözés áldozatai lettek. Rajtuk kívül Babits Mihály, Krúdy Gyula, illetve Szabó Zoltán →népi író mutatott affinitást a ~ iránt. A filozófiai élet meghatározó gondolkodói – Pauler Ákos, →Kornis Gyula, Halasy-Nagy József és az 1945-ben emigrációba kényszerült Brandenstein Béla szintén a konzervatív eszmevilágot erősítették.

A kettős (nemzetiszocialista, majd szovjet) megszállás, a világháborús vereség és a szovjet érdekszférába kerülés egyet jelentett a háború előtti magyar államban még meglévő hagyományos struktúrák megszüntetésével. Az utolsó bástyákat a konzervatívok mindvégig védelmezték: a királyság eltörlése ellen Slachta Margit (Keresztény Női Tábor), az egyház elnyomása ellen →Mindszenty József hercegprímás tiltakozott, mindhiába. Az ún. „koalíciós évek” folyamatos balra tolódása után bekövetkezett a kommunista hatalomátvétel, és minden konzervatív törekvést megszüntettek, betiltottak. A ~ képviselői részben emigrációba kényszerültek, részben elhallgattatták őket.

Az Egyesült Államokban telepedett le →Molnár Tamás, a XX. század egyik legnevesebb konzervatív katolikus filozófusa. Főként a →modernség válsága érdekelte, politikai nézeteit az európai ellenforradalmi hagyományhoz sorolhatjuk (*Az ellenforradalom*, 1969; m. 2005). Philadelphiában él →John Lukacs világhírű történészprofesszor, a konzervatív gondolkodás doyenje. Rajtuk kívül említést érdemel Jáki Szaniszló, →John Kekes, →Kolnai Aurél, Menczer Béla és →Polányi Mihály munkássága. A magyar emigráns konzervatívok tevékenyen hozzájárultak az amerikai ~ hidegháború alatti reneszánszához.

A →rendszerváltozás után eltelt évtizedekben nyílt esély a ~ újjászületésére. Míg a XX. század végi ~ főként az európai →kereszténydemokrácia örökségéből táplálkozott (kitüntetett alakja →Antall József kormányfő volt), addig a XXI. század elején új impulzusokkal gazdagodott, megfiatalodott, és a viszonyokhoz képest behozta a korábbi lemaradását. Az új ~ „alapító-okirata” Lánczi András könyve, a *Konzervatív kiáltvány* (2002), fórumai az újjáalakult *Magyar Szemle*, a *Kommentár* és a *Századvég* folyóirat.

BM

Ablonczy Balázs: „Vázlat a magyar konzervativizmusról”, *Confessio*, 2005, 4.

Dénes Iván Zoltán: *Közüggyé emelt kiváltságőrzés* (1989); *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz* (2008).

Egedy Gergely: *Konzervativizmus az ezredfordulón* (2001); *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005); *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban* (2014).

„Jobboldal és konzervativizmus – körkérdés”, *Kommentár*, 2006, 1.

Kekes, John: *A konzervativizmus ésszerűsége* (1998; m. 2001).

Kirk, Russell: *The Conservative Mind* („A konzervatív gondolkodás”, 1953).

„Konzervativizmus 1989 után Közép-Európában" (tematikus szám), *Limes*, 2012, 3.
Nyirkos Tamás: *Az ötfejű sas. Teológia és politika a francia ellenforradalomban* (2014).
Scruton, Roger: *A konzervativizmus jelentése* (1980; m. 2002); uő: *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék* (1990; m. 1995).
Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története* (2003).
Tőkéczki László (szerk.): *Magyar konzervativizmus – Hagyomány és jelenkor* (1994).
Vincent, Andrew I.: *Modern Political Ideologies* (2011).

konzervatív/szabadelvű gondolkodás az evolúciós pszichológiában A világról születő eszmék („ideák") szerveződési („strukturálódási") folyamatát, amely egymást követően megjelenő különböző differenciáltsági fokú világértelmezéseket tesz lehetővé, az evolúciós pszichológia az „ideastruktúrák evolúciós folyamatának" nevezi, és a kulturális evolúció részének tekinti. Ebben azok az értelmezések, viselkedésminták rendelkeztek szelekciós előnnyel, amelyek az emberi faj (vagy csoport) túlélését leghatékonyabban biztosították. Mivel a túlélés szempontjából a társas együttműködés döntő jelentőségűnek bizonyult, azok az „ideastruktúrák", amelyek az együttműködés viselkedésbeli, szellemi és materiális szabályait (szerveződésmintázatát, algoritmusait, információit) hordozták, az adott közösség gondolatvilágának tartósan a részévé váltak, azokat a közösség alapvető értéknek tekintette. A konzervatív gondolkodás ebben a kulturális evolúció által egyengetett „szerves" – egyesek által önszerveződésnek nevezett – folyamatban megszülető, a közösségek megmaradását, stabilitását biztosító értékekben gyökerezik.

Minden rendszernek, miközben lehetőség szerint fenntartja a stabilitását biztosító működési elveit, a fennmaradáshoz szüksége van – éppen a környezeti beágyazottsága, illetve a környezeti feltételek állandó változása miatt – a részfunkcióinak maximális gyakorlására, rugalmasságra, működési elveinek bizonyos mértékű megújítására, alkalmazkodásra. Az újító elvek közösségi figyelembevételére az egyéni világértelmezések egy másik „csomósodási pontja", a szabadelvű gondolkodás hivatott. Az újító szellemre való nyitottságot képviselő gondolkodásmód evolúciós előnye szintén nyilvánvaló, a kulturális evolúcióban a konzervatív gondolatvilághoz hasonlóan szelekciós előnnyel bírt.

Az evolúciós pszichológiában használatos ún. „kiegyensúlyozó szelekció" modellje alapján e két szelekciós szempont összekapcsolható. Ez a modell azt állítja, hogy egy rendszeren belül megjelenő, egymástól lényegesen különböző jegyek egyaránt adaptívak lehetnek, éppen a térben és időben változó eltérő környezeti feltételek támasztotta, kvázi egyszerre ható követelmények miatt. Ilyen esetekben működik az ún. „gyakoriságfüggő szelekció", amely képes beállítani az adott helyzetben az optimumot. A két meghatározó és egymással ellentétesen ható gondolkodásmód – a konzervatív és a szabadelvű – optimális arányát az adott társas rendszer mindenkori környezeti adottságai határozzák meg. A „kiegyensúlyozó szelekció" során az a kombináció jut evolúciós előnyhöz, amely a rendszer adott körülmények közötti történő túlélését leghatékonyabban biztosítja.

Az emberi gondolkodás jelenlegi differenciáltsági fokán a racionálisan felfoghatatlan döntően az ún. „preracionális" gondolkodás szintjén jelenik meg. Mivel ez a világlátás jellemzi egyes becslések szerint az emberiség közel 70 százalékát, a társas rendszerek stabilitásában játszott szerepe igen jelentős. Ugyanakkor napjainkban kibontakozóban van egy folyamat, amely az emberi gondolkodást a racionalitáson túli („transzracionális") felé mozdítja el. Mivel ez az új világértelmezési mód szervesen illeszkedik az emberi természet hagyományos, a spirituális vonatkozásokat is figyelembe vevő felfogásához, a konzervatív világképbe beilleszthetőnek tűnik.

A konzervatív gondolkodásmód a társadalom mint emberi közösség által kiérlelt, szervesen fejlődő (önszerveződő), a társadalmi stabilitást biztosító mintázatait tekinti a társadalom túlélését, boldogulását biztosító alapnak. Ugyanakkor különböző, szellemi, viselkedésbeli és materiális megnyilvánulási formái közel sem tekinthetők állandónak, földhözragadtnak, „kőkorszakinak", mert nyitott a változó környezeti feltételekhez történő alkalmazkodást elősegítő újításokra. Sőt, mivel ez a gondolkodásmód méltányolja az emberi megismerő folyamat fokozatos, a világ egyre differenciáltabb leképzésének irányába mutató változását, az újonnan megjelenő mintázatok – konzervatív nézőpontból történő – értelmezését is képes felvállalni. Így a konzervatív értelmezési keretnek mint alapmintázatnak a legújabb ideastruktúrákban való megjelenítése ledolgozhatja azt a hátrányt, amely a szabadelvű világértelme-

zéshez viszonyítva jelenleg fennáll. Ugyanakkor a konzervatív gondolkodási stílus megpróbálja a szabadelvű gondolkodás öntörvényű vadhajtásait, ideológiáit is kezelni oly módon, hogy azokat folyamatos, nyílt társadalmi diskurzus révén, közösségi kontroll alá vonja.

Jost, John T.: *A Theory of System Justification* („A rendszerigazolás elmélete", 2004).

KA

kormány A végrehajtó hatalom csúcsszerve, a →közigazgatás irányítója, illetve →parlamentáris rendszerekben a politikai folyamat központi szereplője. Alapvetően a ~fő és a miniszterei alkotják.

A parlamentáris ~formában a ~ a parlamentnek felelős, azaz annak többségre támaszkodva kormányoz. A párt- és frakciófegyelem révén ugyanakkor uralja a parlamentet, így politikai értelemben a törvényhozó és végrehajtó hatalmi ág elválasztásánál fontosabb a ~ és az ellenzék közötti →hatalommegosztás. Nagy-Britanniában, a legrégebbi parlamentáris rendszerben a ~ (*cabinet*) az uralkodó tanácsadó testületéből nőtt ki. A XVIII. század folyamán vált döntővé az uralkodó bizalma helyett a parlamenté, és alakult ki a miniszterelnöki tisztség is, a ~ testületi jellegéből adódóan azonban a miniszterelnök sokáig csak első volt az egyenlők között.

A prezidenciális ~formában a végrehajtó hatalom fejének – a közvetlenül megválasztott elnöknek – és ~ának korlátozott felelőssége van a törvényhozás előtt. A ~tagok teljes mértékben az elnök alárendeltjei. A legismertebb ilyen rendszer, az Egyesült Államok alkotmánya nem is említi a ~t (*cabinet*) mint testületet, miközben a törvényhozásnak egyéb, komoly kormányzatellenőrzési jogokat ad. A félprezidenciális francia rendszerben a közvetlenül megválasztott elnök nevezi ki a ~t, amely azonban felelős a parlamentnek.

A ~ok testületi jellege az elmúlt évszázad során a legtöbb parlamentáris rendszerben fokozatosan háttérbe szorult, a miniszterelnök egyre inkább a prezidenciális rendszerek elnökeihez hasonló hatalomra tett szert a ~a felett. Ennek lehetnek egyedi okai (például egy miniszterelnök személyisége), de strukturálisak is, hiszen a politikai döntéshozatalban egyre fontosabb szerepet játszik a nemzetközi szint (ahol a ~t alapvetően a miniszterelnök képviseli), illetve bővül az állami tevékenységek köre (és ebből adódóan növekszik az egyszemélyi stratégiai koordináció, a miniszterelnöki hivatal fontossága). Ennek a folyamatnak a jelei lehetnek például a rövidebb és ritkábban megtartott kományülések, a megszaporodó kétoldalú egyeztetések a ~fő és az egyes ~tagok között, illetve a miniszterelnökhöz lojális, párthátterrel nem rendelkező technokrata miniszterek kinevezése. A politika mediatizálódása is ezt erősíti (→modern demokratikus kormányformák).

Körösényi András: „Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás?", *Századvég*, 2001, 20.
Mezey Barna és Szente Zoltán (szerk.): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* (2003).
Poguntke, Thomas és Paul Webb (szerk.): *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies* („A politika elnökiesedése: a modern demokráciák összehasonlítása", 2005).
Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet, 1945–2005* (2006).

IG

kormánypárt →Parlamentáris demokráciákban kormányzó →párt(ok). A →választási rendszer és a választások kimenetelétől függően abszolút vagy relatív többséggel rendelkezik. A relatív többség esetében kisebbségi kormányzásról beszélünk. A politikai kultúra és választási rendszer sajátosságai miatt egyes országokban (például Angliában) ritka a koalíciós kormányzás, a legtöbb demokráciában azonban ezt általános gyakorlatként tartják számon. Amennyiben a párt vezetői kormánytagok, „pártkormányzás"-ról beszélünk. A parlamentáris politikai rendszerek sajátossága, hogy a választásokon diadalmaskodó párt egyszerre kontrollálja a törvényhozást és a végrehajtó hatalmat, ami erősíti a kormányzás stabilitását. Ennélfogva fontosabb a →kormány és az ellenzék szembenállása, mint a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztása, hiszen a politikai ellenőrzés ebben a viszonylatban valósul meg.

MR

kormánypárt a Horthy-korszakban (Országos Kisgazda és Földmíves Párt; Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja; Keresztény-Keresztyén Földmíves-, Kisgazda- és Polgári Párt, rövidítve: Egységes Párt; Nemzeti Egység Pártja; Magyar Élet Pártja) Jobboldali gyűjtőpártként, változó néven és programmal, de végig hatalmon maradt. Stabil parlamenti többségét a választási rendszer és a közigazgatás pártos működése garantálta.

Élén a →Horthy kormányzó által kinevezett miniszterelnök állt, aki programjának megvalósításához saját embereivel töltötte fel a mindvégig több irányzatból álló pártot.

A korszak első parlamenti választásán, 1920-ban a vidéki parasztságot az Országos Kisgazda és Földmíves Párt, a városi keresztény polgárságot a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja képviselte. Mindkét párt a szavazatok több mint 40%-át kapta, így kormánykoalícióra léptek, 1922-ben pedig egyesültek Keresztény-Keresztyén Földmíves-, Kisgazda- és Polgári Párt néven, amelyet a mindennapokban Egységes Pártnak neveztek.

Amikor →Bethlen István irányításával az Egységes Párt megalakult, a Nagyatádi Szabó István (1863–1924) vezette kisgazdák és a →Gömbös Gyula köré csoportosuló fajvédők alkottak önálló irányzatot a pártban. Bethlen sikerrel szorította ki riválisait a hatalomból, s ezzel a párt a nagyobb mérvű földosztást remélő kisgazdák helyett inkább a nagybirtokos elit, a keresztényszocialista és kereszténydemokrata törekvések helyett pedig a konzervatív egyházi elit érdekeit képviselte. Visszaszorították a radikális jobboldali antiszemitákat is.

A gazdasági világválság nyomán miniszterelnökké kinevezett Gömbös 1932-től jelentősen átalakította a pártot, amely ekkor kapta a Nemzeti Egység Pártja nevet. Gömbös *Nemzeti munkaterv* című kormányprogramja számos elemében az 1920-as évek fajvédő programjából merített. A pártszervezés az olasz →fasiszta párt mintáját követte: vezérelvű és központosított tömegpárttá kezdték a pártot alakítani azért, hogy a társadalom egészét átfogja. Minden községben létrehozták a helyi szervezeteit, amelyek sokrétű kulturális és szociális feladatot láttak el. A párt taglétszáma 1935-re meghaladta a kétmillió főt. A kormánypárt parlamenti képviselőit az 1935-ös választáson tudta Gömbös részlegesen lecserélni saját híveire. Ekkor a Bethlenhez hű képviselők kisebbségbe kerültek a képviselőházi pártfrakcióban, a parlament felsőháza azonban konzervatív maradt, s a közigazgatás is ellenállt Gömbös totalitárius törekvéseinek. Gömbös halála után csökkent a kormánypárt társadalmi szerepe. A párt parlamenti képviselői 1938 novemberében →Imrédy miniszterelnök diktatórikus törekvéseit is leszavazták. Imrédy ezt követően a párttól független, modern tömegmozgalom (Magyar Élet Mozgalom) szervezésébe fogott reformjai támogatására. Horthy azonban elvesztette a belé vetett bizalmát, lemondatta, és →Telekit kérte fel kormányalakításra.

Teleki a megosztott kormánypártot újjászervezte Magyar Élet Pártja néven, amely magába olvasztotta Imrédy tömegmozgalmát is. Az új pártban helyet kaptak a Bethlenhez hű konzervatívok, Gömbös fajvédői és a nyilas ellenzékkel ígéretversenybe szálló Imrédy- és Teleki-hívek – zsidónak tekintett személy azonban már nem lehetett párttag. A ~ súlypontja tehát tovább tolódott a mérsékelt jobboldal irányából a szélsőjobb felé. Az 1939. évi választáson földreformot, szociális juttatásokat és a zsidóság befolyásának további korlátozását ígérték. A német megszállást (1944. március 19.) követően a náciellenes képviselőket letartóztatták, s a párt németbarát szárnya került hatalomra, koalícióra lépve az időközben ellenzékbe vonult Imrédyvel és egyes nemzetiszocialistákkal; majd 1944 októberétől – vagyis immáron a nyilas uralom alatt – →Szálasival is. 1944. november 16-án a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom magába olvasztotta a kormánykoalíció pártjait, így a Magyar Élet Pártját is. A Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormány 1945. február 26-án rendeletben feloszlatta a fasisztának minősített Magyar Élet Pártját.

Gergely Jenő (szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1867–1998* (2003).
Püski Levente: *A Horthy-rendszer* (2006).
Vida István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010* (2011).

BÁ és PR

kormányzás A politikai közösség vezetése, irányítása, problémáinak megfogalmazása és megoldása. Leggyakrabban államokra vonatkoztatva alkalmazzák, ez esetben elsődleges alanya a →kormány.

Politikai filozófiai szempontból →Oakeshott a ~ két felfogását különböztette meg: az egyik szerint a ~ általános ideológiai célokat követ (például az állampolgárok [át]nevelése, a társadalmi egyenlőség megvalósítása stb.), ami szerinte főként a szocialista, illetve egyes liberális törekvésekre jellemző; míg a másik szerint – tulajdon szkeptikus-konzervatív elgondolásának megfelelően – a ~ önmagáért való cél, korlátozott tevékenység, azaz (egyik hasonlatával) a hajót nem távoli célkikötők felé vezeti, hanem a parttalan és feneketlen tengeren a felszínen tartja, vagy (másik

hasonlatával) teniszbíróként pusztán a szabályokat tartatja be.

A politikaelméleti megközelítés a szabályok betartatásán túli területre, a kormányzóképesség megteremtésére összpontosít. A →Weberre támaszkodó vezérdemokrácia-elmélet például a politikusok közötti harcot és a népakarat (meg-) formálását emeli ki. Tilo Schabert viszont a ~hoz szükséges hatalom informális struktúrák általi megteremtésének, illetve az egymást átfedő hatáskörök révén előálló kreativitásnak a fontosságát hangsúlyozza. Mindkét felfogás központi szerepet tulajdonít a politikai vezetőknek a ~ban.

A közpolitikai elemzések konkrétabb síkon, általában az egyes szakpolitikák megvalósítási folyamatán és végeredményén keresztül foglalkoznak a ~sal. Egyik központi témájuk a jó ~ mibenléte. A *good governance* ('jó kormányzás') (neo-)liberális elméletei az 1990-es évektől kezdve kerültek előtérbe. Szerintük az állam, konkrétabban a kormány elveszíti monopóliumát a →döntéshozatalban, a köz és a magán közötti határvonal elmosódik, a hierarchikus döntéshozatali módot közpolitikai hálózatok (*policy networks*) váltják fel. Az utóbbiakban a kormány mellett társadalmi (például civil szervezetek) és/vagy gazdasági (például vállalati) szereplők vesznek részt. A kormány feladata immár csak a jó ~ feltételeinek megteremtése, azaz a joguralom, a jogbiztonság és az elszámoltathatóság garantálása, továbbá a korrupció visszaszorítása. Ezzel szemben a *good government* ('jó kormányzat') elméletei az erős állam problémamegoldó és a közjót érvényesítő szerepét, egyúttal a horizontális, tárgyalásos döntéshozatal korlátait hangsúlyozzák.

A jó ~ normatív szempontjainak számonkérhetőségét a kormányzati teljesítmény mérése tenné lehetővé. Ez a mérés azonban számtalan problémát vet fel: a bonyolult társadalmi folyamatok eltérő mérési eljárásokat (operacionalizációt) vagy mércéket kívánnak meg, így különböző adatok keletkeznek. A szakpolitikai intézkedések kifutása természetszerűleg nem esik egybe a választási ciklusokkal, így egy adott ciklus kormányzati teljesítményét nagyban befolyásolhatják a korábbi kormányok intézkedései. A külső tényezők, sokkok (például természeti katasztrófák, háborúk), illetve a gazdaságban a technikai újításokból eredő hosszú távú konjunktúraciklusok hatása a kormányzati teljesítményre nehezen felbecsülhető. Ezeket a problémákat részben orvosolhatja a különböző elemzési szintek (például a közigazgatás, az egyes szakpolitikák és az összkormányzati teljesítmény) elkülönítése, a nemzetközi és időbeli összehasonlítások, illetve egy kormány több cikluson átívelő ~a.

Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában* (2013).
Gajduschek György: „Governance, policy networks – informális politikai szereplők a döntéshozatalban", *Politikatudományi Szemle*, 2009, 2.
Gajduschek György: „Miben áll, és mérhető-e a kormányzati teljesítmény?", *Politikatudományi Szemle*, 2014, 3.
G. Fodor Gábor: *Kormányzás/tudás* (2008).
Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok* (2005).
Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (1962; m. 2001).
Pesti Sándor: „Mérhető-e a kormányzati teljesítmény?", *Politikatudományi Szemle*, 2004, 1.
Schabert, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről* (2013).

IG

Kornis Gyula (1885–1958) Piarista szerzetes, filozófus, egyetemi tanár, politikus. Diplomáját a budapesti bölcsészkaron szerezte, tanult Angliában, Német- és Olaszországban. 1916-tól a pozsonyi Erzsébet Egyetem, később a Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára, 1935–1936 között az utóbbi rektora. Bár eredeti filozófiai rendszert nem dolgozott ki, a háborút és a forradalmakat követő „lélekrianás"-ra idealista értékelméletű kultúrbölcselettel válaszoló műveinek sora és kitűnő tolla révén a korszak legbefolyásosabb gondolkodói közé tartozott. Antipozitivista, szellemtörténeti megközelítésében fokozatosan tért nyert a pedagógia és a politika, amiből egyenesen következett a – hasonlóan jelentőségteljes – közéleti szerepvállalása. A nemzeti-konzervatív-keresztény eszmerendszer européer képviselőjeként határozottan elutasította mind a szélsőbal-, mind a szélsőjobboldali politikát és diktatúrákat. Rendszeresen publikált ilyen szellemben a *Magyar Szemlé*ben. →Klebelsberg Kunó közoktatásért felelős államtitkáraként (1927–1931) fontos jogszabályokat készített elő és hajtott végre. 1931–1938 között kormánypárti országgyűlési képviselő, 1938-ban képviselőházi elnök. Az I. zsidótörvényt alkalmasnak találta arra, hogy a zsidókérdés nyugvópontra jusson, jóllehet az ellentmondott

a törvény előtti egyenlőség elvéhez való ragaszkodásának. Amikor azonban 1938 nyarán →Imrédy előállt a II. zsidótörvény és egy olyan felhatalmazási törvény javaslatával, amely lehetőséget adott volna számára a diktatórikus hatalomgyakorlásra is, ~ több mint hatvan képviselőtársával együtt kilépett a kormánypártból, és így döntően hozzájárult a mindinkább németbarát kormányfő megbuktatásához. 1938 novemberében Sztranyavszky Sándorral megalapította a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Pártot, amelynek azonban nem sikerült elindulnia az 1939. májusi választásokon. A csekély befolyású felsőháznak tagja maradt 1944-ig.

Közéleti munkásságának elméleti lenyomata *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata* című kétkötetes nagy munkája (1933), amely →Antall József politikai nézeteire is erősen hatott. Ma is érvényes gondolata, hogy az állam legfontosabb feladata a kultúra ápolása. Jogállam és kultúrállam egymást feltételezi. ~ a →nemzet fogalmát is kulturális alapon határozta meg: „nem faji-biológiai, hanem történetileg lassan kialakult szellemi-kulturális közösség".

A diktatúrák nem kímélték. A német megszállás után többször letartóztatták. Bár 1945–1946-ban a Magyar Tudományos Akadémia ideiglenes elnökévé, majd elnökévé választották, a Népbíróság pedig „feddéssel" ugyan, de igazolta, 1948-ban le kellett mondania akadémiai tisztségeiről és professzori állásáról. Vagyonát elvették, kitelepítették. Utóbb Hajdúszoboszlón élt, Budapesten hunyt el. A fél évszázados elhallgatás után munkásságának újrafelfedezése éppen csak megkezdődött.

További művei: *A magyar politika hősei* (1940); *A tudományos gondolkodás, a tudós lelki alkata* (1943); *Az államcélok elmélete és a kulturpolitika* (1931); *Neveléstörténet és szellemtörténet* (1932); *Történetfilozófia* (1924).

Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek, 1938–1948* (1997).

Egedy Gergely: „A középosztály küldetése. Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról", *Magyar Szemle*, 2018, 5–6.

Somos Róbert: „Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában", *Valóság*, 2003, 2.

KM

korporatizmus (régiesen hivatásrendiség) A társadalom szakmai testületeken („hivatásrendeken") alapuló szerveződése, illetve érdekképviselete. Eszmetörténeti előzményei az antik és középkori organikus – a társadalmat az emberi test élettani szervezetéhez hasonlító – elméletek (például →Arisztotelésznél, a római felfogásban, Pál apostolnál, később →Aquinói Szent Tamásnál), illetve az előbbiekre is építő középkori korporációs tan, amely a politikai közösséget már nemcsak alattvalók csoportjaként, hanem különféle rendek, korporációk összességeként is értelmezte.

A XIX. század végén ismét fölvetődött, mert a társadalmi-gazdasági osztályokon alapuló társadalomszerveződés, a képviseleti demokrácia intézményei – vélték többen – nem alkalmasak a társadalmi ellentétek kezelésére. Több változata alakult ki. Először 1) a →katolikus politikai-társadalmi tanítás, különösen XIII. Leo pápa *Rerum novarum* ('Az új dolgok') kezdetű enciklikája (1891) vetette fel mint a munka és a tőke közötti érdekegyezetés keretét. Hasonló elképzeléseket képviselt Ferdinand Tönnies céhszocializmusa és Émile Durkheim →szolidaritásfogalma. 2) Megjelent az állami ~ mint a különböző típusú autokratikus rezsimek államszervezési elve (Mussolini Olaszországa, Salazar Portugáliája, Dollfuss Ausztriája, Teleki Pál alkotmánytervezete), ahol a korporációk közhatalmi, döntési jogosítványokat is kaptak. 3) A demokratikus ~ (neo~) a képviseleti-parlamenti demokrácia kiegészítésének módja, a munkavállalói és a munkaadói szervezetek, illetve a kormányzat közötti egyeztetés rendszere. Többé-kevésbé intézményesített formája minden nyugati országban megtalálható, leginkább ott, ahol kereszténydemokrata pártok működnek, legkevésbé az Egyesült Államokban.

Almond, Gabriel A. et al.: *Összehasonlító politológia* (2004; m. 2006).

Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450* (1996; m. 2002).

Spann, Othmar: *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau des Staates* („Az igaz állam: előadások az állam lerombolásáról és újraépítéséről", 1921).

IG

korrupció (l. *corruptio* 'elrontás, megrontás, megvesztegetés') Hatalommal magán- vagy csoportelőny érdekében való visszaélés. Egyetemes jelenség, amely az antikvitás óta foglalkoztatja a politikai gondolkodókat, és ugyan országról országra változó mértékben, de világszerte meg-

található a közélet minden területén. A ~ megítélése részben fokozat kérdése, mert egyfelől egy párt vagy politikus elfogadhat jogszerűen adományt valamely csoporttól az annak kedvező jogszabály támogatása közben, de számolnia kell a közvélemény erkölcsi ítéletével, másfelől azonban bűncselekmény: tényállásait jogszabályok – Magyarországon a Büntető törvénykönyv (a 2012. évi C. törvény) – és nemzetközi egyezmények sora foglalja magában.

A ~ aláássa az állam tulajdonjog-érvényesítő erejét és a formális szabályok morális alapját, így előbb-utóbb a →gazdasági növekedésnek is akadályává válik. Az általa újraosztott jövedelemnél sokkal nagyobb társadalmi veszteséget idéz elő, mert a tehetséget a termelékeny tevékenységektől a nem termelékenyek felé tereli. Nem véletlen, hogy negatív megítélése az intézmények jelentőségének újbóli felfedezésével került előtérbe a közgazdaságtanban, s ezzel együtt a nemzetközi szervezetek is nagyobb figyelmet szentelnek neki, amit a ~ érzékelését mérő indexek széles körű alkalmazása is mutat. Az állami bürokrácia alacsonyabb szintjein jelentkező ~ az államnak a különböző szolgáltatások nyújtásában, illetve az erőszak alkalmazásában való monopóliumából származik, mert ezek lehetővé teszik, hogy a szolgáltatásért (például valamilyen engedély kiadásáért) vagy azért, hogy eltekintsen valamilyen büntetéstől, cserébe a hivatalnok pénzt kérjen. A ~ minőségileg más válfaját képezi a „felülről" szervezett „nagy ~", amikor az egész állam – vagy annak egy része – bűnszervezetként működik, illetve nyomásgyakorló csoportok foglyul ejtik azt. Amikor a ~ intézményesül, a ~s „jogok" olyan rendszerré állnak össze, amely helyettesíti a vagyonok elosztásának magántulajdonon alapuló rendszerét.

A ~ elterjedt voltát jelzi, hogy az első jelentősebb nemzetközi szabályozását (a külföldi korrupciós gyakorlatokról szóló törvényt, *The Foreign Corrupt Practices Act*, 1977) az 1970-es években az Egyesült Államok →multinacionális vállalatainak megvesztegetési botrányai váltották ki; a törvény a hatályos változatában immár az USA-tisztségviselők megvesztegetését is bünteti. Nemzetközi szabályozását az hajtotta, hogy ha egy állam egyoldalú szankcionálást vezet be, nem korrupt vállalkozásai versenyhátrányba kerülnek. 1995-ben az Európai Közösségek szervezete elfogadta a pénzügyi érdekeinek védelméről, majd 1997-ben a korrupció elleni küzdelemről szóló egyezményt. Ugyancsak 1997-ben született „a külföldi hivatalos személyek megvesztegetése elleni küzdelemről a nemzetközi kereskedelmi ügyletekben" elnevezésű →OECD-egyezmény. 2003-ban az ENSZ is elfogadta a maga ~ elleni egyezményét. Ezekhez az egyezményekhez hazánk is csatlakozott, és e követelményekhez igazította törvényeit. Mindez biztosítja a ~ elleni fellépés jogi kereteit, a nehézség azonban abból fakad, hogy az érintett felek egyformán érdekeltek az eltitkolásban, ami nagyban gátolja a földerítést, és egyben magát a ~t is kultúrafüggővé teszi.

Instabil politikai környezetben és kiterjedt, →jóléti államot elváró választók mellett a ~ kisebbik rosszként is megjelenhet: kiszámíthatóvá teheti a hatalomgyakorlást. Ilyenkor nem feltétlenül áll az a szokásos következtetés, hogy a ~ a rossz gazdaságpolitika következménye és okozója. A ~ elleni univerzális – intézményektől és kultúrától független – küzdelem meghirdetése tehát gyakran nem más, mint egy létező társadalmi helyzeten egy meg nem valósítható ideált számonkérni.

A magyarországi ~ nem független a történelmi folyamatoktól. Nem volt ment a panamáktól a kiegyezés kora (1913-ban Lukács László miniszterelnök a Nemzeti Munkapárt finanszírozási botrányába bukott bele a független magyar bíróság ítélete nyomán), ahogyan a Horthy-korszak sem, de a mai magyar ~ elsősorban a kommunista diktatúra csaknem fél évszázada és másodsorban a rendszerváltozás óta eltelt negyedszázad alatt alakította ki módszereit és hálózatait. A tervgazdaság körülményei között kialakult korrupt viselkedésformák és személyes, a vállalati szférát és az állami bürokráciát összekötő informális kapcsolatok fennmaradtak, s így a gyors →privatizáció a melegágya volt a →Kádár-rendszer kapcsolati hálóin alapuló ~nak. Jellemző formái: 1) a különböző díjak és bírságok elhárítása ellenőrök megvesztegetésével; 2) a hatósági engedélyekhez szükséges szakvélemények (hatástanulmányok) beszerzésének rendellenességei (például a szakértő lefizetése, adott körből való kiválasztása); 3) az állami-önkormányzati vagyon (például ingatlanok) értékesítéséből származó bevételrészek pártkasszákba irányítása; 4) az állami-önkormányzati, saját és/vagy uniós finanszírozású beruházások, főként nagyberuházások (metró- és autópálya-építések stb.) esetén a közbeszerzés szigorú szabályai ellenére intézményesült ~ látszik érvényesülni mind a kivitelezők kiválasztása, mind a (jogi, műszaki stb.) szakértők megbízása

tekintetében; és 5) végül a legsúlyosabb jelenség: a tartósan működő ~s hálózatok tagjai képesek a hatósági és a politikai ellenőrzés hatástalanítására, illetve a törvényalkotás befolyásolására is.

Az egyén ilyen viszonyok közt gyakran úgy ítéli meg, hogy családjáról, vállalkozásáról csak a korrupt viselkedésformákat elfogadva és átvéve tud gondoskodni. Ilyen szükséges rossznak tekinti a magyar társadalom – betegek és orvosok egyaránt – a magyar egészségügyre jellemző, az 1952-ben a Magyar Dolgozók Pártja (→magyar kommunista pártok) központi vezetőségének tudatos hatalmi döntésével bevezetett hálapénzt.

Ugyanakkor a magyar társadalom is elítéli a ~t, és megengedhetetlenül magasnak tartja a szintjét. A magyar kormányok ezért is az általánosság szintjén próbálnak meg fellépni ellene, de intézkedéseik gyakran magukon viselik a politikai ellenfél elleni bosszú jegyeit, illetve fennakadnak a ~s hálózatokon. A 2010 óta hivatalban lévő kormány több ~ellenes intézkedést hozott, miközben a nemzeti nagytőkés, nagyvállalkozói réteg megteremtésére, megerősítésére tett intézkedések sora sokak szemében önmagában is ~, sőt felveti az állam nyomásgyakorló csoportok általi foglyul ejtésének gyanúját is. A megbízható tájékoztatás hiánya a jelenség politikai kihasználhatóságát fokozza (→médiaháború). A ~ csökkenése jelentős részben a civil társadalom, a független sajtó és a ~ ellen hitelesen fellépők megerősödésén, illetve az állami testületek, a parlament és a kormányzat ellenőrző, illetve a bűnüldöző szervek és az ügyészség tevékenységén múlik.

Egy alkotmányos demokrácia keretei között működő piacgazdaságban a ~ megjelenése azt jelzi, hogy az állam és a társadalom viszonyában olyan működési zavarok jelentkeznek, amelyek megkérdőjelezik az állam igazságosságát és legitimitását, és hogy az állam a rá bízott erőforrásokkal nem a társadalom érdekeinek megfelelően gazdálkodik.

Bognár Géza, Gál Róbert Iván és Kornai János: „Hálapénz a magyar egészségügyben", *Közgazdasági Szemle*, 2000, 4.

Colombatto, Enrico: „Why Is Corruption Tolerated?" („Miért viseljük el a ~t?"), *Review of Austrian Economics*, 2003, 16.

Donchev, Dilyan és Ujhelyi Gergely: „What Do Corruption Indices Measure?" („Mit mérnek a ~s indexek?"), *Economics and Politics*, 2014, 26.

Fazekas Mihály, Lawrence P. King és Tóth István János: „Hidden Depths. The Case of Hungary" („Rejtett mélységek: a magyar eset"), Alina Mungiu-Pippidi (szerk.): *Controlling Corruption in Europe Vol. 1* („~kontroll Európában", 2013).

Jancsics Dávid és Jávor István: „Corrupt Governmental Networks" („Korrupt kormányzati hálózatok"), *International Public Management Journal*, 2012, 15.

Jancsics Dávid: „Imperatives in Informal Organizational Resource Exchange in Eastern Europe" („Kényszerek a szervezetek erőforrásainak informális cseréjében Kelet-Európában"), *Journal of Eurasian Studies*, 2015, 6.

Nemzeti Védelmi Szolgálat: *Nemzeti korrupcióellenes program (2015–2018)* (2015).

OECD (www.oecd.org/corruption/oecdantibribery convention.htm).

Rose-Ackerman, S. (szerk.): *International Handbook on the Economics of Corruption* („A ~ gazdaságtanának nemzetközi kézikönyve", 2006).

CzP

Kossuth Lajos (1802–1894) A magyar történelem legnagyobb politikai pályáját futotta be. „A porból" indult, mint maga mondta, aztán némi ifjúkori romantikus világfájdalom után töretlen →haladáshit vezette. A magyar →felvilágosodás eszméit és céljait váltotta át gyakorlati →liberalizmusra. A nyilvánosság lehetőségeit elsőként ismerte fel, s teljességgel ki is aknázta. Az 1832–1836-os pozsonyi diétáról szóló *Országgyűlési Tudósítások*kal, majd a *Törvényhatósági Tudósítások*kal a sajtószabadságot érvényesítette, amiért a széles körű megtorlásokban 1837-ben börtönnel sújtották. A *Pesti Hírlap*pal mutatta meg, mit jelent a modern újságírás. Miután ennek szerkesztésétől megfosztották, egyleti mozgalmat indított, s ezzel a gazdasági önrendelkezés igényének valóságát juttatta kifejezésre. A polgári társadalmat mozgósította: kis- és középnemest, értelmiségit és arisztokratát, magyar és német polgárt, így lehetetlenítve el az újkonzervatív irányzatot. Ekkor már a hazai „harmadik rend" fő emberének látszott kortársai szemében. Az 1848-as európai forradalmi helyzetet, miként →Széchenyi István is elismerte, eredményesen használta ki. Március elején már a Monarchia egészének az →alkotmányosítását követelte, amivel hozzájárult a bécsi forradalom kirobbanásához. Ami az 1790-es években vágy volt, 1848-ban valóra vált. A törvénybe foglalt jobbágyfelszabadítással és alkotmányos királysággal sikerült elejét venni

az anarchiának, de hiába volt a bécsi forradalom rokonszenve, a katonai ellenforradalom és a vele együttműködő horvát, szerb, román, szász nemzeti erők támadását, a tragikus polgárháborút nem lehetett elkerülni. Szervező tevékenységének köszönhetően a magyar forradalom volt az egyetlen Európában, amely nem roppant meg azonnal a társadalmi ellentétek és a külső hatalmi nyomás súlya alatt, az ország függetlenségének – az országgyűlés által történt – kinyilvánításával a magyarok be akartak lépni a szabad nemzetek közösségébe. Ennek érdekében – Európában példaértékűen – havaselvi román emigránsokkal kötött szerződéssel, majd nemzetiségi dekrétummal szabályozták a nemzetiségi kérdést, és ezt zsidóemancipációval egészítették ki, így teljesítve ki a törvény előtti egyenlőség kívánalmát. ~ emberarcú →Robespierre-ként tudta a radikalizálódásra és a forradalom megállítására hajlamos erőket egyaránt féken tartani. A katonai vezetéssel jelentkező ellentétek is közrejátszottak abban, hogy a függetlenségi harc nem érhetett véget kompromisszummal. ~ a felelősséget a politizáló fővezérre, Görgei Artúrra hárítva biztosította a további cselekvési szabadságát az emigrációban. Amerikában, Angliában szabadsághősként ünnepelték. És amikor Ausztria helyzete megrendült, alkotmánytervét továbbfejlesztve a →dunai államok konföderációjának látomását próbálta konkretizálni, de úgy, hogy az érdekelt felek közötti tárgyalás pozícióját ne rontsa. A →kiegyezést elvetette, bár ez – mint →Deák Ferenc sem tagadta – az ő egykori államférfiúi tevékenysége nélkül nem valósulhatott volna meg. Míg a kiegyező magyar elit időnyerést látott a kompromisszumban, ő ellenkezőleg: a →Habsburg-uralom elfogadásában azt vizionálta, hogy a Monarchiával együtt bukik Magyarország is (→Osztrák–Magyar Monarchia). És valóban a magyar politikai életben visszaszorult az alternatíva lehetőségeinek államférfiakhoz méltó fürkészése, miközben ~ kultusza már-már szédületes méreteket öltött. Ő az egyetlen olyan magyar államférfi, akit spontán neveztek „apánk”-nak. Egyik ellenlábasa, Jókai Mór, aki jobban félt a halott ~tól, mint az élőtől, emlékódájában mégis pontosan értékelte: „Nép volt, járom alatt: nemzetté őt Te teremtéd, / Mostoha földjéből alkottál édes anyánkat.” Utóbb a kultuszt az ellenkultusz váltotta fel forradalmi és ellenforradalmi körökben egyaránt. Jeles történetírók felülvizsgálták nézeteiket, mint Hajnal István vagy →Szekfű Gyula, aki korábban démonizálta őt, de aztán elismerte, hogy míg Deáké a jelen, ~é a jövő. Van szobra a washingtoni Capitoliumban és New Yorkban is. A honi historiográfiai fanyalgással szemben Barta István (*A fiatal Kossuth*, 1966), Varga János (*Kereszttűzben a Pesti Hírlap*, 1983) és Szabad György (*Kossuth politikai pályája*, 1977; *Kossuth Lajos irányadása*, 2002) reális képet adott ~ egyes tetteiről és azok egészéről is. Ennek ellenére nincs még korszerű monográfia róla. Politikai nagyságát nehéz megragadni.

Főbb művei: *Kossuth Lajos összes munkái I–XV.* (1948–1989); Koroda Miklós (szerk.): *Kossuth-breviárium* (1948, 2013); Kossuth Ferenc (szerk.): *Kossuth Lajos válogatott munkái* (1901).

Miskolczy Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig* (2012).

MA

kozmopolitizmus Világpolgári szemlélet, világpolgárság. A görög *koszmosz* (’mindenség’) és *politész* (’állampolgár’) szavak összetételére megy vissza, amelyet először Diogenész használt, amikor a hovatartozását firtató kérdésre válaszul azt felelte: „a *koszmosz* polgára vagyok”. →Szent Ágostonnál az egyetemes közösség csak az Istent szeretőkre terjed ki, a jó élet kérdése pedig elválik a politikától. A ~ legjelesebb modern képviselője, →Kant szerint minden racionális lény egy erkölcsi közösségbe tartozik, amely önmaga törvényhozója. Az ő morális ~a politikai elemekkel is kiegészült: az államok közötti természeti állapotot felváltó →nemzetközi jognak a „népek szövetségén” (*Völkerbund*) kell alapulnia; továbbá be kell vezetni a „világpolgári jogokat” (*Weltbürgerrecht*) is az általános vendégszeretet elvére alapozva. A növekvő kölcsönös függőségek korában csak így garantálható az „örök béke”.

Ez a történelmi örökség áthatja a kortárs ~ kérdésfelvetéseit is. A különböző értelmezéseiben minden emberi lény egy közös moralitáson, közös és kölcsönös gazdasági kapcsolatokon vagy egységes politikai szerkezeten (világállam) nyugvó, egyetlen nagy közösséghez tartozik. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (1948) szerint e közösségben az embereket egyformán illetik meg bizonyos jogok emberi →méltóságuk alapján. Az egységesülés felé történő haladással a ~ nem zárja ki feltétlenül a helyi, nemzeti kötődéseket, inkább összhangot keres a lokális hűség és a világpolgári státusz között. A demokratikus önmeghatározás elve és az egyén védelmezésének

kozmopolita eszméje közötti határ nem mindig egyértelmű. A kozmopolita jogrend szellemében történő – katonai és humanitárius – beavatkozás könnyen válhat →hegemón jellegűvé. A kortárs „kozmopolita demokrácia" elméletei (amelyek a →nemzetállami határokon átívelő →démoszt feltételeznek, és a politikai részvétel →nemzetek fölötti formáit propagálják) a politikai döntéshozatal körét kívánják bővíteni és ezáltal a nemzeti kompetenciát szűkíteni. Egyesek (például Luis Cabrera) nemzetközi politikai integrációt javasolnak, mások (például Andrew Moravcsik) inkább nemzetközi multilaterális szervezetek létrehozását. A ~ nemcsak a politikatudományi és filozófiai, hanem a politikai diskurzusnak is része. A nemzeteket meghaladó politikai törekvéseknek azonban ellentmond, hogy a →nemzetközi kapcsolatok és a →nemzetközi jog változatlanul a nemzetállamokat tekinti feleknek.

Benhabib, Seyla: „Kozmopolitizmus és demokrácia" (2009), *2000*, 2010, 3.
Scheffler, Samuel: „Conceptions of Cosmopolitanism" („A ~ fogalmai"), *Utilitas*, 1999, 3.

NL

környezetvédelem Gondolkodásmód és cselekvés, amelynek célja a természet védelmezése, megóvása és a megújulásában való emberi segédkezés. Éppen emiatt pontosabb természetvédelemről beszélni, amely arra is utal, hogy nem csupán az ember érdekében álló környezeti körülmények védelméről van szó, hanem olyan holisztikus szemléletről, amely a természet önmagáért való tiszteletét és megóvását jelenti.

Az ember földi jelenlétének logikus velejárója az őt körülvevő környezet – a természet, vagyis a flóra és a fauna, valamint a Föld domborzati, vízrajzi, légköri viszonyai – átalakítása. Az ember előbb vadász-gyűjtögető tevékenységet folytatott, majd több mint tízezer évvel ezelőtt többségében áttért a letelepedett, növénytermesztő és állattenyésztő életmódra. A mezőgazdaság kezdettől fogva együtt járt a föld termőképességének kihasználásával, a víz fokozott igénybevételével és a legelők létesítését kísérő erdőirtásokkal. A Föld arculata ekkor alakult át először jelentősen az ember keze által. A letelepedett életforma velejárója volt a városok építése és az utak létrehozása, ami újabb drasztikus beavatkozással járt, hiszen az ezekhez szükséges területeket szintén a természettől kellett elvenni. A természet rovására terjeszkedő ember már a korai időszakban is előidézett elsivatagosodást és drámai talajeróziót, a legeltető állattartás gyakran túllegeléshez, a vadászat élőlények sorának kiirtásához vezetett. A szennyvíz, a háborúk és a túlnépesedés a modern idők előtt is okozott komoly környezeti problémákat. A természet rohamos pusztulása – amely aztán a megóvásának igényét váltotta ki – az iparosítással vált egyre láthatóbbá. Az 1800-as évektől kezdve főként az angol iparvidéken volt nyilvánvaló az indusztrializáció természetrombolása. A folyamat emberi és környezeti veszteségét korán meglátó Thomas Carlyle így írt ekkoriban: „Hegyeket fúrtatok át, az erdőóriások helyén gabona nő" (*Egykor és most*, 1843; m. 2010). A XIX. században főként a vasútépítés és a bányászat váltott ki kritikát a romantikus szerzők (például Henry D. Thoreau) részéről, akik a természet szépségének odaveszésétől tartottak. A század végén az éppen „második ipari forradalmát" élő Egyesült Államokban a republikánus elnök, Theodore Roosevelt hozott létre először a világon nagy kiterjedésű természetvédelmi területeket, hogy a növény- és állatvilág elegendő természetes élőhellyel rendelkezzen.

A →modernizáció kritikája gyakran járt együtt a vele szoros kapcsolatban álló iparosítás természetromboló hatásának hibáztatásával, amely különösen a német konzervatív gondolkodást jellemezte. Ernst Rudorff 1897-ben indította el környezetvédelmi mozgalmát; Ludwig Klages *Mensch und Erde* („Ember és Föld", 1913) című modernizációkritikus könyvének egyenesen szerves része volt a →„haladás" természetromboló hatásának ecsetelése. Oswald Spengler pedig azt írta, hogy „az erdők nagy része átalakult újságpapírrá. Ez aztán klimatikus elváltozással járt együtt" („Az ember és a technika. Adalékok egy életfilozófiához", 1931; m. uő: *Válságok árnyékában*, 2013).

Német jobboldali gondolkodók alapították 1971-ben a *Scheidewege* („Útkereszteződés") című lapot (a szerzők között volt →Molnár Tamás és →Eric Voegelin is), amely lefektette a konzervatív ökológia alapjait. Ekkorra már kialakult a természetvédelemnek az a megközelítése, amely integráns egységnek tekinti az embert is magában foglaló természetet. Ennek alapját az amerikai Aldo Leopold vetette meg, aki 1949-ban úgy írt, hogy az egész Föld egy közös „biotikus közösséget" alkot. Ezt vitte tovább az 1980-as években a mélyökológia, amely szerint a természet meg-

őrzése a természet szempontjából fontos, és nem csak azért, mert az az ember számára hasznos. Ezért a természet puszta megóvásán túl az eredeti természeti állapotot kell visszaállítani (állatok visszatelepítése, erdősítés, nagy, összefüggő természetvédelmi területek létrehozása). A konzervatív és az ökológiai szemléletet Konrad Lorenz kötötte össze életművével, aki így fogalmazott: „az ember nem kívülálló, hanem részese a Föld ökoszisztémáit irányító törvényszerűségeknek". Éppen emiatt „a természet- és állatvédelem értékrend kérdése".

Lorenz, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* (1973; m. 1988).
Scruton, Roger: *Zöld filozófia: Hogyan gondolkozzunk felelősen a bolygónkról* (2011; m. 2018).

BM

kötelezettség (l. *obligatio*, *obligo* 'köt, összeköt') Kötelezően elvégzendő feladat, amely a jogból ered. Különbözik az erkölcsi, vallási vagy politikai *kötelesség*től, amely nem kapcsolódik szükségképpen intézményhez, nincs rögzítve alapszabályban, nem vonatkozik meghatározott egyénekre, személyek között áll fenn intézményes viszonyaikra való tekintet nélkül, és amely lehet pozitív (jótékonyság, segítségnyújtás, tisztelet) vagy negatív (kegyetlenség vagy sérelemokozás elkerülése), betartása pedig „természetes módon", belső indíttatásra történik: „úgy érezzük, meg kell tennünk".

A ~ feltételezi az adott helyzetre vonatkozó általános szabály létét, illetve olyan önkéntes cselekedetet (kifejezett vagy hallgatólagos vállalást, ígéretet, megállapodást, előnyök elfogadását, kínálkozó lehetőségek felhasználását), amely révén elkötelezzük magunkat. A tartalmát az intézmény alapszabályai határozzák meg, és megadott egyéneknek tartozunk vele, azoknak, akikkel az érintett intézmény fenntartásában együtt tevékenykedünk. A ~ tehát külsődleges instanciának (szabálynak, parancsnak, cselekedetnek) való megfelelés, amit intézményesített szankciók kényszeríthetnek ki, míg a kötelesség belső elfogadás, amire a lelkiismeret kényszerít.

A politika területén nemcsak a kötelességek, hanem a ~ek is értékként jelennek meg, és az egyén politikai eszméi határozzák meg. A liberális töltetű ~ek az autonómia megvalósítását, az erkölcsi törvény tiszteletét hangsúlyozzák (→Kant), illetve olyan alapelvek elfogadását, amelyek egyenlő szabadságot eredményeznek a kölcsönösen előnyös együttműködés rendszerében, és ezáltal az igazságos intézmények előmozdítását szolgálják (→Rawls). A ~ek a konzervatívok számára is központi jelentőségűek, mivel az ember eleve az elődei iránti – családhoz, hagyományokhoz, államhoz fűződő – ~ek közé születik, és abban a társadalomban valósulhat meg a rend és a biztonság, ahol az egyén jogaihoz erkölcsi kötelességek és jogi ~ek is társulnak. A szocialista eszmék az egyenlőség elérésében a szolidaritás ~ét állítják középpontba, míg a nacionalista meggyőződésben a nemzet iránti ~ a legfontosabb. Az elmúlt évszázad politikatörténete azt mutatja, hogy a ~ek konkrét megfogalmazásában az említett eszmék élesen nem különülnek el, hanem részlegesen áthatják egymást (→jogok és kötelességek).

Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet* (2007).
Pennock, J. Roland és John W. Chapman (szerk.): *Political and Legal Obligation* („Politikai és jogi ~", 1970, 2006).

NL

Közel-Kelet (a. a második világháborúig *Near East* '~', azóta *Middle East* 'Közép-Kelet') Délnyugat-Ázsia, az Arab-félsziget államai és Egyiptom, illetve →Törökország, összesen mintegy 411 millióra becsült lakossal. A fogalom részben a korábbi Oszmán Birodalom utódállamainak, részben a Távol-Kelethez átvezető térségnek a jelölésére alakult ki. Tágabb értelemben magában foglalja Észak-Afrika iszlám országait, Afganisztánt és Pakisztánt, a közép-ázsiai és kaukázusi országokat is.

Geostratégiai szempontból a világ egyik legfontosabb régiója. Három kontinens találkozásánál, szárazföldi, tengeri és légi útvonalak metszéspontjában fekszik, valamint a Föld legnagyobb ismert szénhidrogénkészletei (kőolaj 50%-a, földgáz 40%-a) felett rendelkezik, fontos pénzügyi és technológiai központ, ezért megkerülhetetlen szereplője a világpolitikai és -gazdasági folyamatoknak.

Többnyire az →iszlám vallással, az arab világgal és a zsidósággal azonosítják, ez az egyszerűsítés azonban elfedi a térség valódi vallási, etnikai, nyelvi és törzsi sokszínűségét. A muszlimok mellett keresztények, zoroasztriánusok és más felekezeti csoportok, míg az arabok mellett perzsák, törökök, kurdok (akik magukat a 20-30 milliós lélekszámukkal a legnagyobb saját ország nélküli

etnikai kisebbségként tartják számon) és berberek is élnek itt (Észak-Afrikában). A hagyományos (törzsi) kötelékekkel párhuzamosan megjelentek a modern →nemzeti azonosságtudat elemei. Jellemzők a mély társadalmi-kulturális törésvonalak, a régi és éles (például az arab–perzsa vagy a síita–szunnita) ellenségeskedések, amelyek a főbb politikai ideológiáknak, legitimációs formuláknak a részét képezik (például a Szaúd-Arábia–Irán vagy az Egyiptom–Törökország konfliktusban). Problémaként, fenyegetésként jelennek meg a határokon átívelő kötődések, transznacionális identitások (például a kurd kisebbség Irakban, Iránban, Törökországban és Szíriában). Az országok különböző vallási, etnikai, nyelvi összetétele magyarázza a belső instabilitást és a külső (nemzetközi) küzdelmeket, konfliktusokat. Emellett mutatja azon kísérletek korlátait is, amelyek a pánarab vagy a pániszlám egység megteremtésére, illetve a regionális stabilitásra törekedtek-törekednek.

A ~en az első világháborút követően egyfajta nemzetállami keretrendszer jött létre, amelyet bár megannyi határvita, napjainkban az „Iszlám Állam" kérdőjelezett meg, a főbb szereplők igyekeznek fenntartani. A francia és a brit protektorátus a nyugati alkotmányosság bizonyos átvételét is hozta. A demokratikus politikai közösséghez szükséges világi →azonosságtudat azonban nehezen ver gyökeret az iszlám világában, amely nem ismeri el a vallási és a világi közösség különbségét. A második világháború, a függetlenség kivívása után két értékorientáció határozta meg a ~ politikai fejlődését: a világias nacionalista-szocialista törekvés, illetve a sajátot megtestesítő politikai iszlám – a fő példa az előbbire az 1952-es egyiptomi (Gamel Abden Nasszer) nemzeti, az utóbbira pedig az 1979-es iráni (Homeini Ruholláh ajatolláh) iszlám forradalom. Szokás elkülöníteni a harmadik utas baloldali-szocialista kísérleteket (például Algéria, Líbia vagy Dél-Jemen). A modernizációs törekvések azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, nem lett egyenlőbb a társadalom, nem intézményesültek a modern struktúrák, nem diverzifikálódott a gazdaság (és nem jött el az →Izrael felett aratott győzelem sem). Habár kiépültek a képviseleti és a hatalommegosztási rendszerek elemei, de a valódi hatalmat továbbra is az elit gyakorolja túlnyomórészt diktatórikus eszközökkel (a fegyveres erőkre, a titkosszolgálatokra, a patronázsra és a hatalmi pártokra támaszkodva). A járadékgazdaság, vagyis amelyben az állam a kitermelt nyersanyag (olaj, földgáz) piaci járadékából, exportbevételekből működik, és azoktól függ, gátolja a demokratikus politikai közösség kibontakozását (nincs adózás, nincs képviselet). A ~i népesség jelentősen megnövekedett (és növekszik jelenleg is), számottevő részét (több mint 100 millió fővel) a fiatal, 15–29 éves korosztály teszi ki, amely időközben képzettebbé, városiasodottabbá és politikailag tájékozottabbá vált, a gazdasági és a politikai igényeit pedig a fennálló keretek közt nem látja biztosítva. Az arab tavaszban (2011) egyszerre megtestesülő kenyérlázadás és polgári forradalom jól szemléltette a ~i válság összetettségét. A fiatalok munkanélküliségi rátája 30% (kétszerese a 14%-os világátlagnak) – a fiatal nőké pedig: majdnem 50% (az átlag 16%). Az arab tavasz ugyan nem hozott érdemi politikai változásokat, továbbra is nagy a munkanélküliség és a társadalmi leszakadás, gyakoriak a fegyveres konfliktusok, mégis olyan társadalmi erjedés indult meg, amelyben a beleszületés helyett egyre inkább a választott hovatartozás számít. A térségben nincsen egyértelmű hatalmi hierarchia, az országok folyamatosan viaskodnak a regionális vezető pozícióért, amit nagyhatalmi beavatkozások (ún. helyettesítő háborúk) kísérnek – a szíriai polgárháborúban iráni, szaúdi és török érdekek ütköznek, amelyek az orosz és amerikai intervenció mellett alapjaiban határozzák meg a konfliktus dinamikáját. Továbbá nincs működőképes regionális integrációs keret (az Arab Liga, az Öböl-menti Együttműködési Tanács és az Arab Magreb Unió sok ellentéttel terhelt, illetve nem öleli fel valamennyi fontosabb szereplőt).

Az „Iszlám Állam" (ISIS, *Islamic State of Iraq and Syria* 'Irak és Szíria Iszlám Állama'), a magát minden muszlim fölött egyházi és világi joghatósággal rendelkező kalifátusnak kinyilvánító *terrorszervezet* szintén a ~ válságtünete: többek közt a diktatórikus elit nagyhatalmi függőségéből vagy beavatkozást kiváltó politikájából, a politikai alternatíva és azonosságtudat hiányából következik, nem az iszlám hagyományból. Hiába tetszeleg a kalifátus dicső múltjával, valódi tömegtámogatottsága nincsen.

Csicsmann László: *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten* (2010).
Halliday, Fred: *The Middle East in International Relations* („~ a nemzetközi kapcsolatokban", 2005).

Owen, Roger: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East* („Az állam, a hatalom és a politika alakítása a modern ~en”, 2004).
Rostoványi Zsolt: *A Közel-Kelet története: 1918–1991* (2011).

AG

Közép-Európa A legkézenfekvőbb és legegyszerűbb megközelítés szerint kontinensünknek a nyugati és a keleti része közötti területe; Európa középső része. Meglehetősen pontatlan, bizonytalan meghatározás. Hogy pontosan hol volt/van ~, arra politikai-kulturális-társadalmi és geográfiai szempontok, valamint a nemzeti látószög függvényében különböző válaszok születtek. Európa részekre osztása elképzelhető földrajzi térformák szerint, s akkor a leggyakrabban a Balti-tengertől az Alpokig, kelet–nyugati irányban pedig a Rajnától a Kelet-európai-síkságig nyúló területet tartják annak. Fölvethető a nyelvcsaládok (germán, neolatin, szláv, finnugor) szerinti felosztás. Ez esetben legfeljebb egy germán és egy nem germán zóna különíthető el nyugati és keleti ~ként. A nyugati és a keleti kereszténység közötti ezeréves választóvonalat figyelembe véve a középkori lengyel, cseh és magyar állam tekinthető ~nak. A társadalomtörténet a polgárosodás és a XVI. századi ún. refeudalizáció (második jobbágyság) jelenségét figyelembe véve az Elba folyót tekinti határvonalnak, attól keletre egy másik régió kezdődik e szemléletből kiindulva.

Létezett a kontinens kétosztatú képe más vonatkozásban is. Hosszú ideig az ókortól folyamatos kulturális örökséggel bíró Európa az Alpokon túli területeket egyfajta Barbaricumnak tekintette, a dél–északi tengelyen képződött ez az előítélet-háló, a távoli civilizálatlan észak képével (benne Lengyelországgal és Oroszországgal is). A nyugat-európai →felvilágosodás teremtette meg mintegy saját ellenpólusának a fejletlen és elmaradott Kelet-Európa fogalmát, igazolandó saját helyzetének különleges jelentőségét. A modern →nemzet kialakulását tekintve pedig arról a nagyjából a német és az orosz nyelvterület közé eső széles zónáról beszélhetünk, ahol hasonló körülmények határozták meg ezt a folyamatot: nagy dinasztikus birodalmak keretében nem volt az itt élő népeknek állami szuverenitása, jelentős vegyes etnikumú és vallású területeken kellett elkezdeni a →modernitásnak ezt a projektumát a XVIII–XIX. század fordulóján, mind a nyugat-európai államnemzeti modelltől, mind a birodalmi orosz koncepciótól eltérően. Ebbe az európai régióba beletartozott a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger közötti része a kontinensnek, továbbá a balti régió éppúgy, mint a →balkáni területek.

A XIX. század politikai térképén a Habsburg Birodalom, majd 1867 után az Osztrák–Magyar Monarchia jelentette Európa közepét. Aligha véletlen, hogy ~t mint sajátos kulturális hagyományokkal bíró régiót sokak számára ez az államalakulat testesíti meg. A XX. század elején az egyik európai politikai szövetségi rendszert központi hatalmakként emlegették. 1915-ben jelent meg Friedrich Naumann német liberális politikus *Közép-Európa* (*Mitteleuropa*; m. 1916) című könyve, amely Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és gazdasági integrációját tűzte ki célul. Az első világháború alatt sokféle terv készült a közép-európai kisállamok szövetségi rendszeréről, de a békeszerződésekbe kódolt érdekellentétek egyre inkább kiszolgáltatták ezeket az országokat a térségben befolyást kereső totalitárius nagyhatalmaknak. Megszületett Kelet-Közép-Európának mint sajátságos, külön régiónak a fogalma, amelyen a Német Birodalom és a Szovjetunió közötti területet értették a történészek. A második világháború után a kontinensnek ez a köztes zónája a szovjet befolyási övezet része lett, a kétosztatúvá lett Európa keleti fele. Az, hogy hagyományait, mentalitását, civilizációs színvonalát tekintve különbözött ez a terület a Szovjetuniótól, többek között az is bizonyítja, hogy Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában jelentős társadalmi-politikai tektonikus mozgások rendítették meg a kommunista diktatúrát. ~ fogalma is képes volt újra levegőhöz jutni, Milan Kundera cseh író nevezetes esszéjével 1983-ban („A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája”, *Hírmondó*, 1984, 6–7). A háromosztatú Európa képe pedig Szűcs Jenő magyar történész nagy hatású tanulmányával („Vázlat Európa három történeti régiójáról”, *Bibó-emlékkönyv*, 1980; 1983) nyert teret. A XX. század második felének ~ja a kontinensnek az a része, amelynek emlékezetében két totalitarizmus árnyékával kell számolni. Politikai tekintetben pedig újabban a visegrádi országok csoportja – ismét a Nyugat peremén – jelenti ~t.

Busek, Erhard: *Az elképzelt Közép-Európa: tanulmányok* (1992).

Halecki, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén* (1956; m. 1995).
Horel, Cathrine: *A középnek mondott Európa* (2009; m. 2011).
Pándi Lajos (szerk.): *Köztes Európa (1763–1993)* (1995).
Wandycz, Piotr S.: *A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig* (1992; m. 2004).
Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* („Kelet-Európa kitalálása: A civilizáció térképe a felvilágosodás gondolkodásában", 1994).

KGyCs

közigazgatás Az állami feladatok megvalósításával kapcsolatos szervező-intézkedő tevékenység, illetve azt ezt végző szervezetrendszer. A ~i tevékenység lényegében egyidős a közös feladatok ellátásához szükséges munkamegosztás szervezésével. Mértéke és formája az államformától és az állami feladatok jellegétől fogva változó, minimális tartalma a külső védelem és a belső rend fenntartásával összefüggő feladatok elvégzése. A modern bürokratikus ~ a territoriális állam megjelenésével, a XVI. századtól alakult ki először Európában. →Max Weber a racionális uralmi formával azonosította, és fő jegyeinek a monokratikus (egy kézben összpontosuló) irányítást és a szigorú eljárási-hatásköri rendet tartotta.

A polgári →individualizmusból fakadó politikai eszmék az állam elsődleges feladatának a magántulajdon és az egyéni (gazdasági) szabadság biztosítását tekintették (→Locke, Mill, Kant, illetve a modern →közösségi döntések elmélete), és ennek megfelelően követelték a ~i önkény korlátozását, annak jogállami korlátok közé szorítását és bírói felügyeletét. A klasszikus liberális felfogás szerint az egyéni tulajdont és szabadságot a ~ csak törvényi felhatalmazáson alapulva, annak keretei között volt jogosult korlátozni, a jogbiztonság fontosabb volt a hatékonyságnál (Robert von Mohl, Otto Mayer).

A klasszikus konzervatív felfogás elsősorban a központosított államhatalommal szemben lépett fel, mert az kiveszi a kontrollt az egyén, illetve a tradicionális helyi közösségek kezéből (→szubszidiaritás). Ezt a szemléletet érvényesítette David Cameron konzervatív kormánya is, amikor a központi kormányzat számos területét igyekezett átadni a helyinek (oktatás, rendőrség, szociális igazgatás).

A konzervatív-liberális irányzatok közösen utasítják el az államtól függést, az állam túlzott szerepvállalását, amely kiszorítja az egyéni felelősséget, kreativitást.

Az állami újraelosztást, illetve az aktív társadalmi és gazdasági szerepet elváró politikai filozófiák, így az iparosodás és városiasodás során kialakult különböző irányzatok (elsősorban a →szocializmus), a világháborús hadigazdálkodás és ennek nyomán fellépő intervencionista, jóléti állam, a →Keynes által hirdetett keresleti oldalú aktív gazdaságbefolyásolás és az ennek nyomán megjelent állami tervezés (f. *planification*, n. *Planungseuphorie*), illetve államosítás (Clement Attlee kormánya az Egyesült Királyságban) egyben a ~ szervezőképességébe vetett erős (és nem ritkán megalapozatlan) hittel párosult. Kelet-Közép-Európában, a veszélyeztetett kis nemzetek régiójában az állam jellemzően túllép a liberális felfogás keretein, →modernizál, védi a nyelvet, a kultúrát.

A totális diktatúrákban (→nemzetiszocializmus, kommunizmus) az állam teljesen rátelepszik az élet minden szegmensére, mindent az állam irányít, az állami és a pártbürokrácia összefonódik, a formális szabályok vagy hiányoznak, vagy alkalmazásukat mellőzik.

Az új politikai gazdaságtan megkérdőjelezi a bürokrácia hatékonyságának weberi előfeltételezését. A választott politikus és az ő akaratát megvalósítani hivatott bürokrácia kölcsönösen monopolisztikus helyzetben vannak: az egyik a megrendelői, a másik a végrehajtói oldalon, és egyiknek sem valamilyen idealizált közjó a célja, hanem saját haszna, a politikusé az újraválasztás, míg a bürokráciáé a presztízs, illetve a források maximalizálása, ez pedig nem hatékony feladatellátáshoz vezet. Részben ezen a belátáson, illetve az ezt megerősítő gyakorlati tapasztalatokon alapul a *new public management* ('új közmenedzsment'), amely az állam hatékonyabbá tételét az állami feladatok és szabályozás csökkentésében, az állami feladatok piaci alapon történő ellátásában (privatizáció, kiszervezés) látta. Ezt számos liberális-konzervatív párt is támogatta, illetve meg is valósította, így →Thatcher az Egyesült Királyságban és →Reagan az Egyesült Államokban. Ez a gyakorlatban a weberi hierarchikus *command-and-control* ('utasítás–ellenőrzés') struktúrák helyett alternatív irányítási módszerek (költségvetési keretek, szerződtetés, pályáztatás, *benchmarking* 'mennyiségi és/vagy minőségi mutatók szerinti mérés') megjelenését jelentette, valamint a hatóságok önállósítását, részben

politikai szereppel felruházását (a. *agencification* 'önálló szabályozó szervek létesítése').

A modern baloldali irányzatok (Tony Blair, Gerhard Schröder) az állam támogató (*facilitating*), de nem irányító szerepében hisznek, és ötvözik a klasszikus szocialista célkitűzéseket a modern közmenedzsment eszköztárával (→magyar közigazgatás, Magyary Zoltán).

Harlow, Carol és Richard Rawlings: *Law and Administration* („Jog és ~", 2009).

Hoffmann-Riem, Wolfgang, Eberhard Schmidt-Aßmann és Andreas Voßkuhle: *Grundlagen des Verwaltungsrechts I–III.* („A ~jog alapjai", 2012).

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai* (1922; m. 1987).

AV

közjó Mindazon javak, amelyek a közösség valamennyi élő és megszületendő tagját, illetve intézményét megilletik. Az antikvitás óta foglalkoztatja a gondolkodókat az állam és az egyén feladatai, a kettő közötti egyensúly keresése összefüggésében. Lehet egyfelől minden ember boldogsága (*bonum commune hominis* 'az ember közjava'), amely lényegét tekintve közös, csak esetleges vonásaiban és mértékében különbözik egyénenként, másfelől eszköz (*bonum commune communitatis* 'a közösség közjava'), a közösség javára történő törekvés, amelyben a közösség minden tagja részt vesz. Más megközelítésben lehet önérték és szolgálati érték. Az önérték esetén azt jelenti, hogy minden olyan érték megvalósul benne, amely a teljes emberi élethez tartozik. A szolgálati érték esetében a ~ a közösség megfelelő állapotát jelenti, azt a berendezkedést, amely alkalmassá teszi a közösséget arra, hogy tagjai hatékonyan együttműködjenek, feladatait pedig (amelyek tagjai boldogságra törekvését biztosítják) hatékonyan lássa el. A keresztény felfogás mindezt kiegészíti azzal, hogy a ~ minden embernek helyet biztosít a társadalomban, amelyben Istentől kapott képességeit szabadon kibontakoztathatja.

A ~ alapvető kérdése az egyén és a társadalom közötti viszony. Az a gondolat, amely szerint a ~ előbbre való az egyéni érdekeknél, az ember társas természetéből fakad: →Arisztotelész szerint „természetünknél fogva törekszünk az ilyen közösségre", amelynek végső célja a legfőbb jó, és mint ilyen az →igazságosságtól és az erényes élettől el nem választható („bár a végcél az egyén és az állam számára ugyanaz, mégiscsak nagyobb és tökéletesebb feladat az állam javának elérése és megőrzése"; *Nikomakhoszi etika*, 1094b). Az *autarkeia* ('elégedettség') eléréséhez eszerint a legjobb, sőt természetes út a városállam (*polisz*), amely felülírja a kisebb társulásokat, mivel „természetnél fogva az állam a háznépnél és mindegyikünknél előbbre való" (*Politika*, 1253a). A ~ egyik lényegi kérdése tehát a különböző érdekek rangsorolása. Az antikvitástól kezdve ezt sokan az élő organizmus analógiájával próbálták meg feloldani: így tett Menenius Agrippa, Arisztotelész és →Platón is. Később Seneca is az organikus társadalomfelfogást tette magáévá: „mindnyájan egy nagy test tagjai vagyunk" (*Erkölcsi levelek*, 95.52; m. 1906, 2002–2004). →Szent Ágoston a *Civitas Dei*ben olajfához hasonlítja a társadalmat, amelynek részei ugyan változnak és cserélődnek, mégis egyetlen, egyénekből álló, ám rajtuk túlnyúló egységet képeznek, amelyben a részek az egység fönntartását szolgálják (→klasszikus görög politikai hagyomány). A két organikus metafora azt jelzi, a ~ több, mint az egyéni boldogságok összege. A ~ különösen hangsúlyosan jelenik meg →Aquinói Szent Tamásnál, aki Arisztotelész nyomdokain haladva azt vallja, hogy a legfőbb →erény az igazságosság, amely minden más erényt a ~ elősegítésének rendel alá. A törvényes igazságosságnak az egyén erényes életét kell elősegítenie (megfelelő lehetőséget és törvényes keretet biztosítva az egyén kibontakozásához), miközben az egyénnek is elő kell segítenie a társadalmat abban, hogy ezeket a lehetőségeket mindenki számára biztosítani tudja. Ebből kitűnik, hogy a ~ nemcsak az egymással esetlegesen ellenkező érdekek közötti arányok megteremtéséről szól, hanem a →jogok mellett →kötelezettségeket is ró a társadalom tagjaira: a közösségben az embernek kötelessége a ~ elősegítése, és joga van részesedni belőle. Tamásnál az egyén része a politikai közösség egészének, de nem teljes lényével vesz részt ebben az egységben, nem „tiszta személy" a szó isteni értelmében, ahogy Tamás nyomán →Jacques Maritain írja, hanem egyszerre →„egyén" (individuum) és →„személy", materiális-partikuláris és szellemi-lelki létező. Ily módon a ~nak az egyén földi igényeinek kielégítésén túlmenően lehetővé kell tennie a „tökéletes emberség" létrejöttét is.

→Machiavelli a →politikai realizmus egyik első képviselőjeként azt hangsúlyozta, hogy a politikának és a hatalom megtartásának olyan módszerei

vannak, amelyek nem az erkölcsöt tartják szem előtt, hanem az eredményességet, és ezért akár erkölcsi szempontból vitatható intézkedéseket is megtehet, de mindemellett a fejedelem számára a legfőbb cél továbbra is a ~ megteremtése. A ~ itt már nem az „egyén" és a „személy" kettős, ám mégis egy irányba mutató igényeit hivatott kiszolgálni, hanem csupán az előbbit tartja szem előtt.

Némiképp hasonlóan viszonyul a kérdéshez az →utilitarizmus elképzelése a ~ról. A Jeremy Bentham és →John Stuart Mill nevéhez kötődő felfogás szerint az etikai értékek és az emberi cselekedetek mögött a örömelv áll, az ember célja az öröm maximalizálása és a fájdalom minimalizálása, a ~ pedig ennek megfelelően a lehető legnagyobb boldogság biztosítása a lehető legtöbb ember számára. A kormányzat feladata ennek a célnak az elősegítése, illetve annak a helyzetnek a megteremtése, amelyben az egyének a saját lehetőségeik és képességeik kiteljesítésével juthatnak örömhöz, egészen addig, amíg másokat nem korlátoznak ebbéli jogaik gyakorlásában. Mill az örömök között rangsort állított fel, amelynek értelmében az intellektuális élvezetek magasabb rendűek, hasznosabbak. Bár Mill ellenezte a paternalizmust, mégis megengedte, hogy a kormányzat a ~ érdekében beavatkozzék az emberek életébe, így például elősegítse az esélyegyenlőséget, és egyenlő színvonalú oktatást biztosítson mindenki számára.

A XIX. század végén a *Rerum novarum* (1891) kezdetű enciklika és a keresztényszocialista törekvések kibontakozása óta a ~ a →katolikus politikai-társadalmi tanításnak központi elemét képezi. XXIII. János pápa a ~t a így határozta meg: „magában foglalja a társadalmi élet azon feltételeinek az összességét, amelyek révén az egyének teljesebben és akadálytalanabbul képesek tökéletesedésük felé haladni" (*Mater et magistra*, 65). A keresztény felfogás a ~ →szubszidiáris jellegét emeli ki: minden egyéni és társadalmi szintnek megengedve a maga jellegzetes közjavát, és így a vallási-transzcendens szintézis a ~ átfogó fogalmát képes megalkotni.

Bizonyos tekintetben a Mill-féle hagyomány XX. századi örökösének tekinthető →John Rawls is, aki a ~n olyan általános feltételeket ért, amelyek mindenkinek egyaránt előnyére válnak. Mivel szociális és egyéb helyzettől függően igen sokféle előnyös helyzetet tudunk elképzelni, Rawls →társadalmiszerződés-elméletében a következő gondolatkísérletet javasolja: képzeljük el, hogy nem tudunk róla, milyen társadalmi, vagyoni és egyéb helyzetbe születünk, azt, hogy nem tudjuk, milyen neműek, korúak és képzettségűek vagyunk, és gondoljuk át, hogy mindezt figyelembe véve (avagy mindezt figyelmen kívül hagyva) milyen általános intézkedéseket tartanánk helyesnek. Ez vezethet el bennünket a ~ olyan fogalmához, amely valóban a köz javát szolgálja, és nem helyez hátrányba senkit a társadalom tagjai közül.

A ~ fogalmát Paul Ricoeur szerint nehezen határozhatjuk meg: nincs olyan társadalmi szervezet, ahonnan ráláthatnánk, de maga a személy sincs önmagában a birtokában. Szerinte a ~ a társadalom produktuma, így kisajátíthatatlan, ám ha roszszul fogjuk föl (akárcsak akkor, ha az organikus megközelítés esetében megfeledkezünk a rész és az egész kölcsönös viszonyáról), diktatórikus visszaélésekre adhat lehetőséget. Eszerint a ~ diszkurzív, folyamatosan alakuló fogalom, nem pedig cáfolhatatlan igazság, hiszen dinamikus egész részét képezi (→közjószág, közösségelvűség).

Beran Ferenc (szerk.): *A közjó az Egyház társadalmi tanításában* (2008).

Etzioni, Amitai: *The Common Good* („A ~", 2004).

Frivaldszky János: „A közjó Aquinói Szent Tamásnál és a neotomista természetjogi gondolkodásban: Elemi teoretikus közelítések aktuális problémalátással", *Iustum Aequum Salutare*, 2013, 4.

DÁ

közjog (l. *ius publicum*) A jogrendszer azon ága, amely az →állam (vagy a közhatalom egyéb hordozója) és a többi jogalany közötti jogviszonyokat szabályozza. A →magánjogtól való elhatárolása szempontjából két elméletnek van meghatározó szerepe: az egyik értelmében akkor áll fenn ~i jogviszony, ha annak egyik alanya maga az állam vagy valamilyen közhatalmi feladatot teljesítő más intézmény. A másik elmélet szerint viszont a ~i jogviszony lényegi eleme az alá- és fölérendeltség, a hierarchikus viszony, amelyben az állam vagy az egyéb közhatalmi szerv magasabb rendű a vele szemben álló jogalanynál. Mivel azonban ez utóbbi definíció nem foglalja magában a ~i jogviszonyok összességét, a ~ és a magánjog közötti különbség nem a ~i jogviszony hierarchikus szerkezetéből, hanem a jogalanyok eltérő voltából adódik: a ~i jogviszony egyik jogalanya mindig közhatalmi feladatban eljáró közhatalmi szerv, jellemzően

az állam, de más egyéb szerv is lehet. Önmagában az állami jelenlét egy jogviszonyban azonban még nem eredményez ~i jogviszonyt, mert az állam gazdasági tevékenységet is kifejthet, amikor ugyanolyan magánjogi jogalany, mint bármely más természetes vagy jogi személy.

A ~ lényegi jellemzője, hogy alapvetően politikai jogág, ezt a politikai jelleget azonban a liberális jogelmélet elfedni próbálja. Míg a magánjog eleve adott gazdasági-társadalmi berendezkedésre épül rá, e berendezkedést a ~, egészen pontosan az →alkotmányjog határozza meg, írja le. E gazdasági-társadalmi berendezkedés politikai döntés eredménye, elvégre az alkotmány felett – mivel adott állam belső jogrendszerének legmagasabb fokán helyezkedik el – nincs további jogi kategória, csak a politikai döntés maga. A ~i viták éppen ezért legtöbbször jogi érvek mögé bújtatott politikai-filozófiai viták, amelyekben különféle állam-, egyén- és társadalomképek ütköznek egymással, és amelyekről nem a ~, hanem a politika hozza meg a végső döntést, majd a ~ révén jogiasítja azt, azaz teszi általánosan kötelezővé és kikényszeríthetővé. A ~ban megjelenő politikai döntések elsősége kapcsán többször szembekerülhet egymással a →kormány, a →parlament, a →nép vagy az →alkotmánybíráskodás, mert mindegyik képes lehet a maga politikai döntését ~i formába önteni. A →liberális demokráciában a →hatalmi ágak megosztása hivatott elkerülni, hogy egyetlen politikai akarat lehessen a végső; mindazonáltal a hatalommegosztás normális helyzetekre modellezett elmélete sem tudja elkerülni, hogy a ~i kérdéseket meghatározó politikai döntéseket végső soron mindig az egyik hatalmi ág dönthesse el végső érvénnyel.

A ~ több jogterületet is felölel, jellemzően az alkotmányjogot és a →közigazgatási jogot, de vannak további területei is; a ~ és a magánjog határán pedig ún. vegyes szerkezetű és tartalmú jogágak is létrejöttek.

Az alkotmányjog foglalja magában a jogrendszer élén álló alkotmányt és az annak alapján létrejött alkotmányos rendszer legfontosabb, akár külön törvényben megjelenő szabályait (→választójog, állampolgársági jog, parlamenti jog stb.). Államjogként is ismert. Nyugat-Európában, főleg a német és a francia jogi hagyományban az etatista, konzervatív jogászok használják inkább az államjog kifejezését, mert az államot fontosabb, lényegibb, szélesebb, maradandóbb és magasabb kategóriának tartják, mint az alkotmányt, amely eszerint az állami akarat egyik megnyilvánulása csupán. A liberális ~ászok azonban az alkotmányjog elnevezéssel is hangsúlyozzák, hogy az állam nem más, mint maga az alkotmány, attól eltérőt az állam eleve nem is akarhat. A magyar jogi terminológiában a szocialista etatista államjog megjelölést mind a konzervatív, mind a liberális ~ászok körében egyöntetűen váltotta fel az alkotmányjog elnevezés, amelyen az Alaptörvény 2012-es hatályba lépése sem változtatott.

A ~ másik nagy területe a közigazgatási jog, amely a közhatalmi szervek feladatait szabályozza, számos külön ágazati törvénnyel.

Balázs Ágnes (szerk.): *Közjogi átalakulás Magyarországon 2010 és 2015 között* (2015).
Hamza Gábor: „A magánjog és a közjog kapcsolata az európai jogtudományban", *Jogtudományi Szemle*, 2007, 2 (jesz.ajk.elte.hu/hamza30.html).
Kállai Gábor: *A magyar közjog alapjai: alkotmány, alaptörvény* (2011).
Sólyom Péter: *Jogászi módszer és politika: fejezetek a német közjogtudomány történetéből* (2016).
Tomcsányi Móric: *Magyar közjog: alkotmányjog* (1926).

TP

közjószág (közjavak) Olyan értékes dolog (például közvilágítás, honvédelem), amelynek fogyasztásából senki nem zárható ki, és amelyből bárki fogyaszt is, ezzel nem csökkenti a mások számára hozzáférhető mennyiséget. Fogalmi ellenpárja a magánjószág, amelyet a kizárás lehetősége és a versengő fogyasztás jellemez. A dichotómiát kidolgozó Paul Samuelson szerint míg a magánjavak optimális előállítására a piaci szereplők legalább elméletileg képesek, a közjavakéra nem. Ennek oka, hogy a fogyasztóknak nem éri meg felfedni, mennyit ér nekik a ~, és ennek megfelelően fizetni érte. Samuelson népszerűvé vált következtetését, hogy a ~ előállításához kormányzati kényszerre van szükség, a közgazdaságtan azóta cáfolta: az együttműködés esetenként kényszer nélküli koordinációval is megvalósítható (játékelmélet); a nem fizetés problémája magánosítás vagy →önszerveződés révén orvosolható (intézményi gazdaságtan); és a kormányzati előállítás is kudarcot vallhat (→közösségi döntések elmélete).

Coase, Ronald H.: „A világítótorony a közgazdaságtanban", uő: *A vállalat, a piac és a jog* (1974; m. 2004).

Samuelson, Paul A.: „The Pure Theory of Public Expenditure" („A közkiadás tiszta elmélete"), *Review of Economics and Statistics*, 1954, 36.

MK

közösség Csoport, amelynek tagjai közös értékekhez, normákhoz és célokhoz való ragaszkodásuk okán tartoznak össze, és egyúttal társas, érzelmileg telített kölcsönviszonyaik révén hálózatokat képeznek. Már az ókor megkülönböztette a *communitas*okat ('közösség'), adott ügy köré szerveződő társulásokat (→egyesületek) a *civitatis*tól (g. *politeia*), a politikai ~től (→civil társadalom). A fogalom modern használatát erősen befolyásolta Ferdinand Tönnies, aki *Közösség és társadalom* (1887; m. 1983, 2004) című művében megkülönböztette a *Gemeinschaft*ot ('~'), a politikai egyeztetés, együttműködés, szolidaritás és polgári kötődés világát a közvetett kapcsolatokon, személytelen szerepeken és külsőleges értékeken alapuló *Gesellschaft*tól ('társadalom').

Az ember először a család egységében tapasztalja meg a ~et, majd utána a tágabb környezetében megismert emberek révén. Noha elsősorban a közös lakóhely, értékek és érdekek fűzik össze, a ~ maga – ahogy már →Arisztotelész, majd →Aquinói Szent Tamás is rámutatott – nem egyszerűen a közös emberi tevékenység helyszíne vagy tere, hanem egyúttal az emberi természetből eredő legmagasabb rendű cél is. A modern társadalomfejlődés tért adott mind a szélsőségesen individualista, mind a totális ~i utópiáknak. A konzervativizmus a ~ szerves voltának a tudatában, az utópikus, társadalomjobbító ideológiákkal és a tökéletességért vívott harcokkal való szembenállásban bontakozott ki. Miként →Oakeshott írja: „Konzervatívnak lenni tehát azt jelenti, hogy a jól ismertet előnyben részesítjük az ismeretlennel szemben, a járt utat jobban szeretjük a járatlannál, a ténylegest jobban a lehetségesnél, a korlátozott többet jelent nekünk a korlátlannál, a közeli a távolinál, az elegendő a bőségesnél, a megfelelő a tökéletesnél, és a mostani nevetés többet ér, mint az az üdvösség, mellyel az utópiák kecsegtetnek" („Konzervatívnak lenni", 1956, *Politikai racionalizmus*, 1962; m. 2001). Ez a nézet képviseli a konzervativizmus →tradicionalista vagy →közösségelvű irányzatát, amely a közös szokásokat döntőnek tartja.

Ezzel szemben a ~ filozófiai értelmezései, amelyek erősen hatottak a modern konzervativizmusra, inkább *politikai* ~ről vagy *polisz*ról beszélnek, ahol a természetjogon alapuló szabályok közös elfogadása egyaránt lehetővé teszi az egyén politikai ~hez való tartozását és személyes kibontakozását. Ezt a felfogást leginkább →Strauss szorgalmazta, szerinte az ésszel felismert politikai igazsághoz való hűség fontosabb, mint a hagyományhoz vagy szokáshoz való.

Az emberi ~igény totalitárius átalakítására irányuló erőfeszítésekről állapította meg →Voegelin, hogy soha nem sikerült emberi ~et létrehozni a közös emberi érdek meghatározásával. A nemzetközi kommunizmus, a nyugati liberalizmus egyes irányzatai és a →globális kormányzás hívei egyfajta globális ~ létrehozására törekedtek, de a tapasztalat azt mutatja, hogy az ember számára felfogható és átélhető politikai ~ eszmeileg, időben és térben egyaránt szükségképpen korlátozott.

Nisbet, Robert A.: *The Quest for Community* („A ~ keresése", 1953).

MS

közösségelvűség (kommunitarizmus) Kortárs politikai filozófiai irányzat, amely meghatározó részben a kortárs →liberalizmusra, illetve annak alapművére, →Rawls *Az igazságosság elmélete* (1971; m. 1997) című munkájára adott kritikai reakcióként alakult ki az 1980-as években, olyan gondolkodók munkáin keresztül, mint Amitai Etzioni, Alasdair MacIntyre, Michael Sandel, Charles Taylor és Michael Walzer. A rawlsiánus (illetve gyökereiben kantiánus) modern liberalizmus jellegadó sajátosságai közül a közösségelvű (kommunitárius) irányzathoz sorolt szerzők (akik egyébként maguk nem mindig vállalják ezt a besorolást) mindenekelőtt annak emberképét, a szociális kötődéseitől és nem önként vállalt elköteleződéseitől megfosztott, tökéletesen autonóm egyén koncepcióját, illetve az erre épülő, →individualista alapokon álló társadalomfelfogást teszik bírálatuk tárgyává. Véleményük szerint az emberi lények – →Arisztotelész felfogásának megfelelően – nem képzelhetők el, csakis „társas lényekként", akikre különböző (nemzeti, lakóhelyi, családi) közösségekhez való tartozásuk születésüktől fogva nem szabadon választott erkölcsi kötelezettségeket ró, így a jó politikai berendezkedésnek a liberális elméletek által előnyben részesített egyéni jogok mellett ezeket a kötelezett-

ségeket, illetve az egész politikai közösség javát is figyelembe kell vennie. Megkülönböztethetjük bal- és jobboldali változatát, amelyek közül az előbbi inkább szociális, az utóbbi pedig kulturális alapon bírálja a kortárs liberalizmust.

Etzioni, Amitai: *The New Normal: Finding a Balance between Individual Rights and the Common Good* („Az új normális: megtalálni az egyensúlyt az egyéni jogok és a közjó között", 2014).

Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *Közösségelvű politikai filozófiák* (2002).

MacIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában* (1981; m. 1999).

Sandel, Michael: *Mi igazságos… és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata* (2009; m. 2012).

MT

közösségi döntések elmélete A közgazdaságtan elméleti módszerének és elemzési eszközeinek alkalmazása politikai jelenségekre. Az 1950–1960-as években született meg a többek között Arthur C. Pigou és Paul Samuelson képviselte jóléti közgazdaságtan kritikájaként, mondván, hogy az olyan jóindulatú diktátornak tartja a kormányzatot, aki *deus ex machina* oldja meg a gazdasági-társadalmi problémákat. A ~ hívei szerint a közgazdaságtannak, ha következetes kíván lenni, azonos feltevésekből kell kiindulnia, amikor az emberek magán- és közösségi döntéseit vizsgálja. Az egyént *homo oeconomicus*nak, vagyis önérdekkövető, a környezeti ösztönzőkre racionálisan reagáló lénynek tartja. Ez cinikus szemléletnek tűnhet; valójában abba a szellemi hagyományba illeszkedik, amely a politikai intézményekkel szemben alapvető elvárásnak tartja, hogy kezelni tudják azt, hogy az „emberek nem angyalok" (→*A föderalista*, skót felvilágosodás).

A ~ fontos adalékokkal szolgál a képviseleti demokrácia jobb megértéséhez és „patológiájához". Nagy hatású eredményei közé tartozik annak bizonyítása: 1) hogy nincs olyan demokratikus döntéshozatali szabály, amellyel az egyéni preferenciák a legcsekélyebb mértékig következetes közösségi döntésekké összesíthetők lennének (Kenneth Arrow); 2) a választók *racionális tájékozatlansága* és a pártok ebből fakadó stratégiai megfontolásai magyarázzák a pártok ideológiai versengését (Anthony Downs); 3) az érdekcsoportok megszerveződése attól függ, hogy önérdekkövető tagjaik találnak-e megoldást a kollektív cselekvés dilemmáira (Mancur Olson); 4) az önérdekkövetésük logikája pedig jól megragadható a járadékvadászat (jogalkotás révén való versenykizáró jövedelemszerzés) fogalmával (James M. Buchanan és Gordon Tullock). A ~ hangsúlyozza, hogy egy kormányzati döntésnél nemcsak az azt kiváltó piaci kudarcokat kell mérlegelni, hanem a döntéssel járó kormányzati kudarcokat is. A közgazdászoknak pedig a konkrét szakpolitikai döntések helyett elsősorban az ezeket befolyásoló játékszabályokat kell vizsgálniuk (→alkotmányos közgazdaságtan).

Johnson, David B.: *A közösségi döntések elmélete* (1991; m. 1999).

Mueller, Dennis C.: *Public Choice III.* („Közösségi döntések", 2003).

MK

közösségi jog →**uniós jog**

közösségi kormányzás →**önszerveződés**

közrend Az állami és társadalmi békesség, amely egy ország írott és íratlan (→erkölcsi) szabályainak, a közösség kulturális normáinak a betartásában nyilvánul meg. A fogalmát sem a jogalkotó, sem a jogtudomány nem határozta meg pontosan, vagy határolta el például a közbiztonságtól. Ezért a rendészeti igazgatásban egyfajta generális klauzulaként alkalmazzák. Feltételezi a köz érdekét magában hordozó jogrendszer létét, az alkotmányos rend megóvását és olyan közigazgatási végrehajtó rendszer, valamint igazságszolgáltatás meglétét és működését, amely képes a jogszabályokban előírt magatartások betartatására. A ~ elsősorban a polgárok önkéntes jogkövetése által érvényesül, de sok esetben nem nélkülözhető a védelem a jogsértő magatartásokkal szemben. A ~ jelenti az alkotmányos rend, az →igazságszolgáltatás és a →közigazgatás jogállami keretek közötti működésének védelmét. A ~ elleni legsúlyosabb támadásokat, amelyek a polgárok nagyobb vagy szűkebb csoportját veszélyeztetik, a jogalkotó bűncselekménynek minősítette. Ilyenek például: az önbíráskodás, a garázdaság, a kábítószerrel kapcsolatos bűncselekmények, a közveszélyokozás, a közokirat-hamisítás és a visszaélés lőfegyverrel vagy lőszerrel. ~et sértő magatartások közé szokták sorolni ezen kívül a veszélyeztetést, a különböző devianciákat, a zaklatásokat, a közterület birtokbavételével kapcsolatos egyes visszaéléseket is. A magánjogi rendet

a polgári jog védelmezi. Ide tartozik a tulajdon elismerése, a felek rendelkezési joga, a szerződéses szabadság, a birtokvédelem és végső soron a polgári jogi igény érvényesítése bíróság előtt. A törzsi-nemzetségi társadalmakban a ~et a vérségi kötelékekre épülő intézmények: család, nemzetség, törzs védelmezték. A modern állam egyre szélesebb körben vállalja magára elsősorban a rendészeti szervek, a határőrség, honvédség és egyéb közigazgatási szervek révén a ~ védelmét. A ~ és a közbiztonság fenntartására irányuló rendészeti feladatokat minden korban döntően a közigazgatási szervek látják el, de a klasszikus értelemben vett rendészeti tevékenységet legkarakterisztikusabb formában a rendőrség végzi. Mindemellett jogszabályokkal nem lehet fenntartani a ~et. Fontos, hogy működjön a társadalom, illetve a különböző közösségek védelmi mechanizmusa és a társadalmi →szolidaritás, az egyének és a közösségek együttműködésének harmóniája. Ezek közé tartozik a jogos védelem, a jogos önhatalom, illetve az állampolgárok által autonóm módon megszervezett különböző önvédelem. A ~ szubjektív fogalma a köznyugalom, ami azt jelenti, hogy a társadalom tagjai mennyire érzik magukat biztonságban.

A belső ~ fogalmának magánjogi meghatározására először a francia *Code civil* (polgári törvénykönyv, 1804) tett kísérletet: „a felek megállapodása nem ronthatja le azokat a törvényeket, amelyek a ~re és a jó erkölcsre vonatkoznak” (6. §). A jogrendszernek vannak tehát olyan alapelvei, alapintézményei, alapvető értékei, amelyeket a jog feltétlenül meg kíván védeni. Magyarországon ezt az elvet a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvény alkalmazta. A ~ védelme a nemzetközi magánjogban az egyébként irányadó külföldi jog normáival szemben a hazai jog imperatív szabályainak alkalmazásával, illetve a ~i klauzula által nyújtott védelmi mechanizmussal érvényesül.

Finszter Géza: *A rendészeti igazgatás jogi alapjai* (2008).
Mádl Ferenc és Vékás Lajos: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga* (2012).

HA

köztársaság Szűkebben a római ~eszmére visszamenő államforma, amelyben a hatalom forrása és gyakorlója – választott tisztviselői által – a nép. A magyar szó (1789) a latin *res publicá*t (’közös dolog’, respublika) adja vissza, amely a tágabb jelentésű görög *politeia* (’politikai közösség’) fordítása. E szélesebb értelemben vett ~ról szólt a görög és a római politikai filozófia. Az arisztokratikus államformák tartalmaztak republikánus elemeket (például a pápa és több politikai tisztviselő választás útján került hivatalába). A reneszánsz során fokozatosan alakult ki a polgárok (noha korlátozott) választásán alapuló politikai főhatalom értelmében vett ~, ám ezt sokáig nem állították szembe az arisztokrácia és az egyházi vezetők jogaival. →Luther a monarchikus államformát, míg →Kálvin az arisztokratikus ~ot támogatta. →Montesquieu *A törvények szelleméről* (1748; m. 1833, 1962) című művében szembeállította a ~ot a monarchiával. →Kant úgy vélte, a →monarchia nem mond ellent a tiszta észnek, ha az uralkodó a nép akaratát valósítja meg. Jóllehet az első nem arisztokratikus ~ a maga angol puritán gyökereivel az Amerikai Egyesült Államokban jött létre az angol monarchiával szemben, igazán a francia forradalom – a királygyilkosság révén – állította élesen szembe a ~ot a monarchiával. Ettől kezdve a királyi →abszolutizmussal szemben a nemzeti szuverenitás, az alkotmányosság, a demokrácia és a jólét megvalósulását remélték a ~tól. A ~pártiak, a republikánusok (például a spanyol ~iak) úgy vélték, az önkényellenesség maga után vonja a francia forradalmi radikalizmus hagyomány- és monarchiaellenességét is. Az alkotmányos monarchiákban (például Nagy-Britannia, Hollandia) a parlamenti demokrácia megfelelően érvényesíti a népszuverenitás elvét, a republikanizmus érvkészlete mégis fel-feltűnik. A tisztán ~i államformában az uralkodó mint a nemzeti egység megtestesítője szerepét a ~i elnök tölti be, akit közvetlenül vagy a parlament (esetleg külön erre a célra létrehozott testület vagy rotáció) által választanak meg. Újraválasztása érdekében rászorul a politikai pártok támogatására, s ezért semlegességét az alkotmányos uralkodóéhoz (monarchia) képest kevésbé látják biztosítottnak.

Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet* (2014).
Pettit, Philip: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government* („Republikanizmus: a szabadság és kormányzás elmélete”, 1997).

HA

közvélemény 1) A →demokrácia szemszögéből a „köz” „véleménye”, „közön” azoknak

az állampolgároknak a közösségét értve, akik a közügyekről, vagyis a politikai közösség ügyeiről véleményt formálnak. Valamely vélemény nem csupán azért a „közé”, mert közös és széles körben elterjedt, hanem azért is, mert →közösségi természetű: a közérdeket, a →közjót érinti (Sartori). A tömegdemokráciákban ugyan a választás a legmegfelelőbb eszköz ahhoz, hogy „a közvéleménynek megfelelő kormány” alakuljon, de az, hogy a →kormány „megfelel” a közvéleménynek, nem csupán azt jelenti, hogy a „köz” elfogadja azt, hanem azt is, hogy a →kormányzás felel „a köznek”.

2) A kommunikáció szemszögéből a véleményformálás áll az előtérben. Karl Deutsch vízesésmodellje (1968) szerint a vélemények „felülről”, az elitektől terjednek „lefelé”, olyan vízeséshez hasonlóan, amelyet „medencék” tagolnak szintekre. Öt ilyen véleményszint létezik: a) a gazdasági és társadalmi, b) a politikai és a kormányzó eliteké; c) a tömegkommunikációé; d) a helyi véleményvezéreké; e) végül a legalsó szinten a nagyközönségé, a démoszé. Noelle-Neumann szerint (1974) a média bizonyos véleményklímát teremt, elhiteti, hogy a nagyközönség máshogyan gondolkodik, mint a befogadó. Akik úgy érzik, hogy véleményük egyezik a sugalltakkal, hajlamosak hangot is adni annak, míg azok, akik úgy érzik, hogy véleményük eltér a többségétől, inkább elhallgatják azt – ez az „elhallgatás spirálja”.

A közvélemény-kutatások eredményeire gyakran hivatkoznak közvéleményként. Bourdieu szerint a közvélemény-kutatások létrehozta közvélemény „nem létezik”, azt csupán a kutatók állítják elő három hallgatólagos előfeltevés alapján: 1) mindenki képes véleményt alkotni; 2) minden vélemény egyenértékű; és 3) közmegegyezés van a kutatandó kérdésekről.

Bourdieu, Pierre: „A közvélemény nem létezik”, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (1972; m. 1997).
Noelle-Neumann, Elisabeth: „The spiral of silence: a theory of public opinion” („Az elhallgatás spirálja: a ~ elmélete”), *Journal of Communication*, 1974, 24.
Sartori, Giovanni: *Demokrácia* (1993; m. 1999).

KBM

kultúra (l. *cultura*, *colo* [cultum] ’földet művel’; műveltség, művelődés) Az ember szellemi javainak összessége. A *cultus* szó már igen korán az istenség tiszteletét is jelentette (→vallás). A Szentírás latin fordítása, a *Vulgata* is ebben az értelemben használja a *cultura* szót. →Cicero a *cultura animi*ről (’lélekművelés’) beszélt. Erre visszamenve szorgalmazták a humanisták (Erasmus, Morus, Francis Bacon) a lélek művelését a művészetek által (→liberális műveltség). A ~ értelme gyakran összemosódik a →civilizációéval, noha →Kant óta megkülönböztetjük az erkölcsi és szellemi tartalmú ~t a merőben technikai javakat alkalmazó civilizációtól. Ez az elválasztás a német felfogásban mind a mai napig élesen jelentkezik, de másutt, így az angol nyelvhasználatban kevésbé jellemző. A civilizáció mégis tágabb jelentésű fogalom: civilizációk ~járól szoktunk beszélni, ~k civilizációjáról nem. Edward B. Tylor (*Primitive Culture*, „Primitív ~”, 1871) szerint a ~ magában foglalja egy társadalom művelődését, hitét, művészetét, jogát, erkölcsi felfogását, szokásait és más jelenségeket. Egy másik meghatározás történetileg továbbadott, szimbólumokban kifejeződő jelentésekként írja le a ~t.

~ azért van, mert az ember otthonosabbá, kiszámíthatóbbá akarja tenni a világot, ezért önmagát és környezetét formálja; ilyen szempontból a ~ az ember keze nyoma önmagán és a világon. Az együtt élő emberek csoportjában kialakulnak az együttélés szabályai, amelyeket a megszületett gyermek a nevelés és szocializáció révén sajátít el. Az embernek magas szintű öntudata van, ami élesen megkülönbözteti az állatvilágtól. Mentális igénye az idő megszelídítése, strukturálása a munka és a pihenés, továbbá a hétköznapok és az ünnepnapok, profán időszakok és szent időszakok szerinti felosztása, amelyek mérföldköveket jelentenek az életében, s megtörik a monotonitást. Lelki, spirituális igénye, hogy értelmet találjon létezésében, a világban – erre az igényre is reflektálnak egy-egy civilizáció hitrendszerei. Az ember társas lény, így közösségben éli meg hitét, közösségben ünnepel és dolgozik; a közösség és az egyes ember világlátása, gondolatai pedig a művészeti alkotás útján is kifejeződnek.

~ és vallás szoros kapcsolatban van egymással, vannak gondolkodók, akik szerint el sem választhatóak egymástól: nincs ~ vallás nélkül, s végső soron a vallás élvez elsőbbséget, amennyiben egy-egy civilizáció vagy ~ nagy meghatározó, értelmező kerete a vallása. Ez még a szekularizált társadalmakban is igaz, amelyek legalábbis hagyományként megőrzik a vallás értelmező keretét. A ~ térben és időben kiterjedt fogalom, nem létezik az azt továbbadó, áthagyományozó nemzedékek nélkül. A létbe vetettség érzése és a transzcen-

denssel, Istennel, istenségekkel való kapcsolatba lépés vágya miatt léteznek az ember életét egykor körbefonó, ma már egyre inkább elcsökevényesedő rítusok, mint például a születés, a házasság, a temetés, a gyász szertartásai. Plasztikus, az ember erőfeszítéseit jól érzékeltető hasonlat az, amely szerint a ~ az Édenből kiűzött ember erőfeszítése arra, hogy felidézze a paradicsomi állapotokat (a díszkertek előképe a paradicsom [perzsa *pardēz*, majd l. *paradisus*]).

A ~ra meghatározó befolyással van a valláson túl a javak megtermelésének útja is, ilyen formán beszélhetünk például nomád ~król, agrár~król, ipari vagy posztindusztriális ~ról. Az életmódváltozás, például az iparosítás, a →modernizáció megváltoztathatja a közösség ~ját is: a modern társadalmak nem függenek annyira a napszakok, évszakok változásától, mint a mezőgazdaságból élő társadalom, ez az elszakadás azonban nemcsak a természet erői alóli felszabadulást, hanem talajvesztést is hozott. Azóta divatos egyfajta mentális igényként keresni, miként kerülhetnénk közel újra a természethez. A ~hoz hozzátartozik a történelemről alkotott felfogás is, hogy azt körkörösnek véljük vagy egy bizonyos cél felé haladónak, esetleg céltalanul lineárisnak (→haladás). A középkor végéig az embereknek jellemzően nem volt „történelmi tudata", ami össszefüggött azzal is, hogy az egyes ~k s azon belül egy-egy település közössége jóval elzártabban élt a világtól. Az anyagi világban látható regionális különbségek ekkor sokkal nagyobbak voltak, mint ma, a szokásrendszerek és a vallások azonban sokkal egységesebbek voltak egy-egy nép esetében. Kapcsolatban volt ez azzal is, hogy a közösség tagjai sokkal inkább egymásra voltak utalva. A ~nak van horizontális rétegződése: egy-egy nagy civilizációs kör (például a keresztény vagy az iszlám civilizáció) magába foglal népeket, országokat, azokon belül pedig régiók és lokális közösségek találhatóak.

A legutóbbi időkig beszéltünk a különféle ~k fejlettségi fokáról: az ókori görögök és a rómaiak szembeállították a maguk kifinomult ~ját a barbár népek egyszerűségével, darabosságával. Ugyanezt tette a keresztény Európa például a honfoglaló magyarokkal. Ilyen értelemben egy kulturált civilizáció állt szemben egy nem (vagy kevésbé) kulturált népcsoporttal. A kulturáltság itt a létrehozott szellemi-anyagi javak többrétűségét, bonyolultságát jelenti. A ~ jelenti az önművelés, önalakítás bizonyos fokát is: a kulturált ember az, aki megtanult a másik méltóságát tisztelő módon viszonyulni embertársához, és készségszinten elsajátította az ehhez szükséges szokásokat (jó modor). Hozzátartozik ehhez egyfajta műveltség, a világban és szellemi javaiban való tájékozottság elsajátítása is, amely által érdemesnek bizonyulunk arra, hogy szóba álljanak velünk.

A ~nak létezik →hierarchikus szerveződése is: beszélünk paraszti vagy népi, arisztokratikus vagy polgári ~ról; elit~ról és tömeg~ról. A XVIII. század előtt a paraszti ~t nem tekintették normatív módon ~nak. A ~ hordozója addig elsősorban az arisztokrácia volt. Európában azonban a nemzeti gondolkodás és a romantika felfedezte és az érdeklődés középpontjába állította a népi ~t. A népi műveltségben való jártasság így a második világháború után érdekes fordulattal a magas~ műveltségi anyagához került. Ilyen szempontból magas~ az, amiért jobban meg kell küzdenünk, nem kapjuk készen. Magas~ként tartjuk számon a nem használati célú, egyéni művészeti teljesítményeket is.

A →nacionalizmus, a →felvilágosodás, a →modernitás tanainak köszönhetően felbomlottak a közös hitek, a fokozódó jólét miatt a közösségek tagjai egyre kevésbé egymásra utaltak, a technikai fejlődés következtében pedig megszűnt az elzártság. Ez elhozta az egyre uniformizáltabb, globalizálódó társadalmakat, civilizációkat (→globalizáció, globalizmus), amelyekben azonban az egyes ember egyre inkább magára marad, és meg kell küzdenie azért, amit régen készen kapott a közösségtől. A szélesebb választékban jobban eltűnik a személy. A régiek ~ja, művészeti alkotásai sokkal inkább egységben voltak szokásaikkal, hitükkel; a népi ~ használati ~ volt, amelynek a közösség tagjai aktív részesei, létrehozói, alakítói voltak. A modernitás művészete elszakadt az élet más aspektusaitól, pusztán esztétikai élményt, gondolkodnivalót szeretne adni, kikapcsolódást nyújtani, s inkább passzív befogadásra kényszeríti az egyént.

Kérdés, hogy beszélhetünk-e érdemben világ~ról. A második világháború utáni európai bevándorlás, a plurális társadalom és a →posztmodern relativizmus hozta létre a →multikulturális társadalom eszményét, ami azonban az ezredfordulóra válságba került.

A ~ és a vallás kapcsolatát nem számolja föl a szekularizáció vagy a modernitás, mert a ~ nem más, mint a teremtett világ, az ember válasza az akár vallásosan, akár vallás nélkül fölfogott teremtésre. A közjót előmozdító politika egyik

fokmérője pedig az, hogy mennyiben járul hozzá e válaszadás szabad kibontakozásához.

Eliot, T. S.: *A kultúra meghatározása* (1949; m. 2003).
Frye, Northrop: *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom* (1981; m. 1996); uő: *Az Ige hatalma* (1990; m. 1997).
Molnár Tamás: *Az atlanti kultúra kibontakozása* (1994; m. 2006).
Robinson, Marilynne: *Absence of Mind* („Szellemtelenség”, 2010).
Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya* (I. kötet 1918, II. 1922; m. 1994).

SzG

kultúrharc Szűkebben a Bismarck által az 1870-es években a katolikus egyház ellen indított küzdelem (Kulturkampf), tágabban a (főként a katolikus) egyház és a liberálisnak mondott állam konfliktusa a felvilágosodás és a modern →szekularizáció nyomán. Mai használata (*culture war*) a kortárs amerikai konzervatív–liberális szembenállás nyomán terjedt el, de eszmetörténetileg ez is összefügg a szekularizmus programjával.

A XIX. századi küzdelem során a fő kérdés az állam tekintélyének és hatalmának elismerése, illetve a vallásos, egyházi szabályok elsődlegessége volt; az utóbbit IX. Pius pápa (1846–1878) konzervatív felfogása képviselte.

A német ~ során például kitiltották a jezsuitákat Németországból, 1875-ben pedig egész Németországban bevezették a porosz mintájú polgári házasságot, s az ellenszegülő katolikusokra börtönbüntetést is kiszabtak. A konfliktus 1878-ban mérséklődött, majd hivatalosan is megszűnt, a katolikusokat korlátozó törvények jó részét visszavonták. A ~ nagyban hozzájárult a Németországban kisebbségnek számító katolikusok önszerveződéséhez.

A katolikus egyház és a magát laikusnak deklaráló állam közti küzdelem Franciaországban még élesebb volt. 1905-ben a baloldali republikánus kormányzat az összes felekezetet egyesületnek minősítette, s megszüntette állami támogatásukat, sőt az egyházi vagyont is állami tulajdonba vette. A francia *laïcité* (’laicitás’, értsd: ’szekularizmus’) az egyik legerőteljesebb ilyen hagyomány.

Magyarországon ugyan a küzdelem kevésbé volt éles, de az 1890-es években az egyházpolitikai vitákat gyakran szintén ~nak nevezték. Itt a fő kérdés elsősorban a vegyes házasságok szabályozása volt, amit végül a liberális parlamenti többség – a konzervatív arisztokrácia, Ferenc József és a klérus ellenkezését legyőzve – radikális módon oldott meg. A →Wekerle- és a Bánffy-kormány 1894–1895-ben kötelezővé tette a polgári házasságot, kimondták valamennyi bevett felekezet, köztük a zsidók egyenjogúságát, bevezették az állami anyakönyvvezetést stb. A reform ellen itt is megszerveződött a katolikus ellentábor (politikai szinten a Katolikus Néppárt), de a törvények visszavonását nem tudták elérni.

A konzervatív–liberális viszály értelmében vett ~ (*culture war*) használata az 1990-es évek elején terjedt el az Amerikai Egyesült Államokban, és azokra a heves közéleti vitákra utal, amelyek az abortusz, a fegyvertartás, a szexuális kisebbségekkel szembeni bánásmód, az eutanázia vagy a kábítószerek legalizálása kapcsán a társadalmat megosztják, és amelyek a tradicionalista, vallásos és konzervatív, illetve a szekularista, progresszív és liberális irányzatok párhuzamos megerősödésével bontakoztak ki. Ebben a mai küzdelemben a konzervatív irányzat nem öröklött kiváltságokat véd.

Clark, Christopher M. (szerk.): *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe* („~ok: világi–katolikus küzdelmek a XIX. század Európájában”, 2003).
Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894–1895* („~ Magyarországon: egyházpolitikai jogalkotás 1894–1895 között”, 1967).
Hunter, James Davison: *Culture Wars: The Struggle to Define America* („~ok: küzdelem Amerika definiálásáért”, 1991).
Kósa László: „A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején”, *Protestáns Szemle*, 1996, 1.
Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895* (1938).
Strötz, Jürgen: *Der Katholizismus im deutschen Kaiserreich 1871 bis 1918. Strukturen eines problematischen Verhältnisses zwischen Widerstand und Integration I–II.* („Katolicizmus a Német Császárságban: egy problematikus viszony szerkezetei: ellenállás és integráció között”, 2005).

BI

kultúrprotestantizmus Protestáns művelődési és eszmei áramlat, amely fontos hatást gyakorolt a politikai, kulturális és vallási életre a XIX. és XX. században. Gyökerei a →felvilágosodáshoz nyúlnak vissza. Német protestáns teológusok (Friedrich Schleiermacher, Albrecht Ritschl, Adolf von Harnack) nyomán indult az 1860-as években, akik a keresztény hitet a modern kor

kulturális fejlődésével, a polgári társadalmi rend követelményeivel kívánták összhangba hozni. A →protestantizmusban nem annyira a vallásos hitet, hanem a szellemi haladást tartották elsődlegesnek, megszabadítva a vallást az úgymond tudományosan tarthatatlan dogmáktól, közelítve a mindenkori valósághoz, korszerűsítve a Szentírás értelmezését a tudomány (bibliakritika) új eredményeinek fényében. Ez a törekvés a protestantizmus fejlődőképességét szándékozott bizonyítani a XIX. századi liberális teológia szellemében. Maga a fogalom valójában később kapott határozottabb körvonalat, amikor a két világháború között Karl Barth éppen a liberális teológiát bírálva foglalkozott a jelenséggel.

A ~ kétarcú jelenség. Részint lehetőséget nyújtott a teológia tudományos megújítására, segítette az egyházi szervezet korszerűsítését, továbbá fontos szerepet játszott a közéleti szerepvállalás, a műveltség és az erkölcs keresztény jellegének megőrzésében a terjedő →szekularizáció korában, ugyanakkor gyakran alárendelte a vallásos hitet a tudománynak, a teológia igazságait másodlagosnak tartotta, így maga is hozzájárult a szekularizációhoz.

Közép-Európában, de különösen Magyarországon, ahol a protestáns egyházak a XIX. század elején még a vallási egyenjogúságért küzdöttek, a kialakuló ~ szorosan összefonódott a klasszikus szabadelvűséggel (→liberalizmus), és kiegészült a nemzeti függetlenség mint sajátosan protestáns hagyomány értelmezésével. Ez pedig a nemzeti, a liberális és a protestáns azonosságtudat szoros kapcsolatát jelentette. A magyar szellemi életben a →reformáció jelentőségét tudatosította a →historizmus. A XIX. és a XX. században nálunk számos író, költő és politikus található követői, hívei között. Jelentőségéhez képest erőteljesebben viszszaszorult a XX. századi magyar eszmei-politikai viszonyok között (→modernista válság a római katolikus egyházban, keresztény liberalizmus).

Kósa László: „A kultúrprotestantizmus bírálata vagy önbírálata: Szabó Dezső”, uő: *Művelődés, egyház, társadalom* (2011).

Niebuhr, H. Richard: *Krisztus és kultúra* (1951; m. 2006).

Troeltsch, Ernst: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* („A protestantizmus jelentősége a modern világ kibontakozásában”, 1906).

KGyCs

kuruc–labanc Az 1670-es években született, jellegzetesen aszimmetrikus fogalompár, ez azt jelenti, hogy meghatározását kuruc szemszögből nyerte a ~ jelzőpáros. Mindkét szó eredete vitatott. A *kuruc* az egyik származtatás szerint a Dózsa György-féle keresztesekre (l. *cruciatus*), a kereszt (l. *crux*) jelét viselő felkelőkre megy vissza; a másik szerint a török, talán délszláv eredetű *kurudzsi* ’felkelő’ szóból keletkezett. A *labanc*ot némelyek a rizsporos paróka „lobonc”-ából, mások a Habsburg-sereg egyik egyenruhájának fehér színéből, a francia *le blanc* ’fehér’ kifejezésből eredeztetik. Kurucoknak előbb az 1671-ben Habsburg-ellenes felkelések harcosait, majd bujdosóit nevezték, később a Rákóczi-szabadságharc katonáit, noha maga II. Rákóczi Ferenc sosem nevezte híveit kurucoknak, sőt minden bizonnyal tudatosan kerülte a szó használatát. Az ekkor született népdalok és toposz szerint a kurucok a magyar →függetlenségért, a Habsburgok ellen léptek föl, és noha a felkelés összmagyar ügy volt, és vezetői katolikusok voltak, a protestáns, elsősorban a református magatartást képviselték. *Labanc*on kezdetben a Habsburg-katonaságot, később a Habsburg-párti, udvarhű, katolikus – azaz nemzetietlen, hazafiatlan – nemességet értették. A nemzeti romantika és az 1848-as szabadságharc nyomán megszületett a kurucos történetszemlélet, amely a függetlenséget alapértéknek tekintette, a *labanc* szóhoz pedig az aulikus, katolikus arisztokráciát és gondolkodásmódot társította.

A kiegyezést követően Thaly Kálmán történész teljesítette ki ezt a felfogást, a függetlenségi gondolat kritikátlan magasztalásával. A kurucos történelemszemlélet II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalával és újratemetésével (1906) elnyerte a heroikus múltértelmezés egész szertartásrendjét. Ugyanakkor Ady költészetében a bujdosó kuruc a progresszív, politikailag és metafizikailag elhagyatott magyar értelmiség ősképévé lépett elő. A romantikus, történetietlen múltképpel leszámolandó írta meg a fiatal →Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* (1913) című művét. A jeles történetíró később a Thalyn, Adyn nevelkedett Németh Lászlótól és →Bibó Istvántól is megkapta a „labanc” jelzőt.

Új fordulatot hozott a ~ szembenállási mítosz történetében a marxista hatalmi ideológia, amely a kommunisták előzményeként állította be a kurucokat, küzdelmükben az osztályharc megnyilvánulását vélte fölfedezni, míg a labancokban látták megtestesülni a reakciót. Bár a merev kettéosztó

felfogástól a történetírás már a rendszerváltozás előtt igyekezett megszabadulni, a közgondolkodásban ma is hat, a szabadságharcos-kurucos gondolat politikailag is mozgósítani tud, nem feltétlenül kellő árnyaltsággal.

Bibó István: „A magyar demokrácia válsága" (1945); uő: „Levél Borbándi Gyulához" (1978), *Válogatott tanulmányok II–III.* (1990).
Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával* (1999).
Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig: Tanulmányok a két világháború közötti történetírásról* (2012); uő és Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között: tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról* (2012).
Lánczi András. „Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között", *Világosság*, 1998, 3.
Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam: válogatott tanulmányok* (2002).

BJ

Kuyper, Abraham (1837–1920) Holland református teológus, miniszterelnök, politikus és újságíró. Meghatározó szerepet vitt az 1879-ben megalakult konzervatív kálvinista irányultságú Forradalomellenes Pártban, az első →kereszténydemokrata jellegű pártban. Egyik fő politikai törekvése a *verzuiling*, a társadalompolitikai és felekezeti 'oszlopok' kialakítása volt a világnézetek, az ideológiák és a vallásos hit szerint. Ez azt jelentette, hogy minden egyes résznek (felekezetnek) megvannak a saját társadalmi intézményei: politikai pártjai, szakszervezetei, újságjai, kommunikációs intézményei, egyletei, kórházai, iskolái és egyetemei. 1880-ban megalapította az Amszterdami Szabadegyetemet (*Vrije Universiteit*) azzal a szándékkal, hogy a lelkészképzés minőségét javítsa. 1886-ban kilépett az államegyházból, a *Nederlandse Hervormde Kerk*ből (Holland Református Egyházból), majd megalapította a *Gereformeerde Kerkenin Nederland*ot (Hollandiai Református Egyházakat).

Guillaume Groen van Prinsterer ortodox kálvinista történész-politikus hatása alatt 1872-ben megindította *De Standaard* ('Mérték') című lapját. Így ismertté válva 1874-ben megválasztották parlamenti képviselőnek, ahol Groen politikai mozgalmának első embere lett. Ebből alakult ki a Forradalomellenes Párt. Pragmatizmusa miatt hamarosan népszerű lett a kispolgárság körében, mivel kreatívan ötvözte a konzervatív kálvinizmust a progresszív szociális programokkal, egyúttal pártja koalícióra tudott lépni a politizáló római katolikusokkal. Így hatalomra jutva a liberálisokkal szemben, 1889-ben keresztülvitték az oktatásügyi törvényekben, hogy az egyházközségi iskolák kaphassanak állami támogatást. A parlamentbe 1894-ben került be ismét, és az ő irányítása alatt szövetségre lépett három egyházi csoport: a Forradalomellenes Párt, a Keresztyén Történelmi Párt és a Katolikus Párt. 1900–1905 között belügyminiszterként és egyben miniszterelnökként kiterjesztette a választójogot, és a szociális juttatások rendszerét megerősítette. Komoly szerepe volt abban, hogy a felekezeti egyetemeket államilag hivatalosan is akkreditálták a felsőoktatási rendszerben. 1905-ben a liberális koalíció győzelme miatt háttérbe szorult, de 1908–1912 között ismét képviselő lett az alsóházban, majd ezt követően haláláig a felsőházban végzett képviselői munkát. Magyarországon Sebestyén Jenő közvetítette, Révész Imre bírálta nézeteit, a kuyperizmus komolyabb politikai hatást nem fejthetett ki, csak egyházi-teológiait.

Műve: *Kálvinizmus és modernitás* (1899; m. 2001).
Bratt, James D.: *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat* („~: modern kálvinista, kereszténydemokrata", 2013).
Sebestyén Jenő: *Kálvinizmus és demokrácia* (1913).

KÁ

L

Latin-Amerika Amerikának az USA-tól délre eső, spanyol, portugál és francia gyarmati, nyelvi-kulturális hagyományú része (a térségben vannak kisebb brit és holland kötődésű területek is). 630 milliós népességének kétharmada spanyol, egyharmada portugál (Brazília) anyanyelvű, döntő többsége (90%) pedig keresztény (főként katolikus), amiért ma sokan a „kereszténység védőbástyájának" mondják. Jellegzetességeként kitűnik a szélesedő középosztály ellenére a mélyszegénység és a roppant gazdagság éles társadalmi különbsége, a számos európai, amerikai, afrikai és ázsiai bevándorlási hullámból eredő etnikai keveredés.

A függetlenség kivívását (1808–1826) követően, amiben Simón Bolívar (1783–1830) játszott döntő szerepet, az észak-amerikai és európai szabadságeszméket átvéve-átfogalmazva alakult ki „a mi Amerikánk" gondolata, és formálta ezen államok nemzetállami és köztársasági berendezkedését. A konzervatív és liberális elitek küzdelme azonban politikai bizonytalanságot idézett elő, és így a nagybirtokos-katonatiszt vezéreknek, kiskirályoknak, a caudillóknak (például az argentin Juan Manuel de Rosasnak) jutott döntő, gyakran diktátori szerep. Az 1910–1920-as mexikói forradalom elsőként fordult szembe az oligarchikus hatalomgyakorlással és a külföldi beavatkozással. A gazdasági világválság nyomán meghatározóvá vált a nincstelen tömegeket mozgósító →populizmus és →korporatizmus, a peronizmus (az argentin Juan Domingo Perónnal és a brazil Getúlio Vargasszal az élen). A hidegháború évei alatt a nacionalista, polgári radikalizmus, illetve a forradalmi marxizmus (szovjet-ateista változatban a kubai Fidel Castro, katolikus változatban a felszabadítás teológiája) alakította a politikai gondolkodást, miközben hol a hadseregek játszottak meghatározó szerepet, léptek fel a fejlesztő állam letéteményeseiként, hol pedig külföldi tőkétől függő diktátorok uralkodtak. Az 1980-as években gazdaságilag is sikeres demokratizálódás vette kezdetét.

A politikai rendszerek döntő többsége elnöki köztársaság, de jelentősen különböznek az amerikai prezidenciális modelltől: a végrehajtó hatalom mindenhol maga alá gyűri a két másik hatalmi ágat (ún. „delegatív demokrácia"). Az erős elnöki pozíciónak kulturális és intézményi okai vannak: a *caudillo*-kultusz miatt a politika erősen perszonalizált, miközben a társadalmi tagoltságból fakadóan gyengék az ellensúlyképző politikai struktúrák (széttöredezett a törvényhozás, kiszolgáltatott az igazságszolgáltatás). Erős továbbá a patrónus-kliens rendszer, az ellenőrzött érdekegyeztetés (korporatizmus) és a bürokratikus központosítás. Mára a demokratikus berendezkedés többnyire stabilizálódott, de intézményileg, kulturálisan és strukturálisan még mindig törékenynek számít (a hatalmi átfedések, a középosztály gyengesége, a nemzeti konszenzus hiánya és a gazdaság sérülékenysége miatt).

Az ezredfordulót követően ~ több országában a társadalmi egyenlőtlenségek, a jobboldali, →neoliberális gazdaságpolitika kudarcai, illetve a baloldali politizálás mérséklődése miatt baloldali elnök került hatalomra. E kormányok társadalompolitikájának sikerén is múlik, hogy visszatér-e a radikalizmus a térségbe. A politikai és gazdasági stabilizálódás ~ nemzetközi tekintélyét, érdekérvényesítő képességét is növelte (lásd a Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika alkotta csoportot, a BRICS-t, illetve újabban a Mexikó, Indonézia, Nigéria és Törökország alkotta MINT-et). Változatlanul erősen kötődik az USA-hoz, amely 2016-ban nyíltan lemondott a közvetlen beavatkozás elvéről, és fölvette a diplomáciai kapcsolatokat Kubával. →Kína, →Japán és Európa fokozottabb megjelenése e tekintetben szintén változást idézhet elő.

Az 1990-es években Latin-Amerikát gyakran hasonlították össze Kelet-Közép-Európával a polgári fejlődés történelmi vontatottsága, a hidegháborús kényszerpálya, a gazdasági függőség, a demokratikus átmenet nehézségei, a politikai intézményekbe vetett bizalom, a társadalmi részvétel alacsony foka, a szegénység és az az oligarchikus hatalomgyakorlás, illetve a politikai kultúra kiforratlansága miatt.

Anderle Ádám: *Latin-Amerika története* (1998).
Calleros, Juan Carlos: *The Unfinished Transition to Democracy in Latin America* („A demokráciába való átmenet befejezetlensége ~ban", 2009).
Calvert, Peter: *A Political and Economic Dictionary of Latin America* („~ politikai és gazdasági szótára", 2005).
Smith, Peter H.: *Democracy in Latin America: Political Change in Comparative Perspective* („Demokrácia ~ban: a politikai változások összehasonlító elemzése", 2005).

AG

legitimitás A középkortól a XIX. század közepéig jogi fogalom, az uralkodó törvényes igényét fejezte ki a trónra. (Ezt a jelentést őrizte meg a →'legitimista' szó.) Ellentéte a trónbitorló, aki jogtalanul foglalta el a trónt. Az uralkodónak nem a személyes erényei, eredményei miatt kell engedelmeskedni, hanem mert törvényes uralkodó. Az →abszolutizmus korától az uralkodás törvényességének kritériuma személytelenebbé vált, az uralkodó helyett az →állam működésének megítélésére összpontosult. A XIX. század közepétől a fogalom →politikai értelemben használatos, a törvényesség →jogi jelentéstartománya elhalványodott (azóta ezt a legalitás fejezi ki), s helyébe az elismertség, az elfogadottság lépett. Sőt a legalitás és a ~ ellentétbe is kerülhet, ahogy a weimari köztársaság példáján →Schmitt bemutatta.

Politikai értelemben csak azóta beszélhetünk ~ról, amióta alternatív jellegűvé vált az →uralom lehetősége. Adott uralom a ~ (elfogadottság, elismertség) megszerzésével, a legitimációval háttérbe szorítja az alternatív uralmi igényeket. Egy politikai berendezkedés ~át mutatja, ha az állampolgári engedelmesség nem fizikai kényszerből következik, hanem önkéntes. A legitim →hatalomnak az →állampolgárok – bizonyos tűréshatárok között – döntési lehetőséget adnak arra is, amit előzetesen nem ismernek.

A ~ lehetőségeit, jellemzőit vizsgálva →Weber úttörő felvetéseket tett. Szerinte valamely uralom a megszokás, a vezető karizmatikus tulajdonságaiba vetett hit vagy valamely jogilag szabályozott eljárás (→választás) alapján nyerheti el ~át. Számos eltérő ~elmélet keletkezett azóta. A normatív jelleget hangsúlyozók (például Habermas, →frankfurti iskola) adott politikai rendszer elismerésre méltóságát is beemelték a ~ kritériumai közé. Ez az elv egyértelműen szakít a ~ gyakorlati (empirikus) megvalósulásának tudomásulvételével, s a helyébe a ~ megítéléséről szóló értelmiségi diskurzust állítja.

Luhmann, Niklas: *Legitimation durch Verfahren* („Legitimáció eljárás útján", 1969).
Schmitt, Carl: *Legalitás és legitimitás* (1932; m. 2006).

KA

legitimizmus →**magyar legitimizmus**

Lehet Más a Politika (LMP) A 2006-os politikai és morális válság következményeként létrejött és stabilizálódott politikai erő. Pártként az európai zöldek szövetségéhez csatlakozott, de önképe szerint ennél tágabb spektrumú, alapjogi kérdésekben liberális, gazdasági kérdésekben kapitalizmuskritikus és →közösségelvű konzervatív szervezet.

Előzményének tekinthető a 2005-ben Sólyom László köztársasági elnökké választását kezdeményező Védegylet. ~ néven azonban először 2008 őszén tűnt fel, s 2009 februárjában alakult – máig tartóan bázisdemokratikus – párttá. Ugyan a 2009-es EP-választáson a Humanista Párttal közösen állított listájával még csak 2,6 százalékot szerzett, azt követően 2014-ig minden országos választáson át tudta lépni az 5 százalékos küszöböt, a 2014-es EP-választáson csupán 930 szavazattal (5,04%).

2008-tól a baloldal válságának köszönhetően is az ~ gyors növekedésnek indult: a 2010-es választáson 7,5 százalékot és 16 listás országgyűlési mandátumot szerzett, és saját országgyűlési frakciót alakíthatott. Ezt követően a bővülés megrekedt, a szervezet tagsága 1000 fő körül állandósult. 2013 elején több emblematikus politikus és a tagság 15-20 százaléka kivált a pártból, mert nem értettek egyet az ~ kongresszusának döntésével a Bajnai Gordon által vezetett baloldali összefogástól való távolságtartásról. A távozó képviselők miatt a párt parlamenti frakciója is megszűnt, s azt csak az Alkotmánybíróság állította vissza. A kilépők saját pártot alapítottak Párbeszéd Magyarországért néven, s a közös baloldali listán egyetlen mandátumot szereztek 2014-ben. A megmaradt ~ ezzel szemben 268 ezer szavazattal (5,34%) ismét bejutott, és saját frakciót alakíthatott a parlamentben. 2016 nyár végén komoly törést hozott a párt életében, hogy legismertebb politikusa, egyik formális és egyetlen informális vezetője, Schiffer András minden párttisztségéről lemondott, és parlamenti mandátumát is visszaadta. 2018-ban

mégis sikerült 7%-os eredménnyel bekerülniük a parlamentbe, női miniszterelnök-jelöltjükre épített kampányuk és az ellenzéki választók ellenzékkritikus hangulata miatt.

Az ~ programjának középpontjában a Gyurcsány-kormány idejére eső kezdetek óta a korrupció elleni küzdelem, illetve a környezetvédelem állt, és ehhez különösen a 2014-es orosz–magyar megállapodást követően a paksi bővítés ellenzése is társult. Sikertelennek bizonyult 2012-ben az új Munka Törvénykönyve elleni népszavazási kezdeményezésük, mert csak a szükséges 200 ezer aláírás 80 százalékát tudták összegyűjteni. Az ~ kezdetektől kritikus a rendszerváltozással kapcsolatban, és az →ügynökkérdésben az ügynökakták teljes nyilvánosságát hiányolja. A párt számára állandó stratégiai kérdés – a 2013-as kilépéseket követően is – önállóságának mértéke és az újabb és újabb baloldali összefogás-kísérletekhez való viszonya.

Böcskei Balázs: „A baloldal esete az LMP-vel”, uő (szerk.): *Padlóról padlóra: magyar baloldal 2010–2014* (2014).
Petőcz György: *Béke sose volt: Az LMP egy története* (2014).

MÁS

Lengyelország A lengyel közgondolkodást, politikai elméletet és gyakorlatot mindmáig meghatározza (lásd például a független →Ukrajna melletti következetes kiállás) az 1386-ban – a Hedvig lengyel királynő és Jagelló Ulászló litván nagyfejedelem házasságával – létrejött lengyel–litván perszonálunió. Az ennek révén formálódott tartományok laza láncolatából jött létre Európa területileg legnagyobb államszövetsége. 1569-ben ezt emelte közjogilag magasabb szintre a lublini unió. A lengyel állam elnevezése *Rzeczpospolita* (ejtsd: zsecsposzpolita), amely a latin *res publicá*ra megy vissza, de csak a lengyel államra vonatkozik, lengyelül minden más →köztársaság: *republika*. E nemesi köztársaság berendezkedését a →nemzetet kizárólagosan képviselő nemesek az ókori római köztársasághoz hasonlították, amelyben szabadság és demokrácia uralkodott, ellentétben a zsarnok császárkorral. A nemesség, hogy a szabadságot és demokráciát védelmező küldetésének súlyt adjon, az I–IV. században a mai Ukrajna területén élt szarmatáktól származtatta magát. A társadalom 8–10 százalékát magába foglaló hatalmas nemesi rend csak elvileg és jogilag volt egységes, máskülönben erősen tagolódott, de a hétszilvafás nemes tudatát is meghatározta, hogy beleszólhat az ország irányításába, s korlátlan úr a maga portáján. Alattvalóival együtt lenézte a zsarnok orosz cárt és a francia királyt.

A „nemesi aranyszabadság” két pillérét alkotta a szabad királyválasztás és a *liberum veto* (’szabad vétó’), amely révén minden egyes képviselő megakadályozhatta az országgyűlés határozathozatalát. Így a nemesség újabb és újabb kiváltságokat tudott kiharcolni, s azok védelmében legfőbb célja a központi hatalom korlátozása volt. Az ország felosztottságának évszázadában, a XIX. században a korlátozás „reflexe” szembenállásra, a hitleri megszállás idején szabotálásra és nyílt harcra, a kommunizmus évtizedeiben „látszatéletre”, ügyeskedésre s munkásmegmozdulásokra ösztönzött.

Az 1630-as évekig a Rzeczpospolita a toleranciát tekintve Európa mintaállamának számított. Az 1655 és 1660 között a protestáns svédek ellen viselt háborúk nyomán a törökkel szemben addig is „Európa védőbástyáján” strázsáló szarmata nemes a katolikus lengyel szinonimája lett. A katolikusság még inkább meghatározóvá vált, miután 1795-ben az ország teljes felosztása – Ausztrián kívül – a protestáns Poroszország és a pravoszláv Oroszország aknamunkája volt. Katolikusnak lenni az ateista nemzetiszocialistákkal és kommunistákkal szemben is hazafias tettnek számított.

A felosztottság 123 éve alatt a lengyelek a legkülönfélébb eszközökkel törekedtek hazájukat helyreállítani – az 1772-es határok között. A napóleoni korszak légiós véráldozata, az 1830–1831-es szabadságharc Európa közönyétől kísért leverése a ~ jövőjét tervező legkülönfélébb politikai, társadalmi elképzelések, eszmék, szervezetek, pártok létrejöttéhez vezetett. A megmaradásáért a kultúra (Fryderyk Chopin, Adam Mickiewicz), a tudomány (Maria Składowska-Curie) és az oktatás területén eredményes küzdelem folyt. A földalatti oktatás XIX. század végi hagyománya a Hitler által leigázott ~ban, majd a Szolidaritás korszakában ismét életre kelt.

~ 1918 novemberében nemcsak visszakerült Európa térképére, hanem „wilsoni” határait is tágítani tudta. A formálódó második köztársaságot 1920 nyarán a bolsevik Oroszország támadásától is sikerült megvédeni. Vezetőiben a megoldatlan társadalmi, gazdasági kérdések tömege mellett az keltette a legnagyobb aggodalmat, hogy Németország és a Szovjetunió az 1920-as évektől kezdve

szorosan együttműködött, s ez végül a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötéséhez, majd ~ közös német–orosz lerohanásához vezetett. Utóbb, bár egészen más körülmények között, Władysław Gomułka és Lech Kaczyński is gyanakodva figyelte a német–orosz közeledést.

A második világháborúban ~ nem kapitulált; katonái – részben Magyarországon szabadon áthaladva – a világ összes frontján harcoltak hazájukért. Hősiességük máig élő jelképe az 1944-es varsói felkelés. Teherán és Jalta döbbentette rá a lengyeleket, hogy nyugati szövetségeseik kiszolgáltatták őket Sztálinnak. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1956-os, 1970-es, 1976-os munkásmegmozdulások és →Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása után az 1980 augusztusában létrejött Szolidaritás deklarálta: a küzdelmét maga akarja megvívni, nem számít a →Nyugat segítségére. Az 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok által bevezetett hadiállapot a föld alá kényszerítette a Szolidaritást. Az 1988 nyarán kirobbant sztrájkok következtében 1989 februárjában tárgyalások kezdődtek a lengyel ellenzék és a hatalom képviselői között. A megállapodás tette lehetővé az év június elején a korlátozottan szabad választásokat, majd a Tadeusz Mazowiecki-kormány megalakulását. Az ún. Egyezményes Szejm döntése következtében a Lengyel Népköztársaság neve 1990. január 1-jével Lengyel Köztársaságra (*Rzeczpospolita*) változott, s a címersasra visszakerült a korona. E változások jelentik a III. Lengyel Köztársaság létrejöttét is. Az 1997-ben megszavazott új alkotmány ennek tényét preambulumában is rögzítette. Az „egy testvér a magyar és a lengyel" közmondás tartalmát a jószomszédi kapcsolatok ezer esztendeje hitelesíti. A középkori dinasztikus kapcsolatok Lengyelország felosztottsága idején a XIX. században demokratizálódtak. 1848–1849-ben közel 5000 lengyel harcolt a honvédseregben, az 1863–1864-es lengyel szabadságharcban 500 magyar önkéntes vett részt. A második világháború alatt a lengyel menekültek befogadása és támogatása, majd az 1956-os forradalom idején a lengyelek által magyaroknak nyújtott anyagi és erkölcsi segítség a magyar–lengyel barátság legkiemelkedőbb fejezetei közé tartoznak.

Illés Pál Attila: *Bevezetés a lengyel kultúra múltjába: szarmatizmus, messiannizmus* (2007).
Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél* (2012).
Szokolay Katalin: *Lengyelország története* (1997).

KI

Lenin, Vlagyimir Iljics (er. Uljanov; 1870–1924) Orosz ügyvéd, kommunista forradalmár és ideológus, az 1917-es októberi bolsevik forradalom előkészítője és vezére, a szovjet állam kiépítője és az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt vezetője, a Kommunista Internacionálé (Komintern, 1919–1943) megalapítója.

Korán bekapcsolódott az orosz forradalmi mozgalmakba, radikális nézeteivel nagy tekintélyre és vezető szerepre tett szert otthon és az emigrációban egyaránt. A marxizmus sajátos orosz viszonyokra alkalmazható változatát dolgozta ki, amelynek részét képezte az abszolutisztikus, forradalmi elitpárt, az élcsapat gondolata is. Nem aratott ezzel osztatlan sikert elvbarátai körében, és az Oroszországi Szociáldemokrata Párt 1912-ben ketté is szakadt az általa vezetett bolsevikokra ('többség') és a mensevikekre ('kisebbség'). Ez volt ~ első jelentős politikai győzelme, mivel elérte, hogy az őt követő kisebbség önmagát többségként (bolsevik) jelenítette meg akkor és azt követően is. A háború alatt sikertelenül próbálta a II. Internacionálét meggyőzni, hogy az imperialista háborúban a munkások fordítsák fegyvereiket saját nemzeti burzsoáziájuk ellen. 1917-ben a februári forradalom hírére hazatért – a német hadvezetés által rendelkezésre bocsátott különvonattal. Ősszel, mivel a Kerenszkij-kormány folytatni akarta a háborút, és az orosz társadalmat véglegesen elcsigázták a háborús terhek, ~ hosszas vitában meggyőzte elvtársait a hatalomátvétel szükségességéről. Megdöntötték a demokratikus kormányt, és összehívták az immár bolsevik többségű szovjetkongresszust, amely kinyilvánította a hatalomátvételt, a tömegek megnyerésére pedig békét és a föld államosítását ígérte. 1918 januárjában ~ habozás nélkül szétkergette az alkotmányozó nemzetgyűlést. Mindezzel béke helyett több mint három év véres polgárháborút ért el (1917–1920), amelynek során kiépítette véglegekig központosított hatalmát. Amikor a győzelem után a hadikommunizmusnak nevezett hadigazdaságból gyúrt utópisztikus gazdaságpolitikáját megelégelték a parasztok, a kronstadti matrózok (1921), rögtön bevezette az ún. új gazdaságpolitikát, hogy megőrizze hatalmát.

1921-től betegsége miatt egyre jobban elszigetelődött, a soknemzetiségű birodalom →Szovjetunióvá alakításában még részt vett (1922), de 1923 elejétől végleg megszűnt befolyásolni a politikai eseményeket. Utolsó időszakában érzékelte a rendszere elfajulásának tüneteit és →Sztálin főtitkári hatalmának veszélyét, de tenni ellene nem tudott, politikai végrendeletét nem hajtották végre. A már életében megindult kultusza a halála után példátlanul fölerősödött: mint az ókori istenkirályok, mauzóleumot kapott (1925). A klasszikus kánon háromsággá bővült: Marx, Engels és ~; *Összegyűjtött művei*t 1920-ban kezdték kiadni. Erőszakot dicsőítő tanítása már életében kanonizálódott, amit Sztálin a Komintern, a nemzetközi kommunista mozgalom hivatalos dogmájává tett, és így az európai baloldali értelmiség számára is alapvető hitvallást jelentett. Nyikita Hruscsov reformjai idején (1956-tól) Sztálin már végképp vállalhatatlanná lett, ~ kultusza még tovább erősödött: máig él a felfogás, hogy ő képviselte az eredeti, igazi, őszinte és emberséges kommunizmust, amit a démoni Sztálin eltorzított, megfeledkezve arról, hogy ~ teremtette meg a szovjet-kommunista hatalomgyakorlás módszereinek és intézményeinek, valójában a rendszernek az alapjait (→Gulag, kommunizmus, totalitarizmus).

Sajátos fordulat, hogy ~ holttestének elszállítását a moszkvai Vörös térről, ami korábban is többször fölmerült, 2017-ben az orosz ortodox egyház akadályozta meg arra való hivatkozással, hogy egy ilyen lépés az oroszellenes érzelmeket szítaná.

Művei: *Állam és forradalom* (1917; m. 1919); *Összes művei I–LV*. (1964–1984).
Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története* (1995; m. 1997).
Service, Robert: *Lenin: egy forradalmár életrajza* (2000; m. 2007).

BGy

Lévinas, Emmanuel (1906–1995) Filozófus, Edmund Husserl és →Martin Heidegger tanítványa. Olyan metafizikai igényű, fenomenológiai módszerű etikát dolgozott ki, amelynek vallási és politikai jelentősége is világos. Magát a tényleges embert, az igazi Másikat kívánta elgondolni – komolyan véve annak személyes életét, elköteleződését és tapasztalatait. Különbséget tett a másik *(Autre)* és a más *(Autrui)* között; míg az előbbi a másik ember, akinek arca ezt mondja nekem: „ne ölj meg”, az utóbbi a Másikban feltűnő végtelen Más, akit ~ teológiai jelleggel ruház fel.

Jean-Paul Sartre-ral szemben ~ szerint emberi viszonyaink alapvetően nem abban állnak, hogy a Másik szabadsága személyes szabadságomat fenyegeti, hanem hogy a Másik arcára tekintve fölismerhetem az érte hordozott (végtelen) felelősségem. Hiteles válaszunk a Másikkal való kapcsolatunkban, az emberi nyelvben szólal meg: mint jóság, barátság és vendégszeretet.

„A pluralitás egysége maga a béke” – írta. A →pluralizmus gyökere pedig a jóság. Ezért a béke alapvető lehetőségébe vetett hitnek meg kell előznie minden elméleti vagy gyakorlati békéltető lépést. A pluralizmus nem különböző módon élő emberek puszta egymás mellett létezése, hanem az élő emberi kapcsolatok sokfélesége, a Másikra való igazi odafigyelés. Ha nem hiszünk a *jóság*ban, akkor béketörekvésünk a temetők vagy a majdani egyetemes birodalmak jegyében áll, így a Másik eltörlésére irányul – a Másik kiiktatásával vagy egy oly egyetemes rendbe történő kényszerítésével, ahol elvész a Másik mássága, miként a keresztény vallásháborúk, a mai →iszlám →terrorizmus vagy a →totalitarizmus példázza.

~ a nyugati gondolkodást a totalitásra törekvéssel vádolta, amit szembeállított a végtelen elgondolásával. Az előbbi vezetett a totális diktatúrákhoz, így a zsidóság kipusztítására irányuló törekvéshez. ~ végtelenre irányuló gondolkodása megóvhat a totalitarizmus ma is fenyegető veszélyeitől.

Amint a felelősség és a vendégszeretet alapvető ~ számára, éppúgy gondolkodik Martin Buber a barátságról. Eltérő, mégis érintkező nézőpontjuk kiegészíti egymást: Buber a *Te-mondás* filozófusa, ~tól az *Ön-mondás*t tanulhatjuk meg. A másik emberhez való kapcsolatunkban pedig mind a tegezés *közvetlenség*ére, mind az önözés *nagyrabecsülés*ére szükségünk van.

Főbb művei: *Etika és végtelen* (1981; m. 2008); *Nyelv és közelség* (1997); *Teljesség és végtelen* (1961; m. 1999).
Bokody Péter, Szegedi Nóra és Kenéz László (szerk.): *Transzcendencia és megértés* (2008).
Buber, Martin: *Én és Te* (1923; m. 1994).

BTG

liberális (parlamenti) demokrácia A →demokrácia modern, a képviselet elvén és az alapvető szabadságjogok garantálásán alapuló változata.

Nem a közvetlen állampolgári részvételre támaszkodik, ahogyan az antik forma tette, de nem is a többség korlátlan hatalmára. A XVIII–XIX. században alakult ki elsőként →Nagy-Britanniában és az →Amerikai Egyesült Államokban, majd az európai kontinensen. Az elnevezés tükrözi azt a tényt, hogy a parlamenti demokrácia intézményei a korszakban uralkodó klasszikus →liberalizmus elvei szerint épültek ki. Ahogyan a liberális →népfelség elve fokozatosan tért nyert, megkívánta a választójog általános kiterjesztését. Ez azonban a demokráciával szembeni – az ókor óta ismert – bizalmatlanságot ébresztette föl annak szószólóiban is, mások mellett a →*A föderalista* szerzőiben, →Tocqueville-ban vagy →Millben. Ám ahogy ők is, a klasszikus liberalizmus a parlamenti →képviselet és a →hatalommegosztás intézményes rendjét ajánlotta megoldásként.

A hatalommegosztásnak a modern ~kban alapvetően kétféle változata alakult ki: a parlamentáris és az elnöki kormányforma. A parlamentáris rendszer klasszikus példája az angol (a parlament szuverenitásán alapuló „westminsteri rendszer"), ahol a végrehajtó hatalom feje, a miniszterelnök a parlamenti többség bizalma alapján kapja a megbízatását, és →politikai felelősséggel tartozik annak, azaz elveszítheti a bizalmat, a többséget, és ez esetben le kell mondania – erre utal a „felelős kormány" kifejezés. Ezzel szemben az Egyesült Államok elnöki (vagy „prezidenciális") rendszerében a végrehajtó hatalmat irányító elnököt a Kongresszustól függetlenül választják meg, és az csak kivételes esetben, közjogi eljárás keretében vonhatja őt felelősségre.

Míg a népfelség elve valamennyi ~ban elsődlegesen a választott népképviselők (illetve a végrehajtó hatalom nép által választott vezetője) révén, azaz közvetve érvényesül, az egyes rendszerek különböző mértékben biztosítanak teret a népakarat közvetlen kinyilvánításának népszavazások (referendumok) formájában (az Egyesült Államokban a szövetségi alkotmány nem ad erre lehetőséget, az egyes tagállamok vagy önkormányzatok viszont élhetnek vele; az európai országokban rendszerint létezik az intézmény, →Svájcban különösen gyakran alkalmazzák).

A modern demokráciák intézményi rendjének, mintáinak differenciáltabb elemzését teszi lehetővé a *többségi* és a *konszenzusos* rendszerek megkülönböztetése. Számos szempont (többek között az államszervezet jellege, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonya, a bírói-alkotmánybírósági felülvizsgálat lehetősége, az alkotmány státusza, a választási és a pártrendszer, az érdekképviseletek szerepe, a független intézmények – például jegybank – helyzete) alapján a létező demokráciák e két végpont közötti skálán helyezhetők el (az előbbihez ismét a westminsteri rendszer, az utóbbihoz a Benelux-államok és Svájc berendezkedése áll a legközelebb).

A kelet-európai kommunista rendszerek 1989-es összeomlása után széles körben fogalmazódtak meg a ~ világméretű, történelmi győzelméről és elterjedéséről szóló várakozások, legemlékezetesebben Francis Fukuyama adott ezeknek hangot a „történelem végéről" szóló esszéjében. Bár a ~nak azóta sem jelent meg globális léptékben vonzó politikai alternatívája, a →modernitáshoz és a →jóléti államhoz kapcsolódó kulturális, ideológiai, vallási és gazdasági válságjelenségek, illetve a nyugati mintákat részben vagy egészben elvető államok által támasztott kihívások azóta már Fukuyamát is tézise felülvizsgálatára késztették. A ~ doktriner, erőszakos exportja ráadásul nemegyszer több kárt okozott, mint amennyi hasznot hajtott. A ~ koncepciójában mindenesetre eleve benne rejlik a demokratikus többségi akarat és az egyéni szabadságjogokat érvényesítő liberális alkotmányosság közötti feszültség. Ezt a feszültséget a kettő „illiberális" szétválasztásával igyekeznek feloldani (→illiberális demokrácia). Nehéz azonban elképzelni olyan, a →demokrácia modern definícióját kielégítő politikai berendezkedést, amely valamilyen formában ne biztosítaná egyszerre a politikai versengéshez szükséges alapvető →szabadságjogokat (tájékozódás és véleménynyilvánítás, szervezetalakítás stb.) és a mindenkit megillető emberi →méltóság tiszteletben tartását (→magyar politikai rendszer a rendszerváltozás után).

Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember* (1992; m. 1994).

Lijphart, Arend: *Patterns of Democracy: Government Forms & Performance in Thirty-Six Countries* („A demokrácia mintái: kormányzati forma és teljesítmény 36 országban", 1999, 2012).

Zakaria, Fareed: *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* („A szabadság jövője: illiberális demokrácia itthon és külföldön", 2003).

MT

liberális műveltség Erkölcsi és képzési (l. *educatio*, n. *Bildung*) eszmény, amely a középkori szabad művészetektől örökölte a nevét, és végig-

húzódik az európai művelődés történetén. A jellem a megformáltságában, nem csupán a szakmai tudásban, kiválóságban áll. A képzés célja egyfelől olyan *autonóm egyén*t formálni, aki hajlandó vizsgálat alá venni életét és hagyományait, illetve a saját *értelmét* és a *természetet* alapul véve megismerésre és igazságosságra törekszik (→Platón), világpolgárként tekint magára (→Kant). Másfelől összhangot teremt különböző képességei és az ismeretei között, eligazodik *a kultúrá*jában, s érdemes tagja *tulajdon politikai közösség*ének. E két követelmény a keresztény teológiában, majd a felvilágosodás racionalizmusában is bizonyos fajta szintézisre jutott. Újabban kérdés, hogy a →multikulturalizmus ideológiájával mennyiben egyeztethető össze a ~ hagyománya.

Az ókori görög *enkükliosz paideia* ('teljes körű nevelés') és a római *artes liberales* ('szabad művészetek') körébe azok a tudományok és művészetek tartoztak, amelyeket egy szabad ember – azaz szolgai, kétkezi munkát nem végző arisztokrata vagy polgár – műveltségéhez méltónak, a politikai közösség életében való részvételhez szükségesnek tartottak. A középkori →egyetemeken (*universitas*) ebből alakult ki a hét szabad művészet, a *septem artes liberales*, azaz a grammatika, a retorika és a logika (a *trivium*), illetve a zene, a számtan, a geometria és az asztronómia (a *quadrivium*). A reneszánsz idején a triviumot *studia humanitatis*nak keresztelték át, a latin mellett pedig előtérbe került a görög nyelv és a klasszikus szerzők munkáinak tanulmányozása. Innen származik a hasonló értelmű *klasszikus műveltség* kifejezés. A XIX. századtól kezdve, gazdasági-politikai alapon sokan megkérdőjelezik a ~ hasznosságát. Mások viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy a ~ segíthet alkalmazkodni a folyamatosan változó gazdasági környezethez és a modern politikai élethez.

Az USA-ban máig nagy hagyománya van a *liberal arts college*-oknak (szabadművészeti kollégiumoknak), amelyek felsőfokú végzettséget, bakkaleurátust (*bachelor of arts*) adnak. Itt a ~ fontos elemei a demokratikus elkötelezettség és a társadalmi szolidaritás. Európában ma már intézményesen nemigen használják a szabad művészetek és a ~ kifejezéseket, de a közép-európai, így a magyar gimnáziumi oktatás hagyománya is a ~ eszményének a leszármazottja.

Bloom, Alan: *The Closing of the American Mind* („Az amerikai szellem bezáródása", 1987).

Kimball, Bruce A.: *Orators and Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education* („Szónokok és bölcselők: a ~ eszmetörténete", 1986).

Nussbaum, Martha: *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education* („Az emberség művelése: a ~ reformjának klasszikus védelme", 1997).

TD

liberalizmus (szabadelvűség) (l. *liber* 'szabad', *liberalis* 'a szabadságra vagy a szabad ember jogaira vonatkozó, szabad emberhez méltó, udvarias, előkelő, nagyvonalú') Az egyéni szabadságra és az egyén jogaira épülő politikai filozófiai, ideológiai és politikai gondolkodásbeli irányzat; a modern kor és a modern, nyugati típusú társadalmak meghatározó (bár nem egységes) eszmeáramlata – Pierre Manent megfogalmazásában „a legutóbbi három évszázad nyugati politikájának generálbasszusa". A politikai életben liberálisnak először az alkotmányért küzdő spanyol párt nevezte magát (1812).

Jóllehet a modern szabadságeszme előzményei a görög–római és a középkori keresztény politikai gondolkodásban is megtalálhatók (szofisták, sztoikusok, római magánjogi és republikánus hagyomány, skolasztikus-természetjogi elméletek), a modern ~ kialakulása történetileg az európai vallásháborúkra adott intellektuális válaszhoz, a világnézeti szempontból plurálissá vált európai társadalmak számára szükséges *modus vivendi* kidolgozásához kötődik. Az ekkoriban megjelenő liberális politikai filozófia (→Hobbes, →Spinoza) szakítva a klasszikus filozófiai hagyománnyal, a „jó élet" és a „legfőbb jó" kérdését levette a nyilvános politikai viták napirendjéről, és áthelyezte azt a magánélet, az egyéni, személyes meggyőződés szférájába. A „jó élettel" kapcsolatos különböző lehetséges felfogások, erkölcsi és világnézeti rendszerek tekintetében a politikai közösség egészét képviselő államnak (a vérontást elkerülendő) semlegesnek kell maradnia.

A „köz-" és a „magánélet" elválasztása, az egyénnek az utóbbi területen élvezett, alapvető jogokkal körülbástyázott autonómiája és az államhatalom, a „politika" ezzel összefüggő korlátozásának igénye képezi a modern liberális politikaelmélet talán legfontosabb, jellegadó sajátosságát (és ahogy Benjamin Constant rámutatott, ez okozza az ókori, publikus szabadságeszmétől való alapvető eltérését). Ebben az elméletben a kormányzat legfontosabb feladata az állampolgárok

jogainak védelme – ahogy →Locke politikai filozófiájában, illetve az amerikai Függetlenségi nyilatkozat bevezető passzusaiban megjelenik. Azt, hogy a kormányzat maga ne sérthesse meg ezeket a jogokat, a →joguralom elvének következetes érvényesítése, illetve a kormányzati →hatalom alkotmányos megosztása és kiegyensúlyozása biztosítja.

A ~ továbbá az →individualizmuson és az →egyenlőség eszméjén alapul, hiszen a szabad és lényeges tulajdonságaik (mindenekelőtt emberi →méltóságuk) tekintetében egyenlő →egyénekből indul ki, akiknek léte a természeti állapotban megelőzi a politikai közösség kialakulását, és akiknek kötelezettségei saját beleegyezésükön alapulnak (→társadalmi szerződés). A felvilágosodás az emberi észt előtérbe helyező megközelítésének köszönhető az irányzat racionalizmusa és univerzalizmusa, azaz egyetemes érvényre való törekvése. Bár a modern liberális társadalmak jellemző sajátossága a →szekularizáció többé-kevésbé előrehaladott folyamata, a ~ nem feltétlenül jelenti a vallási értékek elvetését, sőt, egyes felvetések szerint megalapozásában nélkülözhetetlen szerepet játszanak a kereszténység bizonyos elemei (→keresztény ~). Az emberi értelem kívánatos hatókörének, az egyenlőség pontos terjedelmének, illetve a fennálló intézményekhez és hagyományokhoz való viszonynak a meghatározása azonban már olyan területei a liberális gondolkodásnak, ahol komoly nézeteltérések mutatkoznak az egyes liberális irányzatok képviselői között.

A XVIII–XIX. században virágzott „klasszikus ~"-t (amelynek képviselői többek között →Smith és →Tocqueville) a XX. századra a gyakran „szociál~"-nak nevezett irányzat váltotta fel (amelynek megjelenése →Mill munkásságához köthető, és meghatározó kortárs képviselője →Rawls volt). Az utóbbi fokozott szerepet tulajdonít a társadalmi egyenlőség és →igazságosság gondolatának, ezek megvalósítása érdekében pedig az állam beavatkozását (például az újraelosztó gazdaságpolitikát) is elfogadhatónak tartja. Ide kapcsolódik →Isaiah Berlin XX. századi megkülönböztetése a szabadság „negatív" és „pozitív" fogalmáról: amíg az előbbi (az elsősorban az egyén függetlenségére irányuló) megvalósulása az állam beavatkozástól való tartózkodását feltételezi, addig az utóbbi (az egyén korlátlan önmegvalósítását is magában foglaló) kibontakozása az állam tevékeny közreműködését igényli. →Hayek elsősorban episztemológiai különbséget lát a két irányzat között: a szociál~t szerinte a túlhajtott racionalizmus jellemzi, amely gyakran radikális társadalomátalakító tervekhez vezet, miközben a klasszikus ~ sokkal nagyobb megértést tanúsít a fennálló társadalmi intézmények, szokások, hagyományok iránt, és nem kívánja azokat az értelem ítélőszéke elé vonva eltörölni vagy megváltoztatni. Míg a tisztán liberális pártok XX. századi háttérbe szorulása nyomán a szociál~ rendszerint a baloldali, →szocialista-szociáldemokrata pártokban talált politikai szövetségest, addig a – század utolsó harmadában újraéledő – klasszikus ~ elsősorban a jobboldali, →konzervatív pártok ideológiájára volt jelentős hatással.

Napjainkban a ~ gyakran mint annak baloldali, egyenlősítő, racionalista változata jelenik meg, amelynek a klasszikus ~ elveitől sok esetben elszakadó emancipatorikus törekvései a társadalmi és életmódbeli kisebbségek hangsúlyozott képviseletében, a faji és a nemi alapú pozitív diszkrimináció szorgalmazásában, a →multikulturalizmus elvének érvényesítésében és a különféle társadalmi érzékenységeket fokozottan figyelembe vevő, →„politikailag korrekt" beszédmód kikényszerítésében öltenek testet. Kérdéses azonban, hogy ezek a törekvések mennyiben egyeztethetők össze a ~ lelkiismereti, gondolat- és szólásszabadságot, törvény előtti egyenlőséget, az állami beavatkozás tilalmát és a magánszféra tiszteletben tartását hangsúlyozó klasszikus alapelveivel – amelyek mindmáig a nyugati típusú társadalmi-politikai berendezkedés (→liberális [parlamenti] demokrácia) alapját képezik.

MT

***

Az **angolszász ~** – noha számos és messzire nyúló gyökere van – kialakulását tekintve a leginkább →Angliához kötődik. Ez természetesen nem véletlen, hiszen itt jött létre elsőként az a →polgárság, amely érdekelt volt a liberális elvek felkarolásában. Az angol ~ gyökerei egészen a XVII. század politikai forradalmáig, a whigek és a toryk küzdelméig nyúlnak vissza. Valójában a ~ szellemi atyjának tartott →Locke is a királyi →abszolutizmussal szemben álló whig párt követeléseit fogalmazta meg, amikor síkra szállt az egyén elidegeníthetetlen jogai, a politikai és a vallási szabadság, s azon elv mellett, hogy a →szuverenitás hordozója a nép, mert az államot polgárainak a szerződése hozza létre (→társadalmi szerződés). A XIX. századra már egyértelműen Anglia szá-

mított a ~ mintaországának – miközben a Szent Szövetség Európájában a liberális eszmékre még forradalmi tanokként tekintettek.

A mai közgondolkodás hajlamos arra, hogy a ~t kizárólag a szabad →piac „manchesteri” doktrínájával kapcsolja össze. Ennek természetesen van alapja, ám a viktoriánus kor ~a legalább annyira támaszkodott a vallási, főként a nonkonformista gyökerekre, mint a gazdaságot szabályozó „láthatatlan kéz” feltételezésére (→Smith). Programja elsősorban a →választójog kibővítésére és a →tolerancia intézményesítésére irányult. A XIX. század legjelentősebb liberális politikusa, több ízben Nagy-Britannia miniszterelnöke, William Gladstone erkölcsi kérdésként kezelte a ~t – s doktriner módon küzdött politikai érvényesítéséért. A korszak legnagyobb formátumú liberális gondolkodója, →Mill sem a gazdaságra, hanem a szabadság ügyére helyezte a hangsúlyt.

A szociális kérdések iránt →Disraeli →konzervativizmusa jóval nagyobb fogékonyságot mutatott. A század végére kialakult az ún. „új ~” irányzata, amely szakított a *laissez faire* hagyományával, és kiállt az állami beavatkozás jogossága mellett. Ezt az áramlatot, amelynek megalapozásában két neves gondolkodó, Thomas H. Green és Leonard T. Hobhouse játszott kulcsszerepet, s amely Lloyd George szociális reformjainak is az alapjául szolgált, sokan „elfajzásnak” látták a régi liberálisok közül. A liberális alapelveket a XX. század kezdetére a politikai élet legtöbb szereplője elfogadta, s e siker paradox módon azzal járt, hogy a Liberális Párt felesleges lett, és kiesett váltópárti szerepéből.

A ~ örökségéből a brit konzervatívok is sokat átvettek, még ha kritikusan viszonyultak is számos vonásához, így különösen a →haladás eszméjének a bálványozásához, a doktriner gondolkodásmódhoz és a steril →racionalizmushoz. →Thatcher →neokonzervatív forradalma gazdasági téren az osztrák–brit közgazdász, →Hayek által megújított ~t állította középpontba 1979 után – a „nemzetben mint egészben” gondolkodó, a társadalmi harmóniát szem előtt tartó konzervatívok éles kritikáját kiváltva.

Az →Amerikai Egyesült Államok fejlődésében ugyancsak kulcsszerephez jutott a ~: a függetlenségi háborút Locke azon tézisével igazolták, hogy a →hatalom szerződésen alapul, amely indokolt esetben felmondható. A →hatalom megosztását, az állam erős korlátozását, az egyéni szabadság és a magántulajdon tiszteletben tartását Locke elveivel legitimálták. A XX. század közepén a neves gondolkodó, Lionel Trilling azt állította, hogy az Egyesült Államokban a ~ nemcsak a domináns, hanem az egyedül mérvadó intellektuális hagyomány. Ez természetesen nagyfokú, a konzervatív örökséget figyelmen kívül hagyó leegyszerűsítés volt, ám tükrözte a ~ erejét, amely később is látszott, például az olyan jeles gondolkodók roppant befolyásában, mint →Rawls. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a XX. század elejétől a ~ fogalma Amerikában fokozatos változáson ment át, összefüggésben azzal, hogy a szövetségi állam egyre többet avatkozott be a gazdaságba a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének céljával. A ~ jelentése nagyjából az európai értelemben vett →szociáldemokráciáéval vált azonossá; ezt a Demokrata Párt karolta fel, a klasszikus ~ letéteményeseivé pedig inkább a republikánusok váltak.

EG

***

A **kelet-közép-európai** ~ kialakulása során a nyugat-európai klasszikus liberális eszmék a XIX. század folyamán eljutottak Közép-Európa keleti felébe, ahol a társadalmi-politikai körülmények jelentős mértékben mások voltak, mint a kontinens nyugati részében. A polgárosodás programját – például a lengyeleknél, magyaroknál, horvátoknál – nem föltétlenül a viszonylag gyenge polgári középosztály képviselte, hanem a birtokos nemesség, vagyis a feudális rend politikai osztályának egyes csoportjai, értelmiségi képviselői. Ezen túlmenően a ~ban a politikai és a nemzeti szabadságjogok követelése is összefonódott. Így történt meg az, hogy a jobbágyság eltörlését, a politikai jogok egyenlőségét, a szólásszabadságot garantáló 1848-as áprilisi törvényeivel és a függetlenségi küzdelmével – ha csak közel másfél évig is – Magyarország lett az európai ~ legkeletibb övezete. A politikai és gazdasági szabadelvűség állandó vonatkozási ponttá, meghatározó és figyelmen kívül nem hagyható értékrendszerré vált a térségben, ha a polgári egyenlőség és a szabadpiac fogalmának értelmezését gyakran a napi politikai érdekekhez hajlították is.

Az első világháború után Kelet-Közép-Európában szintén érezhető volt a hagyományos ~ válsága, általában csak kis politikai csoportosulások léptek színre liberális jelszavakkal. Gyökeresen megváltozott a helyzet a nemzeti függetlenség elvesztése és a demokratikus jogállam 1947–1948-as felszámolása után. Az emberi

jogok, a sajtó- és gyülekezési szabadság kérdése minden alkalommal felvetődött, amikor a társadalom valamilyen formában kifejezhette véleményét (mint például 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában). Az 1975-ös Helsinki Találkozó után a kommunista diktatúrával szembeszálló aktív és passzív ellenzéki csoportok érvelésükben módszeresen építettek a liberális értékekre. Vonzó jelző lett a *liberális* szó a diktatúra válságának éveiben és a demokratikus átmenet idején, elsősorban a politikai szabadságjogok értelmében. Rokonszenvvel tekintettek térségünkben azokra a nyugati politikusokra – például →Thatcherre és →Reaganre –, akik következetes konzervatív liberális politikát valósítottak meg hazájukban, és határozottan felléptek a szovjet politikával szemben.

A változás meghatározó erői között voltak 1989–1990-ben a magukat liberálisként meghatározó politikai erők (például a magyar →Szabaddemokraták Szövetsége, a lengyel Szabadság Unió), amelyeknek ~a főképp az egyetemes emberi jogok eszmevilágából fakadt. A sajátos körülmények között azonban a nyugat-európai politikai párttagolódás nem minden tekintetben felel meg a kelet-közép-európai térség viszonyainak. Gazdasági ~sal lehetett találkozni az ún. sokkterápiát inkább sikerrel megvalósító Lengyelországban és a jobboldali cseh kormánypárt politikájában az 1990-es évek elején. A térség országaiban létrejött demokratikus többpártrendszer és piacgazdaság mintha az 1990-es évekre a ~ diadalát hozta volna el. Furcsa paradoxonként azonban a következő időszakban a ~ két olyan irányba mozdult el, amely újabban egyre kevesebb támogatást tud szerezni a választópolgároktól, és egyre jobban eltávolodott a politikai középtől. A gazdasági →neo~ nemegyszer gátlástalan privatizáláshoz, a nemzeti vagyon kiárusításához, az emberjogi ~ pedig az antropológiai forradalom (lásd *gender*) elképzeléseihez vezetett. A tegnapi kommunista elitek lettek – a szocialista pártokban – a gazdasági neo~ képviselői, ők voltak azok, akik maradéktalanul hittek a piac mindenhatóságában. A másik tendencia pedig, az emberjogi ~, a politikai korrektség túlhangsúlyozásával, a szexuális kisebbségek jogainak védelmével, individualizmusával csupán szűk csoportokat tudott megszólítani, miközben a hagyományos ~ nemzeti szempontjait teljességgel kiiktatta. Negyed évszázaddal a nagy politikai fordulat után a liberális pártok elveszítették szavazóbázisukat, miközben a hagyományos →nemzeti ~ gondolata szinte képviselet nélkül maradt a térségben.

KGyCs

***

A ~ **Magyarországon** is uralkodó eszmerendszer volt a XIX. században, de az utána eltelt időszakban is meghatározó szerepet vitt, s visz mindmáig. A XIX. század magyar reformnemzedéke az akkor egymástól elválaszthatatlan ~ és →nacionalizmus jegyében dolgozta ki a magyar társadalom átalakításának, a jogegyenlőségnek, „a nép fölemelésének", a piacgazdaság és a →nemzetállam kiépítésének programját. Már 1848 előtt is rendkívül tagoltan jelent meg a magyar közéletben, miként a →Széchenyi és Kossuth, illetve a centralisták és municipalisták közötti vita is mutatja, de tény, hogy minden jelentős reformprogram, minden döntő társadalomátalakítási terv a ~ keretében fogalmazódott meg. Követői közé tartozott szinte kivétel nélkül az első felelős magyar kormány és a képviselőház minden tagja, Batthyány Lajostól →Eötvös Józsefen és →Kemény Zsigmondon át →Kossuthig és részben Széchenyiig. A ~ eszméjét a későbbi közgondolkodás hajlamos volt összekapcsolni a gazdasági egyenlőséggel és a demokráciával, jóllehet ezek problematikus viszonyát már Eötvös és Kemény is igyekezett tisztázni. A ~ reformkori programja testesült meg az 1848. áprilisi alkotmányban.

Az 1867-es →kiegyezés utáni magyar államépítést liberális politikai csoportok irányították, a Tiszák Szabadelvű Pártja és Nemzeti Munkapártja, illetve a belőlük létrejövő kormányok, amelyek a korszak számos eredménye dacára az égetővé váló szociális kérdéseket, az agrárszektor gondjait, a nemzetiségi kérdésből eredő feszültségeket és a választójog kiterjesztésének problémáját nem tudták megoldani. A ~ alternatíváját ekkor részben az →Asbóth János elméleti munkássága nyomán újjászerveződő →konzervativizmus, részben a 48-as gyökerű radikalizmus kínálta, de a század második felében már világossá vált, hogy a →szocializmus is koreszmévé válik. A liberális rendszerrel a nemzetiségi elitek is szembekerültek. Viszont az első világháború utolsó éveiben hatalomra jutott, Tisza István pártját váltó ellenzék zömében éppúgy szabadelvűnek tekintette magát, mint a megbukott miniszterelnök. Ők adták át a hatalmat 1918 októberében az őszirózsás forradalom pártjainak.

1919 után a ~ fogalma kettős jelentésváltozáson ment át a magyar politikai nyelvezetben, leg-

alábbis az uralkodó áramlatban; egyrészt a liberális Tisza-éra radikális ellenzékét, a →Jászi-féle →polgári radikálisokat illették a *liberális* jelzővel (ez az 1989 után magukat liberálisnak valló elméletíróknál is megjelenik), másrészt a magyar ~ történelmi hagyományainak folytatóit egyre inkább kezdték konzervatívként emlegetni. A két világháború között uralkodó politikai erők antiliberálisnak tekintették magukat, ami nem zárta ki, hogy időnként liberális politikusok is a kormányba kerüljenek (például →Hegedüs Lóránt vagy Gratz Gusztáv). Ekkor Magyarország háborús vereségéért nagyrészt a liberális korszakot tették felelőssé, de ezt nem vonatkoztatták a Tisza-rezsim politikájára. Ezt a kritikát a népi mozgalom és a baloldal pótolta, felelőssé téve a ~t az alsóbb néprétegek elszegényedéséért, a földosztás elmaradásáért, de a fogalmat a katolikus (például →keresztényszocializmus) és a szélsőjobboldali ellenzék is a „kapitalista kizsákmányolás" fügefalevelének minősítette, és ezzel magyarázta a magyarországi zsidóságnak tulajdonított szellemi-gazdasági hatalomkoncentrációt is (→antiszemitizmus).

Az 1945-ös köztársaság megszüntette a liberális kezdeményezéseket, a kommunisták pedig személy szerint is leszámoltak a liberálisokkal. A kommunista korszakban a liberális hagyomány, ahogyan minden más, nem marxista szemlélet, szervezetileg gazdátlan maradt a rendszerváltást megelőző évek ellenzéki mozgalmainak kialakulásáig.

1989 körül voltak, akik a vezető ellenzéki irányzatok felosztására a „liberális" és a „népi" megnevezéseket tartották alkalmasnak, azzal érvelve, hogy a két szemlélet kizárja egymást, s hogy a két világháború közti →népi–urbánus vita kerül újra napirendre az állampárt bukása után. Ugyanakkor a két háború közötti korszak liberális öröksége is elsikkadt; a rendszerváltozás utáni liberális pártok nem élesztették föl ezt a hagyományt, noha a polgári érdekeket s a demokratikus átalakulás ezekkel összekapcsolt igényét az 1920–1930-as években politikailag képzett, tapasztalt és a magyarországi viszonyok nem forradalmi úton való átalakítására alkalmas polgári programokat hirdető politikusok, →Vázsonyi Vilmos (majd fia, Vázsonyi János) és →Rassay Károly képviselték. A rendszerváltozás utáni liberális pártok inkább a →polgári radikalizmus hagyományára hivatkoztak.

A politikai fordulatot követően a magát liberálisként meghatározó →Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) képezte a fő ellenzéki erőt a népiek, liberálisok, kereszténydemokraták és kisgazdák alkotta, a →Magyar Demokrata Fórum (MDF) vezette koalícióval szemben; az akkori vitákban a kormánypártiak az SZDSZ-t a →nemzeti érdekek megjelenítésének elutasításával, illetve részben a klasszikus ~ semmibevételével és az egyoldalú →gazdasági ~ erőltetésével vádolták. Egyebek közt az így értelmezett ~tól való elhatárolódás hívta életre az →MDF-en belül a →nemzeti ~t szorgalmazók csoportját. Ekkor még liberális pártként – 1993-tól nemzeti liberálisként – határozta meg magát az akkor ellenzékben lévő →Fidesz is.

A ~ mai megítélése szempontjából végzetes lépés volt az SZDSZ koalícióra lépése a →Magyar Szocialista Párttal (MSZP). Ez váltotta ki egyébként annak a Fidesznek a fordulatát is, amely az ezt követő kormányzati ciklus vezető ellenzéki erejeként kezdte hangsúlyozni először keresztény-nemzeti jegyeit, majd mai kormánypártként a ~ bírálatát.

A XIX. századi liberális program fő pontjait lényegében minden magyar demokratikus párt a magáénak vallja, illetve elfogadja, ami megvalósult belőlük. Önmagát liberálisnak minősítő és komoly erőként számításba vehető politikai erő viszont ma nincsen Magyarországon.

FTG

Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról* (1990).
Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848* (2008).
Kis János: *Mi a liberalizmus?* (2015).
L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945* (1986).
Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I–II.* (1991–1993).
Manent, Pierre: *A liberális gondolat története* (1987; m. 1994).
Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III.* (2009–2018).
Sykes, Alan: *The Rise and Fall of British Liberalism 1776–1988* („A brit liberalizmus emelkedése és hanyatlása", 1997).
Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986* (1989).
Szacki, Jerzy: *Liberalizmus a kommunizmus után* (1999).

Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet* (2007).
Tőkéczki László (vál.): *Magyar liberalizmus* (1993).

libertarianizmus Az egyén szabadságát és jogait – a tulajdonjogot kiemelten –középpontba helyező, az állam gazdasági-társadalmi beavatkozását elutasító politikai filozófiai irányzat. A klasszikus →liberalizmusra megy vissza, annak tanítását azonban kiterjeszti, és a szabadpiac elvét mindenféle társadalmi szerveződés modelljeként kezeli. A második világháború után bontakozott ki a →jóléti állam, a →keynesi-szociáldemokrata gazdaságpolitika és az egyenlőségelvű (egalitárius) liberalizmus (például →Rawls) bírálataként – innen az utóbbitól megkülönböztető szóhasználat. A ~ az Egyesült Államokban 1971-ben párttá (*Libertarian Party*) is szerveződött, az ország harmadik legerősebb (igaz, a demokraták és a republikánusok mellett eltörpülő) tömörülését adva.

Tágabban az amerikai közgazdasági gondolkodás azon fejleményéhez kötődik, amely a piaci mechanizmus felsőbbrendűségét egyfelől annak eredményessége miatt empirikusan igazolva látja (a →chicagói közgazdasági iskola), másfelől az emberi természetből következően eleve adottnak veszi (az →osztrák közgazdasági iskola, →Hayek). Szűkebb értelemben a ~ elméleteinek kiindulópontja morális. Ayn Rand a kereskedelem általi gazdagodás és az erény feszültségének klasszikus liberális dilemmáját az egoizmus erénynyé nyilvánításával oldja fel (mivel a természet szentesíti az egoizmust). Rand koncepciója tehát naturalista és *teleologikus*: a kapitalista berendezkedés azért jó, mert lehetővé teszi „az ember emberként való fennmaradását", önmegvalósítását, miközben a szocializmust az irigység hajtja. Ezzel szemben Robert Nozick *deontologikus* (kötelességtani) alapokon érvel: az egyén önbirtoklásának (*self-ownership*) kritériumát egyedül a szabadpiaci működésmód, a kapitalista berendezkedés tartja tiszteletben.

A libertáriusok állammal szembeni gyanakvása eltérő mértékű lehet: az ún. minarchisták (például Nozick) összeegyeztethetőnek tartanak egy minimális államot (amelynek feladata például a rendfenntartás, a szerződések érvényesítése) a ~ etikai követelményeivel. Az ilyen állam – mondja Tibor R. Machan – „feladata nem az, hogy az apukánk, nevelőnk vagy nagybácsink, hanem hogy a civilizált testőrünk legyen" (Duncan, Craig és Tibor R. Machan: *Libertarianism. For and Against* [„~. Érvek mellette és ellene"], 2005). Ezzel szemben a ~ radikálisabb változata, az anarchokapitalizmus (például Murray Rothbard) az állam megszüntetése mellett érvel, bár a jog fenntartása mellett.

Barry, Norman P.: *On Classical Liberalism and Libertarianism* („A klasszikus liberalizmusról és a ~ról", 1986).
Nozick, Robert: *Anarchy, State, and Utopia* („Anarchia, állam és utópia", 1974).

IG

lobbizás →**nyomásgyakorlás**

Locke, John (1632–1704) Angol filozófus, politikai gondolkodó, a modern →liberalizmus egyik megalapozója. Életútját meghatározták a kor történelmi jelentőségű politikai eseményei, amelyekből a befolyásos *whig* politikus és államférfi, Lord Shaftesbury bizalmasaként vette ki a részét. Az 1688-as dicsőséges →forradalom után hollandiai száműzetéséből visszatérve, Angliában publikálta nagy hatású filozófiai és politikaelméleti műveit. Az előbbiek közül mindenekelőtt az *Értekezés az emberi értelemről* (1690; m. 1964, 2003) érdemel említést, amelyben empirista ismeretelméletét fejti ki.

Az utóbbiak közül a legjelentősebb a polgári kormányzatról szóló két, 1689-ben egy kötetben megjelent értekezése, amely (bár valójában évekkel korábban született) sokak szemében a dicsőséges forradalom után létrejött politikai berendezkedés, az alkotmányos monarchia elméleti-ideológiai megalapozásaként tűnt föl. Napjainkból visszatekintve elsősorban mint a modern liberális politikai filozófia egyik alapműve tarthat számot érdeklődésünkre. Az első értekezés a királypártiak körében népszerű filozófus, Robert Filmer tanait, az atyai hatalomhoz hasonlatos, isteni felhatalmazáson nyugvó monarchikus hatalomgyakorlásnak a *Patriarcha* című műben foglalt tézisét cáfolja. ~ saját politikai filozófiáját a híres második értekezésben fejti ki (m. *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*, 1986; *Második értekezés a polgári kormányzatról*, 1999).

Ennek lényege a többek között →Hobbes által is vallott természetjog és szerződéselmélet újszerű felfogása, amely ~ számára lehetővé teszi a Hobbes abszolutizmusától gyökeresen eltérő következtetések levonását és a korlátozott kormány-

zati hatalom elvének megfogalmazását. ~ elméletében a kiinduló természeti állapot (Hobbestól eltérően) nem a mindenki mindenki ellen vívott háborújának állapota, hanem a viszonylag békés iparkodásé, ahol az emberek a teremtőjüktől kapott, élethez és szabadsághoz való alapvető jogok mellett a tulajdonhoz való joggal is rendelkeznek, amelyre azáltal tesznek szert, hogy munkájukkal a természetben található javakat átalakítják. A tulajdon felhalmozása (illetve az azt lehetővé tevő pénz feltalálása) vezet azokhoz a konfliktusokhoz, amelyeknek pártatlan elbírálása szükségessé teszi a polgári társadalom megalapítását. Erre két, egymást követő szerződéssel kerül sor, amelyek közül az első csupán a politikai közösséget hozza létre, és a második hatalmazza fel a hatalomgyakorlásra a kormányzatot – amelynek működése így a kormányzottak beleegyezésétől függ. A polgárok ebben a konstrukcióban nem mondanak le természetes jogaikról – a kormányzat legfőbb célja éppen ezen jogok védelme. Ha a kormányzat nem teljesíti így meghatározott feladatát – vagy ha éppen ő maga veszélyezteti a polgárok jogait –, az alattvalóknak joguk van ellenállni, visszavonni beleegyezésüket és fellázadni ellene. A lázadás helyénvalóságáról – pártatlan földi bíró hiányában – „az Éghez való fellebbezés" dönt.

~ művében a fenti elvont elméleti koncepció gyakorlatiasabb politikai következményeit is leírja. A kormányzottak a beleegyezésüket hallgatólagosan, személyesen vagy képviselőik útján fejezhetik ki – ez szükséges például az adók kivetéséhez is. A kormányzati hatalom korlátozásának eszköze a →hatalmi ágak elválasztása (aminek elméletét később →Montesquieu fejti ki részletesen) és a hatalomgyakorlás törvényeknek való alárendelése (a →joguralom elve). Ha mindehhez hozzávesszük a vallási →tolerancia ~-i elvét – amelynek alapja a vallási meggyőződések alapvetően személyes, az államhatalom számára hozzáférhetetlen jellege, de amely őnála még nem terjedt ki az idegen hatalomhoz lojális katolikusokra és a minden fölsőbb hatalmat elvető, így megbízhatatlannak tartott ateistákra (*Levél a vallási türelemről*, 1689; m. 1973) –, előttünk áll a modern liberalizmus eszmerendszerének gyakorlatilag teljes alapzata. Bár egyes értelmezők szerint ~ érdeme mindössze az angol politikai hagyományban amúgy is benne rejlő elvek filozófiailag is megalapozott, rendszeres kifejtésében keresendő, az amerikai Függetlenségi nyilatkozattól Robert Nozick XX. századi →libertariánus politikai filozófiájáig terjedő hatása a modern politikai gondolkodásra aligha túlbecsülhető. Talán nincs egyetlen gondolkodó sem, akiről napjaink liberális-parlamenti demokráciáinak polgárai több joggal mondhatnák el, hogy „mindannyian az ő köpönyegéből bújtunk elő".

Dunn, John: *Locke* (1984; m. 1992).
Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe* (1997).

MT

Luhmann, **Niklas** (1927–1998) Német szociológus, társadalomelméleti gondolkodó. Közigazgatási jogászként kezdte a pályáját, de az 1960–1961-ben a Harvardon, Talcott Parsonsnál eltöltött ösztöndíjas idő a rendszerelmélet felé fordította a figyelmét. Rendszer-, kommunikáció- és evolúcióelméleti megközelítése a modern társadalom elméleti értelmezésére irányult. Folyamatos vitában állt a →frankfurti iskola hagyományával, elsősorban Jürgen Habermasszal, hosszú ideig erőteljesen bírálta a német baloldali társadalomelméletet. Társadalomelméleti összegzése, a kétkötetes *Die Gesellschaft der Gesellschaft* („A társadalom társadalma", 1997) nem sokkal a halála előtt jelent meg. Álláspontja szerint a modern társadalom különböző funkciók (politika, gazdaság, tudomány, művészet, vallás, jog stb.) teljesítésére specializálódott részrendszerekből áll, amely részrendszerek meghatározott kód (azaz megfigyelési séma) alapján tekintenek a környezetükre. Így a modern, demokratikus politika kódja: kormányzat/ellenzék, ez azt jelenti, hogy a társadalmi események erre a kódra tekintettel kapnak értelmet. Csak az válik politikaivá, ami vagy a kormányzathoz, vagy az ellenzékhez kapcsolható viselkedés, kommunikáció. ~ mint a társadalomtudomány művelője, írásainak célját hangsúlyozottan a modern világ leírásában, értelmezésében, átláthatóvá tételében, nem pedig a társadalomkritika gyakorlásában látta. ~t a →konzervativizmussal rokonítja a társadalmi tervezés elutasítása, a baloldali gondolkodással szembeni szarkasztikus írásmódja, ugyanakkor számos konzervatívval szemben lehetségesnek, sőt alapvetőnek tartja az átfogó társadalomelmélet kialakítását.

További művei: *A tömegmédia valósága* (1996; m. 2008); *Szociális rendszerek* (1984; m. 2009).
Brunczel Balázs: *Modernitás illúziók nélkül* (2010).

KA

Lukács György (1885–1971) A XX. században nemzetközileg ismert magyar marxista filozófus. Szorosan kötődött a német kultúrához, munkái döntő részét németül írta. Kezdetben a német szellemi élet mellett Dosztojevszkij hatott rá erőteljesen, munkássága ekkoriban az irodalom- és drámatörténetre irányult. Több éven át Heidelbergben élt, ott tervezte habilitációját, →Max Weber köréhez tartozott. 1917-ben visszatért Budapestre. 1918 kora őszén még úgy vélte, hogy a bolsevik erőszak erkölcsileg elfogadhatatlan, novemberben mégis belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, s megírta *Taktika és ethika* címen politikai elkötelezettségének elméleti igazolását. Marxista, kommunista fordulatát a róla szóló irodalom gyakorta „Saulus-Paulus" változásként jellemzi. A →Tanácsköztársaság alatt népbiztosként és a Vörös Hadsereg mellett politikai biztosként tevékenykedett, 1919 nyarán a tiszafüredi vereséget követően tizedeltetést rendelt el. 1919–1945 között emigrációban élt, Bécsben, Berlinben, majd Moszkvában, ahonnan 1945-ben tért vissza Magyarországra. Jelentős szerepet vitt a magyar szellemi élet erőszakos marxistává tételében. 1956-ban tagja volt a második Nagy Imre-kormánynak, a →forradalom leverését követően Snagovba (Románia) internálták, 1957 tavaszán térhetett vissza Budapestre. Ezt követően esztétikai és társadalomontológiai munkáin dolgozott. 1968-ban szükségesnek látta a politikai reformokat is. Számára a marxizmus nemcsak filozófiai-politikai látásmódot, hanem a kommunista mozgalomhoz, annak élcsapatához, a párthoz való ragaszkodást is maga után vonta, és az ebből fakadó megalkuvások jelentősen csökkentették munkássága elméleti színvonalát. Gyakran vádolták revizionizmussal (elhajlással), amire ő mindig nyilvános önkritikával válaszolt, és ezzel megőrizte a pártbeli helyzetét. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulással szembeni fenntartásainak is csak nem publikus, az MSZMP vezetéséhez írott levélben adott hangot.

1923-ban jelent meg a nyugati marxizmusra, azon belül is a →frankfurti iskolára jelentős hatást gyakorló *Történelem és osztálytudat* című kötete. Filozófiai és ideológiai munkásságának legradikálisabb kifejeződése: *Az ész trónfosztása* (1954). Ez a filozófiatörténeti elemzést és a politikai röpiratot elegyítő mű a →nemzetiszocializmus szellemi előkészítőjének tartotta, irracionalistának bélyegezte, és ekként ítélte el az elmúlt évszázad német, nem marxista gondolkodástörténetét. A németül publikált *Szolzsenyicin* című kötetében (1970; m. 1990) az orosz író sztálinizmust leleplező novelláit, regényeit mint a szocialista realizmus megújítását értelmezte, ami egyébként távol állt Szolzsenyicin művészi-politikai hitvallásától. Életének utolsó évtizedét egy marxista társadalomontológia kidolgozásának szentelte, ám tervét csak részlegesen tudta megvalósítani. A mű torzó jellegét fokozta, hogy a szerző a modern kor gondolkodástörténeti hagyományára idegenként tekintett, munkájának szellemi beágyazottsága csekély, intellektuális inspirációt nem ad.

A német kultúra iránti érdeklődését és ilyen irányú munkásságát 1970-ben Frankfurt városa Goethe-díjjal ismerte el. Thomas Mann róla mintázta a *Varázshegy*ben a zsidóból jezsuitává, majd kommunistává lett Naphta alakját. A második világháború után a radikális marxizmus befolyásos képviselői közé számított (mint J. P. Sartre és L. Althusser). A kommunista hatalom felemelkedésének összefüggésében értékelhető életművében találhatók a filozófiai hagyományt őrző elemek (→Hegel, Hartmann elismerése), amelyek a kommunista →ideológia uralma idején tágították a nyilvános gondolkodás látóhatárát, ugyanakkor a filozófiai életet a mai napig megosztja a modern (elsősorban a német) filozófiáról vallott politikai jellegű kritikája és a kommunista mozgalom iránti elfogultsága. Nézetrendszere tanulmányozásra érdemes, különös tekintettel arra a hatásra, amelyet munkái a XX. században a humántudományok különböző területein (szociológia, eszmetörténet, politikatörténet, esztétika, filozófia) kedvező vagy kedvezőtlen értelemben kifejtettek.

Legközvetlenebb tanítványai (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály) az elmúlt évtizedekben eltávolodtak a lukácsi örökségtől, sőt, magától a marxizmustól is, kivéve az 1956-ban Angliába emigrált Mészáros Istvánt. Heller és Vajda, illetve követőik az 1990 utáni hazai filozófiai élet markáns alakjai.

További műve: *Utam Marxhoz I–II.* (1970).
Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig* (1994).
Faludy György: „Levél Lukács Györgyhöz", *Versek* (2001).

Hanák Tibor: *A filozófus Lukács* (1972; n. *Lukács war anders*, 1973).

KA

Lukacs, John (Lukács János; 1924–) Történész. Budapesten született katolikus édesapától és kikeresztelkedett, zsidó származású édesanyától. A szovjet megszállás elől Nagy-Britanniába menekült, és Cambridge-ben tanult. 1947-ben az Egyesült Államokba költözött. A pennsylvaniai Chestnut Hill College-ban megkapta a neves liberálkonzervatív történész, Erik von Kuehnelt-Leddihn katedráját, amelyet 1994-ig, nyugalomba vonulásáig vezetett, miközben termékeny íróként nemzetközi hírnévre tett szert. A történelem szerinte közérdeklődésre joggal számot tartó tudomány – talán ezzel is összefügg kiváló stílusa és lényeglátó képessége. Ő maga a főművének a *Történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete* (1968; m. 2004) című könyvét tartja, de a *Budapest, 1900: A város és kultúrája* (1988; m. 1999) szintén történetírói mesterműnek számít.

A Corvin-lánccal kitüntetett tudós magát reakciósnak mondja, és az európai keresztény civilizáció legfőbb veszélyének a →populizmust, a →nemzetiszocializmus és a →szocializmus forrását tartja. A történelmi gondolkodás szerinte az európai civilizáció egyik fő jellemzője, és a történész feladata, hogy általánosításoktól mentesen, szavahihetően beszélje el a múltat, amelyben a személynek elsődlegessége van a folyamatokkal és szükségszerűségekkel szemben. Ez hiteles kapcsolatot tételez fel az elbeszélés és a tények között. A történész nemcsak értelmezi, hanem munkájával alakítja is a történelmet.

A felvilágosult, lehetőség szerint katolikus elit kormányzását tartja ~ kívánatosnak. →Alexis de Tocqueville-lel vallja, hogy az arisztokratikus elitet a demokratikus, a tömegek érdekeit figyelembe vevő elitnek fel kellett váltania, de a XX. század során ez az elit eltávolodott a hivatásától. Ezzel véget is ért a reneszánsszal kezdődött modern kor, és átadta helyét a vulgaritás, az egyenlőségelv, a hagyományos értékek megvetése uralmának. Szerinte a modern tömegcivilizációval szemben a római katolikus egyház védi a nyugati értékeket. S a reakciós gondolkodás óvja a szabadságjogokat, és ennek a konfliktusnak a megtestesülését látja a reakciós, konzervatív →Churchill és a „modern", forradalmi →Hitler párharcában. Nagy történelmi teljesítménynek tartja, hogy sem →Sztálin, sem Hitler nem tudta uralma alá hajtani Európa teljes egészét. A hidegháborút tehát a szokásos konzervatív állásponttól eltérően ítélte meg, ami egybecsengett a feltartóztatás politikáját kezdeményező, majd a túlhajszolását-militarizálását bíráló George F. Kennannel, akihez szoros barátság fűzte (→konzervativizmus, neokonzervativizmus, Russell Kirk, Molnár Tamás).

További művei: *A történelmi Hitler* (1997; m. 1998); *Az Egyesült Államok XX. századi története* (1988; m. 2002); *George Kennan: A Study of Character* („Jellemrajz", 2007); *A történelem eleven valósága: George F. Kennan és John Lukacs levelezése* (2010; m. 2010).

Allitt, Patrick: *Catholic Intellectuals and Conservative Politics in America, 1950–1985* („Katolikus értelmiségiek és az amerikai konzervatív politika", 1995).

BoM

Luther Márton (1483–1546) Német Ágostonrendi szerzetes, egyetemi tanár, a →reformáció elindítója. 1517. október 31-én Wittenbergben tette közzé 95 tételből álló vitairatát, amelyet rövidesen Németország-szerte olvastak és vitattak, és amely elindította a XVI. század nagy vallási megújulását. Személyes vívódásainak eredményeként – a Bibliát olvasva – jutott el a legfontosabb teológiai felismeréshez, ahhoz, hogy az üdvösségre nem tulajdon szellemi erőfeszítéseiből vagy jó cselekedeteiből, hanem hit által, Isten kegyelméből juthat el. Ez a merőben hitelvi gondolat átformálta az akkori Európát a politika, a gazdaság, a jog, a nyelvhasználat, a tudományok és a mindennapi magatartásformák terén (→protestantizmus).

~ mint egyházszervező, nagyszerű hitszónok és prédikátor, megannyi értekezés és vitairat szerzője, a Biblia fordítója, amivel megteremtette a német irodalmi nyelvet, és példát adott a többi bibliafordítás számára, illetve az Augsburgi (ágostai) hitvallás (1530), az evangélikusok, de általában a protestánsok egyik legfontosabb hitnyilatkozatának értelmi szerzője roppant befolyásra tett szert, és ekként gyakran fordultak hozzá útmutatásért. Az egyszerű tanácsadás zsenije többször egész traktátust szentelt válaszai kifejtésére. Politikai nézeteit a világi felsőbbségről, az uralomról és az elöljárók erőszaktevéseiről, illetve a nekik való engedelmességről föltett kérdésekre válaszul fogalmazta meg egyebek közt az „A világi felsőségről", illetve a „Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása?" című írásaiban (Masznyik Endre [szerk.]: *D. Luther Márton művei II.*, 1906, *V.*, 1910).

~ számára a hatalom és mindaz, ami a hatalmat megjeleníti (lovagok, fejedelmek, hóhérok, bírók, erőszak, törvények stb.), Istentől rendelt és szükséges. Ezt ~ a *sola Scriptura* ('egyedül a Szentírás által') teológusaként a Szentírásra, különösen Pál apostolra hivatkozva vallotta (Róm 13).

A „kettős birodalom"-ról (*zweierlei Reich*) vagy kétféle kormányzásról szóló elméletét (→két kard elve) szintén Pál tanításából, a két korszak (*aión*) páli eszkatológiájából merítette (például: Róm 5, 12,2). Az Isten országában az üdvözítő Isten uralkodik a megújult híveken Krisztus és az evangélium által. Az emberek országában a teremtő Isten uralkodik minden bűnös emberen a császár és a törvény által. ~ tanításában a magát és a környezetét is tönkretenni akaró embernek kétféle úton is segítségére siet a teremtő Isten. A világot és az embereket kormányzó Isten egyfelől a felsőbbséget és a törvényt adja. Isten a törvények „külső rendjével" és az azt felügyelő világi hatalmakkal („a kardot viselő világi felsőbbséggel") őrzi e világnak, a földi világnak az életét, annak „külső" rendjét (ez Istennek az „idegen" munkája). A másik út, amivel Isten a bűnös ember segítségére siet, az evangélium („Isten igaz műve" – teszi hozzá ~). Ez utóbbit a Krisztusban hívők és az őt valóban követők számára adta az Isten. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a keresztényeknek ne kellene betartaniuk a törvényeket, miként egyesek ~ korában gondolták, és akik mindenféle „világi" törvény nélkül akartak élni. A Krisztust követők engedelmességgel tartoznak a hatalomnak és a törvényeknek, bár – mondja ~ – ők a törvénynél is többet tesznek, mégpedig önszántukból, hiszen „a gyümölcsfának nincs szüksége jogkönyvekre, ő a nélkül is gyümölcsöt terem, hisz ez a természete" („A világi felsőségről"). „Mert kétféle felsőbbséget rendelt az Isten az emberek között" – folytatja a reformátor. „Az egyiket lelkinek rendelte igéjével és kard nélkül, hogy ez által az emberek jámborakká és igazakká legyenek és ezzel az igazsággal elnyerjék az örök életet. Ezt az igazságot az Isten az ő igéjével szolgáltatja, melynek hirdetését a prédikátorokra bízta. A másik felsőbbség világi, eszköze a kard, hogy azok, akik igéje által nem akarnak jámborakká és igazakká lenni az örök életre, azok ily világi hatalom által kényszeríttessenek arra, hogy a világ előtt jámborakká és igazakká legyenek. Ezt az igazságot ő a karddal szolgáltatja" („Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is?"). ~ számára tehát Isten válasza kettős: az evangélium útja, illetve a kard, a felsőbbség útja. Isten jobb kezével a benne hívőket kormányozza, az evangélium által, míg a bal kezével a benne nem hívőket kormányozza, a jog által, s ha kell, annak kényszerítő ereje által. Azonban – és ez talán a leglényegesebb – Isten az ura mindkét dimenziónak.

~ tanítása döntően meghatározta az államról való protestáns gondolkodást: maga után vonta →állam és egyház elválasztásának elvét, a világi felsőség (állam) eszközeinek, céljainak, kötelezettségeinek és határainak kijelölését, továbbá feltételezte a lelkiismeret szabadságát. Egyúttal fenntartotta a világi-polgári kormányzat prófétai bírálatának feladatát az egyház számára, ami a teológiai és politikai képzelgés világába utasítja azokat a kísérleteket, amelyek Hitler előfutárának akarták őt (részben erős →antijudaizmusára anakronisztikusan hivatkozva) akár önigazolásul, akár bírálatképpen beállítani.

Művei: *Asztali beszélgetések* (1566; m. 2014, 2015); *Levelek* (2015); *Luther Márton négy hitvallása* (1983); *Prédikációk* (2015); *Válogatott művei* (2011).

Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei* (2011).

Bodensieck, Julius: *The Encyclopedia of the Lutheran Church* (1965).

Forrester, B. Duncan: „Luther Márton – Kálvin János", Leo Strauss és Joseph Cropsey: *A politikai filozófia története I.* (1963; m. 1994).

Nagy Gyula: *Az egyház mai tanítása. Evangélikus dogmatika I.* (2000).

Reuss András: „Luther és a politika, avagy »Luther korában sem voltak a fejedelmek glasszékesztyűs lovagok«", *Híd*, 2015, 3.

BA

M

Machiavelli, Niccolò (1469–1527) Itáliai politikus, politikai gondolkodó, író, a „machiavellizmus" – az egyoldalúan hatalomközpontú, erkölcsi megfontolásokat mellőző, a „cél szentesíti az eszközt" elvét valló politikafelfogás – névadója. A Mediciek elűzése után a firenzei köztársaság több fontos tisztségét betöltötte, ám azok visszatértekor belső száműzetésbe kényszerült. Ekkor írta politikai-diplomáciai tapasztalataiból és jelentős történeti műveltségéből kiindulva később híressé-hírhedtté vált műveit, amelyek egészen a XIX. század közepéig egyházi tiltólistán szerepeltek. ~ a politikai gondolkodás történetének és a modern politikaelméletnek egyik legtöbbet idézett szerzője, akinek viszonylag szerény terjedelmű elméleti munkássága sokszor egymásnak is ellentmondó értelmezések hosszú sorát hívta életre – köztük olyanokat is, amelyek megkérdőjelezik, hogy ő maga „machiavellista" lett volna.

Legjelentősebb művében, az 1513-ban írt (de nyomtatásban csak 1531-ben megjelent) *A fejedelem*ben (m. 1848, 1964) az egyeduralom megszerzésének és megtartásának módozatait mutatja be. „Az értőknek kívánván hasznos dolgot írni, helyesebbnek ítélem a dolog valódi igazságának kifürkészését, semmint megelégedném a róla alkotott elképzeléssel" – fejti ki „realista" módszertani alapvetéséről, és utána számba veszi a fejedelemnek a hatalom megőrzéséhez szükséges tulajdonságait. Ezek közül az első és legfontosabb, hogy a fejedelemnek „meg kell tanulnia rossznak lenni", és ennek jegyében nem szabad visszariadnia a kegyetlenségtől (ha választania kell: az alattvalók inkább féljék, mint szeressék), a szószegéstől („a szószegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat") és az erőszaktól sem („a fegyveres próféták mind győztek, a fegyvertelenek pedig elbuktak"). ~ központi szerepet tulajdonított a *virtù* fogalmának, amelyen mindenekelőtt politikai cselekvőkészséget, egyben a változó körülményekhez és a forgandó szerencséhez (*fortuna*) való alkalmazkodás képességét értette. Bár ez az antik, görög–római politikai erény fogalmára emlékeztet, ~ radikálisan szakított mind az ókori szerzők klasszikus →természetjogi, mind a korabeli királytükrök keresztény uralkodót középpontba állító tanításával.

~ gondolkodásáról árnyaltabb képet kaphatunk, ha *A fejedelem* mellett kézbe vesszük másik jelentős politikaelméleti művét, a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* (1519/1531; m. 1862, 1978) című, a római köztársaság történetét taglaló kommentárját. Ebben az egyeduralom és a köztársaság közül egyértelműen az utóbbi mellett foglalt állást, az állampolgári erények megfelelő gyakorlását tekintve a köztársasági kormányzat előfeltételének. Ennek fényében úgy tűnik, elsősorban a honfitársai körében tapasztalt erkölcsi romlás (amelynek lenyomata irodalmi műveiben, például máig játszott színdarabjában, a *Mandragórá*ban [1518; m. 1979] is megtalálható), az emberi természettel kapcsolatos kételyei, illetve a korabeli Itália megosztott, egymással is harcban álló városállamainak zavaros politikai viszonyai indíthatták őt egy erőskezű, a politikai stabilitást és a nemzeti egységet megteremteni képes egyeduralkodó fellépésének szorgalmazására.

~ felfogása visszatérően erős kritikában részesült, a legnevezetesebb Nagy Frigyes porosz uralkodó francia nyelven írt és →Voltaire által saját bevezetéssel kiadott *Antimachiavel* (1740; m. *Nagy Frigyes A fejedelemről*, 1942, 1990) című munkája, amely fejezetről fejezetre vitatkozik ~nek *A fejedelem*ben tett állításaival, és egy ezzel szemben álló, keresztény alapozású morális politikai gondolkodást fejt ki. ~ben ma sokan a →politikai realizmus hagyományának egyik első képviselőjét, mások a modern →politikatudomány, a politika autonómiáját, sajátos törvényszerűségeit felismerő előfutárát, megint mások a →republikánus patriotizmus értékeinek megtestesítőjét, sőt, egyesek a modern demokrácia úttörőjét látják. Velük szemben radikális álláspontot képvisel az amerikai politikai filozófus Harvey Mansfield, aki arra figyelmeztet, hogy ha komolyan akarjuk venni ~t, és szembe kívánunk nézni az általa felvetett, a politika természetét, politika és erkölcs viszonyát érintő kérdések teljes súlyával, nem kerülhetjük meg azt, hogy „a gonosz tanítómestereként" tekintsünk rá.

Mansfield, Harvey C.: *Machiavelli's Virtue* („~ erénye", 1996).
McCormick, John P.: *Machiavellian Democracy* („~ánus demokrácia", 2011).
Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése* (1998).
Skinner, Quentin: *Machiavelli* (1985; m. 1996).

MT

MacIntyre, Alasdair (1929–) Skót filozófus, eszmetörténész, a kortárs angolszász filozófia meghatározó alakja. Érdeklődése kezdettől fogva kiterjedt a metafizika, vallás, erkölcs, társadalom, történelem és a politika kérdéseire. Fiatalon a marxizmus befolyása alatt állt, ami kihatott egész életművére. A nyugati világ fejlődését eszmei, morális, gazdasági és politikai értelemben zsákutcának minősítette, és szembeállította kezdetben az athéni demokrácia, az arisztotelészi filozófia, később →Aquinói Szent Tamás rendszerének eszmei mélységével. A →modernitás eltorzulását nem a kommunista rendszerekben, hanem elsősorban →Nietzsche nézeteiben és ezek társadalmi-politikai hatásaiban vélte megragadni. Szerinte korunk „új sötét középkor", a „barbárság kora", amely önmagát pusztítja el, a természettel, az egyéni és →közösségi értelmes élet lehetőségeivel együtt.

~ eklektikus gondolkodó, aki a társadalomtudományok elsőbbségét hangoztatja a filozófiával szemben. Minden eszme konkrét társadalmi viszonyok közepette keletkezik, ezért megértésükhöz e viszonyokat kell tanulmányoznunk. Ennek módszertanával a szociológia szolgál. Ez utóbbi összekapcsolódik a közösségi filozófiával, annak elgondolásával, mi alkotja az emberi élet értelmét társadalmi, gazdasági és politikai síkon. Az élet értelme a társadalmi viszonyok meghatározta →közjó körül bontakozik ki. ~ nem dolgozott ki önálló módszertant, a fenti szempontokat az angolszász filozófiára jellemző, világosnak szánt érveléssel fejti ki. Sokszor hivatkozik személyes tapasztalatokra, a történelem tanítására, és előszeretettel él hasonlatokkal.

Hasonlattal kezdődik főműve, *Az erény nyomában* (1981; m. 1999). Az emberiséget katasztrófa sújtja, amelynek következtében a civilizáció eredményei elpusztulnak, kivéve néhány töredéket, könyvrészletet, egy-egy lapot vagy ábrát, amely a tudományos életből fennmaradt. A túlélők e töredékek alapján igyekeznek helyreállítani a letűnt világot, ám a töredékekben fellelt kifejezések jelentését nem értik. Mégis megpróbálnak úgy tenni, mintha e szavakkal – például *neutrinó*, *relativitás*, *fénysebesség* – tisztában lennének. Az eredmény olyan torz világ, amelyben a kifejezések megvannak, de jelentésük tisztázhatatlan. ~ szerint mai világunk ilyen, különösen az erkölcsi gondolkodás terén, mivel elvesztettük a régi műveltséget, amelyben a szavaink létrejöttek, és jelentéssel bírtak. Ennek következménye, hogy az egyes szavaknak mindenki a maga tetszése szerint tulajdonít jelentést, ám egyik sem jut általános elfogadáshoz. A mai →liberális demokrácia ~ szerint nem is képes arra, hogy közmegegyezést alakítson ki főképpen az erkölcsi alapfogalmak körében, mivel ekkor objektív rendnek kellene benne érvényesülnie. Ám a liberális demokrácia lényege a személyi önkény támogatása, a fogalmi káosz növelése, aminek célja, hogy a gazdasági és politikai elitcsoportok rákényszeríthessék akaratukat a társadalomra. Mindebből nyílt vagy burkolt politikai elnyomás fakad, kifosztó és környezetromboló katonai és gazdasági monopólium, végül az emberi élet céljára vonatkozó tanácstalanság. Hagyomány, vallás, metafizika, elvszerűség, de még a logikusság is a mai uralkodó elitek ellenségei, amiből adódik a nyílt vagy burkolt negligálásuk, leépítésük, egyes esetekben – mint amilyen a vallás – lehetőleg a teljes felszámolásuk. A ~ által *emotivizmus*nak nevezett uralkodó felfogás eredetileg az erkölcsi jó személyes érzelem alapján való meghatározását, de tágabban értve a nyugati világ egészének az önkényét, saját hagyományainak ignorálását jelenti, aminek a következménye műveltségi és különösen morális káosz, illetve politikailag – ~ kifejezésével – „a más eszközökkel folytatott polgárháború" állandósulása (→hideg polgárháború).

E kritika tartalmazza a mai liberális demokrácia és a kapitalizmus megdöntését, ami azonban gyakorlatilag ~ szerint sem kivitelezhető. Így az egyetlen út, amelyet az értelmességre, az →erényre és a közösségre törekvő személyek tehetnek, a kisközösségek erősítése (család, rokonság, lakókörnyezet), amelyben kiépíthető a közösségi demokrácia, az együttműködés, az emberiesség, az erény, illetve – miként ~ főképpen az 1980-as évektől kezdve belátja – a →vallás. Ekképpen reménykedhetünk abban, hogy „egy új Szent Benedek" felbukkanásával (mint *Az erény nyomában* végén hangsúlyozza) kijuthatunk a mai barbárság sötétségéből.

~ javasolja a gyakorlat fogalmának újraértelmezését, amelyet visszatérően a sakkjáték példájával

világít meg. A sakk kialakult szabályrendszere egyszerre hagyományozza át a régi szokások meghatározott világát, és teszi lehetővé a találékonyságot. Ez utóbbi csak akkor lehetséges, ha a szabályokat megtanultuk és alkalmazzuk. Ennek megfelelően egy közösség szabályrendszerét az erények foglalják össze, amelyek fenntartása kiemelten fontos, ahogyan a morális találékonyság is – mindig a régi szabályok összefüggésében. ~ ezen az úton jut el ahhoz, hogy az erkölcs alapfogalmait, különösen az erény eredeti jelentését tisztázza a görög gondolkodásban, elsősorban →Arisztotelésznél. ~ fő érdeme az arisztotelészi erényetika felélesztése, új összefüggésekben való kidolgozása és fontosságának kifejtése.

~ munkái közül több is megjelent magyar nyelven, ám befogadását több tényező is nehezíti. Gondolatai eleve olyan közegben, a tomizmusra nyitott angolszász filozófiában terjedtek el, amelynek idehaza kevés szakértője van. Az a fajta marxista gyökerű társadalom- és politikakritika, amely a katolikus hagyományban találna megerősítést, hiányzik nemcsak a magyar, de egyáltalán a közép-európai repertoárból. ~ gondolkodásában a szovjet →totalitarizmus mélyreható kritikája sincs jelen, mivel annak vélt vagy valós vétkeit nem látja súlyosabbnak a kapitalizmus bűneinél. Végül ~ elutasító a közép-európai világ számára fontos gondolkodókkal szemben, mint amilyen →Kant, →Hegel vagy →Heidegger, és e hagyomány mai francia recepcióját is elveti. Míg az utóbbi idehaza sem ismeretlen, a német–osztrák gondolkodás vonala sokoldalúan tovább van gondolva. Végül ~ néhány egyoldalúsága, például az államtani és jogi gondolkodás hiánya is akadályozza a befogadást. Mindemellett ~ liberalizmus-, demokrácia- és kapitalizmus-kritikája, →közösségelvű politikafilozófiája – különösen erénytana – jól értelmezhető és haszonnal alkalmazható a rendszerváltozás utáni kelet-európai állandósult gazdasági, társadalmi és politikai válságok közepette.

Knight, Kelvin (szerk.): *The MacIntyre Reader* („~-olvasókönyv", 1998).

MB

Macmillan, Harold (1894–1986) Brit →konzervatív politikus és miniszterelnök, könyvkiadó. Jelentős elméleti tevékenységet fejtett ki a →Disraeli nevével fémjelzett szociális konzervativizmus XX. századi újrafogalmazásában. Az erősen hanyatló észak-angliai iparvidéken, Stocktonban választották parlamenti képviselővé 1924-ben. A fiatal politikust megdöbbentette a londoni kormányzatok tehetetlensége, és egy életre elkötelezte magát az állam szociális szerepvállalása mellett. A szélsőséges szabad →verseny és a különféle kollektivizmusok között egyfajta →„harmadik utat" keresve 1938-ban publikálta *The Middle Way* („Középút") című munkáját, amely szellemiségében erősen hasonlít Wilhelm Röpke 1943-as könyvéhez. A megreformált kapitalizmus koncepcióját, amely a polgárok „méltányolható igényeinek" a kielégítéséért az államot is felelőssé tette, ~ kormányfőként (1957–1963) is szem előtt tartotta. Bírálta is →Thatchert.

Egedy Gergely: „Macmillan és a »középút« konzervativizmusa", *Valóság*, 2005, 3.
Thorpe, D. Richard: *Supermac: The Life of Harold Macmillan* („~ élete", 2010).

EG

Mádl Ferenc (1931–2011) Köztársasági elnök, egyetemi tanár, akadémikus, miniszter. Az európai jog, a nemzetközi gazdasági jog és a nemzetközi magánjog tudósa. Egész életében párton kívüli volt; egykori piarista diákként politikai felfogása közel állt a második világháború utáni német →kereszténydemokrácia értékrendjéhez. 1974-ben megjelent nagydoktori értekezését az Európai Gazdasági Közösség jogáról írta. A →rendszerváltozás idején azon kevés hazai jogász egyike, aki átfogó tudással rendelkezett a modern piacgazdaságok szabályozásáról. 1990-ben az →Antall-kormány tagjaként tárca nélküli miniszteri megbízást vállalt, ebben a minőségében felelősségébe tartoztak az európai együttműködés bizonyos kérdései, a bős-nagymarosi vízlépcsőről Csehszlovákiával, majd Szlovákiával folytatott tárgyalások, a →privatizáció felügyelete, a Magyar Tudományos Akadémia és a tudománypolitika ügyei. 1993-tól 1994-ig művelődési és közoktatási miniszter, az új közoktatási és felsőoktatási törvények kidolgozója, parlament elé terjesztője. Mindvégig Antall József miniszterelnök közeli, bizalmas munkatársa. 1995-ben az ellenzéki polgári pártok (→Fidesz, KDNP, MDF) közös köztársaságielnök-jelöltje, 1996–2000 között a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke. 2000–2005 között köztársasági elnök. Első közjogi méltóságként különös figyelmet szentelt a jogállamiság védelmének, ennek érdekében ismételten sikerrel

fordult az →Alkotmánybírósághoz. Kiemelten foglalkoztatta a határon túli magyarság sorsa, Magyarország uniós csatlakozásának támogatása és az egyházi kapcsolatok ápolása.

Főbb művei: *A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében* (1964); *Állam és gazdaság, forradalom a jog útján a közép- és kelet-európai országokban* (1997); *Európai örökség útjain* (1995); *Összehasonlító nemzetközi magánjog. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga: Az elméleti alapokhoz és a gyakorlathoz* (1978).

A Köztársasági Elnöki Hivatal évkönyvei (2000–2005).

Buxbaum, Richard: „Ferenc Mádl", *Rabels Zeitschrift*, 2011. október.

Király Miklós: „In Memoriam Ferenc Mádl (1931–2011)", *Revue Hellénique de Droit International*, 2011, 1.

Magyar Polgári Együttműködés Egyesület: *Mádl Ferenc 80* (2011).

KM

magánjog (l. *jus privatum*, más néven polgári jog, l. *jus civile*, a római szabad polgárok joga) A jog azon területe, ahol a magánérdeket alapul vevő szabályok érvényesülnek, szembeállítva a →közjoggal. Az elnevezés a XIX. században használt „magánosok jogá"-ra megy vissza, az 1928-as kódexjavaslatot már ~inak hívták svájci mintára. A ~ a régi római civilizációban a →magántulajdonnal, a természet adta közösségek felbomlásával egy időben fejlődött ki, és azóta is az →individuális világfelfogás joga. A hűbéri és rendi jogban keveredtek a közjogi és ~i jellegű elemek (például egy földbirtok megszerzése egyben közigazgatási, közjogi és bíráskodási jogokkal járt együtt). A szovjet típusú diktatúrák pedig a lehető legkisebb területre szorították vissza az állam által nehezebben ellenőrizhető és irányítható magánszférát. A magántulajdonra épülő piacgazdaság kibontakozásával vált a ~ a polgári társadalmak legjellemzőbb és legfontosabb jogává. Az állam kivonult a magánszférából, így az viszonylag önállósulhatott vele szemben. Az intézményesítés során az emberi →szabadság nagy vívmányaként elhatárolták egymástól a köz- és magánszférát, az ún. közérdeket és magánérdeket, a politikát és a gazdaságot. →Montesquieu óta a →civil társadalom igyekezett a közjog által szabályozott államhatalomtól elválasztani saját vagyoni, illetve családi viszonyait („az én házam, az én váram"). Ezért a közjog körébe sorolták az alkotmányjogot, a büntetőjogot, a közigazgatási jogot és az eljárási jogokat. Erre az elgondolásra épült fel a jogtudományban a közjog és a ~ elhatárolása, illetve szembeállítása.

A ~ egyfajta mellérendelt jogviszonyként (koordináció) jelenik meg, ahol a szembenálló jogalanyok jogilag egyenlők, míg a közjognál másfajta, alá- és fölérendeltségi viszonyról (szubordináció) van szó. A közjog elsősorban kógens (eltérést nem engedő), a ~ pedig diszpozitív (eltérést engedő) szabályozással rendelkezik. A ~ tehát a jogrendszernek az az ága, amely a legközvetlenebb összefüggésben áll a gazdasági viszonyokkal. A magántulajdon lehető legteljesebb elismerésére épül. Jogilag egyenlő autonóm személyek vesznek részt benne. Tiszta formájában szabályai betartását kizárólag vagyoni jellegű befolyásolással mozdítja elő, vagyis a jogág szabályainak megsértőit csak vagyoni szankciók érhetik, és a szankciók érvényesítése egyedül az érdekelt (jogosított) felek autonóm akaratától függ. A ~ középpontjában az egyéni →szabadság (→autonómia) áll. Ennek értelmében a ~ alapelvei a polgári jogegyenlőség, a tulajdon szabadsága, a szerződési szabadság és a szerzett jogok tiszteletben tartása. A polgári jogegyenlőség principiuma szerint ~i értelemben nincs különbség az egyes emberek között. A →francia forradalom meghatározó megnyilatkozása, az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (1789) értelmében egyetlen ember sem rendelkezhet egy másik ember felett jogi hatalommal (1. §), illetve a tulajdonos elvileg szabadon rendelkezhet tulajdonával, ha ezzel másnak kárt nem okoz (17. §, *Code civil* [a napóleoni polgári törvénykönyv, 1804] 544. §). A szerződő felek akarata jogi értelemben szabad. Ez a tulajdonjog szabadságának természetes következménye – nemhiába nevezték a XIX. század végét „a szerződéses évek"-nek. (A ~ a szerződéskötés gazdasági hátterét nem vizsgálja.) A felek szabadon dönthetnek arról, hogy akarnak-e szerződést kötni vagy sem; ha igen, kivel, milyen típusú vagy külön nem szabályozott formájú legyen a szerződés, s azt milyen tartalommal töltsék meg (diszpozitivitás elve). Az állam még jogszabállyal sem foszthat meg senkit megszerzett vagyoni jogától, csak nagyon indokolt esetben és megfelelő kártérítés mellett.

Kezdetben a →római jog nyomán a ~ot jogot három részre osztották fel: 1) a személyi jog (*jus personarum*) tartalmazta a családjogot, az öröklési jogot és a tulajdonképpeni személyi jogot, ez utóbbi a jogképességet és a cselekvőképességet szabályozta; 2) a vagyonjog (*jus rerum*) a dologi

jogot és a kötelmi jogot foglalta magában, 3) a perjog (*jus actionum*) pedig a polgári perrendtartást ölelte föl. Ezt a rendszert követte a *Code civil* és az Osztrák Polgári Törvénykönyv (1811) is. A német jogtudomány a XIX. századra alakította ki az ötös felosztást, amelyet a magyar jogászok is alkalmaztak. Nem egységes elveken alapszik, az újabban kifejlődött személyiségi jogot és a szellemi alkotások jogát rendszerileg elhanyagolta. Mindemellett az ötös fölosztás könnyen áttekinthetővé tette a ~ot: 1) Az első rész az egész ~ra vonatkozó általános szabályokat tartalmazza. 2) A második a személyi jogra, a természetes és a jogi személyekre vonatkozó szabályokat taglalja. 3) A harmadik a dologi jog, a tulajdonnak és a hozzá hasonló kizárólagos rendelkezési jogoknak a szabályait foglalja magában. 4) A negyedik a kötelmi jogra, a vagyontárgyak forgalmára, követelések szerzésére és tartozások vállalására vonatkozó szabályokra, illetve a törvénysértések ~i következményeire terjed ki. 5) Az ötödik pedig az öröklési jogot, a vagyonnak a halál utáni sorsát szabályozó jogszabályok gyűjteményét öleli fel. Az ötös felosztást a jelentősebb európai kódexek közül először a Szász Polgári Törvénykönyv (1863) követte, majd a Német Polgári Törvénykönyv (1900), ahogy a svájci (1911, 1926), a török (1926), az 1929–1931-es kínai stb. is. A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény továbbfejlesztette az ötös rendszert, és beemelte a kódexbe a gazdasági társaságok szabályait is.

Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai* (2006).
Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlata* (1933, 1999).
Vékás Lajos: *Parerga: Dolgozatok az új Polgári törvénykönyv tervezetéhez* (2008).

HA

magánélet védelme →**információs jogok, magánszféra védelme**

magánosítás (privatizáció) Az állami vállalkozói vagyon lebontása, magántulajdonba adása. A korábbi szocialista országokban a →rendszerváltozás idején és az azt követő csaknem másfél évtizedben a társadalmi, politikai és gazdasági átalakítás egyik meghatározó eszköze volt, amellyel az állam a saját tulajdonosi szerepének csökkentését kívánta elérni. A ~t támogatta az a meggyőződés, hogy a modern piacgazdaság alapja a →magántulajdon, ehhez kapcsolódóan a szerződési szabadság és a verseny, illetve hogy a jól működő és fenntartható demokrácia alapfeltétele a széles magántulajdonosi réteg megteremtése. A közép- és kelet-európai országokban a tulajdonszerkezet átalakítása a jól irányított ~sal lehetőséget teremthetett volna az állam számára a termelési szerkezet olyan irányú átalakítására is, hogy a munkahelyek minél nagyobb arányú megőrzése mellett az ország erőforrásait minél teljesebben felhasználó, tudásalapú modern gazdaság jöjjön létre, ennek előfeltételei azonban sokszor hiányoztak.

Míg a rendszerváltoztató országokban a ~ a gazdasági-társadalmi átalakítás egyik legfontosabb mozgatórugója, addig a fejlett iparral rendelkező államokban (például az Egyesült Királyságban, Olaszországban) inkább a gazdasági rendszer időnkénti kiigazítására szolgáló eszköz.

A ~ idején a kormány a gazdaságpolitikáján keresztül nyilvánvalóan érvényesíthette politikai és a gazdaságszerkezet-átalakító céljait, de amikor a magántulajdon meghatározóvá s a külföldi multinacionális cégek tulajdonosi aránya dominánssá vált, és ezáltal megvalósult az, amit nyitott gazdaságnak neveznek, vagyis egyre inkább a nemzetközi tőke fennhatósága alá került a gazdaság, a kormány gazdaságpolitikai mozgástere lényegesen összeszűkült. A ~ két formáját különböztetjük meg: az elosztásos vagy kuponos ~t, amikor az állam minden polgára egyenlő arányban részesedik az állami vállalati vagyonból, illetve a piaci alapú ~t, amikor az arra kijelölt állami vagyontárgyakat piaci értékesítéssel adják magántulajdonba.

Magyarország a rendszerváltozás idején a piaci alapú ~ mellett döntött, mert az állam nagyfokú külső eladósodottsága és a központi költségvetés tartósan súlyos hiánya miatt szükség volt a ~ból befolyó bevételekre. Az „állam rossz tulajdonos” kitétel szinte általánosan elfogadott volt a ~t támogató korabeli politikai elit körében, csakúgy, mint az a nézet, hogy az állami tulajdonban működő cégek jellemzően nem hatékonyak, mert nem a gazdasági észszerűség, hanem a politikai hatalom elvárásainak teljesítése vezérli őket. A gyors ~t támogatta az a körülmény is, hogy az állami nagyvállalatok jelentős része gyenge gazdasági teljesítményt nyújtott, illetve csődközeli helyzetben volt. A „jó gazda gondosságával” felvértezett valódi tulajdonos megteremtése kulcskérdéssé vált.

A magyarországi ~ legvitatottabb jelensége a szabályozatlan, *spontán* ~ volt. Ennek lényege: az állami vállalat vagyonából meghatározott elemeket apportáltak egy magántársaságba, amelyben a többségi tulajdonosok többnyire a szocialista vállalatok korábbi vezetői körül kerültek ki. Becslések szerint összességében legfeljebb 100 egykori állami vállalatból 150-170 milliárd forint értékű vagyon került ily módon 300-400 társaságba.

Az úgynevezett *előprivatizáció*t, azaz a nagyvállalatok értékesítését megelőző ~t azokban az országokban alkalmazták, ahol a lakosság rendelkezett számottevő vásárlóerővel. Főleg kiskereskedelmi, vendéglátó és szolgáltatóegységeket adtak magánkézbe ily módon, rövid időn belül megváltoztatva a tulajdonosi viszonyokat.

A piaci módszerekkel történő ~i technikák közül tipikusan magyarnak tekinthető az, amikor versenyeztetéssel választották ki a vevőt. De volt példa szép számmal versenytárgyalás nélküli piaci értékesítésre és tőzsdei bevezetéssel lebonyolított ~ra is.

Tekintve, hogy a hazai vállalkozók tőkeszegények voltak, az állam különböző kedvezményes ~i technikákat és pénzügyi konstrukciókat dolgozott ki az új magyar „tőkésosztály", illetve befektetői réteg létrehozása érdekében (például egzisztencia-, privatizációs hitel, Munkavállalói Résztulajdonosi Program, vezetői kivásárlás, Kisbefektetői Részvényvásárlási Program, privatizációs lízing, egyszerűsített ~, valamint a kommunizmus időszakában társadalmi tulajdonba vett vagyonért adott ún. kárpótlási jegyek felhasználásának biztosítása).

A magyarországi ~ legszembetűnőbb sajátossága a külföldi befektetők részvételének igen magas aránya. Ugyancsak magyar sajátosság volt, hogy a közösségi tulajdonú gáz- és áramszolgáltatókat, a vízműveket szinte teljes egészében külföldi tulajdonba – több esetben külföldi állami, illetve önkormányzati tulajdonba – adták, többnyire szerződésben garantálva a vevő számára az elvárt profitot a mindenkori hatósági ármegállapítás során. A volt szocialista államok közül elsőként privatizálták Magyarországon a nemzeti távközlési vállalatot. Az efféle döntések nyomán Magyarországot a térség „éllovasaként" tartották számon a globalizált világgazdaságban meghatározó pénzügyi körök.

Több ágazat (például a növényolajipar, cukoripar) kudarccal végződött ~a és a számos ügylettel szemben felmerült korrupciógyanú ellenére összességében pozitívan értékelik a magyarországi ~ történetét. A spontán és előprivatizációnak köszönhetően 1992-ben már a vállalatok 36,1 százaléka volt magántulajdonban, ebből 31,3 százalék belföldi, 4,8 százalék külföldi kézben, 2002-re a magántulajdon aránya 93,6 százalékra nőtt, ebből 77,3 belföldi tulajdonba, míg 16,2 százalék külföldi befektetőkhöz került. A ~ rendkívül gyorsan zajlott le, jelentős mértékű külföldi működőtőkét vonzott az országba, és a segítségével kialakult a modern piacgazdaság.

Boycko, Maxim, Andrei Shleifer és Robert W. Vishny: „A Theory of Privatisation" („A ~ elmélete"), *The Economic Journal*, 1996. március.

Brown, J. David, John S. Earle és Telegdy Álmos: „The Productivity Effects of Privatization: Longitudinal estimates from Hungary, Romania, Russia and Ukraine" („A ~ termelékenységre gyakorolt hatása: magyar, román, orosz és ukrán hosszú távú előrejelzések"), *Journal of Political Economy*, 2006, 1.

Mádl Ferenc: *Állam és gazdaság, forradalom a jog útján a közép- és kelet-európai országokban* (1997).

Mihályi Péter: *A magyar privatizáció enciklopédiája* (2010).

TM

a magánszféra védelme A társadalmi normarend része, amely biztosítja az egyén háboríthatatlanságát. „A jog […] respektálja a nyilvánosságtól való irtózást" – fogalmazta meg Balás P. Elemér („A személyiségi jogok", Szladits Károly [szerk.]: *Magyar magánjog I. Általános rész. Személyi jog*, 1941, 1999). A magánszféra fogalmába a különböző jogrendszerek általában különböző részjogokat értenek bele (képmáshoz való jog, adatvédelem, magánlakás védelme stb.). Az amerikai *privacy*-('magánszféra') felfogás az önrendelkezési jog bizonyos elemeit is idetartozónak tekinti, mint például az egyén saját teste feletti rendelkezési jogát. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata a becsülethez, jó hírnévhez való jogot is a magánélethez való általános jog részének tekinti.

A Polgári törvénykönyv nevesített személyiségi joggá emeli a magánélet (általános) védelmét (2: 43. § *b)* pont), a többi, belőle fakadó részjogosultság mellett (magánlakás, magántitok, személyes adatok, névjog, képmás és hangfelvétel védelme). A büntetőjog a privát szféra részét képező személyiségi jogokat (magánlakáshoz való jog, becsülethez való jog, személyes adatok védelme) védi. Az adatvédelem területén az információszabadságról és a személyes adatok védelméről

szóló törvény védi a személyes adatokat (ez alapján személyes adat a „bármely meghatározott […] természetes személlyel kapcsolatba hozható adat”). A személyes adatok védelméhez való jog érvényesítését Európában – a bírósági szervezetrendszeren túl – erre hivatott hatóságok látják el.

~nek a kérdései elsősorban a gazdasági vállalkozások üzleti, az állami hírszerző szolgálatok védelmi célú adatgyűjtései és a média magánéletbe való beavatkozása során merülnek fel. A magánélet védelmével szemben ezen esetekben más alapvető jogok védelmére lehet hivatkozni, az érintett hatóságok és bíróságok is mérlegelésre kényszerülnek döntéshozatalkor (→információs jogok).

Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete* (1983).
Vékás Lajos és Gárdos Péter: *Kommentár a Polgári törvénykönyvhöz I.* (2014).

KoA

a magántulajdon szentsége A →tulajdon sérthetetlensége ősi gondolatának a →felvilágosodás nyomán kialakult abszolutizálására használt kifejezés, amelyben a „szentség” arra utal, hogy Istentől akart, →természetjogi fennállásról van szó. A magántulajdon a biztonság érzetét adja a társadalomnak, illetve a magángazdaságoknak, előfeltétele az árucserének is, és egyben a polgári társadalom elsőrendű alapja. Az →alkotmányos rend a magántulajdon elismeréséből és minél szélesebb körben történő érvényesüléséből indul ki, és védi a gazdasági eredményeket. A tulajdonjog olyan alapjog, amelynek jelentősége van mind az állampolgárok egymáshoz való, mind pedig az állampolgár és az államhatalom viszonyában. A →demokrácia így nézve egyrészt tulajdonosi demokrácia, másrészt a magántulajdon elismerése korlátokat állít az államhatalom civil szférába történő beavatkozása elé. Így válik el egymástól az állam és a társadalom (→civil társadalom). A magántulajdon ugyanis véget vet a gazdasági és a politikai hatalom közvetlen kapcsolatának, korlátozza az államot. Elvileg lehetővé teszi, hogy mindenki tulajdonossá, ezáltal autonóm, szabad személlyé és a polgári társadalom valóban egyenjogú tagjává váljon. A magántulajdonra támaszkodva tudja a civil társadalom az államhatalom esetleges önkényével szemben megvédeni önmagát, biztosítani jogait. Az →emberi jogok, a →szabadságjogok a magántulajdonra épülnek. Ha korlátozzák az egyén tulajdonjogát, azzal a politikai jogait is megnyirbálják.

A tulajdon nélküli „aranykor” eszméje csak mítosz. Már a Tízparancsolat védi a magántulajdont: „Ne kívánd el embertársad házát, földjét, szolgáját, szolgálóját, ökrét, szamarát, egyáltalán (ne kívánj el) semmit sem, ami embertársadé!” (Törv 5,21). A magántulajdon sérthetetlenségét konkrét jogszabályokkal először a görög, majd kifejlettebb formában a →római jog ismerte el. A középkor – bár sokféle korlátozás mellett – lényegében véve védelmezte a tulajdonjogot. A tulajdon a felvilágosodás és a természetjogi iskola gondolkodói szerint emberi és polgári jog, amelynek segítségével felszabadulhat az ember a személyi függőségi viszonyok alól; a kor gondolkodása szerint ugyanis szabad ember csak tulajdonos lehet. Ez egyúttal a feudális kiváltságok és előjogok eltörlését is megkívánta. Ezért a francia forradalom egyik első állásfoglalása, Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (1789. augusztus 26.) kimondja: „Tulajdonától – lévén a tulajdonjog szent és sérthetetlen – senki meg nem fosztható, legfeljebb csakis oly esetekben, amikor ezt a közösség érdekéből fakadó nyilvánvaló és törvényes úton megállapított szükségesség követeli meg – ám ekkor is csak igazságos és előzetes kártalanítás fejében” (17). Magyarországon Kölcsey Ferenc fogalmazta meg a reformkor jelszavát: „*Szabadság és tulajdon*” (amelyet utóbb a kommunizmus utáni első, 1990-es szabad választáson a Magyar Demokrata Fórum is használt a választási kampányában). A magyar →magánjog – hasonlóan a nyugat-európai jogokhoz – a XIX. századtól a tulajdon biztonságára helyezte a hangsúlyt (vö. 1848. évi III. törvénycikk 32. §). A XIX–XX. század fordulójától a tulajdonjog individualista felfogásával szemben mindinkább érvényesülni kezdett az az álláspont, hogy a magántulajdonnak a köz érdekét is kell szolgálnia. Erősen közrejátszott ebben XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikája (1891), amelyet később kiegészített XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája (1931). Az ezekben megfogalmazott →katolikus politikai-társadalmi tanítás hangsúlyozza, hogy az embernek az Istentől rábízott jószággal úgy kell bánnia, hogy abból ne csak önmagának, hanem társainak és a köznek is előny származzék. A magántulajdonnal nem lehet korlátlanul élni, mivel a gazdagság egyetlen forrása a dolgozók munkája. A ~vel és korlátlanságával szemben a vagyonnal és gazdagsággal együtt járó társadalmi kötelezettségre helyezték a hangsúlyt. „Ezért tehát az államvezetés képes pontosabban meg-

határozni – mindenkor a természettörvény, az isteni törvény fényénél haladva –, hogy a közjó valóságos követelményének mérlegelése alapján mi az, amit szabad, és mi az, amit tilos a tulajdonosoknak megtenniök javaik használata során. Sőt […] (Isten) »az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását«" (*Quadragesimo anno*, 49).

Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai* (2006).
Smith, Adam: *A Nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata* (1776; m. 1899, 1959).

HA

magyar alkotmányosság (történeti alkotmány) Az →alkotmányosság a magyar politikai kultúra egyik legrégebbi tradíciója. E tradíció pontos körülhatárolása azonban komoly problémákba ütközik: míg az alkotmányos (korlátozott) hatalom eszméjére reflektáló írások köre többé-kevésbé egyértelműen megrajzolható, addig ezen reflexiók tárgya (a magyar alkotmányosság gyakorlata) már jóval nehezebben ragadható meg. Az alkotmányos tradíciók és a történeti alkotmány mibenlétére vonatkozó kérdés ugyanis nagyon sokrétű válaszokat szült. A történeti alkotmány és az íratlan alkotmányos tradíciók lényege abban rejlik, hogy ellenállnak az egzakt körülhatárolásoknak. Fel lehet sorolni, hogy mely törvényeket tekinthetnénk adott esetben a magyar történeti alkotmány szerves részének, csakhogy a felsorolás egyrészről szubjektív jellegű, másrészről a lényeget fedi el: a történeti alkotmányosság egyik fő jellemzője annak szokás- és gyakorlati jellege. Ilyen lényeges, ám sokáig törvénybe nem foglalt alkotmányos szokásnak számított például az országgyűlés kizárólagos →törvényhozó funkciója, mint ahogy sokáig nem találjuk írásos nyomát a rendek adómegajánlási jogának vagy éppen az országgyűlés (sokféleképpen értett) királyválasztó jogának. Azokat az alkotmányos szokásokat ugyanis, amelyek magától értetődőek voltak, sokszor nem vagy csak nagyon későn foglalták írásba. Emellett a törvénybe foglalt jogok és szokások gyakran nem a valós gyakorlatot tükrözték, hanem azt próbálták meg felülírni, és a XVIII–XIX. század fordulójáig az íratlan szokásjog erősebb volt az írott jognál, az írott jognak a feladata a létező és élő szokásoknak (szokásjognak) a magyarázata volt.

Az ősi magyar alkotmányosság alapvető dokumentuma, az *Aranybulla* (1222) ugyanakkor XVI. századi újrafelfedezése révén vált a folytonosan változó és megújuló magyar alkotmányossági tradíció kulcsdokumentumává. Ennek az ősi alkotmányosságnak a magját az uralkodói hatalommal szemben felállított korlátok adják – legalábbis abban az értelemben, hogy az uralkodót a nemesi szabadságjogok megtartására kötelezték. Ugyanakkor a királyi hatalom a köznemesek támaszát is jelentette az arisztokrata nagyurakkal szemben. A *corona* és a *regnum* fogalmai a történelem folyamán sokszor jelentésváltozáson estek át, miközben a kettejük közötti összefüggés viszonylagos állandóságot mutatott: az uralkodó és az ország lakossága (bármit is értettek ezen pontosan) közösen döntöttek a legfontosabb közügyekben. Ahogy az uralkodói hatalom korlátai, úgy ezen közös döntések módja és kiterjedtsége is sokféle formát ölthetett. A történeti alkotmányosság másik kulcsdokumentuma, →Werbőczy István *Tripartitum*a nem pusztán egybegyűjtötte az addig sokszor írásba sem foglalt szokásjogokat, amelyek meghatározták a magyar jogrendszer működését, hanem sok tekintetben tovább is fejlesztette azokat. Az *Aranybulla* és a *Tripartitum* mellett a magyar alkotmányosság harmadik lényeges építőeleme a →Szent Korona-eszme volt. A Szent Korona fogalmának jelentéstartalma a koronához tartozó kultusszal együtt változott, ugyanakkor a köré épülő államelméleti tan csak a XIX. század végén nyerte el ismert formáját. A századfordulóra a Szent Korona a magyar állam szuverenitásának megtestesítője lett, amelyet együtt birtokol a király és a nemzet. A magyar alkotmányos hagyomány sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett az államszervezeti kérdésekre (és az állami függetlenség kérdésére), mint az állam és annak polgárai közötti viszonyra – az Aranybulla szellemisége ellenére. Péter László megfogalmazása szerint a magyar alkotmányos gyakorlat körülhatárolt ugyan olyan területeket az állampolgár vonatkozásában, amelyeket az állam nem sérthetett meg, ám a nyugati (elsősorban angol) gyakorlattól eltérően a körül nem határolt területen az állam szabad kezet kapott. Ezt az elvet nevezi Péter László autokratikus jogelvnek, amely a magyar alkotmányos hagyomány részét képezte.

Péter László: *Az Elbától keletre* (1998).
Rady, Martyn: *Customary Law in Hungary. Courts, Texts, and the Tripartitum* („Szokásjog Magyarországon: Bíróságok, szövegek és a *Tripartitum*", 2015).

Zászkaliczky Márton: „Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság közép- és kora újkori magyarországi történetéhez”, *Közjogi Szemle*, 2015, 3.

PK

Magyar Demokrata Fórum (MDF) A →rendszerváltás egyik meghatározó jelentőségű politikai szervezete, amely a hazai →konzervativizmus patrícius változatának a letéteményesévé vált →Antall József irányítása alatt.

A ~ot a népi-nemzeti irányzat ismert képviselői alapították 1987-ben Lakiteleken, Antallt csak 1989 októberében választották elnökké. A szervezet három – egymással sok tekintetben össze nem illő – eszmeáramlatot fogott közös keretbe, a →népi-nemzetit, amelyet többek közt Lezsák Sándor fémjelzett, a →kereszténydemokratát, amelynek élén maga Antall József állt, és a →nemzeti liberálist, amelynek legtekintélyesebb képviselője Szabad György volt. Bár Antall mindhárom eszmeáramlat létjogosultsága mellett kiállt, a mozgalomból párttá alakított MDF-nek ő adott markáns konzervatív arculatot. A tömegekre építő →politikától idegenkedő, általa képviselt patrícius értékrend a →joguralom tiszteletét állította középpontba. Ehhez mindenekelőtt az e tradícióval szemben mély ellenérzéseket tápláló, Csurka István vezette radikális („népnemzeti”) csoporttal kellett megküzdenie.

Az MDF kormányzati tevékenysége (1990–1994) a patrícius konzervativizmus izgalmas államépítési kísérlete volt. Mintaként a világháború utáni német kereszténydemokrácia szolgált, amely a →„szociális piacgazdaság” elveire támaszkodva vált sikeressé. Ezt követve a társadalom szövetét fenyegető „sokkterápia” alkalmazását sikerült is elkerülni, de a gazdaságban a kormányzat mégis több tekintetben engedni kényszerült a liberális ortodoxia elvárásainak. Antall és az MDF történelmi érdeme a konzervatív →hagyomány feltámasztása, a jogállam megteremtése és a határon túli magyarok (→magyar kisebbségek) érdekeinek a felkarolása.

A patrícius szemléletnek azonban a →Kádár-korban szocializálódott magyar társadalomban nem volt széles bázisa, ezért 1994-ben az MDF megbukott. A pártot tovább gyengítette, hogy 1996-ban Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) néven kivált belőle egy liberális orientációjú csoport. 2002 után az MDF vezetője, Dávid Ibolya új irányvonalat választott: miközben a konzervatív értékeket hirdette, fokozatosan szembefordult az antalli örökséggel, és politikai ellenfeleit sorra kizárta a pártból. Szakított a szociális piacgazdaság elvével, és →neoliberális irányvonalat követve egyre inkább a szocialista-liberális táborhoz közeledett. A jobboldal ellenében azonban nem képviselhető hitelesen a konzervativizmus, még ha e kettő nem is azonos: a 2014-es választás a politikai süllyesztőbe küldte az egykori rendszerváltó pártot, amely végül megtagadta a patrícius értékrend képviseletét. Jobb sorsra lett volna érdemes.

Egedy Gergely: „Konzervativizmus jobboldaliság nélkül?”, *Kommentár*, 2007, 6.

Körösényi András, Tóth Csaba és Török Gábor: *A magyar politikai rendszer* (2003).

EG

Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) Önmeghatározása szerint radikális, nemzeti, konzervatív párt: „se nem jobb, se nem bal, keresztény és magyar”. 1993-ban alapította Csurka István az →MDF-ből kiváló radikálisokkal az 1991-ben aláírt ukrán–magyar alapszerződés parlamenti jóváhagyását követően. Neve utal a Horthy-korszak →kormánypártjának az →Imrédy, majd →Teleki által radikális tömegpárttá szervezett változatára, a Magyar Élet Pártjára. Lendületet nyert a →rendszerváltozással kapcsolatos, az igazságtétel, a kommunista diktatúra vezetői felelősségre vonásának elmaradása, a gazdasági, politikai, kulturális és médiaelit átvilágítatlansága, a →magánosításnak és a multinacionális vállalatok behívásának a vélt és valós visszásságai miatti elégedetlenségből. A párt →ideológiája elegyes: magáénak vallja a →francia forradalom jelszavait csakúgy, mint a konzervatív ellenforradalom alapelveit, 1956 (→forradalom és szabadságharc 1956-ban) eszmei örökségét, ugyanakkor tagadja a →liberalizmust; elutasítja a →politikai korrektséget, a →globalizmust-globalizációt és az →európai egységesülést; egyszerre hirdet →radikalizmust, →konzervativizmust és rendpártiságot; szocialista módon hangsúlyozza az állam gazdasági szerepvállalását; irredenta nézeteket is képvisel; programjában is hangot ad →antiszemitizmusának, a történelmi egyházakkal való együttműködési szándékának, miközben azok elítélik az antiszemitizmust, és kerülik a ~-pel való kapcsolatot – ez alól csak időleges kivételt képezett a Hegedűs Lóránt dunamelléki református püspökkel való szoros összekötte-

tés (akinek lelkipásztor fia tagja volt a ~-nek). A párt meghatározó egyénisége Csurka István volt. Az 1956 utáni korszak népszerű, kitűnő írója az 1980-as évek elején nyíltan ellenzékivé vált, majd az MDF alapító tagja s alelnöke lett. Jó tollú esszéistaként sokaknak megvilágító erővel tudta bemutatni a rendszerváltozás vitás kérdéseit. Mind nyíltabb antiszemitizmusával azonban elterelte a figyelmet felvetéseiről, mert a tárgyi kérdések, a gyakran jogos felvetések helyett a zsidókérdésben való erkölcsi állásfoglalásra késztetett. Ezzel hozzájárult nemcsak az MDF bukásához, az MSZP–SZDSZ 1994-es választási győzelméhez, hanem az antiszemitizmus elterjedéséhez is.

Fénykorában a ~ bázisát a radikális, keresztény polgári középosztály jelentette, szimpatizánsi köre →Horthy Miklós tisztelőire és a →népi mozgalom jobboldali szárnyára is kiterjedt. Történetének felívelő szakasza a magyar →Országgyűlésbe való 1998-as bejutásig tart. A 2002-es választást követően, amelyen nem szerzett mandátumot, a párt fokozatosan eljelentéktelenedett. Szavazóit részben a Csurka által utóbb elutasított Jobbik, részben a Fidesz szólítja meg.

Csurka István: *Magyar szemmel I–IV.* (2001–2004).
Hajdú András: „A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja", *Politikatudományi Szemle*, 2014, 2.
Tamás Gáspár Miklós: „Csurka István halálára", *HVG*, 2012. február 4.
Tóth András és Grajczár István: „A nemzeti radikalizmus", Körösényi András és Boda Zsolt (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában* (2012).
Závecz Tibor: „Erőteljes erőtlenség (A MIÉP és a választópolgárok)", Feitl István (szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok* (1998).

PPT

magyar jog A honfoglalás előtti ~ról viszonylag kevés történeti forrás maradt fenn, ám az leginkább a törzsi-nemzetségi szervezetet, a katonáskodást, a →családi viszonyokat és a →büntetéseket szabályozta – szigoráról Bölcs Leó bizánci császár is megemlékezett. Szent István államalapítása, a nyugati kereszténységhez való csatlakozás folytán a ~ a →kánonjog és a →római jog, együttesen a *ius commune* ('közös' vagy 'közönséges →jog') és a germán jogok hatása alá került, de kimutatható a bizánci jog ismerete is. Ettől kezdve a ~ a római–germán jogcsaládba tartozott, de meghatározó szerepet vitt a sajátosan magyar szokásjog is, amelyet utóbb →Werbőczy István gyűjtött össze (*Tripartitum*, 1514; m. 1568, 1990). A magyar →országgyűlés viszonylag folyamatos működése révén a →törvények nagyobb hatást gyakoroltak a ~ fejlődésére, mint számos nyugat-európai országban, jóllehet az Árpád-korban csak a szokásjog elismerte törvények érvényesültek ténylegesen. Az ezer éven átívelő jogalkotást a *Corpus juris Hungarici* – nem hivatalos – törvénytára foglalta magában. Írott, pontosabban chartális →alkotmánya az országnak 1949-ig nem volt, az ország →közjogi helyzetét közönséges törvények, azaz a →történeti alkotmány szabályozta, aminek egyedülálló jellegzetessége a király és a →nemzet közötti hatalomátruházó szerződést kifejező →Szent Korona-tan. Magyarországon nem alakult ki külön jogászrend, hanem a nemesség vált jogásszá. Legnagyobb részük nem folytatott hivatásos jogászi tevékenységet, hanem jogi ismereteit birtokai igazgatásában, a vármegyei és az országos →politikában hasznosította. A jogászok képezték a lelkészek mellett a magyarországi →értelmiség legszélesebb rétegét. Nagy számuk révén befolyásolni tudták a magyar társadalom értékrendjének alakulását. Így a nemesség mindig jogrendszerben gondolkodott, az évszázados rendi küzdelmeit végig jogi síkon vívta. Érdekes, hogy a Habsburg-ház a legtöbb esetben elfogadta ezt a harcmodort. Ezért nevezte Kossuth Lajos „jogásznemzetnek" a magyart. A magyar polgári átalakulás is a jogfolytonosságra épült, jogkiterjesztéssel a nemzet tagjává téve minden polgárt. A XIX. század második felétől a jogalkotás egyre erőteljesebben érvényesített jogmodernizációs törekvéseket. Ennek során elsősorban a német jogot vette át, leginkább a kereskedelmi jog terén. Mindez kiváltotta néhány jogtudós, például Wenzel Gusztáv, Grosschmid Béni, Zsögöd Benő aggodalmát, akik az idegen jog kényszerű térfoglalásával szemben arra hivatkoztak, hogy a jogba nem lehet önkényesen beavatkozni. Figyelembe kell venni annak történeti kötöttségeit, a nemzeti sajátosságokat, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális viszonyokat. Szerintük a jog történetileg, →organikus módon fejlődik. A jogtudós és a bíró feladata mindezek felismerése és a következtetések levonása.

A →kommunista →diktatúra nemcsak a történeti alkotmánnyal fordult szembe, hanem minden korábbi ~i →hagyománnyal is. A régi jogszabályokat, jogintézményeket szinte kivétel nélkül elavultnak, feudálisnak, reakciósnak bélyegezte.

Ennek ellenére a magyar szocialista jog többé-kevésbé megtartotta a római–germán jogcsaládra jellemző terminológiát és szerkezetet. Ám a →jogállam koncepciója helyébe a „szocialista törvényesség" teóriáját állította. A jog szigorúan imperatívvá, a hatalomgyakorlás eszközévé, a politika által megfogalmazott elvárások végrehajtására szolgáló utasításos, rendészeti jellegű technikává silányodott. Az állampolgárok közötti konfliktusok kezelését csupán mint másodrendű funkciót töltötte be. Nem irányulhatott a jogalanyok jogainak megvédésére, privát autonómiájuk biztosítására. Nem nyújthatott tehát védelmet az →önkény legkirívóbb formái ellen sem, és nem működhetett a →Max Weber-i értelemben kiszámítható, →racionális jogalkalmazási gyakorlat. A jog így elvesztette a viszonylagos önállóságát, autonómiáját, s ezzel felszámolták az iránta való nélkülözhetetlen társadalmi bizalmat. →Nemzedékek nőttek fel úgy, hogy kénytelenek voltak elviselni vagy megpróbálták kijátszani a jogalkalmazási önkényt. Sokszor a legalapvetőbb alanyi jogok elismertetéséhez is jogon kívüli technikákra, kiskapukra vagy éppen protekcióra volt szükség. A jogi elkorcsosulás ezen évtizedeit követően a rendszerváltozás utáni jogalkotás igyekezett helyreállítani a jogi kultúrát, a jog kijátszásának hagyományát azonban nehéz és lassú folyamat visszaszorítani. A 2011-ben elfogadott →Alaptörvény pedig már a ~ tradícióihoz való visszatérésnek, a történeti alkotmány és a Szent Korona tiszteletben tartásának is a kifejezett igényével született, végleg érvénytelennek nyilvánítva az 1949. évi kommunista alkotmányt és az általa képviselt jogfelfogást a jogállamiság kiteljesítése jegyében.

Ezer év magyar törvényei (www.1000ev.hu/).
Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet* (2014).
Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet* (2004).
Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások* (1981).

HA

magyar kisebbségek A ~ az első világháború után Magyarországtól az újonnan alakuló szomszédos államokhoz csatolt területeken jöttek létre. Egy részük az 1938 és 1941 közötti határváltoztatások következtében néhány évig újra Magyarország kötelékébe került. A második világháború utáni nemzetközi jogi rendezések visszaállították a →trianoni békeszerződés alapján kialakított területi és demográfiai nagyságrendjüket, amely az 1989–1990-es rendszerváltozásokat követő államjogi átrendeződések nyomán a korábbi öt helyett hét környező államra oszlik el. A magyar szak- és köznyelvben rendszerint említett →felvidéki, →kárpátaljai, →erdélyi, →délvidéki (vajdasági), →bánsági, drávaszögi, muravidéki és →burgenlandi magyarok összlétszáma az elmúlt 100 évben 3,2 millióról 2,3 millióra csökkent. A ~ eddigi története a külső politikai-jogi tényezők szemszögéből hat korszakra válik szét: az impériumváltások néhány éve (1918–1921); a két világháború közötti két évtized (1921–1938); a második világháború (1939–1945); a világháború végétől a kommunista hatalomátvételig terjedő szakasz (1944–1948); a kelet-közép-európai pártállamok időszaka (1948–1989) és az 1989–1990-os rendszerváltásokkal beköszöntő, máig tartó korszak. Ezzel szemben a magyar–magyar kapcsolatok belső szemszögéből inkább hármas tagoltság figyelhető meg: a két világháború között fokozatosan kormányzati szintre emelkedő magyar →revizionizmus a ~ és a településvidékeik magyar nemzetállamba való visszacsatolását tűzte ki legfőbb célul; a második világháború utáni kommunista kormányzat a proletár internacionalizmus jegyében megoldottnak nyilvánította a ~ kérdését, jóllehet az idő haladtával a színfalak mögött egyre tisztábban látta, mennyire nem az; a rendszerváltozás óta eltelt negyedszázadban pedig a határokon túli magyarokért vállalt alkotmányos felelősséggel a ~nek a magyar kulturális nemzetbe történő integrációja vált meghatározó törekvéssé.

A ~ történetének korszerű kutatása az 1930-as és 1940-es évekbeli kezdetek után a nyugati magyar emigrációban lendült fel az 1960-as években, az 1990-es évek elejétől pedig Magyarországon és a szomszédos országokban is kiszabadult a korábbi politikai-ideológiai kötöttségek szorításából. Ugyanakkor új tehertételek is nehezítették. A tudományos élet túlsúlyosan magyarországi és magyar kisebbségi képviselői az elmúlt két és fél évtizedben rendszerint abból a széles körűen bizonyítható körülményből indultak ki, hogy a ~ kényszerből alakultak ki. Így a szerzők ismételten a ~ ellen foganatosított nemzetállami asszimilációs politikákat, illetve azt vizsgálták, hogy egyrészt a ~ miképp igyekezték elhárítani az elnemzetlenedés veszélyét, másrészt mikor és milyen hatásokra meg ösztönzésekre kezdtek többé-kevésbé azonosulni eredetileg természetellenes helyzetükkel. A kutatók eddig ritkán foglalkoz-

tak az ellentétes előjelű opcióval, a két világháború közötti ~ saját tevőleges nagymagyar revizionizmusával, míg a kismagyar különutasságáról megállapították, hogy a →transzszilvanizmus egyik válfajában a kisebbségi létet a regionális önkormányzat rendszerében kívánta felszámolni.

Ezzel szemben feltűnően eltérő elemzési mintát használnak azok a külföldi politológusok és jelenkortörténészek, akik a ~et nem vagy nem kizárólag a nemzetállami homogenizációs politikák elszenvedőiként, hanem mindenekelőtt az 1918–1920-as impériumváltáson átmentett nagynemzeti tudatuk védelmezőiként és továbbéltetőiként szerepeltetik, ismételten rákérdezve, hogy milyen és mekkora felelősség terhelte őket a két világháború között a térség destabilizációjáért. Ekképp integrációjuk elszalasztott esélyeit firtatják azon folyamatokban és szerkezetekben, amelyekben a magyar kutatók többsége azt állapítja meg, hogy a ~ elutasították a többségi politika által megkövetelt asszimilációt.

Hasonló nézetkülönbség ragadható meg a ~ össznemzeti kulturális integrációját célzó budapesti törekvések politikai és tudományos megítélésében. A magyarországi kormányzatok és az érintett közvélemény szószólói a rendszerváltás kezdetétől nemzetközi szinten afféle érettségi vizsga kihívásával szembesülnek: be kell bizonyítaniuk, hogy az 1989-es és 2011-es alkotmányba egyaránt becikkelyezett anyaországi felelősségvállalásból nem következik olyan védhatalmi szerep, amely alkalmas Kelet-Közép-Európa felforgatására. Magyarországot közelebbi és távolabbi szomszédai 1918–1920 előtti önmagával szokták összehasonlítani kimondatlanul is, azt fürkészve, hogy a magyar nemzet belső, kulturális integrációja nem az egykori magyar nemzetállam – esetleg csak részleges változatának – visszatértét hivatott-e előkészíteni.

Napjainkban a ~ integrációja a magyar kulturális nemzetbe a demokratikus jogállami viszonyok közepette kétségkívül jogos és indokolt törekvés, amelyet a pártpolitikai képviseleteik többségi kormánykoalíciókban vagy ellenzékben maradéktalanul vállalnak. Súlyos feladat azonban megértetni és elfogadtatni a magyar belvilággal, hogy az önrendelkezését Magyarországon és a ~ soraiban külön-külön csak politikai értelemben, például a szabad helyhatósági és parlamenti választási jog alkalmazásával gyakorolhatja, ugyanakkor a külvilágot, a szomszédos országok vezetőit és a nemzetközi politika irányítóit meggyőzni arról, hogy az államjogi széttöredezettség annál könnyebben fogadtatható el a magyar nemzettel, minél hatékonyabb önkormányzati jogokkal bírnak a ~ anyaországuk határain kívül. A magyar Európa- és szomszédságpolitika nem elégedhet meg azzal, hogy a nemzet határok feletti egyesítését összeegyezteti a demokrácia és a pluralizmus elvével meg gyakorlatával, és szükség esetén háza táján megvédi nacionalista visszaélésektől. Ezt az összhangot be is kell bizonyítania közelebbi és távolabbi szomszédainak.

Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (2008).
Illyés Elemér: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel* („Nemzeti kisebbségek Romániában. Erdély változása", 1981).
Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában* (1944, 1994).

KLZs

magyar konzervativizmus →**konzervativizmus**

magyar közigazgatás A ~t a kiegyezést megelőzően alapvetően a vármegyei és a központi császári igazgatás kettőssége jellemezte. Az előbbi nemzeti, de elavult, míg az utóbbi idegen, de fejlett, modern és hatékony bürokrácia volt. A municipalisták (→Kossuth), a centralisták (→Eötvös) és az ókonzervatívok közötti, XIX. századi igazgatásrendszeri viták középpontjában is e kettősség, a →nemzetiség és a →modernitás közötti feszültség állt.

A kiegyezés után elsősorban német–osztrák közvetítéssel (de nem elhanyagolható francia hatás mellett) jelent meg a liberális-jogállami közigazgatás követelménye és intézményrendszere, elsősorban a közigazgatási bíráskodás intézményesítésével (1896). A Boér Elek, Ereky István és Tomcsányi Móric közigazgatási jogászok által fémjelezhető időszak során ugyanakkor a közigazgatás jogiasítása nem vált olyan kiforrottá, mint a kortárs német vagy osztrák adminisztrációé, számos szál a döntési alternatívák felismerésén túl elvarratlan maradt.

Ezzel szemben az erőteljes amerikai szervezéstudományi iskola hatása alatt →Magyary Zoltán a közigazgatás hatékonyságát és a racionális munkaszervezést állította a középpontba, amivel a jogszerűség követelményét ugyan nem tagadta, de azt nem is tartotta mindent eldöntő kérdésnek. Iskolateremtő hatása máig érzékelhető,

a közigazgatás legtöbb problémáját máig a szervezetrendszer vagy az eljárásrend „racionalizálásának” bűvkörében kívánják megoldani politikai nézetrendszertől függetlenül.

A kommunista/szocialista diktatúra az élet szinte minden területét államosította: az államigazgatás kezdetben kizárólag a pártérdeket érvényesítette mindenféle jogi biztosíték kikapcsolása mellett, ami később az ún. „szocialista törvényesség” bevezetésével (elsősorban az 1957-es államigazgatási eljárási törvény elfogadása után) valamelyest enyhült, de a párt befolyása továbbra is meghatározó maradt. Az eljárások ugyan formálisan jogszabályok alapján születtek, de az egyénnek semmilyen jogi garanciája nem volt: a jogszabályokat könnyen lerontották a minisztériumi köriratok, és a jogi előírások megsértésének nem volt szükségszerűen következménye, ez ugyanis a diktatúra lényegével nem fért volna össze.

A →rendszerváltozás után számos felfogás és irányzat jelent meg. Az alkotmányos jogállam kikényszerítette a közigazgatás jogi kontrolljának bevezetését, ugyanakkor az ennek alapjául szolgáló fogalomelemző-dogmatikai közigazgatási jogtudomány hiányzott (és részben továbbra is hiányzik). A bírósági eljárások alapvető jellemzője a túlformalizáltság és a nagyon erős szövegkötöttség, ami nemritkán működési zavarokhoz és a tartalmi ellenőrzés háttérbe szorulásához vezet. A közigazgatási bíráskodás jogállami ideálját, amelyben a jog elsősorban a polgárt védi az állam túlkapásaitól, sokszor nem sikerült megvalósítani. Ezt részben az alternatív ellenőrzési mechanizmusokkal, különösen az →ombudsmani intézményekkel igyekeztek orvosolni. Ezek elterjedése, a szakosodott ombudsmanok megjelenése és elszaporodása éppen azt a felfogást erősítette meg, hogy a rendes közigazgatási ellenőrzőrendszer nem működik megfelelően. A 2017-ben bevezetett közigazgatási bíráskodás hivatott e hiányosságokat kezelni.

A →magánosítás, az állami vagyonelemek magánkézbe adása nem párosult az állami feladatok újraértékelésével és a feladatellátás reformjával, ahogy például →Thatcher kormányzása során az Egyesült Királyságban történt. Az állam úgy értékesített részben közfeladat ellátására is szolgáló vagyonelemeket, hogy ezzel párhuzamosan a központi újraelosztás mértéke és az adóterhelés érdemben nem csökkent, az állami monopóliumokat sokszor egyszerűen magánmonopóliumok váltották fel, és így érdemi hatékonyságnövekedés sem volt megfigyelhető. Hasonló volt a helyzet a blairizmus magyarországi megjelenésével 2002–2010 között, amikor a *new public management* (’újközmenedzsment’) egyes elemeit (kiszervezés, szerződésbe adás, *public-private partnership* [PPP, ’köz- és magán-együttműködés’], pályáztatás) úgy vették át, hogy az – szemben az angol példával – nem hozott hatékonyságnövekedést, és nem járt az állami újraelosztás csökkenésével sem.

A zavarokkal működő újközmenedzsment modelljét 2010 után erős centralizáció váltotta fel, a helyi közösségektől szinte minden döntési funkció központi szintre került, a közigazgatás alapvetően *command-and-control* (’utasítás–ellenőrzés’) struktúrákban működik, maguk a jogszabályok is nemritkán az állami mikromenedzsment („kézivezérlés”), nem pedig az általános szabályozás eszközeit képezik.

Általánosan megfigyelhető az is, hogy a kiválasztási rendszer és a közigazgatás személyi állománya (elsősorban a központi miniszteriális szinten, de a helyi és a regionális szint fontosabb pozícióiban is) a politikai zsákmányrendszer része, és (szemben az angol vagy a német modellel) nem alakult ki az a szakigazgatási réteg, amely a politikai döntéshozatal megbízható és a politikai változásoktól érintetlen szakapparátusát képezhetné. Ez a zsákmányrendszer a 2000-es évek elejétől fogva egyre erősebben terjedt ki az egyébként független szakigazgatási szervekre is (bank-, energia-, médiafelügyelet stb.).

Bibó István: „A magyar közigazgatás történeti összetevői”, *Válogatott tanulmányok II.* (1990).
Jakab András: „Wissenschaft vom Verwaltungsrecht: Ungarn” („A közigazgatási jog tudománya: Magyarország”), Bogdandy, Armin von, Sabino Cassese és Peter M. Huber (szerk.): *Ius Publicum Europaeum IV.* („Európai közjog”, 2011).
Lőrincz Lajos (szerk.): *Közigazgatás-tudományi antológia* (2007).

VA

magyar közoktatás A magyarság döntően német–francia–itáliai iskolában sajátította el a →zsidó–keresztény kultúrát, rövid bizánci kapcsolatok után, s csatlakozott az európai civilizáció közösségébe az államalapítás időszakában. Az oktatás az első egyházi székhelyeken indult meg, közöttük a 996-ban alapított pannonhalmai bencés apátságban, Szent Márton hegyén. Ezzel egy-

idejű a magyarországi (latin) írásbeliség kezdete is. Az első „iskolai” dokumentumunk Bonipert pécsi püspök latin grammatikát kérő levele a chartres-i püspökhöz 1009-ből. Az iskola európaiságunk műhelye és jelképe.

A →reformáció jórészt német mintákat követve az anyanyelvi oktatás, vagyis a magyar nyelvű kultúra bölcsőjévé tette az iskolát. Ezt a törekvést azután az →ellenreformáció sem tagadta meg. Az iskola tehát egyúttal a nemzeti, anyanyelvi kultúra otthona, egy időszakra a magyar hegemónia terepe, majd →Trianon után a magyarság megőrzésének őrhelye a határon túli magyar intézményekben mindmáig, miközben Magyarországon a két háború között ideológiai szorongattatás, 1948 után pedig az államosítással együtt az ideológiai alávetettség korszaka következett. Ugyanakkor iskoláink örökségében benne van az egyetemi ifjúság mozgalmainak szellemi hagyatéka az enyedi két fűzfától 1848-on, 1956-on át az 1970-es évek lázadásaiig. Az 1989-es rendszerváltozás szellemi forrásaihoz tartoznak a korábbi évtizedek pedagógiai kísérletei, egyetemi mozgalmai.

Az 1867 utáni, a →modernizáció korszakában liberális, német mintájú iskolarendszer a XX. századi történelmi traumák során veszített kezdeti nyitottságából, az iskola belső világa, szellemisége egy erősen →etatista és egy jóval szűkebb, demokratikus ágra szakadt. Ugyanakkor →Eötvös József és →Klebelsberg Kunó a nyugati irányzatokhoz való felzárkózás, a magyar iskoláztatás és művelődés jelentős korszakait indították el.

A modernizációt a szocialista korszak fejezi be a közoktatás általános kiterjesztése révén, de mind a keresztény, mind a nemzeti, mind a demokratikus, mind a nyugati-polgári iskolaszellem tagadásával vagy kisajátításával. A végletes pártállami központosításnak, a tanárok szigorú tanfelügyeleti ellenőrzésének évtizedei alatt zárványokban élő és továbbélő szellemi örökséggel kellett volna a →rendszerváltozás után a torz szocialista modernizáció romjain egy új egészet összeállítani, a rendszerváltozás előtti két évtized felemás iskolakísérleteire, a kortárs polgári iskolakritika honosítására, a tanári társadalom szellemi-szakmai aktivitására, útkeresésére támaszkodva. Szélsőséges kísérletek sora következett és akadt el, intézményi és rendszerszinten egyaránt. A kortárs nyugati minták nehezen honosodtak meg, a hagyományok pedig inkább külsőségekben éltek tovább, mint struktúrákként és éltető forrásokként.

A magyar iskola szellemiségét, ethoszát jelképező panteon néhány kiválóságát kiemelve, Apáczai Csere János, Tessedik Sámuel, Brunszvik Teréz, Eötvös Loránd, Domokos Lászlóné, Karácsony Sándor, Sztehlo Gábor, Lóránt Ferenc, Gáspár László, Rézműves Mihályné, Winkler Márta életművét tanulmányozva, az a gyakori jelenség szökik szemünkbe, hogy számos jeles pedagógiai műhely az adott kor kényszereivel, kivált a hivatalos iskolakultúrával szembeszegülve működött, s hozta létre eredményeit.

Magyarországon már az 1970-es évek végén komoly reformhullám indult a közoktatásban, ami lényegében mindmáig tart. A reformok újra és újra kifulladtak, elakadtak, majd újabb reformok következtek, alig tanulva az előző reformok kudarcából, nem követve az előző reformok irányait. Reformválság keletkezett, már a reform kifejezés is kompromittálódott, miközben megoldandó problémák halmozódtak egymásra. Ezek adják a további hazai sajátosságokat. A hat és nyolc évfolyamos középiskola újjáélesztésével „királyi út” nyílt az iskolát tudatosan használó családok gyerekei számára, viszont a korai szelekció már az elemi oktatás szintjén is rombolja a társadalmi kohéziót, s az egyenlőtlenségek újratermelésének rendeli alá az iskolát. Az alapozó képzés rögtön verseny is, vesztesek tömegével, akik funkcionális írástudatlanokként kerülnek ki az iskolából, gyakran korai, végzettség nélküli iskolaelhagyókként. Közöttük sokan egyszersmind romák is. A tankötelezettségi korhatár 18 évről 16-ra való csökkentése tüneti kezelés volt, és inkább súlyosbította a problémát. E téren példaértékűnek számít a hároméves kortól kötelező óvodáztatás bevezetése, amely a sikeres iskolai pályafutásra való felkészítést hivatott garantálni, csakhogy a megfelelő számú óvónőt éppen a leghátrányosabb helyzetű térségekben a legnehezebb biztosítani.

Az iskolák intézményi →autonómiája kulcskérdés. Az iskola és a pedagógia hagyományos →tekintélye végleg eltűnőben, csak vele az autonómia is veszni látszik, holott éppen erősödnie kellene. A pedagógus és a pedagógusközösségek elengedhetetlen szakmai önállósága, szuverenitása a közoktatás alsóbb szintjein sosem volt rendben; a pártállam időszakában minden szinten súlyosan sérült, a rendszerváltozás után a helyreállítása és a korszak kívánta új konstrukciójának kialakítása elakadt. A pártállami tanfelügyeleti rendszer eltörlése és a szabad iskolaválasztás

1985-ben a szabadság levegőjét hozta az iskolákba, a rendszerváltás után azonban, a szélsőséges decentralizációval, az állami iskolák többségének önkormányzatokhoz rendelésével az iskolarendszer belső egyenlőtlenségei tovább súlyosbodtak, akadozott a szakmai modernizáció.

Iskolarendszerünk sokszínű lett az elmúlt két és fél évtizedben. Viszonylag jó helyzetben vannak az elitiskolák, stabilak az egyházi iskolák, noha annak számos hátulütője van, hogy egyre több az anyagi okokból az egyházak védőszárnyai alá menekülő intézmény. Az alapítványi és magániskolák világa nem egynemű, vannak exkluzív intézmények és utolsó esélyt adó iskolák is, az utóbbiak erősen kiszolgáltatva a szolidaritási hajlandóság alacsony szintjének, mind közösségi, mind egyéni vonatkozásban. A pedagógiai alternatívák (Kincskereső, Montessori, Waldorf, Rogers, Zöld Kakas, AKG) többnyire elszigetelten, olykor a fennmaradásért harcolnak, ahelyett, hogy természetes kísérleti helyei volnának az egész hazai iskolakultúrának. S végül az állami oktatás középső régiója, a harmadik kör küszködő iskolák százaival, ahol a szakmai stabilitás megőrzése emészti fel az energiák javát, a fluktuáció súlyosbítja a pedagógushiányt, és persze a pedagógusok sokszorosan túlterheltek, miközben hiányzik a segítő szakember vagy a támogató helyi társadalom. A külső és belső perifériákon egyaránt súlyos gond a népességfogyás és a roma népességrobbanás, mert az integráció, noha eleve döcögve ment, sok helyütt már nem is alternatíva. A szakképzésnek egyszerre kellene az alapoktatás károsultjait megmentenie és kiszolgálni a modern gazdaság szakemberigényeit, egyikre sem képes igazán, új és új átrendeződések fedik el a válságot. A 2012-es szakképzési törvény a rendszer átfogó, koncepcionális átalakítását kezdeményezte, komoly finanszírozással, de a 2015-ös törvénymódosítás, amellyel a szakképzés a Nemzetgazdasági Minisztérium felügyelete alá került, majd a 2016-os törvénymódosítás jelzi, hogy mind a rendszer konszolidálása, mind a rendszer dinamizálása, mert összetorlódtak a feladatok, még várat magára.

A felmérések szerint az átlagos iskolai teljesítmények stagnálnak vagy romlanak, ráadásul ez az átlag egyre súlyosbodó egyenlőtlenségeket takar. A pedagógus-utánpótlásban komoly gondok vannak. A tanárszakot választók Klebelsberg-ösztöndíja ezen enyhíthet, de a tanári pálya társadalmi presztízsvesztése továbbra is negatívan hat a fiatalok pályaválasztására. A korszerű tudástechnológia iskolai közvetítése is jóval lassabb, mint ennek a technológiának a fejlődése.

Az új köznevelési törvénnyel 2011-ben indult el a minden korábbinál radikálisabb, központosító reformhullám: az önkormányzati iskolákat, szakmai, igazgatási, gazdálkodási vonatkozásban egyaránt a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ (KLIK) alá rendelték. Új tantervet készítettek, államosították a tankönyvellátást, pedagógus-életpályamodellt vezettek be, emelték a béreket. Mindez valamelyest stabilizálta a beláthatatlan idő óta alulfinanszírozott rendszert, viszont a bérek még mindig elmaradnak a diplomás átlagbérektől, ami különösen a hátrányos helyzetű településeken tartósítja a tanerőhiányt, ráadásul a bérezés az életpályamodell szerint differenciál, a napi terhek szerint nem. 2015-ben új szakfelügyeleti rendszer indult a szakmai munka megerősítésének igényével. Az átalakítás problémáit azonban jelezték a 2016-os év pedagógus-szülői-diák tiltakozási mozgalmai. Az átalakítás tehát újabb változásokat tett szükségessé: a decentralizálás jegyében a KLIK helyett létrejött a Klebelsberg Központ 58 új tankerületi központtal. Nincs megállás, reformvágta zajlik évtizedek óta, jogosan, hiszen az alapproblémák valahogy mindig megoldatlanok maradnak, miközben az alapvető problémák megoldása csak lassú, hosszú, tartós belső megújulással sikerülhet.

A roma gyerekek iskolai útjai továbbra is viszontagságosak a sok-sok terv és program ellenére is. Törvény rendelkezett az egész napos iskola, illetve a 16 óráig való iskolai foglalkoztatás bevezetéséről az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében, aztán többségében maradt a problémák sokaságával terhelt napközi.

A magyar oktatás Kárpát-medencei gondjai is aggasztóak. A Z generáció (a 2010 után születettek) antropológiai jegyei (a gyermekkori tér radikális tágulása és sajátos összeszűkülése, az érzékelés új minősége, a tanulási idő kitolódása a teljes élethosszig, a digitális technológiai forradalom hatása a humán kultúrára) feszegetik az intézményi kereteket és az intézményes tanulás tartalmait. Alighanem egy ismeretlen iskolai világ küszöbén vagyunk, olyan korszakba lépünk át, amely átrendezi az egyén társadalmi kontextusát, a személyiség konstitúcióját, a kultúra értékrendszerét és struktúráját s az életformákat is. Ezekre is válaszolnia kell az iskolának. Az iskolai humán közösségi örökség védelme csak jelentős

változásokkal remélhető. Az iskola egy XXI. századi uniós ország számára már nem pusztán nemzeti, kormányzati, ágazati kérdés, hanem európai közös ügy is. Egyúttal az új évezred humánökonómiájának kérdése is. Le vagyunk maradva a válaszokkal.

Hajdan peregrinusok százai járták Európa egyetemeit, s hozták haza friss tudásukat. Ma a legtöbb egyetemistának – az uniós tagságunk révén – lehetősége van nyugati egyetemeken tanulni, s akik közülük jól hasznosítható képesítést szereznek, amint itthon befejezik tanulmányaikat, gyakran odakinn keresnek jobb megélhetést. Oktatáskutatók, neveléstudósok, szakértők, pedagógusközösségek adják össze tudásuk legjavát, tanodák, tehetséggondozó programok, iskolakutatások, innovációk sokasága, az együttnevelés kísérletei keresik a megoldásokat, dolgozzák ki a segítés változatait, hogy ezer év magyar iskolájának ethosza örökségeként az egyént és a közösséget egyaránt szolgálja, és egy korszerű oktatás jó alap lehessen társadalmunk jólétének megteremtéséhez. Mindazonáltal a rendszerváltás sietségében a magyar közoktatás igazi számvetésének és egyfajta társadalmi közoktatási szerződésnek, össztársadalmi konszenzusteremtésnek az elmaradását a sűrűn változó oktatáspolitikák nem pótolhatják.

Balázs László: „A Z generáció fejlesztésének lehetőségei – alternatív módszerek a közoktatásban”, *Anyanyelv-pedagógia*, 2015, 4 (anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=594).
Báthory Zoltán: *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972–2000* (2001).
Fazekas Károly, Köllő János és Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért* (2008).
Lukács Péter és Várhegyi György (szerk.): *Csak reformot ne… Szakértők az iskola megújításáról* (1989).
Mészáros István: *Magyar iskola 996–1996: előadások, cikkek, beszédek* (1997); uő, Németh András és Pukánszky Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* (2001).
Oktatás (www.oktatas.hu/cimke_lista?keyword=PISA).
Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet: *Jelentés a magyar közoktatásról* (háromévente: 1997; 2000; 2003; 2006; 2010).

TG

magyar legitimizmus Habsburg-párti mozgalom a két világháború között. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as felbomlása után a ~ képviselői ragaszkodtak hozzá, hogy IV. Károly továbbra is magyar király maradjon, hiszen trónjogát a birodalom megszűnése nem tette semmissé, ahogyan a magyar kormányfő ellenjegyzése és a törvényhozás beleegyezése nélkül kiadott eckartsaui nyilatkozata sem, amelyben az államügyek viteléről mondott le. Az 1918–1919-es forradalmak trónfosztó és republikánus döntéseit, illetve az ellenforradalom kormányzói jogkörét sem fogadták el, 1921-ben támogatták IV. Károly két restaurációs kísérletét. 1922-es halála után fiát, Habsburg Ottót tekintették trónörökösnek, hiszen a törvényes uralkodó elhunyta után zavartalannak vették a dinasztia jogát. Ezek után a ~ egyfelől a Horthy-rendszer konzervatív ellenzékeként funkcionált (az 1920-as évek elején a kormánypárt utáni második legnagyobb frakcióval), másfelől a magyar →konzervativizmus autentikus áramlataként az alkotmányosságért, a szociális igazságosságért állt ki, egyszerre volt náciellenes és antikommunista. Az 1930-as évekre a ~ politikai képviselete a Képviselőház több pártjában (Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, Nemzeti Legitimista Néppárt, Polgári Szabadságpárt) és a Felsőházban valósult meg, széles körű társadalmi hálózatot tartott fenn, neves személyiségek (Apor Vilmos, Fenyő Miksa, Gratz Gusztáv, →Mindszenty József) rokonszenveztek vele. A Horthy-korszakban vezetői ifj. Andrássy Gyula, →Apponyi Albert, Károlyi József és →Sigray Antal voltak. Az Anschluss (1938) előtti években osztrák és magyar királypártiak között felmerült a két ország ismételt, Habsburg-korona alatti egyesítése, amely a dualista rendszernél nagyobb nemzeti függetlenséget adott volna Magyarországnak. A legitimisták mindvégig ellenezték a zsidótörvényeket és a náci Németországgal kötött szövetséget, éppen ezért a Magyarországot megszálló németek a ~ vezető politikusait elfogták, és Mauthausenbe hurcolták. „Legitimisták alatt azokat értik, akik az ősi alkotmányos királysághoz rendíthetetlenül hűek” – írta Kertész János *Az igazi legitimizmus* (1930) című röpiratában. Az ország szovjet megszállása és a köztársaság 1946-os bevezetése véget vetett a ~nak, korábbi képviselői emigráltak vagy börtönbe kerültek.

Békés Márton: „A legitimisták és a legitimizmus”, Romsics Ignác (szerk.): *Magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (2009).

Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között* (1998).

BM

magyar liberalizmus →**liberalizmus**

magyar nacionalizmus (nemzeti eszme) A magyar →nemzetet középpontba állító kulturális és politikai →ideológia, illetve mozgalom. Bár fénykora a XIX. század és a XX. század első fele volt, hatása a mai Magyarországon jóval nagyobb, mint a nyugat-európai államokban tapasztalható →nacionalizmusé.

A ~ kezdeti célja a modern magyar nemzet kialakítása és megerősítése volt, hogy az a többi (nyugat-európai) sikeres nemzettel versenyképes lehessen. A XVIII. század végétől induló „nemzeti ébredés" modern használatra alkalmassá tette a magyar nyelvet (nyelvújítás, →magyar nyelv); a magyar kulturális örökséget megőrző és gyarapító intézményeket (nemzeti múzeum és könyvtár, nemzeti színház stb.), továbbá a magyar nemzeti érzést és összetartozást kifejező alkotásokat (például Kölcsey →*Himnusz*a és Vörösmarty *Szózat*a) hozott létre, amelyek a mai napig meghatározóak.

Mivel a kulturális és politikai elit zöme ugyanabba a nemesi társadalomba tartozott, szinte a politika egésze nacionalistává vált. →Széchenyi elsősorban a „belső magyarosodásra", nem pedig a nemzetiségek megmagyarosítására helyezte volna a hangsúlyt, ugyanakkor a modern magyar →nemzetállam kereteinek kialakítása (főleg a magyar államnyelv bevezetése) óhatatlanul ütközéshez vezetett a magyarral párhuzamosan jelentkező nemzetiségi nacionalizmusokkal. A liberális jogkiterjesztés lelkesítő hatása és a nemesség önkéntes megmagyarosodásának példája nyomán a kor vezetői (például →Kossuth) megvalósíthatónak látták a szabadelvű magyar nemzetállamot, de az ezt védelmező 1848–1849-es szabadságharc végül vereséget szenvedett. Ennek ellenére máig a magyar nemzeti büszkeség és történelmi összetartozás-érzés legfontosabb forrása.

Az 1849 utáni évtizedekben a ~ kétfrontos harcot vívott. Egyfelől védekezett a Habsburg-dinasztia centralizáló és abszolutisztikus törekvései ellen, másfelől küzdött az ország egységét és magyar jellegét veszélyeztető nemzetiségi nacionalizmusokkal. Az 1867-es kiegyezés és az 1868-as nemzetiségi törvény is csak mérsékelni tudta a konfliktusokat: továbbélt a Habsburg-ellenes függetlenségi nacionalizmus, mint ahogy változó intenzitással folyt a magyarellenesnek vélt nemzetiségek visszaszorítása is. Bár a korszak ~a sem területi hódításra, sem (a politikai nemzet elvi alapján állva) teljes etnikai homogenizációra nem törekedett, a magyar szupremácia (a magyarság kulturális és egyéb területeken meglévő fölényére alapított rendszer) érthetően sértette a nemzetiségi eliteket. A politikai hatalom birtokában a ~ tovább gazdagította a nemzeti kultúrát s annak intézményeit. A korszak látványos fejlődése, az asszimiláció sikerei optimizmussal töltötték el a magyar vezetők többségét, és felkészületlenül érte őket az első világháború végén bekövetkező összeomlás. 1918–1919-ben a minimális nemzeti célok megvalósítása (az ország területi egységének, majd csak a magyar etnikum által lakott területeknek a védelme) sem sikerült, s a ~ történetileg kialakult tradicionális államkerete szétesett.

A Horthy-korszak erőteljes nacionalista kurzusa részben a →trianoni sokkra adott válaszként (→revizionizmus), részben az országot felforgató internacionalista →proletárdiktatúra ellenhatásaként is értelmezhető. A trianoni trauma mindazonáltal kevéssé eredményezte a Kárpát-medencei együttélés mindenki által elfogadható formáinak kialakítását, sőt inkább az etnikai nacionalizmus előtérbe kerülésével és radikalizálódásával a még meglévő etnikai kisebbségek (nálunk a zsidók, svábok) ellen fordult. Míg a XIX. századi magyar nemzetfelfogás még alapvetően befogadó volt, és éppen a magyarrá válás elmaradása miatt vált egyre türelmetlenebbé, addig az első világháború után kirekesztő és etnikai homogenitásra, olykor „faji" tisztaságra törekvő mozgalmak váltak uralkodóvá, ami ugyanúgy hozzájárult a →holokauszthoz és a németség 1945 utáni kitelepítéséhez, mint a nagyhatalmi kényszerek (→antiszemitizmus, magyar vészkorszak, magyarországi németek). Mindamellett a két világháború között jelentkezett a magyarságot saját kulturális alkotásaira büszke közösségként értelmező, ma is példaértékű patrióta eszmeiség is (például Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz* [1942, 1964, 1988]).

Az 1945 utáni kommunista hatalomátvételt követően a ~t a kommunisták ellenséges ideológiának deklarálták, ugyanakkor a magyar történelmi múlt sajátos átértelmezésével és kisajátításával a kommunista hatalom az 1950-es években próbált nemzeti húrokon is játszani. Az →1956-os forradalom után a Kádár-rendszer az oktatást, a propagandát és a tilalmak egész rendszerét vetette be

a ~ ellen, miközben a szocialista tömb országainak többségében nemzeti kommunista propaganda érvényesült. A diktatúra bukása ezért nemcsak a szabadságeszme felvirágzását, hanem a nemzeti eszme ismételt előtérbe kerülését is magával hozta.

Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus* (1995).
Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (2007).
Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme* (1939, 1990); uő: *A magyar nacionalizmus* (1941, 1997).

BI

magyar nemzet Régóta használatos fogalom, jelentése az évszázadok folyamán sokat változott. A késő középkortól kezdve kialakuló *natio Hungarica* (l. 'magyar →nemzet') – összefüggésben a →Szent Korona-eszmével – még a királytól kapott kiváltságokkal rendelkező személyek és közösségek csoportját jelentette. Ez a rendi vagy nemesi nemzet alapvetően jogi kategória volt, amelybe anyanyelvtől vagy vagyoni helyzettől függetlenül minden magyarországi kiváltságos beletartozott, ami kialakíthatott egyfajta etnikai és nyelvi-kulturális jellegzetességek és kötöttségek nélküli hazafiságot, →*hungarus*-tudatot. Utóbb az →Erdélyi Fejedelemségben területi és történeti alapon három „rendi nemzet", azaz rend szövetsége alakult ki: a vármegyék magyar nemessége, a székely és a szász székek vezetői együttesen feleltek meg a szűkebb Magyarország rendi nemzetének (→erdélyi alkotmány).

II. József támadásai a rendi hagyományok ellen, illetve a →felvilágosodás és a →francia forradalom hatásai a rendi nemzet átalakításához vezettek. A műveltebb rétegek fogékonyabbá váltak az anyanyelvhasználat, a magyar történelmi hagyományok, a nemzeti kultúra iránt, s ezeket a szempontokat kezdték számon kérni a rendi nemzet tagjain. Másfelől érezve a rendi politika Béccsel szembeni gyengeségét, a magyar liberális nacionalisták erős →nemzetet akartak formálni a rendi nemzet kiterjesztésével, „a népnek az alkotmány sáncai közé emelésével". Az elsősorban a francia mintát követő új ~ egyenjogú tagja lehetett minden országlakos, s a kor magyar vezetői természetesnek vették, hogy ez az új, tágabb politikai közösség a különben ekkoriban átalakuló magyar nyelvet és ~i kultúrát tekinti majd irányadónak. Ezt azonban az ország akkori lakosságának nagyobbik részét kitevő nemzetiségek vezetői elfogadhatatlannak tartották. Ők a német romantika hatására a közös nyelven és történelmi örökségen vagy a közös vallásfelekezeten alapuló etnikai, nyelvi-kulturális közösségként tekintettek magukra, s a ~et is csak ilyen, velük egyenrangú (alapvetően etnikai) fogalomként fogadták el.

A különböző elképzelések és az egymással ellentétes politikai érdekek →1848–1849-ben etnikai polgárháborúhoz vezettek, amelynek nyomán a magyar elit ugyan mérsékelte nemzeti programját, de az alapelvekhez ragaszkodott. Az 1868-as nemzetiségi törvény is a politikailag egységes államnemzet elvi alapjáról kínált – az akkori Európában szinte páratlanul széles – anyanyelvhasználati jogokat. A nemzetiségek vezetői azonban az ilyen alapelveken berendezkedő magyar államot nem fogadták el, s így a dualista korszakban nélkülük és sokszor ellenükben folytatódott a magyar nemzetállam-építés. A gyakorlatban a nemzetiségi törvényt sem hajtották végre, sőt a gyakran a haza elárulásával gyanúsított nemzetiségeket ennél jóval több sérelem is érte, amit utódaik a mai napig felemlegetnek – mindazonáltal a korszak magyarosítása európai összevetésben nem tekinthető szélsőségesnek. Mivel azonban a felek között később sem jött létre kiegyezés, ez a magyarok fokozódó fölényét hozó dualista korszak végén megbosszulta magát. A világháborús vereséget és a győztes nagyhatalmaknak a Monarchia feldarabolásáról hozott döntését kihasználva, a nemzetiségi vezetők a számukra mostoha hazának bizonyuló Magyarországtól való elszakadás mellett döntöttek.

Az etnikailag jóval homogénebb, ugyanakkor a határokon túlra került több milliós magyar kisebbség problémájával szembenéző ország számára a trianoni sokk a ~ újraértelmezését kényszerítette ki. A Szent István-i eszme (Teleki Pál szavaival: „a [Kárpát-medencei] népek megértésének, a népek helyes és józan vezetésének állameszméje") alapjain maradó konzervatív, a paraszti világ vélt interetnikus szolidaritásában bízó népi és az addigi merev internacionalizmusát maga mögött hagyó szocialista, szociáldemokrata gondolkodás számára egyaránt az okozta a problémát, hogy miképpen lehet egyszerre egységbe fogni a határokon belül élő valamennyi állampolgárt, az itt élő nem magyarokkal együtt, és a nemzet részének tekinteni a trianoni döntéssel az államkereteken kívül rekedt magyar identitású

milliókat. Az addigi államnemzeti felfogás a határon túli magyar közösségekről való lemondást jelentette volna, ezért a ~hez tartozás legfontosabb ismérvévé mindinkább a nyelvi, kulturális és történelmi összetartozás vált.

1945 után a szovjet érdekszférában a határainkon kívüli magyarokról politikai okokból sokáig beszélni sem lehetett, de a diktatúra nem pártolhatta a szabad állampolgárok jogegyenlőségén alapuló nemzetfelfogást sem.

A kommunista rendszerek meggyengülésével és összeomlásával érthetően megélénkültek a térségben a nemzeti kérdésről szóló viták, miközben a nyugat-európai fejlődés során a XXI. századra olyan nemzetértelmezés vált uralkodóvá, amely a kulturális és történelmi kapcsok helyett inkább az állami kereteket és a jogi megközelítést helyezi előtérbe.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (2007, 2012).
Ignotus Pál et al.: *Mi a magyar most?* (1937, 1990).
Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* (2005).
Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás* (1998).
Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* (1939, 1992).

BI

magyar nyelv Az emberi nyelv több ezer válfajának egyike. Nyelvtani kapcsolatait tekintve az uráli-finnugor nyelvcsoporthoz tartozik. Területi, érintkezési szempontból nyelvi alkatát altáji (főleg ótörök), indoeurópai (latin, szláv, germán) és újabban globális (főleg angol) hatások alakították.

A struktúráját tekintve ragozó (agglutináló), ebből fakad a mondatbeli viszonyokat összefoglaló (szintetikus) jellege. Jellemzi a hangutánzó szavak nagy száma, a hangrendi illeszkedés, a szó eleji hangsúlyozás, a két fő (határozott és általános) és a két hiányos (ikes, -lak/-lek) igeragozás, a főleg indoeurópai hatásra kialakult és folyamatosan bővülő igekötőrendszere és a gazdag névszói esetrendszere.

2500 éve rokonaitól elválva fejlődik, Európa legrégebbi nyelvei közé számít. Írásbelisége a X. századtól, irodalma a XII. századtól folyamatos. Bár a Kárpát-medencében a honfoglalás óta általánosan elterjedt, hivatalos nyelvvé csak 1844-ben vált. Ennek előfeltétele volt a folyamatos nyelvgazdagítás, a XVI. századtól elinduló köznyelvi fejlődés, majd pedig a nemzethaláltól való félelem miatt létrejött, 1772-től számítható tudatos nyelvújítás. A nyelvújítás eredményeként megszületett a modern ~. Ennek sikere vezetett ahhoz, hogy →Magyarországon szinte kultikus tevékenységgé vált a nyelvművelés, nyelvvédelem. A magyar →nemzetfogalom egyik legfontosabb ismérve is a nyelv.

A ~ →tudományos feldolgozottsága (nyelvtanok, szótárak) kiemelkedő, szókincse (részben a tudatos nyelvújítás és nyelvművelés miatt) gazdag, a világ azon nyelvei közé tartozik, amelyen bármilyen szakterület anyanyelvi szinten művelhető.

A ~ Magyarország hivatalos és kb. 10 millió lakosa által csaknem 100%-ban beszélt nyelve. Anyanyelvként, jórészt tömbben, a XX. század elejétől szórványosodva a Kárpát-medencében (Magyarországot is beleértve) kb. 13 millióan; a világon szétszóródott magyarságot (diaszpórákat) és a magyart idegen nyelvként tanulókat is számítva kb. 14–15 milliónyian beszélik. A világ mintegy 70 egyetemén oktatják a ~et, irodalmat, kultúrát (a hungarológiát). A beszélők számát tekintve a magyar a világ összes nyelvéből kb. a 40. helyen áll.

Balázs Géza: *„A magyar nyelv elé mozdításáról…". Vitairat a nyelvművelésért* (2005).
Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv* (2006).
Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelv, érték, közösség* (2004).

BG

magyar országgyűlés A parlament intézményének komoly hagyományai vannak a magyar történelemben. Már a patrimoniális →monarchia időszakában is léteztek különböző preparlamentáris formák, amelyek a résztvevők, kiváltságos egyházi és világi személyek közreműködésével hoztak fontos →döntéseket, határozatokat (egyházi zsinatok, székesfehérvári törvénylátó napok, serviensek congregatiói, királyi tanácsok). A XIII. század végén, III. András uralkodása idején pedig már az előbbi formák összeolvadásából alakult *parlamentum publicum*ok üléseztek, amelyeken egyaránt képviseltették magukat a prelátusok, a bárók és a nemesek, így a rendi parlament csíráinak tekinthetők. A rendi országgyűlések viszonylagos rendszerességgel a XV. században, a Hunyadiak és a Jagellók korában honosodtak meg Magyarországon, a mohácsi vész után pedig – végleges formájukban 1608-tól – kialakultak a folyamatos működésüket biztosító, állandó mechanizmusai.

Ez a kétkamarás, a rendeket – súlyuknak megfelelően – képviselő országgyűlés egészen 1848-ig állandó tényezője maradt a magyar →politikának – ha a törvényes háromévenkénti ülésezést nem is mindig tartották be. A ~ mindvégig fő ellensúlyát képezte a Habsburg-abszolutizmus változó hevességű központosító törekvéseinek, és a nemzeti ellenállás – a megye és a nádor mellett vagy inkább előtt – legfontosabb intézményévé vált. Paradox módon a rendi országgyűlés – önnön szűkebb érdekein felülemelkedve – fogadta el az 1848. évi rendszerváltoztató áprilisi törvények között azokat a rendelkezéseket is (a IV. és V. törvénycikket), amelyek korszakos fordulatot hoztak a →magyar parlamentarizmus történetében. Az addigi, rendenként ülésező, az ország lakosságának több mint 95%-át származásánál fogva kirekesztő régi országgyűlés helyett ugyanis bevezette a modern népképviseleti rendszert, és a hatalmi struktúrán belül növelte a parlament befolyását.

A ~ a dualizmus korszakában folyamatosan ülésező, megkerülhetetlen politikai szereplővé, az Ausztriával vívott állandó politikai-közjogi iszapbirkózás fő színterévé és a Béccsel szembeni önállóság első számú biztosítékává vált. A meghatározó politikai erők gyakran terméketlen közjogi vitái, az egyre inkább elharapódzó ellenzéki obstrukció a XX. század elejére többször megbénította a működését, 1904-ben és 1912-ben pedig véres verekedésekbe, a ~ intézményét lejárató botrányokba torkollott. Az utóbbi esetben →Tisza István házelnök ellen merényletet is megkíséreltek az ülésteremben – a golyónyom máig látszik az elnöki pulpituson.

A dualizmus kori Magyarországon mind jogszabályi szinten (1848-as és 1867-es törvények), mind a jogdogmatikai, a politikai és a szélesebb közgondolkodásban egyértelműen tükröződött a parlament meghatározó szerepe. Az általánosan érvényes felfogás szerint a ~ hatásköre mindenre kiterjed, korlátozása csak olyan téren történhet, ahol „az államnak egyszerre kell határozni és cselekedni" (például külügyek, rendkívüli és szükségállapot). A ~ – az uralkodóval megosztva – birtokolja a főhatalmat, egyéb hatalmi ágak és tényezők nem részesednek a →szuverenitásból.

A ~ hatáskörére vonatkozó alapvető jogszabályi keretek a jogfolytonosságot hangsúlyozó Horthy-korszakban is változatlanok maradtak. Az 1920-as években tényleges befolyását, szerepét illetően a politikai rendszer működésének gyakorlatában sem fedezhetők föl lényeges változások. Az 1930-as években azonban több irányból is erőteljes korlátozó hatások érték, amelyek – a kísérletek egy részének sikertelensége ellenére is – a korszak végére a ~ szerepét lényegesen csökkentették.

A második világháború utáni koalíciós korszak parlamentjének szuverenitását mindvégig korlátozták a különböző külső és belső tényezők (a szovjet hadsereg, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság [SZEB], a pártközi értekezletek, a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága), a kommunista diktatúra időszakában pedig – hiába nevezte az →alkotmány a legfőbb államhatalmi szervnek, a népszuverenitás megtestesítőjének – szerepe merőben formálissá vált, egyetlen funkcióját sem töltötte be.

A rendszerváltozás a parlamentarizmus kiteljesedését hozta Magyarországon. Ez azonban nem járt együtt magának a parlamentnek a korlátlan „uralkodásával". Itt is tanúi lehetünk annak az általános nyugati tendenciának, amelynek során a parlament éppen legklasszikusabb tevékenységi körében, a törvényalkotásban szorul egyre inkább háttérbe, és adja át a teret a politikai rendszer egyéb szereplőinek (mindenekelőtt a kormánynak).

Az országgyűlés azonban ma is a magyar politikai rendszer meghatározó intézménye. Változatlanul döntő szerepe van a törvények végső elfogadásában, a kormányzati hatalom ellenőrzésében, az ellenzéki alternatívák megjelenítésében, illetve a vezető politikusok szocializációjában-rekrutációjában.

Mezey Barna és Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* (2003).
Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament* (2002).

PS

magyarországi kommunista pártok A marxista eszméket alkalmazva →Lenin hozta létre azt az új típusú centralizált, →kommunista pártot, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártot, amely 1917-ben magához ragadta a hatalmat Oroszországban, s amelynek bűvkörébe került több marxista, baloldali, radikális magyar értelmiségi hadifogoly. A hazatérő Kun Béla vezetésével 1918 novemberében megalapították a *Kommunisták Magyarországi Pártjá*t. Ez aztán bolsevik példaképéhez hasonlóan puccsszerűen egyesült a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal, létrehozta a *Magyarországi Szocialista Párt*ot, és 1919.

március 21-én kikiáltotta a →Tanácsköztársaságot. Bukásuk után a kommunisták többsége Ausztriába, Németországba, majd a →Szovjetunióba menekült, ahol nagyrészt a →sztálini terror áldozatai lettek. A kommün alatti terroruralmuk kiváltotta a fehérterrort, a kommunista szervezkedés tiltását (1921), de árnyékot vetett a szociáldemokratákra is. 1925-ben néhány itthoni kommunista megalapította a legális *Magyarországi Szocialista Munkáspárt*ot, továbbra is a proletárdiktatúrát tűzve ki célul, de a letartóztatások miatt nem működhettek. 1943-ban *Békepárt* néven hoztak létre ismét legális szervezetet, és a német megszállás után bekapcsolódtak az ellenzéki pártok ellenállási mozgalmába, a Magyar Frontba. 1944 végén a szovjet csapatok által megszállt területeken megalapították a *Magyar Kommunista Párt*ot, amelyet 1945 januárjától a Moszkvából hazatérő Rákosi Mátyás vezetett, és amely a megszálló szovjet katonai hatóságok (a Szövetséges Ellenőrző Bizottság) révén tett szert aránytalanul nagy politikai befolyásra. Így a koalíciós kormányzás időszakában meg tudták szerezni a stratégiai pozíciókat, tömegbázist pedig jelentős részben a kisnyilasok átvételével szereztek, akiknek forradalmi-(nemzeti)szocialista gondolkodását egyáltalán nem tartották maguktól távolinak – az 1945 után is jelentkező →antiszemitizmust egészséges osztályharcos megnyilvánulásnak állították be. 1948 nyarán ismét egyesülésre kényszerítették a *Szociáldemokrata Párt*ot, s így alakították meg a proletárdiktatúra hatalmi szervezetét, a *Magyar Dolgozók Pártjá*t. →1956 forradalma alatt a milliós párt napokon belül megszűnt létezni. Kádár János vezetésével alakult újjá október 31-én mint *Magyar Szocialista Munkáspárt*, nevében mintegy elhatárolódva a kommunista hagyománytól, de minden másban megőrizve azt. A →Kádár-korszak évtizedei alatt állampártként jelentős társadalmi beágyazottságot ért el. A →rendszerváltozáskor, 1989 októberében a kongresszusán alakult meg a *Magyar Szocialista Párt*, örökölve az állampárt vagyonát, sajtóhatalmát és tagságának túlnyomó részét. Hatalmi eszközeit, nyugati kapcsolatait is kiaknázva megakadályozta az újjáalakult szociáldemokrata párt kibontakozását, magát tekintve a szociáldemokrata örökség letéteményesének. Az MSZP-be át nem lépők 1989. december közepén folytatták a kongresszust, megtartották az MSZMP nevet és a régi ideológiát; befolyásuk elenyésző.

Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története* (2016).
Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal* (2013).

BGy

magyarországi németek A történelmi Magyarország harmadik legnagyobb és legbefolyásosabb, tagolt etnikai csoportja. Német anyanyelvűnek vallotta magát 1910-ben a 18,26 milliós összlakosságból 1,94 millió (10,4%), 1930-ban a 8,6 millióból 478 ezer (5,5%), 1970-ben a 10,7 millióból 11 ezer (0,1%) és a 2011-es 9,9 millióból 131 ezer (1,6%) fő.

Betelepülésük a középkorban kezdődött. A szászok a XI–XIII. század folyamán több hullámban érkeztek. Erdélyben Brassó, Nagyszeben és Beszterce központtal, illetve a Szepességben alakíthattak kiváltságos közösségeket. Az Andreanum (*goldener Freibrief* 'arany szabadságlevél', 1224) teljes körű autonómiát és elkülönülést biztosított számukra, ami 1486-tól az egész erdélyi Universitas Saxonumra ('szászok teljessége') kiterjedt. A szabad királyi városaink polgársága egy ideig többségében német volt. Polgári-városi kultúránkat túlnyomóan a ~ bontakoztatták ki. A reformáció idején a lutheri irányzathoz csatlakoztak, megerősítve a helyi és a német nemzetinyelvi kultúrához való kötődésüket.

Az →Erdélyi Fejedelemség a három rendi nemzet, a magyar, a szász és a székely unióján alapult. A török hódoltság után a szászok kiváltságaik biztosítását Bécstől várták, de hiába szálltak szembe mind a Rákóczi-szabadságharccal, mind az 1848–1849-es szabadságharccal, a császári abszolutizmus őket sem kímélte. A magyar nyelv államnyelvvé tételét (1844) és a kiváltságaikat végleg felszámoló egységes polgári közigazgatást (1876) sérelmezték, habár kulturális önszerveződésüket megőrizhették. Az autonómia ígéretében bízva és önvédelemből 1919-ben képviselőik Erdély Romániához való feltétel nélküli csatlakozását támogatták. Trianon után a román kormány elősegítette az elmagyarosodott németek disszimilációját, és a szászok egyre inkább a Német Birodalom támogatásában bíztak. A háború után az erőszakos asszimiláció hatására a több százezres szász nemzetiség az 1980-as évek végére szinte eltűnt, többségük az értük fejkvótát fizető Németországba menekült. 800 éves kultúrájuk veszett oda.

Külön fejezetét képezik a ~ történetének a török hódoltság miatt elnéptelenedett (főként délvidé-

ki, bácskai, bánsági, temesközi, illetve dunántúli és Buda környéki) területekre telepített délnémet katolikusok, jórészt a svábok. E szórványban élő földművesek egyfajta magyar állampatrióta azonosságtudatot alakítottak ki. 1848-ban a →*hungarus*tudatukat teljes →asszimilációra váltó német polgársággal együtt a svábok is kivették a részüket a magyar szabadságharcból. Az 1880-as évektől az egységes Németországból a →*völkisch*-gondolat jegyében kezdték ébresztgetni a német öntudatot, előbb a szászokét, majd az első világháború után a svábokét.

Trianon után a ~ együtt éreztek a magyar revízió gondolatával. A svábság kettős, *Deutsch–Ungar* tudata azonban a magyar kormányoknak sok, Berlinnek pedig kevés volt. Így a Gratz Gusztáv és Bleyer Jakab fémjelezte Magyarországi Német Népművelődési Egyesület csapdahelyzetbe került. Ráadásul a magyar parasztság keserű sorsa iránt érzékeny népi mozgalom és a németellenes magyar fajvédelem egyre türelmetlenebbül tekintett a gazdaságilag erősebb hazai németségre. A feszült helyzetnek a nemzetiszocialista Németország lett a haszonélvezője.

A magyar revíziós sikerekben való német közreműködés ellentételezéseképpen a magyar kormány hozzájárult a nemzetiszocialista szellemiségű *Volksbund*nak, a teljes kulturális-szervezeti elkülönülést és a német felsőbbrendűséget hirdető mozgalomnak mint a ~ egyedüli törvényes szervezetének létrejöttéhez (propagandája a ~nek hozzávetőleg a felére hatott). Ennek ellenére – példátlanul az utód- és csatlósállamok között – a ~ köreiben 1942-től kibontakozott a („földalatti", de a kormány támogatta) Hűségmozgalom, jeléül a magyar államhoz fűződő történelmi lojalitásuknak. A Volksbund közreműködött Magyarország német megszállásában.

1945 nyarán az ideiglenes kormány kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól 200 ezer német (a ~ 40%-a) kitelepítését az egyéni bűnösség elve (vagyis Volksbund-, illetve önkéntes SS-tagság) alapján. Az 1945. augusztusi potsdami konferencia elismerte a kollektív bűnösség elvét és a kitelepítés alkalmazhatóságát. Az időközben megválasztott magyar kormány decemberben két ellenszavazattal úgy határozott, hogy a ~ egészét megfosztja állampolgári jogaiktól és kitelepíti. Eddig nem merült fel bizonyíték arra, hogy azok a kisgazda és szociáldemokrata kormánytagok, akik korábban az egyéni bűnösség elvi álláspontját képviselték, szovjet nyomásra változtatták volna meg véleményüket. Döntésükben közrejátszhatott az is, hogy a kor tudomásul vette a nemzetiségi problémák telepítésekkel való megoldását (lásd török–görög lakosságcsere), illetve napirenden volt a magyar lakosság kitelepítése Csehszlovákiából. Mindezzel szemben a katolikus és az evangélikus egyház, illetve több közéleti személyiség is a tiltakozását fejezte ki. Végül kb. 200 ezer ember kitelepítése történt meg Magyarországról. A jogfosztottság az 1950-es évek elején szűnt meg, de a félelem miatt az asszimiláció felgyorsult. 1980-ban mindössze 31 ezer ember vallotta magát németnek. A „puha diktatúra" éveiben Magyarországon találkozhattak legálisan a Kelet- és Nyugat-Németországban szétszakítottan élő német családok. A rendszerváltás után a ~ visszataláltak etnikai gyökereihez, identitásuk vállalása a legfiatalabb nemzedékek körében természetessé válik.

Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon* (1986).

Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok* (1943, 2003).

Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn* („~ A története", 2012).

Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között* (2005).

Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németség történetéből 1919–1989* (1989).

Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között* (1993).

MR

Magyarországi Szociáldemokrata Párt, MSZDP →**szociáldemokrácia**

Magyarországi Tanácsköztársaság (Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság, röviden Tanácsköztársaság, Kommün) Kommunista uralom (→proletárdiktatúra) Magyarországon 1919. március 21. és augusztus 1. között. Az 1918. őszi forradalom kormányzó erőit 1919 tavaszára együttesen zilálták szét az ország területe elleni támadások (a védekezés elmulasztása), a frontról hazatérő katonák és a civil lakosság elégedetlensége. Mindezt tetézte, hogy a győztes hatalmak párizsi békekonferenciájától kapott március 20-i átirat, a Vix-jegyzék a fegyverszüneti demarkációs vonalakat a jövendő magyar állam országhatáraként határozta meg. Ezt elfo-

gadni nem lehetett, ám a Berinkey Dénes vezette kormánynak érdekérvényesítő muníciója sem volt az elutasításhoz. A válsághelyzetben a tömegbefolyással rendelkező →Szociáldemokrata Párt (MSZDP) vezetőinek egy része titokban szövetkezett a nemrégiben alakult Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP, →magyar kommunista pártok) – éppen őrizet alatt lévő – vezetőivel egy kormányképesnek remélt pártfúzióról. A hatalom közös átvételéhez egyfelől hamis közleményt tettek közzé →Károlyi Mihály köztársasági elnök lemondásáról, másfelől március 21-én – úgymond a magyarországi „proletariátus" nevében – kikiáltották a ~ot.

A puccsszerűen hatalomra került Forradalmi Kormányzótanács (FK) gyors és radikális intézkedéseket hozott. Kártalanítás nélkül köztulajdonba vette a bányákat, a húsz főnél több munkást foglalkoztató ipari és közlekedési üzemeket, a pénzintézeteket, a lakóházakat, illetve a – 75 kataszteri holdnál nagyobb – földbirtokokat. Az utóbbiak „kollektív", szövetkezeti és államgazdasági művelését tervezték. Az államszervezet új rendjét – szovjet–oroszországi mintára – katona-, munkás- és parasztanácsok alkották, élükön kisebb létszámú direktóriumokkal. Ezek delegáltjaiból állt össze – az FK-hoz képest súlytalan, kvázi parlamentként – a Tanácsok Országos Gyűlése.

A győztes hatalmak reprezentánsai és az Osztrák–Magyar Monarchiából frissen kivált környező új államalakulatok politikai vezetése egyaránt a *bolsevizmus* elterjedésétől tartottak, s a térségbeli katonai alakulataik a megállapított demarkációs vonalakat átlépve indítottak támadást az új magyar rezsim ellen (északról a cseh, keletről a román, délről pedig a szerb–francia erők). A ~ irányítói április–május folyamán 200 ezer fős Vörös Hadsereget tudtak toborozni – igaz, a tisztek, a katonák többsége a hazájáért, nem pedig a proletárhatalomért csatlakozott, amelynek a társadalmi támogatottsága kezdettől bizonytalan volt: mindenekelőtt a tulajdona jó részétől megfosztott polgárság és a túlnyomó többséget kitevő paraszti rétegek averziója miatt. A május utolsó hetében megindított „északi hadjárat" olyan sikereket ért el a felvidéki – részben szlovákok lakta – térségben, hogy a párizsi békekonferencia három hét múltán újabb jegyzékben (Clemenceau-jegyzék) tárgyalásos rendezésre tett ajánlatot: a Felvidék kiürítése esetén visszavonják a román csapatokat a Tiszántúlról, és meghívják a Kun Béla vezette rezsim delegátusait a párizsi tárgyalásokra.

A Felvidék június végén megkezdett kiürítése nem csupán a hadseregben volt demoralizáló hatású. Az addig szórványos rendszerellenes megmozdulások – vasutassztrájk, helyi parasztfelkelések, katonai zendülések – számottevően megszaporodtak. Ezeket részben a reguláris katonaság átvezénylésével, részben pedig kifejezetten megtorlásra szerveződött – magukat Lenin-fiúknak nevező – félkatonai kommandókkal igyekeztek elfojtani. Főleg az utóbbiak véres kegyetlenségei következtében lett oda a területvédelem okán addig még valamelyest respektált tanácshatalom támogatottságának maradéka is. Ezt – a Kun Béla által is beismert „belső dezorganizáltság" közepette – újabb katonai akcióval remélték visszaszerezni, ám a román csapatok ellen indított tiszai offenzíva napokon belül öszszeomlott. Az FK augusztus elsején lemondott, reprezentánsainak többsége Bécsbe menekült, mivel az osztrák kormány politikai menedékjogot kínált nekik.

A ~ soha vissza nem kívánt négy hónapos vörösterrorként maradt meg a magyar társadalom túlnyomó többségének az emlékezetben. Létrejötte a világháború végi kontinentális hatalmi-politikai zűrzavar újabb regionális mutációja volt. Utóbb a történeti közgondolkodásban feltűntek olyan nézetek, amelyek az ún. „ezeréves magyar birodalom" – pontosabban annak historizált víziója – bukásáért, Trianonért a ~ot bűnbakká léptették elő. Ezek – akaratuk ellenére – egyszerre értékelik fel annak tényleges korabeli súlyát, és redukálják az ellenérdekelt szimultán összetevők szerepét. Két meghatározó mozzanat említendő: 1) A történelmi Magyarország nagyobbik részét az antanthatalmak az utódállamok képviselőinek már a ~ kikiáltása előtt odaígérték, és győzelmük után rendelkeztek az ennek beváltásához szükséges diplomáciai-katonai erőfölénnyel. 2) A Monarchia korábban magyar állami fennhatóság alá tartozó nemzetiségei már a háborúvesztés idején – 1918 őszi hónapjaiban – kinyilvánították, hogy nem kívánnak a Szent Korona alattvalói lenni, inkább tekintik hazájuknak a megfelelő utódállamok valamelyikét. Ebbe bukott bele előbb Károlyi Mihály októbrizmusa harc nélkül, majd Kun Béla harcot is vállaló terroruralma, s így vált végül elkerülhetetlenné – az egy évvel korábbi antanthatározatok érdemi változtatása nélkül – 1920-ban a békeszerződés aláírása és becikkelyezése, a revízió igényének azonnali meghirdetésével (→trianoni békeszerződés).

Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák* (2010, 2015).
Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora: Magyarország története 1918–1920* (1935, 1992).
Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság* (1969).
Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (2005).

GyGy

magyar parlamentarizmus Először is meg kell különböztetnünk a parlamentarizmus fogalmának tágabb és szűkebb értelmezését. Maga a *parlament* szó az újlatin *parler*, *parlare* (beszélni) igéből ered: a franciában a „parlement", az olaszban a „parlamento", a németben és a magyarban a „parlament", az angolban pedig a latinosított „parliamentum"-ból a „parliament" változat alakult ki. Eddigi ismereteink szerint először III. Henrik angol király egyik 1248-es oklevelében szerepel, amely a Magna Chartát kicsikaró „országgyűlésre" hivatkozik így, de a XIII. század végén már hazánkban is *parlamentum publicum*ként emlegetik okleveleink a III. András idején ülésező, prelátusok, bárók és nemesek képviselőiből álló testületeket. Ezekben az – egyre szélesebb társadalmi csoportokat képviselő – „parlamentekben" a résztvevők megvitatták, „megbeszélték" az adott államot, társadalmat, dinasztiát érintő legfontosabb közügyeket. E testületek →szuverenitásból való részesedése idővel két szempontból is fokozatosan növekedett. Egyrészt sorra bővültek a funkciói, másrészt erősödött a →legitimitásuk. E folyamatok a maguk teljességében, szerves történelmi fejlődés eredményeként csupán Angliában, a klasszikus parlamentarizmus hazájában bontakoztak ki. A többi európai állam a fejlődés különböző fázisaiban „kapcsolódott be" a folyamatba, és készen vette át az →alkotmányába az addigra máshol a gyakorlatban kikristályosodott elemeket.

„Az angol állam története tkp. egybeesik az angol parlamentarizmus kifejlődésének és emelkedésének történetével" – írja joggal a dualizmus kori közjogász, Haendel Vilmos. Ebben a megközelítésben, a tágabb értelmezésben ugyanis a parlamentarizmus nem más, mint a társadalmat alkotó egyének minél nagyobb hányadának minél hangsúlyosabb és érdemibb beleszólása a köz ügyeinek intézésébe, eldöntésébe. A parlamentarizmus kibontakozása tehát egyet jelent a társadalom, a politikai rendszer →demokratizálódásával.

A dualista és a →Horthy-korszakbeli magyar politikai, társadalomtudományos és közgondolkodás túlnyomó része magától értetődőnek vette, sőt a nemzeti identitás egyik fő elemének tekintette, hogy a magyar nép politikai története – némileg az angollal rokonságot mutatva – az Árpád-kortól kezdve egyet jelent a parlamentarizmus fokozatos kibontakozásával, amit az 1848-as áprilisi és az 1867-es törvények végleg kiteljesítettek. Ezt juttatta kifejezésre a →Szent Korona-tan és az angol *King in Parliament*-modell párhuzamba állítása is.

A parlamentarizmus szűkebb értelmezése annak a XIX–XX. századra kikristályosodó változatára korlátozódik, és „modern", „népképviseleti", „alkotmányos", „demokratikus", „liberális" jelzőkkel szokták illetni.

A modern, népképviseleti parlamentarizmusnak – mint a politikatudomány oly sok fogalmának – nincs egzakt, mindenki által elfogadott meghatározása. (A szakirodalomban persze szép számmal találhatóak definíciós kísérletek, de kis túlzással, ahány szerző, annyi parlamentarizmus-definíció, annyi parlamentarizmuskép.) Abban azonban konszenzus van, hogy a modern parlamentáris rendszerek elengedhetetlen kritériumai a következők: demokratikus →legitimáció, a parlamentnek politikai értelemben felelős →kormányzás és a parlamenti váltógazdálkodás elvének érvényesülése.

E kritériumok alapján vizsgálva modern kori történelmi korszakainkat, az egyértelműen megállapítható, hogy a kommunizmus időszakában a parlamentarizmus egyáltalán nem érvényesült. Formálisan ugyan tartottak választásokat, az alkotmány rögzítette, hogy a legfőbb államhatalmi szerv, a népszuverenitás fő megtestesítője a parlament, és elvileg a legfontosabb jogszabályok az Országgyűlésben születtek. A valóságban azonban szó sem volt demokratikus választásokról, az emberek előtt nem létezett választási alternatíva. A parlament szerepe pedig teljesen formális volt, évente mindössze néhány napot ülésezett, amikor is jellemzően minden vita nélkül rábólintott az igazi hatalmat gyakorló pártszervek által előre eldöntött és a kormányzati apparátus által részletes formába öntött törvényjavaslatokra. A parlamentarizmus egyéb fontos jellemzői pedig még formálisan sem léteztek, így nem beszélhetünk politikai pártokról, parlamenti váltógazdálkodásról, parlamentnek felelős kormányról, a hatalom megosztása helyett pedig a pártállam monolit struktúrája érvényesült.

Ezzel szemben a mai politikai rendszer, amely az 1989–1990-es rendszerváltást követően alakult

ki, minden, időnként fellobbanó politikai és közéleti vita ellenére a legtöbb elemében megfelel a demokratikus parlamentarizmus követelményeinek.

Nem ilyen egyértelmű ebből a szempontból a dualista és a két világháború közötti időszak politikai rendszerének a megítélése. Ami a demokratikus legitimáció elvének érvényesülését illeti, az áprilisi törvények igen progresszív szabályozásának következtében – az akkori angliai arányokat is felülmúlva – a népesség 9–10%-a jutott választójoghoz, ám a dualista korszakban ez az arány nem növekedett, sőt inkább csökkent. A Horthy-korszak választójogi rendelkezései (az 1919-es Friedrich-féle, az 1922-es Bethlen-féle választójogi rendelet, az 1925-ös és az 1938-as törvény) valamelyest ugyan kiterjesztették a választásra jogosultak körét, de továbbra is fenntartották a cenzus különféle – egymással is kombinált – formáit (vagyoni, műveltségi, nemi, helybenlakási stb.). Ily módon egyre távolabb kerültek a Nyugat-Európában – sőt mindinkább térségünkben is – jellemző, az általános választójoghoz erőteljesen közelítő szabályozási gyakorlattól. Ráadásul a cenzus mindkét korszakban főszabályként a szavazás nyílt lebonyolításával párosult (a titkos választást 1922-ben először csak a nagyvárosokban vezették be, majd 1939-től országosan). Mindezzel együtt nem szerencsés a demokratikus legitimáció mai értelmezését mechanikusan visszavetíteni a múltba, és ez alapján ítélkezni az adott történelmi korszak parlamentarizmusának „fejlettségét” vagy akár létét illetően.

Mind az 1848. évi III., mind az 1920. évi I. törvény *expressis verbis* rögzítette, hogy a magyar minisztérium a parlamentnek (is) felelős minisztérium. Ennek ellenére mindkét korszakban, de később is komoly viták tárgya volt a kormány politikai felelőssége és ehhez szervesen kapcsolódva (főleg a dualizmusban) a kabinet parlamentáris jellege. Az kétségtelen, hogy az említett törvények nem emelték ki a kormányzat *politikai* felelősségét, az 1848. évi III. törvény csupán a jogi felelősségre vonás eseteit és módját részletezte. Nem kötötték továbbá a kormány megalakulását a többségi bizalomhoz, és nem taglalták a bizalmatlanság kinyilvánításának módjait. Az Országgyűlés 1848. március 14-i felirata azonban már tartalmazta, hogy a nemzet olyan kormányt követel, amely „a többség alkotmányos elveinek legyen kifolyása”. Ezt később a kiegyezési törvények parlamenti vitája során mind Deák, mind Andrássy újfent fontosnak tartotta hangsúlyozni.

A két korszak parlamentáris gyakorlatát áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy az egyes kormányok jellemzően a többség bizalmából kerültek pozícióba. Noha nem kötődött a választásokhoz az új kormányok megalakulása, az államfő rendszerint a parlamenti erőviszonyokat figyelembe véve – előzetes konzultációk után – nevezte ki a miniszterelnököt és a kormánytagokat. A dualizmus folyamán mindössze két esetben fordult elő, hogy az uralkodó többségi támogatást nem élvező miniszterelnököt „erőszakolt” a Házra (1905-ben Fejérváry Gézát, 1910-ben Khuen-Héderváry Károlyt), a Horthy-korszakban ilyen egyszer sem történt.

A többség bizalmát elvesztő kabinet sorsát illetően a közgondolkodás szintén harmonizált a parlamentáris megoldással. Ezt tükrözi ifjabb Andrássy Gyulának a parlament plénumán 1910 januárjában kifejtett véleménye is: „A kormány sorsa: az, hogy megmaradhat-e vagy sem, úgyis az alsóház kezében van. Változatlanul módjában van az alsóháznak megbuktatni a kormányt akkor, amikor neki tetszik.” Mindkét korszakban egyszer fordult elő, hogy hivatalban lévő miniszterelnökkel szemben a Ház többsége bizalmatlanságát nyilvánította ki, és végül a kormány mind a kétszer távozott is posztjáról (1903-ban Khuen-Héderváry Károly és 1939-ben Imrédy Béla).

Mind a dualista, mind a Horthy-korszakban számos politikus, közíró és közjogász a parlamenti váltógazdálkodás hiányát tartotta a magyar parlamentarizmus legnagyobb fogyatékosságának (sőt egyesek szerint ez eleve kizárta a parlamentarizmus létét). Tény, hogy klasszikus értelemben, teljes körűen megvalósuló, legitim parlamenti választásokon alapuló hatalomváltás 1990 előtt nem volt Magyarországon.

Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944* (2008).
Mezey Barna és Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* (2003).
Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament* (2002).

PS

magyar politikai alkat A politikai közírás, eszmetörténet-írás sokat vitatott problémája, hogy létezik-e specifikus ~, szerves politikai fejlődés, s ha igen, a feltételezett ideáltipikus változathoz képest milyen változásokon ment át az utolsó két

évszázadban, a modern →nemzetállami politika korszakában. Hallgatólagos összefüggésben van a „magyar alkat”-tal, amelyet nem a feltételezett nemzeti, hanem a népi tulajdonságokból iparkodtak levezetni, így különösen nagy szerepet kap benne az individualitás mint közösségi alkatelem, a pesszimisztikus, tragikus hajlam – a „búsmagyar” –, a szabadságszeretet, a szalmalángtermészet, az ideológiai-politikai csoportosulások folytonos viszálya, a „széttartás” és a gyakran pozitívnak minősített, a túlélésre irányuló, a drámai korszakok átvészelését szolgáló passzivitás. Mindez – bár a modernitás évszázadaiban mindig volt felkészült magyar politikai elit, ha nem jutott is irányító szerepkörbe – a szervesebb politikai kultúra hiányára mutat rá. Minél finomabb eszközökkel történik egy adott történelmi korszak tudományos föltárása, annál több adat bizonyítja, hogy legalábbis a hivatásszerűen politizálók esetében nem valamilyen autochton és változatlan habitusról van szó, hanem az európai változásokra figyelő, mindig az adott helyzethez szabott, másrészt hagyománykövető, sokszor az adott pillanatban eredményes, de hosszabb távon elbukó mintázatokról.

A karakterológiai irodalom részmegfigyelései – kellő kritikával kezelve és a történetkutatás részletadatainak felhasználásával struktúrába szervezve – lényeges eszmetörténeti tanulságokkal járhatnak. Évtizedeken keresztül inspirálta például a tudományt Szekfű Gyula *Három nemzedék*e (1920, 1934) vagy Bibó István „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” (1948; *Válogatott tanulmányok II.*, 1990) című tanulmánya – ez utóbbi a →kiegyezés utáni állítólagos elvfeladásból vezette le a politikai alkat és a nemzet eltorzulását. Ma is folynak a kérdéssel kapcsolatban szociálpszichológiai és kultúrantropológiai kutatások, amelyek nemegyszer a nemzetkarakterológiai téziseket látszanak igazolni: felmérések bizonyítják például a magyar társadalom politikai pesszimizmusát, a demokratikus korszak legszembetűnőbb tapasztalatai közé tartozik a politikai erők párbeszéd-képtelensége, a politikai öntudat hiánya, a tényektől, környezettől, adottságoktól és a történelmi tanulságoktól függetlenített →politikai döntéshozatal. A szabadságharc bukása után közvélekedéssé vált, hogy a magyarok következetesek a passzív rezisztencia alkalmazásában, ezt azonban sem a társadalomnak a német megszállás idején tanúsított magatartása, sem a kommunista korszak viselkedésmintái nem igazolják – sőt, újabban a kutatások arra mutatnak rá, hogy az 1867-es kiegyezést megelőző „passzív rezisztencia” is mítosz inkább, mint történeti valóság.

Maga a nemzeti jellemkutatás a néprajztudomány létrejöttéig visszanyúló kezdetek után az 1920–1930-as években vált népszerűvé, német szellemi hatásra, de a második világháborút megelőző években egyre inkább német- (Harmadik Birodalom-) ellenes éllel. Az egyik legismertebb nemzetkarakterológia – Prohászka Lajosé – a magyar nemzeti alkatot éppen a németehez viszonyítva próbálta megragadni; ebben a magyar tulajdonságokat a bujdosó finitizmusából, a német karakterjegyeket pedig a metafizikus vándor jellemkonstrukciójából vezette le.

Bár a nemzeti karakterjegyekkel a szaktudomány nem nagyon tud mit kezdeni, a nemzetijellem-kutatás vizsgálata ma is termékeny lehet.

Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században* (1937).
Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság* (1938, 1993, 2007).
Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus* (1941, 1997).
Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó* (1936, 1941, 1990, 2005).
Szabó István: *A magyarság életrajza* (1942, 1990).
Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány* (1922, 2002); uő (szerk.): *Mi a magyar?* (1939, 1992, 2017).

FTG

magyar politikai gondolkodás Kezdeteit Szent Istvánnak a fiához intézett *Intelmei*ben (1013–1015) lelhetjük föl. A mű a középkor egyik ismert műfajának, a királytükröknek jeles darabja. A középkor évszázadaiból szentek legendái, geszták, krónikák, prédikációk révén alkothatunk képet a közgondolkodás egyes témáiról, amelyek közül szempontunkból a magyar nemzettudat és az államra vonatkozó nézetek alakulása a legfontosabb. A kelet–nyugat közötti földrajzi helyzet politikai következményei, feszültségei korán tudatosultak. A nyugati kereszténység elfogadása, terjesztése, védelme, ugyanakkor a tőle kapott támogatás hiánya a XIII. század (a tatárjárás) óta meghatározó toposza a magyar közfelfogásnak, amely a kelethez való tartozásban (hun–magyar rokonságmítosz, szittya őstörténet) is megőrzendő értéket lát. A hűbériség hiánya mellett létrejövő rendi-nemesi állam sajátos szerződés-

elméletet generált (→Szent Korona-eszme). Ez ugyanakkor a modern →szuverenitáselméletek egyik korai változatának is felfogható, amennyiben az államot nem egyetlen személy vagy rend, hanem egy tárgyiasult fogalom birtokának tekinti. A kora modern kori államrezon-felfogás is korán éreztette hatását, elsősorban az Oszmán és a Német-római Birodalom közötti helykeresés viharaiban. Machiavelli gondolatainak folytatása magyar nyelvű művekben, a magyar történelemre, államra, sorsra vonatkozó töprengésekben hamar kimutatható: a főszereplő itt →Zrínyi. Az első magyar nyelvű politikaelméleti munka, Pataki Füsüs János →Bethlen Gábornak ajánlott *Királyoknak tüköre* (1626) című könyve kálvini összefüggésben újítja meg a középkori műfajt, amelybe az olasz politikai gondolkodó műve is illeszkedett.

Ezt követően mélyebben rétegzett, egymásra reflektáló pozíciókat felmutató diskurzusként a ~ a felvilágosodás és a francia forradalom hatására bontakozott ki. Forradalmi átalakulásra komoly esély nem volt, de erősen hatott az etatista-jozefinista-racionalista („franciás") felfogás, amelynek főként radikalizmusát utasította el az organikus-alkotmányos, fontolva haladó („angolos") megközelítés. A modernizálódás, a polgári-kapitalista átalakulás e két modellje a reformkortól kezdve egyre markánsabban rajzolta ki egyes politikai irányzatok és csoportok kontúrjait is, noha volt több jelentős politikus (→Széchenyi) is, akiknek a gondolkodásában mindkét irányzat markánsan megjelenik. A romantika hatására nemzetelvűvé átformálódó korábbi →republikánus politikai közösségeszme Magyarországon is azonnal éreztette a hatását, belőle merített a kossuthiánus szabadelvű pozíció (a magyar mint modern politikai nemzet, történeti előjogokkal), éppúgy, mint – valamivel később – a konzervatívabb színezetű, historista pozíció (történelmi kivételesség, államalkotó képesség, →Kemény). Fontos azonban, hogy ezek a sokszor keserű személyes ellentéteket is indukáló nézetkülönbségek megmaradtak a tág értelemben vett XIX. századi magyar szabadelvűség (polgári jogegyenlőség, vallási türelem, értékteremtés, gyarapodás) nagyra látó programján belül.

A XIX. század uralkodó eszméit (demokrácia, nemzet, egyenlőség, szabadság) →Tocqueville, →Mill nyomdokain s általában a jobboldali liberális hagyománynak megfelelően, de szuverén módon elemzi →Eötvös; az amerikai demokrácia iránt élénk az érdeklődés, de a politikaelméletet még mindig inkább a közjogi-alkotmányjogi, történeti és államcentrikus szemlélet (Kautz Gyula, Pulszky Ágost, →Concha), illetve az irodalmi művekbe ágyazott reflexiós mód uralja. A századfordulóhoz közeledve az egyik fontos fejlemény a társadalomtudományok egyre határozottabb önállósulása, amelyben a politika jelenségei is tudományosan vizsgálandónak mutatkoznak: a szcientizmus a baloldalon a marxizmus, a jobboldalon a szociografikus-szociologikus megközelítés befolyását növeli (társadalmi, gazdasági, kulturális anómiák, válságok), és könnyen átcsap eugenikus-szociáldarwinista szélsőségekbe a XX. században. Mindkét irányzat élesen bírálja a szabadelvű konszenzust, radikális állami szerepvállalást sürget, tovább építve az etatista-aufklérista hagyományt. A másik fejlemény a politikai világnézetek kirajzolódása, az ideológiavezérelt politikai irányalkotás megerősödése. A fennálló rend védelmezői még a klasszikus liberális elveket követik, főként német hatásra keresztényszocialista (Giesswein Sándor) és szociáldemokrata programok jelennek meg; inkább francia (racionalista) és brit (utilitarista) hatást tükröz a →polgári radikális irányzat (Galilei Kör, →Jászi). Szintén francia, részben német rokonságot mutat a korai konzervativizmust (→Asbóth) vallásosabb, népiesebb, sőt, a fajelmélet irányába toló radikális jobboldal. Észlelhető az orosz bal- és jobboldali anarchizmus és miszticizmus hatása is. A korábbi liberális, majd organicista-konzervatív, de a nyugat-európai politikai fejlődést egyformán igenlő nemzeteszme mellett erősödik – ez ismét orosz és német párhuzamokat mutat – a keleti eredetet hangsúlyozó, a kereszténységet alapvetően idegennek tekintő nacionalizmus is. Az antropológia, a pszichológia, a történettudomány eredményei vagy föltételezései ezeket a felfogásokat is mélyen befolyásolták.

Mindez immár nem nagyon tér el az európai trendektől. A humán- és társadalomtudományok, valamint a korábbi vallásos közfelfogást fölváltó szekuláris világnézetek, társadalmi ideológiák és létfilozófiák egyvelege jellemzi a XX. század első felének politikai gondolkodását, amelyhez képest jelentéktelenebb téma a demokráciaelmélet, a hatalommegosztás, a választói magatartás, a pártfejlődés, a politikai uralom, az alkotmányok és rezsimek, a politikai tekintély és vezetés, az etika és a politika kapcsolatának klasszikus problematikája. A magyar politikai irodalomban, amelynek

alapszövegeit továbbra is elsősorban történészek, gyakorló politikusok és írók fogalmazzák meg, az aktuális műfaj sajátosságai szerint ugyan, de nagyjából az Európában divatos témák dominálnak.

A második világháború után igen rövid idő adatott a viszonylag szabad politikai gondolkodói tevékenység számára. Hatását tekintve →Bibó István intenzív munkássága föltétlenül kiemelkedik. Elméletileg igen ellentétes pozíciók jellemzik: konzervatív (elitizmus), liberális (demokrácia, szabadság, civil autonómia) és szocialisztikus (a piac erős korlátozása, kistulajdon) elemek egyaránt hangsúlyosak nála. A politikai cselekvés autonómiájának és a politikai kultúra fontosságának gondolatai a későbbi politikaelmélet számára is fontos kiindulópontokat adtak. A diktatúra ideje alatt a legalitáson belül irodalmi és történeti munkákban, utóbb pedig az önállósodó társadalomtudományok (elsősorban a szociológia) keretein belül élhettek tovább a baloldali hagyományokhoz jobban kötődő témák.

1968 után a marxizmus nyugati revíziójának hatására (→frankfurti iskola) a →Lukács György nevéhez kötődő iskola tagjai közül többen eljutottak a marxizmus elvetéséig. Persze sem ők, sem más hagyományok képviselői nem publikálhattak tisztán politikaelméleti szövegeket itthon. Nyugaton, kisebb mértékben itthoni szamizdat formában azonban fontos könyvek jelentek meg (Párizsi Magyar Füzetek sorozata: *Bibó István 1911–1979* [1979]; Konrád György: *Az autonómia kísértése* [1980]; Fehér Ferenc, Márkus György, Heller Ágnes: *Diktatúra a szükségletek fölött* [1983]; Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* [1987]; Tamás Gáspár Miklós: *Idola Tribus* [1989]; a bécsi *Mérleg* című katolikus folyóirat [1965–] és a bázeli Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem [1969–], amely 1983-ban megjelentette *Bibó István összegyűjtött munkái*t négy kötetben). A népi hagyomány a maga közvetettebb, irodalmibb írásmódja és társadalmibb (kevésbé direkten politikai) témáinál fogva hozzájutott a szélesebb itthoni nyilvánossághoz (Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Csurka István).

Erőteljesen egalitárius-emberjogi liberalizmust alapozott meg már az 1970-es években és képvisel Kis János és tanítványi köre. A rendszerváltozástól fogva néhány évig gyakorolt erősebb befolyást a deliberatív demokráciaelmélet (→Rawls, Jürgen Habermas) és a brit neomarxizmus (Ralph Miliband, Anthony Giddens, Steven Lukes). A rendszerváltozás baloldali kritikája a gazdasági átalakulás visszásságai és válságai, valamint a 2008 utáni válság hatására tartósnak és erőteljesnek bizonyult: a francia kritikai társadalomtudományos szemlélet (Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Alain Badiou) azonban nemcsak a hivatalos baloldal, hanem a formálisan jobboldali, de társadalomkritikus jobboldal számára, ha közvetve is, de meghatározónak mondható. Jóval csekélyebb hatásról beszélhetünk a republikanizmus esetében (csak →Arendt írásai ismertek szélesebb körben), valamelyest erőteljesebbről a →közösségelvűség kapcsán.

A jobboldalon igen kis erőt képvisel az – európai viszonylatban kisebb, a kelet-közép-európaiban talán erősebb – →libertariánus hagyomány (→Hayek). A →tradicionalizmus korábban inkább politikai szubkultúrának volt nevezhető, politikai hatása azonban növekvőben van. Az angolszász konzervatív gondolkodás jelenléte kiváltképpen a 2000-es évektől észlelhető (a modern szerzők közül →Scruton hatása emelhető ki, a klasszikusok közül →Burke). A német konzervativizmus ugyancsak erőteljes befolyást kezd gyakorolni, elsősorban a radikalizmus fölvállalása miatt. →Schmitt pedig mára megkerülhetetlen szerzővé vált, bár nála a politika mibenlétét közvetlenül kérdéssé tevő írásai játsszák a főszerepet, s így bal- és jobboldali értelmezői egyaránt vannak. A XXI. század második évtizedében a korábban dominánsnak tekinthető deliberatív-moralista, kissé apolitikus demokráciafelfogást érzékelhetően politikaibb, a vezetésre nagyobb hangsúlyt helyező, „realista” felfogás egyensúlyozza ki.

Sajátos probléma, hogy a magyar emigráció mennyire számít a ~ részének. Többen posztumusz gyakoroltak erős hatást, mások személyesen is bekapcsolódtak a magyar politikaelméleti vitákba, többen viszont csak nyugaton ismertek. Mindenesetre az egyetemes politikai gondolkodásra a XX. században számos magyar származású teoretikus gyakorolt jelentős hatást, de Lukácsot leszámítva mindannyian külföldön. Az itthon szinte teljesen ismeretlennek maradók közé sorolhatjuk a libertariánus Tibor Machant, Anthony de Jasayt, Lord Peter Bauert; a marxista István Mészárost, a tágabb baloldalon Andrew Aratót. A jelentősebb hatást kiváltók közé a tradicionalista →Molnárt; a „reakciós” →John Lukacsot; a konzervatív →Kolnait, →Kekest és →Polányi Mihályt; illetve a marxista Polányi Károlyt. További kérdés, hogy mivel a rendszerváltás után létrejött műhelyek (egyetemi,

akadémiai intézetek, világnézetileg elkötelezett agytrösztök, blogok, folyóiratok) megteremtették a ~ autonóm művelésének kereteit, érdemes vagy kell-e a korábbi korszakokhoz képest élesebb határt húzni az itt zajló szellemi tevékenység és a politikáról való gondolkodás egyéb keretei (politikusi beszédek, irodalmi és tágabban vett műalkotások, társadalom- és humántudományos művek) közé.

Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III.* (2009–2018).
Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem* (1974).
Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet* (2007).

BZ

magyar politikai rendszer a rendszerváltozás után Magyarország 1990 óta →parlamentáris demokrácia, a →magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság, államformája →köztársaság (ha ez az ország hivatalos nevéből az új Alaptörvény elfogadásával ki is került). A parlament egykamarás, a közvetlen demokrácia érvényesülésének adottak a jogszabályi lehetőségei (helyi és országos népszavazás, 2014-ig népi kezdeményezés).

Az állam szerkezeti felépítése unitárius, a megyék hatásköre korlátozott, a hét régió pedig – a 2000-es évek baloldali kormányainak a jogköreik megnövelését célzó törekvései ellenére – lényegében megmaradt tervezési-statisztikai régiónak (csupán az uniós fejlesztési források elosztásában van némi szerepük). A 2010-et követő időszakra az erős centralizációs törekvések jellemzőek, amelyek egyaránt megmutatkoznak a megyei kormányhivatalok és járási hivatalok létrehozásában, valamint az önkormányzatok által fenntartott kórházak és közoktatási intézmények központi állami fenntartásba vételében, illetőleg az egyetemi kancellárok kinevezésében.

A választási rendszer mindvégig megmaradt vegyes jellegűnek, a 2011-ben elfogadott választójogi törvény azonban fontos változásokat tartalmazott e téren (parlamenti képviselők létszámának radikális csökkentése, területi lista megszüntetése, az arányosság elemeinek csökkentése, választókörzetek átrajzolása és jelentős megnagyobbodása, kétfordulós helyett egyfordulós választás; →választási rendszer).

A →rendszerváltozást követő első évtizedben az →Alkotmánybíróság normakontroll-funkciója rendkívül erőteljesen érvényesült, az aktivista hozzáállást, a „láthatatlan alkotmány" megteremtésére irányuló törekvéseket komoly kritikák érték, mind a szakma, mind a politika részéről. Ez az aktivizmus később jelentősen alábbhagyott, 2010-től pedig az Alkotmánybíróság jogkörei szűkültek e téren, valamint megszűnt az alkotmánybírák addigi konszenzusos jelölése. Ezzel párhuzamosan viszont több fontos AB-döntésben is tetten érhető volt az aktivizmus visszatérése.

A rendszerváltozás idején létrejött pártrendszer a hat parlamenti párttal mérsékelten fragmentált sokpártrendszer volt. Az 1990-es évek közepétől a pártrendszer koncentrálódott, és létrejött egy nagy baloldali és egy nagy jobboldali blokk. 2010-re azonban hárompólusúvá vált, amelyben a legutóbbi időkig igen mély szakadék választotta el egymástól a három pólust (baloldal, mérsékelt jobboldal, radikális jobboldal). Megvalósult az Orbán Viktor által 2009-ben meghirdetett „centrális politikai erőtér", a →Fidesz domináns pártként →hegemón helyzetbe került. Új fejleményként figyelhető meg az addig radikális jobboldali nézeteket valló Jobbik 2014-es választásokat követő „néppártosodása".

1989–1990-ben közjogilag kiemelt, „közepesen erős" (kancellári típusú) kormányfői hatalom alakult ki. Az 1990-es évek végétől azonban fontos tendenciaként figyelhető meg a végrehajtó hatalmon belül a miniszterelnök szerepének, súlyának jelentős megnövekedése. A szakirodalom ezt a „prezidencializálódás" fogalmával írja le, ami természetesen nem közjogi, csupán politológiai értelemben értendő.

A különböző érdekszervezetek politikában játszott szerepe a rendszerváltozást követő években elég jelentős volt, ez azonban az első Orbán-kormány időszakától érzékelhetően csökkent, 2010-et követően pedig továbbzsugorodott.

Összességében elmondható, hogy míg a rendszerváltáskor létrejött magyar politikai rendszer a lijphardti demokráciamodellek közül egyértelműen a konszenzusos modellhez állt közelebb, addig az 1990-es évek végétől annak többségi elemei erősödtek meg, amely tendencia különösen felerősödött 2010-et követően. Egy esetleges kormányváltást követően azonban a 2010 után elfogadott intézkedések számos eleme újra a rendszer konszenzusos jellegét és a hatalommegosztást erősítené.

Körösényi András: „A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim”, uő (szerk.): *A magyar politikai rendszer* (2015).
Körösényi András, Tóth Csaba és Török Gábor: *A magyar politikai rendszer* (2007).
Pesti Sándor: „Folytatása következik. A második Orbán-kormány négy éve”, *Kommentár*, 2014, 2.

PS

magyar szociáldemokrácia →**szociáldemokrácia**

Magyar Szocialista Párt (MSZP) A magyar baloldal 2018-ig legerősebb pártja, amely a rendszerváltozás óta három választást megnyerve kormányzati szerepet is betöltött. 1989. október 7-én alakult meg az MSZMP utolsó kongresszusán, új pártként, de elsősorban annak vagyona miatt jogfolytonosságot vállalva a kommunista diktatúra állampártjával, a Magyar Szocialista Munkáspárttal (MSZMP; →magyar kommunista pártok). A régi-új párt – amelybe a 700-800 ezer MSZMP-tagnak csupán a tizede lépett be – generációváltást hajtott végre, az ortodox helyett előbb a reformkommunizmus, majd a nyugat-európai szociáldemokrácia tanait hirdette meg, egyúttal cégek és alapítványok hálózatával gondoskodott az állampárt vagyonának átmentéséről. Hatalmas szerencséje volt, hogy az első szabad választáson 10,89%-ot tudott elérni, miközben baloldali alternatívái (MSZMP, szociáldemokraták) alatta maradtak a 4%-os küszöbnek. Így 1990-től két évtizeden át monopolizálni tudta a baloldaliságot Magyarországon. Sikerében a párt plurális, platformokra épülő struktúrájának is fontos szerepe volt. Az alapító elnök, Nyers Rezső hamar (1990-ben) átadta a stafétabotot Horn Gyulának, aki a Pozsgay Imrével és Németh Miklóssal folytatott küzdelemből győztesként került ki. Nyugat-európai, mindenekelőtt német kapcsolatainak köszönhetően szalonképessé tette a pártot, amely 1994-ben földcsuszamlásszerű győzelemmel, demokratikus úton szerezte vissza a hatalmat, és a nyugati aggályokat csillapítandó a →Szabad Demokraták Szövetségével (SZDSZ) kezdett közösen kormányozni. A választási győzelmében a nosztalgia és a szociális ígéretek mellett egyebek közt fontos szerepe volt a szakértelem mítoszának és az állampárti időkkel szembeállított ideológiamentes pragmatizmusnak (→Antall). 1998-ban az ~ a megszorító intézkedései és a polgári pártok összefogása miatt mégis elvesztette a többséget, és csak 2002 után, éles választási küzdelem eredményeként tudott visszatérni a hatalomba. Horn Gyula helyére szövetségese, Kovács László került (1998–2004), utána Hiller István (2004–2007), majd Gyurcsány Ferenc (2007–2009). 2002 után, kormányon, az ~ a szociális demagógia és a Tony Blair-féle „harmadik út” sajátságos ötvözetével próbálkozott a klasszikus szociáldemokrata elvek helyett. A kormányzás gazdaságpolitikai kudarca 2006 után megszorításokhoz, a választási ígéretek megszegéséhez, a fordulathoz szükséges politikai támogatás megszerzése érdekében Gyurcsány Ferenc által tartott, cifra szófordulatairól elhíresült őszödi beszéd kiszivárgását követő botrány pedig morális és politikai válsághoz vezetett. Mindennek lassú, de folyamatos hanyatlás és az ellenzéki Fidesz 2010-es alkotmányozó többsége lett a politikai következménye. A 2010-es bukás után Gyurcsány volt pártelnök 2011-ben új pártot alapított, a baloldal szervezetileg szétforgácsolódott, de tartalmilag nem lett sokszínűbb (az újbaloldali Lehet Más a Politika mozgalmat leszámítva), 2014 után időről időre az ~ vezető szerepe is megkérdőjeleződik a baloldalon belül. A 2018-as választáson csak a Párbeszéd párttal közös listán és annak pártelnökét miniszterelnök-jelöltté emelve sikerült bekerülnie a parlamentbe.

Feitl István, Földes György és Hubai László (szerk.): *Útkeresések: a magyar szociáldemokrácia tegnap és ma* (2004).
Földes György: *Rendszer – hatalom és baloldal Magyarországon 1994 után* (1998).
Lakner Zoltán: *Utak és útvesztők: az MSZP húsz éve* (2011).

MÁS

magyar vészkorszak Az 1938 és 1941 között visszacsatolt területekkel együtt Magyarország kb. 825 ezer fős zsidóságának, Közép-Európa második legnagyobb, magát jórészt magyarnak valló zsidó – a törvény által zsidóként meghatározott – közösségének a kiirtására tett kísérlet, a magyar nemzet egyik legfájdalmasabb tragédiája (→holokauszt). A benne viselt felelősséggel való erkölcsi szembenézés mindenekelőtt személyes szinten történhet, és ugyan az ehhez szükséges ismereteket a közösség biztosítja, azok mégis heves és megkerülhetetlen viták tárgyát képezik. 1944. március 19-én a nemzetiszocialista Németország alaposan kidolgozott tervek szerint

megszállta Magyarországot, elsősorban mert az a szövetségesekkel kötött előzetes fegyverszüneti megállapodással (1943. szeptember 9.) veszélyeztette a német háborús erőfeszítést, és másodsorban mert nem volt hajlandó a magyar zsidóságot deportálni. A Magyarországra vezényelt erőivel Németország még szervezett ellenállás esetén is rövid úton végre tudta volna hajtani hadműveleti céljait, ellenőrzése alá vonni a teljes magyar infrastruktúrát, befolyását biztosítani a kormányra és a hatóságokra. A Hitler által Klessheimbe kihívott és ott megzsarolt →Horthy nem is tudott és nem is akart ellenállási parancsot kiadni a megszállást közben már végrehajtó németekkel szemben, ráadásul Hitlertől azt az ígéretet is kapta, hogy ha Magyarország együttműködik a zsidókérdés megoldásában, helyreáll az ország szuverenitása. Hazatérve – addigi miniszterelnöke, →Kállay Miklós tanácsa ellenére – nem mondott le, és némi vonakodás után kinevezte a nagyrészt német nyomásra összeállított bábkormányt. Élére az a Sztójay Döme korábbi berlini nagykövet került, aki előzőleg ismételten intette a magyar kormányt a deportálások végrehajtására. A németek rövid idő alatt letartóztattak minden ismert náciellenes politikust és köztisztviselőt. A kollaboráns kormány a közigazgatásban jelentős személycseréket hajtott végre (sokan lemondtak), betiltotta a németellenesnek vagy demokratikusnak ítélt ellenzéki pártokat, egyesületeket és sajtót, a nyilvánosságot messzemenően korlátozták. Jaross Andor belügyminiszter Endre Lászlót, a közigazgatásban jártas, →antiszemitizmusáról nevezetes, Pest megyei alispánt tette a belügyminisztérium közigazgatási államtitkárává „a zsidókérdést érintő minden intézkedés végrehajtása" érdekében. Horthy előrebocsátotta, a kormány a zsidórendeleteit a jóváhagyása nélkül hozza meg. Adolf Eichmann SS-alezredes – aki a *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA, Birodalmi Biztonsági Főhivatal) zsidóügyi osztályának vezetőjeként végigvezényelte az európai zsidóság deportálását – és Endre közösen, messzemenő titoktartással dolgozta ki a deportálások menetrendjét. A németek 1942-től kezdve formálisan 100 ezer munkaképes zsidó Német Birodalomba szállítását követelték, amivel addig a magyar kormány ellenállásába ütköztek; ekkor viszont munkaerőigényüket hangoztatták, miközben minél több zsidó megsemmisítését és kifosztását is tervezték. E céljaikat tekintve Endrében a megfelelő személyt találták meg. Eichmann és Endre tervei-nek megfelelően először gettókba gyűjtették össze a vidéki zsidóságot, majd elrendelték az elszállításukat, nagyobbrészt Auschwitz-Birkenauba, ahol szétválogatás után a munkaképteleneket a felújított gázkamrák, krematóriumok várták.

A német hatóságokat a háborús költségvetés, a magyar hatóságokat a sokat hangoztatott „társadalmi igazságosság" miatt az a szándék is vezérelte, hogy megkaparintsák a magyar nemzeti összvagyon 20–25%-ára becsülhető zsidó tulajdont, amely legnagyobbrészt a németek, részben a magyar állam és kisebb részben magánszemélyek (zsidó ingóságokat és ingatlanokat megkaparintók, kiigénylők) kezébe került. Nem feltétlenül zárja ez ki azt a felfogást, amely szerint az antiszemita intézkedéseket, a zsidótlanítást az irracionális gyűlölet hajtotta.

A holokauszt történetében példátlan gyorsasággal, 1944. május 15. és július 9. között 437 ezer főt, a teljes vidéki zsidóságot deportálták (ebből mintegy 141 ezren tértek vissza). Eichmann 200 fős, zsidótlanításra szakosodott *Sonderkommandó*ja ('különleges osztag') szervezésével és a megszálló német erők ellenőrzése alatt a magyar közigazgatás és csendőrség hajtotta végre a gettósítást és a deportálásokat. A hatóságok ellenállást nem tanúsítottak, ritkán szabotáltak, a polgári lakosság pedig leginkább zavarodottan, félve, tétlenül-tehetetlenül, máskor elfogadóan szemlélte polgártársai elhurcolását. Ugyanakkor a deportálásokat éppen azért is készítették elő messzemenően titokban, majd hajtották végre meglepetésszerű gyorsasággal, hogy eleve kizárják az ellenállás lehetőségét. Vidéken a könnyű ellenőrizhetőség miatt a bujtatásnak sem igen volt esélye.

Ennek ellenére ösztönös és szervezett tiltakozások, irathamisító, embermentő akciók alakultak ki a vidéki városokban is (Debrecenben, Kolozsvárt, Győrött stb.), jóllehet akiről kiderült, hogy ilyesmit tesz, azt azonnal letartóztatták. A fővárosban később, ahol Eichmann rendelkezésére a deportálásokat a vidékiek utánra tervezték, nagyobb volt a mozgástér, több az idő: zsidó- és cionista szervezetek, civilek és egyháziak láttak hozzá az embermentéshez – a katolikus Szent Kereszt (Cavallier József) és a református Jó Pásztor (Éliás József), amelyhez csatlakozott az evangélikus gyermekmentő szolgálat (Sztehlo Gábor). Ezeknek a szerveződéseknek köszönhetően a nyilas terror elől sok ezer embert sikerült a fővárosban és környékén lakásokban, rendházakban elbújtatni (a nemzetközi gettó több ezer

embernek nyújtott védelmet). Az egyházi vezetők hol határozottabb, hol erőtlenebb fellépéssel próbálták a kormányzatot befolyásolni. →Ravasz László több ízben, már áprilisban kétszer is személyesen járt Horthynál a készülő deportálások miatt (→egyházak a vészkorszakban). Az ifj. Horthy Miklós által vezetett titkos „kiugrási iroda” és annak jórészt külügyminisztériumi állománya Szent-Iványi Domokos vezetésével átalakult Magyar Függetlenségi Mozgalommá (MFM), s a kiugrás előkészítése mellett szintén részt vett a zsidómentésben. Ezért kapcsolatot tartott magával Horthyval és más politikai vezetőkkel, így az illegalitásban lévő →Bethlen Istvánnal is. Két munkatársa, a református Soos Géza külügyminisztériumi tanácsos és a katolikus Saláta Kálmán feladata volt összehangolni a különböző embermentő szervezetek munkáját. Az MFM hálózata hozzájárulhatott Raoul Wallenberg tevékenységéhez is (a vele való egyeztetések egyikén Bethlen is részt vett). Soos révén került Magyarországra, illetve Nyugatra is az Auschwitz-jegyzőkönyv, a haláltáborokról készült hiteles beszámoló. Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkár több ezer kormányzói mentesítést eszközölt ki. Embermentésnek bizonyult az is, hogy a Honvédelmi Minisztérium megsokszorozta a munkaszolgálatosok behívását, amivel abban a helyzetben az embertelen intézmény 80-100 ezer férfit óvott meg a deportálástól. A jó szándék azonban nem vehette fel a versenyt a megszállt állam szervezettségével, amelynek végül mintegy félmillió magyar zsidó esett áldozatul. Az MFM vezetőit 1945 után a kommunisták üldözték, és embermentő tevékenységükről hallgattak.

Az Auschwitz-jegyzőkönyv megismerése, XII. Pius pápa, a magyar egyházi vezetők és Bethlen István tiltakozása nyomán 1944. június 26-án Horthy a deportálások leállítására adott utasítást (ugyanezen a napon kemény hangú felszólítás érkezett Roosevelt amerikai elnöktől; mindeközben a németek a normandiai partraszállás miatt csapatokat vontak ki az országból). Válaszul a kollaboráns kormány csendőralakulatokat vont össze Budapesten, hogy az ottani zsidóság (kb. 217 ezer fő) deportálását biztosítsa, de Horthy parancsára Koszorús Ferenc vezérkari tiszt, MFM-tag a páncélos hadosztályával a csendőrséget visszavonulásra késztette, ami a róla folyó viták ellenére egyedülálló akciónak tűnik a holokauszt történetében, és így a budapesti zsidóság megmenekült a deportálástól. A zsidóságot fenyegető veszély azonban nem múlt el. Horthy sikertelen kiugrási kísérletét (1944. október 15.) követően német segítséggel →Szálasiék vették át a hatalmat. Ők német követelésre 50 ezer embert adtak át az osztrák–magyar határon kiépítendő német védmű munkálataira – ezek voltak az ún. halálmenetek, mivel vasúti szerelvények már nem álltak rendelkezésre.

A ~ az egész nemzet tragédiája, erkölcsi-politikai következményei máig hatnak. 1945 után ugyan megindult az erkölcsi felelősséggel való szembenézés, de mivel a számonkérés összekapcsolódott a kommunista hatalomátvételi törekvésekkel, voltaképpen még a bocsánatkérés is elmaradt, amit évtizedekkel később, a rendszerváltozást követően tett meg az →Antall-kormány. →Bibó „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” (1948; Hanák Péter [szerk.]: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, 1984) című nagy tanulmánya volt az utolsó írás a kommunista uralom beállta előtt, amely a kérdést érdemi morális-politikai súlyának megfelelően elemezte. Utána legfeljebb olyan formában lehetett szólni róla, hogy a megszálló és a velük együttműködő fasiszták üldözték az antifasisztákat. A kérdés bármilyen komoly vizsgálata egyben a kommunista rendszer ideológiai kereteit is feszegette. A ~ tudományos kutatása Ránki Györgynek és Karsai Eleknek az 1960-as évektől kezdődő munkássága révén bontakozott ki, főként az 1980-as években.

A ~ért való erkölcsi felelősség megítélése a német megszállás jelentőségének az értékelésén múlik. Bibó és Ránki úgy ítélte meg, hogy a magyar vezetés magától nem hajtotta volna végre a deportálásokat, jóllehet mindketten hangsúlyozták a közigazgatás tevékeny részvételét és a társadalom többségének tétlenségét. Az 1980-as évek közepétől azonban számos történész arra a jogos kérdésre összpontosította kutatásait, hogy a háború nyilvánvaló végén mi okozhatta a deportálások egyedülállóan gyors lebonyolítását. Ők saját vizsgálódásaikból és a holokauszt intencionalista felfogásából (hogy ti. Hitlerék kezdettől a végső megoldást, a zsidóság kiirtását szándékozták megvalósítani) kiindulva arra jutottak, hogy a magyar társadalmat átható antiszemitizmusnak és a megszálló németeknek a közös zsidótlanító törekvése találkozott. Az áldozatok szemszögéből kétségtelen, hogy egyenes út vezetett a megkülönböztetéstől, a fokozatos jogfosztásoktól, a munkaszolgálatos megalázástól, az intézményesí-

tett kirablástól a gettósításon, a deportáláson át a haláltáborokig.

Azt a kortársak tudták, hogy a vagyonfosztott és deportált zsidók nem jönnek haza, de azt, hogy főként nem munka-, hanem haláltáborokba viszik őket, nemigen lehetett tudni, s e tényt a hihetetlen volta miatt könnyűszerrel el lehetett tussolni. A németek meg is tettek mindent a megfelelő titkolásért, még a nyomok megsemmisítéséért is, illetve a felelősségük áthárításáért, megosztásáért, ellenfeleik, szövetségeseik cinkosokként való bevonásáért (filmet is készítettek a külvilágnak a magyar csendőrök kegyetlenkedéseiről és a maguk emberséges bánásmódjáról). A legfelsőbb magyar vezetők azonban nyilvánvalóan tudtak a megsemmisítésekről – 1943-tól a diplomáciai kar jelentéseiből is. Horthy és környezete, a Kállay-kormány a veszedelmeket mérlegelve hozta meg döntéseit. Az 1944 márciusában fölállított bábkormány legserényebb tagjai szintén tisztában voltak a deportálások utáni megsemmisítésekkel, és ezt akarva hozták meg a maguk döntéseit (Endre, Jaross, Baky László). Más kormánytagok mégis úgy tettek maguk között, mintha igaz volna a közvélemény előtt terjesztett hazugság: a magyar hatóságok csupán munkaerőt bocsátanak Németország rendelkezésére, s a családtagokat, az öregeket és a gyermekeket azért szállítják ki, hogy a dolgozók nyugalmát biztosítsák. Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes szembesítette őket a valósággal, a nemzetközi felháborodással az 1944. június 21-i minisztertanácson.

A német megszállás jelentőségét és a magyar antiszemitizmus zsidótlanító szándékát hangsúlyozó két megközelítésmód vitájának a lefolytatása nélkül nem lehetséges a ~ban viselt felelősség árnyalt értékelése, ahogy ép →nemzeti öntudat és →emlékezet sem. Magyarország a 23 ezer „rendezetlen állampolgárságú" galíciai zsidó Kamenyec-Podolszkijba 1941-ben történt deportálását kivéve a német megszállásig ellenállt a külső és belső zsidótlanító követeléseknek-törekvéseknek, utána ez az ellenállás összeroppant, a megszállókkal való együttműködésre a kényszerítésen és a kitervelt félrevezetésen túl a hazai zsidóellenesség is indított. Ez utóbbiban áll a nemzet felelőssége, de a Kállay-kormányt, amely ellenállt a zsidótlanító követeléseknek, hazai erő nem tudta megbuktatni. Az erkölcsi szembenézéshez az oktatás, a tantervbe foglalt, szakmailag egyeztetett tananyag, illetve a holokauszt-emléknap nagyobbrészt immár megfelelő ismereteket nyújt. Ennél talán fontosabb szerepet visznek éppen a személyes befogadás miatt a művészetek, és e téren a magyar alkotók nem maradtak adósaink (a szépirodalomban Radnóti Miklóstól és Szép Ernőtől Cseres Tiboron, Pilinszky Jánoson, Sánta Ferencen, Sütő Andráson, Székely Jánoson, Szilágyi Domokoson át Székely Magdáig és Kertész Imréig, filmben Fábry Zoltántól Kabay Barnán és Gyöngyössy Imrén át Nemes Lászlóig és Röhrig Gézáig). Az ő alkotásaik is mutatják, hogy a magyar zsidó közösség legnagyobb részének elvesztése az egész magyar nemzet sebe.

Braham, Randolph: *A népirtás politikája: A holocaust Magyarországon* (1981; m. 1988, 1997); *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III.* (2007); *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III.* (2008); uő és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet* (2015).
Hankiss Ágnes (szerk.): *„Hazájának, Nemzetének hű fiaként": Mentesítési kérelmek 1944-ből* (2016).
Hosszú Gyula: *Utak a holokauszthoz: történetek a holokausztról* (2002).
Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett: az embermentés és ellenállás története 1944–1945-ben* (2013; m. 2015).
Pelle János: *Auschwitz magyar szemmel* (2014).
Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955* (1995).
Török Bálint: *Farkas esz meg, Medve esz meg* (2004).

Szerkesztőbizottság

Magyary Zoltán (1888–1945) A magyar közigazgatás-tudomány egyik legjelesebb, iskolateremtő, életében nemzetközi hírű alakja. Köztisztviselőként kezdte pályáját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. →Klebelsberg felfedezettjeként a költségvetési osztály vezetőjévé, majd miniszteri tanácsossá lépett elő, és meghatározó szerepet vitt a miniszter korszakos oktatás- és tudománypolitikai reformjainak megvalósításában.

Nagy hatást gyakorolt rá Lorenz von Stein közigazgatás-elmélete, →Weber szervezetszociológiája, illetve Henry Fayol, aki a nagyvállalati üzemszervezés módszereinek a közigazgatásban való alkalmazhatóságát hirdette, különös tekintettel az Egyesült Államok példájára, ahol a magángazdasági eljárásokat gyakran ültették át az államigazgatásba az eredményesség és hatékonyság érdekében. ~ ezt követendőnek tartotta, de

Fayollal ellentétben nem hagyta figyelmen kívül az állami tevékenység sajátos jogi vonatkozásait, habár munkásságában maga is nagyobb súlyt fektetett a szervezéstanra (a tanítványai foglalkoztak elmélyültebben a közigazgatási eljárásjoggal és jogorvoslattal).

1924-ben jelentette meg „Ludendorff és Rathenau szellemi műhelyéből" című tanulmányát, amelyben meglepő módon az első világháborús német háborús erőfeszítést vezénylő porosz tábornok és az AEG-vezérigazgatóból lett, zsidó származású újjáépítési miniszter tevékenységét vetette egybe. Bármilyen nagyformátumú szervezők voltak is, fejtegette, kudarcot vallottak, mert a tényleges irányítás a tömeghangulat ingadozásaira érzékeny politikusok, nem pedig a szakemberek kezében összpontosult, ami szétzilálta az erőket. Egyebek közt ebből is azt a következtetést szűrte le, hogy a közigazgatásnak önállósulnia kell a parlamentarizmustól.

A közigazgatás jogszerűségének kontra eredményességének vitájáról úgy vélte, hogy amíg a XIX. század második felének indusztriális-liberális korszakában, amikor a jogállam kiépítése állt a középpontban, a közigazgatással szemben a jogszerűség volt az elvárás, addig a XX. század posztindusztriális korszakában, amikor az állam feladatai a gazdaságszervezéssel is kibővültek, az eredményesség a kívánalom.

A gazdasági válság hatására azt a feladatot kapta, hogy tegyen javaslatot a magyar közigazgatás költségkímélő átalakítására. 1931 és 1933 között kormánybiztosként számos javaslatot terjesztett elő, de úgy vélte, nem egyszerű takarékosságra, hanem racionalizálásra, modernizálásra van szükség; és nemcsak az apparátus alsóbb szintjeit, hanem a legfelsőbb politikai vezetés rendszerét is korszerűsíteni kell: a miniszterelnöknek széles körű jogosítványokkal rendelkezve olyan „közigazgatási vezérkart" kell irányítania, amely gondosan képzett, tapasztalt és vizsgáztatott szakemberekből, nem pedig a politikai patronázs vagy alku alapján kinevezettekből áll. Kormánybiztosi tisztségéről, mivel úgy látta, javaslatainak nincs foganatja, lemondott. Úgy látta, a politikai elit veszélyeztetve érezte oligarchikus hatalmát, és ezért akadályozta meg racionalizálási elképzeléseit. Javaslatai azonban azért sem érvényesülhettek, mert a végrehajtó hatalom olyan egyszemélyi vezetését irányozták elő, amely nem illeszkedett a miniszterelnök parlamenti felelősségét előíró magyar alkotmányos rendbe. Csakhogy ~ felfogásában éppen a parlamenti politika kilengései veszélyeztették a joguralmat.

Ennek ellenére ~ több javaslata is megvalósult (például a köztisztviselői vizsgáztatás). A Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet élén és egyetemi tanárként komoly kutatóbázissal rendelkezett. *Magyar közigazgatás* (1942, 1998) címen kiadta összefoglaló munkáját, amelyben megkísérelte a közigazgatási jogot és a közigazgatás-tudomány új szintézisét megalkotni, a gazdaságosan és eredményesen működő, tudományosan megalapozott közszolgálat rendszerét felvázolni.

Szélsőséges, jogállamellenes vagy antiszemita nézetet nem tett soha magáévá. Amikor azonban a közigazgatás hatékonyságát előbbre valónak tartotta minden konkrét, alapvető politikai filozófiánál, értékválasztásnál – egyaránt üdvözölte a közigazgatás amerikai-roosevelti, nemzetiszocialista és szovjet rendszerét –, olyan politikaellenességről tett bizonyságot, amely túl azon, hogy reformelképzelései előmozdításáért vitatható kompromisszumokba vitte (például a megegyezés szorgalmazása az imrédysták és a liberálkonzervatív elit között, kapcsolattartás a hitleri német tényezőkkel), alkalmas lehetett tekintélyelvű megoldások igazolására. Mint annyi magyar kiválóság, tévedéseit ő sem igazíthatta helyre, életművét ő sem teljesíthette ki. A szovjet katonáktól elszenvedett atrocitások miatt feleségével, a kiváló filozófiatörténész Techert Margittal együtt öngyilkosságot követett el.

2012 óta zajlik a Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program (magyaryprogram.kormany.hu).

További művei: *Amerikai államélet* (1934); Patyi András és Koi Gyula (szerk.): *Magyary Zoltán összes munkái (1919–1922)* (2015).
Bereményi Géza: *Tanítványok* (film, 1985).
Saád József: *Magyary Zoltán* (2000).

CsCs

Maistre, Joseph de (1753–1821) Filozófus, jogász, diplomata, a →francia forradalom legjelentősebb francia teoretikus bírálója. Jezsuita neveltetésben részesült, ami később markánsan meghatározta politikai filozófiáját. Mélyen hívő katolikusként elsajátította a →felvilágosodás eszméit. 1774–1790 között a progresszív skót rítusú szabadkőműves páholy tagja volt (ezt akkor semmilyen egyházi állásfoglalás nem zárta ki), és egy darabig – mint franciaországi birtokokkal rendelkező

nemes – támogatta a XVI. Lajos által kezdett reformtörekvéseket. A forradalommal azonban végül szembefordult. Lausanne-ba menekült, ahol Madame de Staël szalonjában folytatott teológiai és politikai viták nyomán alakult ki publicisztikai munkássága (*Lettres d'un royaliste savoisien à ses compatriotes*, „Egy savoyai királypárti levelei honfitársaihoz”, 1793).

Leghíresebb művében, a *Considérations sur la France*-ban („Gondolatok Franciaországról”, 1797) →Franciaország hivatását a morális →jó és →rossz közti, Isten által elrendelt küzdelem lefolytatásában látta. A korábbi vezető elitet tartotta felelősnek azért, hogy a francia civilizáció, a kereszténység előmozdítása helyett teret engedett a XVIII. századi filozófusok nézeteinek és az ateizmusnak. A →forradalmi terrort a felvilágosodásból egyenesen következő fejleménynek tartotta, és azt is szükségszerűségnek vélte, hogy az irányítatlan-irányíthatatlan forradalom felfalja saját gyermekeit. Szerinte a forradalom valódi jelentősége az, hogy az az isteni kegyelem eszköze, mert a szörnyűséget önmagával pusztíttatja el. Az *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques et des autres institutions humaines* („Értekezés a politikai alkotmányok és más emberi intézmények alkotóelveiről”, 1814) című művében amellett érvelt, hogy nem lehetséges pusztán ember által létrehozott szabályzórendszer, alkotmány. *A pápáról* (1819; m. 1867) című munkája mintegy kiteljesítette az isteni jogokra hivatkozó, →tekintélyelvű politikai rendszerek létjogosultságáról alkotott nézeteit. A →legitimitás ugyanis szerinte racionális alapokra nem helyezhető. Az ilyen alapon működő kormányzat esetében folyamatosan ellentmondásba keveredik a célszerűség és a legitimitás, ami erőszakhoz és a rend hiányához vezet. Ezért ~ állítása szerint minden politikai hatalomnak a vallási tekintélyből kell erednie, márpedig a vallási tekintély legmagasabb szintű képviselője a pápa.

~ politikai filozófiájában nem az az újszerű, hogy a monarchiát és a vallási tekintélyt összekapcsolja (miként azt Nagy Konstantin óta „a trón és az oltár szövetsége” tanúsítja), hanem az, ahogyan a politikai tekintély társadalmi alapjait vizsgálja, és érvel a legvégső tekintélynek mint az emberi döntéseket befolyásoló erőnek a szükségessége mellett. Jelentős még két posztumusz műve. A *Soirées de St. Pétersbourg* („Szentpétervári esték”, 1821) címűben azt fogalmazza meg, hogy a rossz léte szükségszerű ahhoz, hogy a jó, az isteni kegyelem cselekedni és hatni tudjon. Az isteni terv, amely a bűnbánat által az embert folyamatos megújulásra készteti, a történelemben valósítja meg magát misztikus és mégis konkrét módon. Az *Examen de la philosophie de Bacon* („Bacon filozófiájának vizsgálata”, 1836) című, ugyancsak posztumusz művében ~ az angol filozófusnak tulajdonítja a felvilágosodást, és ezáltal felelőssé teszi a társadalmak teljes felbomlásáért. →Edmund Burke mellett ~ nemcsak az ellenforradalmi gondolkodás legnagyobb kortárs alakja, hanem egyben a →teokratikus konzervativizmus legjelentősebb képviselője.

Bradley, Owen: *A Modern Maistre: The Social and Political Thought of Joseph de Maistre* („Egy modern mester: ~ társadalmi és politikai gondolkodása”, 1999).

Nyirkos Tamás: *Az ötfejű sas: Teológia és politika a francia ellenforradalomban* (2014).

BoM

Maritain, Jacques (1882–1973) Francia filozófus, vatikáni nagykövet, egyetemi tanár, a XX. századi katolikus irányú filozófia, neotomizmus és a perszonalizmus egyik mai napig legjelentősebb és legnagyobb hatású képviselője. Az 1900-as évek elején a Sorbonne-on filozófiát és természettudományokat hallgatott, ám sem a korszakban uralkodó pozitivista gondolkodást, sem pedig tekintélyes tanára, Henri Bergson filozófiáját nem találta intellektuálisan, a végső kérdésekre nézve kielégítőnek. Tanácstalanságában az öngyilkosságot fontolgatta feleségével és szellemi útitársával, Raïssával. Némi útkeresés után, 1906-ban a hugenotta–zsidó házaspár katolizált, méghozzá egy olyan pillanatban, amikor a katolikus egyház és a vallás szerepe az 1905-ös államot és egyházat szétválasztó törvény miatt a francia társadalom érdeklődésének középpontjába került. ~ munkássága a katolicizmushoz, illetve →Aquinói Szent Tamás filozófiájának az újragondolásához kötődik, és a filozófia szinte minden részterületére kiterjed: érdemlegeset alkotott a metafizikától a morálfilozófián át a politikai filozófiáig. A humanizmusról és az emberi jogokról alkotott nézetei gyakorlati politikai jelentőségre tettek szert. Franciaország vatikáni nagyköveteként (1945–1949) részt vett az ENSZ *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*nak megszövegezésében, és →de Gaulle személyén keresztül a francia Negyedik Köztársaság alkotmány-preambulumának tar-

talmát is befolyásolta. A katolikus egyház szociális tanítására is hatott, különösen *Az igazi humanizmus* (1936; m. 1996) című művével.

Az arisztoteliánus és a természetjogi hagyomány felelevenítése mellett foglalkoztatta az ember méltósága és szabadsága. →Kant nyomán úgy vélte, az ember nem fokozható le puszta eszközzé, mert maga is cél. Az emberi szabadság értelme az ember természete, kötelessége szerinti erkölcsi és spirituális kiteljesedés – és bár az ember tisztelendő mint egyén, de szerepe van a közösségben, a közjó megvalósításában is. ~ a politikai filozófiájában morálfilozófiai megfontolások nyomán elvetette mind az önkényuralmi rendszereket (ideértve a kommunizmust, a fasizmust és a Philippe Pétain vezette Vichy-rendszert is, amely elől ~ külföldre távozott), mind a spirituális elemeket megtagadó szekuláris berendezkedéseket. A demokratikus berendezkedéseknek is a keresztény hit értékein kell alapulniuk, mert az emberi lét teljessége csak a transzcendencia jelenlétét biztosító körülmények között élhető meg. Ezeket az értékeket univerzálisnak gondolta, az erkölcsi értékek térnek és időnek való kitettségét pedig az emberi belátás hiányosságaira vezette vissza. Az ember kiteljesedésének céljával összhangban fogalmazott meg követeléseket egyes pozitív, szociális jogokkal kapcsolatban, amelyek nagy visszhangra találtak a katolikus egyházban, hiszen ~ jó barátságot ápolt Giovanni Batista Montinivel, a későbbi VI. Pál pápával.

A két világháború között sok szempontból modernnek és újszerűnek számító, nemegyszer liberálisnak tartott ~t pályája végén a katolikus értelmiség konzervatív szárnyához tartozóként látták, elsősorban *A garonne-i paraszt* (1966; m. 1999) című műve miatt, amelyben a kereszténység világi küldetését szorgalmazta, de óvott attól, hogy a kereszténység „térdre boruljon a világ előtt". A II. vatikáni zsinat eredményeit nagyra értékelte, jóllehet bírálta a kritikátlan modernizmust, a katolicizmus naiv világiasítását és a nyugati filozófia felvilágosodás utáni szakaszának egyes fejleményeit. Az utolsó munkájában szellemi végrendeletet írt arról, hogy a katolicizmusnak milyen magatartást kell tanúsítania a modern világban. Úgy vélte, nem keresztény felebarátunkat nem azért kell szeretnünk, amilyenné válhatna, hanem azért, amilyen. ~ munkásságával jelentős hatást gyakorolt a magyar kereszténydemokrata politikus és szerkesztő Mihelics Vidre.

Főbb művei: *A filozófia alapelemei* (1920; m. 1986); *Les droits de l'homme et la loi naturelle* („Az emberi jogok és a természetjog", 1942).

Dougherty, Jude P.: *Jacques Maritain: An intellectual profile* („~: szellemi arcél", 2003).

Frenyó Zoltán és Turgonyi Zoltán: *Jacques Maritain* (2006).

SEP

Marsilius, Páduai (Marsilio da Padova, 1275/80–1342/43) Orvos, politikai gondolkodó. Páduában született, a párizsi egyetemen tanult, később, rövid ideig, annak rektora is volt. Az →Aquinói Szent Tamás-féle hagyománytól eltérő elmélete az újkori szekuláris állam- és jogfelfogás előzményének számít. Nála ugyanis nincs a különböző törvények között hierarchia. Az isteni (örökkévaló) és az emberi (időbeli) törvény egymástól elkülönülő szférában létezik, s csak az utóbbit jellemzi a kényszer. Az →állam nem isteni eredetű, hanem az ember műve. Aquinói Tamásnál a törvények által meghatározott szankcionált, illetve nem szankcionált viselkedések elkülönítésében a morális szempont alapvető szerepet játszott, ~nál viszont az akaratot kifejező emberi törvényben a morál nem kapott hangsúlyt. Szerinte a morális kérdés kizárólag az isteni jog körében releváns. Fő művében, a *Defensor pacis*ban („A béke védelmezője", 1326) a világi uralkodó (Bajor Lajos német-római császár) pozícióját a pápai hatalom elé helyezte. A pápa 1327. április 9-én kiközösítette. Gyökeresen új elképzelésével a →népszuverenitás egyik első megfogalmazását adta. A népszuverenitás kiterjed az uralkodó választására is. A nép által hozott törvények a legjobb törvények, mivel a nép önérdeke a →közjóval egybeesik. Ebben a – modern terminussal élve – jogpozitivista felfogásban az ember által alkotott jogot nem az isteni jog vagy a →természetjog, hanem a többségi akarat korlátozza. A →népfelség gondolatát fejlesztette tovább, amikor az egyetemes zsinatot tette meg, szemben a pápával, a legfőbb egyházi hatalommá (konciliarizmus). Az egyház tevékenységét száműzte a törvényhozás, a bíráskodás és a politika területéről, csak mint a vallás világában megjelenő tanítást értelmezte. Miként írta: az isteni törvény dolgaiban Krisztus az egyetlen bíró, a pap nem bíró, hanem csak az isteni törvény, azaz egy *doctrina* tanítója.

Molnár Attila Károly: *A szabadságolt lelkiismeret* (2014).
Strauss, Leo és Joseph Cropsey (szerk.): *A politikai filozófia története I.* (1987; m. 1994).

KA

Márton Áron (1886–1980) Gyulafehérvári római katolikus püspök, a XX. századi egyetemes magyar egyháztörténet emblematikus alakja; főpapként, gondolkodó tanárként és közösségi vezetőként meghatározó szerepet vitt az erdélyi magyarság életében. Földműves székely családból származott, fiatalon átélte az első világháborút és a történelmi Magyarország széthullását. Szocializációját és világnézetét meghatározta a román nemzethomogenizáló törekvésekből származó hátrányos megkülönböztetés, amely az erdélyi magyarokat és különösen a tömbben élő, zömében katolikus székelységet érte az 1920–1930-as években. Néhány évvel idősebb és tapasztaltabb volt a gyulafehérvári teológián az évfolyamtársainál, de Majláth Gusztáv püspök elsősorban éleslátása és tenniakarása miatt kedvelte meg olyannyira, hogy 1938-ban utódjának jelölte meg az alig negyvenkét éves papot.

A világgazdasági válság éveiben ~ egyetemi lelkészként működött Kolozsváron, itt fogalmazta meg azokat a lelkipásztori elveket, amelyekhez egész életében hű maradt: egyrészt a személyhez szóló üzenet, azaz a hívő ember megszólítása, hitének megerősítése; másfelől a közösségépítés és az egyház társadalmi szerepvállalása. Az 1933-tól megjelenő *Erdélyi Iskola* című folyóirat társszerkesztőjeként átfogó nevelési programot indított útjára. Az alapgondolatot az a „népszolgálat"-nak nevezett szellemi áramlat adta, amely Trianon után átformálta az erdélyi magyar közgondolkodást. ~ és társai azt vallották, hogy a hagyományos nemzetépítő fogalmak és kifejezések (nemzet, közösség, terület) csak akkor nyerhetnek értelmet az új közjogi és társadalmi berendezkedésben, ha keresztény keretben jelennek meg. Ennek legfontosabb elemei a szeretet mint önérték, a közösség, a kötelesség és a szabadság szoros kapcsolata, a hivatás, a nevelés, a közösség egyénei iránti gondoskodás. Az 1930-as években ~ a szociális lelkiséget tette az erdélyi magyar keresztényszociális társadalom- és nemzetszemlélet alapjává XI. Pius *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájával (1931) összhangban, amely szerint az egyén társadalmi értékét a közösség javára végzett munka határozza meg (→katolikus politikai-társadalmi tanítás).

A népszolgálati eszme az 1930-as évek második felében mint cselekvési modell és gondolkodásmód a közösségi társadalom kialakításáról, az ehhez szükséges társadalmi szerepekről, elsősorban nem politikai, hanem etikai indíttatású társadalomszervezési program volt. Legfontosabb célja a társadalmi válaszfalakon, csoportérdekeken felülemelkedő egység megteremtése a népvezető értelmiségi hivatástudatból végzett munkájával: „az egységet az érdekeknek, a műveltségi javaknak és a nevelési eszményeknek a közössége hordozza s az erdélyi magyar értelmiségnek elutasíthatatlan szép hivatása, hogy az érdekközösséget meglássa, a nevelési eszményeket és célokat előbb a maga számára világosan kidolgozza s a közös múlt és közös lélek értékeit közkinccsé téve, a szétzilált népi lelkületet erős gazdasági, szellemi és erkölcsi egységbe forrassza" – írta „Népnevelésünk feladatai" (*Hitel*, 1937, 3) című cikkében.

Politikai téren ~ a keresztény alapokon álló demokratikus berendezkedést támogatta. Egyaránt elvetette és károsnak tartotta a széles körben elterjedt koreszméket: a liberalizmust, amely nem szab korlátokat az egyén szabadságának, és aláássa a társadalmi struktúrákat; a marxizmust (amelyet egyébként behatóan tanulmányozott, sőt előadást is tartott róla paptársainak és székely falusi közösségeknek egyaránt), mert erőszakosan és a magántulajdon semmibevételével hirdeti az egyébként szükséges társadalmi reformokat; végül a nacionalizmust, mert kötelességnek tekintette a – fajta, azaz *nem* →fajelméleti értelemben vett – „faj szeretetét", de „eretnekségnek" tartotta „a vér istenítését". Azt vallotta, hogy a merev korlátokat felállító eszmerendszerek és ideológiák könnyen öntörvényűvé válnak. Ez pedig szemben áll azzal a keresztény tannal, miszerint „abszolútum egyetlen van: az Isten" – írta 1933-ben „A mi utunk" című cikkében (*Erdélyi Tudósító*, 1933, 5). Az állam szerepét a katolikus társadalomelmét alapelvének, a szubszidiaritás elvének fényében látta. Eszerint az állam nem abszolutizálható, mert funkciója az 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklika értelmében az emberek szolgálata. Innen eredt a nemzetiszocializmus és a kommunizmus éles elutasítása: mindkettő megtestesíti ugyanis a totális és nem a szolgáltató állam fogalmát. Az állam alárendeltje az emberi közösségnek, és nem fordítva. ~ államkoncepciója →Max Webernek a demokrácia pillléreiről alkotott eszméjéből ered, aki *A tudomány és a politika mint hivatás* (1919; m. 1995)

címen megjelent tanulmányaiban különválasztotta a szakértelemmel rendelkező hivatalnokot a szabad választások révén létrejött törvényhozó testülettől. Mindkettő a demokrácia egymástól szétválaszthatatlan pillérét alkotja. Az állam és az egyház viszonya lehet tehát harmonikus, de csak ha az állam nem számolja fel a közösségek kezdeményező szerepét és a társadalom pluralizmusát. Ezen az alapon küzdött ~ az egyházi iskolák fennmaradásáért a román uralom alatt, és ebből kiindulva ítélte el az 1948-as kommunista oktatási reformot és a felekezeti iskolák erőszakos államosítását.

Egész életében, püspökké választása (1939) után is a hívei között élt és alkotott, mint „kisebbségi ember". Amikor 1940-ben a második bécsi döntés következtében Erdély északi fele visszakerült Magyarországhoz, Erdély püspökeként szolidaritást vállalt Dél-Erdély katolikus magyar lakosságával, és román állampolgár maradt. Gyulafehérvárról igazgatta az egyházmegyéjét, konfliktusokat vállalva mind a román, mind a magyar hatóságokkal. Gondolkodását és konkrét politikai cselekvését is meghatározta, hogy kisebbségi pozícióból állandóan szembesült az egyszerű ember és a hatalom aszimmetrikus viszonyával. 1940 előtt saját közösségének belső megerősítésén munkálkodott, ezután pedig délerdélyi híveit védte az Antonescu-diktatúra túlkapásaitól és a reciprocitás-politika következményeitől, és aggodalommal szemlélte a súlyosbodó zsidóüldözést Magyarországon. 1944 májusában a kolozsvári Szent Mihály-templomban elmondott beszédében félreérthetetlenül elítélte a gettósítást, és emberiesség gyakorlására szólította fel a hívőket. Tette ezt akkor is, ha merev egyházfegyelmi álláspontot képviselt: a keresztény hitre való áttérést „belső szükségletnek" tartotta, és a bukaresti érsektől eltérően nem volt hajlandó eltekinteni ettől, amikor zsidók tömegesen keresztelkedtek volna meg, hogy elkerüljék a román állam üldözését.

A második világháború után ~ összetett kihívással szembesült. Székely s magyar hazafiként nem tudott beletörődni Erdély ismételt elvesztésébe, 1947-ig ellenezte az új közjogi berendezkedést, és támogatta a székelység Magyarországra történő, magyar áttelepítési terveit. Aggodalommal szemlélte a Petru Groza vezette kommunistabarát kormány tevékenységét is: az erdélyi magyarság baloldali vezetőivel ellentétben előre látta a polgári jogok korlátozásának kisebbségpolitikai vonatkozásait. 1948-ban felemelte szavát a →görögkatolikus egyház erőszakos beolvasztása miatt, és arra utasította papjait, hogy a római katolikus templomokba fogadják be az ortodox egyházba áttérni nem kívánó hívőket. Kérlelhetetlen rendszerellenessége a frissen berendezkedett kommunista hatalom egyik legveszélyesebb ellenfelévé tette. 1949 tavaszán bérmaútra indult a Székelyföldön. Több tízezer hívőt megmozgató szentbeszédei az egypártrendszerrel, az induló kollektivizálással, a fokozódó egyházellenességgel szembeni nyílt kiállását jelentették. 1949. június 21-én a belügyi szervek letartóztatták, majd kétévnyi előzetes letartóztatás után 1951. július 13-án a bukaresti katonai törvényszék hazaárulás címen életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte több erdélyi magyar politikussal együtt, köztük a korábban kommunistabarát Magyar Népi Szövetség volt elnökével, Kurkó Gyárfással. Sorsáról több éven keresztül csak híresztelések keringtek, több sajtóorgánum közölte a halálhírét az 1950-es évek elején. Mivel előzőleg számított a letartóztatására, megszervezte a titkos utódlást, hogy megőrizze a gyulafehérvári püspökség kormányzóképességét. XII. Pius pápa olyan mértékben bízott meg benne, hogy távollétében címzetes érsekké nevezte ki.

1955-ben amnesztiával szabadult. A börtönévek nem változtatták meg világnézetét és egyházpolitikai hitvallását. Szabadulása után a korábbi önfeledt heroizmusát határozott egyházkormányzással váltotta fel. Immár nem földalatti egyházat vagy mártírközösséget kívánt vezetni, hanem a világi hatalomtól függetlenül működő, szuverén szervezetet. 1955 tavaszán első intézkedése a gyulafehérvári teológia átszervezése és a „békepapi" mozgalomban kompromittálódott papok és tanárok lelki elszámoltatása volt. Egyházpolitikai szerepe nemzetközi kitekintésben is jelentős volt. Az 1967 őszén Romániába látogató Franz König bécsi bíboros azzal a kikötéssel utazott Bukarestbe az ortodox pátriárka meghívására, hogy szabadon találkozhasson a romániai katolicizmus legnagyobb alakjával. A Szentszékkel, illetve a nyugateurópai katolikus világgal való gazdag (nagyrészt informális csatornákra, karitatív szervezetekre és magánszemélyekre támaszkodó) kapcsolathálójáról eddig nem született alapos feldolgozás, de a Szentszék által elindított „keleti politikával" kapcsolatos dilemma (elfogadni az állammal kötendő megállapodást és egyúttal a politikai ellenőrzést

az egyház fölött, vagy pedig folytatni az ellenállást az elszigetelődés árán is) ~t is érintette.

Ő azonban eredeti módon oldotta fel a feszültséget: nem ellenezte az egyház és az állam képviselői közötti tárgyalásokat, és maga is többször találkozott a román Egyházügyi Hivatal elnökével. Elvi kérdésekben azonban – például a papok kinevezésének joga, az ifjúság nevelése vagy a betiltott szerzetesrendek informális működése – hajthatatlan maradt. Eközben sikeresen működtette szerény intézményrendszerét és információs csatornáit a Szentszék, Magyarország és a nyugati világ felé. Az 1970-es években tett két római látogatása alkalmával ~ világossá tette a Szentszék illetékesei számára, hogy az erdélyi magyar katolicizmus más úton kíván haladni, mint a magyarországi. Úgy is sikerült elkerülnie a nem kívánt kompromisszumokat, hogy következetesen elzárkózott minden nyilvános szerepléstől és a fennálló rendszer külföldi (elsősorban nyugati) legitimálásától. Papjaitól elvárta, hogy minden törvényes eszközt vessenek be a magyar ifjúság bevonására. Bérmaútjai és látogatásai, ha ritkultak is, erőt adtak a közösségnek az ateista állammal szembeni egyenlőtlen küzdelemben.

Az 1970-es években az idős püspök egyre nehezebben tudta irányítani az egyházmegyéjét. A román kommunista belbiztonsági szolgálat, a Securitate (r. *Securitatea*, *Departamentul Securității Statului* 'Állambiztonsági Hatóság') több mint 77.000 oldalból álló iratanyagot gyűjtött össze az alsó papság és a püspök környezetében is kiépített ügynöki hálózat révén. A gyorsuló iparosítás és urbanizáció kikezdték a hagyományos falusi életmódot és közösségi szokásokat, köztük a vallásgyakorlást. ~ a kíméletlenül ellenséges politikai közegben is át tudta menteni, sőt halála után követői továbbfejlesztették és a posztkommunista világ új kihívásaira adaptálták teológiai és társadalompolitikai tanításait.

Művei: *Válogatott írások és beszédek* (2013).
Lázár Csilla és Lövétei Lázár László (szerk.): *Az idők mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről* (2013).
Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi* (2002).

SB

Marx, Karl (1818–1883) A legújabb kori történelem egyik legnagyobb gyakorlati hatású gondolkodója, kiváló újságíró. A francia →felvilágosodás radikális változatát folytatva harcos ateista, jakobinus és materialista. A →Hegel rendszerében szintetizálódó német idealista filozófiai hagyomány, amelyet idealizmusa miatt ~ az írásaiban élesen bírált, valójában gyökeresen befolyásolta a gondolkodását: történetfilozófiája mélyén a morálisan tökéletes, abszolút racionális ember eszményképe van. A történelem a maga dialektikus módján (osztályharcok által) feltartóztathatatlanul halad a tökéletes emberek tökéletes társadalma (→kommunizmus) felé. Történelemfilozófiája a materialista kiindulópontot idealista céltételezéssel kapcsolta össze. Ez a paradox jelleg adta és adja mind a mai napig a ~izmus rugalmasságát és vonzerejét, hiszen az elnyomás, elidegenedés, kizsákmányolás, hamis tudat elvont fogalmai gyakorlatilag minden társadalmi és gazdasági környezetben alkalmazhatók.

~ részletes történelmi tanulmányokat is folytatott, s a napi politika eseményeit is folyamatosan nyomon kísérte és kommentálta. Ez nagyon fontosnak bizonyult a későbbiekben: a ~ista alapkategóriák magyarázati sémákként zárt és erős ideológiává szerveződtek, amely az ideologikus (párt) politika létrejöttében döntő szerephez jutott.

~ talán legeredetibb és leghatásosabb gondolkodói cselekedete a francia és brit elméleti közgazdák munkáira való szisztematikus reflexió és annak összekötése a történetfilozófiával. David Ricardo munkaérték-elméletéből indult ki, majd a munka fogalmából levezetve a →tőke fogalmát, a kettőt antagonisztikus ellentétként mutatta be, amely szerinte a →kapitalizmus lényegadó társadalmi viszonya, s amely a hegeli dialektika értelmében →forradalomhoz, a magántulajdon (tőke) megszüntetéséhez és társadalmasításához (a tökéletes állapothoz: a kommunizmushoz) vezet. Ez *A tőke* (1867; m. 1921, 1948) mint a ~i főmű lényegi üzenete.

Nehéz vita, hogy a forradalmi erőszakot helyeslő és a korai kommunista mozgalmat aktívan szervező ~ milyen mértékben felelős közvetlenül a XX. század magukat ~istának valló diktatúráiért Kelet-Európa, Afrika, Távol-Kelet, Latin-Amerika országaiban. Az azonban biztos, hogy nézetei, amelyek egyszerre viselik magukon a zárt ideológia, a morális emelkedettség és a rendkívüli rugalmasság jegyeit, igen sok elnyomó rendszer hatalomra jutását és hatalmon maradását tették lehetővé.

Kiss Viktor: *Marx és ideológia* (2011).
Kołakowski, Leszek: *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład* („A ~izmus fő áramlatai: eredete, növekedése és elterjedése", 1976; a. *Main Currents of Marxism*, 1978).

BZ

Masaryk, Tomáš Garrigue (1850–1937) Cseh politikus, államférfi, köztársasági elnök, filozófus, szociológus, publicista. A bécsi egyetemen tanult, tudományos pályáját is a birodalom fővárosában kezdte. 1882-től a prágai Károly Egyetemen tanított, s mellette a közéletbe is bekapcsolódott. Idővel a cseh nemzeti mozgalom jelentős alakjává vált: „politikai realizmusával" a lakosság széles köreinek szociális helyzetén kívánt reformok révén javítani; alapvető fontosságúnak tartotta az osztályellentétek mérséklését és az általános választójog kivívását. Két alkalommal, 1891-ben és 1907-ben is a birodalmi gyűlés képviselőjévé választották; politikai elképzeléseit az általa 1900-ban létrehozott Realista Párt vezetőjeként is igyekezett érvényre juttatni. A nemzeti mozgalom vezéregyéniségeként is szembeszállt a túlhajtott nacionalizmussal, antiszemitizmussal: 1899-ben egy nagy vihart kavart vérvád kapcsán a közvélemény ellenében is bátran kiállt a megvádolt zsidó férfi mellett. Néhány hónappal az első világháború kitörése után, 1914 decemberében emigrációba vonult: nem hitt az Osztrák–Magyar Monarchia életképességében, és a nemzetközi konfliktusban alkalmat látott arra, hogy a csehek elszakadjanak, s a szlovákokkal együtt független államot hozzanak létre – ugyanis a cseheket és a szlovákokat egyazon nemzet tagjainak tekintő csehszlovakizmus híve volt. Az emigrációban fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki az új állam érdekében: 1916-ban →Edvard Benešsel együtt megalakította a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, a vezető antantpolitikusokat pedig meggyőzte az új állam létrehozásának szükségességéről. 1918 októberében Washingtonban deklarálta a csehszlovák állam megszületését; a Prágában október 28-án kikiáltott köztársaság nemzetgyűlése pedig novemberben őt választotta elnökké.

Államfőként rendkívüli tekintélynek örvendett, a közvélemény őt tartotta az új ország „alapító atyjának". Tisztségéről csak magas kora és egészségi állapota miatt mondott le 1935-ben. Politikai felfogását az „emberarcú nacionalizmus" jellemezte, az ország kisebbségi népeivel szemben békülékenynek mutatkozott. Úgy gondolta, hogy akik magyarokként is Csehszlovákia polgárai akarnak lenni, azoknak alkalmazkodniuk kell az új viszonyokhoz, de a nyelvi és kulturális jogok tekintetében toleráns volt, jóindulatának bizonyítására pedig 1930-ban egymillió koronát adományozott egy csehszlovákiai magyar tudományos és művészeti társaság megalapítására. Az ugyanezen év elején nála járt magyar diákküldöttségnek kijelentette: „Én sosem leszek önök, magyarok ellen!" Az angolszász demokráciát tekintette követendő példának; antiklerikális volt, de nem vallásellenes, a →marxizmust és a →kommunizmust határozottan elutasította. A XX. század legnagyobb cseh államférfijaként őrzi az emlékezet.

Művei: *Nová Evropa: Stanovisko slovanské* („Az új Európa: A szláv álláspont", 1920); *A világforradalom* (1925; m. 1928, 1990); *Demokrácia, nemzetiség* (1991).
Čapek, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem I–III.* („Beszélgetések ~kal", 1928–1935).
Machovec, Milan: *Tomáš G. Masaryk* (2000).
Opat, Jaroslav: *Evropan a světoobčan T. G. Masaryk* („~ az európai és a világpolgár", 1997).

GKL

médiaháború A →rendszerváltozás (1990) után a magyar hírközlési fórumok (nyomtatott sajtó, televízió, rádió) befolyásolásért és birtoklásáért kibontakozó politikai-gazdasági küzdelem, amely meghatározta a tájékoztatást.

A →Kádár-korszakban a pártállam (a Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP, →magyar kommunista pártok) szabta meg a média működési feltételeit és tartalmát (az újságírók gyakori titkosszolgálati beszervezésével is), jóllehet kismértékben olykor megtűrte a liberális vagy a nacionalista kritikai hangokat is. Szabad sajtó kizárólag az 1970-es évek végétől illegálisan megjelenő, igen szűk körben terjeszthető szamizdat- ('kiadó nélküli', stencilezett, sokszorosított) kiadványokban, lapokban létezhetett. A rendszerváltoztató években (1988–1990) a magyar újságírók elismertsége viszonylag megnőtt, a sajtó fontos szerepet játszott a pártállami rendszer lebontásában és a demokratikus rendszer alapjainak letételében. A rendszerváltozás alapelveit meghatározó, ún. kerekasztal-tárgyalásokon megfogalmazódott a követelmény, hogy az állami tulajdonú, közszolgálati média, a Magyar Távirati Iroda, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió pártatlanul ismertesse a politikai élet eseményeit, a társadalmi, politikai, gazdasági folyamatokat, és egyenrangúként kezelje a különb-

böző politikai erők megnyilvánulásait, továbbá az újságírók munkájukban ne érvényesítsék pártpolitikai elkötelezettségüket; ez azonban mégsem juthatott érvényre, mert az MSZMP kihátrált a megállapodás mögül.

A ~ először a televízió és a rádió irányítása, befolyásolása körül lángolt föl az első szabadon választott kormány idején. →Antall József miniszterelnök jelölésére Göncz Árpád köztársasági elnök 1990 nyarán Gombár Csaba politológust nevezte ki a Magyar Rádió, Hankiss Elemér szociológust pedig a Magyar Televízió élére, ám jogállásukat nem tisztázta jogszabály. Később az Antall-kormány jelöléseit a közszolgálati médiumok vezető posztjaira rendre elutasította a köztársasági elnök és a két médiaelnök is. A küzdelem állóháborúvá vált, végül Hankiss és Gombár 1993 januárjában lemondott. Az Antall-, majd a Boross-kormány azonban csak látszatra nyerte meg ezt a csatát; a pártállami időkből a közmédiánál maradt káderek révén sokkal inkább érvényesült a baloldali befolyás. A volt pártállami sajtó (napilapok, hetilapok, vidéki lapok) privatizációja, majd a kereskedelmi rádiók és televíziók piaci fellépését lehetővé tevő, első médiatörvény (1996) pedig egyrészt egyértelmű baloldali-liberális médiafölényt biztosított, másrészt példátlan módon külföldi (főleg német) érdekcsoportok kezébe adta a hazai tájékoztatás jelentős részét.

A Horn-kormány (1994–1998) a demokratikus szabályokra látszólag adva, mégis messzemenően érvényesítette hatalmi befolyását a közmédiára. 1998-ban, amikor újra jobboldali pártok kerültek kormányra, azáltal robbant ki a ~ újabb szakasza, hogy a törvény szerint nyolcfős kuratóriumokba négy főt jelölhettek a kormánypártok és négyet az ellenzéki pártok. Az ellenzék azonban nem tudott megegyezni, mert a →MIÉP is, az →MSZP is ragaszkodott a két főhöz, s így az →SZDSZ számára nem maradt volna jelölési lehetőség. Az MSZP és az SZDSZ tiltakozásul kimaradt a közmédiát ellenőrző testületekből, így jöttek létre a sokat bírált „csonka kuratóriumok". Az első Orbán-kormány néhány lépéstől (a *Heti Válasz* elindításától és a *Magyar Nemzet* Fidesz-közeli vállalkozó kezébe adásától) eltekintve túl sokat nem tett a médiaegyensúly megteremtése érdekében, és továbbra is óriási fölényben maradtak a baloldali és liberális irányultságú lapok (megyei napilapok, *Népszabadság*, *Népszava*, *Magyar Hírlap*, *168 óra*, *Élet és Irodalom*, *HVG*, *Magyar Narancs*), kereskedelmi televíziók (TV2, RTL, ATV) és rádiók (például Klubrádió, Tilos Rádió).

A rendszerváltozás után, a sajtóprivatizáció idején és azt követően jobboldali vállalkozók is próbálták több-kevesebb sikerrel befektetni a médiába. A jobboldali *Pesti Hírlap* (1992–1994), *Új Magyarország* (1991–1997) és a bázisán létrehozott *Napi Magyarország* (1997–2000) az ellenséges gazdasági környezetben (hirdetési bevételek hiányában) nem tudott fennmaradni. Ez utóbbi később beolvadt a Postabanktól egy jobboldali érdekeltségű cég tulajdonába került *Magyar Nemzet*be. A patinás lap 1938-ban jött létre jobboldali náciellenes fórumként, a Kádár-rendszerben a Hazafias Népfront lapjaként működött; amikor a vezető reformer kommunista Pozsgay Imre lett a Népfront főtitkára, a lap szerkesztősége a többi sajtóorgánumhoz képest viszonylagos szabadságot élvezett. Így a rendszerváltozáskor ez volt a legnépszerűbb-legtekintélyesebb napilap, de a ~ a szerkesztőségét megosztotta, válságok után végül a konzervatív oldal szócsöve lett. 2002 és 2010 között két jobboldali nagyvállalkozó igyekezett megerősíteni az ellenzéki jobboldali médiát. Így jött létre a Hír Televízió, az Echo Televízió és a Lánchíd Rádió, s került jobboldali kézbe a korábban liberális *Magyar Hírlap*. A közszolgálati médiumok ebben az időszakban ismét a baloldali kormányzat befolyása alatt működtek. A ~ újabb fejezetét jelentette, hogy 2002 után a jobboldali politikusok bojkottálták a köztelevízió reggeli műsorát annak feltűnő baloldali elfogultsága miatt.

2010-ben ismét kormányra került a Fidesz vezette koalíció, kétharmados többségét felhasználva, új médiatörvényt fogadott el, szervezetileg egyesítette az MTI-t, a közszolgálati rádiót és televíziót, és a kormányhoz lojális vezetőket helyezett minden fontos pozícióba. A médiapiaci folyamatokba látványosan beavatkozva számára kedvező átalakításokat hajtott végre. A közmédiában a demokratikus átalakulás óta mindig jelentős volt a kormányzat befolyása, 2013 óta azonban minden korábbinál direktebb kézi vezérlés és harsányabb kormánypropaganda jellemzi azt. 2015-ben viszont a *Magyar Nemzet*, a Hír Televízió és a Lánchíd Rádió tulajdonosával felbomlott a több évtizedes politikai szövetség és létrejött a kormánykritikus jobboldali média (a 2018-as választások után azonban a tulajdonos döntése nyomán a *Magyar Nemzet* megszűnt, a hirdetések hiányában befektető nélkül maradt szerkesztőség egy része *Magyar Hang* címen hetilap formájában próbálja életben tartani, a *Heti Válasz* és a Lánchíd Rádió megszűnt). A rendszerváltoztatás előtt

az MSZMP országos pártorgánumaként működő *Népszabadság*ot, amely a rendszerváltozás után a baloldal jelentős fórumává vált, 2016-ban váratlan tulajdonosváltozást követően gazdasági okokra hivatkozva felszámolták. Ugyanekkor az erősen kormánykritikus *Népszava* állami hirdetéseket kap. Az elektronikus sajtóban jobboldali tulajdonos kezébe került a liberális, kormánykritikus szellemiségét megtartó *Index*, a mellette piacvezetőnek számító internetes hírportált, az *Origó*t pedig kormányközeli cég vásárolta meg. A vaskosan szabad szájú *444.hu* című liberális bulvároldallal a jobboldali kormányhoz lojális, ugyancsak bulvár hangvételű *888.hu* igyekszik versenyre kelni. Így 2017–2018-ra az egyértelmű baloldali-liberális médiafölény megszűnt. 2016 óta a Fidesz-kormányok törekvésének megfelelően a médiumok jórészt magyar tulajdonba kerültek át.

A ~ folyamatai nem kedveztek a megbízható, mértékadó és árnyalt tájékoztatásnak. Szakmailag tekintélyes szerkesztőségi műhelyek nemigen alakultak ki, illetve nem maradtak fenn. Az újságíró-társadalomnak meg kell küzdenie a médiatulajdonosok és a politikai erők befolyásával, hogy eleget tudjon tenni a sajtótörvényben előírt tárgyilagos és tisztességes tájékoztatási kötelezettségének, amire gyakran csak csekély példányszámú-hatósugarú sajtóorgánumnál van módja. Új tényező ebben a helyzetben, hogy a hagyományos fizetős nyomtatott és a televíziós-rádiós sajtó háttérbe szorul az ingyenes internetes lapokkal, közösségi oldalakkal szemben, ami a felszínes, sokszor megalapozatlan, nemegyszer szándékosan dezinformáló (álhír, lásd *post-truth* 'igazság utáni'; m. hamis) hírterjesztésnek kedvez. Káros következményei ellenére a magyarországi ~ részét képezte-képezi a választókért folyó demokratikus küzdelemnek (→szólásszabadság, káros médiatartalmak korlátozása).

Álhírek tematikus szám, *Századvég*, 2017, 2 (szazadveg.hu/uploads/media/59888870e25b0/szazadveg-84-alhirek-201708.pdf).

Bárány Anzelm: *Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció 1988–1998* (2001).

Bárány Anzelm, Horváth Attila, Kitta Gergely, Paál Vince és Révész T. Mihály: *A magyarországi médiaháború története – Média és politika 1989–2010* (2013).

Pokol Béla: *Médiahatalom* (1995).

Révész Sándor: „Médiaháború 1989–2011, I–IV", *Kritika*, 2011. május–október.

Szerkesztőbizottság

megkülönböztetés (diszkrimináció) Valamely személynek, illetve személyek valamely csoportjának más személyekhez vagy csoportokhoz képest eltérőként történő kezelése. →Arisztotelész az osztó →igazságosság alapján úgy vélte, az az igazságos, hogy aki valamilyen szempontból több, mint valaki más, az a javakból is többet kapjon, aki pedig kevesebb, az kevesebbet, mégpedig olyan arányban, amilyen arányban a személyek maguk is állnak egymáshoz képest. Ennek alapján a formális igazságosság alapvető követelménye az, hogy az egyenlőeket azonos módon, a különbözőeket (egyenlőtleneket) pedig az egymástól való eltérés mértéke szerint kell kezelni. A ~ ennek alapján lehet igazolható vagy önkényes; az előbbit a jogállami jogrendszerek, beleértve a hatályos magyar jogot is, megengedik, az utóbbit pedig tiltják és büntetik. A ~ igazolható és a tételes jog által védett, ha az egymástól releváns tulajdonságaikban eltérő embereknek vagy emberi csoportoknak juttatnak eltérő jogokat vagy kötelezettségeket; ellenben önkényes, ha a releváns tulajdonságaikban hasonló embereket ítélik meg eltérő módon. Az utóbbit negatív (hátrányos) ~nek, az előbbit pozitív ~nek nevezzük. A negatív ~ tilalma a XVII–XVIII. század, a →felvilágosodás folyamán jött létre, és a törvény által biztosított jogok egyenlőségének a követelményét fogalmazta meg („formális vagy jogegyenlőség"), amelyet azonban – döntően vagyoni helyzetük miatt – az emberek egy része ténylegesen nem tudott kihasználni; a pozitív ~ kívánalma pedig a XIX–XX. század fordulóján nyert elismerést, amelynek alapján bizonyos körben a jogalkotó kötelességévé vált az emberek tényleges helyzetének az egyenlővé tétele, hogy az azonos jogokkal egyformán is tudjanak élni („materiális vagy esélyegyenlőség"). A magyar →Alaptörvény ennek megfelelően egyrészt tiltja a hátrányos ~t (XV. cikk, 1–3. bekezdés), másrészt kinyilvánítja, hogy az állam az esélyegyenlőség megvalósulását, valamint egyes rászoruló csoportok védelmét külön intézkedésekkel segíti (XV. cikk, 4–5. bekezdés). A magyar →Alkotmánybíróság gyakorlata e követelmények alapján a következő: a testület az alapvető jogok tekintetében tett bármiféle (akár negatív, akár pozitív) jogalkotói ~t alaptörvény-ellenesnek tekint; a nem alapvető jogok tekintetében a heterogén (releváns tulajdonságaikban különböző) csoportok közötti ~t viszont soha nem tekinti annak. Végül ugyancsak a nem alapvető jogok tekintetében a homogén (releváns tulajdonságaikban azonos)

csoportok közötti ~t egyrészt akkor tartja alkotmányosnak, ha annak tárgyilagos mérlegelés szerint észszerű indoka van, másrészt akkor, ha az pozitív ~t valósít meg; azaz a jogalkotó az esélyegyenlőség megvalósítása érdekében alkotmányosan igazoltan több jogot juttathat egyes hátrányos helyzetű csoportok tagjainak azért, hogy a lehetőségeik közelítsenek más, előnyösebb helyzetben levő csoportok tagjainak lehetőségeihez.

Kovács Kriszta: *Az egyenlőség felé* (2012).

TJZ

méltányosság →**tisztességes (megfelelő) eljárás**

méltóság (l. *dignitas*, a. *dignity*, f. *dignité*, n. *Würde*) Tiszteletet kiváltó tulajdonság vagy minőség, társadalmi-állami hivatalhoz kötődő rang (*közjogi*, *egyházi* ~), erkölcsi erény vagy esztétikai szépség. A tisztelet ezekben az esetekben föltételekhez kötött. Ezzel szemben az *emberi* ~ föltétlen, minden embert minden körülményben megillet: nem érdem. Jóllehet ez az eszme mélyen gyökerezik az európai gondolkodás történetében, a második világháború borzalmaiból felocsúdó világban vált egyetemes jogelvvé az ENSZ elfogadta *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (1948) révén.

A klasszikus ókor vonatkozó bölcsességét Cicero foglalta össze legmarkánsabban, aki a ~ot az →igazságosság erényére vezette vissza, amely lelki magatartás „a közösség javát szem előtt tartva érdeme szerint juttat mindenkinek”. Felismerte a közös – az istenekéhez hasonlítható – emberi természet ~át, és ebből erkölcsi parancsot vezetett le. Az emberi ~ abszolút értéke kétségkívül a Biblia ama gondolatára megy vissza, amely szerint Isten a maga képmására teremtette az embert. Ennek megfelelően →Aquinói Szent Tamás szerint az ember végső transzcendenciájánál fogva csak viszonylagosan rendelhető alá a társadalomnak, önmagáért létezik. Ezt a gondolatot viszi a maga végletéig a reneszánsz (Pico della Mirandola) az emberi szellem szabad és végtelen önalkotó képességének felmagasztalásával. A filozófia területén →Kant teljesítette ki az emberi ~ értelmezését: ő az emberi ~ot mint abszolút, minden emberre érvényes értéket, önmagában vett célt a jogfilozófiai következményeivel együtt fogalmazta meg. A jog világában azonban ez az álláspont csak a haláltáborok botránya után jutott érvényre. A neotomista →Jacques Maritain *Les droits de l'homme et la loi naturelle* („Az emberi jogok és a természetjog”, 1942) című műve fő szerepet játszott az ENSZ-nyilatkozat előkészítésében.

Az emberi ~ szerepe mára központivá vált. Jürgen Habermas írja *Esszék Európa alkotmányáról* (2011; m. 2012) című művében: „Az emberi ~ szeizmográf: megmutatja, ami egy demokratikus jogrend számára konstitutív”, a tisztelet magatartása és a pozitív jogalkotás közötti „fogalmi pánt”.

A különböző determinista irányzatok (szociáldarwinizmus, marxizmus, freudizmus stb.) közrejátszottak e jogi késlekedésben, ahogyan a →liberális individualizmussal, →feminizmussal együtt azokban a vitákban is, amelyek minden ember – így a magzat, a mentálisan sérült személy – jogalanyisága és az eutanázia körül jelenleg is zajlanak.

A demokratikus berendezkedés fölveti a kérdést, vajon lehetséges-e politikai ~, hiszen a demokráciában minden politikus intézményesítetten megkérdőjelezhető. A személyiség rendelkezhet ~gal, kiválthat tiszteletet, de ebből nem következik, hogy hatalomgyakorló politikusként mindenki elfogadja őt. Történeti példák paradoxont mutatnak: a bukott vagy halott politikus ~ának elismerésére nagyobb az esély, mint egy aktívéra.

Barcsi Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája* (2013).
Frivaldszky János: „Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire”, *Acta Humana*, 2014, 1.

BTG

meritokrácia Az emberek teljesítmény s érdem szerinti megítélése és kiválasztása, illetve a társadalom ezen alapuló tagozódásáról és irányításáról alkotott elképzelés. Noha az elv már az ókori kínai és görög társadalomban megjelent, s átitatta a modern polgárosodást, amely az örökléssel szemben az egyéni teljesítményt becsülte, a szó csak a XX. században tűnt fel a politikai és a társadalomtudományi diskurzusban. A fogalmat Michael Young alkotta (a latin *meritum* 'érdem' és a görög *kratosz* 'uralom' összekapcsolásával) a *The Rise of the Meritocracy* („A ~ felemelkedése”, 1958) című szatirikus-disztópikus regényében, ahol az oktatásban szerzett oklevél jelenti a belépőt az uralkodó osztályba, amely minden addiginál élesebben elválik az alsóbb rétegektől. A szó többnyire

mégis pozitív értelmében terjedt el. A viták körülötte leginkább az érdem mérése és a rá épülő iparág miatt bontakoztak ki. A ~ leglátványosabban a sport világában, a legnagyobb közbizalommal a tudományos testületekben érvényesül, és ambivalens viszonyban áll a demokratikus politikai rendszerrel. A kormányzati posztokra való kinevezéskor természetesen hangsúlyt kap az érdem, ám a képviselői választásokon nemcsak az egyéni teljesítmény, hanem egyéb összetett tényezők is közrejátszanak a jelölt győzelmében.

Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism* („A kapitalizmus kulturális ellentmondásai”, 1976).

Kolosi Tamás és Szelényi Iván: *Hogyan legyünk milliárdosok?* (2010).

KA

messianizmus A →messiás eljövetelének előkészülete. Eredetileg a judaizmus része, amely szerint egy Dávid házából való király, a Tóra ismerője valamikor összegyűjti Izrael szétszórt népét, és helyreállítja a templomot, amelyet Titus római hadvezér rombolt le Kr. e. 70-ben. A →messiás az egész világot Jahve tiszteletére készteti. Noha a modern Izrael Állam hivatalosan soha nem vállalta fel a ~t, léte sokak szemében ennek beteljesülését ígéri. Ám egyes zsidó ortodox körök élesen elutasítják a ~ effajta politikai értelmezését.

A kereszténységben a ~ Krisztus második visszatérésére, az ehhez kapcsolódó szellemi, lelki és politikai beteljesülésre utal, amelynek jelképes leírását a *Jelenések könyve* tartalmazza az *Újszövetség*ben. Ma a karizmatikus és pünkösdista mozgalmakban ismételten megjelenik a ~ valamilyen válfaja. Az iszlámban a ~ Jézus (*Isza ibn Mariam*, Mária fia Jézus) végidőbeli visszatérésének a várása, aki legyőzi a „hamis messiást”, egybegyűjti a muzulmán híveket, és mindenkit Allah tiszteletére indít. Más vallásokban is találhatók ~ra emlékeztető tanok, így például *Maitréja* lesz az eljövendő Buddha. Politikailag a ~ követheti az eredeti judaista vagy a későbbi modernista értelmezést; de kötődhet a Krisztus második eljöveteléhez kapcsolódó várakozásokhoz is, így a millenarizmushoz és az →utópizmushoz.

A szláv ~ a görögkeleti kereszténység azon meggyőződéséből támadt, hogy a katolikus és protestáns Nyugat elhagyta az eredeti kereszténységet, amelyhez vissza kell azt téríteni szellemi és politikai (akár katonai) eszközökkel. Egyesek szerint a →Szovjetuniót, noha hivatalosan →ateista állam volt, a szláv ~ eszméi befolyásolták, és a mai →Oroszországban is széles körben elterjedt ez a gondolatkör. Az Amerikai Egyesült Államok már létrejöttekor is a ~t idéző elemeket mutatott, és politikai életében a mai napig visszatér ez a motívum. Nemcsak az emberjogi mozgalmak (például Martin Luther King és követői), hanem a keresztény jobboldal (*Christian Right*) is a ~ amerikai válfaja alapján folytatja politikáját, amelyben Izrael Állam támogatása egyfajta kortárs ~ként szerepel (→apokaliptikus-eszkatologikus várakozások; metapolitika).

Duncan, Peter J. S.: *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After* („Az orosz messianizmus: Harmadik Róma, forradalom, kommunizmus és utána”, 2000).

Landes, Richard A.: *Heaven on Earth: The Varieties of the Millennial Experience* („Menny a földön: A millenáris tapasztalat változatai”, 2011).

Laursen John Christian és Richard H. Popkin (szerk.): *Millenarianism and Messianism in Early Modern Culture I–IV.* („Millenarizmus és ~ a kora újkori kultúrában”, 2001).

Walicki, Andrzej: *Orosz és lengyel messianizmusok: Oroszország, a katolicizmus és a lengyel ügy* (2002; m. 2006).

MB

messiás (h. *másía* ’felkent’, g. átírása *messziasz*, g. fordítása *Khrisztosz*, l. *Christus*; m. *Krisztus*) Különösen a zsidó hagyományban a régen várt megváltó, szabadító. Az Ószövetségben eredetileg a királyt, főpapot vagy prófétát felavatásakor felkenték, a fejét olajjal leöntötték. A felkent király (például Saul, Dávid vagy Salamon) „az Úr [Jahve] felkentje” (2 Sám 19,22), aki alattvalóitól tiszteletet kap. Isten általa teljesíti népére vonatkozó terveit. A felkenés a ~t Jahve fiává teszi (Zsolt 2,7). A királyt Jeruzsálem elpusztítása során (i. e. 605, 597, 586) fogságba vetették, ami kiváltotta a királyság helyreállításának reményét. A próféták nem használták a reménybeli uralkodóra a ~ nevet; leírásaik mégis így értendők. Izajás nagy próféciájában a ~ az Immánuel, ’velünk az Isten’ nevet kapta: a rosszat elveti, a jót választja, Izraelt helyreállítja (Iz 7,14–15). A zsidó eszkatológia e szerepkört Jahve szenvedő szolgájának tulajdonítja (Iz 52,13–53,12), illetve az „emberfia” apokaliptikus alakjának (Dán 7,13). A →kereszténység kezdetén a ~i zsoltárok erősítették a felkentnek mint Dávid leszármazottjának a várását; e korszakban keletke-

zett apokrif írások (például a kumráni tekercsek) említik „Isten felkentjét" mint megváltó- és uralkodóalakot. Az Újszövetségben a ~ kifejezés hangsúlyos helyen áll, és Jézusnak mint megváltónak az alakját az ószövetségi előzményekhez köti.

A ~ politikai szerepe a judaizmusban és az iszlámban erőteljes. Az előbbiben a ~ eljövetele politikai uralmat hoz. Az utóbbi szájhagyománya (de nem a Korán) szerint a Mahdi („a vezetett") katonai uralma megelőzi a végítéletet, amelynek végrehajtója Jézus (→messianizmus).

De Jonge, Marinus: „Messiah", Freedman, David Noel (szerk.): *The Anchor Bible Dictionary* („Bibliai szótár", 1992).

MB

metapolitika A politika transzcendens, transzcendentális, illetve műveltségi alapjainak feltárására irányuló tudományos törekvés, amely egyelőre sem módszerében, sem tartalmában nem forrt ki. A kifejezést Gottlieb Hufeland alkotta meg *Versuch über den Grundsatz des Naturrechts* („Kísérlet a →természetjog megalapozására", 1785) című művében, ahol a ~ az államjog bevezető tudománya. A ~t →Joseph de Maistre *Considérations sur la France* („Töprengések Franciaországról", 1797) című művében „a politika metafizikájaként" határozta meg. A XIX. század közepén Józef M. Hoëné-Wronski ugyancsak alkalmazta a vallás és a politika egységének kifejezésére, →messianizmuselméletének leírására. E vonalat követve a XX. században Alain de Benoist a ~t mint a politikát meghatározó történeti tudást kísérelte meg kidolgozni. Peter Viereck azt a romantikus ideológiát nevezte ~nak, amely szerinte Richard Wagnertől →Hitlerig áthatotta a német gondolkodást és benne a politikát, majd világpusztító erővé vált. A kortárs Alain Badiou és Jacques Rancière a ~t mint a „politikafilozófia" ellentétét, a politikai praxis nem politikai alapvetésének feltárását fogja fel. →Heidegger mindettől eltérően a ~t úgy értette, mint azt a tevékenységet, amely véget vet a filozófiának, és a „teljesen mást" a „szellemi politika" útján átfogóan – a tudományban éppúgy, mint az egyetemi képzésben – előkészíti.

A ~ mindezek alapján olyan felfogásként határozható meg, amely a metaetikához hasonlóan a politikai filozófiák, felfogások, ideológiák és tudományos törekvések alapfogalmait és lehetséges viszonyaikat tárja fel. Módszerében lényegmegragadó, fenomenológiai megközelítést alkalmaz, amelynek a politikai gondolkodás körében Adolf Reinach (1883–1917) volt modern úttörője. Mint minden politikai felfogás ontológiája, a ~ elvileg kiterjed valamennyi lehetséges felfogásra és gyakorlatra, beleértve a politikát merőben mint gyakorlatot állító nézeteket is. A ~ alapfogalma a →hatalom mint lényeg, amelyet minden politikai felfogás feltételez. A hagyományos politikai gondolkodás – noha kifejtetlenül – már Platóntól kezdve ~i jellegű, mivel a politika végső forrását és szerkezetét igyekszik feltárni. Ez a burkoltan ~i hagyomány a →keresztény államfelfogásban, illetve az ezt követő modern politikai gondolkodásban is fennmaradt. Ezzel áll szemben a politikát mint merő gyakorlatot hirdető →politikai realizmus, ám ennek alapja is ~i, mivel egyetlen politikai gyakorlat sem képes eltekinteni azon metafizikai, logikai és morális feltevésektől, amelyek alapján és amelyekre tekintettel cselekszik (→politikai etika).

Badiou, Alain*: Abrégé de métapolitique* („Rövid ~", 1998).
Benoist, Alain de: *Vu de droite. Anthologie des idées contemporaines* („Jobbról nézve: kortárs eszmék antológiája", 1978).
Heidegger, Martin: *Überlegungen I–VI. (Schwarze Hefte 1931–1938)* („Elmélkedések [Fekete füzetek]", 2014).
Zaibert, Leo: „Toward Meta-Politics" („A ~ felé"), *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, 2004, 4.

MB

Metz, Johann Baptist (1928–) Német katolikus teológus, Karl Rahner tanítványa. Munkásságára a →frankfurti iskola is hatott. Már az 1960-as évek közepétől kiemelte írásaiban, hogy a →katolikus teológia nem vetett komolyan számot a →felvilágosodásból fakadó törekvésekkel és ezek következményeivel. Éppen ezért szükséges a felvilágosodással való kritikai szembenézés a →keresztény teológia talaján. Ebben a kritikai diskurzusban a teológiának fontos gyakorlati kérdésekre kell választ adnia, és egyúttal hangsúlyoznia kell, hogy az →egyház lényegénél fogva nyilvános, →politikai intézmény. Üzenete *minden* emberhez szól. Ez az →egyetemesség sajátos karaktert ad az egyháznak mint politikai intézménynek, konkrétan azt, hogy mindig a társadalom egészére kell tekintenie, sohasem azonosulhat valamely osztály, réteg vagy csoport politikai programjával.

A keresztény →politikai teológia szemben áll a felvilágosodás optimista →haladáshitével, emlékezni-emlékeztetni akar ugyanis azokra, akik kihullottak a →modernség haladásmitológia meghatározta emlékezetéből. A hitet az →emlékezéshez kapcsoló ~ szerint a keresztény politikai teológiának legfőképp az egyének tulajdon szenvedéstörténetére kell emlékeztetnie, mivel az embert elsősorban nem a bűne, hanem a szenvedése jellemzi. A „szenvedés kiáltása” ez, ahogy Joseph Ratzinger nevezte. A keresztény hit a feltámadás tükrében emlékezik a szenvedésre, azaz nem az időben megvalósult haladás, hanem az →apokalipszis miatt tartja elengedhetetlennek az emlékezést, amely minden jelen számára felforgató erejű. Ezt a hitet az a →remény élteti, hogy →Isten előtt minden ember →egyenlő, azok is részesülhetnek a végső →igazságosságban, akiket a fejlődés kitörölt az emberi történelemből.

Ennek az „új” politikai teológiának megkülönböztető jegye, hogy nem követi sem →Schmitt felfogását, amely szerint a →szekuláris gondolkodásmód →állam- és →jogelméleti alapfogalmai párhuzamba állíthatók a teológiai fogalmakkal, sem pedig azokat a vizsgálódásokat, amelyek a politikai és a vallási hatalom történeti összefonódását értik rajta. Ezekkel szemben ~ azt hangsúlyozza, hogy a politikai teológia a „világ felé forduló teológia”, azaz olyan látásmód, amely a maga korából kiindulva beszél Istenről. Szerinte a felvilágosodás megtörte a vallás és a társadalom összhangját, és ebben a helyzetben ragaszkodni kell ahhoz, hogy a vallás ne csupán a magánéletre korlátozódjék, hanem a nyilvánosság elfogadott szereplőjeként megfogalmazhassa a köz, a társadalom számára a maga mondandóját. A nyilvánosság tehát, amelyet a kortárs →liberalizmus kizárólag az észelvű érvelésnek tartana fenn, nemcsak az igehirdetésnek nélkülözhetetlen közege, hanem nem is maradhat zárva előtte, ha a →szabadságot komolyan vesszük. A nyilvánosságra való törekvésben válhat újra a teológia *politikai* teológiává, azaz olyan „gyakorlati” teológiává, amely nem a vallás és a hatalom összefonódásában érdekelt, hanem összekapcsolja a hitértelmezést a társadalmi cselekvés problematikájával.

Főbb művei: *Az új politikai teológia alapkérdései* (1997; m. 2004); *Memoria passionis – Veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban* (2006; m. 2008).

KA

migráció →**bevándorlási válság**

Mill, John Stuart (1806–1873) Angol filozófus, közgazdász, politikai gondolkodó, politikus; a XIX. századi angol, egyben az egyetemes →liberalizmus meghatározó alakja. Édesapja, James Mill az angol utilitarista filozófus, Jeremy Bentham követője volt, és fiát is mestere szellemében nevelte. ~ kamaszkorában megismerkedett a görög és római irodalom klasszikusaival, a matematikával és más tudományokkal, miközben elsajátította az →utilitarizmus és közgazdaságtan alapelveit is. Huszonéves korában azonban súlyos lelki válságon esett át, amelynek eredményeképpen átértékelte édesapja és Bentham tanításait: a racionális kalkuláció és a haszonmaximalizálás mellett ettől kezdve nagyobb hangsúlyt fektetett az érzelmek, hagyományok és szokások emberi életben játszott szerepére. Az utilitárius filozófia jelentős módosításaként különbséget tett alacsonyabb és magasabb rendű élvezetek között, előbbiek közé elsősorban a testi, míg utóbbiak közé a szellemi élvezeteket (például a költészetet) sorolva.

Politikai filozófiájába beépítette a század legjelentősebb liberális gondolkodóinak (többek között →Tocqueville-nek és Wilhelm von Humboldtnak) a munkásságát, de – részben felesége és lelki társa, Harriet Taylor hatására – merített a kor szocialista irodalmából is. Leghíresebb, *A szabadságról* (1859; m. 1867, 1980) című művének központi kérdése az egyéni szabadság terjedelme, illetve az abba való állami beavatkozás határai. A műben lefektetett „kárelv” alapján az egyén szabadsága addig terjed, amíg annak gyakorlásával másnak kárt nem okoz. ~ nézetei szerint az állam uniformizáló beavatkozásának szigorú korlátok közé szorításával biztosítható az egyéni élethelyzetek sokfélesége, amely hozzájárul a személyiség lehető legteljesebb kifejlődéséhez és a történelmi haladáshoz. A hatalom korlátozására a →többség zsarnokságának elkerülése érdekében a demokráciákban is szükség van. *A képviseleti kormány* című művében (1861; m. 1867) a művelt kisebbség háttérbe szorulása miatt érzett aggodalmának adott hangot a választójog egyébként általa is támogatott kiszélesítése nyomán létrejövő tömegdemokráciák korában. Közgazdasági írásaiban a szabadpiac elsőbbségét vallotta, ám bizonyos esetekben elfogadhatónak tartotta az állam korlátozott beavatkozását, elsősorban a munkásosztály felemelése érdekében. Az utóbbi miatt sokan a XX. századi szociálliberalizmus előfutárát látják

benne. Korát megelőzve egyik első szószólója volt a nők teljes egyenjogúságának.

További műve: *Utilitarianism* („Haszonelvűség”, 1861).
Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról* (1969; m. 1990).
Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).

MT

Mindszenty József (1892–1975) 1945 szeptemberében, esztergomi érsekké kinevezésekor személyében egy rendkívüli akaratú, elképzeléseit következetesen képviselő, karizmatikus vezető került a magyar katolikus egyház élére. Előtte negyedszázadig Zalaegerszeg plébánosaként szolgált, s alig másfél éves egyházi vezetői múlttal – miután megjárta a nyilasok börtöneit – nevezte ki XII. Pius pápa prímássá és nem sokkal később bíborossá. Az 1948 karácsonyáig, a →kommunisták által történő letartóztatásáig terjedő alig több mint hároméves egyházvezetői működése meghatározta a magyar katolikusok XX. századi történetét.

A dunántúli kisgazda világból jövő Pehm József a háború alatt, 1942-ben vette föl a ~ nevet, és csak 1944-ben lett püspök a veszprémi egyházmegye élén. Számos püspöktársával együtt új generációt képviselt az egyházvezetésben. Lehetségesnek és szükségesnek gondolta a két világháború közötti katolikus reneszánsz lelkipásztori sikerét kiterjeszteni a katolikus politika területére, amelynek súlyos hiányosságait korábban többször is szóvá tette. A második világháború előtt is szemben állt az óvatosan politizáló és a konzervatív status quót képviselő püspökkari irányvonallal. Az eltérő püspöki felfogásokat mutatja, hogy kinevezését nem támogatta Serédi Jusztinián hercegprímás. ~ társadalmi kérdésekben is másfajta álláspontot képviselt, megértően viszonyult a szélsőjobb radikális, szociális követeléseihez – amitől a püspökök, →Prohászka kivételével, korábban mindig elzárkóztak. Prímási kinevezése, sőt az 1951-ig történő püspöki kinevezések mindegyike a politikai vezetés befolyásától mentesen, illetve annak ellenére történt, s ezzel egy rövid időre megszakadt a katolikus viszonylatban a hagyományos állami főkegyúri jog – egyébként már a Horthy-korszakban meggyengült – gyakorlata is. Ilyen előzmények után, ~ karizmatikus irányítása alatt a hazai katolicizmus a populáris-demokratikus tömegpolitizálás eszköztárának hatékony felhasználásával történetében addig ismeretlen (a lengyel és az ír katolicizmushoz hasonlítható) mozgósító erőt mutatott fel.

~ történeti megítélése körül folyó több évtizedes vita tétje, hogy vajon politizáló főpap vagy inkább lelkipásztor volt-e, akinél a politikai motiváció másodlagos volt. Kritikusai a politikus-, hívei a lelkipásztor-karaktert emelik ki saját ~-portréik megrajzolásánál. Az ellentétes álláspontok sikeresen fedik el a tényt, hogy ~ felfogásában a hívők közössége egyszerre politikai közösség is, mégpedig a →modern értelemben vett homogén politikai közösség, a „többség”. A tevékenysége tehát semmiképpen sem anakronizmus, egyáltalán nem volt „megkésett jelensége” a politikai életnek, mint kritikusai előszeretettel hangsúlyozzák. ~ politikája modern, a XIX. század végétől kialakult katolikus politikafelfogását követte. Miközben 1945 után a politikai pártok nem tudtak vagy nem akartak a háborús bűnösségből és a megszállott ország státusából fakadó tabutémákhoz hozzászólni, a főpap ~ a háborús vereség és a nemzeti megalázottság tapasztalatát a magyarság áldozati szerepe alapján látta s láttatta. Üzenetének vonzereje így messzebb hatott, nem csak a hívekre és nem csak a katolikusokra, ráadásul a kor szenvedélyes-harcos pátosza az ő igehirdetését is áthatotta, ami a győzelem illúzióját keltette a befogadó hallgatókban. A politikája mögött nemcsak végzetesen hibás számítások álltak, hanem zálogul ott izzott a karizmatikus lélek tényleges készsége a mártíromságra, amely a mozgósításban elért politikai sikerének tetőfokán, az 1949. februári koncepciós perben történő elítéltetésében teljesedett be. ~t hosszú börtön, majd az 1956-os forradalomban vállalt rövid, de szimbólumértékű szereplését követően az amerikai követségen töltött 15 év magánya s végül a száműzetés várta. Esztergomi érseki tisztségétől megfosztva száműzetésben érte a halál Bécsben, előtte azonban még befejezhette emlékiratait, az antikommunizmus irodalmának szenvedélyes és nemzetközileg is széles körben ismert, kiemelkedő dokumentumát. →Emlékezete elsősorban politikai emlékezet lett, szimbolikus sorsában valósult meg a katolicizmus és a →nacionalizmus szintézise, amely 1989 után a hamvaiból feltámadó magyar →politikai katolicizmusnak is a legfőbb hivatkozási alapja lett.

Műve: *Emlékirataim* (1989, teljes kiadás: 2015).
Balogh Margit: *Mindszenty József* (2015).

Hatos, Pál: „A Mindszenty-örökség értelmezései 1989 után", *Kommentár*, 2006, 4.
Kahler Frigyes: *A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty József pere* (1998).
Somorjai Ádám OSB és Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve – Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez* (2008).

HP

mítosz (g. *müthosz*) Kultúr- és vallástörténeti fogalom, jelentése: történet, elbeszélés. A ~ok a szóbeliségen alapuló kultúrákban jöttek létre, a szájhagyomány révén őrződtek meg, és írásos rögzítésük kései fejlemény. A ~ok nem egyszerűen legendák vagy mesék, hanem koherens, átfogó világismeretet fejeznek ki, és ezért többnyire összefüggő mitológiává terebélyesednek. Összekötik az evilágot a természetfölöttivel, az álmokat a valóságos tapasztalattal, az élők és a holtak szféráját, és így alapvető jelentőségűek a közösségi emlékezet számára. Szimbolikus, képszerű nyelvükkel új s új értelmezéseket ösztönöznek, és ezáltal évszázadokon át fennmaradnak.

A görögök a ~ok hiten alapuló valóságképével és igazságával szembeállították az észszerű módon megalapozott igazságot, a *logosz*t. A kereszténység a *tanítás*t hangsúlyozva átvette a logosz középpontba állítását, s miközben saját szent történeteit igaznak, a görög–római ~okat pogány hamisságoknak vette. Sajátos módon azonban ez lehetővé tette a klasszikus mitológia beépülését a keresztény kultúrába (lásd Dante, Milton). A felvilágosodás a fogalmi gondolkodáshoz képest kifejezetten lefokozta, gyermetegnek mondta a ~okat. A XIX. században a romantika újból fölfedezte a ~t, hogy aztán a modern tömegtársadalmak kitermeljék egészen eltérő alakváltozatait a totalitárius képzetektől (például Georges Sorel erőszak~a) a fogyasztói sztárkultuszig (Marilyn Monroe, Humphrey Bogart stb.).

Sajátos a politikai ~ok világa. →Voegelin szerint ezek alapmintáját a XII. századi Gioacchino da Fiore három periódusra osztott történelemértelmezése adja. ~ok bármilyen politikai célra használhatók, de legerőteljesebben az evilági üdvöt hirdető politikai mozgalmak élnek velük. →Hobbes Leviatánként, az ős-zűr, a megváltatlan emberi nem és a zsarnoki Egyiptom bibliai metaforájával írja le államát, ami önmagában még nem politikai ~, de politikai hatástörténetében azzá válhat. A politikai ~ egyszerre képzi, kifejezi és megerősíti a politikai közösség azonosságtudatát. Elemeit a közösség tagjai nem tudatos tanulással, hanem spontánul, mintegy járulékosan sajátítják el, s elfogadásuk alapja a hit. A politikai ~ok fontos szerepet játszanak az →utópizmusban s utópiákban, de Orwell *1984*-e, amely (anti-) utópia, nem politikai ~. Ernst Bloch a gyógyító királyok ~ának, illetve →Weber a karizma elemzésével jelentős mértékben hozzájárult a politikai ~ok működésének megértéséhez.

Blumenberg, Hans: *Arbeit am Mythos* („Tanulmányok a ~ról", 1979).
Bottici, Chiara: *A Philosophy of Political Myth* („A politikai ~ filozófiája", 2007).
Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem* (1949; m. 1993).

KA

modern demokratikus kormányformák A kormányforma az államszervezet működését jellemző egyik legfontosabb fogalom, amely a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát, valamint a végrehajtó hatalmat gyakorlók körét határozza meg. A modern demokráciák két meghatározó kormányformája a prezidenciális és a parlamentáris típus. Mindkét esetben a végrehajtó hatalom egy központú, előbbinél a feje az elnök (jelző nélkül), utóbbinál a miniszterelnök. A kettő közötti alapvető különbség, hogy a prezidenciális rendszerben jobban érvényesül a →hatalmi ágak klasszikus elválasztottsága, illetve a végrehajtó hatalom parlament előtti politikai felelőssége csak korlátozottan érvényesül. Ezt támasztja alá, hogy a prezidenciális kormányformával rendelkező országokban (például az →Amerikai Egyesült Államokban) az elnököt nem mozdíthatja el a parlament az iránta való bizalmatlanság kinyilvánításával (a jogi felelősségre vonásra ellenben van lehetősége), azonban az elnök sem oszlathatja fel a törvényhozó hatalmat. Emellett személyi összeférhetetlenség is létezik a két hatalmi ág között.

A prezidenciális rendszer névadó intézményének, az elnöknek kiemelt hatalma van, leegyszerűsítő viszont az az állítás, amely szerint a parlamentáris kormányformában a parlament nagyobb hatalommal bír, mint a prezidenciálisban. Ez a parlament végrehajtó hatalmat ellenőrző funkciójára igaz ugyan, a törvényhozó funkció esetében azonban már korántsem. A prezidenciális rendszerek államformája minden esetben köztársaság, parlamentáris rendszerek esetében egyaránt előfordul köztársaság és monarchia.

A két forma közötti átmenetet képeznek a félprezidenciális rendszerek (például Franciaország 1958 óta), amelyekben a végrehajtó hatalomnak két központja van: a parlamentnek felelős kormány és a nép által választott, a parlamentnek nem felelős köztársasági elnök. Napjainkban különlegességnek számít Svájc kollegiális kormányformája. A végrehajtó hatalmat a parlament (*Bundestag*) által választott Szövetségi Tanács (*Bundesrat*) gyakorolja, amely arányosan képezi le a parlamenti erőviszonyokat. A végrehajtó hatalom csak korlátozott politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek (nem hívható vissza).

Mindegyik kormányformának megvan a maga előnye és hátránya, az nem tehető a tudomány kérdésévé, hogy melyik a „legjobb" közülük.

Dezső Márta, Fűrész Klára, Kukorelli István, Papp Imre, Sári János, Somody Bernadette, Szegvári Péter és Takács Imre: *Alkotmánytan I.* (2007).
Trócsányi László és Schanda Balázs: *Bevezetés az alkotmányjogba*: *Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei* (2014).

PS

modernista válság a római katolikus egyházban A →modernitás kihívásaira adott válaszok miatti viták a katolicizmuson belül a XIX–XX. század fordulóján. A XIX. század a katolikus történetírásban a →liberalizmus, a →szekularizmus és az azzal legtöbbször összekapcsolódó tudományos vallás- és Biblia-kritika (darwinizmus, pozitivizmus stb.) századaként jelenik meg. E kihívásokra a katolikus egyház egyrészről a liberális tanok szigorú elítélésével (*Syllabus errorum*, 1864), másrészről a modernitás, a liberalizmus és a kapitalizmus okozta társadalmi problémák, az elszegényedés és az elidegenedés bemutatásával (*Rerum novarum*, 1891, →katolikus politikai-társadalmi tanítás) válaszolt. A katolikus egyház számára ugyanakkor a modernitás új lehetőségeket is jelentett: a katolicizmus megszerveződhetett transznacionális tömegmozgalomként, létrejöhettek katolikus politikai pártok, lehetővé vált a katolikus tanok demokratikus terjesztése (egyletek, nagy példányszámú újságok stb. révén). Mindez növelte a katolikusok nemzetállamok feletti összetartozását (amiért számos nemzetállam eleve kétségbe vonta katolikus polgárainak lojalitását; →katolikus politikai azonosságtudat), illetve megerősítette a pápai tekintélyt és az egyházi hierarchiát (ultramontánizmus: 'hegyen [Alpokon] túli', a középkorban nem itáliai pápa, a reformáció után a pápa fennhatóságának hangsúlyozása, a francia *laicité* ellenzése). Csakhogy a laikus elemnek éppen a tömegmozgalmi jellegből adódó megjelenését az egyházi hierarchia kihívásként élte meg. Míg XIII. Leó pápa az egyházi szociális tanításának megfogalmazásával a modern kor problémáira kezdeményező katolikus választ adott – megnyitva egyházát a szociális és a munkáskérdés előtt –, addig az őt követő X. Pius pápa a katolikus hierarchia egységét és a tanítást látta veszélyeztetve a társadalmi tanítás kapcsán megélénkült európai katolikus (sokszor valóban laikusok dominálta) közéletben. A ~ tehát nem a modern kor kihívását jelenti, hanem az arra adott válaszok miatti belső vitákat, amelyek keretében az egyházi hierarchia katolikus értelmiségiekkel került szembe. X. Pius pápa önálló enciklikában (*Pascendi Dominici Gregis*, 1907) bírálta a katolikus egyház és a modern kor, főleg a tudományosság és az egyház párbeszédét, esetleges összhangját, kölcsönös megértését szorgalmazó katolikus teológusokat, mint például a francia Alfred Loisyt vagy Marie-Joseph Lagrange-t. Alfred Loisy azonban nem csupán párbeszédet sürgetett, de eleve kétségbe vonta a tanítóhivatal feladatát. A protestáns Biblia-értelmezésekre támaszkodva megkérdőjelezte az evangélium és az egyház igazságának összhangját: míg az evangélium szerinte örök, addig az egyház igazsága relatív és változó. Az elsősorban hermeneutikai vitának politikai következményei is lettek, főleg azon a francia közéleten belül, ahol a katolikus egyházat a katolikus tanítás →tekintélyének tagadásával akarták visszaszorítani. Az egyház a modern Biblia-értelmezést annak politikai és szociális következményei miatt ítélte *modernizmus*nak. 1910-ben X. Pius ún. antimodernista esküt vezetett be, amelyet minden papnak le kellett tennie; ezt a kötelezettséget végül 1967-ben VI. Pál pápa szüntette csak meg. X. Pius utódai „a társadalmi modernség" megnyilvánulásainak tartották és sorra elítélték az olyan mozgalmakat is, mint például a francia szélsőjobboldali *Action française* ('francia cselekvés'), majd a szovjet kommunizmus, a német nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus.

A dualizmus korában a katolikus válaszadás vezetett a keresztényszociális Katolikus Néppárt megalapításához (1894), amelyhez vezető katolikusok mellett evangélikusok, például Kaas Ivor újságíró is csatlakozott. A magyar katolikus

„modernek” (→Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Dudek János stb.) újításai az egyházi hierarchiával szemben konfliktusokat eredményeztek. A magyar katolicizmuson belül Prohászka székesfehérvári püspök hirdette a legélénkebben, hogy az egyháznak a modern kor problémáira figyelnie kell és olyan válaszokat adnia, amelyek e kor számára is érthetőek. Ő elsősorban a szociális kérdés fontosságát és a tömegmédiumok jelentőségét hangsúlyozta. Ezzel azonban – ellentétben a francia teológusokkal, akik a Biblia modern újraértelmezését is hirdették – nem vált modernistává, noha Prohászka három írása is egyházi tiltólistára került, mert az egyházat ugyan megnyitni akarta a modernitásra, de éppen azért, hogy szellemileg felvértezve tudjon arra *ellen*-válaszokat adni. Bírálói ezt már modernistának ítélték.

A modern világ kihívásai és az azokhoz való viszonyulás a különböző protestáns egyházak és a zsidóság körében is kiváltottak hasonló belső vitákat; egyesek szerint éppen ezen vitákon és megújuláson nem ment át az iszlám teológia, amely ezért e vád szerint megrekedt premodern állapotban.

Blaschke, Olaf: „Das 19. Jahrhundert: Ein zweites konfessionelles Zeitalter?” („A XIX. század: második hitvalló korszak?”), *Geschichte und Gesellschaft*, 2000, 26.

Clark, Christoph: „The New Catholicism and the European Culture Wars” („Az új katolicizmus és a kultúrharcok”), Clark, Christoph és Wolfram Kaiser (szerk.): *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe* („Kultúrharcok: szekuláris–katolikus konfliktus a XIX. századi Európában”, 2003).

Dudek János: *A modernizmus és a katholicizmus* (1908).

Frenyó Zoltán: „Prohászka Ottokár index-ügye egy évszázad távlatából”, *Valóság*, 2012, 1.

Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945* (1997).

Hölvényi György: „Adatok Prohászka három művének indexre tételéhez”, *Vigilia*, 1978, 1.

Neusch, Marcel: „Il y une siècle, la crise moderniste” („Egy évszázada történt a ~”), *La Croix*, 2007. 12. 29.

Poulat, Émile: *Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste* („A ~ története: dogma és kritika”, 1996).

Prohászka Ottokár: *Az intellectualismus túlhajtásai. Értekezések a bölcseleti tudományok köréből* (1910); *Modern katholicizmus* (1907); „Több békességet!”, *Egyházi Közlöny*, 1910. 12. 23.

Szabó Ferenc SJ: „A modernista válság tegnap és ma”, *Mérleg*, 1983, 1.

TP

modernitás A fogalom számos jelentésváltozáson ment át, kezdetben inkább kulturális értelemben, idővel szélesebb, társadalmi összefüggésben is használták. A latin *modernus* ’jelenlegi’ értelmezés a Kr. u. V–VI. század fordulóján tűnt föl. Olyan elképzelésekre utalt, amelyek nem a múltban jelentek meg, hanem korabeliek. A XIII. századtól azonban már ’újdonság’-ot is jelentett, amelyen nem csupán egy-egy konkrét tulajdonságot, hanem általánosabban korszakjellemzőt is értettek. A „modern” ellentéteként pedig az „antik” (’régi’) került használatba. Újabb fordulatot hozott a XIX. század második felében Charles Baudelaire „A modern élet festője” című esszéje (1863; m. 1964), amelyben a „modern” – mint műalkotások és társadalmi jelenségek jelzője – arra utalt, ami nem örökéletű, hanem elmúló. A „modern” nem más, mint állandó változás, és összetett időfelfogást feltételez (a jelen a jövőben múlttá válik). →Marx és →Weber szemében a modern társadalom egyaránt a →kapitalizmust jelentette, amelyhez az előbbi kritikailag, az utóbbi értelmező-értelmezendő perspektívában közelített. Weber a modern világ jellemzésében a racionalitás ethoszként, intézményként, jogként, technikaként való elterjedését hangsúlyozta, és szerinte általa a világ „feloldódott a varázslat alól”. Georg Simmel a XX. század elején a modern élet sajátosságaként az élet széttöredezettségét (differenciálódását) emelte ki, amelyet később sokan elidegenedésként írtak le. A ~ gyökereként Weber a protestantizmust jelölte meg, más, hatástörténetileg szintén jelentős gondolkodóknál viszont jellemzően a →felvilágosodás került a középpontba, s ebből következően a ~t alapvetően a vallás uralmával szembehelyezkedve mint a →szekularizáció folyamatát határozták meg. A →konzervatív gondolkodásban a ~ eredetének vizsgálata kritikai látásmóddal párosult. →Strauss (a XVI. századi) →Machiavelliben látta a fordulópontot, ő ugyanis a politika és az erkölcs elválasztásával már nem a legjobb államforma keresését célozta meg. Weaver még ennél is korábbra nyúlt vissza, amikor Ockhamnek a középkori (XIV. századi) univerzáliavitában megfogalmazott nominalista eszméi következményeként ábrázolta a ~t.

Elméletek sora vizsgálta az elmúlt évszázadban a ~ mibenlétét. De nem csak az elméleti

gondolkodókat foglalkoztatta a kérdés, hiszen a kulturális életben, sőt a közbeszédben is gyakorta használt kifejezések („modern társadalom", „modern individuum", „modern művészet" stb.) arra utalnak, hogy olyan jellemzőről van szó, amely az értelmiségi diskurzus szerint korunkat a megelőző koroktól egyértelműen elválasztja, megkülönbözteti. Mindezekből azonban nem következett, hogy kialakult volna valamilyen értelmezési kánon arról, hogy mi is a ~ sajátossága. A nagyon különböző megközelítésekből, leírásokból, kritériumokból kétarcú kép rajzolódik ki. Egyfelől üdvözlése annak, hogy a mindennapi élet infrastrukturális intézményeiben nagyléptékű fejlődés történt (a táplálkozás, higiénia, egészségügy, technológia terén, jelentősen növekedett a szabadidő, a kulturális javakhoz és a politikai döntésekhez való hozzáférés), másfelől az egyén és a közösségek számára fontos értékvilág stabilitása megingott, egyre átláthatatlanabbak és azonosíthatatlanabbak a mindennapi életet meghatározó hatalmi tényezők. A világtapasztalat globálissá válása a ~ részlegességét (csak az euro-atlanti kultúrát jellemzi), káros hatásait (a természeti erőforrások gátlástalan kihasználását) és törékenységét (extrém formájában a terrorakcióknak való kitettségét) is megmutatja. Ezekből a negatív tapasztalatokból is táplálkozik a ~sal szembehelyezkedő, részben a premodern időszakkal rokonszenvező →posztmodern álláspont, amely ugyanakkor nem lép túl a ~ szellemi horizontján, mivel annak függvényében alapozza meg a saját pozícióját.

Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence* („~ és ambivalencia", 1991).
Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága* (1819; m. 1997).
Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity* („A ~ következményei", 1990).
Luhmann, Niklas: *A modernség megfigyelései* (2006; m. 2010).
Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei* (1998).
Weaver, Richard: *Ideas Have Consequences* („Az eszméknek van következményük", 1948).

KA

a modernitás válsága Az újkorral beköszönő és a XIX. századtól kiteljesedő társadalmi-kulturális normák, viszonyulások és gyakorlat emberi és gondolkodási veszteségei, amelyek a modern filozófusoknak sok fejtörést okoztak, egyúttal a konzervatív gondolkodóknak állandó témát adtak az elmúlt száz évben.

Nietzsche volt az első az európai filozófia történetében, aki következetesen végiggondolta ~t, amely aztán a XX. századi nyugati filozófia állandó kérdése maradt, és csak fokozódott az első világháborút követő általános morális elbizonytalanodással, a gazdasági összeomlással, a második világháború alatti népirtással és a technológia emberek elleni tömeges, iparosított bevetésével (vegyi fegyverek, gázkamrák, atombomba).

~nak szimptómái közé számították a →tradicionális berendezkedés szétbomlását (René Guénon), a felszínes empirizmus eluralkodását (Husserl), a lét alapjáról való elfelejtkezést (→Heidegger), a →tömegtársadalom kialakulását (→Ortega), az ógörög filozófia alapigazságaitól való eltávolodást (→Strauss) vagy a →liberalizmus semlegesítő tendenciájának érvényesülését (→Schmitt). Míg Richard Weaver szerint a XIV. századi realizmus felett győzedelmeskedő nominalizmus (William Ockham), addig →Voegelin szerint a gnosztikus immanentizmus radikális felújítása vezetett a XX. században felfokozódó krízishez. ~ a magyar szellemi életben különösen Hamvas Bélát, Joó Tibort és Prohászka Lajost foglalkoztatta a két világháború között. A konzervatív gondolkodók ~t gyakran magára a modernitásra vezetik vissza, mondván, annak belső lényegéhez tartozik az emberi lét általános elbizonytalanodása. Így vélte ezt az Amerikában alkotó →Molnár Tamás katolikus filozófus is.

McAdams, James (szerk.): *A modernitás válsága* (2007; m. 2014).
Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei* (1998).

BM

modernizáció Az a folyamat, amelynek során valamely politikai-társadalmi közösség a maga egészében (állami felépítésétől kezdve jogrendszerén át a gazdaságig) vagy csak egyes részeiben a nyugati világban a középkor után, de főleg a XIX. századtól kezdve létrejött ismérvek szerint átalakul. A modern társadalom egyes országokban spontán, szerves fejlődés, másokban azonban tudatos →állami és →kulturális törekvések eredményeképpen bontakozott ki. A ~ kifejezés ebben az utóbbi összefüggésben használható, mintakövetést jelent, célirányosan tevékenykedő szereplőkkel. A *korszerűsítés* szó is ezt a jelenségkört takarja. A mintakövetés ott jelenik meg célként,

ahol egy ország vezető rétege a vélt centrumhoz képest a periférián látja önnön társadalmát elhelyezkedni, és az elmaradt történelmi fejlődés, a megkésettség behozására törekszik. Európa újkori történetében ~ról különösen Kelet- és Közép-Európa vonatkozásában beszélhetünk. Már Nagy Péter cár „nyugatos" reformjait is, amelyek a gazdaság átszervezésétől a mindennapi öltözék meghatározásáig széles spektrumot fogtak át, ~ként értelmezhetjük. Magyarország történetében a reformkorral vette kezdetét a több mint másfél évszázados, több szakaszra osztható ~s folyamat. Az elmúlt évtizedekben a →kommunizmus mint *erőltetett* ~ is feltűnt a szakirodalomban. Ez az egyoldalú meghatározás a ~t kizárólag a gazdasági és a katonapolitikai teljesítmény növeléseként értelmezi. Hasonlóképpen egyoldalú a →fasizmusnak vagy a →nemzetiszocializmusnak ~ként való értelmezése, ahol szintén a modern világ egy-egy aspektusának kiemeléséről van szó (például az állami szervezet működésének hatékonyságáról). A →modernitás azonban nem szűkíthető merőben erre, mivel a ~ a hagyományos, középkori társadalmi viszonyokat teljes egészükben (a →politikában, a →jogban, a →közigazgatásban, a gazdaságban, a →kultúrában, a nyilvánosságban) megváltoztatta, és mindennek a középpontjába az emberi személyiséget, az →individualitást hangsúlyozó emberképet állította, amit a kommunizmus és a nemzetiszocializmus tagadott és elfojtott. A ~s törekvések kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a jognak, a modernizáló központi akaratot hatóképesen megfogalmazó eszközrendszernek.

Eisenstadt, Shmuel: *Modernization, Protest, and Change* („~, tiltakozás és változás", 1966).
Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom* (1986).

KA

Molnár Tamás (Thomas Steven Molnar, 1921–2010) Filozófus, politikai gondolkodó, közíró. Iskoláit Nagyváradon, Brüsszelben és New Yorkban végezte. 1952-ben doktorált *The Political Thought of Georges Bernanos* („Georges Bernanos politikai gondolkodása") című disszertációjával. Az 1950-es évek közepétől feltűnést keltő írásai jelentek meg az USA-beli konzervatív sajtóban, ami elhozta számára →Kirk barátságát és az általa elindított konzervatív mozgalomhoz való csatlakozását. A State University of New York tanára lett, sorra jelentek meg fontos könyvei. 44 könyvet és mintegy másfél ezer egyéb írást publikált.

Életműve angolul, franciául és magyarul bontakozott ki, műveit számos további nyelvre is lefordították. Neve és gondolatai szerepelnek az USA-beli konzervativizmus köteteiben, élete során több alkalommal is vendégtanár volt a világ számos országában. Angol munkái a konzervativizmus katolikus szárnyához kapcsolták; francia könyvei az ottani jobboldal tradicionalista részének nézeteire hatottak; magyar munkái egyértelmű politikai kötődés nélkül széles körben olvasottak, és jelentős befolyásra tettek szert. Éveken át tanított az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Magát nem vallotta konzervatívnak, felfogására inkább a perennializmus kifejezés alkalmazható. Eszerint a →valóság, az →ember, az →Isten és az →állam alapformái örökérvényűen rögzíthetők, ami a „philosophia perennis" („örök filozófia") felfogásához áll közel. A valóság kétosztatú (föld és ég, mulandóság és öröklét), az ember anyagban élő lélek, aki Istentől jön és hozzá tér vissza, Isten örök és tökéletes lény, teremtő, végül az állam csak a szakrális alapján felfogott, hierarchikus világi hatalom által képes biztosítani a jólétet és a rendet. A →modernitás ettől a perenniális mintától eltér, ami elkerülhetetlenül katasztrófák drámai sorozatához vezet. Molnár felfogása (Karácsony András kifejezésével) „politikai teológiai jellegű".

Molnár hazai tevékenysége során hangsúlyozta a magyarság szellemi képességeit és a karizmatikus vezető szükségességét a kommunista korszak lezárását követően annak érdekében, hogy a politikai, társadalmi és morális káoszt fel lehessen számolni. A rend és a béke, a tekintély és a szeretet, az egyszerűség és természetesség fontosságát emelte ki a modernitás művi és technikailag táplált gyűlöletkultuszával szemben. A nemzetállam fontosságát nem etnikai alapon emelte ki, hanem a társadalmi létezés közösségjellege miatt. Magas kitüntetéseket kapott (Széchenyi-díj, 2000; Stephanus-díj, 2002), a Magyar Művészeti Akadémia posztumusz tiszteleti tagja, a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácsadó testületének, a Nyugati Magyar Tudományos Tanács Tanácsadó Testületének tagja volt.

Főbb művei: *A hatalom két arca* (1988; m. 1992); *A pogány kísértés* (1987; m. 2002); *Az értelmiség alkonya* (1960; m. 1996); *Én, Symmachus. Lélek és gép* (2000);

Sartre, philosophe de la contestation („Sartre, a perlekedő filozófus", 1969).
Frenyó Zoltán (szerk.): *Molnár Tamás eszmevilága* (2010).
Mezei Balázs: *Lázadás a modernitás ellen. Írások, dokumentumok Molnár Tamásról* (2015).

MB

monarchia (g. *monarkhia* 'egyeduralom' latin formája) Az →Arisztotelész által leírt jó uralmi formák egyike, amelyben a hatalmat egy személy, a király gyakorolja. A →közjó érdekében a →természetjog alapján hatalmát gyakorló uralkodó (g. *baszileosz* 'király') különbözik a többnyire önérdek által vezérelt és a természetjogi elveket relativizáló vagy elvető zsarnoktól (*türannosz*). Kezdetben a hatalmi hierarchia csúcsára a legerősebb, legsikeresebb vagy a legjelentősebb vezetői képességekkel rendelkező harcos került. Az isteni legitimációval rendelkező vezető intézményesülése a *monarcha* ('egyeduralkodó') különböző válfajainak kialakulásával ment végbe. A történelem korai szakaszaiban a szakrális és a világi hatalom nem mindig vált el egymástól (sumer papkirályok, római császárok szakrális feladatai). A →keresztény államfelfogás e két hatalmat elkülönítette egymástól, a monarchák csak az üdvösségre jutás külső (az egyházi működés) feltételeit kötelesek biztosítani alattvalóik számára. E világi feladatainak végzése során azonban csak a vallás, a valláserkölcs és a törvény (természetjog) korlátozhatta. A XIV. századtól a világi rendek (a nemesség, majd a polgárság) újabb korlátokat állítottak a királyi hatalom elé, s különböző testületek létrehozásával kikényszerítették az alkotmányos ~k kialakulását. A XVII–XVIII. század során kialakuló →abszolutizmus a ~k történetében jelentékeny szakaszt képezett, de végül a testületi, a →képviseleti politikai döntéshozatal maradt meghatározó. Jóllehet az abszolút ~ modellje más civilizációkban hosszú évszázadokon át bevált (Török Birodalom, India, Kína, Japán), a világ túlnyomó része mára átvette a testületi →döntéshozatal európai mintáit, esetleg alkotmányos ~ formájában megőrizve a régi dinasztiákat.

Napjainkban megkülönböztetjük a parlamentáris és az alkotmányos ~kat, mivel az alkotmány léte önmagában nem jelenti feltétlenül, hogy a ~ vezetője a parlamentnek elszámolással tartozik (tisztán alkotmányos ~ ma például Liechtenstein). Ezzel szemben ahol a parlament (vagy annak megfelelő testület) gyakorolja a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzést, az uralkodó a reprezentatív funkciók mellett csak elvben gyakorolja a hatalmat, rendelkezései kizárólag miniszteri ellenjegyzéssel érvényesek.

A monarcha lehet választott személy (ahogy a lengyel, olykor a magyar és a német királyt, illetve a német-római császárt választották, és a római pápát választják), többnyire azonban az uralkodó elődje örökébe külső jóváhagyás nélkül lép (francia, spanyol, angol, skandináv, orosz, bizánci stb. dinasztiák). A választott ~k válságok esetén néha instabilabbnak bizonyultak. Az örökletes ~ mellett gyakran elhangzó érv: a király szimbolikus alakja erőteljesebben kifejezi és megóvja a nemzet egységét, mint egy választott államfő – Bibó is ebben látta volna Németország második világháború utáni demokratikus kibontakozásának egyik zálogát. Örökletes királyságot megszüntetni azonban könnyebb, mint újraalapítani.

Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről", *Válogatott tanulmányok I.* (1990).
Miquel, Pierre: *Les Derniers rois de l'Europe* („Európa utolsó királyai", 1993).
Oppelland,Torsten: *Die europäische Monarchie: Ihre Entstehung, Entwicklung und Zukunft* („Az európai ~k kialakulása, fejlődése és jövője", 2007).

BoM

monetarizmus →**chicagói közgazdasági iskola**

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1689–1755) A francia →felvilágosodás egyik legjelentősebb gondolkodója. Nem tartozott szorosan az *Enciklopédia* szerzői közé, mivel nem az akkoriban divatos szerződéselméleti keretben értelmezte a társadalom és az állam mibenlétét; az embert nem tekintette elkerülhetetlenül pozitív lénynek, hanem olyannak, aki maga dönt a sorsáról (az antropológiai optimizmus elvetése). A →hatalommegosztásról kialakított elméletével döntően hatott a mai közjogi rendszerekre. A hatalmi viszonyok iránti szociológiai jellegű érdeklődését juttatta kifejezésre *Perzsa levelek* szatirikus regényében (1721; m. 1874, 1955). Húsz éven át írt fő művében, *A törvények szelleméről* címűben (1748; m. 1833, 1962) a történelmi helyzetek sokféleségében rejlő alapvető mintákat, törvényszerűségeket kívánta feltárni. Szerinte az embernek mindig a tökéletesedés és az elfajzás két lehetőségével kell szembenéznie, és éppen ez alapozza

meg a felelősségét. Ugyanígy az államok (nemzetek) is a felemelkedés vagy a hanyatlás lehetőségével szembesülnek. Azon nemzetek emelkednek fel, amelyekben a törvények összhangban állnak a törvények „szellemével”, amelyek pedig nem, azok lehanyatlanak. Ezt a két utat mutatta be az *Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól* (1734; m. 1808, 1975) című munkájában, a főművéhez írt esettanulmányában. A törvények „szellemével” való összhang azt jelenti, hogy először is a törvények megfelelnek a természeti sajátosságoknak és a lakosság számának, azaz ~ szerint az éghajlat meghatározza a kormányzás jellegét és a politikai vérmérsékletet (ökológiai determinizmus); másodszor a kormányzás vezérelvei érvényesülnek; harmadszor a törvények összhangban vannak a nemzet történetével, szokásaival, vallásával, erkölcsével; végül a törvények az értelem egyetemességét fejezik ki, azaz azoknak is közvetítik az értelem rendelkezéseit, akik azokat közvetlenül nem képesek felfogni.

A kormányzás különböző alapformáit ~ szerint eltérő vezérelvek működtetik: 1) köztársaságban (demokráciában) a főhatalmat vagy a nép egésze tartja a kezében, amikor az →*erény*nek kell érvényesülnie (ami sokszor sikertelen), vagy a nép egy része (arisztokratikus köztársaság), amikor a mérséklet jut érvényre; 2) a monarchiában egy személy kormányoz, de megfelel a törvényeknek, amikor a becsület fejti ki a hatását; 3) önkényuralom esetén szintén egy személy kormányoz, de a hatalmát a törvények nem korlátozzák, és ekkor a →*félelem* hat. ~ ezek közül a mérsékelt kormányzást tartotta a legjobbnak.

Az önkényuralom elkerülésének, azaz a politikai szabadság biztosításának legjobb intézményrendszerét Angliában látta megvalósultnak, s e mintát általánosítva fogalmazta meg a hatalommegosztás elméletét. A hatalommegosztás fontosságát már →Arisztotelész felvetette a vegyes kormányzás elemzésekor, később →Cicero, illetve az újkorban →Locke is. ~ azonban nem a gondolkodástörténeti hagyományhoz kapcsolódva fogalmazta meg nézeteit, hanem elsősorban az angliai tapasztalatai alapján. A politikai szabadság egyik feltétele, hogy mindenki (tehát az uralkodó is) csak azt teheti, amit a törvények megengednek (ami eltérés „az uralkodó a törvény felett áll” római elvétől). A másik feltétele nem a hatalom felszámolásával valósul meg, hanem a hatalom helyes elosztásából, azaz a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elválasztásából következik. A szabadság tehát nem természeti jellemzője az embernek, hanem az intézmények helyes megszervezésének eredménye. ~ szakított a középkori politikai gondolkodás hagyományával, amelyben az egyházi és a világi hatalom kettőssége fogalmazódott meg, mivel nála az egyház mint hatalmi tényező nem jelenik meg, a hatalom csak a világi hatalmat jelenti. Hatása megfigyelhető →Burke munkásságában, a hatalommegosztásról kialakított elvei érvényesültek az →amerikai államalapításban, alkotmányozásban (→fékek és ellensúlyok rendszere), illetve tágabb körben: a →jogállamról vallott modern politikai elméletekben. Az elmúlt fél évszázad hatalomelméleti munkáiban gyakorta felvetődik, hogy a klasszikus három hatalmi ág mellett további hatalmi tényezőket, a sajtót, az alkotmánybíróságot is célszerű figyelembe venni.

Shklar, Judith N.: *Montesquieu* (1987; m. 1994).
Dictionnaire électronique Montesquieu („~ elektronikus szótár”, dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr/fr/presentation/).

KA

multikulturalizmus A közbeszédben sokat szereplő fogalmat többnyire a kulturális sokféleség elfogadásával és támogatásával azonosítják. Leíró szinten a →globalizálódó világ társadalmainak növekvő mértékű →etnikai és kulturális heterogenitására utal, normatív síkon pedig – s általában e megközelítésben használják – előírja, hogy milyen normákkal és megoldásokkal kell „kezelni” e sokféleséget. A ~ a XX. század második felében vált a politikai diskurzus fontos kérdésévé, elsősorban azon problémákkal összefüggésben, amelyeket a volt gyarmati országokból érkező →bevándorlók európai és észak-amerikai beilleszkedése vetett fel. A különböző kultúrák együttélése természetesen régi (történelmi) jelenség – ezzel nem tévesztendő össze ez az utóbbi évtizedekben megjelent ideologikus fogalom.

A ~ azt vallja, egyetlen kultúrának sem lehet előjoga másokkal szemben, abból a feltevésből kiindulva, miszerint minden kultúra egyformán jó és értékes. Hívei szerint a különbségeket nem elég elismerni, hanem be is kell építeni a társadalmi szerkezetbe – vagyis a politikai pluralizmust ki kell egészíteni a „másság” elfogadását biztosító kulturális pluralizmussal. A gyakorlatban viszont az a feltevés, hogy a kultúrák terén nincsenek egyetemes értékek és egységes mércék, nagy-

fokú relativizmushoz vezet. Az →emberi jogok tiszteletének és az e jogok nyugati értelmezését elutasító bevándorló csoportoknak a konfliktusa a modern liberális gondolkodás számára súlyos probléma. Liberális olvasatban a kérdés az intolerancia tolerálásának a dilemmájaként merül fel.

A kultúrák egyedi vonásait a konzervatívok is tiszteletben tartják, de nem kívánják elfogadni azt a követelést, hogy egy közösség nem részesíthet előnyben egy kulturális hagyományt másokkal szemben. Az ő olvasatukban a ~ „dogmatizált relativizmus"-ként és az integráció elutasításaként jelenik meg. A ~ kialakult modellje, amely Nyugat-Európa számos városában apartheidszerű szegregációhoz vezetett, a konzervatívok többségének a szemében megbukott. Ezt az utóbbi években vezető konzervatív politikusok (David Cameron, Angela Merkel, Nicolas Sarkozy) deklarálták is. A konzervatívok szerint az európai jogállamiság és demokrácia évezredes civilizációs értékek kulturális elfogadását feltételezi, ezért ezek relativizálása magát a jogállamiságot és demokráciát is alááshatja, míg elfogadásuk korántsem korlátozza a különféle kisebbségi csoportokat jogaik gyakorlásában.

Egedy Gergely: „(Multi)kultúra – konzervatív olvasatban", *Magyar Szemle*, 2001, 3–4; uő: „A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát?", *Kommentár*, 2016, 2.
Rattansi, Ali: *Multiculturalism* („~", 2011).

EG

multinacionális vállalatok Olyan nagy →gazdasági társulások, jellemzően →részvénytársaságok, amelyek számos →országban folytatnak üzleti tevékenységet. Megjelenésük – a nemzetközi →bankházak és kereskedő társaságok középkori előzményei után – a XIX. század második felétől az →ipari tömegtermelés és a modern vállalati menedzsment kialakulásához kötődik. Közgazdasági észszerűségük a technológia, a menedzsment és a hírnévépítés terén elérhető méretgazdaságosságból, továbbá abból fakad, hogy a tudástranszfert és termelésirányítást kisebb költséggel tudják →hierarchikus szervezeten belül megszervezni, mint →piaci szerződések útján. Ma a →tőke, a technológia és a menedzsmenttudás országok közötti átadásának, a lokális gazdasági szereplők globális piacba kapcsolásának fontos csatornái.

A legnagyobb cégek a kisebb →nemzeti →kormányzatokhoz hasonló értékű erőforrások fölött rendelkeznek, →hatalmi helyzetük azonban alapvetően különbözik. Míg a kormányzatok a területükön a kényszer eszközével élhetnek, a ~at önkéntes szerződések kötik össze vevőikkel, alkalmazottaikkal és beszállítóikkal. Túlélésük attól függ, hogy vonzóbb termékeket, munkahelyeket, illetve beszállítói árakat tudnak-e kínálni →versenytársaiknál (a →szabadkereskedelem előnyei). Szemben a kizsákmányolás vádjával, magas termelékenységük folytán az általuk kínált bérek és munkakörülmények rendszerint lényegesen jobbak a helyi alternatíváknál.

Értékteremtő képességük és mobilitásuk jelentős alkuerővel ruházza fel őket a kormányzatokkal szemben, ami gyakori ellenérzés forrása. A →nyomásgyakorlás irányulhat különleges adókedvezményekre és más →kiváltságok szerzésére, →korrupcióra – különösen a →joguralom gyengesége esetén –, de sok helyütt éppen a kormányzati →önkényt gátló, a gazdasági fejlődésnek kedvező szabályokat és közpénzügyi fegyelmet kikényszerítő tényezőt jelent.

Szilágyi Katalin és Balázs Zoltán (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus* (2008).

MK

munkanélküliség A széles körű munkamegosztáson alapuló modern gazdaság jelensége. A XVIII–XIX. századtól fokozatosan nőtt az ipari, kereskedelmi, majd szolgáltató vállalkozásokban, illetve közintézményekben alkalmazottak aránya. A hagyományos, nagyrészt önellátáson, önfoglalkoztatáson alapuló társadalom nem ismerte a ~et. A ~ az alkalmazás nélkül maradók önellátásra nem képes, kormányzati segélyre szoruló tömegeinek színrelépésével jelent meg. Munkanélküli az, aki munkát keres, de éppen nincs állása vagy saját vállalkozása. Nem számít annak, aki inaktív, azaz életkor, betegség, családi helyzet vagy más ok miatt nem is keres fizetett munkát. A ~ fakadhat az álláskeresés természetes időigényéből („súrlódásos ~"), a gazdaság konjunkturális ingadozásaiból és a termelési szerkezet nagyobb arányú változásaiból. Főként az utóbbi kettő szociálpolitikai dilemmához vezet: egyfelől a társadalombiztosítás és a szegénység elleni fellépés, másfelől a munkavállalásra ösztönzés célja feszül egymásnak. A ~et súlyosbíthatja a bőkezű segélyezés, de a munkaerőpiac rugalmatlanná tétele is például minimálbér, erős szakszervezeti jogok vagy merev munkajogi szabályozás révén.

Visszatérő társadalmi félelem a ludditák (XIX. század eleji angol géprombolók) óta, hogy a technológiai fejlődés vagy a munkahelyek szegényebb országokba telepítése növeli a ~et. Ezekből rövid távú társadalmi feszültségek származnak, ami sokszor a változásokat gátló kormányzati politikához vezet. Ugyanakkor a piacgazdaság működési logikája, ha hagyják érvényesülni, a krónikus ~ ellen hat. A gépesítést vagy a külföldi termelést a magas bér ösztönzi, amelyet olyan munkás tud kiharcolni magának, akinek más munkakörökben is értékes a munkája. Továbbá a piaci verseny arra ösztönzi a vállalkozókat, hogy mindenfajta erőforrás, köztük a munka nélkül maradók egyre jobb hasznosítási módjait keressék, és újabb munkaköröket teremtsenek. Tartósan magas ~ éppen ott alakul ki, ahol a piacgazdaság elveszti innovációs dinamizmusát.

Barr, Nicholas: *A jóléti állam gazdaságtana* (2004; m. 2009).
Ehrenberg, Ronald G. és Robert Smith: *Modern munkagazdaságtan: Elmélet és közpolitika* (1981; m. 2003).

MK

munkásmozgalom A XVIII. században kezdődő iparosodás során az európai városokban egyre nagyobb számban jelenlévő munkások kezdetben éhséglázadások és géprombolások (ludditák) révén követeltek maguknak jogokat, a későbbiek során pedig szervezetten, egyesületekbe, illetve szakmák szerinti →szakszervezetekbe tömörülve fogalmazták meg igényeiket. Eredendő célkitűzésük: a gyári munkásság helyzetének javítása, ami a II. Internacionálét követően politikai követelésekkel is társult, és összehangolta a különböző országokban szerveződő mozgalmakat. A ~ közvetlen előzményei az angol chartista mozgalom, a társadalmi reformizmus (Robert Owen) és az utópikus szocializmus (Charles Fourier), illetve a különféle keresztény ihletésű irányzatok, szervezetek (Angliában a metodizmus). A ~hoz kapcsolódott az Üdvhadsereg, a kontinensen a →keresztényszocializmus, az USA-ban Walter Rauschenbusch „társadalmi evangéliuma". A szakszervezetek által hangsúlyozott igények, illetve a korai kapitalizmus által felvetett problémák vezettek a XIX. század közepén a munkajog kialakulásához, amelyben a dolgozók jogait és kötelezettségeit rögzítették, többek között a nők munkához való jogát, illetve a nyugdíjhoz, valamint a betegszabadsághoz való jogot is. A munkásosztály gazdasági, kulturális és politikai jogaiért szállt síkra →Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban (1848; m. 1896), amely megerősítette a marxista-kommunista irányzatot a ~on belül, és amely a távlati célnak nem a dolgozók jólétét, hanem a kizsákmányolásra épülő kapitalista rendszer erőszakos felszámolását jelölte meg. A ~ból kinőtt →szociáldemokrata, szocialista, kommunista pártok közötti ellentét lényege: a kapitalizmuson és a polgári demokrácián belül akarnak küzdeni a munkások körülményeinek javításáért (revizionizmus), vagy pedig egy új politikai-gazdasági rendszer (→proletárdiktatúra, kommunizmus) megteremtése a cél. A ~ kelet-európai történetét 1917-től az utóbbi jellemezte. A ~ ünnepe május 1., a chicagói munkástüntetésekben 1886-ban elhunyt munkások emlékére.

Silver, Beverly: *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870* („A munka erői: A ~ és a globalizáció 1870-es évektől", 2003).

DÁ

munkástanács Munkás-önigazgatási testület. A Magyarországon 1956 októberében létrejött ~ok korhelyzet szülte forradalmi képződményként a brit–német szakszervezeti, a XX. század eleji *szovjet* ('tanács') és az 1950-es években fogant (antisztálinista) jugoszláv helyi önigazgatási előzményeket ötvözték. Értelemszerűen városi (iparvidéki) üzemekben, gyárakban szerveződtek. A Diósgyőri Gépgyárban (DIMÁVAG) már 1956. október 22–23-án megalakult: azaz nem Budapest és nem csak az értelmiség (a kommunista ifjúsági szövetség egyeduralmát megtörő Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, MEFESZ) ihletésére. A diósgyőri ~ delegációja október 24-én már Nagy Imrével tárgyalt Budapesten. A ~ot a legtöbb helyen „kétkezi" munkás státusban foglalkoztatott párttagok kezdték szervezni. Így az újpesti Egyesült Izzóban szintén október 24-én létrejött első budapesti ~ megalakulása után, a feloszlatás előtti MDP (→magyar kommunista pártok) – Gerő Ernőt →Kádár Jánosra cserélő – vezetése sietett támogatásáról biztosítani a megalakuló ~okat, mert ezzel remélte befolyása alatt tartani a városi-nagyüzemi munkásságot. A következő napokban sorra szerveződtek a ~ok Győr, Tatabánya, Salgótarján, Ózd üzemeiben is. Miskolcon október 25-én már a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei ~ adott hírt magáról, Budapesten pedig október

31-én az Országgyűlés épületében ülésezett a (főként fővárosi) ~ok parlamentje.

A rákosista terroruralom intézményrendszerének órákon belüli megbénulásából, széthullásából is következett, hogy az 1956-os ~ok kezdettől multifunkcionális társadalomszervező és hatalmi-politikai fórumok lettek. Munkáltatói, üzemszervezési-irányítási feladatkörök mellett részük volt az adott település forradalmi bizottságainak életre hívásában. Elsődleges tárgyalópartnerei lettek a forradalom oldalára átállt rendőri, honvéd alakulatoknak, közreműködtek az új, ideiglenes rendfenntartó szervek – majd a nemzetőrség – létrehozásában. Szervezték a napi közellátást, működtették a helyi-területi médiát (újságok, nyomdák, telefonos hírközpontok, helyi rádióstúdiók). Legfőbb politikai fegyverük a sztrájk indítása, illetve szüneteltetése volt, ez utóbbit kezdettől a szovjet csapatoknak az országból való távozásához kötötték.

Az 1956. november 4-i újabb szovjet katonai intervenció, illetve a Kádár-féle bábkormány megalakulása után a ~ok maradtak a forradalom eltiprására szegődött rezsim legszervezettebb – és befolyásukat legtovább őrző – ellenfórumai. Noha a november 14-én intézményesült Nagy-budapesti Központi Munkástanács (NKMT) után az Országos Munkástanács november 21-i megalakulását a harckocsik felvonultatása tette lehetetlenné, a helyi-területi ~ok még decemberben is a forradalom utóvédharcának legfontosabb bázisai voltak. A december 8-i salgótarjáni tömegvérengzés abból fakadt, hogy az ottani lakosság a helyi ~ lefogott vezetőinek szabadon engedését követelve vonult a város főterére. Három nappal később, december 11-én az Országgyűlés épületébe tárgyalásra hívva vették őrizetbe a NKMT választott vezetőit. Bár ezt a Kádár-rezsim december végén feloszlatottnak nyilvánította, a csepeli ~ még 1957 januárjában is működött, hallatta a hangját. 1957 folyamán az erőszakos hatalomrestaurálás részeként az újraélesztett, rendszerhű szakszervezeti mozgalomba (Szakszervezetek Országos Tanácsa, SZOT) illesztve tették egyre súlytalanabbá a ~tagok be nem börtönzött és nem internált maradékát. A ~ok megszüntetéséről 1957 novemberében közzétett – *post mortem* – törvényerejű rendelet dokumentálja leginkább, hogy az önlegitimálása szerinti „munkáshatalom” menynyire tartott a tényleges munkásrészvételtől, holott a ~ok létezésük során nem kérdőjelezték meg a közösségi alapú (szocialista) tulajdonformát.

A rendszerváltozáskor (1990) megalakult a Munkástanácsok Országos Szövetsége, keresztény töltettel, de tudatosan vállalva az 56-os örökséget.

Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, *Válogatott tanulmányok III.* (1986).
Kardelj, Edvard: *Szocialista önigazgatás* (1976).
Kemény István és Bill Lomax (vál.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban* (1986).
Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc* (2001).

GyGy

Mussolini, Benito (1883–1945) Az olasz szocialista mozgalomból kiindulva építette fel az 1919-ben létrejött nemzeti radikális és ugyanakkor számos baloldali társadalompolitikai elemet felvonultató fasiszta pártot. Hatalomra jutása után, 1925-től mint *Il Duce* (’a vezér’) folyamatosan konszolidálta a pártja pozícióit, és háttérbe szorította az utcai erőszakot. A fiatalkori antiklerikalizmusa ellenére konkordátumot írt alá a →Szentszékkel (1929), illetve kompromisszumot kötött a hagyományos olasz elitekkel és a gazdasági szféra képviselőivel. A második világháború kitöréséig →korporatív alapokon álló rendszere széles körű népszerűségnek örvendett otthon, és őt magát európai szintű politikussá emelte. Vonakodva ugyan, de elkötelezte magát a náci Németország mellett, amelynek agresszív külpolitikája miatt feladni kényszerült a korábbi egyensúlypolitikáját. Az olaszok számára ugyanis a →fasizmus népszerűsége éppen a diktatúra puha jellegéből adódott; a népszerűtlen és felkészületlenül vívott háború megpecsételte a fasizmus és az ő személyes sorsát egyaránt.

De Felice, Renzo: *Mussolini il rivoluzionario* („~, a forradalmár, 1965); *Mussolini il fascista I–II.* („~, a fasiszta”, 1966); *Mussolini il duce I–II.* („~, a duce”; 1974); *Mussolini l’alleato I–II.* („~, a szövetséges”, 1990–1997).

SB

Müncheni Biztonságpolitikai Konferencia (*Munich Security Conference*, MSC) 1963 óta évente februárban tartják. A világ vezető biztonsági és katonapolitikai elemzői, szakértői, diplomatái és politikusai vitatják meg a ~n magas színvonalon a nemzetközi élet aktuális, égető kérdéseit. Ilyenkor sor kerülhet fontos – akár magas szin-

tű – kétoldalú informális találkozókra. A tudományos, szakértői konferenciának további fontos előnye, hogy kényes, kérdéses vagy újszerű gondolatokat, koncepciókat, megoldási javaslatokat tud tesztelni döntéshozók előtt.

Minthogy a hidegháború idején a nyugati világ biztonságpolitikai önszerveződéseként jött létre, a kommunista rendszer és azzal együtt a bipoláris világrend összeomlásáig a ~ résztvevői főleg a hidegháborúval és a transzatlanti kapcsolatok katonai és politikai dimenzióival foglalkoztak. 1990 után más jellegű globális és regionális problémakörök kerültek előtérbe – például a globális egyenlőtlenségek, nemzetközi terrorizmus, bukott államok, információs hadviselés stb.

Az utóbbi időben egyre inkább nő a ~ jelentősége és presztízse. Ennek megfelelően alakul át az összetétele is. A rendszerint több száz résztvevővel megtartott tanácskozásain nem ritka, ha nagyobb számban vesznek részt állam- és kormányfők, illetve hadügy- és külügyminiszterek, továbbá kormányközi nemzetközi szervezetek (→EBESZ, EU, NATO stb.) és a különböző globális nem kormányzati szervezetek (Amnesty International, Greenpeace stb.). Az online követhető ~ fajsúlyos rendezvény, lényeges kérdéseket vitat meg szakszerűen, jelentései kiválónak számítanak.

Fekete Csanád: „Az 51. Müncheni Biztonságpolitikai Konferencia összegzése”, *Hadtudományi Szemle*, 2015, 1.

Ischinger, Wolfgang (szerk.): *Towards Mutual Security – Fifty Years of Munich Security Conference* („A ~ ötven éve: a közös biztonság felé”, 2014).

Post-Truth, *Post-West*, *Post-Order? Munich Security Report 2017* („Az igazság, a Nyugat és a rend után? Müncheni biztonsági jelentés”, www.securityconference.de).

HI

N, Ny

nacionalizmus (nemzeti eszme) Politikai →ideológia, érzelem és társadalmi konstrukciós folyamat. Ideológiaként való értelmezése vitatott, ugyanis míg a nagy ideológiák teljes világmagyarázatra törnek, a ~ csupán a saját →nemzetet helyezi el a világban. A ~t nem a →liberalizmushoz, a →konzervativizmushoz vagy a →szocializmushoz kell mérni, hanem azokhoz a nagy kulturális rendszerekhez (vallási alapú kultúrákhoz), amelyek megelőzték (Anderson). Akik mégis ideológiaként fogják fel, többnyire a „hamis tudat” megnyilvánulásának tartják, és következésképpen ezzel indokolják a →nemzeti öntudattal szemben vívott „felvilágosító” kampányukat. Ha azonban a ~ a nagy ideológiák és kulturális rendszerek helyébe lép, valóban politikai-szellemi torzulások sorát idézi elő.

A ~ érzelemként a magas kultúra, az írásbeliség általánossá válásával erősödött meg. Ez adott egységes keretet ahhoz, hogy a nyelv, a vérség, a vallás és a lakóterület korábban is meglevő azonosságteremtő szerepe kimunkáltabb szellemi keretben egyesüljön. Nyugat-Európa fejlett államaiban (Anglia, Franciaország) ez az érzelem a saját nemzet civilizációs teljesítménye fölötti büszkeségként („Gloire”) rögzült inkább, Kelet-Közép-Európában viszont a közösségi önvédelem és a →nemzeti érdek kétarcú érzületi kísérőjelenségeként nyilvánult meg.

A ~ leíró fogalomként is teret nyert a szakirodalomban. Ebben az értelmezésben társadalmi jelenség, folyamat, amely a *nemzet* kialakulásáért „felelős”, s ekként meg is előzte a nemzetet. Angliában például, ahogy Greenfeld kifejti, a ~ a tradicionális elitek válasza volt helyzetük elbizonytalanodására, amelyet még a középkorban, a hierarchikus hűbéri rend megtörésekor, a Tudorok abszolutizmusa idején tapasztaltak meg. A nemzeti identitás megteremtésével legitimitásuk bázisát szélesítették ki. E válasz egyúttal általánosabb történelmi tapasztalatra is utal: a közösséghez tartozás és annak „naturalizálása” – egyszerűvé és átélhetővé tétele – mindenkoron emberi igény volt, a modern korban pedig különösképpen az.

Anderson, Benedict: *Képzelt közösségek* (1991; m. 2004).

Greenfeld, Liah: *Nacionalizmus és modernitás* (1996; m. 2004).

Kántor Zoltán: „Nacionalizmus. Izmus?” *Confessio*, 2005, 3; uő (szerk.): *Nacionalizmus*, Adatbank, Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár (adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=53&k=5#).

KBM

nácizmus →**nemzetiszocializmus**

Nagy-Britannia →**Anglia**

nagyhatalom Olyan állam, amely a világ bármely pontján képes bevetni katonai erejét, illetve politikai, gazdasági és kulturális befolyását világszerte érvényesíti. Az, hogy a nagyhatalmak összehangoltan lépnek föl nemzetközi szinten a napóleoni háborúk után, az →európai koncert időszakában vált rendszeressé, de valóban globálisan a második világháború után intézményesült. A ~ak alakítják ki és érvényesítik a nemzetközi rend szabályait, válság idején pedig tárgyalásokon keresik a konfliktusok békés megoldásának lehetőségeit.

1815 után egyszerre kb. hét-nyolc nagyhatalom létezett, a XX. században a második világháború előtt: az Amerikai Egyesült Államok, Németország, Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Japán, Franciaország, Olaszország; ma: az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Kína, Japán, Oroszország, India. Bár mindkét világháborút ~ak vívták, amióta az Egyesült Államok a második világháború után szuperhatalmi státuszra tett szert, nem tört ki háború közöttük. A globális stabilitásnak ezt a komolyabb fegyveres konfliktus nélküli időszakát *Pax Americaná*nak is nevezik (→hegemónia).

Mind a Népszövetség, mind az utódja, az →Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) a ~ak közötti tárgyalások rendszeressé és intézményessé tételével igyekezett a nemzetközi békét fenntartani. Csakhogy nem minden ~ akarja ugyanazokat a játékszabályokat alkalmazni, és a →nemzetközi

kapcsolatok számos elmélete azt igyekszik megérteni és előre jelezni, hogy az egyes államok hogyan lépnek föl a nemzetközi rendben elfoglalt helyük alapján.

A tárgyalásos erőfeszítések nem mindig járnak sikerrel. Az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia részvételével tartott 1945-ös jaltai konferencia nem védte meg Kelet-Közép-Európát a szovjet katonai megszállástól és a Moszkvából vezényelt kommunista rendszertől. Ahogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti feszültség fokozódott, az európai ~ak másodlagossá váltak az új, globális jelenség, a két szuperhatalom →hidegháborújában.

Jóllehet mára az Egyesült Államok a világ egyedüli szuperhatalmává vált, a ~ak továbbra is erősen alakítják a nemzetközi gazdasági és geopolitikai viszonyokat. Jól mutatja ezt az ENSZ Biztonsági Tanácsa és az olyan informális ~i csúcstalálkozók, mint a G8 vagy G20 (*Group of Eight*, *Twenty*, 'nyolcak, húszak csoportja') találkozói, amelyeken a globális problémák, gazdasági válságok és a katonai konfliktusok megoldásának összehangolt erőfeszítéseit vitatják meg. Ezek az értekezletek is felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a globális politika legfőbb hajtóerejének változatlanul az államhatalom számít, nem pedig a →nemzetközi vagy →nemzetek fölötti szervezetek.

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939* (1994).
Kissinger, Henry: *Világrend* (2014; m. 2015).
Macdonald, James: *When Globalization Fails: The Rise and Fall of Pax Americana* („Amikor a globalizáció kudarcot vall: a Pax Americana felemelkedése és bukása", 2015).

MS

NATO →**Észak-atlanti Szerződés Szervezete, transzatlantizmus**

német egység A német politikai szétdaraboltság az „európai egyensúly" technikai feltétele volt. A harmincéves háborút lezáró →vesztfáliai béke (1648) eredményeként a Német-római Birodalom kis és közepes államaira hárult a teher, hogy az európai nagyhatalmak (Franciaország, Spanyolország, Svédország) változó katonai erőviszonyait más és más szövetségek által kiegyenlítsék.

A nagyhatalmak központosított közigazgatású államok voltak, még mielőtt →nemzetállammá alakultak volna. A ~re való törekvés „tragikus terhe" volt, hogy egyszerre kellett létrehozni mind az egységállamot, mind a hordozóját, a politikai nemzetet – hatalmas belső és külső akadályok ellenében. Belül a felekezeti ellentét (katolicizmus a protestantizmus ellen) erősítette a szétdaraboltságot. Ehhez később ideológiai-politikai ellentét társult (liberalizmus a hagyományos társadalom ellen). A külpolitikában a nagyhatalmaknak érdekében állott hátráltatni a ~ létrejöttét – ez volt a „német kérdés", az európai egyensúly árnyoldala.

A nemzeti mozgalom első nagy hulláma a Napóleon elleni háború volt. A szabadságharc mozgósító ereje részben az 1789-es liberális és forradalmi eszmék visszhangja, részben a francia imperializmus elleni lázadás volt. Ez a nemzedék azt remélte, hogy a szabadságért folytatott harcából megszületik majd a liberális, nemzeti egységállam. A szabadságharc végül győzött, de a politikai öntudatra ébredt nemzet álma nem teljesült. A Német Szövetség (*Deutscher Bund*, 1815–1866) nemzeti alapon nyugvó egységállam helyett a régi arisztokrácia által uralt államszövetség lett, amely sem közjogi, sem gazdasági egységet nem teremtett, és a *status quo* elleni minden megmozdulást elfojtott.

A kudarc nem törte meg a politikai szabadságra és a nemzetállamra való törekvést, amely az 1848 márciusa előtti időszakban (*Vormärz*) össznémetnemzeti mozgalommá vált. A frankfurti országgyűlés (*Paulskirche*) 1849-ben kidolgozott alkotmánytervezete egy bénító ellentmondást rejtett. A küldöttek nagy része elítélte a tekintélyelvű uralmat, de felismerte, hogy a szabadság hatalom nélkül tehetetlen. A kompromisszum – lemondani a demokratikus elvekről, ha azok a nemzeti eszmény útjában állnak – az alkotmányos monarchia közjogi formáját öltötte. IV. Frigyes Vilmos porosz király azonban elutasította a neki felajánlott koronát, mert ezzel elismerte volna a →népfelség elvét. A tervezet ezzel megbukott.

Az egységes német állam a →bismarcki diplomácia és reálpolitika, valamint az 1871-es francia–porosz háborúban aratott győzelem eredménye volt. Ausztria kivételével minden német állam a *Deutsches Reich* tagjává vált („kisnémet" megoldás).

Az ezt követő időszak a történelemben példa nélkül álló ipari, gazdasági és szellemi fellendülést hozott, ami felborította az európai hatalmi egyensúlyt. A feszültség végül a modern Európa tragikus konfliktusához vezetett. A császári

→Németország az első világháború vesztesei közé tartozott, majd belpolitikai zavargások után parlamenti köztársasággá alakult. A weimari köztársaságot (1919–1933) a háborút lezáró igazságtalan béke, az elviselhetetlenül magas katonai jóvátétel, a gazdasági, kulturális-politikai és (a vereséget súlyosbító) legitimációs válság a polgárháború szélére sodorta.

Az 1933 januárjában törvényesen kinevezett koalíciós kormány hatalomhoz juttatta a Nemzeti Szocialista Munkáspártot, amely a politikai ellenzék fokozatos kiiktatásával szocialista típusú diktatúrát (→nemzetiszocializmus) hozott létre. Németország a második világháborúban totális katonai vereséget szenvedett, és noha nemzetközi jog szerint nem szűnt meg létezni, újabb területi feldarabolás lett a sorsa. A megszállt övezetekből 1949-ben a két ellenséges katonai tömbhöz tartozó Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és Német Demokratikus Köztársaság (NDK) jött létre. A történelmi keletnémet területeket (az Oderától keletre eső, illetve a Balti-tenger menti részeket) Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz csatolták; német lakosságukat kitelepítették, akárcsak Csehszlovákiából, Magyarországról (→magyarországi németek), Romániából és Jugoszláviából.

A második világháború után a „német kérdés" az a geopolitikai dogma lett, hogy az európai béke Németország megosztásán áll vagy bukik. Az egyesülést végül nem az enyhülési politika, hanem a megváltozott amerikai katonai stratégia és a szovjet kommunizmus gazdasági válsága tette lehetővé. A rendszer összeomlása után a keletnémet tartományok – a kezdeti francia–angol elutasítás ellenére – csatlakoztak a nyugati szövetségi államhoz.

Az egyesülés óta a német kérdés új alakban él tovább. Németország roppant gazdasági és demográfiai súlyát csak az Európai Unió politikai intézményeinek való alárendelésével lehet semlegesíteni. A napjainkban uralkodó ideológia szerint az európai békét valójában nem Németország, hanem a szuverén nemzetek puszta léte veszélyezteti.

Kielmansegg, Peter: *Das geteilte Land* („A megosztott ország", 2004).

Nipperdey, Thomas: *Nachdenken über die deutsche Geschichte* („Gondolatok a német történelemről", 1998).

HV

Németország (ma: Német Szövetségi Köztársaság) Az 1871-ben megalakult össznémet állam egy évszázadnál rövidebb idő alatt négy politikai szervezeti formán ment át. Az alapítást követő időszakban felgyorsult a Német Birodalom ipari társadalommá alakulása és a nagypolgárságnak a földbirtokos arisztokráciával való összeolvadása. A polgárság a gazdasági hatalmának köszönhetően részesült a politikai hatalomban. →Bismarck szociális reformjai javítottak az ipari munkásság helyzetén, és a kialakuló osztályharcelmélettel szemben megvetették az alternatív, korporatív modell alapját. Ebben a tekintetben a jelenkori ~ is Bismarck örököse.

Bismarck elmozdítása után a német külpolitikának a brit birodalmi érdekeknek, a francia bosszúvágynak és Oroszország európai terjeszkedésének bonyolult hatalmi erőterében kellett mozognia. II. Vilmos császár bombasztikus, tapintatlan és sokszor támadó retorikával próbálta leplezni a saját politikai jelentéktelenségét. Az, hogy 1914-ben háború tört ki, az európai hatalmi szervezet (→európai koncert) csődje volt. ~ a vesztesek közé tartozott. A monarchiát, átmeneti forradalmi zavargás után, felváltotta az első német (weimari) köztársaság.

A versailles-i békediktátumot a győztesek a „német bűn" propagandatézisével igazolták. A békeszerződés nyomasztó gazdasági terhe és ~ erkölcsi megaláztatása hatalmas társadalmi és politikai feszültségek forrása lett. A németek többsége társadalmi hovatartozásra vagy eszmei-politikai pártállásra való tekintet nélkül ellenségesen állt szemben a köztársasággal. Sokan átmeneti állapotnak tekintették, és a kedvező alkalomra vártak, hogy a saját politikai terveiket megvalósíthassák.

Az 1920-as években nemcsak az európai országok gazdasága, hanem maga a polgári alkotmányos államforma került válságba. ~ban nem a Moszkva-hű kommunistáknak, hanem a nemzetiszocialistáknak sikerült a maguk szolgálatába állítaniuk a lakosság kétségbeesését és reményeit. Az államelnök 1933-ban Adolf Hitlert, a legerősebb parlamenti csoport vezérét bízta meg koalíciós kormány alakításával.

A Német Nemzetiszocialista Párt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP), a XX. századi nem marxista modernizációs mozgalmak egyike a társadalom egalitárius átalakítására törekedett, az orosz bolsevikoknál kevésbé radikálisan: a gazdasági szakértői-tulajdonosi

réteget nem likvidálták, hanem parancsuralmi, korporatív rendszerük keretében együttműködésre kényszerítették. A →nemzetiszocializmus végzetesnek bizonyuló összetevője, a →fajelmélet két forrásból, a hagyományos közép-európai →antiszemitizmusból és a darwini evolúciós felfogásból levezetett, akkor tudományosnak vélt fajelméletből táplálkozott. A Harmadik Birodalom az angolszász progresszívek által megfogalmazott eugenikai programot a második világháború utolsó szakaszában az európai zsidóság fizikai megsemmisítésének gyakorlatába ültette át.

Az 1945-ös katonai összeomlás után kétségesnek tűnt, hogy ~ romjain valaha is civilizált emberi életforma alakulhat ki. De a kezdődő →hidegháborúban a nyugati győztes hatalmak tervei megváltoztak. Az →Adenauer-kormány idején a központi irányítású tervgazdaságot felváltotta a →szociális piacgazdaság, amely gazdasági fellendülést és anyagi jólétet hozott. ~ot (minden fenntartás és gyanakvás ellenére) befogadták az európai államok közösségébe, és felvették a →NATO-ba is.

A megszálló hatalmak a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) politikai rendszerének kialakításánál törekedtek elkerülni a weimari köztársaság alkati hibáit. Az NSDAP hatalomra jutását lényegében két tényezőnek tulajdonították: magának a német népnek, amely parlamenti többséghez juttatta a mozgalmat, illetve a (polgári) pártoknak, amelyek koalícióra léptek vele. A német Alaptörvény (*Grundgesetz*) a tényezők súlyát különbözőképpen ítélte meg. A nép ugyan a hatalom legitimációs alapja, de mint a valóságos *német* nép a bizalmatlanság és a gyanakvás tárgya. Hogy akaratát többé ne nyilváníthassa ki közvetlenül, a német alkotmányba nem vették fel a közvetlen demokrácia intézményeit. A pártokat elnézőbben bírálták el, és a weimari csőd ellenére nekik ítélték a népakarat alakításának monopóliumát. Ez az aszimmetria alapozta meg a párturalom ~i rendszerét. A jelenkori politika alapelve a hatalom megtartása. A nagy és többszínű koalíciók (a CDU [*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, Németországi Kereszténydemokrata Unió] / CSU [*Christlich-Soziale Union in Bayern*, Bajorországi Keresztényszociális Unió] és az SPD [*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, Németországi Szociáldemokrata Párt] részvételével 2005 óta) korában nem a pártok versengenek egymással a kormányzási illetékesség megszerzéséért, hanem a politikai osztály tagjai az állások elosztásáért.

A német köztudatban az 1968-as év csaknem akkora törést okozott, mint 1945. A jóléti államban felnőtt első nemzedék a weimari ifjúságéhoz hasonlítható ellenségességet tanúsított az NSZK polgári társadalmával szemben (→diáklázadások, 1968). A diákmozgalom közvetlenül keveset, hosszú távon rendkívül mély változásokat hozott. Abban a mértékben, ahogy beépült az intézményekbe, a nyilvánosság gondolatvilágán és nyelvhasználatán eluralkodott a →frankfurti iskola elvizenyősített neomarxizmusa. A 68-as nemzedék ma a hatalom része, és a türelmetlenségét és az erkölcsifelsőbbrendűség-tudatát a politikailag másként gondolkodókkal szemben gyakorolja. A hagyományos pártok lassanként alkalmazkodtak a korszellemhez, és folyamatosan tolódtak balliberális, balos és balos-zöld irányba.

~ban a közbeszéd egyik központi motívuma a múlttal való szembenézés (*Vergangenheitsbewältigung*). Ez részint erkölcsi parancs, amely a közéleti szereplőket kötelezi a német történelemben a nemzetiszocialista diktatúra előzményeit és bűnöseit keresni. Ugyanakkor a politikai osztály a szembenézést a hatalmi technika eszközeként aknázza ki, mert a *reductio ad hitlerum* (’visszavezetés Hitlerre’, →Leo Strauss kifejezése) stílusfigurája alkalmas a politikai ellenfelek elhallgattatására vagy a közéletből való kirekesztésére.

A német újraegyesítés (1990) nem váltott ki második gazdasági csodát. A közös európai pénznem, az euró bevezetése (1999) óta a német gazdaság növekedési üteme elmarad a korábbi szint mögött, noha ~ a pangó vagy visszaeső európai gazdaságokhoz képest még mindig messze jobban áll. De lassanként feléli a korábbi nemzedékek által megtermelt gazdagságot. A beruházások szintje csökken, a jóléti állam szükséges, de népszerűtlen reformját ismételten elnapolják, az adórendszer, az oktatási rendszer, a nyugdíjbiztosítás megoldatlan problémáiról inkább elterelik a közvélemény figyelmét. Fontos politikai döntések (energiapolitika, bankszanálás, népvándorlás) a parlament megkerülésével születnek. A tudat, hogy eközben a demokrácia alapelveit sértik meg, egyre inkább kivész. A nyilvánosság intézményeiben és a médiában terjed a konformizmus. A polgárok egyre nagyobb része érzi, hogy a pártok nem az érdekeiket képviselik, láthatóan csökken a hagyományos néppártok törzsválasztóinak száma. Független politikai elemzők ezeket a fejleményeket demokráciahiányként bírálják,

a politikai osztály kiszolgálói a „posztdemokrácia” jellemzőjeként próbálják igazolni.

~ jelene elválaszthatatlanul összefonódik az →európai egységesüléssel. A politikai osztály Európa-eszménye a központosított állam, és az alkotmány biztosította szuverén jogokat aggályok és demokratikus legitimáció nélkül ruházza át a →brüsszeli bürokráciára. A „nemzetek Európájának” eszményét mint szélsőjobboldalit, sőt nácit bélyegzik meg. A mai ~ kevéssé fogékony az európai nemzetek történelmi sérüléseivel szemben, és a saját történelmi bűntudata diktálta vezeklést egyfajta morális imperializmussal próbálja rájuk erőszakolni. Európa eszmeileg sekélyes és geopolitikailag meddő univerzalizmusa és az új német nemzetellenesség kölcsönösen erősítik egymást a sokszínű európai kultúra elleni támadásban.

Höhler, Gertrud: *Die Patin. Wie Angela Merkel Deutschland umbaut* („A keresztanya. Angela Merkel átrendezi Németországot”, 2012).
Jung, Christian és Thorsten Groß: *Der Linksstaat* („A baloldali állam”, 2016).
Schacht, Ulrich: „Wider die Republik der Opfer-Sortierer. Rede am 13. August 2005 in der Gedenkstätte Sachsenhausen” („Az áldozatválogatók köztársasága ellen. A sachsenhauseni emlékhelyen 2005. augusztus 13-án tartott beszéd”, gedenkbibliothek.de/download/Ulrich_Schacht_Wider_die_Republik_der_Opfer-Sortierer_Rede_vom_13_08_2005.pdf).

HV

német *völkisch* (’népi’) mozgalom A birodalmi tudat építése jegyében a német nép szellemi-kulturális egységesítésére jött létre a XIX. század végén a hagyományosan államközpontú porosz nacionalizmus alternatívájaként. Politikai tartalmát az első világháború után nyerte el. Céljának tartotta az országhatáron túl, a kelet-közép-európai régióban és a balti államokban élő németek öntudatra ébresztését, ezáltal is erősítve a németség vezető szerepét. Szoros összefüggésben állt a Friedrich Naumann 1915-ös, német hegemóntörekvést megfogalmazó *Mitteleuropa*-tervével is (→Közép-Európa). Követői a germán mitológiára is hivatkozva, faji alapon értelmezték újjá a német nép fogalmát, hogy kiszakítsák azt a zsidó-keresztény alapokon álló és felvilágosult európai kultúrkörből. A hitleri Németországban a ~ egyik szárnya nemzetiszocialistává vált, ám döntően a német →konzervatív forradalom irányzatát erősítette. Legfeljebb áttételesen hatott a magyar →népi mozgalomra.

Breuer, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik* („A népi Németország: császárság és weimári köztársaság”, 2008).
Pritz Pál: *Pax Germanica* (1999).
Puschner, Uwe, Walter Schmitz és Justus H. Ulbricht (szerk.): *Handbuch zur „Völkischen Bewegung” 1871–1918* („A ~ kézikönyve”, 1996).
Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom* (2010).
Schmitz, Walter és Clemens Vollnhals (szerk.): *Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politischen Kultur* („A ~, a konzervatív forradalom, a nemzetiszocializmus: egy politikai kultúra szempontjai”, 2005).

KA

nemiség A mitológiákban – a nyugati civilizáció egyik alapját jelentő görög mítoszokban is – a női és a férfi szereplők rendszerint egyformán fontosak. A férfihősök sorsát gyakran istennők intézik, a női hősök pedig egyenrangú erővel lépnek a férfiak életébe, miként Antigoné, Élektra, Médeia is a nagy tragédiákban. A klasszikus polisz politikai rendje azonban kizárta a nőket. →Arisztotelész etikája és politikai filozófiája lényegében kiiktatta a nők közéleti szereplését, a görög s főleg a római gyakorlati politika pedig szinte egyöntetűen a férfias vagy annak tekintett erényeket tartotta mérvadónak, noha férfiak és nők viszonyában tagadhatatlanul megjelentek a partneri elemek (öröklési, házassági jog, örökbefogadás).

A kereszténység egyrészt az Ószövetség erkölcsi mércéit átvéve élesen bírálta a római nemi viszonyokat: a házasságtörést, amelyet ugyan a római jog is büntetett, a legsúlyosabb, automatikusan föloldozhatatlan vétéknek tekintette, de az azonos neműeknek az antik világban bizonyos keretek közt megtűrt kapcsolatát is teljességgel elutasította; fölértékelte az aszkézist; a házasságot pedig felbonthatatlannak tartotta, illetve a katolikus egyház mindmáig annak tartja. Másrészt az Újszövetség révén a korban példátlanul jelentős szerepmintákat adott a nőknek, kezdve az Istennek életet adó Márián, folytatva a bűnbánatban, a jézusi tanítás befogadásában és a korabeli mércék szerint nőies erények (irgalmasság, gondoskodás) gyakorlásában kitűnő asszonyokkal. Mindennek megvolt az ószövetségi előképe: Isten választott, szövetséges népe, Izrael: nő, és amikor hűtlen Istenhez, paráz-

na (Oz 2,14-24, Jer 2,2) – a jelképes nő-Izraelbe természetesen beletartoznak a férfiak is (lásd Jn 8,7). A keresztény teológia a Szentírás képiségét részletesen kibontotta, a férfi–női, aktív–passzív, átadói–befogadói dinamikát alkalmazva a Krisztus–egyház kapcsolatra. Ezzel ugyan megerősítette a klasszikusnak mondható szerepfelfogást, de minden keresztényre, így a férfiakra is kötelezővé és követhetővé tette a nőiséggel való azonosulást, s ezzel bizonyos fokig a nemi szerepek közötti átjárhatóságot is megteremtette.

A spirituális rendben megfogalmazódó nemi egyenlőség, sőt átjárhatóság, a politikai rendben fennmaradó (Arisztotelész tekintélyével megtámogatott) egyenlőtlenség és különbözőség egymást kölcsönösen befolyásolta. Modern értelemben vett politikai-társadalmi egyenlőségről semmiképpen sem beszélhetünk a középkorban és az újkor hajnalán, de a fordított hatásokról sem szabad megfeledkezni. A formálódó középkori, főleg északibb európai társadalmak valamit megőriztek a nomád világban általában mindig erősebben érvényesülő női jogokból, amelyek kapcsolódni is tudtak a kereszténység megformálta keretekhez. A világtól részben elkülönülő szerzetesrendekben számos autonóm, nők vezette közösség létezett, jelentős birtokokkal. Az isteni beavatkozás és közvetlen irányítás lehetőségét a középkor a nőkkel kapcsolatban is elfogadta (női misztikusok, Jeanne d'Arc, az aktívan politizáló Sienai Szent Katalin). A szintén spirituális eredetű lovagkori hölgykultusz pedig ma már jól dokumentált módon volt képes a nők és a férfiak közötti, nagyrészt magánszférába tartozó kapcsolatokat nyilvános-társas érintkezési formákká alakítani.

A cölibátus egészen sajátos szerepet játszott a ~ és politika kapcsolatának alakításában. A házasságtól és →családtól való mentesség, ez a fajta nem-nélküliség komoly szabadságot, szervezeti előnyöket és politikai befolyást biztosított az egyháznak, főleg a szerzetesrendeknek; a vele járó elitizmus és társadalmi elkülönültség viszont egyre élesebb ellenállásba ütközött a politikai részvétel tágításában érdekelt társadalmi erők részéről, ami a cölibátus protestáns elutasításában érte el célját. Sajátos módon azonban az újkori politika győztese mégis a *semleges nem* lett. A kora modern állam- és szuverenitáselmélet, az abszolutizmus ugyanis további lökést adott a társadalmi nemi szerepek politikai átértelmezéséhez. A szuverén egyre kevésbé függött nemétől: nő és férfi egyaránt megtestesíthette, hiszen az állam érdeke fölötte áll a dinasztikus szempontoknak. Angliai Erzsébet alakjában pedig már egy egészen különös lehetőség is megvillant: a házasságról, sőt, a nemiségről való lemondás, ha embrionális formában is, de az állam semlegességét is tartalmazta.

Noha a politika elmélete és gyakorlata is mára elszakadt a családi-dinasztikus-organikus képzetektől, bizonyos politikai anya- és apaszerepek fennmaradtak. Számos demokrácia ragaszkodik a monarchiához, a családi-dinasztikus megoldásokhoz, de köztársasági keretek között is megjelennek politikusdinasztiák vagy „a haza atyja”-szerű államférfiak. A *paternalizmus* fogalma a gondoskodó apa képével világítja meg állampolgár és állam viszonyát.

A nemi szerepek átjárhatatlanságát, a másik nemmel való azonosulás korlátait meghaladó semleges nem társadalmi realitása több szempontból is előkészítette a XIX–XX. századi társadalmi, világnézeti és politikai forradalmakat. Ezek egyik első eleme a →felvilágosodás gondolata a nők és a férfiak absztrakt egyenlőségéről. Egy másik a romantika gondolata a szerelemről, amely a személyiség legmélyebb rétegéből kimondhatatlan és fékezhetetlen erővel tör föl a konvenciókat is felülírva, és amely így ugyanilyen absztrakt jogként fogalmazódik meg (a házasság magánügy, amit képviselni: közügy). Nem sokáig maradhatott el tehát a férfi–nő viszony politikai témává válása ezek alapján (a klasszikus forrás: →Mill: *A nő alárendeltsége* [1867; m. 1876]), ami a politikai egyenjogúságért folytatott, gyakran erőszakos szüfrazsettmozgalomban és a polgári válás bevezetésében csúcsosodott ki. Ám a kapitalizmus korábban ismeretlen mértékű gazdasági és társadalmi hatalmat adott a nők kezébe: a pénztulajdon terjedése lebontotta előttük az öröklési korlátokat; a könnyűipar keresetet és függetlenséget biztosított nekik; a városi életforma biztonsága szabadságot adott kapcsolataik szuverén alakításához. Idehatottak a XX. század háborúi is: nem ők estek el a frontokon, egyúttal munkájukra jóval nagyobb szükség támadt, ami megnövelte önállóságukat, végső soron ennek révén nyertek szavazati jogot is. Mindehhez a XX. század második felében a fogamzásgátlás új, könnyen elérhető és biztonságos módjai, a legalizált →abortusz, a mesterséges megtermékenyítés technikái és az egyedülálló gyermekesek, főleg nők számára kiépülő intézményi struktúrák és jóléti juttatások járultak hozzá: ma már a női függetlenség és

autonómia teljesen természetes lehetőség. Végül a szcientizmus is döntő hatást gyakorolt a ~ és a politika kapcsolatára. A történelemtudomány és az antropológia rendre a nemi szerepek esetlegességeit mutatja ki; a biológia naturalizálja a nemi kapcsolatokat (minden természetes, ami férfiak vagy nők között történik; a természetből nem vezethetők le egyértelműen a társadalmi nemek); a pszichológia leleplezi és fölszámolja a morális gátlásokat, amelyek mögött gyakran hatalmi struktúrákat sejt és sejtet; a társadalomtudományok pedig mindezt összegezve kidolgozzák a társadalmi nem (*gender*) fogalmát.

Mindez kezdettől fogva radikalizálta a közgondolkodást, a harcos fölszabadítástól (Henrik Ibsen, Virginia Woolf) a női nem démonizálásáig (Lev Tolsztoj, Otto Weininger), és a modern politika egyik központi kérdésévé tette a nemiséget, amely szinte iránytűként igazít el a nagyobb politikai világnézetek között.

A nők szisztematikus kizsákmányolása a klaszszikus marxizmus szerint a mélyebb osztályellentétek következménye, csakúgy, mint a család és más tradicionális közösségek, amelyek a kommunizmusban megszűnnek. Noha a női munkának a második világháború alatti fölértékelődése nyomán ez a tétel igazolódni látszott, ebben a formában kiment a divatból, habár a politikai baloldalnak változatlanul programpontja a nők fölszabadítása (női kvóták). Abszolút uralkodóvá a baloldalon azonban a liberális felfogás vált, amely szerint a nemi szerepek és azok kodifikálása társadalmilag meghatározott, előítéleteken és hatalmi struktúrákon alapuló, morálisan nem igazolható formációk, amelyeket le kell építeni, részben megfelelő neveléssel (szabad nemválasztás, elvileg bármikor, ideértve a szabad nem-definíciót is); részben ugyancsak kodifikációval, azaz törvényi előírásokkal, mint az egyenlőtlen bérezés törvényi tiltása, az azonos neműek közötti házasság alkotmányos elismerése. Ebben a felvilágosodás és a romantika összhatása és absztrakciója jól tettenérhető: a házasság magánügy, amelyben nemtől függetlenített emberi alanyok vesznek részt, s amelynek elismerését a jog eszközével kell kikényszeríteni. Hasonlóképpen magánügy a gyermekvállalás, beleértve az abortuszhoz való jogot is; valószínűleg nincs távol a genetika által lehetővé tett újabb döntések beépítése a politikai programba.

A konzervatív felfogás tradicionalista (de persze nagyon is modern, szociologikus) változata hajlamos bizonyos történelmi családtípusokat idealizálni, illetve általában a partneri-egyenrangú férfi-női viszony helyett igyekszik a család (szülők és gyermekek) egészét tekinteni kiindulópontnak („a család a társadalom alapja"). Rendszerint élesen elutasítja a család biológiai, társadalmi relativizálását vagy hatalmi struktúrának való beállítását. Az abortuszt kivételes morális rossznak tekinti, amely ellen és a család mellett a politikától intézményes védelmet remél. A tradicionalista megközelítéstől részben annak történeti esetlegességei, részben szociologizmusa miatt idegenkedő konzervatívok szintén fontosnak tartják a családot, de kissé más érvekkel. Felfogásuk szerint a liberális program éppen programszerűsége miatt elvileg és gyakorlatilag is veszélyes a magánélet és a közösség, így a család, a nevelés, a gazdasági tevékenység szabadságára. A férfi–nő viszonyban elismerik és hangsúlyozzák a partnerséget és egyenjogúságot (ennyiben a modernség számos elemét a hagyományból és a korábbi struktúrákból levezethetőnek gondolják), de ezt összekötik a fundamentális különbözőség tételével, s ebből vezetik le a házasság sajátos értékét, amelyet szintén jogi védelemben kívánnak részesíteni. Az emberjogi elvek segítségével is védhetőnek tartják az abortusz ellenzését és az eugenetika elutasítását (→feminizmus).

Foucault, Michel: *A szexualitás története I–III.* (1976; m. 1996–2001).

Scruton, Roger: *Sexual Desire: A Philosophical Investigation* („A nemi vágy: filozófiai vizsgálódás", 1986).

BZ

nemzedék (generáció) A ~i elhelyezkedés vitális adottság, az emberi létezés születés és halál közé való beágyazottságának és vele együtt a cselekvőképesség időbeli korlátozottságának következménye. A ~ tudományos problémaként leginkább a fejlődéspszichológia és az empirikus szociológia tárgykörébe esik. A →marxi ihletésű osztályelméletek vetélytársaként a ~ fogalmának egyfajta →reakciós vagy →arisztokratikus íze van, a középosztályi lázadást szimbolizálja, amelyhez a történelmi materializmus optimista antropológiájával szemben mindig a csalódás egy neme társul.

A ~i szakadás modern elbeszélései a mitológia ősképeihez nyúlnak vissza. Hésziodosz költeménye az istenek harcait alapvetően ~i viszályként

értelmezi. Laiosz és Oidipusz küzdelmében is egyszerre jelenik meg a lázadás, a halál és a növekedés alapvetően összetartozó tapasztalata. A mítosz ígérete azt sugallja, hogy a fiú végül megtörheti az atyai ellenállást, és annak örökébe léphet, a legyőzött apától elorozva az apai hatalmat. A ~i küzdelmet tehát kétszeresen is az erőszak szüli s hatja át: az apák elleni lázadás és a saját fiúi státustól történő szabadulás kényszere. Ilyen értelemben fogalmazta meg a történetíró Thuküdidész és a filozófus →Platón is a ~i dinamika destabilizáló jellegét, s örökítette át a nyugati gondolkodás politikatörténeti hagyományába. →Arisztotelész a fiatalságot az esztétika primátusa, míg az öregkort a hasznosság vezérelve alá rendeli, hiszen az ifjak „inkább választják a szép tettet, mint a hasznosat”, az öregek életét viszont a hasznosság irányítja. A Bibliában a ~ek folytonossága a leszármazás közösségét s vele együtt Isten változást nem ismerő hűségét jelzi az Ábrahámnak adott ígérethez és a választott néppel a Sinain kötött szövetséghez. A →bűn és a tőle való szabadulása vágya ugyanilyen ~i folytonosságot mutat: „Az atyák ettek egrest, és a fiak foga vásott meg bele” (Ez 18,1). A ~ ótestamentumi tanítása tovább él az Újszövetségben is, és megtalálható benne a ~i meghasonlás képe is: „mert azért jöttem, hogy meghasonlást támasszak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt” (Mt 10,35).

A felvilágosodás óta a ~ problémájának olvasatai az időbeliség és történetiség tapasztalatának →radikális átértékeléséről árulkodnak. A fiatalság prométheuszi mítosza a →modernitás felgyorsult idejében a történelmi tapasztalat átélésének kiváltságos eszköze lett. A ~ modern képzetei dichotóm feszültséget, a folytonossággal szemben a megszakítottságot jelenítik meg, amely egyszerre tagadja a felhalmozás és az átmenetiség ellentétes, mégis folyamatba rajzolható képét. A pszichoanalízis legismertebb metaforája szintén a ~ről szól. Az Oidipusz-komplexust a tragikusan végződő fiúi lázadás örök képében rajzolja meg Freud nagyhatású teóriája. Ez a lázadás a modern ~i harcban mindig értékkonfliktussá és kultúrkritikává lett, amelyben a fiatalság állapota reményteli várakozásként kerül szembe az idősek megállapodott moráljával. A ~ legfőbb teoretikusa, Mannheim Károly szerint: „Sok mindenben előnyös, hogy az öregek tapasztaltabbak a fiataloknál. De az, hogy az ifjúság messzemenően nélkülözi a tapasztalatot, egyben azt is jelenti, hogy kevesebb teher nyomja, neki könnyebb az élet továbbvitele.” A fiatalokhoz a jövő tartozik, fiatalságuk a jövő látható, fizikai megtestesülése a jelenben, amely különben csak ígéret és virtualitás, mégis a →politikai cselekvés és a →kulturális ambíciók legfőbb referenciális tere. Az idősek →tekintélyének megkérdőjelezése jellemez minden modern ~i lázadást Goebbelsnek a weimari demokráciát az „őszülők köztársaságának” minősítő gyilkos megjegyzésétől az 1968-as →diáklázadásokon át a mai protesztkultúráig.

Hatos Pál: „A nemzedék tapasztalata. A generációs feszültség történeti színeváltozásai az I. világháborúig”, uő: *A választott népek és a vereség kultúrája* (2013).

Mannheim Károly: „A nemzedék problémája”, uő: *Tudásszociológiai tanulmányok* (2000).

HP

nemzet (m. *nemz*; l. *gens* ’nemzetség, nép’, *genero* ’nemz’; l. *natio* [*nascor* ’születni’], a., f. *nation*, n. *Nation*) A népek-nemzetek elkülönülésének és valamely nagyobb eszmei vagy politikai egységben való feloldódásának kettős törekvése kezdettől foglalkoztatta az emberi gondolkodást. Augustus császár, hogy megjelenítse azt, hogy istencsászárként valamennyi ismert *natió*t – azonosságtudatuk felszámolása nélkül – az uralma alatt egyesített, felállíttatta a *Porticus ad nationes*t (’A nemzetek oszlopcsarnoka’), benne mindegyikük külön jelképével. A Bibliában a történelem nagy drámája a teremtő és mindenható Isten, a választott nép, Izrael és a többi nemzet (héberül גוי [goj], görögül *ethnosz*, latinul *natio* vagy *gens*, gyakran ’pogányok’ értelemben) között zajlik. Izrael hivatása egyfelől az elkülönülés, másfelől Jáhve uralmának elismertetése a többi néppel (ami nem jár a politikai-kulturális önállóság feladásával, azt a Biblia következetesen nagyra becsüli). A korai kereszténység átvette a „pogányoktól” való elkülönülés ószövetségi szemléletét, de a térítést módszeresebben gyakorolta. A kereszténység kibontakozása után Európa népei egyrészt tagjai lettek az egyház eszkatologikus rendjének, egyesültek az Isten-Fiú uralma alatt, másrészt Izrael bibliai mintájához hasonlították magukat önálló történelmi létezésük formálásában.

Mindez a hátterét képezte annak, ahogyan a történelmi létezésre összpontosító felvilágosodás nyomán a mai közgondolkodás szerint a ~ olyan történelmi és kulturális közösség, amely

saját névvel, nyelvvel, területtel (ország), politikai *uralom*mal és *jog*rendszerrel, azaz →állammal rendelkezik; valójában olyan átfogó és erőteljes modern politikai közösség, amely folyamatosan átalakul, újrakonstruálódik, és hol nem meríti ki, hol pedig meghaladja ezeket az ismérveket – ezért is kíséri a fogalmi leírását számos vita és ellentmondás. Mi több, egyszerre vízió és történelmi folyamat. A ~ek egyrészt világosan kijelölik a modern korszakba lépésük fokait, meghatározzák az egyén kapcsolatát az *állam*mal és a modern politikai intézményekkel, másrészt a →*~i öntudat* és a →*nacionalizmus* révén alapvetően befolyásolják a modern ember érzelmeit, viszonyulásait, természetessé és átélhetővé teszik a modern politikai közösséghez mint átfogó, történelmi múlttal és azonosságtudattal rendelkező kollektivitáshoz való tartozást.

A ~ fogalmához a faj (→fajelmélet), az →etnikum és a →nép fogalma kapcsolódik. Míg a faj a közösséget a közös származás biologikumán keresztül ragadja meg, az etnikum fogalma a hagyományokat, az alapvető kulturális identitást állítja az előtérbe. A nép ma a →szuverén politikai közösség alkotmányjogi fogalmát jelenti, eredetileg olyan prepolitikai egységet, amely nélkül →„társadalmi szerződésről" értelmetlen beszélni (→Scruton). A ~ről való magyar gondolkodás maga is tükrözi a változó, összetett történelmi folyamatokat, de sajátossága az is, hogy az eltérő szellemi csoportosulások között a ~felfogások különbözősége képezi az egyik legmélyebb törésvonalat (→magyar nemzet, →népi–urbánus vita).

A ~ mibenlétével foglalkozó mai elméletalkotók két fő irányzatra oszthatóak:

1) A *modernista* irányzat szerint a ~et a modernitás teremtette, a polgári forradalmak és az ipari civilizáció hozta létre az egységes modern állam egységes *piac*a és a *demokrácia* kiteljesítése érdekében. Legnagyobb hatású képviselője Ernest Gellner. Ide sorolhatóak a *konstruktivisták*, akik szerint az identitás soha sincs „rögzítve", az *elit* hatására folyamatosan konstruálódik, ki van téve változásoknak, befolyásoknak, amelyek mennyisége és következménye általában összefügg a *modernizáció* fokával.

2) Ezzel szemben több megközelítés a ~et ősi, természetes közösségnek tekinti. A *primordializmus* (Clifford Geertz) szerint „primordiális" (őseredeti) identitások és ősi – természetes, személyes és szent – lojalitások határozzák meg azt. E primordiális önazonosságok „leírhatatlanok", ugyanakkor kényszerítő erejűek, közös érzelmekben nyilvánulnak meg, és származástudathoz, fajhoz, valláshoz, illetve lakóterülethez kötődnek. Hasonló a *perennialista* felfogás (Adrian Hastings, Liah Greenfeld), amely szerint a ~ szintén „ősi" kategória. ~ek már jóval a középkor előtt is léteztek, a késő középkorban pedig bizonyosan létezett a ~i érzés is. Amikor azonban a nacionalizmus mint modern politikai tömegmozgalom a →francia forradalom után létrejött, az a réginek újabb, *második hullám*át képezte. Az *etnoszimbolisták* (Anthony D. Smith) a szimbólumok és mítoszok folyamatos fennmaradását tartják meghatározónak. A ~ek a különböző csoportidentitások kialakulásával már az ókorban vagy a középkorban létrejöttek, kontinuitásukat a szimbólumok és a mítoszok teremtették meg, amelyek tartósan kijelölték a közösségi határokat a „mi"–„ők" szembenállás folyamatos újraerősítésével. A ~ek *etnikai magok* köré szerveződnek. Képződésük a modern kor kezdetén valóban megfigyelhető – ennyiben a modernista-konstruktivista nézőpontnak igaza van –, de ez a már meglévő hálózatokból és kulturális elemekből indul ki; nem a ~ek modern kitalálásáról van tehát szó. A *konzervatív* felfogás meríthet mindebből, de mindenekelőtt azért értékeli a ~et, mert a társadalmi integráció és tagság hatékony formáját biztosítja – szemben a törzsivel vagy vallásival, amely a más törzshöz vagy valláshoz tartozókat kizárja.

A ~építés kutatói általában két, mára klasszikussá vált ~fogalmat különböztetnek meg. Az egyik polgári jellegű, →szerződésen alapul, a választható szövetség eszméje körül forog: „a ~ léte", ahogy a mintaadó francia ~felfogást Ernest Renan összegezte: „mindennapos népszavazás". A másik valamely történeti közösség megtestesüléseként, a kulturális, nyelvi önazonosság kifejeződéseként jeleníti meg a ~et, és német történészek (→Herder, Theodor Mommsen) fogalmazták meg a XIX. században. A két elgondolás a *politikai ~* (*Staatsnation*) és a *kulturális ~* (*Kulturnation*) néven vált ismertté, de ez a kanonizált különbség fogalmi és szociológiai szempontból egyaránt vitatható (Alain Dieckhoff).

Az újkori magyar ~felfogásban az előbbi elképzelést a liberális nacionalizmus tette a magáévá. Hozzátartozott a reformkori nemesség ama hite, hogy a politikai jogokért cserébe megindul a spontán magyarosodás. A polgárosodás nemesi programjával összekapcsolva ez akár Gellner modernista megközelítésében is értelmezhető,

csakhogy a magyar polgárosodás programja nem feleltethető meg a nyugati polgári ~i programnak. →Kossuth liberális, nem etnikai, hanem emancipatorikus nacionalizmusa ötvöződött a hagyományos →magyar alkotmányosságnak, a →Szent Korona-tannak a történelmi Magyarország területi egységét hangsúlyozó elemével (miközben a tan másik eleme, a „szövetség" kihullott az értelmezési támpontok közül). A jogkiterjesztés és a területi szuverenitás visszaszerzése a kiegyezés után a „politikai ~" →deáki fogalma előtt nyitott utat. Így a XIX. század végére kialakult a magyar ~iesítő állam modellje, amely világos nyugati modellek (például Franciaország) homogenizációs törekvéseit követte. Ennek veszélyeire éppen a liberális konzervativizmusra hajló →Eötvös József és →Kemény Zsigmond mutatott rá erőteljesen.

A trianoni összeomlást követően lassan a kulturális ~ koncepciója került az előtérbe, az időtlenített magyar ~ körüli vitákból („mi a magyar?" – →Szekfű Gyula, „a magyar észjárás" – Karácsony Sándor stb.) bontakozva ki. A két világháború tanulságait a magyar ~eszme szempontjából mások mellett →Bibó István vonta le azzal, hogy a ~ kihívásaira adott válaszok, létesített intézményrendszerek, az elszenvedett traumák és a feldolgozásuk teszik a ~ alkatát.

A szocializmus, a Kádár-korszak a magyar kisállami politikai ~ fogalmát alakította ki, és ezzel szemben a Kárpát-medence egész magyarságát megragadó kulturális~-fogalom használata egyet jelentett a rendszer politikai elutasításával. Különösen a magyarországi rendszerváltozás során a politikai viták a két felfogás közötti különbséget áthidalhatatlannak tartották. A politikai-kulturális kettősség a „polgári" és az „etnikai" szembeállításává torzult. A ~ „nyugati" (polgári, racionalista) felfogását tükrözi a mai magyar liberális elit gondolkodásmódja a →magyar ~ mai helyzetéről, és ezt a →magyar konzervativizmus mai képviselői arra hivatkozva bírálják, hogy a trianoni rendezés utáni →magyar kisebbségeket nem csupán laza, tisztán nyelvi-kulturális kötelék kapcsolja Magyarországhoz, hanem a történelmi Magyarország megalkotásának közös teljesítménye is. A ~politika ezt magától értetődően szem előtt tartja; minthogy a határon túli magyar kisebbségekkel a mai Magyarországnak a viszonya megfelel a →„az élők, a már holtak s a még meg nem születettek közötti társas viszonynak" (→Burke), amit immáron a közjog is rögzít.

A ~ek alakulásában meg kell különböztetni a ~építést és az államépítést. Ezek egymást átfedő, ám fogalmilag különböző folyamatok: Olaszországban – például – mind a mai napig vitatják a történészek, hogy a *Risorgimento* (újjászületés) a Cavour vezette államépítési vagy inkább a Mazzini és Garibaldi vezette ~építési folyamat volt-e (Juan J. Linz). Nyugat-Európában általában (Angliában, Franciaországban) az államépítés megelőzte a ~építést. Franciaországban a forradalommal létrejött a „politikai ~", amely mögött az abszolutizmustól örökölt erős állam állt, a polgári rendszer pedig ennek kulturális erőforrásait használta fel a ~építésre, felszámolva az ország nyelvi pluralitását. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában, ahol a politikai keretek elsősorban birodalmi keretek voltak, a ~építés saját állami keretek nélkül, a nem domináns etnikum „ébresztésével" kezdődött (a hagyományok, nyelvi, néprajzi sajátosságok tudományos feltárásával). Bármilyen sorrendben történjék is, az államépítés és a ~építés jellegzetesen összetartó folyamat: a →~állam létrehozására és megerősítésére irányul. A ~államiság a modern világban nem csupán azt jelenti, hogy az egyén tagja egy ~nek, hanem tagja egyúttal a „~ek világának" is. A modern világ politikai értelemben az összes ~ és általánosan a ~i létmód elismerését jelenti, következésképpen a →~i érdek meghatározója a →nemzetközi kapcsolatoknak.

Greenfeld, Liah: *Nacionalizmus és modernitás* (1996; m. 2004).

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (2007).

Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism: a Study in Its Origins and Background* („A nacionalizmus eszméje: vizsgálódás az eredetéről és hátteréről", 1946).

Linz, Juan J.: *Nemzetépítés és államépítés* (1993; m. 2002).

Smith, Anthony: *A nemzetek eredete* (1989; m. 2004).

KBM

nemzetállam A →nemzet eszméjén és →szuverenitásán alapuló állammodell. A ~ok kialakulásának előzményeihez tartozik, hogy a XVI–XVII. században az →állam az uralkodótól független fogalommá vált (→Machiavelli, Richelieu), az 1648-as →vesztfáliai béke pedig – részben →Grotiusra támaszkodva – az egyes államokat önálló nemzetközi jogi szuverenitással ruházta fel. A →felvilágosodás hatására megváltozott a nemzetfogalom, s a nemzet akár az uralkodó

ellenében is, önmagában vált a szuverenitás hordozójává (→Rousseau, népfelség elve). A XIX. században, miközben általában az alkotmánnyal mérsékelt monarchikus rend állt fenn, és a dinasztiáktól is a →nemzeti érdek érvényesítését várták el, Európa országai ~okká lettek, vagy úgy, hogy a történetileg kialakult relatív etnikai homogenitás vált az állameszme alapjává (→Franciaország), vagy pedig háborúk sorozatával alakították ki az etnikai közösséget egyesítő új államkereteket (→Olaszország). →Bismarck →Németországa különleges kompromisszummal, az európai hatalmi erőviszonyok figyelembevételével jött létre (kisnémet megoldás; →német egység). A XX. század elejére az európai államok köztársasági vagy monarchikus államformájuktól függetlenül immár ~okként működtek abban az értelemben, hogy nemzeti érdekeik megvalósítását tekintették legfontosabb feladatuknak.

Jóllehet a nyelvi, kulturális vagy etnikai homogenitás elméleti feltételként sokszor megfogalmazódik, a gyakorlatban azonban szinte soha nem valósul meg, legfeljebb elzárt szigetországokban (például Izlandon, Japánban), hiszen a bevándorlás folyamatos. A ~ok megalkotásánál általában mégis célnak vették, hogy az adott etnikai nemzet túlnyomó többsége egyesüljön a ~ határai között, s ehhez képest másodlagos célnak azt, hogy az állam lakosságának túlnyomó többsége lehetőleg az adott többségi, államalkotó nemzethez tartozzék, azaz csekély arányban éljenek a ~ban nemzeti kisebbségek. A XX. századi történelem számos tragikus példát mutat arra, ahogy egyes ~ok az etnikai homogenitásra törekedve saját etnikai kisebbségeikkel vagy éppen szomszédaikkal szemben erőszakot alkalmazva akarják átalakítani a kialakult viszonyokat. (Az etnikai nacionalizmus ideológiájának jegyében vívott véres XIX–XX. századi balkáni háborúskodások, majd a későbbi lakosságcserékkel vagy akár népirtásokkal járó etnikai tisztogatások embertelensége különösen elrettentő.) A valóságban csak ritkán léteznek jól elhatárolható etnikai csoportok, s így többnyire lehetetlen tiszta etnikai határokat meghúzni. Mivel a modern világban mindenhol élnek bevándorlóközösségek, diaszpórák, a ~ok etnikai homogenizációs törekvéseinek távlatos kudarca belátható. A nemzeti kisebbségek szeparatisztikus törekvéseinek leszerelésére ezért mind több állam bővíti a nemzetiségi jogokat, elmenve akár a többnyelvűség és a területi autonómia elfogadásáig is. Bár a ~ok ma is elterjedt állammodellt képeznek, az etnikai egyszínűségre törekvés helyett Európában mindinkább a gazdasági és kulturális teljesítményükre büszke, patrióta közösségekre alapoznak.

A ~ elméleti ellentéte a soknemzetiségű állam (n. *Vielvölkerstaat*), ahol az elitek nem csupán azzal a ténnyel néznek szembe, hogy az állam területén több nemzeti csoport él, hanem azt is elfogadják, hogy az állam nem csupán egy, hanem több nemzeten alapul, s nincs egyetlen államalkotó nemzet. Ilyen államnak lehetett tekinteni a XIX. század végére a történetileg sok ország konglomerátumaként, dinasztikus elven kialakult Habsburg Birodalom osztrák részét (a magát ~ként meghatározó Magyarországgal szemben), illetve a példaként leggyakrabban emlegetett →Svájcot. Az →Amerikai Egyesült Államokban az ott élő különböző eredetű etnikai csoportok többsége bevándorolt közösség, s így még látványosabb a nemzet önkéntes és akaratlagos jellege (n. *Willensnation*). A ~okhoz képest eltérő államtípust jelentenek azok a birodalmak is, amelyek a területükön élő etnikai csoportokat valamely nem nemzeti jellegű (vagy kifejezetten internacionalista) ideológia jegyében fűzték össze (→Szovjetunió).

Bár a XXI. században gyakran kérdőjelezik meg a ~iság létjogosultságát, s a tömegessé váló migráció a ~ nyelvi-kulturális alapjai ellenében hathat, történelmi távlatból tekintve minden bizonnyal a ~ tekinthető az emberiség legsikeresebb politikai-közösség-szervező formájának. A nemzeti eszme (→nacionalizmus) ugyanis más állammodellekhez képest sokkal inkább tud amúgy heterogén tömegek között érzelmi kapcsokat és akár aktív fellépésig terjedő →szolidaritást kialakítani.

Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus* (2009).
Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény* (2004).

BI

nemzetek fölötti (szupranacionális) szervezetek A nemzetközi együttműködés azon intézményei (szemben a kormányköziséggel), amelyek létrejötte során a részes államok lemondanak szuverenitásuk adott részéről. Az így átruházott kormányzati jogköröket a →nemzetállamok felett álló szervezet birtokolja az azt létrehozó megállapodásnak megfelelően.

A szupranacionális szervezet főbb jellemzői: döntései a tagországokra nézve kötelező érvényűek; legalább részben a tagállamoktól független intézményekkel működik; jogában áll az

egyéneket közvetlenül érintő jogszabályokat alkotni; pénzügyi autonómiával rendelkezik; hatalmában áll döntéseinek érvényt szerezni; valamely tagállam kilépése vagy a szervezet feloszlatása a nemzetek fölötti szervek együttműködésével történhet; új jogrendet alakít ki, amelynek a tagállamok és a polgárok alá vannak vetve (→tagállami hatáskörök átruházása).

A kifejezést főként az →Európai Unióval kapcsolatban használják, minthogy az →európai egységesülés folyamatának előrehaladtával olyan intézményrendszer alakult ki, amely sok területen és sok tekintetben a nemzeti intézmények fölött áll. Döntéshozatali mechanizmusa részben független a tagországok kormányaitól (lehetséges a többségi döntés), jogrendje kötelező erejű mind az államokra, mind az egyénekre nézve (biztosított a bírósági jogérvényesítés), valamint kényszerítő erővel rendelkezik döntéseinek a végrehajtásához (szankcionálás). De nem tekinthető az Európai Unió tisztán nemzetek fölötti szervezetnek, mivel működésében a kormányköziség elve is lényeges szerepet játszik. Például az alapító szerződéseket és azok módosításait a tagállamok egyhangúlag fogadják el, és azokat ratifikálni kötelesek.

Egyéb integrációs kísérletek, amelyek a jövőbeni szorosabb együttműködés irányába tarthatnak: az Afrikai Unió, a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége és az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás.

A szupranacionalizmus különlegessége a politikai együttműködés két alapesetével (a →föderációval és a konföderációval, államszövetséggel) összevetve rajzolódik ki igazán: a tagállamoktól való olyan fokú függetlenséget jelent, amelyhez hasonlót a nemzetközi konföderációk esetében nem tapasztalhatunk, de a folyamatos integrálódás ellenére mégsem éri el a szervezettségnek azt a szintjét, amely a föderációkban érvényesül.

Arató Krisztina és Koller Boglárka: *Európa utazása: Integrációtörténet* (2009).

Barkin, Samuel J.: *International Organizations: Theories and Institutions* („Nemzetközi szervezetek: elméletek és intézmények", 2006).

Schmers, Henry G.: *International Institutional Law* („A nemzetközi intézmények joga", 1980).

Taylor, Peter: *International Organization: A conceptual approach* („Nemzetközi szervezetek: fogalmi megközelítés", 1978).

AG

nemzetellenesség →**oikofóbia**

Nemzeti Egység Pártja →**kormánypárt a Horthy-korszakban**

nemzeti érdek A →nemzetközi kapcsolatok realista elméletében az országok elsődleges célja, vagyis fennmaradásuk, virágzásuk. Eszmetörténeti előzményei a →közjó, az →államérdek (államrezon, *raison d'état*) és a →szuverenitás.

A ~ elsődlegessége a nemzetközi kapcsolatok realista elméletének előfeltevéseiből következik: az emberek egymással elsődlegesen mint csoportok állnak szemben (*groupism*), a csoportok közül a legfontosabb az állam (*statism*). A ~ fogalma tehát nem elsődlegesen a →nemzethez mint etnikai vagy kulturális közösséghez, sokkal inkább a →(nemzet)államhoz kötődik. Az államokat a realisták homogén szereplőknek (*unitary actors*) tekintik, egyes realisták pedig eszközeik és működésmódjuk tekintetében egymáshoz hasonultaknak is, feltételezve, hogy ugyanazt akarják. A hasonlóság tartalma az államok egoizmusa, tehát az, hogy univerzális erkölcsi elvek helyett elsődlegesen saját fennmaradásuk vezérli őket. A klasszikus realizmusban (például Hans Morgenthau) ennek alapvetően az államok természetének az emberihez való hasonlósága az oka, a neorealista elméletekben (például Kenneth Waltz, John Mearsheimer) a nemzetközi rendszer anarchikus struktúrája és az ebből adódó bizonytalanság. A ~ tehát a realista premisszák alapján a biztonság megteremtése, amelynek elsődleges eszköze a (mások kényszerítésére való képesség értelmében vett) →hatalom. Arra azonban az elemzők eltérő válaszokat adnak, hogy a ~ mennyi hatalom megszerzését kívánja meg: az offenzív realisták (például Mearsheimer) szerint a biztonságot – mivel a nemzetközi színtéren nincs döntőbíró – nagyhatalmak esetében egyedül a →hegemóniára törekvés garantálja. Ezzel szemben defenzív realista nézőpontból (például Waltz) a ~ a hatalmi egyensúly, a *status quo* fenntartása.

Az egységes és egymáshoz hasonult államok előfeltevéseit elfogadó külpolitikai realisták elleni gyakori vád, hogy az államokat „fekete doboznak" tekintik, azaz belső működésüket nem vizsgálják, figyelmük nem terjed ki a ~ kialakításának folyamatára és problémáira: arra, hogy nemcsak a nemzetközi politika, hanem az államok belpolitikája is konfliktusos, azaz a ~ről soha

nincs konszenzus. Ezeket a jelenségeket például a külpolitika területén túlmutató politikaelméleti realizmus, illetve a konfliktust hangsúlyozó demokráciaelméletek (például a radikális és plurális demokrácia vagy a vezérdemokrácia elméletei) tárgyalják.

A ~ elsődlegességét a morális megfontolásokkal szemben a realista külpolitikai gondolkodás egyik neves képviselője, Henry Kissinger a „keresztes hadjárat helyett stratégia" tételben foglalta össze. Egyes, magukat szintén neorealistának nevező, az amerikai →neokonzervativizmushoz köthető szerzők megkísérelik a ~ elsődlegességének realista tételét az – általuk szintén kritizált – idealista elméletek által hangsúlyozott morális megfontolásokkal finomítani. Az irányzat Irving Kristol által alapított külpolitikai folyóirata a *The National Interest* („A ~") címet kapta.

Magyarországon, ahol az államhatárok nem esnek egybe a kulturális értelemben vett nemzet határaival, a magyar ~ értelmezhető a Kárpát-medencei összmagyarság érdekeként is (lásd az Alaptörvény D cikke; →nemzetpolitika, határon túli magyarok, magyar kisebbségek, magyar nemzet).

Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében* (2009).

Mándi Tibor: „Realizmus, idealizmus és »neorealizmus«. Az amerikai külpolitika válsága az 1970-es években és a neokonzervatív fordulat", *Politikatudományi Szemle*, 2008, 1.

Philp, Mark: *Political Conduct* („Politikai viselkedés", 2007).

Romsics Gergely: *A lehetetlen művészete. Diplomácia, erőegyensúly és vetélkedés a klasszikus realizmus elméletében* (2009).

IG

nemzeti eszme →**nacionalizmus, magyar nacionalizmus**

nemzeti jövedelem →**gazdasági teljesítmény mérése**

nemzeti konzultáció Az állampolgárok véleményének kikérése meghatározott témákról. Orbán Viktor az ellenzékben lévő Fidesz elnökeként 2005-ben kezdeményezte a 2006-os választási program kialakítása során e politikai technika alkalmazását. Postán küldött kérdőívekkel, illetve a politikusok és a szavazópolgárok találkozóin valósították meg. A Fidesz tájékoztatása szerint ezáltal több mint másfél millió választóval folytattak párbeszédet. 2010-től intézményesedett a ~ rendszere, és a postai úton küldött kérdőívek napjainkra kiegészültek az internetes kapcsolatfelvétellel. A ~ nem tudományos eszköz – miként a közvélemény-kutatások önmagukat értelmezik –, de nem is népszavazás, hiszen nincs érvényességi küszöb, szabályozott szavazatszámlás, hanem a választópolgárokkal való kapcsolatteremtés politikai eszköze, ami hivatkozási alapot ad a kezdeményező politikai erő számára. Főbb témái az elmúlt években: a nyugdíjak helyzete, az Alaptörvény, a társadalom szociális és gazdasági helyzete, a bevándorlás és a terrorizmus viszonya, az Európai Unió dominanciája a nemzetállamok felett. A ~ intézménye kétirányú folyamatot valósít meg. Egyfelől meghatározott kérdésekről több százezer, a válaszadás szempontjából aktív állampolgár véleményét gyűjti össze, másfelől tematizálja a közélet problémavilágát, de nem kizárólag a politikai nyilvánosságban (a nyomtatott és elektronikus sajtóban), hanem sokkal szélesebb körben.

KA

nemzeti liberalizmus A magyarországi →rendszerváltozást követő évek egyik markáns, eredetileg a →Magyar Demokrata Fórumon (MDF) belüli politikai csoportját azonosító segédfogalom, amelyet a XIX. század klasszikus magyar →liberalizmusára/szabadelvűségére vonatkoztattak vissza. A ~ a nemzeti szempontokat irányadónak tekintő, más árnyalatoktól elkülöníthető, XX. század végi liberalizmuselképzelést jelenített meg. A történetírásban és a politológiában korábban is létezett jelzős szerkezetként, ámde meghatározatlanul. 1919 után a magyar jobboldal jelentős része a →liberalizmust a nemzeti hagyományok tagadásának, a nemzeti közösségek gazdasági eszközökkel történő szellemi-kulturális és politikai homogenizációjának látta (az →antiszemiták a „zsidó világösszeesküvés"-re vezették vissza), de a szélsőbaloldal s részben a →népi mozgalom is a kizsákmányolás ideológiájának tekintette. A kommunista totalitarizmus lezárultával részben átöröklődött ez a korábbi elgondolás, amely leplezte mind a reformkor és az →1848–1849-es forradalom és szabadságharc, mind a dualizmus szabadelvű voltát, és amely az első világháborús magyar összeomlás, az 1918–1919-es polgári, illetve kommunista forradalmak és →Trianon

visszfényében képzelte el a XIX–XX. századi uralkodó eszmék történetét. Eszerint a liberalizmus ellentétes a nemzeti eszmével, a népi hagyományokkal és a kereszténységgel (amit a →Horthy-korszakban napi politikai jelszóként sulykoltak).

1989 körül szokás volt a két nagy ellenzéki tábort „liberális”-ként, illetve „népi”-ként elkülöníteni vagy szembeállítani. A modern kor meghatározó eszméi közül a liberalizmus, a →nacionalizmus és a →demokrácia azonban együtt lépett színre a XIX. század elején, részben közös programot követtek, bár viszonyuk más-más volt helytől, alkalomtól és erőviszonyoktól függően. A magyarországi reformkor és a →kiegyezés utáni korszak teoretikusai (→Eötvös József, →Kemény Zsigmond) több kísérletet tettek e fogalmak kapcsolatának tisztázására, elhatárolására és összekapcsolására.

A ~ használata a magyar politikai életben 1990 után vált általánossá. Ekkor a legnagyobb ellenzéki párt, a →Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) liberálisként azonosította magát, a kormánykoalíció vezető erejét adó MDF pedig egyaránt támaszkodott az eredetileg baloldalinak számító népi, illetve a liberális és a kereszténydemokrata hagyományra. Az MDF másik meghatározó, Csurka István vezette csoportjának fordulatakor – amelynek végkifejlete a →Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP) megalapítása lett – a liberális örökséghez ragaszkodó, főleg vezető értelmiségiekből (Elek István, Kulin Ferenc, Molnár Gusztáv) álló MDF-szárny nemzeti liberálisnak kezdte minősíteni magát. Emögött nem állt konkrét, új, a modern liberalizmus által mérvadónak tekintett, világproblémákkal kapcsolatos gazdasági vagy politikai program; a „nemzeti liberálisok” meg kívánták különböztetni magukat pártjuk radikalizálódó részétől és a nemzeti sorskérdéseket szerintük figyelmen kívül hagyó és a kormányt radikális jobboldali fordulatra való törekvéssel vádoló SZDSZ-től (→hideg polgárháború). Az irányzatról ekkor sem született végleges definíció, de a XIX. századi magyar liberális hagyományt élő örökségnek tekintő →Antall József miniszterelnök – akinek a nemzeti liberálisok a részleges bizalmát élvezték – 1991-ben kísérletet tett az értelmezésére; így szerinte a ~ nem más, mint a nemzeti függetlenség, a jogállamiság és a piacgazdaság igényének összekapcsolása. Ugyanekkor Molnár Gusztáv ezt a megfogalmazást adta: „Ahogy a személy sem rendelhető alá semmilyen külső instanciának, és a társadalom sem a kormányzatnak, éppen úgy *a nemzet sem rendelhető alá egy másik nemzetnek*. Ez a nemzetek önrendelkezési jogának mélyebb – liberális – értelme” („Nemzeti liberalizmus”, uő: *Alternatívák könyve III.*, 2014). A Fidesz 1993-ban szintén nemzeti liberálisként határozta meg magát, s az 1994-es MSZP–SZDSZ-koalíció megkötése utáni években is sűrűn hivatkozott e hagyományra (→magyar liberalizmus).

Szilágyi Imre: „Nemzet, társnemzet, nemzeti liberalizmus, nemzetpolitika, geopolitika”, *Régió*, 2015, 2.

FTG

nemzeti öntudat (identitás, azonosságtudat) Valamely →nemzet önállóságának, történeti és kulturális identitásának, azonosságának a tudata, amely olykor magában foglalja a történeti elhivatottság vagy küldetés képzetét is. Modern értelemben a →nemzetállamok születésével alakul ki, ám az európai kultúrkörben összekapcsolódik a zsidóság történeti önértelmezésének keresztény keretben való továbbfejlesztésével. A nem keresztény nemzetek korábban többnyire nem alakítottak ki kifejezett ~ot. E téren jelentős változást idézett elő a gyarmatosító európai hatalmak hatása a világ számos területén. A ~ ma már jellemzően mindenütt jelen van, és olykor átvált ideológia- vagy kultúrapótló, illetve támadó →nacionalizmusba. A XIX. század elejétől mindmáig a legtartósabb közösségi identitást képezi, és magán viselheti az államnemzeti és a kultúrnemzeti identitásminta hol több, hol kevesebb feszültséggel járó párhuzamosságát.

A →magyar nemzet az 1990-ben létrejött német „egység a szabadságban” vívmányával ellentétben a kommunista rendszer bukását követően államjogilag szükségszerűen feldarabolt maradt. Ez kettős feladatot jelentett és jelent ma is: részben ki kell bontakoztatni a ~ korszerű formáját a magyar nemzet számára, másrészt a ~nak reflektálnia kell a magyar nemzet feldarabolt állapotára. Ez utóbbit konzervatív csoportok a határok feletti kulturális egység koncepciójával igyekeznek ellensúlyozni, amiért őket a baloldali irányzatok nacionalizmussal gyanúsítják vagy vádolják, miközben alternatív javaslatuk nincsen.

Szűkebb tudományos körben eszmecsere folyik a kettős ~ jelenségéről, amelynek gyökerei a magyarországi és a →magyar kisebbségeknél a két világháború közötti időszakra, a nyugati magyar

emigrációban az 1970-es évekre nyúlnak vissza. Az anyaország, illetve anyanemzet és a honállam iránti párhuzamos kötődés a szükséget erénnyé változtató többértékűség követhetőségét veti fel, ha a két, akár hierarchizált, akár egyenrangú hovatartozási érzés összhangját nem bontják meg lojalitási konfliktusok.

Minden működő, a „kudarcállam" (*failed state*) állapotát elkerülő politikai egység nemcsak számol az erős, strukturált és állandóan továbbfejlesztett ~tal, hanem azt állami és politikai létének alapjává is teszi. Ez önmagában nem jelent sem diszkriminációt, sem ellenségességet más nemzetekkel szemben, hanem a modern, demokratikus politikai közösség szerveződésének és fejlődésének a követelménye.

Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra* (2007).
Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Poór János: „Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón", Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004* (2004).

KLZs

nemzetiség A →nemzethez szorosan kapcsolódó jogi-politikai fogalom. Két jelentése alakult ki.

1) A nyugat-európai (brit, francia) és az amerikai szóhasználatban a ~ (*nationality*, *nationalité*) elsődlegesen →állampolgárságot jelöl. Ennek alapja az államnemzeti felfogás, amely azonosságot feltételez az állam, az állampolgári közösség és a nemzet között. A brit és az amerikai angolban a nemzet (*nation*) alapjelentése nagyjából egybeesik az államéval (*state*), a ~ (*nationality*) pedig az állampolgárságéval (*citizenship*).

2) A XIX. században, a reformkortól kezdődően kialakuló magyar, kelet-közép- és délkelet-európai politikai szóhasználatban a ~ egyrészt a nemzethez való tartozást, a nemzetet más nemzetektől megkülönböztető jellemvonások összességét jelentette, másrészt mindmáig kisebbségi népcsoportot jelent. →Eötvös József az előbbi jelentés társadalombölcseletét kifejtve *A nemzetiségi kérdés* (1865) című művében ezt írja: „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozás tudata, mely nagyszámú emberek között multjok emlékei, jelen helyzetök, s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad…". Az utóbbi jelentés jogi fogalomként is rögzült. A nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. törvénycikk bevezetőjében →Deák a következőképpen fogalmaz: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet. Melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja." A törvény tehát a →*hungarus*felfogás jegyében megkülönböztette a magyar politikai nemzetet – amely a nyugat-európai típusú államnemzetként a „honpolgárok" összességével volt azonos – és az etnikai értelemben a többségtől eltérő ~eket (a románokat, szerbeket, németeket, szlovákokat stb.). A történelmileg is létező *hungarus*tudat azonban csak a középkorban – legkésőbb a XVIII. század végéig – volt Magyarország lakóinak jellemző önazonosság-tudata, etnikai és társadalmi különbségekre való tekintet nélkül. A XIX. századra a modern nyelvi →nacionalizmusok ezt szétrombolták, ezért már nem válhatott a magyar politikai nemzet fundamentumává.

A ~ jogi fogalma a szocialista doktrínában is megjelent. A Szovjetunió területén élő →népeket a következőképpen osztályozták: 1) nemzetnek számítottak az oroszok, ukránok, grúzok stb.; 2) ~nek a „nemzet fejlettségét el nem érő" népcsoportok: baskírok, hantik, cseremiszek stb.; 3) nemzeti kisebbségnek a Szovjetunión kívüli nemzeteknek a határon belül élő csoportjai: lengyelek, magyarok, finnek stb. A szocialista →Romániában *együttélő ~ek*ről beszéltek, amelyek az akkori hivatalos nézet szerint nem számítottak kisebbségeknek – ez utóbbiak csak kapitalista államokban léteztek.

Az 1978-as, hatályos spanyol alkotmány a spanyol nemzetet valamennyi spanyol „felbonthatatlan egységére" alapozza, de elismeri a ~ek területi önkormányzathoz (Baszkföld, Katalónia, Galícia) való jogát.

A ~ fogalma tehát – és ez elsősorban az állam- és nemzetépítési előzményektől függ – egyaránt jelentheti a nemzeti jellemvonások összességét, ehhez kapcsolódó azonosságtudatot, valamely állam állampolgárságát, illetve az „állam alatti" (*sub-state*) önkormányzatiság alanyát.

Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és a kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában* (1993; m. 1995).
Fábián Gyula és Ötvös Patrícia: *Kisebbségi jog I–II.* (2003).
Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből* (1944, 1989).

Miskolczy Ambrus: „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában", *Magyar Kisebbség*, 2012, 3.
Vogel Sándor: *Európai kisebbségvédelem. Erdélyi nemzetiségpolitikák* (2001).

KBM

nemzeti szimbólum Adott nemzeti közösség egységét, értékeit és közös céljait szemléltető jel; lehet sokszorosítható ábra, tárgy vagy műalkotás, sőt természeti képződmény is, amelyet a hagyományban vagy törvényben foglalt közmegegyezés akként fogad el. Közéjük szokás sorolni a nemzeti színeket (zászló, lobogó); az állam címerét; a nemzeti himnuszt; de a nemzeti ünnepeket, emlékműveket, épületeket, nemzeti eposzokat; nemzeti (mondai vagy valós) hősöket; valódi vagy totemállatokat, növényeket vagy akár nemzeti ételeket is. A ~ok részben hosszas történeti fejlődés eredményeként, részben a modern nacionalizmus korszakában alakultak ki. A XX. századi diktatórikus rendszerek igyekeztek saját felfogásuknak megfelelő, új ~okat meghatározni, illetve módosítani a korábbiakat. Ezek hosszabb távon többnyire kudarcot vallottak, ami arra utal, hogy a ~ok a népesség számára már fontos identifikációs pontokat jelentettek. A ~ok ugyanis csak akkor tölthetik be a közösséget erősítő szerepüket, ha közmegegyezés övezi őket.

A magyar ~ok közül az →Alaptörvény rendelkezik: 1) a nemzeti színekről, amelyek eredete a múlt homályába vész, de amelyeket a XVI. században már használták különböző ünnepségeken, például koronázásokon, de csak 1848-ban foglalták törvénybe, s ehhez az évhez kötődik a piros-fehér-zöld kokárda is; 2) a →Himnuszról; 3) a címerről, amely 1990 óta ismét az évszázadok folyamán kialakult, de a kommunista diktatúra által megtagadott történelmi jelkép; illetve 4) a nemzeti ünnepi ünnepekről: a keresztény magyar állam megalakulásáról (augusztus 20.), a modern szabad nemzet születéséről (március 15.) és a kommunista zsarnokság elleni 1956-os forradalomról (október 23.).

A hagyomány szentesítette ~ok közé tartozik mindenekelőtt a Szent Korona. Bár a modern művészettörténeti kutatás révén ismert, hogy jelen formájában biztosan nem volt Szent István koronája, nem csupán középkori ötvösműremek, hanem a hozzá kötődő történelmi és közjogi hagyomány (→Szent Korona-eszme) révén is tiszteletnek örvend, és ennek megfelelően kapott helyet a Parlamentben. Ide számít – bár főként a katolikusok számára – a Szent Jobb, Szent István ereklyéje. Azonkívül szerte a Kárpát-medencében és azon túl számos hely vált az idők során magyar ~má; néhány példa a teljesség igénye nélkül: a csatatereink közül Mohács, Muhi, Pákozd, Segesvár, Doberdó vagy a Don-kanyar; fontosabb köztereink (a budapesti Kossuth tér, a Hősök tere, a Nemzeti Múzeum parkja); egyes emlékműveink (Ópusztaszer, Aradon a tizenhárom vértanú emlékműve, a Dohány utcai zsinagóga holokauszt-emlékműve és a Duna-parti cipők) és történelmi jelentőségű temetkezési helyeink (a székesfehérvári Nagyboldogasszony-bazilika, a Fiumei úti nemzeti sírkert, a rákoskeresztúri temetőben a kommunista diktatúra áldozatainak nyughelye, a 301. parcella, a házsongárdi temető Kolozsvárt vagy Kölcsey síremléke Szatmárcsekén) stb. (→politikai ikonográfia).

Bertényi Iván: *Új magyar címertan* (1998); uő: *A magyar Szent Korona* (1996).
Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Magyarságszimbólumok* (2003).
Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire* I–III. („Az emlékezés terei", 1992–1994).

BI

nemzetiszocializmus (nácizmus) Mint →ideológia, a →marxi egyetemes szocializmus válságából keresett kiút, a nem internacionalista szocializmusok (olasz →fasizmus, ausztromarxizmus stb.) német változata. Sok tekintetben az 1920–1930-as évek ifjúságkultuszának az örököse, de belétorkolltak egyéb szellemi mozgalmak is, például az angolszász kultúrkörből átvett →fajelmélet, a dekadens polgári társadalom elleni lázadás attitűdje, a misztikus környezetvédelem, a pogány színezetű idealizmus és keresztényellenesség.

Mint mozgalom, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) – a programja és a tagsága szerint – szocialista munkáspárt, az internacionalista (Moszkva-hű) Német Kommunista Párt ellenlábasa volt. 1933, →Hitler birodalmi kancellárrá való törvényes kinevezése után a ~ politikai államformává szerveződött. A választási siker nem az ideológiának, hanem elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy a demokratikus weimari köztársaság nem tudott kiutat mutatni a versaille-i diktátum és a világválság okozta társadalmi-gazdasági katasztrófából.

A rendszer rövid története két szakaszra oszlik. Az első szakaszban (1933–1939) a mozgalom fokozatosan kiszélesítette a hatalmi bázisát, megnyerte a gazdasági elitet, a közhivatalnoki réteget és a hadsereget. A zsidóság gazdasági-politikai jogfosztása és a közéletből való eltávolítása ebben a szakaszban még nem a fizikai megsemmisítést célozta, hanem a zsidók kivándorlását próbálta kierőszakolni. A mozgalom misztikus és agrárutópista elemeit kiszorították a technokraták. Az SA-t, a mozgalom félkatonai balszárnyát, amely a polgári-kapitalista rendszerrel való taktikai kiegyezést a nemzetiszocialista →forradalom elárulásának tekintette, és állítólag Hitler félreállítását tervezte, fegyveres akcióval számolták fel.

Ez a szakasz a →modernizálás, a →radikális egyenlőséget és társadalmi felemelkedést biztosító átalakítás kora volt. A ~ fő céljai közé tartozott lebontani a hagyományos német osztályszerkezetet, megszüntetni az uralkodó rétegek előjogait, és egyenlő esélyeket biztosítani mindazoknak, akiket a nemzeti közösséghez tartozónak tekintettek. Az ebben a szakaszban született szociális törvények nagy részét a Német Szövetségi Köztársaság nem helyezte hatályon kívül. A történetírás korábbi feltevése, amely szerint a ~ modernizáló következményei nem szándékoltak voltak, a nemzetiszocialista propaganda és retorika félreértelmezésén alapult (például a „Blut und Boden" 'vér és rög' és a „Lebensraum" 'élettér' hírhedt fordulatai mögött nem romantikus agrár-utópia, hanem egy ipari társadalom számára szükséges nyersanyagforrások és piacok erőszakos megszerzésének programja állt).

A rezsim világszerte a →sztálini terrorrendszer elfogadható alternatívájának számított. A legnagyobb teljesítményei közé tartozott, hogy (a →keynesi receptet alkalmazva) két év alatt egyötödére csökkentette a munkanélküliséget. Az 1935 végén kezdődő, csupán defenzív jellegű újrafegyverkezésnek csekély szerepe volt ebben. Az NSDAP vezető körei részben a szovjet tervgazdálkodást, részben az Egyesült Államok gazdaságát, műszaki-ipari racionalitását tekintették példaképnek, elvetve persze a kapitalista szabad versenyt és a demokratikus államformát.

A második szakaszt (1939–1945) háború és katonai terjeszkedés jellemezte. A belpolitikai és a kezdeti háborús sikerek Hitlert példátlan tekintélyű és hatalmú diktátorrá tették. 1941-ben, a Szovjetunió elleni támadás évében az európai kontinens országai kevés kivétellel német megszállás vagy befolyás alatt álltak. A →totalitárius jóléti állam költségei növekvő mértékben hárultak a megszállt országok lakosságára. Hitlernek a bolsevikellenessége és a fajelmélete összefonódott a geopolitikai céllal, Németországot a keleti terjeszkedés révén az Egyesült Államokkal egyenrangú nagyhatalommá akarta alakítani. A háborús költségvetés kétharmadát az elfoglalt államok hozzájárulásai, a kényszermunka és az európai zsidók elkobzott vagyona fedezte. A rendszer utolsó éveit a szláv népesség elleni atrocitások és az európai zsidóság tervszerű megsemmisítése (→holokauszt) fémjelzi. A második szakasz bűntettei nem maradnak el a nemzetközi kommunizmuséi mögött.

Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich* („A Harmadik Birodalom", 1979).
Kershaw, Ian: *Hitler: 1889–1936: Hybris* (1998; m. 2003); *Hitler: 1936–1945: Nemezis* (2000; m. 2004).
Lukacs, John: *A történelmi Hitler* (1997; m. 1998).
Schoenbaum, David: *Hitler's Social Revolution* („Hitler társadalmi forradalma", 1966).
Zitelmann, Rainer: *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs* („Hitler. Egy forradalmár önjellemzése", 1991).

HV

nemzetközi bíráskodás Az államok közötti viták bírói úton történő rendezése, amely az állandó nemzetközi bíróságok vagy választott bíróságok révén történhet. Habár évszázados hagyományai vannak, a nemzetközi jog nem ismeri a kötelező ~t. Nincs olyan általános előírás, amely szerint az államoknak a vitáikat nemzetközi bíróságok döntésére kell bízniuk. Nemzetközi vita csak a felek kifejezett hozzájárulása esetén terjeszthető ilyen fórum elé, amely lehet állandó vagy eseti jellegű. Ezen kifejezett hozzájárulás több formában is megtörténhet: külön nyilatkozattal vagy kimondottan e célra létrehozott megállapodással (ún. →kompromisszumszerződéssel), de egyes nemzetközi szerződések kiköthetik a felek közötti vitás ügyek ilyen rendezését. Az eljáró nemzetközi bíróság döntése kötelező a felekre, hiszen azok éppen ezért vetették alá magukat, és másként a nemzetközi viták bírói rendezése nem lenne biztosítható. A döntést nem teljesítő állam nemzetközi jogsértést követ el, ami szankciókat vonhat maga után.

A ~ első állandó nemzetközi intézményeként a két világháború között jött létre a hágai Állandó

Nemzetközi Bíróság. Jogutódja a második világháború után az ENSZ egyik fő szerveként működő, tizenöt tagú Nemzetközi Bíróság, amely kizárólag az államok közötti jogi viták eldöntésével és az arra felhatalmazott ENSZ-intézmények által kért tanácsadó vélemények készítésével foglalkozik.

A →nemzetközi jog alapján bűncselekmények megítélésével és egyéni felelősség megállapításával az ENSZ Biztonsági Tanácsa által létrehozott eseti bíróságok foglalkoznak. Ezek közé tartozik az 1993-ban létrehozott hágai székhelyű törvényszék, amely az egykori Jugoszlávia területén 1991 után elkövetetett háborús és emberiesség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásával foglalkozik, illetve hasonló az 1994-es ruandai népirtás felelőseinek megbüntetésére felállított törvényszék. 2002-ben hatályba lépett az 1998-ban aláírt Római Statútum, amely létrehozta az állandóan működő Nemzetközi Büntetőbíróságot, amely meghatározott nemzetközi bűncselekményeket elkövető személyek ellen jár el, azokat vonja a nemzetközi jog alapján felelősségre a szükséges feltételek fennállása esetén (ha az ügyben joghatósággal rendelkező állam nem indít nyomozást vagy büntetőeljárást).

Speciális kérdéskörrel foglalkozó nemzetközi bíróság az 1982. évi tengerjogi egyezmény alapján Hamburgban felállított Tengerjogi Bíróság, illetve a különböző regionális emberi jogi bíróságok, mint például az Európa Tanács keretein belül működő Emberi Jogok Európai Bírósága Strasbourgban, illetve az Amerikai Államok Szervezetének keretében működő Emberi Jogok Amerika-közi Bírósága. Az uniós jog védelmezője és értelmezője →az Európai Unió Bírósága.

Lamm Vanda (szerk.): *Jogi lexikon* (2009).
Nagy Károly: *Nemzetközi jog* (1999).

HI

nemzetközi jog Az alanyai – jellemzően →államok, →nemzetközi szervezetek, illetve a XX. századtól korlátozott jelleggel egyének és népek – közötti kapcsolatokat rendezi, jogviszonyaikat szabályozza. A forrásairól anyagi (belső) és alaki (külső) értelemben lehet beszélni. Az anyagi értelemben vett jogforráson általában a jogszabályt létrehozó hatalmat szokták érteni; a formális, azaz alaki jogforráson pedig azt a formát, amelyben ez a jogszabály megjelenik. Nincs olyan nemzetközi jogszabály, amely kimerítő jelleggel meghatározná, hogy mi tekinthető ezen a területen jogforrásnak. A hágai Nemzetközi Bíróság Statútuma viszont a 38. cikkében felsorolja, hogy mit tekint jogforrásnak a saját tevékenysége, azaz az ítéletei és a tanácsadó véleményei kialakítása során: az általános vagy különös nemzetközi egyezményeket, a nemzetközi szokást, azaz jog gyanánt elismert tartós gyakorlat bizonyítékát, továbbá a civilizált nemzetek által elismert általános jogelveket és végül a korábbi bírói döntéseket, illetve a kiváló jogtudósok véleményét mint a jog megállapításának segédeszközeit.

A ~ egyidős az államokkal, bár modern értelemben az elmúlt 400 évben alakult ki. E folyamat meghatározó állomásait képezték a nagy konfliktusokat lezáró békekongresszusok: az 1648-as →vesztfáliai békét megelőző münsteri és osnabrücki, az 1815-ös bécsi (→európai koncert), az 1919–1920-as párizsi és a szövetséges hatalmak teheráni, jaltai, potsdami, San Franciscó-i, majd párizsi konferenciái (1943–1946). Ezeken a tanácskozásokon ugyanis a győztesek mindig megpróbálták hosszabb időre stabilizálni a viszonyokat. A jelenlegi ~ legfontosabb forrása az ENSZ Alapokmánya (1945), amely bizonyos értelemben egyfajta világalkotmányként is felfogható. Enynyiben talán a legfontosabb ~i dokumentumról van szó.

A ~ot (pontosabban *nemzetközi közjog*ot) el kell határolni a nemzetközi →magánjogtól, amelyet akkor hívnak segítségül, amikor különböző jogrendszerek ütközését okozó, külföldi elemet is tartalmazó magánjogi (például családi jogi, öröklési jogi) tényállások merülnek fel. Ilyenkor a nemzetközi magánjog, az ún. *kollíziós szabályok* révén kijelöli az alkalmazandó jogot. Ezzel szemben a közjog inkább az államokra mint a szuverenitás hordozóira, illetve az államok közötti kapcsolatokra összpontosít. Az utóbbi évszázadokban a ~ az élet egyre több területére terjedt ki. Korábban sokkal több ügyet oldottak meg állami hatáskörben. Ez egyrészt a XX. század szörnyű konfliktusaival, másrészt a nagyobb fejlettséggel függ össze, és ennek pozitív hozadékaként nemzetközi szintre emelkedtek, mintegy egyetemessé váltak az emberi jogok. Szintén fontos fejlemény a fegyveres konfliktusok jogának fejlődése és nemzetköziesítése (lásd a hágai és a genfi egyezmények, a hadi- és humanitárius jog megszületését; →háború), a nemzetközi környezetvédelmi jog megjelenése, a migráció közös és humánus kezelésére való törekvés stb.

A ~ egyik legfőbb problémája, amely miatt egyes szélsőséges vélemények megkérdőjelezik jogi jellegét, a szankciók és az azokat kiszabó – a jog alanyaitól független, azok felett álló és a legitim erőszak-alkalmazás monopóliumával rendelkező – főhatalom kérdése. A ~ban ugyanis a jogsértések szankcionálására sokáig szinte csak önsegély formájában került sor, és csak ritkán valamifajta bírói vagy más felettes nemzetközi fórum előtt. A belső jogban ugyanakkor – éppen fordítva – az önsegély egyre inkább kivételessé vált az állam (főhatalom) által alkalmazott szankciókkal szemben. A helyzet csak 1945 után változott meg. Akkor az egyik legerősebb ~i parancs az erőszak alkalmazásának a tilalma lett – jelenleg bármilyen fegyveres erő alkalmazása tilos, kivéve az önvédelem esetét és azt a fegyveres erő alkalmazását, amelyet a nemzetközi közösség az ENSZ Biztonsági Tanácsának az előzetes és kifejezett felhatalmazásával indít „a béke bárminő veszélyeztetésének vagy megszegésének, vagy bárminő támadó cselekménynek fennforgása" (Alapokmány, 39.) esetén. Bár nem klasszikus formában, az ENSZ BT létrejöttével tehát a ~ban is megjelent a centralizált szankcionálás távoli analógiája és kezdetleges előképe.

Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola* (1942).
Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál és Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog* (2014).
Kovács Péter: *Nemzetközi közjog* (2011).
Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog* (1977, 2014; m. 2001, 2008).

HI

nemzetközi kapcsolatok Az →államok egymással és a →nemzetközi szervezetekkel, illetve a nemzetközi szervezetek egymással fenntartott kapcsolatai. Szélesebb értelemben a ~ körébe tartoznak más globális és regionális szervezetek (multinacionális vállalatok, nemzetközi nem kormányzati szervezetek, egyházak és az egyéb jogalanyok, egyének) államokkal és egymással fenntartott kapcsolatai is. Új állam a nemzetközi elismerése révén válik a ~ új szereplőjévé.

A ~ alapját az egyes államok →szuverenitása jelenti, amely koncepció mai formájában a →vesztfáliai békére (1648) megy vissza. Az államok főhatalmat gyakorolnak saját területük felett, amelyre más államok szuverenitása nem terjed ki. A szuverén államok egymással békés vagy konfliktusos módon lehetnek kapcsolatban. A ~at a →nemzetközi jog szabályozza, amelynek legfontosabb forrása az →Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) Alapokmánya (1945), amely egyfajta „világalkotmánynak" tekinthető.

Az egymással békés kapcsolatban álló államok →diplomáciai kapcsolatot létesítenek és tartanak fenn. A diplomáciai kapcsolatok létrehozása általában rendkívüli és meghatalmazott nagykövetek kölcsönös akkreditálása útján történik, ami legtöbb esetben – de nem feltétlenül – együtt jár külképviselet (rendszerint nagykövetség) nyitásával és fenntartásával az adott országban. A fogadó állam területén tartózkodó saját állampolgárok jogvédelmét és közigazgatási ügyeik intézését a konzulok látják el. A küldő országok a fogadó országok területén a konzuli feladatok ellátása céljából több külképviseletet is fenntarthatnak. Az ország fővárosában működő nagykövetség mellett más székhellyel működő főkonzulátusok és konzuli irodák is létesíthetők, amennyiben erről a küldő és a fogadó állam megegyezik, és ezek diplomáciai (államközi kapcsolattartási) feladatokkal is felruházhatók. Az államok között kétoldalú (bilaterális) kapcsolattartás állami vezetők és diplomaták útján történik. A diplomaták a fogadó országban tartózkodva a küldő államuk hivatalos képviselői, és ezért a nemzetközi jogban rögzített mentességeket és →kiváltságokat élveznek, amelyek valójában nem személyüket, hanem a küldő államot illetik meg. Ha a küldő állam nem kíván külképviseletet nyitni egy adott országban, egy másik országban székelő nagykövetét akkreditálja az adott országba. Az általános diplomáciai kapcsolatokon túl az egyes országok egymással kereskedelmi, kulturális, egyházi, turisztikai kapcsolatokat is fenntartanak, amelyeket számos esetében szakdiplomaták intéznek. (A diplomáciai és a konzuli kapcsolatokat az 1961. és az 1963. évi bécsi ENSZ-egyezmény szabályozza.)

Az egymással feszült vagy konfliktusos kapcsolatban álló államok a konfliktus intenzitását diplomáciai eszközökkel fejezik ki. E diplomáciai eszközök körébe tartozik a fogadó országba akkreditált nagykövet bekéretése az ország külügyminisztériumába, bizonyos esetekben, korántsem csak konfliktus esetén a diplomáciai jegyzékváltás, a saját nagykövet hazarendelése konzultációra, diplomaták *persona non grata*nak (nemkívánatos személynek) nyilvánítása, a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztése vagy megszakítása.

A konfliktusos kapcsolatok legsúlyosabb formája a fegyveres konfliktus (→háború). Ez hagyományosan hadüzenettel vagy ultimátummal veszi kezdetét, amely alapján az adott államok egymással hadban álló feleknek minősülnek. Napjainkban a fegyveres konfliktusokat ritkán előzi meg formális hadüzenet, mivel az államok közötti fegyveres konfliktust tiltja a nemzetközi jog (az ENSZ Alapokmánya [VII.] kizárja a fegyveres erő alkalmazását, hacsak a Biztonsági Tanács másképpen nem rendelkezik, illetve az önvédelem esete nem áll fenn). A kortárs, összetett biztonsági kihívásokra válaszul egyes államok vagy azok szövetségei nem állami szereplők ellen is viselhetnek hadat, például →terrorszervezetek ellen. A fegyveres konfliktusok lezárulásához vezet az ellenségeskedés beszüntetése (fegyvernyugvás), fegyverszüneti megállapodás megkötése és eredményes béketárgyalások után békemegállapodás, esetleg formális békeszerződés megkötése. A konfliktus lezárulta után helyreállíthatók a diplomáciai kapcsolatok.

Két vagy több állam egymással szövetséget, szövetségi rendszert is létrehozhat, valamint nemzetközi szervezeteket alapíthat, azokba beléphet, vagy azokat elhagyhatja. A nemzetközi szervezetek egymással is kapcsolatokat tartanak fenn.

A nemzetközi kapcsolattartás fontos színterei a nemzetközi szervezetek, amelyek között kiemelt szerepet tölt be az 1945-ben megalapított ENSZ. Magyarország tagja az →Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) és az →Európa Tanácsnak is. Az eredetileg az 1975-ben aláírt Helsinki Záróokmányban foglalt célok megvalósítása érdekében létrehívott, mai formájában 1994-ben alakult →Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetnek (EBESZ) hazánk is résztvevő országa. Az →Európai Unió, amelynek Magyarország 2004 óta tagja, nem nemzetközi, hanem →nemzetek feletti szervezet, magát jelenleg 28 ország politikai-gazdasági uniójaként határozza meg.

A nemzetközi kapcsolatokban felmerülő vitás kérdések rendezésének fórumait képezik a →nemzetközi bíróságok és törvényszékek: az ENSZ alapításakor létrehozott hágai Nemzetközi Bíróság, az →Európai Unió Bírósága (Luxemburg) és az Európa Tanács keretei között az Emberi Jogok Európai Bírósága (Strasbourg). Ezek döntései valójában a nemzetközi jog alapján útmutatást jelentenek a vitát ténylegesen rendezni kívánó államok számára, mert döntéseik legtöbb esetben nem kényszeríthetők ki, nincs ugyanis globális végrehajtó erőszakszervezet.

A ~ nemzetközi jogon alapuló, rendezett fenntartása az emberiség civilizációs vívmánya. Fenntartásuk célja az emberiség jólétének, biztonságának és békéjének biztosítása. Működtetésüknek etikai dimenziói is vannak, hiszen ápolásuk keretében lehetséges olyan döntéseket hozni, amelyek befolyásolják az emberiség, a földi élet és Föld bolygó jövőjét. A ~ működtetésének értékelvű szemlélete alapvető tájékozódási pontoknak tekinti az ENSZ Alapokmánya (1945) mellett az emberiség olyan civilizációs jelentőségű alapdokumentumait, mint *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (1948), az Európa Tanácsnak az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezménye (1950) és a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménye (1995), illetve az Európai Unió Alapjogi Chartája (2000, 2007).

Egy ország nemzetközi kapcsolatainak alakítását az adott ország külpolitikai stratégiája határozza meg, amely egyaránt figyelembe veszi a ~ értékalapjait és a világpolitikai realitásokat, továbbá ezek alapján alkotja meg külpolitikai cselekvési tervét a nemzet fenntartható gyarapodása, jóléte, békéje és biztonsága érdekében. Pragmatikus megfontolásokból vagy külső nyomásgyakorlás hatására előfordul, hogy egy külpolitikai stratégia *de facto* eltekint valamelyik fenti szemponttól, és ezzel vagy saját, vagy más ország polgárainak, illetve a ~ egészének, esetleg mindezeknek egyszerre, károkat okoz.

A ~ról nemcsak általánosságban beszélhetünk, hanem egy-egy ország vagy más nemzetközi szereplő saját nemzetközi kapcsolatairól is, amelyek részét képezik az általános ~nak. Magyarország nemzetközi kapcsolatainak sajátos jelleget kölcsönöz, hogy az állam és a →magyar nemzet etnikai határai nem esnek egybe, hiszen a Kárpát-medencében, a Magyarországot körülvevő országokban jelentős magyar nemzeti közösségek élnek. Ezért Magyarország nemzetközi kapcsolatainak működtetése során számol az ország határain kívül élő magyar közösségek helyzetével, és felvállalja képviseletüket a két- és többoldalú nemzetközi fórumokon (→nemzetpolitika).

A ~ kutatásával és tudományos igényű elemzésével nemzetközi tanulmányok (a. *international relations*) néven önálló tudományág foglalkozik.

Carlsnaes, Walter, Thomas Risse és Beth A. Simmons (szerk.): *Handbook of International Relations* („A ~ kézikönyve", 2002).

Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2011, 2017).
Morgenthau, Hans: *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* („Politika nemzetek között: küzdelem a hatalomért és a békéért”, 1948).
Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics* („A nemzetközi politika elmélete”, 1979).

NZs

nemzetközi közösség Szűkebben azon szuverén és független államok összessége, amelyek kinyilvánítják együttműködési készségüket egymással; tágabban pedig a nemzetközi életben szerepet játszó tényezők összességét jelenti, így az államokon túlmenően beletartoznak a →nemzetközi szervezetek, vallási közösségek, nem kormányzati, civil szervezetek és nemzetközi befolyással rendelkező személyek is. A ~ működésének kereteit az államok konferenciái és a nemzetközi szervezetek, legfőképpen az →Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) alkotják. A ~ tagjai kinyilvánítják, hogy kapcsolataikat a kölcsönösen elfogadott normák szerint működtetik, amelyek kerete a →nemzetközi jog. Működésében fontos szerepet játszanak a nem jogi tényezők is, például a nemzetközi közvélemény. A szűkebben vett ~ tagjai 1945 óta hivatalosan egyenrangúak, de az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai vétójoggal rendelkeznek, és így megkülönböztetett globális felelősséget hordoznak. A ~ működése az emberiség civilizációs vívmánya: az abban való aktív részvétel és működésének az egész emberiség javát szolgáló fenntartása Magyarország alapvető érdeke.

Brown Scott, James : *Law, the State, and the International Community* („Jog, állam és a ~”, 1939, 2002).
Bull, Hedley: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics* („Az anarchikus társadalom: vizsgálódás a világpolitikai rendről”, 1977, 1995).
Lauterpacht, Hersch: *The Function of Law in the International Community* („A jog szerepe a ~ben”, 1933, 2011).
McMahon, Patrice et al. (szerk.): *The International Community and Statebuilding: Getting Its Act Together?* („A ~ és az államépítés: megszervezi a közös fellépést?”, 2012).

NZs

nemzetköziség (internacionalizmus) A nemzetek közötti együttműködésbe vetett hit; valamennyi →nemzet szabadságának és egyenlőségének, illetve az →államok közötti fokozottabb gazdasági és politikai együttműködésnek és barátságnak az elve. Hívei szerint a nemzeti határokon túlmutató közös ügyeket, célokat (világbéke, gazdaság, környezetvédelem) együttműködéssel, nemzetközi vagy →nemzetek fölötti szervezetek létrehozásával lehet leginkább szolgálni. Az internacionalizmus nem a nemzeti önállóság (→nacionalizmus), hanem a nemzetek közötti kapcsolatok erősítését vallja, szándéka szerint megakadályozva a túlzott nacionalizmus (sovinizmus) kialakulását. Hasonlóságaik ellenére a ~ nem azonos a →kozmopolitizmussal. Mindkettő a konfliktusok elkerülését, a világbéke megteremtését tűzi ki célul, de a ~ hívei az egyes egységektől (nemzet, állam) haladnak a transznacionális együttműködés felé, a kozmopoliták az emberiség egészéből indulnak ki, és közös moralitáson nyugvó nagyközösségen belül képzelik el az egységek közötti összhangot. Azonos tehát a céljuk, de eltérő irányból közelítik azt meg.

Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón* (2002).
Mazower, Mark: *Governing the World* („A világ kormányzása”, 2012).

NL

nemzetközi szervezetek A →független és →szuverén államok mellett a →nemzetközi jog meghatározó alanyai. Létrejöttük döntően a XIX. század utolsó harmadához köthető, amikor a gazdasági, technikai és civilizációs fejlődés az államok közötti szorosabb együttműködési formák kialakítását tette szükségessé. Közöttük az egyik első az Egyetemes Postaegyesület (*Universal Postal Union*, UPU) volt. A nemzetközi közjog alapvetően az úgynevezett kormányközi ~kel foglalkozik, amelyeket nem magánszemélyek vagy egyesületek (például sportszövetségek) együttműködése, hanem az állami akaratok egybehangzó sokasága hozott létre. Az ilyen szervezetek megszületéséhez tehát legalább két, de általában több állam megegyezése szükséges. A ~ rendszerint →nemzetközi szerződések megkötése révén jönnek létre. Ebben az államok a szervezetet felruházzák önálló (az államokhoz képest másodlagos és korlátozott) jogi alanyisággal, és döntenek az intézményi felépítéséről is. A ~ tehát legalább egy, de általában több állandóan működő, illetve rendszeres időközönként tanácskozó szervvel rendelkeznek (például közgyűléssel, végrehajtó tanáccsal és titkársággal).

A ~et több szempont szerint lehet osztályozni. A kiterjedtség, illetve területi ambíciói szerint vannak univerzális, az egész világra kiterjeszkedően működő szervezetek (például az →ENSZ és az Egészségügyi Világszervezet), partikuláris (azaz egy-egy konkrét – általában földrajzi-kulturális – szempont szerint szerveződő), illetve regionális szervezetek (Amerikai Államok Szervezete, Afrikai Unió, →Európai Unió stb.). A hatásköri osztályozás szerint léteznek konkrét ügyek, témák köré szerveződő, speciális hatáskörű szervezetek (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Nemzetközi Migrációs Szervezet stb.) és a tevékenységek széles körét átfogó, általános hatáskörű szervezetek (ENSZ stb.). Fontos szerep jut napjainkban a globális gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi együttműködés feltételeit biztosító-alakító ~nek (például a →Világkereskedelmi Szervezetnek).

A ~ aranykora 1919-ben a Nemzetek Szövetségének létrejöttével kezdődött, majd a második világháború után bontakozott ki. Az elmúlt hetven évben számos új szervezet jött létre az élet egyre több területén. A földrajzi elhelyezkedésükben ugyanakkor aránytalanság tapasztalható: a fejlett világot jóval sűrűbben behálózzák, mint a fejlődőt. A ~ nemcsak a mai globalizálódó és integrálódó világban, hanem az 1989 előtti bipoláris világban is fontos szerephez jutottak. Jelenleg a nemzetközi együttműködés és válságkezelés legfontosabb technikai szereplői közé tartoznak. Hatékonyságukat illetően néha felmerülnek kételyek, de a világ valószínűleg rosszabb lenne nélkülük. Figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy államok által létrehozott entitásokról van szó, amelyek az államok nélkül, akaratukkal szemben nem tudnak tartósan működni.

Blahó András és Prandler Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények* (2005).
Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál, Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog* (2014).
Nagy Károly: *Nemzetközi jog* (1999).
Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog* (1977, 2014; m. 2001, 2008).

HI

nemzetközi szerződés A →nemzetközi jog legjellemzőbb forrása. Igaz, e téren a szokásjog is fontos szerephez jut, szemben a belső (nemzeti) joggal. ~en a nemzetközi jog alanyai közötti olyan kifejezett akaratmegegyezést szokás érteni, amely a nemzetközi jogok és kötelezettségek létrehozására, megszüntetésére vagy módosítására mint joghatásra irányul. Államok, illetve nemzetközi szervezetek köthetnek egymással ~t. Jelenleg átfogó módon az 1969. évi bécsi egyezmény foglalkozik az államok közötti ~ek megkötésének a szabályaival. A nemzetközi szervezetek szerződéskötési lehetőségeivel a hasonló jellegű, 1986. évi, szintén Bécsben elfogadott egyezmény foglalkozik. Mindkettő az ENSZ keretében született, amely szervezet a ~eket nyilvántartja.

A ~eket főleg aszerint lehet osztályozni, hogy kik, hányan, hogyan és milyen célból kötötték azokat. Ennek megfelelően vannak két- és sokoldalú, illetve zárt és nyitott ~ek. Zárt szerződéshez nem, az igazán nyílt szerződésekhez külön feltétel nélkül is lehet csatlakozni. A félig nyitott vagy zárt szerződésekhez bizonyos feltételek teljesítése után lehet csatlakozni. Sok szerződés például csak bizonyos régió államai számára nyitott, mások számára viszont zárt. Bár a szerződéseket írásban szokás kötni, léteznek olyan megállapodások, amelyeket szóban kötöttek (ez azonban inkább a múltban volt jellemző). További különbség tehető az önvégrehajtó és nem önvégrehajtó szerződések között. Az előbbiek olyan államok között jönnek létre, amelyekben a szerződés már a megkötése után az adott állam jogrendszerének részévé válik, így közvetlenül alkalmazható az ottani államigazgatási és bírósági gyakorlatban. A nem önvégrehajtó szerződések jogi hatásának kifejtéséhez további jogi cselekmény, végrehajtási rendelkezés szükséges.

Tartalmilag elvben a ~ bármiről szólhat; a megkötés folyamata, jellege, illetve az alaki és a hatályba lépési feltételei viszont szabályozottak. Gyakran később is lehet csatlakozni hozzá. Az egyes ~ek különböző megnevezései eltérő tartalmakra is utalnak. Maga a *szerződés* szó gyűjtőfogalom, de általában a legjelentősebb politikai megállapodásokat is így nevezik; néha a *paktum* kifejezéssel is illetik ezeket. Az *egyezmények* általában konkrét szakterületeket rendeznek. A kisebb jelentőségű szerződések neve többnyire *megállapodás* (bár nem minden esetben). *Alapokmány* vagy *karta* pedig olyan szerződés lehet, amely új szervezetet vagy entitást hoz létre.

Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál, Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog* (2014).
Nagy Károly: *Nemzetközi jog* (1999).

Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog* (1977, 2014; m. 2001, 2008).

HI

Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund*, IMF) Nemzetközi szervezet, amelyet a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer részeként hoztak létre 1944-ben, és amelynek 1982 óta Magyarország is tagja. A fő feladata az volt, hogy hitelnyújtással segítse megoldani a tagországok rövid távú fizetésimérleg-problémáit, hogy azok ne kényszerüljenek feladni valutáik dollárral szemben rögzített árfolyamait. Erre csak „fundamentális egyensúlyhiány" esetén volt lehetőségük.

A Bretton Woods-i rendszer összeomlása (1973) után a ~ működését a globális piaci kudarcokkal lehet indokolni (például a destabilizáló rövid távú tőkemozgások vagy a pánikszerű önbeteljesítő adósságválságok lehetőségével, illetve a kormányok működésére vonatkozó információk →közjószágjellegével). A ~ továbbra is hitelez a kormányoknak, de adatokat, képzést és szakmai segítséget is nyújt. Kritikusai szerint a ~ létét egyrészt inkább az magyarázza, hogy – mint a bürokráciák általában – a ~ is mindent megtesz a saját fennmaradása érdekében, másrészt az, hogy a rossz kormányok helyett mintegy elvégzi a „piszkos munkát", és megvédi azokat a bukástól.

Krugman, Paul R. és Maurice Obstfeld: *Nemzetközi gazdaságtan: elmélet és gazdaságpolitika* (1987; m. 2003).
Szilágyi Katalin és Balázs Zoltán (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus* (2008).
Vaubel, Roland: „A public choice approach to international organizations" („A nemzetközi szervezetek a közösségi döntések elméletében"), *Public Choice*, 1986, 51.

CzP

nemzetpolitika Az →állam és a →nemzet egymásnak meg nem feleléséből fakadó problémák megoldásának politikai eszköztára. Szó szerinti fordítása nem célravezető az eltérő nemzetfogalmak miatt (a legelterjedtebb az angol *kin-state policy* vagy a francia *la politique d'Etat-parent*). Magyarországnak a ~ azért különösen fontos, mert az 1920. június 4-én aláírt →trianoni békeszerződés folyományaként a magyar nemzet mintegy harmada a szomszédos országokban él, és – →identitásából adódóan – markáns elvárásokat támaszt a mindenkori magyar kormánnyal szemben, mindenekelőtt azt, hogy Magyarország támogassa identitásőrzését, és segítse érvényesíteni a szülőföldjét magába foglaló állam magyarságpolitikájára vonatkozó álláspontját. Azok a magyarok is identitásőrzésük támogatását várják el világszerte, akik (vagy akiknek felmenői) nem határváltozások nyomán, hanem a XX. századi autoriter vagy diktatórikus rendszerek (→nemzetiszocializmus, kommunizmus) elől menekülve, illetve gazdasági okokból szakadtak el az országtól (*világmagyarság*).

Mivel a →határon túli magyarok politikai szándékait és törekvéseit a magyar állam már csak e közösségek politikai súlyánál fogva sem hagyhatja figyelmen kívül, a magyar ~ a kormányzás külön ágazatává vált. Összehangolja a magyar állam és a magyar →nemzet érdekeit, azokat együttesen képviseli. Alakítja egyrészt Magyarország és a →határon túli magyarok viszonyát („magyar–magyar kapcsolatok"), másrészt a magyar állammal szomszédos államok többségi nemzeteivel fenntartott viszonyát azokban a kérdésekben, amelyek az államaikban élő magyar közösségek helyzetével, sorsával, érdekeivel függnek össze, továbbá képviseli a mindezekből következő érdekeket a külpolitikában, különös tekintettel a multilaterális fórumokra. A tevékeny magyar ~ kihasználja és igyekszik bővíteni a →nemzetközi jog, illetve az →Európai Unió meglévő kereteit és lehetőségeit. A határon túli magyarok magyar →állampolgárságáról 2004-ben tartott népszavazás világossá tette, hogy a magyarországi társadalom mennyire nem ismeri a kérdéskör jelentőségét, és így annak széles körű megismertetése vált a ~ negyedik meghatározó területévé.

A határon túli magyarság elvárásai teljesítésének szándéka az 1989–1990-es →rendszerváltozással *államcél*lá vált Magyarországon. Az akkori alkotmánymódosítás úgy fogalmazott, hogy Magyarország „felelősséget érez" a határain kívüli magyar közösségekért, ennek mibenlétét azonban nem pontosította. A 2012. január 1-jén életbe lépett →Alaptörvény D cikkelye Magyarország „felelősségvállalásáról" beszél, amelyet a következőképpen határoz meg: „segíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal". Ez

a meghatározás szoros kapcsolatot teremt a ~ és a magyar külpolitika, magyar →*diplomácia* feladatköre között. Az Alaptörvény preambuluma, a Nemzeti hitvallás az állam feladatai között sorolja fel a Kárpát-medence természeti és ember alkotta értékeinek megóvását. Ebből is egyértelműen kitűnik, hogy a magyar ~ összefügg a *kulturális sokszínűség* tiszteletével, az EU Alapszerződése szerint az *európai integráció* egyik céljával is. A ~ törvényi szabályozásában kiemelt jelentősége van a szomszédos államokban élő magyarokról alkotott 2001. évi LXII. törvénynek, amely különleges jogi státust és ebből származtatott kedvezményeket, támogatásokat biztosít a szomszédos országokban élő magyaroknak („Státustörvény", „Kedvezménytörvény"), a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvénynek, amely június 4-ét a nemzeti összetartozás napjává nyilvánította, és az állampolgársági szabályozást módosító 2010. évi XLIV. törvénynek. Ez utóbbi jogszabály bizonyíthatóan vagy vélelmezhetően magyar állampolgárságú felmenők esetén a magyarul tudók számára magyarországi letelepedés nélkül is lehetővé teszi a magyar állampolgárság felvételét, ami jelentős előrelépés a magyar állam és a magyar nemzet érdekeinek egyesítésében. A nemzeti összetartozás napjának bevezetése a Magyarországon belüli identitáspolitikában erősítette meg a külhoni magyarokkal való kulturális-identitásbeli összetartozás-tudat ápolását.

1990 óta a magyar *államigazgatás* szervezeti kereteket biztosít a ~nak: a koordináló szerv (a Határon Túli Magyarok Hivatala, majd a Nemzetpolitikai Államtitkárság) mellett több szakminisztérium is létrehozott szervezeti egységeket saját hatáskörével összefüggő ~i feladatai ellátására. A politikai életnek ezt a szakterületét egyre gyakrabban jelölik a „nemzeti összetartozás" fogalmával (például az Országgyűlés Nemzeti Összetartozás Bizottsága). A ~i intézményrendszer fontos részét képezik azok a fórumok, amelyek megfogalmazzák a magyar állam és a magyar nemzet közös érdekeit; az államigazgatás említett szerveinek feladata, hogy ezeknek a fórumoknak az iránymutatását kövessék. Az 1996-ban a magyar kormány, a pártok és a külhoni magyar politikai szervezetek részvételével tartott „magyar–magyar csúcs" nyomán 1999-ben létrejött és hosszabb megszakítással (2005–2010) azóta is a magyar közösségek legfőbb politikai egyeztetőfóruma a *Magyar Állandó Értekezlet*. A magyarországi és külhoni magyar parlamenti (vagy ahol ilyenek nincsenek, önkormányzati) képviselők 2006 óta a *Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma* keretében tanácskoznak. Az 1980-as évek vége óta több kutatóintézet is szakosodott a külhoni magyar közösségekkel kapcsolatos kérdések vizsgálatára, tudományos háttérbázist teremtve a ~nak.

A magyar ~t meghatározza az a meggyőződés, hogy a külhoni magyar közösségek identitásőrzését leghatékonyabban →autonómiájuk megteremtése biztosíthatja. Eddig a →Horvátországban, →Szerbiában és Szlovéniában élő magyarok (és bizonyos szintig az ausztriai magyarság) számára hoztak létre autonómiastruktúrákat, míg Magyarország többi szomszédja egyelőre elzárkózik ennek az igénynek a teljesítésétől. (Összehasonlításképpen: Magyarországon tizenhárom nemzetiség élvez kulturális autonómiát.) Bár a ~ mai intézményrendszere a rendszerváltozás óta alakult ki, a politikai előzmények régebbre nyúlnak vissza. A trianoni békeszerződés megkötését követő negyedszázadban a ~ fő célja a Magyarországtól elcsatolt területek visszaszerzésének elősegítése (→revízió) volt. 1948-tól a kommunista rendszer azt a funkciót tulajdonította a szocialista országok identitáspolitikájának, hogy nemzeti legitimációt teremtsen a társadalom pártállam iránti lojalitásának kikényszerítéséhez. Ennek jegyében Magyarországon az 1980-as évek közepéig elnyomó eszközökkel hallgattatták el a szomszédos szocialista országok magyarságpolitikáját bíráló hangokat, bár 1968-ban zárt körben, majd 1974-ben a magyar állampárt nyilvánosan is elismerte a magyarországi és a külhoni magyarok kulturális összetartozását. Az 1980-as években a *de facto* ~i feladatokat átvállaló civilszféra megszerveződése és az aktívabb állami ~ követelése közrejátszott a magyarországi rendszerváltás előkészítésében és kikényszerítésében. 1990 óta a ~ sokszor jelent meg a magyarországi belpolitika vitatémái között, legélesebben a szomszédos országokkal kötött alapszerződések és a 2004. évi népszavazás kapcsán. Abban viszont 1990 óta közmegegyezés uralkodik, hogy a ~ célja a nemzeti identitásból fakadó szükségletek ellátásával elősegíteni a magyar identitásközösséghez tartozók *emberi jogai*nak érvényesülését.

Duray Miklós: „Nemzetpolitika a rendszerváltás után", *Hazától a nemzetig* (2004).

Egedy Gergely: „Transzszuverén nemzetstratégia: a plebejus konzervativizmus és a határon túli magyar kisebbségek", *Kommentár*, 2013, 5.

Kántor Zoltán, Majtényi Balázs, Szarka László és Vízi Balázs (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában* (2008).
Lőrincz Csaba, Németh Zsolt, Orbán Viktor, Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika '88–'98* (1998).
Schöpflin György: *Az identitás dilemmái* (2004).

NZs

neokonzervativizmus A →konzervativizmus új, a →liberalizmus jobboldali irányzatának számító értelmiségi-politikai mozgalom, amely az 1960–70-es években bontakozott ki az →Amerikai Egyesült Államokban. Közvetlen előzménye volt az →Eric Voegelin és →Russell Kirk által elindított konzervatív szellemi megújulás. Részben az 1930–1960-as évek nagy liberális (értsd szociálliberális vagy →szociáldemokrata) társadalmi reformjai, a New Deal és a Lyndon B. Johnson-féle „nagy társadalom" által előidézett válságjelenségeknek, a hagyományos →tekintélyek hiányának felismerése, illetve jeles szociológusok, Daniel Bell, Nathan Glazer és Patrick Moynihan empirikus kutatásai húzódtak meg mögötte. Ugyancsak közrejátszott benne számos vezető értelmiségi lázadása 1960-as évektől uralkodóvá váló →újbaloldali ellenkultúra ellen: a közíró Irving Kristol (lapja a *Public Interest*, „közérdek") és Norman Podhoretz (folyóirata a *Commentary*) vagy a regényíró Saul Bellow tisztán látták a totalitárius indítékait és veszélyeit annak, ahogyan az →újbaloldal a Nyugat szellemi hagyományát mindenestül félresöpri (→diáklázadások, 1968). E gondolkodók, nemegyszer zsidó értelmiségiek az 1930-as években még a radikális baloldallal, marxizmussal, trockizmussal kacérkodtak, ekkor azonban ráébredtek tulajdon zsidó örökségük értékeire, a →zsidó-keresztény hagyomány modern, egyéni és közösségi jelentőségére. Hasonló megfontolásokból, például az →abortusz 1973-as engedélyezése miatt több ismert baloldali, szociálliberális, demokratapárti keresztény gondolkodó, Michael Novak, George Weigel (utóbb II. János Pál életrajzírója) és az idővel katolizáló lutheránus lelkipásztor John Neuhaus szintén a ~ irányába mozdult el. 1990-ben ők indították el a *First Things* című konzervatív-neokonzervatív folyóiratot. Ugyancsak szocialista, demokratapárti múlt után csatlakozott a ~ irányzatához Jeane Kirkpatrick politológus, a Reagan-korszak vezető diplomatája.

Daniel Bell a *The Cultural Contradictions of Capitalism* („A kapitalizmus kulturális ellentmondásai", 1976) című könyvében megfogalmazta, hogy a →jóléti állam kultúrája éppen azokat az erényeket (szorgalom, öngondoskodás, egyéni felelősség, közösségi elkötelezettség) számolja fel, amelyek a →kapitalizmust lehetővé tették. A katolikus Michael Novak *A demokratikus kapitalizmus szelleme* (1982; m. 1994) című, a ~ egyik klasszikusának számító munkájában a kapitalizmus, a szabadpiac keresztény erényeit hangsúlyozta, amivel hatott is II. János Pál *Cantesimus annus* kezdetű enciklikájára (1991). Jóllehet a ~ a szabadpiac pártján állt, mégsem utasította el a jóléti állam intézményeit, hanem inkább a központi rendszerek decentralizálását, a helyi vagy egyéni kezdeményezésekhez való igazításukat szorgalmazta. E tekintetben a ~ elkanyarodik a konzervativizmus →libertariánus ágától.

Jelentős forrása volt a neokonzervatív gondolkodásnak →Leo Strauss, aki az 1950-es években bontakoztatta ki iskolateremtő munkásságát. Ráébresztette a neokonzervatív gondolkodókat a klasszikus politikai és a →természetjogi gondolkodás jelentőségére, illetve →Machiavelli révén felhívta a figyelmüket a →hatalom realitásának problémájára. E realizmusigény egybecsengett a korszak egyik legbefolyásosabb gondolkodójának, →Reinhold Niebuhrnek a felfogásával, aki az amerikai külpolitika →wilsonizmusát, pacifizmusát bírálva realista, háborútól sem visszarettenő külpolitika érvényesítését szorgalmazta, mert a nemzetiszocializmussal és a kommunizmussal szemben a Nyugat →liberális (parlamenti) demokráciája és keresztény civilizációja magasabb rendű és védendő (→realizmus és idealizmus a nemzetközi kapcsolatokban). Ez az 1960-as évektől egyre inkább enyhüléspárti liberális irányvonallal szemben a határozott antikommunizmust erősítette (→hidegháború).

A ~ a fénykorát minden bizonnyal a republikánusok, a vallási jobboldal (*Religious Right*) és a kiábrándult liberálisok (neokonzervatívok) szövetségével érte el Ronald Reagan elnöksége, „a második amerikai forradalom" vagy →„konzervatív forradalom" idején (1981–1989). E szövetség létrehozása révén döntően hozzájárult a Szovjetunió háttérbe szorulásához és felbomlásához, illetve Közép- és Kelet-Közép-Európa felszabadulásához, →rendszerváltozásához (→II. János Pál), illetve az amerikai gazdaság megélénküléséhez.

A ~ előmozdította a konzervatív eszmeiség XX. század végi térnyerését, jóllehet politikai aktivizmusával ellentmondott az amerikai konzervativizmus inkább befelé forduló, izolacionista

és értékvédő szemléletének. Némely konzervatív gondolkodó, mint például →Russell Kirk, →Molnár Tamás vagy →John Kekes szóvá is tette a voluntarista külpolitikai szerepvállalást és a konzervativizmus →ideológiaként való használatát. A bírálatok különösen George W. Bush elnöksége idején (2001–2009) váltak élessé, amikor a neokonzervatív befolyás tetőfokán a képviselőinek második nemzedéke (például William Kristol, John Podhoretz és Paul Wolfowitz) magas kormányzati tisztséget vállalva támogatták, hogy az USA – nemzetközileg elvárt és nagyhatalmi helyzetéből adódó – „globális csendőri" szerepében az ellenséges kormányzatokat nem feltartóztatással vagy visszaszorítással igyekezett a →nemzetközi közösség normáinak elfogadására rábírni, hanem megdöntötte hatalmukat („demokráciaexport", különösen az iraki háború, 2003–2011). A neokonzervatívokat (és velük együtt a vallási jobboldalt) gyakran érte bírálat konzervatív oldalról is →Izrael vitatható politikáinak kritikátlan támogatásért is.

A ~on belüli szakadást jelezte, amikor az iraki háború egyik kezdeti támogatója, az ismert társadalomtudós Francis Fukuyama 2006-ban bejelentette eltávolodását a mozgalomtól, majd 2008-ban a demokratapárti Barack Obamát támogatta a választási kampányban. Donald Trump 2016-ban megválasztott republikánus elnök viszonya a ~sal ellentmondásos.

A vitatható kormányzati lépések ellenére a ~ jelentős, több politikai és eszmei eredményt – mindenekelőtt a Szovjetunió háttérbe szorítását – is felmutató kísérletet tett a konzervatív gondolat kortárs alkalmazására.

Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus: Egy kisiklott ellenforradalom* (2008).
Bell, Daniel: *The End of Ideology* („Az ideológia vége", 1960).
Cohen, Eric és Aylana Meise: „Jewish Conservatism: A Manifesto" („Zsidó konzervativizmus: kiáltvány"), *Commentary*, 2017, 5.
Fukuyama, Francis: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése* (1995; m. 2007).
Kristol, Irving: *Neo-Conservatism: The Autobiography of an Idea* („~: Egy eszme önéletrajza", 1995).
Stelzer, Irwin: *Neoconservatism* („~", 2004).
Mezei Balázs: „Az Egyesült Államokbeli konzervatív esszé kialakulása", uő: *Lázadás a modernitás ellen: Tanulmányok, beszélgetések, dokumentumok Molnár Tamásról* (2015).

MB és PPT

neoliberalizmus A kifejezés először a XX. század közepén jelent meg, majd az 1970-es évektől kezdve széles körben elterjedt, napjainkban pedig a tudományos és a politikai köznyelv egyik legellentmondásosabb fogalmává vált. Eredetileg olyan nyugat-európai és amerikai értelmiségiek (elsősorban közgazdászok) használták saját ideológiai törekvéseik jelzésére, akik a második világháború előtt a szocialista típusú központi tervezéstől és az állami beavatkozás terjedésétől óvtak, és a kapitalista piacgazdaság felsőbbrendűsége mellett érveltek, majd a háború után a Mont Pelerin Társaság körül tömörültek. A neoliberálisok a mindinkább egyenlősítő jellegűvé váló XX. századi →liberalizmussal szembehelyezkedve tudományosan megalapozott érvekkel nyúltak vissza a korábban a klasszikus liberalizmus által megfogalmazott szabadpiaci elvekhez. Az eszmeileg sok szempontból heterogén irányzat képviselői között megtalálhatjuk →Hayeket, Ludwig von Misest, →Polányit, később Friedmant, de a német →szociális piac-gazdaság elméletének az „ordoliberális" iskolához köthető megalapozóit, például Wilhelm Röpkét és Alexander Rüstowot is.

Míg a neoliberális irányultságú gondolkodók befolyása a második világháború után, a keynesiánus alapokon álló „jóléti konszenzus" éveiben sokáig mérsékelt maradt, addig az 1970-es évek gazdasági válsága nyomán világszerte előtérbe kerültek az általuk hirdetett szabadpiaci eszmék, amelyeket olyan, jellemzően konzervatív politikusok, mint →Thatcher és →Reagan képviseltek nagy hatással (ennek köszönhetően az irányzatot sokszor összekapcsolják a nagyjából ugyanekkor jelentkező →neokonzervativizmussal). Az 1990-es évekre tanúi lehettünk a ~nak nevezett ideológia széles körű térnyerésének, amely többek között a piacok deregulációjára, az adók és a jóléti ellátások csökkentésére, a szigorú monetáris politikára és a kereskedelem liberalizációjára irányuló törekvéseket foglalta magába. Ezzel párhuzamosan – de különösen a 2008-ban kezdődött pénzügyi-gazdasági válság óta – a kifejezés a fennálló gazdasági-társadalmi berendezkedéssel, illetve a globalizáció jelenségeivel szembeni, bal- és jobboldali kritikák sokszor differenciálatlanul használt, visszatérő fogalmává vált, miközben joggal vethető fel, hogy egyes esetekben megfigyelhető doktriner változata sokban elszakadt a korábban kimunkált, klasszikus liberális gyökereitől.

Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Mirowski, Philip és Dieter Plehwe (szerk.): *The Road from Mont Pelerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* („Az út Mont Pelerintől: A neoliberális szellemi kollektíva kialakulása", 2009).
Vincent, Andrew: *Modern Political Ideologies* („Modern politikai ideológiák", 2010).

MT

nép A közös eredet és hagyományok által összekötött és/vagy azonos nyelvet beszélők közössége, illetve egy ország, tájegység, város vagy akár község lakosainak az összessége. Összetartozást jelenít meg tehát, de a más ~ektől való elkülönülést is. Ebben az értelemben beszélünk egy ~ →nemzetiségéről, az ugyanis a más ~ektől eltérő nyelvi, kulturális, esetleg mentalitásbeli jellegzetességeit foglalja magában. Történetileg és politikailag a ~ fogalma a római jog óta a társadalom egységét fejezi ki: a *populus Romanus* ('római nép') nem csupán Róma lakosainak összességét, hanem a római polgárok közösségét jelölte. Ugyanakkor a ~ fogalma mindig is utalt a társadalmi ellentétekre és a szociális, gazdasági vagy politikai egyenlőtlenség valóságára, mert a szó egyúttal az alávetetteket, az alacsony sorsúakat, a kétkezi munkát végzőket, a nem nemeseket, a polgári társadalomnak az arisztokráciával szemben álló rétegeit is jelölte. A XIX. században a →francia forradalom nyomán a polgári jogegyenlőségért Európa-szerte kibontakozó forradalmi mozgalmak az ókori példák felújításával a →demokrácia teljességét kívánták jelölni a ~akarat, a ~szabadság, a ~uralom, illetve a ~szuverenitás terminusaival. Ezzel a törekvéssel párhuzamosan alakult ki a ~ iránti tudományos érdeklődés s annak ~rajzi fogalma, mely a tradicionális kultúrájú dolgozó tömegeket jelöli, szemben a magas kultúrát hordozó uralkodó rétegekkel. A második világháború utáni szocialista országok esetében, amelyek a ~i demokratikus vagy ~köztársaság megjelölést használták államnevükben, arra kívántak utalni, hogy a társadalmuk az egyenlőség és a kizsákmányolás megszüntetésének programját valósítja meg.

Állam- vagy közjogi értelemben a ~ az adott →állam területén lakó állampolgárok összességét is jelölheti. Ugyanakkor az állam a legtöbb esetben nem egyetlen, nemzetiség értelemben vett ~nek az állama, és a →nemzet több ~ből, nemzetiségből is állhat. Terület ~ nélkül, ~ terület nélkül nem alkot államot. Az állam fogalma e két tényezőnek egybekapcsolt, együttes létezését tételezi fel. Ebben az értelemben a ~ sokszor a nemzet szinonimája. Más értelmezésekben viszont a ~ a törzs és a nemzet között álló társadalmi alakulat, amely a nemzetté válásnak csupán a lehetőségét foglalja magában.

Gschnitzer, Fritz et al.: „Volk, Nation, Nationalismus, Masse" („Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg"), Brunner, Otto, Werner Conze és Reinhart Kosselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I–VIII.* („Történelmi alapfogalmak: a németországi politikai és társadalmi nyelv történeti lexikona", 1992).
Málnási Bartók György: *Faj. Nép. Nemzet* (2004); uő: *Szellem és rendszer: válogatott írások* (2001).
Streiff-Fénart, Jocelyne és Philippe Poutignat: *Théories de l'ethnicité* („Etnikumelméletek", 1995).

HP

népfelség (népszuverenitás) Az az elv, amely szerint az állami főhatalom forrása a nép. A →szuverenitás politikai-jogi fogalmát Jean Bodin dolgozta ki a XVI. században. Eszerint az állam állandó és abszolút hatalommal bír, amelynek letéteményese a senkinek alá nem vetett uralkodó (a középkorban kialakult *szuverén* szó eredeti jelentése: 'uralkodó', szuverenitás). →Hobbes *Leviatan*jában (1651; m. 1970) a szuverenitás alanya már nem feltétlenül az uralkodó, hanem a személytelen állam. Szintén a XVII. században →Locke fejtette ki először a ~ liberális felfogását, amelynek előzményei a középkorba, sőt az ókori →római jogba nyúlnak vissza, amennyiben a császárkori római jogtudósok magyarázata szerint a császár a hatalmát a beiktatásakor meghozott külön törvény (*lex regia de imperio* 'a császári hatalommal való felruházásról szóló törvény') alapján nyeri el a néptől. Locke gondolatait fejlesztette tovább a →felvilágosodás egyik legnagyobb hatású gondolkodója, →Rousseau, aki a *Társadalmi szerződés* (1762; m. 1875, 1975) című művében a ~et a monarchák uralmi felségjogaival szemben határozta meg. Eszerint a hatalom nem Istentől ered, az államban a főhatalom birtokosa a nép, a polgárok összessége, és a hatalomgyakorlás egyetlen legitim módja elvileg a népgyűlés. Mivel a népnél van a hatalom, annak jogában áll korrigálni is a döntéseit, azaz megfosztani a hatalmuktól azokat, akik visszaélnek vele. Rousseau ~tana a hatalom egységét hirdette, és szemben állt a →hatalommegosztás →Montesquieu által kifejtett elvével.

A ~ elvét először az 1776-os virginiai jognyilatkozat rögzítette jogszabályként. Az erre épülő első alkotmányt Connecticut állam fogadta el. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya (1787), a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata (1789) és a magyar 1848-as áprilisi törvények is deklarálták, ahogy a 2011-es Alaptörvény is, hogy a ~ elvét veszik alapul.

A ~ elve a modern európai monarchiákban és köztársaságokban egyaránt érvényesül. A monarchiában ugyanis az uralkodó a miniszterei által kormányoz, így a ~et csak szimbolikusan, de nem a hatalom gyakorlójaként fejezi ki. Mindkét államformában a közvetett és a közvetlen demokrácia intézményei biztosítják a hatalomgyakorlásban kifejeződő ~et. A közvetett demokrácia keretei között a nép választások útján gyakorolja hatalmát, a végrehajtó hatalmat gyakorló kormány megalakítása, ellenőrzése és a törvényalkotás végett képviselőket küld a törvényhozásba, illetve az önkormányzati testületekbe, prezidenciális, félprezidenciális rendszerekben pedig a végrehajtó hatalmat gyakorló elnököt is megválasztja (→ Amerikai Egyesült Államok, Franciaország). A közvetlen demokrácia, a döntésekben való személyes állampolgári részvétel intézményei: a →népszavazás, a népi kezdeményezés és az önkormányzati közmeghallgatás. A ~ elvének az általános és egyenlő választójog felel meg, amelyet a XIX–XX. században fokozatosan vezettek be az országok.

Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet* (2014).
Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* (2007).

HA

népi mozgalom (népi írók) A Horthy-rendszer legmarkánsabb, alulról szerveződő ellenzéke; tágabban a XX. századi magyar szellemi élet azon vonulata, amely főként irodalmi és szociográfiai eszközökkel elsősorban az agrárlakosság gazdasági, társadalmi és politikai emancipálódását és felemelkedését tűzte zászlajára, de fontos identitás- és politikaformáló szerepet is betöltött. A hazai értelmezések többsége a két világháború közötti kelet-európai agrárpopulizmushoz köti őket (→agrármozgalmak, populizmus). Az 1930-as évek gazdasági nehézségei leginkább az agrárnépességet sújtották, amely bár még mindig Magyarország lakosságának nagyobb hányadát tette ki, az államhatalom részéről marginális figyelemben részesült. Az aránytalanságokra, az állam tehetetlenségére és jogfosztó intézkedéseire reflektáltak a falukutatóknak is nevezett népi írók. Leglátványosabban a szociográfiák műfaji sajátosságait bevetve mutattak rá a rendszerjellegű problémákra (például Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter). A legnagyobb hatást Ady Endre küldetéstudata, Móricz Zsigmond naturalizmusa és – mindenekelőtt – Szabó Dezső parasztképe gyakorolta rájuk. A népkutatást egyes népiek tudományos eszköztárral, míg mások a „paraszti őserőt" faji alapra helyezve, kirekesztő nemzetszemlélettel végezték. Ez a két megközelítés akár egy életpályán belül is váltakozhatott.

Amiben a népiek egyedülállóak voltak, az munkásságuk közéletre hangoltságában, népszerűségében, hatásában és utóéletében keresendő. Vitathatatlan érdemük, hogy fellépésük a trianoni sokk után felhívta mind a szélesebb közvélemény, mind a politikai elit figyelmét a magyar társadalom belső anomáliáira. A ~ igen laza, belső feszültségekkel terhelt közössége nem érte be a konzervatívok korrekciós javaslataival, bár a reform megvalósításának módjáról eltérően gondolkodtak. Legfontosabb közös vonásuk a →harmadikutasság, illetve a Horthy-rendszernek és agrárpolitikai origójának, a nagybirtoknak a bírálata. Egyetértettek abban, hogy változtatni csakis radikális földreformmal lehet, ellenben többféleképpen körvonalazták a parasztság leendő helyét a társadalomban. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter például az alföldi parasztság életmódjából kiindulva vélték megvalósíthatónak reformelképzeléseiket. Erdeit Féjával a mezővárosi tanyakoncepció és a kertkultúrába vetett hit is összekötötte (egy ideig), míg Veres és Féja az archaikus szolidaritáson nyugvó parasztmítoszon osztozott, az igen különböző alkatú (és képzettségű) Veres és Erdei pedig egyaránt radikális politikai váltásban gondolkodott. Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Kovács Imre ezzel szemben nem tartotta reménytelennek a bajoknak az adott politikai kereteken belül történő, határozott társadalmi reformokkal való orvoslását.

A ~ a politikai célkitűzéseit az ún. →népi–urbánus vita során, illetve mindenekelőtt az 1937-ben zászlót bontó Márciusi Front programjában fogalmazta meg, amely a demokratikus szabadságjogok mellett a dunai népek önrendelkezésén alapuló revíziót, az 500 kataszteri hold feletti

nagybirtok kisajátítását, a monopoltőke korlátozását, továbbá a pánszláv és pángermán expanziós törekvésekkel szemben a Duna-völgyi konföderáció gondolatának megvalósítását követelte. Bár a Márciusi Front a hatósági zaklatások és a belső viták miatt elsorvadt, a ~ 1939 és 1949 közt élte intézményesüléssel, lapalapításokkal, kormányintézkedésekkel és polarizálódással kísért fénykorát. 1939-ben alakult meg a(z egyebek közt →Bibó István fémjelezte) Nemzeti Parasztpárt, 1943-ban rendezték meg a háború utáni jövőt latolgató balatonszárszói találkozót, majd 1945-ben megvalósult a (Márciusi Front tervénél is radikálisabb) földreform, és bezárásukig kibontakozhatott a népi kollégiumok, a „fényes szelek" nemzedékének markáns népisége. Bár egyes népiek 1945 előtt →antiszemitizmussal, 1945 után a →magyarországi németek kitelepítésével, a kommunista diktatúrával kompromittálódtak, a mozgalom alapvetően demokratikus jellegét 1956-os kiállásuk is tanúsítja.

A népi mozgalom örököseként lépett fel a késő →Kádár-korszak azon, elsősorban az Írószövetségből kinövő ellenzéki csoportja (például Bíró Zoltán, Czine Mihály, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Lezsák Sándor), amely bár a magyar „sorskérdéseket", a népesedés és a kisebbségi magyarság problémáit beemelte a politikai közbeszédbe, a konkrét reformelképzelésekkel adós maradt. Az ország berendezkedését geopolitikai okokból adódóan megváltoztathatatlannak tartották, és jó kapcsolatot ápoltak a reformkommunista Pozsgay Imrével. A kétpólusú, eltérő hagyományrendszert ápoló ellenzék (→demokratikus ellenzék) fellépése a →népi–urbánus vita újraéledését hozta magával, és bár voltak biztató jelek a párbeszédre (például az 1985-ös monori találkozó), közös nemzetstratégia kidolgozására ezúttal sem került sor. A népi-nemzeti ellenzék nemcsak a létező szocializmussal, de a kapitalizmussal szemben is kritikus volt, és harmadik utas elképzeléseket fogalmazott meg. A mozgalom 1987-ben Lakitelken létrehozta a politikai szervezetét, a →Magyar Demokrata Fórumot, a →rendszerváltozás egyik meghatározó erejét. Az 1990-es választási győzelem idejére azonban a jobbközép, konzervatív eszmerendszer vált meghatározóvá az MDF-en belül, és a népi-nemzeti értelmiség képviselői a párton belül kisebbségbe szorultak, vagy új pártalakulatokban, esetleg a pártpolitikán kívül próbáltak érvényesülni.

Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői* (2012).
Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék* (1989).
Papp István: *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990* (2012).
Salamon Konrád: *A Márciusi Front* (1980).

BÁ

népi-nemzeti XX. századi, a nép felemelését célzó magyar irányzatok, csoportok, alkotók programjelölő állandósult jelzője; főként (visszatekintve) az 1930-as évek →népi íróira és azon Kádár-kori utódaikra vonatkoztatták, akik az 1980-as évekre ellenzéki, a rendszerváltás idején közvetlen politikai szerepet vállaltak, és a magyar „sorskérdéseket" napirenden tartották. A jelző utal a XIX. századi programra, a nemzeti kereteknek az alsóbb néprétegekkel, a parasztsággal való kitöltésének szándékára, a „népnek a nemzetbe való beemelésé"-re (jogkiterjesztés). A →nép terminusának kettős – társadalmi és etnikai –, sokszor reflektálatlan jelentése következtében gyakran a „népnemzeti" szinonimájaként alkalmazzák, amely a XIX. században a nemzeti kultúrának a népi hagyományokból való megújítását célzó irányzatot jelölte, a két világháború közötti korszakban azonban a történetpolitikai irodalom már azokra használta, akik a nemzetet a közös leszármazás fikciójából eredeztették, biológiai, „faji" egységében hittek, és bizonyítottnak vélték a nemzettagok közös testi és lelki jegyeinek létét. Ez utóbbi, Nyugat-Európában egykor népszerű nemzetértelmezés logikus következménye olyan →nemzetállami célképzet, amely a nemzettagok szelekcióját is magával vonhatja. A ~ és a népnemzeti érzület, magatartás vagy program nem mindig határolható el pontosan, összecsúszásuknak, -csúsztatásuknak viszont számos máig ható negatív következménye van a közéletben és a közgondolkodásban.

Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus* (1941).

FTG

népi–urbánus vita Irodalompolitikai konfliktus, amely két különböző modernizációs stratégia, nemzetfelfogás és társadalomintegrációs modell között bontakozott ki az 1920-as évek végén. A polémia 1933 és 1938 közt tetőzött, ám napjainkban is kitapintható. Komoly érdemei voltak a világháborút megelőző időszak modernizációs

koncepcióinak megfogalmazásában, ugyanakkor a konszenzuskeresés helyett összességében a konfliktusok mélyítése jellemezte mindkét tábort. A részben polgári radikális hagyományokat ápoló, nyugat-európai mintákban gondolkodó, részben a baloldali szocializmussal rokonszenvező vagy ahhoz kapcsolódó urbánusok elsősorban a szabadságjogok fontosságát hangsúlyozták a korban kiépülő diktatúrák, valamint az egyre inkább szélsőjobbra tolódó magyarországi döntéshozó politikai elit és korhangulat ellenében. A *népiek* ezzel szemben mindenekelőtt, a magyarországi agrárnépesség nyomasztó helyzetének felszámolására törekedtek, mely feladathoz változatos módon és a helyi viszonyokra szabottan közelítettek, ám mindenképpen üdvösnek tartották a szabadpiac korlátozását.

Bár a jobb–bal dichotómiában gondolkodó urbánusok tagadták bármiféle →*harmadik út* lehetőségét, a fennálló rendszer bírálatában, a demokratizálódás és a – népiektől eltérő módon felfogott – polgárosodás igényében, valamint a főbb külpolitikai kérdésekben a kölcsönös félreértések, gyanakvások és előítéletek ellenére azonos véleményen voltak a felek. Az ellentét alapját a két csoport tagjainak eltérő szociokulturális háttere, világszemlélete, nyelvhasználata és irodalmi ízlése jelentette, majd főként az ún. *zsidókérdés* körüli állásfoglalások mérgesítették el végleg a vitát. Az →antiszemitizmussal átitatott közhangulatban az urbánusok érthető érzékenységgel, ám gyakorta célt tévesztve reagáltak a népiek zsidóságot érintő kritikáira, míg az esetenként szűkítő nemzetszemléletű népiek a kelleténél kevésbé voltak tekintettel a politikai körülményekre. Ugyanakkor e vitákban nem egyszerűen zsidó–nem zsidó ellentétek manifesztálódtak; a népieknek az „autochton” polgárság hiányára utaló bírálatai (részben) német eredetű írókat, gondolkodókat is érintettek. A konfliktus urbánus oldalról a *Toll* és a *Szép Szó*, a népiek részéről a *Válasz* és a *Tanú* folyóiratok körül polarizálódott, de a korabeli szellemi élet szinte minden tényezője és fóruma bevonódott valamilyen mértékben a második világháború alatt is kiélezett polémiába.

A világégés után fokozatosan berendezkedő kommunista államhatalom a közélet színterén tabusította a kérdést, és manipulálta a két csoport viszonyát. A ~ a rendszerváltozás idején – amikor a stratégiai kérdések újrafogalmazódhattak – felszínre tört, és bár változó intenzitással és hangsúlyokkal, de azóta is hatással van a magyar közéletre, a vitakultúrában is kimutatható (szekértábor-logika, virtuális ellenségképek, harci retorika stb.).

Bartha Ákos, Paár Ádám és Péterfi Gábor (szerk.): *Népiblog – Az elmúlt évek írásai (2014–2016)* (2016).
Nagy Sz. Péter (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947* (1990).
N. Horváth Béla: „*Sznobok és parasztok*”, Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei III. 1920-tól napjainkig* (2007).

BÁ

néplélek Tudományos kifejezésként a XIX. századi német tudományosságból származik, hasonló értelemben használták a *népszellem* fogalmát is, amely Voltaire *esprit des nations* (’nemzetek szelleme’) és →Herder *Nationalgeist* (’nemzeti szellem’) fogalmára, illetve →Hegel szellemfelfogására (*Geist*) megy vissza. Friedrich Carl von Savigny jogszemlélete kulcsszerepet tulajdonít a népszellemnek (*Volksgeist*), mert döntő hatást gyakorol a történetileg változó jogintézményekre. A *Völkerpsychologie* (’~tan’) Wilhelm von Humboldt (1767–1835) és különösen a modern pszichológia egyik legfontosabb XIX. századi teoretikusának, Wilhelm Wundtnak (1832–1920) a munkássága nyomán lett a XIX. század második felében intézményesülő ún. nemzeti tudományok, a nyelvtudomány és a néprajz egyik kulcsfogalma. A ~ értelmezése erőteljesen támaszkodott a korszakban uralkodó természettudományos szemléletre, a biológiai determinizmus és az evolúció egyre inkább teret nyerő tanítására. Magyar teoretikusai, mint Alexander Bernát, Herman Ottó, Katona Lajos ezzel a fogalommal a kollektív psziché ősiségét, a történetiségen túlmutató állandóságát igyekeztek kifejezni, s a ~ „lenyomatainak” a nyelv, a költészet, a szokások és az erkölcsi intézmények organikus, a nép körében fellelhető és történeti műveltségtől nem érintettnek feltételezett elemeit jelölték vele. A ~ fogalma a kulturális elkülönülés és a nemzeti sajátosságok felértékelését is jelentette, mert egyúttal a történetileg kifejlődött és a magasabb műveltségi fokot jelentő ún. nemzeti szellem alapjának is tekintették. A ~ mint tudományos fogalom mára elvesztette relevanciáját, jobbára csak a politika területén, a →nacionalista ideológiákban kap hangsúlyt. A kérdés egyik kései hatásaként bontakoztak ki a XX. század első felében a nemzetkarakterológiai

viták, amelyekben a biológiai kötöttségű →fajfogalom alternatívájaként jelent meg a kulturális életet is magába foglaló nemzeti jelleg.

Savigny, Friedrich Carl von: *System des heutigen Römischen Rechts I–VIII*. („A római jog mai rendszere", 1840–1849).
Trencsényi Balázs: *A nép lelke – Nemzetkarektorológiai viták Kelet-Európában* (2011).

HP

népszavazás (referendum) A választópolgárok politikai akaratának meghatározott kérdésről való közvetlen akaratnyilvánítása. A közvetlen →demokrácia intézményeként kiegészíti a →parlamentáris demokrácia döntéshozatali rendszerét; előtörténete az athéni demokráciáig nyúlik vissza. Az alkotmányok szabályozzák, mely témakörökben kötelező, illetve tilos ~t kiírni, és hogy véleménykérő vagy ügydöntő hatálya van-e. Az európai demokráciákban országosan ritkán, helyi szinten gyakrabban használatos intézmény. Ez alól kivételt képez Svájc, amelynek alkotmányos-politikai rendszerében a ~ fontos szerepet játszik. Ellene szól, hogy a választók általános mandátumot adnak a parlamenti képviselőiknek arra, hogy bármely politikai kérdésben döntsenek helyettük, és ezért fölösleges a választók véleményét kikérni adott kérdésben. Ráadásul vitatott, hogy a kérdést érthetően fogalmazzák-e meg a referendum kiírói, megértik-e azt a választók. Ennek ellenére elsősorban a politikai bizalom (a kormányzat) megerősítése vagy gyengítése végett használatos a parlamentáris demokráciákban.

KA

népszuverenitás →**népfelség**

Niebuhr, Reinhold (1892–1971) Az egyik legjelentősebb XX. századi amerikai protestáns teológus, az egyén és a közösség viszonyáról írott nagy hatású munkáival az amerikai politikai gondolkodás liberális és konzervatív ágát egyaránt gazdagította.

A lelkipásztori és tanári hivatást választó ~ az emberi természet gyarlóságát tekintette kiindulópontjának, meggyőződéssel vallva, hogy a Biblia emberképe helytállóbb, mint akár a klasszikus antikvitásé, akár a modern elméleteké. Tisztelte a liberalizmus értékeit, de bírálta az ún. „liberális kereszténységet", amiért szentimentális módon fogta fel az emberi természetet. Biztos volt abban, hogy az önérdek és a közérdek sokkal nehezebben egyeztethető össze, mint ahogy azt a →felvilágosodás filozófusai feltételezték. „Az ember igazságosságra való képessége teszi lehetővé, az igazságtalanságra való hajlama teszi szükségessé a demokráciát" – írta. Szerinte az önérdek motiválja elsődlegesen a viselkedésünket. A →rossz fogalmát úgy határozta meg, mint az önérdek olyan érvényesítését, amely semmilyen tekintettel sincs az egész érdekeire.

A *Moral Man and Immoral Society* („Morális ember és immorális társadalom", 1932) című művében azt a meggyőződését is kifejti, hogy a csoportok viselkedése mintegy összegzi az egyes emberek önzését és gyarlóságát, s ezért a kollektívumok az egyénnél mindig erkölcstelenebbül járnak el. Ezt a nemzetekre is érvényesnek tekintette, s e nézetével hatott a nemzetközi kapcsolatok „realista iskolájának" (→realizmus) képviselőire, Hans Morgenthaura, George F. Kennanra, akik szerint az államokat kizárólag saját érdekeik, nem pedig erkölcsi elvek vezetik. ~ nagyban hozzájárult a náci Németország és a Szovjetunió elleni fellépés erkölcsi alapjainak megteremtéséhez.

~ nem tartotta magát konzervatívnak, mert nem tudta elfogadni, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek létét természetesnek tekintsük. Azon megállapításával viszont a konzervatívok is egyetértenek, miszerint illúzió az a marxista állítás, hogy az osztályharc kiiktatásával az emberek közötti konfliktusoknak is vége szakad. Ezek forrásai ugyanis végső soron az emberi természetben gyökereznek.

További művei: *The Nature and Destiny of Man* („Az ember természete és végzete", 1943); *The Self and the Dramas of History* („Az én és a történelem drámái", 1955).
Brown, Charles C.: *Niebuhr and His Age*, *Harrisburg* („~ és kora", 2002).
Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban* (2014).
Fox, Richard W.: *Reinhold Niebuhr: a Biography* („~ életrajza", 1996).

EG

nyelv Az emberi érintkezés (kommunikáció) legfontosabb, leghatékonyabb és univerzális jelrendszere. (Szemiotikai értelemben más jelrendszert is „~"-nek neveznek, például: „állatok ~e", „jel~", „program~".) A ~változatokat is nevezhetik ~nek

(például táj~, szak~), illetve a ~használat egyes területeit is: média~, politikai ~ (pontosabban: politikai ~használat.) Az emberi ~ a nemzedékek közötti kapcsolat, a hagyományteremtés és -átadás technikája, illetve biztosítéka. A kulturális evolúció eleme, az evolúció „hajtómotorja”. Az emberi elme tevékenységéhez kapcsolódik: elvonatkoztatás (absztrakció), megújuló képesség (kreativitás) jellemzi. A ~ elemei fizikailag érzékelhető hangsorokból állnak, ehhez az adott ~et beszélők által elfogadott jelentések kapcsolódnak. A ~ leírására szolgáló modell: a ~tan (grammatika). Ennek alapfogalmai: a beszédhang, hangkapcsolat, szóalak, szószerkezet, mondat (újabban: a szöveg is). A ~tanok leírják a szófaji rendszert, ezeknek a mondatban betöltött (mondatrészi) szerepét és a mondatalkotás szabályait.

A ~ek területi és társadalmi változatokból épülnek fel. A különböző ~változatokból bizonyos társadalmi szervezettségi szinten, politikai-hatalmi-kulturális törekvések és az értelmiségi elit közreműködése (például könyvnyomtatás, helyesírási rendszer, iskoláztatás, média) nyomán kiemelkedő egységes ~változat a köz~ (norma, sztenderd). A természetes (spontán) ~fejlődés mellett a társadalmi együttműködés, a vallás, politika, tudomány, oktatás, irodalom, média stb. hatására rendszerint kialakul valamilyen ~befolyásoló tevékenység, amelynek eredménye lehet ~reform, ~újítás, esetleg ~i revitalizáció (~újjáélesztés). Politikai beavatkozás a ~ek életébe a hátrányos ~i megkülönböztetés (diszkrimináció). A globalizáció hatására (is) a ~ek száma folyamatosan csökken; mára számos ~ (azaz ~i közösség) kihalt.

A ~ elvont kategória, a beszéd és az írás formájában valósul meg. A beszéd mintegy 100 ezer éve jelent meg, első rögzítési formáját, az írást az emberiség kb. 5 ezer éve találta fel. A hangrögzítés a XIX. század második felében született meg. A szóbeliség és az írásbeliség között átmenetek alakultak ki, az új technológiák következtében ma már beszélünk másodlagos szóbeliségről és írásbeliségről (vö. digilektus) is (→magyar nyelv).

Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* (2004).
Pusztay János: *Nyelvével hal a nemzet* (2006).
Szépe György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő* (2001).
Veszelszki Ágnes: *Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába* (2017).

BG

nyomásgyakorlás (lobbizás) Érdekérvényesítés, amelyben a →kormányzattól többnyire független csoport – nem kormányzati szervezet, szakszervezet, egyház, vállalat, →szakmai testület, külön erre szakosodott vállalkozás – célja nem a kormányzás egészének, hanem a hatalmon lévők egy kis szeletének, adott ügyben kompetenciával rendelkező személyeknek a befolyásolása, szakmai, gazdasági vagy egyéb →érdekeinek megfelelő törvényalkotás vagy más intézkedés végett. *Lobby*nak (a. ’előcsarnok, kerengő’) mondták már a XVII. században az angol parlament azon tereit, ahol a választók találkozhattak képviselőikkel, és később azokat, akik gyakran éltek ezzel a befolyásolási lehetőséggel. Amerikában vált igévé, és onnan terjedt el. A nyomásgyakorlók megosztják preferenciáikat a hatalomgyakorlókkal, majd tudtukra adják, hogy támogatják-e vagy sem a választásokon induló jelöltjeiket, az ő érdekeik, céljaik felkarolásáért cserébe. Ha az egyezkedés nem hoz sikert, a lobbizók egyéb eszközökhöz folyamodhatnak (tüntetések, sztrájkok, sajtókampányok). A ~ban döntő az időzítés, a megfelelő „illetékes” kiválasztása, a pontos tájékoztatás, az igény észszerűsége, a nem agresszív vagy etikátlan fellépés. A ~ a →politikai döntéshozatal természetes része, következményei lehetnek üdvösek és károsak. Szabályozása nem feltétlenül szűri ki a →korrupciót. A magyar döntéshozatali folyamatokból a hazai szakmai testületek jól időzített, módszeres és hiteles ~a gyakran hiányzik.

Coen, David és Jeremy Richardson (szerk.): *Lobbying the European Union: Institutions, Actors and Issues* („EU-lobbizás: intézmények, szereplők és ügyek”, 2009).
Gulyás Gyula: *A közpolitika paradoxonai* (2002).

NL

Nyugat (l. *occidens*, a. *West*, fr. *Ouest*, n. *Abendland*, *Westen*) →Kelet és Nyugat a semleges földrajzi megkülönböztetésen túl egymással konfliktusban álló politikai és világnézeti értékrendek sokszor meghatározatlan tartalmú, metaforikus szembeállítását juttatja kifejezésre. Hol végződik a Nyugat? Hol kezdődik a Kelet? Mi is antagonizmusuk ideológiai tartalma? A nyugat-európai közvélekedésben a Közel-Kelet éppen úgy „Kelet”, mint a Balkán vagy éppen Kína, a bécsi Landstrassétól keletre pedig Metternich kancellár híres bonmotja szerint már Ázsia kezdődik. A Kelet és Nyugat szembeállítása a sokoldalúságával ejti zavarba

az értelmezőt, hiszen a →felvilágosodás korától a legkülönbözőbb politikai és kulturális konstrukciók harci terepévé vált. A ~ fogalma átfogja az európai civilizatorikus küldetést és a gyarmatosítást, vele szemben az orientalizmus sokszor szintén nem egyéb, mint a →Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta. Valójában az európai kettéosztottság a felvilágosodás francia iskolájának hatására vált kelet-nyugativá (előtte inkább a dél-észak ellentét dominált), s ez az intellektuális konstrukció az „elmaradottság” és/vagy az alávetettség szerepkörét osztotta Kelet-Európára. Az európai romantikában kibontakozó irodalmi és művészeti lázadás számára, majd a századvég különböző szecessziós mozgalmaiban ezzel szemben sokszor a Kelet a nyugati életforma pozitív ellenfogalmaként tűnt fel, az elnyomás, a konvenciók szorításának, a jólét unalmának ellentétpárja, amelyben az egyéniség és a végtelenség fogalma újra találkozik, s amelybe belefér a miszticizmus, az eredetiség, a romantikus szabadságképzet, ideértve az erotika emancipációját is. Közép- és Kelet-Európa szemüket Párizsra, Londonra, majd Bécsre vető →értelmisége számára a XX. század közepétől mindezek a képzetek és törekvések mintegy a ~i szellemi fejlődés tükörképeként jelentkeztek, hiszen a ~osság és a ~–keleti oppozíció a térségben már magában is ellentmondást hordozott: a kelet- és közép-európai népek egyszerre voltak e képzetek tárgyai és intellektuális-politikai elitjük műveiben maguk is ihletett alanyai. A társadalmi reformerek számára a „~” és a vele legtöbbször azonos jelentésű →Európa lett a szimbólum, a →nacionalizmus, a polgárosodás és az emancipáció koronként változó-módosuló programjainak egyik legfontosabb strukturális összetevője. Magyarország „megújítása” csak európai mintakövetéssel képzelhető el. Magyarország „Európa kicsinyben”, Magyarország a keresztény Európa „védőbástyája”, de a „magyar ugar” is csak a ~ias műveltség talaján alkotható meg. Azaz az európai minta csak mint idea vagy még inkább mint ideológia lehetett ihlető. S ekként mindig határokat vont meg, közösségeket osztott meg. Az európaiság politikai, irodalmi, művészeti törekvésként ezért vált identitásprogrammá vagy identitáspolitikává. Természetesen a „Kelet” vonzása is mély hatást gyakorolt a magyar irodalomra és tudományos gondolkodásra már a korai romantikától kezdve. Legsajátosabban éppen a magyar reformmozgalom emblematikus kezdeményezőjénél, →Széchenyinél találkozik a ~i inspiráció és a keleti identitás a nacionalizmus – Benedict Anderson kifejezésével – „horizontális univerzalizmusának” nevezett programjában: „a’ magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogen sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol érettségre nem virult sajátságit; sajátságit egy törzsökfajnak, melly […] bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármelly lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál úgy ennél is, külön sajátsági árnyéklatokban: a’ korlátlan tűznek nemes hévre, a’ vad erőnek bajnoki szilárdságra, a’ romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni” (*A Kelet népe*, 1841) (→Közép-Európa).

Said, Edward: *Orientalizmus* (1978; m. 2000).
Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya* (I. kötet 1918, II. 1922; m. 1994).
Tavaszy Sándor: *A nyugat-európai kultúra sorsa Spengler filozófiájának tükrében* (1924).

HP

nyugat-európai konzervatizmus →**konzervativizmus**

nyugat-európai szociáldemokrácia →**szociáldemokrácia**

O

Oakeshott, Michael (1901–1990) Angol konzervatív gondolkodó. Neve mindenekelőtt a modern racionalizmus bírálatával fonódott össze. Cambridge-ben tanult, majd 1951-ben a London School of Economics and Political Science politikatudományi tanszékének a vezetőjévé nevezték ki, s nyugdíjba vonulásáig itt tanított. Jelentőségét igazából csak halála után fedezték fel; azóta a XX. század legnagyobb filozófusai közé sorolják. Életében a szakmai közvélemény leginkább két kötete, a →*Politikai racionalizmus* (1962; m. 2001) és az *On Human Conduct* („Az emberi viselkedésről", 1975) alapján ismerte. Széles körben idézik a *Leviatán*hoz írott előszavát is, amelyben átértékelte a →Hobbesról kialakult képet. Szerinte a XVII. századi filozófus azért nem →abszolutista, mert →tekintélyelvű.

Gondolkodásának a kiindulópontja az a meggyőződés, hogy a reneszánsz utáni Európában uralkodóvá vált a racionalizmus, amely a politikai cselekvés iránytűjét az →előítélettől megtisztított értelemben látta. →Burke-höz hasonlóan ő sem önmagában a racionális cselekvést bírálta, hanem az értelembe vetett hit abszolutizálását. A racionalisták a tudás legmagasabb szintű formájának – az ő kifejezésével – a „technikai tudást" tekintették, amely egyértelműen leírható, igazolható és többnyire szabályokban is megfogalmazható. A →Hume-hoz hasonlóan szkeptikus ~ viszont – a konzervatív hagyománnyal összhangban – többre tartotta a „gyakorlati tudást", amely a tapasztalatokban gyökerezik. Nem volt kétsége afelől, hogy a tapasztalatok nem illeszthetők be teoretikus képletekbe.

„Konzervatívnak lenni" (1956; *Politikai racionalizmus*) című tanulmányában e szkepticizmus szellemében foglalta össze a konzervatív gondolkodás lényegét: „Konzervatív tehát az, aki inkább választja az ismerőst, mint az ismeretlent, többre tartja a kipróbáltat a kipróbálatlannál, a tényt a misztériumnál, a ténylegest a lehetségesnél, a korlátozottat a határtalannál, a közelit a távolinál…" Ebből a beállítottságból következik a hirtelen és radikális változások elutasítása – s ~ figyelmeztet is, hogy ha változtatni akarunk, először az ezzel okozott károkat kell mérlegelnünk.

A racionalizmus elvetése ~ politikafelfogására is rányomta bélyegét. Sarkalatos állítása szerint a politikának nincs önmagán kívüli konkrét végcélja; a cél nem lehet más, mint a rend felbomlásának, a káosznak az elkerülése. Híres hasonlatában ezért a politikát a „parttalan" tengeren történő hajózáshoz hasonlítja – kikötők nincsenek, horgonyt sem lehet vetni, más cél nincs, mint a „borulás" elkerülése.

E politikaszemlélet alapján bírálta azokat a „társadalommérnöki" intézkedéseket, amelyeket a második világháború után kormányra került brit Munkáspárt tett a →jóléti állam kialakítása érdekében. Az individualizmus sajátos konzervatív változatát képviselő ~ nem hitt a „közjó" fogalmában, s nem rejtette véka alá, hogy a „politikai társulások", vagyis az államok melyik típusával rokonszenvezik. Az európai államfejlődésben két fő változatot különböztetett meg. Az egyik az ún. *societas*, amelynek tagjait semmiféle közös cél nem fűzi össze, csak cselekvési szabályaik azonosak. Ezzel állította szembe az *universitas*ként megnevezett „vállalkozói társulásokat", amelyek tagjai viszont meghatározott célra szövetkeztek. Ez utóbbi államtípust elutasította, amiért többen is liberálisnak minősítették őt, nem véve figyelembe, hogy arra a kérdésre, mi legyen a politika iránytűje, az ő válasza a „hagyomány sugalmazásának" a keresése volt. Gondolatainak magyarországi befogadása csak 1990 után indult meg, és gyors ütemben erősödött.

További műve: *On History and Other Essays* („A történelemről és egyéb esszék", 1983).

Botwinick, Aryeh: *Michael Oakeshott's Skepticism* („~ szkepticizmusa", 2011).

Franco, Paul: *Michael Oakeshott. An Introduction* („~: bevezetés", 2004).

EG

obstrukció →**magyar parlamentarizmus**

OECD →**Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet**

oikofóbia (g. 'hongyűlölet') Robert Southey XIX. század eleji angol költő a jómódúak akkoriban kibontakozó utazáshóbortját jelölte szóalkotásával. Korunkban →Scruton a hazafisággal ellentétes fogalomként, „az örökség és a haza megtagadása" értelmében, a xenofóbiára való utalással használja a szót. Mint írja, „ezen a stádiumon minden kamasz átesik", de sok nyugati országban a mai uralkodó politikai diskurzus ilyen felfogással viszonyul a →nemzetállamhoz. Szerinte „az *oikofób* megtagadja a nemzeti hűséget, és a nemzet ellenében határozza meg céljait és eszményeit, a nemzeti kormányok fölé nemzeten túli intézményeket szorgalmaz, elfogadja és támogatja a kívülről előírt törvényeket" (*A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*, 2003, 2004; m. 2005).

Az emberi család és a politikai közösség ősidők óta azon alapul, hogy az ember szereti az övéit. Hérodotosz, az első történetíró az *oikeiosz* ('otthonos') szóval jelölte azt, ami az embernek sajátja, amihez kötődik. Ebből kiindulva a sztoikus bölcselet kialakította az *oikeioszisz* ('otthonossá tétel') fogalmát, amely képesség révén a világot belülről elsajátítjuk, hogy otthon legyünk benne. A marxista politika- és társadalomszemlélet igyekezett dekonstruálni mindannak természetes szeretetét, ami az embernek sajátja. A saját kultúrához és otthonhoz való érzelmi kötődést az ~ egyre inkább jogfosztó kirekesztésnek és hamisnak állítja be.

Scruton, Roger: *A Political Philosophy* („Politikai filozófia", 2006).

MS

Olaszország A Nyugatrómai Birodalom utolsó császára, Romulus Augustulus trónfosztása, hagyományosan az ókor vége (Kr. u. 476) után a hajdani Itáliának igen változatos sors jutott osztályrészül: egyrészt barbár királyságok és fejedelemségek alakultak a területén, másrészt Konstantinápoly egy időre a birodalom keleti feléhez csatolta egyes tartományait, harmadrészt pedig Róma központtal létrejött a pápai állam. A millennium körül Itália északi része gyakorlatilag a Német-római Császársághoz tartozott, a bizánci tartományok egy részéből pedig kialakult és nagyra nőtt a velencei állam, amely kiterjesztette hatalmát előbb-utóbb Isztriára és Dalmáciára is. A nápolyi-szicíliai, a legnagyobb itáliai királyságot a francia eredetű Anjouk uralták. A bécsi kongresszus (1815), illetve a *Risorgimentó*nak ('újjászerveződés, újjászületés') nevezett elhúzódó háború után a Savoyai-uralkodóház vezetésével 1861-ben megalakult az egységes Olasz Királyság, amely ideiglenes fővárosként Firenzében rendezkedett be, majd a Pápai Állam elfoglalása után, 1871-től Rómában. A továbbra is osztrák uralom alatt maradt, illetve a magyar Szent Koronához tartozó területekre is igényt formált, és végül ennek a törekvésének (olaszul: *Italia irredenta* 'meg nem váltott ~') a megvalósítására rúgta fel az Osztrák–Magyar Monarchiával és Németországgal 1882-ben kötött hármas szövetséget, és lépett be az első világháborúba (1915. május 23.). A Párizs környéki békeszerződésekben e területek jó részét megkapta. A második világháború után Ausztriával szemben megtartotta szerzeményeit, Jugoszlávia azonban további tengerparti területeket szerzett, Triesztet pedig egy ideig független városállamként két zónára osztották. Utóbb az északi zóna ~, a déli pedig Jugoszlávia része lett, ez utóbbi ma Szlovéniáé.

~ egészen különleges szerepet játszott a magyar politikában, közvéleményben, kultúrában és bizonyos értelemben még a magyar néphagyományban is. Ennek oka elsősorban az, hogy Szent István a magyar államot, a keresztény királyságot úgy szervezte meg, hogy nem a nyugati, azaz a német szentbirodalmi császártól és nem is Bizánctól kért koronát, hanem a római pápától, hogy ezáltal is hangsúlyozza országa függetlenségét és a két császársággal való egyenrangúságát. (Ezért hívták a középkorban Magyarországot *Archiregnum*nak, azaz Főkirályságnak.) Hatalmas szerepet játszottak az olasz papok a magyarság megtérítésében, a magyar egyházi elitet Párizs mellett elsősorban a bolognai, majd a padovai és más kisebb olasz egyetemeken képezték ki; az első, Magyarországon keletkezett írásos mű a velencei Szent Gellért püspök könyve; és az ötödik keresztes hadjárat idején egyetlen király fogadta csak el a pápa felszólítását a személyes részvételre: II. Endre magyar király. Nem csoda, hogy a Hartvik-féle Szent István-legenda úgy tudja, a Szent Koronát angyalok hozták Rómából Magyarországra, a Szent László-legenda pedig azt meséli, hogy már az első keresztes hadjárat vezéréül Szent Lászlót kérték fel, aki el is vállalta, csak hirtelen bekövetkezett halála miatt e terv füstbe ment. A francia–olasz eredetű Anjou-dinasztia uralma óta Magyarország közvetlen kapcsolatba került művészetileg és irodalmilag az egész európai világban legfejlettebb itáliai kul-

túrával. Zsigmondnak latinra fordították Dantét; Petrarca és Boccaccio eleinte rokonszenvvel kísérte még Nagy Lajos nápolyi hadjáratát is. A firenzei reneszánsz elit kultúrája az Alpokon túl először Budán jelent meg, majd a mohácsi tragédia után olasz hadmérnökök építették föl a végvári védvonalat, sok olasz katona harcolt a keresztény seregekben a török ellen, a töröktől való felszabadító hadjáratot a velencei származású XI. Ince pápa szervezte meg. A hosszú idő után első magyar békeszázad, a XVIII. század ma is látható módon az *Accademia dell'Arcadia*-i tag főpapjaink vagy az Itáliát járt arisztokratáink olaszos ízlését dicséri. Az írástudatlan tömegekig is elhatolt az ~i osztrák kényszerkatonáskodás emlékeitől is befolyásolva az olasz nép és táj iránti rokonszenv, amelyet azután rajongásig fokozott a szabadságharcban mellénk álló olasz légió, amelynek viszonzásául kétszer is szerveződött magyar légió Itália felszabadítására.

~ban legendás figurává vált a végül ott letelepedő Kossuth, Magyarországon sokáig népdalok sóhajtoztak Garibaldi után. Petőfi körül egész legendakör képződött: nem csupán verseit fordították és utánozták, hanem még a Szibériába hadifogolyként elhurcolt Petőfi-legenda is verses regény írására ihletett egy olasz költőt (Aleardo Aleardit). Éppen ezért rettenetes csalódás volt az egész magyar népnek, értelmiségieknek és egyszerű embereknek egyaránt, amikor 1915 májusában ~, felrúgva az előzetes megállapodásokat, hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának. A mai napig nem lehet meghatottság nélkül olvasni a Dante-fordító és Itália-imádó Babits vagy a szintén olaszrajongó Juhász Gyula iszonyatos csalódásról tanúskodó cikkeit vagy verseit. De a mítosz erősebbnek bizonyult a politikánál: Trianon után az olasz diplomácia kettős játékába belefért a magyarokkal való baráti kapcsolat újjáélesztése, ezért mind a magyar politika, mind a kultúra újra keblére ölelte az olaszokat. Tartott ez a barátság egészen →Mussolini bukásáig, és ha a nagypolitikában nem is, de a kultúrában maradandó eredményeket hozott. Végül egy napjainkig is ható gesztus, az 1956-os forradalom sok menekültjének befogadása és a szovjetbarát Togliatti kommunista pártjának hátat fordító sok-sok baloldali tömeges fellépése a mai napig érezhető ~ban, ahol több száz utca és tér viseli az 1956-os magyar forradalom vagy Nagy Imre nevét.

1871-től 1915-ig az irredentizmus mellett leginkább az antiklerikalizmus határozta meg ~ liberális és legnagyobbrészt szabadkőműves uralkodó osztályának kül- és belpolitikáját. A pápa, IX. Pius bezárkózott a Vatikán falai közé, a rómaiak sokáig megszállónak tekintették az Olasz Királyság tisztviselőit és katonaságát, rendfenntartó erőit. A Délvidéken néha véres parasztfelkelések és kiterjedt, az országot megbénító sztrájkok alakultak ki, mert a hajdani Anjou-, majd Aragóniai-, utána Habsburg- és Bourbon-uralom szokásrendje és kultúrája szinte mindenben ellenkezett az északiak nyelvével, erkölcseivel, politikai eszméivel. Ehhez a korszakhoz kapcsolódik az olasz imperializmus megszületése is; utólag derült ki, hogy mintegy az első világháborús részvétel előjátékának szánták az 1911-ben Tripolitánia és Kireneika megszerzéséért indított oszmán-török-ellenes háborút. (Ennek későbbi folytatásának tekinthetők az Eritrea, Szomália és Abesszínia ellen indított hadjáratok.)

A német kultúrájú, a marxizmussal kacérkodó és a Leninnel a svájci száműzetésben barátkozó Mussolini szocialista újságíróból a fasiszta párt megalapítója lett, és 1922-ben megszerezte a hatalmat. A római császárkort idéző retorikájával hatalmas népszerűségre tett szert, otthon és sokszor külföldön is; Magyarországon is akadt olyan kiváló irodalomtörténész, aki Julius Caesarhoz és Dantéhoz hasonlította Mussolini írói stílusát. Megjegyzendő, hogy a →fasizmus és a →nemzetiszocializmus egybemosása Sztálin propagandatalálmánya, hogy eltüntesse az utóbbiból a „szocializmus" szót. Retorikailag és a Földközi-tengert a „saját tengerünkké" (*mare nostrum*) változtatni akaró imperialista propagandájával egyrészt eleget tett az olaszok által öndicséretként hangoztatott szent önzésnek (*sacro egoismo*), másrészt minden hibát, gyöngeséget és elmaradottságot rátolhatott liberális elődeire. Mai napig megosztja nemcsak a közvéleményt, hanem a történészeket is, hogy miképpen értékeljék ~ második világháborús részvételét. Sok történelmi legendát kellett és kell még ma is szétoszlatni: például – hasonlóan a magyar helyzethez – évtizedekig teljes némaság vette körül a Donnál szovjet hadifogságba esett olasz katonák sorsát, vagy a Moszkvából irányított Togliatti kommunistái a saját maguk hőstetteiként tüntették fel a szocialista vagy a kereszténydemokrata partizánok haditetteit. Végül hallgattak az angol–amerikai szövetségesek polgári célpontok ellen végrehajtott légicsapásairól, ahogyan igen sokáig arról is, hogy miféle elvi egyezmény jött létre az

amerikai hadsereg és titkosszolgálat, valamint az olasz maffia között Szicília és a Dél elfoglalására. A maffiafőnököket később mint megbízható pártkádereket az olasz kereszténydemokrata párt alkalmazta, mint ahogyan az olasz kommunista párt a szovjet ügynököket.

A második világháború után népszavazás szüntette meg a monarchiát, és az új, 1948-as, máig hatályos köztársasági alkotmány tartományokra (*regione*) osztotta az országot. A különleges statútumú területek csak az 1970-es évektől nyerték el a korábban ígért autonómiát és nyelvhasználati jogokat. A háború idején kialakult antifasiszta együttműködés a kommunista és a kereszténydemokrata, illetve a polgári-jobboldali partizánok között nem szakadt meg teljesen a hidegháború kitörése után sem, amikor fennállt a veszélye annak, hogy a Togliatti vezette kommunisták nem fogadják el a demokratikus játékszabályokat, és szovjet támogatással átveszik a hatalmat. A kormányt 1953-ig Alcide de Gasperi irányította, aki a maga szilárd kereszténydemokrata politikai filozófiájával és nyugati elköteleződésével megmentette ~ot egy újabb polgárháborútól. Ennek viszont az volt az ára, hogy a kereszténydemokrata és a kommunista párt kimondatlanul, de a valóságban működőképesen megosztozott a politikai hatalmon. Országos szinten a kereszténydemokraták és szövetségesei kormányoztak, a helyi közigazgatásban viszont a kommunisták szereztek mind növekvő hatalmat, és az évtizedek során erős pozíciókat építettek ki az oktatásban, a művelődésben, a tömegtájékoztatásban, majd a bírói karban és a gazdaságban is. Ez a hatalommegosztás biztosította ~ föltétlen NATO-hűségét a hidegháborús korszakban és csaknem öt évtizeden át a töretlen gazdasági-társadalmi kibontakozását: a jogállamiságát sem az ismétlődő, hol jobb-, hol baloldali terrorakciók, sem a gyakori kormányválságok, sem pedig az átható korrupció nem tudta kikezdeni. A szovjet blokk felbomlásával azonban ~ geopolitikai jelentősége megváltozott, és a kommunisták, akik befolyásukra jelentős részben a korábban Kelet-Európából áramlott pénzek révén tettek szert, úgy ítélték meg, hogy felrúghatják a háború utáni egyezséget. Jórészt kommunistabarát ügyészek révén megindult a „tiszta kezek" politikája a korrupció ellen, és szétverte a kormánypárti politikai osztályt, beleértve a Bettino Craxi vezette kommunistaellenes szocialistákat. Egyedül a kommunisták maradtak érintetlenül. Hatalomra kerülésüket 1994-ben a pragmatikus-populista Silvio Berlusconi akadályozta meg, aki gyors pártalapításával (*Forza Italia* 'Hajrá, ~') mozgósítani tudta a többségükben kereszténydemokrata választókat. Ugyan hosszabb ideig volt hivatalban, mint bármely olasz miniszterelnök a háború után, realista-számító orosz- és Líbia-barát politikájával a demokráciaexportban hívő nyugati külpolitikai elitet, korrupciós botrányaival pedig a választók jelentős részét haragította magára. Így kerülhetett sor a megbuktatására 2011-ben. Utána 2018-ig a kommunista utódpártból és szövetségeseiből alakult Demokrata Párt volt kormányon, amely leginkább az amerikai Demokrata Pártot utánozza. Matteo Renzi kormányfő, akit az Európai Szocialisták Pártja révén az Európai Unió legbefolyásosabb politikusai között tartottak számon, 2016-ban lemondott, mert alkotmányreform-tervét népszavazás utasította el. Az olasz gazdaság 1990-es évek óta tartó hanyatlása és a →bevándorlási válság miatt a 2018-as választásokon a Matteo Salvini vezette elitellenes koalíció került kormányra. ~ ma is az Európai Unió egyik legbefolyásosabb tagja, és a nemzeti kultúrájának szinte részét képező →Vatikán, valamint az USA-ban, illetve Latin-Amerikában élő öntudatos olasz közösség révén is világtényező.

Csorba, László: *Magyar emlékek Itáliában* (2003).

Jászay, Magda: *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből* (1982).

Jones, Erik és Gianfranco Pasquino (szerk.): *The Oxford Handbook of Italian Politics* („Az olasz politika kézikönyve", 2015).

Molnár, Anna: *Olaszország története a második köztársaság idején, az „első köztársaság" összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig* (2011).

SzL

oligarchia (g. 'kevesek uralma') Uralmi rend, amelyben a →hatalmat közvetlenül a kis létszámú, vagyonos →elit gyakorolja. →Platón szerint az ~ legfőbb hibája, hogy a társadalom kettészakad: az elkülönülő gazdagok és szegények kölcsönös gyanakvással viszonyulnak egymáshoz, ami a politikai →közösség külső és belső stabilitását is veszélyezteti. →Arisztotelész két kritérium alapján tipologizálta a lehetséges államformákat: a hatalmat gyakorlók létszáma szerint (egy – kevés – sok), illetve annak alapján, hogy az adott rendszer a közösség érdekeit képviseli-e (helyes)

vagy sem (korcs). Ekként helyes államforma a királyság, az →arisztokrácia és a *politeia* ('mérsékelt demokrácia'), s ezek korcs változatai: a *türannisz* ('zsarnokság'), az ~ és a →demokrácia. Az ~ tehát az →arisztokrácia elfajult változata, amely többféleképpen is létrejöhet, ám minden megnyilvánulásának közös vonása, hogy a hatalomból kevés személy részesedik, és azt kizárólag saját gazdasági →érdekei előmozdítása érdekében gyakorolja. Az arisztokrácia ezzel szemben ugyancsak kis létszámú hatalmi elitet feltételez, ám a vezetők a legkiválóbbak és a legbölcsebbek lévén a közösség érdekeit mozdítják elő. Az ~ legismertebb történelmi példája a Kr. e. 411-ben Athénban bekövetkezett államcsíny, amikor a négyszázak zsarnoki uralma véget vetett a demokráciának. →Machiavelli nem tett különbséget az arisztokrácia és az ~ között: a kis létszámú gazdag ember politikai uralmát mindenképpen korcs államformának tartotta. Az ~ kifejezés modern értelemben, a kapitalizmus összefüggésében is használatos, amikor nagytőkések (oligarchák) gyakorolják vagy közvetlenül befolyásolják a politikai →hatalmat a maguk érdekében, a közösségi érdekek jelentős sérelmére. Jóllehet a mai oligarchikusan működő államok formailag gyakran demokráciák, a parlamenti döntéshozatal, a törvényalkotás, illetve a politikai és a hatósági ellenőrzés e személyek vagy csoportok irányítása alatt áll (például a posztszovjet térség államainak jelentős része). Az oligarchikus uralom demokrácia esetén a választók akaratnyilvánításán alapuló politikai hatalom gyengeségét jelzi (→korrupció).

Hoffman, David E.: *Oligarchák: erő és hatalom az új Oroszországban* (2002, 2011; m. 2005).

Michels, Robert: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* („A modern demokráciák pártpolitikájának szociológiájáról: Vizsgálódások a csoportélet oligarchikus tendenciái körében", 1911).

PLM

ombudsman (svéd 'meghatalmazott') A törvényhozásnak felelős, a végrehajtó hatalomtól független intézmény, amely a hozzá panasszal forduló személyek sérelmeit vizsgálja ki, ezeket orvosló intézkedéseket kezdeményezhet, és jelentéseket bocsáthat ki. Az intézmény pontos megnevezése országonként változó.

Először Svédországban jött létre 1809-ben, másodikként Finnországban 1919-ben. Szélesebb körű elterjedése a nyugati országokban a második világháború utáni évtizedekre tehető. A dél-, kelet-közép- és kelet-európai országokban a demokratikus átmenet után szintén mindenütt megjelent. Az Európai Unió is rendelkezik ~nal.

Az intézmény formái meglehetősen heterogének. Különbséget tehetünk „klasszikus" és „vegyes hatáskörű" ~ok között. Előbbiek főként Skandináviára, utóbbiak inkább Dél-, Kelet-Közép- és Kelet-Európa „új demokráciáira" jellemzőek, ahol az intézmény céljai között szerepelt a demokratikus átmenet segítése. Azonban a „klasszikus" ~ok hatáskörei is különbözőek: míg az erősebb svéd és finn modell a teljes végrehajtó hatalom hathatós ellenőrzésére törekszik, addig a dán és norvég hatásköre, eszközei korlátozottabbak (inkább ajánlások, beszámolók készítésére terjed ki).

A tisztség leggyakrabban egyszemélyi, azonban előfordulnak testületi megoldások is (például Litvánia, Ausztria), elhatárolt hatáskörökkel, ilyenkor általában egy személy kiemelkedik a testületből. További lehetséges rendezőelv a helyettesek kinevezése, akik önálló hatáskörrel is bírhatnak (például Csehország, Spanyolország). Az európai ~ok hivatali ideje általában 4–8 év közötti, de előfordulnak a nyugdíjkorhatár eléréséig tartó hivatali idők is (például Nagy-Britannia, Finnország). Függetlenségük erősítése érdekében az ~ok hivatali ideje többnyire nem esik egybe a parlamenti ciklusokkal.

Az állampolgárok és jogi személyek általában közvetlenül fordulhatnak panasszal az ~hoz, de egyes országokban (például Franciaország, Nagy-Britannia) csak valamely parlamenti képviselőn keresztül. Az ~ok általában hivatalból is eljárhatnak egyes ügyekben.

Magyarországon az országgyűlési biztosok intézménye először az 1989-es alkotmánymódosítással jelent meg, a részletes szabályozásáról azonban csupán 1993-ban született törvény, az első biztosokat pedig csak 1995-ben választották meg. Kezdetben négy biztos volt (általános biztos, az általános biztos helyettese, adatvédelmi biztos, nemzeti és etnikai jogok biztosa). Az általános biztos helyettesének pozícióját 2007-től a jövő nemzedékek országgyűlési biztosának hivatala váltotta fel. 2012. január 1-től jelentősebb átalakítás történt: az adatvédelmi biztos feladatait a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság vette át (→információs jogok), a másik

három biztos helyett pedig az alapvető jogok biztosa és két helyettese látja el a jövő nemzedékek érdekeinek, illetve a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak a védelmét.

Kucsko-Stadlmayer, Gabriele (szerk.): *Európai ombudsman-intézmények* (2008; m. 2010).

IG

Opus Dei ('Isten Műve') Teljes nevén A Szent Kereszt és Isten Műve Papi Társasága. Korunk egyik legbefolyásosabb katolikus egyházi szervezete, ún. személyi prelatúra. Önmeghatározása szerint „az ~ feladata az, hogy az Egyház evangelizációs küldetésében azáltal működjön közre, hogy minden társadalmi réteghez tartozó keresztényeknek segítsen hitükkel teljes összhangban élni és dolgozni". Tagjai elsősorban papok, illetve világi nők és férfiak, akiknek létszáma már meghaladja a papi tagok számát, vezetőjük a társaság elöljárói által jelölt és a pápa által kinevezett püspök, akinek kánoni joghatósága minden tagra kiterjed. Valamennyien hagyományosan katolikus életvezetést folytatnak. Lelkiségüket az alapító Josemaría Escrivá de Balaguer (1902–1975) spanyol pap írásai, főképpen az *Út* (1934; m. 1966, 2002) határozzák meg. Escrivá termékeny és megragadó író volt, aki a köznapokban gyakorolható szentség fontossága mellett érvelt; →II. János Pál pápa 2002-ben szentté avatta. Az apostoli küldetésen túl a szervezet társadalmilag is aktív, aminek része a helyi közösségépítés éppúgy, mint a politikai és gazdasági diplomácia. Ez utóbbi kapcsán az ~ visszatérően a titkos szervezkedés vádjával szembesült, amit például Vittorio Messori könyve cáfolt (*Opus Dei, un'indagine* [„~: tényfeltárás"], 1993). Peter Berger és Samuel Huntington (*Many Globalizations* [„Sokféle globalizáció"], 2002) szerint a társaság „tudatosan törekszik egy másféle modernitás létrehozására", amely egyszerre korszerű és mégis a tradicionális katolicizmus fenntartója. A szervezet Magyarországon 1992 óta működik.

Escrivá, Josemaría: *Kovácstűzhely* (1987; m. 1998).
Opus Dei (www.opusdei.hu).

MB

organicizmus Egészleges (holista) felfogás, amely szerint az adott egész határozza meg a részeinek működését, szemben a redukcionizmussal, amely az egész működését a részeire vezeti vissza. A szót először William E. Ritter amerikai biológus használta 1919-ben. Az ~ társadalomfelfogásként – az élővilágot mintának véve – egy közösségre mint jól szervezett, élő testre tekint, amely szervesen fejlődik, és több, mint a részeinek számtani öszszessége. Ezt képviselte →Aquinói Szent Tamás is, noha magát a fogalmat nem használta. A társadalom tehát nem absztrakt entitásként elképzelt, önálló →egyénekből áll, akiket legfeljebb külsődlegesen kötnek össze az örökölt hagyományok, intézmények, hanem elsődlegesen egészként működik, amelyen belül az egyes ember élete értelmet kap. →Burke ismert gondolata, miszerint a társadalom a →holtak, az élők és a születendők szövetsége, világos példája a konzervatív látásmódban jelenlévő ~nak. Az ~ jelen volt a szociológia és a rendszerelmélet klasszikus változataiban, továbbá meghatározta az ökológiai gondolkodásmódot is.

Bubner, Rüdiger: *Drei Studien zur politischen Philosophie* („Három politikafilozófiai tanulmány", 1999; m. 2009).
Lovelock, James: *Gaia* (1979; m. 1990).

KA

Oroszország (Oroszországi Föderáció) A világ területileg legnagyobb országa (17.125.187 km^2), soknemzetiségű lakossága 142,9 millió fő (2010). Az utóbbi 300 évben Európa egyik nagyhatalma, →Szovjetunióként 1945 és 1989 között szuperhatalom volt az USA mellett.

A keleti szlávokat tömörítő középkori orosz állam, a Kijevi Rusz a IX. században jött létre. Az oroszok 988-ban bizánci közvetítéssel vették fel a kereszténységet, illetve Konstantinápoly és a balkáni ortodox államok eleste után a Moszkvai Nagyfejedelemség lett a világ egyetlen pravoszláv (ortodox) állama, ami különleges hivatástudattal töltötte el azt. Ebben gyökerezik az időről időre jelentkező orosz →messianizmus, amely először vallási formában, majd etnikai-nemzeti változatban (ruszofil pánszlávizmus), utoljára pedig marxista ideológiai köntösben jelentkezett.

A mongol–tatár uralom (a tatárjárás) 250 éves időszaka súlyos következményekkel járt: az orosz állam elvesztette kijevi központját, és a centrum az északabbra fekvő Moszkvába helyeződött át, elakadtak a nyugat-európai dinasztikus, gazdasági és kulturális kapcsolatai, nem bontakozhatott ki a rendiség és a kölcsönösséget feltételező hűbériség politikai kultúrája, ahogy a reneszánsz

és a reformáció sem, és megszületett az a biztonsági-külpolitikai doktrína, amely szerint a síkvidéki országot csak a határai kiterjesztésével lehet megvédeni: így a hadseregnek jut ideje felkészülni a védekezésre, miközben a támadók csak legyengülve tudják elérni az ország stratégiai belsejét. Ezt a terjeszkedési politikát az orosz közgondolkodás mindig jogos önvédelemként fogta fel, és igazolva látta XII. Károly, Napóleon és →Hitler ~ elleni hódító háborúiban.

A mongolok kiszorítása után ~ figyelme nyugat felé fordult. Az európai hatalmi politikában való versenyképes részvétel érdekében I. (Nagy) Péter nagyszabású nyugatosítási, hadsereg- és államszervezési politikába kezdett: a külsőségeken sokat változtatott, de konzerválta a szigorúan centralizált, autokratikus kormányzást. Reformjai szellemileg ugyan beillesztették a korabeli Európába és nagyhatalmi tényezővé tették ~ot, de nagyon komoly belső feszültségeket is okoztak: az agyoncentralizált, katonai-bürokratikus mongol-tatár, bizánci-ortodox és nyugati-poroszos jellegű állam nem tűrte a szabad kezdeményezéseket. A paraszti tömegeket pedig egészen 1861-ig teljes mértékben kiszolgáltatták a földesuraknak. A nyugatról érkező felvilágosult, liberális és szocialista eszmék a XIX. század folyamán radikálisan szembeállították a szabadságra és modernizációra áhítozó értelmiséget a hagyományos orosz szellemi közeggel. Így alakultak ki a modern orosz politikai gondolkodás fő dilemmái: 1) A nyugatos–szlavofil vita: ~ önálló – öntörvényű – civilizációs modellt képviseli-e, vagy ugyanazon a fejlődési pályán mozog, mint a maradék Európa, csak késésben van? Azaz konzerválni kell-e az orosz sajátosságokat, vagy ellenkezőleg, követni a nyugati fejlődési mintákat és ledolgozni a lemaradást? 2) Az orosz inkább európai vagy ázsiai nép? A nép európaisága ugyan nem volt kétséges, de az államé annál inkább. 3) Hogyan lehetne változtatni a nép nyomorúságos helyzetén – felülről indított reformokkal vagy alulról kirobbanó forradalommal, illetve semmin nem szabad változtatni, különben minden darabjaira hullik szét?

Totális összeomlások, a *szmutá*k ('zűrzavar') időről időre mégis bekövetkeztek. A központosítás miatt a közigazgatás alsóbb szintjei nem tudták feltartóztatni a szétzilálódást. Az állami túlsúlyból és bürokratizmusból következett mind az anarchizmus, mind az „erős, egységes és hatékony hatalom" fetisizálása. Így a cári hatalom kidolgozta az „ortodoxia, autokrácia és népiesség" hármas ellenjelszavát a francia forradalmi →„szabadság, egyenlőség, testvériség" hármasságával szemben, és bárhol beavatkozott a szabadságeszme terjedése ellen – meg is kapta I. Miklós az „Európa csendőre" nevet.

A felemás jobbágyfelszabadítás és kapitalizmus, illetve az erőszakos oroszosítás miatt az indulatok 1905-ben forradalomban törtek ki. A forradalmat az orosz–japán háborúban elszenvedett katonai vereség előzte meg. Válaszul a cári hatalom reformokba kezdett: a cár már nem volt immár minden hatalom egyedüli forrása, és megalakult a népképviseleti törvényhozás, a Duma, ha a cárnak abszolút vétójoga volt is, illetve a kormány is csak neki volt felelős. Az agrárreform pedig a piacképes paraszti gazdaságok kialakulását próbálta lehetővé tenni. Mindez már nem érhetett be az első világháború kitöréséig. Sokakat mégis meglepett, hogy 1917-ben éppen ~ban tört ki az első antikapitalista forradalom, véget vetve a hagyományos orosz államiságnak. A bolsevikok a polgárháborús győzelmük után, 1922-ben létrehozták a →Szovjetuniót. Bár tagadták a tradíciókat, sokat merítettek a korábbi orosz hatalomgyakorlásból.

A mai ~ 1991-ben, a Szovjetunió felbomlása következtében jött létre, megőrizte ugyan atomhatalmi státusát és az ENSZ Biztonsági Tanácsában az állandó tagságát, de területe és népessége csökkent (az utódállamokban sokmillió etnikai orosz került kisebbségi státusba), befolyása meggyengült. Mindez jóval kevesebb vérontással ment végbe, mint ahogyan arra számítani lehetett. Soknemzetiségű lakossága viszont folyamatosan csökken (ezen az ortodox vallási megújulás sem változtatott sokat), ellenben gyorsan növekszik a muzulmán vallású lakosság aránya. Az orosz gazdaság pedig főleg a nyersanyag- és az energiakivitelen alapszik. Az 1990-es évek neoliberális indíttatású, radikális piacliberalizálási reformjai nem hozták meg a várt eredményeket, sőt, komoly társadalmi megrázkódtatásokat okoztak, emiatt elég korán újból jelentkeztek a tekintélyelvű, etatista törekvések, különösen miután Borisz Jelcint felváltotta Vlagyimir Putyin. A két rezsim között egyébként erős a személyi folytonosság. Putyin azonban visszafogta a Nyugattal való készséges együttműködést, és az általa meghirdetett „szuverén demokrácia" jegyében építette ki rendszerét, amelyet a nyugati megfigyelők gyakran →„illiberálisnak" vagy „túlirányított demokráciának" mondanak. Az új kurzus kiak-

náz minden olyan ideológiai, szimbolikus lehetőséget – akár az ortodox vallási megújulást, akár a kommunizmus iránti nosztalgiát –, amellyel erősítheti a „szuverenista” ideológiát, a nemzeti öntudatot és a nagyhatalmi nosztalgiát. Erősen bírálja a gorbacsovi átalakulást a szuperhatalmi státus elvesztése miatt, és rokonszenvet táplál a szovjet korszak iránt. Az orosz vezetés az utóbbi másfél évtizedben úgy érzi, hogy a Nyugat nem tartja tiszteletben az érdekeit, illetve a NATO folyamatosan „körülkeríti”. Ezekre a tendenciákra közvetve vagy közvetlenül egyre idegesebben reagál, ami a legutóbbi évtized több helyi konfliktusában nyilvánult meg (Dél-Oszétia, Krím félsziget és Kelet-Ukrajna).

Az 1993-ban elfogadott alkotmány értelmében a közvetlenül megválasztott elnök nevezi ki a kormányt, amelynek bizalmat kell szereznie a törvényhozásban, de ha azt kétszer nem kapja meg, akkor az elnök feloszlathatja a Dumát. Az elnöknek erős rendeletalkotási jogai is vannak, és az elnöki apparátuson keresztül szoros ellenőrzést gyakorol a szövetségi területek fölött. Míg az 1990-es években rendszerint a választások után alakult ki az irányításhoz szükséges „hatalmi párt”, Putyin 2001-ben létrehozta az Egységes Oroszország (*Jegyinaja Rosszija*, JER) nevű pártot. Ez a Kreml, a nagytőke, a közigazgatási és a rendőri-katonai vezetők, a feltörekvő fiatalok és a véleményformálók szövetségét testesíti meg. Az erőteljes állami médiatámogatás és az „adminisztratív erőforrások aktivizálása” nyomán minden eddigi választást megnyert. A hivatalos politikai rendszerből így kiszűrték a „bizonytalansági tényezőket”. Ez nem jelenti a →sajtószabadság teljes hiányát és a választások jelentéktelenségét.

A magyar történelmi tudatban ~ →Zrínyi óta a hatalmi önkényt példázta. Az 1849-es szabadságharc-ellenes beavatkozásával, amely jól beleilleszkedett „a szentszövetségi Európa konzervatív csendőre” szerepkörbe, igazolta is ezt a képet. Ettől az időszaktól kezdve döntő szerepet játszott Magyarország történetében. A dualizmus kori magyar liberális elitek nemcsak az orosz gabona konkurenciájától, hanem a ruszofil pánszlávizmus eszméinek a terjedésétől is tartottak. Az orosz típusú kommunizmus közvetlenül befolyásolta az ország sorsát 1919-ben és 1945 után. A két világháborúban egymás ellen harcolt a két ország, a második után pedig Magyarország több mint negyven évre a szovjet blokkba kényszerült. Az →1956-os felkelés kíméletlen leverése a végletekig fokozta a szovjet- és oroszellenes érzelmeket. A rendszerváltás békés jellege, a szovjet csapatok rendezett kivonulása és a gazdasági érdekek 1991 után lehetővé tették a kapcsolatok normalizálását. Érdekesen alakult viszont a magyar szellemi élet egyes csoportjainak Oroszország-képe. Amíg az 1990-es években még élt egyfajta baloldali nosztalgia a Szovjetunió iránt, a 2000-es évek második évtizedétől kezdve a Nyugat- és liberálisellenes jobboldal egyes köreiben az orosz „szuverenista” és „illiberális” ideológia az eddigi magyar történelmi tapasztalatok és az ország euro-atlanti integráltsága összefüggésében meglepő rokonszenvet váltott ki.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* (1937; m. 1989).
Font Márta et al.: *Oroszország története* (1997).
Heller, Mihail és Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem. Az Orosz Birodalom története* (I.) és *A Szovjetunió története* (II.) (1997, 1982; m. 1996).
Replika, 1995, 19–20. („Az orosz fejlődés különlegessége”).

HI

ország Olyan földrajzi terület, amelynek lakossága egységes államszervezetbe tartozik. A nemzetközi jog inkább az →állam jogi-közigazgatási fogalmával él. Az ~elnevezések gyakran magukban foglalják annak az etnikumnak, illetve →nemzetnek nevét, amely az adott területet leginkább belakja – például Magyar~, Német~ vagy Orosz~; néha a korábban ott élő →népekre utalnak, mint Francia~ vagy Brazília esetében; máskor földrajzi viszonyokra, például Nigéria vagy India esetében folyókra vonatkoznak. Az Amerikai Egyesült Államok név egyszerre jelöli a földrajzi fekvést és az állam jellegét. Egy ~ lehet →független vagy függő. Melléknévi formája (~os) olyan szervet vagy intézményt jelöl, amelynek hatásköre az egész ~ra kiterjed – ebben az értelemben az *állami* vagy *nemzeti* szinonimája.

HI

országgyűlés →**magyar országgyűlés, magyar parlamentarizmus, parlamenti (liberális) demokrácia**

Ortega y Gasset, José (1883–1955) Spanyol filozófus, iskolaalapító, a modern filozófiai gondolkodás megteremtője Spanyolországban. A filozófiai esszé műfajának kiváló művelője, filozófiájában a

külső valóság felé forduló spanyol világ és az önmagába mélyedő, elvont német szellemiség olvad harmonikus egységbe. Fiatal korában tanulmányokat folytatott több német egyetemen (1905–1907, Berlin, Lipcse, Marburg), ahol behatóan megismerkedett a német filozófiával. Munkásságában három korszak különíthető el: a *neokantiánus* ihletésű, az *életfilozófiák* hatása alatt álló s az *egzisztencializmus* sajátos változatát képviselő szakasz.

Már korai munkáiban jelentős szerepet kap a fenomenológia (*Elmélkedések a Don Quijotéról*, 1914; m. 1943, 2002). E módszer segítségével próbálta honfitársait megtanítani a mélyre irányuló, lényeget feltáró látásra. Élet és kultúra viszonyában az első momentumot tartotta kiindulópontnak, a kultúra feladatát pedig a spontán élet kicsiszolásában, magasabb szintre emelésében látta.

Életművén végighúzódik a →tömeg és kisebbség viszonyának beható vizsgálata. Első jelentős műve e tekintetben a *Gerinctelen Spanyolország* (1922; m. 1983), amelyben a spanyol történelem és kultúra megtorpanásait, tévútjait egy hiteles irányító kisebbség hiányával, illetve gyengeségével magyarázta. Tömeg és kisebbség kapcsolatának művészetfilozófiai vonatkozásait *A művészet dehumanizálódása* (1925; m. 1944, 2005) című könyvében fejtette ki. E tárgyban írt legalaposabb, világhírnevet hozó könyve azonban *A tömegek lázadása* (1930; m. 1938, 2003).

Az eltömegesedés ~ filozófiájában korszakmegnevező fogalom, olyan jelenség, amely korunk egész valóságát uralja, s az élet valamennyi területén megnyilvánul. A tömeg ~ felfogásában nem társadalmi és nem is a hagyományos értelemben vett kvantitatív kategória, hanem olyan átlagemberi létforma, amelyre jellemző az önmagába mélyedésnek, illetve a saját gondolatoknak a hiánya. A korábbi tömegfelfogásokkal (Le Bon) szemben ~ jelentős felfedezése, hogy egyetlen ember is képezhet tömeget attól függően, hogy megvan-e benne a személyes gondolkodás képessége. A tömegember a világ foglya, akit a →közvélemény diktatúrája irányít. A →tudományok területén az eltömegesedés a középszerűséget és a kicserélhetőséget jelenti, a nyelvi univerzumban pedig a vulgáris beszéd és a holt jelentésekkel teli szavak uralmát az autentikus beszéddel szemben. Az eltömegesedés része az új barbárság, amely ~ szerint az →értelmiség jelentős s egyre inkább vezető erővé váló hányadára jellemző, amelyben a magas szintű tudományos, technikai ismeretek rendkívül alacsony szintű műveltséggel párosulnak.

A tömegek lázadásának, hatalomra kerülésének másik oka a vezető, kiváló kisebbség háttérbe szorulása, „dezertálása”. ~ liberális konzervativizmusának tanújele, hogy a különböző (etnikai, vallási, nyelvi stb.) kisebbségek védelme mellett elsőrangú feladatnak tartja a válogatott, minőséget hordozó kisebbség védelmét. Ennek hiánya, például a műveltség, a kultúra hordozójának is számító felsőoktatás elsorvasztásában, úgyszintén az eltömegesedéshez vezet (*Az egyetem küldetése*, 1930; m. 1990).

Tömeg és kisebbség mellett ~ társadalomelméletének másik két pillére a →nemzedékek egymásra következésének elmélete, valamint az eszmék és a hiedelmek viszonyának kutatása. Élete utolsó szakaszában, Dilthey hatására, nagy figyelmet szentelt a filozófiai életrajz műfajának, ő maga is számos ilyen művet írt, egyebek közt Vivesről, Goethéről, Goyáról és Velázquezről.

Követői, tanítványai köréből az 1930-as években kialakult a „madridi iskola”, amelynek fő tagjai J. Marías, X. Zubiri, J. Gaos, M. Zambrano voltak. A polgárháború kitörése (1936) azonban mindezt tönkretette, az iskola tagjai Dél-Amerikába távoztak, maga ~ is közel tíz évre emigrált, és élete végéig idegenként élt →Franco Spanyolországában. ~ hatása Latin-Amerikától Közép-Európáig terjedt; Magyarországon különösen Németh László, Szerb Antal, Bibó István, Halász Gábor, Hamvas Béla és Márai Sándor munkásságán tükröződik.

Csejtei Dezső: *José Ortega y Gasset* (1980); *A spanyol egzisztencializmus története* (1986).

CsD

osztrák közgazdaságtani iskola Alapjait Carl Menger vetette meg *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* („A közgazdaságtan alapjai”, 1871) című művével. A német történeti iskolával szemben amellett érvelt, hogy a gazdasági életben azonosíthatók univerzálisan érvényes törvényszerűségek, amelyek a céltudatos emberi választás logikájából fakadnak. E logikából érthető meg a gazdasági →érték, amely mindig az egyéni ítéletalkotáson alapul, és ezért nem magyarázható kielégítően dolgok objektív tulajdonságaival. A „szubjektív érték elméletét” később Eugen von Böhm-Bawerk és Friedrich von Wieser dolgozta ki, döntően hozzájárulva a modern mikroökonómia kialakulásához. Ez az elméleti alapvetés vértezte fel az ~t a materializmussal és az →utilitarizmussal szemben, és

tette a →szocializmus egyik legelső és máig legnagyobb hatású kritikusává.

Ludwig von Mises és →Hayek fogalmazta meg a „szocialista kalkuláció" lehetetlenségét: egy széles körű munkamegosztáson alapuló gazdaságban a javak értékének felmérése csak magántulajdonosok közötti önkéntes cserék és a bennük formálódó árak révén lehetséges. A →kapitalizmus az önkéntes cserék rendje (*katallaxis*), amelyben az egyéni döntések a tulajdon és a szerződéskötés általános szabályait követve spontán módon igazodnak egymáshoz; s amelyben e szabályok is nagyrészt az egyéni interakciók el nem tervezett következményei. E rend összetettségének a felismeréséből fakad →Keynes és a makroökonómia radikális kritikája is: az egyéni döntések nem aggregálhatók olyan nemzetgazdasági szintű statisztikai mutatókká (például „összkereslet", „összkínálat"), amelyek között általánosan érvényes összefüggéseket lehetne azonosítani.

Mises 1940-es emigrációjával az iskola végleg elhagyta Bécset, és az Egyesült Államokban lelt új otthonra. Fontos szerepet játszott abban, hogy az →amerikai konzervativizmus ragaszkodjék a szabadpiaci eszméihez az 1950–1960-as években. Hayek kiteljesedő életműve nagy hatást gyakorolt a közgazdaságtan számos ágára (például új intézményi gazdaságtan, →közösségi döntések elmélete, kísérleti közgazdaságtan). Mint gazdaságtudományi irányzat ma is tovább él (jeles képviselői: Israel Kirzner, Peter Boettke, Michael Rizzo).

Hayek, Friedrich A. von: *Piac és szabadság* (1995).
Mises, Ludwig von: *Die Gemeinwirtschaft* („Szocializmus", 1932).

MK

Osztrák–Magyar Monarchia →**kiegyezés**

Ö

önállóság Az egyén szintjén nem ellentétes a →közösség fogalmaival, de a cselekvés felelősségét az egyénre helyezi. Az egyéni ~ kollektív következménye, hogy a nemzet saját maga választja meg kormányzatát, ami feltételezi a nemzeti →függetlenséget (→szuverenitás).

Az ~ fogalma nélkülözhetetlen az olyan társadalomban, amely az egyéni szabadságot értéknek tartja. Szabad társadalomban az egyének vagy csoportok maguk, nem pedig a kormányzati intézkedések oldják meg a problémák többségét (→autonómia). Az állami tevékenység korlátozásával és a tulajdon védelmével az ilyen rendszerek a gazdasági növekedés és újítás ösztönzőire támaszkodnak. Az egyéni felelősségnek természetesen megvannak a maga korlátai, hiszen némelyek nem tudnak magukról gondoskodni, a →szolidaritásnak és a →szubszidiaritásnak tehát ki kell egészítenie az ~ot.

Nemzetközi szinten az államok ~ra törekednek, hogy megvédjék magukat az esetleg káros külbiztonsági vagy külgazdasági hatásokkal szemben. Ilyen törekvésre példa az, amikor az Amerikai Egyesült Államok vagy Ororszország nem hagyja, hogy a katonai politikáját az ENSZ a nemzetközi jogra hivatkozva korlátozza, valamint az, hogy az Európai Unió egyes tagállamai ellenőrizésük alatt akarják tartani saját monetáris politikájukat vagy a határaikat a regionális gazdasági és demográfiai válság esetén. Kedvező az ~, amikor biztosítja a nemzeti függetlenséget és folytonosságot. Káros, amikor elszigetelődési politikákat követ, ellenségesnek állítja be a →nemzetközi közösséget, a külkereskedelem s az információáramlás korlátozásával pedig akadályozza a gazdasági jólétet és növekedést. Ilyen elszigetelődési politikát folytatott a XVIII. században Japán, a XIX.-ben Korea és ma Észak-Korea.

Emerson, Ralph Waldo: „Önállóság”, Beck András (szerk.): *A filozófus az amerikai életben* (1995).

Muir, Ramsay: *National Self-Government* („Önálló nemzeti kormányzat”, 1918).

MS

önellátás Elvben akkor áll fenn, ha adott gazdálkodó egység – akár háztartás, akár ország – fogyasztásának értéke és annak szerkezete megegyezik a termelésének értékével és szerkezetével: nem termel mások számára, és nem fogyaszt mások előállította javakat. Az ~ a függetlenség érzetét kelti, és azok tartják kívánatosnak, akik az egymástól való függésen alapuló piacgazdaságot elutasítják. A mezőgazdasági ~ szorgalmazása ezenkívül a XIX. század elejéig vissza-visszatérő és a háborúk idején súlyosbodó európai éhínségek tapasztalatából is táplálkozik. Az ~t azonban eszményíteni merő tévedés, legalább két ok miatt. Egyrészt nem hatékony, s ezért az önellátó gazdaság, háztartás vagy kisebb-nagyobb közösség szegény marad. Nem véletlen, hogy a teljes ~ szinte soha nem jellemezte az emberi közösségeket. Másrészt az alternatívája korántsem jelent egyet az egyoldalú függőséggel vagy az alávetettséggel, a szegényeknek a gazdagok által, a munkásoknak a tőkések által vagy a természetnek az ember által való kizsákmányolásával, hanem sokkal inkább feltételezi a kölcsönösen előnyös függőséget eredményező békés együttműködést, vagyis a →kereskedelmet.

Ridley, Matt: *A józan optimista: a jólét evolúciója* (2010, m. 2012).

CzP

önkény (l. *arbitrium*) A régi *önkényén* (1520) ’önként’ szóból keletkezett a XVII. században, eredeti értelmében külső kényszer nélkül, szabad akaratból való cselekvést jelölt. Ehhez hasonlóan a középkori és kora újkori német jogi szövegekben a *Willkür* (’önkény’) szó Danzig város törvényeire utalt. Napjaink politikai-közéleti nyelvében az egyeduralom, a zsarnokság, a diktatúra oka, de okozata is.

Modern értelmezése az állami tényező színrelépésével magyarázható: az →állam az egyénnel ellentétben nem dönthet s járhat el önkényesen, vagyis szabadon, mivel a közjó tisztelete minden intézkedését tárgyszerű indokláshoz köti. A fogalom mai jelentése szerint az állam, amely ezt a szabályt nem tartja be, →önkényuralmat működtet.

Az ~ közelebbi megvilágításban nem pusztán adott állami vagy társadalmi törvények, előírások megszegésének, hanem az ezekkel való szeszélyes, tehát hol szabályos, hol szabálytalan bánásmódnak a következménye. További típuseset, amikor valaki „kénye-kedve szerint" hoz létre és saját ténykedéseinek igazolására alkalmaz szabályokat, jóllehet azokat közösségi keretben, meghatározott módon kellene megalkotni és érvényesíteni. ~ bontakozhat ki akkor is, ha nyíltan vagy burkoltan oda hatnak, hogy egy még szabályozatlan vagy rosszul, a többség kinyilvánított akarata ellen szabályozott területen ne is jöjjenek létre közmegegyezéses irányelvek.

Az ~ mint a törvényhozás, a kormányzás és az igazságszolgáltatás lehetséges megnyilvánulási formája több európai országban alaptörvényes vagy alkotmánybírósági tilalom alá esik. Még nem alakult ki egyhangú álláspont egy további hatalmi ágazat, az írott és az elektronikus média, valamint tulajdonoscsoportjai azon elharapózó gyakorlatáról, hogy önérdekből, elfogultságból vagy tájékozatlanságból, mindenesetre a közírás szakmai szabályait mellőzve számol be a napi történésekről. Az a látlelet, hogy egyes kormányok nem politikát művelnek, hanem taktikai lépésekkel próbálják kezelni a média gerjesztette hangulatokat, újfajta ~t sejtet kirajzolódni.

KLZs

önkényuralom (autokrácia) Zsarnokság, olyan uralmi forma, amelyben az uralmat gyakorlókat nem korlátozza sem a politikai közösség tagjainak véleménye, sem pedig a törvény, tehát tisztán saját tetszésük szerint uralkodnak. Eredeti (antik) használatában zsarnok vagy önkényúr az alanya, a modern formákban azonban az uralmat gyakorolhatja csoport vagy szervezet (például párt) is. Legszélsőségesebb modern formája a →totalitarizmus.

A politikai filozófia gyakran megkülönbözteti az antik zsarnokságot (*türannisz*) a moderntől. Platónnál *türannosszá* az a demokráciát védelmező népvezér válik, aki őrséget kér saját védelmére. A hatalmat átvéve állandóan háborúra tüzeli a népet, hogy saját szükségességét bizonyítsa. Ez ellene fordítja azokat, akik hatalomhoz segítették, így ellenségei mellett őket is félre kell állítania. Miután költekező életmódja a népet is elidegeníti tőle, hatalmát már csak erőszakkal tudja fenntartani (*Állam* 562a–569c). Arisztotelész számára a *türannisz* az egyeduralom elkorcsosult változata, amelyben „valaki felelősség nélkül gyakorolja a hatalmat […] a mag[a] haszna, nem pedig az alattvalók érdekében. És éppen mert kényszerű: szabad ember egy sem viseli el jószántából ezt az uralmat" (*Politika* 1295a).

Az antik és a modern zsarnokságok különbségéről folytatott híres vitát →Leo Strauss Alexandre Kojève-vel. Strauss szerint a modern zsarnokság nem gyökeresen új jelenség, megértéséhez hasznos kiindulópont az antik változat. A modern változatot a tömegek felé közvetített ideológia (a propaganda) és a technológia alkalmazása választja el az antiktól. Az ideológia alapját a →haladás modern eszméje szolgáltatja, amely azt hirdeti, hogy az ember tökéletesíthető, és az emberiség sorsát saját kezébe veheti. Ez a hit felszámolja a →hagyomány és a →józan ész meghatározta korlátokat a politikában. A technika fejlődése révén pedig megnő a központosítható hatalom mértéke. Kojève a történelemben az emberi tökéletesedés folyamatát látja, amelynek adott esetben a zsarnokság is katalizátora lehet. Strauss ezzel szemben a dolgok változatlan természetét vizsgáló politikai filozófia pártján áll, és gyanakvó azzal kapcsolatban, hogy erőszak alkalmazásával véget vethetünk az erőszak alkalmazásának.

→Hannah Arendt a tekintélyelvű kormányzat, az (antik) zsarnokság és a totalitarizmus között szerkezetük alapján tesz különbséget. Az elsőt piramishoz hasonlítja, amelyben a hatalom központja a csúcsban található, de az alatta lévő rétegek is rendelkeznek tekintéllyel, lefelé szintenként egyre kevesebbel. A zsarnokság ezzel szemben egy olyan piramisra emlékeztet, amelynek csak csúcsa és alapja van, a köztes szintek kiesnek. A csúcs a magát a néptől elszigetelő zsarnok, az alapzat az egyenlők összességeként felfogott nép. A zsarnokság tehát, szemben a tekintélyuralommal, alapvetően egalitárius jellegű. A totalitarizmus szerkezetét Arendt hagymához hasonlítja, amelynek középső üres terében helyezkedik el a politikai vezető. A körülötte lévő rétegeknek az a föladatuk, hogy megóvják a beljebb lévőt a külső valóságnak, illetve a kijjebb lévőt a vezető totalitárius tébolyának a megismerésétől: „[e] rendszer nagy előnye, hogy a mozgalom minden egyes rétege számára […] egy normális világ fikcióját nyújtja" („Mi a tekintély?", uő: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, 1961; m. 1997). Ez a felépítés kölcsönöz rendkívüli szilárdságot a totalitárius rendszereknek.

A XIX. században →Tocqueville – az eredeti szóhasználat felől nézve paradox módon – a zsarnokságot a demokráciával hozta kapcsolatba, a →többség zsarnokságáról beszélt, ahol a kisebbség jogait, érdekeit és gondolkodásmódját semmi nem védi meg a többségi akarattól.

Fuller, Timothy: „The Complementarity of Political Philosophy and Liberal Education in the Thought of Leo Strauss" (A politikai filozófia és a liberális műveltség egymást kiegészítő volta Leo Strauss gondolkodásában"), Steven B. Smith (szerk.): *The Cambridge Companion to Leo Strauss* („Leo Strauss-kézikönyv", 2009).
Lánczi András: *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája* (1999).

IG

önkormányzatiság Az →autonómia közösségi formája (→egyesülési jog, egyesületek, egyházak, függetlenség, önállóság). A fogalomkör részét képezi a népek →önrendelkezési jogának, amely a XX. század elejétől magában foglalja egyrészt a nemzetközi kapcsolatokban az államok →szuverenitásának kölcsönös elismerését és tiszteletben tartását, másrészt az önmagukat nemzeti közösségként meghatározó csoportok államon belüli politikai, társadalmi és kulturális önszerveződését vagy az államból való kiválását és saját állam megalapítását.

Különbözik a nyelvhasználatra és a →nemzeti öntudatra összpontosító egyéni és a csoportos, területi vagy személyi elvű (kulturális) autonómia vagy ~. Az első világháború utáni párizsi kisebbségvédelmi szerződések biztosították volna a nagy létszámban létrejött európai nemzeti kisebbségek védelmét, de ez az új nemzetállamok központjainak ellenállásába ütközött. A második világháború utáni rendezés erről végképp nem rendelkezett. A nemzeti kisebbségek ~ának a koncepciója a XX. század második felében több évtizedig csak Dél-Tirol 1971-ben kivívott területi autonómiájában valósult meg a jogállami gyakorlatban.

Magyarország a késő középkortól a török és a Habsburg-koron át a helyi és területi ~ gazdag hagyományával rendelkezett, amelynek korszerű továbbfejlesztését előbb az osztrák–magyar dualizmus kori budapesti központosítás, majd az első világháború után is folytatott egységállami politika nehezítette vagy gátolta meg. A rendszerváltozás kezdetén áttörést látszott hozni a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól elfogadott 1993. évi LXXVII. törvény, amely a nem magyar (származású) lakosság személyi elvű kulturális autonómiájáról rendelkezik. A törvény nehézkes gyakorlati megvalósítása ellenére alátámaszthatónak tűnt az a vélemény, amely szerint Budapest mindenekelőtt a környező országok kormányainak igyekezett követendő példát felmutatni, hogy egyengesse a magyar nemzet széttöredezettségét áthidaló magyar kisebbségi autonómiák útját. Magyarország szomszédsági politikája és →nemzetpolitikája az elmúlt negyedszázadban, ha egyenetlen határozottsággal is, de igyekezett előmozdítani a magyar kisebbségek ~át korlátozott önrendelkezési joguk ellensúlyozása végett.

Dobos Balázs: „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája", *Kisebbségkutatás*, 2006, 3.
Küpper, Herbert: „Autonomie im Einheitsstaat. Geschichte und Gegenwart der Selbstverwaltung in Ungarn" („Autonómia az egységes államban: Az önkormányzat története és jelene Magyarországon"), Gál Kinga (szerk.): *Minority governance in Europe* („Kisebbségi önkormányzat Európában", 2002).

KLZs

önrendelkezési jog A →nemzetközi jog egyik alapelve, amely szerint a →népek (tehát nem csak az államok vagy a →nemzetközi szervezetek) is hozzájutottak a korlátozott nemzetközi jogi alanyisághoz. Kialakulása a →nemzetállamok eszméjével függ össze, amely a nyugat-európai gondolkodásban a XVI–XVII. században jelent meg, és vált egy évszázadon belül a politikai élet alapvető fogalmává. Az önrendelkezés eszméje meghatározó szerepre a XIX. században tett szert az egységes →Olaszország és →Németország, illetve több független →balkáni állam létrehozásakor. Korábban nem volt magától értetődő, hogy a →nemzetek rendelkeznek saját →állammal, mivel az államok megszerveződése dinasztikus, felekezeti, birodalmi vagy más alapokon nyugodott. Noha a nemzetállamok évszázadokon át léteztek a nemzetközi jog alanyaiként, az ~ politikai deklarálására csak az első világháború utolsó szakaszában került sor. Az 1917-ben hatalomra került orosz bolsevikok kiadták a *Népek jogairól szóló dekrétum*ot, amely →Lenin elgondolása alapján az önálló állam alakításának jogát hirdette meg, mégpedig nemcsak Európa, hanem a gyarmati területek tekintetében, és amely propagandisztikusan kimondta, hogy →Oroszország népeinek

joguk van a szabad önrendelkezéshez, beleértve az elszakadást és az önálló állam létrehozását is. A bolsevikoktól távol állt, hogy ösztönözzék a volt cári birodalom területén élő népek elszakadását, bár egyes esetekben ezt nem zárták ki (Finnország, →Lengyelország).

Az ~ másik forrását sokan a →Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök nevezetes *14 pont*jában keresik. Ezek azonban magát a fogalmat nem használták. Az 5. pont így szólt: „Az összes gyarmati igények szabad, elfogulatlan és teljesen pártatlan rendezése, annak az elvnek a szigorú betartása alapján, hogy a →szuverenitás idevonatkozó kérdéseinek eldöntésénél az érintett lakosság érdekei ugyanolyan súllyal essenek latba, mint annak a kormánynak méltányos érdekei, amelynek igényei jogosságát el kell bírálni." A 10. pont pedig az →Osztrák–Magyar Monarchia népeit illetően leszögezte: „[…] amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét". Ezek az elképzelések nem nyerték el az európai hatalmak tetszését, a gyarmatokon nem alkalmazták az ~ot, csak Európa középső és keleti részében. Előfordult néhány vitatott területen, hogy →népszavazást tartottak annak hovatartozásáról. A népszavazás ugyan tekinthető az ~ egyik gyakorlati megnyilvánulásának, de önmagában nem jelent ~ot, mert sem korábban, sem napjainkban nem írja elő nemzetközi jogszabály népszavazás kiírását.

Kezdetben az ~ inkább morális vagy politikai, semmint jogi, azaz közhatalommal kikényszeríthető elvnek számított. A második világháború és a dekolonizáció nyomán azonban jogi igénnyel is megfogalmazódott. Először a háború utáni rendezést körvonalazó angol–amerikai *Atlanti Charta* (1941) utalt rá. 1945-ben szovjet javaslatra az alakuló →ENSZ Alapokmánya foglalta magában, de nem vonatkoztatta a gyámsági területekre, illetve nem rögzítette jogi tartalmát, végrehajtási módját és az államok idevágó kötelezettségeit. Ezért inkább puha jogi (*soft law*) normának minősült, több évtizeden át nem is nagyon érvényesült. Utána azonban a gyarmati sorból felszabadult népek, illetve államok nyomására több nemzetközi jogi dokumentumba bekerült, így az ENSZ 1960-as 1514(XV). számú közgyűlési határozatába, *a gyarmati országok és népek függetlenségének biztosításáról* szóló nyilatkozatba, továbbá az ENSZ két 1966-os dokumentumába, a *Polgári és politikai jogo*k, illetve a *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányá*ba, továbbá utalt rá az ENSZ Közgyűlésének 1970. évi nyilatkozata *az államok baráti kapcsolatait és együttműködést szabályozó nemzetközi jogi elvekről*, az 1974. évi határozat *az agresszió meghatározásáról*, illetve az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (→EBESZ) által 1975-ben elfogadott helsinki záróokmány is. Ezen kodifikálási előzmények után az ~ot már nem lehetett csupán politikai elvnek vagy deklarációnak tekinteni.

Az ~ alanyainak és tartalmának a kérdése ettől függetlenül napjainkig sok vitára ad okot. Az ~ belső oldala szerint az állam keretében élő népek mindenféle külső befolyástól mentesen szabadon választhatják meg és alakíthatják gazdasági, szociális, politikai és kulturális berendezkedésüket. Ilyenkor a szuverenitásból eredő jogokat a nép gyakorolja (→népfelség). A népek továbbá szabadon rendelkezhetnek a természeti javaik és erőforrásaik felett. Az ~ részleges korlátozását eredményezi, ha egy állam más államokkal együtt, szerződés alapján magasabb szintű politikai integrációnak enged át jogokat (→Európai Unió, hatáskör-átruházás). Az ~ külső oldala az, hogy a függésben lévő vagy idegen elnyomás alatt élő népek elszakadhatnak az őket igazgató államtól, és saját államot hozhatnak létre, illetve egy másik államhoz csatlakozhatnak. Ez főleg a gyarmati sorban élő népekre vonatkozott. A helyzet bonyolultabb a más állam keretein belül élő népek elszakadása esetében. Mivel elszakadni csak létező államtól lehet, az ~ konfliktusba kerülhet az adott állam területi sérthetetlenségének elvével, amely a nemzetközi jognak ugyancsak imperatív jellegű normája. Ezt az ellentmondást a nemzetközi jog úgy próbálja feloldani, hogy különbséget tesz a jogos és a jogtalan elszakadás között, ezáltal viszont ingoványos talajra téved. Koszovó tartomány Szerbiától történő elszakadásáig ezt az elvet Európában nemigen alkalmazták. (A szocialista föderációk inkább a szétesés vagy a különválás útján szűntek meg.) A →nemzetközi közösség a gyarmatok függetlenségi harcát rendszerint támogatja, más esetben kivárja a függetlenségi mozgalom sikerét, és előbb-utóbb tudomásul veszi a tényleges elszakadást, noha eleinte tartózkodó magatartást tanúsított. A mozgalom kudarca esetén viszont azt az álláspontot foglalja el, hogy a területi sértetlenség elve érvényesült.

Kulcskérdés, hogy az ~ kit illet meg. Alapvető alanya ugyanis a nép, amely az egyik lehetséges és elterjedt meghatározás szerint adott földrajzi terület lakosságának az egésze. Más vélemé-

nyek szerint azonban a *nemzet* értelemben vett népről van szó. Egy állami területen azonban több nemzet is élhet. A párhuzamos nemzet- és államépítési törekvések esetében ez komoly konfliktusokhoz vezethet. A nemzetnek nincs általánosan elfogadott jogi definíciója. Ráadásul a nemzet és a →nemzetiség elválasztása is nehézségekbe ütközik, mert az uralkodó felfogás szerint a nemzetiségnek nincs elszakadási joga. A nemzeti kisebbségek esetében azonban az ~ nem feltétlenül csupán az önálló államhoz való jogot jelenti, hanem általában véve a saját intézmények létrehozásának jogát – és az állam csak egy ezen intézmények közül. Ebben az értelemben az ~ érvényesítését jelenti akár egy magánjogi egyesület, egy etnikai párt, a kulturális autonómia vagy az etnikai elvű területi autonómia létrehozásának joga is. Az ~ az állami lét legérzékenyebb kérdéseit illeti, mégis sok a bizonytalanság körülötte. Ez főleg azért probléma, mert miközben a nemzetközi jog egyik imperatív elvévé vált, a legtöbb vonatkozó kérdést nem a jog, hanem a politikai döntések útján oldják meg.

Bibó István: „A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai", uő: *Válogatott tanulmányok IV.* (1976; m. 1990).

Bíró Gáspár: *Demokrácia és önrendelkezés a 21. század elején* (2003).

HI

önszerveződés Az 1950-es évektől a közgazdaságtanban uralkodóvá vált elméletek abból indultak ki, hogy az erőforrások hasznosításáról vagy egyének határoznak decentralizált, atomisztikus módon, vagy egy központi akarat dönt róluk. Mintha valósággá vált volna a →francia forradalom törvénybe iktatott kívánsága, hogy ne legyenek „testületek az államon belül; nincs többé más, csak az egyes egyén érdeke és az általános érdek". E gondolati keretbe illeszkedett az a nagy hatású állítás, hogy a közösen használt természeti erőforrásokat decentralizált döntéshozatal esetén a „közlegelő tragédiája", azaz a túlhasználat és a kimerülés fenyegeti (→közjószág). A megoldás pedig az erőforrások →magántulajdonba adása vagy kormányzati szabályozása lehet. Az intézményi közgazdaságtan és főként Elinor Ostrom (1933–2012) munkássága nyomán ez a megközelítés mára tarthatatlanná vált. Az ismételt játékok elmélete, empirikus példák és kísérletek százai bizonyítják, hogy a „közlegelők" közösségi kormányzása működőképes lehet, és jól azonosíthatók az erőforrások, csoportok és hasznosítási szabályok azon jellemzői, amelyek az ~ feltételeit képezik.

A valóságban az egyéni döntések mindig sokrétű és sokforrású („policentrikus") szabályrendszerbe illeszkednek, amelynek a hatóságok és a bíróságok által fenntartott formális szabályok mellett részei a szokások, társas normák, személyes kapcsolatok, a szűkebb és tágabb közösségek többé-kevésbé formalizált „magánjogrendjei" is. A valóságban jól működő szabályrendszerek ugyan hasonló elveket követnek, de részleteiket tekintve nagyon sokszínűek, az érintett közösségek belső erőfeszítéseinek „endogén" eredményeiként jönnek létre. A közösségekre kívülről oktrojált szabályok ritkán érnek célt a kormányzati szereplők motivációs és információs hátránya miatt. Ugyanez igaz az üzleti közösségek működésére is. Piacgazdaságot nem lehet felülről, utasítással teremteni; a gazdasági szereplők közötti →bizalmat üzleti hálózatok, szakmai szervezetek, klubok, egyletek stb. teremthetik csak meg.

Ostrom, Elinor: *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* („A közlegelők kormányzása: a kollektív cselekvés intézményeinek evolúciója", 1990).

MK

örmény holokauszt Az Oszmán Birodalomban (→Törökország) élő örmények (1882: 2,66 millió) ellen elsősorban 1915–1917 során, majd utána 1923-ig elkövetett, államilag szervezett népirtás és erőszakos kitelepítés, amelynek az eltérő számítások szerint 0,8–1,5 millió ember esett áldozatul. A →holokauszt szót először e tömeggyilkosságokra használták, illetve a genocídium (népirtás) jogi fogalmát erre is tekintettel dolgozták ki, és határozták meg bűncselekményként 1948-ban. A XIII. században megszűnt, 1918-ban újra megalakuló örmény államot is részben ezért segítették létrehozni (amely 1922-ben kénytelen volt csatlakozni a Szovjetunióhoz, és csak 1991-ben vált függetlenné).

Az örmények másodrendű állampolgárokként hasonló szerepet töltöttek be az iszlám társadalomban, mint a zsidóság az európai keresztényben. A korábban viszonylag tűrhető oszmán (muszlim)–örmény (keresztény) viszony azonban a modern korra súlyosan terheltté vált: az

új örmény nemzettudatban évszázados elnyomás rögzült, a törökök függetlenségi törekvésekkel vádolták a kisebbségi csoportot – mindkét állításban volt igazság. 1894 és 1896 között, majd 1909-ben II. Abdul-Hamid szultán ösztökélésére több pogromot is szerveztek az örmények ellen, főként a kelet-anatóliai tartományokban. Az örmények kezdetben a modernizáló ifjútörök-mozgalmat támogatták, de a véreskezű szultán hatalmát megdöntő erők bizalmát elvesztették, az 1915-ben hadviselővé vált birodalom pedig leszámolhatott belső ellenzékével, és tervbe vette az örmény lakosság megsemmisítését. Az évszázados orosz–török ellentét, a történelmi örmény településterületek e két hatalom közti megoszlása is szerepet játszott abban, hogy a nacionalista oszmán politika gyanakvóvá, majd ellenségessé vált a korábban a keleti kereszténység védelmét proklamáló antanthatalmak kultúrái (brit, francia, orosz) felé tájékozódó örmény középosztálylyal szemben. A hatóságok Talát pasa belügyminiszter 1915. április 24-i rendelete alapján a konstantinápolyi örmény kulturális és politikai vezetőréteget meggyilkolták, a tömegeket (nőket, gyerekeket) a szíriai sivatagba, Deir ez-Zor mellé deportálták. A szándékos hatósági passzivitás miatt elmaradt segítség (víz, élelem, ruházat, gyógyszerek hiánya) a foglyok tömeges halálát idézte elő. Az országos pogromokkal szemben néhány helyen ellenállás bontakozott ki, amelyet kegyetlen fegyveres megtorlás követett. Az áldozatok számát a nyilvántartások hiányossága miatt nehéz megállapítani. A fenti számításokat a török tudományos és politikai elit vitatja. Az etnikai homogenizációnak további 0,5 millió jazidi, 0,35 millió pontuszi görög és 0,5-0,75 millió szír keresztény is áldozatul esett. A tisztogatásokat, gyilkosságokat gyakran kurd irreguláris egységek követték el.

1919-ben a török bíróságok elítéltek egyes elkövetőket, de csak egy halálos ítéletet hajtottak végre. A tárgyalás közben és után a pogromok folytatódtak. A mai török közvélemény – a kárpótlási igény elutasítása mellett – többek között azért is relativizálja az áldozatok számát, mert a genocídium tényállása szerintük nem vonatkoztatható az eseményekre, illetve azt visszaható hatállyal állapították meg. Azt, hogy népirtás történt, 2019-ig 32 állam ismerte el, Magyarország nem foglalt állást. Az ~ közvetlenül hatott a zsidó holokauszt későbbi terveire. Az 1930-as évektől, a tények nyilvánosságra kerülésétől fogva az ~ mély megütközést váltott ki a magyar közvéleményből. A ma mintegy 3 millió örményországi és 3-5 millió diaszpórában élő örmény identitásában meghatározó szerepe van azóta is.

Suny, Ronald: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol". Az örmény népirtás története* (2016).
Botos Máté és Kovács Bálint (szerk.): *Száz év emlékezete. Így látja az utókor az örmény népirtást* (2019).
Palabiyik, Mustafa Serdar: *Megérteni 1915 eseményeit: törökök és örmények* (2015; m. 2017).

BoM

őslakos-koncepció A két világháború közötti →csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok programjának eleme; a volt felső-magyarországi területek (→Felvidék, Kárpátalja) lakóinak közös érdekeit tematizálta a prágai kormányok centralizmusával szemben. Közte és a →transzszilvanizmus között párhuzam mutatható ki, bár az ~ érvényesítését részben a magyarországi kormánypolitika szorgalmazta, amely egy →szlovenszkói autonomista blokkot akart szembeállítani a cseh politikával. Az ~ azonban tükrözte a regionális sajátosságokat: a magyar jellegű Országos Keresztényszocialista Pártnak szlovák és német szekciói, ruszin és román tagjai is voltak, Kárpátalján a Ruszinszkói Őslakosok Autonóm Pártja a magyar, ruszin és zsidó pártok együttműködését kívánta elérni, a Magyar Nemzeti Párt szövetségben állt a Szepesi Német Párttal. A tartalma a politikai helyzet függvényében változhatott, nem vonatkoztatták például az Andrej Hlinka-féle autonomista Szlovák Néppártra, amikor az ideiglenesen tagja lett a kormánykoalíciónak. Egyik jelentésrétege a felvidéki magyarság autochton jellegére utalt az ezt kétségbe vonó szlovák nacionalista érveléssel szemben. A szlovák, ruszin, zsidó nemzeti öntudat erősödésének (kései) felismerése, a német egységesülési program, majd a két vezető magyar párt Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt néven történt 1936-os egyesülése okafogyottá tette az alkalmazását.

Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938* (2002).
Prágai Magyar Hírlap, 1922–1938.

FTG

összeesküvés-elmélet (l. *conspiratio* 'együttlélegzés, egyetértés, összeesküvés') Politikai-társa-

dalmi tartalmú, titkos, rosszindulatú összeesküvések feltételezése. A kifejezés a XX. században elterjedt angol *conspiracy theory* fordítása. Az ~ az emberi történelem bonyolult összefüggéseire a történések hátterében valamilyen rejtőző hatalmi erőt („háttérhatalmat"), titkos tervet gyanító eseménymagyarázat és az ez alapján konstruált egyszerűsítő történelemkép. Természetesen a történelemben előfordulnak titkos megállapodások és törekvések, ugyanakkor a sok összetevős események leegyszerűsítő magyarázata és egy ennek alapján álló történelemkép konstruálása – amelyet röviden ~nek nevezünk – tévedés.

Az európai világban leggyakoribb ~eknek az →antiszemita konspirációs teóriák számítanak, amelyek a járványok, a gazdasági válságok, a háborúk mögött a démonizált „világzsidóságot" sejtik, de ezzel gyakran átfedésben jelenik meg a vulgármarxista tétel a kizsákmányoló burzsujok és a karvalytőke összejátszásairól. Túl az egyszerűsítéseken a legnagyobb baj az efféle feltételezésekkel, hogy a történelemben gyúanyagot adtak a legkegyetlenebb leszámolásokhoz (pogromok, →holokauszt, →Gulag stb.). A →francia forradalom és a sztálinizmus a külföldi hatalmak és a belső ellenség, bomlasztók konspirációjára alapozta terrorját. ~nek tekinthetjük a Rákosi-korszak kirakatpereinek koncepcióit is. Híres emberek halálához és tragikus eseményekhez gyakran kötődnek konspirációs teóriák (például a Kennedy-gyilkossághoz vagy a 2001. szeptember 11-ei terrortámadáshoz). Napjaink ~ei leggyakrabban a szabadkőművesekhez, a Trilaterális Bizottsághoz, az →Opus Deihez és a →Bilderberg-csoporthoz kapcsolódnak.

Pipes, Daniel: *Összeesküvések – A paranoia évezredes története* (1997; m. 2007).

PPT

P

Pallavicini György, őrgróf (1881–1946) A két világháború közötti →legitimista mozgalom meghatározó politikusa. Nagy múltú olasz, genovai családból származott. Ősei a XVIII. században a török elleni felszabadító háborúk nyomán érkeztek a Habsburg Birodalomba, honosságot magyarországi birtokosként 1827-ben szereztek. A család idegen eredetét nem csupán nevük, hanem Magyarországon szokatlan őrgrófi rangjuk őrizte. ~ 1906-ban az Országos Alkotmánypárt programjával jutott be a Parlamentbe. Amikor az Alkotmánypárt megszűnt, pártonkívüliként politizált tovább. Kormányzati szerephez 1917-ben jutott mint miniszterelnökségi államtitkár Esterházy Móric kormányában. A →Tanácsköztársaság idején Bécsben tagja volt az Antibolsevista Comiténak, majd a kommün bukása után dunántúli főkormánybiztos lett. A Nemzetgyűlésbe a →Kisgazdapárt programjával került be, a fúzió után belépett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába, majd ebből legitimista meggyőződése miatt kiválva 1922 elején az Andrássy–Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párthoz csatlakozott, amelynek 1926-ig volt képviselője. A frankhamisítási ügyben élesen a kormánnyal szemben foglalt állást. Utolsó ciklusát 1931-től 1935-ig pártonkívüliként töltötte, ekkor a dombóvári kerületben a kormánypárti jelölttel, a későbbi miniszterelnökkel, →Kállay Miklóssal szemben jutott mandátumhoz. Legitimista politikustársaihoz (→Apponyi György, Gratz Gusztáv) hasonlóan kezdetektől Hitler-ellenes állásponton volt, elutasította az antiszemitizmust, és →Rassay Károly lapjában élesen szembehelyezkedett →Imrédyvel. 1944-ben a németek, mivel ágyban fekvő beteg volt, nem tartóztatták le, 1946 januárjában hunyt el. György fiát mint ellenállót a dachaui koncentrációs táborba zárták, akit hazatérte után a szovjet titkosszolgálat 1946-ban Szibériába hurcolt, ahol 1949-ben meghalt. A szovjet hadifogságba esett másik fiú, Antal belépett a Magyar Néphadseregbe, nevét 1951-ben Pálinkásra magyarosította. A rétsági páncélosezred tisztjeként 1956. október 30-án kiszabadította →Mindszenty József bíborost házi őrizetéből, amiért a forradalom leverése után kivégezték.

Pallavicini-Andrássy Borbála: *A lelkünkhöz nem nyúlhatnak: kitelepítési és 1956-os napló* (2016).

Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona: Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban* (1994).

HP

parasztság A társadalomtudományokban az alábbi hat dimenzió szerint értelmezhető, történetileg változó tartalmú rétegkategória (szemantikailag magán viselheti a szó etimológiájának pejoratív vonatkozásait: *paraszt* mint melléknév). Az alábbi jelentéseket különböztethetjük meg: 1) Történeti-jogi szempontból a ~ a rendies függésben élő mezőgazdasági termelőket, jobbágyokat foglalja magában. 2) Viselkedésszociológiai rendként: a paraszti élet törvényei szerint működő közösség, amelyben a rangot a család, a vagyon, a származás és a rokonság presztízse határozza meg. A tradicionális paraszti kultúrában a módosság fokmérője a föld, ezért a saját birtok gyarapítását, de legalábbis megóvását, az utódok életlehetőségeinek biztosítását minden parasztgazda kötelességének tartotta. 3) A régebbi néprajzi szakirodalom a funkcionális szerepet a strukturálissal összekapcsolva parasztokon mezőgazdasági termelőket (földműveseket, állattenyésztőket) értett, akik végezhetnek egyéb munkát (például kézműipar, halászat) is. Ekképp nemcsak az európai társadalmak vonatkozó csoportjai, de az ókori keleti, ázsiai, afrikai, közép- és dél-amerikai civilizációkat létrehozó társadalmak elsődlegesen mezőgazdasági munkát végző termelői is parasztok. 4) Az újabb nemzetközi szakirodalom paraszton általában olyan termelőt ért, aki megélhetését a földből biztosítja, elsősorban a családi munka keretei között, termelése a szélesebb gazdaság része, de integrációja a piacgazdaságba tökéletlen, hiányos és részleges. 5) Történeti-antropológiai szempontból a parasztok önálló földművesek, akik valamilyen formában tulajdonosként, családjukkal, háztartási és gazdálkodási egységben élnek és dolgoznak az adott közösség szokásai, elvárása és értékrendje szerint. 6) A szociológiai irodalom a „történeti ~”-ot magántulajdonnal, a mezőgazdasági termelés túl-

súlyával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével és a gyenge társadalmi mobilitással jellemzi.

Ekképpen – honi viszonylatban – a ~ rostáján kihullnak az agrárproletariátus népes csoportjai (napszámosok, cselédek, részes aratók, summások stb.), az 1960-as évekkel, a szövetkezetesítéssel (téeszek) pedig lényegében megszűntnek tekinthető a réteg („utó~"). Bár a parasztok nem csak falvakban laktak, és nem csupán parasztok laktak a falvakban, a *falu* népességének gerincét ők adták, Magyarországon a kis- és törpebirtokosok nyomasztó túlsúlyával. Erdei Ferenc az 1930-as években a következő alkategóriákat rögzítette a szélesebb értelemben vett ~on belül: jobbágyparaszt, nemesparaszt, polgárparaszt, kisgazda, kishaszonbérlő, törpebirtokos, parasztkertész, iparos, kereskedő, uradalmi cseléd, egyéb cselédparaszt, summás, agrárszakmunkás. Ugyanakkor a teljes életvilágot alkotó, szűkebben vett – önálló birtokos – paraszti munkából hiányzott a standardizáltság, a fix munkaidő és a szakosodás; helyette a családi üzem lehetőségek és készségek szabta rugalmassága volt jellemző. A különböző paraszti rétegek életvitele között csupán mennyiségi és nem minőségi különbség volt, noha még a jövedelmi skálán egymáshoz közel álló paraszti egzisztenciák is több mérföldnyi messzeségbe kerülhettek egymástól presztízsüket tekintve. Csak hozzávetőleges számokkal lehet érzékeltetni a szakirodalom bevett kategóriáit, hiszen a regionális sajátosságokból, a különböző üzemszerkezetből és munkamódból jelentős eltérések adódtak: kb. 5 holdnál kevesebbet bírtak a törpebirtokosok, 5–20 hold közötti földjük volt a kisbirtokosoknak, 20–50 hold közötti a középbirtokosoknak és 50 hold feletti gazdaságot vittek a gazdagparasztok, 100 hold felett pedig már jobbára nem paraszti, hanem úri birtokról beszéltek.

Erdei Ferenc: *Parasztok* (1938).
Fél Edit és Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* (1997).
Gyáni Gábor és Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (2003).
Kovács Imre: „A magyar társadalom »parasztalanítása« – európai összehasonlításban", *Politikatudományi Szemle*, 2003, 3.
Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon* (1980).

BÁ

parlament →**magyar országgyűlés, magyar parlamentarizmus, liberális (parlamenti) demokrácia**

pártfinanszírozás A politikai →pártok tőkebevonási tevékenysége, amely biztosítja a kampány- és a rutinfeladataik anyagi hátterét. A pénzügyi bevételek származhatnak tagdíjakból, magánadományokból és – alszervezetek (Svédország, Spanyolország), pártmédiumok (Olaszország, Svédország), közvetlenül a jelöltek (Olaszország, Franciaország, Magyarország) és a politikai vagy pártalapítványok (Németország, Magyarország) részére adott – állami támogatásból, illetőleg a saját tevékenységükből. Az államtól származó források között megkülönböztetjük az általános párt- és a kampánytámogatást, valamint az oktatási, kutatási célra fordítható, a pártalapítványoknak juttatott támogatást.

A visszásságok elkerülése végett világszerte jelentős részben az állam szabályozza, és külön erre a célra létrehozott szervezeten keresztül ellenőrzi a ~t. Az állami ellenőrzés kiterjed a pénz forrásaira, elköltésének módjára és felhasználásának céljára is. A természetes vagy jogi személyektől érkező adományok egyes típusait tiltják, míg a legális formák esetében meghatározhatnak felső határértékeket. Ugyanakkor egyes országok adójóváírással vagy adókedvezményekkel is ösztönözhetik a magánszemélyek kis összegű párttámogatását. A névtelen adományok elfogadása a politikai pártok számára az Európai Unió legtöbb tagországában tiltott. Az állami támogatás tekintetében a legszigorúbb szabályozások szerint csupán az előző választáson parlamentbe jutott pártok részesülnek a támogatásban (például Ausztriában, Belgiumban). Az új, kis pártok számára kedvezőbb körülményeket teremt a százalékos választási eredmény alapján számított támogatás, amelynek feltételét általában 1-2%-os országos vagy területi eredményben szokták meghatározni (például Magyarország, Németország esetében).

Az angolszász országok ~át hagyományosan alulszabályozottság és alacsony állami támogatások jellemzik. Az Egyesült Államokban a ~ főként magánadományokon alapul. Ahogy a legtöbb országban, itt is tiltják a jogi személyek adományát, de az ún. politikai akcióbizottságokon (*political action committee*, PAC) keresztül szigorúan szabályozott keretek között támogathatják a választásokon indulókat. Egyedül az elnökválasztáson

indulók részesülhetnek szövetségi támogatásban. Minden magánadomány első 250 dollárjának megfelelő értékben kaphatnak ekkora összegű támogatást a költségvetésből. Az előválasztást követően a támogatás elfogadásával a jelöltek lemondanak a további magánadományokról, és vállalják az állami és szövetségi költési korlátok betartását is.

A rendszerváltozás óta állandó viták tárgyát képezi Magyarországon a ~ kérdése az átláthatatlansága és elégtelen ellenőrzése miatt. A költségvetési támogatás két részre oszlik. Egyfelől az alaptámogatást az éves költségvetési törvényben határozzák meg, amelynek 25%-át az országos listán mandátumot szerző pártok kapják egyenlő arányban, a fennmaradó 75%-ot a választásokon 1%-ot elérő pártok között osztják el eredményeik függvényében. Másfelől kampánytámogatásként minden egyéni választókerületi jelölt 1 millió forintos, illetőleg a pártlistát állító pártok az egyéni választókerületi jelöltek számától függően további támogatásra jogosultak. A pártok kampánytámogatásától eltérően az egyéni jelölteknek, akik nem kapták meg a szavazatok legalább 2%-át, vissza kell fizetniük a felvett állami támogatást.

Austin, Reginald és Maja Tjernström (szerk.): *Funding of Political Parties and Election Campaigns* („Politikai pártok és választási kampányok finanszírozása”, 2003).

MR

Partium Ma Románia északnyugati területe, elsősorban Bihar megye tartozik ~hoz. Ez a magyar régió a román Crişana (’Körös-vidék’) régióval esik egybe, de magában foglalja még a Szilágyságot és Arad vidékét. Központjának Nagyvárad tekinthető. Neve többes szám birtokos eset, az erdélyi fejedelmek ugyanis a →Habsburgoktól kicsikarták, hogy ismerjék el jogilag a Magyar Királyság részeit alkotó néhány keleti megye fölötti hatalmukat, és ezért a *dominus partium regni Hungariae*, azaz „Magyarország részeinek ura” címmel is éltek. Ekkor a Részek alá foglalták a következő megyéket: Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna, Kővár vidéke, Arad és Szörény megye. A törökök viszont II. Rákóczi György lengyel hadjárata után elfoglalták Nagyváradot (1660), és ezzel az →Erdélyi Fejedelemség elvesztette legjobb gabonatermelő területeit. A XVIII. században négy törvényhatóságot (Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna, Kővár vidékét) a Habsburg-uralom a magyarországi rendeknek tett ígérete ellenére az Erdélyi Nagyfejedelemség közigazgatása alá vont. A reformkorban a magyar liberálisok a Részek visszacsatolásával Erdély és Magyarország uniója felé akarták megtenni a döntő lépést, de erre csak 1848-ban került sor, a neoabszolutizmus visszaállította a korábbi állapotot, de az 1860-as évek elején megint Magyarországhoz került a négy törvényhatóság. A ~ identitásának kialakulása újabb fejlemény, de nem előzmények nélkül. Kölcsey Ferenc – e tájak szülötte – még arra a viszolygásra emlékezett, ahogy a szomszédos magyar megyék attól tartottak, hogy Erdéllyel ők is „török firma” alá kerülnek, és adózniuk kell. Ady Endre már arról vallott, hogy „a Szilágyságból jöttem, a régi Partiumból, tehát se nem Erdélyből, se nem Magyarországból”, „a Partium, Magyarország és Erdély századokon-vitás kiegyenlítője”, és „mi Partiumbeli nemesek, szerintem a legszebb magyar fajta”. De ennek a régiónak nem alakult ki olyan mítosza, mint →Erdélynek, bár nagy szülötteit, Sylvester Jánost, →Pázmányt vagy a politikájában itteni birtokaira támaszkodó →Bocskait mint kultúra- és történelemalakító egyéniségeket számon tartja. A modern Nagyvárad eredetiségét alapvetően a szecesszió jelenti, s ennek varázsában írhatta Szabó Dezső (1914-ben): „Itt ütött meg, mint egy reveláció a zsidóság csodálatos teremtő ereje.” A XX. század eleji szellemi pezsgés emlékét jól érzékelteti a nagyváradi sétálóutca magyar íróinak szoborcsoportja. Bár Nagyvárad és Szatmárnémeti lakosságának abszolút többsége magyarnak vallotta magát, a trianoni békében geopolitikai megfontolásokból Romániának ítélték azokat.

Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad* (1992).
Makkai László és Szász Zoltán: *Erdély története I–III.* (1986).

MA

pártok (l. *pars*, *partes* ’rész, párt, frakció, peres fél, szerep’; a középfelnémet *part* XV. századi átvétele) A demokratikus, parlamenti politika nélkülözhetetlen intézményei. Minimális definíció szerint olyan szervezetek, amelyeknek célja az →állam és a →civil társadalom, az állampolgárok között közvetíteni a politikai pozíciók megszerzésért zajló verseny (választások) és a pozíciók betöltése során. S mivel a politikai rendszer formális (jogi/alkotmányos) és informális (társadalmi)

oldalának határán állnak, szerepük és funkciójuk megértése olykor nehézségekbe ütközik.

Fordulatot hozott a ~ról való gondolkodásban →Edmund Burke, a konzervativizmus atyja, aki az elsők között ítélte meg kedvezően a szerepüket, olyan emberek egyesülésének tartva a ~at, akik osztoznak a →nemzeti érdeket érvényesítő törekvéseik alapelveiben. Ezzel ellentétben mások (Anson D. Morse, Mojszej J. Osztrogorszkij, Robert Michels) az általános közös érdekkel szemben a ~nak saját érdeket tulajdonítottak. Végső soron, ahogy →Benjamin Disraeli állította: „a párt szervezett vélemény". A ~ cselekvése a különböző célok (szakpolitikai ügyek, hivatal/pozíció betöltése) elérésében és a szavazatmaximalizálás egyensúlyának a megtalálásában áll. James Bryce a ~nak öt funkciót tulajdonított: 1) pártegység megtartása, 2) új választók meggyőzése, 3) a választók érdeklődésének felkeltése és lelkesedésük fenntartása, 4) a választók formálása, nevelése, valamint 5) a jelöltek kiválasztása. De ennél többet is betöltenek. A minimális definícióból kiindulva minden szervezet, még ha mozgalomnak vagy civil szervezetnek nevezik is, amely teljesíti az elégséges eljárási követelményt, pártként működik a politikai rendszerben. Egyéb nem kizárólagos funkcióik közé sorolják (Anthony King, Klaus von Beyme, Jean Blondel, Peter Mair) a szavazatok strukturálását, a választók integrációját, szocializációját és mobilizációját, a politikai elit rekrutációját, a közpolitikai programalkotást, a kormányalakítást, az érdekek összeillesztését és megfogalmazását.

A ~ nagyobbrészt a XIX. században a parlamenti keretek között jöttek létre, ezeket honorácior- vagy káder~nak nevezzük. E lazább szervezetek klasszikus megjelenítői a konzervatív és a liberális ~. A választójog kiterjesztése életre hívta a tömeg~at (→szociáldemokrácia, kereszténydemokrácia), amelyek jól meghatározható társadalmi csoportokat (osztályokat, rétegeket) képviseltek. Ezek jellemzően erős pártszervezettel, pártfegyelemmel és széles körű tagsággal rendelkeztek. A második világháborút követően a mediatizált politika kiterjedésével és a professzionalizáció kényszerével átalakultak gyűjtő~ká, nem ragaszkodtak erősen ideológiai vonalukhoz és a szavazók magukhoz láncolásához. A pártvezetők szerepének erősödése a párttagság átértékelődésével járt együtt. A ~ célja immáron inkább a szavazatmaximalizálás, semmint valamely közösség képviselete. Az utóbbi évtizedek fejleményeként a ~ kartellesednek: az állami források monopolizálása okán együttműködnek, és elszakadnak a társadalomtól. E jelenség és a ~at övező apátia (a hanyatlásuk) új, ún. mozgalmi ~at hívott életre, amelyek elitellenességükkel kihívást jelentenek a hagyományos politikai szereplők számára.

A ~ szerepének értelmezése döntő fontosságú a szervezeti és stratégiai átalakulásuk szempontjából. A népakarat felől nézve és a keresleti, választói piacot helyezve a középpontba, a ~ hanyatlásáról beszélhetünk. A kínálati piac felől szemlélve, a ~ folyamatos átalakulását és alkalmazkodását láthatjuk. Viszont a ~ definíciója, amely feltételezi a politikai verseny meglétét és a választók, a civil társadalom és az állam összekapcsolását, egyenesen kizárja a demokratikus politika ~nélküliségét.

Enyedi Zsolt és Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek* (2004).

Katz, Richard S. és Peter Mair: „A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia" (1995), *Politikatudományi Szemle*, 2001, 3.

MR

paternalizmus (l. *pater* 'atya') Az államot a gondoskodó apához, állampolgáraihoz való viszonyát pedig a családi viszonyokhoz hasonlító felfogás. E szerint az állampolgár jólétéért nem kizárólag önmaga, hanem az állam is (akár elsődleges) felelősséggel tartozik. Ez adott esetben szűkíti az állampolgár autonómiáját, egyéni választási szabadságát, illetve sértheti az állampolgári egyenlőség demokratikus alaptételét is, hiszen abból indul ki, hogy az állam irányítói magasabb rendű tudással rendelkeznek, mint az egyes polgárok. A ~t bíráló demokráciaelméletek tagadják ezt, de megkülönböztetik a szak- és az általános tudást, azaz konkrét szakterületeken elismerik a magasabb rendű tudás létét, de szerintük nincs a politika egészére kiterjedő szaktudás.

A ~ történeti előképének tekinthető a feudális-patriarchális földesúr-jobbágy viszony. A kifejlődése azonban az ipari társadalmak megjelenésével sok tekintetben szükségessé vált, az első világháború a polgároktól követelt hatalmas áldozatával pedig végképp kétségbe vonta a klasszikus liberális „éjjeliőr-állam" képzetét.

~ nyilvánul meg az olyan intézkedésekben, mint a kötelező társadalombiztosítás, az árak és a bérek állami szabályozása, a dohányzás korlátozása vagy a védőoltások, szűrővizsgálatok kötele-

zővé tétele. Az egyéni szabadság és az intézkedési szakszerűség védelmét az ellenőrzés jogszabályokban előírt intézményei biztosítják a döntéshozatali eljárásokban. Az arányosság körüli viták azonban megkerülhetetlenek.

Körösényi András: „Politikai vezetés: klasszikus demokrácia és paternalizmus között”, *Századvég*, 2007, 3.

IG

Patočka, Jan (1907–1977) Cseh filozófus, történész és politikai gondolkodó. Prágában, Berlinben, Párizsban és Freiburgban végezte tanulmányait. Mesterének Edmund Husserlt tekintette, de →Heidegger és Sartre is nagy hatással voltak rá. A német megszállás és a szovjet uralom alatt csupán néhány évet taníthatott hazája felsőoktatási intézményeiben. 1968, Csehszlovákia ismételt szovjet megszállása után az értelmiség ellenállási mozgalmának egyik vezetője, a Charta ’77 demokráciát követelő nyilatkozatának megszövegezője volt. 1977-ben a rendőrségi fogvatartás következtében egészsége megrendült, ami megbetegedéséhez és halálához vezetett. →Mindszenty és →II. János Pál mellett a közép-európai antikommunista ellenállás egyik jelképe.

Filozófiája a természeti világ elemzésére összpontosított. Husserlből kiindulva és Heidegger gondolatait felhasználva a görög klasszikusok alapján elmélyítette a problémát, ami maradandó belátásokhoz vezetett, például a „három mozgás” ideájához, ami egyfajta, →Arisztotelészre támaszkodó dinamikus ontológia vázlata. Történetfilozófiai gondolkodásában Európa világtörténelmi szerepét elemezte, és rámutatott arra, hogy a külső hódítás után a belső és szellemi feladat maradt meg Európa számára a nagy katasztrófák nyomán. E szellemi út az életvilág alapszerkezeteinek feltárása és továbbépítése a transzcendencia felé.

Hatása már életében jelentékeny volt, halála után írásai Közép-Európában, Francia- és Németországban jelentős befolyásra tettek szert; a kortárs német és francia gondolkodás egyik fontos forrása. Politikai állásfoglalásai filozófiai jellegűek, az európai humanisztikus hagyomány továbbgondolása vezérelte. A középeurópaiság jelentős teoretikusa, ami különösen a cseh művelődéstörténetre vonatkozó írásaiban jutott kifejezésre. Komoly hatást gyakorolt a szlovákiai magyarságra, idehaza írásai az 1990-es évektől jelentek meg.

Főbb művei: *Mi a cseh? Esszék és tanulmányok* (1992; m. 1996); *Európa és az Európa utáni kor* (1992; m. 2001).

Bacsó Béla (szerk.): *Tanulmányok Jan Patočkáról* (1997).

Mezei Balázs: *A lélek és a másik: Jan Patočka és a fenomenológia* (1998).

MB

Pázmány Péter (1570–1637) Jezsuita szerzetes, teológus, hitvitázó, esztergomi érsek (1616–1637), bíboros. Korának egyik legfelkészültebb teológusa volt, aki a latin nyelvet mesterien használta, és a magyar nyelv megújulásához is jelentős mértékben hozzájárult. Az európai és magyar →katolikus reform (ellenreformáció) egyik vezéralakja, az első olyan magyarországi egyetem megalapítója, amelynek jogutódjai a mai napig működnek (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Nagyszombati Egyetem [Trnavská univerzita v Trnave, Szlovákia]).

~ a bihari református alispán fiaként született, katolizált, a jezsuiták kolozsvári kollégiumában, majd Krakkóban, Bécsben és Rómában tanult, s lett a magyar katolikus egyház újjáépítője, esztergomi érsekként folyamatosan aktívan politizáló főpap, a barokk egyházi irodalom legjelesebb képviselője. „Tollán forró tinta csordogál” – írta róla Kosztolányi Dezső –, „kalamárisában pedig tűz van, égi szikra, de a poklok kénköves lángja is.” Teológiájában Francesco Suarez nyomában haladt, de újszerű elgondolásokat is megfogalmazott. Számos hittudományi munkája közül a legjelentősebb a *Hodogeus: igazságra vezérlő kalauz* (1637; 2000). Teológiailag és közéletileg fontos szerepet vittek az Alvinczi Péter református lelkésszel szemben írt vitairatai, az *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása* (1609, 1895) és az *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél* (1613, 1984). Az iszlámra vonatkozó fejtegetései hatottak →Zrínyi Miklós munkájára is.

Az aktív hitvitázás, prédikálás mellett fáradhatatlan egyházszervezőként úgy vélte, hogy a magyar papság erkölcsi problémái és műveletlensége erősen hozzájárult a →reformáció tanainak elterjedéséhez, a katolikus egyház visszaszorulásához. Ezért az oktatás, a papképzés színvonalának emelését tűzte ki célul. Grazban töltött tanári időszaka után Nagyszombatban és Bécsben papnevelő intézetet alapított, az utóbbi Pázmáneum (*Collegium Pazmanianum)* néven azóta is mű-

ködik. A rekatolizáció fő hajtóerejeként számos arisztokrata, így Forgách Miklós és Zsigmond, Thurzó Kristóf, Esterházy Miklós felekezetváltásában is közreműködött. A spirituális és teológiai érvek mellett eredményesen mutatott rá arra, hogy a magyar főurak számára a katolikus Habsburg-uralkodók udvarában a katolizálással nyílhatott meg az igazi országos karrierhez vezető út. A Habsburg-házban látta a magyarság egyetlen törvényes vezetőjét. Valójában ő szervezte meg a Habsburg-hű magyar katolikus arisztokráciát, s mutatott annak politikai irányt. Hatalmas munkával elérte, hogy a század közepére a magyar országgyűlés felsőházában többségbe kerültek a katolikusok. Tevékenysége következményeként Magyarország nem vált protestáns országgá.

Kiterjedt levelezést folytatott a református →erdélyi fejedelmekkel, →Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel is. Erdély török hűbérességét rosszallta, sőt a keresztény Nyugat előtti szégyenként értékelte. A református fejedelmek Habsburg-ellenes hadjáratait mélyen elítélte, főleg a tehetséges Bethlent kárhoztatta a saját nemzetét pusztító háborúiért.

Részben az általa alapított intézmények utódjaiban, részben a jezsuita rend jóvoltából életműve ma is a figyelem középpontjában áll, feldolgozása, értékelése jelentős mértékben segíti a korszak kulturális és politikai megértését.

Művei: *Összes munkái I–VII.* (1894–1905).
Bitskey István: *Pázmány Péter* (1986).
Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora I–III.* (1868–1872).
Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora* (2001).
Kornis Gyula: *Pázmány személyisége* (1935).
Szabó Ferenc SJ: *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében* (2012).

BJ

per (jogvita) Az érdekérvényesítésnek a jogrend által engedélyezett eszköze. Jogállami követelmény, hogy minden lényeges vitát bíróság döntsön el. A ~es eljárás olyan hatósági eljárás, amelyben a bíróság mint állami szerv közhatalmi jogosítványokat gyakorol, biztosítja a törvényes kereteket a felek jogvitájához, megállapítja a tényállást, és a vitássá tett vagy megsértett jogról végleges jelleggel dönt. Ez azt jelenti, hogy a bíróság jogerős ítélettel fejezi be a ~t, vagyis a jogerőre emelkedett határozatot rendes ~orvoslattal már nem lehet megtámadni. A ~es eljárás legfontosabb alapelvei: a kontradiktórius (’ellentmondó’) jelleg, a →törvény előtti egyenlőség, a bírói szakban pedig a nyilvánosság, a közvetlenség és a szóbeliség. A ~nek két fő formája alakult ki a történelem során: a polgári ~ és a büntető~. A polgári ~t a polgári eljárásról szóló törvény szabályozza. Tárgya polgári ügy: polgári jogi, családjogi, munkaügyi, szövetkezeti, társadalombiztosítási jogvita, közigazgatási határozatok törvényességének felülvizsgálata, illetve minden olyan magatartás, amelyre a fő- és a mellékszereplők jogosultak, illetve kötelesek. Polgári ~ben magánszemélyek (természetes személyek, illetve jogi személyek) érvényesítik polgári jogi igényeiket. A polgári ~ben a felek teljesen egyenrangúak, felperesnek és alperesnek nevezik őket. A polgári ~ nem hivatalból, hanem kérelemre, keresetlevéllel indul. A büntető~ lefolyását a büntetőeljárásról szóló törvény szabályozza. A büntető~ben az állam szerez érvényt büntetőigényének. Vagyis ha valaki bűncselekményt követ el, és lezárul a nyomozási szakasz, akkor kezdődik el a büntető~, amikor az ügyész vádat emel a büntetőbíróság előtt. Itt az anyagi (tartalmi) jogszabály a Büntető törvénykönyv, amely az egyes bűncselekményeket és azok büntetéseit tartalmazza. A büntető~ben a „felet” terheltnek, a nyomozati szakaszban gyanúsítottnak, vádemelést követően vádlottnak, ítélet után elítéltnek nevezik.

Kengyel Miklós: *Magyar polgári eljárásjog* (1998, 2014).
Király Tibor: *Büntetőeljárási jog* (2000, 2008).

HA

Peterson Grandjean, Erik (1890–1960) Svéd–francia származású német konvertita teológus. Egyik legismertebb műve, a *Theologische Traktate* („Teológiai értekezések”, 1951, 1994) különös élességgel tanúsítja a teológia és a modern történettudomány dialektikus feszültségének termékenységét. Az eredetileg evangélikus, majd 1930-ban katolizált teológus akarva-akaratlanul egész életében Søren Kierkegaard-hoz hasonlítható kívülálló maradt, s halála után sokáig csak egészen kevesen ismerték, habár úttörő gondolatai jelentős hatást gyakoroltak olyan teológusokra, mint Karl Barth, Yves Congar, Jean Daniélou, Ernst Käsemann, Heinrich Schlier és Joseph Ratzinger.

Az egyházatyák és az igemagyarázat elmélyült tanulmányozása után szembehelyezkedett mind

az Adolf von Harnack képviselte liberális, mind a Karl Barth-i dialektikus teológiával. A *Was ist Theologie?* („Mi a teológia?", 1925) és a *Die Kirche* („Az egyház", 1928–1929) című tanulmányaiban a dogmák tekintélyének és a sajátosan egyházi nyilvánosságnak a helyreállítását sürgette, s ennek nyomán egyre közelebb került a katolikus egyházfogalomhoz. A fenomenológiai módszerre támaszkodó és az őskeresztény →eszkatológiát alapvetőnek tartó írásaival azonban a katolikus teológián belül is jóval kora előtt járt.

Frühkirche, *Judentum*, *Gnosis* („Korai egyház, zsidóság, gnózis", 1959) című könyvében a gnózis, az aszkézis és az →apokaliptika, továbbá a zsidóság és a kereszténység viszonyát taglalta. A *Die Kirche aus Juden und Heiden* („A zsidókból és pogányokból egybehívott egyház", 1933) és a *Zeuge der Wahrheit* („Az igazság tanúja", 1937) című munkáival a nemzetiszocializmus hatásaival szállt szembe. *Der Monotheismus als politisches Problem* („A monoteizmus mint politikai probléma", 1935) című könyvében barátja, →Schmitt politikai teológiájának a legmélyebb teológiai bírálatát adta. Schmitt évekkel ~ halála után is kényszerítve érezte magát a válaszadásra, s kiadta *Politikai teológia II.* (1970; m. 2006) című művét. A két fél azonban mást értett politikai teológián. Míg ~ szerint keresztény alapon nem igazolható semmiféle egyeduralom: a mindenhatóság titkának nem feleltethető meg földi hatalom, addig Schmitt vizsgálódása arra irányult, hogy a modern, szekuláris politikai-jogi világ az egyeduralom igazolására milyen, vallással analógiába állítható mechanizmusokat alkalmaz. A vita jelentőségét mutatja, hogy a korszak szinte valamennyi kiemelkedő teológiai-politikai gondolkodója (Karl Barth, Jean Daniélou, →Strauss stb.) reflektált rá.

Geréby György: *Isten és birodalom: Politikai teológia* (2009).
www.bistummainz.de/sonderseiten/epeter/index.html

BJ

Peyer Károly (1881–1956) Politikus, miniszter, a magyar →szociáldemokrácia legjelentősebb alakja a két világháború között (a Magyarországi Szociáldemokrata Párt parlamenti és fővárosi törvényhatósági bizottsági tagjainak frakcióvezetője, a pártkongresszus elnöke és a Szakszervezeti Tanács főtitkára). Ellenezte a szociáldemokraták és a kommunisták 1919. márciusi egyesülését, az augusztusban néhány napig hivatalban lévő szakszervezeti (Peidl-)kormány belügyminisztereként szerepe volt a proletárdiktatúra törvényeinek felszámolásában; tagja volt a Huszár Károly-féle koncentrációs kormánynak, amely széles választójog alapján tartotta meg az 1920-as választásokat. Ezeken a →Tanácsköztársaságban való részvétele miatt presztízsveszteséget elszenvedett párt a tiszti különítmények agressziójától tartva nem indult; ő maga lemondott miniszteri posztjáról, majd emigrált, 1921-es visszatérése után viszont döntő szerepet vállalt pártja újjászervezésében, valamint a kormány és a munkásság viszonyának konszolidálásában („Bethlen–~-paktum"). Ez utóbbi miatt a kommunista történetírásban és propagandában évtizedeken át ő szimbolizálta a proletariátus ügyének elárulóit, a „Horthy-fasizmus" kiszolgálóit. Ezzel szemben ~ azt vallotta és képviselte, hogy a magyar munkások részt akarnak venni az ország újjáépítésében, aminek döntő feltétele, hogy munkához jussanak; az ország jó hírnevének helyreállítása és a konszolidációval összefüggő gazdasági fellendülés pedig nekik is érdekük. Követeléseiket a demokratikus szocializmus elvei alapján és annak megvalósítása érdekében, a munkásszervezeteknek a kormányzatokra gyakorolt hatása révén – akár tüntetésekkel – kell érvényesíteniük, ahogy azt a nyugat-európai típusú →szociáldemokrácia gyakorolta. A paktum lehetővé tette az internált munkások hazatérését, több felfüggesztett szakszervezet újjáalakulását, a pártlap, a *Népszava* újbóli szabad terjesztését stb., cserébe a szocdemek főleg olyan dolgokról mondtak le, amelyeket a korabeli viszonyok között egyébként sem lettek volna képesek vagy nem is akartak megvalósítani, hiszen a konszolidációt létszükségnek tartották. A párt születése óta 1922-ben indultak először parlamenti választásokon; ekkor 24 képviselőjük került be a 245 fős nemzetgyűlésbe; a képviselőik száma 1939-re – sok szavazójuknak a szélsőjobbhoz való csatlakozása miatt is – 5 főre apadt. A Parlamentben ~ – csoportjával együtt – határozottan, de legális keretek között emelt szót a munkásság érdekeiért, a rendszer demokratizálásáért és a szociális igazságosságért, miközben a pártban és a szakszervezetekben nem tűrte meg a kommunistákat. Kezdettől ellensége volt a →nemzetiszocializmusnak, 1939-től egyre élesebben foglalt állást a magyarországi szélsőjobboldallal szemben. Ellenségei kétségbe vonták a magyar szociáldemokrácia nemzeti elkötelezett-

ségét, hazafiságát – noha a párt választmánya, amelyben kulcsszerepe volt, az 1921-es soproni népszavazás idején arra szólította föl a helybeli munkásokat és bányászokat, hogy Magyarország, ne pedig a szociáldemokraták vezette Ausztria mellett voksoljanak. Az integritás alapján állt, 1938-ban pedig ünnepelte a revízió első sikerét. A függetlenség eszméje vezette ~t a magyar kormányok német orientációjának bírálatában is. 1943-ban együttműködött a háborúból való kiugrást előkészítő kormánycsoporttal, és politikai blokkot hozott létre a kisgazdapárttal – már a háború utáni kommunista előretörés megfékezésére is készülve. 1944 márciusában a Gestapo letartóztatta, a mauthauseni koncentrációs táborban tartották fogva több magyar prominens politikussal együtt. Visszatérése után a „forradalmi szocialisták" háttérbe szorították – eszmetársaival memorandumban követelte ugyanis a klasszikus szociáldemokrata eszmék képviseletét és a kommunistáktól való elhatárolódást, szorgalmazta a polgári pártokkal való együttműködést, sőt nyilvános beszédben a szovjeteket is nyomatékkal megkérte, hogy menjenek végre haza. Végül kilépett a pártból, ahol már minden funkciójától megfosztották, és bár a Magyar Radikális Párt jelöltjeként mandátumhoz jutott az 1947-es választásokon, nemsokára másodszor is menekülnie kellett az országból; távollétében börtönbüntetésre ítélték. Az emigrációban újjászervezte a Magyar Szociáldemokrata Pártot és a Magyar Szakszervezeti Tanácsot, de részt vett az egységes emigráns képviselet létrehozásának kísérleteiben is. 1956. október 25-én, a Parlament előtti mészárlás napján, egy órával halála előtt vetette papírra a forradalmi Magyarországot köszöntő üzenetét, amelyben így foglalta össze a „régi reakció" és a kommunista diktatúra közötti különbséget: „Most nem lovasrendőrök trappolnak a nép közé, hanem tankokkal és repülőgépekkel lövöldöznek a dolgozókra." Politikai öröksége ma gazdátlan.

Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948* (2001).
Simon István: *Vezéráldozat. A Peyer-kérdés és a magyar szociáldemokrácia* (2002).

FTG

piac A gazdasági tevékenység megszervezésének, az egyes gazdasági szereplők (egyének és vállalatok) cselekvései koordinálásának az árrendszeren alapuló módja, amelyben az árakat az áruk és szolgáltatások iránt mutatkozó kereslet és a kínálat alakulása határozza meg. Bár a szó köznyelvi jelentésének megfelelően a gazdasági csere egyfajta természetes, az emberi történelmet végigkísérő kereteként is gondolhatunk rá, a tudományos és politikai nyelvhasználatban rendszerint a modern, →„kapitalista" gazdaság alapstruktúráját értjük rajta. Ilyen minőségében a modern társadalomtudományok és a politikai közbeszéd egyik legvitatottabb, számos félreértésre okot adó fogalma. Gyakran a „szabad ~" szókapcsolat tagjaként hivatkoznak rá, ami – ha a széles körű állami beavatkozás hiányára és a központi gazdasági tervezés elvetésére utal – helytálló lehet, mégis bizonyos szempontból félrevezető: a ~ működése nem a gazdasági tevékenység korlátlan szabadságát jelenti, hanem egyfajta jól körülírható, jelentős részben történetileg kialakult intézményes rendet, amelynek nélkülözhetetlen részét képezi a tulajdonjog szabályozásának kifinomult rendszere és a szerződések betartásának szigorú kötelezettsége – ezek érvényesítésében az igazságszolgáltatás szervein keresztül az államra is meghatározó szerep hárul. Nem feltétlenül jól ragadják meg ugyanakkor a ~gazdaság működésének lényegét az abban a tőke szerepét egyoldalúan hangsúlyozó, marxista gyökerű elméletek, illetve megnevezések („kapitalizmus") sem.

Valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha →Smith klasszikus elméletét vesszük alapul, amelyben a „láthatatlan kéz" munkálkodik a magánérdekek és a közérdek harmonizálásán, vagy ha →Hayek elgondolásából indulunk ki, amely a ~ot mint a társadalomban szétszórtan, sokszor hallgatólagos formában létező tudás hasznosításának egyedülállóan hatékony módját írja le. Napjaink információtechnológiai forradalmának idején szintén hasznos lehet Joseph Schumpeter megközelítése, amely a folyamatos innováció és az általa előidézett „kreatív rombolás" mechanizmusait emeli ki. A ~i folyamatok ilyen árnyalt értelmezése vihet közelebb a ~i kudarcok a közgazdaságtan által jól ismert jelenségének pontosabb megértéséhez és a „~i logika" társadalmilag kívánatos határainak kijelöléséhez is. Bár hagyományosan a liberális politikai gondolkodás része, mára a klasszikus →liberalizmus elveinek átvételén keresztül számos konzervatív, kereszténydemokrata és olykor baloldali párt is előnyben részesíti a ~i gazdaságszervezést, miközben a kortárs, egyenlősítő, szociális célokat megfogalmazó liberalizmus sok esetben eltávolodik ezen

alapelvektől, és az állami beavatkozást növelő megoldásokat szorgalmaz.

Hayek, Friedrich A.: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok* (1995).
Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy* („Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia", 1942).
Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata* (1776; m. 1959).

MT

Piłsudski, Józef Klemens (1867–1935) Lengyel politikus, légióparancsnok, államfő, marsall, miniszterelnök. 1893-ban csatlakozott a Lengyel Szocialista Párthoz. Megdöbbentette a II. Internacionálé fő ideológusainak és a lengyel munkáspártok proletár világállamot tervező vezetőinek (például Rosa Luxemburgnak) a nemzeti kérdések iránti érzéketlensége. Az 1905–1907-es oroszországi forradalom idején a függetlenségi harc céljából hozta létre pártja Forradalmi Frakcióját. Legfőbb hazai riválisa, a Nemzeti Demokrata Párt vezetője, Roman Dmowski →Németországot a szlávság legfőbb ellenségének tartva kiegyezésre törekedett →Oroszországgal, ~ kifejezésével: „az európai parafinolajjal bekent ázsiai szörnyeteggel". 1908-ban ~ Galíciában paramilitáris osztagokat szervezett, amelyek az első világháborúban légiókká alakulva az osztrák–magyar hadsereg részeként a központi hatalmak oldalán harcoltak. Tekintélyét azzal mentette át a jövőbe, hogy 1917-ben – az Egyesült Államok hadba lépése után – „esküválságot" provokált, a parancsnoksága alá tartozó lengyel haderőt utasította, hogy csak a leendő Lengyelországra tehet esküt, a német és az osztrák császárra nem, és ezért a németek bebörtönözték. 1918-ban három nappal a fegyverszünet előtt szabadult, s november 11-én Varsóban kikiáltotta a független lengyel államot. A bolsevik Oroszországot előbb lengyelek által irányított államszövetséggel, majd a független →Ukrajna létrehozásával próbálta meg ellensúlyozni. Sikertelenül. A szovjet–lengyel háborúban azonban történelmi győzelmet aratott Varsónál 1920 augusztusában, majd 1921 márciusában megkötötte a rigai békét. Megkezdődött a II. köztársaság felépítése. Az új lengyel alkotmány a korabeli Európában egyedülállóan sok szociális jogot biztosított. ~ egy idő után az anarchia melegágyának tartotta a lengyel parlamentet, a szejmet. 1926 májusában katonai puccsal átvette a hatalmat. „A lengyeleket kemény kézzel kell kormányozni" – hirdette. A szejmben létrehozta a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkját, amellyel biztosította a többséget. Az ellenzékkel leszámolt. Az ország irányítását híveiből összeálló szakértői kormányokra bízta. Rendjének biztosítására új alkotmányt hozott tető alá halála előtt néhány héttel. Külpolitikai elve a →Szovjetuniótól és Németországtól való távolságtartás volt. Egyikkel se szabad a másik ellen szövetséget kötni, tartotta. Magát demokratának vallotta. Felfogásában a demokrácia az a készség volt, amely képessé teszi az egyént és a csoportot arra, hogy érdekeit alárendelje a közösségi érdeknek. E készség híján a demokrácia aláássa az államot, vélte. A két totalitárius birodalom között minden eszközzel az állam megerősítésére törekedett.

Kovács István: „Józef Piłsudski és a lengyel állam újjászületése", uő: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél* (2012).
Sieroszewski Vencel: *Pilsudski József* (1921).

KI

Platón („Széles"; Kr. e. 428–348) Görög filozófus, eredeti nevén talán Arisztoklész ('a legjobb nevű'). Műveit legátfogóbban Alexandriai Thraszüllosz (megh. Kr. u. 36) rendezte, amivel megalapozta a későbbi görög, arab, majd a mai kiadásokat. Az életmű már az ókorban meghatározónak számított, később a görög és a latin kereszténység is befogadta, majd az arab, illetve a bizánci tudomány által ismét döntő jelentőségre tett szert. A reneszánsz gondolkodó, Marsilio Ficino lefordította a Bizáncból származó görög kéziratokat, amivel elindította a modern Platón-kutatást. Az első nagy hatású modern összkiadást (fordítást és kommentárt) Friedrich Schleiermacher alkotta meg. ~ életműve a XIX. század második felében került ismét az érdeklődés fókuszába, majd Heidegger „Platón tanítása az igazságról" című írása és hasonló tematikájú munkái következtében kialakult ~ posztmodern kritikája. Ennek fényében megállapítható, hogy ~ az egész nyugati művelődés legfontosabb alakja, akinek hatásától több mint két évezred elmúltával sem szabadulhatunk. Befolyása a teológia, a filozófia, az etika, a politikaelmélet, a matematika, a geometria, a logika és a természettudományok terén szinte felmérhetetlen. Nevéhez fűződik az Akadémia (→egyetem) létrehozása, amely egy

évezreden keresztül az emberiség egyik legfontosabb tudományos és oktatási központja volt.

Noha →Arisztotelésztől kezdve számos gondolkodó kísérelte meg bírálni felfogásait, ezek inkább erősítették ~ hatását, különösen az ideatanét. Eszerint a köznapi világ csupán vetülete, árnyéka egy valóságosabb valóság, az ideák elemeinek és szerkezeteinek; az ideák nem érzékelhetőek, csupán elgondolhatóak, de ehhez a gondolkodás megtisztulása szükséges. E megtisztulás egyfajta filozófiai beavatás útját követi, amiképpen nevezetes barlangleírásában olvashatjuk (*Állam*, 514a–520a). A cél a barlangban gúzsba kötve élők – és ezt az életet egyedül reálisnak vélők – megszabadítása és kivezetése a földfelszínre, a való világ, főképpen a csillagos ég, majd a Nap látványának megnyitása számukra. A vezetés a filozófus feladata, aki áldozatul eshet a barlangban élők idegenkedésének, amikor feltárja előttük a valóságnak a barlangtól teljesen eltérő jellegét.

~ írásainak nagy részét beszélgetés formájában tette közzé, a dialógus mint műfaj megalkotása a nevéhez fűződik. Mind az egyes dialógusok, mind az életmű egésze teljességgel ma sem feltárt rejtjeles alkotássorozat, amelyben mind a szereplők, mind az általuk kiejtett szavak és gondolatok félig-meddig rejtett értelemrétegeket tartalmaznak. Az író célja e rétegek utalásos megnyitása a figyelmes olvasó számára. A dialógusok elsőre is megragadják az olvasót; ám nem teszik azonnal hozzáférhetővé azon szinteket, amelyek az egyes írások hosszából, a szereplők egymáshoz való tér- és időbeli, illetve gondolati viszonyából, valamint az életmű egészének hasonló jellegzetességeiből adódnak. Például egy felfedezés szerint a dialógusok rekonstruált eredeti kéziratában minden 12. sor zenei tartalmú (Jay Kennedy); a szerző tudatosan alkalmazza a görög mitológia filozófiai értelmezéseit, így Szókratészt egyfajta Héraklészként, megistenülő hősként mutatja be (Eva Brann); a görög kozmológia erősen meghatározza a szövegeket, oly mértékben, hogy a szereplőket gyakran asztronómiai vonásokkal ruházza fel. Mindez árnyalja a ma is érvényesnek tekintett korszakolás megbízhatóságát, amely szerint léteznek „korai", középső" és „késői" dialógusok, értve ezen a szerző életkorát. Már a 7. levél is, amely ~ élettörténetét mondja el, sok szempontból allegorikusnak tűnik. Tény azonban, hogy ~t szoros kapcsolat fűzte Szókratészhez, aki a dialógusok jelentős részének főszereplője, s akinek történetileg eredeti felfogásai meghatározónak tűnnek ~ írásaiban. ~ Szókratész tanításait felhasználva azonban önálló eszmevilágot hozott létre, amelyben maga Szókratész is allegorikus szereplő.

~ egész gondolkodása politikai jellegű, ha a politikát nem csupán az emberi közösségekre, hanem a világegyetem rendjére is értjük. *Az Állam* szűk értelemben vett politikafilozófiai olvasása félrevezető, mivel a szerző a valóságegészről kíván átfogó képet nyújtani, amelyet a görög felfogásnak megfelelően antropomorf módon értelmez. Ahogyan az ember mikrokozmosz, a világegyetem kozmikus ember. Innen érthető, hogy a platóni államformák éppúgy pszichológiai jellemzések az egyes embertípusokról, mint társadalomelemzések az államokról, illetve kozmológiai spekulációk a valóságegészről. A metaforikus gondolkodásmód hátterében teológiai elgondolások rejlenek, amelyek az istenséget és a világot szoros kölcsönhatásban fogják fel: az istenség és a világ története összefüggenek, ahogyan az államformák és az egyes ember lelki jellegzetessége is. Az államformák – *arisztokrácia* (a legjobbak uralma), *timokrácia* (a félelem uralma), *oligarchia* (a kevesek uralma), *demokrácia* (tömeguralom) és a *zsarnokság* – a vonatkozó személyiség elemzése által tárhatók fel. Az arisztokrata a „filozófus uralkodó", a legjobb ember, aki az eszével uralkodik. A timokrata harcos típus, aki tiszteli a filozófust, de nyereségvágyból háborúzik. Az oligarcha a gazdagok és szegények különbségére támaszkodik, uralma a többség hatalomból való kirekesztésén alapul. A demokrata az oligarchia ellen lázadó tömegember, aki vágyait követi, érzékeinek él. Az ebből eredő káosz lehetővé teszi a zsarnok, a *türannosz* felemelkedését, aki szűk egyéni érdek alapján erőszakkal veti alá az államot, és célja saját vágyának kielégítése. Az állam- és embertípusok történeti-pszichológiai folyamatot képeznek, amelynek átfogó jellegzetessége a fokozatos romlás. Mindez kozmológiai folyamat is, a világegyetem története az aranykorral veszi kezdetét, és – a görög drámák zsarnok-alakjaihoz hasonlóan – önpusztító megmerevedéshez vezet.

A filozófia – ~ inkább a „dialektika", beszélgetés kifejezést alkalmazza – e romlási folyamat feltárása, megerősítése és visszafordítása. A filozófus legfőbb opponense a zsarnok, aki a filozófust megöli vagy száműzi (mint Szókratészt az athéniak, illetve Platónt a szürakúzai Dionüsziosz). A zsarnok sokszor filozófusnak képzeli magát (miként Dionüsziosz), s abban a hitben él, hogy írásai felülmúlják mestere munkáit. ~ ezzel szemben jelenti ki, hogy

a „legfőbb kérdésről” semmilyen írása nincs és nem is lehet soha, hanem „az érte szakadatlanul végzett közös munka eredményeképpen egyszerre csak felvillan, akárcsak a kipattanó szikra keltette fény, s azután már magától fejlődik tovább” (*7. levél*, 341 c-d). A levélben röviden összefoglalt ontológia arra mutat, hogy a filozófus az állam helyreállítása során a személy pszichikai, a világegyetem átfogó helyreállítását is végzi.

~ további írásai a politikáról ugyancsak a filozófus és a „politikus” személyének szoros kapcsolatát mutatják. *A szofista*, *Az államférfi* és a *Philébosz* című dialógusok számos szempontot és módszertani érdekességet felvonultatva járják körül e kérdést. A szofista, mint meghatározása során kiderül, különbözik a filozófustól és az államférfitól, utánzó, őszintétlen és ellentmondó személyiség, aki nem ismeri és nem cselekszi a jót, csupán annak látszatát kelti (264b–268d). *Az államférfi* rámutat arra, hogy a szofistával szemben az igazi politikus valós tudással bír („gnószisz”), amelynek alapján cselekszik. A *Philébosz* már eltér a közvetlen politikai tematikától, a tudás és a gyönyör kapcsolatát elemzi. A *Törvények*ben az isteni eredetű törvények kijelölése az ideális állam létrehozásának a módja; s míg *Az Állam*ban Szókratész oktatja fiatalabb beszélgetőtársait a legjobb államról, a *Törvények*ben idős arisztokraták gondolják végig azokat a vallási, szertartási, filozófiai és gyakorlati szabályokat, amelyek szükségesek a jó állam létrehozásához.

~ →politikafilozófiáját erőteljes kritika érte már az ókorban is Arisztotelész, később →Szent Ágoston részéről; a XX. században →Popper, →Arendt és →Strauss fejtettek ki részleges vagy átfogó bírálatot. A legkritikusabb pont ~ arisztokratizmusa és ezoterikus elitizmusa. E bírálatok csak csekély mértékben veszik figyelembe e politikafilozófia metaforikus jellegét. Ez utóbbit Heidegger részben megteszi említett munkájában, ahol a platóni felfogás valóságtorzító jellegét fejti ki.

Művei: *Platón összes művei* (1984).
Blitz, Mark: *Plato's Political Philosophy* („~ politikai filozófiája”, 2010).
Szlezák, Thomas A.: *Hogyan olvassunk Platónt?* (1999; m. 2000).

MB

pluralizmus ('a sokféleség előmozdítása') Olyan politikai →közösség kialakítására irányuló törekvés, amelyben eltérő érdekű, meggyőződésű és életmódú csoportok békésen élnek egymás mellett. Normatív elmélete azt is előírja, hogy demokratikus társadalmakban a különböző érdekcsoportoknak meg kell osztozniuk a hatalmon és a döntéshozatalon, hogy az ne egyetlen elit kezében összpontosuljon. A ~ nem bízik a szabályozatlan kapitalizmusban, piacokban és iparban. Eszméje a XX. század elejének Angliájában keletkezett válaszul a kapitalizmus vélt féktelenségére és a modern élet növekvő atomizálódására. Az egyént olyan társadalmi környezetbe szándékozza integrálni, amely biztosítja számára a közösség érzését. A koncepció valójában reakció a modernitásra, mert a középkori társadalmat tekinti mintának a maga céheivel, fejedelmi udvaraival, városaival, falvaival, feudális nagybirtokaival, kolostoraival és egyetemeivel.

→Berlin brit filozófus dolgozta ki az „érték~” fogalmát, amely szerint az erkölcsi konfliktusok elkerülhetetlenek az emberi társadalomban, az értékek összeütközése hozzátartozik az értékek és emberi valónk lényegéhez. A ~t általában mindenki kívánatosnak tartja, mert lehetővé teszi a különböző szokású, vallású és etnikumú emberek részvételét a közéletben. A kapitalizmus kritikája és a nemzetek növekvő heterogenitása nyomán általánossá vált a meggyőződés, hogy a ~ és a sokféleség hasznos a társadalom számára.

A nemzetközi kapcsolatokban a ~ azt feltételezi, hogy nem az államok az elsődleges szereplők, és nem a nemzetbiztonság vezérli a nemzetközi fellépést. A pluralista világrendben minden szervezett csoport lehet politikai tényező, ha képes támogatást szerezni céljai számára. A gyors és olcsó távközlés és utazás lehetősége megkönnyíti a globális szervezkedést. A →globalizáció és az általa kiváltott reakciók előidézhetnek regionális politikai tömböket a nyugati stílusú politikával szemben, ami a világrend regionális-kulturális ~ához vezethet.

Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből* (1990; m. 1996).

MS

Polányi Mihály (Michael Polanyi, 1891–1976) Magyar származású, később Angliában élő természet- és társadalomtudós, filozófus. Prominens értelmiségi család tagja: bátyja, Polányi Károly (Karl Polanyi) nemzetközi hírű közgazdász; fia, John C. Polanyi Nobel-díjas kémikus.

Tudományos pályáját fizikai kémikusként kezdte Budapesten, majd folytatta Németországban és Angliában, ahol a Manchesteri Egyetemen tanított. 1948-ban (57 éves korában) katedrát váltott, és élete hátralevő részét a tudományfilozófia és az ahhoz kapcsolódó társadalmi-politikai kérdések vizsgálatának szentelte.

~ tudáselméletének központi fogalma a „hallgatólagos tudás", amely az emberi tudás szavakkal kifejezhetetlen, artikulálhatatlan részére utal, arra, hogy – híres megfogalmazásával – „többet tudunk, mint amit el tudunk mondani" („A hallgatólagos dimenzió", uő: *Tudomány és ember: három tanulmány*, 1959, 1964, 1966; m. 1997). Ez a mindig jelen levő „hallgatólagos" összetevő leküzdhetetlen akadályát jelenti a tudományos munka formalizálásának és központi tervezésének (ahogy azt az 1930-as években a Szovjetunióban megkísérelték). A tudomány eredményes működéséhez független kutatók mindenki által osztott alapelveken (mint például az igazság keresése) nyugvó önkéntes együttműködésére, a „tudomány köztársaságára" van szükség. ~ felismerte, hogy az így leírt „spontán rend" koncepciója a társadalomszervezés más területein (például a gazdaságban) is alkalmazható (*The Logic of Liberty*, „A szabadság logikája", 1951). Erre hivatkozik többek között →Hayek is saját, sok szempontból hasonló gazdaság- és társadalomelméletének kifejtésekor. Fő művében ~ (*Személyes tudás*, 1958; m. 1994) olyan „posztkritikai" filozófia megalapozására tesz kísérletet, amely szakít a modern korra jellemző pozitivista, mechanikus tudásképpel, illetve a nyugati civilizáció alapértékeinek ebből fakadó megkérdőjelezésével, és visszaállítja jogaiba a személyes ítéletet, elköteleződést és hitet mint minden tudás végső forrását.

További művei: *Polányi Mihály filozófiai írásai I–II.* (1992).

Allen, Richard T.: *Beyond Liberalism: The Political Thought of F. A. Hayek and Michael Polanyi* („A liberalizmuson túl: Hayek és ~ politikai gondolkodása", 1998).

Scott, William T. és Martin S. Moleski SJ: *Michael Polanyi: Scientist and Philosopher* („~: Tudós és filozófus", 2005).

MT

polgárháború Fegyveres összeütközés a hatalom erőszakos megszerzése, a politikai berendezkedés megváltoztatása vagy a lakosság egy részének elszakadása érdekében kormány- és felkelő vagy szakadár erők között. Szinte minden nemzet történetében előfordul. A tárgyilagos történetírás és a →politikai realizmus atyja, Thuküdidész *A peloponnészoszi háború*ban (Kr. e. V. sz.; m. 1882, 1985) leírta főbb jellegzetességeit, például azt, hogy a felek vélt sérülékenységüknél fogva hajlamosak megelőző csapást mérni, illetve idegen hatalmat segítségül hívni. →Hobbes az angol polgárháborút megtapasztalva szűrte le a következtetését, hogy az általános →háború az ember természetes, állam nélküli állapota. Akkor tör ki, amikor a vitarendezés bevett eszközei csődöt mondanak, azaz a ~ra is érvényes Clausewitz klasszikus tétele: „A háború nem egyéb, mint a politika folytatása más eszközökkel" (*A háborúról*, 1832; m. 1892–1894, 2013). Kiváltó okai lehetnek politikai sérelmek vagy követelések, etnikai vagy vallási feszültségek, illetve a szervezett erőszak számára lehetőséget kínáló államkudarcok.

A ~knak nemcsak jogi, hanem mennyiségi ismérvei (harcok időtartama, áldozatok száma) is vannak. Ezek tekintetében irányadó meghatározásokat és naprakész adatbázisokat hozott létre az Uppsalai Egyetem Béke- és Konfliktuskutató Intézete (www.pcr.uu.se/).

A forradalmak gyakran torkollanak ~ba, ahogy a szabadság- vagy függetlenségi háborúk szintén a ~k fogalmi körébe tartoznak. Az amerikai szabadságharc (1775–1783) a kitörésekor mindkét fél szemében ~nak számított.

A gyarmatbirodalmak második világháború utáni megszűnése és a hidegháborús geopolitika több, súlyos veszteségekkel járó ~t váltott ki. Vitatott, hogy ezek mennyivel voltak véresebbek és kegyetlenebbek a történelem korábbi hasonló fegyveres küzdelmeinél. Az azonban tény, hogy egyebek közt az angolai (1975–2002) és a guatemalai (1960–1996) ~ az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió helyettesítő háborúja volt, ahogyan az is, hogy a hidegháború vége óta a ~k és veszteségeik száma számottevően csökkent, habár az arab tavasz utáni háborúk ismét súlyos véráldozatokat követelnek, illetve rendkívüli menekült- és →bevándorlási válságot indítottak meg.

A gyarmatrendszerben megrajzolt államhatárok önkényes volta is közrejátszott Afrika, Latin-Amerika és a Közel-Kelet egyes ~iban, minthogy ezek révén nem tudott minden esetben szilárd nemzetállam kialakulni. A nemzetközi jog ezeket az állami szuverenitásukat tekintve esetleg gyenge, olykor bukott államokat ugyanolyan elbánásban részesíti, mint az erős nemzet-

államokat, és tiltja a külső katonai beavatkozást a véres összetűzések és a gyakori etnikai vagy vallási alapú népirtások megakadályozása vagy megszüntetése végett. Főként ez magyarázza, hogy a nemzetközi közösség tétlenül nézte a ruandai (1994) és a Srí Lanka-i (2009) népirtást, jóllehet a →globális kormányzás védelmifelelősség-elve szerint ENSZ-felhatalmazással beavatkozhatnak katonai koalíciók az ilyen atrocitások megszüntetése érdekében. Ezt a megoldást a fejlődő világban sokan a nyugati hatalmak újimperializmusának tartják.

McPherson, James M.: *Battle Cry of Freedom: The Civil War Era* („A szabadság csatakiáltása: a ~ korszaka", 1988).

MS

polgári jog →**magánjog**

polgári radikalizmus A XIX–XX. század fordulóján fennálló viszonyokkal szembeni ellenkezést kifejező, →Jászi Oszkár vezette magyar szellemi-értelmiségi mozgalom, amely 1914–1919 között Országos Polgári Radikális Párt néven politikailag is képviselte a →radikális változás szándékát és igényét. A *Huszadik Század* folyóirat (1900–1919) köré tömörülő értelmiségiek *liberális* szárnya bírálta a jelentős mértékben →konzervatív-nemzeti ideológián nyugvó „szabadelvű" rendszert. Kritikájuk lényege: a fennálló rend nem elég liberális, nem elég kapitalista és nem igazán polgári. A lap *polgári radikális* szárnya viszont a →liberalizmus „baloldali" kritikájával lépett fel, mondván, hogy a rendszer kapitalista, és politikája nem tudományos. Kritikájuk lényege: a társadalmi csoportok érdekeiből körvonalazódó gyakorlati politika helyett „tudományos politikára" (spencerizmus, történelmi materializmus, szociológia) van szükség a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek megismerése, a valódi, hatékony megoldások megtalálása, illetve az új, modern társadalom megteremtése érdekében. A reform híveiként fellépő liberálisok a tartalmában megújult →liberalizmust (szociálliberalizmus) kínálták, azaz rendszerkritikát fogalmaztak meg, ami így a liberalizmus keretein belül maradt (G. Fodor). Velük ellentétben a radikálisok nem a liberalizmus megújítását, hanem a régi polgári társadalom megsemmisítését tűzték célul. →Forradalmi igénnyel léptek fel, azaz rendszeralternatívában, radikális társadalmi modellekben gondolkodtak. Jövőképük a liberalizmuson kívülre esett, az általuk kínált →szocialista rendszerben látták az esélyt a →Nyugathoz való „felzárkózáshoz". A polgári rend elutasítása ugyanakkor nem jelentette sem az ortodox →marxizmussal, sem pedig a korabeli →szociáldemokrata gyakorlattal való azonosulást. Olyan mozgalomban gondolkodtak, amelyet „minden modern szocialista gondolkodó elfogad", és olyan munka elvégzését tűzték célul, amelyet „külföldön a polgárság már rég megcsinált. Mindezt nálunk csak a szocializmus csinálhatja meg" (Jászi). 1918–1919-ben kormányzati szerepet vállaltak, amivel hozzájárultak a kommunista diktatúrához vezető belpolitikai válsághoz. A két háború között a *Századunk* folyóirat *(1926–1939)* képviselte a ~ szellemi világát, majd 1945 után a politikai közéletben – rövid ideig – Csécsy Imre antikommunista Magyar Radikális Pártja.

G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat* (2004).
Heverdle László: „A Martinovics páholy és a Világ", *Magyar Könyvszemle*, 1987, 2.
Jászi Oszkár: *Marxizmus vagy liberális szocializmus* (1983).
Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat* (1978, 2008).

NL

politika A nyugati civilizáció lényegadó ismérve, amelyet hagyományosan az ókori Hellász *polisz*ainak, városállamainak arra a vonására vezetünk vissza, hogy belső életük rendjéről, törvényeikről, kormányzati rendszerükről, vezetőik személyéről – szemben a kor legtöbb államával – többnyire nem a vallási, katonai, igazgatási elit, hanem a poliszlakók (a polgárok) közössége döntött. Ebben az értelemben ~ akkor jön létre, ha egy közösség maga alkotja meg intézményeit, normáit, s közös sorsáról is valamilyen mértékben együtt és szabadon dönt. Ez még nem demokrácia, hanem csak tudatosulása annak, hogy mindenkinek van valamilyen, mással nem helyettesíthető szerepe a közösség életében. A görög poliszokban sokféle alkotmány volt érvényben, de ebben az alapvető értelemben valamennyi egyezett, miközben eltért például a perzsa birodalomtól, amellyel szemben éppen e közszabadság – s így a ~ – védelmében mindannyian összefogtak.

A ~ eredetét illetően megkülönböztethetünk „filozófiai" és „antropológiai" felfogásokat. Az

előbbi az emberi együttélés normatív alapjainál keresi a ~ eredetét. →Platón és →Arisztotelész gondolkodásában az igazságos vagy erkölcsös rend megalkotása képezte az alapot és keveseknek a feladatát. A változatlan alap előfeltevéséből Arisztotelész nyomán kibontakozott a →természetjogi gondolkodás hagyománya. Ezt újragondolva a kora újkor és a felvilágosodás állambölcselői (→Grotius, Samuel Pufendorf, illetve →Hobbes, →Locke, →Rousseau) megalkották a →társadalmi szerződésről szóló különböző elméleteiket. Ők az emberek közötti elkerülhetetlen konfliktusok kezelését vették alapul, és azt feltételezték, hogy azok emiatt összefognak, és „szerződést" vagy „megállapodást" kötnek, létrehozzák a polgári társadalmat és a közhatalmat, amelynek javára természetes önrendelkezési lehetőségeikről részben vagy egészben lemondanak. Hobbesnál semmi tér nem marad a mai értelemben vett ~i tevékenységre (mindent a közhatalom dönt el), Rousseau-nál viszont mindenről a polgárok együttesen döntenek: nála a társadalmi és a ~i lét egybeesik. Akárhogy is, az így létrejövő politikum racionális és mesterséges, illetve a fejlődés bizonyos szintjét és együttműködésre társuló *egyén*eket feltételez. Az egyének társulási szándéka teremti meg köztük a *~i kötelék*et.

Az „antropológiai" megközelítés történeti jellegű, és a ~i kötelék állam előtti létezéséből indul ki. Első jeles képviselője, Henry J. S. Maine szerint az *ősi társadalom* ~i viszonyai a vérségi modellből erednek: egyrészt mint egyenrangú rokonok kölcsönviszonyai horizontálisak, másrészt pedig a családtagok és a felmenőik közötti tekintélyviszonyokként vertikálisak. A szokás kölcsönösségén és patriarchális tekintélyelvűségén nyugvó modellben, az archaikus jogban az alapegység a *család*, szemben a helyébe lépő nyugati szerződéses modellel, ahol az alapegység az *egyén*. A lépcsőzetesen bővülő ~i közösségek tagjaiban is fenn tud maradni a közös származás és az örökölt rend eszméje. Mi több, a közös életbe – keretbe – belépő csoportok gyakran kitalálják magukról, hogy ugyanabból a törzsből származnak, mint az a nép, amelybe beilleszkedtek.

Az egyénre mint alapegységre való váltást a hangsúlyozottan ember alkotta és a közjóra irányuló →római jog készítette elő, amikor kialakította a *ius publicum* (a →közjog) terén a személyi jogokat is. Ezzel elindította a társadalmi előrehaladást, mint Maine írja, „a státustól a szerződés felé". Ezt a folyamatot továbberősítette a kereszténység személyközpontúsága és önkorlátozása (a vallás voltaképpen magánügy, az egyház nem része az államnak, ahogyan az állam sem eszköze az üdvösségnek); az univerzális racionalitás skolasztikus eszméje (minden ember képes belátni az alapvető normákat); a ~ sajátos szabályainak reneszánsz vizsgálata: a „~ művészete"; a szuverenitás kora újkori gondolata (az uralkodó azonosul az állammal, a végső autoritással); illetve a XVIII. század kormányzástana (a ~ tárgya és célja a jó kormányzás). Jóllehet a modern nyugati társadalom nem más, mint az →individualizmus diadala (→Tocqueville, Maine stb.), ez nem jelenti azt, hogy ahol a *szerződéses viszony* uralkodóvá vált, azaz a modern ~i kötelékben, ne találnánk meg a vérségi kapcsolatra alapozott közösségformák maradványait is, a ~i mítoszokba és szimbólumokba áthasonulva.

A ~ kormányzástani fordulatát tulajdonképpen a →vesztfáliai béke készítette elő: utána ugyanis az államokat elsősorban területi határaik definiálták, és mivel a territorialitás, a világos határok váltak a ~i közösségek alapjává, a bel~ főleg a közigazgatás, a területi bürokrácia, a kül~ pedig a területi államok közötti hatalmi egyensúly kérdései felé fordította a ~i vizsgálódást. A vesztfáliai rendszer tehát intézményesítette a ~ról alkotott képet, külön fogalomkészletet és retorikát teremtve a számára. Ezzel szemben a XIX. századtól egyre inkább kidomborodott a hatalom időleges és időben változó jellege. A változásnak: a parlamenti ciklusoknak és váltógazdaságnak, a költségvetés évenkénti elfogadásának, a napirend kormányzati és ellenzéki módosításainak szokványosodása még nem hozta magával a ~nak mint időben folyó tevékenységnek a fogalmi meghatározását, de a hatalom időbeli jellegével összefüggő bizonytalanság, játék (játszmák és ellenjátszmák), továbbá a hatékony politizáláshoz szükséges kivárás, helyzetfelismerés mára mindenképp a ~ időbeliségét állította előtérbe.

Mindezekből következően a ~ intézményes („területalapú") és cselekvésközpontú – a konfliktusokat és a rivalizáló értelmezéseket a centrumba helyező – szemlélete egymással párhuzamosan, szinte egymás alternatívájaként alakult. Sőt, az intézményes szemléletnek az előnye mind a mai napig fennmaradt.

Az intézményes szemlélet és – vele összefüggően – a XIX. század óta a társadalomtudományos megközelítés a ~t egyre inkább a tág értelemben vett társadalom egyik funkciójaként,

szférájaként, tevékenységformájaként írja le, egyfajta tudományosan vizsgálható részterületté tette, ahol a ~tudomány az illetékes. Ez tartalmi változást nem hozott, hiszen belépni a ~ világába ma sem jelent egyebet, mint érdeklődni, vitatkozni a közügyekről, és aktívan alakítani azokat a folyamatokat, amelyek a görög poliszok ~i létét is megadták. Politizálni, a ~ba bekapcsolódni *részvétel*t jelent abban a közösségben, amelynek végső célja nem más, mint ennek a részvételnek a lehetővé tétele.

A részvétel szemszögéből a ~ a következőket foglalja magában: 1) reflexió a közösség történetére, alapelveire, értékeire, konkrét céljaira; 2) alaprendjének (alkotmányának) kialakítása; 3) az együttélés, benne a ~ további szabályainak és intézményeinek alakítása; 4) a szabályok alkalmazása és a szükséges döntések meghozatala – röviden a →kormányzás és a → ~i vezetés; 5) a politikusok kiválasztása, fölhatalmazása, elszámoltatása, illetve a politikusok által meghozott személyi döntések; 6) az eddigiekkel összefüggő tevékenységformák (meggyőzés, befolyásolás, csoportok – pártok, mozgalmak – alakítása, a ~i utánpótlás megszervezése; 7) végül a ~i nevelés-oktatás.

A hatalomgyakorlás szemszögéből, nem felülírva az iméntieket, a ~ három módozatát különböztethetjük meg. Először is a ~ a folyamatszerűséget, az időbeliséget és a társadalmi tartalmát erőteljesebben megjelenítő konfliktusosságot, érdekharcot, illetve az együttműködést, érdekegyeztetést és konfliktuskezelést állítja az előtérbe (angolul *politics*). Másodszor a ~i közösség dimenziójára: a hatalomgyakorlás intézményi keretének, a játékszabályainak, feltételeinek alakítására összpontosít (*polity*). Harmadrészt pedig a ~i közösség, a kormányzás közvetlen, napi „feladatainak” a már létező keretek közötti ellátásának ad irányt; ez a *köz~* vagy *szak~* (*policy*).

A ~ maradandó alapdilemmái közé tartozik, hogy mennyire vagy milyen értelemben különíthető el az erkölcstől, az erkölcsi ítélkezéstől; vannak-e attól megkülönböztethető szabályai, esetleg értékei; továbbá hogy a ~i siker, sikeresség, teljesítmény miben áll, hogyan mérhető. Vannak olyan álláspontok is, amelyek a ~ illuzórikusságát vallják (marxizmus), esetleg szükségességét kérdőjelezik meg (anarchizmus), vagy tagadják, hogy valamilyen autonóm tevékenységforma lenne (egyes liberális felfogások), esetleg azzal számolják föl, hogy a közösség vezetését csak valamilyen karizma vagy misztikus fölhatalmazás birtokában tudják elképzelni. A nyugati történelem viszont arra tanít, hogy ezek az álláspontok rövid úton elnyomásba, rosszabb esetben totalitárius hatalomgyakorlásba torkollanak. A ~ innen nézve a görög alapgondolatnak máig megfelelően a szabad és autonóm közösség értékét alkotja meg.

Abélès, Marc: *Az állam antropológiája* (1990; m. 2007).
Arisztotelész: *Politika* (c. Kr. e. 350; m. 1923, 1969).
Maine, Henry Sumner: *Az ősi jog* (1861; m. 1997).
Palonen, Kari: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete* (2006; m. 2009).

BZ és KBM

politika a Bibliában Isten a bűnbeesés folytán tőle eltávolodott bűnös emberhez, emberiséghez lankadatlan →szeretetből fakadó megváltó szándékkal fordul, hogy üdvtörténeti terve révén visszavezesse őt magához. Szeretete személyes, így először Ábrahámot hívja meg a neki tett ígérettel, majd választott népével, Izraellel köt szövetséget, miután felfedte nekik a nevét: JHVH. E szövetség folytán lesz néppé Izrael, amelynek annyiban van élete, amennyiben a mózesi törvényeket e szövetség szellemében betartja, vagyis ha igazságosan és szeretettől vezérelten cselekszik zsidókkal és nem zsidókkal egyaránt. Ez Isten megváltó tervének pedagógiája: a Szövetség, valamint az idegen népek szolgaságából történő szabadítása révén megmutatja népének, hogy Ő mindig velük van, akkor is, ha Izrael hűtlen hozzá. Izrael ezáltal tanulja meg a történelmet lineárisnak látni, ahol ugyan nemzedékek múlnak, de Uruk mindvégig velük van. A zsidók a →politikai teológiájuk révén a történelemben s itt, a Földön megvalósuló eljövetelre várnak, amikor országuk szabad és királyuk maga a Messiás lesz. Több király (például Dávid) a JHVH tervei szerinti és erényes uralkodásával szerepet játszott JHVH üdvözítő tervében. A szövetség Isten részéről már az Ószövetségben is mindenkire irányuló, de e kiterjesztés végérvényesen csak az Újszövetségben történik meg.

Az Újszövetségben Isten üdvözítő tervének nincs evilági politikai dimenziója: királya, földterülete és lakossága, illetve politikai intézményei. Isten országa „nem ebből a világból való” (Jn 18,36), de már elérkezett, s azok között él, akik hisznek Jézusban, Isten Fiában és örömhírének megfelelően élnek keresztényi, azaz Krisztuskövető szeretetben. Isten Jézus által mindenkit meghívott erre az Isten-fiúságra, a szentháromság-

ságos életre. Isten ezen országa nem politikai teológiai kategória, mert az a hívők szívében és közöttük él, hiszen Jézus megígérte, hogy ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az Ő nevében, Ő ott van közöttük (Mt 18,20). Ez Isten királysága itt a földön, de nem ahogy azt a zsidók a Messiást várva, politikai felszabadulást remélve hitték és várták, hanem a szívek Jézushoz való megtérése révén, a krisztusi szeretet bátor utánzásával, amely által egy új nép jön létre, a keresztényeké. Ehhez meg kell térni, „új emberré" (Kol 3,9–10) válva, az ellenséget is szeretve, mégpedig elsőként és bármiféle viszonzásvárás nélkül (Mt 5,43–47). E szeretet mércéjét Jézus maga mutatta meg: „életét adta barátaiért" (Jn 15,13), mindenkiért. Ez a főpapi imájában parancsolt kölcsönös szeretet (Jn 15,12) végső mércéje és horizontja. Jézus nem azt kéri az Atyától, hogy vegye ki a világból az övéit, hanem hogy őrizze meg őket a gonosztól (Jn 17,15). A keresztények nem e világból valók, de e világban tevékenykednek Isten országáért. Jézus azt kéri, hogy „legyenek mindnyájan egyek" (Jn 17,21) a kölcsönös szeretet által. Ehhez mindenkit szeretni kell, elsősorban ahhoz fordulva, aki közvetlenül mellettünk áll, s ez a felebarát (*proximus*) jelentése, előnyben részesítve mindenkor – ahogy Jézus is tette – a szegényeket és az elesetteket.

Bár – ahogy Jézus mondta Pilátusnak – minden hatalom Istentől származik (Jn 19,11), Jézus mégsem olyan országot hirdet, amely evilági, politikai és hatalomorientált. Hiába ölik meg hát, feltámadása révén legyőzi a bűnt és annak következményeit. Az Ő országa nem értelmezhető az evilági logikával, ezért az ebben a dimenzióban feltett kérdésre, hogy szabad-e adót fizetni a császárnak, azt válaszolja, hogy meg kell adni a „császárnak, ami a császáré", de Istennek, ami az Istené (Mt 22,21). Jézus nem az evilági politikai dimenzióban, de ebben a világban hívja meg az Őt követőket, mindenkit arra, hogy isteni életének legyenek részesei már itt a földön, de Isten országának eljövetelét is ígérve. Ezáltal a túlvilági létre irányítja a keresztény hívők figyelmét, s az evilági valóságokat is ennek fényében kell értékelni. Jézus országának nincsenek intézményei, mindazonáltal az az evilági valóságot is gyökeresen átalakítja. Jézus meghaladja a zsidók történeti-politikai eszkatologikus várakozását, és örömhírével (Evangélium) olyan országban való életre hív meg mindenkit, amely már az Ő idejében elkövetkezett, de ami majd a végső ítéletkor fog csak beteljesedni, amikor az Isten által szeretetből teremtett világ visszatér majd Őhozzá, a Szeretethez.

Szent Pál hangsúlyozza, hogy minden hatalom Istentől származik (Róm 13,1), tehát engedelmeskedni kell a politikai autoritásoknak, ugyanakkor ha Isten követése és a politikai hatalom igénye ütközik egymással, akkor „inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek" (Apcsel 5,29).

Jézus elutasítja a Sátán kísértését, amikor az felviszi Őt egy hegyre, s azt mondja neki, hogy ha imádja őt, akkor neki adja az összes ország feletti hatalmat, minthogy Jézus csak Isten uralmát ismeri el, s csak Őt illeti meg az imádás (Lk 4, 5–8). Isten hatalma nem hatalmaskodás, hanem szolgálat. Jézus amidőn az alázatosság cselekedeteként tanítványai lábát megmossa, akkor erre mutat példát (Jn 13,4–5). Jézus azon válaszából, amit Jakab és János anyjának azon kérésére ad, hogy Isten országában a fiai ülhessenek majd Jézus jobbján és balján, azt tudhatjuk meg, hogy a földi hatalom ismérvei nem érvényesek a Mennyek országában, minthogy az Ő követése a kereszt mindennapi felvételét és mások szolgálatát jelenti (Mt 20, 20–28) (→keresztény államfelfogás, a judaizmus politikafelfogása).

Adam, Armin: *Egyház és állam. Rövid történeti bevezetés a politikai teológiába* (2006; m. 2008).
Danese, Attilio: *Riscoprire la politica. Storia e prospettive* („A politika újrafelfedezése: történelem és távlatok", 1992).

FJ

politikai cselekvés Normatív tartalommal nem határozható meg: megismerés is, a politikai megismerés pedig egyben ~ is – nincs közöttük ontológiai különbség. A ~ →közösségi jellegű, még ha egyéni cselekvők révén jelenik is meg, mert nyilvánosan történik, és együttműködésre tart igényt. Palonen a ~ meghatározásának a nehézségét abban látja, hogy a →politikát a XIX–XX. századig általában valamilyen „területhez" (→állam, →kormány, →rend, →közjó stb.) kötötték, a XX. századtól azonban a politika inkább időbeli jelenség: „az időben játszódik le, és egyben játszik az idővel". →Strauss szerint a politika bármit beemelhet az életünkbe, majd könnyedén ki is ejtheti onnan: nincs állandó határvonal a „politikai" és a „nem politikai" ügyek között. Míg a „területként" meghatározott politika könnyen vonható a →tudomány vizsgálati

körébe; az „időben játszó”, mindent bekebelező politika tiszta cselekvés, annak minden esetlegességével. A politika tehát a nyelvi értelmezések és a fizikai cselekvések egyidejű valóságában létezik, mondhatni: „mondva csinált” dolog, és jórészt a →retorika, a metaforikus jelentésátvitel révén érthető meg.

Ennek ellenére jelentős kísérletek történtek a ~ tudományos modellezésére. A *homo oeconomicus*, a →piacon tevékenykedő, önérdek-érvényesítő, racionálisan gondolkodó ember modelljére épít Anthony Downs elmélete (1957), a politikai részvételről és a szavazásról szóló →döntés modellezésével. A ~ kollektív modelljei azonban már számot vetnek az →erkölcsi természetű motivációkkal is. Elinor Ostrom arra hívja fel a figyelmet, hogy a valóságban korlátozottan racionális és morális megfontolások által is motivált cselekvőket érdemes feltételezni. A ~ deliberatív-részvételi felfogása (→John S. Mill, Jürgen Habermas, →frankfurti iskola) viszont a morális dimenziót és az egyéni →*szabadság*ot kapcsolja össze. A ~ mint részvétel a politikai *közösség*ek konstituálódása, identitásuk képződése szempontjából is alapvető: a politikai azonosságtudat ugyanis inkább eredménye a ~nek, nem pedig alapja.

Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában* (2013).

Ostrom, Elinor: „A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action” („A közös cselekvés racionálisválasztás-elméletének viselkedéstani megközelítése”), *The American Political Science Review*, 1998, 92.

Palonen, Kari: *Küzdelem az idővel: A cselekvő politika fogalomtörténete* (2006; m. 2009).

Strauss, Leo: *What is Political Philosophy? And Other Studies* („Mi a politikai filozófia? És más tanulmányok”, 1959).

KBM

politikai döntéshozatal A (köz)politikai célok vagy irányvonalak kitűzésének folyamata, amely demokráciában többnyire valamilyen jogszabály elfogadásában végződik (→döntés). A mikéntjét alapvetően határozza meg a kormány jellege (koalíciós vagy egypárti, többségi vagy kisebbségi kormány, a kormányfő és a kormánytagok személyisége, jogállása, erőforrásai stb.), a tágabb értelemben vett kormányzaton belüli viszonyok (politikum és →közigazgatás viszonya), illetve a kormányzat és az érdekcsoportok viszonya, a társadalmi érdekcsoportrendszer jellege (például demokratikus →korporativista vagy →pluralista elrendezés).

Szereplői. A kormányzaton belül általában a végrehajtó hatalom fejének tulajdonítható a legnagyobb súly, ezek közül is kiemelkedik az elnöki rendszerek elnökeinek szerepe. Az elmúlt időszakban a parlamentáris rendszerek között általánosnak tekinthető a miniszterelnökök kormányzaton belüli súlyának növekedése, „prezidencializálódása”, ezzel együtt pedig a párthátttértől való függetlenedése és – növekvő személyes apparátusa révén – a döntés-előkészítésben való nagyobb szerepe és a ~ folyamata feletti szigorúbb ellenőrzése. A kormányzat mellett a ~ legfontosabb szereplői: a parlament, a pártok, az alkotmánybíróság, illetve a rendes bíróságok (perlési politizálás), valamint az érdekcsoportok (például üzleti csoportok, kamarák, civil-, szak- és vallási szervezetek stb.). A kormányzat és az érdekcsoportok viszonyában alapvetően kétféle modell alakult ki: a pluralista rendszerekben (például →Amerikai Egyesült Államok, Kanada, bizonyos megszorításokkal →Nagy-Britannia és →Franciaország) egy társadalmi érdeket több csoport is képviselhet, a csoporttagság önkéntes, a csoport szerkezete gyakran decentralizált, a csoportok kormányzattól való elkülönülése egyértelmű. Ezzel szemben a demokratikus korporativista rendszerekben (például →Ausztria, →Hollandia, Svédország, bizonyos megszorításokkal →Németország, Dánia) a kormányzat és az érdekcsoportok kapcsolata formalizáltabb: egy érdeket egy szervezet képvisel, amelyben a tagság gyakran kötelező, a csoport felépítése centralizált, a csoportokat pedig gyakran módszeresen bevonják a ~ba (például a háromoldalú, vagyis tripartit: a kormány, a munkaadók és a szakszervezetek részvételével történő érdekegyeztés során). Az említetteken túl a ~ résztvevői lehetnek a különböző nemzetközi szereplők (nemzetállamok, nemzetközi szervezetek, nemzetközi nem kormányzati szervezetek, transznacionális vállalatok stb.) is.

Kormányzati és nem kormányzati szereplők viszonyát illetően a *governance-* (’kormányzás’-) elméletek a kormányzati döntéshozatali monopólium elvesztéséről beszélnek, a köz- és magánszféra közötti határvonal elmosódását, a hierarchia helyett a hálózatokban (*policy network*) megszülető döntéseket emelik ki. Míg a *governance*-elméleteket általában baloldalinak

szokás tekinteni, mivel a civil társadalom bevonásáról beszélnek, addig az újközmenedzsment (*new public management*) elméleteit inkább jobboldalinak, mivel az üzleti szféra bevonását tekintik kívánatosnak.

Racionalitás. A közpolitikai ciklus racionális modelljében a döntéshozatalt a problémák érzékelése, alternatívák kidolgozása és értékelése előzi meg. A gyakorlatban azonban a racionalitás szerepe sokkal korlátozottabb: minden szükséges információ összegyűjtése és minden felmerülő alternatíva mérlegelése túlzottan sok erőforrást igényelne, ezért célszerűbb a legjobb helyett a kielégítő alternatíva keresése (Herbert Simon); valamely érzékelt problémára a megfelelő megoldás keresése helyett gyakran a meglévő megoldásokat alkalmazzák, vagy a pozícióban lévő szereplők „találnak" maguknak problémákat (a döntések „szemeteskuka"-modellje). Charles Lindblom közigazgatási döntéshozatalról adott leírásában az egyes preferenciák, érdekek egymásnak ellentmondó, politikai jellege miatt a távlati célok tisztázása, a preferenciák összeegyeztetése nem lehetséges; a közigazgatás ehelyett gyakran az elérhető, lehetséges megoldásokat keresi, azaz „kis lépésekkel" halad.

A racionális döntéshozatalt hivatottak elősegíteni az előzetes és utólagos hatásvizsgálatok; az előbbiek a döntés-előkészítésben játszanak szerepet, az utóbbiak például a megvalósított közpolitikák hatékonyságának az értékelésében. A kormányzati intézkedések hatásvizsgálatának azonban komoly korlátja, hogy más, külső hatásokat gyakran nehéz előzetesen számításba venni. Más tényezők: az állami-kormányzati feladatok komplexebbé válása, a társadalmi folyamatok felgyorsulása, illetve a döntések során rendelkezésre álló szűk időkeret is fokozzák ezt a problémát.

Magyarországi trendek. A rendszerváltás után általánosnak tekinthető a politikai kormányzás előtérbe kerülése a kormányzaton belül, azaz a közigazgatás átpolitizálása, a közigazgatási apparátus autonómiájának korlátozása; az összkormányzati érdekek egyre nagyobb szerepe a döntéshozatalban; illetve – a prezidencializáció jelenségébe illeszkedően – a miniszterelnök és háttérapparátusa befolyásának megnövekedése a kormányzat egészén belül. A kormányzat és az érdekcsoportok viszonyát illetően a 2010 utáni időszakból az érdekegyeztetés súlyának csökkenése (az Országos Érdekegyeztető Tanács megszüntetése, utódszervezetének működési problémái), illetve az erősen vitatott lobbitörvény hatályon kívül helyezése emelhető ki.

Almond, Gabriel A., G. Bingham Powell Jr., Kaare Strøm és Russell J. Dalton: *Összehasonlító politológia* (2004; m. 2006).
Gajduschek György és Hajnal György: *Közpolitika* (2010).
Hajdu Nóra (szerk.): *A lobbijelenség* (2014).
Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* (2015).
Pesti Sándor: „Mérhető-e a kormányzati teljesítmény?", *Politikatudományi Szemle*, 2004, 1.

IG

politikai elmélet →**politikatudomány**

politikai etika Az →etika azon ága, amely a politika elméleti és gyakorlati moralitásának elveit, normáit és készségeit tárgyalja. Alapfelfogása, hogy a →politika etikát követel meg. Nemcsak az alapelvek és normák száma meghatározó a →~i cselekvésben, hanem a normák követésének minősége is. Thermopülai csatájában (i. e. 480) a perzsa sereget a civilizált világbirodalom megteremtésének etikailag igazolt szándéka vezette; a spártai védőket saját hazájuk védelme. Mindkét fél igazolt módon cselekedett, de a túlerővel szembeni bátorság (a norma követésének minősége) az utóbbiakat emeli magasabbra.

A gondolkodástörténet a politikát és az etikát kezdettől fogva szoros kapcsolatban látta; →Platón *Állam*a, a politikai gondolkodás alapműve az „igazságosságról" vagy „moralitásról" (*dikaioszüné*) szól, amelynek kiteljesedésén munkálkodik az állam, és amelyből mindenkinek a neki járó rész szerint juttat. →Arisztotelész *Politiká*ja a *Nikomakhoszi etika* második, gyakorlati részének számít. Szerinte a politika célja az emberek boldogságának biztosítása; ehhez az ember jellemét kell tanulmányozni, amit az előbbi mű tesz meg. →Ágoston *Az Isten városáról* című munkájában a pusztító politikai eseményeket (Róma elfoglalása 410-ben) eszkatologikusan a mártíromság követelményének fényében vizsgálja. A középkorban a természeti törvény (→természet) teológiai s ekként etikai alapozású; s a német gondolkodásban az államtan és az egyéni →szabadság, illetve a →rend és a morál szorosan összefüggenek.

→Max Weber *A tudomány és a politika mint hivatás* (1919; m. 1995) című munkájában összeveti

az erkölcsi meggyőződés és a politikai felelősség etikáját; az utóbbi felülírhatja az előbbit, de a kettő összetartozik. Ez a megközelítés az angolszász irodalomban – →Machiavelli felvetései nyomán – a *dirty hands* ('piszkos kezek') problémájában jelentkezik, miszerint a politikai cselekvés során az egyéni morálban elfogadhatatlan lépésekre is szükség van. A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy a *piszkos kezek* felfogása annál elterjedtebb, minél specifikusabb politikai cselekvésekről van szó; s annál kevésbé tartható, minél átfogóbb célok kerülnek elő. →Lévinasnál ez utóbbi játszik döntő szerepet, mivel szerinte a filozófia: etika, s az etika alapelve a másiknak való ártalom tilalma. Hans Jonas felelősségetikája Weber nyomdokán halad, de válasz Ernst Bloch →reményelméletére is: a reménynek az emberiség haladásában ki kell egészülnie a felelősséggel, amelynek alapja az egyes ember felelőssége a másikkal szemben. Ez utóbbi alapja a szülő-gyermek viszonyban adott. Jonas és követői szerint a politika és etika felelősségkapcsolata az emberiség jövőjére irányul. Az egyes közösségeknek e horizont alatt kell elhelyezniük magukat. Ez nem jelenti a nemzeti politika megsemmisülését, hanem csupán abban az összefüggésben való elhelyezését, hogy az emberiség fennmaradását, tudományos és kulturális haladását kell biztosítania.

→Alasdair MacIntyre az →erény fontosságát emeli ki, és a politikust a közössége iránti felelőssége szerint értékeli; a hagyományos erényetikát szembehelyezi az utópisztikus (→utópia) reményetikával, →Kant szándéketikájával és a Weber-féle felelősségetikával. Eszerint az egyes embernek, még ha politikai cselekvő is, erényesnek kell lennie, így nincs a politikai szférának külön etikája. Ez a felfogás nem számol a történelem jelentőségével az etikai tudat fejlődésében, a közösségek etikai jellegének meghatározásában. A nyugati etikafejlődés ugyanis nemcsak a személy etikai megértésének elmélyülését hozta (egyebek mellett a →szabadság egyre határozottabb felismerésében), hanem a személyközösség, az állam egyre összetettebb etikai megértését is, amelyben a közösség átfogó, történelmileg is hatékony etikai cselekvésre hivatott. Ez utóbbit a hagyományos erényetika nem képes megragadni, mivel szükséges hozzá az egyéni és közösségi eszkatológia- és történelemfelfogás is. A →nacionalizmus az etikát csak a nemzeti közösség összefüggésében érti, a marxizmus és a vele rokon felfogások pedig a determinizmusuk miatt tagadják az egyéni etika jelentőségét, így a ~ hiányzik értelmezéseikből.

A →politikai realizmus gyakran hangsúlyozza, hogy a politika és az etika egymástól élesen különböznek, alapvetően a *might is right* ('az erőnek igaza van') tétele az „igaz". Ám ez a tétel önellentmondásos, mivel igazságát nem erővel, hanem logikával (a történelem tanúságtételével) véli alátámaszthatni. Az ilyen machiavellizmus az etikát a politika köznapi küzdelmei szerint szemléli, ezért nem biztosít számára szerepet, míg a politika általánosabb céljait (például Machiavellinél a „barbárság" legyőzését) már nem vagy csak ritkán veszi figyelembe. Mégis kimondható, hogy a politikának a maga egészében van etikája, a történelmi etika, amely az emberiség egészéért viselt, egyszerre szándék- és felelősségetika. Ahhoz, hogy az ilyen globális etika ne csupán üres szólam legyen, még kevésbé ideológiai visszaélés, szükséges az ember, az emberiség és a történelem erőszakelvű, naturalisztikus és minimalista koncepcióinak kritikája és meghaladása olyan magasabb felfogás kialakításával, amely a →metapolitika keretében tűnik lehetségesnek. Ekképpen a ~ nem mondhat le a keresztény eszkatológiáról és a történelem teológiai megértéséről. A ~ átfogó értelmére nézve megkerülhetetlen az egyéni és a ~ eszkatologikus jellegének összekapcsolása, az egyéni, közösségi és történelmi tanúságtétel (mártíromság) középpontba állítása. Ezt fejti ki mások mellett →Johann B. Metz →politikai teológiája is. Az igazságosság ősi és modern célja így betagolódik az eszkatologikus értelem egységébe.

A ~ tehát olyan felfogás, amely az emberiség egészére irányul annak végső összefüggéseiben. S ezt a megközelítést kívánja meg a politikai célok, szándékok és cselekvések teljes körében, ám minél közelebb jut a konkrét politikai cselekvésekhez, globális jelentőségének alkalmazása válik annál inkább megközelítőlegessé. Ennek következménye, hogy még a legelkötelezettebb politikai cselekvők és közösségek is eljárhatnak globális szinten nehezen értelmezhető módon, miközben nem adják fel a ~ egészleges érvényére vonatkozó meggyőződésüket a személy és a közösség teljes összefüggésében. Az ember véges és esendő lény, sem személyi, sem közösségi gyakorlata nem lehet hibátlan, ám a szándék és felelősség szintjén törekednie kell a lehető legméltányosabb felfogás érvényesítésére.

Jonas, Hans: *Das Prinzip Verantwortung* („A felelősség elve", 1979).

Lánczi, András: *Political Realism and Wisdom* („Politikai realizmus és bölcsesség", 2015).
MacIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában* (1981; m. 1999).

MB

politikai felelősség A cselekvő egyén tulajdonsága; nem azonos a formalizált alkotmányos, jogi vagy morális felelősséggel, noha rokon vele. A fogalom minden esetben normatív, értékelő; egyszerre vonatkozik a múltra és a jövőre. A politikában kétféleképpen értelmezhető a felelősség. Egyfelől a politikai racionalitás tekintetében megállapítható, hogy valaki alkalmas-e, vagyis rendelkezik-e azokkal a képességekkel, tudással, amelyek lehetővé teszik a politikában való érvényesülését. Másfelől az illető erkölcsi érdemét értékelvén a méltatlanság alapján állapítható meg az egyén felelőssége.

A modernség együtt jár a ~ elszemélytelenedésével. Intézmények (demokrácia), konstruált kollektivitások (osztály, társadalom) veszik át az egyéntől a felelősséget, és instrumentalizálják a ~et. Az egyéneket nem a természetes rendből (*phüszisz*) fakadó kötelesség, hanem a törvényeken (*nomosz*) alapuló hatalmi szerkezet vezeti. A hangsúly az interszubjektív (közösségi) szükségről, kényszerűségről az objektíven meghatározható követelményekre helyeződik át, ami magában hordozza a lelkiismeret, a felelősségérzet eltűnésének a veszélyét.

A →rawlsiánus, baloldali liberális felfogásban a rossz cselekedetek, amelyekért felelősséggel tartoznék az egyén, a személyes autonómia hiányából, azaz nem az ember természetéből, ahogy sok jobboldali liberális vagy konzervatív látja, hanem a rosszul felépített társadalmi szerkezetből fakadnak. Ezzel szemben a jobboldali kritikusok az egyén erkölcsi érdemeit tartják kiindulópontnak az értékelés során; a kollektív felelősséget pedig szigorúbban, nem csak negatív értelemben határozzák meg.

Kekes, John: *A liberalizmus ellen* (1988; m. 1999).
Lánczi András: „Ki a felelős? A politikai felelősség nyomában", *Politikatudományi Szemle*, 2011, 4.
Miklósi Zoltán: „A politikai felelősség", *Politikatudományi Szemle*, 2011, 4.
Molnár Attila Károly: „Felelőtlen demokrácia", *Politikatudományi Szemle*, 2011, 4.

MR

politikai filozófia A nyugati filozófia egyik klasszikus ága. Szókratész/Platón gondolkodásában a metafizika, az ismeretelmélet, a morál- és a politikai filozófia szorosan egymásba fonódik az igaz és teljes megismerésre való törekvés jegyében. Bár a politikai és a morálfilozófiát olykor „gyakorlati filozófiaként" különböztetik meg a spekulatív filozófiai ágaktól, valójában ma sem lehet teljes értékű ~t művelni azok figyelmen kívül hagyásával. →Platónt például a közhiedelemmel ellentétben nem az ideális politikai közösség (helytelen fordításban: az állam), hanem *a* politikai közösség természete, azaz metafizikája érdekelte. Felfogásában az ember(ek) belső rendje és a közösség rendje között analógia áll fönn. Ezt a *dikaioszüné* ('erkölcsösség, igazságosság') teremti meg. Ez olyan minőség (kiválóság, erény), amely három további erény, a mérséklet, az állhatatosság (bátorság) és a bölcsesség megléte és megfelelő rendje esetén jelenik meg. A három erényt a politikai közösségben egy-egy kifejezetten erre alkalmas csoport képviseli, de a tartós rend föltételezi, hogy valamilyen mértékben minden polgár erényes.

A filozófia művelésére, a teljes igazság belátására azonban csak a legkiválóbbak alkalmasak, akiknek kötelességük a közösség vezetőinek megfelelő nevelése, oktatása. Platón maga is megpróbálkozott ezzel, de nagyrészt kudarcot vallott. Késői munkásságában az erények helyett részben ezért kerül a törvények személytelen uralma a középpontba.

→Arisztotelész gondolkodásában nincs egyetlen kitüntetett, helyes politikai rend. Nála az emberrel való analógia azt jelenti, hogy mivel sokféle módon lehet valaki jó (azaz erényes) ember, hiszen az erények is sokfélék, ezért sokféle jó alkotmány képzelhető el. Viszont a „jóság" olyan minőség, amely mindegyikre igaz, így a „jó" és a „rossz" alkotmányok közötti különbség mindig kimutatható. Az a rossz alkotmány, amelyben valaki vagy valakik saját érdekeiket a közjó elé helyezik. Arisztotelész tehát pluralista, de nem relativista.

A görög ~ mestereinek gondolkodását is mindig befolyásolták saját politikai tapasztalataik: Szókratész halála, a demokrácia hanyatlása, az athéni birodalom bukása. A mai ~ további alapfogalmai is mélyen összekapcsolódnak a nyugati civilizáció nagy eseményeivel. Az Ószövetségből a törvény, a szövetség, az evilági hatalom morális-prófétai korlátozásának igénye, a beteljesülés

felé haladó történelem; a Római Birodalomból az univerzális politikai közösség (impérium) eszméje, a saját történelem kivételessége (múlttudat), a hagyomány és a vallás politikai egységet biztosító szerepe, a kevert és az osztott alkotmány, a politikai képviselet, a hatalom és a tekintély megkülönböztetése bizonyult jelentős tapasztalatnak. A kereszténység a politikum fennhatóságának korlátozottságát vezette be az egyén és magánszférája kibővítésével és fölértékelésével. A spirituális egyenlőség gondolatával a politikai egyenlőségnek és a minden értelmes lényt egyformán kötelező természeti törvény fogalmának készítette elő a talajt. Végül az egyetemes bűnbeesettség tételével a hatalom inherens rosszaságának gondolatát alapozta meg.

Az újkor ~i forradalma valójában nem más, mint a már meglévő fogalmak és tapasztalatok újragondolása és átrendezése. →Machiavelli Rómát kívánta föléleszteni, a politikai erényeket élesen megkülönböztetve a morálisaktól, polgárok és politikusok esetében egyaránt, ezzel lefektetve a modern republikanizmus alapjait. →Hobbes az áteredő bűn teológiai tételét az emberi állapot egyetemes nyomorúságának tételére fordította le (a „háború állapota"), megoldásként az egyenlők között létrejövő társadalmi megállapodásból vezetve le a korlátozatlan politikai szuverén gondolatát. Nyomdokain az egyik ~i hagyomány a közösség szuverenitásának ad primátust az egyénnel szemben, ez Jean Bodinnél az állam és az azt megjelenítő uralkodó; Jean-Jacques Rousseau-nál pedig a nép (→népfelség). A szuverén akarata a törvény, minimális erkölcsi korlátokkal vagy azokkal sem. A XIX–XX. században a „nép" helyébe a jobboldalon sokszor a „nemzet" vagy a „faj" került; a baloldalon pedig az „emberiség" egésze, amelyet adott esetben valamelyik osztály képvisel a leghitelesebben.

A másik hagyomány (→Locke, Benjamin Constant, →Kant) az egyén autonómiáját tekinti végső elvnek, s a modern alkotmányoktól is elsősorban ennek biztosítását várja el. Ezen a hagyományon belül is két nagy áramlatot érdemes megkülönböztetni. Az egyik az ész/értelem uralmában látja az egyes ember autonómiájának titkát. Ennek legnagyobb hatású képviselője Kant, akinek filozófiáját a modern egalitárius-liberális felfogás hajlamos inkább úgy értelmezni, mint az abszolútumként felfogott emberi méltóság/jogok igazolását. A másik áramlat az egyének szenvedélyeit, vágyait, érzelmeit, sőt érdekeit tekinti az autonómia feltételének és anyagának. Optimistább verziója az emberi együttélést többé-kevésbé automatikusan megalapozó pozitív érzelmekre épít (→Hume, →Adam Smith), mai felfogásban nagyjából ez a libertariánus felfogás kiindulópontja. Pesszimistább válfaja (konzervatívizmus) viszont valamilyen hozzáértő elit vagy lassú és fájdalmas tapasztalatok révén létrejövő, elsősorban intézményekre épített alkotmány nélkül anarchiára és káoszra számít (James Madison, →Burke).

Mindkét hagyománynak újra és újra szembe kell néznie azzal, hogy sem az egyén autonómiája, sem a politikai közösség szuverenitása nem számolható föl teljesen. A ~ klasszikus problémája marad, hogy a két gondolat hogyan illeszthető össze. Végső soron az eredeti platóni analógia egyén és közösség konstrukciója között maradandó filozófiai keretnek bizonyult.

A fentieken túl a XIX. század ~ját nagymértékben a francia forradalom és általában a forradalom, a felvilágosodás, a vallás befolyásának csökkenése, a tömegérzelmek, a demokrácia, a kapitalizmus és az állam erejének fölfedezése foglalkoztatták. A század során ezek a főbb témák, a klasszikus fogalmak és az említett egyén–közösség gondolkodási keret összegyúrásával többé-kevésbé koherens, a politikai cselekvést is jelentős mértékben orientáló politikai világnézetekké kezdtek alakulni. A ~ mégsem azonos az ideológiával vagy ideológiákkal, amelyek valóban a gyakorlati politikai cselekvés elvei kívánnak lenni. A ~ viszont továbbra is a politika valóságának, az egyén és a politikai közösség viszonyának természetével foglalkozik. Jó példa erre →Carl Schmitt, a XX. század egyik legnagyobb hatású politikai gondolkodója: noha egyértelmű, hogy sem baloldalinak, sem liberálisnak nem nevezhető, éppen a politika (a politikai minőség) mibenlétének firtatásával olyan kérdéseket tett föl és válaszokat sugallt, amelyek liberális és baloldali gondolkodókat is mélyen megihlettek: Hol húzódnak a politika határai? Ki húzza meg azokat? Milyen határok ezek? A politika valóban egyfajta gyakorlati tevékenységtípus, szféra vagy rendezőelv, megismerési mód? Ha az utóbbi, akkor szembeállítható az erkölcsi értékeléssel. De milyen értelemben választhatók el az erkölcsi és a politikai szempontok, az értékek egymástól a gyakorlatban? Vannak-e politikai értékek?

A ~ alapkérdései nélkül a politikatudomány részterületei, illetve határterületei értelmüket ve-

szítik. Például a politikai antropológia és szociológia az egyén és a politikai közösség közötti viszonyokat elemzi, de eleve föltételezi, hogy ezek a viszonyok léteznek, s hogy az embereknek ezekről tudomásuk van. A politikai gazdaságtan, az alkotmány- és a közjog szintén föltételezi, hogy az ember intézmény- és jogalkotó lény, aki képes önmaga számára tudatosan szabályokat és rendet teremteni. A szűkebben vett politikatudományi témák (pártok, mozgalmak, kormányzás, vezetés, ideológiák) is akkor életképesek, ha a politikai minőség valamilyen módon elhatárolható a nem politikai minőségektől, azaz ha létezik egyáltalán politika. Ezzel pedig visszajutunk Platón egész filozófiájához, amelynek éltetője a valóságot kutató, a „mi létezik?" kérdését komolyan vevő ember. A ~ tehát maga sem a végállomás, mert az mindig a filozófia egésze.

Strauss, Leo és Joseph Cropsey: *A politikai filozófia története* (1963; m. 1994).

BZ

politikai ikonográfia A „politika nyelvének" (Harold D. Lasswell) elsősorban a képi megnyilvánulásaival foglalkozik, amelyek leírása és értelmezése nem válik el az adott korszakra jellemző eszméktől s vitáktól: a kettő folyamatosan változó, hullámzó viszonya rávilágít a régebbi múltra, és példákkal szolgálhat a jelenre is. A XX. századra a nyomtatott sajtó széles körű elterjedésével, a különféle újabb médiumok, a fotó, a film, majd összetettebb formában a rádió (hang), a televízió (hang és kép), legújabban az internet (hang, kép és szöveg) kifejlődésével, a reklámtechnika profizmusával vetekedő *politikai kommunikáció* egyre kifinomultabb, gyorsabb és hatékonyabb eszközöket használhat az információ közlésére, az →ideológiai irányvonal terjesztésére, a tömegek meggyőzésére és befolyásolására. Ennek direkt és operatív formája a *politikai propaganda*, ahol a politikai közlések manipulatív módon nem a gondolkodást és a tényleges meggyőzést, hanem azonnali hatásra építve az érzelmek megragadását, a mozgósítást célozzák meg.

Mivel az ellentétes vélemények is többnyire a média csatornáin fogalmazódnak meg, a hatalom – a demokrácia- és a toleranciaszint függvényében – elfogadja, eltűri vagy tiltja az alternatív-kritikai álláspontok létezését. Az adott politikai-hatalmi berendezkedés nemcsak az aktuális jelen időt igyekszik uralma alá vonni, hanem →legitimációja érdekében arra törekszik, hogy a múlt eseményeit, eszméit és személyiségeit egy számára előnyös, a jelent igazoló és beteljesítő történelmi vonalvezetésbe, láncolatba illessze bele. Az →emlékezetpolitika tehát a múltba irányuló aktív, kiválogató-osztályozó tevékenységgel párosul, amikor fokozottabban a történelmi sorsfordulók, rendszerváltozások után az addigi hatalmi berendezkedés jelképeit (címerek, zászlók, feliratok, képek) lecserélik, praktikusan átalakítják, semlegesítik vagy csak idézőjelbe teszik. Az óegyiptomi birodalmaktól a reformáció, majd a francia forradalom fejleményein keresztül a napjainkig tartó képrombolások, az *ikonoklaszmosz*ok mint gesztusok története egyfajta negatív kultúrtörténetnek fogható fel, még akkor is, ha senki sem szeretne Lenin-, Sztálin- vagy Hitler-szobrot vagy ilyen utcatáblát látni a köztereken. A XX. századi diktatúrák, bármennyire is az új időszámítással kérkedtek (például Mussolini Olaszországban a római császárokhoz hasonlóan a hatalomra kerülésének évszámait használta), lelkesítő mintaképekre, a történelem kedvező korszakaira hivatkoztak, az egykori „aranykor" visszatérését ígérték (mint Németországban a Harmadik Birodalom). A diktatúrákat az erős *személyi kultusz*, a világnézet egységesítése, a nemzeti/állami identitás erősítése, az ellenségkép felrajzolása egyaránt jellemzik, amelyeknek vizuális megjelenése látványos, monumentális építkezésekben, a közterek radikális átalakításában is megragadható.

Nem csak a diktatúrák sajátossága a *szimbolikus térfoglalás*, amely ténylegesen a nyilvános vagy közösségi tereken játszódik. Nagyobb területre vagy régióra vonatkoztatva, kulturális, etnikai és államhatárok mentén *szimbolikus geográfiá*ról is beszélhetünk. A pozitív (építő) és/vagy negatív (romboló) magatartások elsősorban a múltra irányulnak, de mindig jelen időben zajlanak: a mindenkori állapot az aktuális politikai-ideológiai beállítódás kitapintható megnyilvánulása. A hivatali helyiségekben, irodákban, előadótermekben található állami jelképek, a vezetők portréi, történelmi figurák mellszobrai stb. ugyanúgy megteremtik a legitimáció auráját, mint nagyobb léptékben a köztereken elhelyezett művészeti alkotások, amelyek esetében többnyire másodlagos az esztétikai elvárás, függetlenül attól, hogy akár neves alkotók munkái is lehetnek. Sokkal inkább a láttatott esemény, eszme vagy személyiség jelenvalóságát hivatottak megalapozni úgy, hogy az ábrázolat nemcsak felidézi, hanem mintegy

átemeli a jelenbe saját korát, ezáltal gyakran az elpusztult eredeti emlékek, a történelmi hiányok és szakadások pótlását tölti be. Gyakori megoldás az eredeti töredékek, maradványok és az utólagos „fantáziatermékek” tudatos összemosása. Az „itt él köztünk” mágikus funkció szinte kötelezően előírja a személy valósághű megjelenítését, a közérthetőséget, ezért a historizáló emlékművek többsége csupán a realizmus különféle változatait produkálja, mely összképet nem befolyásolja az, hogy „konzervatív” vagy „modern” köntösben lépnek-e fel a talapzatra. Az 1960-as évektől ugyan elindult a köztéri emlékművek emberközelivé tétele: a talapzatról leléptetett szobrok az ábrázolt hétköznapi karakterét, az „egy közülünk” hangulatát jelenítik meg (korai példa erre Varga Imre 1974-es mohácsi Lenin-szobra, 1990 után lebontva). Mindkét stíluscsoport mögött ott leselkedik azonban a klisészerűség, amely a plasztikai mű és jelentése kiüresedését vonja maga után. Ugyanakkor a helyi közösség és az odalátogatók számára valóban személyes kapcsolat alakulhat ki Benedek Elekkel (Kisbacon), Márai Sándorral (Kassa) vagy Czóbel Bélával (Szentendre).

A történelmi személyiség életének összetettségével, ellentmondásosságával ellentétben a köztéri szobor viszont mindig az ábrázolt személy életének egy-egy hangsúlyos, az ideológiához igazodó oldalát domborítja ki. A sztereotípiák terrénumában például gróf Tisza István éppúgy lehet „országvesztő” (az elveszített háború első felének miniszterelnöke), mint ellenfele, gróf Károlyi Mihály (aki átadta a hatalmat a kommunistáknak), de a nemzeti mitológiában, annak ellenére, hogy egyébként nagyobb formátumú államférfiről van szó, Tisza mártíriuma felülírja világnézetének, politikai viselkedésének elutasítható mozzanatait. Ilyenformán a Kossuth tér 1945 előtti rekonstrukciója nem csupán értéksemleges, műemléki helyreállítás, hanem a démonizált baloldali kurzusok és szemléletek történelmi tudatból való kitörlésének, nem létezővé tételének a gesztusaként is felfogható. Amennyiben az „életmű” egy másik történelmi korszak számára is tartalmaz használható részleteket, illetőleg a személyiség megítélésében valamiféle társadalmi elfogadottság van (Kossuth-szobrok), akkor a helyén maradhat, ha nem, eltávolítják, rosszabb esetben megsemmisítik.

Az átlagízlés nem tud különbséget tenni az esztétikailag értékelhető, üzenetének kibontásához szellemi aktivitást igénylő szobor és a számára megszokott elemekkel, a vizuális alapszótárból kiemelt „szavakkal”, ideológiai tőmondatokkal közvetlenül és gyorsan átélhető tömegáru között. Hosszabb távon elvárható társadalmi igény azonban, hogy a közterekre színvonalas emlékművek kerüljenek, ami szakmai zsűri, esetleg lektori tanács felügyeletét feltételezné. A döntési eljárásban azonban egyfelől a szubjektív, összeköttetésbeli, másfelől a politikai-ideológiai mozzanatok is érvényesülnek. A nemes anyagból, kőből, bronzból készült friss szobrok természetesen ugyanúgy a múlt bekebelezésével, egyúttal az örökkévalóság igényével lépnek fel, mint az érvényességüket vesztett, ezáltal esendővé vált elődeik. Ebből a korszakonként mechanikusan ismétlődő ritmusból, a múlt egészét nem vállaló, azt újra- és újrakonstruáló, szelektáló logikából nem könnyű kilépni, miközben egy későbbi hullámban a most kialakított „rend” ismételt korrekciója, lecserélése vagy egy korábbi fázis rekonstrukciója zajlik majd le.

1990 után Magyarországon is a „lejárt” jelképek és köztéri művek eltávolítása következett be. Az elpusztítás helyett – bár a *politikai akcionizmus* lendülete többet is ledöntött –, a köztéri szobrok gyűjtőhelyén egyfelől turisztikai látványosság, didaktikus történelmi panoptikum, másrészt szellemes szabadtéri múzeum jött létre (Eleőd Ákos: *Mementó park*, 1993). Viszont a magyarországi társadalmi-politikai törésvonalak továbbélését mutatja, hogy a rendszerváltozás rövid ideig tartó konszenzusa után a kivégzett politikai foglyok 301-es parcellájában kettős jelképállítás, a „mi” és „ők” szembeállítás megjelenítése valósult meg (Jovánovics György sokak megítélése szerint „kozmopolita” emlékműve kontra „nemzeti” székelykapu, 1992). Hasonlóképpen, az örök „Kossuth versus Széchenyi” vitában a radikális forradalmárral szemben a reformer Széchenyi látszik győzedelmeskedni (Bereményi Géza *Hídember* című filmje, 2002).

A közterekre elhelyezett alkotások természetesen megmaradhatnak csupán emlékeztető-köznevelő funkciójukban, egy elvontabb kompozíció, játékosabb megoldás lehet egyszerű térplasztika, épületdíszítő elem, viszont a historizáló emlékművek esetében a felavatás, majd az évenként ismétlődő ünneplés az emlékezet folyamatosságát biztosítja, s az emlékművel hangsúlyossá tett tér kultuszhellyé válik. A kultuszhely meghatározott viselkedési normákat, az ünnepélyesség és a szertartások megszokott dramaturgiát köve-

telnek meg maguknak. A nagyobb városokban a tömegek fogadására alkalmas kitüntetett terek már többnyire foglaltak, így a modern korban a vizuális összhatás módosítása révén szüntelen újrapozícionálásuk figyelhető meg (Hősök tere, Budapest). Hatványozottan jelentkezett a „szoborharc" az első világháború után az etnikai-kulturális keveredést mutató utódállamokban, és napjainkban sem ért véget (Kolozsvár főtere).

Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban* (2000).

Gamboni, Dario: *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* („Művészetrombolás: Ikonoklaszmosz és vandalizmus a francia forradalom óta", 1997).

Lasswell, Harold et al.: *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics* („A politika nyelve: tanulmányok a kvantitatív szemantika köréből", 1949, 1965).

Mikó Árpád és Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem–Kép. Szemelvények múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon* (2000).

Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika* (2003).

SzGy

politikai katolicizmus Azon politikai mozgalmak összessége, amelyek a →modernizáció társadalmi, gazdasági, kulturális és eszmei kihívásaira adott katolikus egyházi válaszok nyomában alakultak ki a XIX. század végén. E válaszok a →katolikus politikai-társadalmi tanításban nyertek megfogalmazást, különösen XIII. Leó *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában (1891), amely a kapitalizmus visszásságaira a keresztény szolidaritás jegyében adott választ, és a →keresztényszocializmusnak adott lökést, illetve XI. Piusnak a gazdasági világválságra is válaszolni kívánó *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában (1931). Az ezekben kifejtett →hivatásrendiségre való hivatkozással több katolikus országban kísérleteztek újfajta, autoriter államberendezkedéssel (például Dollfuss Ausztriában, Salazar Portugáliában). A második világháború után a ~ hangsúlyosan a demokrácia talajára helyezkedett. A →kereszténydemokrácia az egyik meghatározó politikai eszme és pártcsalád lett: a német Kereszténydemokrata Unió (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, CDU) – Keresztényszocialista Unió (*Christlich-Soziale Union in Bayern*, CSU) vagy az olasz Kereszténydemokrata Párt (*Democrazia Cristiana*) évtizedeken át vezető szerepet töltött be, de az →európai egységesülés kezdeteinél is nagyrészt kereszténydemokrata politikusokat találunk.

Magyarországon a liberális egyházpolitikai reformok ellenében az 1890-es években szerveződött meg a ~. A Zichy Nándor által vezetett Katolikus Néppárt programjában a katolikus egyház régi jogainak visszaállítása mellett lassanként az egyház modern szociális tanításai is helyet kaptak. Ez utóbbit kiemelten képviselte a Giesswein Sándor által vezetett Keresztényszocialista Párt. A liberalizmussal szemben a keresztény-katolikus világnézetet a leghatásosabban →Prohászka Ottokár képviselte.

Bár a Magyarországon 1919 őszétől kialakult rendszer magára keresztény-nemzetiként tekintett, a ~ különböző irányokra bomlott. A korszakban ezért a közvetlen politikai hatásnál fontosabb volt a kulturális és társadalmi megújulás (például a KALOT, Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Titkársága). A ~ mint irányzat mérsékeltebb ága betagozódott a →Bethlen István-i konszolidáció kormányerői közé, radikálisabb vonulatai pedig a kormány jobboldali ellenzékét alkották. Az 1930-as években a demokrácia felé nyitott áramlatok (például legitimisták, kereszténydemokrata csoportok) mellett megjelentek a hivatásrendiséget diktatórikus berendezkedéssel ötvöző, a ~ eszmeköréből valójában kilépő gondolatok (→Imrédy).

1945 után Magyarországon is megvoltak egy nyugati típusú kereszténydemokrata mozgalom kialakulásának társadalmi és szellemi előfeltételei. Bár a konzervatív-legitimista →Mindszenty hercegprímás nem támogatta, a →Barankovics István által vezetett (Keresztény) Demokrata Néppárt jól szerepelt az 1947-es választásokon. A kommunisták azonban nemcsak a politikai pártokat, de a katolikus társadalmi egyesületeket is tudatosan szétverték, így az egypártrendszer idején a ~ Magyarországon semmilyen formában nem nyilvánulhatott meg. A rendszerváltáskor a barankovicsi hagyományt újraélesztve megalakult a magát világnézeti pártként meghatározó Kereszténydemokrata Néppárt.

Arbol, Niels: *A kereszténydemokrácia Európában* (1995).

Gergely Jenő: „A kereszténydemokrácia Magyarországon", *Múltunk*, 2007, 3.

Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932* (2013).

Spannenberger Norbert: „A politikai katolicizmus”, Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (2009).

BI

politikai konfliktus (viszály) Olyan áthidalhatatlannak észlelt vallási vagy ideológiai szakadék, amely akadályozza a kormányzáshoz szükséges együttműködés, kompromisszum, *modus vivendi* (’életmód’, megoldás) szabályos versengéssel és vitával való kialakítását. Ha a politikai uralom kiegyensúlyozottan érvényesül, mederben tartja a ~t; ha azonban a legitimitása megkérdőjeleződik, az akár →polgárháborúig is elfajulhat.

A →politikai filozófia realista iskolái a ~t kiküszöbölhetetlennek tartják, és →utópistáknak mondják azokat, akik kiiktathatónak. →Schmitt egyenesen a barát–ellenség meghatározására vezeti vissza a politikai folyamatokat, és egzisztenciális fenyegetést lát a másik álláspontjában. Ezzel szemben gyakori, hogy egy adott csoport éppen a konszenzus retorikájával érvényesíti külön politikai céljait. Az agonisztikus (küzdésközpontú) politikafelfogás képviselői szerint viszont a ~ok elkerülhetetlenek, de megszelídíthetők, ha ellenség helyett ellenfélnek (tehát megegyezésre képes versenytársnak) tekintjük a tőlünk különböző szimbolikus keretben gondolkodókat.

~ esetén a politikai hatalom jellegzetes zavarai a következők: egyéni szinten a hivatalviselők megvesztegetése, megfélemlítése vagy fegyelemsértése és ellenállása; csoportszinten a választási visszaélések, bandaháborúk, oligarchikus patronázsrendszer, illetve osztályküzdelem és akár terrorcselekmények; a közigazgatási szinten az elit zártsága, a közvélemény torz befolyásolása, külhatalmi szinten pedig beavatkozás akár a *status quo*, akár a felforgatásának támogatására.

A realista elméletek szerint a ~okat előidézheti a társadalomban meglévő értékek →pluralitása és összemérhetetlen jellege, a társadalmi identitások kizáró természete; érdekkonfliktusok is állhatnak a háttérben; okok sokféleségét képezhetik az emberi racionalitás, a →politikai tudás, a tájékozódási képesség és a tájékoztatás korlátai.

Magyarországon a rendszerváltás, a →parlamentáris demokrácia bevezetése óta a politikai vezetőrétegek küzdelme a választók szavazataiért kiélezett ~t (lásd az 1990-es taxisblokád, a 2006-os tüntetések), illetve erőteljes polarizációt idézett elő. A demokratikus politikai folyamatoknak és eljárásoknak éppen a többségi pozícióból kiszorult kisebbségek jogainak védelme, a különféle társadalmi feszültségek és ~ok nyílt, ámde békés kezelése az egyik fő feladatuk (→hideg polgárháború).

Körösényi András: *Vezér és demokrácia* (2005).
Mouffe, Chantal: „A politika és a politikai”, *Századvég*, 2011, 60.
Philp, Mark: *Political Conduct* („Politikai magatartás”, 2007).
Sleat, Matt: *Liberal Realism: A Realist Theory of Liberal Politics* („Liberális realizmus: a liberális politika realista elmélete”, 2013).
Szűcs Zoltán Gábor: „Politika egy tökéletlen világban: A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről”, *Századvég*, 2014, 4.

MS

politikai korrektség (*political correctness*, PC) Olyan köznyelvi szóhasználat, amely nem sérti semmilyen érintettnek a →politikai, →vallási, →etnikai, nemzeti, nemi vagy egyéb érzékenységét. Helyénvaló törekvés, hogy nem élünk olyan kifejezésekkel, amelyek esetleg sértenek másokat (nem mondjuk egy szlováknak, hogy „tót”, románnak, hogy „oláh” stb., hiszen sértőnek tartja, jóllehet a szó eredendően nem az). Az erkölcsi normák, az illendőség szabályai korábban megfelelő keretben tartották a közéleti szóhasználatot. Ezen a helyzeten alapvetően változtatott az „érzékenység” ideológiaként megjelenő – vélt vagy valós – tapasztalata, aminek első lépcsőfoka a politikai nyelv bizonyos részének tabu alá helyezése, a második pedig meghatározott szóhasználat jogi szankcionálása. Lehetetlen pontos határvonalat húzni a jómodor, az erkölcsi tisztelet, illetve a ~ alapján meghatározott helyénvaló közéleti szóhasználat között, az viszont egyértelmű, hogy az utóbbi esetében nem csupán erkölcsi, hanem politikai, sőt – legújabban – jogi szankcióval is terhelt bizonyos véleménykimondás. Így a ~ már korlátozza a szabad véleménynyilvánítást, és modern, liberális nyelvezettel a modern politika világában alkalmazza újra az ősi eszközt: a cenzúrát.

A fogalom mai értelmében az 1970-es években került forgalomba, leginkább a baloldalon. Széles körben azon művekről folyó vitákban terjedt el, amelyek az amerikai szellemi-egyetemi életben különösen az →1968-as diáklázadások után uralkodóvá vált →újbaloldali irányultságot bírálták, mint például Allan Bloom: *The Closing of the American Mind* („Az amerikai szellem bezáródá-

sa", 1987), Dinesh D'Souza: *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus* („Illiberális oktatás: faji és nemi politika az egyetemeken", 1991) vagy Doris Lessing: „Political Correctness" (*New York Times*, 1992. június 22.).

A PC nem egyszerűen a politikai vita nyelvezetét semlegesíti, hanem elmegy az emberek legszentebb érzéseinek és hagyományainak megsértéséig is: például kisebbségek vélt érdekeinek védelmében a köztéri karácsonyfa-állítás, a keresztviselés vagy az illemhelyek férfi-női megkülönböztetésének iskolai tilalma (ti. a transzszexuális kamaszokra való tekintettel). Ezek a törekvések meglehetős egyértelműséggel az európai kulturális-politikai hagyományok felszámolásának szándékára vallanak. A PC harci eszközzé válik politikai célok előmozdítása érdekében. Alkalmas a riválisok démonizálására, tabuk létrehozására, társadalmi jelenségek néven nevezésének ellehetetlenítésére, a →politikai felelősség elfedésére és a közügyek megvitatásának akadályozására.

Hughes, Geoffrey: *Political Correctness: A History of Semantics and Culture* („~: szemantikai és kultúrtörténet", 2009).

PLM

politikai magatartás Tanulmányozásának két, alapvetően szembenálló felfogása uralta a XX. századi →politikatudományt. A pozitivista vagy behaviorista felfogás a ~t (*behavior*) természettudományos mintákat követve oksági láncokkal kísérli meg magyarázni (például pszichológiai folyamatokra vagy társadalmi meghatározottságokra vezetve vissza azt). Vele szemben az értelmező vagy hermeneutikai felfogás az emberi viselkedés elemzésekor oksági magyarázatok helyett a cselekvők saját értelmezésére, illetve az esetleges helyzetekben való mérlegelésükre és döntésükre összpontosít. Bár a két megközelítés elméleti szinten kizárja egymást, a gyakorlatban egymást kiegészítve működhetnek, a vizsgált probléma természetétől függően (például az első megközelítés alkalmasabb lehet nagyobb csoportok, a második néhány egyén magatartásának vizsgálatára), annál is inkább, mert hermeneutikai nézőpontból a szavak és a →politikai cselekvés között szoros összefüggés áll fenn: egyfelől lehet szavakkal cselekedni, másfelől a cselekedeteknek is lehet jelentésük.

A demokráciákban a ~ tanulmányozásának kiemelt területe a választói magatartás vizsgálata. Ennek három klasszikus, később egymásra is ható megközelítésmódja alakult ki a XX. század második felében. 1) A közgazdaságtani ihletésű modellek racionális választót feltételeznek, aki az egyéni haszna maximalizálására veszi igénybe a választás eszközét. 2) A szociológiai ihletésű modellekben a szavazást a társadalmi jellegzetességek befolyásolják. Míg az elmélet kezdeti, radikális változataiban ez társadalmi determinizmust jelentett, a későbbi szerzők már hangsúlyozzák a konkrét kontextus mint közbeeső változó szerepét. 3) A szociálpszichológiai modellek szerint a szavazás az önkifejezés egyik módja. A szavazók a politika világában a szocializációtól erősen függő információs egyszerűsítések (például pártidentitás) segítségével igazodnak el.

Az elmúlt évtizedekben mind a társadalmi különbségek, mind a pártidentitás magyarázóereje feltűnően csökkent a nyugati társadalmakban. Nőtt viszont a jelöltek imázsának és a választóknak az egyes konkrét (szak)politikai kérdésekben megnyilvánuló véleményének a szerepe (*issue voting*).

Bevir, Mark: *Interpretive Political Science I–IV.* („Értelmező politikatudomány", 2010).
Dalton, Russel J. és Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Behavior* („A ~ kézikönyve", 2007).
Goodin, Robert E. és Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve* (1996; m. 2003).
Oakeshott, Michael: *On Human Conduct* („Az emberi magatartásról", 1975).

IG

politikai pszichobiográfia A hagyományos politikatudomány/politikatörténet-írás az átfogó, általános, egyetemes jelen tér/idő koordinátarendszerében és a hosszú időtartam történeti/politikai távlataiban gondolkodik. A lassú, az egyéni életpályánál és generációs léptéknél nagyobb ívű fejlődést vizsgálja, így például a társadalmi nagycsoportokat, intézményeket, szellemi objektivációkat. Ezért a politikai életrajz köztörténeti elbeszélése is ebbe a sajátosan személytelen és egyetemes szemléleti keretbe illeszkedik: „XY" helyett „XY *kora*" lesz a téma, az elemzés tárgya.

Az új típusú politológiai/politikatörténet-írásban viszont 1) *az esemény*, 2) *a határhelyzet* és 3) *az egyén* jelenségvilága válik kitüntetetté. Vizsgálja az életút kevésbé nyilvános vonatkozásait is. Fontos lehet

különösen a közéletben kinyilvánított eszméktől elkülönülő, ám abba mintegy észrevétlenül mégis beszivárgó magánélet megismerése is: ám nem önmagában, hanem a *kölcsönhatások* erőterében. A kölcsönhatások feltárásának egyik lehetséges módszere a *pszichohistória és -biográfia:* az a pszichológiai diszciplína, amely a történeti-politikai események és szereplők *lelki* hátterét keresi.

A ~ nem a hagyományos értelemben megszokott élettörténet-írás, mert az élettörténetet a tudományos, módszeres pszichológia explicit alkalmazásával beszéli el. A hagyományos történeti/politikai élettörténet-írásban ugyanis az értelmezés alárendelődik az ismeretközlő, az elbeszélő (narratív) elemeknek. A pszichohistóriai/pszichobiográfiai elemzés viszont – bár fontosnak tartja a „mi történt?" és a „hogyan történt?" kérdésekben rejlő narratív funkciókat is – mindenekelőtt mégiscsak azt kérdezi a történelemtől, a politikai jelen szereplőitől is: *„miért történt?"*

Nem kétséges, hogy az emberi életutak leírása és értelmezése szükségszerűen foglal magában pszichológiai jellegű feltevéseket, még akkor is, ha a történész/politológus által írott „élettörténet", „jellemrajz", „portré" csak implicit, nem kifejtő módon alkalmazott pszichológiá(k)ra épül. A diszciplináris feszültséget okozó kérdés valójában nem a pszichológia tudományának a biográfiákban történő alkalmazása, hanem az, hogy az életrajz (így egy politikai életrajz) megírójának szükséges-e használnia a pszichológiát; azt a hagyományos pszichológiát – s ez a pszichológia felől adódó diszciplináris feszültség –, amely egyébként erre a célra alkalmatlan. A pszichobiográfia pszichológus művelői ezért is vallják: a pszichobiográfia a hagyományos – *nomotetikus* – alkalmazott pszichológiákat meghaladó *idiografikus* pszichológia.

Ebből adódóan az első, igazi pszichobiográfia Sigmund Freud „Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke" (1910; m. *Esszék*, 1982) című munkája – és az sem lehet véletlen, hogy az első politikai pszichobiográfia társszerzője is Freud, a másik szerző egy amerikai politikus/diplomata, Bullit volt: *Thomas Woodrow Wilson: A Psychological Study* („TWW: Pszichológiai tanulmány", 1939, 1967) címmel adták ki művüket.

A pszichológiai élettörténet-elemzés kezdetben inkább csak afféle belterjes, pszichoanalitikus téma volt. Az amerikai perszonológusok, azaz a személyiség lélektani sajátosságait vizsgáló pszichológusok ugyan a XX. század első felében szintén próbálkoztak a pszichobiográfia-írással, de a nomotetikus kutatás módszertani hegemóniája miatt szinte észrevétlenek maradtak. Éppen ezért még inkább figyelemre méltó, hogy Erik H. Erikson identitáspszichológiai koncepciója – és Luther-elemzése (*A fiatal Luther és más írások*, 1957; m. 1991) – egyben a pszichohistória/pszichobiográfia igazi és nagyhatású megalapozása is volt. Az igazi áttörést azonban az 1980-as éveket követően a narratív pszichológia megjelenése és népszerűsége jelentette, mert mintegy fellazította a merev és szigorú nomotatív módszertani kereteket, utat tört az idiografikus személyiségelemzéseknek a pszichológia tudományán belül is – így találkozhatott a személyes életútelemző politikatudományi élettörténet-kutatásokkal: a ~ a politikatudományokban is elterjedt és népszerű, sőt a politikai arculatelemzés területén is alkalmazott hasznos, alkalmazott diszciplína lett. Az ELTE TáTK Szociálpszichológia Tanszékén elkészült a magyar miniszterelnökök (Batthyány Lajostól Orbán Viktorig) élettörténeti/pszichobiográfiai elemzése.

DeMause, Lloyd: *Foundations of psychohistory* („A ~ alapjai", 1982).

Kőváry Zoltán: *Pszichobiográfia: Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás* (2014).

Lányi Gusztáv: *Rendszerváltozás és politikai pszichológia* (2001).

Schultz, William T. (szerk.): *Handbook of Psychobiography* („~ kézikönyve", 2005).

LG

politikai pszichológia A *politizáló ember* pszichológiai megismerésével foglalkozó →tudomány. Ennek érdekében a pszichológiai elméleteket, ismereteket alkalmazza a politikai jelenségek megértésére. Interdiszciplináris tudomány, mert sajátos találkozási pontot képez: mindenekelőtt a →politikatudomány és a pszichológia kapcsolódása jellemzi, de a szociológia, a történelem, a közgazdaság-tudomány, sőt még a biológia is fontos ismeretekkel járulhat hozzá a ~i tudáshoz. A politikát vizsgáló tudományok között a ~ tehát a →politikai tudás pszichológiai természetét igyekszik feltárni. A politikai tudás elméleti összefüggéseit – többek között – a politikatudomány, a →politikai filozófia is tanulmányozza, ám a ~ *mint pszichológia* a politizáló ember organikus/természeti sajátosságaiból indul ki, ezt tekinti empirikus adottságnak.

A ~ nem filozófia, mégis elméleti reflektálása is a politikai gyakorlatnak. A ~ ugyanis *nem szubsztantív* tudomány, de a mikro-/mezo- és még a makroszinteken szerveződő politikai magatartás, kognitív és érzelmi beállítódás, identitás elméleteivel és konkrét megvalósulásaival foglalkozik. A ~ ugyanis *alkalmazott* tudomány: nem a pszichológiai, a politológiai, a szociológiai stb. tudományos „igazságok" általános/egyetemes összefüggéseit vitatja, hanem a *politikai gyakorlat optimalizálását* segíti elő. A pszichológián belüli rendszertani helye megegyezik a klinikai, a pedagógiai, a munka-, a kriminál-, a sport- és a hasonló (tehát *egy adott társadalmi gyakorlat optimalizálását* célzó) pszichológiákéval. Ugyanakkor a ~ elméleti tudomány is, mert a politizáló ember pszichológiájával foglalkozik. A szisztematikus politikai tudásnak a ~ olyan alapját képezi, mint a biológiának a szerves kémia és a kémiának a fizika.

A ~ mindenekelőtt azonban a politikai gyakorlat optimalizására alkalmas *alkalmazott* tudomány is, amely a *politikai üzem*ek (pártok, kormányzati és közigazgatási szervezetek, civil mozgalmak stb.) eredményes működését segítheti, ebben hasonlít a politikai kommunikációhoz és a politikai marketinghez is. A társadalmi-politikai gyakorlat felől ugyanis adódhatnak olyan kihívások, amelyek pszichológiai tájékozódást kívánnak meg; ebben központi szerepe volt/van a polgári demokráciák egyik alapvető politikai intézményének: a választásnak. Ez szociológiai/társadalomlélektani értelemben azt jelenti, hogy a politikai tér szereplői – a *polgárok* és a *politikusok* – mellérendelő és kölcsönösen függő viszonya a *konstruktív konfliktuskezelés*hez szükséges tudás (gyakorlati készségek és az ezt szolgáló elméleti háttérismeretek) iránti igényeket hívja életre.

A ~i tudás ugyanis csak a polgároknak és a politikusoknak a mellérendelő és a kölcsönös függés viszonyai között válik/válhat kimondottan gyakorlati pszichológiai tudássá. Ha a politikai tér szerkezetét a *hatalom* és *alattvalók* alá- és fölérendelő viszonya jellemzi, akkor a politikai tér szereplőinek legfőbb magatartásjegye egyfelől (a hatalom részéről) a *megtorlás*, másfelől a *kiszolgáltatottság* (az alattvalók részéről); a politikai tudást pedig a *szakralitás* és a *titok* övezi (például az ókori despotáknál). Ha csökken a hatalom és az alattvalók alá-fölérendeltségének merev hierarchiája (mert például a felvilágosult hatalom „engedékeny"), az alattvalók is szervezetten képesek a saját ellenhatalom létrehozására (civil mozgalmak, szakszervezetek stb.), de az alapszerkezet nem változik: a politikai tér szereplőinek legfőbb magatartásjegye a *bizalmatlanság* és az *ellenségeskedés*. A politikai tudás már nem szakrális, de továbbra is titok övezi. Például Ferenc József még félig-meddig „Isten kegyelméből" uralkodott, de Kádár Jánosról ez nem volt elmondható, ám hatalmát 1956 „titkainak" köszönhette. Ha viszont a politikai tér szerkezetében és a szerepek tartalmában is minőségi változás lép fel, azaz *hatalom* és *alattvalók* helyett *polgárok* és *politikusok* lépnek színre, viszonyuk a piaci logikán alapuló mellérendelő struktúrával jellemezhető. Ez a *polgári társadalom.* A szereplők legfőbb magatartásjegye: a *kölcsönös függés érzete* és a *konstruktív konfliktuskezelés.* A politikai tudás is racionális/racionalizáló lesz; a tudományok szerepe felértékelődik: például fontos szerephez jutnak a közvéleménykutatások, a kommunikációs technikák stb. – és a ~ is. Ezért kezdik el szisztematikusan tanulmányozni 1) az *egyes polgárok* politikai magatartását olyan területeken, mint a politikai szocializáció, a politikai attitűdök, a politikai aktivitás/részvétel, a választás, a média hatása; 2) *a politikai mozgalmak és csoportközi (nemzetközi) viszonyok:* a szociális identitás, kollektív cselekvés, nacionalizmus, csoportkonfliktus; 3) *a politikai vezetők:* döntéshozatal, bel- és külpolitika, a politikai személyiség és motiváció kérdései stb.

Huddy, Leonnie, David O. Sears és Jack S. Levy (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Psychology* („~i kézikönyv", 2013).

Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia* (1998).

Lányi Gusztáv: *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába* (2001).

Newman, Bruce I.: *A politika tömegmarketingje* (1999; m. 2000).

LG

politikai racionalizmus Politizálási és gondolkodási stílus, amely döntő vagy kizárólagos szerepet tulajdonít a kontextustól függetlenül érvényesnek föltételezett, technikai jellegű tudásnak a politikában. Ekként a (szkeptikus) konzervativizmus állandó kritikájának tárgya. →Hume azon az alapon bírálta a természetes jogok →locke-i doktrínáját és az ehhez kapcsolódó →társadalmiszerződés-elméletet, hogy erkölcsi megkülönböztetéseink nem az észből származnak. →Burke a francia forradalmárok raciona-

lista, szokásokat leromboló politikájának várható következményeit még a jakobinus terror kitörése előtt így jellemezte a *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990) című művében: „Akadémiájuk ligetében egyetlen fasor végén sem látni egyebet, mint a bitót."

A ~ legnagyobb hatású XX. századi leírója és kritikusa, a brit filozófus és konzervatív gondolkodó, →Oakeshott arra az ismeretelméleti megkülönböztetésre alapozta bírálatát, hogy kétféle tudás létezik: technikai és praktikus. Az előbbi tantételekbe, szabályokba, használati utasításokba foglalható és memorizálható; az utóbbi azonban csak átadható vagy elsajátítható, valamely meghatározott tevékenységformában való részvétel során. Minden tevékenységforma a kétfajta tudás kombinációját igényli. A racionalizmus azonban abszolutizálja a technikai tudásfajtát, és teljességgel figyelmen kívül hagyja a tudás praktikus komponensét. Ennek az ismeretelméleti pozíciónak a politikai alkalmazásai alkotják a tulajdonképpeni ~t. Oakeshott leírásában a ~ a bizonytalan helyett a biztos tudást keresi; többre tartja az ideológiát, mint a hagyományt; javítgatás helyett általában tiszta lapot akar kezdeni; egyszerre törekszik a tökéletlenség felszámolására és a (tökéletes) egyformaság létrehozására; a nevelés terén pedig az erkölcsi tradíciókba való beavatás helyett a tantételeket tartalmazó „puskákat" és a „szakmai képzést" preferálja.

Oakeshott szerint az ilyen jellegű racionalizmus modern jelenség, amely Francis Baconre és René Descartes-ra vezethető vissza. A →platóni dialektika klasszikus racionalizmusával szemben mindketten olyan tökéletes technikát, módszert kerestek, amellyel biztos tudás szerezhető, függetlenül attól, hogy ki használja azt. Ők azonban csak a modern racionalizmus előfutárai, nem tényleges képviselői (Bacon inkább csak reményeit fejezte ki; Descartes pedig szkeptikus maradt, korlátozta a módszer hatókörét). Ugyanígy →Machiavelli, aki ugyan *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964) című művével „politikai puskát" írt, ám a könyv tantételei mellett saját személyes tudását is a Mediciek figyelmébe ajánlotta. Velük szemben a ~ példáinak tekinti Oakeshott az amerikai Függetlenségi nyilatkozatot és az „alapító atyák" nézeteit, kora brit Munkáspártjának társadalommérnöki irányultságait vagy éppen a világállam-elképzeléseket és a marxizmust.

Oakeshott racionalizmuskritikája Anthony Quinton kifejezésével a „tökéletlenség politikájának", azaz a brit szkeptikus konzervativizmusnak alighanem legnagyobb hatású XX. századi megfogalmazása. Sajátossága, hogy a morális tökéletlenséggel szemben főleg az emberek intellektuális tökéletlenségét hangsúlyozza. Ebből kiindulva a racionalista eszménnyel a kormányzás korlátozottabb felfogását állítja szembe, amely egy teniszbíróhoz hasonlóan nem tökéletessé akarja tenni polgárait, csak betartatni velük a szabályokat. Emellett a „hagyomány sugalmazásaira" támaszkodik, és gyanúval kezeli az ideológiákat: „A politikai ideológia – írja Oakeshott – nemhogy nem a félisteni szülője, hanem nagyon is evilági mostohagyereke a politikai tevékenységnek." De Oakeshott érvelése nem általában az észszerűség ellen szól, hiszen értelmezésében a racionalizmus, egyebek mellett, nagyon is észszerűtlen. Továbbá bizonyos esetekben (mint egy „beteg" erkölcsi hagyomány „meggyógyítása" vagy egy szokás átvétele) elismeri a tiszta elvek, az ideológia korlátozott hasznosságát.

Megemlítendő, hogy ennek ellenére egyes bírálói szerint Oakeshott racionalizmuskritikája túlzott, →Popper szerint „önelégültségről" tanúskodik, az általa kínált alternatívát Quinton pedig „nosztalgikus illúziónak" mondja. A ~sal szembeni ilyen erős szkepticizmus tehát nemcsak a liberális és a szocialista elképzeléseket vitatja, hanem a konzervativizmuson belül is markánsnak tekinthető, és alapvetően különbözik a →neokonzervativizmustól.

Oakeshotthoz hasonlóan →Strauss is kritizálja a modern, felvilágosodás szülte ~t, Oakeshott-tal ellentétben ő azonban a klasszikus (szókratészi) ~t pozitív példaként mutatja föl. Míg az utóbbi középpontjában a filozófiai tudás és az objektív boldogság (*summum bonum* 'legfőbb jó') fogalmai állnak, addig az előbbi a tudományt teszi mindennek, így a filozófia és a vallás mércéjévé is. Strauss szerint a modern ~ problémája, hogy elmossa a különbséget elmélet és gyakorlat között, előbb a tudomány nevében értékelve le a gyakorlatot (pozitivizmus), majd a gyakorlat nevében nyilvánítja érvénytelenné a tudományos tudást (→historizmus). Az objektív mércék tudományossá tételének igénye végső soron az objektív mércék megsemmisüléséhez vezet. Mindennek politikai következményeként a kiválóak helyét a felvilágosult tömeg veszi át a politikában. Strauss azonban, bár kritikus a modern →liberális demokráciával szemben, nem ellensége annak, mivel bizonyos védettséget nyújt a filozofikus életforma (a klasszikus ~) számára, azáltal, hogy egyetemei befogadják.

Horkay Hörcher Ferenc (bev., ford.): „Michael Oakeshott 1948-as levélváltása Karl Popperrel", *Kommentár*, 2006, 2.
Mándi Tibor: *Ideológia és hagyomány* (2012).
Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (1991; m. 2001).
Pangle, Thomas L. (szerk.): *The Rebirth of Classical Political Rationalism. An Introduction to the Thought of Leo Strauss* („A klasszikus ~ újjászületése: bevezetés Leo Strauss gondolkodásába", 1989).
Quinton, Anthony: *A tökéletlenség politikája* (1978; m. 1995).
Smith, Steven B. (szerk.): *The Cambridge Companion to Leo Strauss* („Leo Strauss-kézikönyv", 2009).

IG

politikai realizmus Politikaelméleti irányzat, amely más, „idealista" vagy moralizáló megközelítésekkel szemben a politika illúziómentes szemléletét, „valódi" természetének feltárását tűzi ki célul. Az irányzat hívei a politikát általában autonóm, az emberi élet más területeitől elkülönült, sajátos törvényszerűségekkel rendelkező területnek tartják, amelynek középpontjában a hatalom megszerzésének és megtartásának, a hatékony politikai cselekvésnek, illetve a rend megteremtésének kérdései állnak. Rendszerint különösen fontosnak tartják a politikai szféra elhatárolását az erkölcs szférájától, alapvető, a megértést nehezítő, ha nem lehetetlenné tevő hibának tartva az erkölcs normáinak számonkérését a politikán.

A ~ elméleti tradíciója komoly múltra tekint vissza, az ókori görög történetíró Thuküdidész *A peloponnészoszi háborúról* (Kr. e. V. sz.; m. 1882, 1985) szóló művétől →Machiavelli és →Hobbes munkáin keresztül olyan XX. századi gondolkodók munkásságáig, mint →Weber és →Schmitt. A második világháború utáni időszakban a →realizmus a nemzetközi kapcsolatok területén számított elsősorban meghatározó irányzatnak (például Hans J. Morgenthau, Henry Kissinger vagy újabban John Mearsheimer munkáiban). Napjainkban az angolszász politikaelméletben gyakran az uralkodó, →Rawls nevéhez köthető liberális paradigma kritikájaként fogalmazódik meg, és vált (többek között Bernard Williams és Raymond Geuss írásai nyomán) egyre inkább meghatározó diskurzussá.

A ~ célját Machiavelli *A fejedelem* című művében (1531; m. 1848, 1964), a dolgok „valódi igazságá"-nak kifürkészésében látta, máskülönben a fejedelem nem képes megóvni a hatalmát, és ezért meg kell tanulnia „rossznak lenni" is a hatalomgyakorlásban. A ~ egy másik meghatározó sajátosságát példázza Hobbes elmélete, amelynek alapkérdése a háborús állapot kiküszöbölése, a rend megteremtése, illetve fenntartása – az abszolút uralkodónak való alávetés által. A politika(i) sajátos természetének megragadására tett ugyancsak nagy hatású kísérletet Schmitt, amikor annak lényegét a barát–ellenség megkülönböztetésben, illetve ezen megkülönböztetés a fizikai ölés lehetőségét is magában foglaló intenzitásában vélte megtalálni.

→Politika és →erkölcs viszonyának differenciáltabb értelmezését nyújtotta Weber, aki az „érzületetika" (lényegében a keresztény etika) és a „felelősségetika" között vonta meg a határvonalat, és az utóbbit fogadta el a politikai cselekvés mércéjeként (bár elismerte, hogy bizonyos esetekben a kettőnek együtt kell érvényesülnie). A kortárs realista gondolkodók közül hasonlóan érvel a köz- és magánerkölcs megkülönböztetése mellett Thomas Nagel, meghagyva annak a lehetőségét, hogy a két szférára vonatkozó erkölcsi szabályok gyökere közös is lehet, ám eltérő közegben és körülmények között ezek eltérő cselekvést tehetnek szükségessé. Ami a politika világát megkülönbözteti a magánélet világától, és érvényteleníti az ott irányadó erkölcsi elveket, az a politika sajátos természete – a hatalom, az erőszak és a mások sorsáért viselt felelősség együttes jelenléte. A nemzetközi kapcsolatok területén a realizmus a nemzeti érdek érvényesítését és a nagyhatalmi erőegyensúly szükségességének hangsúlyozását jelenti.

A kortárs realista gondolkodók elsősorban Rawls morális alapú politikaelméletével szemben határozzák meg magukat, ám rendszerint igyekeznek megkülönböztetni saját felfogásukat a „*might is right*" (azaz 'az erőnek igaza van') elvétől (amelyet →Platón *Az Állam*ában Thraszümakhosz, Thuküdidésznél pedig a Méloszt leigázó athéniak képviselnek). Mint arra már Thraszümakhosz vitapartnere, Szókratész és azóta is sokan rámutattak, ez viszont aligha sikerülhet másként, mint hogy az igazságosságnak a puszta hatalomtól független mércéjét alkotjuk meg, ami azonban azzal a realisták számára kényelmetlen következménnyel fenyeget, hogy visszacsempészi az erkölcsi dimeziót a politikai cselekvés megítélésébe (→politikai etika).

Geuss, Raymond: *Philosophy and Real Politics* („Filozófia és valódi politika", 2008).

Lánczi, András: *Political Realism and Wisdom* („~ és bölcsesség", 2015).
Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.): *A hatalom ködében. Bevezetés a realista politikaelméletbe* (2016).
Williams, Bernard: *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument* („Kezdetben volt a tett: realizmus és moralizmus a politikai érvelésben", 2005).

MT

politikai teológia A fogalom az antikvitásra megy vissza, de csak a XX. század elején →Schmitt nyomán terjedt el a használata, habár →Peterson már 1935-ben kétségbe vonta keresztény alapjait. Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27) a mitikus és a természeti mellett megkülönböztette a „theologia civilis"-t, amely értelmezhető ~ként. Közben csak →Spinoza *Teológiai-politikai tanulmány*ában (1670; m. 1953) merült fel, hogy aztán Schmitt *Politikai teológia* (1922; m. 2006) című műve után már-már divatfogalommá váljék, igaz, jelentős meghatározásbeli különbségekkel. A terminus pontos azonosítását továbbá az is nehezíti, hogy a vallás és a politika kapcsolódására nem mindig a ~t használják (→Voegelin például a „politikai vallást"), vagy éppen e jelenség leírásához semmiféle terminust nem kötnek (például Marc Bloch: *Gyógyító királyok*, 1924; m. 2005).

Érdemes megkülönböztetni egyfelől a ~ leíró, illetve normatív, azaz kívánatos programként való használatát, másfelől pedig a modernség előtti, a politikát és a vallásosságot egybefonó világra való vonatkoztatását attól az alkalmazásától, amely a modern, szekuláris társadalmakban a politika területén a vallással analóg jelenségeket emeli ki. Schmitt ~n egyértelműen a szekuláris, modern világ politikájában megnyilvánuló vallásszerű, mitikus formákat értette. Ettől eltérően Ernst Kantorowicz *The King's Two Bodies* („A király két teste", 1957) című híres monográfiája ~ként a középkori politikai gondolkodást elemezte. Megint más irányultságot képvisel a teológus →Metz, aki új ~ként fogalmazta meg azt a törekvést, hogy az egyház képviselje álláspontját a társadalmi nyilvánosságban, és játsszon aktív szerepet a közgondolkodás formálásában, azaz ne fogadja el azt a modern kori állapotot, amely a vallást a magánélet területére korlátozza.

Assmann, Jan: *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában* (2000; m. 2008).
Geréby György: „Political Theology versus Theological Politics: Erik Peterson and Carl Schmitt" („~ kontra teológiai politika"), *New German Critique*, 2008, 35.
Gray, Phillip: „Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought" („~ és a politika teológiája: Carl Schmitt és a középkori keresztény politikai gondolkodás"), *Humanitas*, 2007, 20.
Metz, Johann Baptist: *Az új politikai teológia alapkérdései* (1997; m. 2004).

KA

politikai tudás A politika világára, a politikai cselekvésre és a politikai intézményekre vonatkozó ismeretek összessége, amelynek számos formája lehetséges. A klasszikus →politikai filozófia a politika legalapvetőbb, végső kérdéseire – a jó politikai rend, a helyes politikai cselekvés mibenlétére – keresi a választ, célja (→Platón megfogalmazásában) az ezen kérdésekre vonatkozó vélemények felváltása a rájuk vonatkozó tudással. A modern társadalomtudományok sorába illeszkedő →politikatudomány a ~ rendszerezett, objektivitásra és empirikus megalapozottságra törekvő változatát képviseli, és mint ilyen (→Weber tények és értékek közötti megkülönböztetéséből, illetve az értékmentes társadalomtudomány eszményéből kiindulva), sokáig elvetni látszott az előbbi kérdésfeltevések relevanciáját, megalapozva ezzel a relativizmus, illetve nihilizmus vádjait (→Strauss). Napjainkban azonban viszonylag széles körű egyetértés mutatkozik abban, hogy a politika tudományos vizsgálatának legitim részét képezik a különféle normatív megközelítések, amelyek magukban foglalják a politikai filozófiának a XX. század utolsó harmadától tapasztalható újjáéledését is (→Rawls).

A ~ természetét illetően fontos lehet a tudás explicit, kimondható és formalizálható, szabályokba foglalható, összegyűjthető és rendszerezhető, „technikai" jellegű (→Oakeshott), illetve implicit, hallgatólagos (→Polányi), szétszórt (→Hayek), gyakorlati (Oakeshott) változatainak megkülönböztetése. Az előbbi rendszerint a politika racionalista, ideologikus, társadalmi tervezést és nagyszabású társadalomátalakító elképzeléseket előnyben részesítő, az utóbbi szkeptikus, konzervatív, a hagyományok és a szerves fejlődés révén kialakult társadalmi intézmények szerepét hangsúlyozó megközelítésének alapját képezi. A →politikai cselekvés támasza az előbbi esetben

a politikáról szóló elvont, teoretikus jellegű tudás, az utóbbiban a politikai gyakorlatban csiszolódott politikai ítélőképesség.

Különbséget tehetünk végül az „egyszerű" állampolgárok és a politikai vezetők (avagy a politikai →elit) ~a között. A két oldal között fennálló, feltételezett aszimmetriát példázza egyfelől Platón klasszikus tanítása a ~ legmagasabb rendű formáját birtokló, kivételes képességű államférfiról, másfelől Joseph Schumpeter modern „infantilizmusérve" a szokásos életszférájukból kilépő, a politikában gyermekként viselkedő állampolgárokról. A politikai gondolkodás történetében és a modern társadalomtudományokban is találkozhatunk azonban a „tömegek bölcsességének" gondolatával, amelynek értelmében a polgárok sokasága által hozott döntések (az egyéni tévedések egymást kioltó hatásán keresztül) sok esetben jobb végeredményhez vezetnek, mintha szakértők bármilyen gondosan kiválasztott szűk körére bíznánk a →döntéshozatalt.

A ~ jellegének, illetve társadalmi megoszlásának problémái az adekvát politikai berendezkedés kialakításának szempontjából is alapvető jelentőséggel bírnak. Mint több kritikus (→Popper, Berlin) is rámutat, a politika végső kérdéseire adott abszolút, univerzális válaszok magukban hordozzák a totalitárius politikai gyakorlat csábítását. Az ilyen válaszokat elvető, relativista megközelítések viszont megnehezítik bármilyen politikai berendezkedés elkötelezett védelmezését (→Strauss). A modern demokratikus rendszerek megalapozásához ezért úgy tűnik, egyszerre van szükség bizonyos abszolút politikai igazságok létének feltételezésére és azok (akár valamely kiválasztott társadalmi csoport, akár a politikai elit általi) kizárólagos birtoklásának folyamatos megkérdőjelezhetőségére.

Goodin, Robert E. és Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve* (1996; m. 2003).

Lánczi András: *A politikai tudásról* (2012).

Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (1962; m. 2001).

Strauss, Leo: *What Is Political Philosophy? and Other Studies* („Mi a politikai filozófia? És más tanulmányok", 1959).

Surowiecki, James: *A tömegek bölcsessége. Miért okosabb a sokaság, mint a kevesek?* (2004; m. 2007).

MT

politikai üldözés A hatalomra veszélyt jelentő egyénekkel, csoportokkal szembeni leszámolás. Az elnyomó rezsimek sajátja. A hatalom célja: meggyőzni a társadalmat az uralkodó világnézet és politikai gyakorlat elfogadásáról. Ahol nincs lehetőség más nézetek szabad kinyilvánítására és nyílt elfogadására, ott a meggyőzés helyébe a kényszerítés, a szabad gondolat és a hatalommal szemben állók üldözése lép. Az embereket lehet üldözni, az önálló gondolkodást azonban nem lehet megakadályozni. A hatalom szemszögéből soha nincs üldözött igazság (Beksics Gusztáv), mivel az üldözöttek nézeteit hamisnak és veszélyesnek minősíti a vezetés. Ezzel próbálja igazolni, hogy a politikai „tévelygők" kiiktatása indokolt. A kiiktatás megvalósításának fokozatai a nyilvánosság ellenőrzésétől és uniformizálásától a nem kívánt nézeteket megfogalmazó személyek fizikai megsemmisítéséig terjedhet. A ~re válaszul megszületik a „sorok közötti írás" (→Strauss) és a hivatalos nyilvánosság melletti alternatív nyilvánosság. Az ellenállás váltja ki a ~t, minthogy veszélyt jelent a hatalomra, mert egyrészt a szabad gondolat, a szólásszabadság nem „politika fölötti", ezért mozgósító hatása lehet a bizonytalanokra és a passzívakra, másrészt az ellenállás eleve megkérdőjelezi a hatalom iránti feltétlen engedelmességet. A ~ a hatalomellenes szabad gondolkodás és véleménynyilvánítás intézményesített akadálya, olyan módszerek alkalmazásával, mint a kirekesztés, a megfélemlítés, az őrizetbe vétel, a letartóztatás, a kényszermunka, a kínzás, a deportálás és a kivégzés.

Beksics Gusztáv: „Szabadság" (1879), *Politikatudományi Szemle*, 2006, 1.

Davenport, Christian: *Repression and Mobilization* („Elnyomás és mozgósítás", 2004).

NL

politikai vezetés Politikai térben megnyilvánuló általános cselekvési forma. Általánosságban a *vezetés* társadalmi kapcsolatokon és személyközi kölcsönhatásokon alapul: az informális vagy formális vezető a céljai érdekében befolyásolja a követői vagy támogatói hozzáállását, választásait és cselekvését. A vezető követőbefolyásoló képességei (erény), személyiségjegyei (→akarat, kreativitás) és funkciói (irányítás, szervezés) alapján írjuk le a vezetést, illetve beszélünk különböző vezetési stílusokról és vezetői jellemvonásokról.

A ~ a kortárs Tilo Schabert szerint nem más, mint a →hatalom gyakorlása más személyek révén, ahogyan korábban →Arisztotelész, →Machiavelli és →Max Weber egyaránt feltételezte. Három főbb megközelítésmódja alakult ki az idők során. 1) A nagyember-elméletek – Plutarkhosz történeti megközelítését követve – a történelmet formáló és →erkölcsileg jó, „nagy” vezető személyét emelik ki. Utóbb a →tömegtársadalom elidegenítő jelenségeivel szemben többen a romantikus, →messianisztikus politikus személyiségét és akaratát tartották kívánatosnak. A liberális Walter Bagehottől és James Bryce-tól Friedrich Nietzschén át a konzervatív →Kornis Gyuláig terjed azok köre, akik a nagy vezető eszménye mellett törtek lándzsát. 2) A ~ karizmatikus vagy átváltoztató (transzformatív), illetve csere vagy alku alapú (tranzaktív) elméletei (James M. Burns) a vezető és a követők kölcsönviszonyát emelik ki. Noha a karizmatikus vezető személyisége és képességei döntőek, a kapcsolat, annak fenntartása függ a követőktől és az adott helyzettől. A tranzaktív vezetés a vezető és a követők közötti csere sikerességétől függ, azaz attól, hogy a vezető képes-e olyat nyújtani, amire a követőknek szükségük van. 3) A harmadik megközelítésmód Herbert Spencer társadalmi determinizmusára támaszkodva a körülményeket hangsúlyozza: a vezető már nem határozza meg a történelem menetét, hanem engedelmeskedik az objektív folyamatoknak, nevezetesen a →haladásnak.

A képviseleti →demokrácia elitista értelmezése (Weber, Joseph A. Schumpeter, Giovanni Sartori) természetesnek, sőt kulcsfontosságúnak tekinti a vezetést mint politikai cselekvést. Weber, majd később Schumpeter eszközként, nem pedig öncélként értelmezi a demokráciát, ahol a vezetők a további politikai célok (újítások) megvalósításáért kifejezetten önnön akaratuktól vezérelve szállnak versenybe. A vezetők nemcsak (pártvezetői, kormányfői stb.) pozíciójuk, hanem tudásuk és akaratuk alapján is kiemelkednek.

Az Amerikai Egyesült Államok politikai gondolkodásában a →protestáns hagyományok okán a vezetés és az egyéni akarat kivételes helyet foglal el. A →föderalista James Madison és Alexander Hamilton tisztában volt az emberi akarat fontosságával és veszélyeivel, s így hangsúlyozták, hogy valamely ambíciónak csak egy másik ambíció szabhat határt.

A ~ két szélsőséges felfogása: a vezérelv (*Führerprinzip*) és a munkásosztály élcsapatának elmélete rányomta a bélyegét a XX. századra. A vezérelven, azaz a vezér szavának törvényfelettiségén alapult a →nemzetiszocialista →Németország kormányzati rendszere. Hermann G. Keyserling német filozófus használta először a kifejezést, és a nagyember-elméletekhez hasonlóan a vezetésre született, rendkívüli tehetségű egyének, a politikai zsenik jelentőségét emelte ki. A vezér vállal minden felelősséget, a követői, akiknek a szabadsága így minimálisra csökken, megkérdőjelezhetetlen engedelmességgel tartoznak neki, akár a katonai szervezetekben. A szigorú →hierarchia, az átható propaganda és a vezérkultusz egyaránt jellemezte →Hitler hatalomgyakorlását.

A →marxista →forradalmi stratégiában az osztálytudatos és politikailag képzett proletárok élcsapata, végső soron a Kommunista Párt az objektív, történelmi szükségszerűségre, a →kommunizmus végső győzelmére alapozta megfellebbezhetetlen hatalmi igényét – a ~ determinista elméleteihez hasonlóan. Az ideológiájában a „kollektív vezetés” fogalmát hirdette, miközben a valóságban az egyszemélyi vezetés érvényesült (→Lenin, Sztálin, Kádár stb.). Az élcsapatmentalitás számos mai baloldali mozgalomban tettenérhető.

Burns, James MacGregor: *Leadership* („Vezetés”, 1978).
Elgie, Robert: *Political Leadership in Liberal Democracies* („~ liberális demokráciákban”, 1995).
Körösényi András: *Vezér és demokrácia* (2005).
Schabert, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről* (1989/2005; m. 2013).

MR

politikatudomány (politológia) A modern társadalomtudományok egyik ága; a XIX. század végén alakult ki és intézményesedett az Egyesült Államokban, majd a második világháború után jelent meg Nyugat-Európában. A →politikai tudás objektivitásra és empirikus megalapozottságra törekvő fajtája. Előfutárai között említhetjük →Arisztotelészt, aki a görög városállamok alkotmányainak összegyűjtésével lefektette a →politikára vonatkozó empirikus kutatások alapjait; →Machiavellit, aki elválasztva a politika vizsgálatát az erkölcsfilozófiától, először próbálta feltárni annak sajátos, csak rá jellemző törvényszerűségeit; →Hobbest, aki elsőként kísérelte meg

a természettudományokhoz hasonlóan szilárd alapokra helyezni a politika tanulmányozását; és →Tocqueville-t, aki a demokrácia világméretű terjedését jósolva egy „új ~" alapjainak lerakására szólított fel.

A modern ~ kezdetei az amerikai nagyvárosi demokratikus politika először szociológiai és szociálpszichológiai eszközökkel történő vizsgálatához kötődnek. Az első ~i tanszék a New York-i Columbia Egyetemen jött létre 1880-ban, az Amerikai Politikatudományi Társaság (*American Political Science Association*) 1903-ban alakult meg, az *American Political Science Review* („Amerikai Politikatudományi Szemle"), a tudományterület első és mindmáig egyik legtekintélyesebb folyóirata 1906-ban jelent meg először. A ~ kezdeti fejlődésére a legnagyobb hatást a XX. század elején a Chicagói Egyetemen, Charles Merriam irányításával kialakuló „behaviorista" iskola gyakorolta, amely szakított a politika vizsgálatára korábban jellemző, alkotmányjogias, intézményelvű, illetve történeti megközelítéssel, és a kvantifikálható egyéni és csoportos politikai viselkedést, a politikai folyamatokat, a pártokat és az érdekcsoportokat állította vizsgálódása középpontjába. A tengerentúli ~ megerősödéséhez nagyban hozzájárult a New Deal reformprogramjai, illetve a második világháborús hadviselés szükségletei által támasztott igény a társadalomirányítás és gazdasági-társadalmi tervezés terén hasznosítható szaktudás iránt. Az ebben az időszakban megjelenő közpolitikai kutatások egyik vezéralakja Harold D. Lasswell volt. A második világháború után a ~ fokozatosan Nyugat-Európában is tért hódított. Itt elsősorban a századelőn megjelenő elitelméletek képezték az alapját, amelyek aztán később az amerikai ~ra is jelentős hatással voltak. A klasszikus, behaviorista ~ meghatározó teljesítményét az Angus Campbell és társai által publikált *The American Voter* („Az amerikai választó", 1960) című, széles körű adatgyűjtésen alapuló mű jelentette, amely megalkotta a szavazás (a kutatócsoportnak helyet adó egyetemről elnevezett) „michigani" modelljét, amely a politikai pártokkal való azonosulást tekintette a választói viselkedés alapjának.

A XX. század második felében a különböző elméleti-módszertani iskolák nemegyszer heves küzdelme jellemezte a ~ fejlődését. Ezek közül kiemelhető a behaviorizmushoz hasonlóan sokáig kizárólagosságra törekvő racionális választás elmélete, amely a gazdasági hasznosság értelmében felfogott racionalitás feltételezésével kívánt átfogó magyarázatot adni az egyéni és közösségi politikai cselekvés problémáira (egyik első klasszikusa Anthony Downs *An Economic Theory of Democracy* [„A demokrácia közgazdasági elmélete", 1957] című munkája; →közösségi döntések elmélete). Napjainkra azonban az irányzatok harcát a kölcsönös tanulságok levonása után felváltotta azok – többé-kevésbé – békés egymás mellett élése, ahol többek között újra teret kaptak az előbbiek eredményeit beépítő, „neoinstitucionalizmus"-ként újjászületett intézményelmélet mellett a brit nyelvfilozófia nyomdokain haladó „interpretív" elméletek, az erősen kritikai jellegű (neo)marxista és feminista elméletek, továbbá a XX. század végén szintén újjáéledő →politikai filozófia különféle irányzatai is. A tudományág alterületeiként – bár többféle felosztás létezik – rendszerint a következőket szokták említeni: egyes politikai rendszerek (például amerikai vagy magyar politikai rendszer) tanulmányozása, összehasonlító ~, →nemzetközi kapcsolatok, politikaelmélet, közpolitika és →közigazgatás, politikai gazdaságtan, ~i módszertan.

Magyarországon a „tudományos szocializmus" monopóliumának megszűnésével jelenhetett meg a korábban „burzsoá áltudomány"-nak bélyegzett ~. Itt is végbement a fent leírt intézményesülés: 1982-ben megalakult a Magyar Politikatudományi Társaság, 1984-től kezdődően létrejöttek az oktatására szakosodott egyetemi tanszékek (elsőként az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán), 1992 óta jelenik meg reprezentatív szakmai folyóirata, a *Politikatudományi Szemle*.

Mivel az említett elméleti irányzatok jelentősen eltérnek egymástól politikaképüket, tudományfelfogásukat és előnyben részesített módszereiket illetően egyaránt, napjainkban aligha beszélhetünk egységes ~ról. Így →Straussnak az 1960-as években megfogalmazott kritikája, amely a →weberi értékmentességre törekvő társadalomtudományokban a modern nihilizmus megnyilvánulását látta, némileg idejétmúltnak tűnik. A mai ~ már nem feltétlenül Weber tények és értékek közötti szigorú megkülönböztetéséből indul ki, amikor vizsgálódásának tárgyát kijelöli – abba, mint láttuk, belefémek különböző normatív megközelítések (nemcsak a „mi van?", hanem a „mi legyen?" kérdésére adott válaszok) is. Jelenleg megalapozottabbnak tűnik Lawrence Mead amerikai politikatudós bírálata, amely a tudományág túlzott „skolaszticizmusát"

rója fel hibájául, s ennek jellemzőit a túlhajtott specializációban, módszer- és szakirodalom-központúságban, a primer tapasztalati megközelítések háttérbe szorulásában látja. A kortárs ~ elméleti-módszertani eklekticizmusa a politika tanulmányozásának számos árnyalt és differenciált módját teszi lehetővé. A tekintetben azonban, hogy mindezzel közelebb visz-e a →politikai tudás legmagasabb rendű formájának, a jó politikai berendezkedésre és a helyes politikai cselekvésre vonatkozó tudásnak a birtoklásához, továbbra is legfeljebb mérsékelt optimizmusra lehet okunk.

Goodin, Robert E. és Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve* (1996; m. 2003).
Marsh, David és Gerry Stoker (szerk.): *Theory and Methods in Political Science* („Elméleti és módszertani irányzatok a ~ban", 2002).
Mead, Lawrence M.: „Scholasticism in Political Science" („Skolaszticizmus a ~ban"), *Perspectives on Politics*, 2010, 2.
Paczolay Péter és Szabó Máté: *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig* (2006).

MT

politikus (g. *politikósz*) A →demokrácia egyik főszereplője, az állam (g. *politeia*) közügyeinek intézője; a másik: a *polgár* (g. *politész*), a választó. A ~ mint a *pszichológia* tárgya különösen a modern →demokráciában válik fontossá, mert annak egyik legjelentősebb politológiai és szociológiai jellegzetessége az, hogy pluralisztikus csoportszerkezettel, kívülről irányított modális személyiségkarakterrel jellemezhető. Vagyis a tagolt, hálózatos csoportstruktúrák előhívják a folyamatosan másokra figyelő dinamikus készenléti állapot lélektani mechanizmusait.

A belülről irányított társadalomról a pluralisztikus, kívülről irányított társadalomra való váltás a →modernizáció kihívása: a →szabadság az útkeresésnek, az otthontalanságnak és az otthonlét keresésének a terhével jár. Az ember nemcsak a világmindenségben, hanem a →politikában is otthon szeretné érezni magát. Ezért a →modern/posztmodern világ ~a a közügyek gyakorlati intézése, kormányzás közben képes hitet és identitást is sugározni/adni, mintegy eladni is. Ugyanakkor nem az átfogó, mindent értelmezni képes világmagyarázó (hagyományosan szakrális, a XX. században totális és/vagy totalitárius) filozófiák/ideológiák prófétája, hanem pártideológiák és -értékek kommunikátora. Ezért a →közvéleményhez igazodik. Az *igazi* ~ nem pusztán ügyesen-ügyeskedve szolgálja ki a közvélekedést, hanem ráérez a tartósabb *népérzületi* tendenciákra, a társadalom-lélektani, mentalitástörténeti vágyakra, kívánságokra, igényekre és lehetőségekre is, a pillanatnyi véleményklíma tartósabb alapzataira is figyel, kalkulál velük. Sőt az igazán nagy ~ – az →*államférfi* – a választópolgárok politikai kultúrába ágyazott hagyományainak *kreatív alkalmazás*ára is képes; azért is képes erre, mert az ő és a választópolgárok hagyományai jórészt közösek, ezt a viszonyt és kapcsolatot ezért →közösséginek is lehet tekinteni.

A modern ~ egyik legfontosabb intézménye: a személyiségét és gyakorlati teendőit meghatározó *nyilvánosság*. E színpadon a ~nak elsősorban az emberek – a nézők, a választópolgárok – elvárásainak kell megfelelnie. Emellett nem feledkezhet meg pártja vezetéséről, a választókerületi bizottságról, a formális és az informális érdekcsoportokról, tehát a politikai szerepet meghatározó számos intézményes és jogi keretfeltételről sem. Spontán módon sem nyilvánulhat meg, de nyilvános beszédeit jó, ha „szabadon" (fejből) adja elő. Tudnia kell, hogy mivel nyerheti el a választópolgárai rokonszenvét, vagyis el kell sajátítania a közszereplés technikáit (→retorika).

Mindenekelőtt a nyilvánosság előtt *beszél*, de a „színfalak mögött" dönt többedmagával. A színfalak mögötti tevékenysége sem lehet belülről irányított, mert a politikai titok is társas és interaktív-kommunikatív információ. Taktikai megfontolások miatt lepleznie kell a rendelkezésére álló ismeretek egy részét. Ha erre nem képes, nem alkalmas a pályára. Az álcázás művészete tehát a politikai színpad nélkülözhetetlen dramaturgiai eleme, de a ~ mégsem lehet *hazug*. Pontosabban: az igazság *látszatát* fenn kell tudnia tartani, s ezt leginkább úgy tudja megtenni, ha hisz is abban, amit előad, miközben nem marad naiv és/vagy hiszékeny, különben ő lesz a vesztes, akit becsaptak – tehát nem jól képviselte választói ügyeit, érdekeit stb. (→hazugság).

A ~t nemcsak etikai/morális értelemben kötik a *köz*ügyek „szolgálati szabályai", hanem az érdekérvényesítés, a gazdasági haszonszerzés terén is. Titokbirtokosként elvben nem lehet áruló, miközben nagy a kísértés a sohasem elégséges erőforrások szorító kényszerében a kedvezmények részrehajló osztogatására – ez a →korrupció.

A modern demokráciák tehát politikai játszmák nélkül nem léteznek. A ~ tevékenysége pedig nem más, mint a politikai játszmákban való helytállás. A politikai játszmák azonban kikezdik a társas kapcsolatok alapját: a →*bizalmat*. Így az emberi kapcsolatok kiszámíthatatlanná válnak, nem lehet megkülönböztetni a szövetségest és az ellenséget. A politikai intrikák mégis a *szabályozott agresszió* keretei között maradnak a jogállamban – nem így a diktatúrákban. A diktatúrák ~ai a politikai agressziót is monopolizálni vagy elfojtani akarják, és „békét" teremteni, hogy saját esendőségüket túlkompenzálva mintegy mindenki fölött uralkodhassanak. Az ilyen indulatok többnyire megmaradnak a konspirációk keretei közt, de a politikai agresszió kisajátítása sokszor valódi politikai gyilkosságig megy el (lásd a XX. századi →totalitárius diktatúrákat). A demokratikus politikai világot a szabályozott agresszió mozgatja. A politikai alkalmasság egyik legfontosabb kritériuma ezért a *társas érzékenység*, vagyis az ember azon képessége, hogy a másik ember figyelembevételével cselekedjék.

A →politikai pszichológiai vizsgálódások feltárták és tipizálták az *én–másik kapcsolat*ban működő legfontosabb lélektani összefüggéseket. Az egyik legfőbb társadalomlélektani és csoportdinamikai összefüggés: a ~ és a választópolgár *kölcsönös függés*e egymástól. A politikai vezető/k és a vezetettek közötti kapcsolatra ugyan az alá- és fölérendelődés szükségképpen jellemző, de a vezetői szerep alapjait tekintve mégis interaktív: a vezető és a vezetettek *kölcsönhatás*a jellemzi. Ebben a kölcsönhatásban a vezető személyisége, tapasztalatai, szocializációs háttere éppen úgy fontos, mint a vezetettek, azaz a választópolgárok igényei, elvárásai, érdekei, rokon- és ellenszenvei. A ~ mint vezető ugyanis arra kapott felhatalmazást választóitól, hogy döntsön a kompetenciájához tartozó intézmény(ek) erőforrásainak elosztásáról, határozza meg azokat a célokat és stratégiákat, amelyeket az adott szervezet követ.

A ~t továbbá valamilyen *meggyőződés*, hit mozgatja. A politikai mentalitását, amely a sokszálú, szövevényes érzelmi beállítódásából és a racionálisan vezérelt viselkedéséből együttesen tevődik össze, alárendelheti valamely eszmének vagy célnak, illetve igazíthatja érzékenyen a környezetéhez, a folyton változó külső feltételekhez. 1) Az előbbi az *elvhű*. Őt rendíthetetlen politikai hite hajtja, igyekszik meggyőzni mindenkit saját politikai álláspontjáról, törekvését hajlamos misszionáriusi célnak venni. Ha a tények nem egyeznek meggyőződésével, akkor sem enged. Nem tud, sőt lehetetlennek találja, hogy veszítsen. Kinyilvánítja, hogy a világot „megjavítja", mégis úgy kormányoz, hogy rosszabb helyzetben hagyja, mint azelőtt volt. 2) Az utóbbi a *pragmatikus*. Őt nem világmegváltó és -javító eszmék, hanem a tények és tapasztalatok vezetik. Nyitott az alternatívákra. Tanácsadóit is felbátorítja, hogy azt mondják el, amit tudnia kellene, ne azt, amit hallani szeretne. Rugalmas igyekszik maradni, vesztes politikába nem zárkózik be. Meg tudja változtatni irányvonalát, anélkül, hogy károkat okozna önbecsülésében. Egyedül a tény vezérli döntéseit. Hajlékony és alkalmazkodó. Az elvhű ~ a hajlékonyságát „gerinctelennek" minősítené.

A morális/tartalmi jellemkarakterológia pszichológiai és funkcionális magyarázata az *önértékelés* problémájával függ össze. A pragmatikus ~ környezetére való érzékenységének oka jobbára a *viszonylag alacsony önértékelés* következménye. Akinek magas önértékelése van, hajlamos a társas világától elzárkózni. Pluralista politikai arénában viszont inkább az van „nyerő" helyzetben, aki rugalmasan képes a változó környezeti feltételeket követni.

Fontos pszichológiai kérdés a ~ *motiváció*ja. A hatalomvágyon kívül lehetnek egyéb indítékai is: meg akar oldani adott problémát; kötelességérzete nem hagyja nyugodni, a hatalomtól egyébként húzódozik; az az igénye, hogy mások elfogadják és nagyra értékeljék; kihívást lát a pozícióban; a személyes problémáit kívánja kompenzálni stb.

Négy ~típus különül el markánsan egymástól. 1) Az *önreklámozó*t a státusz és az elismerés iránti vágy motiválja, a törvényhozást az önreklámozás fórumának tartja. Jellemző rá a nagyfokú politikai aktivitás, ám általános emocionális tónusa negatív, védekező, ezért a hivatásával járó állandó belső feszültséget nehezen viseli, hajlamos az érzelmi kitörésekre, igen látványosan politizál. 2) A *szemlélődő*t az elfogadás igénye motiválja, a törvényhozási folyamatban alapvetően engedékeny álláspontot képvisel. Nem kedveli a huszáros rohamokat, bizonytalan helyzetekben mindig a halasztás mellett voksol. A „kiszámított tétlenség" a jellemző magatartása. 3) A *vonakodó*t a törvényhozás színpadára a kötelességérzete viszi, mert erős benne az erkölcsi-etikai meggyőződés. Ő is csak szemlélné a politikai csatározásokat, de mégsem marad passzív, mert kötelességének

tartja erkölcsi alapelvei alapján fellépni. Ő az, aki Babits Mihállyal szólva „rühellé a prófétaságot" (*Jónás könyve*, 1939), mégis prófétál. 4) Az *optimális* pedig látszólag taktikus, de valójában nem tűri az üresjáratú tétlenséget. Vonzza a pozíció, nem veti meg a hatalmat, de nem célnak, inkább eszköznek tekinti. Aktívan bekapcsolódik a törvényjavaslatok megformálásába, kedveli a bizottsági tevékenységet.

A ~nak megfelelő stressztűrő képességgel kell rendelkeznie. Döntéseit bizonytalan helyzetekben hozza meg, amelyekben magas szintű érdekek forognak kockán, erős a függés számos csoport és szervezet együttműködésétől. A →parlamenti demokrácia olyan szelekciós mechanizmus is, amelyben a polgár, mielőtt hivatalát elnyeri, megtanulja a stresszel való megbirkózást, önkontrollt, zsigeri indulatai, feszültségei legyőzését. Mivel a ~ függ a közvéleményben róla kialakult képtől, s ennek erősen tudatában is van, önmagát legyőzve elrejti mentális és/vagy fizikai gyengesége bármely jelét.

A ~ magatartását általában is, de különösen stresszhelyzetben ideológiai meggyőződése befolyásolja, ám a stressz szintje nem az ideológiai meggyőződésének típusától, hanem pragmatikus vagy dogmatikus beállítottságától függ. A szigorú elvi elkötelezettség a problémákat leegyszerűsíti: a „rossz"-ról és a „jó"-ról való határozott meggyőződés segítheti a gyors és hatékony döntést, de működési zavart is okozhat: a politikai felelősség viselésébe a ~ belerokkanhat. Ez akár politikai kockázatokkal is járhat. A jól működő demokratikus politikai rendszer ezért ~ai és polgárai életvilágát nemcsak politikai, hanem pszichológiai megfontolások alapján is igyekszik optimalizálni.

Dékány István: *Politikai lélektan. A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban* (1932).

Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II.* (1933).

Lane, Robert: *Political Man* („A politikai ember", 1972).

Lányi Gusztáv: *Rendszerváltozás és politikai pszichológia* (2001).

Lasswell, Harold D.: *Psychopathology and Politics* („Pszichopatológia és politika", 1960, 2016).

LG

politológia →**politikatudomány**

Popper, Karl (1902–1994) Osztrák származású, brit politikai és tudományfilozófus, a XX. századi tudományfilozófia egyik meghatározó alakja, a század közepén nagy hatású politikai filozófiai művek szerzője. Korán szembekerült a Bécsi Kör nevű tudományfilozófiai társulás tagjaival, mivel nem tudta elfogadni az általuk képviselt „logikai pozitivista" megközelítést, amely a tudományos módszerekkel nem vizsgálható filozófiai problémákat értelmetlennek minősítette, és amely nemcsak a korabeli bécsi szellemi életet, de a később kialakuló angolszász „analitikus" filozófiai iskolát is meghatározta. Az 1930-as években a →nemzetiszocializmus fenyegető veszélye elől Új-Zélandra emigrált, ahonnan a háború után Nagy-Britanniába tért vissza. Egy előadás alkalmával már-már tettlegességig fajuló konfliktusuk a nyelvfilozófus Ludwig Wittgensteinnel a XX. századi filozófia legendás vitái közé tartozik.

~ tudományfilozófiai nézeteit az először még Bécsben, németül megjelent, később angolra fordított *A tudományos kutatás logikája* (1935; a. 1959; m. 1997) című művében foglalta össze. A „kritikai racionalista" megközelítésmódja szakít a tudományelméletben addig uralkodó „verifikálhatóság" (azaz igazolhatóság) követelményével mint tudomány és nem tudomány elhatárolásának kritériumával, és a „falszifikálhatóság" elvével váltja fel azt. Ennek értelmében azok az elméletek, illetve kijelentések minősülnek tudományosnak, amelyek valamilyen empirikus megfigyelés révén cáfolhatók (vö. „minden hattyú fehér") – a tudomány pedig ilyen elméletek és cáfolataik sorozatán keresztül halad előre. A hidegháború éveiben nagy visszhangot kiváltó, a totalitarizmus minden formáját ellenző politikai tárgyú írásaiban (amelyek közül a legfontosabbak: *A nyitott társadalom és ellenségei* [1945; m. 2001]; *A historicizmus nyomorúsága* [1957; m. 1989]) is tudományelméletének következményeit érvényesíti. A kívánatos társadalmi berendezkedés a kritikai megközelítésnek tág teret adó „nyitott társadalom", amely nagy vonalakban megfeleltethető a nyugati típusú liberális demokráciának, és amelyet hevesen védelmezett az azt érő totalitárius, ekkor elsősorban marxista alapú támadásokkal szemben. Az utóbbi irányzatot annak tudománytalansága, a „történelmi erők" és folyamatok determinisztikus felfogása miatt vetette el.

~ kritikusai gyakran megjegyzik, hogy nézeteit rendkívül intranzigens módon képviselte,

és miközben elméletében a kritika fontosságát hangsúlyozta, ő maga azt meglehetősen nehezen viselte. A XX. század filozófiájára és politikai gondolkodására gyakorolt hatása azonban nehezen megkérdőjelezhető, amit olyan tanítványok sora bizonyít, mint a vele később szembeforduló Paul Feyerabend és a magyar származású Lakatos Imre tudományfilozófusok, illetve a milliárdos befektető és politikai aktivista Soros György, aki világszerte a civil társadalom támogatását célul tűző alapítványát ~ híres könyvéről nevezte el.

További művei: *Szüntelen keresés: intellektuális önéletrajz* (1976; m. 1998); *Megismerés, történelem, politika: válogatott írások és előadások* (1987).
Edmonds, David és John Eidinow: *Wittgenstein's Poker: The Story of a Ten-Minute Argument Between Two Great Philosophers* („Wittgenstein piszkavasa: egy tízperces vita története két nagy filozófus között", 2001).
O'Hear, Anthony: *Karl Popper* (1980).

MT

populizmus (ered. l. *populus* 'nép') Politikai stílus, amely számos, eltérő ideológiai mozgalomban testet ölthet. Közös nevezőnek csupán a „népcentrikusságot", az egyértelmű ellencsoport szükségességét és a vélt krízishelyzetet nevezhetjük meg. A közkeletű fogalomhasználatban a ~ a kétértelműség, pontatlanság, üresség, homályosság, átmenetiség, manipuláció, „primitivizmus", szélsőségesség, elitellenesség, esetenként antiszemitizmus és nacionalizmus jegyeit hordozza. E megközelítés szerint olyan politikai magatartásként is értelmezhető, amely nem elvekhez ragaszkodik, és teljesíthetetlen vágyak kielégítését is ígéri – azaz demagógia (g. *démagógosz* 'népvezér'). Ilyen értelemben ír →John Lukacs a történelmet átszövő ~ról és a tömegtársadalmak demokráciájának elsilányulásáról. A XIX. század végi amerikai populista mozgalom megnevezésének azonban több mint fél évszázadon át semmiféle negatív mellékzöngéje nem volt. Az Amerikai Néppárt (*People's Party*) a dolgozók (farmerek, mezőgazdasági és ipari munkások) érdekében való fellépést, vagyis az általa értett ~t az öndefiníciójában is vállalta. Innen terjedt el a fogalom használata. A megítélés a második világháború után változott meg drasztikusan, amikor amerikai történészek és politológusok egy csoportja (például Richard Hofstadter, Seymour Martin Lipset) a különböző „totalitarizmusok" (bolsevizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus) előszobájaként kezdte értelmezni a populista mozgalmakat. Mint újabban egyes kritikusok rámutattak, ez az ellenszenv abból az 1950–1960-as években főként az USA-ban dívó fogalmi kisajátításból származik, amely egyenlőségjelet tett a demokrácia és a szabad versenyes kapitalizmus közé, és ilyen értelemben tagadta bármilyen →harmadik utas megoldás demokratikus lehetőségét. Döntően ez a felfogás jellemzi a ~hoz való általános viszonyt napjainkban is. Margaret Canovan alkotta meg a legismertebb ~elméleti kategorizálást, a sok megkötést és kivételt tartalmazó dualista koncepcióját. Két alapkategórián belül hétféle ~t különböztetett meg: az *agrár*~on belül a farmerek radikalizmusát (USA), a parasztmozgalmakat (például Kelet-Európában) és az értelmiségi agrárszocializmust (például orosz narodnyikok), a *politikai* ~on belül pedig a populista diktatúrát (például Perón Argentínában), a populista demokráciát, a reakciós ~t és a politikusok ~át (például pragmatikus nagykoalíció a népre hivatkozva).

Megjegyzendő, hogy bár a ~ nemzetközi szakirodalma egyáltalán nem foglalkozik a magyar →népi mozgalommal, Borbándi Gyula *A magyar népi mozgalom* (1983, 1989) című művének első, német nyelvű kiadása (*Der ungarische Populismus*, 1976) óta azt is gyakran agrár~ként értelmezi a hazai szakirodalom (vitatható módon).

A XXI. században egyes radikális jelenségeket (például Pegida [*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* 'Patrióta Európaiak a Nyugat Iszlamizálódása Ellen'], Sziriza [*Szünaszpiszmósz Rizoszpasztikísz Ariszterász* 'A Radikális Baloldal Koalíciója'], Occupy Wall Street ['Foglald el a Wall Streetet']) szintén a (neo)populista jelzővel illetik. A politikai pártok demokratikus versengésében bevett módszer a ~ fegyvertárának alkalmazása, amelynek egyik eszköze éppen az ellenfél „populista"-ként való megbélyegzése.

Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből* (2017).
Canovan, Margaret: *Populism* („~", 1981).
D'Eramo, Marco: „Populism and the New Oligarchy" („A ~ és az új oligarchia"), *New Left Review*, 2013, 3.
Gyurácz Ferenc: „A »populizmus« külföldi értelmezéseiről", *Politikatudományi Szemle*, 1993, 4.

Kovács Gábor: „A politikai eszmetörténet próteusza: A populizmus”, Pénzes Ferenc et al. (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára* (2011).
Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet* (2008).
Taggart, Paul: *Populism* („~”, 2000).

BÁ

posztmodern (’modernség utáni, utó-modern’) A „poszt” kifejezés gyakori feltűnése (posztavantgárd, posztindusztriális, posztmateriális stb.) arra utal, hogy a társadalom vagy a kultúra bizonyos jellemzői megváltoznak, de nem annyira, hogy egy új korszak új minőségeivé válva új elnevezést kapjanak. A ~ jelentése mindig a „meghaladott” →modernség meghatározásán múlik. A szót először Arnold Toynbee használta 1934-ben azokra az 1875-tól kezdődő változásokra, amelyek a politikát a nemzetállami gondolkodásból a világméretű kölcsönhatások távlatába léptették át. A használata igazán Jean-François Lyotard *La condition postmoderne: rapport sur le savoir* („A posztmodern állapot: jelentés a tudásról”, 1979) című könyve nyomán terjedt el szinte minden területen, a társadalomfilozófiától a jogfilozófiáig, a politikaelmélettől a művészettörténetig. Szerinte a tudás megváltozása miatt már nem lehetséges átfogó „nagy elbeszélésben” („narratívában”) leírni a világot, csak sok kis, mellérendelt elbeszélés képes megragadni annak sokféleségét. Noha a ~ szemléletmódnak nincs rendszerezett jelentéstartománya, de néhány fontosabb jellemzője azonosítható: szakít a lineáris időtudattal, a →haladásgondolattal, az Európa-központúsággal, deheroizál, a →személyiség mint önálló egység helyett „decentrált személyiségben” gondolkodik, előszeretettel él paradoxonokkal, a rangos filozófus, Jacques Derrida „dekonstrukciójával”, a gondolatépítmények sokszor jogos lebontásával és az iróniával. Előfutárának Nietzsche számít. Egyik legerőteljesebb kritikusa, Jürgen Habermas szerint még a modernség kiteljesítése is várat magára, korai tehát a ~ről beszélni. Megjelent a ~ konzervativizmus is, hiszen a ~ bemutatja a →modernitás válságát, tehát a →hagyományhoz való visszatérés szükségét.

Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot: Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai* (1993).
Derrida, Jacques: *Grammatológia* (1967; m. 2014).
Lawler, Peter: *Postmodernism Rightly Understood* („A ~izmus helyes értelmezése”, 1999).
Toynbee, Arnold: *A Study of History* I–XII. („Tanulmány a történelemről”, 1936–1961; röv. 1960).

KA

privatizáció →**magánosítás**

Prohászka Ottokár (1858–1927) Katolikus püspök, hitszónok, egyházi író, az MTA és több tudományos társaság tagja, a magyar →keresztényszocialista mozgalom vezéralakja. Filozófiából és teológiából doktorált a római Szent Gergely Egyetemen, pappá szentelése után Esztergomban lelkipásztorkodott. Emellett tanított, teológiatanárként és lelki vezetőként két évtizeden át hatott a papképzésre. Lefordította XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját (→katolikus politikai-társadalmi tanítás). Szerkesztett egyházi folyóiratot (*Magyar Sion*) és politikai újságot (*Esztergom*), 1894-ben alapító tagja volt a Katolikus Néppártnak. A keresztény alapon álló, szociálisan elkötelezett demokráciát eszményítette. A kereszténység és a demokrácia olyan szimbiózisát kívánta, amilyet a középkori kereszténység alkotott a feudális állammal. Nem értett egyet az →állam és az egyház szétválasztásával, amiért a „zsidó szellemiség” terjedését okolta. A munkásságnak alternatívát akart adni az ateista munkásmozgalommal szemben. Szorgalmazta a legmagyarabbnak tekintett társadalmi csoport, a parasztság polgárosodását – a nemzetiségek és a zsidóság kárára. Ezt nevezte hungarizmusnak. 1904-ben teológiatanárként Budapestre került, s az egyetemi templom – Pázmányhoz mérhető hatású – hitszónokaként előmozdítója a századelő katolikus reneszánszának. Szociális tevékenysége is kiemelkedő. 1905-ben székesfehérvári püspökké nevezték ki, s e tisztsége révén az országgyűlés főrendiházának is tagja lett. 1911-ben több írása egyházi tiltólistára került, ezen nézetei csak a II. vatikáni zsinat nyomán váltak egyházi körökben elfogadottá. A Horthy-korszak első éveiben vezető szerepet vitt a kereszténypárti politikában. 1920-ban élharcosa volt a baloldali, valamint a zsidó egyetemi hallgatókat sújtó „numerus clausus”-törvény elfogadtatásának. 1922-ben visszavonult a politikától. Halála után személye körül jelentős kultusz alakult ki, főleg Fehérváron, de a fővárosban is szobrot emeltek neki, amelyet 1946-ban Faludy György és néhány társa döntött le. A nyilasok saját előfutárukként tekintettek rá.

Az államszocializmus idején kizárólag negatívan értékelték. 1989 után személye ismét vitatottá vált: egyesek keresztény erényeit és az egyházon belüli modernitását hangsúlyozzák, mások kizárólag antiszemita politikai nézetei fényében ítélik meg.

Művei: Barlay Ö. Szabolcs (szerk.): *Prohászka Ottokár jubileumi sorozat I–IX.* (2009–2016); Schütz Antal (szerk.): *Prohászka Ottokár összes művei I–XXV.* (1928–1929).

Fazekas Csaba és Mózessy Gergely: „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről" (vita), *Egyháztörténeti Szemle*, 2008, 4.

Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár* (2002).

Szabó Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve* (2007).

PR

proletárdiktatúra Az osztálytársadalmakból a szocializmusba való átmeneti korszak politikai rendszere a marxizmusban. A ~ szerint a proletariátus akár erőszakos eszközökkel is átalakítja a magántulajdonon és kizsákmányoláson alapuló berendezkedést, és megvalósítja a köztulajdonon és társadalmi egyenlőségen nyugvó szocializmust. Bár a XX. század elejére a szociáldemokrata teoretikusok többnyire elutasították, Georgij Plehanov és →Lenin kifejezett célnak tűzte ki. Lenin az „áprilisi tézisek"-ben (1917) a parlamentáris demokráciával szemben a proletárok diktatúráját jelölte meg ideális politikai berendezkedésnek, s az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1918 eleji erőszakos szétkergetésével a gyakorlatban is megvalósította azt Oroszországban.

Magyarországon a →Tanácsköztársaság (1919), majd az 1948-as fordulat után a kommunista hatalom nevezte magát ~nak. A hruscsovi enyhülés jegyében a szovjet kommunista párt (1961) kinyilvánította a ~ államának átalakulását „össznépi állam"-má, és így módosult a marxista szóhasználat.

Marx, Karl: *A gothai program kritikája* (1875; m. 1947).

BI

profit →**haszon**

protekcionizmus Olyan kormányzati politika, amely importvámok, -kvóták, a valutaárfolyam ellenőrzése és más eszközök révén igyekszik megvédeni a hazai termelőket a külföldiek versenyétől. Gyakori indokai, hogy a termelt áru a honvédelmi stratégia szempontjából fontos (például élelmiszer); a hazai vállalatok nem versenyképesek, és megszűnésük társadalmi feszültséget okozna; illetve a „gyerekcipőben járó" iparágaknak átmeneti védelemre van szükségük a versenyképessé váláshoz. Ez utóbbi eszmét a brit gazdasági fölénnyel szembesülő országokban szorgalmazták, például a francia Jean-Baptiste Colbert (1619–1683), az amerikai Alexander Hamilton (1755–1804, →*A föderalista*) és máig legnagyobb hatással a német Friedrich List (1789–1846). A legerősebb elméleti érv mellette az, hogy egy adott iparágnak el kell érnie bizonyos gazdaságos méretet, mielőtt versenyképessé válhat. Az elmúlt fél évszázadban ugyanakkor a fejlődő országok importhelyettesítő politikái rendre kudarcot vallottak, a →szabadkereskedelem előnyeit kihasználó államok pedig gyorsabban fejlődtek.

A kormányzat ritkán képes helyesen előre jelezni, mely ágazat válhat versenyképessé, és a védelem gyakori nem szándékolt hatása, hogy „elkényelmesíti" a támogatott iparágat. Még ha ez elkerülhető is, a védővámok akkor is jelentős terhet rónak a külföldi termelők (potenciális) hazai vevőire, akik magasabb áron jutnak kevesebb áruhoz. Ez a jóléti veszteség, amely sokszorosa is lehet a hazai termelők hasznának, csökkenthető, ha az import drágítása helyett a kormányzat közvetlenül a hazai termelőket támogatja. Ez a közjó szempontjából jobb megoldás azonban ritkán valósul meg, mert a költsége a választók számára nyilvánvalóbb, a kormányzatnak bevétel nélküli kiadást jelent, a termelők körében pedig az →állami támogatások elosztása konfliktust szül. A ~t valójában gyakran a védett ágazat jól szervezett érdekérvényesítése magyarázza, szemben a fogyasztók elaprózottságával, szervezetlenségével.

Krugman, Paul R. és Maurice Obstfeld: *Nemzetközi gazdaságtan: elmélet és gazdaságpolitika* (1987; m. 2003).

MK

protestantizmus (l. *protesto* 'tiltakozik') Kezdetben „protestánsok"-on azokat a német fejedelmeket és városokat értették, akik az 1529-es speyeri birodalmi gyűlésen formális *protestatió*t terjesztettek elő a →Luthert és követőit ismét eretnekekként elítélő határozat ellen. A XVI. században a német lutheránusok használták magukra a szót, a →Kálvint követők ezzel szemben reformáltaknak, reformátusoknak mondták ma-

gukat. Már ekkor megjelent, de később terjedt el a ~ gyűjtőfogalomként, amely azon keresztény egyházakat foglalja magában, amelyek a →reformáció következtében a római katolikus egyháztól különváltak. Mai értelmében magában foglalja a hagyományosnak tekinthető lutheránus (evangélikus), református (kálvinista), anglikán, baptista, metodista, unitárius, valamint a különböző neoprotestáns egyházakat. Jelentős dogmatikai és világszemléletbeli különbözőségeik ellenére elfogadják a reformáció alapvető, inkább hangsúlyaiban új elveit. Ezeket legkifejezőbben az *öt sola* foglalja össze: a *sola scriptura* ('csak az Írás által'), csak a Biblia az alapja a keresztény tanításnak, a hagyományok és a zsinati határozatok nem tekinthetők annak; *solo Christo* ('csak Krisztus által'), csak Jézus Krisztus áldozata miatt van üdvösségünk, nincsenek más üdvözítő utak; *sola fide* ('csak hit által'), csak hit által tudja az ember megérteni Krisztus áldozatának lényegét és így az üdvösséget, a tettek is a hitből fakadnak; *sola gratia* ('csak kegyelem által'), csak Isten ingyen kegyelme által van az embernek megváltása, üdvössége, nem pedig érdemei alapján; *soli Deo gloria* ('csak Istené a dicsőség'), mindazt, amit az ember keresztényként tesz, az ember nem tulajdoníthatja magának.

Mindennek hatása a hitéleti, teológiai és egyházszervezeti kereteken túl kimutatható az egyén, a társadalom és az állam mindhárom dimenziójában. A lelkiismereti szabadság hangsúlyozásával a ~ középpontba helyezi a →*szabadság* fogalmát, amelyet elsősorban Isten és egyén közvetlen, intézménytől vagy tekintélytől független viszonyában értelmez: a keresztény szabadság az önmagát szeretetben és felelősségben korlátozni képes szabadság (Luther Márton: *A keresztény ember szabadsága*, 1520; m. 1901, 1986). Ezzel a ~ a modern személyközpontúság forrása és továbbfejlesztője lett (→személy, individualizmus). A teremtett világ teológiai magasztalásával a ~ új megvilágításba helyezi a *munká*t: önmagában is értékes, az egyén számára hasznos, bizonyos mértékű társadalmi önállóságot, függetlenséget biztosító cselekvésnek minősíti. A *protestáns munkaetika* felértékeli az egyén társadalmi szerepét, közösségformáló erővé emeli, aminek jelentős gazdasági és szociális hatásai vannak. A ~, legmarkánsabban a kálvinizmus fogalmazza meg a pénzhez, a pénz produktív erejéhez (→kamat), a felhalmozáshoz, vagyonszerzéshez, a fogyasztáshoz való helyes viszonyt és erkölcsi tartalmát (→keresztény gazdaságfelfogás). Ez utóbbinak főbb elemei az önfegyelem, mértékletesség, lemondás, módszeres életvezetés, szorgalom, hivatástudat stb. A vagyon keletkezése, léte egyszersmind az egyén felelősségét hangsúlyozza, hiszen nem a mértéktelen fogyasztást szolgálja. A törvényesen megszerzett vagyon fölött a tulajdonosnak nincsen korlátlan és önkényes joga, hanem az részben eszköz a szegények, a rászorulók megsegítésére, a *diakóniai tevékenység*re. A munkavégzés eredményeként szerzett javak (a vagyon) a →tulajdon megszerzésének új formáját képezik, amelyre a →kapitalizmus új gazdasági, politikai és jogi rendszere épül. A protestáns munkafelfogás tehát átrendezi az emberi viszonyok gazdasági, társadalmi tartalmát, és így az állam számára megjelenik a *tulajdonviszonyok*, *a tulajdonjog* új szabályozási területe. Mindez protestáns alapon és közvetítéssel elvezet a társadalmi szolidaritás szükségességéhez, a társadalombiztosítás gondolatához, egyfajta *protestáns szociáletiká*hoz.

Sajátos kulturális hozadéka a ~nak az *anyanyelv felértékelődése*. A bibliafordítások és az anyanyelvi istentisztelet, igehirdetés óriási lendületet adott a nemzeti nyelvek kibontakozásának. Így az anyanyelv politikai erővé, (ön)meghatározó szellemi, kulturális civilizációs tényezővé, adott esetben a társadalmi szabadságot biztosító, az elnyomás, az önkény elleni fellépést és ellenállást megteremtő fegyverré is vált. Következésképpen a ~ egyben a társadalom politikai ellenállásának hatékonyságát és eredményességét biztosító felfogás is.

Mivel a ~ felértékeli az egyén társadalmi, közéleti szerepét, egyben szorgalmazza az egyének társulását, közösségszerveződését (gyülekezetek, céhek, gazdasági és egyéb társaságok, a korai szakszervezetek stb.), azaz az *önszerveződő polgári*, →*civil társadalmat*. A ~ (a kálvinizmussal együtt) a világi felsőbbség, elöljáróság, kormányzat tiszteletét, a világi, polgári hatalomnak (a törvénynek) való alávetettséget, engedelmességet hangsúlyozza, azzal a feltétellel, hogy a világi hatalom és kormányzás Isten egyedüli és kizárólagos szuverenitását elismerve működhet. Ellenkező esetben az ellenállás nemcsak jogos, hanem megkerülhetetlen is. A hívő, protestáns embert semmi nem gátolhatja meg abban, hogy Istennek hit által engedelmeskedjen, mivel csak Isten hatalma abszolút, a világi, polgári hatalom pedig viszonylagos. Ilyen módon a ~ és ezen belül leginkább a kálvi-

nizmus megfogalmaz bizonyos *államjogi és alkotmányjogi* alapelveket, különösen Kálvin *Institutio: A keresztyén vallás rendszere* (1536, 1559; m. 1624, 1909, 2014) című, a reformáció legkidolgozottabb és legnagyobb hatású művének kormányzati fejezetéből, illetve az általa Genfben népszavazással elfogadtatott egyházalkotmányból kiindulva. *Isten egyedüli és kizárólagos szuverenitását* hangsúlyozva mintegy „megfosztja" a világi, politikai hatalmat annak isteni jellegétől (bár meghagyja isteni eredetét). Ez jelentős lépés a világi hatalom →szekularizációja felé.

A ~nak a *zsinatpresbiter*i elvek alapján kialakított egyházszervezete, a tisztségek és feladatok pontos körülírása szintén korai előképe egyrészt a *hatalommegosztás elvé*nek, másrészt az *önkormányzatiság*nak. Az alulról építkező protestáns egyházak működő demokráciamodellek, amelyekben kiemelkedő szerepük van a gyülekezetek által (tehát a közvetlen demokrácia eszközével) létrehozott testületeknek, ezeken belül pedig a közösségi döntéshozatalnak. A ~ nagy hangsúlyt helyez a *törvény*re, a *törvényesség* betartására, és bár „Krisztus lelki országa és a polgári rend sok […] tekintetben különállnak egymástól" (Kálvin: *Institutio*), mindkettő törvényeit szigorúan be kell tartani. Nemcsak az egyénnek kell mértékletességgel élnie, de a világi hatalomnak, az államnak is mérséklettel, a legszigorúbb törvényességgel kell szolgálnia, ami a *jogállamiság* gondolatának korai megjelenése. Ahogyan bűn a szabadosság, ugyanúgy bűn a zsarnokság is. „Rossz az olyan fejedelem alatt élni, aki semmit nem enged meg, de sokkal rosszabb olyan alatt, aki mindent megenged" (uo.).

Mindez azt is jelenti, hogy a ~ elvben szembehelyezkedik az állam újra meg újra feltámadó mindenhatósági törekvéseivel. Az állam léte, keletkezése, illetve a hatalom gyakorlása tehát a *→legitimitás*on, a *jogrend*en, a *jogszerűség*en és a *→tekintélyen* alapul (→keresztény államfelfogás). A *gondolkodás- és vallásszabadság* mellett ~ bizonyos alapvető emberi jogok előfutára is. A protestáns gyülekezet- és egyházszervezeti modell a gyülekezeti tagok egymás közötti, valamint a tagok és az elöljárók, tisztségviselők, később a férfiak és nők közötti *egyenlőség*et is hirdeti.

Társadalmi és politikatörténeti hatásait tekintve a ~ az új világrend, a kapitalizmus morális, kulturális, szellemi alapjának számos, meghatározó elemét fogalmazta meg.

Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei* (2011).

Fazekas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról* (2008).

Kovács György: „Protestáns identitás és a »kapitalizmus szelleme«", Czagány László és Garai László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac* (2004).

Sebestyén Jenő: *Kálvin és a kapitalizmus* (1911).

Troeltsch, Ernst: *Die Bedeutung des Protestanismus für die Entstehung der modernen Welt* („A ~ szerepe a modern világ létrejöttében", 1906).

Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1904–1905; m. 1924, 1982).

VA

puritanizmus (l. *puritas* 'tisztaság') A reformáció következetes végigviteléért küzdő, →kálvinista vallási és politikai mozgalom. Először azokat az angol protestánsokat nevezték – többnyire gúnyolódva – „puritánok"-nak, akik az I. Erzsébet (1533–1603) korabeli anglikán egyházat meg akarták tisztítani a „pápista" maradványoktól. Kálvini teológiai rendszerességükkel, politikai és erkölcsi következetességükkel meghatározó magatartásformát és mozgalmat bontakoztattak ki. Az első új-angliai, puritán telepesek egyfajta →teokráciát próbálták megvalósítani, amivel részben megvetették az Egyesült Államok társadalmi, politikai és kulturális alapjait, máig érvényesülő közéleti hagyományait. A németalföldi puritán közösségek a teológiai vitákat szigorú ortodoxia kialakításával, a kálvinizmus „öt pontjának" a dordrechti zsinaton való elfogadásával (1618–1619) rendezték.

A ~ Isten mindenhatóságából indult ki, vagyis az egyház vezetését csakis az isteni kinyilatkoztatásra, a Bibliára, nem pedig az egyházi vezetőkre és hagyományokra alapozta. Istentiszteletében az igehirdetésre összpontosított, és minden szertartást és díszítést igyekezett mellőzni. Felfogásában Isten kegyelme az egyént átformálja: akin Isten megkönyörül, abban kialakul a Krisztusban nyert bűnbocsánat bizonyossága, az arra való érdemtelenség érzése, és ez hálával tölti el őt, ami bensőleg alázatos és engedelmes életvitelben nyilvánul meg. A puritánok hittek a bibliaolvasás szükségében („napi kenyér"), a személyi erkölcsösségben, a művelődésben és a felvilágosításban, a tudományok művelésében. Ellenezték az egyházi rangrendszert

és az uralkodó bármilyen egyházi tisztségviselését. Merő eretnekségnek tartották a királyi hatalom isteni jogalapját, amelyre I. Károly hivatkozott abszolutisztikus törekvéseiben. Az angol parlamenti erők és a király összetűzése polgárháborúvá fajult, és a puritán Oliver Cromwell kivégeztette a királyt – jelentős fordulatot idézve elő a keresztény Európa történetében: a zsarnokölés, ami korábban csak elméleti lehetőségként vetődött föl (→Aquinói Szent Tamás, Kálvin), bekövetkezett (1649). Cromwell az akkori Európában példa nélküli parlamentáris köztársaságot (demokrácia) alapított, amelyet azonban csak diktatórikus eszközökkel tudott vezetni – emiatt megítélése máig vitatott.

A puritánok a tisztességes, rendszeres munkát az Istennek tetsző élet bizonyítékának, az elvégzett munka eredményességét (a meggazdagodást) az isteni kiválasztottság jelének látták. Ezért a hívő ember folyamatosan önvizsgálatot tart (becsült műfaja a napló), tartózkodik a külsőségektől, a szórakozástól (a tánctól, habár a templomon kívüli zenélésben, festészetben nem talált kivetnivalót, a színházat Cromwell uralma alatt betiltották), óvakodik a fényűzéstől, az alkalom adta érvényesüléstől. Ellenben a felbukkanó nyereség elmulasztásában az isteni útmutatás megvetését látja, ahogy a szegénységben, betegségben és koldulásban bűnt. A puritánok új Izraelként magukat kiválasztott népnek tekintették.

A ~ a XVII. századi Magyarországon és Erdélyben is megjelent, kiemelkedő képviselői, Medgyesi Pál, Keresztúri Bíró Pál és Apáczai Csere János az oktatást kívánták modernizálni, a természettudományokat tanítani és a presbiteri rendszert bevezetni. I. Rákóczi György azonban felforgatónak találta a ~t, és tiltotta a terjesztését. A magyar református lelkészek többsége a korban összeegyeztethetetlennek tartotta a magyar hagyományokkal, mert a jobbágyokat egy szintre emelné a nemesekkel – legalábbis egyházkormányzati szinten.

A puritán kegyesség a maga „evilági aszkézisével”, munkaetikájával, ahogy utólag →Weber elemezte, a kapitalizálódás, iparosodás hajtóereje lett; ahol érvényre jutott, egyetemeket, virágzó gazdaságot és demokratikus politikai berendezkedést hozott létre. Hatása mind a mai napig érzékelhető. Az amerikai →neokonzervatív fordulat egyik forrása az a Daniel Bell megfogalmazta felismerés, hogy a modern fogyasztói társadalom éppen azokat az erényeket számolja fel, amelyek megteremtették a kapitalizmust (*The Cultural Contradictions of Capitalism* [„A kapitalizmus kulturális ellentmondásai”, 1976]).

Balogh Judit (szerk.): *Ama kegyelemnek mennyei harmatja* (1995).
Edwards, Jonathan: *Az igaz erény természete* (1749; m. 2007).
Molnár Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása* (1994).
Waldron, Jeremy: *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought* („Isten, Locke és egyenlőség: Locke politikai gondolkodásának keresztény alapjai”, 2002).

BJ

R

racionalizmus (l. *ratio* ’értelem’) Gondolkodási irányzat, amely a létet teljes mértékben megértett vagy megérthető létként fogja fel. Elsősorban a filozófiában jelentkezett, de hatása kiterjedt a legkülönbözőbb elméleti és gyakorlati területekre. Jelentős képviselői egymástól is eltérnek a tekintetben, hogy miben áll a megértés, s a valóság mennyiben lehet tárgya az értelemnek. →Platón és →Arisztotelész segítették a ~ kialakulását, noha egyikük sem tekinthető szoros értelemben racionalistának, hiszen elismerték a transzcendens valóságot és (különösen Platón) annak felfoghatatlanságát. Az iszlámban és a judaizmusban, majd a kereszténységben az észszerűségre törekvő filozófia gyakran vezetett racionalista irányultságokhoz, például Averroës, Majmonidész vagy →Aquinói Szent Tamás munkájában. Az utóbbi éppen a szűk értelemben vett ~ ellenében védte meg a keresztény teológiát, miközben a logikus gondolkodás eljárását magas szintre emelte.

A ~ szoros értelemben akkor jelenik meg, amikor a transzcendencia kiküszöbölődik a gondolkodásból, s ez először →Spinoza hatására jelentkezett a modern naturalizmusban. A →felvilágosodás racionalisztikus, de inkább ilyen a francia materializmus, míg kevésbé ilyen →Kant és a klasszikus német filozófia, mivel ez utóbbi nyitva maradt a transzcendensnek az emberi értelmet meghaladó fogalmára. A XIX–XX. századi naturalizmus és pozitivizmus vezetett a legerőteljesebb racionalista törekvésekhez, kiemelkedően a Bécsi Kör munkáiban vagy a korai angolszász analitikus filozófiában. Korunkban a ~ a szaktudományok naturalisztikus módszerével kíván magyarázni mindent; noha az emberi racionalitás jóval gazdagabb, s magyarul hagyományosan két szóval, az ésszel s az értelemmel adjuk vissza.

Az *ész* (g. *noúsz*) a belátásra, az együttlátás szintetikus képességére utal, gondolkodásunk intuitív mozzanatára (a belátás közvetlenségére, lásd „heuréka-pillanat”, „aha-élmény”). Az ész, szellem, intelligencia sok európai nyelvben a latin *intelligere* igére megy vissza, amelynek alapjelentése a ’belátás’. Ezt fejezi ki a német *Vernunft* is, amelyet Kant ugyancsak ebben az értelemben alkalmaz főművében, *A tiszta ész kritikájá*ban (1781; m. 1891, 2004). Az *értelem* (Platónnál *dianoia*) a diszkurzív, lépésről lépésre következtető, elemző gondolkodásra utal, amelyet a latin filozófiai nyelv a *ratio* szóval adott vissza. Ebből ered a francia *raison* és az angol *reason*. A *ratio* jelentése már az ókorban, később a középkorban is sokszínű (például ’számolás, viszonyítás, arány, törvényszerűség, indok, érvelés, értelem’) utalva az emberi gondolkodás sokféle tevékenységére.

Jóllehet gondolkodásunk föltételezi mind az értelmet, mind az észt, az újkortól kezdve az ész intuitív szerepe háttérbe szorult. Pedig ez alapvető: másra vissza nem vezethető kiindulási fogalmaink megértése köszönhető neki. A ~ Descartesnál még két dolgot jelentett: a velünk született eszmék tanának elismerését és a világ értelmes elemezhetőségét. Az utóbbi, vagyis a szűken értett ~ a felvilágosodás nyomán, különösen az empirizmus és a materializmus hatására kitüntetett látásmóddá vált. A politikában viszont a →hagyomány (szokásszerűség) korlátjába ütközik. Noha a kettő egyensúlya nélkülözhetetlen, a Jürgen Habermas-i kommunikatív racionalitás teóriája ezt tagadja, szerinte csak azok a normák érvényesek, amelyekről racionális vitát (diskurzust) folytatunk. Ettől eltérően már fél évszázada megfogalmazta Alfred Schütz, hogy a mindennapi életben akkor tekintünk racionálisnak egy cselekvést, ha abban a megszokottságot látjuk.

A →politikai ~ a politikai cselekvés hatalomközpontú felfogását hangsúlyozza, különös tekintettel a demokráciában elkerülhetetlen többségi támogatás megszerzésére. Ezért ez a ~ sokszor nincs tekintettel a hagyományban vagy akár a ~ban magában fellelhető alapelvekre és erkölcsi követelményekre. A konzervatív politikai felfogás megkülönböztető jegye, hogy olyan alapelveket helyez előtérbe, amelyeket vagy a (keresztény, illetve más vallási) hagyományból eredeztet, vagy egyetemes-racionális felismerhetőségükre hivatkozik. Ez utóbbi körben a konzervatív felfogás közel kerül a liberálishoz, de emettől mégis megkülönbözteti magát azáltal, hogy ragaszkodik

az igazság és az erkölcs megismerhetőségéhez és politikai-társadalmi képviselhetőségéhez. A mai liberális felfogások (például Richard Rorty vagy Francis Fukuyama munkái) az igazság és az erkölcs egyetemes jellegét kritizálják, vagyis szembefordulnak a korábbi ~ alapjaival. A demokrácia szerintük tartózkodik az egyetemesség megismerhetőségétől és képviselhetőségétől, mivel az dogmatikus politikai felfogáshoz, végső soron →totalitarizmushoz vezet. A totalitarizmus kritikája (főképpen →Popper, →Arendt és →Lévinas klasszikus munkáiban) egyben ~kritika is. Ez a helyzet azért különös, mert e gondolkodók és követőik egyébiránt osztják a ~ empirisztikus előfeltevéseit, és nem kifogásolják a benne rejlő naturalizmust. A legfontosabb ellentmondás, amely a Bécsi Kör és a pozitivizmus egész útját végigkíséri, röviden ebben áll: nincsen olyan formális logikai rendszer, amely ne tartalmazna önnön előfeltevései alapján bizonyíthatatlan kijelentéseket. Kurt Gödel nemteljességi tételei (1934) tehát a szűk értelemben vett ~ korlátaira mutattak rá matematikai-logikai eszközökkel, de ugyanezt tette a kvantummechanika is a fizikában.

A konzervativizmus ezzel szemben akkor kerül veszélybe, amikor az észérvek érvényes hatókörén belül vakon hivatkozik a hagyományra. A kortárs ~ teológiai bírálói – Karl Rahner, Hans Urs von Balthasar, Richard Swinburne és Wolfhardt Pannenberg – kimutatják a ~ totális igényének ellentmondásait, és lemondanak az emberi értelem mindenhatóságáról. →Heideggerrel szólva: „Nem mi, emberek jutunk el a gondolatokhoz, hanem a gondolatok jönnek el hozzánk halandókhoz, akiknek lényege a gondolkodásban alapozódik meg. Vajon, ki gondolja el ezeket a bennünket meglátogató gondolatokat?” (*Gesamtausgabe 79*, „Összes művei”, 2008).

Polányi Mihály: „A hallgatólagos dimenzió”, uő: *Tudomány és ember. Három tanulmány* (1966; m. 1997).

Tieszen, Richard: *After Gödel. Platonism and Rationalism in Mathematics and Logic* („Gödel nyomában: platonizmus és ~ a matematikában és a logikában”, 2011).

BTG

radikalizmus (l. *radix* ’gyökér’, *radicalis* ’gyökeres’) A politikai középtől távol álló, szélsőséges, baloldali vagy jobboldali irányzat, amely a társadalom alapintézményeinek megváltoztatását követeli. A politikán túlmenően ma egyre gyakrabban vonatkoztatják a szélsőséges vallási irányzatokra is. Történeti értelemben a XIX. század negyvenes éveiben jelentkezett az óvatos nagypolgári liberalizmussal szemben, amelyet →Franciaországban Lajos Fülöp polgárkirálysága fémjelzett. A radikálisok meggyőződéses antiklerikálisok voltak, szélesebb politikai demokráciát, a vagyoni és műveltségbeli cenzus eltörlését és a választójog általános kiterjesztését követelték. A radikális forradalmi eszmék komoly hatást gyakoroltak Európa-szerte az 1848-as forradalmak lefolyására, és minőségi változást jeleztek a megelőző korszak alapvetően reformközpontú →liberalizmusával szemben. Így Magyarországon is a ~ a márciusi ifjak eszméiben és sokszor provokatív politikai álláspontjában volt először tettenérhető, Petőfi számos verse (különösen az „Akasszátok föl a királyokat!”) ezt a forradalmi hevületű ~t juttatta irodalmi kifejezésre, de az 1848-ban megalakult népképviseleti országgyűlésben néhány ún. szélbali képviselő kivételével nem tudott magának politikai képviseletet szerezni. A századfordulón a ~ a monarchikus államforma elleni küzdelemben, a →republikánus politikai programokban, valamint az egyház és az állam szétválasztásának követelésében testesült meg, gyakran társulva szabadkőműves inspirációkkal, ugyanakkor a szocialista mozgalmak, a →szociáldemokrácia térnyerésével a radikális politika a középhez közelített. Míg Nyugat-Európában a ~ eszméi és a nacionalista politikai célok között nem feltétlenül feszült ellentmondás, addig Magyarországon a XX. század első évtizedében a →Jászi vezette →polgári radikálisok nem csupán az „úri Magyarország” „feudalizmusát” támadták, hanem kétségbe vonták történelmi hagyományainak és hagyományos politikai intézményeinek bármiféle jelentőségét az ország jövője szempontjából. Jászinak és társainak eszméi az 1918-as őszirózsás forradalom kudarcával együtt megbuktak, a polgári ~ öröksége 1990 után mégis újjászületett, és az elmúlt 25 év politikai küzdelmeit nem kis mértékben meghatározta, a magyar kulturális életre s annak éles megosztottságára máig jelentős befolyást gyakorol, ahogy az 1918–1919-es forradalmak megrázkódtatásaiból szárbaszökkent jobboldali fajvédő radikalizmus igen eklektikus (Szabó Dezső, →Gömbös Gyula, →Imrédy Béla) öröksége is visszaköszön Csurka István (→Magyar Igazság és Élet Pártja), majd a →Jobbik ideológiájában.

Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus* (1931, 2008).
Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája* (2014).
Kovács Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia: publicisztikai írások* (1992).
Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918* (2003).
Valluch Tibor (szerk.): *Radikalizmus és demokrácia: Csécsy Imre válogatott írásai* (1988).

HP

Rákóczi Ferenc, II.→**Erdélyi Fejedelemség**

Rassay Károly (1886–1958) Politikus, jogász, szerkesztő. 1915-től az igazságügy-minisztériumban miniszteri titkár, 1918-ig a Függetlenségi Párt tagja, de az őszirózsás forradalom 1919. januári balra tolódása idején már ő szervezte az igazságügy-minisztériumi tisztviselők ellenállását; a proletárdiktatúra bukása után pedig egyik alapítója lett a Keresztény Nemzeti Pártnak, és államtitkárságot vállalt a Huszár-kormány idején. Hamar megelégelve a „keresztény kurzus" szólamait, több kísérlet után végül megszervezte a Nemzeti Szabadelvű Pártot (1935-től Polgári Szabadság Párt). Az országgyűlésben és a fővárosi törvényhatóságban ő és társai képviselték következetesen a →liberális, polgári demokratikus álláspontot. A Magyar Országos Véderő Egyletet elítélő beszédei miatt 1922. április 4-én bombamerényletet követtek el az Erzsébetvárosi Körben tartott választási gyűlés alkalmával – elkésett, így nem esett bántódása, de több jelenlévő meghalt. 1923-ban postán küldtek neki pokolgépet. Szemben állt →Bethlen István miniszterelnökkel, utóbb, a szélsőséges politikai erők újbóli megerősödése és a következő kormányzati ciklusok alatt együttműködött vele. ~ pártjának nagyobb volt a tekintélye, mint a támogatottsága, súlyát – a pártvezér nagy jogi felkészültsége mellett – növelte, hogy neves értelmiségiek, gazdasági, illetve pénzemberek álltak mögötte. Mindvégig kevés országgyűlési képviselője volt, de az 1939-ben kezdődő ciklusban közéjük tartozott Gratz Gusztáv és →Apponyi György. Szavazói többsége liberális polgárokból állt, de vidéki keresztény értelmiségiek, sőt szegedi tanyagazdák is voltak közöttük, nem lehetett tehát egyszerűen „zsidó párt"-ként beskatulyázni (ahogy →Vázsonyi Vilmos fővárosi demokrata pártjával tették ellenfelei). ~ jól fölépített, az adott kérdés minden vonatkozására kiterjedő beszédeivel sok ellenfele elismerését is elnyerte, ha döntéseiket ritkán befolyásolta is. A XIX. századi magyar szabadelvűség hagyományát alkalmazta korára; a jogegyenlőség elve alapján utasította el a zsidótörvényeket, a függetlenséget a legfőbb értékként állította be a német expanzióval szemben, minden, jobb- vagy baloldali diktatúrát elutasított, aminek napilapjában, az *Esti Kurír*ban is hangot adott. Együttműködött a kisebb liberális vagy polgári radikális pártokkal, csoportokkal, s kezdetben a →szociáldemokratákkal is – a későbbi szorosabb kapcsolatot szerinte kizárta a magántulajdon eltérő felfogása. A →népi mozgalom elveivel mint osztályszempontú politikával nem rokonszenvezett.

Az 1930-as években a szabad királyválasztás korábbi harcos híve, ~ →Sigray Antallal együtt legitimista blokkban próbálta összefogni a demokratikus polgári erőket – részben az osztrák–magyar kapcsolatoknak a nemzetiszocializmus elleni újjászervezése szándékával. Készen állt – politikai fordulat esetén – a kormány leváltására, részleges kormányátalakítás esetén a koalícióba való belépésre. 1939-ben fontos szerepet vállalt →Imrédy Béla megbuktatásában, 1943–1944-ben pedig támogatta Kállayt a háborúból való kilépés előkészületeiben. Ekkor a demokratikus pártokat a közeljövő politikai átalakulásának, a társadalom újjászervezésének teendői és esélyei foglalkoztatták. ~ Bethlen István vezetésével részt vett a polgári blokk szervezésében; ehhez a kisgazdapártot is csatlakoztatni szerették volna, ehelyett azonban kisgazda-szociáldemokrata blokk jött létre. Az 1944. márciusi, a magyar határon zajló német csapatösszevonások hírére nyílt ellenállásra próbálta rábírni a miniszterelnököt. A megszállás után letartóztatták, a mauthauseni koncentrációs táborba szállították több nácellenes magyar prominens politikussal együtt. 1945 májusában a lágerből hazatérve már látta, hogy egy elveinek megfelelő polgári párt működésére nem lesz tartós esély; a távollétében több korábbi liberális párt töredékeiből vagy képviselőiből megalakult Polgári Demokrata Pártba sem lépett be. (Az alapító, későbbi alelnök Supka Géza szerette volna megnyerni, de tartott is a konkurenciájától.) Néhány rendőri jelentés szerint ~ akkor kapcsolódott volna be a politikai életbe, ha a békeszerződés megszüntette volna a szovjet megszállást (erre ezek szerint még látott némi esélyt). A Belügyminisztérium már 1945-től megfigyel-

te; a kommunisták mint a „nagytőke" egykori képviselőjét és mint az 1945 előtti korszak „álellenzéki" politikusát támadták. Talán passzivitásával magyarázható, hogy nem indítottak ellene koncepciós pert, ám kitelepítették. A fővárosba sosem térhetett vissza.

Művei: *Rassay Károly visszaemlékezése*, PIL 867. fond R-74.
Egressy Dénes [Fenyő Miksa]: *Rassay Károly, a polgár* (1943).
L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly, 1886–1958* (2006).
Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben* (1945).

FTG

Ravasz László (1882–1975) A „láthatatlan református panteon" egyik legfontosabb alakja, karizmatikus püspök, lenyűgöző szónok. Életműve így kanonizálódott pályája zenitjén, az 1940-es években, s 1989 után a tiltásból kiszabadulva újra így lépett be az →egyházi köztudatba. Pályája azonban egy másfajta emlékezetben homlokegyenest ellenkező megítélés alá esik: a →politikai kereszténységhez és a két világháború közötti →antiszemitizmus ideológiai megalapozásához kötődik. E két emlékezet között nemigen van átjárás: vagy *panegirisz* (dicshimnusz), vagy vádirat a róla szóló irodalom műfaja.

Világnézetének alaprétegét a neokantiánus filozófia határozta meg. Ifjúsága széles körű német tájékozódás jegyében telt – a wilhelmiánus Berlinben töltött ösztöndíjas időszakában az akkori német tudományosság legkiválóbbjainak, egyebek közt a teológus Adolphe von Harnacknak és a szociológus-filozófus Georg Simmelnek az előadásait hallgatta. Mindennek egy nagy erudícióval megírt értekezés lett az eredménye Schopenhauer esztétikájáról. Mondanivalójának tudatos esztétikai megformálása eredeti színt adott igehirdetéseinek. „Literátor főpap" – írta róla Szerb Antal. Szemléletét egyszerre befolyásolta a →liberális →protestantizmus válsága, a növekvő →szekularizáció, a →katolicizmus látványos politikai, demográfiai és intellektuális térnyerése, alapélménye →erdélyiként mégis a magyar szupremácia visszafordíthatatlan hanyatlásának tapasztalata jóval a →trianoni katasztrófa előtt. Alig huszonöt évesen már professzor a kolozsvári teológián. Programja: a protestantizmus szálljon szembe a modernizmus, az „értékek átértékelésének" destruktív forradalmával. Ez a program nem egy pontján antiszemita is volt, s bár az asszimilációt kívánatosnak tartotta, később ~ az első és második zsidótörvény melletti nyilvános kiállásával a jogegyenlőség megvonását is támogatta. A →vészkorszak idején azonban már az egyik legaktívabb szervezője lett a zsidók mentésének (→egyházak a vészkorszakban).

Eszméi hatását megsokszorozta, hogy nemcsak kiváló prédikátor és iskolateremtő tanáregyéniség volt, hanem céltudatosan használta a sajtót, a rádiót is. Üzenetére sokan feleltek, s nem csak protestánsok. ~ új, konzervatív generációt nevelt, s a gyakorlati kereszténység lankadatlan hirdetésével – az egyház „missziósításával" – „új bort töltött a *régi* tömlőbe".

1948-ban Rákosi Mátyás személyes felszólítására mondott le a püspökségről, nem akart ellenzéki, politikai szervezetet csinálni egyházából. „Inkább okos voltam, mint erős" – írta emlékirataiban. 1956-ban részt vett a Református Megújulási Mozgalomban (ekkor vejével, →Bibó Istvánnal egy lakásban lakott). A forradalom leverése után nemzedékének több tagjával együtt a peremre szorult. Kivételesen hosszú élete végén azt is meg kellett érnie, hogy az egyház – saját szavaival – „spirituális ÁVO" lett (→egyházak a kommunista diktatúrában). „Az egyháztól fellebbezni kell a gyülekezethez" – írta végrendeletében. „Az egyház idegen hatalom kezébe került. De a gyülekezet olyan, mint az igehirdetés, a pásztori munka, a munkálkodó Szentlélek. Az élő gyülekezet elbírja a halott egyházat is."

Művei: Bárczay Gyula (szerk.): *Válogatott írások 1945–1968* (1988); *Gondolatok* (1922, 2015); *Emlékezéseim* (1992); *Krisztussal a viharban: igehirdetések* (1997, 2009).
Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök: Ravasz László élete* (2016).
Kósa László: *Ravasz László emlékezete* (2008).

HP

Rawls, John (1921–2002) Amerikai politikai filozófus, a XX. századi →politikai filozófia megújítója, a kortárs liberalizmus meghatározó alakja. *Az igazságosság elmélete* (1971; m. 1997) című művét széles körben tekintik a politikai filozófia XX. század végi újjáéledése kezdetének. A könyvben ~ a megelőző évtizedekben az angolszász országokban meghatározóvá vált analitikus filozófia nyelvét használva kísérelte meg új alapokra helyezni

a klasszikus szerződéselméleti hagyományt. Ehhez eszközül az „eredeti helyzet" fogalmi konstrukcióját alkalmazta, amelyben a „tudatlanság fátyla" mögött elhelyezkedő emberek anélkül döntenek az igazságos társadalom alapszerkezetét kijelölő szabályokról, hogy tudomásuk lenne egyéni tulajdonságaikról, társadalmi helyzetükről vagy a jót illető elképzeléseikről. Ebben az elképzelt helyzetben válik lehetővé, hogy a társadalom tagjai a teljes egyenlőség állapotában, részrehajlás nélkül, racionális módon döntsenek a politikai berendezkedés alapjairól.

~ érvelése szerint ebben a helyzetben az emberek a disztributív (osztó) →igazságosság két alapelvében állapodnának meg, amelyek meghatározzák a „méltányosságként felfogott igazságosság" rendjét. Az első elv szerint mindenkit megillet az egyenlő alapvető szabadságok olyan rendszere, amely összeegyeztethető mindenki más hasonló szabadságával (egyenlő szabadság elve). A második elv szerint a társadalmi egyenlőtlenségek csak akkor igazságosak, ha a társadalom leginkább hátrányos helyzetű tagjainak javát szolgálják (különbség- vagy maximin-elv). Elsősorban az utóbbi miatt tekinthetjük ~t a kortárs egyenlősítő (egalitárius) liberalizmus elméleti megalapozójának. ~ elméletének átütő hatását bizonyítja, hogy a jelenkori politikai filozófia legfontosabb irányzatai szinte kivétel nélkül az ő igazságosság-elméletéhez való viszonyukban, azaz az ő követőiként vagy kritikusaiként határozzák meg magukat. Legjelentősebb bírálói, például egyfelől a →libertariánus Robert Nozick a tulajdonhoz való jog sérthetetlenségét alapul véve, másfelől a →közösségelvű Michael Sandel a ~i „tehermentes", azaz a társadalmi kötelékeitől megfosztott énképpel szemben fogalmazzák meg ellenvetéseiket.

Gray, John: *Liberalizmus* (1995; m. 1996).
Huoranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia* (1998).
Sandel, Michael: *Mi igazságos… és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata* (2009; m. 2012).

MT

Reagan, Ronald (1911–2004) Az Egyesült Államok 40. elnöke, megújítója, a kortárs →konzervativizmus orientációs pontja.

Színészként harmincnégy évet töltött az amerikai médiaiparban. Többnyire melodrámákban, hazafias-háborús filmekben játszott. A McCarthy-időszakban, az 1950-es években az amerikai filmes szakszervezet vezetője volt.

1962-ben regisztráltatta magát republikánus szavazóként. Két év múlva nagy feltűnést keltő beszédet mondott Barry M. Goldwater republikánus elnökjelölt mellett, amelyben a szabadpiaci, az antikommunista és a kultúrkonzervatív nézeteket ötvözte. 1966-ban Kalifornia kormányzójává választották, négy év múlva ismét elnyerte az egyik legjelentősebb amerikai állam vezetését.

Az Egyesült Államok az 1970-es években elvesztette önbizalmát egyebek között a Watergate-botrány, Nixon lemondása, a vietnami háború elvesztése, az 1960-as évek kulturális zavarainak kiterjedése (→diáklázadások) és a →hidegháborúban tanúsított önmérséklet szovjetek általi kihasználása, a Carter elnök alatti gazdasági recesszió és külpolitikai vereségsorozat (afganisztáni szovjet invázió, iráni túszdráma) miatt. A republikánus tábor a Nixon-adminisztráció után a régi elit orientációvesztése miatt új, jobboldali vezetőt keresett. A legtöbben ~ben bíztak, ugyanis ismerték a médiából, kaliforniai kormányzóként már bizonyított, és világos elképzelése volt Amerika megújításáról. Carterrel vitázva kijelentette: „az állam nem a problémáink megoldása – az állam maga a probléma".

1981 januárjában, az USA addigi legidősebb elnökeként (hetvenévesen) iktatták be. „Második amerikai forradalom"-nak is nevezik azt, ami 1981–1989 között kormányzata alatt történt. Egyfelől leáldozott a 1930-as évek eleje óta jellemző államközpontú felfogás, vagyis a *New Deal* ('Új egyezség') és a *Great Society* ('Nagy társadalom') gazdaság- és társadalompolitikai vonala, amely az állami szabályozásban és a központi újraelosztásban hitt; másfelől megszűnt az 1970-es években uralkodó, enyhülésnek (*détente*) nevezett folyamat, amely a Szovjetunióval való békés együttélést hirdette. Beiktatási beszédében ~ az inflációt, az ezzel együtt járó gazdasági recessziót és a növekedő munkanélküliséget nevezte a nemzet jólétét fenyegető legnagyobb veszélynek. Ennek megváltoztatása érdekében indította be gazdasági programját, a *Reagonomics*nek nevezett adócsökkentő, dereguláló, privatizáló csomagot, amely egy idő múlva a jövedelmek, a befektetések (és az államháztartási hiány) növekedéséhez vezetett. A hidegháborús konfliktusban a szovjetekkel való megegyezés és a fegyverzetkorlátozás helyett a katonai technológiák fejlesztését (csillagháborús terv) és az újrafegyverkezést,

valamint az USA védelmi potenciáljának növelését választotta. A ~-doktrína alapján az USA nem a világ csendőreként viselkedett, hanem a perifériáin (Afganisztán, Grenada, Lengyelország, Libanon, Líbia, Nicaragua) gyengítette meg a szovjet befolyást, majd amikor eljött az idő, erőpozícióból tárgyalt a fegyverkezési versennyel gazdasági összeroppanásba hajszolt szovjetekkel. ~ szerint „a mi politikánk erőn és realizmuson alapult. Békét akartam, de olyat, amely erőn és nem egy darab papíron nyugszik". Ehhez hozzátartozott, hogy az ellenséget néven nevezve a „Gonosz birodalmának" mondta a Szovjetuniót, és felszólította Moszkvát, hogy bontsa le a berlini falat. Majd közép-hatótávolságú rakéták európai telepítésével megnyerte a fegyverkezési versenyt (a szovjetek támogatta nyugat-európai békemozgalmak ellenére). Mire távozott a Fehér Házból, a szovjetek feladták Kelet-Közép-Európát, egy év múlva pedig magát a kommunizmust is (→II. János Pál).

A republikánus bázis minden csoportját integrálni tudta, amikor 1980-ban és 1984-ben is megválasztotta az antikommunisták, neokonzervatívok, szabadpiacpártiak, a Nixon-féle „csendes többség", a *Christian Right* ('keresztény jobboldal') képviselte *Moral Majority* ('morális többség') és a hozzá csatlakozó „~-demokraták" (csalódott demokrata pártiak) közössége. Majd minden amerikai embert megszólított, mert optimizmusa szimbiózist alkotott az amerikai múlt és a hagyományok iránti tisztelettel. Mosolygós, a televízióban sokat szereplő, humoros elnöknek tartották.

A ~izmus nem kevesebbre törekedett, mint →az Amerikai Egyesült Államok államalapítása eszméinek újrafogalmazására a XX. század utolsó harmadában. Ahogyan 1980-as kampányszlogenje szólt: „Tegyük újra naggyá Amerikát". Saját értékelése szerint: kormányzatát „~-forradalomnak nevezték, de én sokkal inkább tartom egy nagyszerű újrafelfedezésnek. Mégpedig viszszatalálásként a →józan észhez".

2004. június 5-én, 93 évesen hunyt el. Születésének századik évfordulóján nagyszabású ünnepséget tartottak, „amerikai ikon" lett. 2011. június 29-én a budapesti Szabadság téren szobrot avattak tiszteletére. Ő győzte le a szovjeteket, méghozzá háború nélkül. Kormányzatával példátlan történelmi teljesítményt nyújtott.

Műve: *Egy amerikai élet* (1990; m. 2014).
Blumenthal, Sidney (szerk.): *The Reagan Legacy* („A ~i örökség", 1988).
Brands, Henry W.: *Reagan: The Life* („~ élete", 2015).
Evans, Rowland és Robert Novak: *The Reagan Revolution* („A ~-forradalom", 1981).

BM

reakció Valamely korábbi politikai, társadalmi és szellemi állapot visszaállítására irányuló felfogás és cselekvés. A kifejezés eredete a francia *réaction* ('reakció'), *réactionnaire* ('reakciós'), amivel azokat illették már a →francia forradalom idején, akik a korábbi berendezkedést, az *Ancien Régime* ('régi rend') politikai-szellemi állapotát, a monarchiát, vagyis a katolikus →egyház meghatározó befolyását kívánták helyreállítani. A későbbiekben a kifejezés (reakcionizmus formában is) tágabb értelemben minden →haladónak vélt mozgalom ellenzékére kiterjedt, így a →fasizmus, a →nemzetiszocializmus és a →kommunizmus elvetőire is. Pozitív értelemben és a baloldali ideológiák kritikájaként Erik von Kuehnelt-Leddihn használta. Magyarországon a ~nak és ~snak elsősorban a Horthy-korszakot idealizáló törekvéseket és személyeket minősítette az 1945 és 1990 között uralkodó hatalom. →John Lukacs magát nevezte ~snak, amin azt értette, hogy a XX. század eleji szellemi és politikai állapotokat tartotta optimálisnak az emberiség számára. A →konzervatív abban különbözik a reakcióstól, hogy a maradandót nem egy megelőző állapot szerint, hanem az adott politikai és kulturális helyzetben kívánja újrafogalmazni (→jobb- és baloldal, konzervatív forradalom, neokonzervativizmus, tradicionalizmus).

Kuehnelt-Leddihn, Erik von [Francis Stuart Campbell]: „Credo of a Reactionary" („Egy ~s hitvallása"), *The American Mercury*, 1943. június.
Lukacs, John: *Egy eredendő bűnös vallomásai* (1990; m. 2006).

MB

realizmus és idealizmus a nemzetközi kapcsolatokban A →nemzetközi kapcsolatok két meghatározó irányzata, amelyet elsőként és a legrészletesebben az angolszász világban írtak le.

Az *idealizmus* →Kantig visszanyúló liberális külpolitikai felfogás, amely úgy tartja, hogy a klasszikus diplomáciával és hatalmi politikával szemben a demokratikus nemzetállamok képesek közös értékeik, az emberi jogok alapján megszervezni békés együttélésük intézményes kereteit, hiszen a belpolitikájukból egyenesen következik

a külpolitikájuk. Az idealizmus legjelesebb képviselői →Wilson amerikai elnök, Gustav Stresemann német külügyminiszter, Aristide Briand francia miniszterelnök és az olyan gondolkodók, mint →Keynes, John A. Hobson és David Mitrany. Gondolkodásuk számos vonatkozásban hatott az első és második világháborút követő rendezés elveire és intézményeire (Népszövetség, →ENSZ, Világbank, Nemzetközi Valutaalap stb.), általában a →nemzetközi jogra, és így érvényesül mindmáig. Az ENSZ Alapokmánya és a ráépített világrend számos idealista elemet tartalmaz, egyebek közt azt, hogy mindennek a központjában a →béke áll.

Az első világháborút lezáró békeszerződések tapasztalatai és a gazdasági világválság nyomán kialakuló →totalitárius rendszerek hamar kiváltották az idealista gondolkodásmód bírálatát. A →hatalom szerepével és a nemzetközi politika konfliktusos természetével nem számoló idealizmus rendszeres kritikáját először Edward H. Carr fejtette ki a *The Twenty Years' Crisis: 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations* („A húszéves válság: bevezetés a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatába", 1939) című művében, amelyet máig a *realista iskola* alapműveként tartanak számon. E realista alapon léptek föl véleményformáló tudósként és/vagy politikusként az 1930-as évektől →Niebuhr, Hans J. Morgenthau, George F. Kennan, akik fontos szerepet játszottak az Egyesült Államok második világháborús és hidegháborús külpolitikájának formálásában.

A realisták – eszmei elődeikhez, Machiavellihez vagy Hobbeshoz hasonlóan – úgy vélekedtek, hogy a hatalom céljai és alkalmazásának módjai jelentik magát a →politikát, ezért a nemzetközi politika nem más, mint „hatalompolitika", amelynek központi eleme a rivalizálás, a →konfliktus és a →háború. Morgenthau szerint a „világkormány" nélküli, szuverén államokból álló nemzetközi rendszer anarchikus és decentralizált, amelynek a legfontosabb alkotóeleme maga az állam, és annak érdekeit hivatott képviselni a külpolitika. Az államot kizárólag saját érdekei mozgatják, nem pedig elvont elvek. Morgenthau szerint, aki Niebuhr tanítására támaszkodott, az emberi cselekvéseket az emberi természet bűnös vonásai irányítják, ez magyarázza az államok agresszivitását is. A realisták számára a kulcstényezők így a →nemzeti érdek, a hatalom és az erőegyensúly. Az államok a gyakorlatban nem egyenlők, és így a nemzetközi rendszer legfontosabb szereplői a nagyhatalmak; a dominanciáért és biztonságért vívott küzdelmük határozza meg a nemzetközi politikát.

Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2011, 2017).
Gazdag Ferenc: „Merre tart a nemzetközi kapcsolatok elmélete?", *Nemzet és Biztonság*, 2009, 4.
Mándi Tibor: „Realizmus, idealizmus és »neorealizmus«", *Politikatudományi Szemle*, 2008, 1.

NZs

reálpolitika (n. *Realpolitik*) A valóságos erőviszonyok figyelembevétele az érdekek (különösen a →nemzeti érdekek, bizonyos esetekben pedig csoportérdekek) érvényesítése során, így elsősorban a politikai erők, kormányok, államok közötti kapcsolatok alakításában. A reálpolitikus jellemzően kockázatkerülő, a kínálkozó alkalmat keresi és használja fel céljai eléréséhez, ha szükséges, akár pillanatnyi alku vagy engedmények árán is; az aktuális helyzetből indul ki, az abban rejlő lehetőségek maximális kihasználására törekszik, kerüli a megalapozatlan ígérgetést, de a körülmények kedvezőtlen alakulása esetén saját ígéretei teljesítéséhez sem ragaszkodik bármi áron. A ~ klasszikusa →Machiavelli, leghíresebb művelői Richelieu és Mazarin bíborosok, Cavour piemonti miniszterelnök, →Otto von Bismarck kancellár és Henry Kissinger. A magyar történelemben a ~ szimbóluma lett →Bethlen Gábor és →Deák Ferenc. A →Kádár-rendszer ilyenként igyekezett feltüntetni a névadóját, a konzervatívok pedig reálpolitikusként tisztelik →Bethlen Istvánt és →Antall Józsefet.

Sok vitát kiváltó kérdés a ~ és a közéleti erkölcs viszonya. Némelyek szerint a ~ egyet jelent az erkölcsi korlátok teljes tagadásával vagy kritikus helyzetekben való felülírhatóságával, illetve magával a megalkuvással. Mások viszont a felelőtlen kockázatvállalásnak és hősködésnek a legfőbb értékek védelme érdekében való kerülését, illetve az ugyanezzel a céllal tanúsított kompromiszszumkészséget értik rajta (→politikai realizmus, politikus, realizmus és idealizmus a nemzetközi kapcsolatokban).

Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében* (1998).
Lánczi, András: *Political Realism and Wisdom* („Politikai realizmus és bölcsesség", 2015).

Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964).
Mansfield, Harvey C.: *Machiavelli's Virtue* („Machiavelli erénye", 1996).

NZs

reformáció (l. *reformare* 'megújít, helyreállít') A nyugati kereszténység XVI. századi, protestáns, szerteágazó megújulási mozgalma, amely alapvetően átrajzolta Európa szellemi és politikai térképét. A megújulás-helyreállítás a kereszténység középponti eszméje: „gondolkodástokban megújulva [Vulgata: *reformamini*] alakuljatok át, hogy felismerjétek, mi az Isten akarata, mi a helyes, mi a kedves előtte és mi a tökéletes" – írja Pál apostol (Róm 12,2). →Szent Ágoston a reformálódást, a visszatérést az Istennek tetsző és Isten adta állapotba folyamatos szükségletnek tartotta mind az egyén, mind a közösség szintjén. Ezt példázták a középkori egyház: Cluny, VII. Gergely, a ciszterek, ferencesek, konciliaristák (a pápai egyeduralom helyett testületi, zsinati főséget szorgalmazók), az Ágoston-rendi *devotio moderna* ('új kegyesség') reformtörekvései, amelyek erős egyházkritikával is párosultak. A ~ szintén a belső és a külső egyházi s társadalmi (a kettő nem vált el akkor) megújulás és helyreállítás igényével lépett föl, de számos körülmény együttes közrehatása révén, eredetileg korántsem kívánt szakadáshoz vezetett.

→Luther, a ~ elindítója a *sola fide* ('egyedül hit által') régi elvét állítva a középpontba, az egyén kegyelemből kapott üdvözítő hitére tette a hangsúlyt, és így megfosztotta a papságot és főként a pápát Isten és hívő közötti közvetítői szerepétől. A *sola Scriptura* ('egyedül a Szentírás által') elvével az egyház →tekintélyét vonta kétségbe, mondván, hogy csak az köti az egyén lelkiismereti szabadságát, amit a Biblia kifejezetten előír vagy tilt, habár az egyházi hagyomány vagy tanítás figyelembe veendő, hasznos. Így a reformátorok tagadták az egyházi hatalom legfontosabb alapját: a bérmálás, a bűnbánat, a betegkenet és az egyházi rend szentségét, csak a keresztségét és az eucharisztiáét ismerték el, mondván, csak az utóbbi kettő szerepel a Bibliában. Ugyancsak szentírási alapon elutasították a papi nőtlenséget és a szerzetesrendeket, és bevezették a hívek számára is a két szín alatti áldozást, átértelmezték, és úrvacsorának nevezték. Mindez a római egyháznak nemcsak a hitbeli tekintélyét ásta alá, hanem az állami joghatóságát is – ha a házasság nem szentség, az egyház házasságjogi szerepe sem indokolt.

Ezekhez az elvi-teológia változásokhoz inkább csak a kiváltó okokat szolgáltatták a különféle, régóta sérelmezett egyházi visszásságok: a bűnbocsátó-cédulák árulása, az alsó papság műveletlensége, a főpapság hatalmi visszaélései (szimónia), fényűzése, a lelkigondozás hanyagolása politikai és gazdasági tevékenység miatt stb. (ezeket egyébként a →katolikus reform, a trentói zsinat [1545–1563] utóbb hatékonyan kezelte).

Luther számára a súlypontot a *theologia crucis* ('kereszt teológiája'), Isten ingyen kegyelmének a felismerése és belső megélése jelentette a *devotio moderna* tanítása nyomán. Arra, hogy a pápa eretnekként kiátkozta (1521), erősebb egyház- és pápakritikával válaszolt. Társaival együtt megfogalmazta az augsburgi (m. ágostai) hitvallást (1530), az egész protestantizmus egyik legfontosabb, az alakuló evangélikus felekezet alapító dokumentumát. Az egyházi hierarchiát nem, de a pápai hatalmat a régi zsinati elv szerint elutasította, egyben határozattan állást foglalt az éppen az ő ilyen tanításaira hivatkozó anabaptistákkal ('újrakeresztelők') szemben, akik csak a felnőtt keresztséget ismerték el, és a magántulajdon létét is megkérdőjelezték, illetve a parasztokkal szemben, akik hatalmas felkelésükkel (1524–1525) sokakat szembefordítottak a ~val.

A kettős kormányzatról szóló elméletében (→keresztény államfelfogás) megkülönböztette a világi és a lelki hatalmat, de hangsúlyozta, hogy mindkettő felett Isten az úr, azaz a világ kormányzásában Isten egyik eszköze a felsőbbség, a „kard hatalma", míg a másik az evangélium. Nem emiatt, hanem a Rómától való szakadás politikai és gazdasági kényszerei miatt került az újonnan szerveződő egyház a világi fejedelem eredetileg nem kívánt fennhatósága alá.

A ~ svájci áramlata Ulrich Zwingli zürichi és Jean Calvin (→Kálvin) genfi lelkész nyomán bontakozott ki. A független svájci városok örömmel fogadták Kálvin zsinat-presbiteri rendszerét, amely önállóságot biztosított gyülekezeteiknek. Ezt az egyházkormányzati formát azután átvették a holland, a skót presbiteriánusok és az angol →puritánok is. A presbitériumok, amelyekben egymás mellett ülhetett nemes és polgár, a demokratikus politikai gyakorlatnak élő példát mutatott. Kálvin egyházpolitikai elvei élesen különválasztották az egyházat az államtól, körülírva mindkettő hatáskörét, a hatalom természetéről

alkotott elképzelései pedig előhívták a felelős, polgári kormányzás igényét. A kamatszedést támogatta, ha megszorításokkal is (miközben a kortárs skolasztika is hasonló irányban haladt). Viszont Kálvin az egyén lelkiismeretére, nem egyházi tanításra vagy állami rendszabályra bízta a kérdés eldöntését. Az Isten dicsőségére végzett evilági tevékenység szorgalmazásával a következő évszázadok meghatározó magatartásformáját fogalmazta meg. Így a kálvinizmus a kapitalizmus kibontakozásában fontos szerepet vitt, miként →Max Weber (*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 1904–1905; m. 1924, 1982) kimutatta.

Az új felekezetek intézményesülni kezdtek, a radikalizálódás is megindult. Az értelmiség körében az antitrinitarizmus (szentháromság-tagadás) terjedt el. A papság jelentékeny részét az a reformátori gondolat vonzotta a cölibátus fölszámolásához, hogy a szerzetesi életeszményt, a radikális Krisztus-követést a családi közösségben is meg lehet valósítani. A világi uralkodók, a kibontakozó →nemzetállamok és →abszolutizmusok pedig a →szuverenitás új eszméi alapján kívánatosnak tartották a papság jogi kiváltságainak (csak egyházi bíróság elé állíthatóság) reformátori megszüntetését, miközben örömmel tették rá a kezüket egyházi (kolostori) vagyonokra.

VIII. Henrik angol király kezdetben még a pápaságot védve égettette a reformátorokat, de 1529–1534-ben hatalmi-politikai megfontolásokból az ún. reformparlamenttel elszakíttatta az angliai egyházat Rómától, s magát neveztette ki annak egyedüli fejévé. Lépése a ~ lényegét érintette, mert megtagadta az egyetemes római egyház főségét és joghatóságát az állami vezető, a törvényhozó, ezen belül a házasság intézménye és végső soron a polgárok fölött. Ezt követően az egyház állami joghatósága, illetve a papság jogi kiváltságai részben a katolikus államokban is fokozatosan visszaszorultak.

A ~ végigsöpört a nyugati kereszténységen, egyedül Hispánia és Itália, illetve az erdélyi, háromszéki „Szenföld" maradt érintetlen. A vallásszabadságért, illetve a vallási fennhatóságért véres polgárháborúk bontakoztak ki szinte mindenütt – egyedülállónak számított a korban, hogy 1568-ban a tordai országgyűlés törvénybe foglalta a vallási türelem eszméjét. A Német-római Birodalomban a Róma-hű császár és a lázadó protestáns fejedelmek a *cuius regio*, *eius religio* ('akié a föld, azé a vallás') elvét fogadták el az augsburgi vallásbékében (1555), ami a fejedelmekre hagyta annak eldöntését, hogy a területükön élők Rómát vagy az evangélikus hitvallást követik. A béke azonban egy sor kérdést megoldatlanul hagyott, ami aztán a Birodalom lakosságának mintegy harmadát elpusztító polgárháborúba, a csaknem minden európai hatalmat bevonó harmincéves háborúba torkollott. Az ezt kezelő →vesztfáliai békének (1648) azonban sikerült olyan tartós rendezést elérnie, amely biztosította a vallásbékét, és megszilárdította a kontinens nemzetállami berendezkedését.

Ahol a zsinat-presbiteri egyházkormányzati rendszer megszilárdult, különösen erőteljesen elősegítette a demokratikus-parlamentáris rendszerek kiteljesedését. Magyarországon a nemesi kiváltságok és a protestánsellenes Habsburg-fennhatóság (→Erdélyi Fejedelemség, Bethlen Gábor, Bocskai István) késleltette a zsinati-presbiteri egyházkormányzat kibontakozását, de a protestantizmus döntően hatott a reformkori kibontakozásra.

A trentói zsinat (1545–1563) mind teológiailag, mind szervezetileg sok szempontból hatékony választ adott a ~ra, az általa útjára indított reformfolyamatot ezért számos történész ma katolikus ~nak nevezi. A XX. századi Karl Barth Szent Ágostonra visszamenő gondolatát, az *ecclesia semper reformanda* ('az egyház mindenkor megújításra szorul') elvét mára az egész keresztény közösség magáénak vallja, miként a szekularizáció nyomán fölerősödő ökumenizmust is. Némelyek fájlalják, hogy a ~ kezdeményezte hitbeli és egyházkormányzati megújulást nem sikerült a keresztény Nyugat egységét fenntartva kibontakoztatni, mások inkább örvendetesnek tartják az így létrejött sokféleség alkotta vitatkozó egységet.

Barth, Karl: *Istenismeret és istentisztelet a reformátori tanítás szerint* (1938; m. 1944).

Hancock, Ralph C.: *Calvin and the Foundations of Modern Politics* („Kálvin és a modern politika alapjai", 1989, 2011).

Kálvin János: *Institutio: A keresztyén vallás rendszere* (1536, 1559; m. 1624, 1909, 2014).

Luther Márton: „A keresztyén ember szabadságáról", *Luther Márton három alapvető reformátori irata* (1520; 1901, 1986).

MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története* (2003; m. 2011).

McGrath, Alister E.: *The Intellectual Origins of the European Reformation* („Az európai ~ eszmei eredete", 1987, 2003).

Troeltsch, Ernst: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* („A protestantizmus szerepe a modern világ létrejöttében", 1906).

PPT

régió Térfelosztási egység; a hétköznapi szóhasználatban: térség, vidék, táj, körzet. A *területi tudományok*ban társadalmi térkategória, körülhatárolt térrész, természeti, történeti, kulturális, társadalmi, gazdasági tényezők révén elkülönülő területi egység, amely a regionális kohézió, identitástudat és intézményesülés révén is meghatározható. A *regionális politiká*ban az állam és a település közötti – többnyire közvetlenül az állam alatti – területi szint, akár közigazgatási (képviseleti), akár nem közigazgatási (statisztikai, tervezési) funkcióval.

KBM

regionalizmus Olyan politikai, társadalmi vagy kulturális mozgalom, amely a mindenkori állami – vagy az Európai Unióban az állam fölötti – szinttel szemben régiókat létesít, ismer és ismertet el az adott állam joghatóságán belül, és ekként szerkezetileg a szövetségi vagy az egységes államtól közjogilag nem feltétlenül független vagy függetlenedő politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális szervezésre törekszik.

Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése* (2000).
Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban. Ember, település, régió* (1998).
Paasi, Anssi: „The resurgence of the 'Region' and 'Regional Identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe" („A »régió« és »regionális identitás« visszatérése: elméleti távlatok és empirikus megfigyelések az európai regionális dinamikáról"), *Review of International Studies*, 2009, 35.

KBM

relativizmus Az időn és téren felül álló, egyetemes morális vagy kognitív igazság létezésének vagy megismerhetőségének (monizmus) részleges vagy teljes tagadása. Mérsékelt formája a →pluralizmus (→John Kekes). Radikális formájában kifejezetten jellemző a →modernitás racionalizmusát szélsőségesen tagadó →posztmodernre, de gyökerei visszanyúlnak az ókori szkepticizmusig. A filozófiai gondolatok, amelyek manapság gyakran hivatkoznak →Nietzschére és →Heideggerre, átnyúlnak politikai megfontolásokba. Azt állítják, hogy az igazságigény elnyomást hoz magával, akár diktatúrához is vezethet, s nem korlátozhatjuk az egyén →autonómiáját, szabadságát bármiféle igazság rákényszerítésével. A posztmodern szkepticizmusa a valóság megismerése kapcsán hasonlatos a →konzervativizmuséhoz, de elveti a konzervativizmus által kínált támaszokat (→hagyomány, tekintély). A ~ képviselői paradox módon a ~ alapelvét próbálják rákényszeríteni mindenkire az elnyomás elleni, egyenlőségből eredeztetett szabadság nevében, amivel elvben, olykor jogilag is korlátozzák bármiféle igazságigény kifejezését, valójában a szabadságot (→politikai korrektség). Ezt nevezte XVI. Benedek pápa a „relativizmus diktatúrájának".

Baghramian, Maria: *Relativism* („~", 2004).
Weaver, Richard M.: *Ideas Have Consequences* („Az eszméknek következményeik vannak", 1948).

SzG

remény (g. *elpisz*, l. *spes*, ol. *speranza*, fr. *espoir*, n. *Hoffnung*, a. *hope*) Eredetileg a kereszténység egyik kulcskifejezése, amely az 1 Kor 13,13 szerint a hit és a →szeretet mellett a három teológiai →erény egyike. A fogalom kezdetben teológiai jellegű; →Szent Tamás szerint olyan kívánság, amely formálisan és tartalmilag a legfőbb jóra, Istenre irányul. A filozófiában Kierkegaard érinti a problémát (*Halálos betegség*, 1849; m. 1993), és megkülönbözteti a ~ önámító jellegét attól az abszurd – és ezért igazi – ~től, hogy „Isten számára minden lehetséges". A fogalom legátfogóbb elemzését Ernst Bloch nyújtotta (*Das Prinzip Hoffnung*, „A remény elve", 1938–1947), ami – marxista irányultságával együtt – meghatározta a rákövetkező vitákat (például Hans Jonas *Das Prinzip Verantwortung* [→„A felelősség elve", 1979] című munkájában).

A ~ köznapi értelemben valami jónak a mentális, egyben a személyiség egészét meghatározó elvárása. Antropológiailag kifejezi az ember teljes, végtelenre való nyitottságát, mivel még a realista pesszimizmus is feltételez bizonyos pozitív beteljesülést lélektani, közösségi, történeti szempontból. Végső horizontja olyan teljesség, amely az adott körülmények között konkrétan elgondolhatatlan, mégis felfogható. Ezért teológiai szempontból Istenre mint végtelen teljességre irányul; közösségben a szeretetre; itt és most a teljesség pszichikai mozzanataira, mint amilyen a tudás, az érzés, az akarat értelmessége.

Történetfilozófiai értelemben a ~ az →utópizmus elgondolásaiban ölt testet. Bloch a ~ végső formáját ebben látja kifejeződni; az álmodozást annak igazolásaként érti, hogy az ember valaminő történeti és társadalmi teljességre rendelt. A ~ lélektani, filozófiai és politológiai jelentősége akkor sem hagyható figyelmen kívül, ha utópisztikus formáit mint ideologikus önámítást fogjuk fel, ami negligálja az embert sújtó lélektani, történeti és társadalmi esetlegességet egyaránt.

Bloch, Ernst: *Marxizmus, utópia, remény* (m. 1984).
Molnár Tamás: *Utópia, örök eretnekség* (1967; m. 1993).
Rotter, Hans: „Remény", Walter Brugger (szerk.): *Filozófiai lexikon* (1947; m. 2006).

MB

rend Alapfogalmaink egyike; nem rendelhető alá magasabb fogalomnak, és nem vezethető vissza viszonyra (reláció), mivel – mint →Platón, →Arisztotelész és →Szent Tamás állította – nem egyszerűen részek elsőbbséget meghatározó kölcsönhatás, hanem egész, amely a részek kölcsönhatásának a feltétele. A ~ mint feltétel: rendező ~; mint részek kölcsönhatása: rendezett ~. A rendező és a rendezett ~ végsőképpen egyesül, s nem más, mint maga a ~. E ~ kiterjedése és erőssége, állandósága és változása, illetve különböző vonatkozásai adják a ~ lehetséges és tényleges fogalmait. Ezen túlmenően a ~ a teljes rendezettségtől a rendezetlenségig (káoszig) terjed, amely utóbbi a ~ alacsonyabb szintje, az adott ~ átalakulásának (felbomlásának és újraalakulásának) vagy stabilitásának adott foka. A rendszerelmélet keretében, főképp →Niklas Luhmann munkájában a ~ speciális kutatás tárgya. Itt a ~ mint rendszer önfenntartó (autopoietikus), a rendező ~et a rendezett ~ bináris szerkezete szerint képezi.

A ~ hasonló más alapfogalmakhoz, mint a végtelen, lét, értelem, szerkezet, forma. A végtelen jelenthet sorozatot vagy határolatlanságot, amely a fogalomban határoltként jelenik meg. A lét mind abszolút, mind meghatározott értelemben nem más, mint a ~ lehetősége és ténylegessége. Az értelem pedig: a *felfogott* egész mint a részeket meghatározó ~. A szerkezet: az egész és rész tagolt összefüggése. A forma az anyagot adott módon rendezi. Végtelenül sokféle (végtelenül növelhető vagy csökkenthető számú) ~ létezik, ami az abszolút ~re mint minden ~ horizontjára mutat.

A ~nek két fő jelentésköre van: a ~ mint fennállás (szubsztancia) s mint tulajdonság (attribútum). Az elsőre példák: a „világ~" (mint politikai-gazdasági világrendszer), a társadalmi ~ek (fő~, köz~, szerzetes- és lovag~ stb.), a jog~ vagy a sor~; minden mentális, fizikai vagy történeti-társadalmi fennállás, amely rendszerként írható le (például a kozmológiában, a biológiában, a kémiában vagy a filozófiában). Tulajdonságként a ~: rendezettség (például a →köz~ *mint* társadalmi-politikai fegyelmezettség), illetve minden rendszeres tevékenység (például munka~, napi~, eljárás~). A történelem mint egész a maga kiszámíthatatlansága ellenére is a ~ tulajdonságait mutatja, amit bizonyít például a tudományok vagy a →jog fejlődése.

A ~ az archaikus kultúrák kultikus eszméje, miként az egyiptomi *maat*, a sumér *Anu*, a hindu *rta*, a kínai *tao* stb. fogalma tanúsítja. A →jó ideája Platónnál, az első mozgató Arisztotelésznél, az Egy Plótinosznál a rendező ~ fogalmának felel meg; hasonló szerepet tölt be az ószövetségi „Úristen" (*Jahve-Elohim*), illetve a János-evangélium Igéje (→Isten). Az ember egyszerre rendező és rendezett ~: amennyiben aktívan részesedik a világ~ből, maga is rendező, amennyiben tagja, rendezett. A hellenisztikus kozmológia a *kozmosz* (g. 'mindenség' *és* 'rend') felépítésében látta kifejeződni a rendező ~et, ti. a csillagok mint élőlények mozgásaiban; e mozgások határozzák meg a természet s az ember életét is. A kereszténységben a teremtett ~ elkülönítése a teremtő ~től lehetővé tette a természet és az értelem ~jének kutatását; évszázados fejlődés után ez vezetett az első modern tudományos rendszerhez, Newton fizikájához. A történelem és a társadalom mint eszkatologikus ~ jelent meg, aminek legteljesebb kidolgozása →Hegel történelemfilozófiája: a történelem ~je egyben a Szellem ~je. →Marx, →Comte vagy →Eric Voegelin ezt alkalmazta a maga szűkebb rendszerében.

A *morális* ~ a kereszténységben részben a természeti törvényen, részben a parancsetikán alapult; racionális alapra →Kant helyezte a kategorikus imperatívusz formájában. A Hegel utáni filozófia részben a szellemi ~ megdöntésére törekedett (például Ludwig Feuerbach, Søren Kierkegaard vagy Nietzsche), illetve a ~ újrafogalmazására (például Eduard von Hartmann, Rudolf Otto, Edmund Husserl vagy Max Scheler). A szaktudományokban a relativitáselmélet és a kvantummechanika a ~ új fogalmaival szolgált, s az utóbbi tette világossá a rendező ~ – a megfigyelő – szerepét a tudományos tevékenységben.

A *társadalmi és politikai* ~ a nyugati történelem folyamán az ideálisnak tekintett Római Birodalom helyreállítását akarta elérni Nagy Károlytól kezdve. E törekvést az elejétől fogva sajátos mederbe terelte a világi és az egyházi uralkodó kettőssége (→keresztény államfelfogás), amely kedvezett a germán törzsek elkülönülő államépítésének, különösen a Frank Birodalom utáni széttagolódásnak, amely megvetette a modern nyugat-európai államok alapját. A politikai ~ *nyugati* problémája egyrészt a keleti kereszténységtől való elválásban, másrészt a germán eredetű államok egymás ellen törő sokféleségében gyökerezik. E politikai ~ története a két (a külső és a belső) meghasonlás sikertelen leküzdéséről szólt a pápai invesztitúrától kezdve →Hitlerig és az →Európai Unióig. A jelen politikai világ~ alapjellemzője ugyancsak az átöröklött kettősség: egyfelől az →USA éles belső ellentétei, másfelől szembenállása →Oroszországgal, illetve újabban →Kínával és →Indiával. A →civilizációk versengése mint elmélet csupán leírja ezt az átöröklött kettősséget, de nem ad választ arra a kérdésre, hogy miképpen alakítható ki globálisan stabil politikai, gazdasági és társadalmi ~.

A mai tanácstalanság a rendező ~ meghatározásának a kudarcából fakad. A természeti törvény a tudomány fényében elavult; s a kereszténység nem volt képes sem belső meghasonlásait, sem a közte és más vallások között fennálló ellentéteket feloldani (habár utóbbira történtek kísérletek a különféle ökumenikus és vallásközi mozgalmakban). Az →ideológiák kialakulása válasz volt a kereszténység rendező szerepének kudarcára; ám a →kommunizmus, a →fasizmus, a →nemzetiszocializmus képviselte kísérletek eleve bukásra voltak ítélve. Bizonytalan, hogy a →liberalizmus mint ~felfogás képes-e megvalósítani „a történelem végét" (Francis Fukuyama), és elhozni az örök béke állapotát. Mind a kereszténység, mind az ideológiák egyszerre szolgáltak filozófiai, morális, tudományos, társadalmi és politikai ~felfogással; belső következetlenségeiből adódóan a liberalizmus inkább az →önkénynek, mintsem az egységes ~ kialakításának kedvez.

A konzervatív felfogások sokszor korábbi fogalmakhoz nyúlnak vissza (→reakció), s egyes „értékeket" helyeznek előtérbe. Ám a kereszténység lényege a valóságfeltárás (g. *apokalüpszisz* 'kijelentés', kinyilatkoztatás'); ebből néhány „értéket" kiemelve nem teremthetünk egységes ~et. Mint a →hagyományok szerves továbbgondolása a →konzervativizmus mégis képes arra, hogy visszanyúljon az eredeti valóságfeltáráshoz, s azt a legújabb tudományos és filozófiai eredmények alapján újrafogalmazza. Ekképpen a rendező ~ mint elv megközelíthető; ám ennek során tisztában kell lenni a történelem →autonóm, azaz tervezhetetlen jellegével. A konzervatív gondolkodásnak olyan felfogásra kell törekednie, amelyben az ideológiák önkényével szemben a →valóság a rendező elv; ennek autonómiája teszi lehetővé a →szabadság elismerését. A konzervatív ~fogalom ekképpen a rendező ~ transzcendenciáját hangsúlyozza a rendezett ~ – így a szellemi, a vallási, az erkölcsi és a politikai ~ – olyan következetes kialakítása és fenntartása érdekében, amely feltételezi és kiteljesíti a szabadságot.

Arisztotelész: *Politika* (1984).
Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.): *Kommunikáció és társadalom: Luhmann-olvasókönyv* (2014).
Kuntz, Paul G.: *The Concept of Order* („A ~ fogalma", 1968).
Platón: „Törvények", *Platón összes művei III.* (1984).
Voegelin, Eric: *Order and History I–V.* („~ és történelem", 1957–1987).
Whitehead, Alfred N.: *Science and the Modern World* („A tudomány és a modern világ", 1925).

MB

rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában Az angolul többnyire *transition* 'átmenet', németül *Wende* 'fordulat', a szomszéd nyelveken „a kommunizmus bukása", „a diktatúra vége" néven említett folyamat nem köthető meghatározott időponthoz, de döntő szakasza 1989–1991-ben ment végbe. Útját a következő állomások jelezték: a politikai ellenzék megjelenése, tömegtiltakozások, fontos szimbolikus események, 1989-ben a lengyel és a magyar kerekasztal-tárgyalások, a részlegesen demokratikus lengyel választások (július 4.), Nagy Imre és társainak újratemetése (június 16.), a berlini fal ledöntése (november 9.), a csehszlovákiai „bársonyos forradalom" (november 17.), Nicolae Ceauşescu bukása és kivégzése (december 25.), majd 1990 tavaszán a magyar parlamenti választások és végül 1991-ben a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) megszüntetése, a megszálló szovjet csapatok kivonulása. Az egyes országokban a döntő fordulat eseményei egyáltalán nem voltak egymástól függetlenek, jellegzetes dominóeffektus érvényesült. A változás tartalmát a szovjet

pártállami rendszer felbomlása és a →Szovjetunió térségünkből való visszavonulása, illetve demokratikus parlamenti demokráciák politikai szervezetének létrejötte határozta meg. Sajátossága volt ennek a világtörténelmi átalakulásnak, hogy nem háború, hanem a birodalmi központnak a geopolitikai erőviszonyok megváltozásából eredő meggyengülése idézte elő. A parancsuralmi rendszereket alapvetően tárgyalásos-kiegyezéses úton bontották le. Ez biztosította a legfőbb előnyét, nagyobbrészt erőszakmentes lefolyását.

A diktatórikus berendezkedést külső nagyhatalom, a Szovjetunió alakította ki, és tartotta fenn (habár a kommunista pártok szívesen vették fel soraikba a szélsőjobboldali szervezetek egyszerű tagjait a térségben). A befolyási övezet országaiban mások voltak a körülmények, mint a központban. A modern nemzetté válásnak más volt az útja, mint tőlünk keletre vagy nyugatra. Az itt élő közepes és kis, a polgárosodás és a demokratizálódás több-kevesebb hagyományával rendelkező nemzeteknek a szovjet „internacionalizmus" egyet jelentett a függetlenség és a szabadság hiányával. Ugyanakkor számos nemzeti-nemzetiségi problémát eltakart az örökké tartónak látszó „rendszer" és a XIX. századi romantikus mítoszok alapján létrejött szövetségi államok (→Csehszlovákia, Jugoszlávia) valósága.

A változásokhoz szükség volt mind külső, mind belső kedvező körülményekre. Az afganisztáni agresszió (1979. december) után egyre nyilvánvalóbbá vált, a Szovjetunió alulmaradt az USA (→Reagan) által rákényszerített újabb fegyverkezési versenyben, és elveszítette pozícióit a nemzetközi politikában. →Lengyelországban 1980-ban a Szolidaritás független szakszervezet formájában a rendszer ellen országos tömegmozgalom lépett színre. Az 1985-ben hatalomra kerülő Mihail Gorbacsov kétségbeesett kísérletet tett a súlyosbodó gazdasági válság leküzdésére. A gazdasági és társadalmi válságot nem lehetett többé letagadni a térségben. A második jugoszláv állam sajátos nemzetközi pozíciója ellenére alapvető hasonlóságokat (gazdasági válság, nemzeti kérdés) mutatott a blokk többi országával. Az évtized második felére már nemcsak Lengyelországban, hanem máshol is megjelentek az ellenállás különböző formái. Nem tudták felszámolni Lengyelországban a földalatti Szolidaritást; Magyarországon, Csehszlovákiában formálódni kezdett a →civil társadalom, a legalitás határán működő kezdeményezések bontogatták szárnyaikat, a Német Demokratikus Köztársaságban és →Szlovákiában egyházi mozgalmak jelentkeztek. Gorbacsov békepolitikája és a szuperhatalmi megegyezések csökkentették a nemzetközi feszültséget. 1988 végén Lengyelországban a kommunista hatalom egyezkedni kezdett az ellenzék képviselőivel, 1989-ban sorra következtek a sorsfordító események Varsóban, Budapesten. Dőltek a „dominók": Berlin, Prága, Szófia, Bukarest. December 20-án Moszkvában bejelentették, hogy a Szovjetunió lemond az erő alkalmazásáról az érdekszférájában (→Közép-Európa).

Burakowski, Adam, Aleksander Gubrynowicz és Pawel Ukielski: *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában* (1989; m. 2014).

KGyCs

rendszerváltozás Magyarországon A kommunista párt kizárólagos hatalmán és az állami tulajdon dominanciáján alapuló diktatúrából a demokratikus többpártrendszerbe és a magántulajdon túlsúlyára épülő piacgazdaságba történő békés átmenet, amelynek a kezdő- és a végpontja egzakt módon nehezen meghatározható.

A magyar rendszerváltozás szervesen illeszkedett a kelet-közép-európai rendszerváltozások folyamatába, azokhoz hasonlóan a külső feltételek: az Egyesült Államok szovjet- és kelet-európai politikájának módosulása, s részben ennek következtében a Szovjetunió meggyengülése, a gorbacsovi reformok tették lehetővé, ebből kifolyólag az egyedi jellegzetességek mellett sok rokon vonást is mutat azokkal.

Az 1980-as években már mind nyilvánvalóbbá vált a rendszer gazdasági alapjainak hosszú távon történő fenntarthatatlansága, amit a számolatlanul felvett nyugati kölcsönök is egyre kevésbé tudtak elfedni. Az évtized folyamán több intézkedés is született a piaci mechanizmusok óvatos érvényesítése irányába (gazdasági munkaközösségek, gmk-k, vállalati gazdasági munkaközösségek, vgmk-k létesítése; magántaxik engedélyezése; a kisiparosok, kiskereskedők számának ugrásszerű megnövekedése; vállalati tanácsok létrehozatala; kétszintű bankrendszer, személyi jövedelemadó bevezetése; a fogyasztói árak állami támogatásának leépítése).

Mindeközben a politikai intézményrendszer eresztékei is egyre inkább recsegtek-ropogtak. 1985-től, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP, →magyar kommunista pártok) XIII.

kongresszusát követően a szélesebb közvéleményben is elkezdődött a kibontakozó gazdasági és politikai válság tárgyalása, fölerősödtek – és egyre inkább nyilvánossá váltak – a párton belüli személyi és politikai ellentétek.

1985 júniusában Monoron tartották a formálódó ellenzéki csoportok első közös tanácskozásukat, amelyen még egyaránt képviseltette magát az ún. →demokratikus ellenzék és a →népi-nemzetiek csoportja (→népi–urbánus vita). 1986–1987 folyamán jelentek meg az első alternatív programok és szerveződések. Így az MSZMP-hez kötődő reformközgazdászok (például Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László, Matolcsy György) „Fordulat és reform" (*Medvetánc*, 1987, 2) című tanulmányukban – a szocialista rendszer paradigmáján belül maradva, de – jelentős gazdasági és politikai reformjavaslatokat is megfogalmaztak. A demokratikus ellenzék képviselői (Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia) „Társadalmi szerződés" (*Beszélő*, 1987, 2, különszám) címen kiadott írásukban ennél is tovább mentek, Kádár távozását és a korlátozott többpártrendszer bevezetését követelték (amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat). Bihari Mihály „Reform és demokrácia" (*Medvetánc*, 1987, 2) című tanulmányában az egypártrendszer keretei között az MSZMP-n belüli platformszabadság biztosítása, a hatalmi ágak érdemi elválasztása és a parlament szerepének jelentős megnövelése mellett szállt síkra.

Az ellenzék népi-nemzeti csoportjához tartozók 1987 szeptemberében, Lakiteleken, Lezsák Sándor házának udvarán tartottak tanácskozást, ahol megalakították a →Magyar Demokrata Fórumot (MDF). Az eseményre meghívták a Hazafias Népfront főtitkárát, az MSZMP Központi Bizottsága (KB) tagját, Pozsgay Imrét is, a demokratikus ellenzék vezető alakjait – Konrád György kivételével – azonban nem. Ezt követően az ellenzék két legfontosabb irányzata végérvényesen elvált egymástól.

1988 áprilisában négy ismert értelmiségit (Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán, Lengyel László) a pártegység megbontásának vádjával kizártak a pártból, a következő hónapban pedig az MSZMP rendkívüli pártértekezletén Kádár János lemondott az első titkári posztról (az ekkor létrehozott elnöki pozíciót kapta meg). A párt új vezetője Grósz Károly lett, és jelentős változások történtek a vezető testületekben, a Politikai Bizottságban és a Központi Bizottságban is.

1988 folyamán jött létre a demokratikus ellenzék képviselőiből a →Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), és a szakkollégiumi mozgalomból kinőve a fiatal értelmiségiekből álló →Fidesz is. Az év őszén és 1989 elején alakultak újjá a történelmi pártok (→Független Kisgazda Párt, FKGP; Kereszténydemokrata Néppárt, KDNP; Magyarországi Szociáldemokrata Néppárt, MSZDP; Magyar Néppárt – Nemzeti Parasztpárt).

1988 októberében fogadta el a magyar országgyűlés az állami tulajdon lebontását, a →magánosítást lehetővé tévő új társasági törvényt. Grósz Károlynak egy kommunista pártaktíva-értekezleten 1988 novemberében elmondott – a televízió által is közvetített –, fehérterrorral riogató, fenyegető hangvételű beszédét követően nem sokkal, 1989 januárjában Pozsgay Imre, a párton belüli reformerők vezére – az MSZMP KB általa felügyelt történelmi albizottságának jelentését ismertetve – először minősítette népfelkelésnek az 1956-os eseményeket (az addig bevett ellenforradalom kifejezés helyett). Ugyanebben a hónapban a parlament elfogadta az egyesülési jogról és a gyülekezési jogról szóló törvényeket.

1989. március 22-én a Független Jogász Fórum élén álló Kónya Imre kezdeményezésére nyolc szervezet részvételével megalakult az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) azzal a céllal, hogy egyesítse az ellenzéki erőket, és megakadályozza, hogy az állampárt különalkukkal megossza őket.

1989-ben – különösen a májusi kormányátalakítást követően – egyre inkább önálló hatalmi szereplővé vált a Németh Miklós vezette kormány is, soraiban olyan reformkommunista politikusokkal, mint Horn Gyula, Békesi László, Glatz Ferenc.

A demokratikus átmenetet lehetővé tévő legfontosabb közjogi alapkérdésekben (pártokról, →alkotmánybíróságról, választási rendszerről szóló új törvény, az Alkotmány, a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárásról szóló törvény jelentős módosítása) az 1989. június 13-án kezdődő és szeptember 18-án közös megállapodás aláírásával záruló Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon egyezett meg az MSZMP és az EKA. Az ellenzéki tárgyalódelegáció legmeghatározóbb képviselői →Antall József, Sólyom László, Szabad György és Tölgyessy Péter voltak.

A legélesebb viták a köztársasági elnök megválasztásának módjáról zajlottak. Végül abban állapodtak meg a felek, hogy az Alkotmányba

a köztársasági elnök parlament általi megválasztása kerül, egyszeri kivételes alkalommal azonban – még az első szabad országgyűlési választásokat megelőzően – a nép választ. Ezt a kompromisszumos megoldást az SZDSZ és a Fidesz nem fogadta el – attól féltek, hogy az akkor legnépszerűbb politikusnak számító Pozsgay Imre megválasztásával az állampárt akadályozni tudja a rendszerváltozás teljes körű véghezvitelét –, és az általuk kezdeményezett novemberi ún. négyigenes népszavazáson – minimális különbséggel – sikerült is az álláspontjukat érvényre juttatniuk.

Az MSZMP 1989. október 7-én tartott XIV. kongresszusán a küldöttek elsöprő többséggel döntöttek a párt feloszlatásáról és jogutódként a →Magyar Szocialista Párt (MSZP) megalapításáról, amelynek első elnökéül Nyers Rezsőt választották.

A rendszerváltozás éveiben több fontos tömegrendezvényt is tartottak, amelyek közül kiemelkedtek az 1988. és 1989. március 15-i megemlékezések, 1988 júniusában a romániai falurombolás, szeptemberében pedig a Bős-Nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen tartott tüntetések, valamint 1989. június 16-án Nagy Imre és mártírtársai újratemetése.

Mindezzel együtt a ~ elsősorban tárgyalásos úton zajló, „bársonyos" rendszerváltozás volt, ami alatt – miként akkoriban előszeretettel mondogatták – „egyetlen pofon sem csattant el". Ebből aztán a későbbiek során előnyök és hátrányok egyaránt származtak.

A ~ közjogi értelemben az első szabad választások megtartásával és az MDF elnökének, Antall Józsefnek 1990. május 23-án miniszterelnökké történő megválasztásával lezárult. Az állami tulajdon – máig komoly vitákat generáló – lebontása (→magánosítás), a piacgazdaság intézményrendszerének kiépítése, a nyugati, euroatlanti gazdasági és politikai közösségbe történő integrálódás azonban még hosszú éveket vett igénybe. A társadalom és polgárai gondolkodásának, mentalitásának, viselkedéskultúrájának átalakulása pedig még jelenleg is zajlik – miközben persze számos új, a kommunista múlthoz immáron közvetlenül nem köthető probléma, konfliktus is megjelent a magyar politikai közösségen belül.

A „sikeres volt-e a rendszerváltás?" kérdésre 28 év távlatából sem adható tudományos igényű válasz. E kérdés megválaszolásában rendkívül nagy szerepe van a szubjektív érzéseknek, a társadalomban elfoglalt pozíciónak, illetve annak, mely szempontokat vizsgál, és azokat mihez viszonyítja az ember. Mindenesetre sokakban máig komoly hiányérzet van a kommunista bűnök feltárását, a bűnösök elszámoltatását, közéletből történő eltávolítását illetően.

Körösényi András, Tóth Csaba és Török Gábor: *A magyar politikai rendszer* (2007).
Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990* (2006).
Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (2003).
Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom* (1996; m. 1998).

PS

reneszánsz (f. *renaissance* 'újjászületés') A szó bizonyos előzmények után Jules Michelet sokkötetes *Histoire de France*-jának („Franciaország története", 1833–1869) *La Renaissance* (1855) című részéből terjedt el villámsebességgel annak a korszaknak a jelölésére, amely a XIX. századi →liberalizmus által gyűlöletesnek látott középkorra nem csupán következett, hanem azt meg is szüntette. Michelet a fogalmat a kultúrát teljes terjedelmében felfogva egy egész korszakra vonatkoztatta, de leginkább a XVI. századi francia és összeurópai folyamatokra. A szónak természetesen vannak szűkebb és nem történetfilozófiai vagy eszmetörténeti előzményei, ezek közül a legfontosabb a *renatae litterae* ('újjászületett irodalom'), amelyet elég korán kezdtek alkalmazni a XIV. századtól, pontosabban Petrarca fellépésétől számítva a klasszikus antik irodalmi minták nyomán felújított szóhasználatú és retorikájú latin művekre, illetve a később neolatinnak nevezett irodalmi korszakra.

Igazán mitikus erejűvé mint korszakot és szellemi mozgalmat jelölő fogalom viszont a svájci Jakob Burckhardtnak *A reneszánsz Itáliában* (1860; m. 1895–1896, 1945, 1978) monográfiájának hatására változott. Ő az itáliai kis államok óriási anyagismerettel megrajzolt története mint háttér előtt tulajdonképpen az emberi méltóság autonómiájának kifejlődését és legmagasabb fokon a firenzei újplatonisták, főként Pico della Mirandola tanításaiban kodifikált megdicsőülését ábrázolja. Gyakorlatilag az ember megistenülését hirdeti, amelynek így a ~ lett volna az első igazán nemzetközi mértékű fázisa, ezt követte volna szerinte természetesen a →felvilágosodás, illetve a XIX. századi szabadelvűség; Nietzsche majdani „emberfeletti embere" tulajdonképpen ennek a gondolatnak a további kibontakoztatása. Napja-

inkra ez az értelmezés még mindig olyan erős, hogy kivívja mind a történészek, mind az összes művészettel és kultúrával foglalkozó történész ellenkezését; hosszú volna fölsorolni az ellenvetéseket, amelyeket igen neves tudósok tettek a szó ezen mitikus, sőt misztikus istenítésével kapcsolatban. Elég talán Paul Oskar Kristeller nevét említenünk, aki nagy erővel lépett fel a még morálfilozófiai, illetve pszeudoteológiai burckhardti „emberméltóság"-gondolatot a politikai eszmetörténet eszközeivel folytató Hans Baron „polgári humanizmus"-elmélete ellen, aki tulajdonképpen a firenzei köztársasági ideológiában vélte feltalálni az egész ~ lényegét. Legújabban Magyarországon is hódít John Monfasani elmélete („A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza" [2006], *Helikon*, 2009, 1–2), amely nemcsak nem korlátozza a ~ot a XVI. századra, nemcsak nem nyújtja meg a XIV.-től a XVII. századig, hanem egyáltalán nem ismeri el önálló történeti korszaknak a ~ot, hanem a középkor utolsó fázisának tartja, és a nagy vízválasztót Descartes-nál látja, mert szerinte ővele kezdődik a →modernizmusnak elkeresztelt újkor. További problémakör a fogalom használatával kapcsolatban az, hogy a rendszer- és korszakbeosztás különböző formáinak hívei a →reformációt a ~ gyökeres ellentétének vagy pedig vele rokon mozgalomnak, illetve iránynak állítják-e be. Márpedig ha →Machiavelli elméletét tekintjük, akkor az bizonyos értelemben rokonságba hozható a protestáns felfogással, amely alapvetőnek tekinti az ember egyéni felelősségét Istennel szemben, mivel Machiavelli hasonlóképpen alapvetően emberi valóságként állítja be a politikát. Mindenesetre fokozott óvatosság ajánlatos e tekintetben, mivel lehetetlen nem észrevenni azt a hatalmas különbséget, amely elválasztja a Dantéban csúcsára jutott és a maga módján tökéletes középkori gondolkodásmódot attól a költői és morálfilozófiai világképtől, amelyet a következő nemzedékhez tartozó zseni, Petrarca valósított meg a maga latin és olasz műveiben. Dante eszménye az egyetemes világmonarchia, amelyben a császár és a pápa együttműködik, de az igazi irányító a császár, ami a politikát illeti; Petrarca számára pedig az igazi politikai eszmény a római nemzet újjászületése, amelynek mindkét nyelve, a latin és az olasz is legitim, viszont mind a császárból, mind a pápából kiábrándul, hiszen az elsőnek drágább a német birodalom, a másiknak pedig a franciák parancsszava. Így tehát Petrarca valóban előfutára a reformációnak mint megújulásnak, de semmiképpen sem előfutára teológiailag, mert abban teljesen ortodox.

A valódi vagy igazi ~t sok elemző tulajdonképpen Itáliában már 1520 vagy legkésőbb 1527 (Róma kifosztása a császári hadak által) után befejezettnek tartja, és legfeljebb kisugárzása él tovább északon vagy keleten, Olaszországban erre a manierizmus korszaka következik, amely már a barokk előszobája. A „manierizmus" fogalma egyébként mint általános stíluskorszak-fogalom újabban már alig, helyette inkább a késő reneszánsz vagy a kora barokk használatos. A legelfogadhatóbbnak az az álláspont tűnik, amely a ~t a késő középkori, illetve kora újkori és sok azonos vonást ugyanolyan módon (például az arisztoteliánus skolasztikát és a neoskolasztikát) megtartó szellemi élet legnagyobb igényű vállalkozásának, de nem totális jellemzésének, az egész korszakot (legtágabban 1300–1620 között) meghatározó mozgalomnak tartja. A manierizmus pedig nem más, mint a ~ nagy vallási, etikai, politikai és esztétikai álmaiból, időnként utópiáiból való keserű ébredést érzékelő tragikus irónia.

Ács Pál: „Reneszánsz", Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon I–XIII.* (2003–2012).
Greco, Pietro: *La scienza e l'Europa – Il Rinascimento* („Tudomány és Európa: ~", 2015).
Klaniczay Tibor: *A múlt nagy korszakai* (1973); uő: *Hagyományok ébresztése* (1976).
Skinner, Qeuntin: *The Foundations of Modern Political Thought I: The Renaissance* („A modern politikai gondolkodás alapjai: a ~", 1978); *The Foundations of Modern Political Thought II: The Age of Reformation* („A reformáció kora", 1981).

SzL

republikanizmus (l. *res publica* 'nyilvános/közös ügyek') Állam- és politikaelméleti felfogás, amely mindenféle egyeduralmat elutasít, így nemcsak a diktatúrát, hanem a →monarchiát is. Ha a politikai közösséget egyetlen személy reprezentálja, az csak választás útján nyerheti el a tisztségét. A ~ szerint a köztársaságot jellemző uralmi formában a demokratikus akarat nem egyszerűen az egyének összegződő érdekén, hanem a közügyeknek elkötelezett polgárok (*citoyen*) aktivitásán nyugszik. Annak hite hatja át, hogy az állampolgárok társadalmi-erkölcsi képességekkel rendelkeznek, és ezt hajlandóak is kifejezni a nyilvánosságban. Eszerint a →politika nem más, mint a nyilvánosan és közösen, illetve a közösséget reprezentálók

által hozott döntések tere. Az akarat- és véleményszabadság képezi az alkotóelvét. Ugyanakkor a →liberalizmustól megkülönbözteti, hogy a választási eljárásokra nem csupán mint hatalmat legitimáló megnyilvánulásokra tekint, hanem bennük látja a hatalom forrását, továbbá a jogi-politikai történeti hagyományt fontosabbnak tartja az írott →alkotmánynál. A ~ olyan általános politikai keretet biztosít, amelyben a konzervatív, liberális, szocialista törekvések egyaránt helyet kaphatnak.

Machiavelli, Niccolò: *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* (1531; m. 1862).
Richter, Emanuel: *Republikanische Politik. Demokratische Öffentlichkeit und politische Moralität* („Republikánus politika: Demokratikus nyilvánosság és politikai moralitás”, 2004).

KA

részvény →Gazdasági társasághoz fűződő tulajdonviszonyt (~társaság), a működéséből származó maradványösszegre vonatkozó követelést megtestesítő értékpapír. A kötvénytulajdonosoktól (hitelezőktől) eltérően a ~esek nem egy meghatározott összeg jövőbeli visszafizetésére, hanem a vállalat profitjából (→haszon) való részesedésre kapnak ígéretet. A ~tulajdonosok ugyanakkor korlátolt felelősséggel rendelkeznek, azaz csak a vállalatba bevitt tőkéjüket veszíthetik el, így a vállalat felszámolása esetén a hitelezők akkor sem követelhetnek több pénzt a ~esektől, ha a vállalat eszközeinek eladásából származó bevétel nem fedezi a követeléseiket. A →tőzsdén nyilvánosan kibocsátott ~ekkel lehet kereskedni; a legtöbb ~ azonban nem nyilvános.

A ~, a ~társaság, a korlátolt felelősség és a ~piac (tőzsde) kialakulása jelentős lépcsőfokok a →kapitalizmus fejlődésében. Olyan intézményi innovációk ezek, amelyek a tőkeigényes technológiák alkalmazásából származó tranzakciós költségeket csökkentik: a ~ lehetővé teszi, hogy a vállalatnak nagyszámú tulajdonosa legyen, ugyanakkor a korlátolt felelősség a befektetésből eredő kockázatot csökkenti. Sok tulajdonos esetén azonban elválik a vállalat irányítása a tulajdonlásától, ami az igazgatóság és a tulajdonosok közötti érdekellentéthez vezethet, de az ebből a (megbízó–ügynök) problémából eredő tranzakciós költségek korlátok között tarthatók. A ~piac léte ugyanis lehetővé teszi, hogy a ~ ára tükrözze a vállalat (s így a menedzsment) teljesítményét, de az árupiacon és a menedzserek piacán folyó verseny, illetve a menedzserek javadalmazásának a ~áraktól való függővé tétele is enyhíti az érdekellentétből származó problémát.

Habár a ~tulajdonlás és ~kereskedés gyökerei az ókorig visszavezethetők, az első részvénytársaság, a holland Egyesült Kelet-indiai Társaság (*Vereenigde Oostindische Compagnie*) 1602-ban jött létre több kisebb, kelet-indiai kereskedelemmel foglalkozó vállalkozás egyesítésével. A ~ek adásvétele kezdetben informálisan zajlott, majd 1608-ban határozták el, hogy a *Beurs* (tőzsde, *börze*) számára külön épületet hoznak létre.

Bodie, Zvi, Robert C. Merton és David L. Cleeton: *A pénzügyek közgazdaságtana* (2008; m. 2011).
Ferguson, Niall: *A pénz felemelkedése: a világ pénzügyi történelme* (2008; m. 2010).
Szabó Katalin (szerk.): *Összehasonlító közgazdaságtan* (2007).
Weber, Max: *A tőzsde* (1894; m. 1995).

CzP

retorika Szónoklattan, a nyilvános érvelés és vitatkozás →tudománya, a meggyőzés művészete. Az antik görög világban alakult ki, de a rómaiak is a legmagasabb fokon művelték (→Cicero); →Európában egészen a romantika koráig meghatározta a beszéd és az írás megalkotásának, értelmezésének, tanításának a módját. Elmélete mindmáig →Arisztotelészre megy vissza, aki sikeresen rendszerezte mint cselekvésre irányuló közéleti-politikai tudást, továbbá a verbális cselekvés olyan maradandó elméletévé szélesítette, amely „számot tudott adni az emberi párbeszéd roppant, esetleges birodalmában tanúsított magatartásról” (Bender–Wellbery).

A felvilágosodás nyomán a ~i tudás részint leértékelődött, mert a legtöbb területen a tudományos „tárgyilagosság” és a logikus érvelés semleges, részvevőktől független beszédmódja vált uralkodóvá, illetve mértékadóvá. Ezt külön fölerősítette, hogy a szónoki kommunikációt háttérbe szorította a nyomtatás: a könyv és a sajtó. Ezzel egyidejűleg azonban a parlamenti demokrácia és a jogállam kibontakozása megkövetelte a meggyőzés művészetében való jártasságot. Az oktatás jelentős része is éppen erre irányult. A két igény termékeny feszültségében remek szónokok születtek Deák Ferenctől John F. Kennedyig, miközben diktatúrában elsorvadt a ~. A modern tömegdemokráciák és -médiumok viszonyai közt

azonban minden megnyilatkozás *retorikusság*ként (a meggyőzés elszemélytelenedéseként és a világ pluralitásához való igazodásaként) jelenik meg, mert a semleges nyelv utópiája letűnik, illetve a →politikai cselekvés immár nem a tudáson vagy az érdeken, hanem a *vélemény*en alapul. A →kormányzás tekintetében eltérő javaslatok versengenek: →vita dönti el, melyik lesz a „jó" javaslat. Mivel nincs egyetlen tökéletes megoldás, a döntések nyilvánosság előtti igazolásában a vita folyamatossá és elsődlegessé válik, célja tehát retorikai: a meggyőzés.

Arisztotelész: *Rétorika* (Kr. e. 367–322; m. 1845, 1982).
Bender, John és David E. Wellbery: *Retorikusság: a retorika modern kori visszatérése* (1990; m. 2000).
Körösényi András: „Politikai képviselet a vezérdemokráciában", *Politikatudományi Szemle*, 2003, 3.

KBM

revízió (felülvizsgálat) Történeti értelemben elsősorban a békeszerződések felülvizsgálatát és az erre irányuló törekvéseket, ritkábban a történeti kérdések átértékelését értjük rajta. Magyar vonatkozásban leginkább a →trianoni béke – és annak is elsősorban a területi vonatkozásai – felülvizsgálatának követelését jelenti. Az első világháborút lezáró békerendszer ugyanis a vesztes központi hatalmakat nyilvánította felelőssé a háborúért, a háborús károkért anyagi jóvátételre kötelezte azokat, korlátozta hadseregük jövőbeni létszámát és felszereltségét, s a vesztes birodalmak területén nemzetállamokat hozott létre. Az egykori Magyar Királyság területét is felosztotta: a magyar nemzetállamnak az egykori terület harmada és a lakosság 42%-a jutott, míg a Kárpát-medencében élő magyarság negyede a szomszédos utódállamokba került. (Ők – a székelységet kivéve – jelentős részben a magyar határral szomszédos területeken éltek.) Az ország haderejét pedig 35 ezer főben maximálták. A béke~ s különösen a határok újrarajzolásának követelése a →Horthy-korban a mindennapokat átható programmá vált, amellyel minden politikai erő egyetértett. A társadalmat áthatotta a „Mindent vissza!" jelszót meghirdető →irredentizmus, ami azonban csak az országon belül volt népszerű, de realitása nem volt. Ez már Sopron és környékének népszavazása idején kiderült 1921-ben. A határ~ külföldi támogatói – Lord Rothermere brit sajtómágnás és Mussolini 1927-től – legfeljebb a magyar többségű határ menti területek visszacsatolását, illetve területi autonómia megadását tartották elfogadhatónak. Ez a fajta etnikai ~ azonban az irredenta szólamoktól fűtött magyar társadalom szemében elfogadhatatlan megalkuvásnak tűnt. A csapdába került magyar külpolitika a „minél több, annál jobb" elv jegyében igyekezett rugalmas maradni. Az 1930-as években – Hitler politikájával összhangban – lehetőség nyílt az országra vonatkozó katonai korlátozások áthágására. Ez az 1938-ben bejelentett győri program keretében valósult meg, amely lehetővé tette a magyar haderőnek a szomszédos utódállamokéhoz hasonló léptékű fejlesztését. A határok újrarajzolására az 1930-as évek végén nyílt lehetőség, amikor a *status quó*val elégedetlen államok (Európában leginkább a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió) destabilizálták a fennálló rendet. 1938-ban az első bécsi döntés a Felvidék déli részét, 1940-ben pedig a második bécsi döntés Észak-Erdélyt csatolta vissza Magyarországhoz nemzetközi szerződéssel – Hitler elképzeléseinek megfelelően. Kárpátalját 1939-ben, a Délvidék egy részét 1941-ben fegyveres erővel foglalta el Magyarország, amikor a területet birtokló korábbi államalakulat szétesett a német támadástól. A területgyarapodásokkal csaknem megkétszereződött az állam területe és lakossága, viszont Hitler lekötelezettjévé is vált az ország. A második világháborús vereség után az 1947-ben megkötött párizsi béke hatályon kívül helyezte a trianoni béke rendelkezéseit, ugyanakkor csekély – Magyarország számára hátrányos – módosítással visszaállította az ott megállapított határokat. A határ~ kérdése ezután kikerült a politikai közbeszédből, ahogy az utódállamokban élő magyarok sorsa is tabunak számított az 1980-as évekig. A rendszerváltozást követően ismét megjelentek a határ~t követelő szervezetek, de a közbeszédet továbbra sem hatja át ez a gondolat. A „Mindent vissza!" irredentizmus tábora szubkultúrává szűkült, társadalmi támogatottsággal inkább a határon túli magyar kisebbségek védelmének és támogatásának politikája rendelkezik. Ennek megfelelően kormányzati szinten is a jószomszédi viszony kialakítása vált programmá: Magyarország az ukrán, a szlovák és a román alapszerződésben elismerte a határok sérthetetlenségét.

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat* (2009).

PR

RMDSZ →**erdélyi magyar pártok 1990 után**

Robespierre, Maximilien M. I. (1758–1794) A magányos és hallgatag arras-i ügyvédet az 1789-es →francia forradalom kiszámíthatatlan gyorsasággal egymásra torlódó eseményei emelték előbb a Rendi Gyűlés, majd az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kérlelhetetlen szónokává, végül a beszédes nevű Közjóléti Bizottság vezetőjeként 1793 júniusában a jakobinus diktatúra élére, hogy aztán szűk egy évvel később az általa életre hívott tömeges terror őt magát is felemésszе. ~, a Megvesztegethetetlen véres és hajlíthatatlan ideológiai következetességét később hasonlították →Hitleréhez és →Leninéhez egyaránt, mítosza és ellenmítosza ma is él és hat, a nagybetűs Forradalom legigazibb gyermeke volt, és „a forradalom felfalta gyermekét”. Feje Párizsban, a nyaktiló helyén, a Forradalom terén (ma *Place de la Concorde* 'Egyetértés tere') hullt a porba. De ez az emelkedésében és bukásában is félelmetes pálya hatalmas örökséget támasztott: összekötötte a →Rousseau-tól tanult egalitárius eszméket a múlt eltörlésének brutális gyakorlatával, a politikai erőszak igazolását a francia →felvilágosodás szekuláris üdvtanaival. Tündöklése és bukása megjeleníti, hogy a modern demokratikus politika és annak sarokköve: a →népszuverenitás miként válik ideológiai bálvánnyá, a közjó nevében gyakorolt gyilkos rémuralommá, amely valamennyi XX. századi totalitárius rendszert jellemzett.

Művei: *Három beszéd Robespierre-től* (1848); *Robespierre emlékiratai* (1944); *Elveim kifejtése: Beszédek és cikkek* (1988).
Ludassy Mária: *Négy arckép* (1989).

HP

római jog Az ókori Rómában, illetve a Római Birodalomban hatályban volt jogszabályok összessége, és ami azokból fennmaradt. Forrásanyagának legértékesebb részét Iustinianus bizánci császár latin nyelvű törvénykönyvekben (*Corpus iuris civilis*) összefoglaltatta, és ezzel átmentette az utókor számára. A XI. század végétől a bolognai glosszátorok a *Corpus iuris civilis*t hatályos →jogként oktatták és művelték. Nekik köszönhető, hogy a ~ nemcsak Itáliában éledt újjá, hanem a középkorban szinte egész Európában elterjedt egyetemi stúdiumként és a hatályos jog forrásaként is. A ~ – elsősorban a →magánjog, de bizonyos fokig a →közjog és a büntetőjog területén is – Európa *ius commune*jévé, közös jogává vált, és e szerepét csak a XVIII. századtól kezdte elveszíteni a nemzetállami kodifikációk következtében. A ~, illetve a ~i tradíció azonban közvetve a mai napig is befolyásolja a jog (különösen a magánjog) fejlődését nemcsak Európában, hanem számos, Európán kívüli országban is. A →zsidó–keresztény hagyománnyal és a görög filozófiával együtt az európai kultúra három meghatározó pillérének egyike. Páratlan nagyságának okai között gyakran rámutatnak a rómaiak paraszti eredetű mentalitására, ebből fakadó →konzervativizmusára és gyakorlati érzékére, a jog folyamatos és szerves, a jogtudósok által vezérelt fejlődésére, valamint a görög filozófia hatására.

A ~ viszonylag csekély szerepet játszott a Római Birodalom kül- és belpolitikai sikereiben. A →politikatudomány szempontjából elsősorban bizonyos klasszikus jogállami értékek, valamint egy sor politikai és közjogi alapfogalom kútfőjeként bír jelentőséggel. Nem utolsósorban a ~nak, illetve a ~i tradíció továbbélésének köszönhető a →jogállam (*Rechstaat*, *Rule of Law*) modern gondolata, amely szerint a társadalomnak létezik egy olyan, legmagasabb rangú normarendszere, amely elkülönül a vallási és az erkölcsi normáktól, és amelynek az →állam →erőszak alkalmazásával is érvényt szerez. A rómaiak tudtak először világosan különbséget tenni – az ókorban egyedülálló módon – a →jog (*ius*), a vallási normák (*fas*) és az →erkölcs (*mos*) között, és hatékony szabályok következetes alkalmazásával biztosították, hogy a jogi normák valóban érvényre jussanak az élet minden területén.

A jogi normák tiszteletét az ókori Rómában nem utolsósorban az biztosította, hogy a rómaiak a jogot nem egy felsőbb hatalom által rájuk oktrojált normatömegnek, hanem sokkal inkább a római polgárok közösségeként (*civitas*) felfogott állam rendjének, a római polgárok jogának (*ius Quiritium*, *ius civile*), sőt „nemzeti kulturális örökségük” legbecsesebb kincsének tekintették, s azzal érzelmileg is azonosulni tudtak. Az érzelmi azonosulást megkönnyítette, hogy a ~ olyan szellemiségen alapult, amelyben a →liberális individualizmus eszméjének az ősforrását fedezhetjük fel. A császárkor előtt a római állam csak a legszükségesebb mértékben avatkozott be a magánszférába, és bár a császárkorban már sok tekintetben kialakultak az alattvalókról gondoskodó, mai kifejezéssel a →jóléti állam jellemzői, a →liberalizmus eszméjét a ~ továbbra is őrizte, és az utókor számára közvetítette. A rómaiak

szemében a szabadság (*libertas*) a legfontosabb érték volt. *Libertas omnibus rebus favorabilior est* („a szabadság minden más dolognál értékesebb") – állapította meg Gaius római jogtudós, igaz, nem a politika, hanem a rabszolgaság kontextusában, mégis nagy hatást gyakorolva az utókorra. A szabadságot a rómaiak nemcsak a rabszolgaság ellentéteként, hanem a római polgároknak az állammal szembeni magánautonómiája szempontjából is alapvető fontosságúnak tartották. Ahogy a szabadságeszme nem csupán a ~, hanem általában véve az antik római gondolkodás öröksége, úgy a →hatalomnak (*imperium*, *potestas*) és a *divide et impera* elvének a hangsúlyozása, illetve a →bizalom és a →hűség (*fides*, *bona fides*) mint alapvető értékek tisztelete is az.

A görög filozófiai gyökerek elvitatása nélkül a ~ra megy vissza egyebek közt az →egyenlőség (*aequitas*), az →igazságosság (*iustitia*), a méltányos eljárás (vö. *aequitas*; →tisztességes [megfelelő] eljárás) és a →természetjog (*ius naturale*), de végső soron az →érdek (*utilitas*, *interesse*) és az →egyetem (*universitas*) eszméje is. Kifejezetten a ~ban alakult ki a szokásjog (*consuetudo*), az →igazságszolgáltatás (*iurisdictio*), a →szavazati jog (*ius suffragii*), a →tulajdon (*dominium*, *proprietas*) és a szerződés (*contractus*, *pactum*, *conventio*) fogalma. Köztudomású számos középkori és újkori állami intézmény elnevezésének római eredete (például császár, fejedelem, szenátus, prefektus, konzul), de magának a modern államfogalomnak a kialakulására is nagy hatást gyakorolt a ~. A rómaiak a maguk →államát hivatalosan *populus Romanus*nak ('római nép') mondták (vö. *magistratus populi Romani*, *provinciae populi Romani*). Az államot elvontabban *res publicá*nak (szó szerint: közös ügy, dolog) nevezték. A *res publica* 'köztársaság' jelentése csak a kora újkorban alakult ki. A zsarnoki államot és az elfajult demokráciát azonban nem tekintették *res publicá*nak (→Cicero). A rómaiak a *status* szót még nem használták 'állam' jelentésben (e szó a forrásokban többnyire 'állapot'-ot jelent), a *status* kora újkorban kialakuló 'állam' jelentésének is megvoltak azonban a maga római gyökerei, például a *status rei publicae* kifejezés, amely az „állam állapota" mellett annak intézményeit is jelenthette. Sok tekintetben az →alkotmány modern fogalma is ~i eredetű. A kései köztársaság korában használatossá vált a *rem publicam constituere* kifejezés, amely alatt az állam ügyeinek közjogi értelemben történő rendbetételét értették.

Ahogy magának a jog (*ius*) önálló fogalmának a megalkotása, úgy a →közjog (*ius publicum*) és a magánjog (*ius privatum*) szembeállítása is kifejezetten a rómaiak érdeme. E szembeállítás csak lassan alakult ki. A *ius publicum* kezdetben nem közjogot, hanem a népgyűléseken elfogadott törvényeket és kiváltképpen a kógens (eltérést nem engedő) jogszabályokat jelentette. Cicero korában alakult ki a *ius publicum* 'közjog' jelentése, amelyet ebben az időben kezdtek szembeállítani a *ius privatum* viszonylag újabb keletű fogalmával. A *ius publicum* jelentése a császárkorban sem kristályosodott még ki, de fokozatosan uralkodóvá vált a híres jogtudós, Ulpianus tétele, amely leszögezte, hogy a közjog a római állammal (*status rei Romanae*), a közérdekkel kapcsolatos, a magánjog pedig az egyes személyek érdekeire (*singulorum utilitas*) vonatkozik.

A →tekintély (*auctoritas*) fogalma kifejezetten ~i eredetű. *Auctor*nak a rómaiak eredetileg olyan személyeket neveztek, akik egy más által véghezvitt cselekedetet jóváhagytak, s ezáltal mintegy „megnöveltek". Ebből az ősi jelentésből alakult ki *auctoritas* sokrétű fogalma, amelyen belül előtérbe került a 'tekintély' jelentés. A *patrum auctoritas* a népgyűlés által elfogadott törvények szenátus általi szentesítését, az atyák tekintélyével való megerősítését jelentette. Az *auctoritas principis* alatt Augustus korában a *princeps* kimagasló erkölcsi tekintélyét értették, amelynek birtokában az a korabeli propaganda szerint segítséget nyújtott az állam kormányzásához.

A középkorban a pápák és a német-római császárok hatalmi harcában a ~ra is gyakran hivatkoztak. Philipp Melanchton a ~ot a béke és a rend pártatlan forrásaként magasztalta. Olyan újkori gondolkodók, mint →Montesquieu, de például az amerikai alapító atyák is (különösen Jefferson) nagy hangsúllyal hivatkoztak rá. Olykor az →Európai Unió Bírósága is úgy utal rá, mint a tagállamok jogrendszereinek közös gyökerére. A Kínai Népköztársaságban az 1980-as évek óta figyelhető meg a ~ recepciója.

Földi András és Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói* (2014).
Stein, Peter: *A római jog Európa történetében* (1999; m. 2005).
Zlinszky János: *Ius publicum* (1994).

FA

Románia Területe szempontjából Délkelet-Európa, 20 milliós lakosságával az Európai Unió he-

tedik legnagyobb országa. Európa fiatal államai közé tartozik. Havasalföld, Moldva és Dobrudzsa a bizánci, majd oszmán-török befolyás nyomán kulturálisan a →Balkán térségéhez közelíti. A XIX. században jött létre a moldvai és a havasalföldi fejedelemség egyesülésével (1859), majd az első világháborút lezáró békekötésekkel megkapta →Erdély (beleértve a →Bánság nagyobb részét és a →Partiumot), a Pruton túli Moldova és Bukovina történelmi tartományait is.

A modern ~ létrejöttét a fanarióta uralom (1711–1821) készítette elő. A fanarióták a török Porta által kinevezett – zömmel görög, de részben román származású –, Havasalföldet és Moldvát helytartókként kormányzó vajdák voltak, akik tisztségükért évi megerősítési díjat fizettek. Némelyikük (például Grigore Ghica, Constantin Mavrocordat) fontos reformokat vezetett be. Ugyanakkor erősen hozzájárultak a ma „balkáninak" nevezett politikai kultúra meghonosodásához, amely a →modernizációt követően is jellemezte a román közéletet.

A drinápolyi béke (1829) a Porta szuverenitását orosz protektorátussal párosította, ugyanakkor lehetővé tette a modernizációt. Az oroszoktól kapott, „Szervezeti szabályzatok" néven ismert alkotmány liberálisabb volt mind az orosz berendezkedésnél, mind a korábbi oszmán uralomnál. Mindkét fejedelemségben rendelkezett az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a törvényhozás és a végrehajtás elválasztásáról.

Az 1848-as moldvai és havasalföldi forradalom elfojtása után az 1858-as párizsi konferencia hozta kedvező pillanatban a két fejedelemség egyesülhetett, bár a nagyhatalmak feltételül szabták, hogy élükön két külön fejedelem álljon, külön törvényhozó gyűlésekkel. Viszont közös intézményeket is elrendeltek Focşani székhellyel. Alexandru Ioan Cuza közös fejedelemmé választása azonban új irányt szabott a politikai modernizációnak: uralkodása alatt ~ a francia államépítés modelljét kezdte követni (egyházi javak szekularizációja, egységes közigazgatás és közoktatás stb.), s így a párizsi egyezményben rejlő föderatív lehetőség nem valósult meg. A liberális és a konzervatív politikai elit összefogva érte el, hogy ~ a Hohenzollernek révén alkotmányos monarchiává váljék. A királyság (*Regatul Vechi* 'Ókirályság') a belga alkotmányos minta alapján épült ki (1866-tól), de továbbra is a francia centralizáló államépítő hagyományt folytatta. 1877-ben az ország belépett az orosz–török háborúba, és kivívta függetlenségét. Határai viszont a nagyhatalmi erőviszonyoktól függtek. →Oroszország annektálta Besszarábia déli részét, amelyet Moldva még az 1856-os párizsi békében nyert el, hogy a nyugati hatalmak számára biztosítsa a szabad dunai hajózást. ~ kárpótlásként megkapta Dobrudzsát.

Az ország politikai stabilitása az uralkodói hatalom erejére, illetve a konzervatív és a liberális párt váltógazdaságára épült. A modernizációt a román gabonaexport bevételei biztosították, ami a parasztságot megnyomorító „újjobbágyság" rendszerével járt együtt, és több parasztfelkeléshez vezetett. A városi luxus és a paraszti nyomor kontrasztja, a nacionalista és liberális demagógia tombolása, a modern intézményrendszer rossz működése láttán Titu Maiorescu „tartalom nélküli forma"-ként jellemezte ezt a világot, míg mások azt hangoztatták, hogy a nyugati formák átvétele majd nyugatiasítja a társadalmat és a közgondolkodást.

~ 1916-ban belépett a világháborúba, miután az antant az országhatár kiterjesztését szinte a Tiszáig megígérte, de a német ellentámadás nyomán különbékére kényszerült. Az 1917-es szovjet forradalmat, majd a világháborút követő káoszban katonai erejével egyre több terület megszerzését tudta biztosítani, annál is inkább, mert a nyugati hatalmaknak a →Szovjetunió ellen szövetségesekre volt szüksége. 1918-ban Besszarábia csatlakozott hozzá, majd december 1-jén a gyulafehérvári nemzeti gyűlés kimondta az erdélyi és magyarországi román területek egyesítését ~val. Katonai erővel megszerezte Bukovinát és a Kvadrilátert (a bolgár Dobrudzsát).

Nagy-~ az első világháború után jött létre, határait a Párizs környéki békék alakították ki (1919–1920). A különböző fejlettségű területek konglomerátumát kemény centralizációval és románosító politikával próbálták homogenizálni, ami Erdélyre kiterjesztve háttérbe szorította az erdélyi románság közép-európaias társadalmát is. Nem kedvezett az sem, hogy a gazdasági növekedés üteme valamennyi régióban kisebb lett, mint korábban volt. Ekkor az ókirálysági hátterű Nemzeti Liberális Párt kormányzott, s alkotta meg az 1923-as alkotmányt. Vele szemben a konzervatívabb, erdélyi gyökerű Nemzeti Parasztpárt nem sok sikerrel tudta képviselni a szervesebb, erdélyi mintákon alapuló modernizációt.

A szélsőjobboldali Vasgárda előretörése miatt II. Károly király 1938-ban felszámolta a képviseleti demokráciát. 1940-ben Besszarábia, Észak-Erdély és a Kvadriláter elvesztése után azonban

elhagyta a trónt, Ion Antonescu tábornok bevezette a maga katonai diktatúráját, és Mihályt ültette a trónra. ~ a Szovjetuniót Németországgal karöltve támadta meg, de 1944. augusztus 23-án Antonescut a királyt letartóztatta, a román hadsereg pedig a szovjetek oldalán folytatta a háborút. ~ Besszarábiát elvesztette, de Észak-Erdélyt visszakapta. A kommunista rendszer kiépítését internacionalista módra kezdte el, de a legnacionalistább rendszerként fejezte be, amikor 1989 decemberében forradalom – azóta is vitatott forradalom – söpörte el Nicolae Ceaușescu diktatúráját, a diktátort és nejét gyors kirakatper után kivégezték, hogy elejét vegyék a polgárháborúnak.

A →rendszerváltozást követő 25 év politikatörténete ismét felszínre hozta, hogy ~ továbbra sem tud olyan integrációs keretet és állampolgársági modellt felkínálni, amelyet az erdélyi magyarság önálló politikai közösségként tud elfogadni. A román nemzetikommunizmus, a Ceaușescu-korszak hivatalos ideológiája folytatta a XIX. századi román nemzetépítést, amely alapja maradt az 1991-es alkotmánynak is. Lucian Boia szerint ez ~ peremhelyzetének és „történelmi megkésettségének" a jele.

Boia, Lucian: *Miért más Románia?* (2012; m. 2013).
Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban* (1997; m. 1999).
Durandin, Catherine: *A román nép története* (1994; m. 1998).
Trócsányi Zsolt és Miskolczy Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig* (1992).

KBM

Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) **→erdélyi magyar pártok 1990 után**

rossz Passzív értelemben a jó általános hiánya, aktív értelemben ellenereje. A „rossz" a magyar nyelvben világosan különbözik a „gonosz"-tól, amely különbség egyszerre fokozati és minőségi. A ~nak a nyugati nyelvekben gazdagon kifejtett problémája magyarul gyakran a gonosz problémájaként értelmezhető, holott az utóbbi a ~ specifikus, aktív, olykor személyi jelleggel felfogott szélsőséges esete. A ~ az emberi valóság alapelemeként áthatja az emberi reflexió egész világát. Megkülönböztetjük a metafizikai, a természeti, a lelki, az erkölcsi és a történelmi ~ fogalmát. A metafizikai ~ a →vallás és a filozófia kiemelt témája. Az egyéni üdvöt még nem hangsúlyozó vallásokban a ~ elsősorban mint törvénytelenség, kihágás, passzív értelemben mint szenvedés jelenik meg. Ekképpen a →jó hatálya alá tartozik, annak hiánya vagy funkciója. →Platón nevezetes allegóriája szerint a ~ mindenekelőtt természeti, kozmológiai, amennyiben az emberi „polgárháború" viszonyaiért egy kozmikus katasztrófa felel, amelyet a lélek fogatának égi körútján bekövetkező, a hámból kitörő, „nemtelen" ló rendetlensége idéz elő (*Phaidrosz* 246 skk.). Ugyanakkor mint a platonikus *Epinomisz* fogalmaz: „a jó szükségképpen s már mindig is győzött a rossz felett". Jelentős változást hoztak a manicheista hagyományok, ahol a ~ a jóval szembenálló, azzal egyenlő erejű egyetemes elv. A kereszténység egyedisége abban áll, hogy a manicheizmushoz hasonlóan kiemeli az elvként és személyes erőként is felfogott ~at (a keresztény alapimádság a ~at mint „kísértést" [próba] és „gonoszt" kétszer is említi), ezzel szemben mégis →Isten végtelen és üdvözítő jóságát vallja. A metafizikai ~ mint „ördög", „sátán", „kárhozat", „pokol" stb. a keresztény tanítás szerves része, de csak Isten üdvözítő jósága keretében értelmezhető. E metafizika szerint a ~ minden további formája – halál, betegség, bűn – a metafizikai ~ következménye, noha a kereszténység mégis döntő jelentőséget tulajdonít az ősszülők által elkövetett eredeti bűnnek.

A lelki ~ mint betegség és halál szorosan kapcsolódik az erkölcsi ~hoz, noha az ártatlan szenvedés már az Ószövetségben is kiemelt téma. A *Zsoltárok* az üldözött, megvetett, betegségtől sújtott ember könyörgéseit tartalmazzák, aki elismeri saját felelősségét, mégis reménykedik az Úr megmentő erejében. A *Jób könyve* az ártatlan szenvedést az Úr próbatételeként mutatja be, és az emberi felelősséget az Isten jóságával hozza összefüggésbe. Az erkölcsi ~ a hellenizmusban az erény hiánya, az ellentéte pedig az erényes élet, amely látszólag merőben az embertől függ, jobban megvizsgálva azonban már Arisztotelész szerint is csak az istenségtől eredhet minden erény gyümölcse, a boldogság. A kereszténység részben a hellenisztikus erényfilozófiák nyomán haladva fokozatosan dolgozza ki az erkölcsi ~ fogalmát, mindenkor szem előtt tartva az evangéliumok összetett tanítását (a házasságtörő asszony története, Jn 8,1–11). A személyes felelősség hangsúlya idővel, jórészt →Szent Ágoston nyomán alakul ki.

A ~ reflexiója csak fokozatosan képes túlhaladni a „privatio boni" („a jó hiánya") platonikus eredetű, de leegyszerűsített formában tovább-

adott hagyományát, ahol a ~ merőben passzív és negatív elv. Noha a morálteológia már kezdettől hangsúlyozza a ~ pozitivitását, sőt személyes és akarati jellegét, a ~ elméleti felfogásában csak lassan kerül előtérbe ez a megközelítés. Dante *Pokla* már világosan jelzi a ~ tagolt, plasztikus, az emberi valóságot átható felfogásának a termékeny hatását. A személyfogalom fejlődésével együtt a ~ra való egyéni képesség – mint aktivitás és passzivitás – ugyancsak hangsúlyozódik, míg a protestantizmus kegyelemtana (→Kálvin erősebben, mint →Luther) az ember eredendő rosszaságának és Istentől kapott jóságának egyetemes felfogását szorgalmazza. E fejlemények nélkül nem érthető meg a ~ erőteljes, realisztikus ábrázolására való törekvés sem a képzőművészetben (a szenvedő Krisztus megjelenítésének előtérbe kerülése a középkor végétől), sem a szépirodalomban, mások mellett a shakespeare-i drámában. Goethe a *Faust*ban ezen a vonalon halad tovább, de nála a ~ már nem egyszerűen tragikus elv, hanem a szenvedésen keresztül alkotó, jót eredményező princípium („az Erő része, mely / örökké rosszra tör, s örökké jót mivel"). E szintetikus felfogás a kereszténység eredeti elgondolásában gyökerezik, de a ~ pozitív szerepének hangsúlyozása újdonság, amely Mozart *Varázsfuvolá*jában is megjelenik. Burkoltan Leibniz „teodíceája" („Isten igazolása a rosszal szemben") is rámutat a ~ pozitív szerepére. →Kant ugyancsak szembesül a ~ problémájával *A vallás a puszta ész határain belül* (1793; m. 1974, 1980) című munkájában, ahol bevezeti a „gyökeres rossz" fogalmát (amely minden ~ forrására vonatkozik), valamint nagyobb jelentőséggel az „ördögi rossz" fogalmát is. Az ördögi ~, „a rossz kedvéért elkövetett rossz", áll a legközelebb a magyar „gonosz" szó jelentéséhez. A germán klasszikában a ~ pozitív ereje, egyben szélsőséges, ördögi formája (a gonoszság) a legkülönbözőbb értelmezésekhez vezet, így →Hegel egyetemes szintéziséhez, amelyben a legördögibb gonosz is csupán eszköze az abszolútumnak, vagy →Marx forradalmi teóriájához, amelyben a jelen ~át (a kizsákmányolást) leküzdő forradalmi erőszak (~) a proletariátus egyetemes győzelmét szolgálja. Nietzsche szemében a keresztény rabszolga-mentalitás jut kifejezésre a jó és a ~ fogalmában, amelyet meg kell haladni, amennyiben el akarjuk érni a – a pietizmus alapján értelmezhető – „legújabb Ádámként" fellépő emberen túli embert (*Übermensch*). A ~ kortárs reflexióját a 20. század borzalmai (a →holokauszt, a →Gulag) nyomán a ~, az „irtózatos gonosz" asszimilálhatatlansága határozza meg. Hans Jonas szerint e szörnyűségeknek mégis van teológiai magyarázata, ti. Isten önvisszahúzódása (a kabbalából kölcsönzött *zimzum* fogalma), amely feltétele az emberi szabadságnak és egyben Isten megújulásának. A történelmi ~ fogalma szerint még e végsőképpen asszimilálhatatlan gonoszság is jóra utal, amennyiben felhívást jelent a gonosz történelmi meghaladására egyéni és közösségi szinten.

A politikában a ~ archaikusan a törvény, a →rend hiánya, de már a görög drámairodalom is felhívja a figyelmet arra, hogy a törvénynek több, egymással kibékíthetetlen értelmezése létezik (Szophoklész: *Antigoné*). A platóni →politikai filozófia a ~ mint önkény, zsarnokság körül forog, aminek leküzdése egyszerre egyéni és kozmikus feladat. A kereszténységben a politikai ~ szintén a zsarnokság, ami egyet jelent a metafizikai jót képviselő egyház háttérbe szorításával, mellőzésével, ezért minden közösségi ~ a keresztény üdvösség semmibevételéből fakad, noha magában az →egyházban is keveredik – Ágoston szerint – az „ördög állama" és „Isten állama". Az eretnekség, a vallási szakadás, később a →forradalom maga egyet jelent a minden eszközzel elkerülendő politikai rosszal. A keresztény ortodoxiáknak ez a merevsége csak fokozatosan enyhült a reformáció és a szekularizáció hatására, olyannyira, hogy ma már a sokféleség (→pluralizmus) pozitív erőnek minősül. Az organikus felfogás (→organicizmus) szerint a ~ annak a közösségi dinamikának a része, amely lehetővé teszi a →közjó megújulását az egyéni és közösségi rendezettség egyre specifikusabb formáinak biztosítása végett. A feladat nem a politikai ~ kiiktatása, hanem annak az energiának a szerves bekapcsolása a közösség életébe, amit a ~ hordoz.

Kekes, John: *A gonoszság gyökerei* (1990; m. 2007).
Meister, Chad és Taliaferro, Charles (szerk.): *The History of Evil I–VI*. („A ~ története", 2015).
Mezei Balázs: „A politikai gonosz fogalma", *Századvég*, 2009, 53.
Oppenheimer, Paul: *Evil and the Demonic: A New Theory of Monstrous Behavior* („A ~ és a démoni: a rémületes magatartás új elmélete", 1996).

MB

Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) Genfi születésű francia filozófus, író, zeneszerző. A modern

eszmetörténet emblematikus alakja, a →francia forradalom eszméit megalapozó politikai gondolkodóként a →felvilágosodás egyik legnagyobb hatású személyisége. Élete, akárcsak művei bővelkednek a paradoxonokban. Bár haláláig genfi polgárnak címezte magát, szülővárosát már tízéves korában elhagyta, s később is csak néhányszor tért vissza, hogy aztán gyorsan továbbálljon, valahányszor a meg nem értettség keserű tapasztalatával gazdagodva. Az „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről" (1754; m. 1905, uő: *Értekezések és filozófiai levelek*, 1978) című művét a genfi tanácsnak ajánlotta, de pedagógiai kulcsregényét (*Emil, avagy a nevelésről*, 1762; m. 1875, 1957, 1997) annak vélelmezett ateizmusa miatt mégis máglyára vetették Genf főterén. De ~ nem érezte jól magát az először pártfogójaként, később ádáz ellenfeleként viselkedő filozófustárs, →Voltaire által mintaállamnak tekintett Angliában sem, pedig ott nem kisebb gondolkodók, mint →Edmund Burke és →David Hume keresték a barátságát. Angliából az üldözési mániája kergette vissza választott hazájába, Franciaországba, Párizs helyett azonban az ermenonville-i remeteséget választotta, s pályájának ez a gesztusa is hagyományt teremtett: Goethe, Tolsztoj vagy éppen a magyar Csokonai is példaként tekintett a nagyváros idegensége előli visszavonulására, amelyben a modern magányosságot az emberi psziché belső világa felé fordította.

De a paradoxonok sora műveire és azok recepciójára is kiterjed. A →társadalmi szerződés eszméjét taglaló politikai teoretikus nem fért össze sem szülő-, sem választott hazája politikai rendjével, mégis a világpolgár ~-ra a hazaszeretet és a patriotizmus egyik legelső szószólójaként tekinthetünk, aki élete alkonyán alkotmányt írt Lengyelországnak (1772), amelyben szenvedélyesen érvelt a Lengyelország felosztására irányuló porosz és orosz nagyhatalmi ambíciókkal szemben. Genfi hugenotta, református létére fiatalkori vándorlásai során egy időre áttért a katolicizmusra, és utóbb a modern, dogmatikus egyházi fegyelmet elutasító vallásos individualizmusnak is az egyik első teoretikusa lett. Az *Emil* botrányt kavart betétdarabjaként írt „A szavojai vikárius hitvallásá"-ban, majd pedig részletesebben a *Lettres écrites de la montagne*-ben („Hegyi levelek", 1764) a dogmák száraz intellektualizmusa helyett a szív érveire hallgató „természetes vallás"-t ajánlotta a világnak, ettől remélve az emberiség vallásos konfliktusainak megnyugvását és a vágyott hitbeli egységének a helyreállítását.

További paradoxon, hogy bár az *Emil* máig a pedagógiai irodalom klasszikusa, nem feledhetjük el, hogy a modern gyermekközpontú nevelés apostola – a legenda szerint – lelencházba adta gyermekeit. A felvilágosodás zavarba ejtő genezisét pedig jól szemlélteti a tény, hogy ~ legelső művében, a dijoni akadémia pályaműveként írt dolgozatában a progresszió akkori és mai híveit is zavarba ejtő módon nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy a művészetek és a tudományok előremozdították-e a világot. ~ életműve bizonyos szempontból maga is reakció, az érzelmek primátusa az ész felett, visszahatás a racionalizmus XVIII. századi filozófiai dominanciájára. Legismertebb műve, a posztumusz megjelentetett *Vallomások* (1782; m. 1908, 1962) csak nevében emlékeztetett →Szent Ágoston ezerháromszáz évvel korábban született önéletrajzára, amelynek címzettje a bűnt feloldozó kegyelmes Isten. ~ írása valójában szakítás az évezredes keresztény hagyománnyal, mivel nem igazából gyónás, sőt az őszinteség leginkább ~ saját Énjének igazolását szolgálja. Szemben a nagy elődnek az Abszolút előtt meghajló feltétlen alázatával ~ a tetteit és az indítékait pszichológiai relativizmussal tárja fel, és így megteremtette a modern önéletrajzot, az énregény és a modern szubjektivizmus őstípusát, a saját múltját az elbeszélésben újjáértelmező és nárcizmusát bátran vállaló modern érzékenység és pszichológiai individualizmus első valódi dokumentumát.

Legfontosabb politikai munkája, *A társadalmi szerződés* (1762; m. 1875, 1958) pedig megalapozta a modern demokratikus politikai nyelvezetet, és az általános akarat és a népszuverenitás gondolatát megfogalmazva a →francia forradalom mindinkább radikalizálódó eseménytörténetének a legfontosabb inspirációja lett, és máig meghatározza a modern politikai gondolkodás és cselekvés világát. Ez a munka is szakítás, mégpedig a keresztény →természetjog filozófiai hagyományával, amely az ember és társadalom alapvető viszonyait a természetből, végső soron a természetet létrehozó Teremtő akaratából vezette le. A társadalmi viszonyok szerződéselméletének hobbesi pesszimista és locke-i realista előzményeivel szemben ~ értekezése az antropológiai optimizmusával és az ebből következő radikális társadalmi utópiájával tűnik ki, amely megkísérli a (legalábbis eredeti állapotában) korláttalannak tételezett individuális

szabadságot a társadalmi rend kötöttségei között is érvényesíteni. ~ s nyomában annyi demokratikus utópia rendje olyan rend, „amely közös erejével védi és oltalmazza minden tagjának személyét és vagyonát, s amelyben minden ember, ha egyesül is a többiekkel, mégiscsak önmagának engedelmeskedik, s ugyanolyan szabad marad, mint azelőtt" (*A társadalmi szerződés*).

~ felfogását a konzervatív gondolkodók többsége élesen bírálta: az amerikai Irving Babbit szerint a nyugati gondolkodás összes irányzata a XVIII. század óta végső soron ~-val polemizál. Mint írta: „Rousseau-val vitatkozni annyi, mint mai életünk nagy kérdéseiről vitatkozni" (*Rousseau and Romanticism*, „~ és a romantika", 1919).

Cassirer, Ernst: *Rousseau*, *Kant*, *Goethe* (1991; m. 2008).

Damrosch, Leo: *Jean-Jacques Rousseau: Restless Genius* („~: A nyughatatlan zseni", 2005).

Hont, Istvan: *Politics in Commercial Society: Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith* („Politika kereskedelmi társadalomban: ~ és Adam Smith", 2015).

HP

S

sajtószabadság Alapjog, amelyet elismer és véd az →Alaptörvény (IX. cikk). A ~ joga rokon, de nem azonos a →szólásszabadsággal, nem részesül a szólásszabadsághoz hasonlóan széles körű védelemben. A médiában dolgozót természetesen megilleti a szólásszabadság, de munkája során azt csak a médiára vonatkozó speciális szabályozás keretei között gyakorolhatja.

A ~ az egyént (az újságírót) nem önmagában védi, hanem mint alkotmányosan elismert intézmény (a média) képviselőjét. Kiterjed valamennyi orgánumra (televízió, rádió, nyomtatott és internetes sajtó), így azok tartalma csak igen szűk körben korlátozható, piacra lépési lehetőségeik, megengedett piaci viselkedésük széles körben biztosított, illetve védett.

A ~ biztosításának legfontosabb oka az, hogy a közösségnek alapvető érdeke a demokratikus társadalmi rend működőképességének a fenntartása, amiben a ~ nélkülözhetetlen. A ~ komplex értelmezésében tehát éppúgy megjelenik az egyéni jogosultság (az újságíró és a szerkesztő szabadsága), mint a közösségnek a közvita nyíltságán és a közvélemény szabad alakításán keresztül megnyilvánuló érdeke és az ezek közötti egyensúly megteremtésének a szüksége. A demokratikus berendezkedésből fakadóan azonban az egyes állampolgárok folyamatosan alakíthatják a közéletet, nyomást gyakorolhatnak képviselőikre, különböző szervezetek útján maguk is részt kérhetnek egyes kérdések eldöntésében. Mindez azonban nem valósulhat meg a média által nyújtott megfelelő tájékoztatás nélkül, hiszen ez az az elsődleges fórum, ahol az egyes vélemények ütközhetnek, ahonnan információk nyerhetők, és amelynek segítségével megalapozott döntések születhetnek a politikában és a civil közösségekben egyaránt.

A ~ alapjogi jellege, amelynek következtében az mindenki számára egyenlő mértékben áll rendelkezésre, nem biztosít minden egyes személy számára hozzáférési jogosultságot a médiához. A hozzáférés a gondolatokat illeti meg, ahogyan Alexander Meiklejohn fogalmazott: „Nem az a fontos, hogy mindenki beszélhessen, hanem hogy minden, ami fontos, ki legyen mondva" (*Political Freedom – The Constitutional Powers of the People* [„Politikai szabadság – A nép alkotmányos jogai", 1960]).

A történelem során a ~ot jobbára a cenzúra tilalmával azonosították, és a mai európai jogrendszerek nem is engedik meg a cenzúrát. A ~ mára ennél összetettebb kérdéssé vált: a modern médiaszabályozás magában foglal tartalmi előírásokat (tilalmakat, korlátozásokat, kötelezettségeket) és piacszabályozó normákat is. (A tartalmi szabályok betartása mindig csak utólag, a közzététel után ellenőrizhető – ez az egyik jelentős eltérés a cenzúrarendszerekhez képest.) A médiát a demokratikus feladataira való tekintettel azonban többletvédelem is megilleti. Ilyen jogosultság például az információforrások titokban tartásához való jog, a szerkesztőségek házkutatások, lefoglalások alóli részbeni mentessége, a különleges belépési és hozzáférési jogosultságok (például egyébként zártkörű vagy korlátozott nyilvánosságú események helyszínére), az újságírókat a média tulajdonosaival és hirdetőivel szemben megillető védelem, illetve a médiának járó bizonyos adózási kedvezmények. Ezzel párhuzamosan a média Európában speciális tartalmi szabályozás alá esik (például gyűlöletbeszéd, gyermekekre káros tartalom korlátozása, emberi méltóság védelme, kereskedelmi kommunikáció korlátozása); fokozott szerephez jut a szerzői jogi szabályozás; korlátozott a piacra lépés és a túlzott piaci befolyás megelőzése érdekében a tulajdonlás; léteznek a műsorterjesztésre vonatkozó szabályok; a műsorkvótaszabályok értelmében pedig meghatározott mennyiségű európai (és egyes államokban nemzeti) tartalmat kell közzétenni; és számos állam előírja a kiegyensúlyozott tájékoztatás kötelezettségét, valamint elismeri a válaszadási (helyreigazítási) jogot. Európában minden állam továbbra is fenntartja és működteti, finanszírozza a közszolgálati médiaszolgáltatás rendszerét, amelynek – mások mellett – fontos funkciója az, hogy a piac által kielégítetlen közönségigényekre is figyelemmel legyen, hozzájáruljon a társadalmi integrációhoz, valamint hiteles és alapos hírszolgáltatást nyújtson.

A média vonatkozásában a magánvállalkozásoknak is lehet közfunkciójuk, magánérdekű tevékenységükön túl. A média, ha éppen nem is feleltethető meg az athéni agórának, de olyan közös fórum, amely az egyes álláspontok kifejtésének egyetlen igazán hatékony terepe, működőképes eszköze. Ennek kihasználása a média „demokratikus missziója”, miként Owen Fiss mondja (*The Irony of Free Speech* [„A ~ iróniája”, 1996]). A ~ kereteit meghatározó médiaszabályozás ezt igyekszik elősegíteni.

Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai* (2009); ő és Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog* (2013, 2015).

KoA

Schmitt, Carl (1888–1985) Német közjogász. Munkásságára egyszerre hatott a katolicizmus és a fasizmus, elméleteinek célja az állami és a nemzetközi jogi rend fenntartása volt az új kihívások (a jog moralizálódása, polgárháborús helyzetek kialakulása, a nemzetközi jog egyközpontúvá válása) ellenében; munkáiban a liberális jogállam gyengeségeire és a parlamentarizmus belső ellentmondásaira mutatott rá (→liberális [parlamenti] demokrácia).

1933 előtt a katolikus jobboldalhoz állt közel, de a weimari köztársaság végső éveiben úgy érezte, hogy a német állam a saját eszközeivel képtelen megvédeni a rendet. A náci vagy kommunista hatalomátvétel veszélyétől tartva támogatta a weimari alkotmány 48. cikkelye értelmében bevezethető elnöki diktatúrát. Miután azonban megtapasztalta ezen út kudarcát, nem örömmel, de elfogadta a nácik hatalomra kerülésének tényét, és munkásságát, illetve személyes életét is ennek megfelelően alakította. Így lett a megszilárduló hitleri hatalom egyik vezető jogásza. 1936-ban azonban megtámadta az SS lapja, a *Schwarzer Korps*, így – berlini katedráját leszámítva – minden nyilvános pozíciójáról visszalépni kényszerült. Naplóiból kivilágló, egész életét végigkísérő →antiszemitizmusa azonban – néhány újságcikket leszámítva – nem jelent meg tudományos munkásságában.

Noha magát kifejezetten jogásznak tartotta, *A politikai fogalma* (1927; m. 2002) című, legismertebb művében mégis →politikai filozófiával foglalkozik. Szerinte a *politikai* nem tartalmi kritériumok alapján határozható meg, hanem bármely gazdasági, morális vagy esztétikai különbség politikaivá fokozódhat. Eszerint a politikai nem más, mint a barát és az ellenség megkülönböztetése, de sem a barátnak, sem az ellenségnek nincs előzetesen meghatározható tartalma, mert valamely szembenállás az erejénél fogva válik politikaivá.

Verfassungslehre („Alkotmányelmélet”, 1928) című művében az →alkotmányozás decizionista (→döntésalapú) elméletét alkotja meg, bizonyítva egyben az alkotmányozás elsősorban politikai, nem pedig jogi természetét. A szuverenitás fogalmát is a döntés és a személyes elem felől határozta meg *Politikai teológia* (1922; m. 1992) című könyvében: a szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt. Így válik műveiben a jog, a politika és az állam tekintetében egyaránt központi kategóriává a csupán normális helyzetekben hatékony szabályokat felváltó konkrét, személyes döntés.

A →nemzetközi jog területén írt munkáiban (*Land und Meer: Eine weltgeschichtliche Betrachtung* [„Szárazföld és tenger: világtörténeti elmélkedés”, 1942], *Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum* [„A szárazföld törvénye a *ius publicum europaeum* nemzetközi jogában”, 1950]) az európai erőegyensúlyra épülő nemzetközi jogi rend széthullását, az univerzális, moralizáló, egy központú nemzetközi jog megjelenését elemezte és bírálta; ezzel szemben ő egy több központú világot szorgalmazott, ahol egy-egy nagyobb hatalom köré szerveződő nagyterek különülnének el, megakadályozva bármelyik uralmát vagy egymás területeibe való beavatkozását.

Eszmetörténeti művei közül a *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes* („A Leviatán Hobbes államelméletében”, 1938) a legjelentősebb, amelyet sokszor antiszemita összeesküvés-elméletként (Spinoza elleni vádiratként) értelmeznek, de valójában Hobbes liberalizmusát elemzi, és e tekintetben úttörőnek számít a Hobbest sokáig tekintélyelvűséggel vádoló írások között.

~ hatása jelentős volt a második világháború utáni német konzervatív közjogra, és az elmúlt évtizedekben a baloldali gondolkodók is érdeklődni kezdtek eszméi iránt. A mai Európa-politikai vitákban is megjelenik a neve. Szerinte ugyanis a politika és a jog feltételezi egy előzetes rend (közösség) meglétét, mert minden szabály csak egy előzetes rendből nyerheti el értelmét. Pusztán jogi absztrakciókkal tehát az ő felfogásában közösség nem teremthető, így a mai Európa-politikai vitákban az európai integráció absztrakt jellegét bírálók egyik fontos forrása.

További műve: *Politikai teológia II. Legenda minden politikai teológia elintézéséről* (1970; m. 2006).
Hoffmann, Hasso: *Legitimität gegen Legalität. Der Weg der politischen Philosophie Carl Schmitts* („Legitimitás és legalitás: ~ politikai filozófiájának útja", 2002).
Karácsony András: *A jogtudomány teológusa: Carl Schmitt politikai teológiája* (2016).
Mehring, Reinhard: *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Eine Biographie* („~: felemelkedés és bukás. Életrajz", 2009).
Techet Péter: *Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor* (2013).

TP

Scruton, Roger (1944–) Korunk kiemelkedő →konzervatív angol gondolkodója. Több mint negyven, páratlanul változatos műfajú könyvében a →politikától a környezetvédelmen át az esztétikáig számos területen mutatta be és igazolta a konzervatív világszemlélet elevenségét, alkalmazhatóságát és érvényességét. A hírnevét *A konzervativizmus jelentése* (1980; m. 2002) című, több kiadást megért művével és az 1982-ben elindított, tizennyolc éven át általa szerkesztett *Salisbury Review* című politikai folyóirattal alapozta meg. Felfogása, amely rokonítható →Burke-ével, sok ellenséget szerzett neki, mert olyan kényes kérdésekben fordult szembe a baloldali és liberális véleményformálókkal, mint a demokrácia értelmezése, a →multikulturalizmus, a →feminizmus és a →nemzeti öntudat.

A XX. század utolsó harmadában az angolszász világ gondolkodásában a gazdasági liberalizmust hirdető neokonzervatív paradigma uralkodott: ~ sokat tett azért is, hogy a konzervativizmust ne azonosítsák a korlátozatlan szabadpiac védelmével. →Thatcherrel ellentétben úgy vélte, hogy a Nyugaton nem a szabadság csökkenése, hanem inkább a szabadság túlhajtása ad okot az aggodalomra. A szabadságot ettől szerinte ma éppen a konzervatív gondolkodás alappillérei, a →tekintély, a →hűség és a →hagyományok tisztelete óvja meg.

Szembeszállt a domináns nyugati liberális felfogással a →nemzetek fontossága tekintetében is, azzal érvelve, hogy a nemzet a társadalmi tagságnak a törzsi és a vallási alapú szerveződéseknél sokkal toleránsabb formája és ezért a demokráciának is az előfeltétele. Meggyőződése, hogy a →nemzetállam iránti hűségben gyökerezik minden olyan kormányzati rend, amelyben a jog és a demokrácia érvényesülni tud. Az →Európai Unióról természetesen konzervatív nézőpontból is többféleképpen lehet vélekedni – ~ élesen bírálja, életidegen, bürokratikus, „birodalmi" képződménynek tartja.

Az ellenzéki mozgalmak (szamizdatok, repülőegyetemek) tevékeny támogatásával kivette a részét a cseh és a lengyel rendszerváltozásból. 1990 óta Budapesten is gyakran megfordul; azon kevés vezető nyugati értelmiségi közé tartozik, aki érti Közép-Európa folyamatait, és térségünk nemzeteinek is a szuverenitásuk megőrzését tanácsolja.

További művei: *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye* (2010; m. 2011); *Mi a konzervativizmus?* (1990; m. 1995); *The Classical Vernacular: Architectural Principles in an Age of Nihilism* („A klasszikus anyanyelv: az építészet elvei a nihilizmus korában", 1996).
Dooley, Mark: *Roger Scruton: The Philosopher on Dover Beach* (~: filozófus Dover partján", 2009).
Egedy Gergely: „A nemzetállam dicsérete (Roger Scruton: *A nemzetek szükségességéről*)", *Magyar Szemle*, 2006, 5–6; uő: „Roger Scruton az Európai Unióról", *Grotius* (online), 2014.

EG

Sennyey Pál, báró (1822–1888) Udvarhű, katolikus, arisztokrata családból származott, s a konzervatív párt programjával vett részt az utolsó rendi országgyűlésen. Az 1848-as első népképviseleti országgyűlésnek is tagja volt, de az udvar és a magyar kormányzat közötti összeütközést követően több konzervatív politikussal együtt visszavonult a közügyektől, nem vállalt azonban tisztséget az önkényuralom korában sem. A Habsburg Birodalom egyes részeinek nagyobb önállóságot biztosító, magyar konzervatívok (például →Apponyi György, Szécsen Antal) által szerkesztett Októberi diploma után a Helytartótanács alelnöke, de az 1861-es országgyűlés feloszlatása után ismét passzivitásba húzódott. Fontos szerepet játszott a →kiegyezés előkészítésében, így már 1862-ben közreműködött annak az emlékiratnak az elkészítésében, amely sok szempontból az 1867-es megoldáshoz hasonlóan ajánlotta a birodalom átszervezését. 1865-ben elvállalta a tárnokmesteri pozíciót, s – nádor nem lévén – ő lett a Helytartótanács elnöke, illetve az év végén összeülő országgyűlés főrendiházának elnöke is. Az 1867-es fordulat után – több társához hasonlóan – az új, liberális dominanciájú kormánypárthoz csatlakozott. 1872-

ben a kormánypárton belüli konzervatív csoport vezetőjeként a képviselőház tagja lett, s fontos szerepet vitt a Deák-párt belső küzdelmeiben.

Az 1848-as átalakulást, így a törvény előtti egyenlőséget vagy a felelős kormányzás elvét ugyan elfogadó, de a szabadelvűséggel sok ponton szembeszálló konzervatív programot hirdetett, amelyben egyebek mellett erősebb, de anyagi lehetőségein nem túlterjeszkedő állam, modern közigazgatás kialakítását követelte. Udvarhűsége és a közemberekkel szembeni távolságtartó viselkedése miatt nem válhatott népszerűvé. A Deák-párt és a Balközép fúziója (1875) kiszorította az új kormánypártból, ezért Jobboldali Ellenzék néven új, konzervatív ellenzéki pártot alapított, amely azonban csak néhány mandátumot szerzett a választásokon. Tisza Kálmán 1877 eleji lemondásakor a király kormányalakításra kérte fel, de az akkoriban nem eléggé hazafiasnak tartott konzervatív eszme népszerűtlensége, illetve a személye iránti széles körű elutasítottság láttán kénytelen volt visszaadni megbízatását. Politikai befolyása (részben betegeskedése miatt is) fokozatosan csökkent, élete utolsó éveiben ismét magas méltóságokat (országbíró, főrendiházi elnök) töltött be, valós hatalom nélkül.

~ a diadalmasan előretörő →liberalizmus korszakában a helyét kereső →konzervativizmus színvonalas, de az adott korban igazi lehetőségekhez nem jutó képviselője volt. A korabeli konzervatívoknak politikai vezérszerep 1867 után már nem juthatott, de a konzervatív publicisták (például Kecskeméthy Aurél, →Asbóth) liberalizmuskritikájának egy-két gondolata például a nemzetiségi kérdésről vagy a liberális →haladáselv által felmerülő problémákról ma is megfontolandó. ~ tevékenységének feldolgozásával adós a történetírás.

„Báró Sennyey Pál † 1888”, *Vasárnapi Újság*, 1888, 2. (m.cdn.blog.hu/vi/viribusunitis/file/sennyei.pdf).

Egy magyar conservativ [Asbóth]: *Báró Sennyey Pál és gróf Apponyi Albert* (1884).

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története I–II.* (1934, 1992).

Mérei Gyula és Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1867–1919* (2003).

Németh Nikoletta: „A Jobboldali Ellenzék története”, Réfi Attila és Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században. Tanulmányok* (2008).

BI

Sigray Antal, gróf (1879–1947) Monarchista képviselő, a →magyar legitimizmus utolsó vezető szószólója, a magyar →konzervativizmus kiemelkedő alakja. Katolikus, nyugat-dunántúli, grófi családjának utolsó sarja.

1904–1918 között főrendiházi tag konzervatív programmal; rohamzászlóalji századosként több évet töltött a keleti fronton. 1919-ben a bécsi ellenforradalmárok egyik vezetőjeként a grazi, Habsburg-hű csoport megalapítója. 1919. augusztusi hazatérése után Nyugat-Magyarország főkormánybiztosa volt, ebbéli minőségében is támogatta IV. Károly 1921-es restaurációs kísérleteit. A második, októberi kísérlet után tisztségéből eltávolították, és rövid ideig vizsgálati fogságba helyezték.

1920–1939 között a körmendi kerület konzervatív, ellenzéki országgyűlési képviselője volt, Habsburg Ottó 1934-ben bízta meg a legitimista mozgalom politikai vezetésével. 1942–1944 között a Felsőház tagja. Politizálása a polgári ellenzékkel való szövetségkeresés és a legitimista tábor egyben tartása alapján bontakozott ki. Már az 1920-as évek végétől óvott az Anschlusstól, náci- és bolsevizmusellenes felszólalásai mellett az osztrák–magyar párhuzamos restaurációt és az angolszász hatalmakhoz való közeledést javasolta. Minden zsidótörvényt elutasított, szorgalmazta a nyilasmozgalom felszámolását. 1935-ös parlamenti programadó beszédében így fogalmazott: „én a magyar királyságot a nép széles rétegein nyugvó, alkotmányos alapon álló, a szociális kérdéseket melegen felkaroló királyságnak remélem, képzelem, óhajtom és akarom”. A társadalompolitikát „haladó, konzervatív és keresztény alapon” elképzelve javasolta „a konzervatív érzéket az eszélyes haladással egybekapcsolni”. 1938-ban az első zsidótörvény ellen szavazva azzal indokolta döntését, hogy az „a hazai autochton zsidóságot degradálja, és vérig sérti, és keresztény szempontból elítélendő módon többféle keresztséget próbál elismertetni”. 1943-as, nagy felsőházi háborúellenes beszédében a német szövetségből való kilépést és az ország megvédését sürgette.

1944. március 19-én a németek letartóztatták, és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. A láger felszabadulásakor már betegen került Svájcba. 1945-ben földjeitől megfosztották, sohasem tért haza, az Egyesült Államokba emigrált, ahol valószínűleg fogsága alatt szerzett betegségébe halt bele. Manhattenben hunyt el, Brooklynban nyugszik.

Békés Márton: *A becsület politikája. Sigray Antal élete és kora* (2007).

BM

skót felvilágosodás Skócia szellemi életének a XVIII. század második felére tehető szakasza, amely az európai felvilágosodás helyi változatai közül sajátos karakterével, az ország határain – elsősorban Nagy-Britannián és az →Amerikai Egyesült Államokon keresztül – messze túlnyúló hatásával és a modern kor szellemi megalapozásában játszott különleges szerepével emelkedik ki. Történeti hátterét Skócia és →Anglia 1707-es Uniója és az északi országrészben ennek nyomán megindult rohamos gazdasági-társadalmi fejlődés jelentette, legfontosabb helyszínét pedig – Glasgow és Aberdeen mellett – Edinburgh adta, amelyet pezsgő szellemi élete és ekkoriban épült „újvárosi" része tett méltóvá az „Észak Athénja" elnevezésre. A skót tudományosság fellendüléséhez nagyban hozzájárult az ország egyházi közreműködéssel kiépített, kivételesen fejlett oktatási rendszere, amely már a korszak kezdetén is öt egyetemmel büszkélkedhetett – miközben a korabeli Anglia mindössze kettővel. Nagy szerepet játszottak továbbá a korszak szellemi életében az újonnan alakult városi klubok, vitakörök, tudós- és ismeretterjesztő társaságok, amelyeket rendszeresen látogattak a kor ismert tudósai és gondolkodói.

A ~ korához köthető szellemi teljesítmények köre kiterjedt a természet- és a (jelentős részben éppen itt és ekkor megszülető) társadalomtudományok számos ágára, a filozófiára, a művészetekre és az orvostudományra, valamint a mérnöki tevékenység területére. Meghatározó személyiségei közé tartozott többek között →Hume és →Smith, az utóbbi tanára, a filozófus Frances Hutcheson, a jogász-filozófus Lord Kames, a filozófus és történész Adam Ferguson, a történész és egyetemvezető William Robertson, a költő Robert Burns és az életrajzíró James Boswell. A korszak emblematikus terméke az *Encyclopedia Britannica*, amely Edinburghban jelent meg először 1768 és 1771 között három kötetben.

A ~ sajátos jellegét – különösen a francia változat nemegyszer erőszakos →racionalizmusával és politikai →radikalizmusával szembeállítva – mérsékelt reformista irányultsága és az emberi értelem képességeit illető józan szkepszise határozta meg. A skót gondolkodók előnyben részesítették a társadalmi intézmények gondos történeti vizsgálatát a nagyszabású absztrakt reformelképzelésekkel szemben, miközben mentesek maradtak a francia forradalmárok harcos antiklerikalizmusától is. Különös érdeklődést tanúsítottak a kereskedelem működése, a gazdasági fejlődés törvényszerűségei, ám nemkevésbé az általuk felvetett erkölcsi kérdések, illetve a társadalmi élet finomszabályozó mechanizmusai, a társasági szokások és az ízlés problémái iránt. A fenti kérdések megközelítésének komplexitását és tárgyalásuk hangsúlyait jól jelzi, hogy a ma széles körben a politikai gazdaságtan megalapítójának tekintett Smith a Glasgow-i Egyetemen a morálfilozófia professzoraként működött, és életművében saját véleménye szerint *Az erkölcsi érzelmek elméletéről* (1759; m. részlet, Márkus György [szerk.]: *Brit moralisták*, 1977) szóló értekezése legalább olyan fontos helyet foglalt el, mint *A nemzetek gazdagságá*ról (1776; m. 1899, 1959) szóló klasszikus munkája.

Mindezek a sajátosságok arra indítottak egyes kutatókat (például Gertrude Himmelfarb amerikai eszmetörténészt), hogy „skót" helyett szélesebb értelemben vett „brit" felvilágosodásról beszéljenek, és az utóbbiban ne csak a kontinentális európai–francia felvilágosodás egyik leágazását vagy helyi változatát, hanem a →modernitás megalapozásának azzal egyenrangú, sok szempontból „sikeresebb" alternatíváját véljék felfedezni.

Himmelfarb, Gertrude: *The Roads to Modernity. The British, French, and American Enlightenments* („Utak a modernitáshoz: a brit, a francia és az amerikai felvilágosodás", 2004).

Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás* (1996).

MT

Smith, Adam (1723–1790) Morálfilozófus, a →skót felvilágosodás kiemelkedő alakja. A nevét *Az erkölcsi érzelmek elmélete* (1759; m. részlet, Márkus György [szerk.]: *Brit moralisták*, 1977) című műve tette Európa-szerte ismertté. Ebben az erkölcsi viselkedés érzelmi-lélektani alapjainak feltárására tett – sztoikus, sok szempontból eredeti – kísérletet. Szerinte az embert természeténél fogva két alapelv vezérli: saját javának előmozdítása (az „önszeretet") és a másik emberrel való együttérzés, a „szimpátia" (a szó eredeti görög értelmében). Az utóbbi indít a másik felé forduló odaadó jóindulatra, de önuralomra és önmegtagadásra is, mivel arra sarkall, hogy ne botránkoztassuk meg

környezetünket. ~ szerint e Gondviselés adta érzületek, nem pedig pusztán racionalitásunk révén vagyunk képesek a „szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” (Mk 12,31; vö. Lev 19,18) parancsolatát követni.

Az önszeretet és az együttérzés egyúttal a társadalmi együttélés fundamentumát is képezi. A kettő együtt teszi lehetővé a társadalmi munkamegosztást, amelyből a nemzetek jóléte fakad. A kereskedés, a csere logikája ugyanis a másik fél önérdekének empatikus felismerésén és a neki megfelelő szolgáltatás felajánlásán nyugszik. *A Nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata* (1776; m. 1899, 1959) című könyvében, amelyben letette a közgazdaságtan mint önálló diszciplína alapjait, amellett érvelt, hogy egy ország akkor virágzik fel, ha a jogrend és a kormányzat támogatja a kölcsönösen előnyös csere „természetes szabadságát”; ha a →magántulajdont védő igazságszolgáltatás és a →szabadkereskedelem szabályai révén biztosítja, hogy az önérdekkövetés csak más javának előmozdításával valósulhasson meg, s ezáltal az ön- és a közérdeket mintegy „láthatatlan kéz” hangolja össze. A kormányzat feladatai ennek érdekében a honvédelem, az igazságos jogrend biztosítása, valamint a kereskedést és az oktatást segítő közművek és közintézmények fenntartása.

~ emberképe a lehető legtávolabb állt a későbbi közgazdaságtan racionális, haszonmaximalizáló *homo oeconomicus*ától. A „kereskedő társadalom” előnyeit ő éppen abban látta, hogy az az ember tudatlanságát és gyarlóságát figyelembe véve képes megteremteni a prosperitás feltételeit.

Berry, Christofer J., Maria Pia Paganelli és Craig Smith: *The Oxford Handbook of Adam Smith* („Kézikönyv ~ről”, 2013).
Buchan, James: *Capital of the Mind. How Edinburgh Changed the World* („Az értelem fővárosa. Hogyan változtatta meg Edinburgh a világot”, 2003).
Navratil Ákos: *Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapja* (1898).

MK

spanyol konzervativizmus A konzervatív politika és gondolkodás kialakulását a nagy európai nemzetekhez hasonlóan Spanyolországban is a →francia forradalom, illetve Napóleon hódító háborúi hívták életre. A →konzervativizmus itt is egy radikális és egy mérsékelt irányzatra oszlott. A radikális konzervativizmus fő vonásai: az abszolutista királyi hatalom visszaállítása, feltétlen →tekintélyelvűség, a katolikus egyház szerepének erősítése, ultramontán nézetek, felvilágosodás- és liberalizmusellenesség. Ezt az irányzatot képviselte a dinasztikus *karlizmus*, amely a XIX. század során – részben örökösödési, de lényegileg politikai okokból – többször is fegyveres felkelést indított a Bourbonok másik, alfonzista ágához tartozó királyok ellen. A radikális ~ sajátos vonása a szélsőséges tradicionalizmus, az ország →hagyományainak feltétlen tisztelete, a „spanyolság kultusza”, ami nézetük szerint szemben áll az európai létezéssel (*casticismo*). További jellemző pedig az erős regionalizmus (például Baszkföld esetében).

A másik, mérsékeltebb irányzat – s a XIX. század folyamán ez volt az elterjedtebb – elfogadta a demokratikus →kormányzás minimumát, és bizonyos pontokon közeledett a →liberalizmushoz is. A konzervatív gondolkodás jelentős képviselője →Juan Donoso Cortés (1809–1853) és Marcelino Menéndez Pelayo (1856–1912) volt a XIX. században, mindketten a mérsékelt irányzathoz tartoztak.

A XX. század első harmadában a konzervatív szellemiség a jobbközép felől a szélsőjobb irányába tolódott el, táptalaját adva előbb Primo de Rivera diktatúrájának (1923–1930), majd pedig a →francóizmusnak (1936 után). →Ortega mérsékelt, liberális konzervativizmusával Ramiro de Maeztu (1875–1936) radikális felfogása állt szemben, amely próbálta feléleszteni az egész spanyol nyelvű világot átfogó katolikus *hispanizmus* gondolatát. A radikális konzervativizmus nézetei belekerültek a szélsőjobboldal ideológiájába is (*Falange Española*).

A francóizmus bukása (1975) után a ~ sokat veszített erejéből, a hispanizmus gondolata átadta helyét az →európai egységesülés eszméjének.

Seco Serrano, Carlos: *Historia del conservadurismo español* („A ~ története”, 2000).

CsD

spanyol polgárháború (1936–1939) Az 1931-es, antiklerikális, köztársasági alkotmány, amely többek közt betiltotta a jezsuita rendet, megrémítette a spanyol jobboldalt. 1936-ban a választásokat szoros versenyben a baloldali Népfront (anarchisták, kommunisták, szindikalisták, szocialisták stb. szövetsége) nyerte meg. A hadsereg puccsot hajtott végre. A „nemzetiek”

(monarchisták, falangisták stb.) Emilio Mola, majd →Francisco Franco tábornok vezetésével három év alatt legyűrték a baloldalt, utat nyitva az utóbbi 1975-ig tartó uralmának. A harcokban Olaszország és Németország a jobboldalt, a Szovjetunió és a nemzetközi önkéntesek sora pedig a baloldalt támogatta, a többi európai hatalom pedig passzivitást tanúsított. Az önkéntesek között harcolt Gerő Ernő és Rajk László is – utóbb a magyar kommunista diktatúra vezetői. A ~ a második világháború főpróbájának is tekinthető, mivel menete meggyőzte a haditechnikai fejlesztéseivel spanyol földön kísérletező →Hitlert, hogy országa készen áll a harcra. Sztálin saját hatalma igazolásának propagandaeszközét látta a ~ban, és érdemben nem támogatta a baloldali erőket. Mindkét oldal sok vért ontott, kevésbé ismert, hogy a baloldal kivégzett hétezer papot is. A ~ szimbolikus történelmi esemény, amely azóta is megosztja mind a spanyolokat, mind a világ közvéleményét. Az egyébként baloldali George Orwell az itteni tapasztalatai miatt lett antikommunista.

Beevor, Antony: *A spanyol polgárháború* (1982; m. 2002).
Koch, Stephen: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása* (1994; m. 2000).
Orwell, George: *Hódolat Katalóniának* (1938; m. 1986).

SzG

Spengler, Oswald (1880–1936) Német filozófus, a XX. századi életfilozófiák egyik képviselője. Nevét főműve, *A Nyugat alkonya* (I. kötet 1918, II. 1922; m. 1994) tette híressé, amely a XX. század egyik legjelentősebb történetfilozófiai írása. *A Nyugat alkonya* egyszerre bölcseleti alapvetés és korelemzés, amelyben a →történelemmel való számvetés a jövő felől értelmeződik. ~ nem fogadja el a történelem hagyományos korszakolását, a lineáris haladás elvét, amely szerint a fejlődés csúcspontja az európai polgári kultúra. Szerinte a történelemben kultúrkörök vannak, ezek mindegyike bejárja a maga életpályáját, s kibontja a rá jellemző *ősszimbólum*ot. A kultúrkörök között a fejlődési szakaszok alapján *analógiák*at állíthatunk fel. Így saját kultúrkörünk, az (európai-amerikai) ún. *fausti kultúrkör* jövőjével kapcsolatban is következtetéseket vonhatunk le. Minden kultúrkörnek van egy felfelé ívelő, eredeti alkotásokat létrehozó *kulturális* szakasza és egy hanyatló, csupán kvantitatív módon felhalmozó periódusa, ezt nevezi ~ →*civilizáció*nak. A civilizáció sorsa a pusztulás, még akkor is, ha az agónia hosszú, és látványos gazdagságot produkál is. ~nek lényegi meglátásai vannak a *cezarizmus*sal, a *világvárosok* életformájával, a *médiá*val és a *tömegkultúrá*val kapcsolatban.

A történetfilozófia mellett ~ behatóan foglalkozott a →politikai filozófiával is. A *Poroszság és szocializmus* (1919; m. 2013) című pamfletje a legelső kísérlet volt arra, hogy a világháborús vereség után összefogja a konzervatív erőket. Ennek alapján tekintjük a →*konzervatív forradalom* irányzata egyik megalapítójának és vezéralakjának.

Utolsó jelentős műve, *A döntés évei* (1933; m. 2013) már a →nemzetiszocializmus hatalomra jutása után jelent meg. E kötetben fejtette ki nézeteit arról, hogy az első világháború után milyen két erő fogja majd összeroppantani az európai civilizációt: egyrészt a „fehér világforradalom”, amely az indokolatlan luxusbérekkel hosszú távon fenntarthatatlan magasságú életszínvonalat teremtett, másrészt pedig a „színes világforradalom”, amely – szintén hosszú távon – az Európán kívüli népek demográfiai és technikai győzelmét vizionálja Európa fölött. Ebben a műben ~ az új hatalommal szembeni fenntartásait is megfogalmazta konzervatív oldalról. Élete utolsó éveiben elméleti és gyakorlati szempontból is szembefordult a nácizmussal, belső emigrációba vonult.

Csejtei Dezső és Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája* (2009).

CsD

Spinoza, Baruch (Benedito de Espinoza, Benedictus de Spinoza; 1632–1677) Zsidó származású, portugál anyanyelvű, latin és holland nyelven író filozófus, az újkori gondolkodás Descartes és →Kant közötti legnagyobb hatású képviselője. Módszere Eukleidészt követve és Descartes-hoz hasonlóan a „geometrikus”, azaz szigorúan logikus gondolkodás, amelyben axiómák és premisszák szükségszerűen vezetnek konklúzióhoz és további következtetéshez. Ezt érvényesíti teológiájában, aminek eredménye, hogy egyetlen szubsztancia létezik, Isten, akit vagy amit természetnek is mondhatunk. „Isten vagy a természet” végtelenül sok modalitásból áll, amelyek egyike az ember. Az ember egyszerre anyagi és szellemi lény, de léte merőben fizikai fennállására korlátozódik; a lélek nem halhatatlan, egyedül Isten vagy a természet egésze örök. Az ismeret nem az empirikus tapasztalatból ered, hanem eszmékből (→idealizmus). Jelentős ~ Biblia-kritikája; számos állítása mára közhely, például az, hogy a mózesi és a prófétai

könyvek évszázadokkal a bennük megadott időszak után keletkeztek. Mint naturalista, ~ elutasította a csodát s a vallási „babonát”; egyedül az Isten és a felebarát szeretetét őrizte volna meg a vallás centrumában. Így szembekerült zsidó közösségével (amelyből kitagadták), de a kereszténységgel is. Míg protestáns vonalon filozófiája nagyobb megértésre talált (például a német idealizmusban), addig a katolicizmus mint a panteizmus képviselőjét bírálta. Panteizmusa sajátos misztikájával társul, ami szerint az ember boldogsága Isten szellemi szeretetében áll. Politikai filozófiájában →Hobbest követi: a természeti állapotot vadnak mutatja be, de jogszerűnek tartja mindaddig, amíg az emberek fel nem ismerik, hogy a →társadalmi szerződés egyéni érdekükben áll. Mivel e szerződés a nép akaratán nyugszik, a legtermészetesebb államforma a →demokrácia, aminek az újkorban ~ az első erőteljes híve. Az →oligarchia vagy az →arisztokrácia (monarchia) elfogadható, ám demokrácia nélkül zsarnoksággá fajulhat. A szekták elkerülése végett az állam legyen a vallás biztosítója; a legjobb, ha a vallás külsőségeiben és tanaiban egyszerű. Mivel az ember gondolkodása nem kontrollálható, a gondolatszabadság feltétlen, a szólásszabadság korlátok között biztosítandó – hacsak nem irányul a társadalmi szerződés ellen.

~ a mai napig megragadó gondolkodó, akinek műveiben néhány évtizedenként újabb vonások kerülnek előtérbe; korábban naturalizmusa és mechanisztikus világképe, később panteizmusa és misztikája. Ma a →szabadságjogok határozott vállalása, a demokráciát támogató álláspontja, illetve éles radikalizmusa vált ki figyelmet. A marxizmus és több szekularizációs ideológia az előfutárának tekintette; →Lévinas mélyen merít ~ *Etiká*jából (1677; m. 1919, 1952, 1997), noha panteizmusát nem osztja; a hagyományok racionalista kritikája a →liberalizmus számára fontos; az önuralmat hangsúlyozó sztoicizmusa befolyásolja a →konzervatív morálfelfogást, hatalmi machiavellizmusa pedig a →neokonzervativizmust.

További műve: *Teológiai-politikai tanulmány* (1670; m. 1925, 1953, 2002).

Boros Gábor: *Spinoza és a filozófiai etika problémája* (1997).

James, Susan: *Spinoza on Philosophy, Religion, and Politics: The Theological-Political Treatise* („~ a filozófiáról, vallásról és politikáról: A *Teológiai-politikai tanulmány*”, 2012).

Nadler, Steven M.: *Spinoza: A Life* („Életrajz”, 2001).

MB

sport (óf. *desport*, a. *sport* ’szórakozás’) Többnyire fizikai erőt vagy ügyességet igénylő testmozgás, testedzés (tömeg~), illetőleg meghatározott szabályok keretein belül lebonyolított versenyszerű testgyakorlás (verseny~).

Eredete az ókorra nyúlik vissza, több ókori kultúrában szakrális elemekkel is összefonódott. A középkorban főleg harchoz kapcsolódó tevékenységekben (lovagi torna, bajvívás) és népi játékokban nyilvánult meg. A modern verseny~ Angliában alakult ki a XIX. században, és rövid időn belül számos egyéni és csapat~ág alapjait rakták le, alkották meg szabályrendszerét – egy idő után már a szigetországon kívül is (főleg Németországban). Komoly katalizátorai voltak ennek a folyamatnak a college-okon belüli és az egyetemek közötti vetélkedések.

A modern ~ történetében mérföldkőnek számít 1896, amikor a francia Pierre de Coubertin báró kezdeményezésére – bizonyos angol és német előzmények után – újjáélesztették az ókori görög olimpiai játékokat. Az olimpiák máig a modern verseny~ legkiemelkedőbb eseményei, sőt már jó ideje túlmutatnak a ~on, és meghatározó világpolitikai eseménnyé váltak. (A politika szerepe először az 1920-as antwerpeni olimpián mutatkozott meg látványosan, ahonnan az első világháború vesztes országait – köztük Magyarországot – kizárták. A későbbiek során a politika az 1936-os berlini, az 1980-as moszkvai és az 1984-es Los Angeles-i olimpián jelent meg legmarkánsabban.) Általánosságban is elmondható azonban, hogy a XX. században a ~ – különösen a verseny~ – fontos társadalom- és politikaformáló, közgondolkodást befolyásoló tényezővé vált. Mindenekelőtt kiemelendő a ~ – elsősorban a csapat~ok és különösen a világszerte legnépszerűbb labdarúgás – →nemzeti identitást, nemzeti összetartozást, nemzeti önbecsülést erősítő szerepe. Ez egyaránt érvényes a viszonylag fiatal nemzetekre, országokra (Dél-Amerika, Afrika egyes államai vagy Montenegró) és a több évszázados múlttal rendelkező nemzetekre. Talán a legtöbbet emlegetett példa e téren a németeké, az ő második világháború utáni történelmükben két labdarúgó-világbajnokság is mérföldkőnek számított. Az 1954-es világbajnokság (VB) megnyerése sokat segített nekik abban, hogy a náci rémtettek után kijöjjenek a „bűnös nemzet” karanténjából, és egyenrangú európai nemzetté válhassanak. A hazai rendezésű 2006-os VB és azon a német válogatott jó szereplése pedig

a német nemzeti öntudat és a →nemzeti szimbólumok nyílt, minden gátlásoktól mentes felvállalása szempontjából volt meghatározó jelentőségű.

Sokak szerint a – ma még – egységes Belgium és különösen Spanyolország fennmaradásában is meghatározó szerepe van a labdarúgásnak, és Olaszország 2006-os világbajnoki győzelme – a csapatban több déli, köztük szicíliai játékossal – is tompította valamelyest az északi szeparatista törekvéseket. (Ellenpélda az 1990-es VB Nápolyban játszott olasz–argentin elődöntője, ahol a közönség elsöprő többsége a Napoli sztárjával, Diego Maradonával felálló argentinoknak szurkolt.)

A legendás, Zinedine Zidane nevével fémjelzett →multikulturális francia válogatott is sokat segített a francia politikai nemzet összekovácsolásában – vagy legalábbis az egyre nagyobb problémákat okozó szociális-kulturális ellentétek csillapításában. Ma ugyanezt a funkciót tölti be hazájában a szintén multikulturálissá vált, ugyancsak világbajnok német válogatott.

Hogy egy másik ~ág területéről is említsünk példát: több szlovákiai tanulmány kiemeli, hogy a 2000-es évek szlovák gazdasági csodájához, Szlovákia látványos fejlődéséhez – természetesen a Mikuláš Dzurinda-kormány gazdaság- és társadalompolitikai intézkedései mellett – nagyban hozzájárultak a jégkorong-válogatott sikerei, mindenekelőtt a 2002-es világbajnoki győzelme is.

Különösen az Egyesült Államokban játszik szerepet számos fekete ~oló sikere a rasszista előítéletek mérséklődésében, és általában is világszerte sok szegény sorsú fiatal számára jelenti a ~ a kitörés, a felemelkedés, egyben a példamutatás lehetőségét.

A ~nak jelentős akaraterőt növelő, közösségi összetartozást, szolidaritást erősítő és általános személyiségfejlesztő szerepe is van.

Mindezek miatt – továbbá egyes ~ágak népszerűsége, közönségvonzó ereje, ezáltal a politikusok számára remélt szavazatokat hozó, a társadalmi-gazdasági problémákról pedig a figyelmet részben elterelő képessége okán is – a legtöbb országban a politika élénk érdeklődést tanúsít a ~ iránt, politikai berendezkedéstől függetlenül (természetesen diktatúrákban és demokráciákban sok szempontból eltérő funkcióval). Ez elsősorban az él~ és/vagy a szabadidő~ jelentős állami finanszírozását jelenti – direkt költségvetési támogatás vagy különböző adókedvezmények formájában (utóbbira példa a Magyarországon 2011-ben bevezetett társaságiadó-kedvezmény). Így van ez még az Európában a legalacsonyabb állami újraelosztást produkáló Nagy-Britanniában is, ahol az elmúlt években hatalmas állami pénzek áramlottak a ~ba. (Ennek meg is lett az eredménye: míg az 1996-os atlantai olimpián a britek mindössze 1 aranyérmet nyertek, addig a 2012-es, hazai rendezésű játékokon 29 arannyal az éremtáblázat 3. helyén végeztek.) Ebbe a trendbe illeszkedik az Orbán-kormányok ~ot kiemelten támogató politikája is.

Mindezzel együtt ~ és politika viszonya, elválasztottsága és összefonódása a legtöbb demokráciában folyamatos, komoly viták tárgya. A financiális összefonódás mellett több országban – így hazánkban is – jellemző még a perszonális összefonódás is, egyes politikusok vezető beosztásba kerülése ~egyesületek, ~ági szakszövetségek, sőt olimpiai bizottságok élén. Szívesen mutatkoznak továbbá vezető politikusok kiemelt ~eseményeken, és keresik ismert ~olók barátságát.

A modern ~ot számos – eredeti szellemiségétől idegen – negatív jelenség kíséri, úgy tűnik, tartósan (huliganizmus, dopping, korrupció, fogadási csalások).

Kun László: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet* (2009).

Norbert, Elias és Eric Dunning: *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* („Az izgalom keresése: ~ és szórakozás a civilizációs folyamatban", 1986).

PS

Strauss, Leo (1899–1973) A XX. századi politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja, a →politikai filozófia →felvilágosodás utáni reneszánszának tudatos megteremtője. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely szembenézett a modern →zsarnokság jelenségével, a modern tudomány és filozófia közötti harmónia megbomlásával, a →politika ismeretelméleti és morális fogalomapparátusának kiüresedésével, a politikai gondolkodás és cselekvés örök konfliktusainak konkrét, kortárs megnyilvánulásaival. Amerikában a követői, a „straussiánusok" (Harry V. Jaffa, Harvey J. Mansfield, Thomas L. Pangle, Allan Bloom és mások) mára az akadémiai politikatudomány és a republikánus politika meghatározó alakjaivá váltak, maga az →újkonzervatív politikai irányzat is Irving Kristol szerint az ő szellemi befolyása révén bontakozott ki. ~ hatása az idő múlásával egyre nő, könyvei számos nyelven olvashatók, világszerte ismertek.

~ →Németországban született, és ortodox zsidó szellemben nőtt fel. Marburgban, Hamburgban és Freiburgban járt egyetemre, hallgatta Edmund Husserlt, →Heideggert és Ernst Cassirert is (nála írta a doktori disszertációját). 1932-ben elhagyta Németországot, ösztöndíjasként →Franciaországban, →Angliában kutatott, majd 1938-ban az Egyesült Államokba emigrált, ahol egyebek közt a Chicagói Egyetemen tanított. Alkotói pályája három részre osztható. Még Berlinben a Zsidóságtudományi Akadémia fiatal kutatójaként érdeklődése a →judaizmusra irányult. Máig pontosan nem rekonstruált módon fordult a politikai filozófia irodalmához az 1930-as években, amit az Angliában írt →Hobbes-könyve jelzett. Pályájának e második szakaszában születtek meg a modern politikai filozófiát feldolgozó művei, mindenekelőtt a korszakos *Természetjog és történelem* (1953; m. 1999). Intellektuális fejlődésének harmadik szakasza az 1959-ben megjelent *What is Political Philosophy? and Other Studies* („Mi a politikai filozófia?") című tanulmánykötete után kezdődött. Ezután szinte kizárólag az antik politikai filozófia szerzőivel és gondolkodóival foglalkozott. Máig meghatározó szellemi pályaképét közvetlenül a halála után egyik tanítványa, Allan Bloom vázolta fel.

~ szerint a →modernség →Machiavellivel kezdődött. Ennek az állításnak azért van meghatározó jelentősége, mert ~ nem egy történelmi folyamatba helyezve értelmezte az olasz humanistát, hanem egy gyökeresen új gondolkodásmód születését látta a műveiben. A *Thoughts on Machiavelli* („Gondolatok Machiavelliről", 1958) című könyvében pontról pontra bemutatta, hogy *A fejedelem* (1531; m. 1848, 1964) szerzője miként szakított a klasszikus politikai gondolkodás legtöbb előfeltevésével, s hogy először ő fordult szembe tudatosan →Platón, →Arisztotelész és →Cicero felfogásával, miszerint a politikai gondolkodás célja a *legjobb államforma* →racionális megalkotása. Machiavelli szétválasztotta a politikai cselekvés morális körülményeit és az →erkölcs parancsait. Ezzel utat nyitott a modern tudomány előtt is, amely a tudás haladásának egyik akadályát a morálfilozófiai megfontolásokban látta. Lehetséges tisztán →haszonelvű politikai cselekvés, és lehetséges olyan tudomány, amely a tudásról leválasztja a morális következményeket. ~ továbbá azt is radikális változásnak látta, hogy Machiavelli megteremtette a historista tudatformát és módszert, amely egy dolog lényegét az idő vagy a történelmi körülmények változásának kontextusából értelmezte, így fölváltotta a klasszikus természetjogi gondolkodást, és előkészítette az utat a modern →haladáseszme előtt. ~ egész életműve értelmezhető a XVII–XVIII. századi antikok és modernek vitájának (*la querelle des Anciens et des Modernes*) keretében, azaz vajon az antikok vagy a modernek adnak-e jobb válaszokat az emberi lét problémáira. Más kortárs filozófusokhoz, például →Voegelinhez vagy →Arendthez hasonlóan ő is komolyan mérlegelte ezt a kérdést, és a maga részéről egyértelműen arra jutott, hogy az ógörög filozófusok jobb válaszokat adtak az ember közösségi mivoltából fakadó kérdésekre, mint a modernek. Nem nehéz észrevenni, hogy hatott rá mind →Nietzsche, mind Heidegger modernségértelmezése, de →Schmitt politikai teológiai felvetései is.

Ha a modernség kulcsfogalmai a történelmi haladás és az →emberi jogok, akkor a klasszikus politikai gondolkodásé a természetjog, pontosabban a „természetes →igazságosság" koncepciója. Ez utóbbi a természeti törvényeken nyugszik, vagyis az emberi élet – mind a magán-, mind a közélet – akkor éri el a racionálisan elérhető legjobb formáját, ha megérti és követi a természeti törvényeket. A modern ember azonban ahelyett, hogy összhangra törekednék a →természettel, ellenségnek tekinti azt, és legyőzni akarja. ~ folyamatosan a modernséggel bekövetkező töréspontokat vizsgálta, a modernséget válságnak, jórészt a filozófia válságának látta. Távol állt bármiféle ideológiai doktrínagyártástól, mi több, a feledésbe merült politikai filozófia rekonstruálására a modern ideologikus gondolkodással szemben vállalkozott. Alapállása éppen ezért mindig is a filozófiai szkepszis volt, *zetetikus* filozófiát művelt, amelynek lényege, hogy soha sincsenek végleges vagy állandó válaszok, csak állandó problémák. „A filozófia maga nem más, mint a problémák őszinte tudatosítása", vagyis a szókratészi felfogás érvényben tartása. Fontosabb a kérdés, a keresés, az úton levés, mint a válaszok dogmatizmusa.

Ha valaki megérti, hogy ~ szerint a politika és a filozófia összebékíthetetlen, illetve a filozofikus, az antik derűre törekvő szemlélődés a legmagasabb rendű életmód, akkor az is világossá válik, hogy ~ számára a modernség azért is válságos, mert ezt az életeszményt söpri félre. A modern világot a pozitivista tudomány, a relativista morál és a historista szemlélet uralja. Ezek a jelenségek ráadásul szoros logikai összefüggésben állnak

egymással. E három modern tudati elem lényegét taglalja röviden a „Mi a politikai filozófia?" (m. *Világosság*, 1994, 7) című írása és részletesen a *Természetjog és történelem*. A modern nyugati →civilizáció azért van állandó válságban, mert elhomályosult a célja, nem tudja, merre menjen.

Vita zajlik a straussi irodalomban arról, vajon ~ gondolkodása az ún. teológiai-politikai probléma, azaz a filozófia mint életmód alternatívájaként fellépő teológia és politika ütközése körül forgott volna, ahogy Heinrich Meier állítja, vagy más hasonló ellentétek vagy kérdések körül is, miként Steven B. Smith látja. Kétségtelen, hogy Athén és Jeruzsálem szimbolikus szembeállításával ~ azt sugallja, hogy a racionalitás és a hit közti feszültség adja az európai kultúra lényegét. Bármelyik került is fölénybe, csak akkor maradhatott fenn az európai kultúra, ha az inga visszalengett. Mindenesetre a modernség válsága, hit és racionalitás ellentéte, antikvitás és modernség vitája mind együtt jellemzi ~ filozófiáját, amely ráadásul fontos hermeneutikai kérdéseket vet fel a régi és a modern zsarnokság, illetve a klasszikus és a modern →liberalizmus különbségeire nézve. Az ezoterikus, azaz a rejtett és az exoterikus, azaz a közérthető tartalomra figyelmes olvasás közti különbség felelevenítésével ~ arra az értelmezési szempontra is felhívta a figyelmet, hogy az üldöztetés fenyegetése mindig ott leselkedett a régi szerzőkre, és ezért azok elvont alakzatokba rejtették a →jóról és a →szabadságról nyert tudásukat. A klasszikus szabadságeszményt ~ mégis előbbre valónak tartotta a modernnél, ahogy kifejtette az *On Tyranny: An Interpretation of Xenophon's Hiero* („A zsarnokságról: Xenophón Hierónjának értelmezése", 1963) című, a régi és a modern zsarnokság különbségeiről Alexander Kojéve-vel folytatott vitáját is tartalmazó könyvében, mert az az emberi tökéletesülésen, nem pedig intézményes (emberi jogi) garanciákon alapult. ~ pusztán azzal, hogy a politikai filozófia hagyományát rekonstruálta, képes volt újra értelmet adni a demokráciákban elkoptatott fogalmaknak.

További műve: *Az üldöztetés és az írás művészete* (1952; m. 1994).

Lánczi András: *Modernség és válság: Leo Strauss politikai filozófiája* (1999).

Meier, Heinrich: *Das theologisch-politische Problem. Zum Thema von Leo Strauss* („A teológiai-politikai probléma: ~ témája", 2003).

Smith, Steven B.: *Reading Leo Strauss. Politics, Philosophy, Judaism* („~t olvasva: politika, filozófia és judaizmus", 2006).

LA

Sulyok Dezső (1897–1965) Jogász, politikus. Katolikus gimnáziumi érettségi után a fronton szolgált az első világháború végéig. Az 1920-as évek elején jogot hallgatott Budapesten, majd 1924-ben Pápán lett ügyvéd, 1929-től városi képviselő. 1935-ben a Nemzeti Egység Pártja (NEP, →a Horthy-korszak kormánypártja) színeiben parlamenti képviselővé választották, ám néhány hónap elteltével kilépett a →Gömbös vezette pártból. 1937 elejétől az ellenzéki →Független Kisgazdapárt (FKGP) tagjaként lett mind aktívabb – keresztény alapú polgári demokrata felfogást képviselő – parlamenti szónok. Ellenezte Magyarország egyre erőteljesebb elköteleződését a →nemzetiszocialista Németország iránt. Kereszténytelennek mondotta „a fajteória hirdetését", s a parlament azon kevés képviselői közé tartozott, akik elutasították a II. zsidótörvényt. 1942 második felében tartalékos főhadnagyként szolgált a keleti fronton. 1943 nyarától a szintén kisgazda Bajcsy-Zsilinszky Endre németellenes köréhez csatlakozott. Az ország 1944. márciusi német megszállása után internálták. Rövidesen kiszabadították, ám a nyilas hatalomátvétel után fél évig bujkált.

1945. április 1-től Pápa polgármestereként tevékenykedett. Ettől kezdve a politikai karrierje gyorsan ívelt felfelé: tagja lett mind az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, mind az 1945 novemberében megválasztott Nemzetgyűlésnek, illetve az FKGP Országos Intézőbizottságának és a főváros törvényhatósági bizottságának is. 1945 szeptemberétől a Pénzintézeti Központ elnökévé nevezték ki. A köztársaság deklarálásakor (1946. február 1.) ő volt a törvény parlamenti előadója, majd az →Imrédy elleni népbírósági per közvádló népügyésze.

Ekkor megkezdődött a politikai lejtmenet. 1946 tavaszán – a Baloldali Blokk nyomására – kizárták az FKGP-ből. Válaszul 1946. március 15-én megalakította a Magyar Szabadság Pártot. Az 1947. évi képviselőválasztásokon azonban már ellenzékiként sem indulhatott. A választási törvény módosítása kizárta a háború előtti NEP képviselőit a választójogból. Ezt nevezték a kortársak *Lex Sulyok*nak. 1947 júliusában feloszlatta a pártját, és augusztus közepén emigrált. 1948-ban települt le az Egyesült Államokban. Kezdetben aktív résztvevője,

sőt tisztségviselője a Magyar Nemzeti Bizottmánynak, ám egyre inkább elszigetelődött, mert visszatérően denunciálta saját emigráns társait. Elszigetelődése az 1956-os forradalom nyomán sem oldódott. Az 1962-ben általa alapított *Magyar Október 23. Mozgalom* a forradalom utáni emigráns szerveződések között is periférikus maradt. 1965 májusában New Yorkban halt meg.

Művei: *A magyar tragédia I. A trianoni béke és következményei* (1954, 1996); *Két éjszaka nappal nélkül* (2004).
Hermann István (szerk.): *Tudományos konferencia Sulyok Dezső egykori pápai polgármester, nemzetgyűlési képviselő, a Magyar Szabadság Párt megalakítója tiszteletére születése 100. évfordulóján* (1998).
Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért: Sulyok Dezső, 1897–1965* (1997, 2009).

GyGy

Svájc Európa lélekszámra és területre is kicsiny országai közé tartozik. Hegyei, folyói bőven vannak, termékeny síkságai vagy kőolaja, szene szinte semmi, területe Európa kelet és nyugat, észak és dél közötti metszés- és ütközéspontján fekszik, de magas, egész évben hóval borított hágói évszázadok óta békések, s az ország utolsó háborúját önmagával vívta 1847-ben, amely egyben Európa utolsó vallásháborúja volt, s olyan gyorsan véget is ért, hogy manapság csak a történelemkönyvek lábjegyzeteiben szerepel. Az egyik leggazdagabb európai állam nemcsak a fösvénységig menő takarékosságáról, ügyfeleinek titkait a legutóbbi időkig megbízhatóan őrző bankrendszeréről vagy a máig virágzó óragyártásnak is megfelelő marketinget biztosító pontosságáról ismerszik meg, hanem elsősorban egyedülálló alkotmányos rendszeréről. A Svájci Államszövetség →konföderáció – vagy ahogyan a német elnevezése, *Schweizerische Eidgenossenschaft* jelzi – 23 (ami az ún. félkantonok miatt igazából 26) kanton „esküvel megfogadott társasága". A paradoxonok nem állnak meg itt, a három őskanton, az egész országnak nevet adó Schwyz, Uri és Unterwalden 1291-es szövetsége sokáig a legszegényebb kantonokat fogta össze, de már a kora újkortól kezdve a nagy városi kantonok, így elsősorban Bázel, Bern és Zürich szava (és természetesen pénze) döntően befolyásolta a konföderáció ügyeit. ~ három (német, francia, olasz), sőt a lakosság alig fél százalékának anyanyelveként fennmaradt rétorománnal együtt négy hivatalos nyelvvel rendelkezik, ezért polgárainak azonosságtudata a legtöbb európai nemzeti közösségtől eltérően nem a közös anyanyelven, hanem egyfajta szándékközösségen (*Willensnation*) alapul. Föderális berendezkedése dacára az új állampolgárok befogadásáról nem állami hivatalokban, hanem lokális, községi szinten döntenek, s az adók mértékének megállapítását is a közvetlen demokrácia legfontosabb intézményére, a népszavazásra bízzák. A →Habsburgok elleni függetlenségi küzdelemből született országot a német romantika, egészen pontosan Schiller *Tell Vilmos* című drámája tette a szabadság eszméinek szimbólumává, s a szabadságvágy ma sem csupán jelkép. Európa legrégebben semlegességet fogadott államában továbbra is minden felnőtt férfira vonatkozik a hadkötelezettség és a vele járó otthoni fegyvertartás felelőssége, ennek ellenére a béke és a nemzetközi kapcsolatok ügye mindig is fontos volt a svájciaknak. Számos nemzetközi intézmény (az →Egyesült Nemzetek Szövetsége) székhelyeként ~ legfontosabb békealkotása a genfi Henri Dunant által alapított Nemzetközi Vöröskereszt. A nyelvi sokféleség mellett a vallási pluralizmus is megkülönböztető jegye a svájci identitásnak, Ulrich Zwingli Zürichje, az Erasmusnak otthont adó Bázel vagy éppen a Bernnel a kora újkortól különleges viszonyban lévő és →Kálvint befogadó Genf révén az alpesi ország a →reformáció nemzetközi otthona lett, míg a hegyi kantonok az ősi katolikus kultúrát egész a XX. század közepéig sértetlenül megtartották. Ez a pluralizmus korábban sem, most sem feszültség nélküli, népszavazás tiltotta meg például 2009-ben, hogy az országban új minaretek épülhessenek a ma már több mint 20 százalékot kitevő bevándorló lakosságban jelen lévő muszlim kisebbség számára (az utóbbi három parlamenti választást a bevándorlásellenes Svájci Néppárt nyerte), mégis a szabadság és a hagyományokhoz való konzervatív ragaszkodás együttes jelenléte teszi ~ot ma is a demokrácia mintaállamává. Különlegességszámba megy kollegiális kormányformája is (→modern demokratikus kormányformák).

Az Európai Uniónak nem, az Európai Szabadkereskedelmi Társulásnak (EFTA) tagja.

Andrey, Georges: *Histoire de la Suisse pour les nuls* („~ története a kezdetektől", 2007).
Dezsényi Béla: *Magyarország és Svájc* (1946).
Im Hof, Ulrich: *Mythos Schweiz. Identität – Nation – Geschichte 1291–1991* („~i mítosz. Azonosság, nemzet, történelem", 1991).
Schelbert, Leo: *Historical Dictionary of Switzerland* („~ történeti szótára", 2007).

HP

Sz

Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) A →rendszerváltás kulcsszereplő politikai tömörülése, amely később koalíciót kötött a posztkommunista párttal, 2010 után eljelentéktelenedett, és végül megszűnt. A párt magát mindig →liberálisként definiálta, előbb közjogi és kulturális, később piaci értelemben. A magyar politikai hagyományban főként a →polgári radikalizmushoz kötődött. A →Kádár-rendszer urbánus (→népi–urbánus vita) ellenzéke több rendszerkritikus csoportból (például a *Beszélő* [szamizdat 'kiadó nélküli', illegális] folyóirat szerkesztősége, a Szegényeket Támogató Alap, SZETA) 1988. május 1-jén létrehozta a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, majd novemberben a párttá válás jogáért küzdő Szabad Demokraták Szövetségét. A rendszerváltás folyamatában fontos fordulatot hozott, hogy az államfőválasztás szabályairól tartott négyigenes népszavazással az éles antikommunista retorikát használó ~ megakadályozta a felbomló állampárt és az ellenzék nemzeti szárnyának a különalkuját. A konok antikommunizmusával és liberalizmusával mégis csak ellenzéki szerepet tudott kivívni magának az első szabad választáson (1990). A győztes →Magyar Demokrata Fórummal (MDF) a választások után – Tölgyessy Péter, későbbi rövid ideig pártelnök (1991–1992) vezetésével – megállapodott az alkotmány módosításáról (→Antall József), ezzel segítette riválisát a kormányozhatóság megteremtésében. Cserébe az ~ ügyvivője, Göncz Árpád lett az első köztársasági elnök. Az 1990. őszi taxisblokádban való közreműködéssel, majd az 1994-ig permanens médiapolitikai vitákkal (→médiaháború) az ~ és az MDF közötti viszony azonban végleg megromlott.

Noha a Demokratikus Charta (1991–1994) keretében az ~ és a →Magyar Szocialista Párt (MSZP) szellemi holdudvara már az első ciklusban együttműködött, 1994-ben mégis politikai szenzáció volt, hogy a korábban antikommunista ~, az ígéretei ellenére, koalíciót kötött az abszolút többséggel rendelkező posztkommunista MSZP-vel. Az antikommunista szavazók ekkor elfordultak a párttól, amely végérvényesen 10 százalék alatti politikai erő és az MSZP örökös juniorpartnere lett (1994 és 1998, 2002 és 2008 között, illetve koalíciós szerződés nélkül 2010-ig). A párt stratégiája 1994 után csak egyszer változott, amikor 2000-ben Pető Iván, Kuncze Gábor és Magyar Bálint elnökökkel szemben Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere (1990–2010) vette át a vezetést, és megpróbálta a pártrendszer centrumába helyezni az ~t, egyenlő távolságra a bal- és a jobboldaltól. A várt népszerűség-növekedés azonban elmaradt, a centrumstratégia megbukott. A 2006-os kormányválság, az ~ nevéhez kötődő neoliberális gazdaság- és egészségpolitika, valamint a pártvezetésért Kóka János és Fodor Gábor között zajló csata végleges csapást mért a pártra. 2010-ben az ~ már nem indult a választáson, s 2014-ben jogerősen megszűnt. Utána csak korábbi állami hiteleinek adóssága maradt, amelynek visszaszerzésére jogi eljárás indult, egyelőre eredmények nélkül.

Kis János: *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985–2014* (2015).

Mécs Imre: „A Szabad Demokraták Szövetségének rövid története (1988-ig)", *Magyar Politikai Évkönyv 1988-ról* (1989).

Ripp Zoltán: *Szabad Demokraták. Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról 1988–1994* (1995).

MÁS

szabadelvűség →**liberalizmus**

szabadkereskedelem A szerződés szabadságának érvényesülése az üzleti kapcsolatokban, a szerződő felek jogi-társadalmi státuszára és földrajzi helyére való tekintet nélkül. E szabadság a csere önkéntességét feltételezi, és a határait, az erőszakot, a csalást és a tudatlansággal való visszaélést büntető jogszabályok jelölik ki. Az önkéntesség az igazságosság alapvető kritériuma, minthogy senki sem kívánja, hogy igazságtalanságot kövessenek el vele szemben (→Arisztotelész). A kereskedés a kölcsönös előnyszerzés logikáján alapul: mindkét fél arra számít, hogy

a saját ítélete szerint nagyobb értékű dologra tesz szert, mint amit feláldoz. Ezért téves a kereskedelemben csak a javak újraosztását látni: a csere ugyanúgy →értéket teremt, mint a termelés, azáltal, hogy a javakat az azokat többre értékelőkhöz juttatja (→osztrák közgazdaságtani iskola). A kereskedés továbbá a termelést is olyan irányokba tereli, hogy ki-ki a maga tehetségét a mások számára legértékesebb módon hasznosíthassa. Amikor országunk bekapcsolódik a nemzetközi kereskedelembe, bővül azoknak a köre, akik számára értéket teremthetünk, és akik számunkra értéket teremthetnek.

A külkereskedelem →versennyel jár, aminek egyes hazai vevők és eladók vesztesei lehetnek. Ez a →protekcionizmushoz adhat érveket. A történeti tapasztalatok szerint azonban a globális kereskedelembe való bekapcsolódás a gazdasági fejlődés feltétele, míg az elzárkózás szegénységhez vezet. A kereskedés olyan országnak is előnyös, amely semmilyen téren nem termelékenyebb másoknál, ugyanis megéri arra szakosodnia, amiben viszonylag termelékenyebb, azaz komparatív előnye van (David Ricardo).

Már a spanyol domonkos bölcselő, Francisco de Vitoria (1483–1546) felismerte, hogy a kereskedés logikája (a kölcsönös előnyszerzés) szemben áll a háború (győztes–vesztes) logikájával. Az egyéni érdekek sokrétű, kereskedelmi összekapcsolódása két ország polgárai és vállalkozásai között növeli egy esetleges háború költségeit. →David Hume azonban figyelmeztetett, a kereskedelem révén előállt vagyon az egyes kormányzatok politikai és katonai hatalmának fontos alapját képezi, és a „kereskedelemben való féltékenység”-re és kereskedési előnyökért vívott háborúkra ösztönözheti őket („A kereskedelemben való féltékenységről”, 1758, *Hume összes esszéi*, 1994).

A szabadkereskedelmet Nagy-Britannia 1846-ban hivatalos politika rangjára emelte, s ezt 1932-ig meg is őrizte. A második világháború után az Egyesült Államok vezető szerepével az ENSZ égisze alatt működő Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), majd a →Világkereskedelmi Szervezet (WTO) az ipari termékek általános vámszintjének jelentős csökkenését érte el. Az Európai Gazdasági Közösség (később →Európai Unió) és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás, majd az 1990-es évektől egyre több, a világ más térségében is létrejött vagy kezdeményezett szabadkereskedelmi övezet céljai közé tartozik, hogy tagországok között a külkereskedelmi korlátokat felszámolja. Ezek létrehozását gyakran heves politikai viták kísérik, részben bizonyos védett és jól szervezett ágazatokat érintő látványos rövid távú negatív hatások miatt, részben mert a többoldalú megállapodások korlátozzák a nemzeti kormányzatok szuverenitását a kereskedelempolitika alakításában.

Hont, István: *Jealousy of Trade* („A kereskedelemben való féltékenység”, 2005).

Krugman, Paul R. és Maurice Obstfeld: *Nemzetközi gazdaságtan: elmélet és gazdaságpolitika* (1987; m. 2003).

Vitoria, Francisco de: „Az indiánokról” és „A háború jogáról” (c. 1532), Csejtei Dezső és Juhász Anikó: *Amerika felfedezése és az új globális rend I–II.* (2004).

MK

szabadság (g. *eleutheria*, l. *libertas*, fr. *liberté*, a. *liberty* vagy *freedom*, n. *Freiheit*) Negatív értelemben →függetlenség (~ valamitől); pozitív értelemben tényleges lehetőség (~ valamit tenni); a két ~fogalom egységét az →autonómia kapcsolja össze, aminek kifejeződése az emberi →személy. Szabadnak lenni annyi, mint ~gal rendelkezni, szabadulni, meg- és felszabadulni stb. Ezek a legfontosabb kifejezéseink közé tartoznak; jelentésük a →nyugati kultúratörténetben alakult ki. Eszerint a ~ jelenti: 1) a cselekvés ~át; 2) az önbirtoklás ~át; 3) az észszerűség ~át; 4) a ~hoz mint ontológiai (lételméleti) eseményhez való tartozást; 5) az egyes ~jogokat.

Az Ószövetség a ~ot mint a szolgaság ellentétét ismeri. Az Egyiptomból való „szabadulás” szó szerint „kijövetel”, „kiváltás”. A Makkabeusok könyvei a hellenizmusból ismert ~fogalomra alapoznak; leletek bizonyítják ezt, köztük a „Sión ~a” (*herút Zión*) feliratú érmék az I. századból. Az apokaliptikus irodalom gyakran ábrázolja az eszkatologikus ~ állapotát (az apokrif 4 Ezdrás 96–98, 101). Az Újszövetségben Pál apostol „a bűn és a halál törvényétől” való ~ot emeli ki (Rom 8,2), és a szabad ember Krisztus szolgája, a szolga Krisztusban szabad (1 Kor 7,22). A keresztény „a mulandóság szolgai állapotából majd felszabadul az Isten fiainak dicsőséges ~ára” (Rom 8,21). Az Újszövetség fontos helye a Jn 8,44, ahol Jézus az ördög hatalmától való ~ot emeli ki.

Odüsszeusz szabad kóborlása visszatérés a szülőföld kötelékébe; a görög drámában a ~: a sorssal való dacolás (például Antigoné, Prométheusz vagy Philoktétész). →Platón és →Arisztotelész kozmológiájában minden a legjobb →rend sze-

rint zajlik, s ha valami ettől eltér, például a kocsi-allegóriában (Platón: *Phaidrosz* 246a–254e), az a véletlen műve. Erre az ember azonban képes, de ha belátása van, nem teszi meg (*Phaidón* 99a). Arisztotelész homályosan kezeli a ~ és különösen az akarat~ fogalmát. A sztoicizmusban merül fel a ~ mint az istenek által rendelt sors elfogadása.

A kereszténységben a ~fogalom fejlődésnek indul, amiben először az akarat~ játszik fontos szerepet. Az ember bibliai bukása s a megváltás hitbeli elfogadása az akarat szabad aktusa annak alapján, amit az értelem elé tár. A ~ a kegyelem műve, és a túlvilágon teljesül be. A kegyelmi és túlvilági hangsúly miatt a ~ fogalma is kettéválik: az egyik az akarathoz kötött evilági cselekvési ~ot, a másik a ~ transzcendens teljességét jelenti. Isten tökéletesen szabad, az ember hivatása az ebben való részesedés. Ez az akarat által történik, ami még az abszolút jóra is képes nemet mondani (Duns Scotus). Az akarat nyomatékosításával előtérbe került a ~ és a szükségszerűség kapcsolata. A protestáns szerzők, így →Luther és →Kálvin alulbecsülték az akarat~ot, s a hitben elnyert ~ot hangsúlyozták. Az akarat~ kiemelése paradoxonhoz vezetett Isten mindentudásának alapján; az ún. köztes tudás (*scientia media*) elmélete – amely szerint Isten ismeri a jövőbeli szabad akarati döntéseinket – nem vezetett szilárd eredményre.

A filozófiai ~fogalom e viták körül rendeződött. Descartes vagy Leibniz az akarat~ot hangsúlyozták; →Spinoza a ~ot alárendelte a szükségszerűségnek. Áttörést →Kant filozófiája hozott, aki szerint a ~ az ész eszméje és a morális cselekvés szükségszerű feltevése. A természeti szükségszerűség láncolatában való okszerű részvétel nem szabad cselekvés; a cselekvés akkor szabad, ha indítéka a ~ transzcendens mozzanata, amely túl van a természeten, és az ember →autonóm lényében áll fenn. Ha célunk eleve adott, például éhségünk csillapítása, a szabad döntés nem a célra, hanem annak elérésére vonatkozik, amit Kant hipotetikus imperatívusznak nevez. Az imperatívusz kategorikus, ha a cél feltétel nélkül mindenkire nézve érvényes; követése az autonómia teljesülése, az emberi ~ megvalósulása. Fichte az emberi ént a ~ tényének tekintette, amit a természet szükségszerűségével akart harmonizálni; *tudománytana* „az emberi ~ rendszere", amiben az én a ~ot feltételezi, de mégis korlátozza a természetre és a másik ember ~ára tekintettel. Schelling a ~ot a rossz elvének mint pozitívumnak a felfogásával akarta biztosítani, mint amely lehetővé teszi a ~ot. →Hegel ~fogalma az abszolút szellem beteljesüléséhez kötődik, ami a ~ teljes körét képezi; a szellem kibontakozása egyben a ~ megvalósulása. Kant, Fichte és Hegel a ~fogalmat jogi és államtani keretben is értelmezték mint az autonóm szubjektum helyzetét, amelynek alapján létrejöhet a →jogok és kötelességek rendszere, amelyet az állam keretbe foglal. Hegelnél az állam a ~ konkrét megvalósulása a jog és kötelesség egységében. →Marx és Comte a történelem beteljesedésétől várták a ~ megvalósulását, noha Marx elvetette a ~ metafizikai fogalmát, és visszatért az angol és francia gondolkodók szűkebb értelmezéseihez, amelyek szerint a ~ nem más, mint a társadalmi lény cselekvési ~a.

A cselekvés és önbirtoklás ~a a XIX. századra összefonódott a racionális ~fogalommal. Schelling és Hegel a ~ot ontológiailag fogták fel, és ebből eredeztették az egyén ~át. A marxizmus a ~ot mint a kommunista társadalomban megvalósuló cselekvési ~ot érti. A XX. században a nagy ~filozófiák helyét a konkrét elméletek foglalják el, noha →Heidegger késői gondolkodása a saját korai konkrét ~fogalma felől (az ember belevetettsége a világba, világban való léte és halálra irányultsága) a létfilozófia felé mozdult el: „az igazság lényege a ~", ahol mindkét kifejezésnek ontológiai dimenziója van. Heidegger Nietzsche nyomán a →Nyugat egész történetét a ~ megvonásában látta, amit más fogalmak mellett az ontoteológia tézise mond ki, amely szerint a létet a létezők szintjén megragadni egyenlő annak lefokozásával. Csak a lét mint sajátos lét (*Seyn*) tárja fel a ~ teljességét, s csak az erre irányuló gondolkodás, különösen a „másik gondolkodás" nyomán tárhatja föl az igazságot mint a ~ot.

A küzdelem a politikai ~jogokért a ~fogalom filozófiai kibontakozásával függ össze. Róma küzdelme az egyházi és politikai emancipációért vezetett a nagy egyházszakadáshoz (1054); az invesztitúraharc (1075–1122) a világi uralkodó emancipációs küzdelme volt Rómával szemben, s a vereségét a →nemzetállam kialakulása követte. A Magna Charta (1215) és az Aranybulla (1222) a nemesség emancipációs harcának eredménye volt. A vallás~ a protestantizmus nyomán vált sürgetővé, és eredményre vezetett (augsburgi vallásbéke, 1555; tordai országgyűlés, 1568; →vesztfáliai béke, 1648). A polgári jogokért való küzdelem a felvilágosodás mozgalmaiban, különösen a szavazati és választhatósági jog, később a szólás~ és

a gazdasági ~ok körül kristályosodott ki. E folyamat az önbirtoklás ~ának eszméjében gyökerezik, és az →ENSZ elfogadta *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*ban (1948), az abban rögzített ~jogok széles körében teljesedett ki.

→Isaiah Berlin a pozitív ~gal szemben, amelyet az állam biztosít, a negatív ~ fontosságát emelte ki mint az →egyén önmeghatározását. A pozitív ~ beavatkozás az egyén ~ába, ezért – szemben a →tekintélyelvű államok gyakorlatával – a negatív ~, a korlátozástól való mentesség kívánatos. A vita az állam és az egyén kapcsolata körül folyik: egyes felfogások az állam és intézményei fontosságát és a pozitív ~ot, mások ezen intézmények hiányát s a jogok érvényesítését hangsúlyozzák. A probléma leginkább a negatív és a pozitív ~ pontos meghatározásában van, mivel ma sem világos, hogyan különíthetőek ezek el. Ma fontosabb a személy ontológiai ~ának és az ebből eredő ~jogoknak a hangsúlyozása és a politikai közösségnek mint ~közösségnek a kiemelése. Számot kell vetni a modern társadalom manipulatív struktúráival is, amelyek a tömegkommunikáción keresztül a ~ot szűkítik. Végül fontos a ~ történelmi jellege, mivel az egyéni és a társadalmi jobbulás lehetőségét minden ~felfogás feltételezi.

Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról* (1969; m. 1990).

Heidegger, Martin: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* ([1936] 1971; m. 1993).

MB

szabadság, egyenlőség, testvériség A →francia forradalomban ismertté vált politikai fogalomegyüttes, amely eredetileg Platón *Menexenosz* című dialógusában fordul elő (239a). A modernitásban ez lesz az emberi jogok „szent háromsága”, a „béke és a harmónia dogmája”. A modern kor igénye, amely szorosan kapcsolódik a társadalmi konfliktusokra adott válaszokhoz.

A →*szabadság*: a „mindent szabad, ami másnak nincs sérelmére vagy ártalmára”, a feudális kötelékektől való szabadulás, a szellemi kötöttségekből való kitörés és egyben a →liberalizmus vezérelve. A kanti etikai szabadságeszme alapján minden ember önmagában álló cél, és senki nem lehet másnak az eszköze.

Az *egyenlőség*: származástól függetlenül az emberek közötti (jogi, politikai, társadalmi) egyenlőséget jelenti, de utalhat disztribúciós egyenlőségre is. Ez utóbbit leginkább a →szocializmus szorgalmazta, de a →liberalizmus és a →konzervativizmus is érzékennyé vált a XIX. század közepétől a szociális kérdések, a jóléti intézkedések iránt. Noha a XVIII. század végén a szabadság és az egyenlőség követelménye együttesen jelent meg, az elmúlt két évszázad politikai gondolkodása inkább e két fogalom feszültségét hangsúlyozta.

A *testvériség*: az új rend megteremtését támogató egyenlő emberek közösségi köteléke. Közös érdekek, értékek, célok kötik össze a közösség tagjait, akik egyenlő bánásmódban részesítik egymást, és felismerik, hogy egyéni szabadságuk feltétele mások hasonló szabadságának elismerése. „Testvéri” kötelékek jönnek létre, s e kötődés az új rendben létrejött nemzeti közösségre irányul. A testvériséggel közvetlen kapcsolatba kerül a szolidaritás, amely közösséget összetartó és egyben olyan →nacionalizmust támogató is lehet, amelyben a kötelékerősítés mások kizárására, a más értékeket birtokló „idegenek” kirekesztésére is irányul.

E három fogalom együttesen a →nemzetállami keretek közötti személyiségemancipációt fejezte ki, és jelentős hatást gyakorolt korunk politikai eszméire, ugyanakkor az is látható, hogy közülük a testvériség eszménye háttérbe szorult.

Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat* (1978; m. 1994).

Tocqueville, Alexis: *A régi rend és a forradalom* (1856; m. 1994).

NL

szabadságjogok Azok az ún. első generációs →emberi jogok, azaz az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz fűződő jogok, amelyeket az államhatalom csak kivételes, pontosan meghatározott esetekben korlátozhat. Gondolatuk először a keresztény középkor jogfilozófiájában alakult ki. Isten a saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert, ezért például →Aquinói Szent Tamásnál az ember jogai az isteni jogból erednek, és felette állnak az államnak, és azokat még az uralkodónak is tiszteletben kell tartania. Világi megalapozásuk a →természetjogi gondolkodásra megy vissza. Az emberek természettől fogva – mondta →Locke – szabadok, egyenlők és függetlenek, joguk van a tulajdonhoz. →Rousseau szerint a →társadalmi szerződés megkötésekor sem mondtak le ezekről a jogaikról.

Angliában a ~at a Magna Chartáig (1215) vezetik vissza. Később a *Petition of Right* (Jogkérvény,

1628) négy alapelvet rögzített: 1) adó nem vethető ki parlamenti hozzájárulás nélkül; 2) senki nem börtönözhető be bebizonyított ok nélkül; 3) katonák nem szállásolhatók el polgároknál; és 4) békeidőben nem alkalmazható katonai bíráskodás. Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi nyilatkozata (1776) magától értetődőnek tekintette a ~ biztosítását, az alkotmánya pedig a kormánnyal szemben védi állampolgárai jogait, a szólás-, a vallás- és a gyülekezési szabadságot, és tiltja a bírói döntés nélküli jogfosztást. Mindezen örökérvényű, természetjogi követelményeket a törvényhozásnak sem szabad korlátoznia. Franciaországban az Emberi és polgári jogok nyilatkozata (1789) jelentette ki először egyetemes érvénnyel, az egész emberiség számára (és azóta is maradandóan) a ~ sérthetetlenségét: „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak." Az 1791-es francia alkotmánnyal kezdődött a ~nak az egyes alkotmányokba foglalása.

Magyarországon a sarkalatos törvények fokozatosan alakították ki a bevett vallások rendszerét, és szabályozták a személyes ~at. A reformkor idején az egyesülési és a gyülekezési jogot szokásjogi úton vívták ki. Az 1848. évi áprilisi törvények a sajtó-, a tan- és a szélesebb vallásszabadságot mondták ki, hogy aztán a kiegyezés bontakoztassa ki a személyes szabadság és sérthetetlenség (1878, 1896), a teljes vallásszabadság (1895), a →sajtószabadság (1914) védelmét. Az 1949-es Alkotmány ugyan felsorolta az emberi jogok jelentős részét, de azok 1990-ig, a rendszerváltozásig csak korlátozottan érvényesülhettek. Alaptörvényünk „Szabadság és felelősség" című fejezete deklarálja a ~at.

Bodnár Eszter: *A választójog alapjogi tartalma és korlátai* (2014).
Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* (2007).
Somody Bernadatte, Szabó Máté Dániel és Vissy Beatrix: *Az alapjogi bíráskodás kézikönyve* (2014).

HA

szakmai testületek, kamarák Az európai társadalomfejlődésben a középkor óta fontos szerepet játszanak az egyes szakmai vagy üzleti közösségeket összefogó, önkormányzati joggal rendelkező, tevékenységüket önállóan szabályozó testületek (→autonómia, →önkormányzat). Feladatuk mindenekelőtt saját szakmai normáik kialakítása, a minőségellenőrzés tagjaik belső és külső hírnevének erősítése végett, továbbá a vitarendezés, a bizalmi kapcsolatok és az együttműködés hálózatainak építése. A kormányzati hatalommal szemben védelmet, autonómiát biztosítanak tagjaiknak, miközben érdekképviseleti szerepet is ellátnak. Az egyén és az állam közötti autonóm „köztes intézményekként" (→Tocqueville) a politikai pluralizmus fontos biztosítékai (→szubszidiaritás), ezért a totalitárius rendszerek fontos célja valódi autonómiájuk megszüntetése. A ~ az eszközeikkel azonban vissza is élhetnek: támogathatják tagjaik piaci összejátszását, illetve a testületen kívüli versenytársakat korlátozó privilégiumok szerzését. Ez külső jogi korlátokat, politikai beavatkozást indokolhat. A kötelező kamarai tagság segíthet leküzdeni a tagok „potyautas"-magatartását a költségek fedezése terén, de gátolhatja a valódi →önszerveződést, mivel annak fontos feltétele, hogy egy csoport megválogathassa tagjait, és alkalmat adhat a korrupcióra, járadékvadászatra is.

Duvanova, Dinissa: *Building Business in Post-Communist Russia, Eastern Europe, and Eurasia* („Vállalkozásépítés a posztkommunista Oroszországban, Kelet-Európában és Eurázsiában", 2013).

MK

szakszervezet A munkavállalók bizonyos körét önkéntesen tömörítő szervezet, amely a munkaadóval szemben érdekérvényesítő törekvésekkel lép fel elsősorban és hagyományosan a munkabérek, a munkaidő, a munkavégzés körülményei, a segélyezés (munkanélküliség, betegség, rokkantság, árvaság) terén. A ~ek megerősödésével ezek a területek bővültek (felvétel, egészségügy, előrelépés, elbocsátás, a munkajoggal kapcsolatos szolgáltatások). A ~i törekvések először a XVIII. század végén jelentek meg. A spontán elégedetlenségi akciók konkrét szerveződésekhez, szakmánként, illetve üzemenként létrejövő ~ek megalapításához vezettek. A ~ek a XIX. században szélesebb körben jöttek létre, majd a XX. században politikai tényezőként jelentek meg, és ennek következtében jogi védelemmel rendelkező intézményi formát értek el. A társadalmi →igazságosság és a munkások közötti →szolidaritás eszméjére építenek.

A ~ek Angliában és az Egyesült Államokban elvben elutasítják a politikai célokért folytatott harcot, az európai kontinens országaiban viszont vállalják, és mindenütt a baloldali politikai pártokat támogatják.

A ~ érdekképviseleti törekvéseinek mára változatos eszközei alakultak ki, a kétoldalú tárgyalás a munkaadóval, a háromoldalú (tripartit) egyeztető fórum az állam harmadik félként való bevonásával, segélyezés, részvétel a vállalat vezetésében vagy a nyomásgyakorlás régebbi, de mindig hatékony eszközei: sztrájk, tüntetés, károkozás munkáltatónak-államnak és végül a politikai szerepvállalás a parlamenti törvényalkotás vagy kormányzati döntés befolyásolására. A ~ek tagsági körük szerint tipizálhatók: szakmai, ágazati-iparági, vállalati és politikai, vallási, nemzetiségi vagy regionális megosztottságuk alapján. Napjainkban a ~i mozgalom válságba került, ami a szervezetek és a tagok létszámának drasztikus csökkenésében, a társadalmi érdektelenség növekedésében nyilvánul meg. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy alapvető változások következtek be a munka világában: amíg a ~ek a nemzetállami keretekhez kötődtek, addig a jelenlegi gazdaság globális jelleget öltött, a szolgáltatószektor nagyobb súlyt ért el a hagyományos ipari tevékenységhez képest. A ~i mozgalom keresi a válaszokat az új kihívásokra, de ennek még csak halvány körvonalai látszanak.

Gollbach, Jochen: *Europäisierung der Gewerkschaften* („A ~ek európaizálódása", 2005).
Müller-Jentsch, Walther: *Gewerkschaften und Soziale Marktwirtschaft seit 1945* („A ~ek és a szociális piacgazdaság 1945-től", 2011).
Taylor, Andrew: *Trade Unions and Politics: A Comparative Introduction* („~ek és politika: összehasonlító bevezetés", 1989).

BGy

Szálasi Ferenc (1897–1946) Katonatiszt, politikus, több magyar nemzetiszocialista párt alapítója, miniszterelnök, államfő. 1915–1918 között részt vett az első világháborúban. 1925-ben vezérkari százados lett. Mivel a katonatisztek számára tiltották a politizálást, 1935-ben nyugdíjaztatta magát. Az 1930-as évek második felében alakította ki társadalomtudományi, történelmi tanulmányai alapján a nemzetiszocializmus magyar változatát, a hungarizmust. Faji alapon határozta meg a nemzethez tartozást – noha saját felmenői német, örmény és ruszin származásúak voltak, ami kompenzációs céllal különböző fajkutatási manipulációkra indította –, a feszítő társadalmi problémákat a zsidók, az arisztokraták és az egyházak kárára akarta megoldani. Rendszerét a német →nemzetiszocializmus és az olasz →fasizmus mintájára a magyar viszonyokhoz igazodva alkotta meg. A vezérelvű diktatúrát, az állam működésének és a gazdasági-társadalmi viszonyoknak a radikális átalakítását szorgalmazta. Hitt a történelmi szükségszerűségben és saját kiválasztottságában. 1937-ben háromhavi fogházbüntetésre, 1938-ban háromévi fegyházra ítélték államellenes tevékenységért, de az izraelita felekezet elleni izgatás vádjával is állt bíróság előtt. A távollétében Hubay Kálmán által 1939-ben alapított Nyilaskeresztes Párt vezetését szabadulása után, 1940-ben vette át. Ekkor már az 1939-es választásokon előretörő párt népszerűsége csökkent, amit az 1941–1942-es pártszakadás tetőzött be. A német megszálláskor, 1944 márciusában nem vonták be ~t és pártját a kollaboráns kormányba, Horthy Miklós 1944. október 15-i kiugrási kísérletekor viszont német segítséggel puccsot hajtott végre. Egypártrendszerű totalitárius diktatúrát vezetett be, s „nemzetvezetőként" egy személyben kormányfő, államfő és az állampárt irányítója lett. Kiszolgálta a német igényeket, és a háborús hadszíntérré váló országban statáriális intézkedéseket alkalmazott az állam szétesésének lassítására. Német kérésre – némi vonakodás után – 50 ezer zsidót szolgáltatott ki munkaerőnek. A fővárosban maradt többi zsidót túsznak tekintette, a háború utáni újjáépítésben kényszermunkára fogta volna őket, majd az országból való kitelepítésüket tervezte, és ezért nem tett eleget a további német követeléseknek. Nem akart és nem tudott hatékonyan fellépni a „nyilasterrorral", saját fegyvereseivel szemben, akik a becslések szerint mintegy 15–20 ezer embert öltek meg. 1945 márciusában az államapparátussal együtt német területre vonult vissza, itt az amerikaiak fogságába esett, akik átadták a magyar hatóságoknak. 1946-ban a népbíróság háborús bűnök miatt halálra ítélte, és kivégezték.

Karsai László: *Szálasi Ferenc: Politikai életrajz* (2016).
Kovács Tamás (szerk.): *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb: dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943* (2009).
Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus* (2013).

HA

számvevőszék A →parlamenti demokrácia egyik alapintézménye, a törvényhozás a ~ szakmai munkája (könyv- és számvizsgálat) segítségével tudja →elszámoltatni a kormányt, minde-

nekelőtt ellenőrizni az éves költségvetés törvényes betartását, ennek kiemelt aktusaként lefolytatni a ~ jelentése alapján a zárszámadási törvény vitáját, majd jóváhagyni vagy elutasítani a kormány éves munkáját. Ilyenformán elemi közérdek, hogy a ~, a „nemzet pénzügyi lelkiismerete” messzemenő szakmai bizalommal rendelkezzék, és logikus elvárás a vezetőivel szemben a pártoktól való függetlenség.

Európában mintegy 250–300 éve jelentek meg a mai ~ek „előfutárai”, először Németországban és Belgiumban. A mai amerikai ~ a *Government Accountability Office*, az angol a *National Audit Office*, a német a *Bundesrechnungshof*, a francia a *Cour des comptes*, az uniós pedig az Európai Számvevőszék. A ~ek nemzetközi szervezete: *International Organisation of Supreme Audit Institutions* (INTOSAI), amelynek hazánk is tagja. Magyarországon a XVIII. század végén lett követelmény az állami jövedelmekkel való gazdálkodás ellenőrzése, ami az 1848-as forradalom alatt vált hangsúlyossá. ~ először a kiegyezés után, 1870-ben jött létre, 1949-ben megszüntették, majd 1989-ben alakult újra.

A magyar Állami Számvevőszék (ÁSZ) az országgyűlés – kormánytól független – pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve, ellenőrzési hatásköre valamennyi közpénzt felhasználó tevékenységre kiterjed, és a vizsgálatait főszabályként törvényességi, célszerűségi és eredményességi szempontok szerint végzi. Véleményezi a költségvetési és a zárszámadási törvényt, illetve egyéb jelentéseket és tanulmányokat, ajánlásokat és javaslatokat készít. Bármely költségvetési forrás felett rendelkező szervet kivizsgálhat, a titkosított dokumentumokba betekinthet. Jelentései nem támadhatók meg bíróság előtt. Az elnöke által jóváhagyott belső szabályzat, illetve hazai és nemzetközi szokványok és szabványok alapján végzi vizsgálatait. Költségvetését maga terjeszti be az Országgyűlés elé jóváhagyásra. Jelentéseivel befolyásolhatja a vizsgált intézményt is, szükség szerint följelentéseket tehet, leghatékonyabb eszköze a nyilvánosság, és ezért a tájékoztató tevékenysége kiemelten fontos. Az ÁSZ az elmúlt negyedszázad éles politikai küzdelmei és beavatkozási kísérletei ellenére is meg tudta őrizni szakmai hitelét.

Kovács Árpád: *Közpénzügyek* (2010).
Schelker, Mark: *Making Auditors Effective: Theory, Evidence, Perspectives* („Hatékony könyvvizsgálat: elmélet, bizonyítékok, távlatok”, 2008).

KM

szavazati jog →**választójog**

SZDSZ →**Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)**

Széchenyi István, gróf (1791–1860) A reformkor vezéralakja, szabadelvű–konzervatív politikus, miniszter, az Akadémia alapítója. Bécsben született nagy múltú családban. Apja, Széchényi Ferenc alapította a Magyar Nemzeti Múzeumot, fiát magyarul taníttatta, ~ mégis jobban tudott németül. ~ 1808-ban részt vett az utolsó, Napóleon-ellenes nemesi felkelésben.

1815-ben járt Franciaországban és Angliában, 1817-ben Itáliában és Görögországban. Ekkoriban kötött barátságot Wesselényi Miklóssal és Felsőbüki Nagy Pállal. A 1820-as évek elején külföldön tanulmányozta a lótenyésztést (*Lovakrul*, 1828) és a hídépítést, amely első hazai reformgondolatait ihlette.

Az 1825-ös első reformországgyűlésen emlékezetes gesztusával felajánlotta évi jövedelmét (60 ezer forintot) a Magyar Tudós Társaság (MTA) létrehozására. 1827-ben megalapította a Nemzeti Kaszinót, a nemzeti ügy és a reformok iránt elkötelezett mágnások találkozóhelyét, és három reformjavaslatához is megnyerte a diéta támogatását (lótenyésztés, Buda és Pest egyesítése, színházalapítás).

1830-ban jelentette meg a *Hitel* című művét, amitől hagyományosan a magyar reformkor kezdetét számítjuk. A modern Magyarország alapító okiratának tekinthető könyvében a feudalizmus felszámolásának programját vázolta föl, tételmondatként hirdetve: „Magyarország nem volt, hanem lesz”. Gazdasági reformelképzelései az országnak a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát nem érintették. A röpiratot a korai szabadelvű ellenzék üdvözölte, a rendi ellenzék (→Dessewffy József: *Taglalat*, 1831) bírálta. Az utóbbira még az év során válaszolt (*Világ*, 1831), majd pedig trilógiává (*Stádium*, 1833) bővítette művét (mai, új kiadásuk: 2013). Javaslata szerint Magyarországnak polgári nemzetté kell válnia, amelyhez szükséges: a →bank- és hitelrendszer, a törvény előtti egyenlőség, a mindenkire érvényes szabad tulajdonlás és a közteherviselés bevezetése, az ősiség, a fiskalitás, a nemesi adómentesség, a jobbágyság és a céhrendszer eltörlése, a közlekedés fejlesztése és a magyar nyelvű törvényhozás. Művei és felsőházi beszédei hatására hamar az ellenzék országosan ismert alakja lett, aki nem-

csak az udvari körökkel ápolt jó kapcsolatot, de szervező tevékenysége folytán meg is valósította eszméit. 1833-tól tíz éven keresztül királyi biztosként vezette az Al-Duna szabályzását, hajózhatóvá tételét. Ezzel párhuzamosan a Kaszinó, az Akadémia, a lótenyésztés és a színházalapítás (*Magyar játékszinrül*, 1832) foglalta le. 1834-ben írta kéziratban maradt művét a magyar hivatalos nyelvvé tételéről (*Hunnia*). Széles körű alapító-szervező-működtető munkásságával, városfejlesztéssel (*Buda-pesti por és sár*, 1834), a lóversenyzés meghonosításával (*Néhány szó a lóverseny körül*, 1838) és a selyemhernyó-tenyésztéssel (*Selyemrül*, 1840), azaz a közlekedés javításával, a pénzintézetek és a társasági élet fórumainak megalapításával, valamint gazdasági létesítmények életre hívásával világos volt a célja: a →modernizáció intézményrendszerének megteremtése és az ehhez tartozó kultúra kibontakoztatása.

Az 1830-as évek közepére nála radikálisabb ellenzék született →Kossuth vezetésével. A liberális ellenzéki vezér feszegette a Habsburg Birodalom egységét, követelte a feudális intézmények gyors, megváltás nélküli felbontását és a vármegyék hatáskörének növelését. Az évtized végére ~ egyre hevesebben tiltakozott Kossuth agitációja ellen (→Széchenyi és Kossuth vitája). A Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap* hangneme és politikai programja ellen egész könyvet írt (*A' Kelet népe*, 1841, 1985). Úgy vélte, jóllehet ő a korábbi évtizedben megkezdte a reformokat, most ezek mérséklésére, a birodalom többi felével való együttműködésre és ehhez illő politikai bölcsességre van szükség. Kossuth politikáját forradalminak, veszélyesnek, demagógnak és felelőtlennek nevezte. A vita végül nemcsak két stílus, hanem két külön politikai iskola szembenállásává vált, amint →Eötvös József és →Dessewffy Aurél is észrevette. Míg Kossuth gyors és a vármegyék nyomásával előmozdított politikai változásokat akart, addig Széchenyi a reformok lassítását és egy Béccsel együttműködő kormány általi megvalósítását szorgalmazta.

Konzervatív fordulata jegyében az 1840-es évek elején kapcsolatot keresett a →Dessewffy Aurél vezette fontolva haladókkal és a liberális ellenzék centrumával (Batthyány Lajos, →Deák Ferenc). *Garat* című 1842-es röpiratában úgy fogalmazott, hogy nem gondolta volna, hogy miután az ország a „hátramaradás zátonyától" megmenekült, azonnal a „megsemmisülés sziklái közé engedi vezéreltetni magát". 1842-ben kezdeményezésére és ösztönzésére tették le a főváros két felének összekapcsolásán túl a hídvám megfizetése miatt a jogegyenlőséget is szimbolizáló Lánchíd talpkövét. Az adómentességről való önkéntes lemondás mellett szállt síkra (*Adó és két garas*, 1844; *Magyarország kiváltságos lakósihoz*, 1844). 1845-ben a Helytartótanács közlekedésügyi osztályvezetőjeként hozzákezdett a Tisza szabályozásához, 1846-ban pedig az általa alapított Balatoni Gőzhajózási Társaság elindította az első magyar gőzhajót.

1847-ben a mérséklés és a reformok ellenőrzés alatt tartását célzó írást tett közzé (*Politikai programmtöredékek*), amelyben ezt írta: „sem ellenzéki, sem konzervatív nem vagyok, ha valami politikai titulusomnak lenni kell, »becsületes progresszista, ernyedetlen reformer«". Józan hangja ekkor már beleveszett a radikális ellenzék zajába. A következő évben vasúthálózatot és közlekedési reformot tervezett. A márciusi pesti forradalommal nem, az Udvarral való törvényes megegyezéssel (áprilisi törvények) egyetértett (→forradalom és szabadságharc 1848–1849-ben). Amint naplójában írta: „az én politikám biztos volt, de lassú", szemben a mindent egy lapra feltevő Kossuthéval. Batthyány felkérte az új, felelős magyar kormányban a közlekedési és közmunkaügyek miniszterének, amit elvállalt. Miután látta, hogy Kossuth a Béccsel való szakításra készül, a minisztertanácsban és a képviselőházban is felszólalt ellene. Óvott a radikális lépésektől, a társadalmi felfordulástól, de a forradalomba csúszó politikai közéletben 1848 nyarán–őszén fokozatosan elszigetelődött. Érzékeny idegrendszerét megviselte a sok évtizedes megfeszített munka, az országért való mély aggodalom és a terméketlen politikai csatározások.

Kimerültsége összeomláshoz vezetett, szeptember elején a Bécs melletti Döbling szanatóriumába utazott, haláláig ott élt. (A forradalom alatt a centralista ellenzék két meghatározó alakja, Eötvös és Trefort Ágoston szintén elhagyta az országot.) A forradalmat és a szabadságharcot, a megtorlást és az önkényuralmat egyaránt ellenszenvvel figyelte. Emigrációjában sokan felkeresték, például a Bécsben élő magyar konzervatívok vagy Kecskeméthy Aurél, Hollán Ernő és Falk Miksa. A Bach-rendszert álnéven írott szatirikus röpirattal figurázta ki (*Ein Blick auf den anonymen Rückblick*, London, 1859; m. „Egy pillantás a névtelen »Visszapillantás«-ra", *Gróf Széchenyi István munkáiból I–II.*, 1903–1907). Az írás jelentősen

aláásta a bürokratikus, alkotmány nélküli rendszer legitimitását. Emiatt 1860. március 3-án házkutatást tartott nála a rendőrség, iratait elkobozták. Barátja, Jósika Sámuel halálhíre megviselte, állapota rosszabbodott, április 7-éről 8-ára virradó éjjel öngyilkos lett. Halálhíre megdöbbenést keltett, temetése az önkényuralom elleni tüntetéssé vált. Az Akadémián ravatalozták fel, a gyászbeszédet Eötvös mondta, Arany János elégiával búcsúztatta.

A forradalom után →Kemény Zsigmond nyúlt vissza először eszméihez, és állította ellentétbe politikai habitusát Kossuthéval (*Forradalom után*, 1850). Örökségét a kiegyezés után a 67-es alapon politizáló mindenkori kormánypárt, a nemzeti liberálisok és a jobboldali ellenzék (→politikai katolicizmus, konzervativizmus) vállalták. →Asbóth János felfedezte benne a dualizmus kori konzervativizmus nagy elődjét (*Magyar conservativ politika*, 1874). Ezt követően →Szekfű Gyula (*Három nemzedék*, 1920, 1934, 1989) szőtt alakja köré történetpolitikai elméletet, amely szerint reformtörekvései megalapozták a konzervatív átalakítást, s ez után hanyatlás következett.

További művei: *Gróf Széchenyi István naplói 1–6.* (1925–1939); *Napló* (1978).
Csorba László: *Széchenyi István* (1991).
Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása* (1978).
Kemény Zsigmond: *Széchenyi István* (1851).
Németh László: *Széchenyi* (1942).
Oplatka András: *Széchenyi István* (2004; m. 2005).

BM

Széchenyi és Kossuth vitája Több mint hároméves politikai rabság után →Kossuth Lajos 1840 júniusában a Pest megyei közgyűlésen példaképének nevezte →Széchenyi Istvánt, „kinél nagyobb magyart nemzetem évkönyveiben nem ismerek”. Az általa útjára indított (1841. január 2.) s három és fél éven át szerkesztett *Pesti Hírlap* azonban maradandó törést váltott ki a két géniusz kapcsolatában. A modern magyar újságírást megteremtő szerkesztő a feudális rend súlyos problémáira rámutató „kegyetlen őszinteségével” tükröt kívánt a társadalom elé tartani, s azt a valósággal szembesítve gondolkodásra és cselekvésre késztetni, változtatásra ösztönözni. Vezércikkeiben a feudális kiváltságrendszert megszüntető reformok halaszthatatlan szükségességére figyelmeztetett, és meghirdette a nemzeti polgárosodás programját (érdekegyesítés, ősiség eltörlése, örökváltság, közteherviselés, iparfejlesztés, népnevelés, unió Erdéllyel, a Habsburg Birodalom keretei közötti alkotmányos önrendelkezés stb.).

A kívánatos reformok megvalósítását kizárólag a bécsi udvar és a nagybirtokos arisztokrácia irányítása mellett támogató Széchenyi erős ellenérzéssel fogadta a *Pesti Hírlap*ot, és egyenesen kötelességének érezte a Kossuthtal szembeni erélyes fellépést. Elképzelését a reformellenzék vezető személyiségei határozottan elutasították, →Deák Ferenc megpróbálta lebeszélni terve kivitelezéséről, eredménytelenül. Az 1841. június 27-én megjelent *A Kelet népe* című vitairatában a gróf mindenekelőtt Kossuth „francia” modorát bírálta, és felrótta, hogy ellenfele az éretlen népet ingerelve parasztfelkelés kirobbanását kockáztatja. Határozottan elutasította továbbá a szélesebb társadalmi rétegek, a közvélemény bevonását a politika formálásába. Indokolatlannak tartotta Kossuth fellépését azért is, mert szerinte a bécsi kormány éppen a józan haladás útjára lépett, amelynek kiteljesedését immár a felelőtlen ellenzéki magatartás veszélyezteti.

Széchenyi támadását szinte a teljes reformellenzék (Batthyány Lajos, Deák Ferenc, →Eötvös József, Fáy András, Wesselényi Miklós) elítélte, a pesti diákság rokonszenvtüntetést tartott Kossuth mellett. Deák rosszallóan állapította meg Wesselényihez intézett levelében, hogy „Széchenyi akaratlanul apológiát írt az ellenünk használt terrorizmusra”, és kimondta: „Sokért, igen sokért nem adnám, ha a *Kelet népe* meg nem jelent volna.”

Az 1841. szeptember elején megjelent *Felelet* című válaszában Széchenyi vádjaira reagálva Kossuth leszögezte, nem a *Pesti Hírlap* „teremtette” a kort, „mely jogot és igazságot követel”, hanem ellenkezőleg, a kor teremtménye az ellenzéki orgánum. Álláspontját megvédve visszautasította a felelőtlen izgatás neki tulajdonított szándékát, az értelem és érzelem mesterséges szembeállítását, és emlékeztetett arra, hogy a történelem nem zárja ki az alulról jövő kezdeményezések befogadását, továbbá nem tűri azt sem, hogy bárki vak hódolatot követeljen magának. Széchenyi érdemeit messzemenően elismerve figyelmeztetett arra, hogy az átalakulás mindenképpen be fog következni, és a haza érdekében rendkívül fontosnak nevezte, hogy abban az arisztokrácia aktív szerepet töltsön be, félreérthetetlenné téve ugyanakkor azt is, hogy „veletek, általatok, ha nektek tetszik, nélkületek, ellenetek, ha kell”.

A nem pusztán a magyar polgári átalakulás két kiemelkedő szereplőjének szubjektív elemekkel átszőtt, szenvedélyes szellemi párbaja a reformkor meghatározó állomását képezte. Ahogyan szerte Európában, valójában ekkor vált el egymástól a magyarországi liberális mozgalom konzervatív elemeket is hordozó mérsékelt és a demokratikus továbblépés irányába nyitott irányzata. A nem sajátos magyar jelenség fellelhető a kortárs angol, francia, német, belga, spanyol fejlődésben is.

A szabadságharc leverését követően írt munkáiban →Kemény Zsigmond a „kijózanodás" nevében az idealizált Széchenyivel azonosulva rajzolta meg a hazáját felelőtlenül romlásba taszító Kossuth eltorzított portréját, amit a dualizmus éveiben született békepárti memoárok tovább színeztek, s amely alapját képezte Szekfű Gyula – a két világháború közötti időszakban hivatalosnak minősülő, a közgondolkodást napjainkig befolyásoló – felfogásának.

Erdődy Gábor: *„Szabadságot mindenben és mindenkinek." A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1830–1848* (2006).
Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban* (2002).
Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében* (1977).
Varga János: *Kereszttűzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–1842-ben* (1983).

ERG

szegénység A rendelkezésre álló erőforrások oly mértékben alacsony szintje, amely a megélhetésnek az adott társadalomban általánosan elfogadott minimális szintjét sem biztosítja.

Magyarázatában alapvetően két megközelítés létezik. Az egyik szerint az egyénen kívül kell keresni az okait: véletlenek, a szerencse, természeti csapások, társadalmi-gazdasági körülmények (például gazdaságilag elmaradott térségbe születés) idézik elő. Ebben a felfogásban mindenki ugyanazokkal az adottságokkal születik, de az életének első szakaszában a humán tőkébe történő beruházásra alkalmas eszközök (családi könyvtár, különórák, tanulmányi hitelek igénybevételének lehetősége stb.) egészen eltérő mértékben állnak rendelkezésre. Ez a megközelítés tehát az esélykiegyenlítést ajánlja a humán tőke beruházási piacának kínálati oldalán. A másik megközelítés szerint a ~ kialakulását alapvetően az egyén döntésére lehet visszavezetni, például a szorgalom, a motiváció hiányára, illetve olyan döntésekre, amelyeknek eredménye az alacsonyabb jövedelem (például 16 éves korban gyermeket vállalni a további tanulás helyett). Itt tehát a humán tőke beruházási piacának keresleti oldalán vannak jelentős eltérések.

A megélhetés minimális szintjének meghatározására számos megközelítés létezik. A leggyakrabban a rendelkezésre álló jövedelem, ritkábban a fogyasztás vagy a vagyon képezi a megélhetési minimum kiszámításának alapját. A jövedelem alapú ~et mérhetjük a társadalom jövedelemeloszlásának figyelembevételével (relatív megközelítés: például az átlagjövedelem 50%-a, a mediánjövedelem 60%-a) és anélkül (abszolút megközelítés: például létminimum a fogyasztói kosárban rögzített alapvető javak ára). A fogyasztási ~ alapvető javak és szolgáltatások igénybevételének korlátozottságát jelenti (például a lakás megfelelő felfűtésének hiánya) vagy valamely kiadástípus aránytalanul magas arányát az összes kiadáshoz képest (például a rezsiköltségek magas aránya az összes kiadáson belül). A vagyoni ~ alapvető vagyontárgyak korlátozott rendelkezésre állását jelenti (például a lakhatás hiánya vagy alacsony komfortfokozata, alapvető tartós fogyasztási cikkek hiánya). A ~ fenti objektív megközelítése mellett létezik a szubjektív megközelítés, amely azon alapszik, hogy az állampolgár szegénynek érzi-e magát. Meg kell továbbá különböztetni a ~ statikus és dinamikus megközelítését. A statikus megközelítés egy meghatározott időpontra vonatkozóan jellemzi a társadalom helyzetét, a dinamikus megközelítés azt is vizsgálja, hogy mennyire tartós a ~. Létezik olyan megközelítés is, amely a fenti megközelítések alapján összetett indikátorokat használ (például az →Európai Unióban a társadalmi kiilleszkedéssel veszélyeztetettek aránya, az AROPE [*at-risk-of-poverty-or-social-exclusion rate*], amely a jövedelmi ~, a munkanélküliség és néhány fogyasztási és vagyoni ~ mutatóin alapul).

A ~ mérséklésére irányuló közpolitikáknak számos gyökere van a →zsidó–keresztény gyökerű →szolidaritástól kezdve az emberi →méltóság védelmének alapjogi megközelítésén keresztül a hatékonysági elvekig (a ~ erodálja a humán tőkét és az abban megtestesülő társadalmi beruházást).

Magyarországon a ~ növekedése többnyire a válságokhoz és a gazdasági stabilizációs kísérletekhez kapcsolódik (1980-as évek, 1990-es évek elejének átmenete, Bokros-csomag, 2006-os stabilizáció, 2008-as válság). Az is általános jelenség

az elmúlt negyven évben, hogy a ~ csökkenése az állam eladósodása mellett történt. 2012–2013 óta szinte valamennyi dimenziójában csökken a ~, miközben az államadósság csökken. A jövedelmi ~i ráta 14-15%, ami alacsonyabb az Unió átlagánál. Folyamatosan csökken a munka- és a lakhatási ~. Ennek okai között a jelentős reáljövedelem-emelkedés, a közmunka kibővítése, a rezsicsökkentés és a devizahitelesek érdekében tett kormányzati erőfeszítések szerepelnek.

Banerjee, Abhijit és Esther Duflo: *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty* („Szegénygazdaságtan: a ~ elleni globális küzdelem gyökeres újragondolása", 2011).
Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*, *2018* (2016, 2018).
Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században* (2013; m. 2015).
Sen, Amartya: „A jövedelemelosztás etikai kérdései: nemzeti és nemzetközi szinten" (1981), Csaba Iván és Tóth István György (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana* (1999).
Szilágyi Katalin és Balázs Zoltán (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus* (2008).
Tóth István György: *Jövedelemelosztás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig* (2005).

CzK

Székelyföld autonómiája A székelyek által lakott, délkelet-erdélyi térség önkormányzásának gyakorlata, hagyománya és eszméje. A székelyek nem csupán nyelvjárásukban és szokásaikban különböznek a többi magyar táji-néprajzi csoporttól, hanem abban is, hogy a középkor folyamán a leghosszabb ideig rendelkeztek saját külön közigazgatással, jogrenddel. Az →erdélyi alkotmány értelmében a székelyek külön, rendi *natió*t alkottak, kollektív kiváltságokkal és autonómiával. Ennek jó részét a XVI. században ugyan elvesztették, de sajátos önkormányzatukat végleg a szászokéval együtt csak az 1876-os közigazgatási reform szüntette meg. A székelységben a rendi különállás, a saját joghatóság és a kollektív nemesség öntudatából táplálkozó autonómiahagyomány képzete máig él.

A Székelyföld státusának rendezésére már a Habsburg Birodalom keretén belül is születtek elképzelések. Aurel C. Popovici 1906-os, a Monarchiát föderalizáló tervében a 15 tagállam közül az egyik Székelyföld lett volna. Az első világháború után, még a →trianoni békekötés előtt felmerült egy független székely állam gondolata, illetve Jászi Oszkár a Károlyi-kormány minisztereként fölajánlotta Erdély kantonizálását. A román nemzetállamon belüli elképzelések az 1918-as gyulafehérvári határozatokra és a Bukarest által 1919 decemberében aláírt párizsi kisebbségi szerződésre hivatkoztak (amelynek 11. cikkelye a székelyeknek és a szászoknak „vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot" helyezett kilátásba): az 1930-as évekből – többek közt – Paál Árpád és Pál Gábor tervezetei sorolandók ide. A háború utáni békerendezésre készülve Flachbarth Ernő dolgozott ki ilyen tervezetet (a magyar tárgyalóküldöttség részére), de Székelyföldnél nagyobb területekre vonatkozó elgondolások is születtek. A Magyar Autonóm Tartomány (1952–1960) szovjet nyomásra jött létre, megszűnése pedig a román kommunisták válasza volt az 1956-os forradalom erdélyi hatására. A →rendszerváltozás után az →erdélyi magyar pártok készítettek tervezeteket a Székelyföld autonómiájáról: a Székely Nemzeti Tanács 2003-ban, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács, majd Néppárt 2003-ban és 2013-ban, végül az RMDSZ 2014-ben. Ezeket (a kulturális autonómiát is) eddig minden számottevő román politikai erő elutasította. 2011-ben napirendre került a már létező romániai fejlesztési régiók közigazgatási régiókká való átalakítása, ez pedig a Székelyföldnek a nagyobb, középerdélyi régióba való beolvasztását vonná maga után. A székelyföldi autonómiamozgalom ennek elhárítását is célul tűzte ki.

„Autonómia-modellek Erdélyben", *Magyar Kisebbség*, 2004, 1–2. (tematikus szám).
Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig* (2006).
Zahorán Csaba: „Egy kis Magyarország Nagy-Romániában. Alternatívák a Székelyföldre a két világháború közötti magyar tervezetekben", *Magyar Kisebbség*, 2009, 1–2.

KBM

Szekfű Gyula (1883–1955) Kiemelkedő magyar történész. Az életműve bővelkedik az ellentmondásokban, ahogyan bőségesen váltott ki nemkülönben ellentmondó értékeléseket is. Külsőre nézve sikeres életet élt a XX. századi magyar történelmet sújtó kataklizmák közepette. A budapesti bölcsészkar és az Eötvös Collegium elvégzése után rögtön a biztos megélhetést nyújtó Császári és Királyi Házi, Udvari és Állami Levél-

tárban kapott állást a duális monarchia központjában, a század eleji Bécsben, ahonnan 1925-ben a budapesti egyetem nyilvános rendes egyetemi tanáraként térhetett haza. Ekkor már az MTA levelező tagja, az 1920 utáni ellenforradalmi korszak egyik alapművének, a *Három nemzedék*nek (1920, 1934) ismert szerzője volt, és sorra kapta a megbízásokat, előbb a miniszterelnök →Bethlen István védnöksége alatt létrehozott *Magyar Szemle* című folyóirat irányítására (1927), majd Hóman Bálinttal közösen a *Magyar történet* megírására (1928). E szintézis nemcsak heroikus vállalkozás volt, hanem máig a legnagyobb hatású összefoglalása a magyar történelemnek. Keresztény hagyomány, nemzeti illúziók, a török megszállás sorscsapása, nyugati integráció, valamint a magyar államszervezés és művelődés civilizációteremtő ereje képezték a hatalmas mű fő témáit. Az 1930-as évek második felétől ~ a katolikus értelmiségi mozgalmak francia neokatolicizmus (→Maritain, François Mauriac) irányába tájékozódó vonulatának vezető egyénisége, majd a hitleri német befolyás ellen küzdő *Magyar Nemzet* hangadó publicistája lett. A német megszállás alatt bujdosott. 1945-ben sokak meglepetésére moszkvai követnek nevezték ki a saját megfogalmazásával „konzervatív reformer"-t, akinek akadémiai pozícióját sem érintették az 1948 utáni tisztogatások. Sőt országgyűlési képviselő és az Elnöki Tanács tagja is lett, mielőtt 1955 júniusában meghalt.

A pálya sikeressége és sikerorientáltsága azonban sokakat késztetett – és késztet ma is – annak megfogalmazására, hogy ~ változó nézeteit az alkalmazkodás kényszerei motiválták. Ez volt a véleménye a baloldali, polgári demokrata Vámbéry Rusztemnek, a népi írók vezető egyéniségének, Németh Lászlónak vagy éppen Márai Sándornak. Mások viszont a változó kontextusok mögött jelenlevő makacs folytonosság eredőjét igyekeztek azonosítani, s az első könyv, a *Száműzött Rákóczi* (1913) fogadtatását kísérő támadások traumatikus feldolgozásához kötik az életmű közmondásos pesszimizmusának újabb és újabb fejezeteit és „hamis realizmusát". Ez utóbbi címke a kossuthi, függetlenségi hagyománnyal szembeni „labanc" alternatívát jelöli, amely lényegében mindig a fennálló hatalom igazolását nyújtja. E negatív véleményt →Bibó fogalmazta meg, és szembeállította Németh László „túlfeszült lényeglátásával", ma pedig Dénes Iván Zoltán képviseli leginkább, aki az életműről szóló összefoglaló monográfiájában (*A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula – A történetíró és ideológus*, 2015) a szekfűi historiográfia antiliberális vonulatára fókuszál. A definíciós nehézségek továbbélését jól jellemzi az elmúlt néhány évből találomra kiválasztott interpretációk sokfélesége: néha „harcias újkonzervativizmusát" idézik fel, vagy ellenkezőleg, a magyar „ókonzervativizmus" nagyhatású képviselőjét méltatják benne, szembeállítva a →völkisch-ideológia veszélyes radikalizmusával, egy harmadik értelmező a „konzervatív reformert" értékeli empátiával, és akad, aki még mindig a „retrográd konzervatív beállítottsága" miatt marasztalja el. Ezek a kritikák azonban többségükben maguk is hittel telített és elfogult konvenciók talajáról szólnak, és az „utópia hagyományának" kórtörténetét idézik fel.

Éppen ezért lehet indokolt ~ életművén, narratíváin belül az intellektuális nonkonformizmus szerteágazó tematikáját is megvizsgálni, különös tekintettel a munkásságát keresztül-kasul átjáró katolicizmusára. Már csak azért is, mert a „~-felejtésnek" nyoma sincs, az életmű recepciója annak ellenére folyamatos és élő, hogy nehezen lehetne egyetlen uralkodó szellemi áramlat és politikai gondolkodásmód számára hivatkozási alap. A jövő ~-olvasatainak módszertani alapja és létjogosultsága sem lehet végső soron más, mint az olvasással és értelmezéssel járó esendőség tudatában annak reménye, hogy miként ő maga találóan megfogalmazta: „a történeti kutatásban a dolgok felismerése, megértése, rendbe szedése és előadása annyi örömmel és megnyugtató érzéssel jár, hogy emellett a kutatás tárgya iránt táplált antipátia, még kevésbé gyűlölet, nem gyökerezhetik meg" (*Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, 1922).

További művei: *„Valahol utat vesztettünk" (1943–1944)* (2003); *Forradalom után* (1947, 1983).

Hatos Pál: *Választott népek és a vereség kultúrája – Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből* (2013).

HP

szekularizáció (l. *saeculum* 'korszak; világ') Elvilágiasodás, az egyházi, tágabban vallási →tekintély világival való felváltása. Először egyházi birtokok kisajátítása állami célra, főként a →reformáció idején; a fogalom használata a →vesztfáliai békére (1648) megy vissza, amely úgy tudta a felekezetek közötti békét megvalósítani, hogy tekintélyüket részben átruházta az államra. A ~ mint a vallási türelem biztosítéka →Locke gon-

dolkodásában, majd a kibontakozó angol közjogi rendszerben teljesedett ki, de a vallásos kötődést föltételezte. Későbbi, a →felvilágosodás korának fejleménye a ~ azon felfogása, a „szekularizmus”, amely a vallást a magánéletre és az egyéni hiedelmekre korlátozza, és a közélet tisztán racionális érvelésen, észelvű érdekegyeztetésen alapuló, mindenfajta vallási eredettől és szándéktól mentes kormányzását szorgalmazza. Ennek legmélyebb felfogását →Kant dolgozta ki, de tágabb értelemben a →társadalmi szerződés különböző elméletei szintén ezt alapozták meg.

A ~ bonyolult, sokféleképpen értelmezhető történelmi jelenségét a szakralitással összefüggésben fontos vizsgálni (→szent). A hagyományos társadalmak azt gondolták, hogy az élet a szentségben/szakralitásban teremtetett, s ezért az élet minden elemét áthatották a szakralitás kultuszai. Az élet két szférából: közvetlen és közvetett istentiszteletből állt, de egységes módon létezett.

Régóta vitáznak azon, hogy a modern, elvilágiasodás értelemben vett ~ mikor kezdődött. Ám minden bizonnyal akkor, amikor a megélhetés, majd nyereségszerzés és a szórakozások birtoklási és élvezeti közegeiben a szakralitás már legfeljebb formai követelményként volt jelen. A humanizmus és a →reneszánsz után a reformáció és az →ellenreformáció ugyan az élet fokozott szakralizációját hozta, mellettük mégis megjelent az erős evilági pragmatizmus és a fokozatosan terjedő immanens látásmód. A jelenség elterjedése azonban leginkább a →felvilágosodáshoz köthető, annak képviselői szervezték a deszakralizációt rendszerré, a XIX. században Angliában és Németországban „szekularizációs társaságok” működésében intézményesült a ~ programja.

Ettől kezdve vált a ~ kulturális és politikai programmá, bizonyos értelemben hatalmi kérdéssé, a →haladás egyik kulcstényezőjévé. Mindennek legfontosabb eleme az individualizáció, vagyis a közösségek régi dominanciájának megtörése (→individualizmus). A teocentrikus világkép helyére az „embercentrikus” lépett – annak megoldása nélkül, hogy melyik ember lesz a mérce. Mindebben a XIX. századtól fontos szerepet játszott a protestantizmus liberális áramlatainak elvilágiasodása, amely folyamat a II. vatikáni zsinat után a katolikus felekezetben is megjelent, és azóta is erősödik. Részben azért is, mert a Krisztus-hit megerősítésének lehetőségét látják a ~ elfogadásában.

A régi szakrális világokban az emberek erős etikai-társadalmi kötöttségek között éltek, a ~ az egyre lazább, bármit megengedő életformákat kedveli. Ez a liberális szabadságelv jórészt szabadossággá változtatásának minősíthető. A társadalmi szerződés gondolatának újbóli megjelenése (→Rawls) korunkban intellektuálisan erősítette a szekuláris társadalomképet, ugyanakkor a felvilágosodás egyik határozott képviselőjénél, Habermasnál megfogalmazódott a vallás társadalmi szerepének elismerése, ami a szekuláris társadalomfelfogás korrekcióját jelzi. Charles Taylor szerint a ~ valójában vallási átalakulás, amely a kereszténységben vált lehetségessé, majd az egész kortárs világra kiterjedt, és végeredményben nem az istentelenséget, hanem új vallási és istentiszteleti formák sokaságának kialakulását segíti elő. Korunk szerinte „szekuláris korszak”, amilyen korábban is létrejött, és létre is fog jönni, miközben a kultúra vallási kötődései és formái átalakulnak.

Davie, Grace: *A vallás szociológiája* (2007; m. 2010).
Lübbe, Hermann: *Säkularisierung: Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs* („~: Egy eszmepolitikai fogalom története”, 1965).
Taylor, Charles: *A Secular Age* („Szekuláris korszak”, 2007).

Szerkesztőbizottság

Széll Kálmán (1843–1915) A dualista korszak egyik legfontosabb politikusa, előbb pénzügyminiszterként, majd miniszterelnökként komoly válságok megoldásában játszott főszerepet. Szociális érzéke és bizonyos konzervatív vonásai ellenére ő is a korszak liberális nacionalista fő áramlatához tartozott. Karrierjét részben a nemesi-családi kapcsolatrendszerének (felesége Deák Ferenc gyámleánya volt), részben az akkor kivételesnek számító modern (pénzügyi) szaktudásának köszönhette, de sikeréhez hozzájárult kompromisszumokra hajló, békét teremtő, közkedvelt egyénisége is.

Az államköltségvetés súlyos válságának szanálására csak akkor vállalkozott, amikor a szükséges stabil politikai hátteret →Tisza Kálmán a pártfúzióval biztosította. Pénzügyminiszterként (1875–1878) klasszikus eszközökkel (takarékosság, adóemelés, az adók szigorú behajtása) és a kedvezőbbre forduló nemzetközi pénzügyi klímát kihasználó adósságkonverzióval csökkentette a hiányt. A boszniai okkupáció (1878) költségei miatt lemondott, s energiáit két külföldi tulajdo-

nú nagybank (Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, Magyar Jelzáloghitel-bank) vezetésére koncentrálta, emellett híres mintagazdaságot, tehenészetet fejlesztett ki rátóti birtokán. Az 1890-es évektől újra a kormánypárt befolyásos személyiségei közé tartozott. A Bánffy-kormány és az obstruáló ellenzék között elmérgesedő viszony rendezésének igénye emelte a miniszterelnöki székbe.

Kormányfősége (1899–1903) a viharos századforduló nyugodtabb periódusa volt („Széll-csend"). Az →Apponyi Albert által vezetett Nemzeti Párt beolvadt a kormánypártba, s Széll ügyesen egyensúlyozott a különböző frakciók között: gesztusokat tett a konzervatívabb, agrárius csoportoknak, de a 48-as ellenzéknek is. A „Törvény, jog, igazság" jelszavával kormányozva békésebb politikai kultúrát teremtett, s korlátozta a választási visszaéléseket is. Kormánya legfőbb sikerének az Ausztriával kötött gazdasági →kiegyezés mondható, de a közös hadsereg megerősítését ő sem tudta keresztülvinni, s ez lemondásához vezetett.

Bár látszólag erős kormánypártra támaszkodhatott, valójában a politikai békét a különböző érdekcsoportok közötti állandó kompromisszumkötés tette csak lehetővé. Ez is magyarázza, miért nem volt képes nagyobb szabású reformokra.

Bertényi Iván, ifj. (szerk.): *„Törvény, jog, igazság". Széll Kálmán életműve* (2015).

BI

személy Az →ember sajátos létmódja. A XIII. századra visszamenő magyar szó a „szem" főnévből ered, talán abból adódóan, hogy a látás képessége az ember meghatározó tulajdonsága, miként a görög *anthroposz* ('ember') hasonló etimológiája is tanúsítja. Jelentése a latin *persona* ('~, álarc, szerep, rang'; n. *Person*, fr. *personne* stb.) megfelelőjeként rögzült. A ~ azon fogalmak közé tartozik, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a kereszténység történetéhez. A héber *panim* 'felszín, arculat' szót a Szeptuaginta a *proszópon* 'kinézet, felszín' görög szóval adta vissza (Kiv 33,20). Az Újszövetség is ebben az értelemben alkalmazza (például Márk 12,14), az ember „személyét" (vagyis kinézetét) szembeállítva a „szívével" (azaz szándékával). A görög színjátszásban a színész a *proszópon*t, 'maszk'-ot viselve jelenítette meg hőse, az istenalak természetét. Innen ered a *proszópon* jelentése, amely fokozatosan a mai ~ jelentését vette fel, azaz a kezdeti külszín helyett a mai benső azonosságét. Az út a szentháromságtanon keresztül vezetett, mivel a görög terminológiában a *hüposztaszisz* megjelenési formája a *proszópon:* az Atya, a Fiú és a Szentlélek *proszópon*ja. Erre alapozva használta Boethius a megfelelő latin *persona* szót teológiai traktátusaiban; ettől kezdve a Szentháromság három isteni ~e a latinhoz kötődő nyelvekben a *persona* elnevezést viselte.

Az ember *persona* voltának kerete már a →római jogban kialakult, de sajátos tartalommal a keresztény teológiai fejlődés nyomán telítődött. Krisztus mint *persona* egyben az embert mint ~t is meghatározta. Az ember istenképűsége (Ter 1,26) mint méltóságának alapja összekapcsolódott személy voltával, s ez a fejlődés vezette →Kantot az áru értékének (*Wert*) és az ember méltóságának (*Würde*) megkülönböztetéséhez (*Az erkölcsök metafizikájának alapjai*, 1797; m. 1991). Az ember méltósága szerinte abban áll, hogy eszközként nem, csak célként tekinthető. A ~ e meghatározása ma is döntő, és hozzá továbbiak járulnak, mint például a szubjektív minőség, a helyettesíthetetlenség, a felcserélhetetlenség és a visszavezethetetlenség. A ~ a mai filozófiai felfogásban sajátosan abszolút; ugyanakkor, mint Robert Spaemann rámutat, szükségképpen testi. Ebben megőrződik a ~ régi jelentésrétege (maszk, kinézet).

A jogi gondolkodásban a ~ jogalany, akinek elidegeníthetetlen jogai vannak. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (1948) szerint minden emberi ~ szabad, méltóságban és jogban egyenlő; ésszel és lelkiismerettel bír; egymással szembeni hátrányos megkülönböztetésük tilos; mindenkinek egyenlő joga van az élethez, a szabadsághoz és a ~i biztonsághoz; joga van ahhoz, hogy jogalanyiságát bárhol elismerjék; a törvény előtt mindenki egyenlő, és minden megkülönböztetés nélkül joga van a törvény védelméhez stb. A Nyilatkozat ma a legtöbb kortárs jogrend része.

Jogi összefüggésben a ~ lehet természetes vagy jogi; az utóbbi olyan társadalmi szervezet, amely ugyanúgy jogképes, mint egy természetes ~, azaz a saját nevében szerezhet jogokat és vállalhat kötelezettségeket. A „~iség" valamely ~re jellemző viselkedési, gondolkodási és érzésminta, ami állandósultan és egyedien jellemzi. Hangsúlyosan ~iségnek nevezzük a kiemelkedő tulajdonságokat felmutató ~eket, például feltalálókat, művészeket, politikusokat stb. A kortárs ~fogalom fejlődése nem ért véget. →Heidegger szerint a ~fogalom és a hozzá kapcsolódó humanizmus az ember

eltárgyiasítását eredményezte, s ennyiben a valóság feltárásának akadálya. Több etikai törekvés, különösen a →politikai filozófiában is fontos erénytan (→Alasdair MacIntyre) alkalmazza a ~ fogalmát. A posztmodern áramlatok igyekeznek fellazítani a ~ természetes jellegét, nemi meghatározottságát, miközben egyéni, ismételhetetlen jellegét hangsúlyozzák.

Heidegger, Martin: „Levél a humanizmusról" (1947; m. „*…költőien lakozik az ember…*", 1994).
Seifert, Josef: *Essere e persona* („Lét és ~", 1999).
Spaemann, Robert: *Personen. Versuche über den Unterschied zwischen „etwas" und „jemand"* („~ek: a »valaki« és a »valami« különbsége", 1996; a. 2006).

MB

szent (l. *sanctus*, *sacralis*, a. *saint*, *sacred* és *holy*, n. *heilig*, *das Heilige*) Az istenséggel való szoros kapcsolatot jelző minőség a vallási jelenségek körében. ~nek mondjuk Istent, a vele kapcsolatos személyeket, cselekvéseket, művelődési formákat, tárgyakat. A bibliai héberben a *kadós* '~' és *kódes* '~ség' igei alapjelentése 'elkülönít'. Ezt a Szeptuaginta a *hagiosz*, a latin fordítások a *sanctus* szóval adták vissza, amely utóbbi alapjelentése közel áll az 'elkülönítés' fogalmához. A germán nyelvekben használt szavak (a. *holy*, n. *heilig*) az egységre, egészlegességre, egészségre, teljességre (például a. *whole*, n. *heil* 'egész') vonatkoznak. E fogalomtörténet az istenséget a különbségből kiindulva a szintézis teljességében fogja fel, amely nem természetesen adódik, hanem a maga különlegességében, ~ségben.

A kifejezés klasszikus elemzését Rudolf Otto *A szent* (1917; m. 1997) című műve adta, amelyet további szerzők követtek, például Mircea Eliade. A ~ itt a végső vallási minőség, amely elválaszt a „~ségtelen"-től, profántól, köznapitól, egyben a valóság régióit magasabb, megszentelt egységben kapcsolja össze. A nyugati modernitásban kibontakozó deszakralizáció – →szekularizáció, „mítosztalanítás" (Rudolf Bultmann), „varázstalanítás" (→Max Weber) – kétségessé tette a ~ség fogalmát, aminek politikai hatása a →keresztény államfelfogás háttérbe szorulása és a politika tisztán világi érdekek szerinti szerveződése. →Heidegger szerint a léthez közeli otthonosságban születik meg az elhatározás arra nézve, hogy az istenség végsőképp kudarcot vall-e, a „~", „az istenség lényegi köre" felderengik-e újra, és így „ismét kezdetét veheti-e az Isten és az istenek megjelenése" („Levél a humanizmusról", 1947; m. „*…költőien lakozik az ember…*", 1994).

Eliade, Mircea: *A szent és a profán* (1957; m. 1987).
Molnár Tamás: *A hatalom két arca: Politikum és szentség* (1988; m. 1992).
Shallow, Frank: *Heidegger and the Quest for the Sacred: From Thought to the Sanctuary of Faith* („Heidegger és a ~ keresése: a gondolkodástól a hit szentélyéig", 2001).

MB

Szent Korona-eszme A XIII–XIV. századtól kezdve évszázadokon át a rendi Magyarország íratlan alkotmányának számított. Miként a nyugat-európai koronafelfogások, elválasztotta az éppen uralkodó király személyétől a magyar államiság fogalmát: az államhatalom teljességét a Szent Koronától származtatta, és megosztotta azt a korona „tagjai", a király és a nemzet (a nemesek) között. Ám eltért más koronafelfogásoktól abban, hogy nem eszmei, hanem egy valóságos koronából indult ki, éspedig abból, amely a hagyomány szerint a korona Szent Istváné volt, ezért transzcendens erővel rendelkezett, és nélküle nem lehetett a királyi hatalomba beiktatni senkit. Csak a Szent Koronával történt koronázást tekintették érvényesnek. A XV. századra a király mellett a Szent Korona tagjainak tartották a főpapokat és a bárókat, majd minden nemest, a XVII. századtól pedig a szabad királyi városokat is. Magyarország területét a Szent Korona birtokának, az országlakosokat pedig „Magyarország Szent Koronája alattvalóinak" nevezték. Ha egy területet elcsatoltak Magyarországtól, az adott országrészt, úgymond, „elidegenítették a Szent Koronától". A királyi kincstárból a korona kincstára lett, az örökös nélkül elhaltak és a hűtlenek vagyona a koronára szállt vissza, vagyis az államfogalom a király személyétől ebben a vonatkozásban is elvált.

Ezt a késő középkori felfogást →Werbőczy Tripartituma (*Hármaskönyv*, 1514; m. 1565, 1990) rögzítette, s mivel munkája a jog alapos összegzéseként népszerűvé vált, három évszázadon át életben tartotta ezt az eszmerendszert. Bár a reformkorban a liberálisok a népfelség elvére hivatkozva követelték a társadalmi változásokat, Kossuth fogalmazott úgy is, hogy a nem nemeseket is be kell venni a „Szent Korona tagjai" közé, ami a polgári jogegyenlőség 1848-as kimondásával meg

is történt (minden állampolgár csak az általános választójoggal válhatott azzá).

A XIX. század végén korszerűsítették és rendszerbe foglalták a ~t (Szent Korona-tan). Mivel Trianon után a ~ is segítette a területi revízió elméleti megalapozását, gyakran hivatkoztak rá. A más elvi és gyakorlati alapon működő 1945 utáni közjogi rendszerek elfeledtették a ~t, s amikor a Szent Korona 1978-ban ismét Budapestre került, múzeumi tárgyként kezelték. 2000-ben ünnepélyesen a Parlamentbe vitték, s bár a hatályos alaptörvény nem a ~n alapul, kimondja: „Tiszteletben tartjuk […] a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét."

Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története* (1941, 2003).
Kardos József: *A Szent Korona és a szentkorona-eszme története* (1992); uő: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus* (2012).

BI

Szentszék →**Apostoli Szentszék, Vatikánvárosi Állam**

a szépirodalom politikai szerepe A →Kádár-rendszer jellegzetes alkotása, a *Világirodalmi lexikon* „irodalom és politika" címszava (1977) a politika elsőbbrendűségét hirdette a társadalom életében, és – nem csekély iróniával – hozzátette, hogy már a régi görögöknél is, a →demokrácia virágkorában száműzték Aiszkhüloszt, mert politikailag kivetnivalónak találták. A nemzeti konzervatív Herczeg Ferenc szintén ironikusan szól a kérdésről, egyrészt úgy gondolta, hogy az író ne minősítse saját művét politikailag, másrészt hozzáteszi, hogy a tett embereiben, a kifelé élőkben, amilyen Shakespeare Theseusa is, gyakran megvan a hajlandóság, hogy kicsinyeljék az „effélének" a nemzetfenntartó erejét. Ám gondolatmenetét így fejezi be: „A történelmi események elfogulatlan szemlélőjének azonban el kell ismernie, hogy a magyarság életében a költészet kivételes fontosságú nemzeti munkakört tudott betölteni."

Külön kell tárgyalni a cenzúra kérdését, hiszen például Magyarországon nagyon sokáig nem volt rá semmiféle törvény, a →Habsburgok alattomban kezdték bevezetni, és a Helytartótanács mellett működő könyvvizsgáló hivatalra bízták a XVII. század végétől kezdve egészen 1848-ig a cenzúra gyakorlását. Az irodalom természetesen élt részben a különböző cenzorok megválogatásának eszközével (Székesfehérváron vagy Kolozsváron több esélye volt egy könyvnek, mint Budán), vagy pedig az allegorikus beszéddel, az ún. aesopusi nyelvvel. Az első és a második világháború idején bevezették a hadicenzúrát, az 1948-as kommunista hatalomátvétel után pedig nem nevezték ugyan cenzúrának, de annál hatásosabban működött, széttelepítve az egyes kiadókhoz és szerkesztőségekhez. A szerkesztőket felügyelő kommunista kultúrpolitikusok paranoiásan féltek, ezért túlbuzgóságból inkább vállalták a nevetségességet is: a *Mozgó Világ*nak egyszer például a szemére vetették, hogy amikor Arany János 1845-ös művét emlegetik, akkor arra gondolnak, hogy 1945-ben veszett el a magyar alkotmány, illetve amikor Janus Pannonius egyik versében magyar fordításban az szerepel, hogy unja már a sok „ávét", akkor az ÁVH-ra gondoltak. A valódi aesopusi beszédet viszont sokszor átengedték: ilyen például Nagy Lászlónak az 1956-os forradalomról szóló gyönyörű verse, „A város címere".

Amióta megszűnt a cenzúra, fölerősödött az irodalmi szekértáborok egymás iránti gyűlölete, gyanakvása és féltékenysége. Ezért előszeretettel próbálják a másik felet ellehetetleníteni politikai vádakkal. „[E]z a megosztottság csak a tehetségteleneknek, nyerészkedőknek jó" – írja megfontolandóan Weiner Sennyey Tibor. „A magyar demokrácia – az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején – akkor holt hamvába, amikor elhitték az emberek, hogy van jobb- és baloldali magyar. A sajtó akkor vált súlytalanná, amikor besorolt ezek mögé az oldalak mögé, és az írók egy része akkor vált teljesen unalmassá, amikor ők is ezen képzetek mögé sorakoztak fel." (Ezen száz évvel korábban Babits Mihály kesergett. Tehát újra megjelent az a magatartás, amelyet ő Julien Benda francia író kifejezésével „az írástudók árulásá"-nak mondott.)

A sors fintora, hogy →Platón lett nemcsak a filozófusoknak, de sok írónak is a mintaképe a világirodalomban és a magyar irodalomban, noha ki akarta tiltani az irodalmat a maga utópikus államából. Ezzel senki sem törődött, annál inkább lenyűgözött viszont mindenkit az ő apolitikus politikus hőse, Szókratész. Albert Gábor például így beszél róla az 1956-os forradalommal, tehát egy kiváltképpen történelmi és politikai eseménnyel kapcsolatban: „1956 egyértelművé

tette a frontokat. Október végén, azalatt a tíz nap alatt olyasmik történtek, amiket az ember szinte el sem hitt. Hozzáteszem, az utána következő hónapokban ellenkező előjellel úgyszintén. A szemem láttára változtak meg emberek, változtak a vélemények, s közben az ember valamilyen formában megérezte magát az abszolútumot is. Hogy mi az, amihez végsőkig ragaszkodni kell, ami megtarthat bennünket. Platón-Szókratész erre adott példát – csakis ez tarthat meg minket! Nem jólétünk, becsületünk a fontosabb! Ez volt az, amit 1956 diadalmas napjai és az utána következő szörnyűségek számomra tisztára mostak: hogy mi az, amihez – akár az életünk árán is – ragaszkodnunk kell."

A magyar irodalomtörténet-írás és kritika számára azért is lehetetlenség a sok elméletíró által utólagos kontextusnak is nevezett politikum figyelmen kívül hagyása, mert a magyar irodalom – Trianon, illetve a második világháború utáni és az 1956-os emigráció folytán – a magyar kultúra egészével együtt igen különböző részekre szakadt, ezért ezen eltérő területeken létrejött művek tárgyalása lehetetlen a magyar, illetve a világpolitikai vonatkozások nélkül. A másik elkerülhetetlen meggondolás pedig az, hogy az irodalomtudomány a legutóbbi időben rehabilitálta a történeti alapú elemzést, mind korszakok, mind egyes írói életművek, mind pedig egy-egy mű értelmezésében. Igaz ez természetesen a recepció történetére is. Világirodalmi példák közül találó Shakespeare *Julius Caesar*jának sorsa; a magyar irodalomból utalhatunk Madách Imre művének utóéletére: *Az ember tragédiája* színpadi bemutatását Rákosi kérésére →Lukács György megakadályozta, és ez a nyilvánvalóan politikai gesztus azóta természetesen benne van minden új rendezésben vagy értelmezésben.

Bakcsi Botond (szerk.): „Esztétika és politika", *Helikon*, 2013, 4. (tematikus szám).
Görömbei András: *Irodalom, nemzet, harmadik út* (2012).
Márkus Béla: *Külön sors – külön irodalom* (2002).
Sári B. László: *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára* (2006).
Sloterdijk, Peter: *A gondolkodó a színpadon. A Jó Hír megjavításáról* (1986, 2000; m. 2001).

SzL

Szerbia A →balkáni szláv törzsek Bizánc fontos tényezőivé váltak, miután a Római Birodalom kettévált a IV. században; törzseik Trákiában, Makedóniában és a Peloponnészosz-félsziget déli részén telepedtek le. A VII–IX. században Szklavinija néven szláv fejedelemség létezett. 636-ban Bíborbanszületett Konsztantinosz Thesszaloniki környéki szerb fejedelemségről írt. 867-ben Cirill és Metód keresztény hitre térítette őket, majd 933–950 között Časlav volt az első fejedelem, aki valamennyi szerb törzsre kiterjesztette uralmát. Tartós államiságuk azonban a XI. században Jovan Vladimir uralkodása idején (999–1016) Raška (Rascia) központtal jött létre, amit a XII. század végén a Nemanja-dinasztia erőskezű uralkodója, István (1166–1196) erősített meg; az állam aranykora Dusán István haláláig (1355) tartott. 1389-ben Rigómezőnél Lázár fejedelem katasztrofális vereséget szenvedett az oszmánoktól, 1521-től a porta vazallusállamaként, Belgrádi Pasalik néven létezett, a XIX. század elején önállósulni kezdett, majd független államként 1878-ban a berlini kongresszus ismerte el. Brankovics György, a középkori ~ utolsó uralkodója 1456-ban halt meg; életében sokszor szorult Zsigmond király oltalmára, aki a törökellenes harcokban Hunyadi János szövetségeseként harcolt a török ellen, de megesett, hogy foglyul is ejtette a magyar vezért.

1690-ben, a törökellenes felkelés leverését követően az ipeki pátriárka, III. Csarnojevics Arzén vezetésével negyvenezer szerb család menekült a dél-magyarországi területekre, ahol I. Lipóttól egyházuk autonómiája védelmében kiváltságos levelet kaptak. A betelepült szerbek leszármazottai alkották a XVIII. században a határőrvidék katonaságát. 1804–1812 között Petar Karađorđe vezetésével került sor a törökök elleni első szerb fölkelésre, a modern szerb állam megteremtésének első kísérletére. A lázadás kegyetlen megtorlása robbantotta ki 1815-ben a második szerb felkelést, amelynek eredményeként 1830-ban a szultán elismerte ~t mint a birodalmon belüli autonóm fejedelemséget, és a felkelés vezérét, Miloš Obrenovićot nevezte ki fejedelemmé. 1844-ben született meg az első *Szerb polgári törvénykönyv*. 1848 tavaszán a szerémségi Karlócán tartott kongresszus döntése alapján katonai lázadást szerveztek a magyar forradalom ellen, céljuk az önálló Szerb Vajdaság megteremtése volt. A Bach-korszak idején létrejött Szerb Vajdaság és Temesi Bánság önálló, de nem etnikai jellegű közigazgatási egységként 1860. december 27-ig működött. A kiegyezést követően a Svetozar Miletić vezette szerbek ellenezték a legelszántabban az 1868-as

nemzetiségi törvényt. 1882. március 6-án Milan Obrenovićot királlyá koronázták, és megszületett a Szerb Királyság, amely az első (1912) és a második (1913) balkáni háború során – elsősorban orosz segítséggel – csaknem megduplázta a területét. Az 1914. június 28-i szarajevói merénylet után kirobbant világháború lezárását követően 1918. december elsején létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (utóbb Jugoszláv Királyság, →Jugoszlávia). Jugoszlávia felbomlásának utolsó szakaszában, 2003-ban létrejött ~ és Montenegró szövetségi állama, majd 2006-ban ~ Köztársaság, amely 2015 óta az Európai Unió tagjelöltje.

Bataković, Dušan T. (szerk.): *Nova istorija srpskog naroda* („A szerb nép története", 2000).
Heka László: *Szerbia állam- és jogtörténete* (2005).
Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon* (1991).

MF

szerencse a politikában A hagyományos bibliai, középkori és reneszánsz gondolkodás sokat tűnődött a fent levők, a hatalmasok elbukásának és az alantasok felemelkedésének végzetszerűségén. Az ókori görögök és rómaiak is istennőként tisztelték a kiszámíthatatlan véletlent (g. *Tükhé*, l. *Fortuna*). *Regnabo*, *regno*, *regnavi*, *sum sine regno* ('uralkodni fogok, uralkodom, uralkodtam, s már nincs királyságom') – olvasható a régi bölcsesség a szerencse forgandóságáról az azt jelképező szerencsekerék számos középkori és reneszánsz ábrázolásán. A kereket hol róka, hol a többnyire nőalakban megjelenített, gyakran bekötött szemű Fortuna hajtja, s a következmények alól senki sem vonhatja ki magát, sem a kisemberek, sem pedig a hatalmasok. Dürer egyik fametszetén (Sebastian Brant: *A bolondok hajója*, 1494; m. 2008) szamárfejű ember kapaszkodik fel a kerékre, teljesen szamárrá válva jut fel a tetejére, hogy aztán emberarcát visszanyerve bukjon alá a sírba. „Ó, Fortuna, / mint a Luna / egyre-másra változol" (ford. Szedő Dénes), panaszolja a *Carmina Burana* című XIII. századi gyűjtemény egyik verse, amelyet azután Carl Orff azonos című oratóriumának (1935–1936) nyitó- és zárótételében (*Fortuna Imperatrix Mundi* 'Szerencse, a világ úrnője') is hangsúlyozottan idéz. A kora újkorban kiváló hadvezérünk és költőnk, →Zrínyi Miklós is ezt választotta jelmondatául: *Sors bona*, *nihil aliud* ('Jó szerencse, semmi más').

Mindez jól tükrözi, hogy a régi korok emberei még pontosan tudták azt, amiről a modern társadalomtudomány sajnálatosan gyakorta megfeledkezik: az események alakulását még a tudományosság eszközeivel készített elemzéseinkkel sem tudhatjuk megjósolni. Fortunát ugyanis sohasem hagyhatjuk ki a számításainkból! A szerencse forgandóságáról szóló bölcsesség ma sem veszített érvényéből, s ezért talán enciklopédiánknak is érdemes hangsúlyoznia: mélyen idegenkedjünk a történelem merev, determinisztikus értelmezésétől, az olyasfajta szemlélettől, amely a politikában mindig racionálisan magyarázható folyamatokat lát, s amely egyúttal önhittségre csábít, azt sugallva, hogy a történelem urává válhatunk.

Machiavelli *A fejedelem* című művében (1513; m. 1848, 1964) azt írja, tetteinknek felerészben a szerencse az ura, s „önnön erőnk" csak a másik felét mozgathatja. De következik-e ebből az, hogy akkor csak a szerencsénket várjuk? A legkevésbé sem, hiszen amiként Machiavelli figyelmeztet, az a fejedelem, aki így tesz, a saját romlásába rohan. Lehetőségeink korlátozottságának a felismerése csak arra sarkallhat minket, hogy a maximumot hozzuk ki abból, ami rajtunk múlik, gátat igyekezvén emelni a balsors elé. Hiszen a szerencse pusztító folyóhoz hasonlítható, amely leginkább ott mutatja meg a haragját, ahol nem áll vele szemben biztos erény, ahol nem állja útját gát. Erről egyetlen politikai szereplő sem feledkezhet meg – a korlátait felismerő okos konzervatív politika pedig különösen nem.

Pataki Füsüs János: *Királyoknak tüköre* (1626).
Szent István király intelmei és törvényei (1010; m. 1738, 2000, 2014).

EG

szeretet Az emberi lét alapvető cselekvése és tapasztalata. Megjelenése sokrétű: a ragaszkodástól (g. *sztorge*), a barátságon (*philia*), a boldogságra, beteljesülésre törekvésen (*erósz*) át az odaadó és tevékeny jóakaratig (*agapé*) terjed, amelyekben közös az „eksztázis", vagyis a kilépés önmagunkból egy másik személy felé, önmagunk – legalább részleges – átadása a másiknak. A klasszikus politikai gondolkodás (például →Arisztotelész) a →barátságot, egymás társaságának – legalább részben önzetlen – élvezetét és akarását tartotta a politikai közösség alapjának. Kérdéses azonban, hogy a személyes baráti kapcsolatok jellemzői mennyiben vihetők át személytelen közösségek-

re. Az előbbiek rávetítése a társadalomra – mint a →francia forradalom „testvériség" fogalmában – nem hagy teret a közösségen belüli pluralitásnak, szabadságnak (→Arendt). Ez a politikai gondolkodás örök kérdéséhez vezet: mi a politikai közösség, mi tartja azt össze? Radikális válasz, hogy a közös ellenség léte (→Schmitt). A barátság valóban mindig kizáró, és szélsőséges esetben a kizártak megvetésére, gyűlöletére is vezethet, azonban sem logikailag, sem tényszerűen nem szükséges feltétele a közösségnek egy ellenfél, ellenség léte.

→Platón szerint a filozófia és a politika megértéséhez az *erósz* fogalma is elengedhetetlen – nem a nemi vonzódás szűkebb, hanem a boldogságvágy, az élet teljességére, a „szépségben való nemzésre" (*Lakoma*, 206b) törekvés jóval tágabb értelmében. Vágyaink, ha neveljük, zabolázzuk őket, a szép és jó ~éhez vezetnek; de alantas irányt is vehetnek, s ekkor rossz ösztöneink szolgáivá tesznek bennünket. A filozófus és a jó államférfi az első utat követi, a zsarnok, akin magán is alantas vágyai zsarnokoskodnak, az utóbbit. Az önuralomra, önmérsékletre nevelés így a jó politikai élet egyik nehezen megszerezhető kulcsa.

Az *agapé* (l. *caritas*) a keresztény gondolkodásban vált az emberi létezés és vele a politikai élet központi fogalmává. Isten, aki maga a ~ (1Jn 4,16), ~ből teremtette az embert, mert hatékonyan akarta annak létét és jóságát. Saját képmására teremtette, vagyis az ember akkor igazán önmaga, ha szereti Istent, embertársait és a világot. A bűnbeeséssel az ember elfordult a ~től, de a kegyelem révén újra képes lehet rá. A *caritas* minden emberi erény alapja, és így az emberhez méltó politikai közösség záloga. Keresztény nézőpontból ezért nem lehet az →igazságosság emberi erénye a közjó végleges mércéje. Végső soron a ~, ahogy XVI. Benedek a *Caritas in veritate* („~ az igazságban") kezdetű enciklikájában (2009) mondja: „rendkívüli erő, amely arra ösztönzi az embereket, hogy bátran és nagylelkűen kötelezzék el magukat az igazságosság és a béke iránt".

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* (Kr. e. 350; m. 1942, 1987).
Lewis, C. S.: *A szeretet négy arca* (1960; m. 2007).

MK

szimbolikus politizálás →*Politikai cselekvés* szimbolikus eszközökkel. A mindennapi beszédben a „~" kifejezés némiképp megtévesztő, mivel azt sugallja, hogy a politikai cselekvésnek csak bizonyos válfajáról vagy eszközéről van szó. A szimbólumok azonban kiiktathatlanok a politikai folyamatokból. A változást integrálják az állandóságba (jellemző példája ennek az →Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, amely a maga változatlanságával keretet ad az ország változásának), központi szerepük van a politikai →rend fenntartásában és a kollektív identitások fennmaradásában. A politikai folyamatok szimbolikus →konfliktusok sorozataként is értelmezhetők. A csoportok között azonban vannak kifejezetten szimbolikus konfliktusok is, amelyeknek Harrison szerint négy, →kultúrákon átívelő típusa van: 1) az *értékelési konfliktus* (a rivális identitásszimbólumok rangsorolása); 2) a *tulajdoni verseny* (harc a csoportok között egy →közösségi szimbólum kizárólagos használatáért); 3) az *újítási verseny* (új szimbólumok létrehozása a verseny hatására); 4) a *kiterjesztéses verseny* (az erősebb saját szimbólumaival cseréli le a gyengébb identitásszimbólumait, például a nemzeti →kisebbségek asszimilációja során).

Harrison, Simon: „A szimbolikus konfliktus négy típusa", Szabó Márton et al. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus* (2000).
Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek* (1998).

KBM

szkepticizmus Olyan nézetek összessége, amelyek tagadják, hogy meggyőződéseink megalapozott (kételymentes) igazságokra támaszkodhatnak. A történelem során a ~ a különböző dogmatikus rendszerekkel kapcsolatos elégedetlenséget juttatta kifejezésre. Legkorábbi képviselője, Pürrhón (Kr. e. IV–III. sz.) szerint minden dolog meghatározhatatlan (a dolgok nem azok, aminek látszanak), éppen ezért a →jó vagy →rossz voltukról való ítéletalkotást fel kell függeszteni a lelki békesség érdekében. A hit bizonyosságára támaszkodó középkori filozófia ismeretelméleti érdeklődését részben a filozófiai szkepszissel való vita, annak elutasítása táplálta. A →reneszánsztól fokozatosan újra felfedezték a ~t. A XVI. században Michel de Montaigne amellett érvelt, hogy ha semmiről nem szerezhető tudás érzékelés és →értelem által, akkor →Istenről sem, azaz a →vallási igazság csak az isteni kinyilatkoztatásba vetett hit alapján fogadható el. Ez a fideizmus, azaz az értelem csődjéből kiinduló hitelvűség utóbb Blaise Pascalnál, Søren Kierkegaardnál és

Ludwig Wittgeinsteinnél fejeződik ki, és egészen eltér a vallást elutasító ~tól.

Az újkori ~ kiemelkedő alakja, →David Hume szerint a testünkkel, tudatunkkal és indítékainkkal kapcsolatos meggyőződéseink nem érzékeinken vagy az értelmünkön, hanem képzeteinken alapulnak, amelyek azért jönnek létre, hogy koherens struktúra alakuljon ki az érzékelés által szerzett benyomások rendszertelen folyamában. Hume elválasztotta egymástól az elméleti és a gyakorlati tudást. Hume ~ára válaszképpen született →Kant transzcendentálfilozófiája mint a ~ leküzdésének és a tudományos igazság helyreállításának nagy kísérlete. A hume-i hagyományt folytatta a →konzervatív ~ legfontosabb képviselője, →Michael Oakeshott is. Szerinte a sikeres emberi tevékenység a hagyományokba ágyazódó gyakorlati tudást feltételezi, és ezáltal szembehelyezkedett a →politikai racionalizmussal. Oakeshott több tapasztalati móduszt – amelynek egyedüli mércéje a koherenciája – különböztet meg (például a →történelem, a →tudomány), amelyek teljes mértékben függetlenek egymástól, emiatt az általuk levont következtetések irrelevánsak egymás számára; tagadva mindezzel a szcientizmust, amely szerint a tudományos tudás minden tudás alapja. Oakeshott szerint a tények és az →értékek közötti feszültségből a vallás, azaz a gyakorlati élet teljessége jelent kiutat (ebben hasonlatos Montaigne-hez).

A konzervatív látásmódra jelentős hatást gyakorló →liberális →Polányi Mihály a korlátlan ~ban látta azt a romboló erőt, amely erőtlenné tette →Európát a pusztító embertelenséggel (→forradalmi terror, →nemzetiszocializmus, →kommunizmus) szembeni védekezésben. Szerinte csak a hagyományok által korlátozott kétely ad lehetőséget a →szabadságra és a szabadság védelmére. A konzervatív gondolkodásban nincs egységes álláspont a ~t illetően. Oakeshott (és például →Kolnai Aurél) az ismeretelméleti →pluralizmust képviseli, míg más meghatározó konzervatív gondolkodók egyetlen igaz tudásról beszélnek, metafizikai (például →Voegelin) és →természetjogi (például →Strauss) alapon közelítve a kérdéshez.

A modern világ kettőségét mutatja, hogy egyszerre van jelen az igazságokat feltáró tudomány mindenhatóságába vetett hit, illetve – alapvetően a gyakorlati élet területén – minden bizonyosságot, hagyományos értéket megkérdőjelező ~.

Hume, David: *Tanulmány az emberi értelemről* (1748; m. 1882, 1973).

Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (1962; m. 2001); uő: *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism* („A hit és a ~ politikája", 1996).

SM

Szlovákia (1920–1945 között a magyar köznyelvben gyakran „Szlovenszkó") A szlovákok a szlávok közül kiválva indultak el a nemzetté szerveződés hosszú útján. A IX. századi Nyitrai Fejedelemség, majd Nagymorávia nem köthető közvetlenül a mai szlovák nemzethez, de mint szláv államra a történeti folytonosság jegyében hivatkozni mindmáig lehet rá. A szlovák nemzet a történelmi Magyarországon jött létre, aminek első fázisában nyelvileg különült el a nyugati szláv csoporttól. A szlovákok „ezeréves magyar elnyomásáról" szóló nacionalista téziseivel szemben a mai ~ szláv népessége a korábbi településhálózatát jelentős mértékben megőrizve a Magyar Királyság szerves alkotóelemét képezte, s korántsem csak falvakban, hanem a Felföld (azaz Felső-Magyarország, →Felvidék) városaiban is meghatározó csoportként élt. A XV. századtól egyre gyakrabban viselve a szlovák nevet, a középkor idején helyi és megyei szinten jelenítette meg etnikai érdekeit, s hogy a nemzetté válás útján haladt, azt a töretlen nyelvi fejlődés, a XV–XVI. század irodalmi emlékei is bizonyítják. A török hódoltság idején jelentősen megnőtt a szlovák ajkú lakosság aránya, és a Felföldön kialakult elsőrangú iskolahálózatnak, a reformációt és az ellenreformációt kísérő szellemi felpezsdülésnek köszönhetően számottevő kulturális gyarapodást élt meg. A szlovákok a XVII. századtól →*hungarus*okként egyre erősebb pozíciókra tettek szert a városokban, s aktívan kivették a részüket a magyar rendi felkelésekből is.

A szlovák nemzeti öntudat megerősödése a XVIII. században már vitathatatlan: a magyarokkal való egyenjogúságot, a szláv népesség őshonosságát bizonygató vitairatok, történeti munkák a nemzeti újjászületés korszakát vetítették előre. 1787-ben Anton Bernolák közreadta a szlovák irodalmi nyelv megteremtésének első kísérletét. A nyomában színre léptek a nemzetébresztők: Ján Kollár és Pavel Jozef Šafárik a szláv nemzeti egység koncepcióját hirdette meg, amelyen belül a szlovákok csak egy „törzset", nyelvi közösséget képviselnek. Sőt Kollár az egységes „csehszlovák nemzet" fogalmát szorgalmazta, de a nála sok-

kal fiatalabb Ľudovít Štúr nemzedéktársaival együtt már az önálló szlovák nemzeti társadalom kialakításának útján járt. Oroszlánrésze volt a szlovák irodalmi nyelv megteremtésében, a magyar nacionalizmussal szembeni önvédelmet és a nemzeti érdekérvényesítést középpontba helyező politikai program kimunkálásában. A nemzeti mozgalom programját és ideológiai alapvetését az 1848 májusában Liptószentmiklóson elfogadott, a szlovákságnak kiterjedt közigazgatási, nyelvi és kulturális autonómiát követelő petíció jelentette. E törekvés kudarcának hatására azonban Štúr egyfajta →messianizmus felé fordult, és az orosz cárok birodalmától várta a szláv népek felszabadulását. A szlovák nemzeti mozgalom ettől függetlenül továbbra is a belpolitikai viszonyok átalakítására törekedett. Az 1861. évi turócszentmártoni nagygyűlésen született *Memorandum* nem csupán az egyenjogúságnak, a nemzeti önállóság elismerésének, hanem a Magyarországon belüli etnikai alapú területi elkülönülésnek az igényét is megfogalmazta. A magyar politikai elit hallani sem akart ilyesmiről, de a vele *modus vivendi*t kereső Új Szlovák Iskola (Ján Palárik és társai) békülékeny irányvonala sem hozott eredményt.

Ekkor éledtek újjá a cseh–szlovák kölcsönösség eszméi, jelent meg a szlovákság körében is a →politikai katolicizmus, s ment végbe a magyar államtól való fokozatos elidegenedés. Az első világháború végnapjaiban megszülető Csehszlovák Köztársaságban a szlovákság ténylegesen is az államiság hordozójává vált, jóllehet kezdettől fogva súlyos feszültség állt fenn az egységes csehszlovák nemzet politikai pragmatizmusból is pártfogolt elképzelése és a nemzeti önjogúság alapján állók tábora között. Az utóbbiakat a Szlovák Nemzeti Párton kívül Andrej Hlinka Szlovák Néppártja képviselte, amely az autonómia mellett tört lándzsát. A párt karizmatikus vezetője programalkotóként nem volt jelentős, de kiválóan értett a nép nyelvén, s plébánosként is országos jelentőségű politikusnak számított. Az ő pártjából érkezett a színtérre a politikai katolicizmus másik meghatározó egyénisége, →Jozef Tiso, aki az 1939–1945 közötti Szlovák Köztársaság, a német bábállam elnökeként döntő befolyású ideológus is volt egyben. Konzervatív katolicizmusát elegyítette konok nacionalizmussal, antiszemitizmussal és az olasz fasizmus →korporatizmusával, s katolikus pap létére messzemenően együttműködött a nemzetiszocialista Németországgal.

1948-ban létrejött a kommunista diktatúra Csehszlovákiában is. A szlovákok jelentős részét a közös elnyomatás mellett a nemzeti gondolat degradálása is irritálta, s hogy a csehek mellett a háttérbe szorított társnemzet szerepét élték meg. Az 1960-as évek liberálisabb viszonyai közt a szlovák nemzeteszme újjáéledt a nemzeti egyenjogúság igényével együtt. 1968-ban a prágai tavasz idején ~ban a demokratizálódás mellett az alkotmányos berendezkedésben is érvényesülő egyenjogúsítás követelése is megjelent. A föderáció létrehozására végül a szovjet megszállás után került sor, a szlovák egyenjogúság formális érvényesítése pedig gyakran a politikai visszarendeződés eszközévé vált. Az 1969 utáni időszakban a hivatalos internacionalizmushoz az elsősorban a magyar kisebbség ellen irányuló nacionalizmus társult.

A reformálhatatlan rezsim 1989 novemberében bekövetkezett bukása után kialakult ideológiai sokszínűségből a különbözőképpen értelmezett nemzeti eszme vált meghatározóvá, s vezetett el az önálló állam megszületéséhez. A ~ önállósodásában döntő szerepet játszó politikai erők nacionalizmusa az ország elszigetelődését idézte elő, s évek teltek el, amíg a választók a korszerűbb szemléletű, Európa iránt nyitott Szlovák Demokratikus és Keresztény Uniót (SDKÚ) és Mikuláš Dzurindát juttatták kormányra (1998). Azóta a magyaroktól való idegenkedés, a velük szembeni előítéletesség határozottan enyhül.

Az ország törvényhozó testülete a Szlovák Nemzeti Tanács (*Slovenská národná rada*); 150 képviselőjét négy évre választják. A végrehajtó hatalmat a miniszterelnök, az államfő formális jogköreit a közvetlenül megválasztott köztársasági elnök gyakorolja. A 2016. évi választások nyomán koalíciós kormány jött létre az évek óta domináns szerepet játszó szociáldemokrata *Smer* ('Irány'), illetve az elmúlt évek legsikeresebb szlovák politikusának bizonyult Robert Fico miniszterelnök vezetésével; partnerei: a korábbi militáns nacionalizmusát megszelídítő Szlovák Nemzeti Párt (SNS), a 2014 óta működő centrista SIEŤ ('hálózat'), illetve a kisebbségi magyarok és a többségi szlovákok együttműködését hirdető Most–Híd. Az ellenzék aktív, de megosztott; pártjai: a liberalizmust euroszkepticizmussal vegyítő Szabadság és Szolidaritás (SaS), a konzervatív Egyszerű Emberek és Független Személyiségek (OĽaNo), a jobbközép-populista Sme Rodina ('Család Vagyunk') pártja és a szélsőjobboldali, a tisói Szlovák Köztársasággal rokonszenvező A Mi Szlovákiánk Néppárt (ĽS Naše Slovensko).

A Magyar Közösség Pártja (MKP) 2010 óta nem jutott be a parlamentbe. (A párt 2012-ig a Magyar Koalíció pártja nevet viselte, s 1998–2006 között kormánypártként tevékenykedett.) A politikai viták az Európai Unióhoz vagy Oroszországhoz, az ukrajnai vagy a →bevándorlási válsághoz való viszony, s még inkább az oktatás, egészségügy, korrupció kérdései körül forognak.

Honzák, František et al.: *Dejiny Slovenska: dátumy, udalosti, osobnosti* („~ története: dátumok, események, személyiségek", 2007).

Kováč, Dušan: *Szlovákia története* (1998; m. 2001, 2011).

Szarka László: *A szlovákok története* (1993).

GKL

Szlovenszkó →**Szlovákia**

szociáldemokrácia Kollektivista politikai eszmerendszer, amely a társadalmi igazságosság érdekében a kapitalizmus gazdasági és a képviseleti demokrácia politikai rendszerén belül szorgalmazza az állam beavatkozását a gazdaságba és a társadalmi életbe. A szakszervezeti mozgalom, a kollektív alkufolyamat és szerződéskötés, illetve a progresszív jövedelemadó támogatásával elősegítette a →jóléti állam létrejöttét a XX. században. Ma nem a szocializmussal akarja felváltani a kapitalizmust, hanem a meglévő kapitalizmust kívánja szolidárisabbá tenni.

Nyugat-Európában a XIX. század elején az iparosodással és a parlamenti demokrácia kibontakozásával párhuzamosan kialakuló munkásmozgalom vezetői az önsegélyező egyesületek és szakszervezetek mellett a politikai szerveződést is szükségesnek látták. Erre válaszul adta ki →Marx és Friedrich Engels az 1848-as →forradalmak hajnalán *A kommunista kiáltvány*t (m. 1896), amelyben a radikális konfrontáció útját jelölték ki a munkásmozgalom számára azzal, hogy a történelmet osztályharcok soraként állították be, és azt hangsúlyozták, hogy elérkezett az ideje annak, hogy a nemzetközi proletariátus forradalmi úton, erőszakkal magához ragadja a hatalmat, ezáltal megvalósítsa a köztulajdonon alapuló, osztály nélküli társadalmat. „Világ proletárjai, egyesüljetek!" (*Proletarier aller Länder, vereinigt Euch!*, helyesen: 'Minden ország proletárjai, fogjatok össze!') – zárult a röpiratuk, amely a világtörténelem egyik legbefolyásosabb politikai dokumentumává vált.

1864-ben a különböző →szocialista-kommunista szervezeteket egyesítő *Első Internacionálé*ban Marxék ellentmondást nem tűrve érvényesítették elgondolásaikat az anarchistákkal és a politikai-gazdasági reformok követelését elegendőnek tartó Ferdinand Lassalle-lal szemben. 1867-ben Marx megjelentette *A tőke* első kötetét (m. 1921, 1934, 1948), amelynek tételeit a későbbiekben számos közgazdász (például Eugen Böhm von Bawerk, →osztrák közgazdaságtani iskola) meggyőzően cáfolta, de a marxista tanok ideológiai-politikai mozgósító ereje máig sokakat magával ragad. 1869-ben a marxista August Bebel és Wilhelm Liebknecht létrehozta a Szociáldemokrata Munkáspártot, amit forradalmisága miatt a jóléti reformokat megvalósító →Bismarck 1878-ban betiltatott. Ez megerősítette a társadalmi forradalom történelmi szükségszerűségének eszméjét a mozgalom vezetőiben. 1890-ben a párt ismét legálissá vált, és 1912-re már a legnagyobb frakcióval rendelkezett a Reichstagban. Ez a folyamat világossá tette, hogy a kapitalizmus gazdasági-szociális ellentmondásainak (a tőkés és a bérmunkás ellentétének) enyhítésében a demokratikus politizálás komolyabb esélyt ad, míg az ellentét felszámolását ígérő forradalmiság bizonytalan kimenetelű, és az 1871-es párizsi kommün egyébként is lejáratta a forradalmiságot.

Mindennek gyakorlati és elméleti következményeit Eduard Bernstein már az 1890-es években megfogalmazta. Noha párttársai revizionistának bélyegezték, ő továbbra is vitatta Marxék történelmi materialista tételét a kapitalizmusnak forradalmi úton történő megdöntéséről. Részben a hatására a nyugat-európai ~ eltávolodott a forradalmi, kommunista gyökerektől, amelyeket a XX. század elejétől a →Lenin vezette orosz bolsevikok képviseltek. A ~ demokratikus (parlamenti) politizálásának sikerességét visszaigazolta az Alexandre Millerand és Jean Jaurés vezette francia szocialisták tapasztalata: a demokratikus vívmányok (a választójog kiterjesztése, a törvényalkotásban való részvétel, sztrájkjog, munkaidő korlátozása: „nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás" stb.) kézzelfogható eredményt mutattak. A reformerek megerősödését jelezte az is, hogy noha az Internacionálé pacifista álláspontra helyezkedett, az egyes tagpártok a hazájukban támogatták nemzetük háborús erőfeszítését, azaz megtagadva internacionalista elkötelezettségüket, nem rúgták föl a nemzetállami kereteket. A háború végére pedig Európában több helyen is a ~ került kormányzati helyzetbe, gyakran válságos körülmények között.

A német szociáldemokrata–katolikus–liberális, elsöprő választási győzelmet arató koalíció szélsőjobboldali fegyveresekkel volt kénytelen leveretni a kommunista „felkelőket". Ettől fogva a ~ és a kommunizmus útja elvált Nyugat-Európában, hiába kaparintották meg a hatalmat a bolsevikok Oroszországban.

A ~ tehát ekkorra a demokrácia intézményeihez kötődött, a legnagyobb tömegpárttal, jól kiépített tagsági hálózattal, komoly szakszervezeti befolyással s nem egy esetben tapasztalt, rátermett államférfival (Friedrich Ebert, Ramsay MacDonald, Léon Blum) rendelkezett. Jelentős részben maga vívta ki az általános szavazójogot, és így nemhogy felrúgni, hanem inkább kiteljesíteni akarta a demokráciát. A szovjet gazdasági modellt csak a második világháború után utasította el. A szocializmus távlati célját megőrizte, de az oda vezető utat a kapitalizmus és a szocializmus összeillesztésében látta. A →keynesi gazdaságpolitikában pedig olyan eszközrendszert vélt megtalálni, amely a kapitalizmus versenyképességét összeegyezteti a szociális kívánalmakkal. A XX. század második felében a többségében magántulajdon uralta vegyes gazdasági modelleket támogatta.

Ugyanakkor sajátos kettős mércével viszonyult a bolsevik-kommunista kísérlethez. Elutasította a diktatúrát, és nem csatlakozott a szovjetek uralta Kominternhez (1919), hanem saját Szocialista Internacionáléját szervezte meg (1921), de kormányzati pozícióban együttműködött kommunista miniszterekkel, és külpolitikai állásfoglalásaiban elutasította az antikommunizmust – kivéve a magyar 1956-ot és a prágai 1968-at, amikor nem támogatta a szovjet megszállást. A →hidegháborúban azonban az egyezkedés oldalán állt.

Ma a ~ mindenekelőtt az esélyegyenlőség nevében szorgalmazza: a szegénység felszámolását, az oktatási és egészségügyi ellátórendszerek mindenki számára elérhetővé tételét, a nők, valamint a faji, szexuális, vallási, kulturális vagy más kisebbségek diszkriminációjának a megszüntetését. Külön hangsúlyt helyez a gyermekek jogainak védelmére, az idősekről való gondoskodásra. Gyakran alkalmazza a kvóták és a pozitív diszkrimináció eszközeit. A szociáldemokraták, mint a szocialisták általában, az embert mint elsősorban anyagi viszonyai által meghatározott lényt szemlélik, ezért a jólét megteremtését tartják főként szem előtt. Tagadják továbbá a társadalmi →tekintélyek létjogosultságát, és a részvételi demokrácia hívei. Ezért is támogatják a termelő-, a fogyasztói és a hitelszövetkezetek, a kölcsönös biztosítótársaságok működését. Az általános célok egyezése mellett az egyes országok szociáldemokrata (szocialista) pártjai, tekintettel a politikai helyzetük eltérő sajátosságaira, különböző hangsúlyokkal fogalmazták meg programjaikat. Skandináv területen, amelyhez először társult a jóléti állam megnevezés, a már megszerzett jogok megőrzése kapott hangsúlyt. A háború utáni →Németországban (az NSZK-ban) a nácizmussal való együttműködésben érintetlen szociáldemokrata politika viszonylag könnyen elérte a gazdasági életben az „együttdöntés" (*Mitbestimmung*) pozícióját, amellyel a szakszervezetek érdekképviselete megkerülhetetlenné vált. Francia- és Olaszországban sajátos helyzetet teremtett a kommunista párt jelentős népszerűsége. A francia politikai életben ez időnként a kommunistákkal való együttműködéshez vezetett, és az állam fokozott gazdasági szerepe kapott hangsúlyt. →Olaszország más utat járt, ott a kommunisták feltétlen távoltartása a kormányzattól a kereszténydemokrata és a szocialista elit hatalmát évtizedekre bebetonozta, míg a „tiszta kezek" politikája el nem söpörte őket, ami megnyitotta a kommunisták számára a hatalom megszerzésének reális lehetőségét.

BoM és KA

***

Az *angol–amerikai* világ a saját szocialista eszméire is rányomta a maga bélyegét, éppúgy, mint a →konzervativizmusára. S akárcsak ez utóbbi esetében, e hatás a radikalizmus kerülését, a mérséklet előnyben részesítését eredményezte. Az angolszász baloldali gondolkodás „fősodra" az osztályharcot következetesen elutasította, abból kiindulva, hogy a kapitalizmusban sem kibékíthetetlenek az osztályellentétek. A marxizmus valójában az angolszász országok egyikében sem tudott erős pozíciókat szerezni. Az →Angliában letelepedő Marx ott, a legfejlettebb kapitalista társadalomban várta a tőkés rendet felszámoló első proletárforradalmat, ám hiába. A szocialista mozgalmak az angolszász közegben más – a forradalmival szemben „evolucionista", azaz törvénytisztelő, reformista – jelleget öltöttek, a kompromisszumokra kész politika ugyanis kifogta a szelet a radikálisok vitorláiból. A mérséklet hagyományához hozzájárult a nonkonformista →protestantizmusnak, különösen a John Wesley nevével fémjelzett metodizmusnak a radikalizmust elutasító, önszerveződésre buzdító hatása is.

Bár a szocialista eszmék központi magja az egyenlőség, az angol–amerikai kontextusban a szabadság sem szorult annyira háttérbe, mint más szocializmus-koncepciókban. Az angol és amerikai szocialisták határozottan nemet mondtak a totalitárius államra, viszont hívei az erősen központosított és szükségképpen bürokratizált jóléti államnak – e kérdésben a klasszikus liberálisokkal és a konzervatívokkal egyaránt élesen szembenállva.

Az angol ~ fejlődésének meghatározó vonását az erős szakszervezetekben láthatjuk; belőlük nőtt ki a XX. század elejére a Munkáspárt. A *trade union*ok pedig nem a rendszer teljes átalakításában, csak a →munkásság pozícióinak a javításában voltak érdekeltek. A *Labour Party* ideológiáját a Fabiánus Társaság dolgozta ki, amelyet olyan neves baloldali értelmiségiek alapítottak 1884-ben, mint a Webb-házaspár (Beatrice és Sidney), valamint G. B. Shaw és H. G. Wells írók. Ők valamennyien fokozatos reformokkal, parlamentáris úton kívánták a szocializmus eszméit valóra váltani – ezért határozottan elutasították a Kommunista Párt együttműködési ajánlatát az első világháború után. 1945 és 1951 között a Clement Attlee vezette Munkáspárt rakta le a jóléti állam brit változatának az alapjait.

A XX. század második felében a pártban és értelmiségi holdudvarában éles vita bontakozott ki az állami tulajdon és a régi típusú „osztálypolitika" szerepéről: a „revizionisták" (köztük Anthony Crosland) sürgették, hogy a brit baloldal szakítson a köztulajdon iránti elkötelezettségével. Erre azonban csak a század legvégén került sor, amikor az Új Munkáspárt vezetőjeként Tony Blair – az Anthony Giddens nevéhez fűződő →„harmadik út" eszméire támaszkodva – újradefiniálta és politikailag egy darabig sikeressé tette a brit ~t, amely a thatcheri neokonzervativizmus egyes elemeit is átvette. Miután azonban a harmadikutasok vezette Munkáspárt 2015-ben ismét elvesztette a választást, egy harcosabb-radikálisabb baloldali (→újbaloldali) irányzat erősödött meg (Jeremy Corbyn).

A brit baloldal érdekérvényesítő törekvéseiben a politikai (parlamentáris) elem dominált – az Egyesült Államokban viszont a gazdasági eszközök kerültek előtérbe. Ez elválaszthatatlan attól, hogy az Újvilágban a szocialista eszmék kevesebb szimpatizánsra találtak, és a ~ szervezeti bázisa is igen gyenge maradt. A neves német társadalomtudós, Werner Sombart 1906-ban úgy fogalmazott, hogy Amerikában egyáltalán nincs is szocializmus, mert a munkásoknak sem áll érdekében a rendszer gyökeres megváltoztatása. A szocialista jellegű szervezetek itt különösen szorosan öszszefonódtak a vallással – a legbefolyásosabbá a XX. század elejére Walter Rauschenbusch baptista lelkipásztor *Társadalmi Evangélium* nevű mozgalma vált. A múlt század első harmadától a szociáldemokrata jellegű törekvések – az egyéni szabadságnak és az állami beavatkozásnak az összeegyeztetésre törekedve – a „liberalizmus" égisze alatt kerültek be a politikai fősodorba; ekkortól kezdve a liberalizmus amerikai értelmezése egyre inkább az európai ~val rokonítható: Roosevelt, Lyndon Johnson, Bill Clinton és Barack Obama demokrata elnökök számos jellegzetesen szociáldemokrata-jóléti intézkedést vezettek be. Újszerű jelenség, hogy kifejezetten baloldali szociáldemokrata programmal lépett fel elnökjelölt a választásokon (Bernie Sanders).

EG

***

Kelet-Közép-Európában jelentős szociáldemokrata hagyomány elsősorban az egykori Német Birodalom, Orosz Birodalom és Osztrák–Magyar Monarchia nagyipari területein bontakozhatott ki a XIX. század utolsó évtizedeiben. Ugyanakkor itt hosszú ideig fontos dilemma maradt – önálló nemzetállamok híján –, hogy mi legyen a ~ álláspontja az adott nemzeti közösség függetlenségi törekvéseivel kapcsolatban. Sokatmondó volt e szempontból az Orosz Birodalomban a →Piłsudski vezette Lengyel Szocialista Párt elfordulása a Rosa Luxemburg-féle nemzetközi forradalmi irányzattól. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a szlovén szociáldemokraták a délszláv állam megvalósítása mellett foglaltak állást, az olaszok pedig az Olaszországhoz való csatlakozás mellett. Az 1890-ben alapított Magyarországi Szociáldemokrata Párt számára (nyilvánvalóan a munkásság etnikai összetételéből következően is) a korabeli többnemzetiségű államkeret volt a kiindulópont, de elutasította a Monarchia felosztására irányuló terveket, majd Trianont, és végül üdvözölte a revíziót. Az ausztromarxizmus a személyelvű kulturális autonómia gondolatával hozzájárult a térség nemzetiségi kérdésének távlatosabb felfogásához. Meghatározó viszonyulási pontot a radikális – a többpártrendszeren alapuló demokráciát elvető – kommunista-totalitárius irányzat jelentett. A kommunisták az első és a második világháború végén magukkal ragadták

a szociáldemokrata pártokat, kijátszva azok megválasztott vezetőit. A két háború közti időszakban így jelentősen háttérbe szorultak, illetve szavazóbázisuk egy része a szélsőjobboldalt erősítette. 1945 után a →Szovjetunió befolyási övezetébe került országokban csakúgy, mint a második →jugoszláv államban, a kommunista hatalomátvétel után a ~t fölszámolták, pártjait kényszeregyesülés útján beolvasztották a kommunista pártokba, kiépült szervezeteit, baloldali nyelvezetét kisajátították. A közösségi társadalmat, a munkásosztály hatalmát és a szociális igazságot hirdető hivatalos propaganda hazug retorikája egyébként a nagy társadalmi megrázkódtatások (1956: magyar munkástanácsok; 1980: lengyel Szolidaritás) alkalmával rendre lelepleződött.

Az 1988–1991-es demokratikus átmenet idején sorra megjelentek a szociáldemokrata pártkezdeményezések országainkban. Az átalakulás első számú kérdése a totális diktatúra lebontása volt, kezdetben a sokszínű demokratikus törekvésekben, mozgalmakban határozottan jelen voltak a szociáldemokrata értékek (szociális igazság, korlátozott piacgazdaság követelése). Negyven év kommunizmus és idegen katonai megszállás után nem volt könnyű az útkeresés. Ugyanakkor a hatalmi monopóliummal rendelkező állampártok a ~ban vélték fölismerni jövőjüket. Eleinte a demokratikus szocializmus jelszavát hirdették, és a nemzetközi fejlemények hatására elismerték a többpártrendszer, a piacgazdaságra történő áttérés elkerülhetetlenségét. A kialakuló pártrendszerben a baloldali mezőt célozták meg. Minden rendelkezésükre álló erővel (a médiától a titkosszolgálatokig) igyekeztek felszámolni a valódi szociáldemokrata pártkezdeményezéseket.

Miután a Nyugat tartott az átmenet kül- és belpolitikai feszültségeitől, esetleges társadalmi robbanásoktól, a fordulat levezénylésében döntő tényezőnek tartották az állampártok reformer erőit. E megfontolások következményeként azután elismerték a szocialistává vagy demokratikus baloldalivá átvedlő kommunista pártokat szociáldemokratákként, így lettek ezek a Szocialista Internacionálé tagszervezeteivé, miközben az állampárti elitekből kerültek ki a →magánosítás fő – immár harcos, neoliberális gazdaságpolitikát hirdető – haszonélvezői, az új nagytőkés elit.

Csupán Csehországban tudott megszületni a kommunista elődpárttól független szociáldemokrata politikai alakulat, mert tíz évre kizárták a közéletből a kommunista rendszer vezetőit. Bulgáriában, Horvátországban, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában, Szlovákiában az elmúlt két évtizedben meghatározó szerepet a posztkommunista pártok játszottak. Bázisukat mindenekelőtt a társadalmi beágyazottságuk, az újjal szembeni természetes bizalmatlanság, a közvetlen múlt stabil időszakai iránti nosztalgia, a társadalmi egyenlőtlenség hirtelen növekedése biztosította. A nagyipar visszaszorulása és a privatizálás után ezek a pártok általában nem voltak képesek a ~ munkavállalókat védő funkcióját biztosítani, mint ahogy a diktatúra „állami" szakszervezeteiből sem születtek igazi szakszervezetek.

KGyCs

***

Magyarországon 1868-ben megalakult a Lassalle, majd az I. Internacionálé hatása alatt álló Általános Munkásegylet, ebből jött létre 1873-ban a Magyarországi Munkáspárt, majd 1880-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt és 1890-ben a II. Internacionálé útmutatásai alapján a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), zömmel az osztrák mozgalom segítségével. A tömegbázisának megfelelően kezdetben kétnyelvű (magyar–német) szervezet a századfordulón elkezdett a nemzetiségek szerint tagolódni.

A magyar ~ erősen követte a német, még inkább az osztrák testvérpárt szavakban forradalmi, valójában azonban mérsékelt ideológiáját. Ahogy a ~ általában, a magyar is követelte az általános választójogot, csakhogy doktriner internacionalizmusa miatt nem számolt annak nemzetiségi és társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásaival. A földosztás – gazdaságilag észszerű – elutasításával s általában a szintén dogmatikus agrárpolitikájával elidegenítette magát a vele párhuzamosan, gyakran átfedésben szerveződő agrárszocialista mozgalmaktól (→agrármozgalmak). A nemzeti kérdést erőteljesen tematizáló korabeli magyar közélettel élesen szembenállt a párt tudatos és vállalt, provokatív internacionalizmusa és antinacionalizmusa, amely néhány konkrét esetben (Kossuth-centenárium, 1905–1906-os válság) kifejezetten felháborította a hagyományos eliteket. A párt demokratikus elkötelezettsége és szerveződése azonban több olyan kiváló, korántsem doktriner politikust is pályára állított, mint Garami Ernő vagy Buchinger Manó, akik nem értettek egyet a forradalmi marxizmussal, ugyanakkor a párttöbbséggel összhangban – tel-

jes joggal – meg akarták haladni az elavult, meddő közjogi politizálás kereteit.

Ez a tagadás számos magyar szociáldemokratát még inkább megnyitott a bolsevizmus előtt, amely különben is szervesen következett a marxi forradalmi tanításból, és az első világháború végére megosztotta az egész ~t. Olyannyira, hogy a háború előidézte társadalmi változásokban megerősödött MSZDP többsége szorgalmazta a kommunisták és a magyar szociáldemokraták végzetes pártegyesülését 1919 márciusában és a →Tanácsköztársaság kikiáltását, ami értelmiségi támogatást is nyert a forradalmi szocialistáktól, a Galilei Kör egyes tagjaitól. Ezt az MSZDP régi vezetői, Garami, Buchinger, Peidl Gyula és Propper Sándor elutasították, nem lévén hajlandóak feladni a jogállamiság és a demokrácia elveit a →proletárdiktatúráért.

A vörös diktatúrában való részvétel miatt a pártnak jelentős népszerűségvesztést és néhány hónapig konkrét üldöztetést kellett elszenvednie. Az antibolsevista Horthy-rendszer alapvetően ellenséges viszonyai között a →Bethlen István és →Peyer Károly közt létrejött megállapodás (1921) biztosította a működéséhez a feltételeket, de a párt nem tudta visszanyerni korábbi tömegbázisát, jóllehet az 1922-es választásokon még egészen jó eredményt ért el (a szavazatok 17%-át s 25 mandátumot szerzett). A konszolidáció jegyében Bethlen az 1920-as évek végén lehetővé tette Garami és Buchinger hazatérését és politikai szerepvállalását. Az 1930-as évektől az MSZDP hagyományos szavazóbázisa azonban elkopott, elkedvetlenedett, az új nemzedék pedig a német nemzetiszocialista radikalizmus és az antiszemita szociális igazságtétel bűvkörébe került. A párt kiemelkedő képviselői, Peyer és →Kéthly Anna fenntartották a párt színvonalas működését, a nyugati testvérpártjaikkal összhangban elutasították a forradalmi marxizmust (ahogy persze a nemzetiszocializmust is), s a szocializmusba való demokratikus átmenetet hirdették. Támogatták a revíziós törekvéseket (etnikai alapon), és határozottan felemelték szavukat a zsidótörvények ellen, de az antiszemita közszellem miatt nem állítottak zsidó származású jelölteket. A jócskán megnehezült feltételek (például a zsidótörvények választójogi korlátozásai) mellett az MSZDP 1939-ben a szavazatoknak már csak a 3,4%-át szerezte meg (és ezzel 5 mandátumot). 1943-ban szövetségre lépett a →Független Kisgazda Párttal, és tárgyalt a →Kállay-kormánnyal a háborúból való kiugrás utáni kormányzati szerepéről.

Az ország szovjet átvétele (megszállása) végzetesen megosztotta a magyar ~t. Sztálin és a kommunisták nem tűrték a ~ önállóságát, így természetszerűleg a kommunistákkal való együttműködés hívei kerültek előtérbe Magyarországon. Marosán György, illetve a centrista és húzódozó Szakasits Árpád az MSZDP régi vezetése (Peyer, Kéthly) ellenében egyesítették a pártot a kommunistákkal. A határozottan szembeszegülő Peyer emigrációba kényszerült, az egy ideig taktikázó Kéthlyt életfogytiglanra ítélték. A szovjet nyomásra bekövetkező fúzió ismét abba a helyzetbe sodorta a magyar ~t, hogy a törékeny magyar demokrácia ellen vétsen. Az MSZDP 1956-ban Kéthly Anna vezetésével újjáalakult. A rendszerváltozás idején (1989) az újraélesztésére tett kísérleteket a hatalmi érdek elfojtotta. Az MSZDP demokratikus önszerveződésben, munkásérdek-képviseletben kialakult csaknem évszázados hagyományának a pártegyesüléssel sajnálatosan vége szakadt. Számos jeles vezetőjét (Garami, Buchinger, Peidl Gyula, Peyer, Kéthly, Mónus Illés stb.) joggal tartja számon a magyar politikai kultúra és történeti emlékezet.

Szerkesztőbizottság

Bernstein, Eduard: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* (1899; m. [1971], 1989).

Coppieters, Bruno, Kris Deschouwer és Michael Waller (szerk.): *Social Democracy in a Post-Communist Europe* („~ a posztkommunista Európában”, 1994).

Dolbeare, Kenneth és Michael Cummings (szerk.): *American Political Thought* („Amerikai politikai gondolkodás”, 2004).

Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia: Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948* (2001).

Kulcsár Péter: *A szociáldemokrácia az eszmék történetében* (2007).

Loppert Csaba: *Sikerek és kudarcok az európai szociáldemokrácia történetében* (2003).

Minkin, Lewis: *The Contentious Alliance: Trade Unions and the Labour Party* („Vitás szövetség: a szakszervezetek és a Munkáspárt”, 1992).

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve* (1999).

szociális piacgazdaság A második világháború után az újonnan megalakuló Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK, →Németország) kialakított társadalmi-gazdasági modell és gazdaságpolitika, amelynek elméleti alapjait a Harmadik

Birodalom időszakában, az 1930–1940-es években dolgozták ki a „freiburgi iskola" közgazdászai (Walter Eucken, Leonhard Miksch, Wilhelm Röpke, Franz Böhm, Alexander Rüstow, Hans Großmann-Doerth), illetve Ludwig Erhard nürnbergi gazdaságkutató és Alfred Müller-Armack münsteri közgazdász. Az utóbbitól származik maga a kifejezés is („soziale Marktwirtschaft"), amelyet 1947-es *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft* („Gazdasági kormányzás és piacgazdaság") című könyvében használt először.

A ~ elméletének megalkotói úgy ítélték meg, hogy a gazdasági világválság messze túlmutat a gazdaságon, és elsősorban az állam válságát idézte elő. Ezért a fő feladat szerintük az állam gazdasági szerepének az újradefiniálása: búcsú a klasszikus →liberalizmus államától, egyszersmind a →nemzetiszocialisták →keynesi ihletésű intervencionista államfelfogásának az elutasítása. Az új liberalizmus, amelyet képviselhetőnek tartottak, erős államot követel, liberális, piackonform intervencionizmust.

A „freiburgi iskola" meghatározó intézménye, az *Akademie für deutsches Recht* (Német Jogi Akadémia) 1937-től adta ki az *Ordnung der Wirtschaft* („Gazdasági rend") című folyóiratot. Erről nevezték el az iskola által képviselt irányzatot *Ordoliberalismus*nak, amely híven tükrözte irányváltásuk lényegét: *laissez-faire* ('hadd menjen', azaz be nem avatkozás) helyett *→rend*. Már a folyóirat első számában felvázolta Franz Böhm az ordoliberális iskola fő tételeit. Az egyik alapelv így szólt: „Csak annyiban engedélyezhető a magángazdaság szabadsága, amennyiben a piaci verseny rendhez vezet."

Mindezzel együtt az ordoliberálisok a szabad verseny elkötelezett hívei voltak, habár az állam által megszervezett és felügyelt verseny hívei, akik úgy vélték, az állam felelőssége a piaci szereplőket a megfelelő magatartásra szorítani. A Kereszténydemokrata Unió (CDU) 1949-es – Erhard és Müller-Armack által írt – választási programja (a „Düsseldorfi alapelvek") így fogalmaz: „A gazdaság szervezőelvének a versenynek kell lennie, az államnak meg kell alkotnia és be kell tartatnia a verseny szabályait, illetve az azáltal okozott társadalmi problémákat elhárítania, a gazdaságot egyébként messzemenően békén kell hagynia."

Szemben a neoklasszikus közgazdaságtan főáramával, a ~ teoretikusai a gazdasági folyamatokat mindig a szociális valóság, a társadalmi folyamatok átfogóbb kontextusában értelmezték. Müller-Armack a leendő NSZK gazdasági és társadalmi rendjéről 1946 júniusában tartott hamburgi konferencián szorgalmazta „a piacgazdaság és egy aktív szociális vagy szocialisztikus gazdaságpolitika értelmes összehangolását", illetve „az erkölcsi gondolatoknak az új gazdasági rendbe való beépítését". Gazdasági modellje tehát nem egy magára hagyott liberális piacgazdaságot, hanem egy „tudatosan kormányzott, ráadásul szociálisan kormányzott piacgazdaságot" körvonalazott, aktív állami konjunktúraélénkítő, foglalkoztatás-, szociál-, lakás- és bérpolitikával.

Elképzelései több szempontból túlmentek az ordoliberálisok, sőt Ludwig Erhard államfelfogásán. Ennek gyakorlati jelentősége is volt, mert Erhard az →Adenauer-kormány gazdasági minisztereként és Müller-Armack a minisztérium stratégiatervező részlegének vezetőjeként, majd államtitkáraként együtt felelt a ~ elméleti modelljének a gyakorlati gazdaságpolitikába történő átültetéséért. Szoros együttműködésük ellenére e hangsúlybéli különbségeik többször okoztak konfliktust közöttük. Némi leegyszerűsítéssel: Erhard volt a piacpártibb, Müller-Armack az →etatistább.

Angela Merkel kancellárként több alkalommal is hitet tett a ~ mellett, gyakran hivatkozik Ludwig Erhardra, idézi gondolatait. Hazánkban a rendszerváltás utáni első szabadon választott kormány gazdaságpolitikáját áthatotta a ~ eszméje, →Antall már miniszterelnöki programbeszédében deklarálta, hogy „célunk a szociális piacgazdaság megvalósítása". 1989. október 23-tól 2011. december 31-ig a magyar Alkotmány bevezető mondatában szintén szerepelt a kifejezés.

Erhard, Ludwig: *Jólétet mindenkinek* (1957; m. 1994).
Ptak, Ralf: *Vom Ordoliberalismus zur Sozialen Marktwirtschaft: Stationen des Neoliberalismus in Deutschland* („Az ordoliberalizmustól a ~ig: a neoliberalizmus állomásai Németországban", 2004).

PS

szocializmus (l. *socialis* 'bajtársi, társas') A fogalmat (*socialismo*) először 1803-ban Giacomo Giuliani használta Rousseau-kritikájában a társadalmi rend egészére vonatkoztatva. A korai szocialista gondolkodóknál (Gracchus Babeuf, Henri de Saint-Simon, Louis Blanqui) az →individualizmussal szembeállítva inkább →utópiaként jelent meg, majd a XIX. század közepétől, a →liberalizmus és a →konzervativizmus mellett, az

→egyenlőséget és a →szolidaritást hangsúlyozva meghatározó erejű politikai eszmerendszerré, ideológiává vált, és az akkor születő →munkásmozgalmat tartósan áthatotta, pártok létrejöttéhez vezetett. Sajátos változata az anarchizmus, amelynek képviselői az állam, sőt mindenféle hatalom tagadásában látták a ~ megvalósulását.

A fő célok közös volta ellenére a szocialista mozgalmak, pártok nagyon különböző politikai irányokat követtek már a XIX. században, de főként azt követően. A különbözőség egyfelől abból fakadt, hogy milyen eszközökkel gondoltak céljaik megvalósításért küzdeni. A reformista pozíció a →parlamenti demokrácia kereteit nem kívánta túllépni (→szociáldemokrácia), míg a forradalmárok az erőszakra támaszkodva új világot akartak teremteni, amely megvalósítja az egyenlőséget (→kommunizmus). A különbözőség másik oka, hogy más-más értékeket társítottak az alapköveteléshez. Voltak pártok, amelyek a keresztény hagyományokra támaszkodva értelmezték a ~t (→keresztényszocializmus), és voltak, amelyek a nemzeti szemponttal (→fasizmus) vagy a faji meghatározottsággal egyesítették (→nemzetiszocializmus). A nemzethez kötött egyenlőség a kommunista pártoktól sem volt idegen (például a Nicolae Ceauşescu vezette Román Kommunista Párt esetén). Az 1970-es évektől a baloldali politikai nyelvezetben megjelent a reálisan létező ~ fogalma a kelet-európai változatra alkalmazva, ezzel is kifejezve, hogy a megvalósult ~ eltér a ~ eszméjétől.

Honneth, Axel: *Die Idee des Sozialismus* („A ~ eszméje", 2015).

Mukherjee, Subrata és Sushila Ranaswamy: *A History of Socialist Thought* („A szocialista gondolkodás története", 2000).

KA

szólásszabadság A véleménynyilvánítás szabadsága; alapjog, amelyet Magyarország →Alaptörvénye (IX. cikk (1)–(2)) véd. Az 1946. évi I. törvényben a gondolat és a vélemény szabadsága szerepelt, majd az 1989-es alkotmánymódosítást követően a „véleménynyilvánítási szabadság" kifejezés használata terjedt el. A szabad kommunikációt lehetővé tevő alapjogot ettől függetlenül illethetjük a „~", a „véleményszabadság", a „véleménynyilvánítási szabadság" vagy „a kifejezés szabadsága" elnevezéssel is, és ezeket egymás megfelelőinek tekinthetjük.

„[…] hazánk alkotmányos lételének egyik fő kincse a szólás szabadsága – mondta →Deák Ferenc –, s talán egyetlenegy, mely őrje lehet nemzeti szabadságunknak" („Wesselényi Miklós báró és a szólásszabadság védelmében", 1835. június 16., Deák Ágnes és Molnár András [szerk.]: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek I–II.*, 2001). Ennek megfelelően a ~ért folytatott küzdelem története a reformkor óta a magyar függetlenségért folytatott küzdelem története is. Az 1989-es →rendszerváltozás óta eltelt időszak a leghosszabb a magyar történelemben, amelyben a ~ joga folyamatosan érvényesült.

A ~ joga alapján mindenkinek, egyenlő mértékben, a törvények által meghatározott keretek között joga van véleményének szabad kifejtésére. A szóbeli, írásos, nyomtatott kifejezések mind-mind „vélemény"-nek, illetve „szólás"-nak minősülnek, ahogyan a különböző médiumok műsorai vagy a filmek is. Annak minősülhetnek a képek vagy más, vizuálisan érzékelhető tárgyak, ábrázolások, a műalkotások. A törvény általi korlátozás az alkotmányos gyakorlat alapján csak szükséges esetben és arányos mértékben megengedett, és szűk körűnek kell lennie.

A politikai véleményeket minden jogrendszer fokozottabban védi a többinél. Ezeket tekinthetjük tehát a ~ legerősebben védett belső magjának. Persze e kategória meghatározása nem könnyű. Bizonyos jogrendszerek csak kifejezetten a parlament működésével kapcsolatos véleményeket tekintik e körbe tartozónak, a legtöbben azonban ennél jóval szélesebb értelmezést adnak a kategóriának: Eric Barendt szerint politikai véleménynyilvánításnak tekinthető minden olyan megnyilvánulás, amely lehetségesen hozzájárul a közvélemény alakításához, a témák olyan széles körében, amelyre egy gondolkodó állampolgár közügyként tekinthet (*Freedom of Speech* [„~"], 2005).

A politikai vélemény (szólás) a jog számára tehát általában véve „értékesebb" (erősebben védett) a ~ egyéb megnyilvánulásainál. Az amerikai mintára történő, a szólás értéke alapján különböztető differenciálás azonban nem veszélytelen. A kevésbé értékesnek ítélt szólások ugyan nem maradnak védtelenek, de védelmük alacsonyabb szintű lesz. A csoportosítás, legalábbis a *politikai – nem politikai* kategóriákba, azonban szükséges, mert annak hiányában valamennyi szólásra egyazon mércét kellene alkalmazni, ez pedig vagy a kevésbé értékesek (például a pornográfia vagy a reklámok) védelmi szintjének túlzott megemelését, vagy pedig a köz-

ügyek vitájában részt vevő vélemények csökkenését hozná magával.

A ~ kiemelten védett a jogrendszer által, de nem élvez automatikus elsőbbséget más alapjogokkal való ütközés esetén. Védelmi szintje nem a vélemény kinyilvánításával okozott kárhoz igazodik, azaz bizonyos esetekben még károkozás esetén is a ~ élvez elsőbbséget; a közügyek nyílt vitatása indokolja például az egyéni hírnév- és becsületvédelem háttérbe szorulását.

Kérdés, hogy lehetséges-e a szólások korlátozása azok formája, kinyilvánításuk módja alapján. A közügyekben ugyanis nemcsak kifinomult, racionális érvelés útján lehet véleményt nyilvánítani, hanem drasztikus, nyers modorban is. A szólás nem korlátozható annak nyersesége miatt; a véleménynyilvánítás sokkoló, felháborító, zavaró jellege önmagában még nem alapozza meg a korlátozás lehetőségét, ha valamely alapjog vagy alkotmányosan védett érdek nem sérül. Ebben az álláspontban az egyenlőség általános elvének alkalmazása ismerhető fel: nem mindenki képes véleményének racionális kifejtésére, talán nem is minden vélemény minden esetben tökéletesen megalapozott, és nem mindenkinek van módja arra, hogy véleményét a nagyközönség tudtára adja – a drasztikus módszerek vagy hang viszont felerősítheti az egyén amúgy halk hangját.

Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai* (2009); uő és Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog* (2013, 2015).

KoA

szolgáltatásgazdaság A gazdasági fejlettség magas szintjén alakul ki, minél nagyobb ugyanis adott ország egy főre eső GDP-je, annál nagyobb a szolgáltatások (például a pénzügyek, kereskedelem, oktatás, egészségügy, vendéglátás, kommunikáció stb.) aránya a GDP-n és a foglalkoztatáson belül. A gazdag országok körében mindkét arány 75 százalék körül van.

A →gazdasági növekedés azért is jár a ~ bővülésével, mert elmélyíti a specializációt, aminek következtében megnő a tranzakciós szektor. Ugyanekkor a fogyasztói kereslet az immateriális javak felé tolódik. Az sem hanyagolható azonban el, hogy a szolgáltatások termelékenységnövekedése és annak a gazdag országokéhoz való felzárkózása lassúbb, mint az ipari termelésé. E tény szolgál alapjául annak a félelemnek, hogy a ~ban a gazdasági növekedés és a felzárkózás lelassul. Ez ellen az szól, hogy a szolgáltatások fogyasztása – különösen az egészségügyi és az oktatási szolgáltatásoké – növeli az emberek termelékenységét vagy legalábbis az életminőségét.

Herrendorf, Bertold, Richard Rogerson és Valentinyi Ákos: „Growth and Structural Transformation" („Növekedés és strukturális átalakulás), Aghion, Philippe és Steven Durlauf (szerk.): *Handbook of Economic Growth* („A gazdasági növekedés kézikönyve", 2014).
Schettkat, Ronald és Lara Yocarini: „The Shift to Services Employment: A Review of the Literature" („Elmozdulás a szolgáltatásokban való foglalkoztatás felé: szakirodalmi áttekintés"), *Structural Change and Economic Dynamics*, 2006, 17.
Wallis, John J. és Douglass North: „Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870–1970" („A tranzakciós szektor mértéke az amerikai gazdaságban"), Engerman, Stanley L. és Robert E. Gallman (szerk.): *Long-Term Factors in American Economic Growth* („Az amerikai gazdasági növekedés hosszú távú tényezői", 1986).

CzP

szolidaritás A francia enciklopédisták szóalkotása (*solidarité*). Eredetileg az adósok összefogását jelentette a hitelezőkkel szemben. Émile Durkheim alkalmazta a társadalmi összetartozásra *A társadalmi munkamegosztásról* (1893; m. 1986, 2001) című munkájában: megkülönböztette a hagyományos társadalmi vagy „mechanikus" és a munkamegosztási vagy „organikus" ~t. Ezt követően a ~ a cselekvés, a szándék és az érzelem egységét fejezte ki azonos érdekű egyének között. Köznapi jelentése szerint ma a ~ egy másik személy vagy csoport cselekvési, szándékbeli és/vagy érzelmi támogatását jelenti (→barátság). Karol Wojtiła pápasága (→II. János Pál) előtt publikált *Osoba i Czyn* („A cselekvő személy", 1969; a. *The Acting Person*, 1979) című művében dolgozta ki a ~ antropológiai és teológiai fogalmát. Ez a munka – s II. János Pál pápasága – ihlette a lengyel Szolidaritás Szakszervezet elnevezését és a kommunista hatalommal szembeni, Lech Wałęsa vezetésével folytatott tevékenységét. Elméleti alkalmazása rendkívül elterjedt a politikai mozgalmaktól a teológiáig; a „globális ~" felhívása ma az átfogó etikai-ökológiai-politikai összefogás célját hirdeti az egész emberiség számára.

Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás* (1989; m. 1996).
Wilde, Lawrence: *Global Solidarity* (2013).

MB

Szovjetunió (1922–1991) Az orosz államiság egyik történeti formája. Az 1917-es orosz forradalom következtében összeomlott cári →Oroszország romjain, illetve Alekszandr F. Kerenszkij kialakuló polgári demokratikus rendszerének megdöntése után egy sajátos, a radikális baloldali eszmék által ihletett társadalomátalakítási és államszervezési kísérlet vette kezdetét, amelynek legfőbb politikai mozgatója az Oroszországi Szociáldemokrata [bolsevik] Munkáspárt volt (1918-tól Oroszországi Kommunista [bolsevik] Párt, 1925-től Össz-szövetségi Kommunista [bolsevik] Párt, 1952-től ~ Kommunista Pártja [SZKP]). A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 1922 decemberében jött létre, amikor egyesült a formálisan külön létező négy (orosz, ukrán, belorusz és a kaukázusontúli) szovjet köztársaság. A területileg folyamatosan bővülő ~ később 15 tagköztársaságból állt (Azerbajdzsán, Belorusszia, Észtország, Grúzia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Lettország, Litvánia, Moldova, Oroszország, Örményország, Ukrajna, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán). Az egyes tagköztársaságokon belül további nemzetiségi jellegű autonóm köztársaságok és egyéb területi egységek léteztek. A szovjet föderalizmus leginkább az 1920-as években érvényesült, utána teljesen formálissá vált. Miután azonban a föderalizmus a „lenini örökség" részévé vált, külsőségeiben mindvégig fennmaradt, és utóbb megkönnyítette a ~ viszonylag zökkenőmentes feldarabolódását.

A forradalmi tábor radikális szárnyát alkotó bolsevikok 1917 novemberében vették át a hatalmat az egyre inkább káoszba süllyedő Oroszországban. A hatalom megtartása azonban nehezebb feladatnak bizonyult, mint a puccsszerű megszerzése, mert 1917 végén kezdetét vette a több mint hároméves oroszországi polgárháború (1917–1920). Az önmagát szovjethatalomnak nevező új rendszer arculatát emiatt alapvetően három tényező határozta meg: a radikális szocialista eszmék, a polgárháborús mentalitás és a totális háború viselésére berendezkedett hadigazdaság. A nyugat-európai marxizmust és az orosz radikális forradalmi hagyományokat ötvöző bolsevikok eredetileg a formálisnak tekintett polgári demokráciát akarták felváltani az igazinak vélt társadalmi demokráciával. Az utóbbi célokat szolgálta (volna) az úgynevezett →proletárdiktatúra, amely azonban nem annyira az új rendszer legfőbb társadalmi bázisának kikiáltott ipari munkásság és szegényparasztság hatalmaként funkcionált, hanem inkább az elitista forradalmi élcsapat identitásával rendelkező kommunista párt diktatúrájaként. Eleinte a bolsevikok még kísérleteztek a munkásdemokrácia intézményeivel és a termelőeszközök feletti társadalmi ellenőrzés megteremtésével, de ez a megoldás a polgárháborús körülmények között nem bizonyult kivitelezhetőnek. Hasonló volt a helyzet az új hatalmi rendszerrel, amelynek eleinte a nép közvetlen hatalomgyakorlására, valamint az általa folyamatosan ellenőrzött, rövid ciklusokra választott és bármikor visszahívható képviselőkből álló, azaz alulról felfelé épülő munkás-, paraszt- és katonatanácsokra (oroszul *szovjet*ekre) kellett volna támaszkodnia, de végül megváltozott a képlet: a szovjetek a „demokratikus centralizmus" érvényesülése következtében végül nem a nagyobb demokrácia letéteményesei, hanem a kiépülőben lévő forradalmi egypártrendszer hatalmi eszközei lettek.

A szovjethatalom a korábbi rendszer totális tagadásaként jött létre, ami nemcsak az ideológiában és intézményépítésben, de a személyzeti cserékben is megnyilvánult. Kevés →forradalom indított el olyan mély elitcserét, mint a bolsevik (brutálisan kivégezték az egész cári családot is). A ~ fennállásának első évtizedeit folyamatos társadalomátalakító és politikai kampányok jellemezték, amelyek az 1930-as években csúcsosodtak ki. Ebben az időszakban végbement a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, és elindult az erőltetett iparosítás. Az iparosítás következtében példátlan méretű urbanizációs folyamatok alakultak ki, amelyek végén a kisparaszti ország az ipari nagyvárosok államává alakult át. A belpolitika egyre brutálisabbá vált, ami az 1930-as években először a komoly emberáldozatokat követelő kuláktalanításban (a birtokos parasztság, a „kulákság mint osztály likvidálása", 1929–1931), illetve a milliók életébe kerülő, főként ukrajnai nagy éhínségben („holodomor", 1931–1933), majd az évi több százezer kivégzéssel járó „nagy terror"-ban (1936–1938) nyilvánult meg (→Gulag). Ezzel egyidejűleg kiépült →Sztálin példátlan személyi kultusza és hatalma. Ennek fenntartásából kivette a maga részét a nyugati baloldali, véleményformáló értelmiség, amely egészen 1956-ig nem volt hajlandó szembenézni a szovjet valósággal.

1941 és 1945 között a ~ a Nagy Honvédő Háborúban az óriási emberáldozatok révén legyőzte az őt megtámadó és óriási pusztítást okozó nemzetiszocialista Németországot és szövetségeseit, köztük a Magyar Királyságot. A ~ viszont éppen ennek a győzelemnek köszönhetően lett az 1945 utáni bipolárissá vált világ egyik szuperhatalmává. Ebben természetesen az atomfegyver gyors megszerzése is szerepet játszott (1949). A második világháború utáni években a ~ létre tudta hozni a kelet-közép- és délkelet-európai államokból az úgynevezett „keleti blokkot" (a „béketábort"), továbbá elő tudta mozdítani a magáéhoz hasonló szocialista forradalmat Kínában, Koreában, Indokínában, Afrika és Latin-Amerika több országában. A ~ kommunista vezetését a kezdetekben komoly világforradalmi elhivatottság jellemezte, amely tulajdonképpen a korábbi Orosz Birodalom ortodox és szláv →messianizmusának az örökébe lépett.

A szovjet belpolitikában Sztálin halála után (1953) enyhülés kezdődött. Nyikita Szergejevics Hruscsov az 1956. évi XX. pártkongresszuson leleplezte a sztálinizmus bűneinek egy részét, és az 1930-as évekhez hasonlítható, újabb nagy terrorhullámnak az elkerülése érdekében megpróbálta bevezetni a párton belüli kollektív vezetést, illetve megteremteni a formalizáltabb eljárási rendet, amit a korabeli terminológiával élve a szocialista törvényesség megteremtésének neveztek. Ismét az SZKP Politikai Bizottsága lett az állam legfőbb kollektív irányítószerve. Folytatódott a párt és az állami funkciók addig is jellemző összefonódása. A sok millió tagot számláló kommunista párt, amely a szovjet alkotmány értelmében hivatalosan is az ország vezető erejének számított, ugyanis nem klasszikus politikai pártként, hanem óriási hatalmi konglomerátumként működött, és komoly irányítási-hivatali apparátusokat is foglalkoztatott. Ezek folyamatos ellenőrzést gyakoroltak az államhatalmi és igazgatási szervek fölött. Sajátos munkamegosztás alakult ki a párt- és az államigazgatási szervek között: az előbbiek látták el a stratégiai tervezés és a személyzeti irányítás feladatát, az utóbbiak pedig végrehajtották az utasításokat, és viselték a felelősséget.

A ~ban felépített gazdasági-társadalmi modell az 1970-es évektől kezdve egyre nagyobb működési zavarokkal küszködött. Ezeket eleinte enyhíteni tudta az 1973. évi olajárrobbanás, amely lehetővé tette a „koraszülött" szovjet jóléti államot. A globális gazdasági versenyben a szovjet birodalom azonban egyre nehezebben tudott helytállni, nem bírta biztosítani már a fegyverkezési paritást sem az USA-val. Ez mind nagyobb belső feszültségeket, majd reformokat szült. A legutolsó reformsorozat 1985-ben vette kezdetét, amikor Mihail Gorbacsov lett az SZKP főtitkára. Ebben az időszakban a saját belső gondjai miatt a moszkvai központ kevés figyelmet szentelt a kelet-közép-európai csatlósainak. Egyre több belső konfliktus és feszültség alakult ki a birodalomban élő nemzetiségek, illetve a birodalmi központ és a perifériák között. Az utolsó és legnagyobb csapást a rendszerre viszont valószínűleg az a hatalmi harc jelentette, amely a szovjet (szövetségi) és az orosz (köztársasági) vezetés között alakult ki. Ez a konfliktus a végletekig legyengítette a birodalmi központot. A szovjet birodalom konzerválását támogató erők 1991 augusztusában végrehajtottak még egy sikertelen rendpárti államcsínyt, amelynek kudarca után azonban a reális hatalom a köztársasági vezetők kezébe került. Végül 1991 decemberében a ~t annak idején létrehozó három, szláv többségű tagállam (Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország) vezetői megállapodtak, hogy az év végén a ~ mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai tényező megszűnik létezni. Ez teljesen átrendezte a nemzetközi kapcsolatokat: létrejött az egypólusú – USA dominálta – világrend.

Font Mária, Krausz Tamás, Niederhauser Emil és Szvák Gyula: *Oroszország története* (1997).

Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig* (1999; m. 2008).

Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története* (1995; m. 1997); uő: *A kommunizmus* (1994; m. 2004).

HI

szövetkezet Önkéntes, autonóm és nyílt társulás közös gazdasági, társadalmi és kulturális célok megvalósítására. Alapszabályban rögzített céljait tagjai közös tulajdonban, demokratikusan irányított vállalkozásként kívánják elérni. Számos alfaja ismert aszerint, hogy milyen tevékenységre állnak össze a tagok (például fogyasztási, hitel-, beszerzési, termelő-, lakásépítő, értékesítő és beraktározási ~). A fenti értelemben vett, ún. rochdale-i elvek szerint szerveződő, szolidaritásalapú ~ek a kapitalizmus megszilárdulásának korából, a XIX. századi Nagy-Britanniából eredeztethetőek. Az önvédelem, önfenntartás, önsegélyezés hármassága a gazdasági dimenzión túlmenően mozgalmi jelleget is adhat a ~eknek,

és így azok nemcsak a munkásmozgalmakból, de bizonyos mértékig a nemzetépítés feladatából is kivették részüket (például az erdélyi románság és a felvidéki szlovákság esetében). Magyarországon az 1875. évi XXXVII. törvény szabályozta a ~ek működését. A dualizmus korában →Károlyi Sándor gróf szerzett elévülhetetlen érdemeket a kulturális, karitatív és „nemzetnevelő” célokat egyaránt ellátó fogyasztási és hitel~ek szervezése terén. Ezek közül kiemelkedik az 1898-ban alapított, majd a két világháború közt meghatározó gazdasági tényezővé váló Hangya Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, amelynek feladata elsősorban a mezőgazdasági és ipari termékek beszerzése és értékesítése volt. A fenti értelemben vett önkéntes társulások ma is működnek. 1895-ben alakult meg londoni székhelylyel a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (*International Cooperative Alliance*, ICA), tagsága ma csaknem egymilliárd fő. Ezzel szemben ismerünk a társadalomra államilag ráerőszakolt ~eket is, mint amilyenek például a Szovjetunió mezőgazdasági termelő~ei (magyar rövidítéssel *téesz*, *tsz*; orosz kölcsönszóval *kolhoz*) voltak. Ezek mintájára történt a magyar mezőgazdaság 1945 utáni kommunista átszervezése több lépésben, de mindannyiszor erőszakosan. A téeszesítés, a termelő~be kényszerítés eredményeként számolódott fel végleg a történeti értelemben vett →parasztság hazánkban.

Bak Klára: „A nemzetközi szövetkezeti alapelvek érvényesülése a 2013. évi V. törvény szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseiben”, *Agrár- és Környezetjog*, 2014, 16.

Bury, J. P. T. (szerk.): *The New Cambridge Modern History Volume 10: The Zenith of European Power, 1830–1870* („Modern történelem: az európai hatalom a csúcson”, 1960).

Madzsar József (szerk.): *Társadalmi lexikon* (1928).

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965* (2012).

Vári András: „Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik”, *Regio*, 2007, 2.

BÁ

Sztálin (’acélos’), **Joszif Visszarionovics** (er. Dzsugasvili; 1878–1953) Harminc éven át vezette a →Szovjetuniót. Az új bolsevik államalakulat koncepcióját és terroron alapuló hatalomgyakorlási technikáit →Lenintől örökölte. Sajátos, bűnözői politikai kultúrájával céltudatosan építette ki személyes hatalmát, mindig megsemmisítve lehetséges ellenfeleit és folyamatos halálfélelemben tartva szövetségeseit. Az 1929-ben indított kollektivizálás és erőltetett iparosítás, az 1932–1933-as éhínség, majd az 1937–1938-as belső tisztogatások, a →Gulag-rendszer kiépítése, a második világháború éveiben véghezvitt tömegmészárlások és a „bűnös népek” kollektív deportálása soha nem látott szintre fokozták az állami erőszakot: rémuralma szovjet áldozatainak száma több tízmillióra becsülhető. Fiatal grúzként még osztotta a „nagyorosz sovinizmus” lenini-internacionalista kritikáját, de az 1930-as évek elejétől, amikor összetűzésbe került a nyelvi-kulturális jogaikat féltő nem orosz elitekkel (elsősorban az ukránokkal), új nemzeti-bolsevista, oroszosító politikát érvényesített, ami utolsó éveiben – részben a →hidegháború hatására – erősödő állami antiszemitizmussal, idegengyűlölettel társult. Felelősség terheli a →Hitlerrel közösen indított második világháborúért (Molotov–Ribbentrop-paktum, 1939. augusztus 23.), amelynek első két éve során jelentős lengyel, finn, balti és román területeket hódított meg. A Szovjetuniónak a ~ számára váratlan német megtámadása (1941. június 22.) után pragmatikus megfontolásból csatlakozott a náciellenes nyugati szövetséghez. A „nagy honvédő háború” sikere révén megszilárdította otthoni uralmát, és a Szovjetuniót szuperhatalmi ambíciókkal rendelkező birodalommá tette.

Nimbuszát nyugati baloldali, véleményformáló értelmiségi körökben is megőrizte egészen 1956-ig, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusáig és a magyar felkelésig.

Baberowski, Jörg: *Felperzselt föld: Sztálin erőszakuralma* (2012; m. 2015).

Lukacs, John: *Hitler és Sztálin – 1941. június* (2006; m. 2009).

SB

szubszidiaritás (l. *subsidium* ’tartalék, védelem, támogatás’) A társadalom helyes szerveződésének egyik legfőbb, „szilárd és örökérvényű” elve a katolikus tanításban. XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* (’negyven éve’) kezdetű enciklikája (1931) így fogalmazta meg: „amit az egyes egyének saját kezdeményezésükre és önerejükből véghez tudnak vinni, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött

közösség képes megvalósítani, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulás feladatául rendelni igazságtalanság, ami súlyos károkkal jár, és felforgatja a társadalom helyes rendjét. Mivel minden társadalmi tevékenység természeténél fogva arra van rendelve, hogy segítse (szubszidiálja) a társadalmi test alkotóelemeit, ne pedig elpusztítsa vagy bekebelezze őket" (79). Az elvet – mint ahogy a →katolikus politikai-társadalmi tanítás egészét – társadalmi-politikai, antropológiai és teológiai szinten közelíthetjük meg.

A *társadalmi-politikai* olvasathoz figyelembe kell venni, hogy a társadalmi tanítás a *Rerum novarum* enciklikával (1891) kezdődően elsősorban a kollektivista, totalitárius eszmékkel szemben fogalmazódott meg. A ~ elve élesen „szemben áll a kollektivizmus minden formájával" (*Katekizmus*, 1992, 1885. §). Az államhatalom korlátozását írja elő, és elvet minden olyan berendezkedést, amely nem az egyén felelősségteljes szabadságán alapul. Határozottan támogatja ugyanakkor az egyén és az állam közötti autonóm köztes intézményeket – családokat, vallási, tudományos és civil közösségeket, →gazdasági és más →önszerveződésen alapuló társulásokat –, ezekben látja ugyanis az önkény, az elnyomás és a paternalizmus leghatásosabb ellenszereit. A pápai társadalmi tanítást elsőként megfogalmazó XIII. Leót kétségkívül közvetlenül motiválta a munkásokat szervező katolikus munkásegyesületek, szövetkezetek támogatásának szándéka, amelyek a szocializmus alternatíváját kínálták. Ugyanakkor az államhatalom korlátozásának kívánalma legalább →Aquinói Szent Tamásig vezethető vissza a (skolasztikus) természetjogi gondolkodásban. A köztes testületek jogi kereteit és legitimációját pedig jelentős részben a középkori →kánonjog dolgozta ki, amely az egész egyház és az egyes egyházi szervezetek autonómiáját a korporatív formával igyekezett védeni.

A ~ eszméje kétségkívül affinitást mutat a klasszikus →liberalizmussal, ami az államhatalom korlátozását és a köztes intézmények dicséretét illeti, és különösen közel áll →Burke, →Tocqueville és Wilhelm Röpke liberális-konzervatív társadalomképéhez. Ugyanakkor kritikus a radikális →individualizmussal szemben, amely elveti a „felülről lefelé nyújtott segítség" szükségességét, vagyis a felsőbb szintű társulások, köztük a kormányzatok kötelességét, hogy segítsék az alsóbb szintűeket céljaik elérésében, kudarcaik meghaladásában. Ez a kritika erős hangsúlyt kapott például a német →kereszténységszocializmusban (Wilhelm Ketteler, Oswald von Nell-Breuning), amely szerint a kapitalizmusban a vállalatok munkásai munkafeltételeik javítása érdekében az önkéntes szakszervezetek és/vagy törvényi szabályozás segítségére szorulnak. Ahogy XVI. Benedek a *Caritas in veritate* („Szeretet az igazságban") kezdetű enciklikájában (2009) kiegyensúlyozottan fogalmaz: „a ~ →szolidaritás nélkül társadalmi partikularizmushoz vezet, a szolidaritás ~ nélkül pedig olyan paternalista jóléti rendszerhez, amely megalázza a szükséget szenvedőket" (58).

A ~ból nem következik konkrét társadalmi rend, annak részleteit az egyház társadalmi tanítása a körültekintő mérlegelés és az erényes politikai cselekvés hatáskörébe utalja. Ilyen részlet például, hogy miképpen ítélendő meg az →Európai Unióban a „~" alkotmányos elve, amely szerint az Unió csak olyan célok érdekében cselekedhet, amelyeket a tagállamok a maguk erejéből nem tudnak elérni.

A ~ elvének „örök érvényét" az adja, hogy az emberi természet folyománya. Mivel „minden társadalmi intézmény alapelve, alanya és célja az emberi személy", ahogy a II. vatikáni zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója (5) írja, a társadalmi rend kérdését megelőzi az antropológiai kérdés: milyen az ember? Az ember mint *imago Dei* részesedik az értelem és a szabad akarat isteni tulajdonságaiból. Befolyásolni tudja saját boldogulását, s ez kívánatos is, mivel képességeinek, talentumainak kibontakoztatása csak szabad és értelmes döntések révén lehetséges. E döntések adják életének erkölcsi tartalmát is. A ~ célja, hogy a személyes szabadság biztosításával az erényes élet feltételeit teremtse meg. Ugyanakkor az ember személyes céljait csak másokkal együttműködve – másoknak segítve és másoktól segítséget kapva – érheti el. Korlátozott tudásánál és erejénél fogva mindenki elsősorban szűkebb személyes környezetében segíthet másokon. Ezért kell biztosítani az együttműködés szabadságát, s támogatni annak közösségi-szervezeti kereteit. Ez az antropológia ellentétes mindenféle történelmi determinizmussal és az egyéni és társas szabadságnak teret nem engedő társadalomelmélettel. Amint II. János Pál írja *Centesimus annus*… ('száz éve') kezdetű enciklikájában (1991): „a [marxista] »szocializmus« alapvető tévedése antropológiai jellegű. A →szocializmus ugyanis az egyént egyszerű elemnek tekinti, a társadalmi organizmus részecskéjének,

oly módon, hogy az egyén java teljes mértékben alá van rendelve a gazdasági és társadalmi mechanizmus működésének” (13).

Teológiai szempontból, a ~ a →szeretet megélésének feltételeit hivatott biztosítani, ilyen módon érvényesülése az üdvrend része. Isten megelőlegezett →szeretetét csak szabadon és személyes, egyedi utunkat, hivatásunkat megtalálva tehetjük meg. Ennek az útnak szerves része felebarátaink szeretete is, amely megint csak szabadon és személyesen adható. Nem kényszeríthető, csak ajándékozható. A ~ tükrözi Isten világot kormányzó „stílusát” (*Katekizmus*, 1884. §). Ahelyett, hogy önmagának tartaná fenn az összes hatalmat, Isten minden teremtményének kijelöli azokat a feladatokat, amelyeket természetének képességei szerint végezni tud. Ezt a teremtményi szabadságot mélyen tisztelő kormányzási módot kell követniük az emberi közösségek irányítóinak is a Gondviselés szolgáiként.

Az Európai Unióról szóló szerződés 5. cikkében rögzített ~ alkotmányos elve elsősorban a tagállamok →szuverenitását hivatott védeni az uniós szintű intézményekkel szemben. Mivel az alsóbb – személyes és kisközösségi szintű – autonómiát nem feltétlenül a nemzeti szintű hatalomgyakorlás védi jobban, az uniós jogelv nem tekinthető egyértelműen a ~ mint társadalomszervezési elv alkalmazásának. Az alkotmányos elvet formálisan érvényesíti az uniós jogalkotás folyamatában, hogy a nemzeti törvényhozások a tervezett jogszabályok ellen kifogást emelhetnek, a már elfogadottak ellen pedig keresetet indíthatnak (szerződés, II. jegyzőkönyv 8. cikke). A szuverenitást védő fontosabb tényleges garancia a tagállami kormány-, illetve államfőkből álló →Európai Tanács kiemelt szerepe az EU döntéshozatalában, bár a testületben a konszenzustól a többségi elv felé való elmozdulás az egyes tagállamok védettségét csökkentette. A ~ mint alkotmányos elv érvényesülésének biztosítéka végső soron csak az uniós intézmények hatalmának tényleges, hatékony korlátozása lehet.

Röpke, Wilhelm: *Civitas Humana: Emberséges társadalom – emberséges gazdaság* (1944; m. 1996).

Tomka Miklós és Goják János: *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok* (1993).

Várnay Ernő és Papp Mónika: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

MK

szuperhatalom →**nagyhatalom**

szupranacionális szervezetek →**nemzetek fölötti (szupranacionális) szervezetek**

szuverenitás (l. *superanus*, f. *souveraineté* ’felsőség’) Egy testület vagy állam jogi és politikai önállósága, függetlensége, az a képessége, hogy külső személy vagy testület beleszólása nélkül kormányozza magát. A mai nemzetközi jog sarokkövének számít, ám pontos tartalmának meghatározása századok óta várat magára. Az első államközpontú, modern ~elmélet megalkotója, Jean Bodin (1529–1596) szerint a ~ „a legmagasabb parancserő”. Ugyanő már ismerte a belső (egy állami terület határain belüli) és a külső (az egyes államok egymáshoz való viszonyában felfogott) ~ különbségét. További megkülönböztetés a *de facto* (tényleges) és *de iure* (jog szerinti) ~, mivel az erőtlen államok vagy testületek hatalmasabb államok vagy testületek akaratát követik.

Az ókorban a ~ forrását az istenek jelentették (például a császárok esetében); a bizánci és a középkori felfogásban Krisztus. A →„két kard” elméletében (VIII. Bonifác *Unam sanctam* kezdetű bullája, 1302) a ~ személyi hordozója, a szuverén: Krisztus földi helytartója (a pápa); az időbeli dolgokban azonban a császár (→keresztény államfelfogás). E nézet a vallásháborúk, a protestantizmus felemelkedése során válságba jutott, aminek példája VIII. Henrik angol király elszakadása a ~át korlátozó pápaságtól. Bodin, majd →Hobbes is az uralkodó személyét helyezte a középpontba. Hobbes szerint a ~ a néptől ered; az uralkodó hatalma abszolút és oszthatatlan, ám a nép visszaveheti. Ez vezetett a társadalmi szerződés elméleteihez (→Locke, Rousseau, Kant), amelyekben a ~ a néptől származik, ennek „általános akaratából” vagy Kant szerint a gyakorlati ész követelményéből (→népfelség). →Mill az egyéni szabadság megjelölésére is használta a ~ fogalmát.

Az állami ~ ma nem más, mint egy politikai közösség területhez és annak népességéhez fűződő kizárólagos joga. Ám ennek a →nemzetállamokra redukált felfogása versengéshez, végül a XX. századi világháborúkhoz vezetett. Ezóta az →emberi jogok eszméinek térhódításával külön nemzetközi egyezmények (például *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata*, 1948) korlátozzák az állami ~t, jóllehet azt a nemzetközi jog mindig is keretek közé szorította. A nemzetközi politikai szövetségek (→Európai Unió, ENSZ, NATO stb.) és a globá-

lis gazdasági összefonódás fokozottan korlátozza, ám nem szüntetheti meg azt. A ~ végső alapja a személy →méltósága.

Maritain, Jacques: *Man and the State* („Ember és állam”, 1951).
Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság* (2015).

MB

Szüllő Géza (1873–1957) Jogász, politikus, az MTA külső tagja. 1901–1906 között a Magyar Országgyűlés néppárti, majd pártonkívüli, 1910-től kormánypárti képviselője; tagja volt az osztrák–magyar közös ügyeket tárgyaló parlamenti delegációnak. A *Nyugat* indulásakor a folyóirat igazgatósági tagja. 1918–1919 után a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt egyik alapítója, 1925–1932 között elnöke; a párt éléről való távozása összefüggött a Bethlen István lemondását követő budapesti politikai irányváltással. A csehszlovákiai magyarság külügyminiszterének nevezték: elnöke volt a Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Ligának, igazgatósági tagja a Népszövetségi Ligák Uniójának, az Európai Nemzetiségi Kongresszusnak pedig egyik létrehívója és alelnöke. 1925–1938 között a prágai parlament tagja – és talán legjobb debattere –, az első bécsi döntés után a budapesti felsőházé. A kisebbségi korszakban – egyik bon mot-ja szerint – nem csehszlovákiai magyar politikát akart folytatni, hanem magyar politikát Csehszlovákiában, de a kisebbségek fegyverének a tételes jogot tekintette, s beszédeit a kisebbségvédelmi szerződés, illetve az állam törvényei s a gyakran antidemokratikus és kisebbségellenes politikai gyakorlat közötti ellentmondásokra építette. 1939-től Magyarországon angolbarátnak és náciellenesnek, a konzervatív ellenzék tagjának tekintették: jogi, nemzeti szempontok és a kereszténység elvei alapján bírálta a zsidótörvényeket, 1943 decemberében pedig – a miniszterelnök kérésére – ő vállalta Kállay Miklós a háborúból való kilépés szükségességével és feltételeivel kapcsolatos álláspontjának kifejtését a felsőházban.

Műve: „Húsz magyar esztendő. Visszaemlékezéseim az elszakított Felvidék küzdelmeire”, *Pesti Hírlap*, 1939.
Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938* (2002).
Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson, 1925–1939* (2007).
Filep Tamás Gusztáv: „A jog hatalma – a hatalom joga. Szüllő Gézáról”, uő: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945* (2007).

FTG

T

Tamás, Aquinói Szent (1225–1274) Teológus, filozófus, egyháztanító. A helyes politikai berendezkedésről és kormányzásról a *De regno (De regimine principum)* („A királyságról [A fejedelmek kormányzásáról]”, 1267) című értekezésében fejtette ki gondolatait, ahol a →királyság értelmét vizsgálva számbaveszi a helyes és a helytelen kormányzatokat. Ahogyan minden célra irányuló dolognak szüksége van valamire, ami a cél felé vezérli, úgy a politikai közösségnek is szüksége van kormányzóra, akárcsak egy hajónak – írja –, ahol a kormányos feladata, hogy a hajót kikötőbe juttassa. A politikai közösség *célja* a *→közjó*. A közösséget az *egység* jellemzi, amely inkább jelenti tagjai közösségét, mint egy tőlük megkülönböztetett entitást. E közösséget a célja különbözteti meg az egyes emberek puszta összességétől. A legvégső cél az erényes élet révén →Isten élvezete. A természetes evilági cél tehát kiegészül a keresztényi céllal a politikai közösség esetében is.

Az egység politikai célja tekintetében veszélyforrást jelent, hogy a többek uralma könnyen széthúzássá válhat, ami a közösségnek is *békétlenség*et okoz, márpedig a többek között gyakrabban fordul elő, hogy valaki a köz javának keresésétől eltér, mint ha csak egyvalaki kormányoz. Ha közülük csak egy is elhagyja a közjó követését, a „viszály réme fenyeget az alattvalók közösségében”, márpedig „jobban kell óvakodni attól, amitől gyakrabban jöhet nagy veszedelem”. A →viszály könnyebben fajul *zsarnokság*gá, illetve az ebből származó zsarnokság több veszéllyel jár, mint amikor egyeduralom fajul zsarnoksággá, és a fejedelem válik zsarnokká (kivéve, ha az egész közösség ellen támad). ~ meglátása szerint tehát a többek kormányzatából gyakrabban és nagyobb bajok zúdulnak a kormányzott közösségre, ami a többek uralmának „belső természetéből”, politikai törvényszerűségeiből szükségszerűen következik. ~ mindezt politikai érvekkel és történelmi példákkal támasztja alá. ~ államfelfogása →organikus, így makrokozmikus és szervanalógiás példákat is hoz: a király úgy kormányozza a politikai közösséget, amiképpen Isten a világot, s a fej a testet. A végkövetkeztetés tehát első megközelítésben az, hogy természetszerűleg, azaz filozófiailag megalapozott politikakoncepciója szerint a legjobb az egyeduralom, a *királyság*. Másutt azonban mégis a királyság többek általi, speciális (alkotmányos-szerkezeti) berendezkedés szerinti kormányzata felé hajlik.

A *De regnó*val ellentétben a *Summa Theologica* (1265–1274; m. A *teológia foglalata*; m. 1994, 2002) című főműve meghatározott helyein ~ ugyanis a korlátozott monarchiát tartotta a legjobb kormányzati formának, éspedig olyan vegyes alkotmány formájában, amely elegyíti a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus elemeket. Akkor érhető el ugyanis leginkább a közjó, ha a társadalom különböző rétegei egyaránt részesedhetnek – de nem egyformán – a hatalomból. A legjobb államforma következésképpen elméletileg, *ideálisan* a királyság lenne (*De regno*), a *gyakorlati* realitást, a valóságos emberi természetet tekintve azonban – minthogy alig lehet találni feddhetetlen erkölcsű királyt, s a nép se nagyon fogadná el, hogy semmilyen módon ne részesüljön a kormányzásból – a *mérsékelt királyi hatalmat* megtestesítő *vegyes kormányzat* (*regimen commixtum*) a legjobb. Ebben az egyes elemek valamiképpen harmonikus egyensúlyt adva korrigálják és mérséklik egymást. A vegyes kormányzás nélkül, azaz ahol tehát mind a három rend (király, arisztokrácia, nép) meghatározott helyen és módon részt vesz a kormányzás felelősségében, az egyes kormányzati módok óhatatlanul az *ellentétükké* korcsosodnak. A *De regnó*ban a királyságot tekinti a legjobb államformának, amíg az nem fordul át a legrosszabb kormányzási módba, azaz a zsarnokságba. A *zsarnokság* elkerülésére ~ az erényes jellemű király választását és a mérsékelt, korlátozott hatalmat tekintette a legalkalmasabbnak.

→Arisztotelészhez hasonlatosan a három jó kormányforma három ellenpárját is nevesíti: a királyságé a zsarnokság (mindkettő egy ember kormányzása), az arisztokráciáé az oligarchia (mindkettő kevesek kormányzása), a *politiá*é a demokrácia (mindkettő a sokak kormányzása). Amiképpen a királyság az abszolút módon leg-

jobb, úgy annak ellentéte a legrosszabb kormányzási mód. A legjobb kormányzat az, amikor a hatalom egyetlen ember kezében van, aki erény által kormányoz, s őalatta más, bizonyított erényű emberek helyezkednek el, miközben, minthogy a kormányzás mindenkit érint, a politikai közösség minden tagja pályázhat is azon politikai tisztségekre, amelyekre ő maga is választ személyeket. A vegyes alkotmány tehát a királyság másik két kormányzási mód általi enyhítése, azaz egy olyan királyságról ír néhol ~, amelyben a királyt erénybeli kiválósága miatt választják, akit erényes férfiak szűk köre segít a kormányzásban, miközben mind a királyt, mind az említett bölcsek tanácsát az egész politikai közösségből és azáltal választják. E vegyes alkotmányos kormányzással lehet a királyságot korlátozni, amely túlságosan is hajlamos arra, hogy zsarnoksággá torzuljon, hacsak nem az a – felettébb ritka – helyzet áll fenn, hogy egy feddhetetlen erényű ember kormányoz királyként.

A király, ha kötelezettségét megszegve hűtlen a kormányzásában, s zsarnokká válik, akkor hatalma korlátozható, illetve akár le is váltható, s azt érdemli, hogy az alattvalók se tartsák magukat a vele kötött →szövetséghez (*pactum*). Több gyakorlati politikai és erkölcsi érvet is felhoz ~ azonban amellett, hogy ha nem lehet leváltani, miért nem érdemes, illetve szabad a zsarnok uralkodót megölni, s ezért, mint kisebb rossz, nincs más, mint belenyugodva tűrni igazságtalanságát.

~ – Arisztotelész *Politiká*jának elején található szöveghely sajátos hagyományú (félre)értelmezése nyomán – különbséget tesz egy másik klaszszifikáció révén a politikai közösség *királyi* és *politikai* kormányzata között. Az előbbi esetén teljes a király hatalma (*plenaria potestas*), az utóbbiban azonban a politikai közösség bizonyos törvényei korlátozzák a fejedelem hatalmát, így ez a kormányzat „enyhe" (*suave*). Úgy tűnik, ~ a *törvények* által korlátozott *vegyes alkotmány* híve, ahol a király „politikai" hatalmat gyakorol, minthogy a nemesek hozzák a törvényt a nép jóváhagyásával. Elvileg ~ jobbnak tartja a politikai kormányzási módot, egyrészt mert a természeti (ártatlansági) állapotban ezáltal kerültek vezetésre a romlatlan természetű emberek a közös jó felé, másrészt pedig azért, mert a bölcs és erényes rómaiak is, akik a természet szerint éltek, ezt a kormányzást mint legjobbat választották. Gyakorlatilag azonban ~ mégis a királyi kormányzás mellett érvel, mert az alkalmasabb arra, hogy az →igazságosság szigorú érvényesítésével a romlott természetű, erkölcsű és értelmű embereket a helyes irányba terelje.

A politikai kormányzás bérért történik, így adott esetben az alattvalók érdekei elé kerül a kormányzó érdeke, s előfordulhat, hogy egy ponton túl már nem is törődik velük – a béres otthagyja a nyájat. A politikai kormányzásban törvények kötik az uralkodót, s így a bölcsességét is, ekképpen az kevésbé utánozhatja az isteni bölcsességet. Bár a törvények a természetes értelemből, a természetes fény pedig az isteniből származik, mégsem tudják a törvények a jövőbeli helyzeteket részleteikben szabályozni – minthogy azokat a törvényalkotó előre nem ismerheti –, így mindig fogyatékosak lesznek, s mivel a kormányzó a népet csak törvények által ítélheti meg, ez a politikai kormányzást gyengíti. E hibát küszöböli ki a királyi kormányzás, amelyet semmilyen törvény sem korlátoz: a fejedelem egyedül a *szívébe írt törvény* alapján kormányoz. Ez jóval inkább követi az isteni bölcsesség természetét, ami mindenről gondoskodik; így közvetve és fokozatosan erényre irányíthatja az alattvalókat.

Az emberi törvény *lényeg*éhez tartozik a célja, az, hogy a politikai közösség közjavára irányul, s azzal *arányos*. A törvények akkor igazságosak a céljuk alapján, ha a közjó érdekében a törvényhozó *arányosan egyenlően* osztja el a terheket az alattvalók között. Vagyis az *osztó →igazságosság* érvényesítése, azaz a dolgok (jutalmak, terhek, tisztségek stb.) emberek csoportjaihoz mért, arányosan egyenlő elosztása a közjó kritériuma.

Az uralkodó és az alattvaló közötti viszonyban megfogalmazott *politikai →barátság* a közjóra irányul, s az erre való törekvés az igazságos kormányzást biztosítja, vagyis többek között azt, hogy a hierarchikus viszony ne váljék zsarnokivá.

További művei: *Sententia libri politicorum* („Kommentár Arisztotelész politikájához", 1272, www.corpusthomisticum.org/).

Chalmeta, Gabriel: *La giustizia politica in Tommaso D'Aquino. Un'interpretazione di bene comune politico* („A politikai igazságosság ~nál: A politikai közjó egy értelmezése", 2000).

Simonetta, Stefano: *Rimescolare le carte. Il tema del governo misto in Tommaso D'Aquino e nella riflessione politica tardomedievale* („A kártyák újraosztása: A vegyes kormányzat témája ~nál és a késő középkori politikai gondolkodásban", www.montesquieu.it/biblioteca/Testi/Aquino.pdf, 2009).

FJ

tárgyalás (a. *negotiation*) Két vagy több egymással →konfliktusban, vitában álló fél közötti helyzet rendezése a felek párbeszéde, érdekegyeztetése segítségével, anélkül, hogy erőszak alkalmazására kerülne sor. A különböző érdekek ütközése esetén ~ról feltételesen akkor beszélhetünk, ha a konfliktusba kerülő feleknek legalább egy közös céljuk van: a *megegyezés*. A ~ során mindegyik fél igyekszik a saját érdekeit érvényesíteni, ugyanakkor a megegyezés értékét többre tartja, mint ennek elmaradását, s kölcsönösen feltételezik egymásról, hogy eredeti álláspontjukhoz képest hajlandóak engedményeket tenni a megegyezés érdekében. Továbbá a ~ önkéntes, azaz bármely fél bármikor visszaléphet a ~tól. Ellenkező esetben *diktátum*ról beszélhetünk. Előfordulhat, hogy az egyik tárgyalópartnernek valójában nem fűződik érdeke a megegyezéshez, vagyis *rosszhiszeműen tárgyal*. A ~ dinamikus folyamat, amelynek során az egyik fél álláspontja folyamatos értelmezői feladat elé állítja a másik felet (és megfordítva), mivel általában nem áll rendelkezésre elég információ ahhoz, hogy a felek számára kölcsönösen világos legyen, hogy a másik milyen engedményekre hajlandó, vagyis meddig engedik valódi érdekei az egyezségre való törekvésen túl. Egy ~ folyamatában azok a részcélok és értékek is változhatnak, amelyek miatt a ~ megindult. A feleknek gondolniuk kell arra is, hogy megegyezés híján annak a legjobb, ne pedig legrosszabb alternatíváját érjék el.

A ~ folyamatát és jellemzőit a XX. század közepéig elkülönítve nem tanulmányozták, hanem a →diplomácia egyik lényeges elemeként értekeztek róla. Ma már a ~ témakörének kiterjedt szakirodalma van, amely a diplomácia mellett a ~sal mint belpolitikai, munkaerőpiaci (például: bértárgyalások, vállalatvezetés) és egyéb polgári peres (például: válás) konfliktuskezelési, döntéshozói technikával is foglalkozik.

A ~ a nemzetközi konfliktusok rendezésének alapvető formája. A megegyezést →nemzetközi szerződés rögzíti. Az →ENSZ alapokmányának 33. cikkelye a nemzetközi béke fenntartására hivatkozva a nemzetközi konfliktusok ~ útján való rendezését követeli meg. Azt a kívánalmat, hogy a nemzetközi konfliktusokat megoldani hivatott ~ok alapelvei az ENSZ Alapokmányában és a nemzetközi jogban foglalt egyetemes emberi jogi formulák legyenek, számos politikai elemző és politikus utópisztikusnak és félrevezetőnek tartja (→politikai realizmus).

Lewicky Roy J. , Bruce Barry és David M. Saunders: *Essentials of Negotiation* („A ~ alapjai", 2007).
Zartmann, William: *Negotiation and Conflict Management* („~ és konfliktuskezelés", 2008).

TD

társadalmi mobilitás Egyének, →családok, csoportok mozgása a társadalmi-gazdasági osztályok és rétegek között. Ha a mozgás ugyanazon foglalkozásbeli státusok közötti váltást jelent, *horizontális mobilitás*ról; ha a társadalmi osztályok között zajlik, *vertikális mobilitás*ról, *lesüllyedés*ről vagy *felemelkedés*ről beszélünk. Az európai rendi társadalmakban a társadalmi felemelkedés hagyományos intézményeit az egyház, a hadsereg és az iskola jelentették. A →kapitalizmusban az egyén társadalmi helyzetét elsősorban a gazdasági lehetőségei határozzák meg. Ugyanakkor társadalmi rétegek a hagyományos foglalkozási státusok és életstílusok mentén is szerveződhetnek. Ezért a ~ összetett folyamat, ahol előfordulhat, hogy a gazdasági helyzetben való felemelkedés nem jár együtt hasonló státusbeli emelkedéssel. Az ipari társadalmak gazdasági szerkezetének gyors, nagymértékű átalakulása – iparosodás – esetén megváltozik az egyes társadalmi osztályokhoz, gazdasági ágazatokhoz köthető foglalkozások egymáshoz viszonyított aránya, és növekszik a ~. Magyarországon például az 1950-es évek fokozott iparosítása következtében nagymértékben növekedett az ipari munkásság és az értelmiségi foglalkozásúak száma, míg a parasztságé csökkent – ez a *strukturális mobilitás*. A 1960–1970-es évektől kezdve hasonló folyamat játszódik le a posztindusztriális nyugati társadalmakban, ahol megnő a magas szintű technikai-tudományos szakképesítést igénylő foglalkozások száma a betanított foglalkozásokhoz képest. Ez a folyamat együtt jár a középszintű és felsőszintű oktatás szerepének megnövekedésével és intézményes expanziójával, s így hozzájárul a felemelkedési esélyek egyenlőségének növekedéséhez, amennyiben az előmenetel a megfelelő képességeken múlik, nem pedig a tanuló családjának társadalmi-gazdasági helyzetén.

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába* (1997, 2006).

TD

társadalmi nem →**nemiség, család**

társadalmi szerződés A modern politikaelmélet egyik alapkategóriája, amely a politikai közösség

kialakulását és a politikai hatalom eredetét magyarázza. Hagyományosan szorosan kapcsolódik a →természetjogi elméletekhez. A szerződés mint forma a →római jogi hagyományban gyökerezett, ezt a társadalomra mint egészre tekintettel általánosították a modern szerződéselméletek, amelyek meghatározó képviselői →Hobbes, →Locke és →Rousseau voltak. A →felvilágosodás időszakában az isteni eredetű uralkodói hatalom alternatívájaként jelent meg. A kortárs politikaelméletben való újrafelfedezése →Rawls kantiánus alapokon álló, „neokontraktualista" →igazságosságelméletéhez kötődik.

A szerződéselméletek közös sajátossága, hogy a politikai közösség létezését megelőző ún. „természeti állapotból" indulnak ki, amelyből a közösség tagjai a →szerződés megkötése révén lépnek át a társadalmi-politikai állapotba. A természeti állapotban az egyének különféle alapvető jogokkal rendelkeznek („természetes jogok"), amelyekről a ~ megkötésekor részben vagy egészben lemondanak a szerződés által létrehozott politikai hatalom javára. A polgári társadalomban a természetes jogok (amennyiben megmaradnak) állampolgári jogokká alakulnak. A szerződéselméletekben közös a társadalom alapvetően →individualista szemlélete, az egyéni jogok föltételezése és a politikai hatalom szabad beleegyezésre alapozása. Mindebből következik, hogy a ~ gondolata elsősorban a liberális politikaelméletekkel fonódott össze.

A fenti közös sajátosságok mellett azonban az egyes szerzők által képviselt szerződéselméletek nagyban eltérnek egymástól. A különbségek rendszerint a természeti állapot leírásánál kezdődnek – ez Hobbesnál a „mindenki háborúja mindenki ellen" állapota, amelyből a kiutat az jelenti, ha az egyének minden jogukat átruházzák a korlátlan hatalommal felruházott abszolút uralkodóra. Ebben a konstrukcióban az uralkodó nem részese a szerződésnek (azt az egyének egymással kötik), így abból rá nem hárulnak kötelezettségek, tetteiért nem tartozik felelősséggel.

Locke ezzel szemben a szabad és alapvetően békés munkálkodás állapotát látja a természeti állapotban, ahol az anyagi javak felhalmozásából származó konfliktusok teszik szükségessé a felek fölött álló, pártatlan bíró kijelölését. Nála az egyének először a politikai közösséget hozzák létre, majd egy második szerződéssel megbízzák a politikai hatalom birtokosát. Alapvető →jogaikról (az élethez, szabadsághoz és tulajdonhoz való jogról) nem mondanak le teljes egészében, a kormányzat feladata éppen azok biztosítása. Amennyiben a kormányzat ennek nem vagy nem megfelelően tesz eleget, az állampolgárok fellázadhatnak ellene.

Rousseau-nál a természeti állapot a teljes béke, szabadság és egyenlőség állapota, egyfajta boldog aranykor, amelyből többek között a magántulajdon megjelenése mozdítja ki az emberiséget. A történelem során kialakult elnyomó társadalmi intézmények alóli felszabadulás olyan ~ megkötésén alapszik, amelynek keretében az egyén tulajdonképpen önmagával (mint a kollektív hatalomgyakorlás részesével) szerződik, és a mindig a közjót szolgáló „általános akarat" kormányzásának veti alá magát.

Rawls kortárs szerződéselméletében a természeti állapotot a tökéletes egyenlőség „eredeti helyzet"-ének fiktív állapota helyettesíti, ahol az egyének a „tudatlanság fátyla" mögött, társadalmi helyzetük, személyes tulajdonságaik vagy politikai meggyőződéseik ismerete nélkül állapodnak meg az igazságos társadalom berendezésének alapelveiben.

Bár Hume kritikája – amely szerint a ~ léte történetileg a legtöbb esetben nem bizonyítható, az erre épülő elmélet pedig logikailag nem képes megalapozni a szerződés betartásának kötelezettségét – már a XVIII. században megrendítette a szerződéselmélet pozícióit, újraéledése a XX. század végén jelzi a beleegyezésen alapuló kormányzat eszméjének szellemi és erkölcsi vonzerejét, valamint a nyugati politikai gondolkodásban elfoglalt kivételes helyzetét. A ~ gondolatának talán leghíresebb gyakorlati alkalmazása az Egyesült Államok Függetlenségi nyilatkozatában található, amely az elmélet locke-i formáját teszi az új állam alapeszméjévé.

Hobbes, Thomas: *Leviatán* (1651; m. 1970).
Locke, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról* (1689; m. 1986, 1999).
Rawls, John: *Az igazságosság elmélete* (1971; m. 1997).
Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés* (1762; m. 1978).

MT

tekintély (autoritás) Összetett készség, amely egyes személyeket vagy csoportokat erőszakmentes irányadó funkcióval ruház fel valamely közösségben. Fakadhat életkorból, tapasztalatból, ismeretből, vagyonból, erőből, tehetségből, ka-

rizmából, kiemelkedő tettből, öröklött társadalmi pozícióból vagy felhatalmazásból. Az erőszakmentes irányadás lehet kis- vagy nagyközösségi, politikai, gazdasági, intellektuális, tudományos, művészeti, vallási stb. A ~ egyes korokban és társadalmakban kiemelt jelentőségű, máskor csökkenhet a fontossága, noha nem enyészik el.

A magyar ~ szó a latin *respectus*on ('tekintet, tisztelet') alapuló nyelvújítási fejlemény, amely jórészt azonossá vált a nyugati nyelvek autoritásfogalmával (→tekintélyelvűség). Ám →„hatalom" és „~" a magyarban jobban elválik egymástól, mint az „autoritás" mai, egyéb nyelvi változataiban: az angol *authority* például mindkettőt kifejezi. A magyarban is használt „autoritás" szellemi jelentésű („szakmai ~"). *Respectus* és *auctoritas* összekapcsolódása már a latinban is végbemegy, amennyiben a *respectus* nemcsak méltóságot, hanem hatalmat is jelentett. Az *auctoritas*on eredetileg okot, erőt, befolyást értettek. Az *auctoritas* fordításaként bevezetett német *Herrschaft* ('uralom') fogalma továbbfejlesztette az autoritás korábbi problémáját.

A nyugati történelemben a görög gondolkodás fogalmazza meg először a ~ kérdését, miközben a kifejezésnek megfelelő görög szó nem létezett. →Platón az *Állam* című munkájában a *dikaioszüné* (→'igazságosság') áll a legközelebb a ~hez: eszerint mindenkinek azt kell megkapnia, ami őt illeti. Ennek megfelelően tisztelet jár az isteneknek, héroszoknak, bölcseknek; elsősorban az ideáknak, illetve az ideákat mintaként használó *démiurgosz*nak ('alkotó'). A démiurgosz nem alkalmaz →erőszakot, ~ét az idea biztosítja. A platóni háromosztatú államrendben az erőszak az „őrök" monopóliuma, akiket a filozófusok irányítanak. A római uralom hozza el az *autoritás* kifejezést és a probléma tagolt kifejtését. →Cicero felfogásában a *potestas* ('hatalom') a *magistratus*t ('hatóság'), a *libertas* ('szabadság') a *populus*t ('nép'), míg az *auctoritas* ('méltóság') a *senatus*t ('vének tanácsa') illette meg: ez utóbbi nem alkalmazott erőszakot, a rendet biztosító szellemi erővel rendelkezett. Augustus császár különbséget tett az őt övező tisztelet (*auctoritas*) és az erőszakhatalom (*potestas*) birtoklása között. Ez megerősítette a római államrend ~felfogását, s azt állította az állam középpontjába. A ~ és az erőszak kettéválasztása továbbfejlődött a katolikus egyház felfogásában, amely megkülönbözteti a világi és a túlvilági erőt, az erőszakot és a ~t. Míg az előbbi hordozója az állam, az utóbbié az egyház. A nyugati történelem a napóleoni háborúkig fenntartotta a ~ és az erőszak különbségét részben az egyházak speciális helyzetének elismerésével, részben az arisztokrácia folytonosságának fenntartásával.

A ~ és az erőszak összeolvadása jelképesen a nagy európai királygyilkosságokkal (I. Károly, 1649; XVI. Lajos, 1793; Ferenc Ferdinánd, 1914; II. Miklós cár, 1918) vált kézzelfoghatóvá, amit megerősített a pápa világi hatalmának összeomlása (1870). Ezen események betetőzték a ~ átalakulásának történetét, amely a reneszánszban vette kezdetét, és az egyházitól különböző elit kialakulásához vezetett. Döntően ez az elit hozta létre a modern tudományokat, és alakította ki a ~ új formáját, amit a tudományos akadémiák fejeztek ki a legjobban. A tudományos ~ átvette a korábbi szakrális ~ szerepét, mígnem →Hegel felfogásában egyetemes funkciót nyert. Nála az erőszak és a ~ dialektikus kölcsönhatásban áll: az úr uralma („Herrschaft") nem merőben erőszakos, hanem elsősorban igazság. Ugyanakkor az úr csak a szolgával szemben úr, aki az úrral szemben öntudatra ébred. Az uralom végső alapja az ész (→úr-szolga viszony).

A ~ dialektikus jellegének hangsúlyozása odáig vezetett, hogy a ~t az erőszak függvényeként fogták fel: →Marx kifejezetten az erőszak totális uralmát hirdette meg („proletárdiktatúra"), noha ezt az erőszakot a történelmi szükségszerűség keretében fogta fel. Őt követve →Weber is a ~ konkrét formájának tartotta az erőszakot. *A politika mint hivatás*ban (1919; m. 1989) megvizsgálta, az →etikának van-e jelentősége a politikai hatalom számára. Arra jutott, hogy a politika sajátos eszköze az erőszak, aminek fényében inkább az etikát kell átalakítanunk. A ~ („Herrschaft") nem más, mint a „legitim erőszak" uralma; ettől független ~ nem létezik.

A magyar „hatalom" szó mind az erőszak legitim használatára, mind a szellemi körre vonatkozhat. A ~ mint hatalom azonban mindig feltételezi a közösséget, amelyben megvalósul; s megvalósulhat társadalmi szerepkörökben, de lélektani helyzetekben is, amikor például valakitől tanácsot kérünk. A hatalom forrása lehet külső vagy belső: a politikai választás, felhatalmazás, kinevezés: külső források, míg az elhivatottság belső forrás. Mindkettőnek szüksége van a hatalom alanyainak elfogadására, aminek hiánya hatalomvesztést okoz. A hatalom politikai problémája egyesíti a külső és belső források körét, mivel nemcsak a politikai hatalom forrását kell

biztosítani, például demokratikus választások által, hanem respektust is el kell érni azok körében, akiktől a hatalom származik. Ez utóbbi tényező túlhangsúlyozása vezet az antiautoritárius teóriákhoz, amelyek szerint a hatalom olyan kölcsönviszonyon alapuló funkció, amely független a hordozó lényegi minőségeitől. Valaki a maga lényegében nem lehet „vezető", csupán egy adott vonatkozásban. E felfogás szélsőséges formája tagadja minden vezetői funkció szükségességét, és a teljes körű anarchiát – a közösségi lét spontán szerveződésének szükségességét – hirdeti.

A ~ teljes körű elvetése önellentmondás, mivel maga is ~igénnyel lép fel. A ~ elméleti azonosítása az erőszakkal ugyancsak visszás, hiszen maga az azonosítás nem az erőszakot, hanem a belátást veszi alapul. Az erőszak elérheti a fizikai alávetést, de nem érheti el a belátást, mivel a belátás nem kényszeríthető ki erőszakkal. A ~ problémája végeredményben a →szabadság problémája, hiszen az igazságot csak szabadon ismerhetjük meg és el. A szabadság problémája az →igazságé is, amennyiben az igazság mint igazság késztet, de nem kényszerít. A ~ mint hatalom – s ezen belül mint erőszak – a ~ szellemi jellegének funkciójaként határozható meg. A modernség politikai válsága a ~ erőszakra való redukciójában áll, vagyis szellemi jellegének ignorálásában. E jelleget a hagyományos autoritásfelfogás mitikusan határozta meg: isteni alapításnak vagy kinyilatkoztatásnak tulajdonította, aminek modern revíziója több utat követett: Hegel a szellemtörténetben, →Comte a tudománytörténetben, Nietzsche az „emberfeletti ember" eljövetelében, Weber a karizmatikus személyében vélte a megoldást megtalálni. →Molnár Tamás a ~t a szeretethez hasonlítja, és annak legtermészetesebb jelenlétét állítja az emberiség életében. A ~ régi formáinak elmúlását konstatálja, és leszögezi: miként a szeretetnek, úgy a ~nek is szüksége van a maga hőseire annak érdekében, hogy új, történetileg maradandó és politikailag érvényes formát ölthessen (→autonómia, szuverén).

Bocheński, Joseph Maria: *Was ist Autorität? Einführung in die Logik der Autorität* („Mi a ~? Bevezetés a ~ logikájába", 1974).
Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei* (2002).

MB

tekintélyelvűség (autoritarizmus) A kortárs politikai közbeszéd a →liberális (parlamenti) demokráciával ellentétes politikai berendezkedést, gyakorlatot nevezi tekintélyelvűnek, autoriternek, amelyben a hatalmon lévők rendszeresen, a polgárok →szabadságát és →autonómiáját figyelmen kívül hagyva, indok nélkül kényszerítve őket érvényesítik hatalmukat. A politikusok természetesen visszaélhetnek ilyen módon hatalmukkal bármilyen rendszerben. Ezért a kérdés az, hogy a ~ mennyiben rendszerszerű.

A fogalom mai használatát az a modern tévképzet is bonyolítja, amely a →tekintélyt (autoritás) nem tartja összeegyeztethetőnek a szabadsággal. Márpedig az anarchisták kivételével minden politikai elmélet azt állítja, hogy tekintély nélkül semmilyen politikai közösség nem működhet.

A ~ fogalom használatát a XX. század elején olyan fasiszta és konzervatív gondolkodók vezették be, akik a tekintély pozitív jelentéséből kiindulva bírálták a „magatehetetlen" liberális demokráciákat. A konzervatívok azonban mind a jobb- és a baloldali totalitárius, mind pedig a liberális berendezkedésektől való elhatárolódás kifejezésére, ilyen jellegű köztes kormányzati rendszer (korlátozott parlamentarizmus) szorgalmazására, igazolására használták. Ilyen konzervatív törekvés ma már nem jellemző.

A kérdés legismertebb jelenkori kutatója, Juan J. Linz a spanyol és a portugál példa nyomán dolgozta ki elméletét, amely megkülönböztette az akár korlátozott parlamenti, akár diktatórikus ~et a totalitárius államtípustól, az olasz →fasizmustól, a német →nemzetiszocializmustól és a szovjet →kommunizmustól, hiszen hiányzik belőle az utóbbiak meghatározó vonása: az irányítás →ideológiai merevsége, a társadalom, a gazdaság és a kultúra átfogó mozgósítása és a pluralizmus teljes felszámolása. Linz hangsúlyozta, a rendszerezése ideáltipikus, az adott eseteket ajánlatos ellentmondásos valóságuk tükrében ellenőrizni. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, amikor tekintélyelvűnek mondják mind a Tanácsköztársaság után berendezkedő →Horthy-rendszert, mind a totális szovjet állam romjain kiépülő putyini rendszert, illetve hogy a nyugati véleményformáló média- és tudományos értelmiség egy része a 2010-es évek elejétől a demokratikus átalakulásban amúgy éllovas Magyarországon véli felfedezni a ~ ismérveit (→illiberális demokrácia, magyar politikai rendszer a rendszerváltozás után).

Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái* (1983; m. 1996).

Linz, Juan J.: *Totalitäre und autoritäre Regime* („Totalitárius és autoriter rezsimek”, 2000).

KLZs

Teleki Pál, gróf (1879–1941) Földrajztudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, politikus, miniszterelnök. Erdélyi arisztokrata család sarja, apja Tisza Kálmán kormányának minisztere. 1903-ban jogi doktorátust szerzett, de érdeklődése középpontjában a földrajz- és a társadalomtudomány állt. A gazdaságföldrajz professzora, hazai úttörője. Több tudományos intézmény és szervezet vezetője, illetve alapítója. Beutazta Észak-Afrikát, Nyugat-Európát, az Egyesült Államokat. Korának népszerű, tudományosnak vélt elméleteinek (turanizmus, eugenika, →fajelmélet) rajongója, az ezekre építő →modernista társadalomátalakító reformok híve. 1904-től kisebb megszakításokkal haláláig a parlament tagja, ahol a fajegészségügy (eugenika) szakértőjeként szerzett magának ismertséget. 1919 márciusáig támogatta barátja, →Károlyi Mihály politikáját. A politika első vonalába elkötelezett →Tanácsköztársaság-ellenes politikusként, majd az ország területi integritásának védelmezőjeként lépett. Munkatársaival ő készítette a Kárpát-medence etnikai viszonyait bemutató „vörös térképet”. 1920. július 19-től 1921. április 14-ig miniszterelnök. A forradalmi mozgalmak bázisának megszüntetése érdekében támogatta a földreformot és a forradalmak hangadójának tekintett zsidóság korlátozását (*numerus clausus* ’zárt szám’, az egyetemi felvételi helyeknek nem a tudás, hanem az egyes csoportok, így a zsidóság országos arányszáma szerinti elosztása, 1920), valamint megkezdte a közállapotok konszolidálását. Fontosnak tartotta a keresztény középosztály szélesítését és korszerű nézetekkel való megismertetését. Ezért számos társadalmi szervezetben vállalt vezető szerepet, különösen az ifjúság képzését és nevelését szolgáló intézményekben (Eötvös Collegium) és mozgalmakban (cserkészmozgalom), valamint a →revíziós szervezetekben. 1939. február 16-tól ismét miniszterelnök. Földreformot és szociális juttatásokat ígért, illetve a II. zsidótörvény elfogadtatásával (1939) a faji alapon definiált zsidóság korlátozását érvényesítette, miközben minden eszközzel fellépett az ellenzéki nyilas mozgalmak ellen. Az 1930-as évek új politikai eszméi közül a – parlamentáris demokrácia helyébe állítandó – →korporatív állam gondolatával, annak portugál modelljével rokonszenvezett. A német imperializmust elutasította, Magyarországot nem akarta német oldalon elkötelezni és háborúba vinni. E törekvés látványos bukása miatt öngyilkos lett. Nemzetközileg elismert önfeláldozó gesztusát a magyar külpolitikának később nem sikerült az ország javára fordítani.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál* (2005).

PR

teokrácia (g. ’istenuralom’) Államforma, amelyben a vezető istenségként lép fel, illetve Isten irányítására hivatkozva kormányoz. A szót eredetileg Josephus Flavius alkotta: „A mi törvényhozónk [Mózes] … olyan hatalmi formát vezetett be, amelyet erőltetett kifejezéssel Isten uralmának (teokráciának) nevezhetünk” (*Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*, c. Kr. u. 94; m. 1903, 1984). Így ~nak mondhatók az ókori istenkirályságok, Bizánc, Tibet, Mohamed kalifátusa, a korai protestáns politikai közösségek. Közvetett ~ az ekkléziokrácia (az egyházi szervezet uralma), például az egykori püspökfejedelemségek és a Pápai Állam. Ma az egyetlen keresztény ~ a →Vatikánvárosi Állam (→keresztény államfelfogás). „Alkotmányos ~”-nak nevezzük azon – gyakran muzulmán – államokat, amelyekben a politikai vezetés szervezetileg ugyan elkülönül a vallásitól, ám valamely vallás vagy felekezet az egész társadalomra nézve többé-kevésbé kizárólagos szerepet játszik. Implicit ~ az, ha egy állam vezetői meggyőződésük szerint valamely vallás teljes érvényességét állítják a politika és a társadalom egészére nézve, s ezt – akár parlamenti demokrácia keretében – burkolt követelményként érvényesítik az oktatásban, a kultúrában és a politikai életben.

Gottfried, Paul Edward: *Multiculturalism and the Politics of Guilt. Towards a Secular Theocracy* („Multikulturalizmus és a bűntudat politikája: a szekularista ~ felé”, 2002).
Hirschl, Ran: *Constitutional Theocracy* („Alkotmányos ~”, 2010).

MB

természet Több értelemben használatos: 1) a kortárs ~fogalom eredete a görög *phüszisz* és az erre épülő latin *natura*; 2) a ~tudományos fogalom; 3) a politikai gondolkodás ~fogalma.

1) A nyugati eszmélődés a preszókratikus filozófusok *Peri phüszeósz* („A ~ről”) címmel írt

műveivel kezdődik. Szerintük a *phüszisz* ('~', *phüó* 'nő, keletkezik') a változást meghatározó állandóság, amely mindenkor mindenben ugyanaz. A ~ a megfigyelhető kozmosz egy-egy kiemelkedő jelensége, mint például a *víz* (Thalész), a *határtalan* (Anaximandrosz), a *levegő* (Anaximenész), a *tűz* (Hérakleitosz), a *szellem* vagy az *ész* (Anaxagorasz), illetve a *szeretet* és a *gyűlölet* mint az elemek egyesítője és szétválasztója (Empedoklész). A legnagyobb hatást Püthagorasz felfogása fejtette ki, aki a számot tartotta minden változó dolog ~ének. E törekvéseket Platón ~kutatásnak nevezte (*Phaidón*, 96 b), aminek végeredménye az ész (szellem, *nousz*) mint a valódi, mindent irányító ~ felfedezése. A *Törvények*ben (888–899) Platón bírálta a ~bölcselőket, és a ~ irányítójaként a lelket (*pszükhé*) nevezi meg. Arisztotelész mind az anyagot, mind a formát ~nek mondta, de hozzátette, hogy a ~ inkább a forma (*Fizika*, 193 a-b), amelyet az anyaggal egységben gondolt el (*A lélekről*, 412 a). Másrészt az észt (*nousz*) mint gondolkodó lényeget mégis különállónak tartotta az anyagtól (*A lélekről*, 429 a), s így a ~ szellemi, amennyiben az okok különféle fajtáit öleli fel. A latin szóhasználatban a ~ *(natura)* a göröghöz hasonlóan a *nascor* 'születni' igéből ered, és a görög gondolkodás hatására mind a dolgok összességét, mind az egyes dolgok jellemző formáját jelentette.

A kereszténység átvette a görög filozófia szótárát, és mindenekelőtt az isteni ~ kérdését vizsgálta. Az isteni ~ az, ami a három isteni személyt (*hüposztászisz*) összekapcsolja; Krisztusban az isteni ~ és az emberi ~ egy személyben egyesül. A latin teológia a kereszténység megjelenése előtt és után is beszélt az isten ~éről (*natura dei*), de a ~ és a teremtett világ azonosítása nyomán ez a szóhasználat fokozatosan háttérbe szorult. Noha a ~ továbbra is jelenthette az egyes lényeget, a kifejezés inkább a teremtett világra utalt. Isten mint a ~ oka nem ~; innen a ~ és a kegyelem éles szembeállítása. Ennek következtében a ~ és a teremtett világ fogalmai egyesültek, s az utóbbi a teológiától független filozófia, később a ~filozófia, a ~tudomány tárgya lett.

Az embernek a keresztény teremtésfelfogás szerinti sajátos helyzete magyarázza, hogy a ~ későbbi jelentéséből az ember, főképpen az emberi cselekvés és annak eredménye, a →kultúra kimaradt. Az ember ugyan ~i lény, de a kegyelem hatására a ~felettihez tartozik, s tevékenysége, a kultúra ennek a jele. A kultúra így a modernitás kezdetétől inkább a ~tel szemben jelent meg (bár Arisztotelész különbséget tesz a ~es és a mesterséges tárgy között, *Fizika*, 192b). A ~ a mai szóhasználatban hangsúlyosan a kultúrán kívüli, eredeti ~re vonatkozik.

2) A ~tudomány ~fogalma nagy változáson ment keresztül az elmúlt évezredben. A ~es értelem és a hit elválasztása tette lehetővé az értelem önálló tevékenységeinek fokozatos kibontakozását a középkor folyamán, ami először filozófiai, később ~tudományi téren ment végbe. Az arab műveltség hatására a logika és a matematika fejlődése megindította a ~kutatást, amelynek főbb állomásait Johannes Buridanus *impetus*- ('lendület') elmélete, Nicolaus Oresmius matematikai és asztronómiai kutatási, majd a reneszánsz, például Leonardo da Vinci nagy felfedezései jelentették. A matematikai-geometriai tudás egyrészt megalapozta a kísérleti kozmológia kialakulását, Kopernikusz heliocentrikus elméletét, másrészt együtt fejlődött technikai törekvésekkel, amelyek során az üvegcsiszolás fejlődése lehetővé tette a látcső elkészítését és az élőnek vélt égitestek felszínének megfigyelését. Ez utóbbiban Galileo Galilei ért el áttörést: a ~fogalom korábbi kettősségét (szellemi fény~ szemben a földi szférával) megszüntette. Egyik következménye ennek a panteisztikus ~filozófia kialakulása volt például →Spinoza munkáiban. A ~ fogalma a matematikailag leírt ~törvény körére szűkült, aminek determinált rendszere Newton tömegvonzás-elméletében mégsem törölte el a szupranaturálisként felfogott istenséget. A ~ e mechanikus fogalmát Kant és követői a szabadság fogalmával szembesítették, ami ember és ~ kettéválását eredményezte; a kettő egységét a történelem hozná létre, ami egyszerre jelenti az ember és a tőle elkülönült ~ beteljesülését (Schelling, →Hegel, →Marx). Ezzel szemben alakult ki a biológiai evolúció tana, amely a ~fogalomhoz illesztette a történeti fejlődést, s ezáltal a kultúra és a történelem dimenzióit a biológia körében oldotta fel. Einstein speciális és általános relativitáselmélete a ~fogalmat döntően átalakította, mivel a fénysebesség abszolút volta, illetve a tömeg–energia egyenlőség a mozgásban lévő megfigyelőtől független, mechanisztikus ~ fogalmát megszüntette. Helyére az általános relativitáselmélet táguló univerzuma került, amelyben a tömegvonzás és a többi alapvető erő a test tömegének és viselkedésének a függvénye. Az elsősorban Werner Heisenberg nevéhez fűződő kvantummechanika még tovább lépett, mivel a benne leírt jelenségek (a kvantálás, a határozat-

lansági reláció, a hullám–részecske kettősség és a kvantum-összefonódás) olyan világot tárnak fel, amely élesen eltér lokális tapasztalatunktól. A ~fogalom még a relativitáselmélet szintjén is e tapasztalathoz áll közel, míg a kvantummechanika legelfogadottabb értelmezései, például a multiverzum-feltevés ettől teljesen eltérő ~et mutatnak, amiben az egymásnak ellentmondó tények (például Schrödinger macskájának élő vagy élettelen volta) egyszerre, de külön világban állnak fenn.

3) A politikai gondolkodásban a ~, a ~i törvény, a →~jog, a ~i állapot középponti kifejezések, és főképpen a premodern ~fogalmat és ennek fejlődését feltételezik. A ~i állapot politikai fogalmának feltevése – amely bibliai alapon nyugodott, de csak a földrajzi felfedezések nyomán alakult ki – a politikai gondolkodóknál a polgári állapot szükségességét volt hivatva bizonyítani, aminek útja a →társadalmi szerződés. Az empirikus szerződésfelfogást →Kant észfilozófiája *a priori* alapon írta felül, amit az tett lehetővé, hogy szerinte a valóság nem naturalisztikus, hanem ideális. A társadalmi szerződés a praktikus ész követelménye, ami a szabadságnak a társadalmi együttélésben való kiteljesítésére irányul. Míg a mai liberális politikafilozófia már nem él a ~i állapot fogalmával, a ~törvény gondolata a →konzervativizmusban fontos szerepet játszik. Ám a konzervatív–liberális vita helytelenül szegezi szembe egymással Kant racionalizmusát és a konzervativizmus ~fogalmát, mivel a kanti gondolkodást követően a naiv ~fogalom éppúgy egyoldalú, mint a kvantumelmélet fényében a newtoni mechanika. A ~törvény megújításának figyelembe kell vennie úgy a filozófiai fejlődést, mint a tudomány változását, miközben a tudományos paradigmaváltozás (Thomas S. Kuhn) inkább a régi felfogások új összefüggésben való elhelyezését, semmint elvetését indokolja. Ez áll a ~ politikai fogalmára is, amit ma a →személy fogalmában helyezhetünk el.

Finnis, John: *Natural Law and Natural Rights* („~törvény és ~es jogok", 1980).
Jáki Szaniszló: *A fizika látóhatára* (2004).
Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete* (1978, 2011).

MB

természetjog (l. *ius naturale*) A gondolata a görög–római filozófiából ered (→Arisztotelész, Cicero), majd később jogfelfogásként és meghatározott politikai filozófiai pozícióként vált ismertté. Alapvető kérdése: mi a helyes cselekvés, illetve a helyes szabály megítélésének a mércéje? A ~ képviselői a megítélés normájának érvényességét nem a társadalmak (emberek) tudatos és változó normaalkotó tevékenységéhez, hanem azon túli változatlan alaphoz kötötték. A XIX. század közepétől a ~ riválisaként a jogi pozitivizmus lépett föl, amely nem változatlan elvekre, eszmékre, hanem a konkrétan létező (ember által alkotott) jogra tekintett mint érvényességi alapra. E két pozíció szembenállása meghatározta az elmúlt másfél évszázad jogi gondolkodástörténetét, ám ez nem jelenti azt, hogy minden jogfelfogás besorolható az egyikbe vagy a másikba, de azt sem, hogy ne lettek volna e különbözőséget áthidalni szándékozó elméletek vagy éppen a történelmileg változó ~ eszméjének hívei.

Az akár a körülöttünk, akár a bennünk élő természetre való hivatkozás az emberi akarattól függetlenül létező, sőt az emberi akaratot meghatározó világot feltételez. Olyan erőt, illetve erkölcsi valóságot, amely kívül esik befolyásoló képességünkön, de magától értetődően, „természetesen" hatja át életünket. A ~i felfogások megértésének kulcsa, hogy azonosítsuk a bennük rejlő természetfogalom jelentését. Kozmikus természet? →Isten által teremtett természet? Az emberi ész természete? Vagy egyszerűen természetes erkölcsi érzék? Ezek mind lehetséges jelentéstartományok, és meg is jelentek a ~ gondolkodástörténetében. Bármely változatáról essék is szó, a ~i felfogás mindig kifejezi, hogy az emberi akarattal történő társadalomformálás korlátozott.

A ~tan története három szakaszra osztható. A periódusok annak alapján különíthetők el, hogy mikor miben látták a helyes cselekvésnek – az ember által alkotott normán túlmutató – mércéjét. A középkorban a teológiai gondolkodáson belül fogalmazódott meg a ~i felfogás. A klasszikus ~tan megalapozása →Aquinói Szent Tamáshoz kötődik, aki az Isten általi örök törvénynek (*lex aeterna*) az emberi ész által felfogható részét tartotta természeti törvénynek (*lex naturalis*), s így szerinte a ~ nem más, mint az örök törvény részvétele (*participatio*) az emberi teremtményben. Az ember az eszével alkalmazkodik a természeti törvényhez, minthogy az ész segítségével képes felfogni létének természetes céljait. Ebben a koncepcióban a tárgyi és az alanyi jog még nem különült el, azaz a természeti törvényben egybeesett az érvényes jogi normarend

és az egyén jogosultsága. A tamási intellektualizmussal szemben a voluntaristák nem a ~ észszerűségét, hanem a mögötte álló isteni akarat létét jelölték meg alapként, és a természetes jogosultság (alanyi jog) szerepét hangsúlyozták. Ockham például a dolgok elsajátítására (tulajdon) és az uralkodó megválasztására (politikai hatalom) vonatkozó természetes jogosultságot emelte ki. Ezzel a természetes jogosultságok a világi és az egyházi hatalom korlátaiként jelentek meg, azaz a teológiai-jogi diskurzusból átkerültek a politikaiba.

Az újkori ~tan története két különböző irányba mutatott. A vallás világában, konkrétan a reformációban →Ágoston hatása erősödött fel, és a „két ország" különbözősége alapján elvált az isteni jog és az evilági ~ (→Luther, Kálvin). Az evilági ~ minden emberre vonatkozik (a nem keresztényekre is), így nincs köze az üdvösséghez, hanem csak az evilági jóhoz, azaz az emberi önzés korlátok közé szorításához. A megromlott emberi természetet csak a kényszer és büntetés fegyelmezheti. Az államra a bűn miatt van szükség. A természettörvény sokféle módon megjelenhet, mert sokféle alakot ölthet az ember bűnös volta. A ~ újkori története ettől különböző úton haladt az olyan filozófusok munkásságában, mint →Grotius, Hobbes, Spinoza vagy Locke. Isten fokozatosan kiszorult a ~ világából. A ~ra úgy tekintettek, mint ami önmagában megáll, nem szükséges mögötte Isten jelenlétét feltételezni, mivel benne a változatlan észszerűség fejeződik ki. A természeti törvény és a matematikai-geometriai módon felfogott, az emberi észben megjelenő észtörvény azonosnak látszott. A ~ ezen észjogi változatában újra felerősödött az a hagyomány, amely a ~ban elsősorban nem a kötelezettségeket, hanem az alanyi jogosultságokat látta. Az újkori ~ képviselői egyúttal a természeti és a társadalmi állapot elkülönítésén alapuló szerződéselméleti konstrukcióban is gondolkodtak.

A ~ harmadik szakasza a XX. századhoz kapcsolódik, amit az újjáéledt ~ korszakának is neveznek. Ennek főbb irányzatai: 1) a keresztény ~i gondolkodás; 2) Gustav Radbruch ~i fordulata; 3) a ~i megalapozású politikai filozófia (→Strauss) és 4) a neoklasszikus ~tan (John Finnis). Mindegyikben központi szerepet játszik az →igazságosság, noha különböző jelentésben és elméleti keretekben. 1) A keresztény ~i felfogás (a katolikus és a protestáns változata egyaránt) továbbra is a klasszikus ~i elveket kapcsolta össze az igazságossággal. 2) Radbruch 1945-ben a →nemzetiszocializmus barbárságának tapasztalata alapján hirdette meg a jogpozitivizmussal szembeállítandó ~i fordulat szükségességét, a „törvényes jogtalanság" elutasítását. Úgy látta ugyanis, hogy a háború előtt uralkodó jogpozitivista felfogás, a feltétlen törvénytisztelet védtelenné tette a nemzetiszocializmussal szemben a német jogásztársadalmat. Radbruch érvelése kétirányú volt. Egyfelől a jövőre vonatkozó tanulságként fogalmazta meg, hogy ha a jogászságban él a ~i érzület, akkor nem fogad el tartalmi felülvizsgálat nélkül minden formailag megfelelő módon hozott jogi normát. Másfelől gondolatmenete megalapozást kívánt adni az utólagos, ~i alapú számonkérésnek. Radbruch ezzel nem a jogpozitivizmus feladását szorgalmazta, hanem csupán azt emelte ki, hogy ha a jogpozitivizmus és a ~ (azaz a norma formai és tartalmi megfelelősége) ütközik, akkor az utóbbi elsőbbsége mellett kell dönteni. 3) A harmadik irányzat a politikai filozófiában, nevezetesen →Strauss munkásságában és hatásában bontakozott ki. Szerinte az antik korban az emberi élet összhangban volt a természeti törvényeken nyugvó természetes igazságossággal, a modernség ezt az összhangot megbontotta, s ezáltal folytonos válságban van. A ~i látásmód elvesztése tehát nem csupán elméleti síkon érvényesült, hanem a társadalmi élet biztonságának a romlásával is járt. 4) Finnis Aquinói Szent Tamásra alapozva (ezért nevezik neoklasszikusnak a megközelítésmódját) úgy véli, hogy a ~ a gyakorlati észszerűség szempontjából vizsgálja, hogy a közjó érdekében miként történik a cselekvések koordinációja, megvalósul-e a közösségben az igazságosság és a →joguralom mint a közösségi élet alapvető értéke. A ~i perspektíva azzal segíti a létező jog világát leíró elméleteket, hogy mércét ad a jog értelmének kutatásában, s ezt a mércét az erkölcsi ideál nézőpontjában jelöli meg. Jóllehet e négy irányzat révén erőteljes érvekre tett szert, a ~ nem tartozik a jogelmélet fősodrába, védekező álláspontot foglal el, de mint lehetséges látásmód jelen van korunk gondolkodási horizontján.

Finnis, John M.: *Natural Law and Natural Rights* („Természettörvény és természetes jogok", 1982).
Frivaldszky János: *Természetjog* (2001).
Laing, Jacqueline A. és Russell Wilcox (szerk.): *A Natural Law Reader* („~i olvasókönyv", 2013).
Messner, Johannes: *Das Naturrecht* („~", 1950).
Strauss, Leo: *Természetjog és történelem* (1953; m. 1999).

KA

terrorizmus „Személy vagy tulajdon elleni erő vagy erőszak jogtalan alkalmazása vagy a vele való fenyegetés kormányok vagy társadalmak befolyásolásának, megfélemlítésének céljából; vallási, ideológiai vagy politikai cél érdekében" – ahogy a →NATO meghatározza. A ~ legjellemzőbb okai: politikai, vallási ideológia kiteljesítése, kisebbségi érdekérvényesítés, függetlenségi harc. Lehet intézményes hatalom (→állam) által elkövetett tömeges megfélemlítés a társadalom befolyásolása végett (→kommunizmus, nemzetiszocializmus), aminek „ősformája" Európában a →francia forradalom során jelent meg; illetve valamely állam, kormányzat elleni szabadságharc nem szokványos harcmodor szerint, a félelemkeltés eszközei által (→radikalizmus). Mindkét esetben a társadalom megfélemlítésére, a lakosság biztonságérzetének aláásására irányul. Demokratikus berendezkedések ellen a második típus a jellemző, célja: az →állam meggyengítése vagy éppen ellenkezőleg, az intenzívebb állami szerepvállalás kikényszerítése és ezáltal az állam elnyomó tevékenységére való rámutatás (például a német ~ a Német Szövetségi Köztársaság kormányával szemben). Ettől eltérő helyzet, amikor a ~ valamely terület önállóságáért való küzdelemben jelenik meg. Ebben az esetben nehéz megkülönböztetni a terroristát és a szabadságharcost. Az érintett hatalmak gyakran az „én szabadságharcosom a te terroristád" közkeletű szólás szerint járnak el. A →nemzetközi közösség nem is tudta eddig szabályozni, érvényesen meghatározni a ~t. A mindennapi különbségtevésre alkalmas elv: a terrorista az adott területen kívül, a polgári lakosság ellen is végrehajt akciókat.

A jelenség minden kultúrában ismert, egy Szun-Cének tulajdonított ősi kínai mondás szerint: „Ölj meg egyet, hogy megfélemlíts tízezret." Ugyanakkor az arányosság elvére való tekintettel nem feledhetjük, hogy a személyközi gyilkosságok és a közlekedési balesetek messze több halálos áldozattal járnak, mint a látványos, felkavaró terrorista akciók, ami természetesen semmi módon nem menti azokat.

Anderson, Sean K. és Stephen Sloan (szerk.): *Historical Dictionary of Terrorism* („A ~ történeti szótára", 2002).

Saul, Ben: *Defining Terrorism in International Law* („A ~ nemzetközi jogi meghatározása", 2006).

Waldmann, Peter: *Terrorismus: Provokation der Macht* („~: A hatalom provokációja", 2010).

PLM

Thatcher, Margaret (1925–2013) Nagy-Britannia kiemelkedő miniszterelnöke, aki új politikai irányvonalával, a „thatcherizmus"-sal jelentősen módosította a brit konzervatív politika prioritásait.

Meggyőződésének a gyökerei talán a gyerekkorig nyúlnak vissza: apja granthami fűszerkereskedésében korán megismerkedett a piacgazdaság fortélyaival. Amikor 1975-ben a Konzervatív Párt elnökévé választották, már elkötelezett híve volt a szabadpiaci eszméknek, →Hayek és a →chicagói közgazdasági iskola téziseinek. Az 1979-es választás kampányában az általa vezetett konzervatívok hadat üzentek a →jóléti államnak – s e programmal győztek is, akárcsak 1983-ban és 1987-ben. ~ három cikluson át, 1990 novemberéig irányította hazáját.

Az →állammal szemben az egyén elsőbbségét vallotta, s az egyéni kezdeményezésekre támaszkodva igyekezett visszafordítani a brit gazdaság hanyatlását. Stratégiája radikálisan szakított az 1945 óta folytatott „konszenzus-politikával". Arra törekedett, hogy drasztikusan lefaragja az állami kiadásokat, ezzel lehetőséget teremtve az →adók csökkentésére, amitől pedig a vállalkozói kedv ugrásszerű megélénkülését várta. Az inflációt nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is roppant károsnak tartotta, s ezért a társadalmi elfogadottságát is meg akarta szüntetni. Nem kételkedett abban, hogy a jóléti államok a szociális háló kiterjesztéséért az indokoltnál több pénz kibocsátásával fizettek, ezért célul tűzte ki a pénzkínálat fokozatos csökkentését. Politikájának fontos eleme volt a szakszervezetek hatalmának a megtörése és az →állami tulajdon felszámolása.

A pénzügyi stabilizáció és a gazdaság felpörgetése sikeresnek bizonyult, de csak a gyorsan növekvő munkanélküliség és a társadalmi különbségek kiéleződése árán. A thatcherizmus nem ismert kompromisszumot – neves tory ellenfele, Ian Gilmour szerint éppen azt szimbolizálta, hogy mi *nem* a →konzervativizmus. A gazdaságban ~ színtiszta →neoliberális felfogást képviselt, de ehhez olyan hagyományos konzervatív értékeket társított, mint a →család, a →rend vagy a →nemzet. Így a →neokonzervativizmus sajátos brit változatát alkotta meg.

A külpolitikában a brit konzervatív →hagyománnyal összhangban az „atlanti szolidaritás"-nak, az →Amerikai Egyesült Államokhoz fűződő kivételes viszonynak adott elsőbbséget. A →nemzeti öntudatnak megkülönböztetett jelentőséget

tulajdonított, ezért a britek tekintélyének a védelmében habozás nélkül vállalta a →háborút is Argentínával a Falkland-szigetek visszaszerzéséért 1982-ben. Konzervatív ösztöne roppant gyanakvóvá tette a kommunista nagyhatalommal, a →Szovjetunióval szemben: büszke volt a szovjet sajtótól kapott *Vaslady* becenévre. Messzemenőkig támogatta →Reagan határozott szovjetellenes politikáját, habár abban nem értett vele egyet, hogy meg kellene akadályozni a Nyugat-Európába irányuló szovjet energiaszállításokat. Ő volt az első brit kormányfő, aki hazánkba látogatott: először még 1984-ben járt Budapesten, mintegy fellebbentve a „vasfüggönyt", 1990-ben pedig →Antall József vendégeként. Kemény és következetes szovjetellenessége Magyarországon széles körben népszerűvé tette. Kiállt a közép-európai országok mielőbbi európai integrációja mellett. A történelmi tapasztalatok fényében azonban akadályozni próbálta 1989 után a két Németország gyors egyesítését (→német egység).

A brit gondolkodás mindig is idegenkedett a kontinenssel való szorosabb együttműködéstől, ~ pedig határozottan ellenezte, hogy az Európai Közösség, a formálódó →Európai Unió →nemzetek fölötti szervezetté váljon. Gátolta a fontnak az Európai Monetáris Rendszerbe való bevitelét is, emiatt saját kulcsminisztereivel is összeütközött. Integrációellenessége és az ellenvélemények félresöprésére való hajlama miatt párttársai végül kikényszerítették lemondását, biztosítva a toryk kormányon maradását 1997-ig.

Teljesítményének megítélése vitatott, egy dolog viszont vitathatatlan: egy évtized alatt jelentősen átalakította Nagy-Britanniát, megpróbálva visszaadni a briteknek a lendületet és a büszkeséget.

Fő műve: *Önéletrajz* (1995; m. 2014).
Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története* (1998, 2011).
uő.: 1989: A brit külpolitika és a szovjet tömb szétesése". *Grotius* (online).
Evans, Eric J.: *Thatcher and Thatcherism* (2002).
Moore, Charles: *Margaret Thatcher* (2013).

EG

Tiso, Jozef (1887–1947) Szlovák katolikus pap, politikus, köztársasági elnök. Egyházi hivatásához sosem lett hűtlen, de Csehszlovákia megalakulása után a közéleti pálya révén is érvényre akarta juttatni az eszméit. A →politikai katolicizmus iránti vonzalma 1918 előtt csak abban nyilvánult meg, hogy belépett a Katolikus Néppártba. A történelmi fordulat után azonban, immár a Szlovák Néppárt tagjaként a csehszlovákiai politikai színtér befolyásos szereplőjévé vált; 1927–1929 között miniszterként ő felügyelte az egészségügy és a testnevelés területét, s eredményesen járult hozzá →Szlovákia gyógyfürdőinek fellendítéséhez. Az autonómiát 1938 októberében elnyerő Szlovákia viszonyai között szinte magától értetődően került a kormányfői székbe. Az 1939 márciusában →Hitler akaratából létrejött Szlovák Köztársaság államfőjeként a nacionalista diktatúra szimbolikus alakjává lett; a hatalmi monopóliumot birtokló Szlovák Néppárt konzervatív, ugyanakkor mérsékeltebb szárnyát képviselte, amely szembenállt a →nemzetiszocializmus eszméinek és politikai gyakorlatának hazai híveivel. Katolikus papként nem fogadhatta el a →Németországban markánsan jelenlévő újpogány, keresztényellenes tendenciákat, s a hitlerizmus biológiai alapú fajelméletét sem tette magáévá, a vezérelvet azonban igen. De a szlovákiai zsidók deportálásának idején, 1942-ben konok antiszemitának mutatkozott, a nyilvánosság előtt is védelmébe vette a deportálásokat, annak a meggyőződésnek adva hangot, hogy a szlovákoknak meg kell szabadulniuk „kártevőiktől", s a kereszténység tanaival összeegyeztethetőnek mondta a „megszabadulás" módját. „A párt a nemzet – vallotta –, és a nemzet a párt. A nemzet a párt által szól, a párt a nemzet helyett gondolkodik. Ami a nemzetnek árt, azt a párt betiltja és megbélyegzi." A Szlovák Nemzeti Felkelés idején, 1944 őszén minden korábbinál elszántabban kötötte hozzá rendszerét az agonizáló Harmadik Birodalomhoz, amelyről azt tartotta, hogy Szlovákia függetlenségének a záloga, és legfőbb segítője a csehek és a zsidók elleni harcban. A háború után hazaárulóként és kollaboránsként fogták perbe s ítélték halálra.

Jelen kori híveinek kis táborától eltekintve a szlovák történelem negatív megítélésű szereplői között tartják számon. Az eszméit felvállaló csoportosulások az országos politika szintjén nem jutottak fontos szerephez, követői között azonban akadt olyan, aki kiemelt pozícióhoz jutott a közigazgatásban.

Művei: Fabricius, Miroslav és Ladislav Suško (szerk.): *Jozef Tiso – Prejavy a články (1913 – 1938)* („~: Beszédek és cikkek", 2002).
Čarnogurský, Pavol: *14. marec 1939* („1939. március 14.", 1992).
G. Kovács László és Ivan Kamenec: *Jozef Tiso – Arckép kettős tükörben* (1997, 2014).

Kamenec, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887–1947* („A politikus, a pap és az ember tragédiája. ~", 1998, 2013).

GKL

Tisza István, gróf (1861–1918) Politikus, miniszterelnök. →Tisza Kálmán miniszterelnök fia s a tiszai (→partiumi) református köznemesség karakteres képviselője. Otthon, a geszti kastélyban tanult, s a debreceni kollégiumban vizsgázott. Kamasz fejjel komoly elvi-politikai tartalmú leveleket írt, és húszévesen doktori címet szerzett államtudományból. A budapesti egyetemen kívül Heidelbergben és Berlinben tanult (ahol az apja is), s tanulmányúton járt →Angliában is. Németbarát politikusként is – sokakhoz hasonlóan – „anglomán" volt egész életében, de tisztán látta a két ország teljesen eltérő helyzetét.

Az elkötelezett hívő, életvitelében és stílusában →puritán, református ember mindvégig vállalt egyházi, nem lelkészi feladatokat. 1907-ben a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokává választották. Gondolkodását a folyamatos teológiai reflexió jellemezte, s politikustól szokatlanul vállalta a „modernekkel" való világnézeti vitákat is.

1881-ben megyéje (Bihar) törvényhatósági képviselője lett, s 1886-ban az erdélyi Vízaknán országgyűlési képviselővé választották. Ezután négyéves megszakítással (1906–1910) mindvégig képviselő maradt. Mint a Szabadelvű Párt, majd a Nemzeti Munkapárt vezetőjét rajongásig szerették a hívei, fanatikusan gyűlölték az ellenfelei. 1903-ban miniszterelnök lett, de a parlamenti obstrukció („agyonbeszélés") letörési kísérletébe belebukott. Ekkor visszavonult az országos politikától, majd ellenfeleinek hibáit is felhasználva megszervezte és győzelemre vezette a Nemzeti Munkapártot. Újra miniszterelnök csak 1913-ban lett (1917-ig), amikor a meddő közjogi viták egyre inkább válságba sodorták a magyar parlamenti politizálást.

~ legfontosabb célját a →dualizmusnak, →Deák és az idősebb Andrássy örökségének a védelmében látta, mert szerinte csak az a struktúra tarthatta fönn a történelmi Magyarországot. ~ két korszak határán élt, s személyisége ezt a kettősséget jól tükrözte. Egyszerre volt korszerű gazdálkodó s patriarkális gazda, bankot alapító merkantilista s az →agrárius érdekek megértő képviselője. Ugyanakkor a soknemzetiségű, veszélyeztetett történelmi magyar állam ügyében nem ismert megalkuvást. Mivel a választásokon való részvételt nem jognak, hanem államfenntartó kötelességnek tartotta, és világosan látta azt, hogy az általános, titkos választójog hazai következményei meglehetősen egyértelműek, a magyarságot veszélyeztetőek, vállalta az ellene vívott kérlelhetetlen harcot. Hiszen a magyarság csak 1910-ben került többségbe az akkori Magyarországon belül.

Jó liberálisként egyébként is bízott az idő megoldó erejében. S itt volt szociálisan szűkkeblű, mert hitt a versenyben, annak kiválogató, minősítő hatásaiban s az állam csupán korlátozott szociálpolitikai szerepvállalásában (ez nem akadályozta meg abban, hogy a háború alatt szembeszökő szociális érzékenységgel szervezze a közellátást). Ezért volt a parlamentben, az elit képviselőiben összpontosuló politikai élet híve is, nem bízván a →tömeg mozgalmaiban. Méltányos és becsületes volta miatt legnagyobb ellenségei sem tudták etikailag kikezdeni. Elveihez ragaszkodott, az elvtelen alku távol állt tőle.

Nézeteiben, mint majdnem mindegyik korabeli magyar politikusnál, mélyen a →hazafiság/nacionalizmus munkált, s bár követte a nemzetközi folyamatokat, mindvégig magyarcentrikus maradt. Sok politikai, közgazdasági tanulmánya, beszéde tanúskodik erről – ezek révén egyébként az MTA tagja is lett.

Minden patriarkális vonása mellett „modern" politikusként lépett föl. Nagyon korán felismerte a sajtó jelentőségét. Ő alapította *Az Ujság* (1903–1925) című befolyásos napilapot, a *Magyar Figyelő* (1911–1918) című értelmiségi folyóiratot. Gondja volt arra is, hogy a legjobb elmék tartozzanak környezetéhez (például Herczeg Ferenc, Réz Mihály). Mindenre odafigyelt, mindennek utánajárt – az osztrák tárgyalófelek őszinte felháborodására.

Alapjában véve azonban a veszélyeztetettség érzése és felismerése mozgatta, már 1889-ben a véderővitában mondta: „Folyamatosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme. Nekünk készen kell lennünk, éspedig békében kell elkészülnünk a háborúra. S ha ez a háború kiüt […], igen könnyen fejlődhet élethalál harccá a magyar nemzetre nézve". Teljesen tisztában volt a Monarchia törékenységével – ezért is ragaszkodott váltig a közös hadsereg fejlesztéséhez.

De nemcsak azzal: tisztában volt saját személyes veszélyeztetettségével is. Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnök meggyilkolása után

mondta: „Mindketten tudtuk, hogy meg fognak gyilkolni, de én azt hittem, előbb rajtam lesz a sor." Predestinációs hitű református emberként vállalta kimért sorsát. Az ellene elkövetett immár negyedik merényletnek esett áldozatul – sosem tisztázódott, kik voltak a tettesek.

Elutasította a teremtett rend emberi ésszel történő, →forradalmas felülhaladását. Ebből sajátos módon kemény technokrata meggyőződés is következett. ~ hitt abban is, hogy az evilági boldogulásnak eszközei a tudásban, a szervezettségben és az etikában rejlenek, vagyis ezek tökéletesítése és megőrzése alapján a növekvő teljesítmény hoz általános életminőség-emelkedést: „Korunk gazdasági és szellemi fejlődésében a nagy tömegek sorsa mindjobban előtérbe jut, érdekük mindinkább érvényesül. Nem az osztályharc hazug jelszavaival és romboló eszközeivel, hanem azért mert a természettudományok és a technika haladása átalakítja a termelés föltételeit, megveti a közjólét gazdasági alapját is, mert az egész emberi társadalom tisztultabb, helyesebb fölfogásra jut, s a vezető osztályok jobb belátása megadja az egész nép helyzetét javító szellemi és erkölcsi színvonalát emelő gazdasági és kulturális fejlődés kereteit" (*Magyar Figyelő*, 1912, 3).

~t szinte egész életében, majd jórészt utóéletében is rágalmazták, gyűlöletet keltettek ellene – →utópisztikusan gondolkodók. Pedig például nemhogy háborús uszító nem volt, de kifejezetten ellenezte a háborút, a koronatanácsban is ő volt az utolsó, aki elfogadta a →Szerbia elleni hadüzenetet. Az első világháború előtti imperialista korhangulatban ő nem akart hódítani, hiszen az ország bármilyen területi gyarapodása csak az 1910-ben újra megszerzett magyar többséget tüntette volna el a hazában. A történelmi haza magyar visszahódítását akarta türelmes szívóssággal. Ezért is becsülte világnézeti ellenfelei, a →szociáldemokraták működését, mert – jórészt joggal – magyarosító pártot látott bennük. Ahogyan így tekintett a zsidóságra is, soha nem volt kapcsolható semmiféle zsidóellenes szándékhoz, noha tisztában volt a zsidóság egy részének forradalmi jellegével.

Életműve valódi jelentőségét az adja, hogy ő – bizonyos magyar sajátosságokat leszámítva – a korabeli Európával szinkronban álló politikusként működött. Sem kisebbrendűségi érzés, sem utánzási kényszer nem hajtotta, divatok, jelszavak és utópiák nélkül képviselte népét – ha kellett, önként kiment a harctérre is. Vagyis tisztában volt azzal, hogy először a magyarság politikai létének biztosításával kell foglalkozni, s csak aztán a politikai lét milyenségével. Így fogta fel a dualizmust, de a német szövetséget is.

Sokan máig reakciós politikusnak tartják, holott – hívő keresztényként – nagyon is értette és megértette a →szocializmus *etikai* tartalmát, de a nyugati progressziót már az ottani kritikákkal együtt ismerte. Nem hitt abban, hogy bármilyen eszme tökéletes társadalmat hozhat (keresztényként ismerte az emberi természet romlottságát).

Nem tekintett *mindent* politikának. Ezért lépett fel a „magyar imperializmus" ellen is, mert nem bízott az ideológiákban. S főleg nem hitt a korszak magyarországi progressziójának *elitváltási* törekvéseiben, a nép számára „megváltást" hozó céljaiban s a →Nyugatban sem. A nyugati demokráciák mérceként szerepeltetését nem bírálta, hiszen liberális volt. Szót emelt a román imperializmus csángókkal szembeni politikája ellen. Nem tekintette saját hazáját „magyar ugarnak". Ugyanazt a kortárs nyugati irodalmat olvasta, mint ellenfelei, de egészen más következtetéseket vont le belőle. A Nyugatot nem vélte holmi homogén közegnek – ahogyan sokan demonstrációs hatás végett azóta is igyekeznek bemutatni. ~ nemzeti alapon állva nem hitt az unilineáris →fejlődésben.

Fő művei: *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei* (1930–2011); *Választójog: tanulmányok* (Réz Mihállyal és Méhely Kálmánnal, 1913); *Tanulmányok és értekezések* (1923); Tőkéczki László (szerk.): *Válogatott politikai írások és beszédek* (2001).

Bertényi Iván, ifj. (szerk.): *Tisza István, két korszak határán* (2015).

Horánszky Lajos: *Tisza István élete és kora* (1994).

Polöskei Ferenc: *Tisza István és kora* (2014).

Szerkesztőbizottság

Tisza Kálmán (1830–1902) Magyarország leghosszabb ideig hatalmon lévő kormányfője, a dualista rendszer megszilárdítója. Bihar megyei középbirtokos nemesi családból származott, s bár apja az 1840-es évek hírhedten udvarhű politikusa volt, ő maga a liberálisokhoz csatlakozott. 1849 utáni rövid emigrációjából hazatérve a felekezeti önállóságot visszaszorító protestáns pátens elleni küzdelem (1859–1860) vezéralakjaként szerzett országos ismertséget, s az 1861-es országgyűlésen már Teleki László Határozati Pártjának egyik vezetője lett. Belátta, hogy szükség van a meg-

egyezésre Ferenc Józseffel, habár azt nagyobb magyar önállóság mellett akarta, mint ahogy 1867-ben körvonalazódott. Balközép Pártjával, az ellenzék vezető erejével választásokon nem győzhetett volna, ezért inkább egyesítette azt a bomladozó Deák-párttal. Az így létrejött Szabadelvű Párt élén nyerte meg a választásokat (1875). Kormányfőként Béccsel szemben ugyan nem tudta növelni Magyarország önállóságát, de folytatta a modern magyar állam és közigazgatás kiépítését. Látványos reformokba nem kezdett, de stabil politikai rendszerével, amely olykor →választási visszaélésekhez és →korrupcióhoz is folyamodott, biztosította a gazdasági és a kulturális kibontakozást. Fellépett a nemzetiségi mozgalmak visszaszorításáért és a magyar államnyelv elterjesztéséért. A Szabadelvű Párt „generálisaként" engedelmes „mamelukokra" támaszkodva sok kisebb-nagyobb válságot átvészelve állt a kormány élén (1875–1890). Bukását az okozta, hogy 1889-ben a 48-asok obstrukciója miatt nem tudta keresztülvinni a közös hadsereg reformját, s megingott benne Ferenc József bizalma. Lemondása után „közlegény"-ként is megőrizte befolyását. Az ún. óliberális csoport vezetőjeként fiával, a fiatal →Tisza Istvánnal fellépett a konzervatív, agrárius és klerikális tendenciákkal szemben.

~ a dualista korszak egyik méltatlanul alulértékelt, nagy jelentőségű politikusa. A lassabb és kompromisszumkész építkezés jegyében munkálkodott. Szürkébb egyéniségét és hibáit munkásságának hosszabb távú eredményei ellensúlyozzák.

Műve: *Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer* (1865).

Katus László: *A modern Magyarország születése – Magyarország története 1711–1914* (2012).

Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere* (2003).

BI

tiszaeszlári per A XIX. századi magyarországi →antiszemitizmus központi jelentőségű eseménye, középkori jellegű vérvád. A Szabolcs megyei községben 1882-ben eltűnt egy Solymosi Eszter nevű keresztény cselédlány, s a zsidókat rituális gyilkossággal vádolták. A Bary József vizsgálóbíró vezetésével, részben kikényszerített vallomások révén gyűjtött „bizonyítékok" alapján több helyi zsidó ellen vádat emeltek. A nyomozással párhuzamosan országos antiszemita hisztéria bontakozott ki, amelyet elsősorban az elvakult zsidóellenessége miatt addig megmosolygott Istóczy Győző országgyűlési képviselő szított. A nagy figyelmet kapott nyíregyházi perben a védelmet Eötvös Károly 48-as országgyűlési képviselő vezette, aki híressé vált védőbeszédében követelte a vádlottak felmentését, de ezt javasolta a királyi főügyészhelyettes is. A per a vádlottak felmentésével végződött. Az antiszemitizmust mind a kormánypárt vezetői, mind az ellenzék pártjai, mind az emigráns →Kossuth Lajos („az antisemitikus agitatiót mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom") elítélték.

Az Istóczy által 1883-ban alapított Országos Antiszemita Párt ugyan az 1884-es választásokon tucatnyi mandátumot szerzett, de elszigetelődve és belső vitákba bonyolódva csakhamar veszített népszerűségéből. Támogatói a kapitalista átalakulás veszteseiből, nagyrészt választójoggal nem rendelkező rétegekből kerültek ki, így működésük során a középkori →antijudaista előítéletek és a modern politikai antiszemitizmus keveredése figyelhető meg. Noha az 1890-es évekre a pártpolitikai színtérről eltűnt az antiszemitizmus nyílt tematizálása, a sajtóban, a társadalmi életben nyoma maradt, hogy azután az első világháború társadalomátalakító hatására politikai erővé váljék ismét.

Eötvös Károly: *A nagy per* (1904).

Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában* (1995).

Kövér György: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* (2011).

Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)* (1976).

BI

tisztességes (megfelelő) eljárás (a. *due process of law*) Két pilléren nyugszik: a *habeas corpus* (nagyjából 'tiéd a test' [hogy állítsd a bíró elé]) és a méltányosság elvén. A *habeas corpus* tétele biztosítja a személyes szabadság jogi védelmét, azt, hogy csak bírói végzés – általánosabb értelemben: csak törvényben meghatározott okból, törvényes felhatalmazás – alapján lehet szabad embert, ma bárkit a személyes szabadságától megfosztani. Az angol jogban a *Magna Chartá*ban (1215) elismert jogintézményt törvényként az 1679-es *Habeas Corpus Act* ('előállításról szóló törvény') rögzítette, amelyet a *Bill of Rights* ('jogok

törvénye', 1689) megerősített. Ugyanezt fejezi ki az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának ötödik kiegészítése is: „egyetlen személy sem […] fosztható meg életétől, szabadságától vagy tulajdonától megfelelő eljárás nélkül". A magyar jogtörténetben az Aranybullában (1222) fogalmazódott meg először ez az alapelv: „Továbbá azt is akarjuk, hogy sem mi, sem az utánunk való királyok, valami hatalmasabb kedvéért, valamikor a nemes [szabad] embert meg ne fogják, vagy meg ne nyomorgassák, ha csak előbb meg nem idézik és a törvény szerint el nem marasztalják" (II.).

A ~hoz való jog azóta is az alanyi jogok szükségképpeni része. A hatályos →Alaptörvény XXVIII. cikkének (1) bekezdése szerint: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy az ellene emelt bármely vádat vagy valamely perben a jogait és kötelezettségeit törvény által felállított, független és pártatlan bíróság tisztességes és nyilvános tárgyaláson, észszerű határidőn belül bírálja el". Az Alaptörvény az eljárás garanciái közé sorolja az ártatlanság vélelmét, a tárgyalás nyilvánosságát és a kétszeres eljárás tilalmát (*ne bis in idem* 'kétszer nem ugyanazért' alapelve szerint). Az utóbbi szerint a jogorvoslat törvényben meghatározott rendkívüli esetei kivételével senki nem vonható büntetőeljárás alá, és nem ítélhető el olyan bűncselekményért, amely miatt Magyarországon vagy – nemzetközi szerződés, illetve az →Európai Unió jogi aktusa által meghatározott körben – más államban törvénynek megfelelően már jogerősen felmentették vagy elítélték. Az Alaptörvény a megelőző →Alkotmányhoz képest azzal is megerősítette a *habeas corpus* elvét, hogy nemcsak a törvénytelen fogvatartásért jár kártérítés, hanem a szabadság alaptalan korlátozása esetén is.

Az eljárásban megkívánt *méltányosság* a jogalkalmazó szervek azon törekvése, hogy döntésükben a jogszerűség mellett az →igazságosság is érvényesüljön. Ezt támogatja a jogi eljárás korrekt, tisztességes megvalósítása, amikor nemcsak a törvény betűjének, hanem szellemének is megfelel. Az észszerűség alapján alkalmazott jog a tradicionális jogszabályok merevségét oldja és életközelivé teszi. Már a →római jogban megjelent ennek fontossága, mivel a régi *ius civile* ('polgári jog') nagyon merev, a törvényt betű szerint értelmező *ius strictum* ('szigorú jog') volt, amelylyel szemben nemcsak egyedi esetekben, hanem rendszerszerűen is szükség volt méltányosságra, ezért a *praetor*ok fokozatosan kiépítették az észszerűség követelményeinek megfelelő méltányos jogot (*ius aequum*). Hasonló volt a helyzet a régi angol jogban, ahol a *common law* ('közönséges jog') merevségének oldása, illetve az élet által felvetett igények kielégítése céljából a lordkancellár (*Lord Chancellor*) a XV. század elejétől kialakította az angol méltányossági jog (*equity*) rendszerét. Napjainkban is fontos és a méltányosságot biztosító általános jogi alapelv, mely szerint a hatóságoknak és a magánszemélyeknek a →bizalom elvével rokonságban álló jóhiszeműség és tisztesség (*bona fides*) követelményeinek megfelelően kell eljárniuk.

Freedman, Eric M.: *Habeas Corpus: Rethinking the Great Writ of Liberty* („A szabadság nagy végzésének újragondolása", 2001).

Jacoby, Sigrid: *Allgemeine Rechtsgrundsätze* („A jog alapelvei", 1997).

Ujlaki László: *Méltányosság a polgári jogban* (1990).

KA

titkosszolgálat A védekező vagy támadó céllal végzett bizalmas információszerzés az ókor óta ismert emberi tevékenység – a Szentírásban Júdás a kollaboráló besúgó szerepét játssza. A mindenkori társadalmi struktúrák részeként működő ~ok célja, hogy titkos szabályozás és leplezett intézményi keretek között, fedett állománnyal, operatív módszerekkel, speciális technikákkal segítsék a →szuverén hatalom fenntartását. A ~ alapvetően „normális" tevékenység, amely természetes módon érintkezik és beépül más szakmák gyakorlatába (például hadsereg, diplomácia, újságírás, tudományos kutatások). Sokan Richelieu francia bíboros (1585–1642) tevékenységéhez kötik a modern ~ megalkotását; a történelmi Magyarországon az államilag irányított ügynökhálózat és polgári információszerzés (*höhere Polizei* 'magasabb rendőrség') 1848 után a Bach-korszakban fejlődött ki. A XX. század folyamán soha nem látott szervezeti, műszaki és intellektuális fejlődésen ment át a ~i szakma. A korábban elsősorban katonai jellegű hírszerzés vagy elhárítás mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a civil szférát többnyire békés eszközökkel megfigyelő *polgári* ~ok, illetve diktatórikus rendszerekben a lakosság széles köreit megfigyelő és egyes csoportokat, személyeket fizikai kényszer alatt tartó politikai rendőrség (a →nemzetiszocialista →Németországban a *Gestapo*, a →Szovjetunióban a *KGB*) is kulcsszerephez jutott. A modern ~ok jelentősen eltérnek egymástól céljaikban, szervezeti felépí-

tésükben és eszköztárukban is. A szovjet típusú rendszerek sajátsága volt az ún. „totális elhárítás", azaz a lakosság aktív bevonása és tömeges megfigyelése. Ezzel szemben az európai szélsőjobboldali diktatúrák (nemzetiszocializmus, →fasizmus) kis számú professzionális ügynökhálózatra bízták az államvédelmet. A →hidegháború a ~i játszmákon keresztül is bonyolódott: a Szovjetunió inkább az emberi forrású, az USA inkább a rádiós, majd az elektronikai hírszerzést alkalmazta. A 2001. szeptemberi amerikai terrortámadások a ~i tevékenység fokozását tették szükségessé, amit számos meghiúsított támadáskísérlet igazolt is. A hálózati és információs rendszerek elterjedése új lehetőséget teremtett mind a polgári személyek bírói felhatalmazás nélküli és széles körű megfigyelése, mind a dezinformálás (hamis hírek terjesztése) számára, miként az USA-ban Edward Snowden, a Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) korábbi alkalmazottjának kiszivárogtatási (2013) és az 2016-os elnökválasztás számítógépes rendszerek feltörésével való külföldi befolyásolásának botrányaiból kitűnt. Az államok gyakran folyamodnak ~aikhoz, hogy érdekeiket más országokban érvényesítsék (olykor merényletek, puccsok, politikai mozgalmak szervezése, dezinformálás, rendszerfeltörés stb. révén). Ezek a szükségmegoldások alkalmasak lehetnek a politikai-történelmi folyamatok befolyásolására, de meghatározására nem.

Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzájos idők". Államrendőrség Magyarországon 1849–1867* (2015).

Gieseke, Jens: „Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett", *Betekintő*, 2010, 3.

Greenwald, Glenn: *No Place to Hide: Edward Snowden, the NSA, and the U.S. Surveillance State* („Nincs hova bújni: Snowden, az NSA és az USA-megfigyelőállam", 2014).

Révész Béla: *A titok mint politika: a titkosszolgálatok politológiai kutatásának lehetőségei* (2007).

Todd, Paul és Jonathan Bloch: *Global Intelligence: The World's Secret Services Today* („Globális hírszerzés: a világ ~ai ma", 2003).

SB

Tocqueville, Alexis de (1805–1859) Francia arisztokrata, államférfi, társadalomtudós és politikai gondolkodó, a klasszikus →liberalizmus egyik legjelentősebb képviselője, akit ma a konzervatívok és liberálisok egyaránt szellemi elődjüknek tartanak. Mindössze kilenc hónapos tengerentúli tartózkodás után írta meg főművét, *Az amerikai demokráciá*t (1835, 1840; m. 1841–1843, 1983, 1993), amellyel széles körű, hazai és nemzetközi elismertséget szerzett. Munkáját szinte azonnal lefordították magyarra, a reformkor gondolkodói ismerték, →Eötvös levelet is váltott a szerzővel. ~ politikai karrierje a francia II. köztársaság idején ért csúcspontjára, amikor többek között a külügyminiszteri tisztséget is betöltötte (ebben a minőségében jelentős szerepe volt Kossuth és társai Törökország általi kiadatásának megakadályozásában). Az 1848–1849-es hónapokról írt, csak jóval halála után publikált visszaemlékezései (*Emlékképek*, 1893; m. 2011) a történeti irodalom sajátos műfajú remekei közé tartoznak. A francia forradalom történetét feldolgozó nagyszabású, *A régi rend és a forradalom* (1856; m. 1994) című művét már nem tudta befejezni, csak első, a forradalom előzményeit és az *ancien régime* idejébe visszanyúló gyökereit feltáró részével készülhetett el.

Az amerikai demokrácia megírásakor ~-t legalább annyira saját hazájának (és Európának) a jövője foglalkoztatta, mint a távoli ország európai szemmel különös politikai berendezkedése. A →*demokrácia* kifejezést egyaránt használta politikai és társadalmi értelemben, előbbin az egyenlő állampolgári jogokon alapuló politikai intézményrendszert, utóbbin a társadalmi helyzet alapvető egyenlőségét értve, és olyan feltartóztathatatlanul előrenyomuló történelmi erőt látott benne, amely „az isteni gondviselés bizonyosságával" eléri és meghódítja majd az európai kontinens országait is. Bár a demokrácia terjedését megállíthatatlannak vélte, komoly fenntartásokkal és aggodalmakkal tekintett a közelgő demokratikus korszak elé, és olyan „új politikatudomány" kidolgozását tűzte ki célul, amely képes lehet megszelídíteni és megfelelő mederbe terelni azt.

~ az új társadalmi-politikai berendezkedéssel kapcsolatos legnagyobb félelmét a demokratikus →egyenlőség és a →szabadság összeegyeztethetőségének problémája jelentette. Attól tartott, a demokráciák polgárai, engedve természetes hajlamaiknak, következetesen az előbbit fogják előnyben részesíteni az utóbbival szemben. Úgy vélte, a demokráciában fenyeget a →„többség zsarnokságának" veszélye, hiszen az ilyen berendezkedésben minden hatalom végső soron a többségi akaratra vezethető vissza, amely nem tűr ellentmondást, és amellyel szemben az egyén nem számíthat hatékony védelemre. Talán még ennél is súlyosabb fenyegetést látott azonban a demokratikus közvé-

lemény ellenállhatatlan erejében, amely folyamatos, tulajdonképpen önkéntes alkalmazkodásra kényszeríti az egyént, egyneművé és mindenfajta eredetiséget nélkülözővé téve a társadalmat (→tömeg).

A demokratikus társadalmak atomizálódása, →individualizmusa nagymértékben elősegíti az – alapvetően jószándékú, „segítőkész" – államhatalom fokozatos kiterjedését és egyre erősebb központosítását. Mindez a despotizmus egy új, korábban ismeretlen, „szelíd", ám nem kevésbé fojtogató formájának kialakulásához vezet, amely jobban fenyegeti azokat az országokat (például →Franciaországot), amelyek (az abszolutista központosításnak köszönhetően) előbb ismerkedtek meg az egyenlőséggel, mint a szabadsággal, szemben azokkal, ahol ez fordítva történt (például →Angliában). Mindennek ellenszere a független, önkéntességen alapuló társadalmi csoportok létrehozása, a társulás és az önkormányzás amerikaiak által jól ismert „művészete". Csak ez biztosíthatja a szabadság demokratikus viszonyok közötti megőrzését és lehetséges kivirágzását.

Bár ~ legfeljebb a demokrácia szkeptikus hívének, józan és megfontolt barátjának minősíthető, nem tartotta lehetetlennek a demokratikus egyenlőség és szabadság egymásra találását. Miközben jól érzékelhetően fájlalta az arisztokratikus nagyság letűntét, várakozással tekintett az új, demokratikus korszak dinamizmusa és az egyszerű ember számára felkínált lehetőségei elé. Művét sokan (köztük Harvey Mansfield és →John Lukacs) a demokráciáról és az Egyesült Államokról szóló mindmáig legjobb könyvnek tartják. Ha a nyugati társadalmaknak sikerült legalább részben elkerülni az általa prognosztizált veszélyeket, az minden bizonnyal ~ „új politikatudományának" is köszönhető.

Brogan, Hugh: *Alexis de Tocqueville: Prophet of Democracy in the Age of Revolution: Biography* („~: a demokrácia prófétája a forradalom korában: életrajz", 2006).

Fülöp Endre, Ocskay Gyula és Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok* (2006).

Lukacs, John: „Alexis de Tocqueville: A Historical Interpretation" („~: történeti értelmezés"), *Literature of Liberty*, 1982, 2.

Manent, Pierre: *A liberális gondolat története* (1987; m. 1994).

Mansfield, Harvey C.: *Tocqueville: A Very Short Introduction* („~: nagyon rövid bevezetés", 2010).

MT

totalitarizmus A jellegzetesen XX. századi önkényuralmi rendszerek, a →kommunizmus, a →nemzetiszocializmus és a →fasizmus közös vonásainak megjelölésére használt fogalom. A szót olasz fasiszták alkották saját államuk jellemzésére az 1920-as évek elején: „Semmi sem létezik – hangoztatta Mussolini –, az államon kívül vagy az állam ellenében, minden az államban létezik." A fogalom mai használatának antitotalitárius (kritikai) éle azonban már az 1930-as évek végére kialakult, és a modern jelenségnek a korábbi →önkényuralmaktól való eltérését hangsúlyozza. A ~ sajátságai: az egypártrendszer és az államszervezet összefonódása; az erőszakszervezetek (rendőrség, hadsereg, félkatonai szervezetek) egységes irányítása; nemcsak a politikai, hanem a társadalmi →pluralizmus, az önálló civilszervezetek (az egyesülési jog) teljes felszámolása; a társadalom totális ellenőrzésére törekvő megfigyelő-, besúgóhálózat, illetve a fizikai és a lelki terror (tömeggyilkosság, kínzás, erőszak, félelemkeltés) alkalmazása; a kommunikációs eszközök irányítása és ellenőrzése révén a hatalom nyelvének egyeduralma a jogtól a kultúráig, a szükségletek meghatározásától a tudományos igazság kereséséig; továbbá a gazdaság teljesen állami irányítása. A politikai hatalom behatol az emberi élet minden területére, felszámolva a köz- és a →magánszféra különbözőségét, magát az →embert is alapvetően át akarja alakítani. A külső és belső, faji vagy osztályalapon meghatározott ellenséggel való küzdelem okán a folyamatos mozgósítás állapotában tartja, militarizálja a társadalmat. A felsorolt jellemzők együttes jelenléte nyilván nem mondható el minden totalitárius berendezkedésről. A ~nak mint radikális válasznak a társadalom problémáira mindig volt vonzása az értelmiség világában – ezt nevezte Jean-François Revel „totalitárius kísértés"-nek (*La tentation totalitaire*, 1976).

A ~ fogalma a hidegháborús időszakban uralta a nyugati politikai gondolkodást, az enyhülés és az →újbaloldal előretörésével relativizálták az érvényét, majd a kelet-európai rendszerváltozás időszakában újfent előtérbe került. A jeles konzervatív történész, →John Lukacs vitatja a fogalom használatának értelmét, szerinte egyetlen hatalom sem tud valóban totális uralmat gyakorolni, legfeljebb törekszik rá. Ő nem a ~t, hanem a →populizmust tekinti a fő veszélyforrásnak.

Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei* (1951; m. 1992).
Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet* (2005; m. 2008).
Miłosz, Czeslaw: *A rabul ejtett értelem* (1953; m. 1992).

KA

többségi elv A fogalom két, egymással összefüggő jelentésben használatos. 1) A többségi uralom szinonimájaként a →demokrácia alapvető döntéshozatali eljárását jelöli, ahol a többség által támogatott alternatíva válik döntéssé. Giovanni Sartori különbséget tesz abszolút és mérsékelt ~ között, az utóbbiban a többségi akarattól független elemek is szerephez jutnak. Ez fontos a →többség zsarnokságának elkerüléséhez. Arend Lijphart két ideáltípusa, a többségi és a konszenzusos demokrácia a ~ érvényesülését mérő skála két végpontját jelöli. A tiszta ~vel mint →döntési technikával kapcsolatos gyakori, elméleti jellegű ellenvetések: vak az érvek erősségére, mivel csak szavazatokat számol; kizárja a konszenzus megteremtésének lehetőségét; nem veszi figyelembe sem az alternatívák támogatásának vagy elutasításának az erősségét, sem pedig a vereség mértékét, azaz nem kompenzálja a vesztest. Védelmében például az alábbiakat lehet hangsúlyozni: alapvető nézetkülönbségek esetén nincs közös mérce az érvek erősségének eldöntésére; az érvelés konszenzusteremtés helyett gyakran inkább kiélezi a konfliktust, emellett a konszenzus retorikája többnyire politikai fegyver is; a támogatás vagy az elutasítás mértékének mérése a szavazatok összesítését nehezebbé, a stratégiai szavazást pedig könnyebbé teszi; gyakran sem egységes kompenzálandó kisebbség, sem magától értetődő kompenzációs módok nincsenek. A gyakorlatban (például a →választási rendszerek esetében) többféle módon kísérelik meg kezelni az utóbbi két dilemmát. Szintén leginkább a választási rendszerek szempontjából fontos az abszolút és a relatív többségi elv megkülönböztetése. Az előbbinél az összes szavazat több mint felét, az utóbbinál csak a legtöbb szavazatot kell megszerezni. 2) A ~ mint a parlamentarizmus egyik alapja azt jelenti, hogy a parlamentnek felelős kormány rendelkezik a parlamenti többség bizalmával. Itt is fontosak a ~ korlátai, például az ellenzék jogai és vétólehetőségei (többek között a minősített, például kétharmados többséget igénylő törvények). A ~ rugalmasságára jó példa a kisebbségi kormányzás intézményének bevett volta napjainkban.

Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok* (2005).
Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament* (2002).
Risse, Mathias: „Arguing for Majority Rule” („Érvek a többségi elv mellett”), *The Journal of Political Philosophy*, 2004, 1.
Sartori, Giovanni: *Demokrácia* (1993; m. 1999).

IG

a többség zsarnoksága A modern demokráciák kialakulásával egyidős fogalom, amely a demokratikus hatalomgyakorlással kapcsolatos – már az ókori klasszikusoknál (→Platón, →Arisztotelész) is megjelenő – aggodalmakat, mindenekelőtt a demokratikus →többség által gyakorolt korlátlan, elnyomó jellegű, a kisebbség érdekeit, illetve a közjót figyelmen kívül hagyó hatalom veszélyeit fejezi ki. A XVIII–XIX. században fontos szerepet játszik az amerikai államalapítók által írt →*A föderalista* című cikksorozatban, illetve →Tocqueville és →Mill műveiben. Legalaposabb elemzését Tocqueville nyújtja, aki a többségi elnyomás intézményes formái mellett hangsúlyozza annak társadalmi, a közvélemény nyomásán keresztül megvalósuló aspektusait is. A fogalom használatával valamennyi idézett szerző arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy egy politikai berendezkedés esetében nemcsak a főhatalom birtokosa (adott esetben a „nép”), hanem annak kiterjedése is alapvető fontosságú, és a korlátlan hatalom még „népi”, azaz demokratikus kormányzat esetében sem fogadható el. Tocqueville híres megfogalmazásában: „Csupán Isten lehet veszély nélkül mindenható, mivel bölcsessége és igazságossága mindig felér hatalmával.”

Hamilton, Alexander, James Madison és John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról* (1788; m. 1998).
Mill, John Stuart: *A szabadságról* (1859; m. 1867, 1980).
Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia* (1835; m. 1841–1843, 1983, 1993).

MT

tőke A jövőbeni javak megtermeléséhez használatos, már megtermelt javak. Mivel az emberi tudás és készségek is időbeli erőfeszítések eredményei, a közgazdasági elmélet „emberi tőke”-ként tekint rájuk. A ~ a gazdasági értékteremtés természetes forrása minden korban – az emberi munka és a természeti kincsek mellett. Főként

→Marx, Werner Sombart és →Weber nyomán sokan úgy vélik, hogy a XVIII–XIX. századtól kezdve az európai gazdaság meghatározó jegye (→kapitalizmus). Marx kulcsszerepet tulajdonított a „tőkés" és a „munkás" közötti viszonynak. Valóban e kor új és nagy hatású jelensége a ~t beruházó és a széles tömegeket alkalmazotti viszonyba vonó →gazdasági társaságok elterjedése és fejlődése. Az alkalmazás azonban nem a kizsákmányolás, hanem az értékteremtő együttműködés eszköze. Ha technológiai okokból nehezen mérhető az egyéni hozzájárulás értéke a termeléshez, és a felhasznált eszközök erősen specifikusak, a független felek közötti piaci szerződések alkuköltségei igen magasak, és mindkét fél jobban jár az egyoldalú, hierarchikus irányítás elfogadásával (Oliver Williamson). Az alkalmazók és az alkalmazottak közötti →verseny biztosítja, hogy az értéktöbbletből mindkét fél részesedjék. Ennek történeti bizonyítéka az alkalmazotti rétegek jólétének radikális növekedése a kapitalista országokban.

A kapitalizmus kulcsszereplője valójában nem a „tőkés", a tőketulajdonos, hanem a vállalkozó, aki a termelési tényezőket – köztük a ~t – megszervezi (→vállalkozás), a hasznosításukra vonatkozó döntéseket meghozza. A két szerep gyakran elválik, legvilágosabban a nyílt részvénytársaságnál, ahol a ~s, a részvényes rendszerint nem vesz tevőlegesen részt a vállalatvezetésben. A ~t közvetítő pénzpiacok (→bank, →tőzsde) fontos szerepe a kapitalizmusban, hogy fejlett működésükkel lehetővé teszik, hogy sok alkalmazott megjelenjen befektetőként, és ezzel feloldódjék a „tőkések" és „munkások" mint társadalmi csoportok elkülönülése, illetve enyhüljenek az ebből fakadó társadalmi konfliktusok.

Williamson, Oliver E.: *The Economic Institutions of Capitalism* („A kapitalizmus gazdasági intézményei", 1985).

MK

tőkehiány A gazdasági tevékenységekhez erőforrásokra, köztük →tőkére van szükség, hiányuk gátja az értékteremtésnek. Ebből a →fejlesztéspolitika és a →protekcionizmus hívei gyakran azt a következtetést vonják le, hogy a szegény országokban a tőkeállomány gyors, erőltetett növelésére van szükség. A tőke azonban csak akkor hasznosul, ha van vállalkozás, amelynek szüksége van rá. Ezért értékes, amikor például egy →multinacionális vállalat a tőkével együtt a tudását is hozza; és ezért vall sokszor kudarcot, ha egy kormányzat egy adott tőkefajta (például ipari üzemek) növelését tűzi ki célul. A gazdaságtörténet újabb eredményei szerint a fejlett országok történetében sem azonosíthatunk „tőkefelhalmozási" periódusokat, a tőkejavak mennyisége a fogyasztási javakéval párhuzamosan nőtt. Az erőforrás-állomány bővülése csak kis részben magyarázza a gazdasági fejlődést (→gazdasági növekedés), a jólétnövekedés főként az adott erőforrások jobb, termelékenyebb hasznosításából fakad.

Bauer, Peter Thomas: *Dissent on Development* („Különvélemény a fejlődésről", 1972).
Easterly, William: *The Elusive Quest for Growth* („A növekedés csalóka keresése", 2001).

MK

tolerancia →**türelem**

tömeg Az okhlokrácia (g. 'csőcselékuralom') már a fogalmat megalkotó Polübiosz előtt is foglalkoztatta az ókor gondolkodóit, de a ~ önálló politikai szereplése a XX. század egyik drámai fejleménye, amely elválaszthatatlan a →modernitás által teremtett ~társadalomtól, s amely a politikai gondolkodás számára is súlyos dilemmákat vet fel. A ~társadalom kialakulásával párhuzamosan megjelentek és felerősödtek a ~gel szemben táplált aggályok is.

A ~gel mint jelenséggel első ízben a francia Gustave Le Bon foglalkozott *A tömegek lélektana* című munkájában (1895; m. 1913), az ebből fakadó súlyos problémákra azonban a világ figyelmét leginkább →Ortega y Gasset híres műve, *A tömegek lázadása* (1929; m. 1939) irányította rá. A spanyol gondolkodó klasszikus tézise szerint a ~ átvette a hatalmat, a kisebbség helyét bitorolja, „anélkül, hogy megszűnt volna tömeg lenni". A megállapítás hátterében az áll, hogy a ~demokráciák előretörése együtt járt a hagyományos elitek háttérbe szorulásával. E folyamat azért vált súlyos problémává, mert – legalábbis a konzervatív gondolkodás fősodrának az olvasatában – a ~ lényegénél fogva alkalmatlan az irányító szerepre. A ~ csak a →civilizáció teremtette javakkal kíván élni, de annak lényegét nem érti, ezért jól kormányozni sem tud.

A ~ – szemben a közösséggel – akkor jön létre, ha az egyén elveszti társadalmi beágyazottságát. A ~ lényege tehát nem a számokban rejlik; nem

a mennyiség, hanem az emberi kvalitás számít. Arculatát illetően találóan írja Ortega, hogy a ~ mindent meg akar semmisíteni, ami különbözik tőle, ami nála magasabb minőségű. A ~társadalmat atomizálódással, a szilárd normák eltűnésével, az állam és az egyén közötti csoportok elhalásával, egészében véve „kívülről irányítottsággal” jellemezhetjük. Az amerikai Henry L. Mencken arra is figyelmeztet, hogy a ~re épülő demokráciában fontos szerephez jut az irigység, az egyenlőség gondolatának egyik nagy hajtóereje. (Ezért pedig nemcsak a konzervatív gondolkodás, hanem a klasszikus liberalizmus is tart a ~től.)

A normáit vesztett ~társadalom nélkülözhetetlen feltétele a →totalitárius rendszereknek, amelyek nemcsak a politikai, hanem a társadalmi →pluralizmust is meg akarják szüntetni. Konzervatív nézőpontból tehát nélkülözhetetlen az autonóm lét feltételeinek a megőrzése, vagyis annak a megakadályozása, hogy ~társadalom váltsa fel a társadalmat.

Hamvas Béla: „A Vízöntő”, *Láthatatlan történet* (1943).
Egedy Gergely: „Konzervativizmus és tömegdemokrácia”, G. Fodor Gábor és Lánczi András (szerk.): *A dolgok természete* (2009).
Nisbet, Robert: *The Quest for Community* („A közösség keresése”, 1990).

EG

tömegmédia →**médiaháború**

Törökország (Török Köztársaság) 3%-ban európai, nagyobbrészt délnyugat-ázsiai állam, hidat képez a Balkán-félsziget és a Közel- és Közép-Kelet, a fekete-tengeri és a mediterrán térség között, a →NATO egyik legerősebb tagja, 2005 óta csatlakozási tárgyalásokat folytat az Európai Unióval. Nagyhatalmi előtörténete és geopolitikai helyzete következtében a nemzetközi politikai élet fontos szereplője. Lakossága 2050-re elérheti a 100 milliót, a jelenlegi világgazdasági 15–17. helyről egy évtizeden belül akár a 10. helyre is előreléphet. A G20-as csoport egyik legdinamikusabban fejlődő országa.

A Török Köztársaság 1923-ban jött létre, amely akkor éles szakítást jelentett az Oszmán Birodalom örökségével. Az átalakulás vezéralakja a politikusként és hadvezérként is kiemelkedő Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938). Irányzata, a törökséget megújító kemalizmus elvetette a szultánok autokratikus és →iszlám alapú hagyományrendszerét, a kalifátust, és nyugati típusú, szekuláris köztársaságot hozott létre. Ennek elfogadása és követése a 2000-es évek elejéig meghatározó volt a török politikai és társadalmi gondolkodásban. Ezt követően azonban uralkodóvá vált az a nézet, hogy a mai ~nak vállalnia kell az oszmán örökségét: az iszlám hagyományvilágát; a határon túli török kisebbségek, a nem török nyelvű (például balkáni) muszlim közösségek támogatását; az Oszmán Birodalom történetével foglalkozó kutatások előmozdítását és ezek eredményeinek beemelését a nemzeti emlékezetpolitikába.

~, szemben az Oszmán Birodalommal, nemzetállam, amely azonban jelentős nem török nyelvű népeknek és nemzetiségeknek is a hazája. A kurdok, akiknek egyharmada szomszéd államokban él, mintegy 20 milliós közösséget alkotnak, s nyelvileg, vallásilag, politikailag és társadalmilag is elkülönülnek. Jelentős részük már nem vagy alig beszéli anyanyelvét, de ragaszkodik etnikai tudatához. Egy részük jó viszonyban él a mindenkori ankarai hatalommal; az elmúlt években azonban megerősödtek az alapvetően polgárjogi mozgalomként működő erők, amelyek a török parlamentben küzdenek közösségük jogaiért, míg egy másik csoportjuk időről időre fegyveres harcot vív a török vezetéssel. Az elmúlt évtizedben erősödött a ~i nemzetiségek jogbiztonsága. Isztambulban az örmény és a görög kultúra a reneszánszát éli.

Az oszmánok Közép-Ázsia déli szögleteiből, Iránon át a XI. század végén jutottak el Anatóliába. Szétverték a bizánci határvédelmi rendszert, és biztosították a közép-ázsiai oguz törökség Kis-Ázsiába vándorlását a XV. század végéig. Az első török államot, a Szeldzsuk Birodalmat a mongolok 1243-ban legyőzték. Ezután tucatnyi török bégség jött létre az Ilhanida Birodalom befolyása alatt. Közép-ázsiai sámánisztikus hitüket az iszlámmal cserélték fel, és a törzsi vezér fia, Oszmán 1300 körül erős hatalmi központot hozott létre – a róla elnevezett birodalom alapját. Megszerezte továbbá a márvány-tengeri kijáratot, utódja 1326-ban Bursát, 1354-ben I. Orhán pedig Gallipolit, megvetve a balkáni oszmán-török uralom alapjait: katonai, migrációs és civilizációs értelemben egyaránt. 1453-ban a törökök meghódították Konstantinápolyt, Isztambulnak nevezték el (g. *eisz ton polin* ’a városba’), és itt székeltek 1923-ig.

Hunyadi János felismerte az oszmán fenyegetés veszélyét, és kísérletet tett balkáni uralmuk felszámolására, ám utódai, Hunyadi Mátyás és

a Jagelló-uralkodók nem törekedtek eléggé arra, hogy Magyarország nemzetközi védelmet kapjon. A szultáni seregek a XVI. század elején birtokba vették Anatóliát, a Közel-Keletet és Észak-Afrika jelentős területeit is. Ezzel magyar–török viszonylatban roppant katonai aszimmetria jött létre: Nándorfehérvár elesett (1521), a mohácsi síkon pedig odaveszett a középkori Magyar Királyság (1526). Szulejmán szultán, bár kezdetben az ország egészének meghódítását tervezte, idővel belátta, hogy ezt nem tudja megvalósítani, mert a →Habsburgok a magyarsággal összefogva képesek az ország nyugati és északi részét megvédeni. Számukra kedvező fordulatot hozott, amikor 1527-ben Szapolyai János követe megjelent a Portán, és együttműködést ajánlott. Ezzel a magyar politikai életben megjelent a török orientáció, amelynek szikrája csak a XVIII. század elején hunyt ki, sajátosan keveredve a Habsburg-ellenes rendi és nemzeti mozgalmakkal. Az oszmánok az ország közepének megszállásával és az →Erdélyi Fejedelemség hűbéressé tételével biztosak lehettek abban, hogy az egykori Magyar Királyság teljes ereje nem fog össze ellenük, vagy ha igen, csak rövid időre. A Habsburg erők a XVI. század közepétől Észak-Afrikától, az adriai vizeken át a Kárpátok keleti láncaiig álltak szemben az oszmánokkal. Eközben 1525-től a XVIII. század utolsó harmadáig szervezett politikai és katonai együttműködést tartott fenn a Francia Királyság a Portával. Bécs a kétfrontos háborútól való rettegésben élt. E politikai helyzetben tett kísérletet 1683-ban a hatalma zenitjén lévő Oszmán Birodalom, hogy elfoglalja Bécset. Thököly Imre és az erdélyi fejedelem seregétől is segítve már közel állt a győzelemhez. Sobieski János lengyel király azonban – Versailles intései ellenére – beavatkozott, s a szász választófejedelem csapataival egyesülten szétverte a török ostromzár fő erőit. Ezzel a lengyel király új helyzetet teremtett Közép-Európában: nemzetközi koalíció szorította ki a törököt Magyarország nagy részéről 1683–1699 között.

A vereségek ráirányították a figyelmet a birodalom gyengeségeire. Azt kellett eldönteni, hogy a szultánok állama nyugati fordulatot vesz-e, vagy marad annál a szerkezetnél, amely a XV–XVI. században jól működött. A reformok és visszalépések kora elhúzódott egészen az ifjú törökök 1908–1909. évi fellépéséig. Az első világháború, amely kapcsolódik az anatóliai örmények tragédiájához is, az Oszmán Birodalom vereségét hozta. A győztes antanthatalmak nemcsak a birodalmat, hanem a török lakta területeket is felosztották egymás között. Az ez ellen 1920-ban Musztafa Kemál vezetésével indított honvédő háború 1923-ban győzelemmel és a köztársaság kikiáltásával végződött. Ekkor lett Ankara a főváros.

Kemál az általa létrehozott Köztársasági Néppárt programjában fogalmazta meg először ideológiáját, a kemalizmust, „hat nyíl"-nak nevezte irányelveit (a párt jelképe ma is a hat nyíl): →republikanizmus, népiség, szekularizmus, nemzetelvűség, forradalmiság (folyamatos átalakítás szükségessége), etatizmus. A kemalista reformok döntő szerepet játszottak a modern török politikai, társadalmi, jogi és gazdasági viszonyok kialakításában. E hat alappillér bekerült az 1937-ben elfogadott alkotmányba is. Bár ~ parlamenti demokrácia, 1950-ig gyakorlatilag egypártrendszerként működött. A belpolitikai feszültségeket jól érzékelteti, hogy többször is katonai puccsra került sor (katonai hatalomátvétel: 1960, 1971, 1980; az ezzel való fenyegetés: 1997; elvetélt kísérlet: 2016). Az 1980-as években Turgut Özal miniszterelnöksége, illetve köztársasági elnöksége idején enyhülés kezdődött a kemalizmus által korábban visszaszorított iszlámmal szemben (újból épültek mecsetek, és az oktatásban is nagyobb szerepet kaphatott a vallás). A politikai iszlám mozgalmai, későbbi pártjai is megerősödhettek. 1995-ben a választásokat a Necmettin Erbakan vezette, iszlamista Jólét Pártja nyerte meg, amely koalícióban kormányzott 1997 februárjáig, az ún. posztmodern puccsig – a hadsereg nem vette át a hatalmat, ajánlásokat fogalmazott meg a kormány számára, amelyek döntő része a vallás visszaszorítására vonatkozott. 2002-ben – és azóta négyszer – ugyancsak az iszlám gyökerekre hivatkozva nyerte meg a választásokat a Recep Tayyip Erdoğan vezette Igazság és Fejlődés Pártja. 2016-ban Erdoğan elnök leverte az ellene irányuló katonai puccskísérletet, és ezzel megerősítette a hatalmát.

Napjaink ~ának belső politikai küzdelme arról szól, hogy érvényes-e még a kemalista örökség, és mit lehet vagy kell kezdeni a törökök iszlám hagyományaival, s mindez miként viszonyul a globális rendszerek (különösen az Európai Unió) kihívásaira adandó elfogadó vagy elutasító válaszokhoz. Az Európai Unióhoz való csatlakozását a tagállamok a bővülő piac és külpolitikai befolyás okán szorgalmaznák, iszlám kultúrája miatt azonban némelyekben idegenkednek tőle. A →be-

vándorlási válság új megvilágításba helyezte ~ot, és új együttműködési kényszereket alakított ki. A közel-keleti krízis miatt a török állam nemzetközi szerepe felértékelődött, de ez olyan erőpróba elé is állítja az országot, amelynek nem könnyű megfelelnie, s a veszedelmes regionális folyamatok ~i begyűrűzésének megállítását is nehézzé teszi.

Finkel, Caroline: *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300–1923* („Oszmán álma: az Oszmán Birodalom története", 2006).

Flesch István: *A Török Köztársaság története* (2007).

Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–török történelemről* (2001).

Zürcher, Erik J.: *Turkey. A Modern History* („~ modern története", 1997, 2004).

HJ

történeti alkotmány →**magyar alkotmányosság**

törvény Köznapi szóhasználatban és általánosságban →jog, de csak, ha a ~ is egyike a jogszabályoknak. Minden ~ jogszabály, de nem minden jogszabály ~, bár a modern jogban minden jogszabály a ~ akaratára vezethető vissza, mert a ~ a legerősebb jogforrás. A ~hozás rögtöni elhatározással bármely jogforrási rendelkezést hatályon kívül helyezhet, megváltoztathat (ezt más jogforrás nem teheti, csak a szokásjog). A ~ eleve feltételezi, hogy a legáltalánosabb és a legerősebb érvényű szabályok kibocsátására hivatott szerv hozza meg, illetve figyelembe veszi a formai és a hierarchikus viszonyokat is, a célja ugyanis az, hogy a jövőben előforduló összes eset eldöntését általános elvként előre meghatározza.

Fogalma a történelem során sokat változott, mégis élesen elhatárolandó a jogforrási hierarchiában a neki alárendelt többi jogszabálytól. Szinte valamennyi jogrendszer megegyezett abban, hogy csak egyetlen szerv alkothat ~t (→törvényhozó); illetve a ~ egyetemes jogforrás, mert a jogélet bármely területét szabályozhatja, és általános jogforrás, mert az állam egész területére és minden polgárára vonatkozhat. A ~alkotás akkor vette kezdetét, amikor a közhatalom már képessé vált önmaga és a társadalom érdekeinek felismerésére és a folyamatok bizonyos előrelátására. A XVIII–XIX. században a →felvilágosodás és a →természetjog hatására bontakozott ki a tudatos ~alkotás: az addigi, szokásjogot kiegészítő, módosító vagy pótló ~alkotással szemben elvált a mindennapi társadalmi gyakorlattól, és önálló, új művet létrehozó szellemi tevékenységgé lett, gyakorlati eszközként határozta meg a társadalmi magatartások mintáit, és a társadalmi viszonyokat jogviszonyként alakította. Jogtechnikai szempontból is racionalizálni kezdte a jogot. Egyszerűsítette, lerövidítette, egységesítette, rendszerezte, igyekezte formailag következetesen kiépíteni a jogágakat, jogintézményeket. Az áttekinthetőség és kiszámíthatóság rendkívül fontos volt a kibontakozó piacgazdaság és az egységes, racionális államigazgatás számára.

Megváltozott a régi és az új jogszabályok kapcsolata is. A középkori felfogás szerint a „régi jó öreg jog" csak a nemzedékváltások menetében észrevétlenül változhatott meg. A modern jogszabályok csak a hatályon kívül helyezésig érvényesülhetnek, tehát a később született ~ automatikusan semmissé teszi a korábbi jogszabályokat (*lex posteriori derogat legi priori*). Tudatosodott a vertikális jogforrási hierarchia is: az új ~ 1) a régit teljesen hatályon kívül helyezi; 2) a réginek csak meghatározott részét szünteti meg; 3) a régit megváltoztatja, vagyis a helyén új jogszabály lép életbe; illetve 4) a régihez valamit hozzáfűz, vagyis kiegészíti azt. Utóbb sem a mennyiségi jogalkotás, sem az inkorporáció (a hatályos jogszabályok összegyűjtése, rendszerezése) nem bizonyult eléggé racionalizáló hatásúnak. Az új rendszerképző technológiák és a társadalomtudományok fejlődése lehetővé tette a hosszú távú jogalkotást. Szinte társadalmi mozgalomként jelentkezett a kodifikáció – az ugyanazon jogágba tartozó magatartási szabályok egységes elveken nyugvó, átfogó és rendszeres jogszabályba, ~könyvbe való foglalása – iránti igény. A viszonylagos teljességre törekvő kódex zárt rendszerében tehát a bíró az adott jogágon belül minden fontosabb kérdésre megtalálhatja a választ.

Magyarországon az Országgyűlés viszonylag folyamatos működése révén a ~ mindvégig megőrizte a primátusát. Ezért a régi magyar jog a közönséges ~nél erősebb alkotmány- vagy alaptörvényeket nem ismert. Utóbb az alkotmányt jelentősen módosító vagy kiegészítő ún. sarkalatos ~ek nem alkotásuk, megváltoztatásuk, megszüntetésük, jogforrási hierarchiában elfoglalt helyük, hanem tartalmi fontosságuk miatt különültek el a többi ~től. Az alkotmány körülöttük, mint sarkok körül forog. Ezek a ~ek az államszervezetről, az uralkodó jogairól, a kormányzásról, az állami

főhatalom gyakorlásának alakzatáról, az alkotmány elveiről, intézményeiről és biztosítékairól szólnak.

Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet* (2014).
Széchenyi István: *Magyarország sarkalatos törvényei, s államjogi fejlődése 1848-ig: gróf Széchenyi István hagyományaiból* (1864).

HA

törvény előtti egyenlőség Alkotmányos alapelv, amely szerint a →törvényeknek és minden egyéb jogszabálynak mindenkire megkülönböztetés nélkül érvényesnek kell lennie. A régi →jog a jogegyenlőtlenség elvéből indult ki. Az ókorban a rabszolgák csupán végletekig korlátozott jogképességgel (az élethez való joggal) rendelkeztek. A középkorban az egyházi jog (→kánonjog) ezzel szemben azt tanította, hogy minden ember szabad, azaz →Isten törvénye előtt mindenki egyenlő. A rendi jog azonban hierarchikus jellegéből fakadóan nem fogadta el minden ember azonos →szabadságát. Ezen túlmenően általában minden ország különbséget tett saját →polgárai és az idegenek között is. Idegen csak kiváltságképp élvezhette a ~et. Ugyancsak korlátozott volt a jogképessége annak, aki nem tartozott az uralkodó →valláshoz vagy felekezethez, később pedig a bevett vallások vagy felekezetek egyikéhez. Rendi állás szerint pedig különbséget tettek nemesek, egyházi személyek, kereskedők, városi polgárok, iparosok és jobbágyok között. Eltérő volt a jogállása a nőknek és a férfiaknak is. A ~ elvét, noha a gondolkodástörténetben már korábban megfogalmazódott, de a társadalom számára mozgósító erővel, egyetemes érvénnyel először a →francia forradalom kezdetén, 1789-ben megalkotott *Az emberi és polgári jogok nyilatkozata* hirdette meg, ezzel az alapvetéssel: „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak." A ~ elve ezután szinte valamennyi újkori →alkotmányba bekerült. Maga a →jogállam (joguralom) is ezt erősítette, hiszen eszerint nem konkrét személyek (a →vezetők) →döntése, hanem a jogszabályok határozzák meg a →polgárok magatartását. A szabályok általánosak, s ebből következően a címzettek is általánosak (azaz mindenki egyenlően a hatályuk alá tartozik). A XIX. században az alkotmányos →államok megelégedtek az általános, mindenkire egyformán érvényes jogszabályok alkotásával és a →bíróságok előtti egyenlőség deklarálásával. A XX. században egyre erőteljesebb követelésként jelent meg a társadalmi →egyenlőség gondolata. A modern alkotmányok a ~et kiterjesztették a politikai jogokra, a gazdasági, szociális és kulturális jogokra, illetve a nemek közötti, a felekezeti és a nemzetiségi egyenjogúságra is. A politikai egyenlőség garanciái közé tartozik a többség (→többségi elv) és a kisebbség jogainak (→kisebbségi jogok) védelme is. Bármelyik oldal jogainak túlzott érvényesítése a →demokrácia értékeinek a csorbulásához vezethet.

A konzervatív gondolkodás alapvetően megváltozott a ~ megítélésében. →Edmund Burke és →John Adams még határozottan elvetette a gondolatát, a XX. század második felére azonban a modern politikai →konzervativizmus főárama végképp elkötelezte magát mellette, de a társadalmi egyenlőség kívánatosságát változatlanul vitatja.

Magyarországon az 1848-as áprilisi törvények vezették be a ~ elvét, de nem jogfosztással, hanem jogkiterjesztéssel érvényesítették azt, és nem is minden területen. A nők csak a XX. században kaptak választójogot, és csak a második világháború után vehettek részt a férfiakkal egyenlő feltételek mellett a felsőoktatásban.

A XX. századi totális →diktatúrák jogi és politikai rendje semmibe vette a ~et. A →nemzetiszocializmus származás alapján több lépésben korlátozta a zsidóság állampolgári jogait (az ún. birodalmi állampolgársági törvényekben). A →kommunizmus a jogkorlátozást a marxizmus osztályfogalma alapján alakította ki. A jogfosztás mindkét esetben az élettől való megfosztásig ment el. A kommunista diktatúra a társadalom vezető osztályának a proletariátust, ennek vezető erejévé, élcsapatává a kommunista pártot nyilvánította, és ezzel a társadalom egészére nézve helyezte hatályon kívül a ~ elvét. A szovjet rendszerek lassú puhulása nyomán ugyan a jogegyenlőség gyakorlata fokozatosan erősödött, de mindvégig helyet hagyott a vezetői önkénynek.

→Alaptörvényünk biztosítja a jogi egyenlőséget, tiltja a megkülönböztetést, a társadalmi egyenlőséget pedig támogatja.

Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan* (2007).
Max Planck Encyclopedia of Public International Law („Nemzetközi jogi enciklopédia", opil.ouplaw.com/home/epil).

Turpin, Colin: *British Government and the Constitution* („A brit kormány és az alkotmány", 1995).

HA

törvényhozó Magyarországon a →törvényt mindig a legmagasabb szintű jogalkotó hatalom alkotta. Ma az Országgyűlés. A rendi országgyűlés kialakulásáig (a XV. századig) Árpád-házi királyaink szuverén módon alkothattak törvényt. A királyi tanács csak javaslatot tehetett arra, hogy milyen kérdéseket milyen módon kellene szabályozni. A XIII. században is a szerviensek csupán alázatos kérelemmel fordulhattak az uralkodóhoz, egy-egy kérdés rendezése érdekében. A rendi országgyűlés (1848-ig) azonban saját jogkörébe vonta a törvények alkotását, a királynak csak a törvényszentesítés joga maradt meg. Ma a köztársasági elnököt is megilleti a törvénykezdeményezés joga, de nem rendelkezik abszolút vétójoggal, mint korábban a király. Az Országgyűlés által elfogadott →Alaptörvényt és annak módosítását az eljárási követelményekkel való, az elfogadott törvényt pedig az Alaptörvénnyel való összhangjának vizsgálatára megküldheti az →Alkotmánybíróságnak, illetve megfontolásra visszaküldheti az Országgyűlésnek. Ha az Alkotmánybíróság nem találja alkotmányellenesnek a törvényt, illetve az Országgyűlés a visszaküldött törvényt újra elfogadja, a köztársasági elnök köteles azt aláírni, és öt napon belül kihirdetni.

HA

törzs (g. *phylé*; l. *tribus*) Olyan társadalmi szerveződés, amely nem birtokterületen alapul, hanem vélt vagy valós rokonsági kapcsolatokon. Az evolucionista antropológia a ~et a kezdetleges halászó-vadászó-gyűjtögető hordákban élő közösségek és a területen és központi kormányzaton alapuló államok közötti átmeneti szerveződésnek tekinti. A ~ek közös nyelvvel, – időszakosan – területtel, kultúrával és saját névvel rendelkeznek. A gazdaság meghatározó elemei az ajándékozás különböző formái, a cserekereskedelem. A ~ek nem egyesülnek szuverén kormányzati hatalom alatt, hiányoznak a kormányzati intézmények, és nem létezik kodifikált jogrend sem. Jellemző rájuk a szegmentáltság, a ~ek belső szerveződésének nagyfokú változatossága a teljesen szegmentált ~ektől az egy ~főnök vezetése alatt központosított ~ekig terjed. Az ilyen ~eknél már megjelenhetnek a kormányzati intézmények körvonalai is.

Az antropológiában ma problematikusnak tartják a ~ fogalmát. Egyrészt nehéz a fogalom pontos meghatározása, másrészt ha nem pusztán történeti kontextusban használják, akkor prepolitikai struktúra megjelölésére használják, alkalmazásával együtt jár a primitívség, a nem nyugati, alacsonyabb rendű őslakos-bennszülött kultúrák mellékjelentése.

Parkinson, William A. (szerk.): *The Archeology of Tribal Societies* („A ~i társadalmak régészete", 2002).
Service, Elman R., Marshall D. Sahlins et al. (szerk.): *Vadászok, törzsek, parasztok* (1960; m. 1973).
Weatherford, Jack McIver: *Törzsek a „Dombon": az Egyesült Államok Kongresszusa: rítus és valóság* (1985; m. 2005).

TD

tőzsde (börze) A reáljavak vagy a pénzügyi eszközök szervezett piaca. Az áru~n mezőgazdasági és bányaipari termékekre, az érték~n pedig pénzügyi eszközökre lehet ügyleteket kötni. A ~k a kereteik közt folyó ügyletek szabályozásával és szabványosításával – paradox módon – csökkentik a kereskedelem tranzakciós költségeit, így hatékonyabbá teszik a piaci versenyt. Minderre azért képesek, mert a csereügyletek közvetítőiként lehetővé teszik, hogy az eladók ugyanazzal a vevővel, a vevők pedig ugyanazzal az eladóval érintkezzenek. A ~ példa arra, hogy a kooperáció nem jelent egyet a →verseny korlátozásával (→önszerveződés). A ~i szabályok is emberi cselekvés – ha nem is mindig tervezés – eredményei, róluk a feleknek meg kell állapodniuk. E megállapodásaikkal nem kizárják, hanem biztosítják versengésüket. Bár az érték~k már a XVII. század eleje óta léteznek (→részvény), a pénzügyi közvetítésben jelentős szerepet csak a XIX. század végétől kezdve töltenek be.

Furubotn, Erik G. és Rudolf Richter: *Institutions and Economic Theory. The Contributions of New Institutional Economics* („Intézmények és a gazdaságelmélet: az új intézményi közgazdaságtan felismerései", 2005).
Greif, Avner: „Commitment, Coercion, and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions Supporting Exchange" („Elköteleződés, kikényszerítés és a piacok: a cserét támogató intézmények természete és dinamikája"), Ménard, Claude és Mary Shirley (szerk.): *Handbook of New Institutional Economics* („Az új intézményi közgazdaságtan kézikönyve", 2005).

Rosenberg, Nathan és Luther E. Birdzell: *How the West Grew Rich: The Economic Transformation of the Industrial World* („Hogyan gazdagodott meg a Nyugat: az ipari világ gazdasági átalakulása", 1986).

CzP

tradicionalizmus A ~ szerint az emberi tudás forrása az ősi →hagyomány, amelyet közvetlenül isteni kinyilatkoztatásból kaptak, adtak tovább tanítás útján kiemelkedő személyiségek, és amely meghatározza az ember erkölcsi, lelki és közösségi létét. A társadalom vezetése azokra hárul, akik a hagyományt hordozzák, vagyis az egyeduralkodókra, az →ember erkölcsi és lelki irányítása pedig az egyháznak és főképp a pápának a feladata. A XIX. századi ~ →Louis de Bonald, Felicité de Lamennais és →Joseph de Maistre nevéhez kötődik, akik a →francia forradalom után léptek fel a →felvilágosodás és a →racionalizmus ellen. Nézeteiket, amelyekre →Edmund Burke hatott, az egyház elvetette. E ~ból alakult ki a XX. századi ~, amely az egyházzal szemben egyfajta ezoterikus közösségben látta az őshagyomány megtestesülését. Képviselői főleg René Guénon, Julius Evola. A ~ idehaza Hamvas Béla gondolkodására, de Várkonyi Nándor és Kodolányi János munkáira is hatott. A ~ politikai elvei az USA-ban is talajra leltek, főleg →Russell Kirk és →Molnár Tamás művében. Hugh Cecil angol gondolkodó a ~t a „természetes konzervativizmus"-sal azonosította, vagyis azzal az általános emberi hozzáállással, amely idegenkedik a változástól, és ragaszkodik a kipróbálthoz. Mannheim Károly úgy vélte, a →konzervativizmus valójában „a ~ reflexívvé válása", tudatosulása.

Ludassy Mária: *Felvilágosodástól elsötétítésig: Politikafilozófiai írások* (2014).
Mannheim Károly: *A konzervativizmus: tanulmány a tudás szociológiájáról* (1984; m. 1994).
Molnár Tamás: *Az ellenforradalom* (1969; m. 2005).

MB

transzatlantizmus (euroatlantizmus, atlantizmus, a. *atlanticisim*) Az a →nemzetközi kapcsolatokban meghonosodott tétel, amely szerint az Atlanti-óceán két partján fekvő →Amerikai Egyesült Államok és Kanada, valamint a nyugat-európai országok (a rendszerváltás utáni kelet-közép-európaiak jelentős részét, illetve Görög- és Törökországot is beleértve) szoros politikai, gazdasági, katonapolitikai, kulturális stb. együttműködése a demokratikus berendezkedésük és biztonságuk zálogát képezi.

A második világháborút követően a meggyengült, korábbi világpolitikai dominanciájukat elveszítő nyugat-európai országok és az USA közös érdekeken és értékeken alapuló szövetségi rendszert alakítottak ki. Ezek az érdekek: a kommunista terjeszkedés feltartóztatása, a globális biztonság megteremtése, illetve a közös értékek: a demokratikus berendezkedés, az emberi jogok tisztelete, a piacgazdaság stb. képezték s jórészt képezik mindmáig a transzatlanti együttműködés alapját. A szovjet terjeszkedésre válaszul jött létre 1949. április 4-én a transzatlanti együttműködés máig legfontosabb intézménye, az →Észak-atlanti Szerződés Szervezete (*North Atlantic Treaty Organization*, NATO). A →hidegháború évtizedeiben a közösség elkezdte kiépíteni a további intézményeit (→EBESZ, Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank [*European Bank for Reconstruction and Development*, EBRD], →Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet, OECD), amelyek keretet és egyben lehetőséget is biztosítottak a mélyebb kooperációra. A transzatlanti közösség tagjainak együttműködése olyan kölcsönös megállapodásokon alapszik (mint a Washingtoni Szerződés, különös tekintettel annak kölcsönös védelmet nyújtó 5. cikkelyére, valamint a széles közvélemény által kevésbé ismert 2. cikkelyére), amelyekben mindegyik fél képes a maga nemzeti érdekeit is érvényesíteni, és amelyek megnyugtató keretet jelentenek bármiféle külső fenyegetés vagy veszély hatékony kezelésére.

A hidegháború után a szovjet–amerikai szembenállás helyett más jellegű és rendkívül összetett, új típusú kihívások, veszélyek és fenyegetések léptek föl. Ebben a helyzetben Európának és az USA-nak ismét döntenie kellett: vajon folytatják-e a korábbi együttműködést, és ha igen, milyen formában. Rövid bizonytalan időszakot követően – az első öbölháború, a délszláv háború és a globális terrorizmus kijózanító hatása nyomán – a felek számára egyértelművé vált, hogy nem jött el a „történelem vége" (Francis Fukuyama), a nyugati →liberális (parlamenti) demokrácia nem vált általánossá, s folytatni, sőt erősíteni kell a kooperációt. Az 1990-es évek első felétől a NATO nemzetközi szerepvállalása jelentős mértékben kiterjedt, és a szervezet is számos új taggal bővült. Napjainkban az →Európai Unió és az USA a világgazdaság és a világpolitika meg-

határozó szereplői, olyan globális partnerek, amelyek felelőssége az egész világra kiterjed.

A transzatlanti kapcsolatrendszer értelmezésekor nem helyes a kizárólagos földrajzi megközelítés, mivel az együttműködés a politikai, a gazdasági, a kulturális és a biztonsági dimenziókra is vonatkozik, amelyek jellegüknél fogva túlnyúlnak a földrajzi határvonalakon. A pusztán földrajzi szemléletű meghatározás azért sem lehet helytálló, mert a „transzatlanti kapcsolatok" fogalomköre napjainkban már kiterjed azokra a területekre is, amelyek nem fekszenek közvetlenül az Atlanti-óceán északi partjai mentén, azonban részesei a transzatlanti közösségnek formális és áttételes tekintetben egyaránt (Kelet-Közép-Európa, a Baltikum, Ausztrália, Új-Zéland).

A transzatlanti kapcsolatok jelenleg legfontosabb alapvetései: 1) az USA rendkívüli gazdasági, katonai, hatalmi, külpolitikai képességeket tudhat magáénak; 2) az USA-nak ebben a helyzetében is szövetségesekre van szüksége a világban; 3) a transzatlanti komplementaritásnak nincs alternatívája a nyugati értékrend és érdekeltségek stabilizációja, védelme tekintetében; 4) a transzatlanti kapcsolatok megszilárdítása adott szituációkban kihívásként jelenik meg más, illetve ellenérdekeltségű államok és nem állami szereplők számára; 5) a jól funkcionáló transzatlanti együttműködés az egész világ biztonságát és stabilitását is erősíti.

Benkes Mihály: „Túl a hidegháborún – A transzatlantizmus szerepe napjainkban" (www.geocities.com/mbenkes/Transzatlantizmus.html, 2007).
Deák Péter: „Biztonságoptimizmus – atlantiszkepticizmus", *Hadtudomány*, 2005, 3.
Fiszer, József M. et al.: *The Euro-Atlantic System in a Multipolar World. A Forecast* („Az euroatlanti rendszer a többpólusú világban: előrejelzés", 2015).
Szenes Zoltán: „Előre a múltba? A NATO Wales után", *Külügyi Szemle*, 2014, 3.

NZs

transzszilvanizmus Az erdélyi magyar politikai és kulturális önszerveződés meghatározó irányzata a XX. században. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a budapesti központosítás elleni erdélyi tiltakozást tükrözte. Az impériumváltás (1918–1920) után két nemzet és két állam felé tájékozódott: Bukarest felé, de megtartva Budapestet valóságos, rendszerint titkos viszonyítási alapnak.

A romániai magyar értelmiségiek irodalmi-kulturális programjaként egyszerre volt az erdélyi népek összetartozásának hitvallása, ragaszkodás a szülőföldhöz és művelődéspolitikai ügybuzgalom, de szerteágazó programja mögött az *erdélyi ember* és az *önálló →Erdély* megteremtésének a kísérlete húzódott meg. Legismertebb szószólója, Kós Károly eredetileg a Nagy-Románián belüli regionális ellenzéki összefogásban reménykedett. A *föderalisztikus* ~ az 1920-as évek közepéig Erdély számára mind a román, mind a magyar államtól független területi autonómiát és magyar–román–német szövetséget szorgalmazott a történeti →erdélyi alkotmány mintáját felmutatva. Csakhogy a románságot a rendi egyezségek képletéből kihagyó Unió példájával aligha nyerhette meg a többségi nemzetet a céljának. Ráadásul az előbb területi, majd kulturális-közigazgatási önkormányzatot igénylő erdélyi szövetkezés ábrándjában a legfontosabb társnemzetnek, a románnak a maga egyközpontúra tervezett államiságából kilépve kellett volna részt vennie. E kudarc nyomán az immár *decentralisztikus* ~ csak kulturális és közigazgatási autonómiáért szállt síkra – elsősorban a romániai magyar kisebbség javát kívánva szolgálni.

Az 1920-as évek közepén a páneurópai eszme (→európai egységesülés) jegyében kontinentális távlatot nyitott magának. A történelmi Magyarország politikai-jogi valóságán nevelődött képviselői azonban a kismagyar utat nem *nevezték* sem öröknek, sem időlegesnek. Az erdélyi föderáció elképzelése *feltehetőleg* nem zárta ki a területi revíziót – az önkormányzatot az önrendelkezés egyik alakváltozatának tekintvén.

A ~ a maga egyezségkereső szabadelvűségével kiszorult az 1930-as években radikalizálódó közvélemény gondolati támpontjainak a sorából. Ugyanakkor elmozdult a magyar politika budapesti központja felé. Észak-Erdély visszacsatolása (1940) csak félig valósította meg célját, ha az a revízióra irányult. A kettéosztott régió egyesítésének a gondolata megfogant kisnemzeti, regionalista, az összerdélyinél szűkebb, illetve nagynemzeti, revizionista változatban is. A ~ főleg a korai területelvű önkormányzatiságra való törekvésével éreztethette hatását az 1940-es évek második felének békerendezési koncepcióiban, azután jó két évtizedig teljesen eltűnt a közéletből.

Az 1960-as években ismét előbukkant, szinte önnön ellentéteként olyan „haladó" (értsd: a kommunista párt szerinti) kisebbségi ideoló-

gia szolgálatába állítva, amely létjogosultságát a román állam iránti feltétlen elkötelezettségből szerzi. Amikor az 1970-es években enyhült a román kultúrpolitika szorítása, a romániai magyar közírás ezzel szemben kialakította a ~ról mint kizárólag irodalmi-esztétikai irányzatról sok helyütt máig élő képet. A Ceauşescu-rendszer legsötétebb, 1980-as éveiben rejtőzködve kibontakozó „neo~" ezt az egyoldalúságot elutasította, és az 1989-es politikai fordulat után immár nyilvánosan a politikai berendezkedés alakításán fáradozott: egyfelől a román állam egészéhez és politikai rendszeréhez, másfelől a magyar anyaország köré képzelt kulturális össznemzethez viszonyult, és kinyilvánította lojalitását mindkét irányban. Megismételve a két világháború közötti ~ egyik alapműveletét, eszmei útjelzőket keres a mai Románia decentralizációjához, regionalizálódásához, nemegyszer a →székelyföldi autonómiát követelve.

A ~ 1990 óta keresi, de nem találja Erdélyben régiópolitikai partnereit. Ezt az a körülmény magyarázza, hogy a nagymagyar előtörténetére következő kismagyar fejlődési szakaszában tulajdonképpen két közmegegyezéses regionalizációt feltételezett: magyar oldalon elsősorban a magyar nemzettudatét, román oldalon a román nemzetállamét. Eddig egyik feltétel sem teljesült, és középtávon aligha fog. A ~ története két hasznos tanulsággal szolgál mindkét nemzet számára. Az általánosabbik szerint egy eszme nem tartalmi igényessége, hanem társtalansága révén válik utópiává. A társkeresés parancsából pedig az a szűkebb körű üzenet olvasható ki, hogy a territoriális és az etnikai identitás párharca a magyar–magyar kapcsolatokban is egyezséges rendezést indokol a központosított nemzettudat meghaladásáért. A ~ évszázados tapasztalattörténete az önálló Erdély eszméjét akkor is mérlegelésre ajánlja, ha a mai vagy a jövendő nemzedékek cselekvésprogramja nem átmeneti, hanem végleges opcióként vetné fel.

Dávid Gyula: „Transzszilvanizmus", uő (szerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon* (2010).

K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez* (2007).

KLZs

Trianon A Magyarország és a Szövetséges és Társult Főhatalmak közötti, az első világháborút lezáró békeszerződést 1920. június 4-én írták alá a Párizs melletti versailles-i kastély kertjében álló Nagy-Trianon palotában. Innen kapta az elnevezést az a nemzetközi jogi aktus, amely szimbolikus értelemben a mohácsi csatamezőn a törököktől elszenvedett 1526. évi vereséggel felérő nemzeti traumát okozott, s amely egy évszázaddal a békeszerződés vagy – ahogy a hazai közvélemény kezdettől fogva nevezte – a „trianoni békediktátum" aláírása után is jelentős hatást gyakorol a magyar közéletre. Fáj. S joggal fáj mind a mai napig.

Maga a szerződés tartalma háromnegyed részben megegyezett az első világháború vesztes központi hatalmai közül az Ausztriával és Németországgal megkötött békékkel, de ma a történészek között konszenzus van abban, hogy azoknál jóval keményebb feltételeket kényszerített Magyarországra. A magyar állam területének és nemzeti vagyonának kétharmadát elvesztette, népessége a felénél kevesebbre csökkent, miközben a történelmi Magyarország magyar nemzetiségű lakosainak majdnem egyharmada, 3,3 millió ember került a határokon kívülre (közülük több mint 1 millió közvetlenül az új határok túloldalán, összefüggő tömbben). A békeszerződés Magyarország fegyveres erőinek létszámát alig 35 ezer főben határozta meg, megtiltotta a nehézfegyverzet és a légierő fenntartását, megszüntette az általános hadkötelezettséget, és az országot hatalmas jóvátétel fizetésére kötelezte. Nemcsak kivételesen súlyos gazdasági helyzetbe sodorta az országot – a külkereskedelmi kivitel a szomszédos államok protekcionista vámpolitikája miatt évekre szinte megbénult –, hanem az elcsatolt területekről majdnem félmillió menekült is érkezett, akiknek nyomora és a békeszerződés okozta rengeteg más konfliktus mellett szinte megoldhatatlan politikai és társadalmi feszültségeket teremtett.

Az irtózatos veszteség hatása alatt keveseknek tűnt fel, hogy a magyar szabadságküzdelmeket motiváló évszázados vágy a politikai függetlenség kivívására teljesült, igaz, azon a rettenetes áron, ahogy →Deák Ferenc és →Kemény Zsigmond még az 1867-es kiegyezés előtt megjövendölte: az évezredes történelmi magyar állam területi integritásának elvesztésével. Ráadásul a vesztes háború után sok más európai országhoz hasonlóan pusztító forradalmi időszak következett, amely a társadalmi törésvonalakat végletekig kiélezte. Az 1918-as őszi polgári forradalom radikális utópiája hamar kudarcba fulladt (→Károlyi Mihály). Az ezt követő →kommunista proletárdiktatúra 1919

tavaszán-nyarán pedig az évszázados társadalmi rend forradalmi átalakítását tűzte ki céljául, az erőszak kultuszát hozva magával (→Tanácsköztársaság), ahogyan bukásakor a zsidóellenes pogromoktól kísért 1919-es ellenforradalom is. Hiába alakultak át azonban a politikai erőviszonyok, s indult meg egyfajta konzervatív-tekintélyelvű, de az alkotmányos kereteket tiszteletben tartó nemzeti restauráció, 1920 nyarán a békeszerződés elfogadásának nem volt reális alternatívája. A francia dominancia mellett folyó tárgyalásokon a győztes hatalmak az →Apponyi Albert és →Teleki Pál irányította magyar küldöttség szinte egyetlen javaslatát sem vették érdemben figyelembe. De nem csupán Magyarország politikai térképe alakult át radikálisan az 1918 előtti korszakhoz képest. A csonka ország népességében ugyanúgy, mint a határon kívül rekedt magyar nemzeti kisebbségek kollektív identitásában új időszámítás kezdődött. Ráadásul a csehszlovák, a román és a jugoszláv állam fennhatósága alá került magyarság a ~i békeszerződés kisebbségvédelmi rendelkezéseinek a be nem tartása miatt azonnal a jogfosztás különböző fokozatainak lett kitéve.

A Magyarország számára rendkívül méltánytalan és megalázó trianoni béke okai összetettek. Bizonyára szerepet játszott benne a dualizmus kori Magyarország nemzetiségi politikája is. A fő okok azonban a nagyhatalmak – mindenekelőtt a franciák – geopolitikai érdekeiben keresendők. Az antanthatalmaknak 1918-ra meggyőződésévé vált, hogy a Monarchia végérvényesen Németország befolyása alá került, és nem képes többé betölteni az európai államrendben a kiegyensúlyozó szerepét. Ettől kezdve már nem az volt a kérdés, hogy megmarad-e a Monarchia, hanem hogy hol húzódjanak a helyén létrejövő új államok határai. A franciák fő célja a kisantant államok megerősítésével egy erős biztonsági sáv létrehozása volt a németekkel és a bolsevik uralom alá került →Oroszországgal szemben.

Ráadásul az 1918 novemberében Magyarország területére benyomuló cseh, román és szerb–francia haderő feltartóztatására a magyar kormány részéről 1919 elejéig lényegében semmilyen intézkedés nem történt. Károlyiék naivan úgy ítélték meg, hogy egy szervezett katonai ellenállás rontaná Magyarország esélyeit a békekonferencián.

A leendő magyar határokat lényegében már 1919. február–márciusban megállapították a konferencia területi albizottságai, amit a konferencia legfelső szervei 1919. május–júniusban érdemi változtatás nélkül jóváhagytak (kivéve az osztrák–magyar határt, amelyről 1919. július 10–11-én döntöttek). Az új határok a győztes nagyhatalmak magyarokkal szemben méltányosabb elképzelései és a szövetséges utódállamok követelései közötti kompromisszumok eredményeként alakultak ki. A Békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa ülésein az angol és az olasz miniszterelnök többször is méltányosabb elbánást kért a magyarokkal szemben, végül azonban a franciák minden változtatást ellenző álláspontja győzött.

A megalázó béke következményeként a legyőzöttség, az áldozati szerep és a megaláztatás pesszimista kultúrája hatalmas erővel formálódott ki, ahogy a két világháború közötti korszak számos irodalmi, képző- és iparművészeti vagy éppen építészeti alkotása, valamint az állami revíziós propagandának a kollektív tudattalanba beépült hagyománya bizonyítja. Az egyetemes fájdalom ellenére sajnos hamar megindult a határokkal szétszabdalt magyar nemzetrészek között bizonyos lelki eltávolodás is, amit a kor legfontosabb történésze, →Szekfű Gyula már az 1920-as évek elején észlelt. ~ a forradalmi kísérletekből történt kiábrándulással együtt egyfajta természeti katasztrófák után fellépő pánikállapotot eredményezett – írta a korszak egyik fontos szereplője, a református főpap, →Ravasz László.

A revízió, az elveszett területek visszaszerzésének politikája az elkövetkező negyedszázadban ezért nem rendelkezett reális alternatívával. A →dunai konföderáció, a közép-európai kisnépek szolidaritásának →Kossuth, majd →Jászi Oszkár szorgalmazta programja vagy Németh László elképzelése a dunai népek tejtestvériségéről nem pusztán azért volt kudarcra ítélve, mert a magyar közvélemény túlnyomó többsége érzéketlen volt a regionalizmus iránt, hanem mert az utódállamok agresszív sovinizmusa miatt Szekfű kifejezésével „űrbe nyújtott kéz” maradt a kisantant államok közvéleményénél megértést kereső kiengesztelődési törekvés. A revízió politikája ugyan az 1930-as évek végére, az 1940-es évek elejére részleges sikert aratott a Felvidék, Erdély és a Délvidék magyar lakta területeinek a →nemzetiszocialista Németország és a →fasiszta Olaszország segítségével és a nyugati hatalmak jóváhagyásával megvalósított részleges visszatérésével. Ez azonban már Márai Sándor kifejezésével csupán „ajándék volt a végzettől”.

Az Országgyűlés 2010-ben június 4-ét a nemzeti összetartozás napjává nyilvánította.

Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák* (2015).
Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés* (2007); uő: *Erdély elvesztése: 1918–1947* (2018).
Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon* (2003).

HP

tudomány (l. *scientia*) A megismerő tevékenység és az ismeretek (tudás) rendszere egyben. Az európai ~ történeti gyökerei a babiloni csillagászatig és a görög filozófiáig (elsősorban →Arisztotelészhez) nyúlnak vissza. E két hagyomány eltérő célból törekedett az ismeretszerzésre. A babiloniak az égitestek mozgásának előrejelzését tartották fontosnak, mivel úgy vélték, hogy az égbolton történtek földi eseményekkel járnak együtt (például aszály, háború), és az előrejelzés a felkészülés lehetőségét adja. Ezzel szemben a görögök az események célját és okát vizsgálták, a „miért?" kérdését feltéve olyan magyarázatra törekedtek, amely megalapozott és rendszerezett tudásra támaszkodik. Az első ~os kutatóműhelynek a →Platón alapította Akadémia tekinthető.

A ~os kutatás másfél ezer évig a filozófia, illetve a középkorban a teológia részét képezte. A skolasztika latin nyelvűsége és logikája meghatározó szerepet játszott az európai ~ történetében. Ekkoriban a *scientia* az Istenről mint a mindenség uráról való tudást és ennek logikusan felépített rendszerét jelentette. A XVI. századtól jelentős változások mentek végbe az európai gondolkodásban: összekapcsolódott az előrejelzés és a magyarázat igénye; az →egyetemek világán kívül megjelent a teológiai és a filozófiai vizsgálódásoktól elkülönülő természetkutatás (Mikołaj Kopernik, Galileo Galilei, Johannes Kepler, Isaac Newton); a ~ céljaként megfogalmazódott a hasznosság (Francis Bacon); feltűntek a ~os kutatás új intézményei, a tudóstársaságok (Royal Society, nemzeti akadémiák); majd a XIX. századtól megjelentek az egyetemeken is az új diszciplínák. A filozófia lassan elfogadta, hogy a ~, legalábbis részben, önállóan megalapozható, független terület. Ebben →Kant volt az úttörő, aki a newtoni mechanikának a filozófiától eltekintő ismeretértékéből indult ki. Ezt követően olyan filozófiai irányzat is kialakult, amelynek képviselői kifejezetten a ~tól való függetlenséget hangsúlyozták, sőt a ~ történeti-elméleti bírálatát adták, annak hangsúlyozásával, hogy a ~ mechanikus gondolkodásmódja az élet értelméről, az értékvilágról nem tud semmit sem mondani (Søren Kierkegaard, Nietzsche, Edmund Husserl, →Heidegger).

A ~os tevékenység a megfigyelt (→természet, társadalom, tudat) valóságban feltárható törvényszerűségeket kutatja, adott tárgykörben az elmélet és a tapasztalat összekapcsolására törekszik. A kutatási módszert állítja a középpontba az egyértelműség (definiáltság), átláthatóság, rendszerezettség, tapasztalaton alapuló felülvizsgálhatóság, objektivitás, újdonságérték követelménye. A ~t több diszciplína: a ~történet, ~szociológia, ~pszichológia és ~filozófia (újabban inkább „~elmélet") értelmezi. A ~ meghatározottsága és változása kétféle szempontból – illetve e kettő kombinációja alapján – vizsgálható: internalista módon, amely szerint a magyarázat a ~on belüli okok feltárására irányul és azok függvénye, illetve externalista módon, amelynek során a ~on kívüli, azaz társadalmi (vallási, politikai, gazdasági) tényezők szerepét hangsúlyozzák. A ~szociológiát ez az utóbbi látásmód jellemzi.

A XX. századi ~elmélet egyik legnagyobb hatású felvetését Thomas S. Kuhn tette 1962-ben, amikor kiemelte, hogy a ~os elképzelések tudósközösségekhez való kötődése meghatározott paradigma (látásmód és módszer) uralmát jelenti. E paradigma változása mindig ~os forradalmat idéz elő, amiből következően a ~os igazság megítélésének nincs a különböző paradigmákon átívelő, univerzális mércéje. Kuhn relativizmusa erőteljes vitát váltott ki ~os körökben. A ~ alapvetően univerzalista törekvése ellenére a ~os kultúrák különböznek, amit jól mutat már a szóhasználat eltérése is. Az angol *science* a természet~okat, míg a német *Wissenschaft* vagy a magyar *tudomány* a ~ egészét jelenti. A ~on belüli ismeretanyag egyebek közt az általános törvényszerűségeket kereső nomotetikus és az egyedi jelenségekre irányuló idiografikus vizsgálódás, a természet-, a társadalom- és a szellem~ok, illetve az alap~ok és az alkalmazott ~ok ismert szembeállítása szerint különíthető el. Újabb fejlemény az interdiszciplináris (határterületi) ~ok, a multi-, illetve transzdiszciplínák megjelenése.

A politika és a ~ viszonyát illető gyakori félreértés szerint a politika művelhető ~os módon. Ennek oka: a politika~ra úgy tekintenek, mintha általa lenne megvalósítható a politikai gyakorlat. A politika~ azonban kívülről, ~osan reflektál a politikára, értelmezi azt. Ezzel hathat a politikát művelők tevékenységére is, ám ekkor nem a ~os igazságot keresi, hanem hatalmi törekvéseket ösztönöz vagy igazol.

Fraassen, Bas van: *The Scientific Image* („~kép”, 1980).
Lindberg, David C.: *The Beginnings of Western Science* („A nyugati ~ kezdetei”, 1992).
Luhmann, Niklas: *Die Wissenschaft der Gesellschaft* („A társadalom ~a”, 1990).
Weber, Max: *A tudomány mint hivatás* (1919; m. 1970).

KA

tulajdon A jelenség gyökerét a klasszikus szerzők, →Arisztotelész és →Aquinói Szent Tamás is abban látták, hogy az ember létfenntartása érdekében „külső dolgokra” szorul, amelyeket értelme és akarata révén képes is saját céljaira felhasználni. Természetének – és az isteni akaratnak is – az felel meg, hogyha uralkodik „a tenger halain, az ég madarain, az állatokon és az egész földön…” (Ter 1,26). Már ebben az állításban is benne rejlik, hogy a dolgok feletti uralom nem pusztán egy személy és egy rajta kívül álló dolog vagy élőlény viszonya, hanem alapesetben is két személyé: emberé és a Teremtőé. Ha pedig az embert nem *in abstracto* tekintjük, hanem valamely valós emberi közösség tagjaként, a dolgok uralom alá vonása mindig csak más emberekhez képest értelmezhető.

A ~ mint *társadalmi* jelenség ember és ember közötti viszonyt szabályoz. Azt a társadalmilag elfogadott és érvényesített szabályrendszert jelenti, amely az értékes „külső dolgok” hasznosítására vonatkozó döntési jogosultságokat osztja el az emberek között. ~os az, akinek jogában áll bizonyos döntéseket meghoznia az adott dologgal kapcsolatban, miközben elvárhatja, hogy döntéseiben senki se korlátozza, és azokat mindenki tiszteletben tartsa. A „bizonyos döntések” kitétele szándékosan elnagyolt, mivel a ~osi jogosultságok köre igen változatos lehet. A →római jog klasszikus triásza – a birtoklás, a használat és a rendelkezés – hasznos kiindulópont, de a jogosultságok másképpen is csoportosíthatók, illetve egy ~os jogai ennél szűkebbek és tágabbak is lehetnek. A ~jog pontos tartalmánál alapvetőbb a ~os és a többi személy közötti viszony szerkezete. A ~jog *erga omnes* (’mindenkivel szemben’) érvényesíthető, „abszolút” szerkezetű. Ha csak két vagy néhány személyből állna a társadalom, a döntési jogosultságok elosztása történhetne két- vagy többoldalú szerződések útján is. Az így létrejött jogok és kötelezettségek azonban csak *intra pares* (’a szerződő felek között’) lennének érvényesek, szerkezetük „relatív” lenne. Ha valaki egy új személyre (örökösre, idegenre) akarná átruházni jogait és kötelezettségeit, mindenkinek újra kellene szerződnie vele; ha pedig egy idegen lépne fel követelésekkel, őt nem kötelezné a korábbi szerződés. Nagyobb és cserélődő összetételű csoportokban a jogosultságok elosztását ezért a szerződési kötelmek nem tudják kielégítően rendezni – még a legprimitívebb ismert civilizációkban is megjelenik az abszolút szerkezetű ~.

A ~ olyan közösséget feltételez, amelynek belső mechanizmusai és – gyakran szakosodott – szereplői által a ~jogok többé-kevésbé világosan definiáltak, megismerhetők, érvényesíthetők és a velük kapcsolatban felmerülő vitás kérdések rendezhetők. Egyéni birtoklás és használat létezhet társadalmon kívül, de rájuk vonatkozó szabályok nem, így ~ sem, azaz az utóbbi nincsen társas konvenciók és normák nélkül. A szakszerű igazságszolgáltatás és az állam ugyanakkor a ~hoz képest kései fejlemény.

Az érthetőség és a jogátruházások nyomonkövethetősége megköveteli, hogy a döntési jogosultságok kombinálási lehetőségeinek száma, vagyis a ~jogi formák száma korlátozott legyen (a *numerus clausus* ’zárt szám’ elve). A különböző jogrendekben érvényesülő formák között ugyanakkor nagy különbségek lehetnek. A ~i rendszerek legtöbbet tárgyalt alapkérdése a ~osok személyére vonatkozik: mely javak legyenek magán- (egyéni, családi), közösségi és kormányzati ~ban? Minden fejlett civilizációban ezek valamilyen kombinációjával találkozunk.

A →kommunizmus kizárólag köz~ra épülő rendszert hirdetett meg, a valóságos kommunista rendszerek azonban nem boldogultak a magán~ számos formájának engedélyezése nélkül. Ez erős történeti bizonyíték amellett, hogy a magán~ mintegy természetes feltétele egy társadalom működőképességének. Ez utóbbi eszme, valamint a magán~ mellett és a közösségi ~nal szemben felhozható alapvető érvek legalább Arisztotelész óta jól ismertek az európai gondolatkörben. A magán~ biztosítja, hogy az egyén erőfeszítései gyümölcsét maga arathassa le, és ezzel a javak gondosabb hasznosítására ösztönzi. Világosan elhatárolja az illetékességi köröket, s ezzel segíti az egyéni döntések koordinációját. Kijelöli a jogokat és kötelezettségeket, amivel elejét veszi sok vitának, és elősegíti a társadalmi békét. A skolasztika ehhez hozzátette, hogy a magán~ gátat vet a kormányzat túlhatalmának, és elősegíti a felelősségteljes személyes szabadság, a „rendezett önszeretet”, illetve az irgalmasság és nagylelkűség gyakorlását.

Azonban kizárólag magán~ra épülő társadalmat sem ismerünk. A piacgazdaság egyes →libertárius hívei ugyan ilyenre vágynak, ám a közösségi és az állami ~ minden létező kapitalista rendben fontos szerepet játszik. A közösségi ~ melletti legfőbb érvek a magán~ korlátaiból vezethetők le: az egyénekhez rendelt erős jogosítványok definiálása és érvényesítése jelentős költségekkel járhat, ami meghaladhatja a nagyobb gondosságból fakadó hasznot. Ha sok egyéni ~os között van szükség koordinált együttműködésre, ezt a magán~osok közötti konszenzus kényszere akadályozhatja, és jobb megoldás lehet az erőforrások közösségi kormányzása (→önszerveződés).

A ~nal kapcsolatos gyakorlatias érveket látszólag zárójelbe teszi az a – teológiai, etikai vagy politikai alapon megfogalmazott – elvárás, hogy a teremtett világ javaiból való részesedés minden embert, de legalábbis egy közösség minden tagját megillesse. Valójában a →zsidó–keresztény hagyomány ezt elsősorban erkölcsi felhívásként értelmezi: mindenkinek a közösség és főként a nélkülözők javát szem előtt tartva kell *használnia* ~át. A politikai közösség bölcsességére van bízva, hogy ezen túl jogi kötelezettségeket is ró-e a ~osokra (például éhezők ellátását, vagyoni adó fizetését).

Ha a nyugati jogtörténetet és -szemléletet tekintjük, a kommunizmus a kivétel, a kapitalizmus pedig a szabály. Míg a létező kapitalizmus szervesen épül a sokszínű ~i formák gazdag nyugati hagyományára, és annak realista, antiutópikus szemléletét tükrözi; addig a kommunista kísérlet a magán- és közösségi ~t erőszakkal állami ~ná alakította abban az →utópikus hitben, hogy ez egy köztes lépés egy olyan új társadalomhoz, ahol a javak hasznosításának koordinációs és kooperációs problémáival immár nem kell foglalkozni.

A szerves európai jogfejlődés tézise annak ellenére megáll, hogy a →magán~ szentségében és sérthetetlenségében, amelyet a →francia forradalom oly hangsúlyosan hirdetett, sokan cezúrát látnak. A magánbirtok képzete és valósága azonban folyamatosan élt a középkorban, és igazolást nyert →Ágostontól Aquinói Tamáson át a késő skolasztikáig. A feudális kötöttségek felszámolása fontos, de nem szükségképpen forradalmi változás volt (→Anglia), az egységesülő magánjog és az adminisztratív állam pedig részben hasonló funkciójú korlátokat írt elő. A policentrikus (egyházi, földesúri, királyi, városi stb.) joghatóságokat felváltó állami jogmonopólium ráadásul erőteljesebben korlátozhatja a magán~osok jogait. A ~jog sérthetetlenségének elvétől a gyakorlatban minden kor jogrendje eltér: ha nem így tenne, minden sérelem okozóját elrettentő szankcióval sújtaná, ami csaknem minden kockázatos társadalmi tevékenység tilalmát jelentené. Így a francia bíróságok is rögtön felülírták az elvet kimondó napóleoni *Code Civil*t (1804), az *ancien régime* joggyakorlatára is támaszkodva.

Az elmúlt két évszázad talán legfontosabb fejleménye egyes új ~i formák megjelenése és megszilárdulása, így az immateriális javakra (például innovatív szellemi alkotásokra) vonatkozó, illetve a →gazdasági társaságok ~lásával („értékpapírokkal") kapcsolatos jogoké. Ez egyben azt is jelenti, hogy a ~ immár nem feltétlenül fizikai dologra irányul, hanem gyakran információkra, cselekvési jogosultságokra.

Höffner, Joseph: *Keresztény társadalmi tanítás* (1997; m. 2002).
Menyhárd Attila: *Dologi jog* (2007).

MK

türelem Olyan magatartás, amely megengedi az egyet nem értést, illetve nem utasít el más életmódokból eredő vélekedéseket. Politikai értelemben a jóvá nem hagyott vagy be nem vett békés vélemények, törekvések megengedését jelenti. ~et csak akkor lehet tanúsítani, ha közösen vallott normák alapján értékítélet is létezik mellette.

A politikai gondolkodókat különösen az újkortól fogva foglalkoztatja a ~ mértéke. Locke a *Levél a vallási türelemről* (1689; m. 1973, 2003) című írásában fogalmazta meg a legtöbb ezzel kapcsolatos, ma is elfogadott nézetet. Azzal érvelt, hogy az uralkodó nem alapozhatja hatalmát vallási igazságra, mert az államnak nem dolga a vallási tantételek igazságáról határozni, illetve az emberek lelki üdvösségéről gondoskodni (→keresztény államfelfogás), az állam ezzel szemben azért van, hogy óvja az emberek jogait, és erőszakhoz csakis evégett folyamodhat. Ebből következően vallási kérdésekben az államnak teljes ~et kell tanúsítania (az államegyház fenntartása mellett). Locke azonban nem terjesztette ki a ~ gyakorlását a katolikusokra, mert nem feltételezte politikai hűségüket az angol uralkodó és az akkoriban fennálló jogrend iránt. Locke elgondolásai hamarosan elfogadásra találtak a katolicizmus bevetté válásával együtt, és kiterjedtek a vallás területéről az erkölcsére is.

A ~ről szóló vizsgálódások immár nemcsak a vallásilag vagy erkölcsileg el nem fogadott, hanem a politikailag ellenzett magatartásformákról is szólnak. A totális rendszerekben nemigen merült föl az ellenzék tűrése, de az ellenzéket és a szólásszabadságot elismerő és szorgalmazó rendszerekben fölvetődött, hogy a ~ addig terjedhet, amíg az ellenzéket és a szólásszabadságot ellenző mozgalmak nem veszélyeztetik a szabadelvű rendszer politikai stabilitását, ahogy Locke szerint a katolikusok tették volna. Ha egy mozgalom a szabadságjogok fölszámolását hirdeti alkotmányos célként, hogyan is követelheti a fennálló alkotmányban biztosított szabadságjogok érvényesítését magára nézve. Ez az érv erőteljesen hatott a kommunisták elleni amerikai fellépésre a második világháború után. A kérdés ismét élesen fölvetődik: a nyugati államok meddig tűrhetik, hogy a saját területükön belül iszlám hitszónokok a világi jog felszámolására és a vallási türelmetlenségen alapuló iszlám jog, a saría bevezetésére tüzeljék hallgatóságukat. Jóllehet ezek a felvetések bizonyos tűréshatárok konkrét megvonását kívánhatják, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a ~ gyakorlása azt az alapvető fölismerést testesíti meg, hogy a másik ostoba, taszító vagy felforgató nézetét azért tűröm, mert ezzel biztosítom, hogy a saját igazamat szabadon képviselhessem.

Kirk, Russell: *The Roots of American Order* („Az amerikai rend gyökerei”, 1974).

MS

U, Ú, Ü

újbaloldal A baloldali politikai gondolkodás újrafogalmazása során kialakuló elméletek összefoglaló neve, illetve a hagyományos →munkásmozgalmi →szakszervezeti-pártpolitikai tevékenységgel szemben az alternatív, →kisebbségi vagy elnyomott csoportokat támogató, jellegzetesen értelmiségi, marxista ihletésű politikai mozgalom az 1960–1970-es években.

Mivel a második világháború után létrejött a nyugati →jóléti állam, középosztályosodott a munkásság, növekedtek a bérek, és csökkentek a szociális indulatok, át kellett értékelni a korábbi marxista tételt a bérmunka és az osztályharc összefüggéséről. A →frankfurti iskola azt hirdette, hogy az indusztriális korszak áttekinthető elnyomó apparátusai (a →tőke általi kizsákmányolás, az „osztályállam" rendőrsége, a →fasizmus) helyébe posztindusztriális kényszerek léptek (fogyasztás, unalom, eldologiasodás, anómia). Az osztályharcos →forradalmiság ethoszát az 1950-es években egzisztenciális síkra emelték az olyan baloldali gondolkodók, mint Louis Althusser, Ernst Bloch, Frantz Fanon, Jean-Paul Sartre, amihez hozzájárult Lev Trockij, Antonio Gramsci és a fiatal →Marx (a „gazdasági-filozófiai kéziratok") újrafelfedezése. →Sztálin bűneinek napvilágra kerülése és az →1956-os magyar forradalom leverése nyomán a baloldali értelmiség elbizonytalanodott, az indusztriális szovjet diktatúra helyett inkább a – nemkülönben kegyetlen és zsarnoki – →harmadik világbeli rendszereket (Mao Kínáját, Fidel Castro Kubáját, Ho Si Minh Észak-Vietnamját) kezdte csodálni. Az ~ kialakulásához bizonyos művészeti irányzatok (szituacionalizmus, Godard filmjei) szintén adtak impulzusokat. Fő orgánuma az 1960 óta Londonban megjelenő *New Left Review* volt, alapdokumentumának Herbert Marcuse *Egydimenziós ember* (1964; m. 1990) című könyve számít, amely a →fogyasztói társadalom kritikáját adta.

Csúcspontját a 1960-as évek második felében érte el a szexuális forradalommal, az amerikai „ellenkultúrával", a vietnami háború elleni tüntetésekkel, a polgárjogi mozgalomba való bekapcsolódással, de mindenekfölött a Nyugat-szerte kitörő 1968-as →diáklázadásokkal. A mozgalomként mára letűnt ~ gondolatvilága és képviselői meghódították a baloldali-liberális politikai és akadémiai intézményeket. Részben éppen erre válaszul tört ki a →reagani konzervatív forradalom, és tart ma is az amerikai →kultúrharc. Az ~ értelmiségi csoportjai meghatározó szerepet visznek az amerikai Demokrata Pártban, az USA bel- és külpolitikájának alakításában, kulturális intézményekben. Folytatásának a →posztmodern filozófia termését tekinthetjük.

McMillian, John és Buhle, Paul (szerk.): *The New Left Revisited* („Visszatérés az ~hoz", 2003).
Oglesby, Carl (szerk.): *The New Left Reader* („Újbaloldali szöveggyűjtemény", 1969).

BM

Ukrajna Magyarország legnagyobb (603.628 km²), legnépesebb (2013-ban 45,49 millió lakosú) és legkevésbé ismert szomszédja. 1991 decemberében a →Szovjetunió felbomlásával vált függetlenné. Alkotmányát 1996-ban fogadták el. Szemben a többi posztszovjet állammal, itt soha nem épült ki teljes egészében a prezidenciális berendezkedés. Kormányformája inkább a félelnöki köztársaságra hasonlít. A kormánynak így nemcsak az elnök, hanem a parlament bizalmát is élveznie kell. A közvetlenül választott államfő és a törvényhozás viszonya az elmúlt negyedszázadban többször módosult, de a jelenlegi alkotmány keretén belül maradt. A törvényhozó hatalmat a 450 fős *Verhovna Rada* ('Legfelsőbb Tanács') gyakorolja, amelyet sokáig a képviselők sűrű változása jellemzett. A pártéletben az 1990-es években még némi szerepet játszottak a megszokott ideológiai törésvonalak, de 2000 után erőteljes oligarchizálódás indult meg. Jelenleg inkább az erős érdekcsoportok, regionális szövetségek és →oligarchák köré szerveződő blokkok és mozgalmak érvényesülnek. A lakosság 71%-a ukrán, 17%-a (8,2 millió fő) pedig orosz (tulajdonképpen a földrész legnagyobb nemzeti kisebbsége); kisebb nemzeti vagy más közösségei: a fehérorosz, a moldáv, a bolgár, a magyar, a román, a lengyel,

a tatár és a zsidó. Az orosz nyelvet történeti okból szinte mindenki érti és beszéli.

Az ukrán államiság gyökereit az ukrán nemzeti történészek részben a Kijevi Ruszra, részben a XVII. századi kozák felkelésekre vezetik vissza. A tatárjárás idején az óorosz állam központja Kijevből északkeletre, Moszkvába került át, a mai ukrán törzsterületekre pedig az éppen erősödő lengyel–litván államszövetség terjesztette ki a fennhatóságát. Az ebbe való mélyebb beilleszkedést azonban megnehezítette annak katolikus jellege, illetve a lengyel nemesség nagybirtokosi törekvései.

A XVI–XVII. században a mai Délkelet-~ jelentős része, Záporozsje ('Vad mezők') „senki földjének" számított, és itt a különböző rendű, rangú és etnikumú kalandorok, üldözöttek és számkivetettek létrehoztak egyfajta szabad kozák államközösséget. Ez a képződmény azonban útjában állt az errefelé terjeszkedő lengyel–litván szövetségnek. Ez váltotta ki Bohdan Hmelnyickij hetman (vagy atamán) kozák felkelését. Hetmanscsinájának ugyan sikerült kiszakadnia a lengyel–litván államból – és utóbb mítosszá válva fontos szerepet játszott az ukrán nemzeti ébredésben –, de az önállóság megtartásához már nem volt ereje, és ezért 1654-ben a Bal parti ~ (a Dnyepertől keletre eső rész) Oroszországhoz volt kénytelen csatlakozni, ahol egészen a XVIII. század utolsó harmadáig közjogi autonómiát élvezett. II. Katalin orosz cárnő idejére azonban szervesen betagozódott a cári birodalomba, és a helyi elit beolvadt az orosz nemességbe. Az orosz felfogásban ekkor vált ~ Kis-Oroszországgá, az ukránok, a „kisoroszok" pedig a szintén görögkeleti fehéroroszokkal és nagyoroszokkal együtt a nyelvileg, kulturálisan és vallásilag egységes orosz nemzet részeivé. A XIX. századi ukrán nacionalista értelmiségieket a cári hatóságok egyrészt nem vették komolyan, másrészt akadályozták a modern ukrán nemzetépítésben. Többségük akkor még nem akart kiszakadni az orosz államból, a föderalizálásban reménykedett.

Az ukrán nemzeti ébredés és építés számára legkedvezőbb feltételek a galíciai területeken alakultak ki, amelyek Lengyelország felosztása során a Habsburg Birodalomhoz kerültek. Galícia a birodalom egyik legelmaradottabb tartománya volt, az ukrán–ruszin (vagy rutén) lakosság többsége a lengyel földesuraknak volt alávetve, a császári hatalom azonban egyre nagyobb lehetőségeket látott a lengyelek és az ukránok egymás elleni kijátszásában. Emiatt itt kedvezőbb körülmények alakultak ki az önálló ukrán nyelv és kultúra ápolásához. A →görögkatolikus papság pedig az ukrán nemzeti mozgalom fontos bázisává vált. A XIX. század végén okkal mondogatták, hogy az ukrán többségű Kelet-Galícia egyfajta „ukrán Piemonttá" válhat. Mindez nemcsak a lengyeleket, hanem az oroszokat is bosszantotta, hiszen a saját nemzetépítésükön belül akarták tudni az ukránokat.

Az első világháború és a kelet-közép-európai, soknemzetiségű birodalmak felbomlása az ukránokban is felébresztette a nemzeti függetlenség reményét. Több lehetőség is felmerült, a teljes önállóságtól kezdve Oroszország föderalizálásáig. ~ függetlenségét 1918-ban a császári Németország is támogatta. Ennek ellenére nem született meg a független ~, és ez módfelett nyomasztotta az ukrán nacionalistákat, hiszen az ukrán lett Európa legnagyobb állam nélküli nemzete. Létrejött azonban a Szovjetunió részeként Szovjet-~. Itt az 1930-as évek elején sor került az ukrán történelem egyik legtragikusabb eseményére, a több évig tartó és több millió áldozatot követelő éhínségre, a *holodomor*ra ('halálra éheztetés'). A történészek máig vitatják, hogy tudatosan szervezett ukránellenes genocídium volt-e ez, vagy inkább az erőszakos mezőgazdasági kollektivizálás és más kedvezőtlen körülmények tragikus egybeesése. Az ukránok másik, kisebbik része az 1920-as évek elején az újjászületett Lengyelországba került, ahol az erősödő ukrán nacionalizmust a lengyel állam igyekezett elnyomni. Főleg itt alakult ki azon törhetetlen, idegengyűlölő, többnyire lengyel-, orosz- és zsidóellenes ukrán nacionalizmus, amely a második világháborúban a náci megszállókkal szövetkezve tragédiák sorát idézte elő. Az időszak jellegzetes alakja, Sztyepan Bandera a németekkel való kezdeti szövetkezés után ugyan elhatárolódott tőlük (emiatt német fogságba is esett), de a csapatai továbbra is részt vettek a zsidó és a lengyel lakosság elleni népirtásban, és következetesen harcoltak a Szovjetunió ellen.

Az ukrán területek a második világháború után egyesültek Szovjet-~ban. Nemcsak a kelet-galíciai (azaz nyugat-ukrán) térség került a Szovjetunió kötelékébe, hanem →Kárpátalja és a románoktól elvett bukovinai részek is. ~ 1954-ben Nyikita Hruscsovtól megkapta a Krím félszigetet, és így nyerte el a mai területi formáját. A Moszkvából irányított szovjet föderalizmus erősen formális volt, arra azonban ügyelt, hogy a rezsim frontemberei helyiek legyenek, és fenn-

maradjon a nemzeti részállamiság látszata. Így kiépült egyfajta önálló ukrán kulturális, tudományos és közigazgatási infrastruktúra, amely 1991-ben megkönnyítette az önállóvá válást. Az eredetileg agrárius ~nak különösen a keleti részén a XX. században jelentős iparosítási és urbanizációs folyamat zajlott le. Ma is ez ~ legiparosodottabb, legfejlettebb és leggazdagabb része. Ezzel párhuzamosan különösen a városok eloroszosodtak. Ez a folyamat kitartott a függetlenség kikiáltásáig, utána megtorpant, és elkezdődött az ország fokozatos ukránosítása. Ez azonban akadályokba ütközik, mert a lakosság jelentős része orosznak tartja magát, másik része pedig ugyan ukrán identitású, de gyakran orosz nyelvű.

A mai ukrán közgondolkodást és identitást több törésvonal is jellemzi, amit az egyes régiók fejlettségi szintjében, a szovjet múlthoz és a függetlenségi küzdelmekhez való viszonyban meglévő, illetve a vallási különbségek is magyaráznak. Nyugaton inkább a →görögkatolikus egyház az erős, a központi, keleti és délkeleti régiókban viszont három ortodox egyház, a moszkvai patriarchának engedelmeskedő, illetve az önálló ukrán ortodoxiát szorgalmazó két, egymással is vetélkedő egyház van túlsúlyban. Az ukránok geopolitikai elképzelései is nagyon eltérnek egymástól, ráadásul a legtöbb ukrán migráns nem a nyugati országokban, hanem a szomszédos Oroszországban vállal munkát. Az ukránok az 1991 utáni társadalmi és politikai fejlődést válságok soraként élték meg. A neoliberális reformok gazdasági visszaesést, széles rétegek elszegényedését és a kibontakozást gátló oligarchikus hatalmi szerkezetet eredményeztek. Kedvezőtlenül alakultak a demográfiai viszonyok is: a lakosság száma több millió fővel csökkent az utolsó szovjet évekhez képest. A helyzetet tovább súlyosbítja a geopolitikai ingadozás. Brüsszelben, Moszkvában és Washingtonban sokan egyfajta ütközőzónaként tekintenek rá: az ellenérdekelt felek mindent megtesznek azért, hogy a másik befolyása ne váljék meghatározóvá benne. Így semmilyen integrációs-stabilizációs kísérlet nem járhatott sikerrel, a meglévő belső feszültségek csak fokozódtak. 2013 végén súlyos válság robbant ki, amely a Krím félsziget annektálásához és Kelet-~ban polgárháborús állapotokhoz, sőt a külső erők (egyelőre rejtett) beavatkozásához is vezetett.

Csernicskó István, Fedinec Csilla: „Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrajnai nyelvtörvény elő- és utóéletéről”, Márku Anita, Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból* (2015).

Fedinec Csilla és Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008: politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök* (2009).

Hrusevszkij, Mihajlo: *Ilusztroevna isztorija Ukrajni* („~ képes története”, 1913, 2011).

Rjabcsuk, Mikola: *A két Ukrajna* (2004; m. 2015).

HI

uniós jog Az →Európai Unió jogszabályainak összessége; az Európai Unió tagállamainak belső →jogától és a nemzetközi közjogtól elkülönülő, önálló jogrend. Hasonlít a belső jogokhoz, mert központosított jogalkotás eredménye, kötelező és kikényszeríthető, de különbözik a decentralizált jellegű →nemzetközi jogtól. Saját forrásai vannak, amelyek teljes egészében eltérnek a nemzetközi jog forrásaitól, és elsődleges és másodlagos jogra oszlanak. Az elsődleges jogba tartoznak az alapítószerződések: az Európai Szén- és Acélközösséget létrehozó szerződés (1951); az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés (1957); az Európai Atomenergia-közösséget létrehozó szerződés (1957); Szerződés az Európai Unióról (1992), illetve módosításaik, ezek közül a legfontosabbak: az Egységes Európai Okmány (1986); az Amszterdami Szerződés (1997); a Nizzai Szerződés (2001), a Lisszaboni Szerződés (2007), az egyes csatlakozási szerződések, az Európai Unió Alapjogi Chartája (2000) és az ún. általános jogelvek. Az elsődleges jog körébe tartozó alapítószerződések és módosításaik, bár létrejöttüket tekintve nemzetközi szerződések, az ~ban új minőséget nyernek, adott esetben a tagállami joggal szembeni elsőbbséggel rendelkeznek, és a tagállamokkal szemben kikényszeríthetők – ezek a jellemzők a nemzetközi közjogban ismeretlenek. A Lisszaboni Szerződés 2009-es hatálybalépését követően az Unió hatályos alapítószerződései az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ) és az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ).

Az Unió másodlagos jogába tartoznak az uniós intézmények által, az alapítószerződésekben részükre átruházott hatáskörök gyakorlásával elfogadott jogi aktusok (→hatáskör-átruházás). Az uniós intézmények a rendes jogalkotási vagy a különleges jogalkotási eljárás eredményeképpen ún. jogalkotási aktusokat, illetve ilyen jogalkotási

aktus által előírt delegált vagy végrehajtási jogkörben eljárva ún. nem jogalkotási aktusokat fogadnak el. Az ~i aktusok típusuk szerint lehetnek *rendeletek*, *irányelvek*, *határozatok*, *ajánlások* vagy *vélemények* (EUMSZ 288. cikk). Az ajánlások és vélemények kivételével az ~i aktusok kötelezőek, a rendeletek és a határozatok pedig közvetlenül alkalmazandók, azaz külön tagállami jogalkotással átültetést nem igényelnek. Az irányelveket a tagállamoknak át kell ültetniük saját jogrendjükbe (implementáció vagy transzpozíció). Az Európai Unió intézményei, illetve az intézmények és a tagállamok együttesen az EUMSZ-ban meghatározott jogi aktusokon kívül számos egyéb intézkedést (ajánlások, közlemények, illetve a szervezeti és az intézmények működtetésével összefüggő intézkedések stb.) fogadnak el, ezek jogi kötelező erővel természetesen nem rendelkeznek. Az Unió jogát és az elfogadott egyéb intézkedéseket együtt régebben közösségi vívmányoknak (f. *acquis communautaire*) vagy röviden csak vívmányoknak (*acquis*) nevezték.

Az Unió elsődleges joga a másodlagos jog fölött helyezkedik el. A másodlagos jogszabályokat az alapítószerződések felhatalmazása alapján fogadják el, és azoknak az alapítószerződések rendelkezéseivel összhangban kell állniuk. Az Unió által kötött nemzetközi szerződések az elsődleges jog és a másodlagos jog között helyezkednek el. A másodlagos jogforrások között nincs egyértelmű hierarchia, de a származtatott jogszabályok területén a jogalkotási aktusok, a felhatalmazáson alapuló jogi aktusok és a végrehajtási aktusok között van. Jogalkotási aktusok azok a jogi aktusok, amelyeket rendes vagy rendkívüli jogalkotási eljárás keretében fogadtak el. Ezzel ellentétben a felhatalmazáson alapuló jogi aktusok olyan általános hatályú, nem jogalkotási aktusok, amelyek a jogalkotási aktusok egyes nem alapvető rendelkezéseit egészítik ki, illetve módosítják. A végrehajtási aktusokat rendszerint az →Európai Bizottság – kivételes esetekben és a közös kül- és biztonságpolitika területén az →Európai Unió Tanácsa – fogadja el, amely erre az egységes feltételek szerinti végrehajtást igénylő kötelező erejű jogi aktusok révén kap felhatalmazást.

A Lisszaboni Szerződés hatálybalépése előtt az ~ a jogszabályoknak csak jóval szűkebb körét, a korábbi harmadik pillér keretében elfogadott bel- és igazságügyi együttműködésre vonatkozó szabályokat jelentette. A joganyag döntő részét az első pillérben elfogadott ún. közösségi jog adta. Az ~ és a közösségi jog megkülönböztetése azért volt fontos, mert míg az ~ot a tagállamok, az intézmények korlátozott részvételével, kormányközi együttműködés keretében fogadták el, addig a közvetlenül kikényszeríthető és a tagállami jogszabályokkal szemben elsőbbséget élvező közösségi jogot a közösségi intézmények – ma uniós intézmények – fogadták el. A Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után, a pillérszerkezet megszűnésével ez a megkülönböztetés értelmét vesztette, az Európai Unió hatáskörébe tartozó szabályozási területeken elfogadott jogszabályok összessége az ~, amely a korábban csak a közösségi jogra jellemző sajátosságokkal is rendelkezik. Az egyetlen kivétel a közös kül-, biztonság- és védelempolitika maradt, amely továbbra is kormányközi együttműködés keretében zajlik, az elfogadott általános iránymutatások és határozatok pedig nem minősülnek jogszabályoknak.

Az ~ kikényszeríthető, ennek érdekében a tagállamok ellen eljárás indítható a kötelező joghatósággal rendelkező →Európai Unió Bírósága előtt. Az ~ külön sajátossága, hogy magánszemélyek által is kikényszeríthető a tagállami hatóságok és bíróságok előtt a közvetlen alkalmazhatóság és közvetlen hatály elvének felhívásával.

Az ~ területi hatálya változó, elsődlegesen az Európai Unió tagállamainak európai területeire terjed ki, a tengerentúli területekre különleges szabályok irányadóak. A monetáris politika szabályai csak az euróövezet tagállamaira kötelezőek, ahogy a határellenőrzésre, a bevándorlásra és a menekültügyre vonatkozó szabályok csak a Schengen-övezet tagállamaira vonatkoznak. Az Egyesült Királyság, Írország és Dánia nem vesznek részt a büntető- és polgári ügyekben folytatott igazságügyi együttműködésben. Az unió jogának az egységes belső piac létrehozásával kapcsolatos szabályait viszont az Európai Gazdasági Térség tagállamai (Izland, Norvégia, Liechtenstein) alkalmazzák.

Craig, Paul: *The Lisbon Treaty* („A Lisszaboni Szerződés”, 2010).

Papp Mónika és Várnay Ernő: *Az Európai Unió joga* (2002, 2016).

Reinisch, August: *Essentials of EU Law* („Az ~ alapjai”, 2012).

KT

uralom (l. *dominatio*) Aszimmetrikus viszony, azaz fennhatóság valami (például a →természet) vagy valaki(k) fölött. Az ~ és a →hatalom fogal-

mát a gondolkodástörténetben általában szinonimaként használták. →Max Weber azonban koncepcionális különbséget tett a kettő között. Szerinte hatalmi helyzet akkor áll fenn, ha valaki mások ellenállásával szemben is véghez tudja vinni az akaratát. Míg uralmi pozícióról akkor beszélünk, ha a parancsadó személynek →engedelmeskednek, azaz önként követik a parancsot. Az ~ összefüggésében Weber számára logikusan adódott a kérdés: min alapul az engedelmesség? Az engedelmesség több, mint a kényszer eltűrése, közrejátszik benne ugyanis a →döntéshozói pozíció/személy elfogadása, azaz a döntéshozó →legitimitásának az elismerése is. Weber három ideáltipikus lehetőséget vázolt fel: 1) ha az uralkodó iránti engedelmesség hosszabb időtartamban kialakult megszokáson alapul, akkor tradicionális ~ról van szó; 2) a vezető kivételes képességébe vetett hit a karizmatikus ~at alapozza meg (*karizma* 'kegyelmi ajándék'); 3) ha pedig az utasítást adó személy jogilag szabályozott eljárás eredményeként kerül a döntéshozói pozícióba, és az alárendeltek elfogadják ezt az eljárást, mert általa kiszámíthatóan működik a döntéshozatal, akkor legális-racionális ~ról beszélhetünk. Konkrét ~i rendszer esetében ezek a motívumok természetesen együttesen is felléphetnek, de valamelyik mindig döntő jelentőségű közülük.

Imbusch, Peter (szerk.): *Macht und Herrschaft* („Hatalom és ~", 1998).

KA

úri középosztály A modern kori magyar társadalomfejlődés egyik jellegzetes, a rendi korszakból eredeztethető, nemesi mintákat követő csoportidentitása. A kifejezés, amely viselkedésszociológiai jelenségekre utalt, eleinte öndefinícióként működött, később széles körben elterjedt. A dualizmus korában az ~ba tartozás elmaradhatatlan kritériuma, hogy a társadalom – mindig nehezen meghatározható – középső rétegeiből érkező illető „önálló egzisztencia" legyen (vagyis biztos anyagi lábakon álljon), középiskolai végbizonyítvánnyal (vagy legalább nyolc középiskolai osztállyal) rendelkezzen, elmaradhatatlan az egyesületi (mindenekelőtt a kaszinói) tagság, a „tiszti kardbojt" (vagyis a sikeres tartalékos tiszti vizsga) és az ebből adódó párbajképesség. A jelenséggel behatóan foglalkoztak a két világháború közti társadalomtudósok is. A népi radikális Erdei Ferenc és a reformkonzervatív Weis István egyaránt az állami (egyházi, uradalmi) „tisztviselőosztállyal" azonosította a középosztályt. E réteg „úri" mivolta azonban fölöttébb kérdéses. Egyrészt a fenti kritériumoknak a köztisztviselők jelentős hányada nem felelt meg (ahogyan a legalább háromszobás lakás elvárásának sem), másrészt az „úriság" ekkor már megillette a nem közalkalmazott középosztálybelieket is, noha a származást kényesen számon tartották, és általában más egyesületeket is látogattak a két csoport tagjai. Az 1930-as évektől a köztisztviselői kar sem volt annyira zárt társadalmi mobilitás tekintetében, jóllehet az érintkezés „úri" formái, mint például a kölcsönös tegezés vagy a szigorúan hierarchikus szemléletet tükröző megszólítások („tekintetes", „nagyságos", „méltóságos") továbbra is mérvadóak maradtak – ahogyan a társadalom más rétegeiben is. Ám a sokszor „dzsentris"-ként azonosított „úri" viselkedési normák még közigazgatási pálya esetében sem zárták ki a professzionalizációt. A képlet összetettségét jól szemlélteti a Zsilinszky család esete, amelynek tagjai szlovák paraszti gyökereik ellenére a XIX. század végére már vitathatatlanul Békés vármegye ~ába tartoztak. Az eredményesen használt – állami – kapcsolati háló, a zavaros birtokügyek és a társadalmi frusztráció megannyi tünete (például Bajcsy-Zsilinszky Endre korai vehemens →antiszemitizmusa és tartós párbajszenvedélye) alátámasztani látszik hagyományos dzsentriképünket, ám ugyanez a család határozottan nyitott volt a gazdasági újítások iránt, nem ijedt meg a jelentős tőkeinvesztíciótól, gyermekeiket pedig generációkon keresztül külföldi egyetemekre küldték tapasztalatot szerezni. Hiba lenne ugyanakkor túlhangsúlyozni az iskoláztatási szempontokat. Ezt jelzi, hogy Sárospatakon a klasszikus műveltséggel felvértezett teológus diákok a második világháború idején szóvá tették a társaságban való forgolódásban nélkülözhetetlen modor megszerzését, amelynek birtokában a város úri társadalma már önként beveszi őket a maga köreibe. Vagyis az egyébként elismert társadalmi státusz nem bizonyult elegendőnek a középosztálybeli szerepléshez, ehhez az „úriság" viselkedésbeli normáinak elsajátítása és gyakorlása is kellett. 1945 és főként a kommunista hatalomátvétel után az ~ az új államhatalom egyik első számú célpontjává vált, úgy is, mint a „burzsoázia", és úgy is, mint a „reakció" fő bázisa. A diktatúra hosszú évtizedei sikerrel számolták fel ezt a csoportidentitást, noha a családi emlékezetekben, viselkedési normákban és men-

talitási jegyekben napjainkban is felismerhető a jelenség – ám immáron tradícióként.

Bartha Ákos: „Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja", *Történelmi Szemle*, 2016, 2; uő: *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai* (2013).
Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája* (2010).
Gyáni Gábor és Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (2006).
Weis István: *A mai magyar társadalom* (1930).

BÁ

úr-szolga viszony →Arisztotelésznél valaki természettől fogva vagy úrnak, vagy szolgának volt leginkább alkalmas. Utóbb →Hegel *A szellem fenomenológiájá*ban (1807; m. 1973) az *öntudat* mozzanataként tárgyalja az ~t. *Nincs* öntudat másik öntudat nélkül. Az öntudatok kölcsönösen tükrözik egymást, felismerik önmagukat a másikban, és végül *elismerik* egymást. A kezdeti életre-halálra menő harcban az úr lesz az, aki kockáztatja az életét, megmutatja, az öntudat több a puszta létnél, szolga pedig az, aki a merő életet választja. A szolga elismeri az urat. Az úr azonban nem ismeri el a szolgát önálló öntudatként, így viszont nem lehet bizonyos saját öntudatában, és végül elveszti önállóságát. Ezzel szemben a szolga a *munka* révén önállósul, termékeiben megtapasztalja önmagát, mint ami más, ugyanakkor önmaga. A magukra eszmélő szolgák →forradalomban létrehozzák a kölcsönös elismerés polgári társadalmát. Szemben a pragmatikus-utilitarista hagyományokkal, amelyek az önfenntartáshoz biztosítékokat és jogokat kiharcoló atomisztikus egyénre összpontosítanak (→Machiavelli, →Hobbes, →Locke), a példázat máig nagy hatással van azokra, akik nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a politikai cselekvésben a közös értékeknek, a közösség tagjának, aki annak elismerésére törekszik. Lélektanilag az én tehát nem adott, nem vezethető vissza merő ösztönkésztetésekre, hanem kommunikatív, szimbolikus térben születik meg.

Honneth, Axel: *Harc az elismerésért: A társadalmi konfliktusok morális grammatikája* (1992; m. 2013).

TD

utilitarizmus (haszonelvűség) Brit eredetű, meghatározó modern filozófiai irányzat, mely az →erkölcsi jót a társadalmi hasznossággal azonosítja. A boldogságfelfogása az anyagi javakat, a fizikai élvezeteket és a fájdalommentességet állítja előtérbe. Az →igazságos társadalmi és politikai berendezkedésnek a →parlamenti demokráciát tartja, amely a lehető legnagyobb boldogságot biztosítja a lehető legtöbb ember számára.

A klasszikus ~ korszakában különösen Jeremy Bentham és →John S. Mill eszméi hatottak döntően a XIX–XX. század liberális reformtörekvéseire, amelyek a józan ész középpontba állításával számos konzervatívot is megnyertek. Ám mind az eszmékben, mind a reformokban egymásnak feszült a szabadság és a hasznosság mércéje. Az ~ az →individualizmuson alapul, ellenzi a →hagyományos és a →vallásos intézményeket. Így a konzervativizmus fősodra mindig is elutasította.

Bentham, Jeremy: „Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe" (1789), Ludassy Mária (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században* (1977).
Mill, John Stuart: *A szabadságról – Haszonelvűség* (1859, 1861; m. 1867, 1980).
Scarre, Geoffrey: *Utilitarianism* („~", 1996).

SM

utópia Eredetileg Thomas More 1516-ban (m. 1910, 1943) megjelent művének címe, amely egy sehol sem létező (g. *ou-topia* 'Sehol') tökéletes állam allegorikus leírása. A mártírhalált halt More (1478–1535) kora kritikáját fogalmazta meg e vélt tökéletes állam bemutatásával. A cím Platón *Állam*a 9. fejezetéből ered, ahol Glaukón azt állítja az ott vázolt államról, hogy az „sehol a földön nem fordul elő" (592b). Az ~ mint cím a későbbiekben köznévként terjedt el, és minden olyan felfogásra alkalmazzák, amely a belátható realitásoktól elrugaszkodó élet- vagy államformát vázol fel az →utópizmus mint mentalitás alapján.

A legnevezetesebb utópikus művek: Tommaso Campanella: *Napállam* (1602; m. 1942); Johann V. Andreae: *Christianopolis* (1609); Francis Bacon: *Új Atlantisz* (1627; m. 1967); François Fénelon: *Telemakus bujdosásának történetei* (1699; m. 1755); Jonathan Swift: *Gulliver utazásai* (1726; m. 1871, 1914); H. G. Wells: *A Modern Utopia* (1905); Ernest Callenbach: *Ecotópia* (1975; m. 1992). Néhányan az ~hoz sorolják az antiutópiát vagy disztópiát is, mint amilyen Aldous Huxley *Szép új világ* (1932; m. 1934) vagy George Orwell *1984* (1949; m. 1984, 1986) című regénye.

Mannheim Károly: *Ideológia és utópia* (1929; m. 1971 [MSZMP KB-tagoknak], 1996).

MB

utópizmus →Utópián alapuló felfogás. Lélektanilag olyan mentalitás, amely a realitásoktól elszakadva megvalósíthatatlannak tűnő célokat követ. Az „utópisztikus" kifejezést az ilyen gondolkodásmódra értjük, de jelöljük vele az utópiához sorolt alkotásokat is. Utópisztikusnak mondjuk az olyan személyes, társadalmi, tudományos vagy politikai terveket, amelyek megvalósítása nem inkoherens, de látszólag kivitelezhetetlen. Eszmetörténetileg az ~ kapcsolatban áll a millenarizmussal, amelynek eredete elsősorban az újszövetségi *Jelenések könyve* 21–22. fejezete, illetve az ószövetségi apokaliptikus irodalom és a hellenizmus hasonló irodalma (→Platón: *Állam*, →Cicero: *Az államról*). A kereszténységben egyes mozgalmak, mint az albigensek, a katharok, a bogumilek vagy később a husziták és az anabaptisták vallották az ~ különféle tanait. A puritán ~ meghatározó szerepet vitt az →USA alapításában. A →szocializmus, →fasizmus, →nemzetiszocializmus, →kommunizmus és →cionizmus mind tartalmaz utópisztikus elemeket. Filozófiailag az ~ mint „örök eretnekség" a modernitás hajtómotorja (→Voegelin, Molnár Tamás), és mivel többnyire az embert isteníti, politikai kísérletei az emberiséget végveszélybe sodorják. Ezzel szemben a hagyományos felfogások antropológiai realizmust ajánlanak (Molnár, →Niebuhr), illetve olyan misztikus történelemfilozófiát, mint Voegelin. Ernst Bloch ugyanakkor kimutatta az ~ lelki gyökereit és a →„remény elvének" szerepét a nyugati történelemben, ami még a marxizmus kritikusai számára is megfontolandó. Hans Jonas – Blochhal szemben – a →„felelősség elvét" hangsúlyozta.

Bloch, Ernst: *Az utópia szelleme* (1918; m. 2007).
Jonas, Hans: *Prinzip Verantwortung* („A felelősség elve", 1984).
Lánczi András: *Az utópia mint hagyomány* (2005).
Molnár Tamás: *Utópia: az örök eretnekség* (1967; m. 1992).

MB

ügynökkérdés Az államszocialista (vagy egyéb totalitárius) rendszer működtetésének szerves tartozéka volt az alattvalók bárminemű életmegnyilvánulásának – lehetőleg – teljes körű („totális") megfigyelése és számontartása. Az ügynök (besúgó), hivatali zsargonban „hálózati személy" ritkábban önként, többnyire anyagi vagy más előnyszerzés reményében, még inkább különböző okból zsarolhatóan állt a rendszer titkosszolgálatainak szolgálatába, s adott információt, jelentést a baráti, munkahelyi, társasági környezetébe, „látókörébe" tartozó más állampolgárokról. (Magyarországon a Rákosi-korszakban – éves átlagban – 30–35.000 körül mozgott a titkosszolgálatnak konspiráltan bedolgozó hálózati személyek száma, a Kádár-korszak konszolidálódott évtizedeiben viszont fokozatosan csökkent – az 1980-as évtizedben már 10.000 alá. Ez – a népességarányt figyelembe véve – messze alatta maradt a korabeli Német Demokratikus Köztársaság [NDK] vagy Románia társadalmának titkosszolgálati „behálózottságához" képest.) Az ~ a békés, alkotmányos →rendszerváltozás egyik – konfliktusos – hozadéka. A XX. század korábbi nyolc magyar rendszerátalakításától eltérően ezúttal nem történt sem perrendtartásszerű (számonkérőszéki, népbírósági), sem pedig adminisztratív (igazoló eljárás, B-lista) elégtételszerzés, politikai indíttatású és személyi konzekvenciákkal járó elszámoltatás. A népfelséget reprezentáló, demokratikus legitimáltsággal parlamentbe került új pártok nem jutottak konszenzusra a visszamenőleges *igazságtétel* törvényi rendezését illetően. Ehelyett – hétévnyi vita után – az *információs kárpótlás* intézményét emelték törvényerőre (1996. évi LXVII. törvény). Eszerint mindenki megismerheti a letűnt rendszer titkosszolgálatai által keletkeztetett iratok közül a saját magára vonatkozó információkat. E „pozitív" jog viszont nem adott felhatalmazást arra, hogy az információkat szolgáltató „negatív oldal", az érintett hálózati személy(ek) kilétét is megismerhessék, mondván, hogy az már az ellenérdekelt ügynök személyiségi jogát sértené. Újabb öt év elteltével az – úgymond – egyenértékű jogok versenyében végül kimondatott, hogy a megfigyeltek, meghurcoltak megismerési joga előnyt élvez a róla jelentő besúgó(k)hoz képest (2003. évi III. törvény és annak módosítása: 2013. évi CCXLI. törvény). Továbbra is tisztázatlan maradt viszont az egykori titkosszolgálatoknak bedolgozó ügynökök kilétének nyilvánosságra hozhatósága. Ez azért hordozta magában a közéleti-politikai konfliktus lehetőségét, mert egyetlen rendszerváltoztató párt sem volt szeplőtelen a múlt e nemkívánatos örökségét illetően.

További eljárásjogi anomáliák adódtak abból, hogy a törvény egyfelől definitív kritériumokhoz rendelte az ügynök mivolt megállapíthatóságát (azaz szelektált a „bizonyító erejű” iratok felhasználhatósága között), másfelől az érintett hozzájárulásához – az ún. közszereplői státus elismeréséhez – kötötte a vonatkozó iratok kutathatóságát, „lekérdezhetőségét”. A jogszabályi rendezés évtizednyi huzavonája elég időt adott arra, hogy az egykori titkosszolgálati iratok nagyobbik része – köztük az ~t érintőek sokasága – kézenközön eltűnjön. A végül levéltári őrizetbe került hányad eleve csak részleges, „maradékelvű” információs kárpótlásra nyújt módot.

A hozzáférhetővé vált iratok tanulmányozása – sokuk közzététele – közepette alig szétszálazhatóan keveredett a letűnt múlt tudományos igényű, tárgyszerű bemutatása, a feltárt információk politikai minősítése vagy nyers, hétköznapi értelmezése, valamint a bizonyossággal azonosítható egykori ügynökök nyilvános leleplezése. Funkciójából eredően – mivel ennek volt „hírértéke” – a média leginkább ez utóbbi, „ügynökvadász” vonulatban működött közre. A különböző politikai irányzatok aktuális érdekeltségük szerint – védekezve, hárítva, gyanúkeltéssel – reagáltak: a sajátjuk jószerivel „hazafi” lett, míg a riválisok bármelyikéhez tartozó visszamenőlegesen és aktuálisan is: „hazaáruló”. Az ~ leginkább az ezredforduló körüli években – többek között tisztázatlan eredetű, ún. ügynöklisták közzétételével is – hiszterizálódott. Egyfelől azért, mert az egykori titkosszolgálatokkal való együttműködés feltárására rendelt *átvilágítási eljárás* (lusztráció) alól mentesítették az egyházakat, másfelől pedig azért, mert az egymást követő parlamenti választásokon rendre honatyává emelt a szavazók voksa olyanokat is, akikről időközben kiderült, hogy az egykori állambiztonsági szervek bedolgozói voltak, s ez a „társadalmi megítélés” nem volt szinkronban az igazságtevési ambíciókkal.

Az eddig sorolt összetevők együttesen vezettek oda, hogy az államszocializmus egykori hatalombirtokosaival, reprezentánsaival szembeni szankciók helyett a pártállami uralmi rend hierarchiájában alsó szintű, illetve periférikus helyzetű ügynökök leleplezésévé fokozódott le a társadalmi elégtételadás és a közéleti tisztaság ambíciójával indított információs kárpótlás. Ez egyúttal rombolta a sajtó és a közelmúlt feltárására szakosodott történetírás tekintélyét is. Az ~ összetettsége leginkább annak felmutatására alkalmas, hogy demokratikus körülmények közepette is korlátozott a jogállami normaalkotás illetékessége, mert a hatalmi arroganciának alávetett emberi gyarlóságot, annak rátarti vagy kiszolgáltatottsági faktorait, erkölcsi, politikai és közérzületi dimenzióit aligha lehet paragrafusba gyömöszölt visszamenőleges igazságtevéssel érdemlegesen kezelni. Ebből következik az is, hogy az ~ megoldatlansága rendszerváltási deficitből idővel →demokratikus deficitté – pontosabban azok egyikévé – patinásodott.

Gyarmati György: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje* (2011).

Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés* (2013).

Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989* (2008).

GyGy

V

választási rendszer Az a mechanizmus, amelynek révén a leadott szavazatokból mandátumok lesznek. Nem semleges technika, hiszen egyazon szavazateredményből különböző ~ek különböző választási végeredményt (például parlamenti mandátumarányt) képesek létrehozni.

A ~eket két fő csoportra szokás bontani. Ahol a legfőbb cél, hogy minél kevésbé torzuljon a választói akarat, és a leadott szavazatok aránya pontosan tükröződjék a képviseleti testületekben, illetve lehetőleg minél több választópolgár jusson képviselethez, azt arányos rendszernek nevezik. Ezzel szemben a többségi rendszerek a kormányozhatóságot, a stabil parlamenti többség kialakítását (*manufactured majority*) tartják fontosabb célnak. Vállalt aránytalanságukat ellensúlyozza, hogy az ország irányításának kérdése szorosabban kötődik a választók akaratához, mint a pártelitek választásokat követő tárgyalásaihoz. Korunkban sok ország törekszik a két cél egyidejű megközelítésére, azaz a két ~ előnyeinek ötvözésére. Ilyen a német és az azt követő magyar ~ is.

A ~ek megítélésének fontos szempontja a közérthetőség és átláthatóság is, ezért a matematikai szempontból pontosabb rendszereket (például rangsorolásos vagy pontozásos módszer, többes vagy megosztott szavazat stb.) viszonylag ritkán alkalmazzák parlamenti választásoknál, mint ahogy a modern demokráciákban alapvetőnek számító elv (minden szavazat egyenlő) megszüntette a száz évvel ezelőtt még előforduló plurális választási megoldásokat is (például magasabb iskolai végzettség, vagyon stb. alapján plusz szavazatok jártak bizonyos választópolgároknak). De ide sorolhatók azok a régi ~ek is, ahol a parlamenti mandátumokért a választók eleve különböző csoportokra bontva, különböző osztályokban versengtek, mint a XIX. századi Poroszországban a három- (*Dreiklassenwahlrecht*) vagy Ausztriában a négy-, majd ötosztályos választójog.

A legtisztább arányos eredmények olyan pártlistás választásoknál érhetők el, ahol az egész terület (ország) egyetlen választókerületet képez, és nincs vagy alacsony a bejutási küszöb. Ebben az esetben a választópolgárok akarata szinte teljesen visszatükröződik a parlamenti mandátumarányokban. Mindez azonban sok kis pártból álló parlamentet és jó eséllyel nehezen kialakítható kormánytöbbséget, többpárti, csak sorozatos kompromisszumok árán működtethető koalíciós kormányzatot eredményez (→Izrael). Egy ilyen rendszerhez a hírközlés és a közlekedés relatív fejlettsége is szükséges, máskülönben elképzelhetetlen, hogy egy-egy párt valóban képes legyen az egész országra szóló egységes politikai üzeneteket képviselni, s programját a választókhoz ténylegesen eljuttatni.

Éppen ezért történetileg nézve időben korábbinak mondható a nagyobb területre kiterjedő (országos) választásoknál az a rendszer, ahol a képviselőket területi alapon meghatározott egyéni választókerületekben választják meg a szavazópolgárok. A mai napig így működik az ősi, sok más országnak mintául szolgáló angol ~ is. Ez egyúttal a leginkább aránytalan, ún. relatív többségi rendszer, ahol az a jelölt, aki a szavazatok relatív többségét szerzi meg, elnyeri a parlamenti mandátumot. Maurice Duverger francia politikatudós szerint az ilyen többségi rendszerek egy idő után törvényszerűen két nagy párt kialakulásához vezetnek, s ezek versengésébe – ahogy azt Angliában tapasztalhatjuk – csak kivételes esetekben szólhatnak bele további kisebb pártok. Ennek fő oka az, hogy a választók hajlamosak a legrokonszenvesebb helyett a legesélyesebb jelöltre adni a szavazatukat, nehogy elvesszen a szavazatuk.

A tiszta többségi ~ (mint amilyen a mai francia) már megköveteli a győztestől, hogy rendelkezzen a választókerületben leadott szavazatok abszolút többségével. Ha ez az első fordulóban nem sikerül senkinek, második fordulóra kerülhet sor, amelyben a szabályozástól függően valamennyi jelölt vagy csak a szavazáson legjobban szerepeltek vehetnek részt.

Az egyéni képviseleti rendszer előnyei között szokás említeni a történetileg kialakult tradíciók mellett azt is, hogy ebből a rendszerből inkább következik, hogy a választókerülethez kötődő, az ott élő polgárok problémáit a szívükön viselő

képviselők alkotják a parlamentet. (Igaz, ennek megvan az a veszélye, hogy a helyi részérdekek felülkerekedhetnek az országos szempontokon.) Megjegyzendő még, hogy egy ilyen ~ esetében további aránytalansághoz vezethet a választókerületek határainak a hatalmon lévők szempontjait követő, tudatos manipulálása (*gerrymandering*).

Ács Nándor: „A magyar választási rendszer főbb változásai 1848-tól 1989-ig", Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére* (2013).

Bakk Miklós: *Választási rendszerek* (2007).

Balogh László: *Kormányformák, választási rendszerek, választások Kelet- és Kelet-Közép-Európában* (2012).

Carstairs, Andrew Mclaren: *A Short History of Electoral Systems in Western Europe* („A nyugat-európai ~ek rövid története", 1980).

Dezső Márta és Kukorelli István (szerk.): *Választástudományi tanulmányok* (1999).

Ficzere Lajos: „A választás történelmi alakulása, értelmezése, funkciói, a választási rendszer jellemzői és típusai", *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 2010, 47.

BI

választójog Egyrészt azon jogszabályok összessége, amelyek az állami hatalomgyakorlás középpontjában elhelyezkedő →képviseleti szervek létrehozásának a módját határozzák meg; másrészt politikai alapjog: a →hatalomban – a közügyek vitelében – való részvétel jogát jelenti. Tehát két normacsoportot tartalmaz: 1) a választási eljárás szabályait, illetve 2) a választójogosultságot szabályozó anyagi normákat. Megkülönböztetjük továbbá: az aktív ~ot, amely valakinek azon jogát jelenti, hogy képviselőjének kiválasztásánál szavazatával közreműködhet – ez a *szavazati jog*, illetve a passzív ~ot, amely a *megválaszthatóság jogá*t jelenti.

Ma a demokratikus államok nagy többségében a ~ *általános* és *egyenlő*, a szavazás pedig *közvetlen* és *titkos*. A ~ általánossága azt fejezi ki, hogy minden nagykorú állampolgár az úgynevezett természetes kizáró okokat – cselekvőképtelenséget, kényszergyógykezelést, közügyektől való, büntetőjogi alapon történő eltiltást – kivéve szavazati joggal rendelkezik. A ~ →*egyenlőség*ének elve az a követelmény, hogy minden választásra jogosultnak azonos értékű szavazati joggal kell rendelkeznie. Az „azonos értékű szavazati jog" viszont alkotmányjogi vita tárgya: általában nem azt jelenti, hogy mindenki szavazata egyenlő hatásfokú, hanem csupán annyit, hogy minden szavazati joggal rendelkező egyén egyenlő jogokkal vesz részt a választásokon, vagyis a szavazók mindenütt azonos feltételek mellett szavaznak. A szavazás közvetlenségének az elve azt jelenti, hogy a választópolgárok közvetlenül a jelöltre szavaznak. A demokratikus országokban ez az elv a legelterjedtebb, mindazonáltal létezik *közvetett választás* is, amelynek két formája ismert: 1) közvetett választás elektorok útján: a választópolgár választási megbízottakra, elektorokra szavaz, és azok lesznek jogosultak a tényleges választásra (államfők – például az amerikai elnök – vagy második kamarák választásánál alkalmazzák); 2) képviselő-testületek által történő közvetett választások: az alsóbb szintű képviseleti testületek választják a magasabb szintűeket. A szavazás titkossága azt jelenti, hogy a választópolgárok a szavazat tartalmának nyilvánosságra kerülése nélkül, titkosan adhatják le szavazatukat, és ezt a törvény – a titkosság büntetőjogi védelme – biztosítja. Az állampolgár (választópolgár) szuverén döntése a szavazat, amelyet tehát anonim eljárás keretében ad le.

A ~ (és azon belül a szavazati jog) általános elvei a polgári →forradalmak idején alakultak ki. Azelőtt a ~ megszerzésének a feltételei nagy változatosságot mutattak, de alapvetően két módja volt: az egyik a területi képviselethez kötődött (→Angliában), a másik a rendekhez (nemesség, papság, városi kereskedők és kézművesek). A →francia forradalom eltörölte e különbséget: az alapegység az egyén lett („VI. A törvény a közakarat kifejezése; alkotásában minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselői révén közreműködnie…" – *Az emberi és polgári jogok nyilatkozata*, 1789). A francia és az amerikai forradalom nyomán megkezdődött a ~i szabályok egységesülése, a ~ bővítését akadályozó korlátok fokozatos leépítése. A szavazati jogot általában öt kritériumcsoport korlátozta: a *rendiek*, a *vagyoni cenzus*, az *iskolázottság*, a *háztartás* (például a lakásméret) és a *helyben lakás*. A ~ általánossá tétele az első világháború végére az európai és az angolszász telepes →*ország*okban többnyire megvalósult, de ez jobbára csak a férfiak általános ~át jelentette; a nők szavazati jogáért folytatott harc a XIX. század végén kezdődött, és →*Európá*ban csak 1971-ben zárult. Mára a ~ az Európai Unióban jelentős mértékben egységesült. Kisebb eltérések vannak például az aktív választójog alsó korhatára

(16, illetve 18 év) és a megválaszthatóság alsó korhatára tekintetében. Egyes országokban az aktív választójogot kötelességnek is tekintik (például Belgiumban, Ciprusban, Luxemburgban, Görögországban, Ausztráliában, Mexikóban), a szavazástól való távolmaradás szankcionálása azonban minimális.

Bakk Miklós: *Választási rendszerek* (2007).
Bogdanor, Vernon: *Politikatudományi enciklopédia* (1987; m. 2001).
Fábián György (szerk.): *Választási rendszerek* (1997).

KBM

vállalkozás (n. *Unternehmen*, a. *undertaking*, *entrepreneurship*) A közgazdaságtanban – elsősorban az →osztrák közgazdaságtani iskolában – az emberi cselekvés olyan kreatív vonatkozása, amely nem írható le pusztán adott cél- és eszközrendszert optimálisan érvényesítő magatartásként. Jelenti ugyanis egyfelől a profitlehetőségek iránti éberséget, az e lehetőségekből adódó új célok és eszközök felfedezésének képességét és így a piac próba-szerencse folyamatának hajtóerejét, másfelől pedig felelős ítéletet a termelési tényezők kombinálásáról, hiszen vagy profitot (→haszon), vagy veszteséget képez. Josef A. Schumpeter nevezetes osztályozása szerint az új felfedezése – a „kreatív rombolás" – eredményezhet új javakat, új piacokat, új termelési eljárásokat, új beszerzési forrásokat vagy új szervezetet.

A ~ föltételezi a szabadságot, felfedezései csak önkéntes szerződések által valósulhatnak meg, és akkor nem ütköznek akadályba, ha az állam egyértelműen meghatározza és érvényesíti a tulajdonjogokat, és biztosítja a szerződéskötés szabadságát.

Kirzner, Israel M.: *Competition and Entrepreneurship* („Verseny és ~", 1973).
Klein, Peter G.: *The Capitalist and the Entrepreneur: Essays on Organizations and Markets* („A tőkés és a vállalkozó: esszék a szervezetekről és a piacokról", 2010).
Schumpeter, Josef A.: *A gazdasági fejlődés elmélete* (1912; m. 1980).

CzP

vallás (l. *religio*) Egyedülálló történeti-kulturális alakzat, amely az embert és világát teljesebb, végső soron transzcendens összefüggésben fogja fel. Ez az összefüggés szellemi, lelki, isteni, →szent; láthatatlan, elgondolhatatlan, „teljesen más", mint a köznapi tapasztalat köre. E „más" az egyes alakzatokban lehet személy jellegű (→Isten vagy istenek), misztikusan általános (mint a buddhizmus nirvánafogalma), végső teljesség (mint a klasszikus teleologikus felfogásokban) vagy a világgal kölcsönhatásban álló intelligens szabályzófolyamat (mint a folyamatteológiákban). Jelenthet eredetet (az istenség mint teremtő), fenntartást és célt (például a keresztény üdvtörténetben) vagy bonyolult kölcsönhatást (animista, mágikus és misztikus felfogásokban). A ~ a tapasztalat szerint a legátfogóbb, legerősebb és legtartósabb személyiség- és közösségszervező erő, amely a ~os ember számára páratlan valóságjelleggel bír (→valóság). Nemcsak az ősi nagycivilizációk létrehozását segítette, hanem a →nyugati →modernitás kialakulását is, és a mai világban is jelentékeny kulturális, morális, lelki és politikai szerepet játszik.

A magyar ~ szó jelentése jórészt megfelel a nyugati nyelvek változatainak, amelyek többsége a latin *religio* fejleménye. A magyar ~ szó már a protestantizmus előtt megjelent, noha jelentése inkább '~tétel'. Pázmány a *religio* fordításaként alkalmazta, míg Alvinczi Péter a „hit~" értelmében. Bethlen Miklós szerint különbség van *religio* és ~ között: „A religio a fa, a törzsök, és az a szívben, a lélekben vagyon, a vallás pedig, és annak mind az Istenhez, mind felebarátodhoz követni szokott mutatása akár szóban, akár cselekedetben, annak a fának gyümölcse, virága, levele" (*Önéletírása* I–II. [1642–1703], 1858–1860; 1955). E különbség nyomán szorította ki a „~" a „religió"-t a magyar nyelvből a XIX. század közepére.

A *religio* kifejezést a nyugatitól kulturálisan eltérő nyelvre pontosan lefordítani szinte lehetetlen. Az archaikus latinban isteni kötöttséget, érinthetetlenséget fejezett ki. Később az istenek iránti kötelességteljesítést, amely az ember és az állam egészét áthatja. →Cicero úgy érti, mint az istentisztelethez tartozó dolgok ismételt vizsgálatát (*re-lego*), ami szemben áll a „babonával" (l. *superstitio*; *Az istenek természetéről*, II, 28; m. 1985, 2004). A mai etimológia szerint a szóban a *ligo* 'köt' ige rejlik. Mivel az ógörög nyelv nem tartalmaz a *religió*nak megfelelő kifejezést, a kereszténység kezdetben magára az „út", „evangélium", „kegyesség" stb., majd a latin környezetben a *religio* nevet alkalmazta, amivel elindul a kifejezés modern fogalomtörténete. Ebben a *religio* a Szentháromság iránti belső és külső kegyességet,

valamint – az egyházi szervezet kiépülését követően – a ~ objektív kulturális körét jelentette.

A *religio* külső és belső jelentésének kettőssége fennmarad a későbbiekben is, de a középkor végétől a *religio* egyre inkább az objektív egyházi szerkezet neve. →Kálvin megismétli a korábbi felfogást, amely szerint minden emberrel veleszületett a *semen religionis*, a '~ magva', amely csak a kegyelem hatására vezet hithez. A →felvilágosodás korától a ~ mint természetfeletti eredetű jelenség bírálat tárgyává vált. Ellenhatásként létrejött a ~t továbbgondoló elméletek sora (→Kant, Schleiermacher, Fichte, →Hegel stb.), amelyek egymással is vitázva igyekeztek a „religió"-nak új jelentést adni. A ~ellenes áramlatok felerősödésével az →ateizmus és a keresztényellenesség egyre nagyobb teret nyert, a legélesebben talán →Nietzsche munkáiban, aki saját tanait egyfajta ~ellenes ~ként hirdette.

Első ízben Nicolaus Cusanus javasolta, hogy a kereszténységre vonatkozó *religio* kifejezést az iszlámra és a zsidóságra is alkalmazzák (*De pace fidei*, 1453; m. *A hit békéje*, 2017). A nagy földrajzi felfedezések, a természeti népek kultuszainak megismerése továbbtágította a ~ kifejezés jelentéstartományát, és elvezetett a „természetes ~" felfogásának kialakulásához (például →Hume, Gottfried W. Leibniz). Eszerint a ~nak létezik természetes formája, míg a történeti elágazások a helyi sajátosságok szerint alakulnak; nincs szükség természetfeletti beavatkozásra. E felfogás nyomán jelenik meg a „világ~" kifejezés. A ~ már nem a kereszténységet jelenti, hanem a nagy tömegeket mozgató formációkat, amelyek a hinduizmus, a buddhizmus, az →iszlám, a kereszténység; a zsidóságot történeti jelentősége miatt szokás idevenni.

Az egyes ~ok saját eredetüket tekintve isteni megnyilatkozásra, prófétai alapításra, különleges tanításra hivatkoznak. Ezzel szemben a természeti magyarázat szerint a ~ esetében pusztán emberi jelenségről van szó, amely a →természeten túl nem szorul további magyarázatra. A szociális konstruktivizmus a ~t a társadalom igényeiből vezeti le; az „isteni" a kohéziós egység megnevezése. E felfogás első tudományos megfogalmazója, Émile Durkheim nyomán sokan hangsúlyozzák a ~ társadalmi és politikai funkcióját (→Luhmann). →Comte a ~i stádiumot az emberi fejlődés korai fázisaként értette, amelyet a tudomány korában az emberiség meghalad; a szekuláris felfogások azonban mára már elismerték, hogy a ~ által biztosított közösségi és egyéni erkölcs nem pótolható a szekuláris társadalom elméleteivel (Jürgen Habermas).

A ~kritika egy része a ~ funkcióját tisztán politikainak tekinti, így már Ludwig Feuerbach is. →Marx szerint a ~ „a nép ópiuma", amelynek segítségével az elnyomó osztályok saját hatalmukat biztosítják. A →kommunizmus célja az osztálytársadalom megszüntetése és a ~ eltörlése. Más elméletek a ~t beteges komplexusra (Sigmund Freud), merő tudatlanságra (Bertrand Russell) vagy kártékony kulturális torzulásra (Richard Dawkins) vezetik vissza. A mai diszkusszióban szóhoz jut a felfogás, amely szerint a ~ univerzális jelentésétől meg kell szabadulni, mivel azt az európai imperializmus hozta létre; ehelyett a helyi kultuszok sajátosságaiból kell kiindulni.

A ~ közösségszervező szerepe kezdettől fogva világos. A nagy civilizációk mindegyike létrehozta a maga ~i formáját, amelyben saját jelentőségét juttatta kifejezésre. Még az olyan, eredetileg aszketikus ~i irányzat is, mint a buddhizmus, politikailag jelentőssé válik, amint a kapcsolódó intézményrendszer kifejlődik, illetve valamely állam nemzeti ~ává lesz (mint például Tibetben). A ~ politikai szerepének jó példája a Nyugat korai története, mivel Róma bukása után az egyház tartotta fenn a műveltségi folytonosságot, és miközben kialakította az államtól független szervezetét, hozzájárult az új államok kiépítéséhez. A protestantizmus és az európai felekezeti háborúk a ~t a hatalompolitikai ellentétek centrumába helyezték, ami csak a →francia forradalom egyházellenes fellépésével szűnt meg. Noha a restauráció időszakában a ~ politikai és kulturális szerepe látszólag megerősödött, a Pápai Állam megszűnése (1870) már a közvetlen politikai szerep végpontját fejezte ki. Ám még az ateista kommunizmus is felhasználta politikai célokra az egyházakat, ahogyan a rendszer történelmi vereségét is nem kis részben a lengyel katolikus megújulásnak és →II. János Pál pápának tulajdoníthatjuk. A politikai szerep más ~i alakzatokra is érvényes, amit mutat a kortárs muzulmán és hindu fundamentalizmus. Ám a Samuel Huntington által vázolt felfogás, amely szerint a nagy civilizációk nemcsak ~i alapra épülnek, hanem elkerülhetetlenül összeütközésbe is kerülnek egymással, túlhangsúlyozza a ~ok ideológiai szerepét, és nem veszi kellőképpen tekintetbe kölcsönhatásukat a kultúrában, lelkiségben.

A ~ok mai szerepére jellemző Ferenc pápa néhány gesztusa, amellyel a →szekularizáció világát igyekszik kibékíteni a katolikus hagyományokkal, illetve a dalai láma nem kis részben politikai célzatú felvetése, mely szerint halálával végleg lezárulhat a lámák buddhizmus szerinti reinkarnációs lánca. Mindkét eset mutatja a ~ helykeresését a kortárs társadalmi és politikai viszonyok között, amelyek elkerülhetetlenné teszik a hagyományos felfogások újragondolását, ha a ~ fenn akarja tartani az egyént, a társadalmat és a politikát formáló történelmi szerepét (→állam és egyház, egyház, politikai teológia).

Dubuisson, Daniel: *L'Occident et la religion: Mythes, science et idéeologie* („A Nyugat és a ~: mítoszok, tudomány és ideológia", 1998).
Mezei Balázs: *Vallásbölcselet I–II.* (2004).
Twiss, Sumner B.: *Experience of the Sacred: Readings in the Phenomenology of Religion* („A szent megtapasztalása: ~fenomenológiai tanulmányok", 1992).

MB

vallás- és lelkiismereti szabadság Egyénileg és másokkal együttesen is gyakorolható, alapvető →emberi jog, amelyet az →Alaptörvény is elismer és véd (VII. cikk). Tertullianus ókeresztény író fogalmazta meg először a *libertas religionis* eszméjét (*Apologeticus*, 24). Természetes →jognak vette, de a gondolat csakis amiatt merülhetett fel, hogy az ókeresztény vallás az egyén önálló, szabad akaratból való megtérését állította a középpontba, ahogyan tette államvallássá válása után is. Utóbb a →reformációt követő →felekezeti viszályok vetették föl újra a ~ kérdését. Így először a felekezetválasztás szabadságát, az elismert felekezetek szabad működésének jogát jelentette (amit először Európában az 1568-as tordai országgyűlés mondott ki). A meggyőződés szabad megválasztásának, illetve megváltoztatásának joga a ~ egyáltalán nem korlátozható eleme. A vallásszabadság ezen kívül magában foglalja a meggyőződés szabad kinyilvánítását, gyakorlását és tanítását. A meggyőződés kinyilvánítása történhet vallásos cselekmények, szertartások végzése által (kultuszszabadság), illetve egyéb módokon is, így például vallási jelképek felmutatásával, vallási meggyőződést kifejező öltözködéssel.

A vallásgyakorlás joga magában foglalja azt, hogy az egyén teljes életvezetését hite szerint alakíthassa, illetve hogy a vallási közösségek szabadon, önértelmezésük szerint működhessenek. A vallásszabadság lényeges eleme a vallási meggyőződés tanításának joga, ami történhet informális, családi keretek között, illetve – a szülők döntése szerint – köznevelési intézményekben is. Gyermekeik vallási neveléséről a szülők dönthetnek.

A ~ értelemszerűen együtt jár a negatív vallásszabadsággal: minden vallási-világnézeti meggyőződés elutasításának, illetve a vallástól, világnézettől való teljes mentesség választásának a jogával is. A különböző vallások és meggyőződések rendezett együttélése ugyanakkor elkerülhetetlenné teszi a szembesülést más hitek és meggyőződések jelképeivel és megnyilvánulásaival. Az →állam felelőssége, hogy a →tolerancia légkörét, a vallásszabadság gyakorlásának lehetőségeit biztosítsa és kiteljesítse.

A lelkiismereti szabadság a →személyiség integritásához való jogként fogható fel, amely az egyént attól óvja, hogy az állam önmeghasonlásba kergesse, lényeges meggyőződéseivel összeegyeztethetetlen helyzetekbe hozza.

Schanda Balázs: *Állami egyházjog. Vallásszabadság és vallási közösségek a mai magyar jogban* (2012).

SchB

valóság Több értelemben használatos szó. Görög megfelelője, az *ouszia* inkább anyagi fennállást, a latin *realitas* a konkrét létezőt, a német *Wirklichkeit* beteljesültséget jelent. A magyar ~ szó jelentése szövegkörnyezettől függően lehet egyrészt köznapi érzékelésbeli adottság; másrészt a hamisság, a tévedés, a látszat ellentéte; harmadrészt a másolat vagy hamisítvány forrása, és végül a ~ a maga teljességében, az a ~egész, amely minden lehetséges és tényleges fennállást magában foglal. A ~ot kutató filozófiai tudományág az ontológia (lételmélet).

A ~ dinamikáját a lehetőség és a ténylegesség összefüggése fejezi ki: minden ~ feltételezi a maga lehetőségét, és tulajdon ténylegességére irányul. Hagyományosan megkülönböztetjük az anyagi és a szellemi, az egyéni és a közös, a jelen és a történeti ~ot. Ezek pontos meghatározása a ~felfogás jellegétől függ: például a kortárs természettudomány döntő részben az empirikusan ellenőrizhető ~ot fogadja el, és a logikai-matematikai ~ot az előbbi szerkezetének tekinti. A teisztikus felfogások →Istenben látják a ~ teljességét; a filozófiatörténetben a nagy ~koncepciók – →Platóntól →Heideggerig – az eszmét, az anyagot, a szellemet vagy a „létet" tekintik a ~ alapformájának.

A *lényeg* (esszencia) és a *létezés* (egzisztencia) valamely ~ általános és konkrét jellemzőit írja le. Az ember általános fogalma mint „ez az ember itt", mint „én" teljesül be, ezért az egzisztenciának kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak. Mások szerint az „ez-ség" *(haecceitas)* a legalapvetőbb konkrét általános. Egyes felfogások (Platón) az általános és a konkrét kettősségében áthidalhatatlan különbséget látnak; mások (→Arisztotelész) a két mozzanatot szerves egységben fogják fel. A lehetőség és a ténylegesség összefüggése ma is az ontológia központi problémája, különösen a „lehetséges világok" logikájának kifejlődése óta.

Mivel minden ~ olyan tárgy, amelyhez alany is tartozik, a ~ba bele kell gondolnunk a ~ felfogását is. Ide kell vennünk a történeti változást, amelynek kihagyása absztrakt egyoldalúságot eredményez. Nemcsak a fizikai világegyetem van állandó mozgásban, hanem az élővilág és az emberi közösség is, amely mozgás a társadalomtörténetben konzisztens változásként – fejlődésként és hanyatlásként – ragadható meg. A társadalmi és politikai ~ ugyanúgy leírható típusok és konkrétumok összefüggéseként, mint a világegész; sokfélesége részét képezi a lehetséges világok változatainak, és elvezethet az →utópia mint politikai és társadalmi lehetőség megfogalmazásához.

Effingham, Nick: *An Introduction to Ontology* („Bevezetés az ontológiába", 2013).
Heidegger, Martin: *Lét és idő* (1927; m. 1989).
Vries, Josef de: „Valóság", Walter Brugger (szerk.): *Filozófiai szótár* (1947; m. 2006).
Whitehead, Alfred North: *Folyamat és valóság* (1929; m. 2001).

MB

Vatikánvárosi Állam 1929-ben jött létre, amikor a lateráni egyezménnyel az Olasz Királyság elismerte az →Apostoli Szentszék szuverenitását Vatikánváros felett. →Abszolút, →teokratikus →monarchia, feje a római pápa, aki a teljes →törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat birtokolja. E funkciók ellátására a pápa külön szerveket hozott létre. Széküresedés idején a bíborosi kollégium gyakorolja a főhatalmat. A ~ jelenlegi alkotmányát →II. János Pál pápa adta ki 2000-ben. A ~ nem jogutódja a 756-tól 1870-ig fennálló Egyházi Államnak.

Bár a köznyelv „Vatikán"-nak mondja mind a ~ot, mind az →Apostoli Szentszéket, a kettő nem ugyanaz. Mindkettő alanya a →nemzetközi jognak. A ~ szerepe és rendeltetése az, hogy a katolikus egyház központi intézménye, az Apostoli Szentszék függetlenségének eszköze és nemzetekfelettiségének jele legyen. ~ területe ennek érdekében mindig és minden esetben semleges és sérthetetlen. A Szentszék nem is törekedett arra, hogy egyes sajátos, gyakorlati kérdéseken (például a postaügyön) túlmenően Vatikánváros állam mivoltát igénybe vegye. Így a ~ nem épített ki diplomáciai kapcsolatokat, és a meghatározó nemzetközi szervezetekben sincs jelen.

Kevesebb, mint fél km^2-es területét fal veszi körül, amely a Szent Péter téren kinyílik. Kapuit a Svájci Gárda őrzi. A területén kívül helyezkedik el, de a lateráni egyezmény alapján területenkívüliséget élvez az Apostoli Szentszék több intézménye (például a lateráni bazilika, a Gregoriana Pápai Egyetem, a Castel Gandolfó-i pápai nyaraló stb.). Az államnak kb. 750 lakója van, közülük 400 vatikáni állampolgársággal rendelkezik. Az állampolgárság célhoz kötött: a Rómában székelő bíborosok és a Kúria egyes munkatársai automatikusan állampolgárságot szereznek.

A vatikáni dombok területén állt a Caligula császár által építtetett cirkusz, ahol sok keresztény szenvedett vértanúságot. Ettől északra temették el Szent Pétert. 324 és 326 között Konstantin császár bazilikát emeltetett a sír fölé. Ennek helyére épült a ma látható bazilika a XVI–XVII. században.

Erdő Péter: *Egyházjog* (1992, 2014).
Érszegi Márk Aurél: *Pápa, Szentszék, Vatikán* (2014).

SchB

Vázsonyi Vilmos (1868–1926) Magyar demokrata politikus. Régóta Magyarországon élő, magát magyarnak érző zsidó családban, vidéken, Sümegen született, és az egyik legjelentősebb fővárosi politikus lett. 1889-ben a véderővita során tűnt fel diákvezérként, majd az egyházpolitikai viták közben tovább nőtt az ismertsége. S innen egyenes vonal vezetett az országos politikáig: 1897-ben fővárosi képviselő lett (Községi Demokrata Párt), 1901-ben pedig az országgyűlésbe is bekerült (Polgári Demokrata Párt).

Miután a hagyományos közjogi pártokban csalódott, teljesen új, demokrata alapra akarta helyezni a magyar politikát. A közjogi viták helyett a szociális szempontokat hangsúlyozta, és a (budapesti) kistulajdonosok/kispolgárok érdekeinek védelmét tartotta fontosnak.

Országos hírnévre nagy perekben játszott szerepével tett szert (például Désy Zoltánéban, aki nyilvánosan pártfinanszírozási panamával vádolta Lukács László miniszterelnököt; Désy felmentése után Lukács lemondott), s egyre befolyásosabb alakja lett a fővárosi közgyűlésnek (tervszerű várospolitika, közszolgáltató cégek községesítése).

Az országos politikában kiváló, könyörtelen humorú szónokká vált, egyszerre képviselte a polgári demokrata értékeket – az ő iskolájából került ki a polgári radikális politikusok jó része –, másrészt a nagyon fontos magyar nemzeti gondolatokat. Mint „zsidó magyar", azaz zsidóságát fel nem adó magyar nacionalista az idők során egyre keményebben került szembe a →Jászi Oszkár és köre által képviselt →radikalizmussal. A kor egyik fontos kérdésében, az általános választójog ügyében az ütközések ellenére sokáig egy táborban voltak. Többek szerint a Vázsonyi–Jászi-viszályban a beérkezett polgár és az értelmiségi proletár ütközött össze. Nem egészen így van, hiszen Jászi – bár több híve szerepet vállalt a Tanácsköztársaságban – mindvégig antibolsevista maradt.

1918. október 31-én →Tisza István meggyilkolását hírül véve, ~ Svájcba emigrált családjával, ahonnan csak a bethleni konszolidáció után, 1921-ben tért haza. Itthon kétségbeesve látta legrosszabb jövendöléseinek megvalósulását, főleg az alakoskodást, az →antiszemitizmus elterjedését. Nagy energiával vetette bele magát újra a politikába, s a baloldali/liberális ellenzék nemzetgyűlési vezetője lett (a Nemzeti Demokrata Párt élén). Ekkor már nyíltan →legitimista elveket vallott, amelyek korábban sem voltak tőle idegenek. ~ János fia, aki követte őt a pártelnökségben, a második világháború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban, Dachauban raboskodott.

Az izraelita vallását ~ soha el nem hagyta – elsőként lett így magyar miniszter (1917–1918) –, és élete végéig abban bízott, hogy a Nyugat nem fogja eltűrni Horthy tekintélyelvű rendszerét. Tévedett. Életműve és gondolatai →Trianon, a →revízió, a második világháború, a →vészkorszak, a →hidegháború ellenére nem vesztettek hitelükből.

Fő művei: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II.* (1927).

Tőkéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca* (2005).

Szerkesztőbizottság

a Velencei Bizottság magyar határozatai Az →Európa Tanács (ET) 1990 májusában hozta létre tanácsadó testületként a Joggal a Demokráciáért Európai Bizottságot, közismert nevén a Velencei Bizottságot (VB), hogy alkotmányos segítséget nyújtson a közép- és kelet-európai demokráciáknak a jogállami és demokratikus politikai intézményeik kiépítésében. Azóta a VB meghatározó szerepet játszik az európai normáknak megfelelő alkotmányok és alkotmányos kérdéseket szabályozó törvények elfogadásának előmozdításában. A statútuma szerint a fő céljai: a tagállami jogrendszerek megértése, azok közeledésének elősegítése, a jogállamiság és a demokrácia előmozdítása és a demokratikus intézmények működése során felmerült problémák elemzése.

A VB-nek az ET 47 tagállamán túlmenően 13, Európán kívüli állam is a tagja. A bizottság független szakértőkből áll, akik saját véleményüket, nem pedig az őket delegáló kormányok álláspontját képviselik. E szakértők főleg az alkotmány- és a nemzetközi jog területén működő tudósok, alkotmánybírók, más felsőbíróságok tagjai közül kerülnek ki, akiknek kiválóságát a demokratikus intézményekben szerzett tapasztalataik, illetve a jog- vagy a politikatudományhoz való hozzájárulásuk igazolja. A megbízatásuk időtartama négy év, megújítható. (A testület eddigi magyar tagjai, illetve póttagjai: Herczegh Géza, Zlinszky János, Sólyom László, Paczolay Péter, Trócsányi László, Varga Zs. András és Székely László.) A titkársága Strasbourgban működik, az évi négy plenáris ülés színhelye Velence, Olaszország.

A VB főként a demokratikus intézmények és alapvető →jogok, az →alkotmánybíráskodás és a rendes →bíróságok, a →választások (népszavazások) és politikai →pártok területéről készít véleményeket és tanulmányokat, illetve rendez szemináriumokat és konferenciákat is. Véleményt kérhetnek a tagállamok parlamentjei, kormányai és államfői saját országuk jogalkotására nézve, továbbá az ET szervei, a főtitkár, a Miniszterek Bizottsága, a Parlamenti Közgyűlés, az Európai Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa, illetve a VB munkájával kapcsolatban álló nemzetközi szervezetek, elsősorban az →Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) és az →Európai Unió (EU). Tagállam a másik tagállam jogalkotását illető véleményt nem igényelhet.

Alkotmányos segítségnyújtás esetén a VB jelentéstevőkből (raportőrökből) álló munkacso-

portot hoz létre, amelynek tagjai találkoznak az érintett országok hivatalos szerveivel, más szervezeteivel, majd véleménytervezetet készítenek, amelyben nyilatkoznak arról, hogy a vizsgált törvény megoldásai megfelelnek-e az európai vagy más nemzetközi normáknak, illetve javaslatokat fogalmaznak meg a vizsgált törvény jobbítására. A tervezetet a tagok és a nemzeti hatóságok is megkapják, ez utóbbiak észrevételt tehetnek rá. A tervezetet a plenáris ülés (esetleg előtte valamelyik albizottság) megvitatja, általában az érintett ország kormányzati képviselőinek jelenlétében. Az elfogadás után a véleményt a VB elküldi az azt kérő szervezetnek, és közzéteszi a honlapján (www.venice.coe.int). Nem „ítéletet" alkot, és nem kötelezi az érintett államot. Megalakulása óta több mint 500 véleményt és 80 tanulmányt készített.

Működésének első húsz évében a VB magyar tárgyban két tanulmányt és egy véleményt alkotott. 2001-ben készítette „A határon túli nemzeti kisebbségek kedvezményes bánásmódjáról" című tanulmányát, amelyben az ún. „státusztörvényt" helyezte el nemzetközi összehasonlításban, 2005-ben pedig a választás titkosságának a parlamenti szavazások esetében való értelmezéséről szóló tanulmányt Sólyom László köztársasági elnökké választásának körülményeiről. Véleményt 1995-ben az Igazságügyi Minisztérium kérésére adott ki az Alkotmány szabályozási koncepciójáról.

A 2010. évi választásokat követően létrejött, alkotmányozó erővel rendelkező parlamenti többség alkotmánymódosításairól, az →Alaptörvény elfogadásáról és az ahhoz kapcsolódó törvényekről 12 véleményt alkotott. Az első vélemény 2011-ben a magyar kormánynak az új alkotmány előkészítésével kapcsolatos három kérdésére válaszolt. Az első kérdés az EU Alapjogi Chartájának az alkotmányba történő beépítésére kérdezett rá. A válasz ezt nem tanácsolta értelmezési-hatásköri problémák miatt, helyette a Charta inspirációs forrásként való használatát javasolta. Így az elfogadott Alaptörvény valóban nem hivatkozik kifejezetten a Chartára, de számos rendelkezést tartalmaz az ihletésére. Az előzetes normakontrollra vonatkozó második kérdés kapcsán a VB kifejtette, hogy annak kezdeményezésére nincs közös európai mérce, de javasolta, hogy az minél szűkebb körre korlátozódjon, lehetőleg csak az államfőnek legyen ilyen jogosítványa. Az Alaptörvény ennél szélesebb kör számára teszi lehetővé az Alkotmánybíróság előtti előzetes normakontroll kezdeményezését. Az *actio popularis* ('népi kereset'), a bárki által kezdeményezhető alkotmánybírósági eljárás eltörlésére irányuló harmadik kérdésre válaszolva a VB nem kifogásolta azt, ha ellentételezésként lehetővé válik a „valódi", a bírósági ítéletek ellen is igénybe vehető teljes körű alkotmányjogi panasz. A VB javasolta, hogy ha az állampolgároknak nem lesz joguk a törvények utólagos alkotmányossági vizsgálatát kezdeményezni, akkor legyen joga arra olyan köztes, közvetítő szervnek, mint az ombudsman. A VB javaslatára az Alaptörvénybe bekerült az állampolgári jogok biztosának utólagos normakontrollt kezdeményező jogosítványa.

2011 júniusában a VB véleményt készített az időközben (áprilisban) elfogadott Alaptörvényről az ET Parlamenti Közgyűlésének Monitoringbizottsága kérésére. A vélemény üdvözölte, hogy végre új alkotmánya született Magyarországnak, amely nem változtatta meg annak kormányformáját, és kedvezően ítélte meg, hogy a korábbi ajánlásának megfelelően bevezette a teljes körű alkotmányjogi panaszt. Ugyanakkor a VB aggodalmának adott hangot az alkotmányozási folyamat nyilvánosságának és konszenzusos voltának hiánya miatt, sokallta a kétharmados többséget igénylő sarkalatos törvények számát és azok kulturális, vallási, gazdasági és pénzügyi tárgyát. Nehezményezte az Alkotmánybíróság hatásköreinek csorbítását, a Költségvetési Tanács szerepét az éves költségvetés elfogadásában és a tényleges életfogytiglani szabadságvesztést.

2012 márciusában két véleményt készített a testület. Az egyik a bíróságokkal kapcsolatos törvényeket véleményezte, a másik a vallásszabadsággal kapcsolatos törvényt. A két bírósági törvényről az ET főtitkára és a magyar külügyminiszter kérésére készült vélemény szerint a törvények radikális fordulatot hoztak a bírósági rendszerben. Ezek a változások több esetben ellentmondanak az európai normáknak, és nemcsak a bírói függetlenséget, hanem a pártatlan tárgyaláshoz való jogot is veszélyeztetik. A fő kifogás szerint az Országos Bírói Hivatal elnökének kezében túlzott hatalom összpontosul, de további 16 jobbítási javaslatot is felvetett a VB. A vallásszabadságról szóló törvény a VB szerint liberális és méltányos kereteket szab az egyházak működésének, ugyanakkor rámutatott néhány számában kicsi, de nagy jelentőségű hiányosságra, amelyek az egyházak elismerésének és bejegyzésének módjával függenek össze.

2012 júniusában négy törvényről készült vélemény. Az országgyűlési választásokról szóló törvény a VB szerint jó alap a valódi és demokratikus választások lebonyolításához. Külön üdvözölte a nemzeti kisebbségek parlamenti képviselete terén történt előrelépést, és néhány javaslatot fogalmazott meg a törvény további jobbítására. Az Alkotmánybíróságról szóló törvényt a VB általában jól sikerültnek és koherensnek nevezte, és összesen 10 pozitív elemet említett. Ugyanennyi esetben viszont módosítást javasolt (ezek főleg a testület hatásköreinek csökkentésével, illetve átalakításával függtek össze). Hasonlóan pozitív véleményt alkotott a VB az ügyészségekről szóló két törvényről, hangsúlyozva, hogy a módosításra javasolt rendelkezések nem veszélyeztetik a jogállamiságot, inkább az ügyészség korábbi kiterjedt hatalma örökségének értelmezhetők. A nemzetiségekről szóló törvényt nemcsak kedvezően ítélte meg a VB, hanem kiemelte, hogy Magyarország folyamatosan különleges figyelmet szentel a kisebbségi jogok előmozdításának és védelmének, és erőfeszítéseket tesz a nemzetiségek identitásának, hagyományainak és kulturális örökségének megvédésére és megőrzésére. Csak a törvény túlszabályozottságát észrevételezte.

2012 októberében a bíróságokról szóló, a korábbi VB-vélemény alapján módosított törvényeket véleményezte a VB. Meglátása szerint a módosítások feleltek a korábbi véleményben foglalt felvetésekre, és a válaszokat a jó irányba tett lépésként értékelte. Fenntartásait a bírák nyugdíjazásával és az ügyek áthelyezésének rendszerével kapcsolatban fogalmazta meg. Az információs önrendelkezésről szóló törvényt sem találta az európai mércékkel ellentétesnek a VB, néhány tisztázatlan pont egyértelműsítését javasolta.

2013 júniusában az Alaptörvény negyedik módosítását véleményezte a VB az ET főtitkárának és a magyar külügyminiszternek a kezdeményezésére. Ez bármely korábbi véleménynél erőteljesebb kritikát fogalmazott meg, a benne foglalt rendelkezéseket nemcsak az európai mércékbe, hanem az Alaptörvény elveibe ütközőnek is minősítette. Különösen veszélyesnek ítélte az Alkotmánybíróság korábbi döntéseinek felülírását és az alkotmány politikai eszközként történő felhasználását.

A legutóbbi vélemény 2015 júniusában a módosított médiatörvényeket elemezte a Parlamenti Közgyűlés határozata alapján. A vélemény elismerte a magyar kormányzat törekvéseit a törvények korábbi hiányosságainak felszámolására, de még mindig hat pontban ítélte szükségesnek a módosítását.

A VB a nagyszámú magyar vonatkozású véleményében igyekezett megőrizni eredeti szerepét, azt, hogy szakértőkből álló tanácsadó testület, amely szigorúan alkalmazza az európai és nemzetközi mércéket, és igyekszik a tagállami törvényhozást az általa ideálisnak vélt helyzethez közelíteni. Tudatosan vállalt módszere, a tagállami kormányokkal való párbeszéd a magyar vonatkozású vélemények születése során is példaszerűen érvényesült. Elvi álláspontját határozottan, de nem mereven képviselve igyekszik olyan véleményt formálni, amely a tagállami kormányok számára is elfogadható, és segíti az európai színvonalú alkotmányozást, törvényhozást. Az a veszély fennáll, hogy az EU kérésére készült vagy az általa felhasznált vélemények túlnőnek a tanácsadás szintjén, és súlyosabb következményekkel járnak. A VB véleményeit nemcsak az ET, hanem az EU intézményei is magukévá teszik az ország jogállamiságának és demokratizmusának megítélésében.

Trócsányi László: „Magyar ügyek a Velencei Bizottság előtt (2011–2013)", Nagy Csongor István (szerk.): *Liber Amicorum János Martonyi* (2014).
Zlinszky János: „A Velencei Bizottságról – belülről", uő: *A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig: válogatott tanulmányok* (2013).

PP

verseny A versengés az ember természetes hajlama, az értékes javak mindenkori szűkösségének velejárója. ~ről akkor beszélhetünk, ha a versengés játékszabályok közé szorítva érvényesül. A piaci ~ a →magántulajdon és a szerződéses szabadság szabályain alapul, amelyek a kölcsönösen előnyös cserék medrébe terelik a társas viszonyokat (→szabadkereskedelem). Az egymással ~ző eladók (illetve vevők) közül egy-egy „játszmát" az nyer meg, aki a legértékesebb ajánlatot teszi a másik oldalnak. Ugyanakkor az aktuális vesztes a jövőben (másoknak) más ajánlatokat tehet. Ez mindenkit arra ösztönöz, hogy tehetségét úgy használja, hogy azzal másoknak a lehető legnagyobb hasznára legyen (→Smith). Paradox módon ez az ösztönzés akkor igazán erős, ha a ~ szabályai lehetővé teszik annak átmeneti felfüggesztését – a beruházás, innováció, hosszú távú kötelezettségvállalás védelme érdekében. Általánosságban valamely ~ társadalmi

értéke attól függ, mennyire támogatja az értékteremtést a rombolással szemben.

MK

vészkorszak →**magyar vészkorszak, holokauszt**

vesztfáliai béke (1648. október 24.) A pusztító harmincéves háborút (1618–1648) lezáró békemű. A Német-római Birodalom vallási-politikai konfliktusok miatt kirobbant polgárháborújába számos európai hatalom bekapcsolódott, és ezért a békekötés valamennyi hadviselő fél csatlakozásával jött létre. A békerendszer több külön szerződést foglalt magában: a münsteri békét a Birodalom és Franciaország, az osnabrückit a Birodalom és Svédország, valamint a Birodalom fejedelemségei és a császár között; és belefoglalták a rendszerbe a spanyol–holland nyolcvanéves háborút (1568–1648) lezáró, a független Hollandiát elismerő békét is. A ~ mindenekelőtt a Birodalom 1356-os Aranybulláját módosította, és magát mint birodalmi „alaptörvényt" határozta meg, minthogy azonban hatálya több európai hatalomra kiterjedt, valóban európai rendezést alakított ki (nemzetközi elismerést jelentett az →Erdélyi Fejedelemség számára is, amelyet belefoglaltak a békeszövegbe). A ~ területi rendszere évszázadokig meghatározta Európa térképét, és végleg bevetté tette a →reformáció lutheri és kálvini irányát. A felek X. Ince pápa tiltakozása ellenére írták alá. Az előkészítő tárgyalások a →diplomáciai protokoll kialakításában is úttörő szerepet vittek.

A békemű szellemi atyja, →Hugo Grotius, a nemzetközi jog jeles korai képviselője sokban Francisco de Vitoria spanyol domonkos bölcselő-hittudósra hagyatkozott, és a svéd király párizsi követeként nem csupán az elméleti munkájával hatott a tárgyalásokra. Döntő szerepet vitt a ~ létrehozásában Richelieu bíboros tanítványa és utódja, Mazarin bíboros.

A ~ alapul vette az 1555-ös augsburgi vallásbéke *cuius regio, eius religio* ('akié a föld, azé a vallás') elvét, de több kérdésben is meghaladta azt: egyrészt elismerte a kálvinizmust mint bevett vallást, másrészt a fejedelem ugyan meghatározhatta az államvallást, de a felekezeti kisebbségek, ha az 1624. január 1-jei határnapig gyakorolhatták vallásukat valahol, változatlanul élhettek e szerzett jogukkal. Azonkívül a katolikus fejedelmek protestáns, a protestáns fejedelmek katolikus alattvalói magánkörben szabadon, nyilvánosan szabályozottan gyakorolhatták vallásukat, gyermekeiket hitvallásuknak megfelelően nevelhették fel, továbbá akadály (vagyonfosztás) nélkül emigrálhattak. Ennyiben a ~ elismerte az egyén vallásszabadságát, és így megelőlegezte az amerikai és a francia forradalom →vallásszabadságát.

A keresztény békeetika szellemében rendkívül fontos – a későbbi rendezések során gyakran elfelejtett – kitételként a ~ előírta az *amnesztiá*t, az „örökéltig való felejtést" mindazok tekintetében, amit a háborúban résztvevők tettek és mondtak.

A ~ területi rendezéseivel a fő célt követte, azt, hogy a Német-római Birodalom a Habsburg császárral az élen ne váljék az egész kontinenst uraló erőközponttá, azaz a hatalmi egyensúly elvét alkalmazta, esetenként a területi kompenzálás elvét is érvényesítve. Történeti szempontból azonban hozzájárult a német területek szétttagoltságához is. A Német-római Birodalom alkotmányos rendszerét is megváltoztatta, a rajnai palotagróf és a bajor herceg választófejedelmi címét is megerősítette (*Kurwürde*), előírta, hogy a Birodalmi Gyűlés vallási kérdésekben csak paritásosan (*itio in partes*), azaz a felekezetek egyetértésével hozhat döntést. Engedélyezte továbbá a fejedelemségeknek külhatalmakkal való szövetségkötését, fenntartva a császár és birodalom iránti hűséget, ami egyet jelentett a hadviselés jogával, a voltaképpeni →szuverenitással.

Reálisan biztosította továbbá az európai törökellenes összefogás lehetőségét, amelyért →Zrínyi Miklós komoly európai visszhanggal kardoskodott.

A ~ jelentősége páratlan. A szuverén és egyenlő államok általa szorgalmazott világi rendszere érvényesült – természetesen a nagyhatalmak égisze alatt – az 1815-ös a bécsi kongresszuson (→európai koncert), a Párizs környéki békéken (1919–1920) át egészen az 1947-es, a szuperhatalmak korszakát bevezető párizsi békéig, de alapjaiban mindmáig, hiszen a ~ és a nemzetközi jog feltételezi: a területük fölött főhatalmat gyakorló államokat (→nemzetállam) mint az együttműködés alanyait. A ~ ugyan nem használta sem a szuverenitás, sem a függetlenség, a be nem avatkozás elvét megalapozó fogalmát, mert a Német-római Birodalom alkotórészeiről, a fejedelemségekről rendelkezett, de ezek meglétéből indult ki a fejedelemségek kötelességeiről és jogairól rendelkezve. A szuverenitás eszméjét Jean Bodin munkássága (*Az államról*, 1576; m. 1987) révén a korszak jól ismerte, de a ~ mint nemzetközi aktus épült rá, ha kimondatlanul is. Így tekintve döntő

lépést tett a császár és a pápa uralta *res publica christianá*tól ('keresztény köztársaság') a szuverén és független, de együttműködő államok rendszere felé.

Akárhogy értékeljük is köz-, jog- és eszmetörténeti jelentőségét, a ~ államjogi szinten rögzítette több évszázad politikai és közjogi gondolkodásának eredményeit. A keretei közt Európa szellemileg és gazdaságilag roppant gazdag korszaka bontakozhatott ki, és megteremtette a török Magyarországról való kiűzésének nemzetközi feltételeit.

Asbach, Olaf és Peter Schröder (szerk.): *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War* („Segédkönyv a harmincéves háborúhoz", 2014).
Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg* („A harmincéves háború", 1992).
Croxton, Derek: *Westphalia: The Last Christian Peace* („Vesztfália: az utolsó keresztény béke", 2013).
Dickmann, Fritz: *Der Westfälische Frieden* („~", 1959, 1998).
Péter Katalin: „Erdély a vesztfáliai béketárgyalásokon", *Rubicon*, 1997, 2.

PPT

vezérelv, vezető →**politikai vezetés**

Világbank Nemzetközi pénzügyi szervezet. Két intézményből, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankból (IBRD) és a Nemzetközi Fejlesztési Társulásból (IDA) áll. A Nemzetközi Pénzügyi Társasággal (IFC), a Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központjával (ICSID) és a Nemzetközi Beruházásbiztosítási Ügynökséggel (MIGA) együtt alkotja a ~-csoportot. 1944-ben a Bretton Woods-i rendszer részeként a →Nemzetközi Valutaalappal (IMF) együtt jött létre. A háború utáni újjáépítést mint eredeti célt hamar felváltotta a jelenlegi: a szegény országok gazdasági fejlődésének elősegítése.

Az IMF-fel szemben a ~ hosszabb távra és konkrét programokra nyújt hiteleket, és segíti a lebonyolításukat is. A fejlődést beindítani hivatott nagy tőkeberuházások helyett az 1980-as évekre a jó kormányzás, a kisebb programok és a feltételekhez szabott hitelek kerültek előtérbe.

A ~ tevékenységét elismerők a mezőgazdaságban, energiaszektorban, közlekedésfejlesztésben és más konkrét programok révén elért sikereit, tudományos kutatásai minőségét és gyakorlata mintaadó jellegét emelik ki. A baloldali kritikusok a helyi viszonyokat tekintetbe nem vevő „neoliberális" recept (költségvetési szigor, állami kiadások lefaragása) észszerűségét vonják kétségbe, míg jobbról inkább a fejlődés felülről lefelé való megtervezésének, a „fejlődők" és a „fejlettek" szembeállításának és a fejlesztési segélyek politikai ösztönzőkre gyakorolt hatásának kártékonyságát vetik a ~ szemére. A bírálatok hatására a ~ érzékenyebbé vált a szociális és környezetvédelmi szempontok iránt.

A ~nak 189 ország a részvényese, köztük – 1982 óta – Magyarország is. Képviselőik a stratégiai döntéseket többségi szavazással hozzák meg, s a szavazatok a tőkerészesedésükkel arányosan oszlanak meg közöttük. Hagyományosan a legnagyobb tőkével hozzájáruló Egyesült Államok adja az elnökét.

Easterly, William: *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* („A fehér ember terhe: miért hoztak a Nyugatnak a többiek segélyezésére tett erőfeszítései olyan sok rosszat és olyan kevés jót", 2007).
Kruger, Anne O.: „Whither the World Bank and the IMF?" („Merre tart a Világbank és a Valutaalap?"), *Journal of Economic Literature*, 1997, 36.
Világbank (www.worldbank.org/).

CzP

Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization, WTO) Elődje az 1948-ban alapított GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade*, Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény). Az 1995 óta ebben a formában működő, 162 országot tömörítő szervezet a nemzetközi gazdasági együttműködés egyik legfontosabb fóruma. Általános célja: a nemzetközi →szabadkereskedelem szabályainak alakítása, elsősorban a védővámok és egyéb adminisztratív kereskedelmi akadályok lebontása által (→protekcionizmus) és a nemkívánatos mellékhatások mérséklése. Konkrét tevékenysége: egy-egy témakörben vagy részpiacon sokoldalú →nemzetközi egyezmények előkészítése, amelyeket a tagállamok ratifikálnak. Az egyes egyezmények hosszú alkufolyamatok (ún. többéves fordulók) során formálódnak. 2013-ban sikerült először teljes konszenzussal elfogadni egy egyezményt, az elsősorban agrárpiaci vámok lebontására irányuló Bali-csomagot, amelynek a fejlődő országok számára rendkívüli jelentősége van. A ~ a nemzetközi kereskedelmi viták lefolytatásának is intézmé-

nyi kerete. Mivel a szervezet lényegét az államok közötti alkuk és viták menedzselése adja, döntéshozatala nem mindig átlátható. Bírálói jellegzetesen a gazdagabb országok erőfölényét vélelmezik benne, támogatói a nemzetközi kereskedelem általános jólétnövelő hatásait hangsúlyozzák (ami nem zárja ki, hogy egy-egy nemzeti szektor adott helyzetben hátrányba kerül, akár a gazdag országokban is).

George, Susan: *A WTO – Korlátlan világkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* (2001; m. 2003).
Hoekman, Bernard M. és Petros C. Mavroidis: *World Trade Organization (WTO): Law, Economics, and Politics* („~: jog, gazdaságtan és politika", 2015).
WTO (www.wto.org).

PLM

viszály →**politikai konfliktus**

vita (disputa, l. *disputatio*) Nézetek, elgondolások ütközése-ütköztetése, amely versengést feltételez a szemben álló felek között; alapvetően különbözik a társalgástól (→Oakeshott). A vélemények feltárásának, a különbségek felszínre hozatalának, a bizonyító érvek fölsorakoztatásának és a kritikai ellenvetések megfogalmazásának, végül a következtetések levonásának az eszköze. Többnyire megoldást kereső gondolkodási forma, ezért nem tévesztendő össze az öncélú vitatkozással, amelyhez gyakran a kötekedés, ellenkezés, verbális öszszecsapás negatív jelentése társul. Mivel a ~ célja a vélemények igazolása és a partnerek meggyőzése, kiemelten fontos szerepet játszik benne a tények pontossága, a logikai következetesség és az érzelmi ráhatás, hogy a ~ ne veszítse el lényegi vonását: a meggyőzés erejét (→retorika). A ~ megegyezéssel zárulhat (konszenzus), ha az érdekellentétek áthidalhatók, ha az érvek és ellenérvek közös állásponthoz vezetnek; vagy a nézeteltérés megalapozott kifejeződésével (disszenzus), ha a résztvevők világossá teszik, álláspontjuk mely elemét nem hajlandók feladni. A ~ nem tud megegyezéssel zárulni, ha a szembenálló felek túlzottan elkötelezettek álláspontjuk mellett, vagy eleve elzárkóznak a másik érveitől. Ez azonban →konfliktusok kialakulását eredményezheti (de nem minden ~ból lesz konfliktus). Ha teljes mértékben elmarad a partnerek között a közeledés, akkor a ~ terméketlen marad. Az ókori görögök, a skolasztika, az ész kultuszával, abszolutizálásával jellemzett →felvilágosodás kora, a XIX. század polgári társadalmak mind nélkülözhetetlennek tartották a ~t, ahogy a mai demokratikus rendszerek is annak tartják. A ~ elfojtása a hatalom csalhatatlanságának feltételezéséből, az önkényes uralkodásból fakad, ilyenkor „az emberi nemet rabolják meg" (→Mill) az igazság észlelésében. A politika világában a ~ létrejöhet államok, különböző politikai táborok, érdekképviseleti csoportok között egymástól eltérő érdekek, eszmék, politikai beállítódások vagy társadalmi alaphelyzetek szerint. A ~ fejleszti a kritikai és az érvelési készségeket, új gondolatokkal gazdagítja a benne résztvevőket. A habermasi társadalomfelfogásban központi szerepet játszó diskurzus, deliberáció (tanácskozás) a ~nak azon változatára utal, amelyben a résztvevők célja a konszenzus megtalálása.

Mill, John Stuart: *A szabadságról* (1859; m. 1867, 1980).
Szivák Judit: *A vita* (2010).

NL

Voegelin, Eric (1901–1985) Német származású, németül és angolul alkotó amerikai politológus, kultúrafilozófus. Bécsben tanult jogot, majd két évet az USA-ban és egyet Franciaországban töltött. Ausztriába költözése után a →fajelmélet és a nemzetiszocialisták hatalmi törekvései ellen emelt szót, különösen *Der autoritäre Staat* („A tekintélyelvű állam", 1936) és a modern totalitárius eszmék vallási jellegét és történeti gyökereit elemző *Die politischen Religionen* („Politikai vallások", 1938) című művében. Az Anschluss után az USA-ba menekült. Itt írta meg legnevezetesebb művét: *The New Science of Politics* („A politika új tudománya", 1952). Az 1950-es évek közepén kezdett el dolgozni nagy kultúrtörténeti-politológiai összefoglaló, *Order and History* („Rend és történelem", 1956–1957, 1974 és 1987) című, hatkötetesre tervezett munkáján.

A XIX–XX. század német filozófiájának két jelentős, az eszmetörténeti és a tudatfilozófiai irányvonala egyesítésével tudatfilozófiai eszmetörténetet teremtett, amelyben hangsúlyosan megjelenik a korai fenomenológia apriorizmusellenessége és tapasztalat-központúsága, illetve a Wilhelm Dilthey-i belátás, hogy azt az alapvető élménystruktúrát, amely megalapozza az ember öntudatát, világban való helyét és történelmének alakulását, magának a történelemnek a megfelelő vizsgálatával lehet felfedezni. ~ egyúttal a századforduló krízisirodalmához hasonlóan

(→Spengler) a hanyatlást és az egyre radikálisabb dekadenciát látta az újkori nyugati civilizációban. Szerinte a modern kor, különösen a XIII. századtól kezdve, az elhatalmasodó irracionalizmus kora, amelynek csúcspontját az olyan elvakult tömegmozgalmak jelentik, mint a →nemzetiszocializmus, a →fasizmus és a →kommunizmus. ~ racionalizmusfogalma merőben különbözik a kortárs felfogásoktól, minthogy a →racionalizmus lényegét nem a filozófiai tradíció normáiban tartja keresendőnek, hanem ennél alapvetőbb módon az ember antropológiai nyitottságában, ama képességében, hogy a megismerése és a munkája révén a legkülönbözőbb létszférákban részesedjék, és még inkább abban, hogy egész léte a létezőket meghaladó, transzcendens „létalaphoz" kapcsolódjon. A középkor kibontakozásáig a társadalmak önszerveződésének középpontjában ez a létalap állt, amely kifejeződött a nagy vallási rendszerekben és azoknak az alapvető élménystruktúrát kifejező szimbólumaiban. ~ e racionalitásfogalommal kívánta visszaállítani a →tudományok szintetikus formáját, amely szerinte a →platóni és →arisztotelészi „*politiké episztémé*" (→politikai tudás) sajátossága volt. Ezt a megújított egyetemes történeti, eszmetörténeti és történelemelméleti munkát nevezte „a politika új tudományának". E tudomány szükségszerűen történeti, noha, mint írja, „a történelem lényege azokban a tapasztalatokban van, amelyek segítségével az ember megérti emberi mivoltát s egyidejűleg saját határait is" (*Új politikatudomány*, 1952; m. 2014). A történelemben tapasztalható rend mibenlétét e rend történetében lehet megragadni.

Gondolkodásának lényeges része sajátos misztikája, amely az emberi tudat mivoltának megismerésére irányul. A tudat nem kívülről leírható szilárd tárgy, hanem „ama létalapban való részesedés tapasztalata, amelynek logoszát e tapasztalat meditatív kifejtése világíthatja meg" (uo.). E többrétű meditatív munkával lehet leküzdeni azt a fajta gőgöt, amelyet ~ a hellenisztikus szinkretista mozgalmakra utalva gnosztikusnak nevez, s amely véleménye szerint a modern politikai tömegvallások hátterében meghúzódik. E mozgalmak eredménye az egyetemes rend felbomlása, ami a politikai, kisközösségi, erkölcsi és művelődési síkon egyaránt érzékelhető. Ezért ~ vizsgálódásának fő célja a rend – szerinte történetileg elkerülhetetlenül bekövetkező – helyreállásának elősegítése a tudós gondolkodó eszköztárával.

~ életműve korunk egyik legnagyobb szabású vállalkozása a humántudományok átfogó tudományos szintézisére. Hatása kiváltképpen az USA-ban, Angliában és Olaszországban erős, szülőhazájában kevéssé érződik. Az USA-ban a mai konzervatív gondolkodás egyik jelentékeny forrása, noha hatalmas tudásanyaga és szerteágazó érdeklődése, nemkülönben misztikus hajlandósága miatt a politikailag elkötelezett pragmatikus konzervativizmusban csak kevéssé van jelen. →Molnár egyik legfőbb eszmei ihletője.

G. Fodor Gábor: *Kérdéstilalom: Eric Voegelin politikai filozófiája* (2005).

Keulman, Kenneth: *The Balance of Consciousness. Eric Voegelin's Political Theory* („A tudat egyensúlya: ~ politikaelmélete", 1990).

Mezei Balázs: „Eric Voegelin és Thomas Molnar levelezése", *Kommentár*, 2010, 3.

Webb, Eugene: *Eric Voegelin. Philosopher of History* („~: a történelem filozófusa", 1981).

MB

Voltaire (er. François-Marie Arouet, 1694–1778) Francia író, filozófus, publicista, a →felvilágosodás egyik legbefolyásosabb alakja, „Európa legfénylőbb szelleme" (Nagy Frigyes). Korában oly hírnév övezte, hogy uralkodók csókoltak kezet neki, és hívták meg ünnepelt társalgónak. Noha egyházellenes nézetei közismertek voltak, XIV. Benedek pápa külön levélben köszönte meg a neki személyesen elküldött *A hitető Mahomet avagy A fanaticismus* (1740; m. 1778) című drámáját, s még áldását is adta a szerzőre. ~ munkássága és annak recepciója nélkül nem érthető a →francia forradalom, miközben nézetei a →felvilágosodás körében korántsem voltak jellemzőek, sőt komoly vitába keveredett mások mellett →Rousseau-val. Pályafutása egybeesett →Franciaország nemzetközi helyzetének meggyengülésével, majd a hétéves háború (1756–1763) kiváltotta belpolitikai válsággal. Ez is magyarázza, hogy ~ tekintélyellenes, a rendi társadalmat és az egyházat élesen támadó iratai termékeny talajra hullottak.

Életművét versek, költemények, drámák; röpiratok, pamfletek; filozófiai írások; történeti munkák és több ezer darabból álló levelezése képezi. Versei, drámái ma már nem keltenek mély benyomást, amiként filozófiai és történeti művei is felszínesnek tűnnek. Leginkább röpiratai őrizték meg élességüket, amelyekben homályos utalások nélkül, egyenesen, találóan fogalmaz. Két

műve kerül elő újra meg újra mint az európai irodalomtörténet klasszikus darabja: a *Candide vagy az optimizmus* (1759; m. 1907, 1956) és a *Filozófiai ábécé* (1764; m. 1944, 1983). Az előbbi gúnyirat, amely Gottfried W. Leibniz filozófiai álláspontját akarja kifigurázni. Leibniz logikai alapon azt állította, hogy az aktuális világ a lehetséges világok legjobbika, amin azt értette: a teremtő Isten a logikailag lehetséges világok közül azt juttatja ténylegességhez, amely a lehető legjobban szolgálja a teremtmények üdvösségét. ~ fiatalabb korában támogatta volna ezt a megközelítést, ám az 1755-ben bekövetkezett, sok tízezer ember halálát követelő lisszaboni földrengés után már a legkevésbé sem volt optimista. A *Candide* annak a bemutatása, hogyan ébred rá a főhős fokozatosan, saját keserű tapasztalatából okulva arra, hogy „az ember ostoba, önző és gonosz, a világ abszurd" (Réz Pál). Az egyetlen tanács, amellyel műve végén ~ előrukkol, az, hogy „műveljük a kertünket" – azaz foglalkozzunk saját közvetlen feladatainkkal.

A *Filozófiai ábécé* ~ egyszemélyes enciklopédiája, amelyben ~ közérthető módon kívánta elmagyarázni a filozófiai fogalmak jelentését. Gondolkodása nem önálló, főképpen az angol tudomány és filozófia képviselőit követi. Felfogása deisztikus (Isten létezik, de nem avatkozik be a teremtés működésébe), a kinyilatkoztatás nem létezik, vagy ha igen, semmiképpen sem úgy, ahogyan az egyházak állítják; más hitek fanatizmusa emberi elvetemültség eredménye. Szenzualista és empirista felfogása szerint a gondolkodás az agy funkciója, lélek, főképpen halhatatlan lélek nem létezik, tudásunk egyedüli forrása a külső tapasztalat. Morál csak mint szokás, tradíció adott, ezért megegyezés eredményeképp meg is változtatható. A politikában az elituralom és a klerikalizmus megszüntetendő, a tömegek demokratikus részvétele, szabad önszerveződésük fontos. E téren ~ visszatérően Anglia példáját ajánlotta az európai arisztokrácia figyelmébe.

~ hatása már életében jelentkezett a magyar írástudóknál, és azt követően folyamatosnak tekinthető főképpen a liberalizmus kritikus változataiban. 1945 után ~ fontos hivatkozási pontja lett a →szocializmus művelődéspolitikájának. A *Candide* kötelező iskolai olvasmány volt, és ~ filozófiai írásai jelen voltak a felsőoktatásban. Alapos ~-kutatás alakult ki, amely számos művének lefordítását, kiváló szakértői munkákat eredményezett. ~ alakjában és működésében a mai „médiaértelmiségi" őstípusa ismerhető fel, s joggal állítható, hogy az a rang, befolyás és gazdagság, amit ~ pusztán írásaival elért, méltán vált ki csodálatot azok körében, akik a gyorsan felívelő hírnév és befolyás módszereit keresik.

Cronk, Nicholas (szerk.): The Cambridge Companion to Voltaire („Voltaire-kalauz", 2009).
Ferenczi László: *Voltaire-problémák* (1979).
Réz Pál: *Voltaire világa* (1981).
Szávai János: *Szenvedély és forma: francia regénytörténet Voltaire-től Céline-ig* (2011).

MB

W

Weber, Max (1864–1920) Német jogász, történész, közgazdász, a *megértő* szociológia megalapítója. Filozófiailag közel állt az újkantiánus iskolához. A társadalmi cselekvést (a pozitivista szociológiával ellentétben) megérteni, a teleológiai (eszköz–cél) reláció segítségével pedig megmagyarázni kívánta. Nem egyetemes törvényszerűségeket, hanem egyrészt a cselekvés *szubjektív értelmét*, másrészt a társadalmi és szellemi alakulatok *egyedi* ismérveit kereste. Az egyetemes történelem anyagának értelmezéséből a nyugat-európai →kultúra eredeti voltára következtetett. Egyike az utolsó szociológusoknak, akik történelemszociológiai elméletet dolgoztak ki.

Alaptémája a →vallás és a →tudomány közötti viszony. Hagyományosan a vallási képzetek biztosították a társadalmi kohéziót, a →szekularizáció miatt azonban kiüresedtek, a tudomány pedig nem tudja helyettesíteni őket, legfeljebb megmutatja az embernek, hogy mit akarhat és mit tehet, de előírni nem tudja számára, hogy mit *kell* akarnia és cselekednie; nem tudja levenni a válláról a →döntés felelősségét.

~ szerint nem ellentmondás, hogy a cselekvés mind eszmék, mind →érdekek alapján értelmezhető. A gazdasági cselekvés és végső soron a gazdasági érdek is összefügg valamely értékrendszerrel és az emberi lét alapkérdéseivel. Legismertebb műve, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1904–1905; m. 1924, 1982) ezt a tételt példázza. A *nyugati* típusú, a *szabad munkaerőn* alapuló, racionális üzemi →kapitalizmus →kálvinista eredetű →puritán mozgalmak és szekták vallási képzeteivel összefüggésben alakult ki. (A szokásos félreértést elkerülendő: ~ nem azt állítja, hogy a →protestáns etika *minden* kapitalista típusú berendezkedés egyedüli „oka”, hanem azt, hogy a kapitalizmus történetileg *egyedi*, elsőként a nyugati kultúrkörben megjelent alakja a kálvinizmusnak köszönheti a létrejöttét.)

A protestantizmus, de különösen a puritanizmus a gazdasági tevékenységet nem mesterségnek, hanem →isteni elhívásnak, *hivatás*nak, a végzését üdvbizonyosságnak, az üzleti sikert a kegyelem jelének tekintette. A puritanizmus *evilági aszkézis*t írt elő: a profit (→haszon) élvezetét tiltotta, az újraberuházását, a termelőeszközök bővítését követelte. A szentségeket mint az üdvösség megszerzésének eszközeit gyökeresen leértékelte, amivel a világ vallási racionalizálását vitte végbe. „Ebben teljesedett ki a világ varázstalanításának (*Entzauberung der Welt*) nagy vallástörténeti folyamata, amely az ószövetségi prófétákkal kezdődött, és a hellenisztikus tudományos gondolkodással párosulva az üdvösség minden mágikus segédeszközét mint babonát és bűnt elvetette” (HV fordítása). Így a ~i vallásszociológia a történelmi materializmus cáfolatának számít.

~ a főművében, a *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*ban (1922; m. 1967, 1987) egyebek között a saját korának kapitalizmusát elemzi és (→Marxnál megalapozottabban) bírálja. A modern kapitalizmusból elszivárgott a vallásos ethosz, a racionális életvitel kényszerűséggé, a hivatás bürokratikus üzemmé, a „szolgaság házává” vált. →Szocialista illúziói nem voltak, és megjósolta, hogy a →magántulajdon felszámolása erősíti a bürokratikus uralmat, és megszünteti a személyes szabadság utolsó maradványait. Az eredmény nem a →proletariátus, hanem a bürokrácia diktatúrája lesz. A kapitalizmust (bizonyos korrektúrákkal) életképes rendszernek tekintette. Ez az elemzése lényegében a →szociális piacgazdaság elméletét vetítette előre.

További művei: *A tudomány és a politika mint hivatás* (1919; m. 1995); *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* („Összegyűjtött vallásszociológiai írások”, 1986); *Politikai szociológia: politikai közösségek: az uralom* (m. 2009).

Aron, Raymond: *Main Currents in Sociological Thought* („A szociológiai gondolkodás fő áramlatai”, 1965; f. *Les Étapes de la pensée sociologique*, 1967).

HV

Wekerle Sándor (1848–1921) A dualista korszak jeles politikusa; pénzügyminiszter, majd háromszoros miniszterelnök. Kiemelkedő pénzügyi szaktudása révén gyorsan végigjárta a Pénzügyminisztérium hivatali ranglétráját, s nemesi

családi háttér nélkül is általános tekintélynek örvendve lett előbb államtitkár, majd miniszter. Pénzügyminiszterként (1889–1895) eltüntette a költségvetési hiányt, s erre alapozva stabilizálta a valutát. A költségvetési többlet új lendületet adott a századvég látványos állami fejlesztéseinek.

Első miniszterelnöksége (1892–1895) az egyházpolitikai viták jegyében telt. Radikálisan liberális álláspontját győzelemre tudta vinni a királlyal szemben is. A hazafias és szabadelvű hagyomány folytatójaként a 48-as ellenzék liberálisaival is együttműködött, például a háttérben elérte Kossuth ünnepélyes eltemetését. Mindez kiváltotta Ferenc József bizalmatlanságát és ~ lemondását. A liberális →nacionalista közvélemény megbecsülésétől övezve a napi politikától távoli Közigazgatási Bíróság elnöke volt tíz évig, majd az 1904–1906-os politikai válság lezárultával ő lett a 48-as többségű koalíció miniszterelnöke. Kormánya Béccsel szemben nem tudta növelni Magyarország önállóságát, ellenben a nemzetiségek rovására igyekezett a magyar nemzeti állam kiépítésének ügyét tovább vinni (például Lex Apponyi; →Apponyi Albert). A felfokozott nacionalizmusnak és az →agrárius érdekeknek tett engedmények mellett bevezetett bizonyos szociális reformokat is. A vegyes visszhangot kiváltó második miniszterelnöksége (1906–1910) után évekre visszavonult a politikai élettől. Csak idős korában tért vissza, amikor 1917-ben IV. Károly a →Tisza Istvánnal szemben álló kisebb pártok kisebbségi koalíciós kormányának élére nevezte ki. Minden tapasztalata, tekintélye és taktikai érzéke ellenére a világháború nehézségei közt, a többségi párttal állandó egyeztetésre kényszerülve csak kevés eredményt tudott elérni. Az 1918 nyarán megszavazott kompromisszumos választójogi reform is inkább okozott csalódást: a jogok mérsékelt kiterjesztéséből például a nők egyáltalán nem részesülhettek. A háborús vereség végül félresöpörte a kormányát. Az 1919-es proletárdiktatúra idején internálták, s bár 1920-ban még megpróbált bejutni a parlamentbe, liberális programjával már nem illett az új korszakba.

Geyr, Géza Andreas von: *Sándor Wekerle, 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie* („~: Egy magyar államférfi politikai életrajza a Dunai Monarchiából", 1993).

Görög Staub Károly és Patay Géza: *Wekerle Sándor* (2011).

BI

Werbőczy István (1458?–1541) Jogtudós. Fontosabb politikai tisztségei: országgyűlési követ, országbíró, királyi személynök, kincstárnok, Magyarország nádora, kancellár. Tanulmányait nagyobbrészt külföldön végezte, komoly teológiai és bölcseleti ismeretekkel rendelkezett. Részt vett a wormsi birodalmi gyűlésen a →Lutherral való vitában (1521). Hosszú élete során a köznemesség vezéralakjaként, a nemzet királyválasztási jogának szószólójaként vált ismertté. A török támadás idején Nyugat-Európában keresett támogatást – sikertelenül. Budavár török megszállását követően a szultán megbízása alapján elvállalta a keresztények bírója pozíciót, ám megbízójának emberei elégedetlenek voltak vele. Halálának oka bizonytalan: megmérgezték vagy a pestis végzett vele.

Fő művében, a *Tripartitum*ban (*Hármaskönyv*) összegyűjtötte „Magyarországnak törvényeit és törvényerőre emelkedett szokásait". Noha munkáját az 1514. évi LXIII. törvénycikk elfogadta, és a király is megerősítette, ám a Dózsa-féle parasztfelkelés okozta felfordulásban, a nádor nyomására, a királyi jóváhagyást tartalmazó okmányra nem került pecsét, és nem hirdették ki azt, így nem emelkedett törvényerőre sem. Így ~ a saját költségén adta ki 1517-ben, első magyar fordítása 1565-ben jelent meg. Ennek ellenére évszázadokon át, 1848-ig meghatározta a magyar igazságszolgáltatást, sőt néhány szakaszát 1945-ig alkalmazták. →Erdély vonatkozásában hatályossága erősebb volt, mivel több fejedelem is a beiktatási esküjében megerősítette, illetve a *Diploma Leopoldinum* Erdély törvényei közé sorolta (→Erdélyi Fejedelemség). A *Tripartitum* rögzítette a nemesek négy alapvető kiváltságát: a személyes szabadságot, a király igazságszolgáltatási hatósága alá tartozást, az adómentességet és az ellenállási jogot. A műnek köszönhető a magyar jogrend egysége és folytonossága az 1526-ot követő évszázadokban, azaz végső soron az önálló magyar államiság fennmaradása. Ennek ára ugyanakkor, hogy a késő középkorból áthagyományozott törvények, jogszokások, a nemesség privilégiumai hosszú ideig gátolták az újkor világának, a polgári szellemnek a meggyökeresedését. Ugyanakkor a nemesi szabadságjogokat a polgári átalakulásnak nem elvonnia, hanem kiterjesztenie kellett. Továbbá bár ~ beírta a törvénykönyvébe a jobbágyság röghöz kötését mint a Dózsa-lázadás hatályos büntetését, a törvények azonban hamarosan föloldották a büntetést, de a műve nem lévén törvény, értelemszerűen nem

is módosulhatott így. A röghöz kötés ~nek való felrovása tehát tájékozatlanságról és ideológiai törekvésről árulkodik.

Műve: *Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve* (1517; m. 1565, 1990).
Csehi Zoltán, Szabó István, Schanda Balázs és Varga Zs. András: *A Hármaskönyv 500. évfordulóján* (2015).
Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza* (1899).

KA

Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) Az Egyesült Államok 28. elnöke, demokrata párti politikus, történész és politológus. A *The State* („Az állam", 1890) című elméleti munkájában az állam fontosságáról és pozitív szerepéről, a *Congressional Government* („Kongresszusi kormányzás", 1885) és a *Constitutional Government in the United States* („Alkotmányos kormányzás az USA-ban", 1908) pedig a parlamentáris demokrácia előnyeiről értekezett. A *History of the American People* („Az amerikai nép története", 1902) címmel ötkötetes összefoglaló munkát írt hazája múltjáról. A belső vitákban megosztott republikánusokkal szemben 1912-ben nemcsak nyert, hanem 1916-ban duplázott is. A Progresszív Korszak betetőzéseként markánsan átalakította az ország gazdasági és politikai berendezkedését („New Freedom" 'Új Szabadság' című program), átszervezte a bankrendszert (a jegybank szerepét betöltő *Federal Reserve* 'Szövetségi Tartalék' megalapításával, 1913), és új alapokra helyezte az amerikai külpolitikát is: meghirdette az amerikai demokrácia globalizációját, a nemzetek →önrendelkezését és a Népszövetség létrehozásának programját is. Részt vett az 1919-es párizsi békekonferencián, tető alá hozta a Népszövetséget, amiért még abban az évben Nobel-békedíjat kapott. A békeszerződéseket az otthoni belpolitikai csatározásokban nem tudta elfogadtatni republikánus ellenfeleivel, akik az általuk túlzottnak vélt nemzetközi elkötelezettség (a Népszövetség alkotmányának X. cikkelye) okán nem ratifikálták a német békeszerződést. Új, nemzetközi együttműködésen alapuló világrendet álmodott meg és hívott életre. Idealizmusa azóta is meghatározó iránya az amerikai külpolitikának, a mindenkori elnök politikai orientációjától függetlenül (→realizmus és idealizmus a nemzetközi kapcsolatokban). Kinevelt egy új, demokrata párti elitet (például Franklin D. Roosevelt). Az utolsó ~isták Jimmy Carter kormányában szolgáltak (1977–1981). Az amerikai konzervatívok a belpolitikai kérdésekben túlterjeszkedő szövetségi kormányzat megteremtőjének tartják, s ennek megszüntetésével kampányoltak ellene 1920-ban („Return to normalcy" 'vissza a normalitáshoz'). Párizsban játszott szerepe miatt →Lengyelországban és →Csehországban nemzeti hősnek, Magyarországon (főleg jobboldali radikális körökben) félig-meddig ellenségnek tartják, bár a magyar határok kérdésében az amerikai szakértők képviselték a számunkra leginkább kedvező álláspontot, például a csehszlovák–jugoszláv korridor tervének elutasításával. ~ a Monarchia helyét átvevő, közép-európai regionális integrációt támogatott, de a békekonferencia másként döntött.

Művei: *Az új szabadság: felhívás a népek nemes energiáinak felszabadítására* (1913; m. 1920); *Wilson beszédei és üzenetei a háborúról, békéről és a népek szövetségéről* (1919); *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*, 1919. XII. („Az USA külkapcsolati iratai: a párizsi békekonferencia", 1942–1947).
Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején* (2008).
Király Béla, Peter Pastor és Ivan Sanders (szerk.): *Essays on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon* („Tanulmányok az első világháborúról: totális háború és beketeremtés", 1982).
Mamatey, Victor S.: *The United States and East Central Europe, 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda* („Az USA és Kelet-Közép-Európa, 1914–1918: a wilsoni diplomácia és propaganda", 1957).
Pastor, Peter: *Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three* („Magyarország ~ és Lenin között: Az 1918–1919-es magyar forradalom és a Három Nagy", 1976).

GT

Z, Zs

Zrínyi Miklós (1620–1664) Hadvezér, politikus, hadtudományi író és költő. 1648-tól horvát bán – horváttá vált dalmát nemesi családjának tagjai több ízben töltötték be e méltóságot, a Magyar Királyság legfontosabb országos tisztségeinek, úgynevezett zászlósurainak egyikét. Dédapja, Zrínyi Miklós, a szigetvári hős élete feláldozásával is megpróbálta feltartóztatni a török támadást Szigetvárnál, amivel megtestesítette a „kereszténység védőbástyája” toposzát, a korszak magyarságának önképét. ~ gyermekként árván maradt, és Péter öccsével együtt Bécsben nevelkedett →Pázmány keze alatt. A bíboros legfontosabb politikai elképzelései közül főként a következetes törökellenességet és a Magyar Királyság újraegyesítésének vágyát vette át.

Pázmány úgy látta, hogy a Habsburg uralkodók jelentik a legfőbb biztosítékot a magyarság számára a török elleni védekezésben – és a katolikus restaurációban. Ezzel szemben ~, aki a Habsburg Monarchia állandó hadseregének vezérőrnagyaként és titkos tanácsosaként, illetve magyar országos főkapitányként, a legfelső uralkodó körökhöz tartozva kezdetben Habsburg-hű politikát folytatott, egyre inkább egy erős, magyar abszolút uralkodó megválasztását tartotta célravezetőnek, különösen azután, hogy lankadni látta a Habsburgok törökellenes elkötelezettségét.

~t szenvedélyesen érdekelte a magyar történelem és irodalom a törökellenes küzdelem elmélete és gyakorlata mellett. Összegyűjtötte a Kárpát-medence egyik legnagyobb és legkülönlegesebb könyvtárát. Azon kevés kora újkori politikusaink egyike volt, akik →Machiavellit és a követőit is ismerték. Muraközi birtokain folyamatosan hadban állt a törökkel, ennek hatására önálló elméletet dolgozott ki az Oszmán Birodalommal szembeni védekezésre. Azt a politikai elképzelést szorgalmazta, hogy a francia király és a német-római császár együtt űzze ki a törököt; a →vesztfáliai békétől (1648) az európai törökellenes összefogás lehetőségét várta. Ez bekövetkezett, csak később, mint ahogy ~ remélte. Nagy hatást tett rá a Francesco Guicciardini-féle történetírói iskola és a francia politikai gondolkodás, amely az →államérdeket állította a kormányzás középpontjába. Birtokát a magyar politikai elit találkozóhelyévé tette, létrehozta a „nemzeti párt”-ot, olyan arisztokraták körét, akik a régi Magyar Királyság helyreállításának ügyét tekintettét végső céljuknak. Ennek első lépését a nemzeti egység megteremtésében látták. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem mindkét fiát, Györgyöt és Zsigmondot alkalmasnak találták ennek vezetésére, ám haláluk (1652, 1660) után maga ~ egyre tudatosabban vállalta fel a vezető szerepet.

1663–1664-es hadi sikereiért (az eszéki híd felégetése) Európa-szerte „Magyar Mars”-ként emlegették. „~ az, akire a Gondviselés Európa sorsát bízta” – írta róla 1664-es angol életrajzírója. „Sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ”. Az ekkorra széles körben terjedő Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalom lehetséges vezérének számított. Elsősorban katonának tekintette magát, és legfontosabb, legeredetibb hadtudományi értekezésében, az 1661-ben írt *Ne bántsd a magyart – Az török áfium ellen való orvosság*ban (1705) Machiavelli hadi elveit alkalmazta a hazai viszonyokra. Írásával mindenekelőtt fel akarta rázni tespedéséből a magyarságot, hogy a több mint száz éve tartó szétszakítottságának véget vessen. A történelem tanulságait úgy összegezte, hogy a jelen helyzeten nem segít sem a jámbor tűrés, sem pedig az európai segítség várása. A magyarság csak magára számíthat, mert az idegen segítség a korábbi századokban inkább bajt hozott ránk. Úgy ítélte meg, hogy a magyarság alkalmas a maga megvédésére, ha önmagára ébred. Erősen ostorozta a semmittevő nemesi életmódot, amely árt a nemzet ügyének. Így dolgozta ki elméletét arról, hogy a nemesség anyagi támogatásával felfegyverzett parasztságban hatalmas erő van – a gondolat aztán a Rákóczi-szabadságharc kuruc mozgalmában látszott testet ölteni. Egy életképes és magát megvédeni tudó ország szerinte megszerzi és megőrzi nemzeti függetlenségét. A nemzeti abszolutizmus megteremtését tartotta kívánatosnak. Ebben Mátyást tekintette mintának, mert benne látta

megtestesülni a Fejedelem legfontosabb jellemvonásait: megfontolja a történelem tanulságait, ismeri a korszerű hadakozást, és a nemzeti egység megteremtésére törekszik. ~ minderre a költészet erejével is buzdított a *Szigeti veszedelem* (1651) című míves barokk eposzában. A *Mátyás király életéről való elmélkedések*ben (1656) pedig a nemzeti uralkodó eszményét fejtette ki. A Machiavelli *virtù*jának megfelelő uralkodó nem egyszerűen virtusos vitéz, hanem jártas a kormányzás művészetében, a fegyelmet a szegények érdekében biztosítja, nagyságának az alattvalók boldogulása a mértéke, felvirágoztatja a műveltséget, felemeli a népét. A nemzeti abszolút királysághoz ~ elengedhetetlennek tartotta a hivatásos hadsereg felállítását. Bizonnyal nem véletlen, hogy a Mátyásról írt műve egy évvel azután jelent meg, hogy az uralkodó megakadályozta a már akkor is nagyon népszerű horvát bán nádorrá választását.

1664-ben csáktornyai birtokán, vadászat közben egy vadkan halálos sebet ejtett rajta. Személyében már a kortársak megtestesülni látták a független nemzet eszményét, és nagy reményeket fűztek hozzá, s a vele szemben gyanakvó Bécs befolyását látták a halálában.

Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi Miklós összes művei* (2003).

Hausner Gábor: *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom* (2013).

Kőrösi Sándor: „Zrínyi és Machiavelli”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1902, 1.

Pálffy Géza: *Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én* (2013).

Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora* (1965, 2002).

R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok* (2010).

Trencsényi Balázs: „Államrezon állam nélkül. A politikai közösség modelljei és a *ragion di stato*-diskurzus adaptációja Zrínyi Miklós írásaiban”, Czeglédi András et al. (szerk.): *Ész, természet, történelem. Filozófiai tanulmányok* (2002).

Varga Szabolcs: *Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)* (2016).

BJ

zsarnokság →**önkényuralom**

zsidók →**antijudaizmus, antiszemitizmus, asszimiláció, cionizmus, holokauszt, magyar vészkorszak**

zsidó–keresztény hagyomány A zsidóság és a kereszténység kezdeti szimbiózisára, illetve a Bibliára, a közös Ószövetségre s keresztény kiegészítésére, az Újszövetségre megy vissza, és az újkorban a zsidóságukhoz ragaszkodó keresztények felfogásában közvetlenül is megnyilvánul. Nietzsche elítélő értelmezése miatt a fogalom megvető jelentésre tett szert a XX. század elején. 1945 után alakult ki azon használata, amely a ~ kedvező szerepét emeli ki a Nyugat történetében. Ma a zsidók és a keresztények jó része tudatában van történelmi sorsközösségüknek. A fogalom napjainkban az →Európai Unió értékforrásairól folyó vitákban került előtérbe, mivel azok kialakulásában és mai szekuláris értelmezéseiben is fontos szerepet játszott.

Használata e vitákon túl is helytálló, hiszen rámutat arra, hogy amint nincs Európa kereszténység nélkül, ugyanúgy nem létezik kereszténység a zsidó örökség nélkül. A ~ a héber Bibliából, a keresztények Ószövetségéből ered, széles körű elterjedése elsősorban a kereszténységnek köszönhető. A bibliai egyistenhit mindenekelőtt a teremtés, a kiválasztás és a megváltás hitét jelenti: a világ s az emberi élet az abszolút jó és igazságos Isten műve, aki szeretetével körülveszi az embert, s a teremtés munkájában való felelős részvételre hívja. E teremtéshitből fakadó felelős emberi cselekvés az egyik megkülönböztető jegyévé vált nyugati civilizációnknak.

A zsidó vallási hagyomány inkább a gyakorlatra (*orthopraxis*), a külső szempontra, a cselekvésre s ezen keresztül a világ átalakíthatóságára, az isteninek való helyteremtésre összpontosít; a keresztény inkább az elméletre (*orthodoxia*), a belső szempontra, a megtérésre, az érzületre, a szeretetre figyel, de ez utóbbit már az ószövetségi próféták is hangsúlyozták; az evangéliumok Jézusa pedig hasonlóképpen a hitből és a szeretetből fakadó cselekedeteket hirdette.

A ~ a Tízparancsolatnak megfelelően a →jó és a →rossz egyértelmű létéből indul ki, de a szeretet középpontba állításával, miként a rabbinikus irodalom és a keresztény erkölcsteológia tanúsítja, az egyes embert személyes helyzetében és nehézségei közt szólítja meg, s így az emberi gyarlóság és az isteni igazságosság teljes tudatában ragaszkodik az erkölcs nem szubjektív voltához.

A ~ teremtéshite megalapozza a személy elidegeníthetetlen, tulajdonságaitól független →méltóságát – nyugati világunk valóban egyedülálló, mára egyetemesen elismert eszméjét. Ha az

ember nem merő véletlen, hanem a személyes Isten jóakaratú döntése folytán él, ez egyúttal erkölcsi felelősséggel is felruházza őt. A végítélet fel-felvillanó ószövetségi-prófétai és kiteljesedett újszövetségi képe erre figyelmeztet. A zsidó–keresztény egyistenhit egy kezdetet feltételez, és kívánatos végcélt szán az emberi történelemnek.

Közös zsidó–keresztény meggyőződés a teremtő Isten megváltó hatalma, amely éppúgy vonatkozik az egyes emberre, mint a közösségre és a történelemre. Az Istennel való személyes viszony közösségi és társas kapcsolatokban, a párbeszédben és a társadalmi felelősségben mutatkozik meg. Ide tartozik az egynejű házasságon alapuló család intézménye, amelyben az ember teremtmény voltában kapott istenképűségét elsőképpen megvalósítja. Ugyanebből következik minden – a meg nem született, a beteg, a fogyatékkal élő vagy a haldokló – élet értéke, de a test szentsége is, hiszen az isteni ajándék, az istenség képét hordozza – szemben a mai nárcisztikus testfelfogással. A hatnapos munkahét és a pihenőnap intézménye szintén szorosan kapcsolódik a teremtéshez (Ter 1,1-3).

Az ókori és a távol-keleti civilizációkkal szemben a ~nak alapvető mozzanata a történelem mint az isteni büntetés s üdvösség megvalósulásának ideje. E szemlélet nem körforgásként tekint az időre: az örök visszatérés tanával szemben rámutat az idő s mindenekelőtt a jövő jelentőségére, egyben ajándék voltára. Az idő a Teremtőé, az Ő ajándéka – akár az egész teremtés. Szüntelen újdonságával mindenkor értelemmel és értékkel teljes. A hívő szem tehát a történelem ívében Isten ígéretei és tervei beteljesedését ismeri föl. A teljes ívet azonban csupán a Teremtő látja: az egész idő értelme túl van az idő tapasztalatán, emberileg nem tudható, csak hihető.

A közösségi emlékezet, a történelmi hagyomány tisztelete lényegi részét képezi a zsidó–keresztény időszemléletnek, hiszen a múlt a megtörtént szabadulások (például a törvényadás, a kereszthalál) ismeretének bizonyosságát adja, viszont éppen e bizonyosságnál fogva nyitott a jövő új szabadulásai iránt.

XVI. Benedek pápa *Az Isten szeretet* (2006) és *Szeretet az igazságban* (2009) kezdetű enciklikái.

Sacks, Jonathan: *The Great Partnership – Science, Religion and the Search for Meaning* („A nagy együttműködés – a tudomány, a vallás és az értelem keresése”, 2011).

Schneershon, Menachem M.: *Igrot kodes* („Szent levelek”, 1987).

BTG és KS

Ajánlott olvasmányok

Asbóth János: *Magyar conservativ politika* (1874, 2011).
Bárdi Nándor: *Otthon és haza: Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (2013).
Bergyajev, Nyikolaj: *A történelem értelme* (1923; m. 1994).
Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” (1948; Hanák Péter [szerk.]: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, 1984).
Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban* (1997; m. 1999).
Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról* (1790; m. 1990).
Canetti, Elias: *Tömeg és hatalom* (1960; m. 1991).
Concha Győző: *Politika* (1895).
Conquest, Robert: *Kegyetlen évszázad* (1999; m. 2003)
Courtois, Stéphane (szerk.): *A kommunizmus fekete könyve* (1997; m. 2000).
Dawson, Christopher: *Christianity and European Culture: Selections from the Work of Christopher Dawson* („A kereszténység az európai kultúra: válogatás Christopher Dawson műveiből”, 1998).
Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I–II.* (2001).
Dessewffy József: *A' Széchényi István „Hitel” czímű munka' taglalatja* (1831).
Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története* (1941, 2003).
Eliot, T. S.: *A kultúra meghatározása: jegyzetlapok* (1948; m. 2003).
Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II.* (1851–1854, 2009).
Furet, François: *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* (1995; m. 2000).
Hamilton, Alexander, James Madison és John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról* (1788; m. 1998).
Hayek, Friedrich von: *The Constitution of Liberty* („A szabadság alkotmánya”, 1960).
Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (1998; m. 1999, 2015).
Johnson, Paul: *Értelmiségiek* (1988; m. 1999, 2010).
Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus* (1941, 1997).
Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus, 1790–1848* (2008).
Kekes, John: *A konzervativizmus ésszerűsége* (1998; m. 2001).
Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre* (1982).
Kershaw, Ian: *Hitler: 1889–1936: Hybris* (1998; m. 2003), *Hitler: 1936–1945: Nemezis* (2000, m. 2004).
Kirk, Russell: *The Conservative Mind* („A konzervatív tudat”, 1953).
Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok* (1999; m. 2005).

Kornis Gyula: *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata* (1933).
Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* (2015).
Lánczi András: *Konzervatív kiáltvány* (2002).
Lewis, C. S.: *Az emberiség felszámolása* (1943; 2006).
Luhmann, Niklas: *A modernség megfigyelései* (1992; m. 2010).
Lukacs, John: *A XX. század és az újkor vége* (1993; m. 1994).
Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet* (2005; m. 2008).
Mannheim Károly: *A konzervativizmus: tanulmány a tudás szociológiájáról* (1984; m. 1994).
Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* (1944, 1989).
Mindszenty József: *Emlékirataim* (1989, teljes kiadás: 2015).
Molnár Tamás: *A hatalom két arca: Politikum és szentség* (1988; m. 1992).
Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya* (1960, m. 1996).
Newman, John Henry: *Apologia pro vita sua* (1864; m. 2001).
Niebuhr, Reinhold: *Moral Man and Immoral Society* („Morális ember és immorális társadalom", 1932).
Novak, Michael: *A demokratikus kapitalizmus szelleme* (1982; m. 1994).
Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus* (1962; m. 2001).
Patočka, Jan: *Mi a cseh? Esszék és tanulmányok* (1992; m. 1996).
Polányi Mihály: *A személyes tudás: úton egy posztkritikai filozófiához* (1958; m. 1994).
Röpke, Wilhelm: *Civitas Humana. Emberséges társadalom – emberséges gazdaság* (1944; m. 1996).
Santayana, George: „The Irony of Liberalism" („A liberalizmus iróniája", 1921), *Later Soliloquies* („Kései elmélkedések", 1922).
Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III.* (2009–2018).
Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok* (1927; m. 2002).
Scruton, Roger: *A konzervativizmus jelentése* (1980; m. 2002).
Spira György (szerk.): *Széchenyi István válogatott művei* (1991).
Strauss, Leo: *Természetjog és történelem* (1953; m. 1999).
Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934, 2007).
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (1983).
Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia* (1835, 1840; m. 1841–1843, 1983, 1993).
Voegelin, Eric: *Új politikatudomány* (1952; m. 2014).
Weawer, Richard: *Ideas Have Consequences* („Az eszméknek következményük van", 1948).
Weber, Max: *A tudomány és a politika mint hivatás* (1919; m. 1995).

Politikai lexikonok, enciklopédiák

Bogdanor, Vernon (szerk.): *Politikatudományi enciklopédia* (1991, m. 2001).
Brugger, Walter: *Filozófiai lexikon* (1947; m. 2005).
Brunner, Otto, Werner Conze és Reinhart Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I–VIII.* („Történelmi alapfogalmak: a németországi politikai-társadalmi beszéd történeti lexikona", 1972–1997).
Frohnen, Bruce, Jeremy Beer és Jeffrey O. Nelson (szerk.): *American Conservatism* („Amerikai konzervativizmus", 2006).
Gibbons, Michael T. et al. (szerk.): *The Encyclopedia of Political Thought I–VIII.* („A politikai gondolkodás enciklopédiája", 2014).
McLean, Iain és Alistair McMillan*: The Concise Oxford Dictionary of Politics* („Politikai kisszótár", 2009).
Miller, David (szerk.): *Politikai filozófiák enciklopédiája* (1987; m. 1992).
Raynaud, Philippe és Stéphane Rials (szerk.): *Dictionnaire de philosophie politique* (A politikai filozófia szótára", 1996, 2003).
Schrenck-Notzing, Caspar von: *Lexikon des Konservatismus* („A konzervativizmus lexikona"), 1996.
Scruton, Roger: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought* („A politikai gondolkodás szótára", 1982, 2007).

Tartalom

A MATHIAS CORVINUS COLLEGIUM – TIHANYI ALAPÍTVÁNY GONDOZÁSÁBAN MEGJELENT KÖTETEK

ifj. Bertényi Iván (szerk.) 2015. *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány – Széll Kálmán Alapítvány.

Giró-Szász András 2019. *Gondolat és erő. A cselekvő állam orbáni modellje.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

John D. Mueller 2015. *A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Lámfalussy Sándor 2008. *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Tanulmányok a globalizált pénzügyi rendszer sérülékenységéről.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lamfalussy, Christophe – Maes, Ivo – Péters, Sabine 2014. *Lámfalussy Sándor. Az euró bölcse.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Orbán Balázs – Szalai Zoltán (szerk.) 2019. *Ezer éve Európa közepén. A magyar állam karaktere.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Papp Z. Attila (szerk.) 2017. *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet.

Stachó László – Molnár Bálint (szerk.) 2009. *Médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó.

Szalai Zoltán (szerk.) 2011. *Felsőoktatás Magyarországon és a világban. Tendenciák és lehetőségek. (Higher Education in Hungary and the World. Tendencies and Potentialities).* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Szalai Zoltán (szerk.) 2012. *MCC Leadership Programme Reader I*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Szalai Zoltán (szerk.) 2013. *Tudástár 1. (Knowledgebox 1.)* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Szalai Zoltán (szerk.) 2013. *Tudástár 2. (Knowledgebox 2.)* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Szalai Zoltán (szerk.) 2017. *Tudástár 3. (Knowledgebox 3.)* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Szalai Zoltán (szerk.) 2013. *Vezetés válság idején. Az I. MCC Nemzetközi Leadership Konferencián elhangzott előadások leiratai. (Leadership in Times of Crisis. Speeches of the First MCC International Leadership Conference)*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány).

Szalai Zoltán (szerk.) 2014. *Elit, képzés, trendek. Nemzetközi példák és minták a magyar elitképzés megújításához.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

Van den Broeck, Herman – Venter, David 2017. *Lépésről lépésre a boldogsághoz. Az egyensúly megteremtése.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

A Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány elérhetőségei

Cím: 1016 Budapest, Somlói út 51.
Levelezési cím: 1518 Budapest, Pf. 155.
Email: info@mcc.hu
Telefonszám: 06-1/372-0191